

АРХЕОЛОГІЧНІ

дослідження в Україні

2004-2005 рр.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
in UKRAINE 2004-2005

Institute of Archaeology
National Academy of Sciences of Ukraine

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE 2004-2005

Editors Board: S.D. Kryzhytskyi, Corresponding Member NAS Ukraine
O.P. Motsya, Corresponding Member NAS Ukraine
D.N. Kozak, Doct. Histor. Sci.
G.Ju. Ivakin, Doct. Histor. Sci.
L.L. Zalizniak, Doct. Histor. Sci.
V.V. Otrotsenko, Doct. Histor. Sci.
O.V. Sukhobokov, Doct. Histor. Sci.
V.L. Myts, Cand. Histor. Sci.
R.V. Terpylovskiy, Doct. Histor. Sci.
N.O. Gavriluik, Doct. Histor. Sci. (Editor on Chief)

Compiler & Editor N.O. Gavriluik, Computer Design and Editor N.P. Timchenko,
Technical editor L.A. Lazutina, Book designer I.V. Kniazeff, Type-setter N.I. Minajeva.
Corrector N.A. Nesterenko.
The reviewers: Doct. Hist. Sci. G.I. Shapovalov; Doct. Hist. Sci. V.N. Zin'ko

Address: Dr. Nadia Gavriluik, Chief of Committee of Field Researches
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
12, Geroev Stalingrada Avenue, Kyiv, Ukraine, 04210,
Fax (38 044) 418 3306; Tel. (38 044) 418 9166

On the front page of the cover have been used the materials from D.N. Kozak's "Researches on the Khrinniki reservoir in 2005" (See pp. 211-213).

© Institute of Archaeology NAS Ukraine, 2006
© Authors of papers, 2006
© N.O. Gavriluik – compiling, 2006
© Dikoye Pole, 2006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
Національна академія наук України

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ 2004-2005 рр.**

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
IN UKRAINE 2004-2005**

Появі у світ цього видання сприяла фінансова підтримка
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК)
Південно-Української археологічної експедиції ІА НАН України
Львівської філії Охоронної археологічної служби України
Кримської філії ІА НАН України

South-Ukrainian Archaeological Expedition of the IA NASU
Lviv branch of the Protection Archaeological Service of Ukraine
Ukrainian Society of the Protection Historical and Cultural Monuments
Crimean Branch of the Institute of Archaeology of the NAS Ukraine (IA NASU)
have given financial support for publishing of this book

КИЇВ ЗАПОРІЖЖЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
2006

ББК 63.4 я5 (Укр.)
УДК 902
А 87

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
член-кореспондент НАН України О.П. Моця
д.і.н. Д.Н. Козак
д.і.н. Г.Ю. Івакін
д.і.н. Л.Л. Залізник
д.і.н. В.В. Отрощенко
д.і.н. О.В. Сухобоков
д.і.н. І.В. Терпиловський
к.і.н. В.Л. Миц
д.і.н. Н.О. Гаврилюк, головний редактор

Укладач: д.і.н. Н.О. Гаврилюк

Рецензенти: д.і.н. Г.І. Шаповалов, д.і.н. В.М. Зінько

Друкується за постановою Вченої ради ІА НАН України № 7 від 5 жовтня 2006 р.

А 87 Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. — Вип. 8. — Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2006. — 540 с. ISBN 966-8132-81-5

У 122 публікаціях (19 відносяться до польового сезону 2004 р.; 94 — до 2005 р.; 2 — науковому фонду ІА НАНУ; 5 — методам природничих наук в археології; 2 — актуальним питанням польової археології; 4 — хроніці та інформації) з багатьма ілюстраціями 198 авторами представлені результати розкопок та розвідок всіх археологічних культур України.

Для археологів, істориків, антропологів.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

А 87 Археологические исследования в Украине 2004-2005 гг.: Сборник научных трудов / Под ред. Н.А. Гаврилюк. — Вип. 8. — Киев-Запорожье: ИА НАН Украины, Дикое Поле, 2006. — 540 с. ISBN 966-8132-81-5

В 122 публикациях (19 относятся к полевому сезону 2004 г.; 94 — к 2005 г.; 2 — Научному фонду ИА НАНУ; 5 — методам естественных наук; 2 — актуальным (болезненным) вопросам археологии; 4 — хронике и информации с многочисленными иллюстрациями 198 авторами представлены результаты раскопок и разведок всех археологических культур Украины.

Для археологов, историков, антропологов.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

Archaeological Researches in Ukraine 2004-2005: Collection of scientific works / Editor N.A. Gavriliuk. — Issue 8. — Kiev-Zaporizhzhia: IANAS Ukraine, Dikoe Pole, 2006. — 540 p. ISBN 966-8132-81-5

By 198 authors in 122 publications (19 of them concern the field season of 2004; 94 — 2005; 2 — Scientific Fund of Institute of Archaeology of NASU; 5 — questions of technique of natural sciences; 2 — trigger points of the Ukrainian archaeology; 4 — chronicle and data) with numerous illustrations are submitted results of excavations and reconnaissances of all spectrum of archaeological cultures all over Ukraine.

For archaeologists, historians, anthropologists.

© Інститут археології НАН України, 2006
© Автори статей, 2006
© Н.О. Гаврилюк – укладання, 2006
© Дике Поле, 2006

ВІД РЕДАКЦІ

Щорічник «Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.» знову (ймовірно, паралельно збільшенню розмаху археологічних досліджень в Україні) суттєво вирос у своєму обсязі. Кількість виданих Відкритих листів перевищила 400. До пам'яток, що стаціонарно досліджуються, додаються все нові і нові об'єкти. У деяких областях (Львівська, Чернігівська, Харківська) наведений лад з проведенням археологічної експертизи ділянок, що передаються у землекористування. З обережним оптимізмом можна говорити про зміни на краще в справі збереження археологічної спадщини. Але проблем ще багато і вони так чи інакше відображаються у нашому щорічнику.

АДУ-8 складається із 122 публікацій, авторами яких є 198 археологів. Серед авторів виділяються справжні «працеголіки»: О.Б. Супруненко та С.Д. Лисенко є авторами (і співавторами) 6 статей; Д.Л. Гаскевич, І.А. Готун – 5; Н.О.Гаврилюк, М.В. Квітницький, Ж.М. Матвіїшина, О.П. Моця, О.Г. Пархоменко, А.В. Петраускас – 4. По 3 статті написали 9 дослідників, а 43 автори «обмежились» тільки 2 статтями.

Статті згруповані у 7 розділів, які відповідають основним напрямкам археологічної активності минулого сезону. У традиційних **Розділах 1, 2** «Археологічні дослідження ...» 2004, 2005 рр., як позитивне явище, можна відмітити малу кількість статей за попередній сезон – лише 19 публікацій 2004 р. на фоні 94 статей за 2005 р. Завдяки АДУ у 2006 р. в науковий обіг введені матеріали 114 експедицій 2004 р., або 40,4 % розкопаних у 2004 р. археологічних пам'яток. За тематичними рубриками маємо такі результати розкопок.

У 2005 р. надруковано перші результати досліджень 10 пам'яток *палеоліту*. Переважно – це стоянки (Радомишль, Амвросіївка, печерні пам'ятки Львівщини, Семенівка 2). Вводяться у науковий обіг нові пам'ятки, наприклад верхньопалеолітичне місцезнаходження Нова Миколаївка 2а (публікація Д.Л. Гаскевича, О.М. Кононенко). *Неолітичні* пам'ятки відображені лише у 3 публікаціях. Особливо слід відзначити введення в науковий обіг матеріалів поселення Молхоїв Бугор (Т.М. Нераденко). Розкопки *енеолітичних* пам'яток та пам'яток *доби бронзи* відображено у 14 публікаціях. Серед найяскравіших слід назвати пам'ятку Ходосівка-Діброва (публікація І.А. Готуна із співавторами) та продовження досліджень могильника Малополовецьке 3 (матеріали С.Д. Лисенко із співавторами). У виданні представлені результати досліджень поселень доби бронзи Дикий Сад (матеріали К.В. Горбенка) та Виноградний Сад (матеріали В.М. Фоменка із співавторами). Проводились дослідження трьох поселень трипільської культури. Продовжувались дослідження курганів та курганних могильників доби бронзи. Особливість сезону – не тільки розкопки курганів, але й відновлення їх насипів з метою відтворення історичного ландшафту того чи іншого регіону. Таку роботу зараз активно здійснює Національний заповідник «Хортиця». Пам'ятки *раннього залізного віку* досліджувались в основному у лісостеповій зоні. Надруковані результати досліджень 11 пам'яток. Публікацій за матеріалами досліджень пам'яток *античності* зроблено 13. Серед них відзначаються публікації по Ольвії та по результатах робіт російських експедицій, що працювали у Східному Криму. З 40 пам'яток *перших століть н.е.*, що розкопувались у 2005 р., у щорічнику надруковано матеріали 8 експедицій. Традиційним центром досліджень пам'яток цього періоду залишається Харків (В.В. Колода, М.В. Любичев) і майже усі їх результати відображені у нашому виданні. *Давньоруські об'єкти* (26 публікацій) досліджувались в основному співробітниками Інституту археології НАН України. Найбільші за обсягом і результативністю роботи проводились у м. Києві, де працюють три експедиції – Старокиївська, Архітектурно-археологічна і Подільська. Друкуються перші результати вивчення Десятинної церкви та Арсеналу в Києві (публікація Г.Ю. Івакіна із співавторами). У сезоні 2005 р. майже вдвічі у порівнянні з 2004 р. зменшилась кількість досліджень пам'яток *пізнього середньовіччя*. Надруковані результати розкопок 16 пам'яток. Як і раніше, не вистачає фахівців з цього напрямку, бракує практики і методики польових досліджень культурних шарів XIV-XVIII ст. складних пам'яток, що розкопуються. Але слід відмітити публікацію некрополя українського середньовіччя в околицях с. Келеберда (публікація Ю.О. Пуголовка). У сезоні 2005 р. стаціонарно досліджувалось, у тому числі в Криму, більше 40 багатошарових пам'яток. Одним з

найбільш складних є поселення Хрінники (Волинь), чудова знахідка римського часу з якого прикрашає обкладинку нашого видання (публікація Д.Н. Козака).

Особливістю сезону 2005 р. є збільшення обсягів підводних археологічних досліджень. Наряду з роботами Національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом С.М. Зеленка на Чорному морі, проводились роботи в акваторії середнього Дніпра (В.Д. Кобець). Роботи С.О. Воронова теж у багато чому стосуються гідроархеології.

В АДУ 8 друкуються матеріали з наукових архівів (**Розділ 3**). Незважаючи на перевантаження видання, ми і подалі будемо шукати можливості друкувати такі важливі матеріали.

Розділ 4 – використання методів природничих наук в археології – цього року виглядає більш насиченим. Вигляд «прориву» має широке застосування палеопедологічних досліджень археологічних пам'яток. Якщо років десять тому деякі археологи вважали палеопедологію «наукою про дітей», то зараз фахівці-грунтознавці з Інституту географії НАН України – бажані учасники багатьох експедицій. В цій же рубриці презентуються можливості використання в археології методу мінералого-петрографічного аналізу (стаття Н.О. Шевченко).

В цьому щорічнику з'явилася нова рубрика (**Розділ 5**) присвячена «больовим точкам» сучасної української археології. Хочу звернути увагу на проблему реставрації археологічних пам'яток, яка торкається археологів безпосередньо. І це не дивно – мрія будь-якого дослідника не тільки розкопати пам'ятку та оприлюднити результати розкопок, але й зберегти, а при можливості, реконструювати її. І тут ми стикаємось з проблемами реставрації, міждисциплінарної справи, такої ж складної і цікавої, як археологія, будівництво і архітектура.

Залишається болючою проблема інвентаризації пам'яток археології. Як і в минулому році, актуальними є питання до Міністерства культури і туризму. Як ставляться на облік нові археологічні об'єкти? Чи вилучаються з Реєстру зниклі пам'ятки? Можливо, державний орган охорони історико-культурної спадщини нарешті зацікавиться станом ввіреної йому спадщини? Ці болючі питання ставляться в дуже різкій (і справедливій) статті М.П. Оленковського.

Ним же ставляться деякі питання археологічної етики. Автору вдалося звернути увагу саме на ту сторону археологічної етики, яку неможливо регулювати законодавчими актами та деклараціями, на якому б рівні вони не приймалися. Сумлінне, відповідальне ставлення до археологічного матеріалу виховується роками, а не декларується документами, які, по суті, підміняють собою законодавчі акти.

До речі, у період підготовки до друку цього видання трьома-чотирма досить відомими авторами-читачами була здійснена не дуже етична спроба «оптимізувати» вектор нашого видання. Відношення редактора до цього питання, а також деяких суміжних, – див. «5-ту колонку» на с. 18, 33, 165, 252, 277, 310, 423, 429, 450, 462, 526. Ми вдячні за увагу до видання, але не в такий спосіб, більш схожий на спробу розправи за критику.

На жаль, повинні буквально повторити зауваження минулого року: «... в АДУ зберігаються не тільки звичні, типові вади публікацій – недбалі ілюстрації, недостатня інформативна насиченість статті (нагадуємо – кожному автору надається до 0,5 умов. друк. арк.), кумедні стилеві звороти. З'являються і нові. Так, широке розповсюдження цифрових фотокамер зумовило появу такого недоліку, як репортажність (замість телеграм до номеру?) публікації. А де результати обмірів, де креслення, де опис знахідок, де визначення матеріалу, висновки? Нагадуємо, в цикл археологічного дослідження входить повноцінне введення до наукового обігу розкритої пам'ятки. Тому при видачі ВЛ, відповідно до діючої нормативної документації, Польовий комітет буде також враховувати якість публікацій в АДУ».

Ще однією негативною особливістю сучасної української археологічної науки є недостатня обізнаність молодих дослідників із археологічною літературою, як новою, так і старою. Звідси «перевідкриття» вже відомих наукових результатів, зниження якості багатьох дисертацій, монографій. І це на фоні киплячої видавничої діяльності у регіонах та ближньому зарубіжжі, відстежити яку не встигають навіть центральні бібліотеки. Щоб сприяти вирішенню цих питань ми ввели новий **Розділ 6** «Книжкова полиця» і продовжили **Розділ 7** («Хроніка ...»).

Збірка наукових праць «Археологічні дослідження в Україні» вийшла дякуючи фінансовій допомозі Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, Кримської філії ІА НАН України, Південноукраїнської експедиції ІА НАН України та Львівського відділення Охоронної археологічної служби. Колектив та читачі АДУ-8 дуже вдячні цим організаціям за надану підтримку.

Редакція нагадує, що польовий сезон 2006 р. закінчується... і вже час готувати матеріали до нового 9-го випуску «АДУ 2005-2006 рр.»

Н.О. Гаврилюк

Розділ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2004 р.

Голубсва І.В.

НДЦ ОАСУ «Слобідська археологія»

Археологічні дослідження Цареборисівської фортеці в 2004 р.

Голубева И.В. Археологические исследования Цареборисовской крепости в 2004 г. Приводится информация о результатах работы экспедиции на древнейшей крепости Слободской Украины. Представлено два периода и две этнические группы, одна из которых это русские переселенцы конца XVI века и другая – украинские переселенцы второй половины XVII века. Площадь раскопа составила 58 м². Обнаружено пять археологических комплексов (жилище, две мусорных ямы и три очага) и интересные артефакты казацкого времени.

Golubeva I.V. Archeological researches in Tsareborisov fortress in 2004. In the article the information about the results of work of the expedition in one of the most ancient fortress is provided. There are represented two periods and two ethnic groups, one of which is Russian migrants of the end of XVI century and another is Ukrainian migrants of the second half of XVII century. The area of excavation was 58 m². Five complexes (one dwelling, two garbage pits and three ovens) were found as well as significant items which belonged to the cossacks' time.

В липні 2004 р. пізньосередньовічна археологічна експедиція під керівництвом автора розпочала проведення стаціонарних археологічних досліджень Цареборисівської фортеці кінця XVI – другої половини XVII ст. Городище є пам'яткою історії (охоронний номер 971, взято під охорону держави рішенням Харківського облвиконкому № 61 від 25.01.1972 р.). В адміністративному відношенні воно підпорядковане Червонооскільській сільраді Ізюмського району Харківської області (біля с. Червоний Оскіл). Слід також зазначити, що необхідно занести дану пам'ятку до реєстру пам'яток археології, оскільки, як довели дослідження цього року, вона містить цікавий речовий матеріал, що може доповнити та конкретизувати наші знання щодо козацької доби та одержати нову інформацію про цей період. На наш погляд, Цареборисівська фортеця заслуговує бути включеною до пам'яток археології національного значення.

Фортеця розташована на правому корінному мисі ріки Оскіл, біля впадіння річки Бахтин. Мис з усіх боків перерізаний крупними ярами. Городище перетинає широка ґрунтова дорога. Фортеця має дві захисні лінії укріплень (система рів/вал), отже ділиться на дитинець і посад. Поверхня дитинця повністю задернована. Рельєф поверхні має неспокійний характер внаслідок наявності воронк від снарядів часів другої світової війни. Крім того на центральній частині дитинця нами були зафіксовані залишки невеликого котловану, що нагадують грабіжницький (оскільки санкціонованих археологічних розкопок городища до 2004 року не було) розкоп. Поверхня посаду майже повністю розорана внаслідок сільськогосподарських робіт, з цих же причин друге коло укріплень ледь помітне і практично знівельоване до рівня посаду.

Цареборисівське городище з'являлось та зни-

вало двічі за історію свого існування. Вперше фортеця була збудована за наказом та на честь царя Бориса Годунова воеводами Богданом Бельським та Семеном Алфер'євим в 1599 р. посеред «Дикого поля». За розповіддю тогочасних мешканців, на першому етапі фортеця складалась з «города» і «острога». Головна фортеця була рубленою з соснових колод, з ровом та валом. На 7 верстах стояли надовби. Цареборисівці підтримали селянську війну під проводом Івана Болотникова (1606-1607 рр.). Після великої пожежі (сліди якої фіксуються археологічно), мешканці залишили фортецю та пішли в Білгород та Валуйки.

В 50-х роках XVII ст. починається переселення на городище вільних груп черкас. Цар Олексій Михайлович «пожаловал» Цареборисівське городище патріарху Никону. Згідно з переписом Я. І. Свистунова, що був здійснений за дорученням яблонівського воеводи І.І. Ромадановського 1 травня 1656 року, в Цареборисіві оселилось 143 жонатих черкаси, 174 – холостих, 5 жонатих руських та 4 – холостих. 27 травня 1656 р. воевода Федот Сурмин записав черкас «в службу», видав їм «жалование», в цьому ж році була відбудована рублена з сосни фортеця. Цареборисівці підтримали повстання І. Брюховецького 1668 року, спалили місто і вбили наказного чоловіка Б. Мосолова. Після закінчення повстання частина мешканців повернулася в городище. Восени 1670 року населення Цареборисова брало активну участь у повстанні Степана Разіна. Розправа з повстанцями була жорстокою, активні учасники повстання були повішені, інші – приведені до присяги.

Таким чином на першому етапі існування фортеці тут переважно жили переселенці з Московської держави, а на другому – з Правобережної України. Вважаємо можливим дійти

попереднього висновку (не дивлячись на те, що цьому поки нема підтверджень в письмових джерелах), що після подій кінця XVII ст. мешканці більше не повертались жити на територію городища, а оселились поряд, на місці розташування сучасного села Червоний Оскіл. Це підтверджується нумізматичним матеріалом, що отримано в результаті розкопок та розвідок на території фортеці.

До XXI століття дослідження Цареборисівської фортеці носили несистематизований, описовий характер. Це були переважно суцільні, маршрутні розвідки під час яких фіксувалися, крім інших, і пам'ятки козацької доби та окремі знахідки тих часів.

Так, в 20-х роках XX ст. в Ізюмському районі Харківської області проводив археологічні розвідки **М.В. Сібільов**. Ним відкрито кілька груп поселень і зібрано та описано підйомний матеріал біля Горохуватки, Радьковки та Червоного Оскола – це була одна з перших археологічних розвідок території Цареборисівської фортеці. В Ізюмському краєзнавчому музеї, де збереглися переписи щоденників дослідника, нами був знайдений план фортеці. Цей план є результатом окомірної зйомки, він схематичний і не зовсім відповідає дійсному контуру городища. Окремі артефакти (гончарні лицьові кахлі, печатки, залізні списи тощо) обох періодів існування фортеці були прокреслені і опубліковані М.В. Сібільовим. Зазначені креслення здійснено без прорисовування профілів, що ускладнює їх атрибуцію.

П.Д. Ліберов в 50-х роках минулого століття здійснив обстеження по берегах річок Сіверський Донець та Оскіл. Дослідник дав короткий опис городищ козацької доби – Цареборисівського та городища, що розташоване біля с. Горохуватки. Він також наголосив на наявності на них однотипної кружальної кераміки.

Наші дослідження 2004 року мали основною метою рекогносцировку місцевості, виявлення потужності та характеру культурного шару посаду пам'ятки, а також визначення перспектив та доцільності подальшого вивчення. Відповідно до основної мети був закладений один розкоп загальною площею 58 м². Планувалось закласти дві паралельні трьохметрові траншеї (обидві 8 метрів довжиною) з центральною бровкою, що проілюструє заповнення комплексу. В ході дослідження в одній з траншей виявлено археологічний комплекс (яма № 3), тому прирізана третя паралельна траншея (2×5 м).

Для максимального повного вилучення археологічного матеріалу в розкопі застосовувався металодетектор. Вважаємо доцільним більш детально зупинитись на методиці вибору металу при дослідженнях саме пізньосередньовічних поселень. За козацької доби на Слобідській Україні використовувались два основні види дрібної монети: лускоподібні монети Московсь-

кої держави та соліди (Швеція, Польща). В розкопі, особливо у вологому чорноземному ґрунті виявити такі монети візуально занадто важко, майже неможливо. Про це яскраво свідчать розкопки одночасних поселень без металошукача, де на великі (більше тисячі квадратних метрів) відкриті площі виявлялись у кращому випадку лише 1-2 монети, у той час як на нашому розкопі малої площі (58 м²) виявлено 81 монету. Навіть при застосуванні металодетектора маленькі за розміром та тонкі пізньосередньовічні монети знайти важко. Тому робота з металошукачем на кожному квадраті проходила за такою схемою:

1) перед зняттям ґрунту (умовного штика) в траншеї проводилось прогнозування металевих знахідок: в місцях, визначених оператором в ґрунт встановлювались сірники;

2) при прокопці та перебиранні руками в квадратах ґрунту, останній ще раз перевірявся металодетектором, таким чином металеві речі чітко прив'язані до квадрату та глибини, з яких походять;

3) останній раз оператор проводив вибірку металу після викиду з траншеї ґрунту в відвал.

Зазначимо також, що монети та інші дрібні металеві знахідки траплялись на всіх трьох етапах, оскільки в вологому ґрунті маленькі, і, особливо, корозовані речі можна розпізнати не більше як на відстані 0,05 м.

Перед зняттям контрольного штика були прокопані бровки розкопу, внаслідок чого він був об'єднаний в єдину площу. Консервація розкопу відбувалась шляхом нівелювання ґрунтом з відвалів.

При розвідках на території городища та в його околицях археологічний матеріал збирався переважно візуально. Металодетектор застосовувався *тільки* на розораній території фортеці та оголеннях (внаслідок прокладення ґрунтової дороги та ярах), тобто на ділянках, де культурний шар зруйновано.

Розкоп № 1 (загальною площею 58 м²) закладено на посаді за рослинним принципом (рис. 1.1). Вибір місця для розміщення першої траншеї (1-8/в-д) був направлений на розташування центральної бровки розкопу посередині прогнозованого комплексу. Прив'язка розкопу була здійснена на телеграфні стовпи, після зйомки окомірного плану городища (від західного кута розкопу (кв. 1/а) до найближчого телеграфного стовпа відстань 109 м, кут 342°; до наступного телеграфного стовпа, розташованого північніше – 111 м, кут 273°). В поточному році планується зробити зйомку інструментального плану фортеці та корелювати існуючу прив'язку на встановлений репер.

СТРАТИГРАФІЯ. Внаслідок функціонування городища в дуже обмежений час (близько

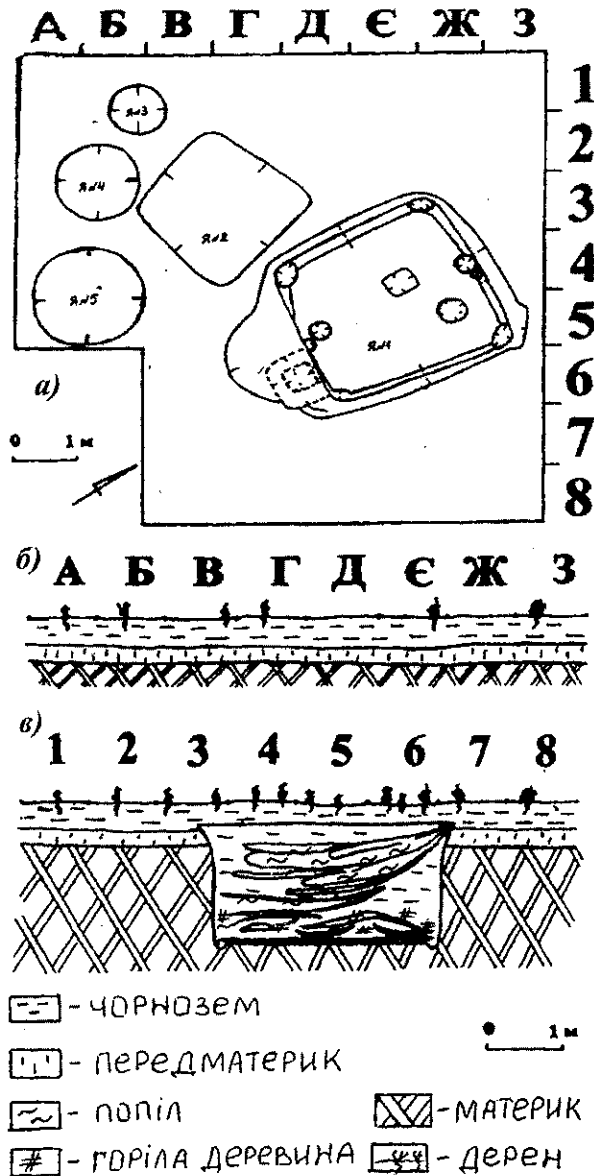

Рис. 1. Цареборисівське городище, розкоп № 1, 2004 р.
 а) – план розкопу; б) – західна бровка кв. 1/а-з;
 в) – центральна бровка кв. 1-8/д.

п'яти років (1599-1604/5 рр.) на першому етапі та у другій половині XVII ст. – на другому) культурний шар фортеці не є потужним. Була зафіксована наступна стратиграфія (від сучасної денної поверхні): 0 – 0,05 м – дерн; 0,05 – 0,35 м – гумусований чорнозем з матеріальними залишками обох періодів існування фортеці (повністю переораний культурний шар); 0,35 – 0,60 м – передматерик; з 0,60 м – жовтогаряча материкова глина (рис. 1, 2а, 2б).

Культурний шар в межах розкопу є повністю перемішаним внаслідок розорювання і являє собою гумусований чорнозем, насичений фрагментами побутової кераміки кінця XVI – XVII століть, кістками тварин тощо. Знахідки кахлів

рідкісні. В розкопі виявлено лише уламки теракотових з залишками побілки примірників. Тісто кераміки якісне, добре відмучене, містить значний відсоток піску. Уламки гончарних виробів щільні, добре випалені. Зустрічаються як світлоглиняні (окисне випалення), так і морені (відновлююче випалення). Як і на інших пам'ятках Слобідської України спостерігається тенденція прикрашати морений посуд рельєфним орнаментом, а світлоглиняний – ангобовим розписом.

Яма № 1 (кв. 3-7/г-з) яскраво читалась за характером заповнення: м'якість ґрунту (внаслідок значного відсотка попелу) та велика кількість знахідок при роботі на другому умовному штику. Після зачистки на глибині 0,50 м пляма комплексу набула підпрямокутної форми (3 x 4,25 м), виділялась світло-сірим кольором на фоні чорно-помаранчевого передматерика. Загальна глибина ями від сучасної поверхні складає 2,05 м. Яма складається з двох різночасових комплексів.

Характер заповнення верхніх шарів ями (до 1,30 м глибиною від сучасної поверхні) відповідає її функціональному призначенню (смітник): прошарки попелу та змішаного з ним чорнозему густо насичених знахідками другої половини XVII ст. (кераміка, скло, кістки тварин, риб'яча луска, залізні вироби (переважно цвяхи), монети, кістяний гудзик тощо).

З 1,30 м і до 1,55 – 1,75 м простежується вологий мішаний з глиною чорноземний ґрунт, нанесений після зруйнування житла. Цей шар формувався в період запустіння городища (перша половина XVII ст.)

Далі (з 1,55 – 1,75 м до дна (2,05 м)) знаходиться шар вологої глини, насичений залишками горілої деревини та попелу. Ці нашарування відносяться до заповнення житла-землянки першого етапу існування городища. На дні житла знайдено залізне свердло, кістяна верхівка бурдюка (?), намистина та ін. В ніші житла був знайдений великий за розмірами сіроглиняний гончарний горщик московського типу в уламках. Для найкращого збереження та реставрації його було взято до Харкова монолітом: забинтовано марлевою тканиною та перемазано вологою глиною. При розчищенні та реставрації горщика в стаціонарних умовах виявилось, що всередині останнього (один в одному) розташовані ще два цілих горщика того ж типу. Вважаємо, що один з них є результатом роботи місцевих гончарів, оскільки він зроблений з «блакитної» глини, виходи якої зафіксовано нами безпосередньо на підшві мису.

Яма № 2 (кв. 2-4/в-д) була виявлена при зачистці на глибині 0,50 м. Вона чітко читалась за великою кількістю знахідок та м'якістю ґрунту, виділялась темною плямою на фоні чорно-помаранчевого передматерика. Комплекс має підквадратну форму (1,80 x 1,90 м). Загальна

глибина ями в різних її частинах складає від 1,0 до 1,10 м. Заповнення ями складалось з чорнозему, перемішаного з попелом та дрібним вугіллям. Судячи з розмірів та характеру заповнення (переважно уламки гончарної кераміки) вона є смітником другої половини XVII ст.

Яма № 3 (кв. 1-2/б-в) являє собою вириту в чорноземі та передматеріку невелику за розмірами піч. Вона має конусоподібну форму з такими розмірами: верхній діаметр складає 0,88 м, нижній дорівнює 1,04 м. Стіни печі були обмазані тонким (0,01 – 0,04 м) шаром глини. Чорноземне заповнення ями було насичене залишками дрібного вугілля та фрагментами глиняної обмазки. На дні зафіксовано тонкий шар (0,01 м) вологого, темно-сірого попелу. Дно ями не було заглиблене в материк, воно не доходило до останнього 0,05 м (глибина ями від сучасної поверхні – 0,55 м).

Яма № 4 (кв. 2-3/а-б) також є піччю близької до ями № 3 конструкції. Верхній її діаметр дорівнює 1,10 м, нижній – 1,30 м. Стіни були обмазані глиною (0,02 – 0,05 м). Чорноземне заповнення ями було насичене залишками дрібного вугілля. На дні знаходився прошарок попелу (0,02 м). Дно ями заглиблене в материк на 0,05 м (глибина ями від сучасної поверхні – 0,65 м).

Найбільшою серед печей, що виявлені в 20-04 році є **яма № 5** (кв. 4-5/а-б). Її конструкція і заповнення є подібними до попередніх двох печей (ями № 3 та 4), проте вона є найбільш потужною за розмірами, товщиною глиняної обмазки та кількістю знахідок (верхній діаметр ями – 1,44 м, нижній – 1,60 м, товщина глиняної обмазки – 0,02 – 0,05 м). Слід також зазначити, що на відміну від попередніх двох печей, в ямі № 5 глиною були обмазані не тільки стіни, а і дно (глибина ями від сучасної поверхні – 0,75 м). На дні знаходився прошарок попелу (0,02 м).

Серед найбільш цікавих знахідок другого періоду існування Цареборисова слід відмітити наступні: неповний профіль світлоглиняної гончарної сковорідки-латки (ринки) з червоним ангобовим орнаментом (рис. 2, 3), уламок керамічного ріжка (рис. 2, 2.), залізне кресало (рис. 2, 1), мідний хрестик з відламаним вушком, намистини, кістяний гудзик та монети.

Серед артефактів першого періоду функціонування фортеці вважаємо необхідним окремо

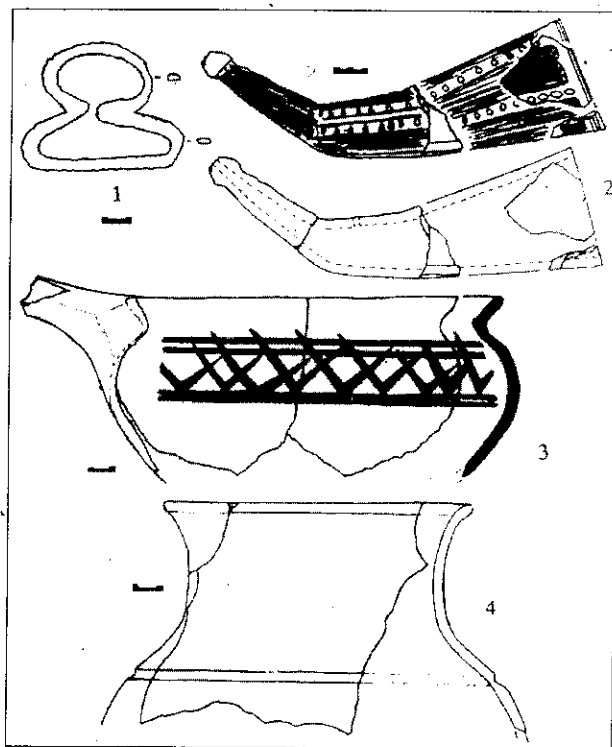

Рис. 2. Цареборисівське городище, розкоп № 1, 2004 р., індивідуальні знахідки: 1 – залізне корозоване кресало; 2 – уламок керамічного ріжка; 3 – неповний профіль світлоглиняної гончарної сковорідки-латки з ангобованим орнаментом; 4 – уламок верхньої частини сіроглиняного гончарного глечика з рельєфним орнаментом

виділити цілі форми гончарних горщиків з рельєфним орнаментом московського типу, залізне свердло, намистину, кістяну верхівку бурдюка (?), монети.

Археологічні дослідження 2004 року свідчать про перспективність вивчення Цареборисова археологічними методами. Не дивлячись на те, що культурний шар посаду виявився не потужним, проте насиченим археологічними об'єктами (комплексами), в тому числі і закритими. В ході розкопок отримано також багато речового матеріалу, придатного для вивчення, класифікації, реконструкції та експонування. Отримані матеріали дозволили доповнити і конкретизувати існуючі дані про Цареборисівську фортецю, а також дають підстави для спростування деяких вже існуючих в науці тверджень.

Демидко С.Ю., Погорілець О.Г., Стопенчук С.М.*

*Меджибизький регіональний історико-етнографічний музей-фортеця

**Кам'янець-Подільський державний університет

Дослідження залишків пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл.

Влітку 2003 р. було продовжено археологічне дослідження пізньосередньовічної пам'ятки, розташованої поблизу смт Меджибіж Лети-

чівського р-ну Хмельницької обл. (Погорілець, Стопенчук 2002, 216-219). Завданням сезону 2003 р. було продовження дослідження одного з

системоутворюючих елементів об'єкта – кутового сполучення укріплення. Для послідовного дослідження пам'ятки розкоп 2 було закладено в південно-східному куті замчища, поруч з розкопом 1 сезону 2001 р. З метою порівняння кутів та виявлення закономірностей і системності у будівництві замчища в південно-західному куті були розбиті дві розвідкові траншеї та два розкопи 3 і 4. Загальна площа дослідженої території складає 212 м² (рис. 1).

Розкоп 2 (загальна площа 56 м²). Подальше дослідження споруди, виявленої у 2001 році, дало змогу окреслити периметр об'єкту (рис. 1), який складається з поєднання П-подібної та підквадратної (у планах) частин. Відсутність єдиної кладки (перев'язки) між частинами дозволяє припустити, що це

– окремі споруди, а впорядковане їх з'єднання дозволяє стверджувати, що вони функціонували одночасно.

П-подібна споруда має розмір 11,5×6,0×5,7 м. Товщина стін: у фундаментній частині – 1 м, у цокольної частині – 0,6 м. Характер конструкції – каркасний: дерев'яний каркас із заповненням фундаментного котловану між стовпами (сваями) бутобетоном. Північно-західний бік споруди незамкнений, її поверхня викладена вапняковими плитами, розмір яких в середньому 0,5×0,4×0,1 м. З північного боку до східної стіни примикає підквадратна споруда.

Підквадратна споруда має розміри 4,3×4,2 м. Стіни збереглися на висоту 1,6–1,9 м. Внутрішній об'єм тинькований із заповненням щелин між камінням уламками цегли. Підшва фундаменту на 1,15 м нижче підшви фундаменту П-подібної споруди. Нижній край фундаменту спирається на конструкцію із дубових підквадратних у перетині балок 0,4×0,4 м, кутові з'єднання яких не збереглися. Балки залягають на рівні ґрунтових вод.

Роботами на розкопі 2 підтверджені дані сезону 2001 р. щодо наявності, як мінімум, двох періодів функціонування об'єкту (і, можливо, замчища). У зв'язку з цим та з метою визначення відносної хронології південної частини пам'ятки закладено розкоп 3 (40 м²). Він охопив частину внутрішньої площадки та її край, що межує з ровом (рис. 1). Стратиграфічно простежені потужні нашарування, пов'язані з значними будівельними роботами під час реконструкції замчища. Аналіз стратиграфії дозволив висунути гіпотезу, що сучасний вигляд укріплення, яке фахівці визначають як фортецю

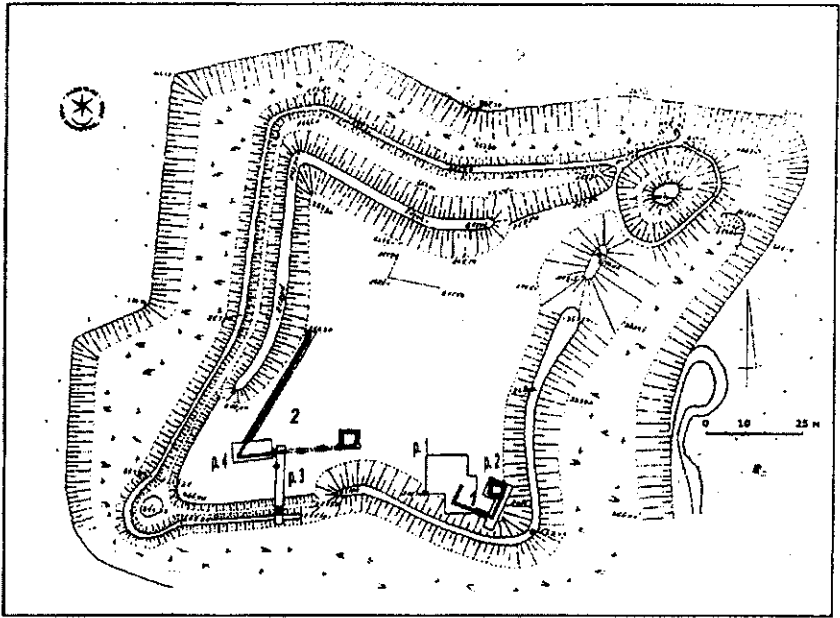

Рис. 1. Замчище Ракочі. Схема розташування розкопів та об'єктів. 1 – об'єкт 1; 2 – об'єкт 2; 3 – нр. 1 ... р. 2 – розкопи

тенального типу, був отриманий внаслідок нарошення території дюноподібного підвищення з метою набуття ним підквадратної форми. Нарощення відбувалося шляхом спорудження дерев'яних клітей з подальшим їх забуванням піском.

В процесі робіт на розкопі 3 було виявлено фрагмент стіни, паралельної рову замчища. Трасування стіни та дослідження її ділянок проведено траншеями 1 (38 м²), 2 (пунктирна, 28 м²) та розкопом 4 (50 м²). Дослідження виявили принципово новий варіант побудови кута укріплення. На відміну від південно-східного південно-західний кут не був захищений валами. По периметру, на відстані 12 м від краю рову, він був огорожений кам'яною стіною. Висота збереженої частини стіни – до 1,2 м. Повністю відкрито західне прясло стіни довжиною 37 м. Довжина південного прясла – 30 м, воно у східній частині закінчується трапецієподібною у плані спорудою 3,5×4,0×4,0 м (рис. 1).

До колекції знахідок сезону 2003 року входять: кахлі зі складним сюжетним орнаментом (теракотові, моно- та поліхромні), фрагменти турецької порцеляни виробництва керамічних центрів Ізнік і Кютахья, збірка монет кінця XV – середини XVI ст. (36 шт.), серед яких рідкісними є акче Кримського ханства часів Менглі Гірея (1468-1515) та шилінг Тевтонського ордену часів Конрада IV Ерліхшаузена (1441-1449), зразки зброї та озброєння, розвали димленого та полив'яного посуду різних типів. Особливо необхідно відзначити знахідку печатки для листів із зображенням гербу типу «Леліва» та ініціалами «R» і «S», яку можна інтерпретувати як родовий герб родини Синявських та пов'яз-

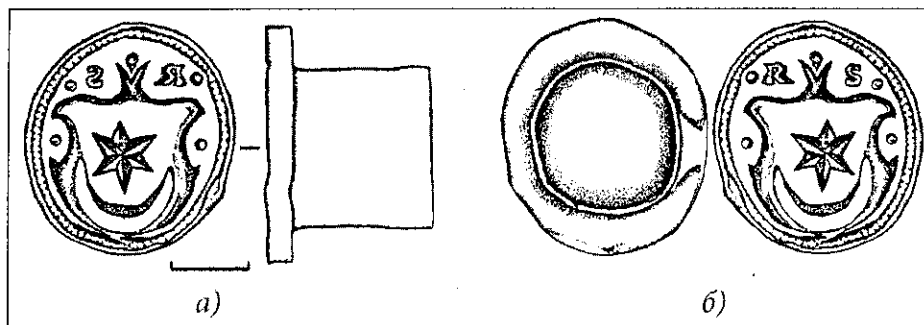

Рис. 2.
а) Печатка; б) Відбиток
печатки (праворуч).

ти її з ім'ям сина коронного гетьмана Миколи Синявського – Рафаїлом (рис. 2)

Дослідження 2003 р. поповнили відомості про облаштування окремих фортифікаційних елементів замчища, їх хронологію та функціональне призначення, підтвердили раніше висунуту гіпотезу про початок та періоди будівництва укріплення, окреслили шляхи пошуку архівних матеріалів щодо власників замку та його ролі в системі укріплень східних кордонів Польщі (в контексті охорони краю від набігів татарських чамбулів і загрози турецької та молдавської агресії).

Подальші роботи на замчищі нададуть мож-

ливість у повному обсязі дослідити новий тип фортифікацій початку XVI ст., виділити еталонний матеріал середини XVI ст., підготувати пам'ятку для можливої музеєфікації в рамках пам'яткоохоронних робіт на території державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Література

Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. // АБУ 2000–2001. Київ, 2002.

Ермолин А.Л.

Крымский филиал ИА НАНУ

Могильник грунтових склепов на території г. Керчі

Трасса газопровода высокого давления от ГРС (газораспределительной станции), расположенной непосредственно с восточной стороны Второго Змеиног кургана Юз-обинской курганной гряды до ТЭЦ (теплоэнергоцентрали), находящейся на южной окраине района Аршинцево г. Керчи, прошла в районе некрополя античного – средневекового города Тиритака.

При обследовании его участка в 500 метрах к северо-западу от городища, были обнаружены провалы грунта неизвестного происхождения. Обследуемая территория, в недалёком прошлом, относилась к железнодорожному депо и по ней проходило несколько железнодорожных линий. На момент обследования рельсы были уже сняты, но насыпи с железобетонными шпалами сохранились. Часть провалов были непосредственно под железнодорожной насыпью (рис. провалы 1, 7, 8, 10, 11). На месте провала №1 грабителями был вырыт шурф глубиной до 1 метра. Для выяснения причины провалов грунта на месте грабительского шурфа был заложен небольшой раскоп. На глубине 5,45 м были выявлены фрагменты полусгнившего дерева и следы тлена на плотной глиняной поверхности. Раскоп был доведен до уровня 5,95 м и выяснилось, что провал образовался в результате обрушения кровли грунтового склепа.

Склеп вырублен в материковой глине, с продольно-осевым расположением погребальной камеры, двумя лежанками (рис. 2).

Погребальная камера ориентирована ЮВ – СЗ. Прямоугольная в плане с закруглёнными углами имеет размер 2,96 x 2,48 м, высота камеры не определяется. Пол камеры находился на глубине 5,95 м от дневной поверхности. Лежанки шириной 0,68 м расположены по всей длине камеры. Высота их 0,50 м. Следы обвалившегося дромоса читаются в юго-восточной стене. Дромос и преддромосная яма не раскапывались, так как они полностью находятся под железнодорожной насыпью. Склеп был ограблен в древности. Основная масса выявленного материала, включая и фрагменты деревянного гроба, находились на полу погребальной камеры, где найдены фрагменты двух небольших железных ножей (рис. 2. 1, 2), керамическое рыболовное грузило, со следом от верёвки в верхней его части (рис. 2. 6), фрагмент ручки железного меча (?) (рис. 2. 4), железный гвоздь (рис. 2. 5). На лежанках найдены фрагменты деревянного гроба, среди них представляет интерес фрагмент шпуги с растроченной торцовой частью – следами забивания молотком. Шпуга удерживалась в пазу при помощи деревянного тыбля, отверстие для которого сохранилось (рис. 2. 7). На лежанке найдена цилиндрическая стеклянная бусина тёмного цвета (рис. 2. 3).

Большое неудобство при раскопках доставляла вода, которая начала просачиваться с уровня 5,35 м, и на уровне пола её надо было откачивать беспрерывно. Бесспорно, что уровень

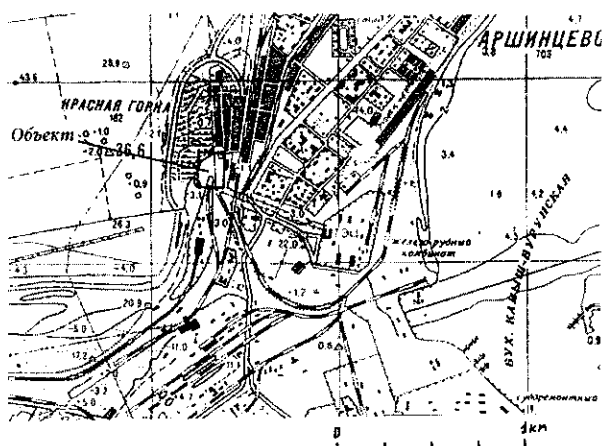

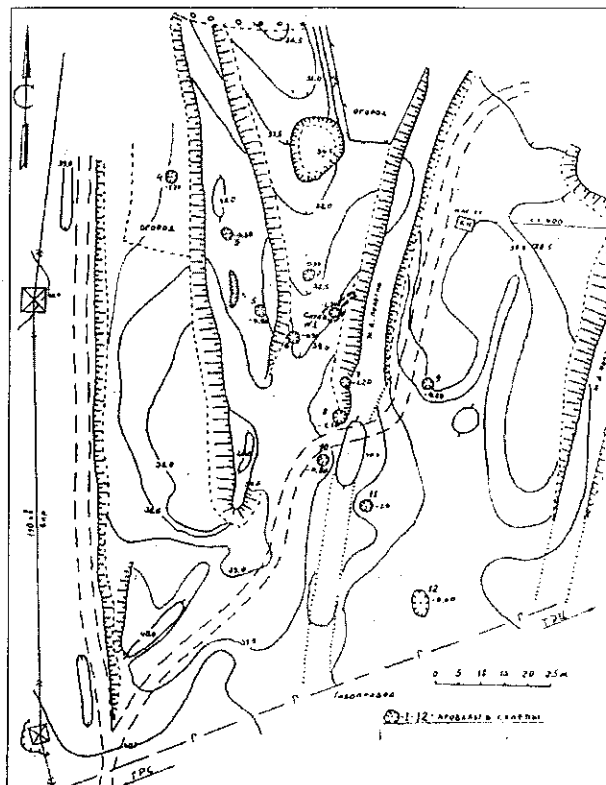
Рис. Вновь выявленный участок некрополя Тиритаки. Ситуационный (сверху) и топографический (справа) планы

грунтовых вод на момент постройки склепа был значительно ниже и поднялся он позже, после засыпки оврага к северу от могильника, на склонах которого расположены склепы. Кроме того, в результате нивелировки территории при сооружении железнодорожной насыпи образовался насыпной слой до 1,5 м. Строительные работы на данной территории были начаты в 1932 году, а функционировало предприятие до середины 90-х годов XX в. В результате, техногенные факторы привели к постепенному разрушению кровли склепов и в дальнейшем к её полному обрушению. Вероятно, этот процесс происходил и раньше, так как на прилегающей территории встречаются заросшие травой и почти заплывшие воронки, но возможно это и следы прошедшей войны.

Что касается материала из склепа, то по нему сложно судить о датировке захоронений, но, по сохранившимся архитектурным особенностям погребального сооружения, а это наличие лежанок, можно предположить, что склеп был построен не ранее IV в. н. э. Подобные склепы обследованы на Караларском побережье Азовского моря. Это склепы 10/1 и 11/2 (Масленников 1997, 11, 12, рис. 18-22, 24), которые датируются IV – VI вв. н. э. Трапецевидные склепы с лежанками некрополя Боспора, датируются втор. пол. IV – первой пол. V вв. н. э. (Засецкая 1993, 23-104).

Выводы. 1. Проведенные охранные раскопки доказали наличие грунтовых склепов на обследуемом участке.

2. Выявлено как минимум 12 провалившихся склепов.

3. На могильнике проведена топографическая съёмка, площадь участка составляет не менее 2-х га. При средней площади одного погребального комплекса около 100 м², общее количество склепов может доходить до 200, не исключено наличие на участке и грунтового могильника.

4. Для уточнения датировки вновь выявленного участка могильника необходимы полномасштабные раскопки и, как показывает практика, даже ограбленные могильники дают материал для изучения как материальной культуры, так и этнического состава населения.

5. Месторасположение обнаруженного могильника даёт основание предположить его принадлежность к некрополю Тиритаки.

Литература

Масленников А. А. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. Москва, 1997.

Засецкая И. П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н. э. // Керчь. 1993. МАИЭТ. III.

Редакція попереджає, що її думка чи позиція може не співпадати з поглядами інших учасників видавничого процесу і в цьому не бачить нічого страшного

Sergiy Zelenko, Yana Morozova

National Taras Shevchenko University of Kiev

Underwater archaeological research in the Black Sea in 2004-2005

The underwater archaeological expedition of the Centre for Underwater Archaeology, affiliated with the National Taras Shevchenko University of Kiev, led by dr. Sergiy Zelenko is carrying out regular coastal surveys and excavations off the Crimea, in the southern and south eastern part of the peninsula. The exploration and research carried out by the CUA aimed at mapping and localizing new underwater archaeological sites, submerged objects and wrecks. The important and interesting results came in 2004 and 2005 from surveys and excavations of a medieval shipwrecks found near Novy Svet in the Bay of Sudak.

In 2004 the hoard of 13th century coins from the Trebizond Empire was found on the Italian shipwreck site in the Bay of Sudak. The hoard comprises 36 AR (argetum) aspers of MANUEL I COMNENUS (1238-1263) Emperor of Trebizond. The coins have slight variations in size and weight. *Obv*^o. The Emperor standing facing to right, O|K|M, to left, M|N|A, wearing a chlamys and holding a labarum, being touched by manus Dei above right;. *Rev*^o. St. Eugenius, bearded and nimbate, stands facing to left, |O|A|Γ|I|O; to right |ЄV|ΓЄ|N; holding a crucifix.

The ship's cargo was composed of amphorae of several types and small sized kitchenware (cooking pots). Also the great amount of glazed table ware – fragments and complete plates and cups have been found on the shipwreck. Sets of glazed pottery were placed above, on the top of amphorae. Glazed pottery collection contains approximately 50 unbroken and many more small fragments of various types of bowls, plates, small jars, cups, etc. This collection is unique due it rare occurrences on terrestrial archaeological sites in such amount and variety. The vessels were found in certain proportions and types which may indicate sets of table ware, which were brought to the Black Sea for commercial purposes. Specialists localize the production area of the glazed pottery preliminary in Byzantine Nykea and date most of them from the 13th to beginning of the 14th century. At present chemical analysis of clays of this pottery is being made by Dr. Yona Waksman from Lyon University, (Laboratoire de Céramologie, CNRS France).

There were about 10 pithoi – water containers – and a number of domestic animals as a food resource for the ship crew on board.

In 2004-2005 the archaeological surveys of another medieval shipwreck was carried by the Centre for Underwater Archaeology. This shipwreck site was also discovered in the Bay of Sudak and its cargo comprised Byzantine amphorae of several types and transport jars with two strap handles and a flat bottom.

Finding from the sea floor, recovered during underwater excavations give us more evidences on the close commercial contacts and sea trade between the North and South of the Black Sea, and again prove the importance of the underwater research in the Black Sea.

Зеленко С.М.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Исследование груза торгового корабля 13 века, погибшего вблизи Судака (раскопки 2004 г.)

Подводно-археологическая экспедиция «Центра подводной археологии» Исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в 2004 г. работала на юго-восточном побережье Крыма, где обследовала шельф между мысом Киик Атлама и мысом Ай-Фока. Во время разведок проводился поиск подводных археологических объектов для внесения их в реестр памятников культурного наследия и сбор данных для составления археологической карты этого района, а в бухте пгт Новый Свет раскопки торгового корабля XIII в. Большую помощь при подводных работах оказали аквалангисты клубов Федерации подводного спорта и подводной деятельности Украины.

Место кораблекрушения XIII века занимает площадь 120×120 метров песчано-гравийного дна, насыщенного многочисленными обломками керамики. Для выяснения общей картины характера распределения материала по участку, исследование было продолжено от участков раскопок 2002 и 2003 гг. далее в сторону моря. Здесь были установлены буи, позволяющие обеспечить привязку шурфов к базовым точкам

на берегу. Работы проводились аквалангистами на шурфах размером 2×2 метра. Выбор такого размера связан со спецификой проведения раскопок под водой и проверен в предыдущих экспедициях Центра. Шурфы разбивались веревками на квадраты 1×1 м. Месторасположение находок в квадрате фиксировалось размеченной по 10 см линейкой, которая перемещалась в этом квадрате. Эти данные и стратиграфия раскопа записывались карандашом на пластмассовую дощечку с планом площадки. На поверхности художник переносил их на общий план на миллиметровке. Выборка находок производилась по квадратам в пронумерованные мешки. В полевой описи производилось описание находок по участкам и штыкам по мере поступления материала с участков, на которых работали аквалангисты.

При исследовании 2004 г. применялось новое оборудование, в том числе: цифровой фотоаппарат «OLYMPUS C-350 zoom» в подводном боксе, подводный скутер «SEEDOO» и подводный металлоискатель «Sea Hunter Mark II» фирмы Garrett. Результаты применения этой

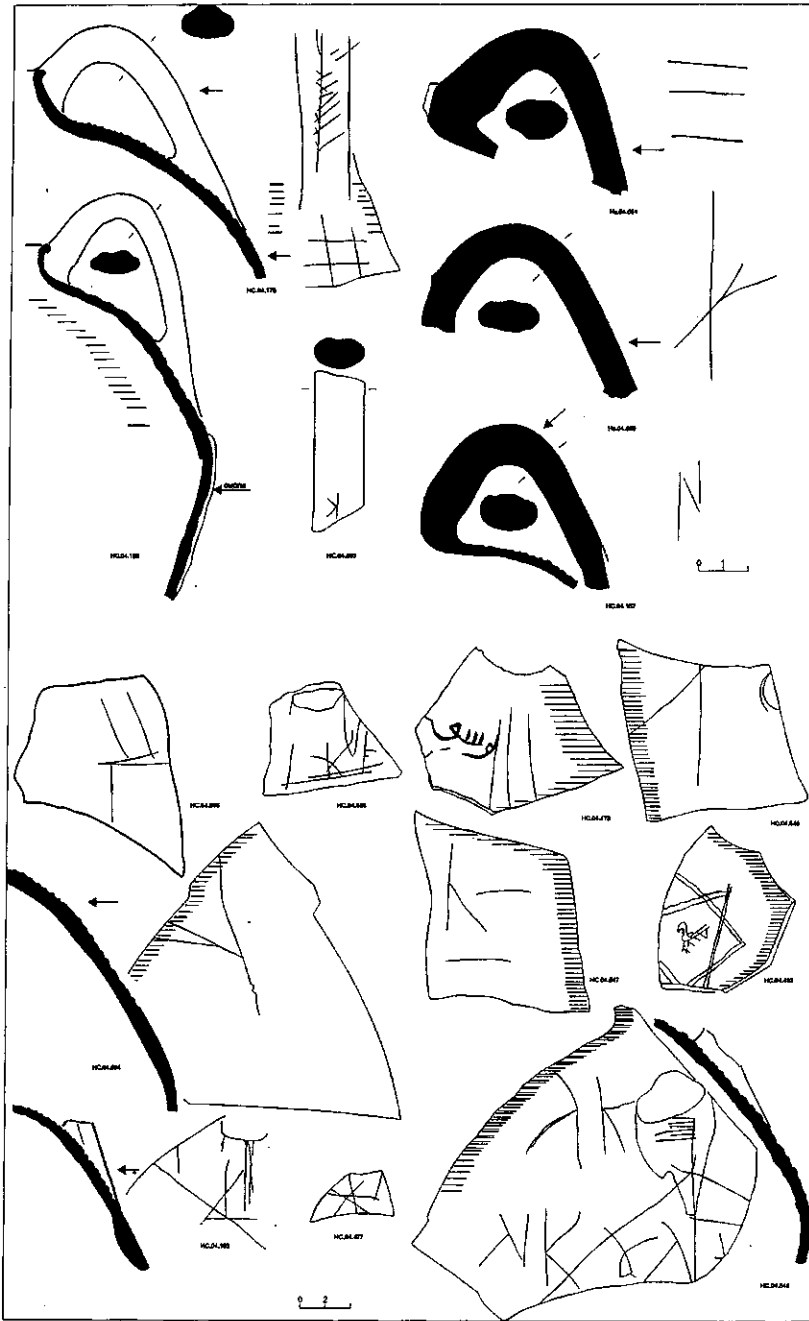

Рис.1. Граффити на амфорах первого типа (XIII в.)

техники позволяют рекомендовать ее для использования при подводных археологических исследованиях.

Археологический материал обнаруженный при раскопках, представлен торговой керамической тарой для перевозки жидких и сыпучих продуктов и изделиями из керамики, предназначенными для продажи.

Большинство амфор поднятых с исследуемого участка принадлежит к «грушевидным амфорам с дугообразными ручками» широко распространенному в Причерноморье в позднем средневековье типу (Gunsenin 1990;

Романчук и др. 1995). На многих экземплярах, на ручках и стенках, встречаются граффито (рис.1).

Второй тип представлен веретенообразными желобчатыми амфорами с массивными овальными ручками, поднимающимися над высоким узким горлом. Черепок светло-коричневый (Якобсон 1979; Gunsenin 2001, 125). Третий тип представлен маленькими толстостенными амфорами высотой до 30 см. Они имеют веретенообразный корпус со сглаженной или бороздчатой поверхностью, конусообразное горло, заканчивающееся слабо выраженным валикообразным венчиком. Ручки, овальные в сечении, сильно вытянутые вверх и слегка в стороны. Черепок светло-коричневый. Четвертый тип – это небольшие амфоры (≈40 см) с яйцевидным туловом, невысоким маленьким горлом с овальным венчиком. Ручки уплотненные, крепятся непосредственно под венчиком. Корпус по плечу и часто в нижней части имеет четкое неглубокое рифление. Эти амфоры имеют характерное дно – округлое по краям, а по центру вогнутое внутрь (Hayes 1992, 76).

Вторую по численности группу после амфор составляет поливная керамика, представленная сериями однотипных изделий, включающая блюда, миски, тарелки, чаши, кубки. На поливных изделиях часто встречаются прочерченные по обожженной глине буквы и символы (рис.2): светло-глиняная керамика с росписью коричневой и зеленой красками (Green and Brown Painted White Ware); сосуды так называемой

«анатолийской (или сельджукской) группы» – красно-глиняные, открытых форм, в декоре используются три техники нанесения орнамента – «сграффито», «резерв» и роспись белым ангобом; красноглиняные изделия открытых форм с монохромной поливой, орнаментом сграффито в виде концентрических кругов, волн, спиралей (Zeuxippus ware и Roulette Ware); керамика с росписью белым ангобом (Slip-painted Ware). Полива монохромная желто-коричневая или зеленая; посуда с орнаментом сграффито под монохромной поливой (Plain Sgraffito); керамика с орнаментом сграффито, подцветненным

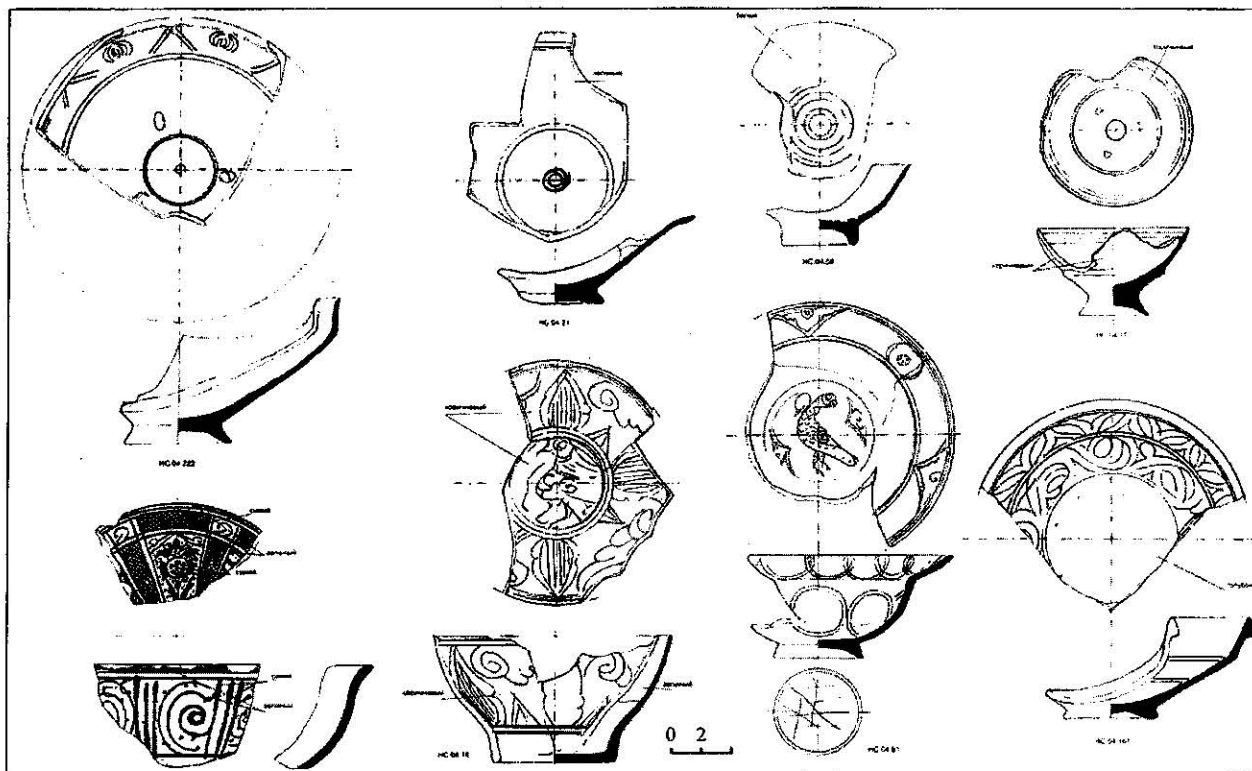

Рис.2. Поливная посуда с места кораблекрушения (XIII в.)

зеленым и коричневым пигментами (Braun- and Green-coloured Sgraffito). Кроме того, найдено значительное количество неорнаментированной столовой и кухонной посуды.

Стеклянные изделия из раскопок 2004 г. представлены несколькими видами и выполнены из чистого светло-оливкового или зеленого стекла.

Помимо находок керамики, с данного участка подняты единичные экземпляры металлических изделий из меди, бронзы, свинца и железа: монеты, пряжка, пуговица, кольцо бронзовое и свинцовые, медные кухонные котелки. Наибольший интерес вызывает находка клада из 35 серебряных монет среди груза корабля. (рис.3). Это аспр Трапезундской империи периода правления Мануила I (1238-1263). На лицевой стороне изображен Св. Евгений в фас, держащий длинный крест. В поле по сторонам надпись: слева – |O|A|Γ|O; справа – |C|V|Γ|C|N. На обратной стороне фигура императора в рост в фас. В поле по сторонам надпись в столбик: слева M|N|A справа – O|K|M (Retowski 1910, *taf. II, 61*).

Исследования еще раз показали, что в бухте находится уникальный археологический памятник средневекового мореплавания, который должен как можно скорее поставлен на учет и под охрану государства.

Литература

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979.

Рис.3. Аспр Трапезундской империи периода правления Мануила I (1238-1263)

Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. Екатеринбург, 1995.

Hayes J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul. 1992. Vol.2.

Gunsein N. Les amphores byzantines (Xe–XI–Ile siecles): typologie, production, circulation d’apres les collections turques. Paris, 1990.

Gunsein N. L’epave de Camalti Burnu I (Ile de Marmara, Proconnesse): resultants des campagnes 1998-2000 // *Anatolia Antiqua*, 2001. IX.

Retowski O. Die Muenzen der Komnenen von Trapezunt. Moskau, 1910.

Please contact with author: zel@univ.kiev.ua
www.diver.univ.kiev.ua www.archaeology.univ.kiev.ua

Зоценко В.М., Тараненко С.П., Івакін В.Г., Журухіна О.Ю.

Інститут археології НАН України

Про археологічні дослідження ділянки за адресою вул. Борисоглібська, 2

Літом 2004 року загін Подільської експедиції проводив археологічні дослідження на ділянці за адресою вул. Борисоглібська, 2. Загальна площа розкопу становила 220 м².

Більша частина розкопу була перерізана фундаментом будинку ХІХ ст. Садиба № 2\20 на розі вулиць Борисоглібської та Сагайдачного згідно з архівними джерелами – ділянка площею 483 кв. сажени належала капітану Василю та майору Петру Масловським. 26 березня 1838 року ця ділянка була придбана Прасковією Коробкіною (Коробкою). Головний житловий будинок по вул. Олександрівській (Сагайдачного), зведено наприкінці 1830-х років в стилі пізнього класицизму за проектом міського архітектора Л. Станзані. У ті ж роки, ймовірно також за проектом Л. Станзані, був споруджений і флігель по вул. Борисоглібська. Таким чином, забудова ділянки по вул. Сагайдачного, 20 – Борисоглібська, 2, сформована впродовж 1838-1888 років, являла собою поширений тип подільської садиби середини – другої половини ХІХ ст., у вигляді каре, де лицьові фронти займали головні житлові та торгові споруди, а у дворі по межах ділянки групувались господарські служби.

З археологічної точки зору район малодосліджений. Відомі розкопки – вул. Андріївська, 7,9 та вул. Сагайдачного, 16. 1992 р. під керівництвом Івакіна Г.Ю. Під час розкопок були досліджені культурні шари від давньоруського часу до ХVІІІ ст. Та найбільш цікавим виявився розкоп на вулиці Братська, 6 (1984 р.), де зафіксовано могильник ХV ст., який пов'язують з захватом Києва Менглі-Гіреєм у 1482 р.

Після вибірки верхніх шарів екскаватором та проведення першої зачистки було зафіксовано об'єкти ХVІІІ-ХІХ ст. (Буд. № 1,3) та давньоруського часу (Буд. № 2,4).

Будівля № 1. Рівень виявлення 3,2 м від денної поверхні. Орієнтована кутами за сторонами світу. В південно-західній частині вона розрізана фундаментом будівлі ХІХ ст. Її стіни складались з горизонтальних дощок, а подекуди вони укріплювались з внутрішнього боку стовпами. Північно-східна стіна: довжина 2,3 м, дошка шириною 0,05 м, від східного кута на 1,5 м йде паралельно ще одна дошка шириною 0,05 м, яка скріплюється стовпом d=0,1 м. Північно-західна стіна: довжина 1,6 м, дошка шириною від 0,1 м до 1,6 м ближче до західного кута, майже в самому куті знаходиться стовп d=0,1 м. Південно-східна стіна: довжина 1,85 м, дошка збереглась у вигляді тліну 0,02 м. З внутрішньої сторони вона підпирається рядом з десяти стовпів d=0,12-0,18 м. Південно-західна стіна: довжина 1,9 м, дошка шириною 0,12 м. На рівні виявлення в заповненні знаходились

три дошки не скріплені між собою довжиною від 0,25 м до 1,0 м, можливо вони були конструктивною деталлю споруди. На відстані 0,45 м від південно-східної стіни приблизно по центру знаходиться стовп d=0,35 м, як здається, він може належати до наземної конструкції будівлі. Заповнення будівлі простежено на глибину 1,2 м. Представляє собою сильно гумусований суглинок сіро-чорного кольору. На глибині 1 м зафіксовано завал з дощок різної довжини та щепи – залишків будівництва. Заповнення: фрагменти та вироби з кераміки, скла, металу. Речовий комплекс дозволяє датувати будівлю № 1 ХVІІІ століттям. Щодо інтерпретації цієї споруди є версія, що це криниця або водозбірник. Вона не перевірена остаточно (через затоплення розкопу роботи передчасно припинились), але обгрунтована матеріалами розкопів Подолу, які довели археологічне існування водопроводу в цей період.

Будівля № 3. Будівля орієнтована стінами за сторонами світу. Рівень виявлення 3,01 м від денної поверхні. Зафіксовані її розміри: північно-східна стіна – 0,8 м, південно-східна стіна – 2,6 м, південно-західна стіна – 0,75 м. Залишків дерев'яних конструкцій не знайдено, лише південно-західна стіна збереглась у вигляді тонких стрічок тліну 0,03 м від горизонтальних дощок. Стіни рівні. Будівля заглиблена на 0,8 м, підлога рівна, з піску. На підлозі біля південного кута та приблизно по центру зафіксовано три стовпи d від 0,12 до 0,25 м, можливо вони мають відношення до конструкції будівлі. Заповнення будівлі – гумусований сірий суглинок. З нього походять фрагменти та вироби з кераміки, заліза, кісток тварин, кременю.

Після вибірки пізньосередньовічних шарів ми вийшли на давньоруський горизонт.

Горизонт-1 – слабогумусований світло-сірого кольору потужністю 0,05 – 0,07 м. Його підстилав прошарок світлого алювіального піску. При вибірці горизонту отримано такий матеріал: давньоруська кераміка – фрагменти вінець, світильника, ручок; денця скляного виробу, кременю. З нього походять такі об'єкти: дві будівлі та 15 господарських ям.

Будівля № 2. Орієнтована кутами за сторонами світу. Рівень виявлення 2,83 м від денної поверхні. Через відсутність дерева та стовпів в кутах та по лінії стін визначити конструкцію споруди важко. Стіни рівні. Підлога рівна, піщана, заглиблена на 0,85 м. Біля західного кута на відстані 0,8 м від північно-західної стіни і 0,4 м від південно-західної стіни було зафіксовано пічний розвал з залишками черено підквадратної форми з розмірами 1,25x1,25 м на глибині 0,64 м від рівня виявлення споруди.

його потужність 0,15-0,19 м. Він складався з кераміки, обпаленої глини помаранчевого кольору та світло-сірого кольору. В його північній частині знаходився невеликий залишок від стіни печі $d=0,2$ м і висотою 0,25 м. Заповнення будівлі – гумусований суглинок чорного кольору. З нього походять: фрагменти та вироби з кераміки, кістки, заліза та кольорових металів, скла, шлак. Таким чином, буд. № 2, виходячи з матеріалу та конструктивних особливостей, представляє собою багатоярусну споруду (скоріш за все зруб) з заглибленням на 0,85 м другої половини XII ст.

Будівля № 4. Орієнтована кутами по сторонах світу. Рівень виявлення 2,91 м від денної поверхні. Зафіксовані розміри: північно-західна стіна – 3,0 м, північно-східна стіна – 2,1 м. Північний кут співпадає з ровом № 1 і він майже прямий, західний кут був скритий під фундаментом. Стіни рівні. Підлога рівна піщана на глибині 0,5-0,55 м. В західному куті знаходилась піч, зафіксована на глибині 0,35 м. Вона мала округлу форму $d=1,05$ м. Ширина стін – від 0,12 м до 0,2 м, вони мали світло-жовтий колір і складались з обпаленої глини. З східної сторони знаходились щелепи. По центру знаходився черинь округлої форми $d=0,8$ м, він мав ярко помаранчевий колір і складався з великої кількості кераміки та обпаленої глини. Його потужність – 0,05 м. Вірогідно піч впала з верхнього ярусу у

момент припинення існування будівлі (пожежа, повінь?). Під щелепами зафіксована яма $d=0,15$ м на глибину 0,25 м. Заповнення – гумусований суглинок чорного кольору з домішками сірої глини. З нього походять: фрагменти та вироби з кераміки (вінець, стінок амфор, денець, ручок, світильника, тарілок, плінфи, шифер), фрагменти та вироби з заліза та кольорового металу, скла, з каменя, кістки тварин. Таким чином, будівлю № 4 можна вважати житловою багатоярусною спорудою (скоріш за все зруб) з заглибленням на 0,55 м другої половини XII ст.

На жаль, погодні умови стали на заваді подальшим археологічним дослідженням ділянки. Внаслідок кількатижневих злив рівень води в розкопі сягнув метрової відмітки. Попри застосування систем промислових насосів роботи довелося припинити.

Археологічні дослідження 2004 р. за адресою вул. Борисоглібська, 2, не дивлячись на короткий термін, принесли багато важливих результатів. По-перше, серед зафіксованих об'єктів XVIII ст. виділяється буд. № 1, яка скоріш за все є водозбірником (криницею?) і є складовою частиною системи водозабезпечення пізньосередньовічного Києва. По-друге, вивчення будь-яких давньоруських об'єктів має значення, яке важко переоцінити. Нам же вдалося дослідити дві будівлі № 2 і № 4, які займають своє місце в планіграфічній структурі давньоруського Києва.

Колода В.В.

Харьковский национальный педагогический университет

Работы 2004 г. на поселении Верхний Салтов

Колода В.В. Работы 2004 г. на поселении Верхний Салтов. Метою робіт було дослідження оборонних споруд на городищі салтівської археологічної культури (середина VIII – середина X ст.) та реконструктивне відтворення його історичного ландшафту. Продовжувалися дослідження і сусіднього багатоярусного селища, яке містить потужні культурні відкладення раннього середньовіччя (салтівська культура) та козацьких часів (середина XVII – XVIII ст.). В даній статті подається загальний опис численних решток керамічного і скляного посуду, які були виявлені під час дослідження залишків Слобожанської садиби першої половини XVIII ст.

Koloda V.V. Excavations at Verkhnij Saltov settlement in 2004. The aim of working at this monument was researching the defence at the hillfort of Saltov culture (the mid. VIII – the mid. X cent) and reconstruction of its historical landscape. We continued researching at the adjoining settlement that consists of several levels. It contains thick cultural strata of the Early Middle Ages (Saltov archaeological culture) and Cossack times (the mid. XVII – XVIII cent.). This work is devoted to general description of different fragments of ceramic and glass crockery which was found during the research of remains of Slobozhanschina farmstead (the first half of XVIII cent.).

В прошедшем сезоне Средневековая археологическая экспедиция Харьковского национального педуниверситета приняла участие в работах на археологическом комплексе в с. Верхний Салтов Волчанского р-на Харьковской обл.* Экспедиция преследовала следующие цели:

* Кроме того, нашей экспедицией проводились работы на археологическом комплексе Коробовы Хутора, о чём мы информировали в предыдущем сборнике «Археологических исследований в Украине».

– консервация раскопов предыдущих лет на городище путём нивелировки отвалов и восстановление исторического ландшафта на этом историко-археологическом объекте салтовской культуры;

– реконструктивно-восстановительные работы в раскопе 2002 г. на северном участке оборонительной стены того же городища, что позволило снять инструментальную съёмку его профилей и довести исследование данного раскопа до конца;

– продолжение исследования селища в зоне

разрушающегося берега Печенежского водохранилища.

Работы на открытой части поселения, которая содержит мощные (суммарно до 150 см) и весьма насыщенные артефактами культурные слои раннего средневековья и казацкого времени, были продолжены за счёт расширения раскопа № 3 (1996–1998 гг.). Теперь его общая исследованная площадь составляет более 1500 м².

Раннесредневекового салтовского материала (середина VIII – середина X ст.) на исследованном в этом году участке значительно меньше, чем слобожанского. Из пяти культурно-хозяйственных комплексов лишь одну хозяйственную яму можно отнести к указанному кругу древностей. Гораздо обильней и интереснее оказался культурный слой казацкого времени (вторая половина XVII – XVIII вв.). В этом сезоне удалось выявить и изучить ряд комплексов, которые относятся к начальному периоду освоения Слобожанщины: остатки сильно углублённого жилища, хозяйственная постройка и яма аналогичного назначения.

Наиболее интересным объектом представляется упомянутое жилище, глубина которого составляла 340–360 см от современной поверхности. На основании стратиграфических наблюдений и остатков вертикальной обшивки стен можно утверждать, что жилое помещение в плане приближалось к квадрату (330 × 320 см). Своими углами оно было ориентировано по сторонам света. Общие размеры котлована несколько больше – 400 × 330 см. Жилище было частично исследовано ещё в 1998 г. (яма № 36 по сквозной нумерации раскопа) и уже привлекало внимание исследователей (Колода 2004; Чернікова 2000, 39, рис. 1). Поэтому в данном сообщении мы не будем подробно анализировать выявленную конструкцию. Лишь отметим, что в комплексе выявлен погреб (подпол), а жилое помещение, возможно, располагало двумя отопительными устройствами (Колода, 1999, 9-10, табл. XVII, 1; XVIII).

Сложноструктурное заполнение насчитывало несколько сот фрагментов керамики, 80% которых находились на глубине 140–200 см. Данный факт приводит к мысли, что здесь мы имеем дело с коротким по времени мусорным заполнением. Кроме обломков глиняной посуды, в котловане жилого помещения обнаружены фрагменты оконного (рис. 1, 3) и посудного стекла. Среди последнего следует отметить остатки уплощённой бутылки с овальным дном (рис. 1, 2); несколько разнопрофильных ручек, одна из которых имела дополнительное украшение в виде обвивающей стеклянной нити (рис. 1, 4, 5); остатки вазочки или фужера с узким дном на круглой подставке (рис. 1, 6). В заполнении находились редкие куски кафельных плиток с геометрическим или растительным орнаментом, куски чернометаллургического и

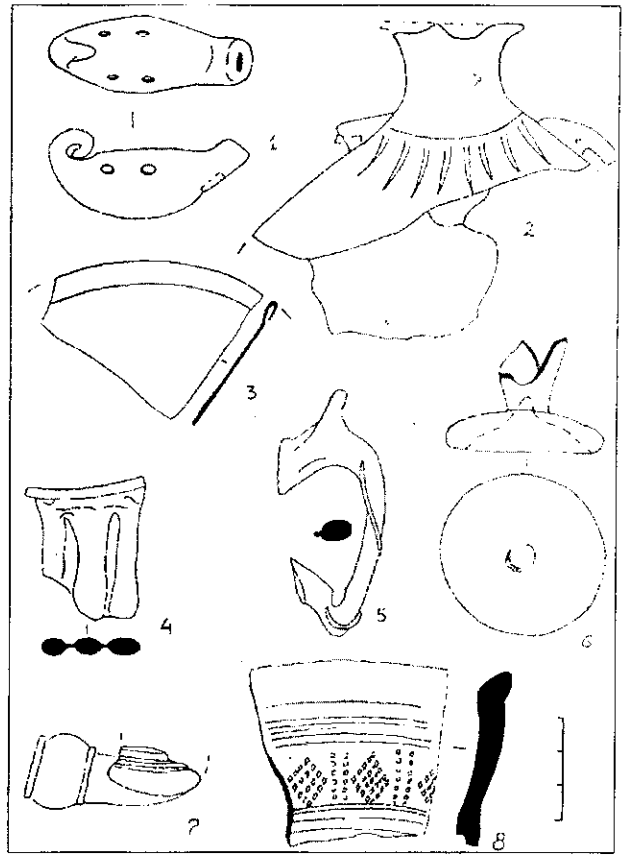

Рис. 1. Стекло и керамика с поселения Верхний Салто

керамического шлака, кости домашних животных, обломки глиняных вальков, куски обмазки, фракции древесного угля, золы, а также в изобилии древесный тлен (остатки конструкции жилой постройки).

Из особых находок можно отметить ряд железных предметов: несколько ножей различной сохранности, иглу и подковку от каблука. К категории редких находок из глины следует отнести игрушку-свистульку (рис. 1, 1), одно целое и несколько фрагментированных рыболовных грузил, а также остатки чубука (рис. 1, 7). В котловане обнаружены две бусины: одна (цилиндрическая) была изготовлена из сине-голубого сырья и украшена пастовыми глазками терракотового цвета, другая (округлая) сделана из сине-красной стеклянной смеси.

Многочисленные керамические гончарные фрагменты ещё находятся на реставрации. Однако уже сейчас можно сделать определённые выводы. Большинство сосудов – это горшки с вертикальным или слегка отогнутым венчиком и одной ручкой-петелькой. Значительно меньше остатков крышек-тарелок и просто тарелок. Наименьшую группу составляют обломки кувшинов. К редким формам следует отнести миниатюрный сосудик с красно-коричневым орнаментом, который, вероятно, использовался

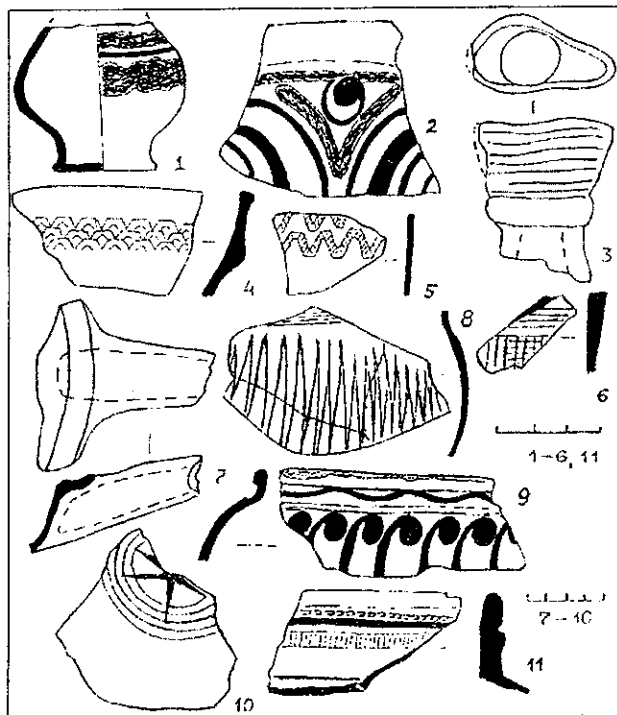

Рис. 2. Керамика с поселения Верхний Салтов.

как детская игрушка или солонка (рис. 2, 1), а также остатки глиняной сковороды с втулкой для ручки (рис. 2, 7).

Основная масса керамики имела тёмно-серый или чёрный обжиг. Эти сосуды, как правило, не орнаментировались. В редких случаях они украшались пролощенным (рис. 2, 8) или углублённым орнаментом. Последний представлял собой горизонтально прорезанные линии, насечки по краю вертикального венчика или по ребру под ним (рис. 2, 11), а также отпечатки какого-либо штампа (рис. 2, 4, 5). В исключительных случаях встречается комбинированный графический орнамент (рис. 2, 5). Особо хочется отметить сероглиняную тарелку с чёрным орнаментом на дне изнутри (рис. 2, 10). Сосуды светлых тонов (преимущественно различные оттенки бежевого цвета) гораздо

чаще были орнаментированы. В этом случае они украшались, как правило, красковым орнаментом красно-коричневого цвета (рис. 2, 9). Другие цвета – чёрный, синий, серо-сиреневый – использовались в исключительных случаях. Среди сосудов светлого теста встречаются фрагменты украшенные поливой (глазурью) зелёного цвета. Обычно – это венчики горшков. Однако найдены и обломки мисок, орнаментированные геометрическим резным орнаментом, поверх которого была нанесена зелёная полива, что полностью покрывала внешнюю поверхность изделия (рис. 1, 8). К редким для данного поселения формам поливной посуды можно отнести горлышко куманца (рис. 2, 3). Красковый орнамент на некоторых сосудах комбинировался с поливой по краю венчика (рис. 2, 9), также с насечками по краю сосуда или по валику под ним (рис. 2, 11).

На основании найденной медной полушки времён правления Петра I, которая не могла быть средством накопления благосостояния, а была, скорее всего, просто потеряна, данный комплекс первой половиной XVIII в.

Подводя итог работам этого года на поселении Верхний Салтов, следует ещё раз подчеркнуть необходимость их продолжения, которая вызвана как разрушительной природной эрозией (берег водохранилища), так и активной, часто не санкционированной деятельностью человека по хозяйственному освоению территории памятника.

Литература

Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. Харьков, 1999 // ИА НАНУ.

Колода В.В. Садиби нового часу у Верхньому Салтові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2004. – Вип. 13

Чернікова І. Житлові споруди Слобожанщини другої половини XVII-XVIII ст. (на прикладі поселення Верхній Салтів) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2000. – Вип. 9.

5 колонка

5-та колонка. Наше видання видається чотирма смугами-колонками. Тому зручно коментарі, зауваження подавати у вигляді п'ятої колонки. У нашій **5-тій колонці викладається думка редакції**, яка може бути не завжди правою (тому, що редакція працює; а кожний, хто працює, має право на помилку. Не помиляється той, хто не працює. При цьому існує дієва, публічна і демократична процедура виправлення помилок, у тому числі редакції. Один з шляхів відповіді на зауваження – стаття у тому чи іншому друкованому чи електронному виданні).

Головне завдання АДУ – оперативно і об'єктивно презентувати польову археологічну науку України. Всяка справа починається з визначеній, дефініцій. Що є наука? Якщо допитливість, то за чий кошти? На с. 165 та 310 приводиться погляд на деякі важливі ознаки наукової дисципліни одного дуже поважного і офіційного органу. Науковцю державної установи треба звикнути до думки, що, оскільки він є службовцем, то йому час від часу потрібно складати «службові романи» типу звітів. Тому, будь ласка, зазирніть на вказані сторінки 165 та 310 і уважно подивіться на те, що від Вас чекають державні органи. А також зверніть ще раз увагу на вимоги редакції щодо рукописів до АДУ. Там також міститься нагадування, що наш щорічник є ВАКівським виданням. Тому і статті до АДУ повинні відповідати ознакам наукових статей. Деякі ознаки як раз і наведені на останній сторінці обкладинки. Див. на цю тему також с.33.

Куштан Д.П.

Археологічна інспекція управління культури Черкаської обласдержадміністрації

Результати рятівних археологічних розкопок багатoshарового поселення Шарин на Уманщині за 2004 р.

Куштан Д.П. Результаты охранных археологических раскопок многослойного поселения Шарин на Уманщине за 2004 г. В статье публикуются материалы археологических раскопок многослойного поселения Шарин III сезона 2002 г. Работы производились в связи с реконструкцией автодороги Киев-Одесса (220 км), которая проходила через территорию памятника. В результате раскопок были исследованы археологические объекты, относящиеся в основном к двум хронологическим горизонтам: позднему энеолиту (трипольская культура, этап С-II) и финалу поздней бронзы (белоградовская культура). Единичные находки из культурного слоя относятся к скифскому времени.

Kushtan D.P. The results of protective archaeological excavations of the multilayered settlement of Sharin in Uman region in 2004. In the article we publish the materials of the multilayered settlement of Sharin III season 2004. Excavation were made in connection with the reconstruction of the road Kyiv-Odessa (220 km) which goes through the territory of monument site. As a result of excavations, archaeological objects dating back to two chronological horizons: late Eneolith (Trypil'ska cul., stage C-II) and the end of the late Bronze Age (Bilogrudovs'ka cul.). Isolated finds from the cultural layer are dated back to Scythian time.

У 2004 році продовжилися рятівні археологічні розкопки на багатoshаровому поселенні біля с. Шарин Уманського району Черкаської області, які були пов'язані з реконструкцією автодороги Київ-Одеса (220 км) (Куштан, Назаров, Овчинников, 2004/84, 6-31). До складу експедиції входили представники Черкаської археологічної інспекції (Куштан Д.П., Назаров О.В.) та Інституту археології НАНУ (Овчинников Е.В.). Експедиції довелося працювати у надзвичайно важких умовах, пов'язаних з байдушим ставленням керівництва шляховиків до охорони пам'яток культурної спадщини. Мало того, робилося все, щоб перешкодити проведенню археологічних розкопок. Безпосередньо на ділянці будівництва автодороги роботи виконувалися робітниками з Туреччини. Неодноразово були здійснені спроби за допомогою техніки знести розкоп. Щоб попередити це, учасники експедиції змушені були організувати цілодобове чергування на місці розкопок і, незважаючи на всі ці перепони, дослідження ціною неймовірних зусиль були доведені до кінця. Виявилось, що коли мова йде про будівництво загальнодержавного масштабу, законами можна нехтувати. І це стосувалося не лише археологічної спадщини, але й природи, екології та ін.

З часу минулорічних розкопок (Куштан, Овчинников 2003/142, 9-24) були внесені деякі зміни у ідентифікацію самого поселення. Раніше вважалося, що це та ж сама пам'ятка – поселення трипільської культури – відоме з розвідок В.А. Стефановича (Стефанович 1968, 222) та В.О. Круца (Круц, Рижов 1986), взяте на державний облік рішенням Черкаського облвиконкому №116 від 26.06.1990р. за №3456. Ця інформація потрапила навіть до попередньої публікації (Куштан 2005, 112-117). Виявилось, що насправді згадана пам'ятка – Шарин I – розташована на північний схід від досліджуваного нами поселення через яр зі струмком. Тут під

час охоронних розкопок минулого року були виявлені матеріали скифського часу (розкопки І.П. Лежуха, О.В. Назарова та Д.П. Куштана). На схід від поселення Шарин I через дорогу розташована ще одна пам'ятка археології – поселення доби бронзи Шарин II (держ. реєстр. №3457). Таким чином поселення, розкопане нами – це нововиявлена пам'ятка – багатoshарове поселення Шарин III.

Пам'ятка розташована на північно-західній околиці с. Шарин. Вона займала середню частину мису, витягнутого у напрямку ПнЗх-ПдСх. З північного сходу мис обмежений струмком з крутими берегами, який впадає у Ятрань – притоку р. Синюхи – водна система Південного Бугу. Інша сторона мису похило спускається до неглибокого яру. Цьогорічними розкопками встановлено, що поселення займало майже всю середню частину мису (площа близько 3-4 га), а не тільки з боку струмка, як вважалося раніше. Крім матеріалів доби пізнього Трипілля, як і минулого року, на пам'ятці виявлені сліди поселення білогрудівської культури доби пізньої бронзи, а також, у незначній кількості, знахідки скифського часу.

З півночі на південь через територію пам'ятки проходила автодорога Київ-Одеса. Під час вертикальної зачистки стінки під східним краєм старої дороги в районі спорудження нового мосту через автотрасу було виявлено компактний прошарок перепаленої глини лінзоподібної форми довжиною 7 м, потужністю до 25 см. Південніше за темним заповненням з вклученнями кераміки та кісток тварин простежено профіль господарської ями 6. У цьому ж профілі на північ від залишків «площадки» виявлено слабо заглиблену споруду 3. Також при огляді вертикальної стінки краю дороги досліджено ще одну господарчу яму (7) на відстані 110 м, та кам'яну вимостку (2) на відстані 60 м на північ від мосту. Будівельниками проводилося

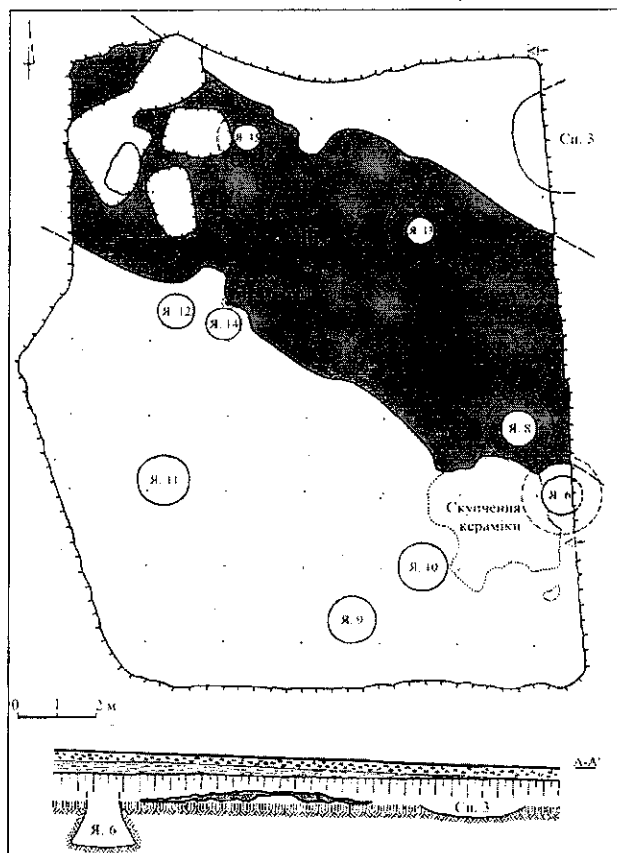

Рис. 1. Шарин III. План та розріз розкопу № 5

зняття ґрунту до рівня майже на 6 м нижче від сучасної поверхні. На превеликий жаль частину об'єктів довелося досліджувати буквально під ковшем екскаватора під час зняття насипу старої дороги. Так, практично знищеною виявилася ще одна заглиблена споруда (4) на південь від «площадки».

Основну увагу було зосереджено на дослідженні залишків «площадки» (2). Після зняття асфальту та шару гравію на відрізку старої дороги, під якою вона виявлена, було закладено розкоп №5 (рис. 1). Його розміри з півночі на південь – 17 м, з заходу на схід – 14 м, краї нерівні, площа приблизно 210 м².

Стратиграфія розкопу. Товщина шару асфальту та «подошки» з гравію складала 0,5 м. Під ним виявлено прошарок насипного ґрунту, його потужність з Пд краю складала 0,6 м, а з Пн він сходив нанівець. Нижче залягав культурний шар, який складався з чорнозему потужністю 0,70-0,75 м. Далі йшов перехідний слабогумусований передматерик, який переходив у материковий лесоподібний суглинок жовтого кольору. У культурному шарі простежено три стратиграфічні горизонти поселення (зверху вниз від верхньої межі культурного шару): 0,3 м – скіфський час; 0,4 м – пізня бронза (білогрудівська культура); 0,6 м – пізній енеоліт (трипільська культура).

Виявлені на поселенні «площадки» (площадка 1 – Ж. 1/2003р. та цьогорічна площадка 2) виявлені у різних частинах поселення. Зважаючи на їх радіальну орієнтацію можна припустити, що житла були розташовані по колу. Проте це може бути доведено лише в результаті подальшого дослідження пам'ятки.

Хоча «площадка» 2 і була значно пошкоджена попередніми будівельними роботами, можна зробити висновок, що вона істотно відрізнялася від попередньої і майже у 8 разів перевищувала її за площею (120 проти 15 м²). Площадка являла собою залишки згорілої каркасно-глинобитної споруди розміром близько 20×6 м. Перепалена обмазка залягала кількома шарами. Долівка житла знаходилася на глинобитній платформі, яка спиралася на поперечно покладені дерев'яні плахи (їх відбитки були виявлені на зворотній стороні обмазки платформи). Приблизно посередині «площадки» знаходилася ділянка з сильно перепаленою до шлакоподібного стану обмазкою – напевне залишки печі. Впритул до південно-східної частини житла виявлено компактне скупчення на рівні давньої поверхні побутового сміття того ж часу, яке складалося переважно з уламків кераміки у тому числі розвалами частин горщиків. Там же виявлено цілу кам'яну зернотерку, кістки тварин, фрагменти пряслиця та керамічного важка для ткацького верстата, цілу мініатюрну керамічну чашечку. Біля південного краю площадки 2 було виявлено скарб крем'яних пластин, які лежали компактно у неглибокій ямці.

Як і минулого року, біля «площадки» виявлені заглиблені споруди-котловани (споруди 3 та 4) незрозумілого призначення (минулорічні спорудам 1 та 2 – Ж. 2/2003р. та 3/2003р.). Вони являли собою великі ями підпрямокутної форми розміром 4×3 м, заглиблені приблизно на 1 м нижче рівня давньої поверхні. Стінки похилі, дно нерівне. Нижня частина котлованів мала мішане глинисте заповнення, а верхня складалася зі значної кількості побутових відходів: розвалів частин горщиків, фрагментів кераміки, цілих та фрагментованих керамічних пряслиць, важків для ткацького верстату, зоо- та антропоморфних фігурок, «конусів», уламків крем'яних та кістяних знарядь, камення, кісток тварин, фрагментів обпаленої обмазки, вугликів. За розміром та формою ці споруди нагадують житла-напівземлянки, але нерівна долівка, відсутність вогнища та характер заповнення свідчать на користь того, що вони початково використовувалися як котловани для добування та вимішування глини при будівництві наземних глинобитних жител, а потім використовувалися як смітники.

Цього року досліджено ще чотири пізньотрипільські господарські ями (ями 9-12). Вони мають округлу у плані форму діаметром 1-1,4 м, стінки як правило похилі, звужуються до низу і

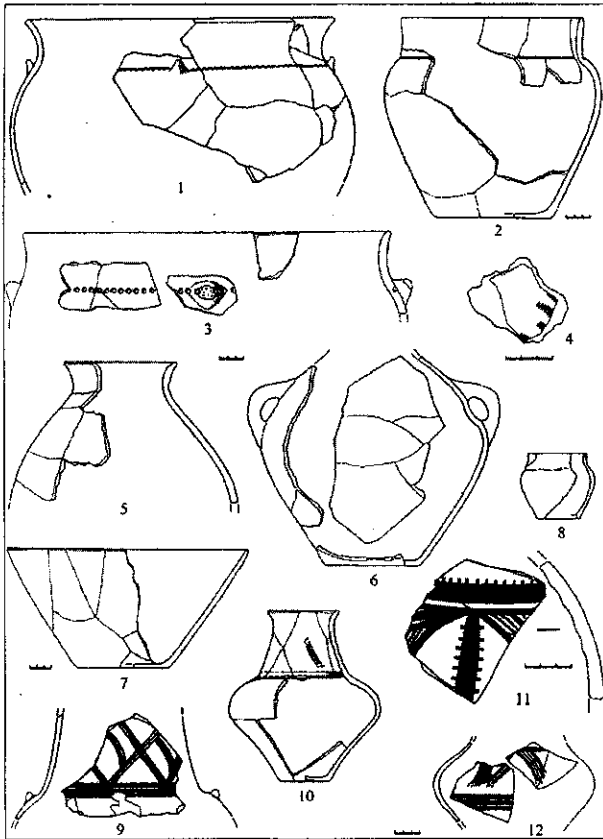

Рис. 2. Шарин III.
Матеріали пізньотрипільського часу: кераміка.

плавно переходять у дно, глибина 0,6-0,8 м від рівня давньої поверхні. Як і споруди-котловани, ями також заповнені побутовими відходами, але їх заповнення не таке інтенсивне. Воно складається з кісток тварин, невеликої кількості фрагментів кераміки, фрагментованих пряслиць та важків для ткацького верстата, а також зіпсованих знарядь праці з кістки, рогу та кременя. У звичайних господарчих ямах на відміну від споруд котлованів повністю відсутня культова пластика: фігурки та «конуси».

Знахідки періоду пізнього Трипілля представлені переважно керамікою. Головним чином це уламки керамічного посуду. Частіше за все зустрічаються круглотілі кухонні горщики з плавним відігнутим назовні вінчиком, орнаментовані на плечиках конічними виступами-упорами та відбитками перевитого шнура (рис. 2, 1, 2, 8), рядом наколів (рис. 2, 3) або «гусенички» (рис. 2, 4). Виявлені також фрагменти вузькогорлих амфор з двома ручками (рис. 2, 5, 6). Знайдено досить багато уламків мисок, конічних або напівсферичних за формою (рис. 2, 7). Зустрічаються досить великі конічні миски-макитри на тулубі яких з чотирьох боків у один або два ряди розташовані напівкруглі вушка з горизонтальним отвором. Майже вся кераміка виготовлена із досить грубого тіста з

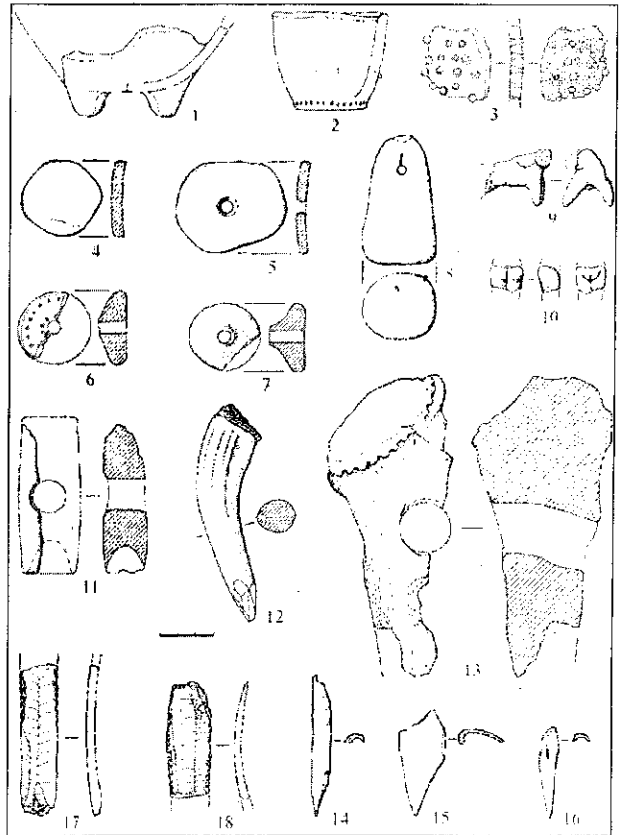

Рис. 3. Шарин III. Матеріали пізньотрипільського часу: 1-10 – кераміка; 11-13 – кіст; 14-16 – кістка; 17, 18 – кремень

домішкою подрібненого кварцу, колір кераміки жовтий, червоний, коричневий. Поодинокими є знахідки столової трипільської кераміки з добре вимішаної глини без домішок – це глеки та келихи з високим конічним горлом, конічні та напівсферичні миски. На деяких фрагментах збереглися сліди розпису чорною фарбою (рис. 2, 9, 10, 12). Переважно це горизонтальні лінії, простір між якими заповнений стрічками з паралельних 3-4 ліній. Іноді краї стрічок доповнені бахромою з коротких рисок. Одним екземпляром представлений фрагмент посудини з біхромним орнаментом – коли простір між лініями виконаними чорною фарбою заповнений червоною (рис. 2, 11). Відсоток столової кераміки у двох об'єктах (площадка 2 та скупчення кераміки) майже однаковий і складає близько 7%. Серед рідкісних форм пізньотрипільської кераміки: мініатюрна прямостінна чашечка, орнаментована у придонній частині рядом дрібних наколів (рис. 3, 2), фрагмент мисочки на конічних ніжках (рис. 3, 1) та уламок стінки «цідилки» з відбитками тканини полотняного плетіння зсередини (рис. 3, 3). Такі ж відбитки виявлено і на денцях деяких посудин. Знайдені також виточені зі стінок кераміки кружальця, одне з яких мало просвердлений у центрі отвір (пряслице?) (рис. 3, 4, 5). Інші вироби з кераміки

представлені цілими та фрагментованими пряслицями різної форми, іноді орнаментованих наколами або прокресленими лініями (рис. 3, 6, 7), конічними важками для ткацького верстата з горизонтальним отвором для підвішування у верхній частині (рис. 3, 8). Культова пластика репрезентована фрагментами антропоморфної жіночої статуетки (рис. 3, 10) та фігурки бичка чи коня (?) (рис. 3, 9).

Знаряддя праці виготовлені з кістки, рогу, каменю та кременю. З розколотих трубчастих кісток тварин зроблені проколки (рис. 3, 14-16), а з рогу оленя – муфта (рис. 3, 11) та мотики (рис. 3, 12, 13) з отворами для кріплення рук'я. Вироби з каменю представлені кам'яною зернотеркою та сферичними розтиральниками. З кременю виготовлені кілька ножеподібних пластин з ретушю (рис. 3, 17, 18). Унікальною є знахідка скарбу крем'яних пластин. Він складався з 19 пластин різного розміру (від 8 до 21 см). Як показав ремонтаж, вони були сколоті з одного великого крем'яного нуклеусу. Пластини не мають слідів подальшої обробки, тобто це скарб (можливо ритуальний?) цінної сировини-напівфабрикату. Кремій сірувато-коричневий з білими розводами, високоякісний, бузького або волинського походження.

Остеологічні матеріали з об'єктів доби пізнього Трипілля представлені кістками свійських тварин: бика, вівці, кози, свині, коня, а також диких: зайця, лисиці, благородного оленя, тура¹. Цікавою виявилася знахідка у двох об'єктах (скупчення кераміки біля площадки 2 та ями 11) трубчастих людських кісток (дві стегові кості різних особин) зі слідами зламів, зарубок та насічок². Візьму на себе сміливість припустити, що ці знахідки можуть свідчити про існування у пізніх трипільців побутового або ритуального канібалізму.

Пізнотрипільські матеріали поселення Шарин III знаходять аналогії серед таких пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя як Мошурів III, Гордашівка II, Шарин I та ін. По аналогії з ними поселення відноситься до південнобузького локального варіанту пізнього Трипілля, фаза С-II (косенівська група) (Рыжов 2001-2002, 193, 194).

Інший хронологічний горизонт Шаринського поселення відноситься до білогрудівської культури доби пізньої бронзи. З ним пов'язані виявлені цього року дев'ять господарчих ям (6-8, 10-15) та друга на поселенні кам'яна вимостка (2). Білогрудівські ями сильно відрізнялися від ям пізнотрипільського часу. Практично всі вони мали характерну дзвоноподібну в перетині форму – приблизно до половини глибини стінки вертикальні, а нижче до дна стрімко розширюються на конус, дно рівне, ледь про-

¹ Палеозоологічні визначення к.і.н. О.П. Журавльова.

² Палеоантропологічні визначення к.і.н. С.І. Круц.

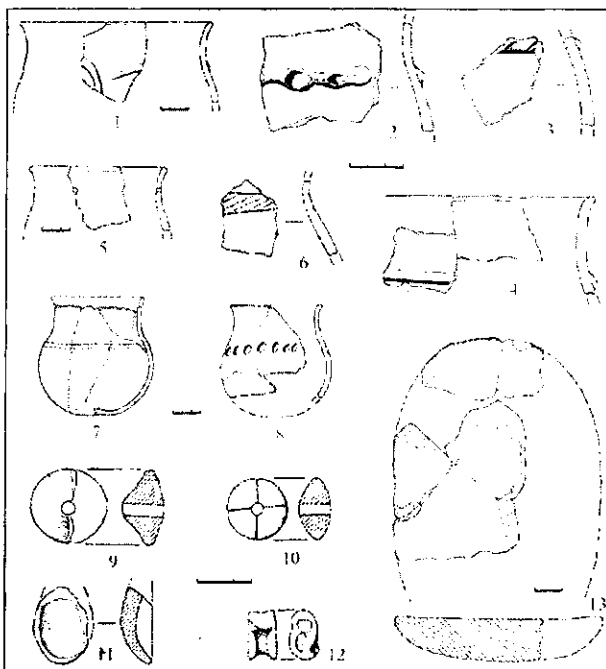

Рис. 4. Шарин III. Матеріали білогрудівської культури: 1-11 – кераміка; 12 – кістка; 13 – камінь

гнуте у центрі, діаметр верхньої частини 0,7-1 м, по дну 1,5-2 м, глибина 1-1,3 м від рівня давньої поверхні. Чотири з цих ям перерізали пізнотрипільську площадку, утворивши у шарі перепаленої обмазки круглі «лакуни». Заповнення ям чорноземне з включенням фрагментів кераміки та кісток тварин. Кам'яна вимостка мала підпрямокутну форму і складалася з досить компактно розташованих на одному рівні перепалених каменів різного розміру від 5 до 15 см у поперечнику, які залягали на межі перед-материка та чорнозему (можливо у неглибокому котловані). Серед каміння виявлено близько десятка фрагментів від двох зернотерок.

Знахідки з об'єктів та культурного шару білогрудівського часу також представлені переважно фрагментами керамічного посуду. Технологічною особливістю його є значна домішка у тісті лусочок слюди. Для кухонної кераміки характерні горщики тюльпаноподібної форми без орнаменту (рис. 4, 5), з рустованою поверхнею, або ж орнаментовані одиночним наліпним валиком на плічках (рис. 4, 1-4). Кінці валика іноді розімкнуті і опущені донизу у вигляді «вус», поверхня валиків гладка або розчленована пальцевими вдавленнями чи косими насічками. Столовий посуд (корчаги, келихи) має лисковану поверхню. Келихи мають характерну форму з високою циліндричною шийкою та шароподібним тулубом (рис. 4, 7, 8). Прикрашені вони в основному заглубленим орнаментом – головним чином відбитками гребінцевого штампуга та пальцевими вдавленнями. З кераміки також виготовлена невеличка ложка (рис. 4, 11) та пряслиця, одне з яких орнаментоване

прокресленим хрестом (рис. 4, 9, 10). Знаряддя праці представлені кам'яною зернотеркою овальної форми (рис. 4, 13). Кістки тварин з об'єктів білогрудівської культури належать переважно свійським (бик, вівця, коза, кінь, собака). Серед них один астрагал вівці зі сточеними краями, який міг слугувати «бабкою» для гри (рис. 4, 12).

Матеріали пізньої бронзи мають аналогії на таких відомих пам'ятках білогрудівської культури цього регіону як епонімне поселення у Булогрудівському лісі а також Синицький ліс, Собківка, Краснопілка (Березанская, Титенко 1952, 78-84; Тереножкин 1961, 6-11).

Знахідки скіфського часу поодинокі і не утворюють будь-яких скупчень. Вони представлені нечисленними фрагментами кераміки цього часу, знайденими у культурному шарі поселення. Переважно це фрагменти кухонних горщиків, прикрашених по краю вінчика розчленованим наліпним валиком та наскрізними проколами. Напевне, у скіфський час територія поселення використовувалася як тимчасова стоянка.

Київською радіовуглецевою лабораторією (керівник М.М. Ковалюх) був здійснений аналіз зразків різних матеріалів із об'єктів пізньотрипільського та білогрудівського горизонтів поселення. Пізньотрипільська «площадка» 2 по фрагменту перепаленої кістки датується **3203 cal. BC**, вуглецевим включенням у кухонній кераміці – **3422-3170 cal. BC**, вуглецевим включенням у глиняній обмазці – **3345-3171 cal. BC**. Вік білогрудівських об'єктів за аналізом кістки **1191-905 cal. BC**. Таким чином пізньотрипільський горизонт Шаринського поселення датується другою половиною – кінцем IV тис. до н.е., а білогрудівський – XII-X ст. до н.е.

Любичев М.В.

Харьковский национальный университет им. В.И. Каразина

Исследование черняховского поселения на Харьковщине

Любичев М.В. Дослідження черняхівського поселення на Харківщині. Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна у 2004 р. проводила розкопки поселення черняхівської культури Войтенки 1. Приблизно його площа складає 23,6 – 30 га. Досліджено дві наземні будівлі, гончарний обпалювальний горн та напівземлянкове житло. На поверхні пам'ятки та у культурному шарі знайдено велику кількість кружальної кераміки, залізні знаряддя праці (тесло, зубило, ножі), залізні наконечники стріл і дротика, фрагменти скляних келихів, срібні римські денарії, жорна ручного млина. Пам'ятку слід датувати IV ст. н.е., більш вузько – другою половиною IV ст.

Lubichev M.V. Research of the Settlement of the Chernyakhov Culture in Kharkov Region. The settlement of the Chernyakhov Culture Voytenki-1 have been excavated by Slavyanskaya Archeological Expedition of the Kharkov National University in 2004. Area of the settlement is 23-30 Ha. Two surface constructions, pottery kiln hearth and semi dug-out have been researched. The wheel-made pottery fragments, iron implements (adze, point-tool, knives), iron arrow – and dart heads, fragments of glass beakers, Roman silver coins, grindstone have been found on the surface and in the culture layer. The site would be dated by the second half of the IV-th century A.D.

Славянская археологическая экспедиция Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2004 г. производила

В цілому поселення Шарин III є досить цікавою археологічною пам'яткою, яка значно доповнює наше уявлення про історію стародавнього населення басейну Південного Бугу на межі лісостепу та степу у кінці енеоліту та наприкінці пізньої бронзи. Крім того воно є досить перспективним для подальших розкопок, оскільки більша його частина знаходиться обабіч траси і переважно зайнята ріллею.

Література

Березанская С.С., Титенко Г.Т. Поселение предскифского времени в с. Собковка // КСИА, вып. L. Киев, 1952.

Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманского р-на Черкасской обл. в 1986 г. // НА ІА НАНУ; 1986/166.

Куштан Д.П., Овчинников Е.В. Звіт про археологічні розкопки та розвідки у Черкаській області за 2003 рік. // НА ІА НАНУ; 2003/142.

Куштан Д.П., Назаров О.В., Овчинников Е.В. Звіт про археологічні розкопки у зоні реконструкції автодороги Київ-Одеса (поселення в с. Шарин Уманського району Черкаської області та біля м. Умань), рятувні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2004 рік. // НА ІА НАНУ; 2004/84.

Куштан Д.П. Дослідження багат шарового поселення у с. Шарин на Уманщині // На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірка наукових праць. Київ, 2005.

Рыжов С.Н. Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского междуречья // Stratum plus, №2. Кишинев, 2001-2002.

Стефанович В.А. Археологические памятники Уманщины. т. I. – Умань, 1968.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.

раскопки поселения черняховской культуры Войтенки 1 на территории Валковского р-на Харьковской области. Оно открыто в 1972 г.,

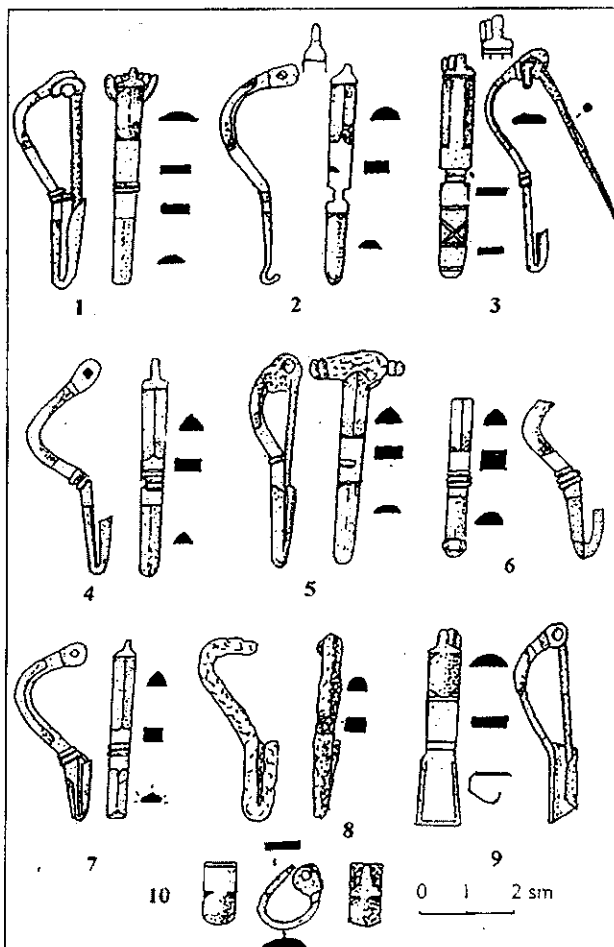

Рис. 1. Бронзовые фибулы (1 – 9) и подвеска из спинки фибулы (10) с поверхности и слоя поселения Войтенки

четыре раскопа на нём в 1975 г. охватили площадь 451 м².

Поселение находится севернее линии днепродонецкого водораздела и южнее реки Мерчик (Мерчик – Мерла – Ворскла – Днепр) и занимает участок вдоль края мокрой балки. Памятник расположен на трех мысах, которые получили условное обозначение «участки А, Б, В». Приблизительная площадь памятника составляет 23,6 – 30 га. Стратегическое положение Войтенков 1, вероятно, определяется контролирующей функцией по отношению к торговому пути, проходившему по линии водораздела.

На поверхности поселения обнаружено огромное количество фрагментов в подавляющем числе гончарной керамики, найдены бронзовые фибулы (рис. 1), бронзовые и железные пряжки, железный ключ от шкатулки, железные наконечники стрел и дротика, фрагмент бронзового зеркала, железные ножи и гвозди, зубило и тесло, части стеклянных кубков, серебряные и плакированные римские денарии. Коммода, Фаустины Младшей, Марка Аврелия, нижний и верхний камни ручной мельницы.

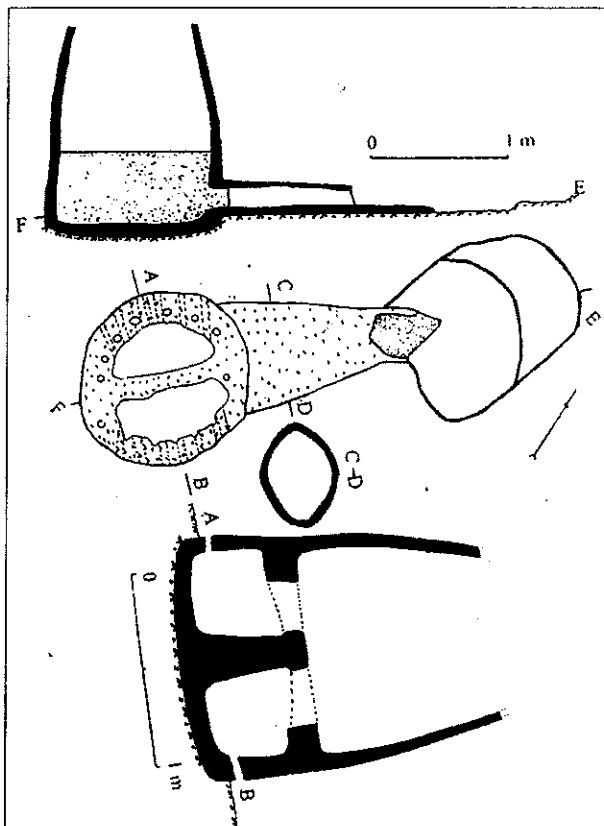

Рис. 2. Гончарный горн на «участке А» поселения Войтенки 1

На «участке А» проводилась шурфовка и был заложен раскоп. Здесь исследована наземная легкая постройка, погибшая от пожара. В её заполнении находилась легкая керамика (части горшков и конических мисок), имеющая аналогии на черняховских памятниках Верхнего Поднестровья типа Черепин-Демьянов и на вельбарских памятниках Волыни. Также исследован гончарный горн, состоящий из топочно, теплопроводно-разделительного, обжигового блоков, топочного устройства и предгорновой ямы. Горн принадлежит к типу 3б (по классификации А.А. Бебринского) – с глухой перегородкой, разделяющей пространство под телом теплопроводно-разделительного блока на две части (рис. 1).

Основные работы проводились на «участке В», где был заложен раскоп I площадью 448 м². В раскопе найдены многочисленными фрагменты кухонной и столовой гончарной керамики, фрагменты светлоглиняных амфор типа F, в том числе и с дилинти, которые выполнены красной краской, глиняные пряслица, в том числе и с руническими знаками, глиняные пирамидальные грузила ткацких станков, стеклянная и глиняная бусины, фрагменты стеклянных кубков, бронзовые и железные фибулы, пряжки, шило больших размеров, серебряная «визиготская» подвеска прямоугольной формы.

На раскопе зафиксированы следы лёгкой наземной столбовой постройки, погибшей от пожара, в виде рядов столбовых ямок и сохранившегося угла. На площади постройки обнаружены фрагменты исключительно гончарной керамики, глиняное пирамидальное грузило ткацкого станка, нижняя часть стеклянного кубка типа Штрауме VII (или Кёнигсбрух). Также исследовано полуземляночное жилище подпрямоугольной формы в плане с округлёнными углами. Глубина пола жилища от уровня материка -2,05 м, своими углами оно ориентировано по сторонам света, имеет размеры стен 4,1×3,9×1,0 м. Сооружение отличается наличием полок-уступов. В южном углу находилась печь-«камин», выполненная в материковом суглинке высотой 0,5 м и размерами 0,4×0,45 м. Печи подобной конструкции имеются в некото-

Майко В.В., Джанов А.В., Фарбей А.М.

Национальный Заповедник «София Киевская», отдел «Судакская крепость»

Археологические исследования на территории цитадели Судакской крепости и на посаде средневековой Сугдеи

В июле – ноябре 2004 г. Судакская археологическая экспедиция Национального Заповедника «София Киевская» проводила археологические раскопки на двух участках. Были продолжены охранные исследования на территории цитадели Судакской крепости и средневековой бани на юго-западном участке посада средневековой Сугдеи.

Цитадель средневековой Сугдеи и генуэзской Солдаи представляет собой комплекс оборонительных сооружений, защищавших узкую полосу скалы вдоль хребта г. Крепостной по линии восток – запад и состоит из линии крепостных стен с тремя боевыми башнями и четырьмя куртинами, комплексом консульского замка и отдельно стоящей башни – донжона Санта-Элиа на самой вершине крепостной горы. Участок, занятый жилой застройкой, образует горизонтальную площадку, защищённую крепостными стенами. Площадь ее составляет около 0,21 га. Расположена она между консульским замком и т.н. «Георгиевской» башней.

В 2002 г. в центральной части участка жилой застройки цитадели был заложен разведочный шурф, общая площадь которого составила 16 м², при средней глубине культурного слоя 0,40 м. На площади шурфа было исследовано одно жилое помещение. В 2004 г. продолжены археологические исследования участка жилой застройки цитадели у кромки обрыва. В результате были полностью исследованы еще два жилых помещения XIV – первой половины XVII вв. (рис. 1).

Помещение 2. Размеры помещения составляют 5,40×6,00 м по внешнему периметру стен. Сохранились остатки трех стен помещения: восточная, западная и северная. Южная стена, ус- тановленная на кромке обрыва не сохранилась.

рых жилищах на поселениях поздне римского времени Верхнего Поднепровья и Во- лыни (Пасеки-Зубрицкое, Черепин) и на поселениях киевской культуры Среднего Поднепровья и днепро-донецкого водораздела. В жилище найдены железная ведёрковидная подвеска, ко- стяной гребень с полукруглой спинкой, бронзовая подвижная фибула B2a (по Е.Л. Гороховскому) (рис. 2, 5).

Датирующие находки (амфоры, фрагменты стеклянных кубков, фибулы, пряжки) позволяют относить существование поселения к IV в., а в более узких рамках – ко второй половине IV в. Несомненно, что последующие исследования этого памятника существенно пополнят наши знания о генезисе и хронологии черняховской культуры днепро-донецкого водораздела.

Тем не менее, ее направление и размеры реконструируются на основании постройки 1. Западная стена постройки 2 является смежной со стеной помещения 1. Восточная – установлена на скальное основание. Сохранился фрагмент южной части стены длиной 1,10 и шириной чуть менее 0,60 м. Направление кладки далее к северу фиксируется по подрубкам на поверхности скалы. Во внутренней части постройки скальная поверхность была сnivelирована, о чем свидетельствуют четкие следы подтески. Скала под фундаментами стен осталась нетронутой. Северная стена сохранилась на протяжении 5,1 м от северо-западного угла постройки. Как и в кладке северной стены помещения 1 здесь также прослежена деревянная балка, уложенная в основание. В центральной части так же расчищены остатки камина, углубленного в толщу стены на 0,40 м. Ширина его составляет 1,0 м. Под камина, размерами 1,0×0,80 м, выложен сланцевыми плитками. С внутренней стороны край камина обложен вертикально стоящими блоками песчаника. В районе северо-восточного угла зафиксированы остатки кладки северной стены еще одного помещения, примыкающего к исследованному с востока. В отчетном году оно не изучалось, однако, направление кладки и ее структура не совпадает с ориентацией и структурой стен помещений 1 и 2. По всей видимости, возведение кладки предшествует строительству северных стен помещений 1 и 2. Судя по всему, северные стены обеих раскопанных помещений были переложены не ранее второй половины XVI в., на что указывают находки нескольких железных ядер-гранат, ядер для пращи и ядра для баллисты на сланцевой вымостке камина. К этому периоду относятся и зафиксированные в северо-восточном углу

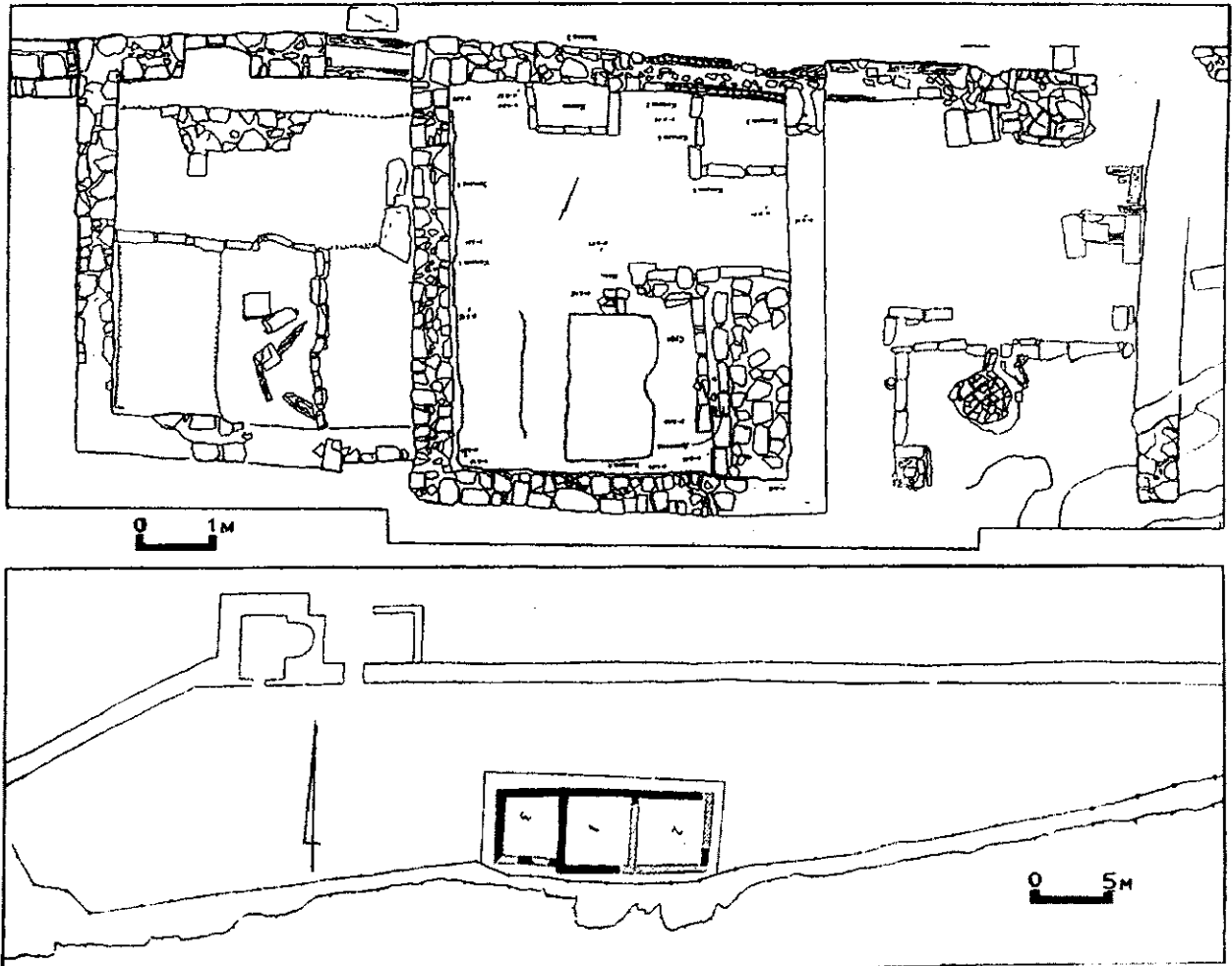

Рис. 1. План цитадели Сугдеи и раскопанных помещений жилой застройки

остатки бревенчатой конструкции, покоившейся на каменном основании.

В южной части помещения 2 на расстоянии 3,60 м от северной стены и 2,0 м от западной исследован под печи-тандыра диаметром 0,65 м. Он выложен фрагментами битой черепицы и кирпичей на глиняном основании. Верхняя часть печи, судя по остаткам, имела сферическую форму и была сложена из глины. Теплый воздух и дым выводился в северном направлении через керамическую водопроводную трубу, проложенную через кладку 11. Последняя – однолицевая, длиной от восточной стены помещения 3,20 м и высотой от 0,20 до 0,30 м и составлена из одного ряда вертикально установленных блоков копсельского песчаника. Лицевая часть, обращенная на север, имеет на поверхности следы гари и копоти. Параллельно ей к северу, на расстоянии 0,30 м прослежены остатки еще одной кладки 12, от которой сохранилось только 4 камня. На ее лицевой части, обращенной в сторону кладки 11, на поверхности камней так же заметны следы копоти. Все это дает основание предполагать, что эти

две кладки составляли тепловой канал, предназначенный для обогрева теплой лежанки-суфы в юго-восточном углу постройки. Теплый воздух, попав в промежуток между кладками 11 и 12, поступал далее в южном направлении по топочному каналу, который составляли кладки 13 и 14. Они сложены в аналогичной технике и из того же материала. От западной кладки 14 сохранился только один камень. У южной стены помещения 2 исследованы остатки дымохода, сложенного из плоских камней песчаника, установленных вертикально. Среди них прослежены остатки глиняной обмазки, а также следы копоти и гари. Все пространство между кладками дымоходов и юго-восточным углом помещения было плотно забутовано глиной и мелкой скальной крошкой, которая, очевидно, образовалась при нивелировке внутри стен постройки. Это дает основание предполагать, что постройка суфы относится к первому этапу функционирования постройки. Его, предположительно, как и в случае с постройкой 1, на основании нумизматических материалов, можно отнести к середине – второй половине XIV в. Об-

шая мощность культурных горизонтов, зафиксированных на участке помещения 2, составляет от 0,50 до 0,55 м. Стратиграфические горизонты традиционны для этого участка крепости.

В заполнении объекта обнаружен немногочисленный археологический материал. Помимо упоминавшихся чугунных и каменных ядер, представляет интерес находка железного изделия, которое предварительно можно атрибутировать как спусковой механизм арбалета. К первоначальному периоду функционирования помещения относится небольшая бронзовая пряжка.

Помещение 3. Расположено к западу от постройки 1. Общие размеры 4,80 x 5,60 м. Западная стена является смежной со стеной помещения 1 и сохранилась на протяжении 5,30 м от северо-западного угла постройки. Кладка двухпанцирная, шириной 0,50 м. Южная – сохранилась фрагментарно. Северная стена сохранилась по всей длине (4,80 м), ширина ее составляет 0,60 м. В северо-восточном углу постройки прослежены остатки дверного проема. Хорошо сохранился порог. Края его обложены бревнами, концы которых уходят под кладку северных стен помещений 1 и 2. В 0,80 м от северо-западного угла постройки в кладке северной стены так же выявлены остатки каминной ниши шириной 0,90 м, глубиной до 0,47 м. На дне каминной ниши залегал слой золы и пепла мощностью 0,10 м, не содержащий археологического материала.

Юго-западный угол помещения был отгорожен от остальной части двумя перпендикулярными стенами длиной 2,80 (северная) и 2,40 (восточная), состоящими из вертикально поставленных блоков копсельского песчаника. Пространство между кладками плотно забутовано глиной и щебнем и практически не содержало археологического материала. Блоки кладки ограждения установлены не на скальный материк, а на слой, накопившийся в первый период функционирования постройки. Внутри банкета зафиксировано несколько обломков деревянных балок и отдельные блоки копсельского песчаника со следами ручной обработки, попавшие внутрь ограждения в процессе перестройки помещения и сооружения банкета. Подобная конструкция была исследована в помещении 1 и датирована XVI в.

В северной части помещения в 0,40 м к югу от северной кладки постройки зафиксирован фрагмент двухпанцирной кладки длиной 2,0 м и шириной 0,55 м от постройки предшествующего строительного периода. Уровень верхнего обреза кладки соответствовал уровню пола внутри постройки 3. Ниже уровня верхнего обреза кладки культурный слой в отчетном сезоне не исследовался. За пределами помещения 3 у северо-западного угла зафиксирован фрагмент стены длиной 0,80 м и шириной 0,55 м от со-

седней постройки, примыкающей с запада к исследованной. В отчетном сезоне ее раскопки не проводились. В стратиграфии заполнения постройки зафиксированы характерные для этого участка крепости горизонты. Исключение составляет слой, связанный с фрагментом кладки и содержащий ранне-средневековый материал.

В заполнении постройки 3 обнаружен немногочисленный археологический материал. Среди находок представляет интерес археологически целый белоглиняный тонкостенный кувшин с шаровидным туловом, высоким горлом и расписным орнаментом, нанесенным белой, красной, зеленой и синей краской на кольцевом поддоне. Подобные сосуды являются импортными для полуострова и производились в турецких мастерских (т.н. тип Кютахья). К первому периоду функционирования помещения относятся находки трех медных чешуек от воинской кольчуги, а также фрагмент нижней части железного ножа с костяной ручкой орнаментированной концентрическими окружностями. За пределами помещения под порожной плитой обнаружена сплюснутая бронзовая лампадка.

Таким образом, при раскопках цитадели была уточнена планировка городской застройки XIV – XV вв. Выяснилось, что вдоль обрыва располагался ряд жилых построек со смежными стенами, по всей видимости, возведенных одновременно. Каждая из них имела сходные конструкции отопительных сооружений. В северной стене располагались каминные, использовавшиеся для приготовления пищи на открытом огне. В центре располагалась глиняная печь-тандыр, теплый воздух из которой направлялся под лежанку-суфу. Не ранее второй половины XVI в. пришедшие в негодность жилые постройки были реконструированы. При этом частично переложены некоторые стены. У северных стен построек сохраняются каминные, а печи-тандыры разбираются до основания. При этом в углах помещений сооружаются большие банкеты, огражденные камнями и заполненные глиной. В помещениях 1 и 3 такие банкеты возводятся заново, а в помещении 2 в качестве такого банкета используются остатки лежанки-суфы предшествующего периода. По всей видимости, эти банкеты покрывались войлочными коврами. Использовались помещения до середины XVII в.

В 2004 г. было продолжено исследование уникальной по сохранности **средневековой бани**, расположенной на посаде средневековой Сугдеи (рис. 2). В 2003 г. на территории сооружения был заложен раскоп общей площадью 100 м² при средней глубине культурного слоя от 2,0 до 3,5 м. В результате археологических исследований выявлены остатки большого комплекса помещений бани, строительство которого можно предположительно отнести ко

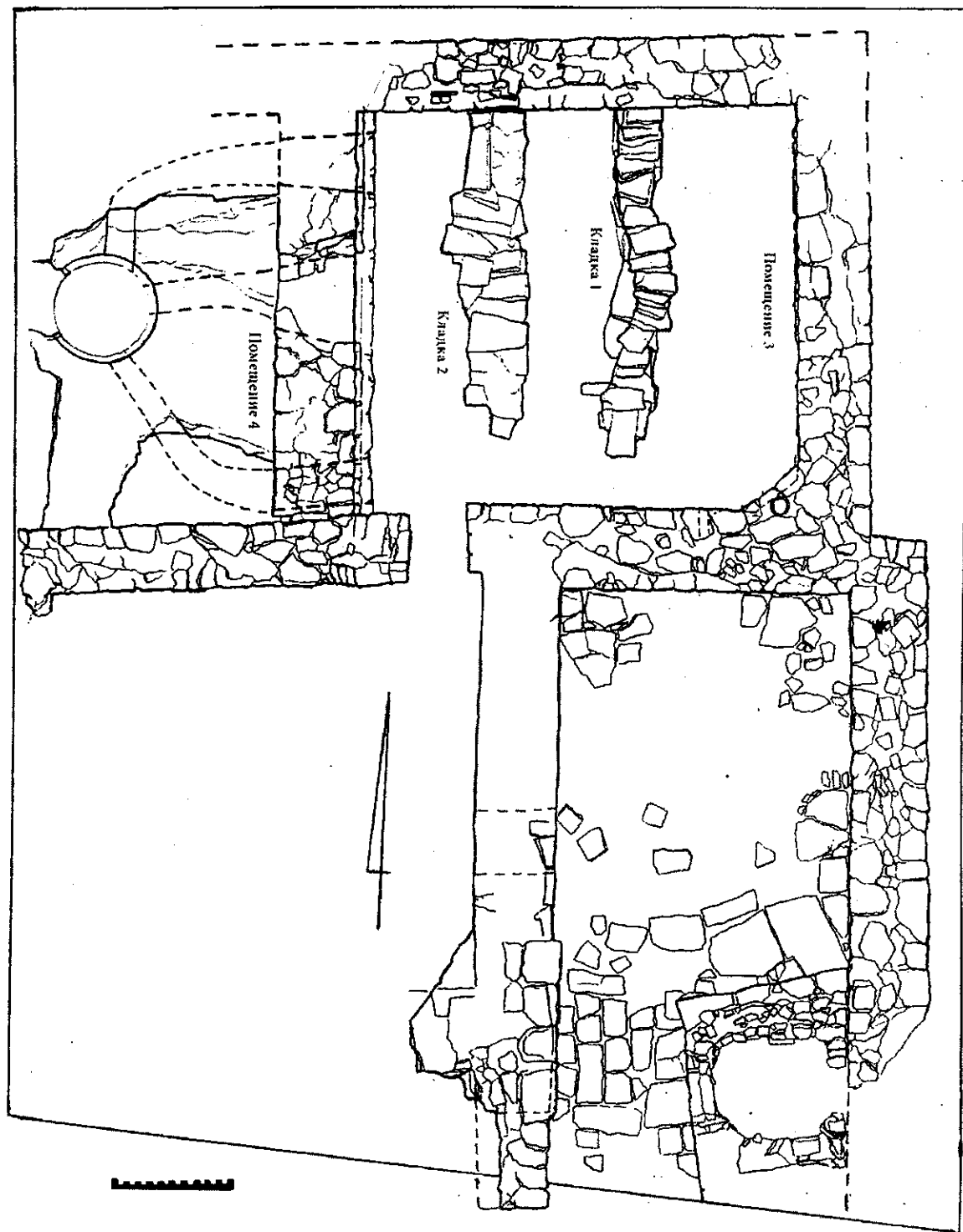

Рис. 2. План средневековой бани на посаде Сугдеи

времени до середины XV в. По всей видимости, здание состояло из шести квадратных помещений, перекрытых купольными сводами и расположенных симметрично по обе стороны от входного коридора. Было полностью раскопано три помещения, а еще одно исследовано частично. В восточной части комплекса находилось

вытянутое в плане прямоугольное помещение 1, перекрытое вдоль своей оси коробовым сводом. Человек, зашедший в здание через входной коридор, сначала попадал в это помещение, затем из него мог перемещаться по остальным залам бани. Вход в западные помещения 2 и 3 осуществлялся, вероятно, через отдельные двери,

расположенные в западной стене или со стороны основного входного коридора. При исследованиях 2003 г. не были зафиксированы следы топочного сооружения. Было высказано предположение, что одно из топочных сооружений могло находиться под полом помещения № 4. Последнее имеет смежную с помещениями 3 и 2 стену. Все остальные стены были разрушены в ходе строительной деятельности в нач. 70-х гг. XX в.

В 2004 г. с целью исследования системы подпольного отопления помещения 3 были сняты плиты вымостки пола и частично разобран канал дымохода в юго-восточном углу. Выяснилось, что общая толщина вымостки составляла в среднем около 0,40 м. Последняя представляла собой плотный настил из плоских плит песчаника и известняка, скрепленных прочным известковым раствором, иногда розового цвета от включения толченой керамики. Края вымостки во многих местах уходили под основания стен или скреплялись известковым раствором с выступами стен на уровне вымостки. После окончательной расчистки дымоходных каналов выяснилось, что плиты вымостки опирались на две линии кладки, ориентированной по оси север-юг. Длина западной и восточной кладок соответственно 3,05 и 3,20 м, а ширина – 0,50-0,60 и 0,40-0,25 м. Кладки небрежно сложены из разномерного бута на известковом растворе и глине. Восточная стенка упирается в северную стену помещения 3 и плотно примыкает к ней. Западная стена имеет проем шириной 0,65 м, впоследствии заплывший грязе-щебневым натеком. С южной стороны обе кладки не примыкают к кладке южной стены помещения и входят от нее на расстоянии соответственно 0,60 и 0,48 м. Высота кладок и соответственно глубина дымоходных каналов составляла 1,0 м. В основании фундамента западной стены помещения 3 зафиксированы три тепловых канала, выводивших теплый (нагретый) воздух из топочной камеры помещения 4 в подпольное пространство этого помещения. Ширина северного канала составляла 0,40 м при высоте 0,85 м, среднего – 0,85 м, высоту его, вследствие разрушения установить сложно, а южного – 0,40 м при высоте примерно 0,85 м. Под дверным проемом, соединявшем помещения 2 и 3, обнаружен еще один проем, направлявший воду в помещение 2 и далее в помещение 1. Последний, сильно разрушен и его параметры установить сложно. Археологического материала при зачистке каналов не встречено. Однако при разборке

каменной вымостки было обнаружено несколько джучидских монет XIV в. Одна из них относится к распространенному, в Крыму типу бронзовых номиналов, чеканенных в период правления хана Узбека, с изображением двуглавого орла на обороте. Это позволяет датировать время возведения сооружения и период функционирования помещения не позднее середины XV в.

В 2004 г. так же полностью исследованы сохранившиеся остатки топочного помещения 4. Только в его юго-восточной части относительно хорошо сохранилась поверхность глинобитного пола размерами 3,0×2,30 м. В 1,60 м от восточной и 1,95 м от южной стены располагался центр топочной камеры. Последняя – круглая в плане и грушевидная в разрезе. Диаметр основания 0,85, верхний диаметр – 0,90 м. Максимальный диаметр составляет около 1,0 м. Отверстие топки было обращено на запад. В основании его уложена прямоугольная плита копсельского песчаника размерами 0,60×0,40 м. По всей видимости, обрамление топочного отверстия имело арочное перекрытие. Из топочной камеры горячий воздух направлялся по трем тепловым каналам. Все они были направлены в помещение 3. Отверстия топочных каналов имели неправильные округлые очертания, и их диаметр составлял около 0,25 м. Основание топки представляло собой монолитное сооружение, состоявшее из песчаниковых камней на глиняно-известковом растворе. Под воздействием тепла раствор приобрел красно-оранжевый цвет. Видимо, помещение было изолировано от остальных и имело вход в западной стене.

Таким образом, при исследовании остатков средневековой бани было полностью изучено топочное помещение 4, а также тепловые каналы в помещении 3. Выяснилось, что большая часть теплого воздуха направлялась в помещение смежное с топочным, и только часть теплого воздуха поступала под пол остальных помещений. Исходя из этого, можно смело утверждать, что помещение 3 являлось моечным. Судя по размерам бани, она являлась одним из крупнейших общественных сооружений средневековой Сугдеи-Солдайи. По всей видимости, сооружение имело две топочные камеры и симметричную структуру помещений по сторонам входного коридора. Строительство ее на основании нумизматического материала можно отнести ко времени не позднее начала XV в.

Майко В.В., Фарбей А.М., Джанов А.В.,

Национальный заповедник «София Киевская», отдел «Судакская крепость»

Археологические разведки на территории посада средневековой Сугдеи

В июле – ноябре 2004 г. Судакская археологическая экспедиция Национального Заповедника «София Киевская» в связи с намечаемым строительством санаторно-курортных учреждений в юго-восточной части посада

Сугдеи, проводила археологические разведки у подножия городской цитадели. Были заложены разведочные шурфы общей площадью около 38 м² при глубине культурного слоя до 3,10 м. Данный участок посада представляет собой

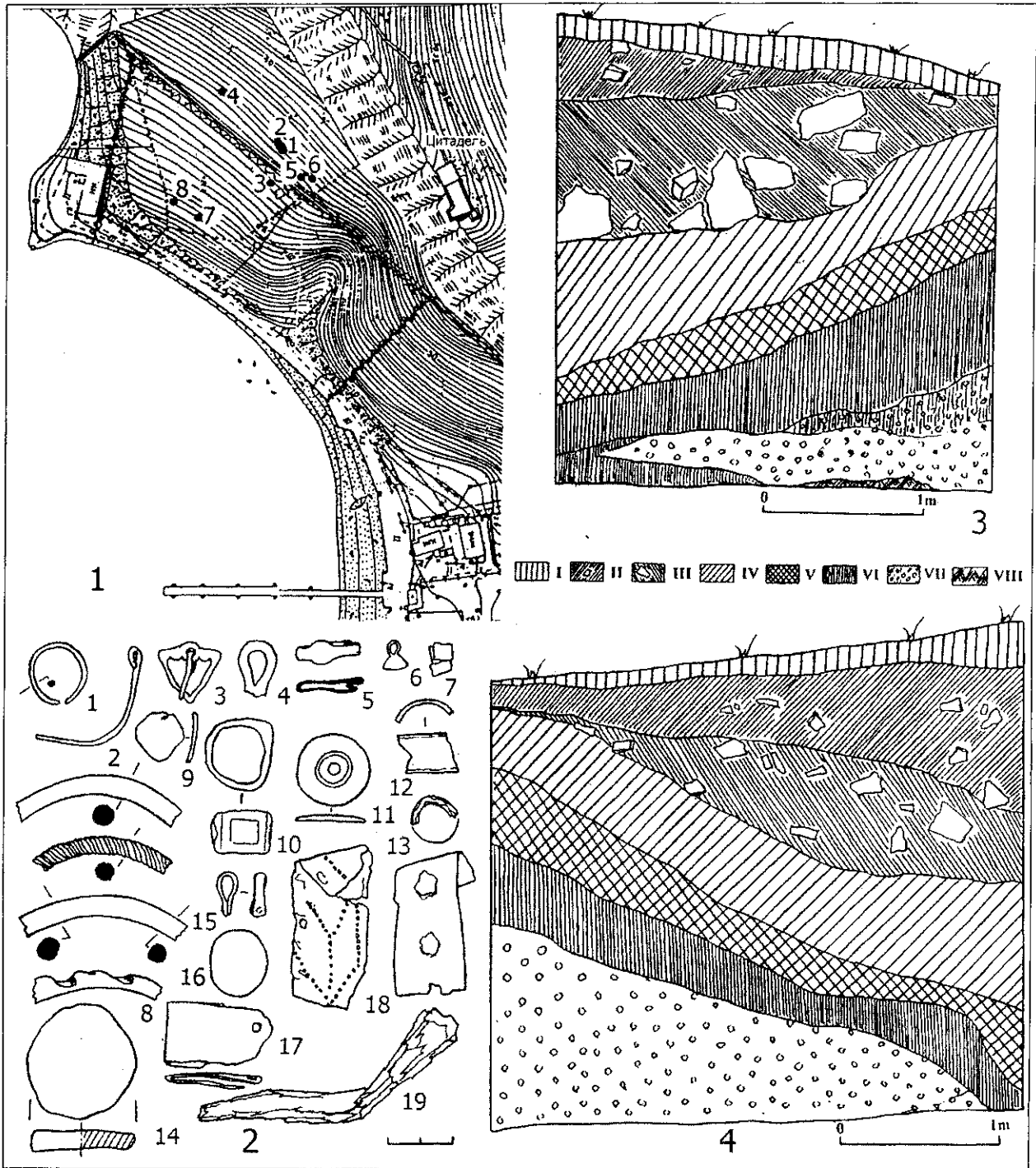

Рис. План, стратиграфія і матеріал із заповнення шурфів у підножжя цитаделі середньовікової Суджені. 1 – план участка разведок; 2 – матеріал із заповнення шурфів 1 і 2; 3 – стратиграфія восточного борта шурфа 2; 4 – стратиграфія западного борта шурфа 1. I – слой гумуса; II – слой серо-коричневої глини з включенням каменей; III – слой серо-коричневої глини з включенням крупних каменей; IV – слой щільної зеленувато-серої глини; V – слой рихлої коричневої глини; VI – слой щільної жовтої глини; VII – слой вищрошеної породи сірого кольору; VIII – материкова поверхня.

пологий склон крепостной горы, отходящий от ее отвесно обрывающегося хребта, на котором и расположена цитадель. На этом участке археологические разведки не производились,

так как до начала 90-х гг. территория принадлежала Судакскому порту и частично предназначалась для хранения корабельного топлива. Необходимо отметить, что первоначальный

рельєф даної території изменен благодаря различным строительным работам, производившимся здесь в послевоенные годы.

Для изучения стратиграфической ситуации было заложено шесть разведочных шурфов. **Шурф 1** – размерами 6×3 м был заложен в 21 м к северо-западу от остатков домика смотрителя (рис., 1). Максимальная глубина культурных напластований составила 3,10 м (рис., 4). Первым расположен слой гумусного суглинка толщиной до 0,15 м, повторяющий рельеф местности. Под ним – горизонт серо-коричневой глины с включением камней средних и мелких размеров, не повторяющий рельеф местности, а выклинивающийся в южную сторону. Его максимальная мощность в западном борту шурфа в северной части составляет 0,88, а в южной – только 0,16 м. Под ним – слой серой глины с включением более крупных камней. Он еще резче выклинивается к югу, и угол его падения практически противоположен гумусному слою. Максимальная толщина в западном борту в южной части 0,65, а в северной – всего 0,05 м, в углу он практически исчезает. По направлению к востоку эти два горизонта, сохраняя в западной части северного борта шурфа свою мощность, сначала резко, а затем плавно, поднимаясь вверх, выклиниваются. В этих двух практически идентичных слоях обнаружен немногочисленный и сильно фрагментированный археологический материал, датируемый не ранее середины XVI в.

Ниже расположен слой плотной зеленовато-серой глины без значительной примеси камней, но с включениями мелких угольков и печины. Этот горизонт довольно резко падает к северу. В этом слое обнаружен многочисленный, но так же сильно фрагментированный археологический материал, характерный для Сугдеи турецкого времени.

Ниже расположен характерный слой рыхлой коричневатой глины со значительными примесями угольков, костей животных, устриц и печины. Этот горизонт так же равномерно падает к северу, сохраняя примерно одинаковую мощность. Непосредственно в северо-западном углу он резко падает вниз. По направлению к востоку, он, как и все вышележащие слои, довольно резко поднимается. Этот горизонт оказался наиболее насыщенным археологическим материалом, правда, так же сильно фрагментированным. В целом, он традиционно датируется второй половиной XIV в. Это подтверждает и обнаруженная здесь же бронзовая джудидакая монета. Индивидуальные находки представлены мелкими фрагментами железных гвоздей, стеклянных браслетов, бронзовых изделий и уникальным для Сугдеи свинцовым перстнем с орнаментированным щитком (рис., 2).

Ниже расположен наиболее характерный слой плотной желтой глины. Как и вышеле-

жащие горизонты, он резко падает в северном направлении, сохраняя примерно одинаковую мощность. По направлению к востоку этот горизонт в верхней части поднимается аналогично вышележащим, а в нижней – угол его подъема меньше. Мощность его по направлению к востоку возрастает. В северном борте верхняя часть этого слоя представляет собой рыхлый желтый суглинок с обильным включением мелкого щебня. Необходимо отметить, что эта часть желтого слоя отделена от горизонта коричневой глины монолитными каменными блоками, упавшими со скалы. Не исключено, что это результат землетрясения. Нижняя часть описываемого слоя представляет собой плотную желтую глину. В этом горизонте обнаружен сильно фрагментированный археологический материал, датируемый в рамках VIII-X вв., что подтверждает и находка бронзовой византийской монеты, вероятно, херсонесской чеканки.

Ниже расположен слой в виде выкрошенной породы серого цвета мощностью 1,20±0,65 м. Он включает камни красно-бурого цвета. Археологического материала в этом горизонте не обнаружено. В южном и северном бортах шурфа под этим пред материковым горизонтом обнаружена материковая поверхность представляющая породу зеленовато-серого цвета.

Шурф 2 – размерами 2,5×3 м примыкает к запада через бровку толщиной 0,5 м к шурфу 1. Стратиграфическая картина этого шурфа, естественно соответствует шурфу 1, дополняя ее некоторыми существенными деталями (рис., 3). Слой серо-коричневой глины в северном борту шурфа плавно поднимается к западу. Мощность его уменьшается с 1,20 до 0,70 м. В южной части шурфа он, наоборот, немного понижается к западу. Самое главное, что здесь он повторяет рельеф склона. Повторяет он рельеф склона и в западном борту шурфа 2, в отличие от восточного.

Горизонт плотной серо-зеленой глины, подстилающий горизонт с камнями, в северном борту шурфа расположен почти горизонтально. Мощность его к западу повышается. В южном борту он понижается к западу. В западном борту, в нижней части, он, как и в восточном борту понижается в северном направлении.

Характер расположения горизонта коричневой глины идентичен шурфу 1. Отметим только, что в западном борту шурфа он уже зафиксирован в виде прослойки, но так же падающей к северу. Во-вторых, в северном борту шурфа этот слой в нижней части содержит включения извести и серого суглинка.

Горизонт желтой глины в восточном борту выклинивается в северу, а в северном – появляется вновь, располагаясь горизонтально. Мощность его уменьшается. Слой серой выкрошенной породы в восточном борту выклинивается в северном направлении. Угол его падения минимальный.

Шурф 3 – розмірами 1,5×1,5 м был заложен в 55 м к западу от шурфа 2 в западной части исследованного участка посада. Максимальная глубина слоя составляет 0,40-0,45 м. Археологический материал не обнаружен. **Шурф 4** – розмірами 1,5×1,5 м был заложен в 23 м к югу от шурфа 1 и в 8 м к западу от остатков домика смотрителя. Глубина культурных напластований составляет 0,55-0,60 м. Заполнение шурфа можно разделить на два горизонта. Археологический материал минимален и представлен в основном фрагментами раннесредневековой керамики. **Шурф 5** – розмірами 2×2 м был заложен в 24 м к востоку от шурфа 1. Максимальная глубина культурных напластований составила 0,75-0,80 м. Археологический материал в целом идентичен материалу из первых двух горизонтов и горизонта коричневой глины шурфов 1 и 2 и так же датируется в рамках XVI – первой половины XVII и второй половиной XIV вв. Выделим находку дна плоскодонного красноглиняного сосуда покрытого изнутри поливой желтого цвета с монограммой МІ и несколько мелких индивидуальных находок. В этом же слое обнаружены и отдельные находки керамики раннесредневекового времени. **Шурф 6** – розмірами 2×2 м был заложен в 5 м к северу от шурфа 5. Характер его напластований и их мощность аналогичны шурфу 5. Археологический материал менее многочислен и так же датируется второй половиной XIV в.

Кроме описанных шурфов, в южной части исследованного участка при проведении геологических изысканий в марте 2004 г. были заложены еще два шурфа размерами 1,5×1 м (7 и 8). Стратиграфия культурных напластований общей мощностью от 0,30 до 0,40 м представлены слоем серой глины с мелкими фрагментами камней.

Археологический материал крайне малочислен и представлен несколькими фрагментами раннесредневековых тарных и кухонных сосудов.

Для осмотра акватории Судакской бухты на участке между Рыбацким причалом и Пирсом была привлечена Подводно-археологическая экспедиция Киевского национального университета имени Тараса Шевченко под руководством С.М. Зеленко. На осмотренном участке примерной площадью 100×50 м археологического материала не обнаружено.

Впервые осуществленные археологические разведки на участке, примыкающем с юго-восточной стороны к Судакской крепости и расположенном у подножия городской цитадели, позволяют утверждать следующее. Во-первых, ни в одном из разведочных шурфов не обнаружено архитектурных остатков каких-либо сооружений. Насколько известно, не были они обнаружены и при проведении земляных работ в послевоенные годы. Следовательно, застройки, характерной для городского посада Сугдеи здесь, вероятно, не было. С другой стороны, обилие и фрагментарность археологического материала на участке шурфов 1, 2, 5, 6 свидетельствует о том, что этот участок использовался в течение всех периодов истории Сугдеи. Во-вторых, стратиграфическая ситуация, зафиксированная на площади всех шурфов, говорит о том, что культурный слой распространен на площади участка неравномерно. Наибольшая мощность культурных напластований приходится на его центр (шурфы 1 и 2). Вероятно, рельеф местности здесь в древности был другой. Не исключено, что в раннесредневековое время здесь были возведены земляные оборонительные сооружения, впоследствии не функционировавшие.

Моця О.П.*, Черненко О.Є.,, Казаков А.Л.**, Сорокін С. О.****

*Інститут археології НАН України

**Чернігівський національний педагогічний університет

Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2004 р.

Motsya O., Chernenko O., Kazakov A., Sorokin S. The Protective archaeological investigations in Chernihiv in 2004. In 2004 archaeological expedition of the Protective Archaeological Service of IA NAS of Ukraine carried on protective archaeological researches in Chernihiv. The excavations were carried on two annalistic parts of the Chernihiv Suburb (Posad): «Peredgorodye» and «Podol». The materials that characterize the urban building in various historical periods were received.

Протягом 2004 р. в різних частинах м. Чернігова проводились охоронні археологічні дослідження, що були викликані будівництвом. Роботи здійснювались на різних ділянках посаду, переважно у двох літописних районах – «Передгородді» та «Подолі».

Археологічні дослідження посаду стародавнього Чернігова започатковані В.А. Богусевичем у 1947 – 1951 рр. (Богусевич 1952, 109-122; 1952а, 56-63; 1955, 5-11; 1955, 9-13). Це перші масштабні дослідження, на результатах яких базується сучасне наукове уявлення про історичну топографію міста. Більш детальну та

змістовну інформацію щодо структури середньовічного посаду вдалось отримати наприкінці ХХ ст., під час робіт, що проводили чернігівські археологи – співробітники Відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею, Археологічного центру Лівобережжя, обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури (Коваленко 1988, 22-33; Ясновська 2002, 32-41).

Обсяг охоронних археологічних досліджень суттєво збільшився в останні роки. В ході розкопок експедиції Охоронної археологічної служби України ІА НАН України в 2002 – 2004 рр.

відкриті залишки оборонних споруд, сліди різноманітних виробничих комплексів, ділянки житлової забудови, міського некрополя тощо (Черненко, Казаков 2004, 62; Моця, Черненко, Казаков, Сорокін 2004, 233). Матеріали цих досліджень дозволяють не тільки уточнити деякі аспекти топографії давнього Чернігова, але і переглянути ряд питань в історії міста, перш за все – питання динаміки розвитку його територіальних меж.

Розкопки 2004 р. охопили найвіддаленіші райони Чернігівського посаду. Площа відкрита в межах Передгороддя (сучасні вул. Щорса, Гетьмана Полуботка, Коцюбинського, пр. Перемоги) становить понад 500 м². Загальною для всіх досліджуваних ділянок є наявність культурного шару (потужністю 0,5 – 1,1 м) що репрезентує XII – початок XIII ст. та добу пізнього середньовіччя. Майже в усіх розкопках виявлені рештки житлових та господарських будівель. Під час досліджень по вул. Перемоги, 100 вдалось визначити залишки археологічного комплексу, що передував міській забудові – давньоруського поховання з залізною сокірою в підкуртанній ямі.

На території Подолу, безпосередньо у півніжжя вала чернігівського дитинця (сучасна вул. Підвальна), відкрито площу понад 400 м². Потужність культурного шару на цій території становить 1,6 – 3,5 м. Значною мірою він пошкоджений сучасними перекопами. Подекуди збереглись непошкоджені ділянки нашарувань X – першої половини XIII ст. та XVII – XVIII ст.

Інша досліджувана ділянка Подолу (сучасна вул. Бланка) розташована на південний схід від півніжжя Болдиної Гори, неподалік від Антонієвих печер. Як виявилось, культурний шар у цьому місті незначної потужності (0,7 – 1 м), слабо насичений культурними рештками. Знайдені фрагменти керамічного посуду належать до періоду кінця XII ст. Пізньосередньовічний матеріал відсутній. В давнину ця частина Подолу неодноразово заливалася повінню (в стратиграфії виявлені численні прошарки річкового піску) і використовувалась під

збудову лише в короткий проміжок часу наприкінці XII ст. та у XIX ст.

В цілому, роботи 2004 р. дозволили з'ясувати характер та хронологію культурних нашарувань кількох мало досліджених районів чернігівського посаду та краще уявити загальноісторичну картину розвитку стародавнього міста. Отримані матеріали в цілому підтверджують висновок про максимальне зростання міської території наприкінці XII ст. – на початку XIII ст. та її зменшення після монгольської навали. Лише у XVII – XVIII ст. житлова забудова знов розширюється і сягає колишніх меж. При цьому окремі ділянки старого міста (зокрема, Подолу) залишаються незасвоєними до початку XIX ст.

Література

Богусевич В.А. Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1952. – Т. 3.

Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1955. – Т. 5.

Богусевич В.А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. – Київ, 1952. – № 1.

Богусевич В.А. Раскопки в Чернигове // КСИА АН УРСР. Киев. 1955 – Вып. 4.

Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. Киев, 1988.

Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. Київ, 2004.

Черненко О.Є. Казаков А.Л. Охоронні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. Київ, 2004.

Ясновська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981 – 1998 рр.) // Скарбниця української культури. Чернігів, 2002. – Вип. 2.

5 колонка

Кожний випуск АДУ складається з великої кількості статей на різні теми, дуже різних авторів. Але якимсь чином з масиву цих статей поступово формується усереднений образ статті поточного випуску АДУ. Потім створюється оцінка кожної окремої публікації відносно цього образу. Ці оцінки ранжуються. По за свідомістю використовується ознака «непогана» чи «погана». З кожним роком кількість відверто поганих статей меншає. Наш автор здатний знайти міру між детальністю викладу матеріалу та ступенем його узагальнення. Автори пам'ятають, що АДУ – ВАКівське видання. Практично зникли статті, менші за одну сторінку. Декілька таких публікацій є рудиментами колишніх АО («Археологічних відкриттів», «телеграм у номер», які виходили через декілька років). І хоча сторінки АДУ відкриті для всіх, нагадуємо, що статті до ВАК-видання повинні відповідати вимогам наукових статей (див. обкладинку). Любі Автори, Читачі, уважайте, що стаття на одну сторінку не ознака

геніальності, а «пляма соціалізму».

Безумовно, стаття АДУ-8 відрізняється від статей в АБУ-2 чи АБУ-3. Навіть за формальними чи технічними ознаками. У перших АБУ новинкою були статті з використанням графічних редакторів, а зараз у великій кількості авторів при оформленні ними ілюстрацій інструмент *Bezier* став надійним помічником. Колись при створенні резюме англійською електронні перекладачі надавали деяким авторам скоріше «ведмежу послугу». А зараз *Lingvo* 11 містить десятки словників. І резюме більшості авторів перестали бути актом розпачу – вони починають більш менш пристойно виконувати свою функцію: на мові науки інформувати про одержані результати розкопок. Однак, знову ж, не всі автори їх дають (дуже цікаво, що цей гріх характерний для деяких ... міжнародних експедицій, наприклад, українсько-німецької, див. с. 276).

Див. на цю тему також с.18.

Степанчук В.Н.*, Сиволап М.П.**, Ветров Д.А.***, Озеров П.И.**

*Институт археологии НАН Украины,

**Черкасский национальный университет им. Б. Хмельницкого,

***Киевский национальный университет им. Т.Г. Шевченко

Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 г.

Stepanchuk V.N., Syvolap M.P., Vetrov D.A., Ozerov P.I. Prospecting of Palaeolithic localities in the basin of Bolshaya Vys' River in 2004. Paper represents certain results of prospecting of the region of Bolshaya Vys' River, the right tributary of Southern Bug River. Numerous Palaeolithic localities and raw material outcrops are revealed here due to pioneering works of P.I. Ozerov. Short-term investigations of 2004 provides new data on Middle and Upper Palaeolithic localities and clearly shows high potentials of the region for further studies.

Степанчук В.М., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.И. Обстеження палеолітичних місцезнаходжень в басейні р. Велика Высь у 2004 р. Стаття містить деякі результати обстеження району р. Велика Высь, правої притоки Південного Бугу. Численні палеолітичні місцезнаходження та виходи сировини були виявлені тут завдяки розвідковим роботам П.И. Озерова. Нетривале обстеження 2004 року надало нові дані щодо місцезнаходжень середнього і верхнього палеоліту і виразно продемонструвало великі перспективи цього регіону для подальших досліджень.

Бассейн р. Южный Буг, левым притоком которого является р. Большая Высь, до сих пор остается белым пятном в палеолитоведении. Вместе с тем, благодаря исключительно продуктивным разведкам краеведа П.И. Озерова, в регионе, уже с середины 1980-х гг. известен целый ряд палеолитических местонахождений. Коллекции палеолитических материалов хранятся в Черкасском археологическом, Черкасском краеведческом музеях. Значительная часть подъемных материалов из палеолитических местонахождений региона была передана П.И. Озеровым в конце 1980-х гг. в Музей археологии при ЗИ НАНУ (теперь при ИА НАНУ), Киев. К сожалению, за истекшие 15 лет, в печати не появилось сколько-нибудь подробной информации об этих материалах. Интерес к региону многократно усиливается тем, что здесь зафиксированы выходы высококачественного кремневого сырья. 21-23 ноября 2004 г. была проведена рекогносцировка части ранее найденных палеолитических местонахождений на территории Новомиргородского р-на Кировоградской обл., осмотрены выходы сырья, а также обнаружен ряд новых местонахождений.

Ясивка (Лыпянка 1). Местонахождение выявлено в 1985 г. П.И. Озеровым. Расположено на юго-восточной окраине с. Лыпянка Шполянського р-на Черкаської обл., между урочищами Заяривка и Ясивка, ближе к последнему, над левым берегом Ясивского пруда, на левом берегу реки Гнилой Толмач, правого притока р. Большая Высь (бассейн Южного Буга) (рис. 1).

Шурф 1×2м, доведенный до глубины 1,8 м выявил несколько литологически разнородных пачек отложений, содержащих кремни. Находки кремней в шурфе залежали на разных уровнях и в разных по цветности суглинках, не образуя четко выраженных поверхностей или скоплений. Материалы, происходящие из шурфа и собранные на поверхности, по степени сохранности распадутся на две отчетливые группы.

Патинированная серия насчитывает 22 предмета: два двусторонних орудия, одно орудие на сколе, 16 сколов, 3 обломка кремня с признаками намеренного расщепления. Двусторонние формы представлены: терминальным фрагментом остроконечного бифаса (возможно, ножа), сечение плосковыпуклое; базальной (?) частью двояковыпуклого в сечении листовидного (?) бифаса. Фрагментированное двойное скребло имеет два продольных альтернативно расположенных лезвия. Среди сколов имеются: 13 отщепов (в том числе 2 базальных фрагмента, 2 терминальных; 1 медиальный и 5 фрагментов тонких краевых частей), одна неправильная двускатная микропластинка и 2 чешуйки; пластины и пластинчатые сколы отсутствуют.

Непатинированная серия с учетом находок 2004 г. и переданной П.И. Озеровым передана части его сборов на памятнике насчитывает более 100 предметов. Имеются пренуклеусы, нуклеусы, нуклеидные обломки, сколы. Среди нуклеусов: 18 – одноплощадочные, 11 – двуплощадочные (как правило, противоположащие, редко – смежные), 2 – трехплощадочные, 1 – многоплощадочный. Судя по негативам сколов на последней стадии утилизации имеющихся в коллекции нуклеусов были получены: пластинки с размерами до 50×10 мм (6-нуклеусов), пластины с размерами до 60×15 мм (5 изделий), микропластинки с размерами до 40×6 мм (1 нуклеус), пластинчатые сколы и пластины с размерами до 60×15 мм (16 нуклеусов), отщепы до 40×40 мм (2 изделия), пластинчатые сколы и отщепы (2 нуклеуса). Один из отщепов имеет лезвие, изготовленное на брышко. Имеется поперечно-тронкированная пластина, терминальный фрагмент пластины (?) с ретушью использования (?).

В предварительном плане материалы местонахождения Ясивка (Лыпянка 1) позволяют различать два разновозрастных комплекса, один из которых, вероятнее всего, следует отнести к среднему палеолиту (*патинированная серия*),

а другой – к одной из заключительных фаз верхнего палеолита (*непатинированная серия*). Обилие нуклеусов, практически полное отсутствие орудий и качественных пластинчатых сколов в непатинированной серии находок, как будто указывают на мастерскую. Вместе с тем, не следует забывать, что большинство находок происходит из, скорее всего, отсортированной коллекции П.И. Озерова.

Задороживщина (Лыпянка 2). Зафиксировано в 2004 г. по информации В.Б. Барвинок. Местонахождение локализуется на юго-западной окраине с. Лыпянка Шполянского р-на Черкасской обл., на левом берегу безымянного потока, впадающего в р. Гнилой Толмач неподалеку от Ясивского пруда (рис. 1). Высота местонахождения над уровнем притока до 10-15 м. Площадь распространения находок не менее 50×100 м.

В коллекции представлены: одноплощадочный, полуобъемный параллельный нуклеус, пренуклеус, серия сколов. Лишь два из 48 сколов имеют ретушированные участки. Практически полное отсутствие орудий, многочисленность сколов, явно появившихся на первых стадиях обработки сырья, отсутствие регулярных пластинчатых заготовок, все эти признаки в совокупности – позволяют предполагать, что мы имеем дело с мастерской. Вероятна верхнепалеолитическая датировка.

Нечаеве 1. Местонахождение обнаружено работами 2004 г. Локализуется на левом берегу реки Гнилой Толмач (рис. 1), на распаханной поверхности мыса между сс. Маслове и Нечаеве Шполянского р-на Черкасской обл. Находки собраны на площади примерно 200×200 м и тяготеют к южному и западному склонам мыса. Высота над уровнем воды – 10-20 м.

Материалы, по степени сохранности поверхностей, распадаются, по меньшей мере, на две группы. Первая группа составлена интенсивно патинированными (молочно-белая патина, иногда с желтоватым оттенком) предметами, со слегка окатанными на ощупь поверхностями, часто с интенсивно корродированными участками. Вторая группа составлена изделиями практически непатинированными, патинированными в малой степени, покрытыми голубовато-белой патиной. Серия производит впечатление неоднородной по времени. Следы позднейших

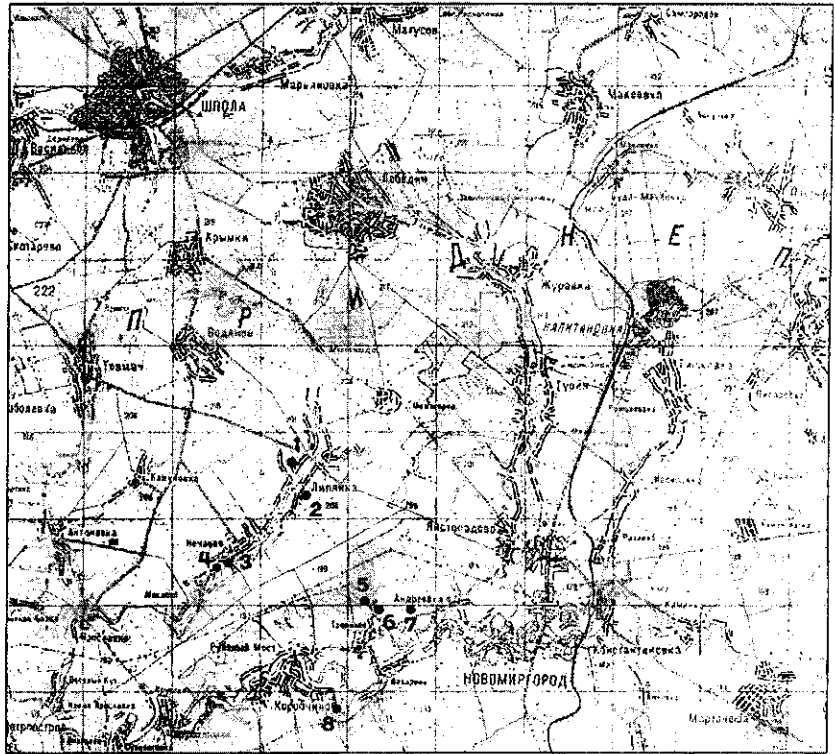

Рис. 1. Карта района проведения работ 2004 г. с обозначением пунктов, упомянутых в тексте. 1 – Задороживщина (Лыпянка 2); 2 – Ясивка (Лыпянка 1); 3 – Нечаеве 1; 4 – Нечаеве 2; 5 – Трояново 4; 6 – Трояново 5; 7 – Андреевка 4; 8 – Коробчино 7.

повреждений, возникших в результате вспашки – практически отсутствуют.

Патинированная серия насчитывает 35 предметов. Имеются: пять сколов с признаками вторичной обработки кромок, 19 целых и фрагментированных сколов, 11 обломков кремня с признаками намеренного расщепления. Среди изделий со вторичной обработкой: небольшой массивный скол с коротким поперечным «скребковидным» лезвием (рис. 2, 3); базальный фрагмент скола с продольным прямым лезвием (рис. 2, 1) и др. В предварительном плане можно говорить о наличии «угловатого скребла», «высокого скребка», фрагментах «продольных скребел».

Непатинированная серия насчитывает 23 предмета. Среди них: одноплощадочный пирамидальный нуклеус, 3 нуклеидных обломка, ави-важ, две фрагментированные пластины, два пластинчатых скола, 13 целых и фрагментированных отщепов. Имеется также пластинчатый скол с ретушью.

Серия не включает никаких диагностируемых предметов. Исходя из большого разнообразия степени сохранности предметов, очень вероятно, что мы имеем дело с разновременной смесью изделий возможно верхнепалеолитического и послепалеолитического времени.

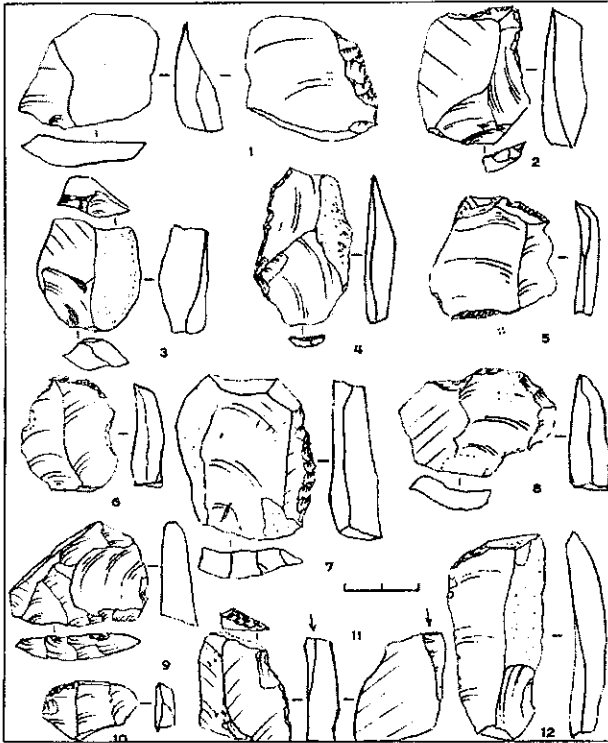

Рис. 2. Кремневі изделия із місцезнаходжень Нечаєве 1 (1-3), Нечаєве 2 (4-5), Коробчино 7 (6-12).

Таким образом, подъемные материалы местонахождения Нечаеве 1 позволяют вычленить комплекс, возможно, относящийся к среднему палеолиту (*патинированная серия*). Остальные находки мало диагностируемые и не дают возможности определить их культурно-хронологическую принадлежность.

Нечаеве 2. Местонахождение обнаружено работами 2004 г. Локализуется на левом берегу реки Гнилой Толмач, в границах с. Нечаеве Шполянского р-на Черкасской обл. (рис. 1). Находки связаны с поверхностью мыса левого берега реки (высота над уровнем воды 2-10 м), в настоящее время распахиваемого, а также с осыпями и вскрышами грунта на оконечности мыса. Большинство находок собрано на площади примерно 50×50 м.

Патинированная серия насчитывает 24 предмета: три изделия с ретушью (рис. 2, 4, 5), нуклеидный обломок, обломки кремня, 16 целых или фрагментированных сколов. Наличие небольшой серии коррадирированных сколов, не исключено, указывает на среднепалеолитическую составляющую.

Непатинированная серия насчитывает 66 предметов. Среди находок: фрагменты сырья с признаками опробывания, два нуклеидных обломка, 41 целый и фрагментированный отщеп, 1 пластинчатый скол с грубо ретушированной выемкой, 14 обломков кремня. Все предметы изготовлены из однородного сырья с охристо-

коричневой подкоркой. Грубость и техническая неразвитость серии изделий из сырья с охристо-коричневой подкоркой, вероятнее всего обусловлена спецификой местонахождения. По-видимому, мы имеем дело с мастерской по первичной обработке кремневого сырья. Техничко-морфологическая близость изделий серии – свидетельствует скорее в пользу ее одновременности. Однако определить возраст местонахождения по имеющимся скудным данным не представляется возможным. Изделия, аналогичные по составу сырья и облику, были обнаружены в зачистке участка склона, обращенного к реке, в толще гумусированного суглинка, а также в верхней части подстилающего палевого суглинка.

Подъемные материалы местонахождения Нечаеве 2 позволяют в предварительном плане предполагать здесь наличие палеолитических и послепалеолитических комплексов. Имеются некоторые указания на среднепалеолитический или же верхнепалеолитический возраст некоторых артефактов из подъемного материала. Преимущественное залегание изделий из сырья с охристо-коричневой подкоркой в гумусированном суглинке может служить некоторым указанием на их послепалеолитический возраст. Не исключено наличие здесь мастерской по первичной обработке кремневого сырья.

Коробчино 7. Местонахождение локализуется в 1 км к югу от с. Коробчино Новомиргородского р-на Кировоградской обл. на поверхности высокого плато правого берега реки Б. Вись, обнаружено П.И. Озеровым. С востока ограничено крутым яром, заросшим лесом (рис. 1). Находки связаны с участком вспаханного поля. Площадь сборов 2004 г. примерно 100×70 м.

Подавляющая часть материалов в целом однородна по степени сохранности. Единичными предметами представлены непатинированные предметы, отличающиеся от остальных находок и в технико-типологическом отношении. Часть находок повреждена морозобойным растрескиванием, часть фрагментирована, по-видимому в недавнее время, в результате вспашки. Имеются предметы с известковым налетом.

Основная группа находок насчитывает 161 предмет: 22 целых и фрагментированных изделия с ретушью; 77 целых и фрагментированных отщепа, 4 пластинчатых скола; 20 чешуек и мелких фрагментов сколов; 38 обломков кремня с признаками намеренного расщепления. Изделия с ретушью представлены однолезвийными (рис. 2, 7), двулезвийными, поперечными (рис. 2, 8) скреблами, скребками (рис. 2, 6), выемчатыми формами, отщепами с ретушью, другими единичными формами. В сборах 2004 г. отсутствуют двусторонние изделия. Однако вероятность наличия их на местонахождении документируется довольно типичным крупным сколом обивки бифаса (рис. 2, 9), а также на-

ходкой предположительного полуфабриката бифаса.

«Поздняя» серия содержит 4 нуклеуса; ретушированные формы; сколы. Подпараллельные нуклеусы для пластин и пластинчатых сколов представлены плоскостными формами с грубо подправленными площадками, тремя объемными одноплощадочными изделиями.

Среди орудий: косоретушный резец (рис. 2, 11); пластинчатые сколы с ретушью (рис. 2, 10, 12). В коллекции имеются также три крупных скола оживления площадок нуклеусов, сколы.

Материалы местонахождения Коробчино 7 составлены двумя разновозрастными комплексами, один из которых, вероятнее всего, следует отнести к среднему палеолиту (*основная группа находок*), другой – следует отнести к верхнему палеолиту («поздняя» серия). Имеется единичная находка предположительно мезо-неолитического времени.

Трояново 4. Локализуется на восточной оконечности мысовидного выступа, образованного безымянным правым притоком реки Большая Высь и так называемой Трояновской балкой, в 700 м к северу от крайних хат с. Трояново Новомиргородского р-на Кировоградской обл. (рис. 1). Местонахождение обнаружено П.И. Озеровым. Экспозиция юго-восточная.

Общее число находок составляет 229 предметов. Представлены пренуклеусы (2), нуклеусы (4), сколы (170), изделия с ретушью (97). Нуклеусы представлены: объемными одно- и двуплощадочными подпараллельного снятия для пластин; «вторичными» торцевыми на отщепе. Серия сколов характеризуется такими техническими показателями: Пам 50,6, 1F's 5,6, Itr 34,8, I параллельных 72,4. Среди отщепов многочисленны предметы с признаками использования жесткого отбойника. Среди пластин сравнительно часты изделия с признаками применения мягкого отбойника, имеются примеры грубой пришлифовки ударной зоны, а также предметы с освобожденной и приподнятой зоной удара. Есть реберчатые сколы (2), сколы подправки площадок (3).

Орудия и сколы с ретушью представлены остриями (3) (рис. 3, 1, 2), скребками (5) (рис. 3, 3-5, 7), резцами (2) (рис. 3, 9, 10), скреблами (3), клювовидными изделиями (5), пластинами с ретушью (24) (рис. 3, 6, 8), пластинами с выемками (9), отщепами с ретушью (33) и выемками (12), обломками орудий (1). Среди скребков: два фрагментированных концевых скребка на пластинах, концевой на реутилизованном отщепе, высокая форма с ламеллярной ретушью на отщепе, фрагмент высокого скребка на сколе, побывавшем в огне. Резцы ретушные, на массивных пластинчатых сколах. Среди скребел: продольно-лезвийное, поперечно-лезвийное, и поперечно-лезвийное со скошенным лезвием.

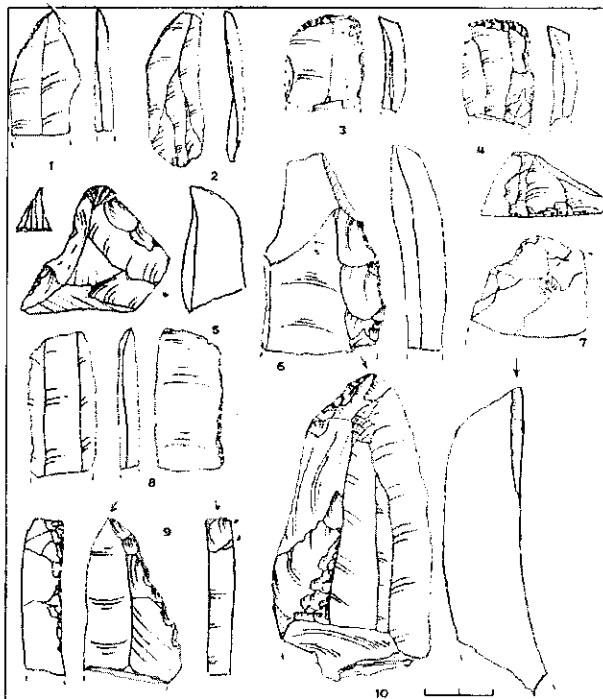

Рис. 3. Кремневые изделия из местонахождения Трояново 4

В целом, подъемные материалы местонахождения Трояново 4 представляют собой гомогенный (в пределах эпохи) комплекс, который, по технико-морфологическим особенностям имеющихся продуктов расщепления и ретушированных изделий, следует относить к верхнему палеолиту.

Трояново 5. Местонахождение локализуется на юго-западном склоне Трояновской балки, впадающей в безымянный приток реки Большая Высь, в 100 м к востоку от местонахождения Трояново 4, примерно в 700 м к северу от с. Трояново Новомиргородского р-на Черкасской области (рис. 1). Обнаружено П.И. Озеровым.

Материалы, собранные в 2004 г. по сохранности и степени патинизации разделяются на две группы. Большая часть материала составлена патинированными (белая, бело-голубая, голубая патина) предметами. Патинированная серия изделий (нуклеусы, ретушированные изделия, сколы) Трояново 5 аналогична материалам Трояново 4 и, вероятнее всего, может датироваться верхнепалеолитическим временем. Непатинированная серия содержит несколько сколов и карандашевидных нуклеусов и может быть отнесена к мезо-неолитическому времени.

Андреевка 4. Местонахождение обнаружено П.И. Озеровым. Локализуется на правом берегу реки Б. Высь, на склоне и краевой части поверхности террасы высотой до 20 м (рис. 1). Экспозиция южная. Площадь сборов материала, по данным П.И. Озерова, не менее 500×300 м. С

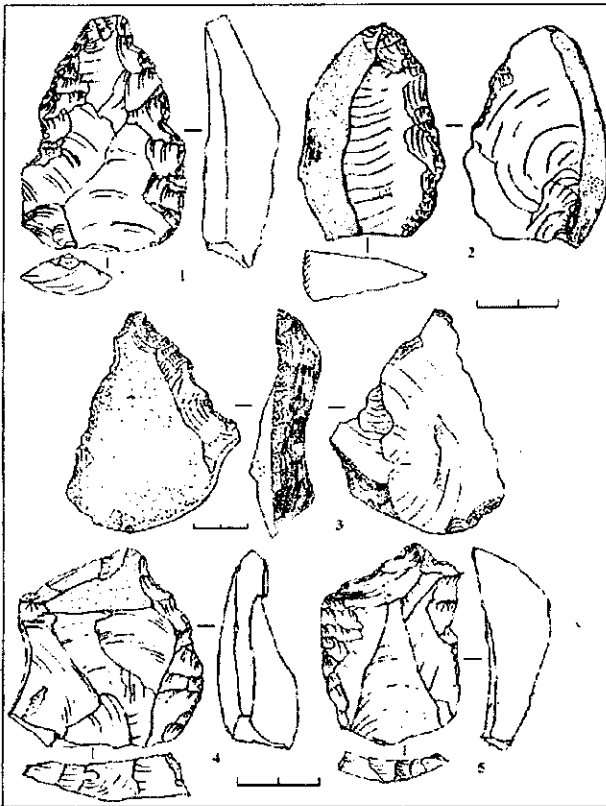

Рис. 4. Кремневі изделия
из местонахождения Андреевка 4

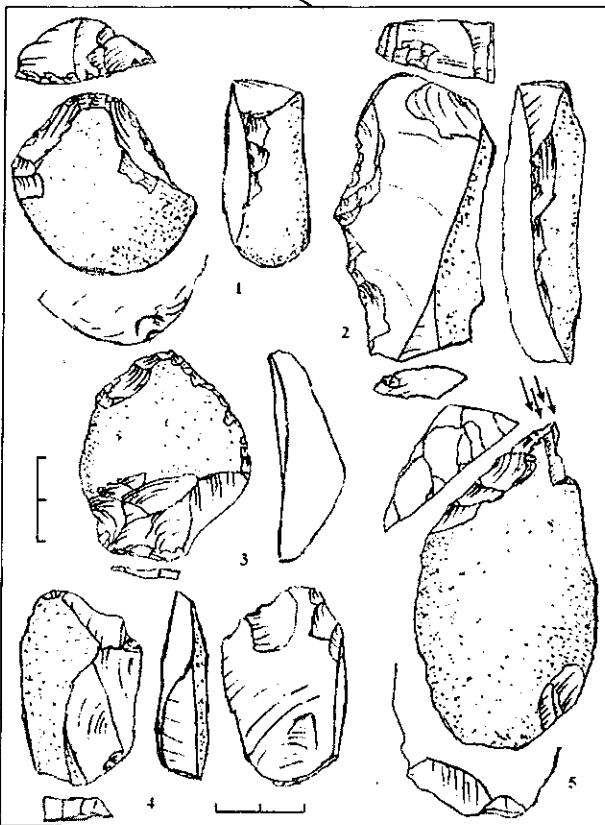

Рис. 5. Кремневі изделия
из местонахождения Андреевка 4

востока и запада ограничено ложбинами-промоинами. Площадь сборов 2004 г. примерно 100×70 м.

Находки представлены только кремневыми поделками (рис. 4; 5). Материалы местонахождения из сборов разных лет практически однородны по степени сохранности поверхностей артефактов и по их физическому состоянию. Предметы покрыты насыщенной молочно-белой патиной, часто корродированы. Часть артефактов имеет участки известкового натека. Многие предметы фрагментированы в древности, грани сломов покрыты такой же густой молочно-белой патиной. Поверхность изделий имеет слабый люстр, однако не окатана. Лишь единичные изделия, по-видимому, были реутилизированы. В целом складывается впечатление, что комплекс Андреевки 4 практически гомогенен. Это впечатление лишь усиливается при анализе технико-типологических особенностей коллекции. Таким образом, несмотря на большую площадь сборов, которая не исключает вероятное наличие здесь материалов нескольких или неоднократных посещений группой древнего населения, на данном этапе исследований есть все основания анализировать материалы Андреевки 4 как единый комплекс. Особенностью комплекса является архаичность техники расщепления (практическое отсутствие приема фасетирования ударных площадок, обилие обширных гладких или покрытых коркой площадок, большое число скошенных площадок, наличие долечных сколов, обилие первичных и полупервичных сколов, массивность сколов, отсутствие пластин и практическое отсутствие пластинчатых сколов, наличие примитивных дисковидных нуклеусов). Типологический набор составлен зубчатыми, разнотипными скреблами, часто поперечными. Остроконечники исключительно редки. В доступной нам коллекции отсутствуют признаки применения техники изготовления бифасов. Часть нуклеидных форм может быть определена и как чоппинговидные изделия. Необычная черта орудийного набора – серийно представленные массивные концевые скребки. Представлены, хотя и немногочисленны, настоящие многофасеточные ретушные резцы. Такое сочетание: архаичная техника расщепления, выразительная среднепалеолитическая группа изделий и серийные формы скребков при наличии резцов, – необычно. Невозможно найти прямые аналогии Андреевке 4 в известных материалах украинского среднего палеолита. Некоторое сходство, но скорее формальное, благодаря обилию скребковых и зубчатых форм, демонстрируют материалы стинковско-дуруиторского единства по Н.К. Анисюткину. В то же время известно, что ряд древних – довульварских – европейских индустрий характеризуется тем же сочетанием архаизма технологии расщепления

и серийности «прогрессивных» типов орудий. Как представляется, поиск типологических и хронологических аналогий Андреевки 4 следует вести именно в этом направлении.

Регион пограничья Черкасской и Кировоградской областей все еще остается белым пятном на карте палеолитических памятников Украины. Собранные многотысячные коллекции материалов, переданные в научные учреждения открывателем целого ряда перспективных местонахождений П.И. Озеровым, до сих пор остаются не введенными в научный оборот.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Курган зрубного часу поблизу с. Волошине на Полтавщині

Супруненко А.Б., Шерстюк В.В. Курган зрубного часу у Волошино на Полтавщині. Публікуються результати досліджень 2004 г. одного з курганів в складі групи Стовбуватої Могили вблизи с. Волошино Дмитровського сільського совету г. Комсомольск Полтавської області, введеного в зрубне час над похованням-кремацією з двома судами-урнами і що містить виразительне поховання золотординської епохи.

Suprunenko A.B., Sherstuiuk V.V. The Barrow of the Sрубnyi Age near village Voloshino on Poltavschina. Results of 2004's researches of one of the barrows from Stovbuvata Mogila group (Dmitrovo village council near Komsomol'sk town) are published. The barrow was erected above burial-cremation at the Sрубnyi Age and contained two vessels-urns. Very expressive inlet burial was overbuilt at the Golden Horde epoch.

Влітку–восени 2004 р. Дмитрівський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології продовжив проведення досліджень курганів групи I (Стовбуватої Могили) поблизу с. Волошине під Комсомольськом на Полтавщині, на ділянці землевідводу під спорудження нового кар'єру Єрстівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, 47-139). Серед 10 досліджених курганів заслуговує на увагу один зовсім невеликий, під насипом якого виявлене чи не перше на теренах краю основне поховання-кремація зрубного часу.

Невеликий насип знаходився у центральній частині групи, за 90 м на схід від кургану Стовбувата Могила, займаючи незначне підвищення на південному похилому відрозі останця. На час досліджень був вкритий новітнім задернуванням. Нівельована висота становила 0,6 м, розміри за висями – 9×11 м. Насип був дещо видовжений, у близькому до широтного напрямку, розплилий і розтягнутий внаслідок довготривалого розорювання (рис. 1, 1).

В основі кургану, зведеного на пошкодженому ерозією підвищенні, знаходився невеликий сіро-коричневосупіщаний насип I, споруджений у центрі над єдиним зрубним похованням-трупопаленням I, здійсненим з рівня стародавнього горизонту у неглибокій ямі. Розміри цього насипу не перевищували 3,5×4,5 м, а висота – досягала 0,55-0,60 м. На поверхні похованого ґрунту, під насипом й у верхній частині по-

значення регіона для палеолітоведіння трудно переоцінити. Зде́сь представлені численні явно різновозрастні і різнокультурні палеолітичні місцянаходження, що належать до різних періодів середнього і верхнього палеоліта.

Автори благодарні за допомогу сільському с. Лыпьянка Шполянського р-на Черкасської обл. В.Б. Барвінок і представителю Черкасської облгосадміністрації за всемерне содействие успішному проведенню робіт осенью 2004 г.

верхнього супіску, виявлені розрізнені уламки ліпного посуду зрубного часу, з домішками товчених шамоту, граніту і слюди в тісті. окремі кальциновані кістки тварин (рис. 1, 1). Помітних візуально слідів ривчак також не простежено.

Під північно-східною полою насипу I відкриті рештки двох, орієнтованих за довгою віссю у меридіональному напрямку, неглибоких підпрямокутних котлованів – жертвних ям чи решток поховань (котловани 1 та 2), в яких містилися окремі дрібні уламки ліпного посуду (рис. 1, 1, 3-4). На схід від них – виявлені кілька шматків розтрісканого від перебування у вогнищі і воді рожевого гранату (рис. 1, 1:зр.). Поява цих котлованів, певно, і стимулювала зведення насипу II, з параметрами дослідженого кургану, висота якого, найімовірніше, була вдвічі більшою від зафіксованого у профілях центральної бровки значення – 0,62 м.

Насип II споруджувався із світло-сірого поверхневого ерозованого супіщаного ґрунту останця, зритою внаслідок неодноразового зняття дерну при спорудженні великих курганів неподалік. За початкової доби пізнього середньовіччя північно-східна його пола була обрана за місце здійснення впускного поховання 2 золотоординської епохи, а північний її край – для розкладання поминального вогнища I.

Поховання I (зрубне, основне для насипу I) виявлене за 3,5 м на північний захід – північ від умовного центру, у полі насипу I, практично, з рівня похованого супіску (рис. 1, 1). Розміщувалося у трапецієподібній видовженій ямі з паралельними стінками, орієнтованій майже у

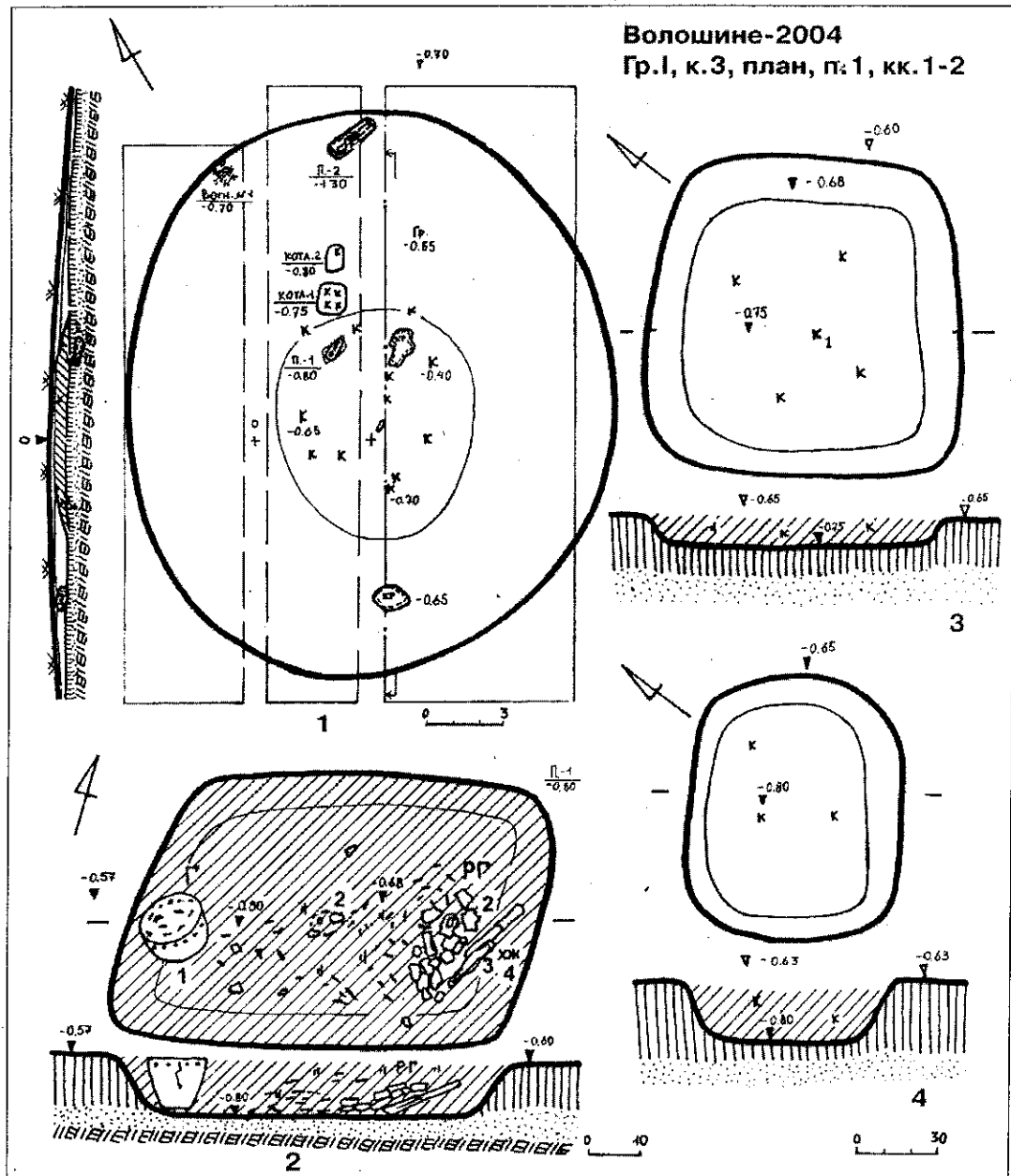

Рис.1. Волошине, с. Курган № 3/2004 р. План, плани поховання 1, котлованів 1-2. 1 – план кургану та східний профіль центральної бровки; плани і перетини: 2 – поховання 1; 3 – котловану 1; 4 – котловану 2. Цифрами на плані поховання 1 позначені: 1 – горщик ліпний (г); 2 – розвал ліпного горщика (рр); 3 – кістки бика; 4 – розвал залізного виробу (хж); на плані котловану 1: 1 – уламок вінця ліпного горщика; к – фрагменти ліпного посуду.

широтному напрямку. Стінки ями розширювалися до верху. Розміри ями на рівні виявлення становили 0,5×0,8 м, її глибина – 0,2 м від рівня стародавнього ґрунту (або 0,8 м – від репера) (рис.1, 1-2). Розміри по дну – 0,4×0,6 м.

Невелика яма призначалася для вміщення решток трупоспалення. У східній її частині, посередині, вздовж довгої вісі, розміщувався давній розвал ліпного горщика-урни (рис.1, 2,2), навколо й поміж уламками якого знаходилися дрібні уламки перепалених кісток дорослої людини (визначення антрополога А.В.Артем'єва).

Біля східної стінки, у заповненні лежало кілька кісток від передньої кінцівки дорослої особи бика свійського (*Bos taurus L.*) (визначення к.і.н. О.П.Журавльова) та шматочки повністю корозованого залізного виробу (рис.1,2, 3-4). Нижче, під ними, залягали подрібнені кістки ребер бика, кілька розвалів його хребців.

Поряд зі східною стінкою стояв ліпний, банкового типу горщик (рис.1,2,1), заповнений окремими кальцинованими кістками дитини. На дні виявлені поодинокі, в тому числі значні за розмірами вуглини.

Дно ями, вирівняне на глибині 0,8 м від репера, закидалося темносірим вуглистым супіском, взятим з-під центральної частини насипу I, де, свого часу, знаходилося поховальне вогнище. Напутня їжа (м'ясо) була покладена до ями під час закидання, разом із залізним виробом, імовірно, ножем, – досить рідкісним предметом для зрубної епохи. На рівні похованого ґрунту, до спорудження насипу, яма була щільно втрамбована.

Вірогідно, уламки зрубної кераміки, виявлені на стародавньому горизонті, під насипом I, позначають місце тризної відправи.

Знахідки. 1. Розвал ліпного товстостінного горщика, близької до банкової форми, з коротким, ледь відведеним назовні вінцем, низькою шийкою, невеликим розширеним тулубом, якому надані обриси схожості із ребристістю, незначною закраїною навколо дна (рис. 2, 1). Посудина використовувалася як урна для вміщення кальцинованих решток похованого. Тісто щільне, сіро-чорного кольору, коричневатата ангобована поверхня – зі слідами загладження. Домішки – товчений шамот і дрібні вклюдження слюди та граніту. Реконструйовані розміри горщика: висота – 15,8 см; діаметри: вінця – 16,2 см; шийки – 15,9 см; тулуба – 18,2 см; дна – 12,7 см; товщина стінок – 0,9–1,0 см.

2. Горщик ліпний банковий, чашоподібний тонкостінний, близької до циліндричної форми, зі стягнутими до потоншеного і округленого вінця стінками, незначним звуженням в основі, підкресленим закраїною, виготовлений неохайно, з нерівними краями (рис. 2, 2). Під вінцем орнаментований горизонтальним рядом круглих ямок, нанесених паличкою. Зважаючи на нерівність вінцевої частини посудини, і орнаментальний фриз має нерівне, а дещо хвилясте розташування на шийці.

Ангобована поверхня із зовнішнього боку вирівняна, грубо заглажена ганчіркою та тріскою. Домішки – дрібнотовчений шамот. Тісто щільне, чорно-сірого кольору. Розміри (см) горщика: висота – 12,8; діаметри: вінця 13,0; тулуба – 14,3; дна – 11,8; товщина стінок – 0,4–0,5 см.

Обидві посудини в цілому характерні для керамічного комплексу зрубної бережнівсько-майвської культури передстепового Дніпровського Лівобережжя (Ковальова, Волкобой 1976, 16–17, рис. 10; Отрощенко 2001, 146–157), мають певне коло аналогій за формою. Це, зокрема, для першої посудини – горщик зі зрубного поховання I в кургані № 5/1990 біля с. Івано-Дар'ївка Артемівського району на Донбасі (Литвиненко, Полидович, 2001, 119–120, рис. 2:2), подібний, але з орнаментом у верхній частині, – з могильника поблизу с. Миколаївка (курган № 2, поховання I) (Полидович 1993, 54, рис. 35:2), з поховання 8 Дружківського могильника в Донецькій області (Горбов, Усачук 1993, рис. 67:2). Для

другої – ранньозрубні форми з нижнього стратиграфічного горизонту поселення Таранцеве (Берестнев, 2001, 247, рис. 88:1–2), могильника Крейдянка під Балаклією на Слобожанщині (Клименко, Литвиненко, 2001, 49–50, рис. 2:1,3:3:2). Повна аналогія, за орнаментациєю, – на подібній за формою посудині походить з основного поховання I кургану № 3 групи I неподалік с. Чкалівка Криничанського району Дніпропетровської обл. (Ковалєва, Шалобудов, 1992, 16, рис. 5:11).

3. Уламок залізного

виробу – надзвичайно корозовані фрагменти ножа (?), у вигляді трьох аморфних дрібних шматочків розміром від 0,5×0,4×0,3 до 0,6×0,8×0,2 см, що розсипалися.

4. Фрагменти ліпного посуду зрубного часу, представлені дрібними уламками стінок двох горщиків із заглаженою поверхнею, тістом щільної маси чорно-сірого кольору, з переважаючими домішками: у першому випадку – шамоту, другому – крупінок слюдянистого граніту, розміром – від 0,4×0,6 до 1,1×1,4 см. Всього 8 од. Зберігся й незначний уламок вінця подібної до першої посудини (рис. 2, 3), проте, з менш помітним профілюванням та більшою ступінню відтягнутості краю назовні. Всі ці уламки походили із заповнення поховання.

За класифікацією С.І. Берестнева, даний поховальний комплекс відноситься до III-го типу кремацій – зі вміщенням спаленого праху небіжчика до посудини-урни (Берестнев, 2001, 87, 88). На його думку, останні могли пов'язуватися з людськими жертвоприношеннями. Всього ж, за підрахунками дослідника, кількість зрубних кремацій на території Лівобережного Українського лісостепу становить лише 5 % (Берестнев, 1983, 10–11). За останнім обрахунками В.В. Циміданова, процентне співвідношення зрубних тілоспалень до загальної кількості поховальних пам'яток на території Полтавської, Сумської та Харківської областей становить 11,3 %, тоді як на інших територіях України – від 0,5 до 3,8 % (Циміданов, 2004, Табл. 30). Із найближчих територіально та за обрядом аналогій, які, щоправда, походять із ґрунтових некрополів, слід виділити Компанійцівський (поховання № 18–19) (Махно, Шарафутдінова, 1972, 76) та Сухогомольшанський могильники (Буйнов, Михеев, 1989). А от основного

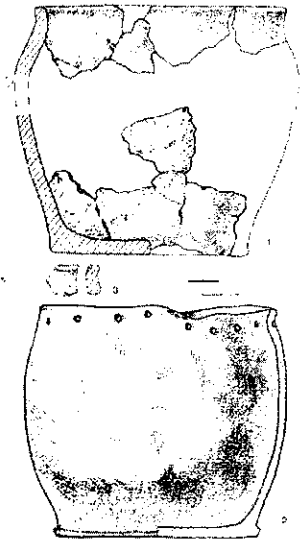

Рис. 2. Курган № 3/2004, поховання I. Ліпні горщики зрубного часу

підкурганного зрубного поховання, здійсненого за обрядом кремації на території Дніпровського Лівобережного Лісостепу нам поки що невідомо.

Щодо датування цієї пам'ятки є також кілька зауважень. Так, основне положення в кургані, як і спорудження самого кургану, присутність у могилі відразу двох посудин, наштотують на думку про ранньозрубний час появи дослідженого комплексу. Але, все ж, ми схильні вважати, що дане поховання здійснене, скоріше за все, вже за пізньозрубної епохи чи за фінального часу «класичного», розвиненого етапу існування зрубної культурно-історичної спільноти. У цьому впевнює декілька факторів. По-перше, це посуд, форма якого найбільш типова для XIV–XIII ст. до н.е., а саме, наявність банкових грубих, неправильної форми посудин. По-друге, – це орнаментация горщиків накольчастим ямковим візерунком, з утворенням перлин із внутрішнього боку, що, як зазначають дослідники, набуває поширення вже за пізньозрубної доби, можливо як результат контактів з племенами східно-тщинецької культури (Буйнов, Михеев, 1989, 95; Отрощенко, 1976, 184).

Таким чином, поховання належить до числа унікальних для лісостепових просторів Полтавщини поховань-трупопалень, що найбільш характерні для служителів культу (Цимиданов, 2004, 59–60), до того ж, здійснених під власним курганним насипом. Вірогідно, саме зрубні поховальні комплекси позначають завершальний для епохи бронзи час використання останця Стовбуватої Могили та насипів навколишніх курганів, як місця здійснення поховань.

Котлован 1 (зрубного часу, вірогідно, рештки основного поховання для насипу II) виявлений за 4,6 м на північний схід від умовного центру, край поли насипу I (рис. 1, 1). Це квадратна (близька до трапецієподібної) яма, розміром по верху – 1,20×1,25 м, впущена з рівня похованого ґрунту. Її глибина від стародавньої поверхні не перевищувала 0,15 м, від рівня репера – 0,75 м. Яма мала дещо розхилені до верху від вирівняного дна стінки. Розміри котловану на дні – 0,90×0,95 м (рис. 1, 3). Орієнтація комплексу – за довгою віссю – меридіональна.

Котлован був улаштований в поховальному ґрунті, ближче до рівня залягання передматерика. Заповнення мало сіро-чорний колір поверхневого супіску, змішаного із поодинокими вуглинами. У заповненні і на дні виявлено п'ять уламків ліпного товстостінного горщика зрубного часу, в тому числі верхня частина посудини близької до банкової форми.

Знахідки. Уламки належали ліпному горщику банкової форми, з дещо стягнутими до середини вінцями та трохи відведеним у зовнішній бік округленим краєм, із домішками товченого шамоту та поодиноких блискіток слюди в щільному тісті. Розміри черепків – від 0,6×1,4 до 1,6×2,2 см, товщина стінок – 0,7–0,8 см.

Котлован, імовірно, – рештки ями поховання-трупопалення *зрубного часу*, кальциновані кістки в якому не збереглися.

Котлован 2 (зрубного часу, поряд із основним похованням насипу II). Відкритий поряд на північ – північний схід, за 6,4 м від умовного центру (рис. 1, 1). Це підпрямокутна, зі скругленими кутами невелика ямка, влаштована у похованому ґрунті, неподалік від насипу I. Вона орієнтована за меридіональною віссю. Її розміри по верху – 0,8×1,0 м, стінки розширені догори, вирівняні, як і дно. Розміри по дну – 0,6×0,8 м (рис. 1, 4), глибина від рівня впуску – 0,17 м, від репера – 0,80 м.

Заповнення аналогічне попередньому котловану I. Зі знахідок відзначимо три дрібні уламки стінок ліпного горщика зрубного часу, що трапилися у переддні, і належать порівняно тонкостінному горщику, із домішками товченого шамоту та блискіток слюди у щільному тісті. Їх розміри – від 0,5×1,2 до 1,8×2,5 см, товщина стінок – 0,4–0,5 см. Слідів кальцинованих кісток не виявлено.

Котлован 2 – також рештки поховання-трупопалення *зрубного часу*. Саме зі здійсненням цих, імовірно, поховань-кремацій у котлованах і було пов'язане спорудження насипу II кургана №2/2004 р.

Поховання 2 (золотоординське, впускне) здійснене у північній полі насипу II, за 10,8 м від умовного центру, в материковій прямокутній ямі, зі скругленими кутами (рис. 1, 1). Виявлене з рівня 0,65 м, у нижній частині масиву поли насипу II та похованого ґрунту. Таке нечітке стратиграфічне положення у насипу зрубного кургану, на відміну від більшості відкритих в околицях Волошиного поховань кочівників, заповнення яких читалося вже під дерновим шаром, засвідчує незначне досипання насипу II з північного боку, проведене після влаштування поховання. Крім того, могила золотоординської епохи впущена у невеликому пониженні, край північної поли насипу II, що, у будь-якому разі, вимагало досипання ґрунту над нею.

Яма, орієнтована за довгою віссю південний захід – північний схід, мала розміри по верху – 0,60–0,70×2,00 м, трохи розширені вглиб – до дна повздовжні стінки, з параметрами на дні – 0,63–0,74×2,00 м. Глибина ями від рівня впуску становила 0,65 м, або 1,30 від репера (рис. 3). Вздовж південно-східної стінки, з глибини 0,95 м від репера (0,30 м від дна), простежувався неширокий уступ (5–8 см), що служив опорою для влаштування переkritтя (рис. 3). Стінки були вирівняними, без помітних пошкоджень.

Заповнення ями складалося із однорідного мішаного перед- і материкового піску, залягаючи потужним шаром у верхній частині могили. В основі ями (10–15 см) воно містило більш темний – сіро-коричневий супісок, місцями перебитий кротовинами (рис. 3).

На рівні 1,10 м від репера, у південно-західній частині ями, на межі зазначених вище прошарків, збереглася зотліла основа берестяної посудинки розширено-циліндричної форми (рис.3,5), вірогідно, залишеної на перекритті поховання.

Практично на всій площі ями, з глибини 1,10-1,25 м, збереглися невиразні рештки дощатого перекриття, 11 нешироких дощочок якого простежені досить чітко посередині і в північно-східній частині ями. Дощки спиралися на тонку плаху, розміщену на уступі, вздовж південно-східної стінки, іншим кінцем – на дні, з протилежного боку, залягаючи навскісно над похованим. Вірогідно, перекриття мало складатися з 23-24 дощок, шириною 6-8 см і довжиною більше 0,6 м.

Похований, *чоловік*, віком 40-45 років, лежав випростано, на спині під південно-східною стінкою ями, головою на південний захід, обличчям до північного сходу (рис.3). Його скелет зберігся у повному анатомічному порядку, крім винесених землеріями до черепа двох ребер, що дозволяє точно встановити деталі положення. Так, обидві руки похованого були викладені вздовж тулуба, права – під тазом, ліва, зігнута в лікті – на животі. Ноги – випростані вздовж стінки ями, стопи зведені у випростаному положенні.

За типом поховання, могила належала до відділу А, типу III, за Г.О. Федоровим-Давидовим (1966, 124), а за елементами обрядності – характером влаштування поховання ями – до типових кочівницьких золотоординських старожитностей, зі впливом печенізько-торчеської традиції та новаціями, притаманними для часу поширення в степах ісламу (Евглевский, 1990, 132; Толочко, 1999, 122).

Саме про це свідчили й нечисленні знахідки. На лобному відділі черепа збереглися рештки зотлілої тканини, сліди шкіри і повсті від головного убору (рис.3, 3). Під черепом виявлений також шкіряний тлін від головного убору і сліди повсті зі змісту подушечки. Паралельно лівій стегновій кістці, біля тазу, лежали дві кістки (в тому числі ліктьова) кози домашньої (*Capra Hircus L.*) (польове визначення к.і.н. О.П. Журавльова) (рис.3, 2).

Поряд відзначена пляма шкіряного тліну від поясної сумочки, оконтурена рештками тліну вичиненої шкіри коричнево-червоного кольору. Підсумок мав підпрямокутну форму, закруглені зверху обриси і розміри – близько 6,0x10,5 см (рис.3, 4). Додаткових даних щодо конструктивних особливостей цієї поясної деталі убору не виявлено. Поблизу кісток стоп ніг зафіксовані сліди шкіряного тліну від взуття.

І, насамкінець, хронологічно визначальним для атрибуції поховання стало виявлення зліва від черепа невеликої майже знищеної корозією бронзової сережки, у вигляді «знаку питання» (рис.3, 1).

Проведене додатково вивчення кісткових залишків похованого на предмет виявлення

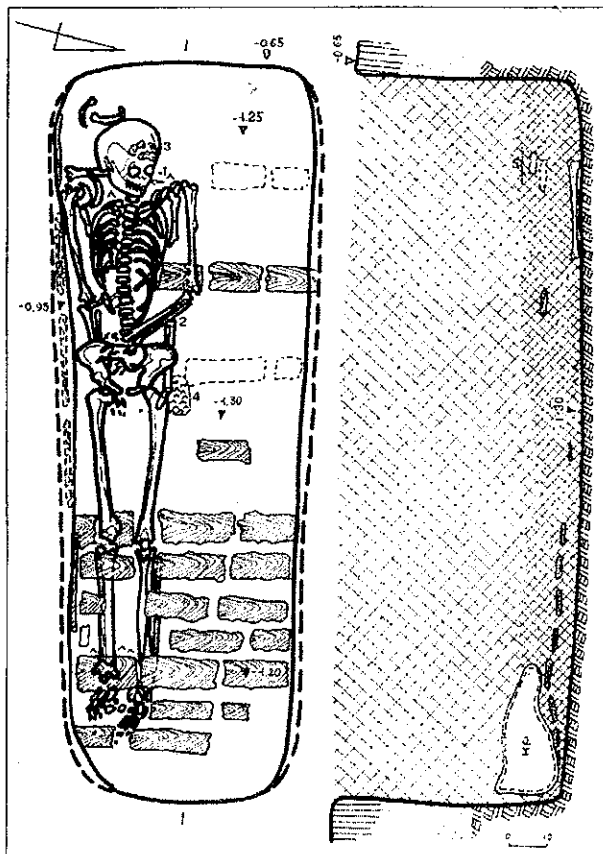

Рис.3. Курган № 3/2004 р., поховання 2. План і перетин. Цифрами позначені: 1 – сережка бронзова; 2 – кістки кози; 3 – рештки головного убору; 4 – шкіряний тлін від підсумка; 5 – розвал берестяної посудинки

текстильних та інших органічних матеріалів. здійснене С.В. Маєвською, дозволило отримати певні відомості.

На лобній кістці черепа і нижніх частинах окремих хребців збереглися відбитки повсті, напевне, у першому випадку, – від головного убору, другому, – від підстилки. Сліди темного пігменту від фарбування тканини відзначені на лівій стегновій кістці.

Привертають увагу й окремі, напівзруйновані фрагменти шкіри, що збереглися на черепі від головного убору. Це шматочки шкіри грубої вичинки, товщиною до 4 мм, темного забарвлення, що руйнувалися, осипаючись у вигляді лусочок. З боку, що прилягав до голови, слідів підкладки не виявлено. На надбрівній ділянці черепа поверх шкіри простежені хаотично розміщені відбитки тканини. Остання мала велику кількість складок, направлених за шириною обличчя похованого, що унеможливило інтерпретацію текстилю як решток покривала – савана. За відбитками, тканина – тонкофактурна, простого полотняного переплетення, з кількістю ниток в 1 см² основи – 54, підкання – 56-57 од. За цими даними тканина має бути шовком від підкладки головного убору.

Знахідки. 1. *Сережка* бронзова дротова, типу VI б, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, 38-39, рис.6:1), верхня частина якої має вигляд невеликого розімкнутого кільця, з опущеним униз вертикальним односкладовим дротовим стрижнем, перевитим двома витками тонкого бронзового дроту (рис.4, 1). Нижня частина стрижня загострена. Розміри сережки: висота – 4,2 см; Ø кільця – 1,1х1,4 см; Ø дроту – 0,1 см.

2. Рештки *берестяної посудини*, виявленої у заповненні, виявилися напівзотлілими шматочками берести, зокрема, круглою деталлю денця виробу з березової кори, діаметром 10,5 см і товщиною 2 мм, та залишками кільця берести основи стінок, трохи розведених у зовнішні боки, до верху, що збереглися на висоту 3-4 см. Важко стверджувати напевне, чи посудина мала циліндричну форму, відому за зображеннями на чималій кількості кам'яних стел, чи дещо розширювалася до верху. За розкопок це встановити не вдалося, а «розширення» до верху могло бути наслідком деформації, що сталася під вагою ґрунту заповнення (рис.4, 2). Характер кріплення берести до дна остаточно не встановлений, хоча для його з'єднання зі стінками, позначеного неглибокою продавленою канавкою у вигляді пазу, було, вірогідно, використано клейку масу органічного походження. Пропонується варіант реконструкції посудинки – берестяного келиха циліндричної форми, поданий на рис.4, 3.

Таким чином, виявлене поховання кочівника належить до *золотоординської епохи* і може бути датоване *початком – другою чвертю XIV ст.*

Вогнище I (*золотоординського часу*) виявлене край північно-західної поли кургану, на глибині 0,70 м від умовного центру (рис.1,1). Це круга пляма прокалу і попелу, що залягала на рівні стародавнього горизонту біля поли насипу II, а пізніше була перекрита досипкою навколишнього ґрунту. Діаметр решток вогнища – 0,55х0,60 м, їх товщина – 3-4 см. Знахідок не виявлено. З огляду на місцезнаходження вогнища у безпосередній близькості від поховання 2 *золотоординського часу*, в однакових стратиграфічних умовах, сліди розпалювання багаття інтерпретуються як залишки поминального об'єкта *золотоординської епохи*.

Таким чином, у дослідженому кургані виявлено 2 поховання, рештки, певно, ще 2-х поховань і один об'єкт, пов'язаний із поховальним обрядом, а саме: 3 поховання *зрубного часу*. 1 – *золотоординського* і *вогнище* зазначеної останньою епохи.

Література

Берестнев С.И. Восточно-украинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). Харьков, 2001.

Буїнов Ю.В., Михеев В.К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольща на Харьковщине // Вестн. Харьковского ун-та, № 343, Харьков, 1989. – Вып. 23.

Горбов В.Н., Усачук А.Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения

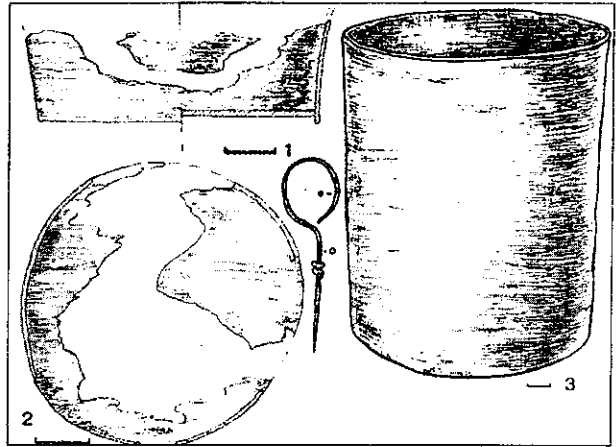

Рис.4. Курган № 3/2004 р., поховання 2. Сережка (бронза) та рештки посудинки і реконструкція кубка (береста).

срубных племен // Археологич. альманах.. Донецк, 1993. – № 2.

Евглевский А.В. Влияние ислама на половецкий погребальный обряд в золотоордынское время // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Луганск, 1990.

Клименко В.Ф., Литвиненко Р.А. Грунтовой могильник эпохи бронзы у с.Крейдянка на Северском Донце // Проблемы археологии и архитектуры. – Т.1: Археология. Донецк-Макеевка, 2001.

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. Київ, 1976. – Вип.20.

Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном предстепье // Проблемы археологии Поднепровья. Днепрпетровск, 1992.

Литвиненко Р.А., Полидович Ю.Б. Курган срубной культуры у с.Ивано-Дарьевка // Археологический альманах. Донецк, 2001. – № 10.

Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Могильник эпохи бронзы близ хутора Компанийцы на Днестре // Археология. Киев, 1972. – Вып. 6.

Отрощенко В.В. Погребения с трупосожжением у племён срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976.

Отрощенко В.В. Проблемы периодизации культур средней та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001.

Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. Донецк, 1993. – № 2.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Масевська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. Київ-Полтава, 2005. – Частина I.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. Москва, 1966.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004.

Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Тетеря Д.А., Юрченко О.В.

Інститут археології НАН України

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі в 2004 р.

Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Тетеря Д.А., Юрченко О.В. Исследования древнерусского ґрунтового могильника в Переяславе в 2004 г. В 2004 году археологическая экспедиция Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» провела охранные археологические исследования на древнерусском ґрунтовом могильнике, который был выявлен в 2003 году на юго-восточной окраине Переяслава Русского. В ходе проведенных работ на площади 2826 м² открыто и изучено 30 захоронений и комплекс из двух кострищ.

M. Toukailo, G. Busyan, D. Teterya, O. Urchenko. The exploration of the ancient Rus' soil grave digger in Pereyaslav in 2004. The archaeological expedition of the National historical and ethnographical reserve «Pereyaslav» carried out into practice the protective archaeological exploration on the ancient soil grave digger, which was discovered in 2003 in the south-western part of Pereyaslavl Rusky. During these works on the area of 2826 m² 30 entombments and the complex of two bonfires were discovered and studied.

У 2004 р. археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела охоронні дослідження на ґрунтовому могильнику давньоруської доби в м. Переяславі-Хмельницькому Київської області. Могильник був виявлений у 2003 р. внаслідок самовільних робіт по закладанню глиняного кар'єру місцевим цегельним заводом (Тетеря 2004, 310-312; Тетеря, Товкайло, Юрченко 2005, 2-6).

Земляні роботи, розпочаті в 2003 році, після втручання органів охорони культурної спадщини було припинено, а під кар'єр виділено нову ділянку, яка знаходиться в глибині плато на відстані близько 80 м від його краю та 20 м на схід від старого, уже відпрацьованого кар'єру. У тому ж році експедиція заповідника провела обстеження цієї ділянки. Археологічною розвідкою на розорюваній площі зібрано нечисленні уламки давньоруської кераміки. Проведенням шурфуванням культурних залишків та поховань не виявлено. Було дано дозвіл на проведення тут земляних робіт за умови археологічного нагляду. Однак, ця умова була порушена з боку КП «Переяслав-Хмельницький цегельний завод»: роботи по закладанню нового кар'єра розпочалися у січні 2004 р. без нагляду археологів, в результаті чого у північній частині виділеної ділянки на площі близько 4300 м² верхні шари ґрунту було вибрано екскаватором до рівня лесоподібного суглинку і при цьому частину поховань було зруйновано. Земляні роботи були призупинені, а навесні та влітку 2004 року експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела тут охоронні археологічні розкопки. Досліджена площа могильника складає 2826 м².

Могильник розташований на східній околиці м. Переяслава-Хмельницького (мікрорайон Підварки) на краю плато лівого берега р. Трубіж (рис. 1, 1). Висота плато над заплавою річки складає 18 м.

Спостереження за стінками глиняного кар'єру виявило таку стратиграфію ґрунтових нашарувань: 0,0-0,4 м – чорнозем; 0,4-1,0/1,05 м – темно-сірий гумусований суглинок, поби-

тий норами гризунів, заповненими мішаним суглинистим ґрунтом сіро-жовтого кольору; 1,0-2,0 м – суглинок світлого сіро-жовтого кольору, насичений кротовинами з чорноземним заповненням; 2,0 м і нижче – лес.

На дослідженій площі могильника відкрито 30 поховань, комплекс із двох вогнищ, крім того зафіксовано ще три поховання, які були зруйновані при закладанні кар'єру (рис. 1, 2). Спостерігається не дуже чітка система розташування поховань рядами по лінії південь-північ, тобто паралельно до берегової лінії долини Трубежа. Відстань між рядами складає від 7 до 9 м, відстань між похованнями в рядах – в середньому від 5 до 8 м. Лише в трьох випадках зафіксовано попарне розташування могил на відстані 1,4-2,0 м одна від одної. Поховальні ями підпрямокутної форми в ряді випадків мали певні особливості: заглиблення або ровики, викопані на дні впоперек ями біля голови та ніг похованого (рис. 2, 4). В 21 випадку у похованнях простежено залишки трухлого деревини від домовин різних конструкцій: у вигляді простих трун-ящиків та трун з виступаючими верхніми повздовжніми дошками-ручками (з одного чи двох боків). В одному випадку (поховання №23) зафіксовано рештки домовини з виступаючими вниз торцевими дошками, що виконували роль ніжок.

Переважає більшість поховань здійснені за християнським обрядом: покійників хоронили в домовинах випростано на спині. Положення рук різноманітне. Найчастіше зустрічається таке розміщення, коли обидві руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на живіт чи тазові кістки. Орієнтація поховань західна з незначними відхиленнями на північ чи південь, відповідно до сезону захоронення. На захід орієнтовано 8 кістяків, на північний захід – 11, на південний захід – 10. Два поховання відрізнялися від інших положенням кістяка – на боку в сильно скорченому стані, в тому числі одне з них мало східну орієнтацію (рис. 2, 1, 2). Наявність таких поховань на християнському могильнику викликає особливий інтерес, оскільки такі поховання є

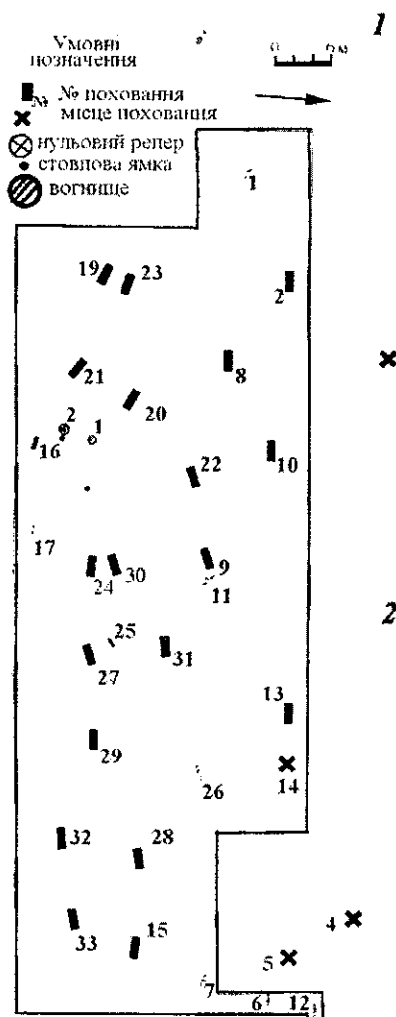
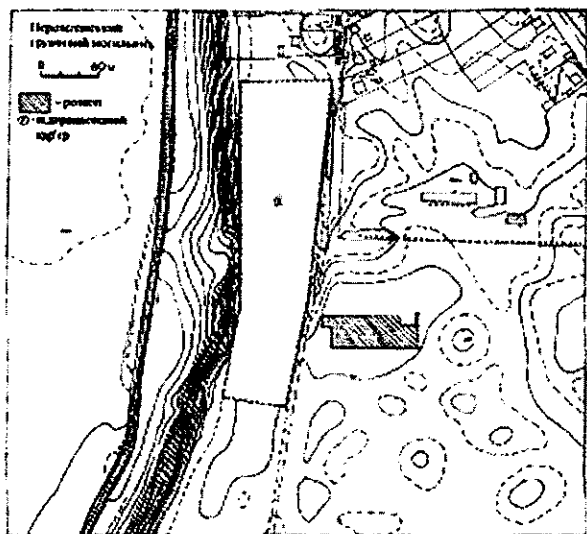

Рис. 1. Переяславський ґрунтовий могильник: 1 – топографічний план місцевості з позначенням розкопу; 2 – план розкопу.

досить рідкісним явищем (Моця 1993, 35). З огляду на це наводимо їх опис.

Поховання №11 виявлено на глибині 1,05 м (0,75 м від репера) від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежено. Кістяк зна-

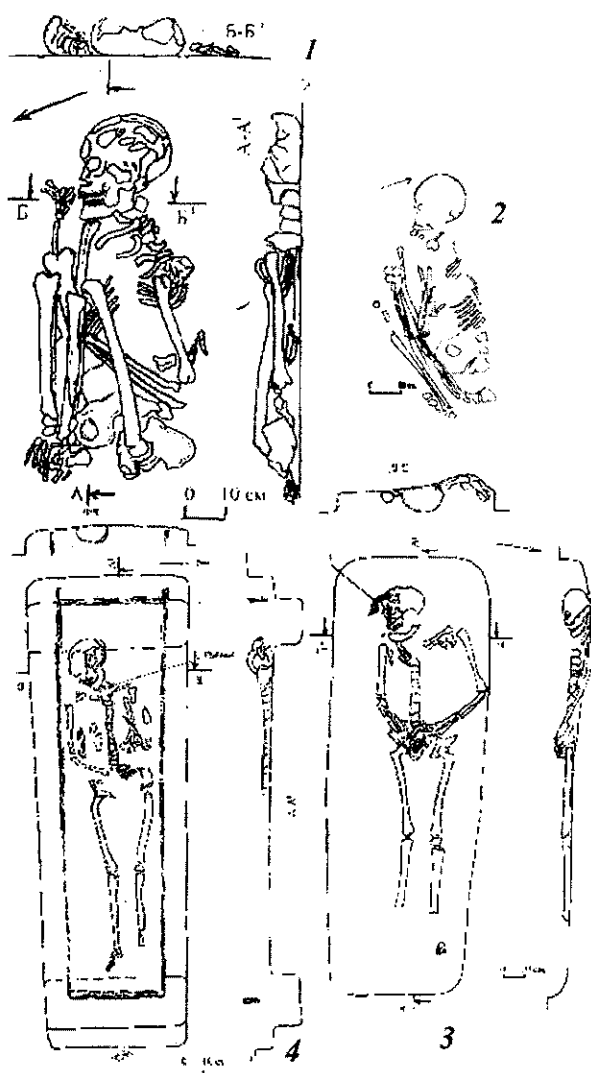

Рис. 2. Переяславський ґрунтовий могильник. Плани та перетини поховань: 1 – №11; 2 – №18; 3 – №22; 4 – №24.

ходився у дуже скорченому стані й належав, за визначенням Т. Рудич (Рудич 2005, 80), жінці зрілого віку, зростом 1,65 м. Похована лежала на правому боці, головою на схід. Права рука зігнута в лікті, кисть складена перед обличчям. Ліва рука зігнута в лікті, кисть – на рівні живота. Обидві руки перекриті кістками ніг, які зігнуті під дуже гострим кутом так, що стегнові й гомілкові кістки майже сходяться. Коліна на рівні грудей. Ступні складені разом; ліва перекриває праву. Розмір кістяка в скорченому стані має довжину 0,92 м, ширина (в плечах) – 0,40 м. Супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання №18 виявлене у верхній частині жовтуватого суглинку на глибині 1,2 м від сучасної поверхні (1,0 м від репера). Контури ями не фіксувались. Слідів деревини від поховальної конструкції не виявлено. Кістяк, дуже скорчений, лежав на правому боці і належав людині

зрілого віку, ймовірно, чоловіку. Головою орієнтований на захід. Руки сильно зігнуті у ліктях під гострим кутом, фаланги пальців знаходились перед обличчям. Ноги зігнуті в колінах під дуже гострим кутом, так що коліна знаходились перед грудьми, а п'яти – біля тазових кісток. Вірогідно, тіло покійника було зв'язане чи туго обмотане. Довжина кістяка від черепа до п'яточних кісток – 0,82 м, максимальна ширина біля колін – 0,33 м. Поховальний інвентар відсутній.

У південній частині розкопу виявлено цікавий, можливо, ритуальний комплекс, який складався з двох розміщених поряд вогнищ та ямки від стовпа. Глибина залягання обох вогнищ була близькою до глибини розташованих поруч поховань №№ 16, 20 та 21, як і до рівня залягання переважної більшості поховань могильника. Ще одну ямку від стовпа було виявлено на відстані близько 5 м південніше від першого вогнища.

Вогнище 1 знаходилось у нижній частині темно-сірого гумусованого суглинку на глибині 0,90 м від сучасної поверхні (0,55 м від репера). Воно являло собою круглу пляму пропеченого ґрунту; діаметром 1,0×1,05 м. Край вогнища підняті, середина заглиблена на 7 см. Розріз вогнища показав пропеченість ґрунту на глибину до 2 см, що засвідчує його багаторазове використання. З південного боку від нього виявлено золисту пляму ґрунту з вкрапленнями деревного вугілля, вигорнутого з вогнища. Її розмір 0,4×0,4 м.

Вогнище 2 виявлено на тій же глибині на відстані 1,5 м на південний захід від першого. Воно має розміри 1,1×1,05 м. В плані кругле, краї підняті, середина ввігнута. Ґрунт на місці вогнища пропечений, так як і в першому випадку. Зі східного боку від вогнища на відстані 0,25 м від його краю виявлено ямку від стовпа, діаметром 0,22 м та глибиною 0,25 м. Жодних знахідок ні у заповненні вогнищ, ні поблизу них не виявлено.

Розміщення вогнищ на одній глибині з похованнями свідчить, що функціонувати вони могли лише за умови їх знаходження у котловані, однак його слідів у чорноземному ґрунті не простежено. Та обставина, що при спорудженні вогнищ не було порушено жодного з навколишніх поховань, а також їхнє розміщення на одному рівні, дозволяє пов'язати їх з могильником. Використання обрядових вогнищ на слов'янських могильниках XI–XII ст. відзначав свого часу Л. Нідерле: вони розташовувалися по різному – поряд зі скелетом, над ним чи під ним і, на думку дослідника, могли призначатися як для вшанування пам'яті померлого, так і приготування їжі для поховальної трапези (Нідерле 1956, 215).

Всі досліджені поховання були без супроводжуючого інвентарю. В той же час, в окремих могилах виявлено рештки тканин одягу (рис. 2, 3) та три гудзики.

Бронзові литі гудзики мають грибоподібну форму з петлеподібною дужкою (поховання №№ 24, 27) (рис. 3, 2). Аналогічні вироби відомі з поховальних комплексів Києва, Чернігова, Канівського Придніпров'я, де вони датуються XI–XII ст. (Боровський, Калюк 1993, 7; Шекун, Веремійчук 1997, 81).

У похованні №13 біля шийних хребців та ключиці похованого молодого віку (стать не визначена через незадовільне збереження кістяка) знайдено три фрагменти шовкової стрічки саржевого переплетення із залишками шиття, виконаного в техніці рельєфної вишивки тонкою золотною ниткою (сухозлотицею) по аплікації (рис. 3, а). Тканина аплікації не збереглася, від проклейки залишився білуватий відбиток візерунку та рештки шовкової нитки, якою було пришито тканину аплікації до основи. Місцями по узору помітні залишки дуже тонкої нитки-сухозлотиці. Візерунок: вертикально розміщені стилізовані зображення дерева життя чи квітки. Колір основи та ниток, якими прошитий узор, зараз має червонувато-коричневий відтінок. Розміри стрічки: ширина – близько 2 см; довжина фрагментів – 3; 3; 2 см.

Стрічкою, певно, був оздоблений комір сорочки. Вишиті стрічки, що прикрашали горловини сорочок, відомі з досліджень давньоруських поховань в с. Головурів (Орлов 1973, 41–50) та з передгороддя Чернігова (Марионилла /Саламатова/ 2004, 71–75).

У похованнях №№ 15 та 19 біля шийних хребців знайдено рештки погано збережених стрічок (окремі фрагменти), певно, шовкових-сірувато-коричневого кольору.

У поховання №21 навколо шийних хребців кістяка, який належав жінці 35–45 років, виявлено два фрагменти від парчевої ткані стрічки довжиною 9,5 та 7,5 см при ширині 1,2 см (рис. 3, в). Збереження першого фрагмента гірше: нитки висоталися, тканина поділилася. Другий фрагмент кращого збереження: залишилася частина прямокутної облямівки вирізу у формі каре – певно, оздоблення горловини сорочки. Під стрічкою збереглися фрагменти тонкої, напевно, шовкової тканини саржевого переплетення, на яку її було пришито. Власне стрічка також була виткана саржевим переплетенням із шовкових ниток зі складним настилом золотної нитки. Золотні нитки збереглися на стрічці фрагментарно. Колір тканини нині – коричневий із рудувато-зеленкуватим відтінком, а колір золотної нитки – сірувато-коричневий, на яких місцями збереглися золоті блискітки.

У похованні №22 (жіночому) виявлено парчеву ткану стрічку на лобній кістці, можливо, від головного убору, та три невеликих фрагменти вузької стрічки, що знаходились на рівні шийних хребців, напевно, від облямівки коміра (рис. 3, г). Широка стрічка з головного убору збереглася у трьох фрагментах довжи-

ною 11; 6,5; 6 см при ширині – 2,3 см. У тканині використано техніку складного переплетення (репсова тканина?) шовкової та золотної нитки з елементами гобеленового ткання. Колір залишків стрічки – коричневий з рудуватим відтінком (первісний колір, ймовірно, був червоний). Вузька стрічка збереглася у трьох фрагментах загальною довжиною 7 см при ширині 1,4 см. Стрічка візерункового ткання з використанням саржевого переплетення в основі та складним настилом із сухозлотиці. Схема візерунку: переплетені ниткою-сухозлотицею «кіски» хрест-навхрест, що утворюють незаповнені сухозлотицею ромби чи овали. Колір основи рудувато-коричневий (первісний червоний чи пурпуровий?), колір золотної нитки – темно-сірий із залишками золотих блискіток.

У двох похованнях (№№30 та 33) знайдено залізні ковані цвяхи. Два цвяхи в похованні №30 знаходились біля ніг, прилягаючи до південної повздовжньої дошки труни. Збереження цвяхів не повне, в перетині стержень становить квадрат розміром 0,6 см. 12 цвяхів (всього 22 уламки) розчищено під час дослідження поховальної конструкції поховання №33. Цвяхи дуже кородовані, на металі збереглися рештки дерева. Один з цвяхів повного збереження має розміри: довжина – 13 см, шляпка – 2х1,8 см, в перетині стержня – квадрат зі стороною 0,6-0,7 см. Решта цвяхів розрізняються лише за довжиною стержня та розміром шляпки.

У чорноземному шарі на площі могильника та у заповнені могильних ям поховань №№12 і 19 виявлено кераміку, яка представлена уламками гончарних горщиків з валикоподібними вінцями (рис. 3, 1). Вони мають плавню вигнуту шийку й виготовлені з добре відмудленого тіста з домішкою піску. Орнаментовані по плічку врзаними горизонтальними лініями. Товщина стінок – 3-5 мм. За аналогіями знайдена кераміка була поширена в другій половині XI – на початку XIII ст. (Петрашенко, 2005).

Під час роботи експедиції було обстежено стінки старого, уже відпрацьованого у 1970-1980-х рр. глиняного кар'єру. У західній стінці кар'єру, за 50 м на південь від його північного краю, на глибині 0,8 м від поверхні, виявлено зруйноване поховання. Від нього збереглася лише верхня частина черепа. Орієнтація західна. Контури ями не простежено. За свідченням екскаваторника, який у 1970-х роках працював на закладанні старого кар'єру, там було багато поховань.

Отримані в ході досліджень матеріали значно розширюють джерелознавчу базу по вивченню сакральних комплексів Переяслава Руського та окремих аспектів його історичної топографії. Подальші дослідження Переяславського ґрунтового могильника дозволять уточнити його територіальні межі та хронологію.

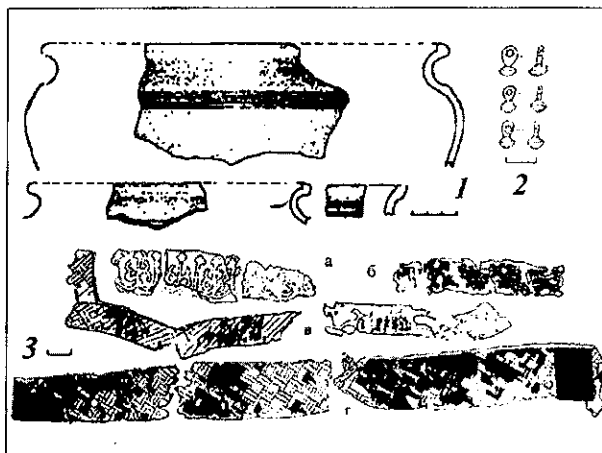

Рис.3. Переяславський ґрунтовий могильник. 1 – кераміка з площі могильника та із заповнення могильної ями поховання №19; 2 – бронзові гудзики з поховань №24 та 27; 3 – залишки тканин: а – з поховання №13; б, г – №22; в – №21.

Література

- Боровський А.Є., Кашок О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. Київ, 1993.
- Марионілла (Саламатова). Шитий воротничок домонгольського періода из Чернигова и технические особенности его исполнения // Середньовічні старожитності Південної Русі-України / Тези доповідей. Чернігів, 2004.
- Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. Київ, 1993.
- Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956.
- Орлов Р.С. Давньоруська вишивка XII ст. // Археологія. – 1973. – №12.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. – Киев, 2005.
- Тетеря Д.А. Новый могильник на околиці Переяслава Руського // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. Київ, 2004.
- Тетеря Д.А., Товкайло М.Т., Юрченко О.В. Звіт про археологічні дослідження в місті Переяславі-Хмельницькому в 2003 році. // НА ІА НАНУ, 2005.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького // Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Вовкодав С.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Юрченко О.В. Звіт про дослідження Переяславського ґрунтового могильника у 2004 році. // НА ІА НАНУ, 2005.
- Шекун О.В., Веремійчук О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // Південноруське село IX-XIII ст. (за редакцією О.П. Моці, В.П. Коваленка, В.О. Петрашенко). Київ, 1997.

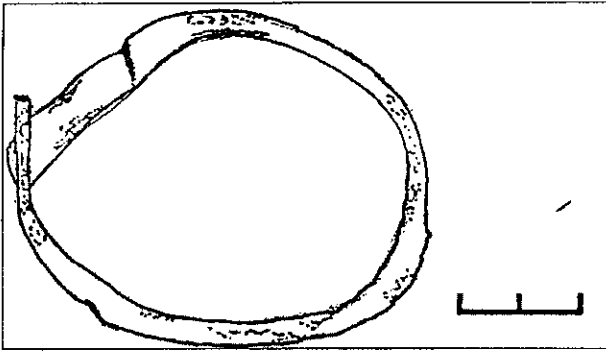

Рис. 2. Бронзовий браслет

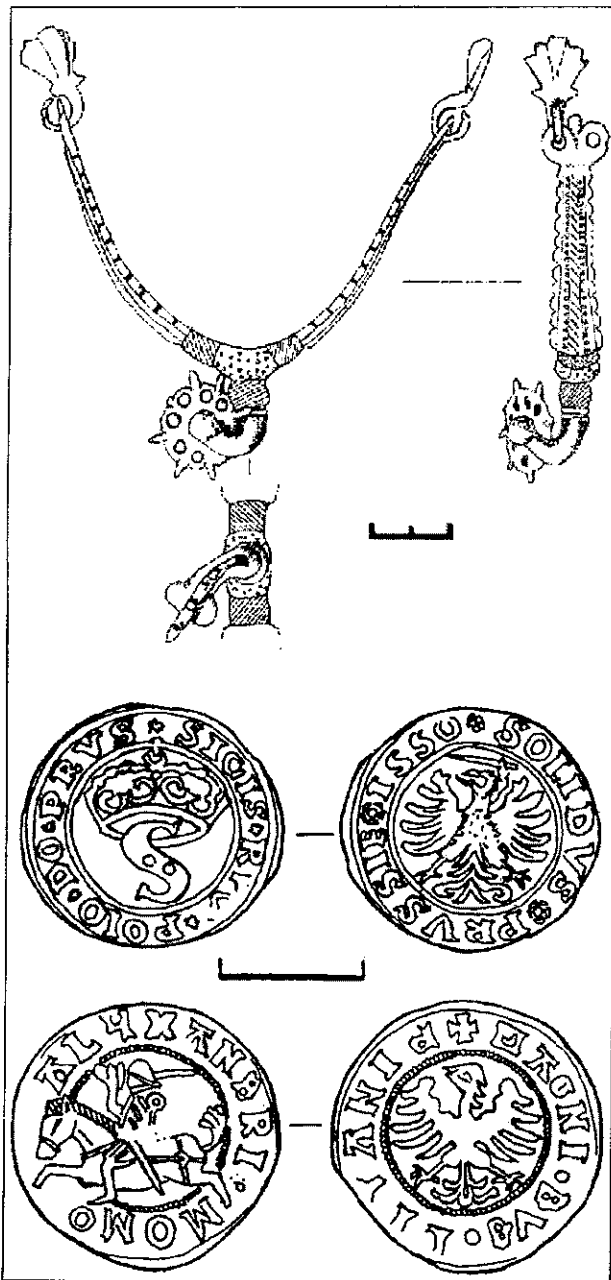

Рис. 3. Бронзова шпора, монети

Реверс – в колі орел з мечем, піднятим над головою; герб Пруссії, коли вона була під володінням Польщі в часи Сигізмунда I. Легенда: SOLDUS (солід), PRUSSIE (пруський) – 1530?

В західній частині розкопу виявлено бронзовий браслет (?), що складається з однієї склепаної посередині пластини і має чотири хвилястоподібні завитки. Довжина браслету досягає ≈ 21 см. Один край розклепаний. Відстань між завитками (від правого краю) становить 3; 4,5; 5,6; 4,5; 3,06 см. (рис.2) На глибині 0,7 м від РСП після зняття кам'яної вимостки виявилось, що вона лежала на підсипці з кам'яної крихти. На квадратах Г' 2, Г' 3 окрім крихти були використані дрібні камінці. Потужність підсипки досягає приблизно 10-15 см. На квадратах Г' -1, Г' -2 під підсипкою виявлено шар землі з масивними кам'яними брилами. Середні розміри 80x74; 45x55; 28x24 см. Шар на цій глибині представлений середньогумусованим суглинком. На квадраті Г' 2 (глибина 0,5-0,7 м) виявлено фрагмент кахлі з рослинним орнаментом та фрагменти кераміки XVI-XIX століть сірого кольору. Переважає кераміка діаметром 18, 20 см. Поодинокі фрагменти мають діаметр 22, 25, 35 см. На квадраті В4 на глибині 0,7 м виявлено залізну кулю (ядро?) діаметром 4,5 см. На межі квадратів В' 2 – Г' 2 зафіксовано витягнуту пляму з великою кількістю кісток тварин, попелу, вугілля, цем'янки та фрагментів кераміки XVII-XIX ст. На квадраті В' -3 зафіксовано пляму круглої форми. Пляма насичена деревним тліном, дрібним камінням, керамікою, кістками тварин. Квадрати В' -4, Г' -4, Г' -5 перерізає витягнута пляма річкового піску довжиною 3,2 м. На лінії В' 1 – В' 6 до лінії Г' -6 по діагоналі зафіксовані такі шари:

1. Темно-коричнева глина (ширина 0,12-0,14 м);
2. Сильногумусований суглинок (ширина 1,2-0,76 м);
3. Світло-сірий слабкогумусовий суглинок (1,08-1 м);
4. Шар суглинку, насиченого попелом з концентрацією кісток тварин (ширина 0,32-0,4 м);
5. Світло-сірий слабкогумусовий суглинок (ширина 0,2-1,2 м);
6. Суглинок, насичений попелом та кістками тварин.

Археологічний матеріал на цій глибині репрезентований керамікою сірого кольору XIV-XIX ст. Переважають фрагменти стінок з поливою. Фрагменти кахлів. Орнамент – горизонтально прокреслена лінія. Діаметр посуду приблизно 16, 18, 20, 22, 34 см. Товщина – 0,8, 1,0, 1,1 см. На глибині 1,3-1,6 м від РСП в розкопі зафіксовано велике скупчення каміння. Розміри восьми камінців (довжинаxширинаxтовщина, см): 80x60x28; 64x68x12; 57x68x16; 52x44x41; 80x32x12; 84x48x11; 62x28x11; 67x47x28.

Вірогідно, що під час розбору напильної стіни литовського часу цим камінням закидали

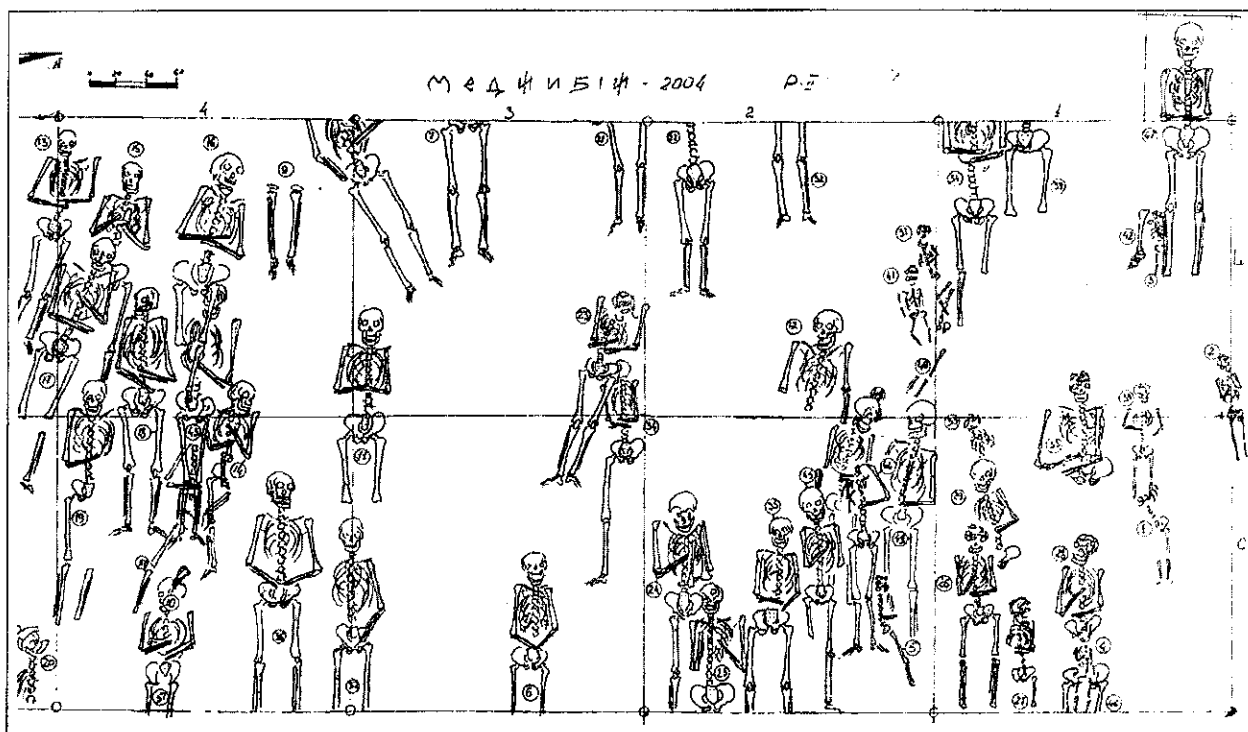

Рис. 4. Загальний план могильника

рів, який на той час втратив своє функціональне призначення. Культурний шар на цій глибині переважно середньогумусований суглинок з перевідкладеною глиною.

Кераміка в цих шарах репрезентована фрагментами посуду XVI-XIX ст., переважають фрагменти сірого кольору з зеленою та жовтою поливою. Орнамент у вигляді прокреслених та хвилястих ліній. Діаметр вінець приблизно 0,6; 0,8; 0,9; 1,0; 1,1; 1,2 см.

В квадраті Г' 6 на глибині 1,5 м від РСП виявлена монета (полугрош) Великого Князівства Литовського, виготовлена за часів Олександра Ягелончика (1492-1506 рр.). Діаметр монети приблизно 20 мм. Вага очищеної монети 0,69 гр. (рис.3).

Аверс. В центрі, виходячи за межі перлин намиста, зображено герб Великого Князівства Литовського «Погонь» (вершник на коні). Кругова легенда: ALGXANDR I (Олександр I). Знизу букви стерті, можливо MON* (монета).

Реверс. В центрі, в перлинному намисті, зображено «білий орел» державний герб Польщі. Х Легенда – * MAGNI • DV? • LITV A NID – продовження легенди ... – «Великого Князівства Литовського».

На глибині 1,7-1,8 м від РСП в квадратах В' 4-Г' 4 виявлено дугоподібну пляму розмірами 1,4×3,6 м. По західному краю плями прошарок попелу. Шар на цій глибині представлений фрагментами вугілля та залишками печини. Поряд, зі східної сторони, витягнута пляма сильногумусованого суглинка розмірами 0,16×0,4×0,9 м. Квадрати В' 1-2, Г' 1-2 перерізає

пляма середньогумусованого суглинка розмірами 0,45×0,4×0,3 м. Суглинок насичений попелом, кістками тварин та фрагментами кераміки. В східній стінці квадрату В 2 концентрація каміння, в західній частині квадрату – пляма круглої форми з заходом на квадрат В 3, розмірами 1,3×1,25 м. Пляма насичена будівельним сміттям. При розчистці плями виявлено дві дерев'яні плахи розмірами 0,98×0,2 м та 0,65×0,3 м. На верхній пласі виявлено пазові отвори шириною 0,1 м та глибиною 0,07 м. З квадрату В4 на квадрати Г' 5-6 зафіксовані наступні шари:

1. Середньогумусований суглинок.
2. Сильногумусований суглинок.
3. Суглинок, насичений вугіллям та печиною.
4. Перевідкладена глина.

На лінії В (кв. 2,3,4) – Г (кв. 2,3,4) в шарі прослідковується завал кам'яних брил різних форм та розмірів.

На кв. В 2, В 3 та Г' 3 виявлено чотири дерев'яних стовпи. Три стовпи мають круглу форму, один квадратну. Висота стовпів 0,6; 0,2; 0,3; 0,7 м. Функціональне призначення стовпів невідоме.

На глибині 1,9×2 м в квадраті Г' 3 зафіксовано залишки кісток тварин. На квадратах В-1, Г-1 – середньогумусований суглинок. На В-5,6 та Г' 5,6 напівкругла пляма сильногумусованого суглинка розмірами приблизно 3×2,4 м. На цих же квадратах зафіксовані прошарки глини.

На глибині 2-2,5 м від РСП у зв'язку з несприятливими погодними умовами та відсутністю фінансування, археологічні дослідження були призупинені.

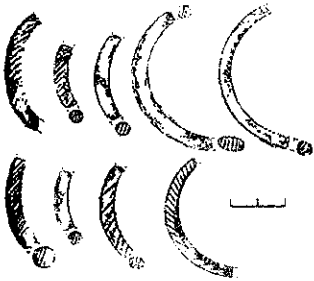

Рис. 5. Скляні браслети

виявлений під час розкопок археологічний матеріал представлений фрагментами різноманітного посуду. Переважають фрагменти кераміки сірого кольору (XVI–XIX ст.). Деякі фрагменти мають орнамент у вигляді горизонтальних ліній, деякі мають хвилястий орнамент, деякі покриті поливою. Поверхня посуду сіра, чорна або червоного кольору. Вінця горщиків різноманітного профілю, із закраїною та без. Деякі ребристі, деякі мають вертикальні високі вінця. Поодинокі фрагменти мають розмір 22, 25, 35 см;

Шпора підковоподібна, бронзова (рис 3). На кінцях подвійні петельки, в одній проходять кріпильна шайба. Підковоподібна частина охоплює каблук. Краї сплюснені з зовнішньої сторони, випуклі, фестончасті. Випукла частина ділиться на три подовжені випуклості. Центральна орнаментована у вигляді насічок, а бічна має циркульний орнамент. Щит знизу має вигнуту форму, з гайкою, на яку кріпиться зірочка.

Археологічні дослідження 2004 р. Передбачили продовження дослідження Християн-

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С.

Охоронна археологічна служба України ІА НАН України

Дослідження Новгород-Сіверського

Спасо-Преображенського монастиря в 2004 р.

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Исследования Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 2004 г. В 2004 у. археологическая экспедиция Охранной археологической службы Украины ИА НАН Украины продолжила раскопки на территории Спасо-Преображенского монастыря в Новгород-Северском Черниговской обл. В ходе работ исследовался ров XVII с. перед центральными, юго-западными воротами монастыря.

O. Chernenco, A. Kazakov, I. Kedun. The archaeological researches of Spaso-Preobrazhensky monastery in Novgorod-Seversky in 2004. In 2004 у. archaeological expedition of Protective Archaeological Service of IA NAS of Ukraine carried on excavations on the territory of Spaso-Preobrazhensky monastery in Novgorod-Seversky, Chernihiv region. During the works the ditch of XVII с. in front of central, south-west gate of monastery were examined.

У 2004 р. археологічна експедиція Охоронної археологічної служби України ІА НАН України проводила дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгород-Сіверському Чернігівської обл. Розкопки стали продовженням робіт минулого 2003 р. і були пов'язані з генеральною реконструкцією та благоустроєм комплексу.

У ході робіт 2004 р., спільно зі співробітниками інституту Укрпроектреставрація, здійснені дослідження рову біля центральної, південно-західної брами монастиря.

Рів площею 120 м² знаходився на ділянці, обмеженій з північного сходу спорудою надбрамної вежі-дзвіниці кінця XVII ст., а зі сходу та заходу – фортечними мурами. Рів зображений на гравюрах (рис. 1) та позначений на планах

сьогомого могильника виявленого в 1990–1993 рр. (рис.4). Розкоп закладений з прив'язкою до замкового костелу. Орієнтований по сторонах світу: північ – південь, захід – схід. Загалом в 2004 р. – виявлено 54 поховання дорослих та дітей, які були зафіксовані на глибині 0,7 м від РСП. Поховані лежали на спині у витягнутому положенні, головою на захід. Руки небіжчиків знаходились на тазу, животі та грудях. Більша частина поховань знаходилась у чорноземному шарі. Поховання були розташовані близько один до одного в декілька ярусів – один над одним, руйнуючи при цьому нижчі поховання. В деяких похованнях констатується відсутність рук, ніг. Згідно з антропологічним визначенням Т.О. Рудич з 31 кістяка в яких можна визначити стать, 19 поховань належать чоловікам, а 13 жінкам. Всі небіжчики характеризуються високим ростом та міцною будовою. Виявлений під час дослідження могильника незначний археологічний матеріал представлений фрагментами скляних браслетів (рис. 5.), фрагментами кераміки трипільської культури. Замковий костел (1553 р.), будівельний шар якого перекрив на могильник, дає можливість ставити питання про хронологічні рамки існування могильника приблизно в межах середини третьої чверті XIV ст. – першої половини XVI ст.

XVIII – початку XIX ст., проте його креслення чи описи не збереглися. Відомо, що тоді, коли фортифікаційні споруди монастиря мали оборонне значення, в цьому місті знаходився міст, який вів до в'їзної брами (Гапеев 1931, 25). Він був перекидним – і сьогодні на стіні вежі можна побачити сліди кріплення підйомних механізмів.

У XIX ст. рів засипали. Як визначено в ході розкопок, для цього використали будівельне сміття та ґрунт з монастирської території. Таким чином у заповнення потрапили будівельні блоки та цегла XVII – XVIII ст., побутові предмети та уламки кераміки XII – XIX ст., фрагменти скляного посуду XVII – XIX ст. Найбільш численною групою знахідок були цілі та фрагментовані кахлі XVII – XIX ст. У верхніх шарах заповнення знахо-

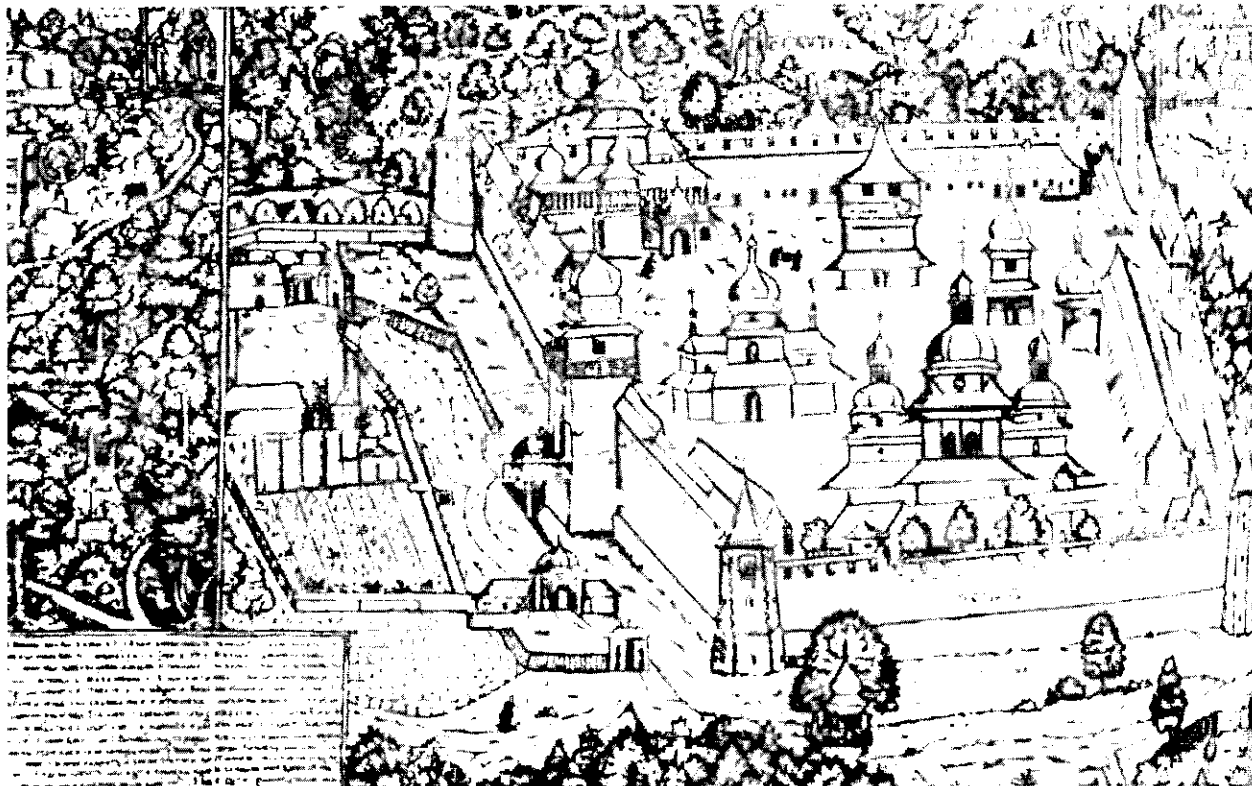

Рис. 1. Спасо-Преображенський монастир у м. Новгород- Сіверському. Гравюра кінця XVII ст.

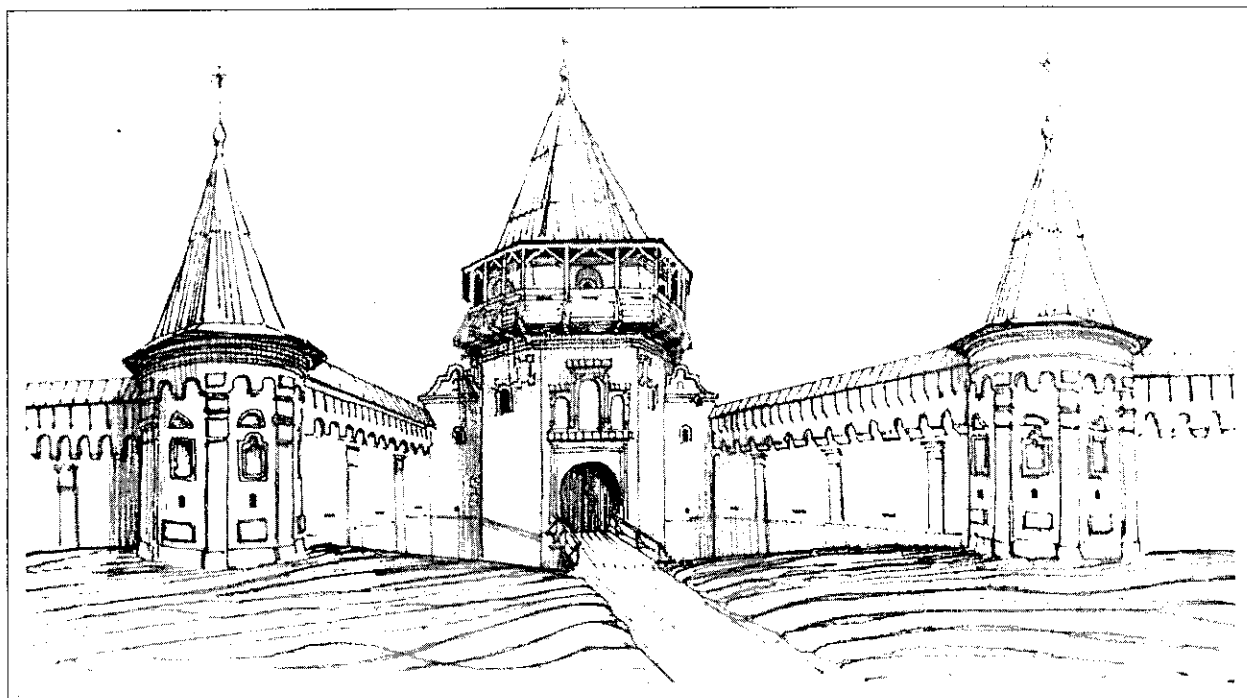

Рис. 2. Південно-західна брама Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.
Реконструкція В.І. Лук'яченко

дильсь перетлілі залишки дерев'яної конструкції – напевно, мосту. Скоріше за все, коли рів засипали, перекидний міст спустили на землю, де він поступово зруйнувався. Глибина рову від рівня

сучасної поверхні – 5,4 м, ширина вздовж мурів – 5,8 м, навпроти в'їздної брами – 9 м.

З напільної сторони він замикався півколом. Стіна рову з цього боку мала невеликий (6°)

ухил. Інші стіни, утворені підвальним поверхом вежі та фундаментами мурів, прямовисні. У стіні підвального поверху знаходились замуровані бійниці, а з напільного боку, на рівні дна, – закладений цеглою водостік, що вів до розташованого поруч яру.

У центральній частині рову збереглися два квадратні у поперечному розрізі (0,8×0,8 м) стовпи, споруджені з будівельних матеріалів XVIII ст. – опори перекидного мосту. Стіни та дно рову обкладені цеглою початку XIX ст. Більш ранні конструктивні елементи не виявлені. Культурні нашарування під цегляним стелінням на дні відсутні.

Як можна встановити, рів був улаштований одночасно з побудовою вежі – наприкінці XVII ст. (рис. 2). Тоді ж зробили водостік у бік яру, а трохи згодом – опори для мосту (можливо, на початку вони були дерев'яними).

Незважаючи на наявність водостоку, на дні рову накопичувалась тала вода та атмосферні опади. Через це мурування башти поступово руйнувалось від сирості. Щоб його укріпити, на початку XIX ст. рів обклали цеглою. Міра була тимчасовою, оскільки відкриті під час розкопок цегляні стіни рову виявились також

зруйнованими вологою, а стеління на дні майже повністю прогнило. Напевне, це стало однією з причин ліквідації рову – його засипали (тоді ж заклали бійниці та водостік).

Під час реставраційних робіт у 2004 р. рів та міст перед центральною брамою монастиря були відновлені. Сьогодні їх можна побачити у тому ж вигляді, який вони мали на початку XIX ст.

Відомо, що фортифікаційний комплекс Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря зазнав кілька етапів реконструкції. Його формування почалось ще з XI ст., коли на цьому місці виникло укріплене поселення (Черненко, Казаков, Кеду *2004Б 341*). Матеріали, отримані під час розкопок 2004 р. доповнюють картину періоду найбільшого розвитку оборонної системи наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та останнього етапу її перебудови, у першій половині XIX ст.

Література

Ганєєв С. Новгородсіверський заповідник. Харків, 1931.

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Археологічні дослідження в Новгороді-Сіверському в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. Київ, 2004.

Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., Мироненко К.М.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Розвідки в Диканському районі на Полтавщині

Шерстюк В.В., Супруненко А.Б., Мироненко К.Н. Разведки в Диканском районе на Полтавщине. Публикация посвящена результатам сплошных археологических обследований на территории Диканского района Полтавской области, проведенных в ключе подготовки археологической части тома «Свода памятников истории и культуры». В их ходе обследовано 63 памятника археологии, преимущественно курганов и групп курганов. Особое внимание уделено двум городищам – наиболее южному в Поворсклье скифского времени – у с. Стаси, а также роменско-древнерусскому – в ур. Городище в с. Михайловка. Приводятся сведения о селищах черняховской культуры у сс. Борисовка и Петренки, петроглифическом местонахождении в ур. Церковный горб на окраине с. Михайловка.

Восени 2004 р. Диканським розвіздагоном Полтавського обласного центру археології проведені суцільні розвідки на території Диканського району, з метою підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури». Результатом цих робіт стало обстеження 63 пам'яток, серед яких 32 – виявлені вперше. Переважають у цьому переліку поодинокі кургани та їх групи, є кілька більш-менш значних майданів.

Більша частина поселень, виявлених під час обстежень, належить племенам ворсклинської локальної групи землеробського населення Дніпровського Лівобережного Лісостепу доби раннього залізного віку. До цього часу відноситься 10 оглянутих селищ, серед яких 4 – відкриті вперше. Спостерігається концентрація селищ скифського часу вздовж правого берега р. Ворскла та лівого р. Середня Говтва. Цікаво, на захід від останньої не виявлено жодної пам'ятки скифської доби: ні селищ, ні

курганних могильників, що, напевне, окреслює територію розселення племен ворсклинської групи в межиріччі вищеназваних рік.

Значна концентрація пам'яток скифської доби відзначається в околицях відомого Стасівського городища поблизу с. Стасі (7 селищ, відкритого в 1999 р. (Супруненко, Гейко, Кулатова 1999)). Цьогорічні розвідки дали змогу уточнити планиграфію пам'ятки та виявили нові матеріали для характеристики матеріальної культури населення городища.

Городище знаходиться на північно-східній околиці с. Стасі, в ур. Вергузівка (Вали), і займає основу видовженого майже у широтному напрямку останцеподібного мису правого корінного берега р. Ворскла. Рештки укріплень пам'ятки, у вигляді рову та декількох ділянок валу, краще всього збереглися в північно-східній частині майданчика, в інших же місцях – частково чи повністю знівельовані розорюваннями. Збережена ділянка валу, що складається

з п'яти підвишень у складі одного ланцюжка, має висоту 3,2-4,3 м від рівня напільної поверхні фортеці, зберегла ще досить круті схили, а ширина коритоподібного рову – не перевищує 9-13 м, в середньому досягаючи значення 6-8 м в ширину та 1,5-2,0 м у глибину. Укріплений майданчик городища займає площу більше 28 га (700x400 м). Було встановлено наявність на його території щонайменше 3-х зольних насипів та одного підвищення без будь-яких культурних залишків. У південній частині укріплення відзначені рештки садиби XVIII-XIX ст., останнім власником якої була поміщиця Кондратьєва, згадувана В.Г.Ляскоронським (Ляскоронский 1907, 185-186; 1995, 51), що позначені численними знахідками кераміки, цегли, кахлів та інших матеріалів цього часу. До речі, так склалося, що В.Г.Ляскоронський на початку XX ст. проїхав мимо валів, оточених деревами, як і пізніше – 1953 р. – не виявила городище і Г.Т.Ковпаненко (Ковпаненко 1967, 15).

В цілому, знахідки на городищі та навколишніх селищах скіфського часу відповідають аналогічним матеріалам з інших пам'яток ворсклинської локальної групи, репрезентуючи типовий набір ліпного кухонного та столового чорнолискового посуду, технічної кераміки, виробів з каменю тощо VI-IV ст. до н.е. Крім того, зі Стасівського городища чи його округи

походить залізний кинджал, що на сьогодні знаходиться у приватній колекції полтавця В.Бідухи. Він має антенне навершя, з невеликими волютами (одна з яких обламана), руків'я з круглими бортиками на краях та рельєфним заглибленням по центру, ниркоподібне перехрестя у вигляді двох наварених платівчастих половинок. Двосічний клинок підтрикутної форми, у перетині овално-ромбічний, плавно розширюється до перехрестя. Збережена довжина кинджалу – 33,5 см, а реконструйована – 34,5 см. Ширина навершя – 4,5 см, руків'я – 2,0 см, перехрестя – 5 см, максимальне розширення леза – 3,5 см (рис. 1).

Кинджал належить до відділу II, підвідділу I, типу I, за Г.І.Мелюковою (Мелюкова 1964, 53-54). Але невеликі

розміри волют та наявність на них збережених виступів, що стилізовані під зображення кігтів орла, зближує цей кинджал з іншим типом скіфської зброї – підвідділу II (з антенним навершям, що трактоване у звіриному стилі). У Г.І.Мелюкової відсутні для цього підвідділу типи кинджалів з ниркоподібними навершями (Мелюкова 1964, 55-56). Кинджал займає немовби проміжне становище між вказаними вище підвідділами та типами наступальної зброї скіфського часу. Лише один примірник подібного кинджалу має хронологічну позицію – друга половина VI ст. до н.е., а найближча територіально аналогія – походить із-під Сміли (в останнього зразка навершя виконане з відмінностями) (Мелюкова 1964, 53-56. *табл. XVI:20:7*). Зважаючи на це, кинджал зі Стасів можна датувати у межах другої половини VI ст. до н.е.

Комплекс пам'яток Стасівського городища – єдиного відомого укріпленого поселення скіфського добу на території Диканського району – є найпівденнішою пам'яткою поширення оборонного будівництва епохи раннього залізного віку на підступах до величезного Більського археологічного комплексу. Спасівське городище варто розглядати не тільки як південний форпост населення ворсклинської групи, а й імовірний територіально-адміністративний центр передстепового угруповання мешканців лісостепу в басейні Нижньої Ворскли.

Виразні матеріали черняхівської культури фінальної доби раннього залізного віку збрані на

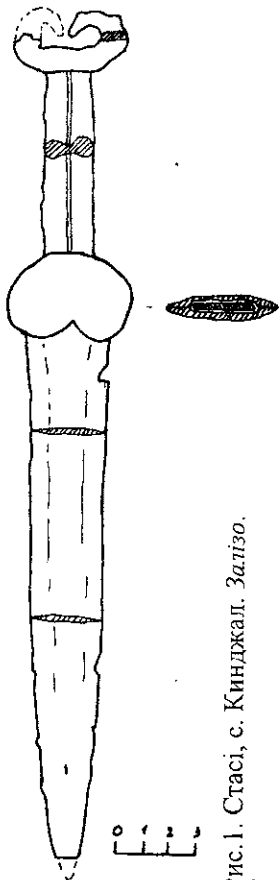

Рис. 1. Стасів, с. Кинджал. Залізо.

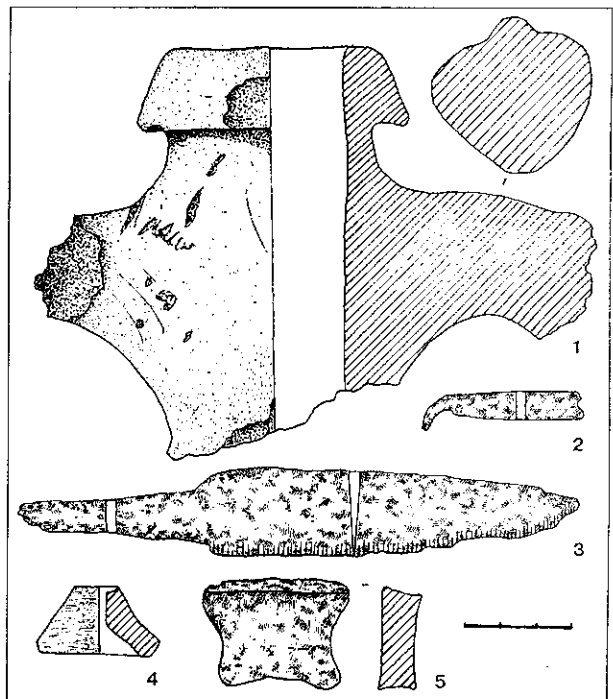

Рис. 2. Матеріали черняхівської культури: Борисівка (1), Петренки I (2-5). 1, 4 – кераміка; 2, 3 – залізо; 5 – свинець.

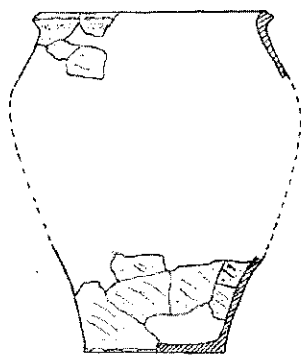

Рис.3. Петренки I, піфос

чотирьох обстежених розвідками селищах другої чверті I тис. н.е. Серед них – поселення поблизу с. Борисівка, на якому трапилася знахідка розвалу верхньої частини вузькогогорлої сіроглиняної амфори інкерманського типу – кримського виробництва кінця III–IV ст. н.е. (рис.2,1), та ще два селища біля с. Петренки. Так, на

селищі Петренки I (площа 80×500 м – 4 га) виявлено досить репрезентативну групу матеріалів пізньоримського часу. Серед знахідок, окрім уламків типового кухонного, столового та тарного посуду, трапилося кілька досить цікавих артефактів.

Це, перш за все, вигорнутий плугом на поверхню розвал масивного товстостінного горщика, можливо, піфоса, що знаходився у межах скупчення кераміки та шматків обмазки, позначаючи таким чином місце розташування житла. Цікаво, що таких скупчень решток «жител» відзначено щонайменше 5 уздовж схилу першої тераси правого берега струмка. Вінце цієї «корчаги-піфоса» широке, масивне, прикрашене пальце-нігтьовими зачіпами із зовнішнього краю. Піфос виготовлений методом ручної ліпки та дещо підправлений на гончарному крузі, про що свідчать невеликі рельєфні боріздки від пальців на його поверхні (рис.3). Глина дуже опіснена домішками шмату та жорстви. Належить цей зерновик до типу 2 глиняного тарного посуду черняхівської культури (Симонович 1956, 262–270). Такі піфоси набули поширення переважно у Північному Причорномор'ї. На Середньому Подніпров'ї та у Східній Україні їх знахідки нечисленні (Магомедов 2002, 56). Подібні посудини, як за формою, розмірами, так і за пропорціями, походять з поселення Хохлове-2 (Білгородська обл. Російської Федерації) (Обломский 2003, рис. 57:1–2).

Технічна кераміка представлена зрізаноко-нічним пряслицем із виїмками в обох основах (рис.2, 4); вироби з металу – цілим залізним черешковим ножом та уламком залізного виробу (ножа чи серпа) із загнутим до середини тонким краєм та отвором від заклепки (рис. 2,2,3). Серед знахідок на особливу увагу заслуговує свинцевий предмет астрагалоподібної форми, що, ймовірно, використовувався в якості важка-гирки до терезів (рис.2, 5). Його вага – 84 г.

Важливі результати дало обстеження відкритого в 1999 р. (Коваленко, Кулатова, Мироненко, Супруненко 1999) городища роменсько-давньоруського часу в ур. Брусія (Городище) у с. Михайлівка.

Розташоване воно на північній околиці села, на вузькому мису третьої тераси правого корінного берега р. Ворскла. Це підвищення підокруглої в плані форми, розміром 100×180 м, порівняно похило спускається на схід, до заплави, з перепадом висоти у 5–7 м. Розширення на захід з'єднане із масивом корінного берега пануючим за висотою над мисом перешийком, завширшки 50–70 м. Вздовж нього, майже аширотною віссю цього природного відгалуження плато, за 2 м від північно-східного краю схилу, помітні рештки опилого валу, висотою 0,6–1,0 м та шириною в основі 1,5–2,5 м. Протяжність залишків цього валу становить близько 125 м. Вал закінчується за 50–60 м від городища. Майже на всій протяжності він пошкоджений окопами часу Великої Вітчизняної війни.

Рештки укріплення городища займають похиле розширення описаного вище мису. Від перешийку вони відділені напільним заплилим ровом, що напівкільцем оточує городище із заходу і південного заходу. Городище належить до округлих у плані укріплень, що почали споруджуватися у Поворсклі з XII ст. Воно має форму неправильного овалу, розміром 44×52 м, і оточене розплилим валом, висотою 2,0–3,5 м, з шириною в основі 4,0–8,0 м, сплосченим на вершині (ширина 1,5–2,0 м).

Західна напільна частина укріплення захищена значно вищим відрізком валу, своєрідним «козирком», висотою до 6,0 м від дна рову, з шириною в основі близько 14,0 м. Ширина заплилого рову коливається у межах 3,0–8,0 м, його глибина від рівня майданчика не перевищує 3,4 м, здебільшого знаходиться у межах 2,0–2,5 м. Площа майданчика, захищеного валами, – 27×30 м. (0,08 га). Перепад висот безпосередньо на майданчику на сьогодні становить 3 м. Він спричинений сповзанням цієї частини мису вздовж схилу.

У відслоненні, в західній частині городища відзначене оголення культурного шару, котрий залягає відразу ж під прошарком зотлілого листя, з глибини 0,20–0,25 м. Нижче, до рівня 0,40 м, лежить щільний горілий шар, що містить червоні від високої температури чорнозем і суглинок зі складу заповнення обгорілих дерев'яних конструкцій валу, вірогідно, клітей стін. Під ними помітні шматки пісковика. У верхній частині нашарувань виявлені поодинокі фрагменти стінок ліпної роменської та гончарної давньоруської кераміки, уламки посуду доби Гетьманщини, що підтверджує висловлене раніше припущення про заселення решток укріплення у часи пізнього середньовіччя.

Навколишні схили, особливо північно-східний, зберігають сліди ескарпування, переходячи часто в урвище. Крутизна схилів становить 50–60°, а то й до 70°. Ескарпування перешийку з півдня й південного сходу, з боку старого яру, значно пошкоджене прокладанням узвозу, на-

певне, пізньосередньовічної доби.

Біля підніжжя мису розташований помітний останець схилу третьої тераси, з розміщеною на ньому базою відпочинку Української медичної стоматологічної академії «Диканська діброва». На території цього останця (35-70×110 м, площа – близько 0,5 га), вірогідно, і знаходився посад городища, а дещо раніше – поселення пізнього етапу роменської культури. На сьогодні поверхня останця забудована та заасфальтована. На вкритих городами схилах підвищення зібрана добірка уламків роменської ліпної кераміки та посуду XVII-XVIII ст.

Невелика фортеця у с. Михайлівка, розташована на межі володінь переяславських та чернігово-сіверських князів (Приймак 1997, 15; 2003, 72-73), певно, як й інші подібні укріплення, виконувала сторожові функції винесеного на межу зі Степом аванпосту. Вона цілком відповідає параметровим характеристикам залишків укріплень давньоруського часу типу 2 та групи 2, за А.В.Кузою (Куза 1996, 29, 40-42).

Унікальним для території Полтавщини стало відкриття групи петрогліфічних зображень на кам'яних брилах на північно-західній околиці с. Михайлівка, в ур. Церковний горб. Тут знаходиться відома геологічна пам'ятка – відслонення міоценових кварцевих дрібнозернистих пісковиків, з'єднаних глинистим цементом та вкритих плямами гідроксидів заліза й марганцю. Обстеження О.Б.Супруненка та І.М.Кулатової ще 1984 р. виявили декілька місцезнаходжень петрогліфів, в тому числі пізньосередньовічних. Більшість зі збережених написів на сьогодні вже прочитати неможливо, адже м'які пісковики за останні 10-20 років були «розчинені» кислотними опадами й інтенсивним змиванням. Тим більше, виявилось, що біля виходів пісковиків була прокладена «коротка» дорога через кут пам'ятки геології до с-ща Диканька, що зв'язала проїзд від дачного масиву з районним центром. Великі брили біля підніжжя виходів пісковиків були переміщені бульдозером й закидані шаром суглинку та піску, а виступ-карниз над ними буйно поріс кущами, скрадаючи й оберігаючи пісковикові утворення від остаточного руйнування. Наводимо опис кількох груп виявлених зображень.

Місцезнаходження 1. Велика брила, що впала з карнизу виходів пісковиків, підовальної форми, розміром 0,9×1,3×0,7 м, зі сплосченим краєм (нижня частина уступу), вкрита на площині 0,75×1,20 м прокресленими (протертими) зображеннями у вигляді прямих, скошених, дещо хвилястих і пунктирних вузьких смуг, заглиблених у пісковик на 0,4-0,6 см (рис.4. 1). Нижня частина каменю, на ймовірному вигині карнизу, зберегла сліди пізніших «застережних» християнських знаків у вигляді чотири- та шестиконечних хрестів і нанесених поверх слідів літер російського алфавіту тощо (рис.4. 1).

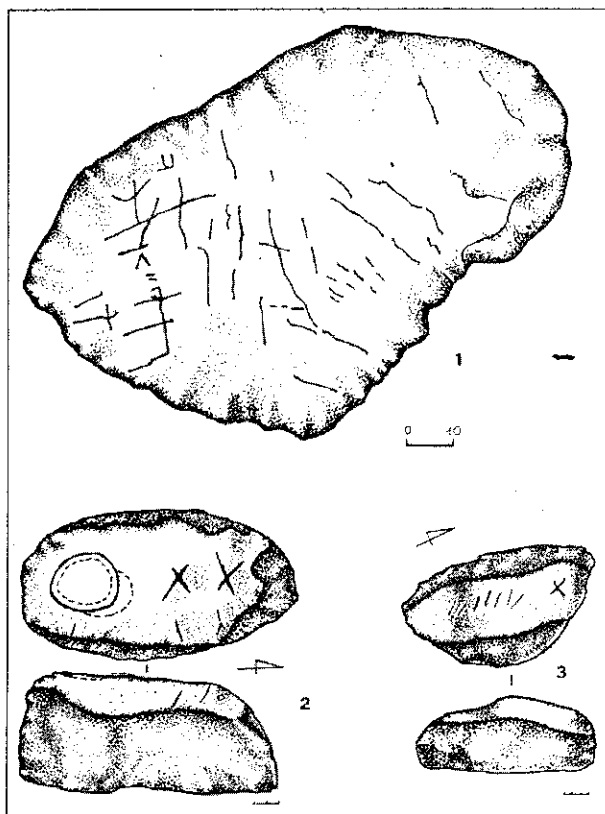

Рис.4. Михайлівка, с. Пісковикові брили з петрогліфічними зображеннями (1-3).

Місцезнаходження 2. Менша брила, від зовнішнього боку виходів пісковиків, обвалена з карнизу, майже овальної форми, розміром 0,6×1,1×0,5 м, із заглибиною-«шліфувадлом» (т. зв. полісуаром), від шліфування якогось кам'яного предмета, діаметром 24×28 см та максимальною глибиною в 1,3 см, за 30 см від якого збереглися виразні сліди двох косих хрестів, нанесених металевим предметом. Розміри останніх – 12×18 та 15×20 см (рис.4, 2).

Місцезнаходження 3. Невелика брила, розміром 0,5×0,8×0,6 м, з рядом коротких прокреслених вертикальних рисок (7) і слідами косоного хреста. Висота таких рисок коливалася у межах 5-7 см (рис.4, 3).

Всі останні брили не мали подібних зображень, хоча місцями зберігали сліди уривків написів релігійного змісту та новітніх графіті «туристів» останніх десятиліть. На сьогодні названі брили з метою збереження загорнуті шаром піску.

Стилістика зображень, наявність літер «ять» і «ъ» та релігійна спрямованість, дозволяють пов'язувати короткі і більш довгі написи, виявлені раніше, з існуванням над уступом у XVIII-XIX ст. сільської церкви, а красномовні чотири-, шести- та восьмиконечні хрести впевнюють у цьому припущенні. Враховуючи характер протертих зображень, наявність християнських знаків, нанесених поверх них, маємо підстави

висловити припущення щодо датування таких петрогліфічних об'єктів фінальною добою бронзового – раннім залізним віком. Виходи пісковиків у Михайлівці мають реальні перспективи щодо виявлення в окрузі виразних зображень на камені ряду епох. До того, зверху над ними залягають культурні нашарування селища скіфського часу, відомого ще за розвідками М.Я.Рудинського (Рудинський 1928).

Під час розвідок також обстежені та картографовані 187 курганів, переважно у складі невеликих груп, – від 2-3 до 10-12 насипів, рідко більше. Відомості про 77 з них отримані вперше. Поблизу с. Байрак, у складі групи, відкритий чудово збережений насип великого кургану скіфського часу, висотою 2,5 та діаметром 28 м, зі слідами поміщицьких розкопок XIX ст.

Отже, в результаті розвідок на території Диканського району Полтавської обл. були оглянуті та відкриті ряд пам'яток, переважно скіфської та пізньоримської епох. Старожитності району репрезентують матеріальну культуру та етапи заселення території Диканщини від скіфського часу до епохи пізнього середньовіччя.

Література

Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Нове городище давньоруської доби у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. Полтава, 1999. – № 2.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967.

Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII

в.в.: САИ. Москва, 1996.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. Москва, 1907. – Т.1.

Ляскоронский В. Городища, курганы і довгі (змиеві) вали за течією рр. Псла та Ворскли / Вид. 2-е, репр., доп. – Передмова Супруненка О.Б. Полтава, 1995.

Магомедов Б.В. Черняховская культура: проблема этноса. Lublin, 2001.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. Москва, 1964. – Вып. Д 1-4.

Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (сер. III – перв. половина V в. н. э.). Москва, 2003.

Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. Білопілля, 1997.

Приймак В.В. Деякі питання комплексного джерелознавства Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства XII-XIII ст. // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.). Суми, 2003.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. Полтава, 1928. – Т.1.

Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М. Городище скіфського часу в с. Стасі у Середньому Поворсклі (попереднє повідомл.) // АЛЛУ. Полтава, 1999. – № 2.

Сымонович Э.А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры // СА. Москва, 1956. – № 26.

Шрамко І.Б.*, Задніков С.А.**

*ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба»

**Музей археології та етнографії Слобідської України ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Розкопки зольника № 5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища

Вперше археологічні розкопки зольника №5¹ було розпочато ще в 1906 році В.О. Городцовим, який частково дослідив декілька зольних насипів Західного укріплення Більського городища (Городцов, 1911). Отриманий під час розкопок речовий матеріал виявився дуже цікавим (Шрамко Б.А., 1996, 29-66, табл. 7-11) та репрезентував найбільш ранній період життя на поселенні. Планові дослідження цього зольника було розпочато нами влітку 1998 року. В період до 2004 року було розкрито площу біля 2 тис м², що охопила основну територію зольника і оточуючого його простору. Під час робіт було зафіксовано розкопи 1906 року, виявлено більше десятка приміщень, господарських та побутових ям, рештки культових комплексів, отримана значна кількість речового матеріалу від VIII до початку V ст. до н.е. Стратиграфічні спостереження дозволили виділити в межах розкопів чотири основні горизонти (А-Г) і віднести їх до різних хронологічних періодів,

відкладення в найбільш ранньому з яких почали формуватися не пізніше третьої чверті VIII ст. до н.е. (Шрамко І. 2004, 103-106) і можуть бути пов'язані з життям перших поселенців.

В 2004 році продовжено вивчення житлово-господарських та культових комплексів в південно-східній та західній частинах зольника № 5, що розташований в центрі Західного укріплення (рис. 1).

Південна ділянка сполучається з розкопом 1999 р., західна – з розкопом 2002 р. В ході розкопок на загальній площі 121 м² виявлені 6 ям різного призначення, викид печини, два жертвоприношення тварин, а також велика кількість речового матеріалу другої половини VI – початку V ст. до н.е.

Південна ділянка розкопу (64 м²) охоплювала південно-східну частину зольника №5 та займала значну площу оточуючого його простору.

Поверхневий шар ґрунту на глибину до 20-30 см виявився розораним. Речовий матеріал в ньому представлений невеликою кількістю дрібних уламків кераміки та кістками тварин. Нижче, на глибині від 20-30 до 60-80 см, заля-

¹ Відповідає зольнику № 4 за нумерацією В.О. Городцова.

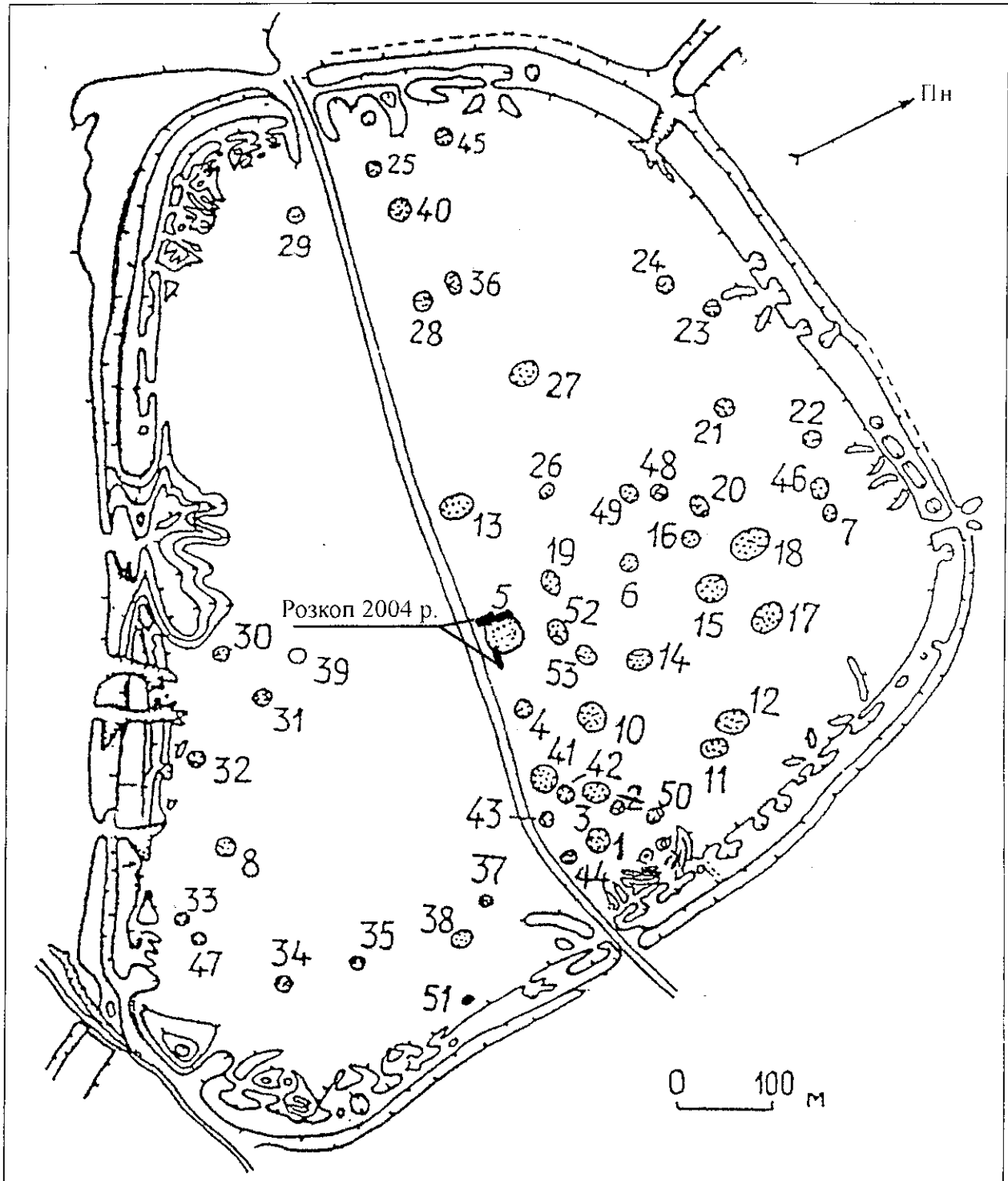

Рис. 1. План Західного укріплення Більського городища з нанесенням місця розкопу 2004 р.

гав нерозораний чорноземний культурний шар потужністю 40-50 см. На глибині від 60-80 см до 90-120 см добре простежувався щільний похований ґрунт давнього чорнозему, що містив матеріальні залишки лише в верхній частині шару, в основному на його поверхні. Нижче фіксувалися окремі фрагменти, що потрапили

в кротовини. Потужність давнього ґрунтового чорнозему сягала 30 – 40 см. Останній поступово змінювався материковим суглинком.

На південній ділянці розкопу виявлено чотири ями господарського призначення. В плані вони мали округлу форму та різну глибину: від 50 до 100 см. Заповнення ям однорідне золисте.

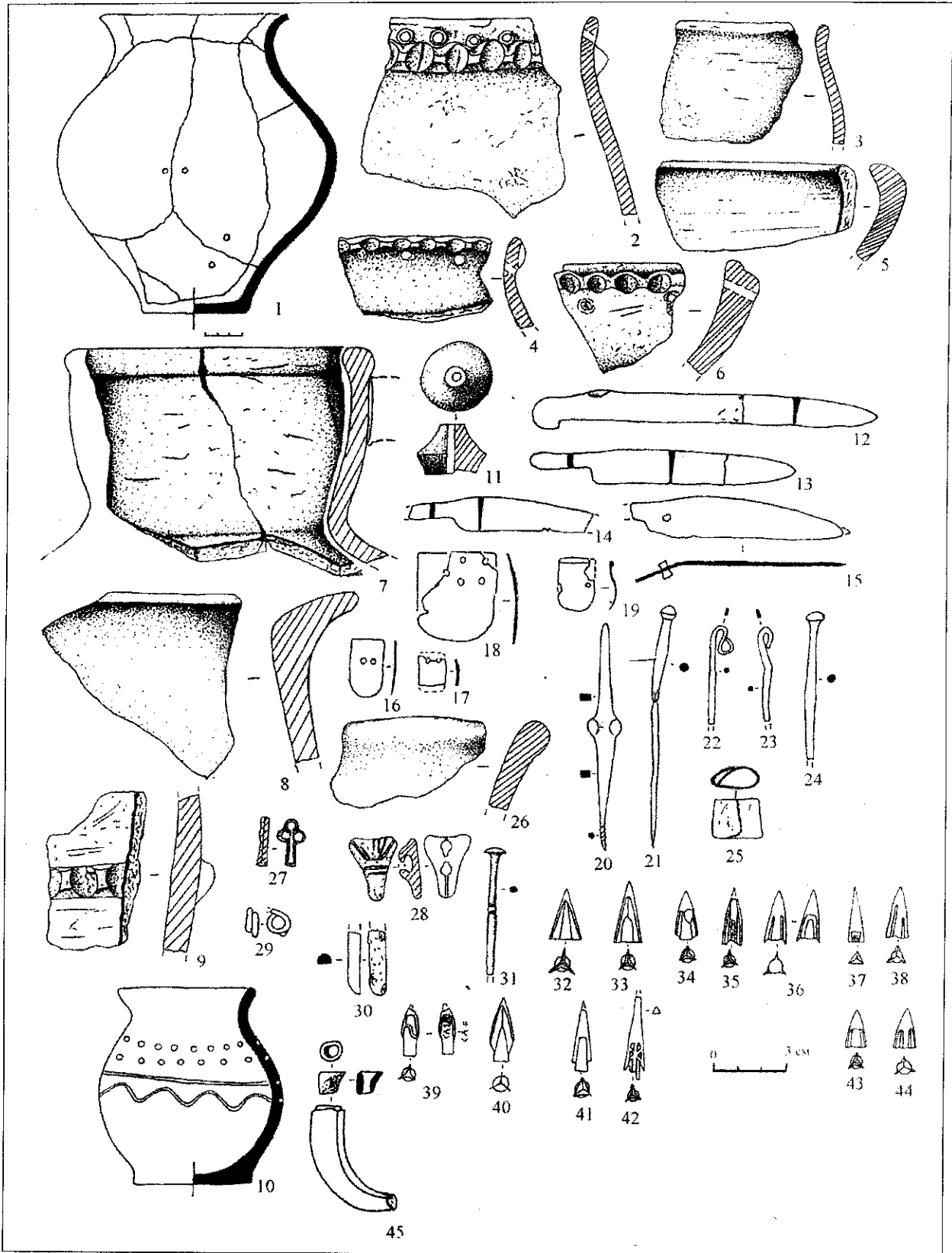

Рис. 2. Зольник № 5. Знахідки з розкопу. 1-10 – зразки кераміки; 11 – глиняне прясельце; 12-25 – вироби з заліза; 26, 28, 29, 31-44 – вироби з бронзи; 27, 30 – вироби з свинцю; 45 – підвіска з ікла кабана з бронзовою вставкою

з вкрапленнями дрібних вуглеців, уламками дрібної глиняної випаленої крихти, фрагментами кераміки та кістками тварин. Можна особливо відмітити ями № 23 та 25.

В нижній частині заповнення ями № 23 був виявлений розвал корчаги (рис. 2, 1), під яким знаходилась верхня частина хіоської пухлогорлої амфори другої половини VI – початку V ст. до н.е. Крім того, знайдені уламок бронзового стержню від шпильки та бронзове трьохлопатеve вістря стріли (рис. 2, 41), що характерне для V ст. до н.е.

Цікавою виявилася яма № 25, в верхній частині якої, на глибині 75 – 100 см від рівня сучасної поверхні, фіксувався викид глиняної печини з уламками кераміки, що вторинне була у вогні. Серед цього викиду часто зустрічалися невеликі шматки сильно випаленого кварциту чорного кольору. Більшість фрагментів кераміки шлаковано та вона розтріскалася від дії вогню високої температури. Серед зібраних уламків кераміки можливим було склеїти верхню частину миски, що прикрашена рифленням. Ймовірно, в яму були скинуті очажні уламки, серед яких знайдено фрагменти архаїчної миски зі слідами вторинного використання. Уламки античного посуду (уламок стінки клазоменської амфори з темно-брунатною смугою, та фрагмент нижньої частини горла самоської амфори) з ями дозволяють датувати цей комплекс другою половиною VI ст. до н.е. Крім звичайних вінець ліпних горщиків (рис. 2, 4), у цій ямі було знайдено уламок вінця ліпного глечика з однією або двома (?) ручками. Форма гирла та вінця цього посуду місцевого виробництва наслідують хіоським пухлогорлим амфорам VI ст. до н.е. (рис. 2, 7). Уламок місцевого ліпного посуду на конічній ніжці з двома високими ручками, що мав заглажену поверхню бурого кольору і вигляд грецького канфару (Шрамко Б.А. 1989, 9, рис. XII, 1), було знайдено в 1988 р. на Східному укріпленні Більського городища експедицією Б.А. Шрамка серед матеріалів V-IV ст. до н.е.

Серед матеріалу виявленого поза комплексами в культурному шарі більшість складає кераміка. Вона представлена уламками вінець горщиків з наліпним валіком, розділеними пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами, деякі прикрашені пальцевими защипами або вдавленнями дерев'яною паличкою по краю в сполученні з наскрізними проколами, іноді с гладким краєм (рис. 2, 3). Місцевий тарний і столовий посуд представлений уламками ліпних корчаг, мисок (рис. 2, 6) та декількома фрагментами черпаків. З інших глиняних предметів знайдені прясельця різних форм та уламок конуса.

Кістяних виробів небагато, але вони виразні: три тупіка, два струги, дві трубки з заліскованою поверхнею та лошило, що виготовлене з ребра тварини.

Античний імпорт представлений уламками вінець, ручок та ніжок тарних амфор з Хіоса, Фасосу, Лесбосу, Клазомен. Деякі ручки хіоських амфор прикрашені тонкою смугою 1-2 мм. В цілому антична кераміка відноситься до кінця VI – початку V ст. до н.е. Серед столового посуду слід відмітити два фрагменти чорнолакового кіліка початку V ст. до н.е.

Різні та багато чисельні металеві вироби. Серед залізних необхідно відмітити лучкове свердло (рис. 2, 20), обойму (рис. 2, 25), суцільно залізний ніж з руків'ям, оформленим у звіриному стилі (рис. 2, 12), невеликий господарський ніж з руків'ям, що виконане у вигляді пластини з отворами для клепаного сполучення з дерев'яною ручкою (рис. 1, 15), шила, уламки посохоподібної шпильки (рис. 2, 23), декілька панцирних пластин, одна з яких з s-подібним профілем (рис. 2, 17, 19), голку та уламок вудил. З бронзи виконані сім трьохлопатевих (рис. 2, 33, 34, 35, 44) та два трьохгранних (рис. 2, 37) вістрів стріл. Слід відмітити бронзове трьохлопатеve вістря стріли, на одній лопаті якого є мітка, сформована литтям, на іншій – продряпані позначки (рис. 2, 39). Цікава бляшка від кінського спорядження, що має трьохкутну форму і зооморфне зображення на лицьовому боці (рис. 2, 28). На цій ділянці розкопу знайдені також кільце з тонкої проволочки, звернуте в півтора обороти (рис. 2, 29), уламки стінок та вінець котла (рис. 2, 26), виплески бронзи. В розкопі на глибині 50 см виявлений невеликий свинцевий виріб у вигляді трьохлисника та свинцевий злиток прямокутної форми (рис. 2, 27, 30).

В нижній частині культурного шару і на поверхні похованого ґрунту під зольним насипом містилася значно менша кількість речового матеріалу. В шарі ґрунтового чорнозему матеріальних залишків небагато, але є виразні екземпляри.

Серед місцевої кераміки зустрінуті уламки вінець горщиків з наліпним валіком та наскрізними проколами, защипами по краю, стінка горщика з наліпним валіком (рис. 2, 9), фрагмент ручки ліпного посуду. До столового посуду можуть бути віднесені уламки бортиків мисок з загнутим у внутрішній бік краєм. Один фрагмент прикрашений наліпним валіком та наскрізними проколами. Черпаки представлені уламком чорноліскованої стінки з насічками по ребру.

Особливо слід відмітити трьохлопатеve вістря стріл (рис. 2, 32, 38, 42) та уламок шпильки (рис. 2, 31). Унікальною є привіска з ікла кабана з бронзовою вставкою у вигляді ворворки для фіксації вузла в його порожнині (рис. 2, 45). Вона знайдена на глибині 1,1 м від рівня сучасної денної поверхні.

В цілому на дослідженій ділянці, розташованій в основному за межами зольника, формування відкладень з матеріальними залишками скіфської доби можна віднести до третьої чверті – кінця VI – початку V ст. до н.е. та вважати

² Визначення наукового співробітника Музею природи ХНУ ім.В.Н. Каразіна В.Л. Бондаренко

найбільш пізнім серед виявлених стратиграфічних горизонтів зольника № 5.

Західна ділянка східним боком примикає до розкопу 2002 року. Загальна площа розкопу 2004 р. складає 57 м². Поверхневий шар ґрунту на глибину до 20–35 см розораний. Нижче, на глибині від 20–30 до 60–90 см, залягав нерозораний культурний шар, що в північній частині розкопу насичений світло-сірим попелом. Його потужність складала 60 см. На вказаній ділянці простежено західну межу зольнику. В розкопі, в деяких квадратах, на глибині 50 см від рівню сучасної поверхні, фіксувалось скупчення білого щільного попелу потужністю 10 см.

За межами зольника чорнозем культурного шару потужністю від 40 до 60 см практично не мав домішок попелу та містив невелику кількість матеріальних залишків. На глибині від 40 до 70 см простежувався щільний похований ґрунт. Потужність давнього ґрунтового чорнозему сягала глибини 40 – 70 см, він по всій площі розкопу поступово змінювався материковим суглинком.

На західній ділянці розкопу було виявлено дві господарські ями округлої форми, глибиною 110 та 60 см. Діаметр ям складав відповідно 170 і 160 см. Заповнення однорідне золите з домішків дрібних вугликів та уламків кераміки. В ямі № 26 виявлене жертвоприношення козеня та серед кухонних відходів виявилась верхня частина черепа ведмеда².

Інші предмети, що знайдені поза комплексами, розподіляються за глибинами таким чином (в шарах, що не порушені оранкою, речовий матеріал розподілений за стратиграфічно виділеними шарами):

– В верхній (розораній) частині культурного шару зустрінуто невелику кількість речового матеріалу (переважно дрібні фрагменти стінок ліпного посуду та кістки тварин).

– На глибині від 20–30 до 90 см, залягав культурний шар, що містив світло-сірий попел. В ньому знайдено уламки фрагменти вінець горщиків з наліпним валіком та проколами (рис. 2, 2) іноді у сполученні з пальцевими зачіпами або вдавленнями дерев'яною паличкою по краю, уламки гладких вінець, фрагменти бортиків мисок з загнутим у внутрішній бік краєм. Деякі з останніх прикрашені розділеним наліпним валіком в сполученні з проколами. Один фрагмент прикрашений різним геометричним орнаментом, заповненим білою пастою. Серед мисок (рис. 2, 5) є уламок прикрашений рифленням. Часто зустрічаються фрагменти вінець та стінок корчаг з наліпами (рис. 2, 8). Серед столового посуду є кілька фрагментів ручок, вінець та стінок (без геометричного орнаменту) чорнолискованих черпаків. Глиняні вироби

представлені прясельцями бікоцічної та конічної форми, уламками конусів та фрагментом статуетки. Вироби з кістки одиничні (струги та сточений суглоб тварини).

Античний імпорт представлений уламками вінець та ручок амфор з Хіосу, Фасосу, Лесбосу та інших центрів. Серед столової кераміки знайдені фрагменти розписного посуду, деякі вкриті чорним лаком. Один уламок амфори має дві червоні смуги. В цілому античний посуд типовий для VI – ст. до н.е.

Вироби з чорного металу представлені двома панцерними пластинками (рис. 1, 16, 18), уламком вудил, фрагментами посохоподібної та двома цвяхоподібними шпильками (рис. 2, 21, 22, 24), господарськими ножами з черешком для дерев'яного руків'я (рис. 2, 13, 14) та уламком шила. Бронзові вироби репрезентовано трьохлопатевою вістря стріли (рис. 2, 40) та уламком стінки казана; свинцеві вироби – виплеском та стиржем. На глибині 35–40 см фіксувалися скупчення глиняної обмазки. Деякі шматки мали рівну поверхню.

В похованому ґрунті під зольником знайдено невелику кількість матеріалу. Можна відмітити фрагмент вінець і стінки античного тарного посуду, прикрашеного брунатною смугою.

В чисельних кротовинах зустрінуто уламок залізної шпильки, залізне свердло та два бронзові трьохлопатеві вістря стріл (рис. 2, 43). Одне вістря має по-різному оформлені лопаті (рис. 2, 36). Слід відмітити глиняний, вірогідно культовий, горщик, прикрашений двома рядами крапок, хвилястою та прямою лініями (рис. 2, 10). Західна частина зольника № 5 примикає до ранніх ділянок попередніх розкопів і містить більше матеріалу VI ст. до н.е.

В цілому, на дослідженій в 2004 р. ділянці розкопу вдалось виявити різні комплекси, отримати цікавий та різномірний матеріал пізнього етапу формування зольника VI – початку V ст. до н.е.

Література

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. – 1911. – Т.3.

Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова на Бельское городище в 1906 г.(по материалам коллекции ГИМ)//Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996.

Шрамко И.Б. О начальном периоде существования Бельского городища //Від Кіммерії до Сарматії. Київ, 2004.

Шрамко Б.А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос.университета им.А.М.Горького в 1988 году /НА МАЕСУ, 1989.

Розділ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2005 р.

Аксенов В.С.

Харьковский исторический музей

Работы на Верхне-Салтовском археологическом комплексе в 2005 р.

Аксенов В.С. Роботи на Верхньо-Салтівському археологічному комплексі у 2005 р.

Були досліджені чотири катакомбні могили (№80-83) ґрунтового могильнику. Три з них утримували в собі людські кістки, колективне поховання було здійснено у катакомбі № 80. Всі скелети мали ознаки знешкодження покійника, здійснені у давні часи. Поховальне начиння складалося з глиняних посудин, прикрас, деталей оздоблення одягу. За матеріалами інвентарю катакомба датується 9 ст.

V.S. Aksenov. Results of the working on the Verkhne-Saltovsky archeological complex in 2005. Four catacomb burials (№ 80-83) have been investigated on the burial ground in 2005. Three catacomb burials (№ 81-83) contained human remains and in the catacomb № 80 had been made the collective burial. All skeletons have the tracks of the rendering harmless ceremony of the deceased. This rendering harmless ceremony was carried out in the ancient time. Buried equipment was presented with clay vessels, earrings, elements of belt decorations, converted into hangings. The catacomb dates the IX-th century on the materials of the equipment.

В 2005 г. Средневековая экспедиция Харьковского исторического музея (ХИМ), в составе сотрудников ХИМ, сотрудников Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В. Н. Каразина (ХНУ), студентов-практикантов исторического факультета того же университета продолжила исследования на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике (ВСМ-IV) салтово-маяцкой археологической культуры. За полевой сезон 2005 г. совместной экспедицией, на участке могильника между раскопами 1998 – 2004 годов и обрезом Нетечинского яра, было исследовано одно погребение в простой ґрунтовой яме (№ 79) и 4 катакомбных захоронения (№ 80–83).

Погребение № 79 было зафиксировано на глубине 0,63 м – 0,73 м по пятну могильной ямы, которое в плане имело форму вытянутого прямоугольника с закругленными углами размерами 1,75×0,64 – 0,72 м, и ориентированного по линии восток-запад с сезонным отклонением к югу (Аз. 110°). Заполнение могильного пятна состояло из материковой глины, перемешанной с черноземом. В нем встречались древесные угольки. Стенки могильной ямы наклонные, из-за чего ее размеры у дна были несколько меньше размеров ямы на уровне ее фиксации – 1,66×0,57 – 0,66 м. Дно могильной ямы ровное, находилось на 0,15 м ниже уровня фиксации могильного пятна. Человеческие кости, как и какой-либо погребальный инвентарь, в могильной яме не были обнаружены. Предположительно, данное захоронение принадлежало ребенку (подростку), кости которого в результате естественных факторов не сохранились. На принадлежность данного комплекса к погребальным памятникам указывает его расположение между дромосами катакомб № 80 и 74. Расположение захороне-

ний в ямах на свободном пространстве между дромосами катакомб характерно как для Верхне-Салтовского могильника, так и для других могильников аланского лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры.

В дромосах всех исследованных катакомб (№ 80–83) были зафиксированы ходы повторного проникновения в погребальные камеры. Ход повторного проникновения в погребальную камеру располагался в восточном конце дромоса, выше по склону и выделялся более темным цветом. Зачастую ход повторного проникновения в погребальную камеру имел в плане грушевидную или каплевидную форму, с наибольшим расширением в восточном крае. Заполнение хода состояло из чередующихся слоев чернозема с вкраплениями глины, содержащих мелкие древесные угольки, и слоев материковой глины с незначительными вкраплениями чернозема. Отмечен наклон слоев ґрунта в сторону входа в погребальную камеру. Дно хода повторного проникновения было наклонным и достаточно четко фиксировалось по плотному, натоптанному слою ґрунта темно-серого цвета. На дне хода в камеру катакомбного захоронения № 81 был обнаружен каменный заклад, состоящий из двух плит песчаника, преднамеренно отброшенных от входа в погребальную камеру при проведении в древности обряда обезвреживания покойника.

Все исследованные погребальные камеры были поперечными по отношению к дромосу и имели в плане форму прямоугольника с сильно закругленными углами.

Камера катакомбы № 80 содержала коллективное захоронение (двое взрослых женщин и ребенок). Костяки всех трех погребенных подверглись преднамеренному разрушению. По сохранившимся на своих первоначальных

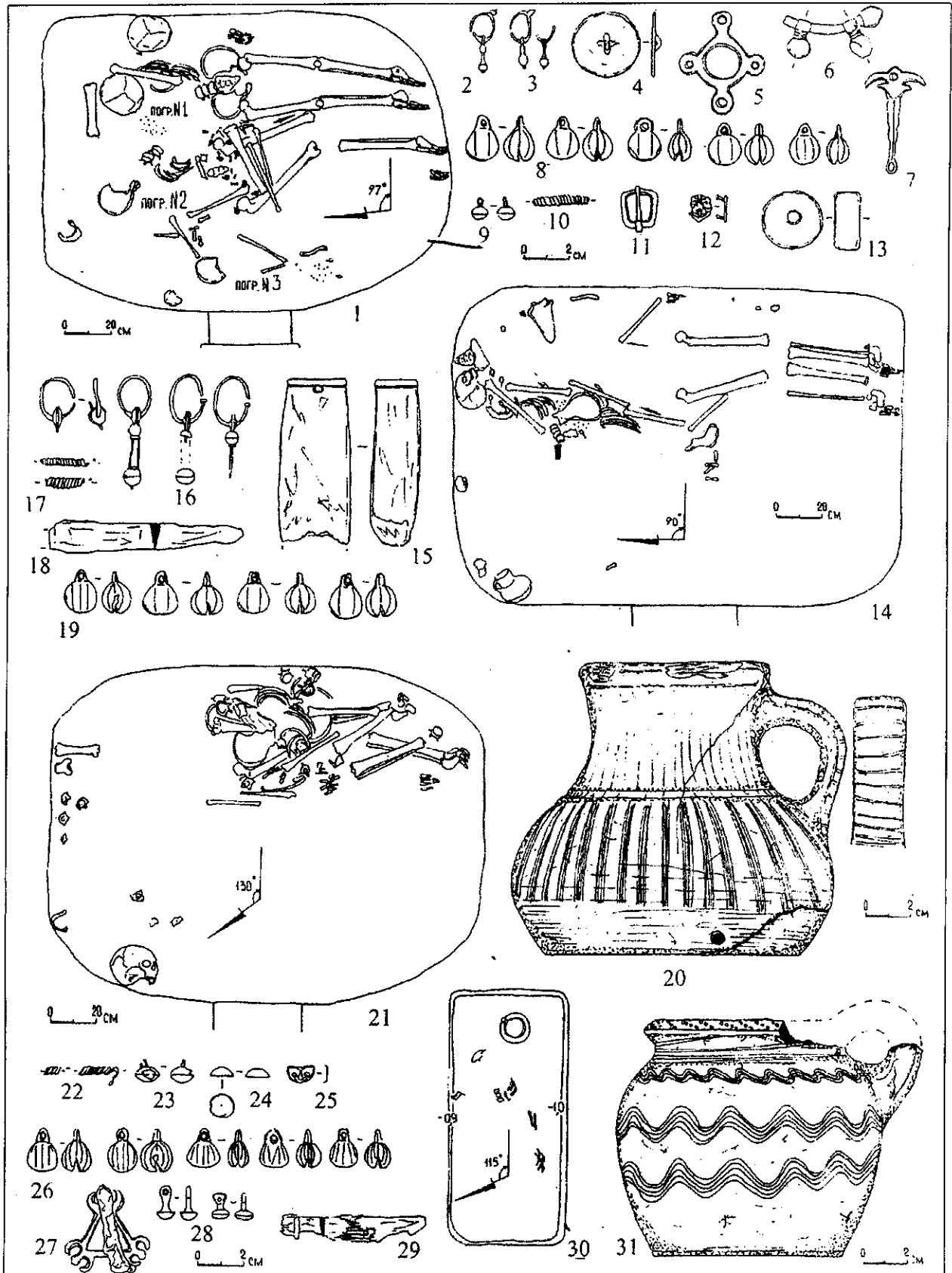

Рис. Інвентарь из катакомб №№ 79-83 Верхне-Салтовского IV могильника

местах костям видно, что умершие первоначально были уложены в вытянутом положении на спине головой влево от входа. При костяке первой женщины были обнаружены: литая бронзовая сережка с неподвижной каплевидной подвеской; стеклянные бусы; бусы из роговика; стеклянные разделители на три нити синего цвета; бисер синего цвета; железный черешковый нож в деревянных ножнах, скрепленных бронзовыми оковками; маленькие бронзовые пряжки прямоугольной формы от ремней обуви и фрагмент бронзовой штампованной бляшки, украшавшей обувной ремешок. Вторую женщину сопровождал следующий погребальный инвентарь, обнаруженный в районе ее пояса: бронзовые спиралевидные пронизи, бронзовые литые бубенчики, бронзовое литое зеркальце-пуговица с центральной петелькой на оборотной стороне, бронзовая копоушка с ручкой, оформленной в виде головы барана, бронзовый солярный амулет в виде круга с четырьмя петельками круглой формы, бронзовый литой поясной разделитель на два ремешка. Все эти вещи крепились к поясу женщины. Этой женщине принадлежали и вещи, лежавшие у входа в камеру: две бронзовые литые сережки с неподвижной каплевидной подвеской, стеклянные и сердоликовые бусы, мелкий бисер.

Камера катакомбы № 81 содержала одиночное захоронение, принадлежавшее взрослой женщине. По отдельным костям, сохранившим первоначальное положение, видно, что умершая женщина была уложена в вытянутом положении на спине, головой влево от входа, вдоль восточной торцевой стенки камеры. Преднамеренному разрушению в ходе проведения обряда обезвреживания покойника подверглась верхняя часть костяка. В погребении был обнаружен немногочисленный инвентарь, находившийся среди костей верхней части тела женщины. Здесь были найдены разнообразные стеклянные и сердоликовые бусы, четыре бронзовые сережки с подвижной сложносоставной подвеской, бронзовые пронизи, железный черешковый нож, костяная горловина от бурдюка. Возле стопы левой ноги был обнаружен бронзовый литой бубенчик, а возле левой лопаточной кости – мелкий фрагмент стенки салтовского кухонного горшка. В левом, ближнем от входа в камеру, углу лежала на боку салтовская кружечка со следами починки в древности. Ее вывалившееся дно лежало отдельно от кружки, у левой боковой стенки камеры. В древности у кружки в районе дна образовалась трещина, что и стало причиной ее починки. По сухой глине были сделаны три пары отверстий диаметром 0,6 см для связывания сосуда. После чего кружка попала в захоронение. При повторном проникновении в камеру, вероятно, была, попытка извлечь кружку, но скрепляющий кружку материал к тому времени пришел в негодность,

и у нее отвалилось дно, оставшееся лежать на своем первоначальном месте. Кружку же без дна решили не извлекать из камеры, и бросили ее недалеко от того места, где она стояла.

В камере катакомбы № 82 находились останки одного погребенного. Костяк погребенного подвергся в древности преднамеренному разрушению, многие кости скелета отсутствовали. В камере были обнаружены только трубчатые кости обеих ног, отдельные кости ступней, плечевая кость левой руки, четыре позвонка поясничного отдела, череп с нижней челюстью. Часть оставшихся костей была сдвинута к торцевой стенке камеры. По положению костей скелета видно, что покойник был уложен в вытянутом положении на спине, головой влево от входа на некотором удалении от торцевой стенки погребальной камеры. На полу камеры был обнаружен немногочисленный погребальный инвентарь: стеклянные, коралловые, сердоликовые бусины, бусины из роговика (всего 103 экз.), бронзовая литая пуговица, штампованная бляшка от обувного ремешка, два мелких фрагмента стенки салтовского кухонного горшка.

В камере катакомбы № 83 было совершено одиночное захоронение женщины, костяк которой подвергся в древности преднамеренному разрушению. Первоначально, о чем свидетельствовали лежавшие на своих местах кости ног, умершая женщина была уложена в вытянутом положении на спине вдоль торцевой стенки камеры головой влево от входа. При повторном проникновении в погребальную камеру преднамеренному разрушению подверглась верхняя часть костяка женщины. Так, кости грудной клетки, длинные кости обеих рук, кости позвоночника, тазовые кости, длинные кости правой ноги были сдвинуты в одну кучу, образованную на месте пояса погребенной женщины, у торцевой стенки камеры напротив входа. Череп и нижняя челюсть были отброшены в левый ближний от входа в камеру угол. В скоплении костей у торцевой стенки камеры были обнаружены железный черешковый нож, бронзовая «рогатая» пряжка с железной иглой, две бронзовые литые пуговицы и 78 бусин (стеклянные и сердоликовые).

Во всех исследованных погребальных камерах были обнаружены остатки мясной жертвенной пищи в виде трубчатых костей молодых особей крупного или мелкого рогатого скота.

Погребальный инвентарь, обнаруженный в ходе работ, позволяет датировать исследованные в 2005 году захоронения Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника IX веком.

В отчетном году Средневековая экспедиция Харьковского исторического музея (ХИМ), совместно со студентами-практикантами Харьковской государственной академии культуры, проводила исследования поселения салтово-маяцкой культуры у села Метайловка (Нетайловка-2).

входящего в состав Верхне-Салтовского археологического комплекса. Работы носили охранный характер, так как поселение подвергается разрушению в ходе несанкционированной разработки в данном месте песчаного карьера. Наши исследования на поселении являются продолжением работ, начатых здесь в 2003 г. экспедицией Международного Соломонова университета под руководством В.К. Михеева, и продолженных в 2004 г. Средневековой археологической экспедицией Харьковского педуниверситета им. Г.С. Сковороды под руководством В.В. Колоды.

В ходе работ на участке селища, примыкающему к западному обрезу песчаного карьера, были исследованы пять хозяйственных ям и одна постройка, оставленные населением салтово-маяцкой культуры. Открытая постройка Д представляла собой углубленное в материк жилище-землянку, прямоугольной в плане формы ориентированное углами почти точно по сторонам света. Размеры котлована 3,3×2,9 м. Пол жилища фиксировался на глубине 1,8 м от уровня современной поверхности почвы. Стены жилища имели каркасно-столбовую конструкцию, о чем свидетельствовали расположенные по углам жилища столбовые ямы диаметром 0,28 – 0,3 м и глубиной 0,2 – 0,25 м. Отопительное сооружение находилось между столбовыми ямками у северной стенки жилища. Это была печь, сложенная из глиняных вальков. На момент исследования она представляла собой массив обожженной глиняной массы С-видной формы, с вкраплениями мелких древесных угольков. Какие-либо находки на полу жилища отсутствовали. По заполнению постройки видно, что жилище по каким-то причинам было заброшено, а заплывший его котлован

использовался салтово-маяцким населением для сброса мусора и пищевых отходов.

В раскопе, заложенном у северного обреза карьера, где в предыдущие годы экспедицией под руководством А.В. Крыганова, было обнаружено захоронение в простой могильной яме салтовского мужчины-воина. В ходе работ 2005 г. было исследовано еще одно захоронение (погребение № 2). На глубине 0,9 м от уровня современной поверхности почвы было зафиксировано могильное пятно прямоугольной формы размером 1,1×0,52 м, ориентированное по линии восток – запад с незначительным сезонным отклонением к югу (азимут 115°). Стенки могильной ямы были слегка наклонные, из-за чего размеры могильной ямы по дну составляли 1,06×0,48 м. В могильной яме находились останки ребенка 3–4 лет. Анатомический порядок костяка ребенка сильно пострадал от деятельности землеройных животных. Кости частично были смещены со своих мест, часть костей была обнаружена в заполнении хода крота. По сохранившимся на своих местах костям видно, что ребенок был уложен в вытянутом положении на спине, головой на восток. За головой ребенка был установлен лепной салтовский горшочек-кружечка с петельчатой ручкой. Какие-либо другие находки в погребении отсутствовали.

Таким образом, исследования селища салтово-маяцкой культуры Нетайловка-2 показали, что в его границах в салтовское время хоронили умерших людей, по обряду, представленному в захоронениях Нетайловского грунтового могильника. Это позволяет говорить, что и могильник, и данное селище оставлены одним населением (праболгарами).

Башкатов Ю.Ю., Стахів М.П.

Институт археології НАН України

Музей Полтавського гірничо-збагачувального комбінату

Археологічні дослідження поселення Барбара I поблизу м. Комсомольськ Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Башкатов Ю.Ю. Стахів Н.П. Археологические исследования поселения Барбара I у г. Комсомольска Кременчугского р-на Полтавской обл. Приводятся результаты исследований многослойного поселения Барбара I. На поселении представлены различные исторические периоды: неолит, энеолит-бронза, ранний железный век, черняховская культура и средневековье. Наиболее интересные материалы относятся к периоду поздней бронзы. Установлено, что поселение Барбара I относится к мало изученной группе памятников Среднего Приднепровья. Это поселение принадлежало населению, которое оставило Компанийцевский могильник. Фактически, это первое поселение указанной группы, которое исследуется стационарно.

В середині 80-х років в місті Комсомольськ Полтавської області велось інтенсивне житлове будівництво. Під час підготовки для забудови нового майданчика використовувався метод гідронамиву території. Під час гідромеханічних робіт почався підмив та замулення реліктових територій. Зокрема, було змінено акваторію заплавної озера Барбара.

Під час огляду вищезазначеної території краєзнавцями Комсомольська, були виявлені сліди

різночасових багатощарових поселень, що надалі отримали назву Барбара I та Барбара II.

Поселення Барбара I знаходилося між річищем р. Дніпро та оз. Барбара, на схилі, ближче до озера на відстані 2 км, східніше хутора Редути та на 1,5 км південніше с. Золотнище. Контур поселення, за локалізацією знахідок, мав видовжену вздовж південного берега оз. Барбара форму та площу близько 2 га. Більша частина поселення була задернована.

В 1964 р., при підйомі рівня води у новоствореному Дніпродзержинському водосховищі, прибережна частина поселень була частково підтоплена. Під час гідронамиву 1986-1990 рр. поселення Барбара I було частково розмито по контуру та відрізано від хутора Редути каналом. На момент розвідок 2004 року від поселення Барбара I залишалось біля 70% площі.

Більша частина знахідок з поселення Барбара I походила з розмивів берега та складалась з крем'яних знарядь праці, уламків ліпного та гончарного посуду, арбалетної фібули та кістяної проколки. При зачистці берега у 1992 р. було знайдено залізне вістря до стріли, вістря спису та фрагмент люльки.

Зібрання матеріалів нараховує більше 200 одиниць. За відсотковим складом знахідки поділились таким чином: 5% неоліт, 20% енеоліт-бронза, 3% ранне залізо, 2% скіфський період, 60% черняхівська культура, 5% середньовіччя, 5% XVI-XIX ст. Неолітична збірка представлена орнаментованими стінками ліпного посуду з рослинними домішками та крем'яними скреблами (дніпро-донецька культура). Енеоліт представлений фрагментами посуду середньостогівської культури та невеликими крем'яними пластинами. Серед сабатинівських артефактів Барбара I, крім кераміки, можна відзначити знахідку бронзового кинджала, переданого у Кременчуцький краєзнавчий музей. Ранній залізний час презентують уламки чорноліського посуду. Черняхівська збірка складається з великої кількості фрагментів гончарного та грубо ліпленого посуду, сіро-, чорно- та червоноліскованого, за імпорнтними взірцями, а також уламками амфор. Серед цікавих знахідок можна виділити арбалетну фібулу середини IV ст. н.е. Середньовіччя представлено невеликою кількістю уламків гончарного посуду, залізним вістря спису, наконечником стріли та ливарним шлаком. Нечисленним виявився збір кераміки XVI-XIX ст. н.е., представлений уламком формованої люльки з димленої кераміки та фрагментами гончарного посуду.

Під час розвідок 2002-2003 поселення оглядалось О.Б. Супруненок, І.М. Кулатовою, К.М. Мироненком (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, 21 - 22).

У 2005 році Комсомольською ранньослов'янською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом Башкатова Ю.Ю. були розпочаті розкопки на поселенні Барбара I. Роботи проводились на замовлення Комсомольського держжисполкому і при підтримці міського голови О.П. Попова. На місці розкопок планується створити реконструйоване селище різних часів.

На початку робіт в східній частині відкритої ділянки в межах запланованого розкопу було закладено два шурфи: шурф 1 в південній частині біля ґрунтової дороги, шурф 2 - в північній. Обидва вони фіксували відповідно південний

та північний краї майбутнього розкопу. Однак дослідження шурфів показали, що культурний шар в цій частині поселення був знищений. До глибини 0,55-0,60 м залягав перевідкладений пісок сірого кольору. Лише в шурфі 2 під цим шаром зберігся тонкий (0,02-0,03 м) прошарок чорного сильногумусованого супіску. На глибині 0,6 м в обох шурфах з'явився білий алювіальний пісок. Відповідно до методики та зважаючи на ймовірність наявності більш ранніх культурних шарів в межах шурфів було знято ще 0,4 м ґрунту, однак будь-яких слідів культурних нашарувань не виявлено. Заглибитися більше завадила поява ґрунтових вод.

Розкоп I. Враховуючі дані, отримані під час робіт на шурфах 1 та 2, розкоп I був закладений ближче до середини відкритої ділянки, на відстані біля 40 м на захід від шурфів. Зважаючи на гіпотезу, що поселення було орієнтовано відповідно до р. Дніпро, розкоп розмірами 20x4 м було розбито за віссю північ-південь з індексацією по довгій стороні буквами від В до Н та цифрами 3, 4 по короткій. При укладанні індексації була врахована висока вірогідність закладання подальших розкопів та прирізок до існуючого, і тому індекси А, Б та 1, 2 були залишені як резервні.

Стратиграфія розкопу I. Спостереження за стратиграфією були дуже складними. Цьому сприяла як складність самої пам'ятки, так і несприятливі погодні умови. Через спеку пісок швидко висихав і його забарвлення ставало вкрай невиразним, рівномірно сірим. Однак поступово вдалось простежити два культурних шари та давню денну поверхню. Вони складались з сильногумусованого піску/супіску переважно темно-сірого забарвлення з незначною відмінністю: шар 2 мав більш коричневий відтінок і в межах розкопу I мав фрагментарний характер.

Досить цікавою є також ситуація з визначеною давньою денною поверхнею. Якщо в південних квадратах (Н, М, Л, К, І) відповідний горизонт являє собою слабогумусований пісок ясно-бурого кольору, то починаючи з квадратів Ж, З і далі на північ ґрунт стає більш гумусованим. Можна було ясно простежити як збільшення потужності, так і глибини залягання культурних нашарувань в напрямку на північ, до сучасного берега оз. Барбара. Таким чином, стратиграфічна ситуація свідчить, що поселення тяжіло скоріш до старичного оз. Барбара, аніж до р. Дніпро.

Об'єкти розкопу I. Було досліджено дві ями в кв. І-4 та Д-3 відповідно. Перша, глибиною 0,45 м, мала овальну форму, покаті стінки, дно відносно рівне. Яма в кв. Д-3 мала діаметр 0,40 м. В її нижній частині було зафіксовано округлу в плані ямку діаметром 0,14 м. майже конічної форми в розрізі, яка скоріш за все залишилася від стовпа. Виходячи з даних об'єктів було зроблено висновок про те, що розкоп I

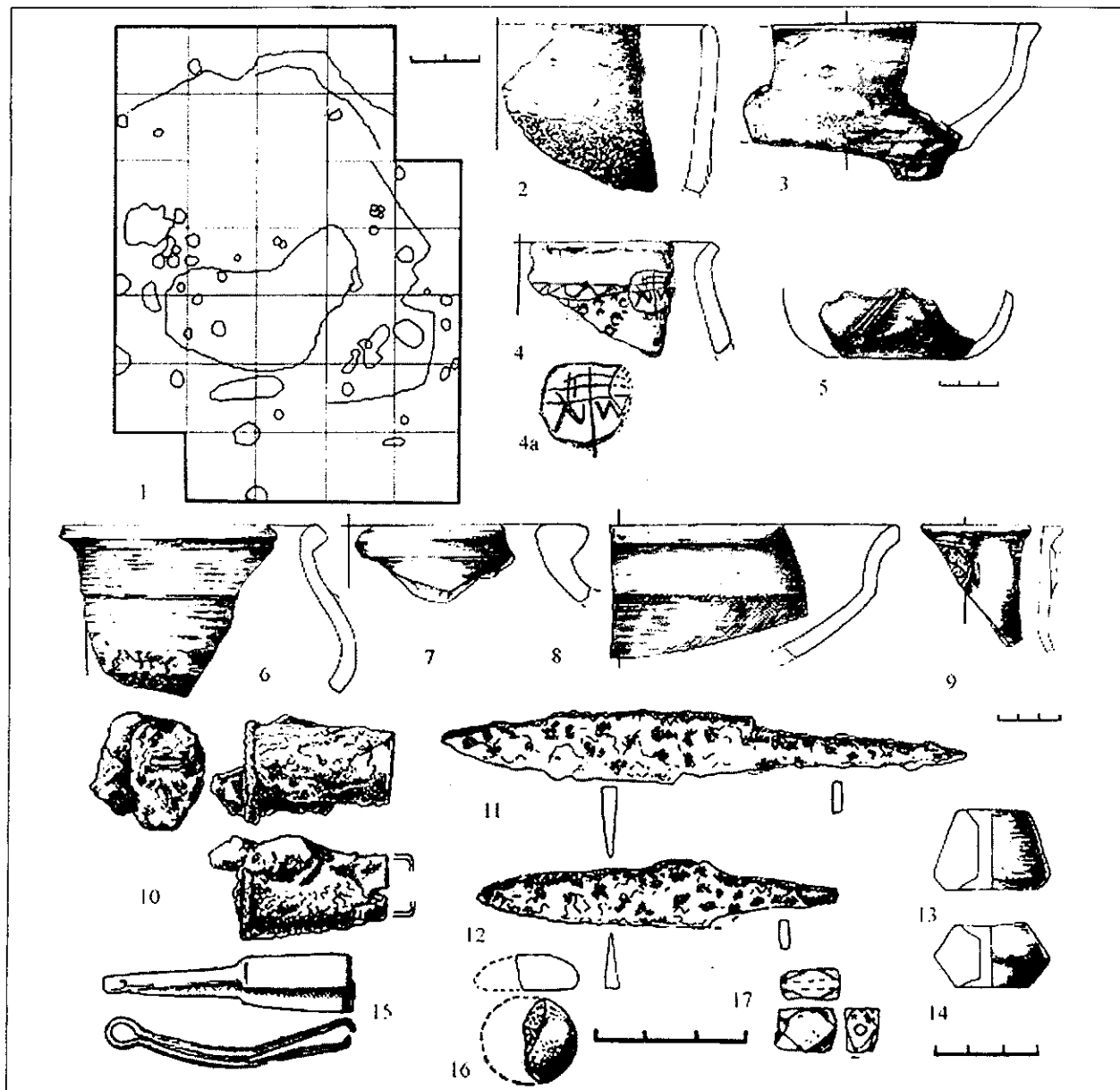

Рис. Загальний план розкопів і знахідки з поселення Барбара I.

1 – загальний план розкопів; кераміка: 2-5 – ліпна, 6-9 – гончарна; 10-17 – індивідуальні знахідки

розбито на периферії поселення.

Знахідки розкопу I. В кв. Ж-4 на глибині 0,5 м від сучасної поверхні було знайдено кам'яний ткацький човник доби неоліта-енеоліта.

В кв. Г-4 на глибині 1,23 м знайдено фрагмент пряслиця черняхівської культури.

Керамічний матеріал в межах розкопу був розташований таким чином. Найбільша кількість матеріалів належала до черняхівської культури. Вона була широко представлена як столовим, так і кухонним гончарним посудом (рис., 5–9). Особливу увагу привертає невелика окрема група гончарного посуду, що вирізняється дуже поганою якістю. Глина погано вимучена, у великій кількості додано жорству, колір посуду коричневий і він взагалі на перший

погляд мало відрізняється від ліпного. Подібна кераміка відома в цьому регіоні з розкопок поселення Дмитрівка III та розвідок біля с. Григоро-Бригадирівка. Можна припустити наявність місцевого гончарного центру.

Серед ліпної кераміки також домінує посуд, який можна пов'язати з черняхівською культурою. Однак, окрема його частина має чіткі риси, притаманні вельбарській культурі, як то додавання в тісто товченого кварцу, штучна хроповатість, поєднання в одній посудині хроповатих і лискованих поверхонь (рис., 2). Також є невелика кількість посуду, який можна пов'язати з пізньоскіфською традицією в межах черняхівської культури.

На глибині до 0,5 м було знайдено декілька фрагментів кераміки XVII – XVIII ст. На гли-

бині переважно 0,4-0,65 м зустрічається невелика кількість ліпної кераміки доби бронзи, а на глибинах від 0,55 до 1,3 м кераміка доби неоліту-енеоліту.

Розкоп II. Розбитий впритул до східного борту розкопу I. Між ними була бровка 0,35 м завширшки (що було необхідно через піщані ґрунти). Враховуючи дані попередніх досліджень, розкоп II був продовжений на два квадрати в північному напрямку, а на півдні – скорочений на два квадрати. Таким чином, розкоп II мав розміри 20×4 м. був орієнтований за лінією північ-південь з індексацією від А до Л та цифровими позначеннями 5.6.

Стратиграфія розкопу II. В цілому по лінії квадратів Є-Л стратиграфія подібна до розкопу I. Дерновий шар потужністю 0,25 м змінюється горизонтом 1 – сірого сильногумусованого піску/супіску потужністю 0,35-0,40 м, що підстеляється тонким шаром світлого піску (2-4 см). Розташований нижче горизонт 2 має потужність 0,4-0,45 м піщаний, сильно гумусований, коричневого забарвлення. Материк – оглєсний алювіальний пісок. З глибини 1,45 від поверхні пісок просочений вологою. Тенденція падіння шарів в бік озера збереглася.

Об'єкти розкопу II. В кв. А-Г – 5.6 було зафіксовано декілька стовпових ям та слід відкритого вогнища. За цими ознаками та концентрацією матеріалу було зроблено припущення про розташування тут наземної будівлі, опис якої буде наведено нижче.

Матеріали розкопу II. Найбільш чисельним в розкопі II є матеріал, що можна віднести до черняхівської та вельбарської культур. Лише незначна кількість ліпної кераміки належить до доби бронзи та декілька фрагментів гончарної кераміки можна віднести до пізнього середньовіччя. Невелику кількість ліпних фрагментів з скіфськими традиціями швидше за все можна пов'язати з черняхівською культурою.

Розкоп III. Розпочинався впритул до східного борту розкопу II, що було пов'язано з пошуком ймовірної будівлі. Між розкопами II та III була залишена бровка. Квадрати розкопу III отримали позначення від А до Д і нумерацію 7,8. Пізніше до них були прирізані лінії квадратів А-Г-9, А'-Б'-6-9 та неповний квадрат В'-8.

Стратиграфія розкопу III. Стратиграфія по західному борту розкопу була зумовлена знаходженням в ньому наземної будівлі. Стратиграфія східного борту була мало відмінна від розкопів I та II. В ньому та в межах бровки між розкопами I та II в межах квадратів А-Б' на рівні нижньої частини другого горизонту було зафіксовано ряд паралельних невеликих заглиблень конічної форми (можливо, слідів колій давньої дороги). Дослідити їх далі в плані не вдалось, оскільки вони були перекриті будівлею.

Об'єкти розкопу III. Головним об'єктом розкопів II та III стала велика наземна будів-

ля, знайдена в межах квадратів Г-Б' – 7, 9. В зв'язку з тим, що контур її фіксувався лише за стовповими ямами, про розміри будівлі можна казати дещо умовно. Будівля була орієнтована довгою віссю за напрямком північ-південь, з незначним відхиленням, і мала розміри біля 6,4 м по північній стіні, 6,8 – по південній і довжину 9,8 м. Як було сказано вище, контур і розміри будівлі виявлялися за розташуванням стовпових ям діаметром 0,35-0,55 м, глибиною 0,2 – 0,5 м, причому, найбільшу глибину і розміри мали кутові стовпи. Крім того, було враховано різний ступінь зволоження і висихання ґрунту, її контур був помітно темнішим за оточуючий. У центральній частині будівлі було зафіксовано лінзу ясного алювіального піску потужністю до 0,2 м. З'ясовано, що піском було заповнене просідання, утворене після загибелі будівлі.

Менша довжина північної стіни будівлі є досить відносною. Справа в тому, що ґрунт в північній частині будівлі був сильно гумусованим і, до того ж, через різке падіння рельєфу на північ, рівень долівки будівлі поступово зливався з рівнем давньої денної поверхні (теж чорного забарвлення). Тому за північно-західний кут будівлі було прийнято скупчення обпаленого каміння. В той же час можливо, що він знаходився трохи далі. На жаль, чітко зафіксувати це не вдалось.

Таким чином, за сукупністю ознак визначено, що будівля мала каркасно-плетену основу. Можливо, конструкція була комбінованою. Це можна стверджувати через значну кількість стовпових ямок під східною стіною будівлі, де вони йдуть у два ряди практично паралельно один одному.

Не зовсім зрозумілим є скупчення ямок на межі квадратів 8 та 9 по лінії Б. Будівля поділялась на дві приблизно рівні частини – північну і південну – внутрішньою перегородкою, від якої залишився ряд стовпових ямок меншого, ніж в межах зовнішніх стін, діаметру – 0,15-0,20 м і глибиною 0,1 – 0,2 м. Виходячи з концентрації знахідок і місця знаходження вогнища, північна частина будівлі була господарською, а південна – житловою.

Вхід в будівлю, швидше за все, був розташований в південній стіні. Про це може свідчити знахідка в кв. В-6 під завалом стіни фрагменту римського замка. Хоча завал був знайдений в середині будівлі, швидше за все, це були залишки стіни.

Біля східної, південної стін та частково в середині будівлі були знайдені плями світлого супіску зеленуватого забарвлення з включеннями невеликих (до 3 см) розгалужених вапнякових (?) конкрецій. Слідів пожежі в межах споруди зафіксовано не було і знайдено лише окремі невеликі фрагменти глиняної обмазки зі слідами деревини, які могли потрапити з культурного шару. Виходячи з цього, ми дійшли висновку, що глина потрапила до культурного шару не обпаленою і через значну вологість ґрунту практично розчинилася в ньому. Через

це зафіксувати наявність обмазки стін вдалося лише за відмінами у забарвленні та присутності характерних для місцевої глини включень.

Загалом глибина заповнення будівлі складала до 0,2 м – від рівня виявлення стовпових ямок до рівня виявлення завалів обмазки, розвалів кераміки в північній частині та рівня вогнища.

Стационарних опалювальних споруд в будівлі не виявлено. Натомість, в південній частині (ближче до середини будівлі) зафіксовано сліди відкритого вогнища у вигляді плям обпаленого піску з включеннями дрібних вуглинок.

Не зовсім зрозумілим є скупчення обпаленого каміння біля північно-західного кута будівлі. Звичайно, воно могло бути рештками зруйнованого кам'яного вогнища, але чіткої конструкції вони не склали і жодних слідів вогнища поряд не знайдено.

Долівка будівлі була практично рівною з великим (до 5 см) ухилом в північний бік. Але це може пояснюватись природним падінням рельєфу місцевості.

На відстані 0,7 м від північної стіни за межами будівлі в кв. В'-7,8 було знайдено значне скупчення кераміки черняхівської та вельбарської культур. Скупчення мало довжину 1,5 м, ширину 0,3 м, глибину 0,3 м. Також в ньому було знайдено скляну намистину. Скоріш за все, кераміка була зосереджена в рівчаку, який повністю зафіксувати не вдалося.

В кв. Г,Д-9 знайдено декілька ям невеликого розміру з незначною кількістю керамічного матеріалу, що належав черняхівській та вельбарській культурам.

Матеріал розкопу III. Найбільша кількість як керамічного матеріалу, так і індивідуальних знахідок знайдена в межах будівлі I. Щодо співвідношення ліпної і гончарної кераміки, то слід зазначити, що якщо в розкопі III зберігається незначне домінування гончарної кераміки черняхівського посуду (як і в розкопах I та II), то в межах будівлі I кількість ліпної кераміки помітно збільшується. Крім того, слід відзначити збільшення кількості фрагментів амфор.

Таким чином, під час експедиції було досліджено загальну площу 280 м² на глибину 1,4–1,5 м. Знайдено значну кількість матеріалу черняхівської та вельбарської культур. Досліджено одну будівлю, чотири ями та залишки рівчака заповненого фрагментами кераміки. Також було знайдено невелику кількість матеріалів доби середньовіччя, бронзи та неоліту-енеоліту. На даний час не зовсім зрозумілою залишається культурна інтерпретація матеріалів пізньоримського часу.

Щодо співвідношення гончарної та ліпної кераміки, то воно складає в усіх розкопах біля 55% та 45% відповідно і лише в межах будівлі I значно збільшується відсоток ліпної кераміки. Саме з будівлі I походить традиційний для вельбарської культури набір кераміки, який має аналогії як на Правобережжі Дніпра (Козак 1992, 88–94; Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, 97–100,

рис. 30–33, 54, 55), так і на Лівобережжі – Білопілья (Обломський 2002, рис. 52).

Особливу групу складають фрагменти мисок на ніжках з розкопу I та будівлі I. Подібні є в групі X aA (Wolagiewicz 1993, tabl. 27) (рис., 3). Також цікавою є знахідка орнаментованого вінця посудини з тамгоподібним знаком (рис., 4. 4a).

Індивідуальні знахідки загалом характерні до пізньоримської доби і зустрічались як серед знахідок черняхівської, так і вельбарської культури. Найбільш цікавими є знахідки з будівлі I – сердолікова (?) намистина (рис., 17), залізний римський замок (рис., 10), бронзовий пінцет (рис., 15), скляний гральний жетон (рис., 16).

Будівля I відноситься до великих наземних будівель, також характерних як для черняхівської, так і вельбарської культур. Традиційно цей тип пов'язують з германським населенням (Козак 1992, 74–76; Магомедов 2001, 21–23).

Таким чином, впевнено віднести Барбару I до черняхівської або вельбарської культур досить важко. Хронологія пам'ятки теж не чітка через відсутність вузько датованих індивідуальних знахідок. Фібула, датована першою половиною IV ст., опублікована Р. Рейдою, була знайдена місцевими краєзнавцями далі по мису і прямого відношення до поселення Барбара I може не мати. Знайдені в будівлі I та в рівчаку кв. В'-8 намистини датовані О.В. Голкало рубежем III–IV ст.

Отже, незважаючи на деякі проблеми, які залишилися не вирішеними при вивченні поселення Барбара I в 2005 році, зараз впевнено можна казати, що воно відноситься до дуже мало відомої групи пам'яток Середнього Подніпров'я. Виходячи з отриманих матеріалів, пам'ятка культурно близька до населення, що залишило Компанійцевський могильник. Практично, це перше поселення даної групи, яке досліджувалося стаціонарно. Заплановане на 2006 рік продовження досліджень поселення Барбара I та розвідки цього мікрорегіону дадуть, сподіваємось, відповіді на питання як щодо культурної приналежності поселення, так і щодо ситуації в мікрорегіоні в пізньоримську добу.

Література

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Київ, 1992

Козак Д.Н., Прищепа Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ, 2004

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001

Обломский А.М. Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. Москва, 2002

Сунруненко А.Б., Кулатова І.Б., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська. // АЛЛУ, 2004, № 1 – 2.

Wolagiewicz Ryszard. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. Szczecin, 1993.

Біляєва С. О.

Інститут археології НАН України

Дослідження на території Портового двору Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровському Одеської області у 2005 р.

Беляева С. А. Исследования на территории Портового двора Аккерманской крепости в г. Белгород-Днестровский Одесской области в 2005 г. На территории Портового двора Аккерманской крепости были продолжены многоплановые исследования, которые включали: дальнейшее изучение его объектов, что позволило бы смоделировать планировочную структуру четвертого двора крепости; проведение дополнительных обмеров двора, башен и стен с целью уточнения современного состояния и его изменений по сравнению с предыдущими обмерами; дальнейшее доисследование технических систем турецкой бани; проведение комплекса работ по созданию защитных и дренажных систем; разработка плана и методики консервации архитектурно-строительных остатков турецкой бани; подготовка к дальнейшим поэтапным консервационно-реставрационным мероприятиям; исследование строительно-архитектурного облика барбакана и его культурно-хронологической принадлежности, находившейся под земляной насыпью; проведение расчистки некоторых объектов с целью последующего проведения противоаварийных работ; взятие проб строительных растворов для проведения анализов и сравнительного изучения. В процессе исследований на площади более 600 м² получена разнообразная коллекция артефактов (более 1500 единиц).

S. Bilyayeva The investigation on the territory of Port Yard of the Akkerman fortress in Bilgorod-Dnistrovsky of Odessa region in 2005 y. In 2005 y. the investigations on the territory of Port yard of the Akkerman fortress were continued. In the course of the works the study of the planning structure of the yard and measurements of the walls and towers were provided. The second important aim is the excavation of the engineering system of the Turkish bath and the creation of defender and drainage system for conservation of the bath, to restore main functional parts for exposition; the investigation of barbican to establish its cultural and chronological position, first of all its tower, which was unknown before excavation. More than 50 tests of masonry solutions were taken for analyses. The square of excavation was more than 600 m². The collection of various artifacts includes about 1500 finds.

Дослідження у Портовому дворі Аккерманської фортеці, що були розпочаті у 1999 р. і здійснювалися у 1999-2002, 2004-2005 рр. У 1999-2002 рр. вони були виконані за проектом Турецької історичної асоціації, у 2004-5 рр. за Проектом Турецького Агентства Співробітництва та Розвитку Кабінету Міністрів Туреччини об'єднаним колективом вчених України та Туреччини під керівництвом к.і.н. Біляєвої та проф. Б. Ерсоєя. З 2005 р. також був розпочатий Міжнародний проект за грантом Фонду Макса Ван Бергена, у якому беруть участь вчені України, Туреччини, Великобританії та Канади (директор проекту С.О. Біляєва). Фондація Макса Ван Бергена є науковою фундацією, створеною у Женеві, Швейцарія, у пам'ять Макса Ван Бергена (1863-1921), засновника Арабської епіграфіки. Її мета – підтримка вивчення Ісламської та Арабської археології, історії, географії, мистецтва, епіграфіки, релігії та літератури.

Основна мета проєктів – дослідження пам'яток османської культурної спадщини. У перших проєктах передбачалися археологічні дослідження, насамперед турецької лазні, відкритої проф. Боскуртом Ерсоєм у 1998 р. у Портовому дворі під час огляду Аккерманської фортеці, та заходи із подальшого збереження споруди. За проєктом фонду Макса Ван Бергена передбачений комплекс польових та архівних досліджень з визначення османських будівельних залишків у різних частинах фортеці, встановлення хронологічної періодизації

побудови споруд, особливостей архітектури та матеріальної культури.

Тому, мета експедиційних робіт 2005 р. полягала у продовженні розкопок минулих років, комплексних заходах з консервації та захисту об'єкту «хамам» від негативних природних і антропогенних факторів, планіметричних обстеженнях, збиранні документальної інформації в архівах Стамбула.

Одним із актуальних завдань сезону 2005 р. було подальше вивчення планової структури Портового двору. Не дивлячись на наявність чисельних планів фортеці, зокрема наведених у монографії М. Шлапак (Шлапак 2001), планувальна структура двору, час його побудови, датування об'єктів залишалися невідомими.

Перші археологічні дослідження на території Портового двору здійснені Є. Р. Штерном, який у 1912 році заклав дві траншеї між водяними воротами та берегом лиману. Шари були порушені аж до скельної породи і утримували різночасові матеріали (Штерн 1913, 92-101). За висновком дослідника, ці порушення відносились до турецького часу, тобто після 1484 р. і відповідно пояснювалися будівельною діяльністю османів, що підтверджено наслідками наших розкопок. Шурфи, закладені на терені двору під час проведення дослідницьких робіт 1969-1973 рр. (С.Д. Крижицький, І.Б. Клейман, А.О. Кравченко), також зафіксували наявність культурного шару турецького часу, але в цілому розкопки османських будівельних залишків не

проводились до початку наших досліджень у 1999 р. (Біляєва, Ерсой 2002, 28–30; Біляєва 2003, 18–25; Біляєва, Ерсой, Болтрік 2003, 55; Біляєва, Ерсой, Фіалко 2005, 67–66).

Під час підготовки проекту реставрації Аккерманської фортеці (автори І.Л. Шмульсон та І.О. Іваненко), обмірних креслень різних років, і зокрема креслень Водного барбакану (1977 р.), що знаходяться у Києві, Одесі та Білгороді-Дністровському, були зафіксовані архітектурно-будівельні деталі барбакану, що збереглися на час обстежень та підготовки проекту реставрації, але не могли бути зафіксовані деталі, вкриті засипкою. Залишилися невідомими і час побудови стін вздовж берега лиману та барбакану, їх співвідношення з іншими об'єктами Портового двору, що було неможливим без здійснення археологічних досліджень.

Одним з найважливіших завдань минулого року були дослідження з встановлення культурно-хронологічної належності північної частини захисної стіни Портового двору та барбакану, деталей його конструкції, залишки якого були частково вкриті земляним насипом, можливо відвалом від попередніх траншей та шурфів з розкопок античної Тіри. Принципово важливим є встановлення первинного рівня побудови підосви стіни та барбакану (башта № 28), їх співвідношення з рівнем лазні, побудова якої датується кінцем XV початком XVI ст. Існує декілька версій щодо його розбудови. Барбакан не згадується у переліку об'єктів, побудованих у молдавський час і раніше. За планом фортеці 1770 р., проспектом-перспективою м. Аккерман 1770 р. та планом з колекції креслень інженера Кауфера 1793 барбакан та його башта як головний захисний елемент, присутні (Шлапак 2001, 70, 72, 147). На проспекті-плані 1770 р. досить виразно позначені і три лінії укріплень. Друга лінія укріплень, за місцем її розташування від узбережжя, як раз має башту, на плані якої можливо позначена стіна, виявлена нами під час розкопок 2005 р. Перша лінія укріплень практично огинає другу, башта знаходиться на

виступу, але також оточена стіною укріплень (Шлапак 2001, 147). Турецький дипломат і відомий мандрівник Евлія Челебі, який відвідав Аккерман у 1657 р., відмічав, що фортеця має три рядки зовнішніх стін, але стіни на узбережжі Дністра низькі (Челебі 1961, 36–37), що фактично збігається з пізнішим планом, зазначеним у проспекті-перспективі 1770 р. і співвідношенням висоти стін фортеці, що розділяє Громадський двір від Портового і стіни з барбаканом. Таким чином, побудова стіни Портового двору вздовж узбережжя лиману та барбакану ймовірно належить до османського періоду існування та розбудови фортифікацій. Якщо саме вони згадані Евлія Челебі, тоді вони могли бути побудованими не пізніше першої половини XVII ст., а швидше за все у XVI ст., про що свідчать архітектурно-будівельні особливості стін та башти, зокрема, характер кладки. Можливо саме ці споруди – стіна з барбаканом та лазня входили до складу споруд Портового двору тогочасної фортеці. Нагадаємо, що Е. Челебі бачив лазню, яка в середині XVII ст. стояла у Портовому дворі і таким чином була захищена з боку узбережжя стінами та барбаканом. Сподіваємось, що наступні археологічні дослідження, а також пошук архівних матеріалів К. Фінкель та В. Остапчук у Стамбулі, за вищезгаданим проектом фонду Макса Ван Бергена, дозволять встановити час побудови стін та барбакану та час формування ансамблю Портового двору в цілому. Певний прогрес у архівних пошуках відбувся вже цього року, коли були знайдені нові документальні основи вивчення історико-архітектурного ансамблю Аккерманської фортеці.

У 2005 р. також продовжені археологічні дослідження Портового двору загальною площею понад 600 м². Була збільшена площа попереднього розкопу, нумерація квадратів якого продовжується. Таким чином, ділянка «Барбакан» 2006 р. є продовженням цього розкопу. Вона розташована на протилежному боці від лазні на північний схід від неї. Частково фрагмент стіни та колодязь були досліджені минулого року. Тому основні зусилля зосереджені на вивченні барбакану. Загальна площа ділянки «Барбакан» складає 275 м² (квадрати: С-11, G-7, G 13, F-7, F-10, F-11, F-12, F-13, H-7, E-11, E-12). У сезоні 2006 р. досліджувалася північна частина башти і відповідно частини квадратів, що входили до її розкопок (рис.1). Башта трапецієподібна за формою, орієнтована довгою частиною з північного заходу на південний схід. Стіни (умовно позначені нами № 1–8) краще збереглися у північно-східній частині барбакану. Стіна № 1 у південній частині збереглася частково, довжиною 4,7 м, завширшки 1,3 м. Вона прибудована до стіни №2 і є продовженням північної стіни Портового двору у східному напрямку. Стіна № 2 (сторона трапеції), довжиною 22 м. за-

Рис.1. Ділянка «Барбакан». Загальний вигляд розкопу

вширшки від 1,6 м до 2 м у місцях так званих «прикладок», найбільша висота 5,5 м є безпосередньо стіною барбакану. Стіна № 3 (вершина трапеції) збереглася частково і має всередині пролом. Її загальна довжина разом з проломом між стінами №№ 2-4 складає біля 8 м, ширина 1,7 м. Стіна № 4 (сторона трапеції) збереглася частково, розкопана на довжину 11 м до пролому, завширшки 1,5-1,8 м. Стіна № 5 прибудована до башти, як і стіна № 1 і збереглася на довжину 7,5 м, завширшки 1,3-1,4 м. Стіна № 6 майже паралельна стіні № 3, перпендикулярна до стіни № 4, довжиною 3,0 м, завширшки 1,0 м. До стіни № 6 прибудована стіна № 7, відкрита під час досліджень і не має жодного опису у відомих джерелах і планах фортеці. Стіна № 7 відкрита частково на довжину до 7 м (західний бік) та 8 м (східний бік), завширшки 1,1 м. Її зафіксовано на глибині 1,42 м. Вона вкрита вапняковим розчином, відкрита до глибини 1,8 м з східного боку та 2,0 м із західного. Підшва кладки ще не встановлена, її дослідження триватиме цього року. Кладка № 8 виходить з-під насипу ґрунту, довжиною 4,5 м. За напрямком вона наслідує стінку № 4 барбакану, але завширшки 0,9 м.

З метою уточнення сучасного становища Портового двору та змін, які мали місце внаслідок негативного впливу природних та антропогенних факторів, проведено додаткові обміри за допомогою лазерного вимірювача, візуальні обстеження та фіксація ділянок найбільшої руйнації. Були продовжені дослідження технічних систем водопостачання і каналізації за межами функціональних приміщень лазні. За планом попередніх заходів щодо збереження лазні (розробка доктора С. Тунчоку, за проектом Турецького Агентства Розвитку та Співробітництва), узгоджених із фахівцями Одеського Управління охорони об'єктів культурної спадщини, проведені комплексні роботи з відведення природних вод та захисту стін лазні, попередньої тимчасової консервації будівельних залишків. Зведені підпірні стінки з каменю аналогічного матеріалу лазні на легкому розчині вапна та піску. Застосування методики поступового пониження височини стін у напрямку із заходу на схід та покриттям верхніх відкритих частин руберойдом та шаром водного розчину цементу і піску, які захищатимуть лазню від проникнення води, запроваджений ефект гідроізоляції та дренажу. Колективом вчених України та Туреччини запропонований план поетапної консервації та часткової реставрації приміщень лазні, що дозволить перейти до її музеєфікації та експонування.

Важливим завданням робіт минулого року була також підготовка деяких ділянок Портового двору до наступного комплексу противарійних заходів. За дорученням Начальника Білгород-Тірської експедиції к.і.н. Т. Л. Самойлової та узгодженням з Начальником Управління реставрації Одеської ОДА Ю.М. Дмитрієнко здійснено

закладку шурфа проти башти № 26 розміром 5,0×1,5 м. Шурф закладений паралельно останцю захисної стіни Портового двору на схід від основного розкопу. Висота останця стіни від денної поверхні 1,95 м, довжиною 6,09 м. На висоті 0,86 м від денної поверхні на довжину останця зафіксований паз для дерев'яної балки розміром 0,2×0,2 м. У південному фасаді останця збереглися чотири прямокутні в плані отвори розміром 0,13×0,16 м для фіксації дерев'яних консолей. Отвори простежуються і на береговому фасаді куртини, яка знаходиться між «водяними воротами» та баштою № 20 (Шлапак 2001, 132). Під час зачистки на глибині 0,2 м від денної поверхні відкрито кам'яну кладку, паралельну наземній частині стіни, завширшки 0,61 м, висотою 0,78 м та довжиною 5,31 м. Кладка постеліста, складається з шістьох рядків. Можливо мова іде про так звані «прикладки», що збільшували висоту або товщину стін, помічені М. Шлапак у будівельних конструкціях Портового двору (Шлапак 2001, 132).

З метою подальшого вивчення залишків османського будівельного періоду та визначення належності до нього певних частин фортеці, були взяті проби будівельних розчинів для проведення аналізів та порівняльного вивчення у її різних частинах (доктор Сарп Тунчоку).

У процесі досліджень отримана велика та різноманітна колекція артефактів, за інвентарним описом вона складає 1522 од. Найбільша її частина (1426 од.) належить до ділянки «барбакан» і знайдена у насипу та під час вибірки заповнення між стінками барбакану. Переважна більшість знахідок, як і у тій частині Портового двору, що досліджена нами, належить до османського періоду. Також треба відзначити наявність речового матеріалу золотоординського та молдавського періодів і незначну кількість знахідок античного часу. Колекція з розкопок барбакану представлена виробами з глини (до 87%), металу, скла, каменю, кістки. У складі асортименту виробів з глини – посуд, свічники, люльки, кахлі. Посуд представлений тарним, кухонним та столовим посудом. Тарний та кухонний посуд, що складає до 14% колекції матеріалів ділянки «Барбакан», переважно виготовлений з червоної глини (близько 70% комплексу), без поливи, інколи з ангобом. Серед цього посуду за функціональним призначенням визначається набір тари для зберігання продуктів (амфори, піфоси) та посудини для приготування їжі у вигляді великих подібних до казанів посудин з горизонтальними масивними ручками. Тарна кераміка та казани складають понад 20% кухонного посуду. Є також великі горщики, глеки з покриттями та без них (до 20% кухонного посуду), чайники, сковорідки-латки.

Керамічні вироби з сірим черепком представлені переважно уламками глеків, поверхня сіро-чорного кольору з лошінням, прикрашені по

краю вінця різним орнаментом, а також штампованим орнаментом по плічках. Аналогічна кераміка Білгороду-Дністровського описана А.О. Кравченко (Кравченко, 1990, 70–71). Вона відома також у Румунії та Молдові, датується кінцем XIV–XV ст. і належить до молдавського культурного шару.

Один з фрагментів сірого кольору черепка належить до посудин спеціального призначення – так званих сфероконусів. Остаточне їх призначення ще не встановлено, але у літературі є припущення про широке використання сфероконусів для перевезення та зберігання різних хімічних речовин, зокрема ртутних препаратів. Аналогії сферо-конусу, знайденого нами, наведені А. О. Кравченко (Кравченко 1986, 60–63). Він належить до першої групи сфероконусів (за класифікацією А.О. Кравченко) із штампованим орнаментом у вигляді сот. Помітна також така характерна риса, як поділ поверхні посудини на певні ділянки: неорнаментовані і орнаментовані, що розділені заглибленою лінією.

Поливний столовий посуд складає найбільшу групу керамічних виробів – майже 40 % складу. Він складається з декількох груп посуду монохромного та поліхромного покриття. Монохромний посуд представлений зразками з зеленою, коричневою та жовтою поливою. Найбільш велику (до третини поливного посуду) та різноманітну групу виробів за функціональним призначенням складають посудини з зеленим кольором поливи. Це горщики, глеки з ручками, миски, чайники, тарілки, кружки, покриття від посудин.

Біля 10% поливного посуду коричневого кольору: горщики, миски, глеки, інколи носики чайників, тарілки, покриття. Але основною групою є великі горщики, які можливо мали різне функціональне призначення, зокрема тарного посуду. Деякі екземпляри, переважно миски, та інколи носики чайників вкриті жовтою поливою. Надзвичайний інтерес представляє напис на ручці глеки, що відповідає змісту «Хай боронить тебе аллах».

Частина керамічних виробів належить до періоду XIV–XV ст., решта характерна для керамічних виробів, розповсюджених у просторі Османської імперії XVI–XVIII ст. За типом орнаментативної застосовані під глазурований розпис ангобом з наступним покриттям поливою, техніка граффіто та техніка резерву.

Поліхромний посуд представлений різними групами посуду за культурно-хронологічною належністю і особливостями декору. Керамічні вироби доосманського часу, так звана Мілетська кераміка XIV–XV ст. та кераміка сграффіто широкого хронологічного діапазону, яка у Білгороді-Дністровському фіксується ще з XIII ст. і мала широке розповсюдження у XIV–XV ст. Можливо обидва типи доживають до початків XVI ст., що частково кореспондується із дослідженнями керамічних комплексів Криму (Тес-

Рис.2. Фрагмент чашки, Кютахья

ленко 2005, 324–348; 385–410). Крім того, знайдені уламки кашинної кераміки з бірюзовою поливою та чорним підглазурним розписом.

Ще одна група поліхромної кераміки належить до українського посуду XVIII ст. з багатою гамою елементів рослинного та геометричного декору, часто на коричневому полі білою, зеленою, жовтою фарбою, багаторядними лініями білою фарбою та характерною фляндрівкою. Аналогії останнім широко відомі на пам'ятках України (Археологія 1997, 73–76; Попельницька 2000, 51–58 та ін.).

Велику групу (25,5%) столового посуду складають вироби з напівфаянсу та фаянсу. Це набір з майстерень високохудожньої кераміки Туреччини: Ізніку та Кютахьї. У 2005р. переважають такі форми, як чашки для чаю та чашечки для кави, піали, тарілки. Крім того, є зразки кухлів, покритшок, блюдець, а також уламок скриньки. Представлені всі хронологічні та типологічні періоди розвитку Ізнікської кераміки кінця XV–середини XVII ст.: блакитно-білого, блакитно-бірюзово-білого, Дамаського, Родоського та фінального періоду. Широко представлена і кераміка Кютахьї з різнокольоровою гамою. Одним з доволі цікавих є фрагмент чашки з зображенням риб на внутрішній поверхні (рис.2).

Фарфоровий посуд, представлений головним чином уламками чашок білого кольору з синім розписом, на дні однієї з яких зберігся напис – ієрогліфи. Ймовірно посуд є імпортом з Китаю, але не виключена і імітація деяких китайських зразків, що було розповсюдженим явищем.

Крім посуду, справжніми зразками дрібної художньої пластики є люльки кінця XVII–XV–III ст. (17,5% колекції). Серед них є османські та декілька екземплярів українських козацьких люльок, що відрізняються білим кольором глини, особливостями формальних ознак та наявністю поливи.

Рис.3. Акерман, «Барбакан», листоподібна бляшка

Османські люльки належать до різних типів, їм притаманна вишуканість декору, сполучення рослинних та геометричних мотивів, наявність клейм від одного до трьох (напис арабською, розетка, квітка, птах, риба). Деякі екземпляри з сірої глини мають написи арабською по колу чубука, який завершується вінцем-чалмою.

Знайдені також і інші вироби спеціального призначення: одно- та двоjarусні свічники з поливою або без поливи, кахлі. Серед останніх відрізняються зразки прямокутної або квадратної форми з зеленою поливою та без поливи з штамповим орнаментом.

Вироби з металів (11% колекції) переважно представлені предметами з бронзи та заліза, а також деякими зразками з срібла та свинцю. Серед залізних виробів слід зазначити велику кількість підбоїв (12 од.) та цвяхів (25 од.). Великою різноманітністю відрізняється колекція виробів з бронзи: 28 монет, переважно османських та татарських, а також російських, європейських та античних; уламки посудин з бронзи; прикраси, гудзики, пряжки, формочки для відливки куль та інші предмети. Особливий інтерес представляють деякі деталі поясного набору, зокрема досить рідкісна листоподібна бляшка з вишуканим рослинним декором (рис.3).

Вироби з срібла представлені знахідками монет XVI-XVIII ст., османських та польської.

Речі із свинцю – гирька, шрапнель та кулі.

Вироби із скла (104 од.) надзвичайно різноманітні за призначенням: це уламки скляного столового посуду з молочного та прозорого скла, кольорового та без кольору, аптечні флакони, фрагменти посудин для транспортування та зберігання хімічних речовин, намистини, віконниці. Вперше знайдений традиційний турецький амулет «око від наврочу».

З кістяних виробів – ложили, астрагали. Особливий інтерес представляє знахідка деталі з мармуру від мийки з приміщення лазні, яка має повні аналогії у інтер'єрі лазні XV ст. в Ізніку (Erken Osmanli sanati 2000, 136).

Що стосується матеріалів, отриманих під час дослідження у центральній частині Портового двору, тут представлено два десятка різночасових знахідок від античності до пізнього середньовіччя.

Надзвичайно насичений культурний шар у шурфі I (63 знахідки XIV-XVIII ст.). Тут знайдено неполивну та поливну кераміку різних видів, люльки, вироби з фаянсу, бронзову формочку для відливки куль, підвіску, дві монети.

Розкопки 2005 р. дозволили вперше простежити особливості планової структури та фортифікацій Портового двору, зокрема берегової лінії та Барбакану, виявити нові деталі конструкції останнього.

Розпочатий комплекс робіт з подальшого збереження залишків турецької лазні, з наступним експонуванням.

Не дивлячись на порушений культурний шар, речові знахідки значно розширили репрезентативність матеріальної культури XIV-XVIII ст. Аккерманської фортеці Білгород-Дністровського, збагатили його колекцію високохудожніми зразками культурної спадщини Північного Причорномор'я.

Література

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. Київ, 1997.

Біляєва С., Ерсой Б. Дослідження Карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2002, Вип. 11.

Біляєва С.О. Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї // Східний світ, Київ, 2003, №1.

Біляєва С.О., Ерсой Б., Болтрик Ю.В. Дослідження міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001-2002 рр. // АБУ 2001-2002 рр. Київ, 2003.

Біляєва С.О., Ерсой Б., Фіалко О.С. Дослідження міжнародної українсько-турецької експедиції у 2004р. // АБУ 20003-2004 рр. Київ, 2005.

Кравченко А.А. Середньовіковий Белгород на Днестре (кінець XIII-XIV века). Київ, 1986.

Кравченко А.А. Об одной из групп привозной керамики конца XIV – начала XV в. из Белгород-Днестровского. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья, Ч.1, Белгород-Днестровский, 1990.

Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII-XVIII ст. з Києва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип.9, Київ, 2000.

Тесленко І.Б. Производство поливной керамики в крепости Алустон (Крым) // Поливная керамика Средиземноморья и Причорноморья X-XVIII вв. Киев, 2005.

Тесленко І.Б. Турецкая керамика с розписом кобальтом в Крыму // Поливная керамика Средиземноморья и Причорноморья X-XVIII вв. Киев, 2005.

Шпанак М. Белгород-Днестровская крепость. Кишинев, 2001.

Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД, 1913, 31.

Erken Osmanli Sanati. Izmir, 2000.

Біляєва С.О., Болтрик Ю.В., Карашевич І.В., Фіалко О.Є., Ерсой Б.*

Інститут археології НАН України
*Університет Еге, м. Ізмір, Туреччина

Про роботу Міжнародної українсько-турецької експедиції у 2005 р.

Беляева С.А., Болтрик Ю.В., Карашевич И.В., Фиалко Е.Е., Ерсой Б. О работе Международной украинско-турецкой экспедиции в 2005 г. В 2005 г. украинско-турецкой экспедицией Института археологии НАН Украины были продолжены полевые исследования на территории Портового двора Аккерманской крепости в г. Белгород-Днестровский. Также был проведен комплекс работ по защите архитектурно-строительных остатков турецкой бани от поступления воды с верхней части крепости; раскопки барбакана; расчистка фрагмента восточного останца стены с целью последующего проведения противоаварийных работ; взятие проб строительных растворов.

Bilyayeva S., Boltrik Yu., Karashevich I., Fialko O., Ersoy B. On the work of the International Ukrainian-Turkish expedition in 2005. In 2005 the investigation of the Ukrainian-Turkish expedition on the territory of Port yard of the Akkerman fortress was continued. In the course of the work the following tasks were achieved: the creation of defender and drainage system for conservation of the bath; the excavation of barbican and of eastern part of the wall; taking of tests of masonry solutions for analyses.

У 2005 р. Міжнародною українсько-турецькою експедицією Інституту археології НАН України продовжені комплексні архітектурно-археологічні дослідження у Портовому дворі Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровському Одеської області. У складі міжнародного колективу брали участь С.О. Біляєва (начальник експедиції), Ю. В. Болтрик, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич (Інститут археології НАН України), Б. Ерсой, Х. Урер, С. Байракал и Х. Учар (Еге університет, м. Ізмір, Туреччина) та С. Тунчоку (Вищий Технологічний Інститут, Ізмір, Туреччина). Основними напрямками робіт минулого сезону були: продовження стаціонарних досліджень планової структури Портового двору, розкопки барбакану, проведення візуальних обстежень башт та зовнішніх стін фортеці, що утворюють простір Портового двору та залишків стін понад лиманом. Загальна площа досліджень складає понад 600 м²: це насамперед розкопки північної частини барбакану, дослідження ділянки технічних систем водовідведення з будинку лазні; вибірка заповнення поза її купольною частиною, у місцях проведення захисних дренажних робіт та розбудови тимчасових захисних стін; розкопки біля останця східної частини надлиманної стіни Портового двору (шурф 1). Ділянка Барбакан є продовженням попереднього розкопу у Портовому дворі площею 275 м. У сезоні 2005 р. досліджувалася північна частина башти і відповідно до частини квадратів, що входили до розкопу. Культурний шар перевідкладений, пошкоджений у попередні часи. Але за загальною характеристикою співвідношення матеріальних залишків, абсолютно переважають матеріали османського часу, є також залишки шару золотоординського та молдавського часу, а також невеличка частинка античної Тіри.

Велика увага міжнародного колективу приділена візуальним обстеженням стану башт та стін Портового двору та їх обмірам. Основні роботи здійснювали Ю. Болтрик, Х. Урер та С. Байракал.

Дослідження планової структури та Барбакану здійснені за Проектом «Археологічні дослідження Аккерманської фортеці» за грантом Фонду Макс Ван Берген, Швейцарія. Крім українських та турецьких вчених у проєкті брали участь В.Остапчук (Канада) та К. Фінкель (Великобританія).

На виконання Проєкту Турецької Асоціації Співробітництва та Розвитку Кабінету Міністрів Туреччини та за планом, розробленим відомим турецьким фахівцем в галузі консервації та реставрації доктором С. Тунчоку проведений комплекс захисних робіт з дренажу будівлі лазні. Наступним кроком була здійснена попередня консервація лазні з забутовою порожниці легкими компонентами та наступним покриттям архітектурних залишків шаром річкового піску.

Завершальна стадія консервації здійснена під керівництвом Начальника Управління реставрації Одеського Управління охорони об'єктів культурної спадщини Ю. Дмитрієнко.

Багато уваги приділено підготовці плану етапних консерваційних та реставраційних заходів щодо споруди лазні. З метою ретельної підготовки та наукового об'єктування використання будівельних матеріалів у консервації лазні, здійснені обстеження кар'єру річкового піску біля с. Молога, матеріал якого можливо був використаний у розчинах будівель фортеці. Крім того, проведено взяття зразків (50 екз.) розчинів з різних частин пам'ятки для їх вивчення.

Продовження робіт в Аккерманській фортеці планується наступного року.

Берест Р.

Львівський національний університет ім.І.Франка

Ранньохристиянська символіка з Унева

Берест Р.Я. Раннехристианская символика из Унева. Во время археологических исследований средневекового Уневского монастыря в полевом сезоне 2005 г. найден фрагмент серебряного креста, на котором отмечаются черты переходного раннехристианского периода Киевской Руси.

R. Berest. Early Christian symbols in archaeological materials of Univ. The fragment of silver cross with features of transitional Early Slavic period of Kyjiv Rus was found during the excavations of Univ convent in 2005.

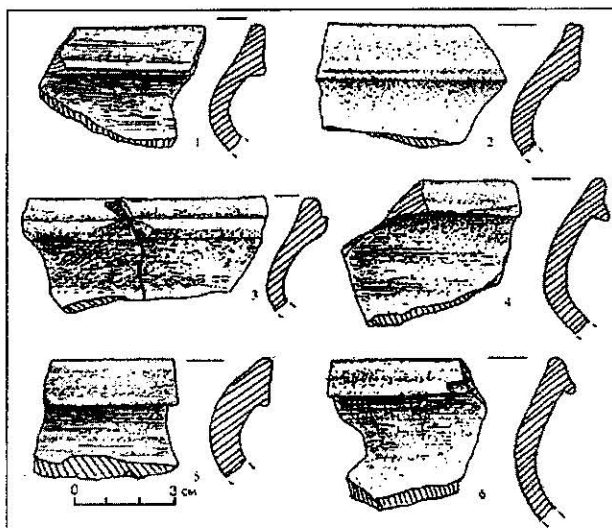

Рис. 1. Фрагменти вінець давньоруських посудин з Унева (Чернеча гора)

Упродовж періоду археологічних досліджень середньовічних Унівських монастирів (1998-2005) було виявлено значну кількість культових речей. Привертають увагу фрагменти керамічних лампадок, підсвічників, світильників, скляних олійниць, невеличких посудин, натільні хрестики з надписами та без надписів, металеві лаги для обрамлення ікон, різні пристрої для кріплення хоругв, хрестів, іконостасів та ін. (Берест 2002, 267-290; 2003, 129-138; 2004, 7-8; 2004, 234-254). Зауважимо, що поряд із культовими речами часто зустрічаються нумізматичні знахідки, речі господарсько-побутового характеру (металеві ножі, залізні підбої для взуття, скляні вироби, керамічні горщики, миски, дзбанки, кухлики та ін.), що нерідко полегшує датування нових речових матеріалів.

Особливе місце серед рідкісних знахідок із давнього Унівського монастиря належить фрагменту срібного хреста, який було виявлено під час дослідження залишків стародавнього храму на Чернечій горі у польовому сезоні 2005 р. Будівля належала до групи земляних споруд. Її було збудовано на північно-західному пологіму схилі Чернечої гори. Долівка будівлі знаходилась на глибині 1,7-1,5 м від сучасної поверхні. Вона була покрита тонким глиняним шаром, перекритим чорним гумусоподібним прошарком із значним вмістом вугликів, світло-

сіруватого попелу та різних решток матеріальної культури. Вивчення пам'ятки у значній мірі виявилось ускладненим тим, що навколишня територія у пізнішому часі була покрита середньовічним кладовищем підплитових поховань та значною кількістю раніших неозначених ґрунтових захоронень. Окремі давніші захоронення є порушеними внаслідок облаштування пізніших поховальних пам'яток. Із-за сильного попереднього руйнування культурного шару кладовищем споруду не вдалося детально обстежити. Однак зафіксовано, що вівтарна частина знаходилась зі східної сторони, а притвор був направлений на захід. Дерев'яна будівля храму загинула унаслідок сильної пожежі. Про це свідчать розкладені іржею внаслідок перепаду вироби з чорного металу (ковальські цвяхи, гачки, скоблики, невеликі господарські ножі та ін.), сплавлені скляні вироби та ін. Сліди термічних впливів простежено на окремих уламках давньоруської кераміки XI-XII ст. (рис. 1).

Сильного пошкодження вогнем зазнав ручний срібний хрест. Від нього збереглося тільки одне рамено, залишок від підраменного перехрестя та ручка у вигляді рибини. Зовнішнє оздоблення хреста та христогограма сильно пошкоджені. Вірогідно, що саме від зовнішньої оздоби залишилися вкраплення (у сріблі) на зовнішній поверхні хреста іншого (червонуватого) металу, який також не піддається корозії. Важливо, що на цих характерних залишках знахідки можна простежити архаїчні риси перехідного періоду у розвитку християнства та християнської символіки Київської Русі.

Передусім, на ручці хреста добре простежується голова риби, продовгувате око у вигляді заглиблення, невеличкий проріз рота та лускова поверхня (рис.2). Хвіст рибини ніби опирається на похиле під-

Рис. 2. Фрагмент хреста з Унева (Чернеча гора)

рамення хреста. Довжина ручки становить 7 см. Довжина рамена – майже 4 см. На основі реконструкції можна допустити, що загальна довжина хреста ≈ 16 см, ширина – 8–9 см. Кожне з рамен мало невелике округле завершення. Така традиція зображення хреста була запозичена у Візантії. Унаслідок пожежі під дією потужного та тривалого термічного впливу (температура плавлення срібла становить 965°C) срібний хрест не тільки був сильно пошкоджений, але й отримав злегка жовтуватий колір.

З багатьох джерел відомо, що першою відомою формою хреста у християнстві був Таухрест, на якому, вважають, вчинено Розп'яття. Особлива важливість та рідкість знахідки відзначається у тому, що ручка хреста виготовлена у вигляді риби. Поряд із цим у ранніх християнських канонах священними вважалися ягнята, осли, риби, і навіть окремі речі, наприклад, морський якір, що відображало релігійні традиції попередніх епох. З розвитком малярства у епоху Відродження багато вищезгаданих стародавніх священних символів знайшло своє місце та відображення у системі релігійного рисунка. У той же час вони ніби витісняються на другорядний план і основне місце займає ІНРІ. Таким чином, знахідка представляє цікаве переплетення архаїчних та середньовічних традицій.

Результати досліджень, фрагменти керамічних виробів, знайдених на долівці споруди, дають підстави припустити, що срібний хрест може відноситися до XI–XII ст., тобто до ранньохристиянського часу Київської Русі. Вірогідно, що він належав першим християнським місіонерам на землях Прикарпаття. До речі, варто зауважити, що у 2000 р. археологічною експедицією Львівського університету на Чернечій горі відкрито залишки невеликої

земляної келії, у якій виявлено керамічні матеріали XI–XII ст. (Берест 2002, 267). Вона також загинула під впливом пожежі. Цього ж часу припиняє існування й городище, поблизу якого виник давній Унівський монастир. Цікавим є те, що керамічних матеріалів XIII ст. на зазначеній пам'ятці нам практично досі не вдалося виявити. Проте є багата колекція керамічних знахідок XIV–XVIII ст.

Вірогідно, що пожежі слід розглядати як результат протистояння язичників та перших християнських общин на землях Прикарпаття, старої політеїстичної та нової християнської релігії. Таким чином, знахідка може пролити багато нового світла на проблематику прийняття християнства, появи та функціонування християнських общин на землях білих хорватів.

Література

Берест Р. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського Унівського чернечого комплексу (1999–2002 рр.) // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. Київ, 2004

Берест Р. Археологічне дослідження давнього Унівського монастиря під час польового сезону 2003 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. Випуск 7. Львів, 2004.

Берест Р. Давні монастирі Прикарпаття // Археологічні дослідження Львівського університету. Випуск 6. Львів, 2003.

Берест Р. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. Випуск 5. Львів, 2002.

Берест Р. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. Випуск 5. Львів, 2002.

Бруяко И.В.,* Манзура И.В.,** Субботин Л.В.*

*Одесский археологический музей НАН Украины

**Высшая антропологическая школа (Кишинев, Республика Молдова)

Раскопки городища Картал в 2005 г., открытие могильника эпохи палеометалла

В сезоне 2005 г. работы на городище Картал («Картал-посад») были продолжены на территории участка «Северо-Восточный» (раскоп I). Непосредственно к бортам раскопа 2004 г. (180 м²) были прирезаны 2 участка. С севера площадь прирезки составила 240 м² (20×12 м), с востока – 84 м² (6×14 м).

По завершении работ картина распространения культурно-хронологических горизонтов на участке «Северо-Восточный» приобрел следующий вид. В целом, на исследованных площадях по-прежнему встречаются материалы и комплексы 6 хронологических периодов, выявленных раскопками 2004 г. (Бруяко, Субботин, Субботин 2005). Однако, их пространственное распределение позволяет внести некоторые коррективы в стратиграфию данного участка поселения. Так,

выяснилось, что ниже по склону в северном направлении постепенно исчезают погребения эпохи среднего гальштата и комплексы (ямы) раннего гальштата. Они зафиксированы только на 2 полосах, ближайших к северному борту раскопа 2004 г. То же самое касается комплексов и отдельных находок керамики балкано-дунайской культуры VIII–X вв. Подавляющее большинство объектов открытых на этом участке составляют ямы различных форм (около 35), как правило, неглубокие. Судя по керамике, большинство из них относится к античной эпохе (IV–III вв. до н.э. и первые вв. н.э.). Раннеэллинистическим временем датируется и глубокая (почти 3 м от современной дневной поверхности) землянка, приблизительно на половину уходящая под северный борт. Несколько ям, примерно 5–6, относится к эпохе среднего

гальштата. Кроме названных комплексов, на этом участке открыто 2 погребения, позднеэнеолитического и раннебронзового периодов.

Продолжение могильника эпохи среднего гальштата обнаружено в восточной прирезке. Причем, *gesample* здесь плотность погребений выше чем на участке 2004 г. – 16 комплексов на 84 м², против 12 погребений на 180 м². Тут же отмечен ряд комплексов (ям) с весьма различной и разнообразной керамикой эпохи раннего гальштата. В тоже время, объекты античной эпохи здесь отсутствуют за исключением одного, но весьма примечательного. В площади раскопа оказалась часть подпрямоугольного (?), неглубокого ровика изрядно повредившего несколько могил VIII-VII вв. С северо-западной стороны в ровике обнаружена перемычка, возле которой находилось 2 скопления керамики. С внешней (напольной) стороны в неглубокой яме обнаружен развал амфоры с воронковидным горлом. С внутренней – прямоугольное в плане скопление керамики, состоявшее из 4 лепных сосудов и горловины массивной красноглиняной амфоры т.н. «мирмекийского» (по И.Б.Зест) типа. Мы полагаем, что данный объект представляет собой погребальную конструкцию сарматского типа. Находится ли во внутреннем пространстве, ограниченном ровиком, захоронение – покажут дальнейшие исследования.

Ежегодная, краткая информация о раскопках городища Каргал в целом, по уже сложившейся, весьма приятной для нас традиции, предвещает более конкретную, расширенную информацию о каком-либо одном культурно-хронологическом горизонте, открытом на памятнике и представляющем собой достаточно яркое и не вполне ординарное явление в археологии юго-западной части Украины. Сейчас, мы полагаем, можно подвести некоторые самые общие итоги относительно могильника эпохи палеометалла, открытого на территории посада городища Каргал.

В течение полевых сезонов 2004 и 2005 гг. на участке «Северо-Восточный» был открыт грунтовый могильник позднего энеолитического времени и, предположительно, начала бронзового века. Всего в ходе раскопок было выявлено четыре погребения, три из которых отнесены к энеолиту (№ 10, 14 и 36) и одно к эпохе бронзы (№ 20). Они находились на достаточно большом удалении друг от друга, до 7-10 м, не образуя явных группировок и не обнаруживая какой-либо единой планировки в отличие от могил раннего железного века.

Все погребения совершены по обряду ингумации. В трех случаях прослежены могильные ямы овальной формы, как правило, глубиной около 1,5 м от Р. Яма погребения 36 была сильно повреждена вторжениями античного времени в силу чего ее форма не установлена. Могильная камера погребения 14 также была частично разрушена в южной части ямой IV в. до н.э. Она

была забутована глинобитными вальками, в одном из которых было проделано воронковидное отверстие, что-то наподобие *Sehelenloch*. Вдоль трех сторон ямы погребения 20, в 15 см от уровня дна, были оставлены неширокие уступы.

Погребенные залежали в могилах в скорченном положении на левом боку, головой на восток с небольшими отклонениями к северу или югу. В энеолитических захоронениях наблюдается достаточно стандартизированное положение рук: левая протянута к коленям, а правая уложена поперек тела, кистью к левому локтю. В погребении 20 кости согнутых рук залежали кистями у лицевой части черепа.

Погребальный инвентарь обнаружен только в двух погребениях. В погребении 10, у затылка погребенного, находилась миска с S-видным профилем (рис.). Она была изготовлена из массы с примесью толченой ракушки и украшена одной горизонтальной линией серповидных наколов. Из погребения 20 происходят два сосуда, также изготовленные из массы с незначительной примесью тонко измельченной ракушки: широкогорлая амфора с двумя небольшими ручками на тулове и сосуд типа «молочной кринки» с двумя ручками под венчиком.

Принимая во внимание характерные особенности керамики, можно вполне определенно говорить о связи открытых погребений с близлежащим поселением, с которым они, вне всякого сомнения, образуют единый комплекс. Это касается как энеолитических захоронений, так и могилы раннего бронзового века. Особенно показательны погребения эпохи энеолита, которые соотносятся со слоем культуры Чернавода I на поселении Каргал. В последние годы это не единственный погребальный памятник данной культуры, открытый в степной зоне. Аналогичный грунтовый могильник, в частности, был исследован в Дуранкулаке (Vajsov 2002, 159-176; Manzura 2005a, 51-55). Здесь отмечаются сходные черты погребального обряда, включая положение и ориентировку скелетов, наличие специфической керамики и т.п.

Другой круг аналогий выводит на серию памятников, распространенных в Северо-Западном Причерноморье. Во многих случаях они состоят из курганных насыпей, каменных оград, рвов и некоторых других второстепенных архитектурных деталей. Обряд захоронения в них практически полностью соответствует тем признакам, которые присущи могильникам Дуранкулак и Каргал. В некоторых погребениях встречаются керамические изделия культур Кукутень В-Триполье С1 и Чернавода I, медные, золотые, серебряные и костяные предметы. В свое время было высказано предположение, что эти курганные комплексы относятся к особому бессарабскому варианту культуры Чернавода I (Manzura 1994, 95-99). После открытия поселения в Каргале и связанного с ним некрополя

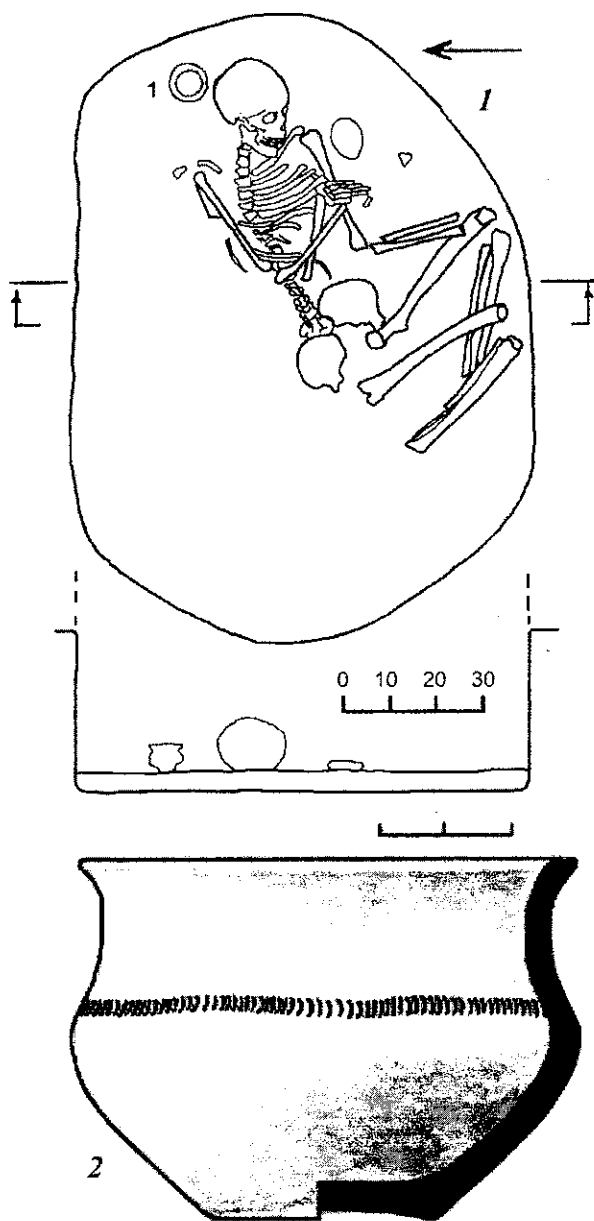

Рис. Погребение №10 могильника Каргал

становится очевидным, что Северо-Западное Причерноморье, действительно, может входить в ареал данной культуры. Достаточно очевидно и то, что мы имеем дело с близкими погребальными традициями, распространенными от Южной Добруджи до Днестра и представленными в виде как грунтовых, так и курганных могильников. Возникновение этой традиции, особенно в ее курганном воплощении, по-видимому, связано с началом активного освоения степных территорий, с одной стороны, выходами из трипольского ареала, с другой – носителями традиции культуры Чернавода I (Manzura 2005, 313-338).

Не менее интересно погребение 20 могильника Каргал, отнесенное к началу бронзового века. По своим чертам оно отчасти совпадает с погребением 2/3 I-го Суворовского могильника. Показателен практически идентичный в плане морфологии набор погребальной посуды в обоих комплексах (Алексеева, Шмаглий 1970; Патокова и др. 1989, рис. 35.11). Правда, в Суворовском погребении сосуды относятся к категории расписной трипольской керамики. Однако роспись этих сосудов достаточно характерна и находит параллели в орнаментированной трипольской керамике поселения Каргал. В совокупности эти данные, вероятно, свидетельствуют о формировании на Нижнем Дунае особого культурного подразделения, наследующего традиции трипольской культуры периода С1 и культуры Чернавода I.

Не вполне отчетливо выглядят пока что перспективы дальнейшего исследования могильника на данном участке. Плотность и количество известных к настоящему времени захоронений явно не соответствуют мощному культурному слою периода Чернавода I, отмеченному на поселении. Иными словами, необходимо вести поиск ядра могильника. На исследуемом участке для этого остаются только южное и юго-восточное направления. Если эти поиски окажутся результативными, то тогда уже открытые погребения будут составлять периферийную часть могильника. Если нет, то остается лишь предполагать, что где-то на территории посада находятся другие группы захоронений этого периода.

Литература

- Алексеева И.Л., Шмаглий Н.М. Отчет о раскопках курганов в зоне строительства Суворовской оросительной системы на Измаильщине // Архив ИА НАН Украины, 1970/40.
- Бруйко И.В., Субботин А.В., Субботин Л.В. Открытие могильника эпохи среднего гальштата на территории посада городища Каргал в 2004 г. // АДУ 2003-2004 рр. Запоріжжя, 2005.
- Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Поллицук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1989.
- Manzura I.V. Culturi eneolitice on zona de step // Thraco-Dacia 15, 1994.
- Manzura I. Steps to the Steppe: Or, How the North Pontic Region Was Colonized // Oxford Journal of Archaeology 2005. 24: 4.
- Manzura I. The Proto-Bronze Age Cemetery at Durankulak: A Look from the East In: Nikolova L., Fritz J., Higgins J. (eds.). Prehistoric Archaeology & Theoretical Anthropology and Education. Reports of Prehistoric Research Projects 2005a, 6-7.
- Vajsov I. Das Grab 982 und die Protobronzezeit in Bulgarien. // Todorova (Hrsg.). Durankulak, Band II: 1. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia. 2002.

Бутягин А.М.

Государственный Эрмитаж (Россия)

Работы Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2005 г.

Бутягин О.М. Работы Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа у 2005 р.

У сезон 2005 року Мирмекийська експедиція Державного Ермітажу продовжила розкопки на городищі Мирмекий, розташованого на північному березі Керченської бухти в районі Карантинного мису. У цьому сезоні продовжувались дослідження великого пізньоархаїчного будинку у центральній частині пам'ятки, в результаті чого з'ясувалось, що його площа перевищувала 500 м². З західного боку від скелі акрополя під елліністичним зольником відкрито вирублене у скелі приміщення розмірами 5×5 м, що було оточене кладками дуже високої якості, можливо, зруйнований склеп. На ділянці «Т», на схід від акрополя відкрито два приміщення садиби 2-3 ст. н.е., кам'яний стаціонарний вівтар та залишки охоронного муру V ст. до н.е.

В сезоне 2005 г. Мирмекийская экспедиция продолжала исследование городища Мирмекий, расположенного на берегу Керченской бухты в районе Карантинного мыса. Общая площадь вскрытого культурного слоя составила 350 м². Исследования продолжились на трех участках «И», «С» и «Т».

На участке «И» в прошедшем сезоне велись ограниченные работы по уточнению плана большого дома конца VI – начала V вв. до н.э., который исследовался экспедицией в 2001-2004 гг. В связи с тем, что центральная часть дома с двором и рядами помещений с восточной и западной сторон была полностью открыта, предполагалось раскопать частично исследованную в 1960-х гг. восточную стену комплекса, проследить нижележащие слои под вымосткой «святилища Деметры» IV в. до н.э. и попытаться открыть южную границу дома. С целью исследования южной границы комплекса были заложены шурфы внутри построек открытых экспедицией В.Ф. Гайдукевича. (пом. № XLV, XLIV) площадью около 30 м². При этом открывался весь доступный слой, за исключением поздних кладок. В результате выяснилось, что в исследованных помещениях глинистые промазки пола помещений IV в. до н.э., достигали 0,25 м. Ниже залегал желтоватый грунт заполнения двора позднеархаического дома. Только в самом юго-западном углу раскопа удалось вторично открыть кладку позднеархаического дома, уходящую в южном направлении. Заполнение двора плотностью до 0,7 м лежало на ярко-желтом материковом суглинке или (в восточной части) на выходах материковой скалы. Таким образом, южная граница комплекса находится под остатками эллинистических построек, а общая площадь дома должна состоять не менее 500 м². В помещениях было открыто 7 небольших разновременных ям.

Непосредственно под вымосткой «святилища Деметры» залегала поздне-архаическая вымостка из грубых суммарно обработанных плит. Ее площадь составила около 15 м², при том, что некоторые камни уходят в западный борт раскопа. Весь исследованный в этом году участок площадью 25 м², расположен внутри

одного из западных помещений позднеархаического дома. Вымостка заметно просела в южном направлении и сохранилась не полностью. В юго-западной части помещения не покрытым вымосткой, была открыта крупная яма, возможно, землянка, диаметром около 2 м. Вероятно, вымостка просела в эту яму. В следующем году планируется исследовать слои под позднеархаической вымосткой.

Наконец, был заложен специальный участок для исследования восточной стены позднеархаического дома, так как в 1964-1966 гг. был полностью открыт только ее западный фас. Площадь снятого культурного слоя и заполнения комплекса составили 33 м². В результате был подрезан борт старого раскопа, и стену удалось открыть на длину 12 м (ширина 0,6 м). Выяснилось, что пристройки с восточной стороны отсутствуют, а южная часть стены лежит на материковой скале, которая частично инкорпорирована в кладку. В результате проведенных работ стали ясны причины нивелировки поверхности в первой четверти 5 в. до н.э., когда полы всего здания были подняты на уровень выходов материковой скалы.

В результате, общая площадь работ на участке составила более 88 м². Находки преимущественно относятся к концу 6 – первой половине 5 вв. до н.э. Среди вещей, происходящих из осыпи борта, следует отметить фрагмент амфоры с графито в виде тамги Аспурга. В целом, работы на участке завершены. Предполагается закончить консервацию объектов и доследовать незначительные участки позднеархаического слоя в южной и западной частях дома.

На участке «С», расположенном возле западной границы скалы Карантинного мыса продолжались исследования многометрового эллинистического зольника. В этом сезоне предполагалось максимально продвинуться в изучении его слоев, по возможности, достигнув материка. Поставленную задачу удалось выполнить, достигнув при этом достаточно неожиданных результатов. Общая площадь исследованного участка составила более 40 м². Глубина раскрытого слоя достигла 2,2 м, причем общая толщина зольника раскопанного в

Рис. 1. Мирмекий. Участок «С». Заглубленная постройка. Склеп (?)

Рис. 2. Мирмекий. Участок «Т». Боспорское I-II вв. н.э. надгробие с пятистрочной надписью

2001–2005 гг. составила не менее 5,7 м. Зольник состоял из однородного слоя серого суглинка с примесью золы, с вкраплениями угля, пещины и мелкой ракушки. В этом сезоне резко возросло количество средних и крупных камней, которые порой переходили в сплошной завал, для разборки которого пришлось применить строительную технику. В завале были встречены прекрасно обработанные квадраты (один со следами от пиранов), плиты обкладки (наибольшая размерами 1,9×0,8 м), многочисленные обломки обработанных блоков. В результате раскопок выяснилось, что зольник образовался над четырехугольной в плане заглубленной постройкой (рис. 1). Она была вырублена в материковой скале на 2 м, при том, что подтесы на скале читаются на высоту до 7 м от пола помещения. Открыта обкладка южной и западной стен, которая сложена из прекрасно обработанных каменных блоков вписанных в выходы материковой скалы. Южная стена, выполненная в технике орфостатно-постелистой кладки, сохранилась на длину 2,3 м. Западная, сложенная из ровных рядов плит на 3,7 м. Некоторые камни выпали из стены. Северная стена комплекса была прикрыта стеной из мощных квадров (средние размеры 1,3×0,6×0,6), сохранилась только на 2 ряда, но производит в высшей степени монументальное впечатление. На крайнем восточном блоке сохранилась подтеска под камень восточной стены, которая полностью отсутствует. Пол помещения покрыт подсыпкой из скальной крошки, под которой расположена вымостка из небольших суммарно обработанных плит, иногда чередующихся с выходами скалы. Площадь помещения составила около 25 м². Находок в каменном завале сделано относительно немного, но они позволяют предполагать, что помещение было сооружено в конце IV – начале III вв. до н.э., при этом были разрушены поздне-архаический и классический слой (судя по находкам в зольнике значительного количества керамики этого времени). Среди находок следует упомянуть фрагменты верхней части «керченской» пелики второй половины IV в. до н.э. Представляется, что открытое помещение не может быть ничем иным, как монументальным склепом. Вероятно, он не был достроен или разрушился в ходе постройки. Об этом в частности, свидетельствует камень, выпавший из широкой трещины в скале, служащей южной стеной постройки. Эта трещина была выбрана в прошедшем сезоне на длину до 3-х м. При этом были найдены скелеты собак и немногочисленный керамический материал, попавший в трещину после гибели комплекса. Вероятно, часть камней была выбрана после гибели комплекса.

В следующем сезоне на участке «С» предполагается доследовать незначительные остатки слоя вокруг открытого объекта и приступить к его последовательной консервации.

На участке «Т», расположенном с восточной стороны акрополя Мирмекия, в этом году предполагалось исследовать широкой площадью слои римского времени, так как позднесредневековый некрополь был в значительной части изучен в сезоне 2004 г. В результате, площадь раскопок составила более 220 м², а плотность исследуемых напластований до 0,8 м. Участок был разделен поперечными бровками на четыре условных квадрата, причем в целях более точного выяснения стратиграфии были заложены две дополнительные бровки. Стратиграфия участка достаточно проста. По всей площади на всю исследованную глубину залегал слой желтого или желтовато-серого суглинка характерный для напластований римского времени. Местами в нем наблюдались линзы серого золистого суглинка, отмечающие углубления и захоронения средневекового времени. На ¼ площади участка (с южной и западной стороны) римский слой лежал поверх материковой скалы. Слои другого характера были связаны с конкретными строительными комплексами, открытыми на участке и будут рассмотрены при их описании.

Прежде всего следует упомянуть 7 захоронений, относящихся к некрополю 13-14 вв., который исследовался в 2000-2004 гг. Захоронения сделаны в грунтовых ямах или плитовых могилах. Большинство могил разрушено и сохранилось фрагментарно. Одна из могил прорезается другой, что на данном некрополе встречается чрезвычайно редко. Таким образом, общее число открытых захоронений возросло до 73. Кроме того, одна из плит обкладки могилы открытой в предыдущем сезоне оказалась фрагментированным боспорским надгробием с рельефом и пятистрочной надписью (рис. 2). Вероятно, к раннему средневековью относятся два конских захоронения. От одного из

них в южной части раскопа сохранилось *in situ* только половина нижней челюсти и несколько ребер. Остальной скелет уничтожен воронкой времен последней войны. Прекрасно сохранилось захоронение кобылы (?) в центральной части раскопа. Оно было сделано в овальной яме размерами 1,8×1,4 м, глубиной не менее 0,6 м. Скелет лежал на левом боку головы в каменном корыте. Это захоронение лошади уже четвертое, открытое на участке.

Значительная часть участка была покрыта плотным слоем ярко-желтого суглинка с мелкими и средними камнями, который образовался после разрушения усадьбы римского времени. В этом сезоне удалось полностью исследовать основное помещение усадьбы (рис. 3). Выяснилось, что оно представляло собой четырехугольную постройку с внутренним пространством 6,8×8,2 м. Толщина стен иррегулярной кладки из крупных камней достигает 0,7 м. Местами стены сохранились почти на 2 м. Позднее помещение было разделено каменной перегородкой на два. Раскопанный комплекс, без сомнения представляет собой подвал дома, так как он заглублен в землю относительно древней дневной поверхности на 0,6 м. Пол постройки покрыт глинистыми промазками и частично засыпан камкой (возможно, упавшей с верхнего этажа), на которой были найдены крупные фрагменты боспорских широкогорлых амфор. В южное помещение, образовавшееся после строительства поперечной стены, с восточной стороны ведут ступени. Два небольших помещения, открытые с восточной стороны от исследованного подвала в 2003 г., являлись своеобразными прихожими. Мощные кладки свидетельствуют о том, что открытый дом, помимо открытого подвального этажа, имел еще один, а, возможно, и два. В завале и кладке стен открыты обломки архитектурных деталей, зернотерок, мраморной скульптуры и

Рис.3. Мирмекий. Участок «Т». Усадьба 2-3 вв. н.э. Вид с севера

сильно фрагментированной надписи. Вместе с подвалом, примыкающим к открытому помещению с юга, общая площадь усадьбы могла составить более 120 м². Время гибели постройки можно отнести к концу 3 – началу 4 вв. н.э. К тому же времени относится еще несколько плохо сохранившихся кладок в северо-западном углу участка.

К востоку от описанного выше здания располагался неоднократно перестроенный объект, первоначально, скорее всего, являвшийся четырехугольным алтарем, сложенным из тщательно пригнанных друг к другу плит. Его восточное завершение разрушено, но можно предполагать, что размеры алтаря составляли 2×2 м при высоте около метра. Впоследствии он был включен в состав какой-то постройки римского времени и, похоже, каким-то образом использовался в позднем средневековье. Возможно, этот алтарь, единственное, что уцелело в этом районе от священного участка эллинистического или раннеримского времени, т.к. судя по подтекам скалы, здесь до строительства усадьбы находилось какое-то крупное здание.

Самым ранним строительным сооружением

Былкова В.П.

Херсонский государственный университет

Раскопки Белозерского поселения в 2003–2005 гг.

Археологическая экспедиция Херсонского государственного университета продолжает исследование Белозерского поселения, расположенного у пос. Днепровский Белозерского р-на Херсонской обл. Раскопки проводятся в северо-восточной части памятника, поскольку она подвергается наибольшему антропогенному разрушению. В раскопе IV в целом открыто 2900 м² при мощности культурного слоя 0,95–1,2 м.

В отчетные сезоны 2003–2005 гг. открыта площадь 1050 м². Общее количество найденных артефактов составляет 32850. На указанной площади найдены шесть полуземлянок, 34 хозяйственных ямы, два очага, остатки наземных построек в виде участков кладок, вымосток, отдельных переотложенных камней, сырцовых завалов. В культурный слой поселения IV – первой четверти III вв. до н. э. впущены пять сарматских и два позднекочевнических погребения.

Все полуземлянки имеют прямоугольную или приближающуюся к ней форму, они различаются размерами и некоторыми особенностями конструкции. Две самые маленькие – площадью 4,5–5 м² – имеют продолговатую форму, они заглублены на 0,95–1,15 м. Форма остальных ближе к квадратной, глубина их от уровня фиксации в культурном слое составляет не более 0,65 м. В полуземлянке № 119, площадью около 10 м², имеется круглая очажная ниша и большая грушевидная яма-хранилище (диаметр 2,3 м, глубина 2 м), отделенная от основного котлована рядом сырцовых кирпичей. Это строение имело стены из сырцового кирпича. В

на раскопе являются остатки оборонительной стены, которая идет в западном направлении параллельно северному борту раскопа. От стены сохранился северный фас толщиной до 0,5 м (сложен из уплотненных камней различного размера), забутовка из мелких камней и один крупный камень южного фаса. Стена открыта на длину 11,2 м, сохранившаяся высота до 0,7 м. Вероятная толщина стены – 2,4 м. С напольной стороны ее подножье присыпано плотным слоем ярко желтого суглинка с массой мелких окатанных камней (вероятно, с водорослями). Материал слоя датируется первой половиной V в. до н.э. Можно предположить, что стена была построена в первой четверти V в. до н.э. с целью увеличения акрополя Мирмекия в восточном направлении. В следующем сезоне предполагается значительное расширение участка в северном и восточном направлении.

По окончании работ 303 предмета были сданы по описи в КГИКЗ. Все ямы засыпаны, а кладки законсервированы. В следующем сезоне предполагается на всей раскопанной территории приступить к масштабным консервационным работам.

полуземлянке № 76, площадью около 30 м², находилась одна из самых больших колоколовидных ям, обнаруженных на поселении (диаметр 4,8 м, глубина 2,4 м). Количество найденной в котловане черепицы – 160 фрагментов солёнов и полукруглых калиптеров – позволяет предположить возможность использования черепичной кровли. Самая большая полуземлянка площадью более 50 м² сохранилась плохо, стенки котлована, в основном, обрушены. Она имеет перепад пола и широкое углубление круглой формы в восточной части.

Среди хозяйственных ям шесть выделяются большими размерами, а по инвентарю резко отличается от других яма № 105, в которой найдены девять гераклейских амфор с клеймами и дипинти и другие целые сосуды. Особенностью изучаемой части раскопа является присутствие в ямах человеческих скелетов, их частей, черепов. В яме № 118 три человеческих черепа и кости найдены вместе с херсонесским амфорным клеймом ΚΟΤΥΤΥΩΝ/ΑΡΙΣΤΩΝΟ подгруппы 2А 285–272 гг. до н. э., по В.И. Кацу. Это самое позднее клеймо, найденное в раскопе IV и на поселении в целом. Обращает на себя внимание тот факт, что в отчетные годы обнаруживаются находки фрагментов амфор, чернолаковой и простой расписной керамики с датировкой последними десятилетиями IV – первыми десятилетиями III в. до н. э. В частности, впервые обнаружено синопское амфорное клеймо III группы ΘΕΥΔΩΡΙΔΟΥ/ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ/... ΤΕΥΟΡΑ с датировкой 288 г. до н.э., по Н. Коновичи.

Результаты работ сезонов 2003-2005 гг. подтверждают выделение двух основных строительных периодов, прослеженное прежде на других участках раскопа. Уточнена их абсолютная хронология на основании находок амфорных клейм, основных типов амфор, чернолаковой керамики, монет, в том числе и в закрытых комплексах. Первый период датируется второй четвертью – серединой последней четверти IV в. до н. э., второй период заканчивается в конце первой четверти III в. до н. э. Находки человеческих скелетов вместе с поздними материалами позволяют предположить, что конец жизни на поселении не был таким мирным, как казалось ранее.

Статистические данные относятся к 2004 г.; материалы 2005 г. еще не полностью обработаны. 56% находок происходят из слоя, 44% – из грунтовых объектов, такое соотношение можно объяснить разрушением слоя и существованием наземных построек. 99% составляет керамическая посуда и строительный материал, 1% – все остальные группы артефактов (среди находок из ям – 98% и 2% соответственно). Амфоры составляют 79% от общего количества керамики, лепная керамика – 12%, кружальная – 6,5%, строительная – 2,5%. Статистика наиболее массового материала просчитана по соотношению амфорных ножек: 47% – Хиос, 18% – Гераклея, 9% – Фасос и круг Фасоса, 8% – неопределенные центры, 6% – Синопа, 3% – Херсонес, 2% – Халкидика, единичны фрагменты амфор Книда, Коса, Лесбоса, Пепарета. Если за 100% принимается кружальная керамика без тары, то серо-глиняная составляет 48%, красноглиняная – 31%, черно-лаковая – 15%, кухонная кружальная – 5%, толстостенная – 1%. Все группы столовой керамики отличаются большим разнообразием форм и типов. Соотношение остальных групп находок следующее: 37% – изделия из металла, 30% – каменные изделия, 29% – изделия из глины, 3% – изделия из кости, 1% – изделия из стекла.

Среди находок обращают на себя внимание систематически встречающиеся буквенные граффити, интересны надписи на доньях сосудов в виде двух полных имен в родительном падеже – ΕΡΜΟΦΑΝΤΟΥ и ΣΥΧΟΤΟΟΥ. Именно в этой части раскопа постоянно встречаются терракотовые статуэтки, в отчетных сезонах найдены две фактически целые терракоты и еще шесть фрагментов. Выделяется находка разрушенного алтаря, рядом с которым находился фигурный сосуд с двумя раскрашенными масками, изображающими двух персонажей круга Диониса (Пан, силен или сатир). Возможно, с этим комплексом связана расположенная рядом яма, где найден предмет магического значения – костяная односторонняя пластина круглой формы с центральным отверстием и двумя граффити.

Монет в отчетном периоде найдено 11, все они ольвийские с изображением Деметры: более ранние датируются, по В.А. Анохину, второй

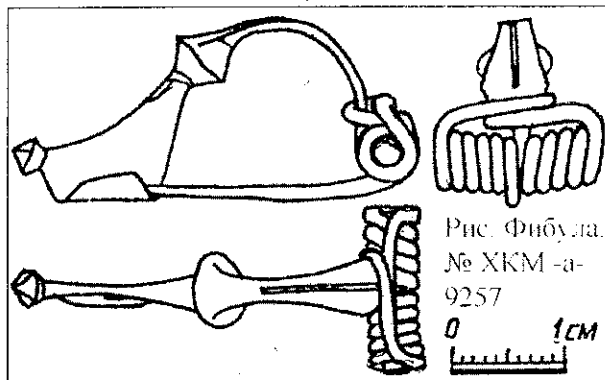

Рис. Фибула.
№ ХКМ -а-
9257

четвертью IV в. до н. э., более поздние – 330-300 гг. до н. э., представлен асс третьей четверти IV в. до н. э., причем это уже вторая находка в раскопе. Среди бронзовых предметов выделяются украшения – серьги, перстень, а также трехлопастные и трехгранные наконечники стрел, редкой находкой является двухлопастный лавролистный наконечник раннего типа с боковым шипом на втулке. Многочисленные железные изделия сравнительно однообразны – целые и фрагментированные гвозди, ножи, серпы.

Пять предположительно сарматских погребений дополняют довольно большую их группу, обнаруженную ранее. Сарматские погребения безынвентарны, за исключением детского погребения № 117, в котором найдено стеклянное пряслице со спиральным орнаментом. В слое встречаются фрагменты амфор с рифлеными ручками южно-причерноморского производства I-II вв. н. э. В качестве редкой находки выделяется фибула из светлого металла, предположительно, латуни, из группы сильно профилированных II в. н. э. (рис.).

Среди средневековых погребений особый интерес вызывает позднекочевническое погребение № 83. Следов могильного сооружения не было. Совершенно вытянутое труположение на спине, костяк ориентирован по линии северо-восток – юго-запад. Череп лежал на затылке лицевой частью вверх, руки и ноги вытянуты. С правой стороны на черепе сохранились следы окраски, под черепом ниже левого ушного отверстия обнаружена бронзовая или медная проволочная серьга типа «знак вопроса», датирующаяся второй половиной XIII-XIV вв., по Г. А. Федорову-Давыдову. С левой стороны в области ребер находилось длинное железное изделие, вероятно, нож. С внутренней стороны берцовой кости лежали мелкие фрагменты еще двух железных предметов очень плохой сохранности. По бронзовой серьге погребение датируется золотоордынским временем, по положению костяка может быть отнесено к половецкой культуре. Присутствие в этом районе населения в XIII-XIV вв. подтверждается систематическими находками фрагментов амфор и сосудов с поливой этого времени в переложном слое раскопа IV.

Виноградська Л. І.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької обл. в 2005 р.

Виноградская Л. И. Археологические исследования в г. Старокостантинов Хмельницкой области в 2005 году. В 2005 г. были продолжены археологические исследования на территории замка К. Острожского и бывшего Доминиканского монастыря. В ходе исследований на территории замка был раскрыт фрагмент предполагаемого рва древнерусского периода, который отделял, по нашему предположению, детинец от пригорода. Его фрагменты были зафиксированы на раскопах предыдущих археологических сезонов. На территории Доминиканского монастыря открыты остатки каменных конструкций монастырских подвалов и подземных ходов XVI-XVII ст. и прослежены слои древнерусского времени.

У 2005 році на замовлення і кошти Старокостянтинівської міської ради були продовжені археологічні дослідження на території замка К. Острожського та колишнього Домініканського монастиря. Метою робіт було уточнення зробленого під час розкопок в попередні роки припущення щодо площі болохівського городища на території замку та його укріплень. На території Домініканського монастиря метою розкопок було простеження нашарувань давньоруського часу та відкриття залишків кам'яних конструкцій монастирських підвалів і підземних ходів XVI-XVII ст.

На жаль, розкопкам як і в попередні роки заважав високий рівень ґрунтових вод, утворений внаслідок підйому води у запрудах річок Случ

та Ікопоть, що оточують замок і близько підходять до монастирських споруд. Крім цього, великі дощі порушили стінки розкопів, що видно на фотографіях (рис. 1; 2;). Тому дослідити повністю залишки споруд та господарських ям, зафіксованих розкопками, явилось неможливим.

Однак, незважаючи на ці перешкоди у 2005 році вдалося встановити, що городище-замчище мало спочатку невелику укріплену площу, яка відокремлювалась від «пригородку» ровом, мабуть, заповненим водою (високі ґрунтові води не дозволили докопати рів до дна). Залишки рову близько 3,0 м завширшки було відкрито у траншеї № 3 біля західної стіни замку під час археологічних розкопок (рис. 1). На фотографії порушені дощем стінки розкопу знаходяться у

Рис. 1. Траншея № 3 (фото)

Рис. 2. Фрагмент розкопу у костіолі Домініканського монастиря з підземними ходами (фото).

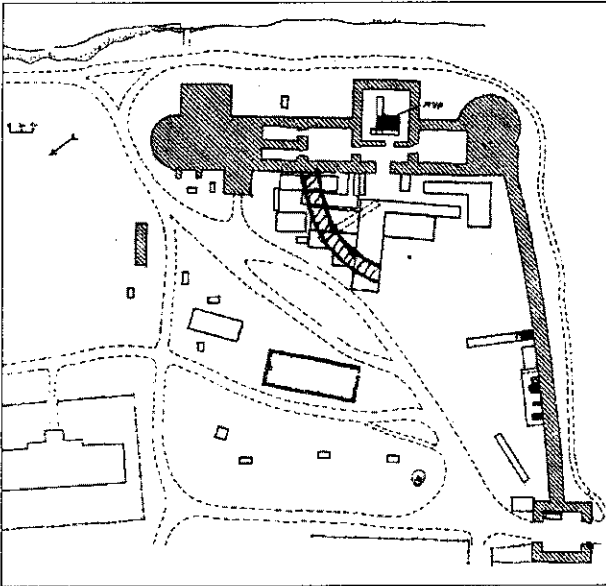

Рис. 3. План подвір'я замку з розкопами і нанесеним на них ровом

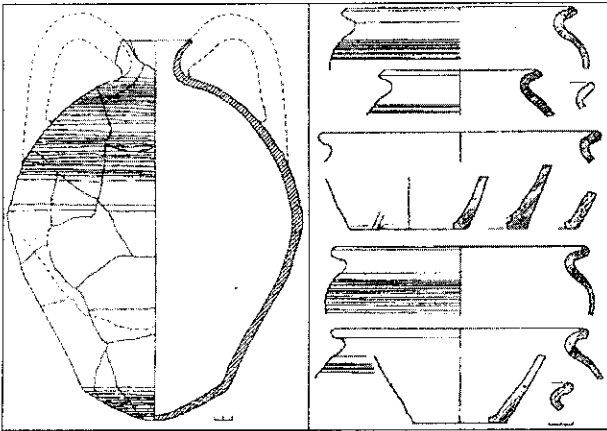

Рис. 4. Реконструкція амфори XIII ст.

Рис. 5. Кераміка давньоруського часу з території замку

місці розташування рову. Цей рів продовжувався під стіну кам'яного палацу замку. Він починався на глибині 0,6 м з денної поверхні давньоруського часу. Слід зазначити, що фрагменти цього рову були зафіксовані під час досліджень на розкопах і у попередні роки. На плані замкового подвір'я вони складають одну овальну лінію (рис. 3). Мабуть, на час будівництва замку К. Острозьким рів було засипано будівельним сміттям та жорствою, що залишилася від обробки каміння для споруд.

Крім траншеї № 3 біля західної стіни кам'яної споруди замку, на розкопі 1 було закладено ще кілька траншей і невеликих розкопів за межами дитинця для з'ясування культурних нашарувань на ще недослідженій території замку. На розкопі біля пам'ятника загиблим у Велику Вітчизняну війну культурні нашарування були зовсім знищені сучасним нівельюванням території. У темно-сірому мішаному культур-

ному шарі зустрічався матеріал від скіфського періоду до XX ст. Для з'ясування потужності культурного шару у проїзді в'їзної башти було закладено шурф, в якому до глибини 2,5 м йшов сірий мішаний ґрунт без єдиної знахідки. На глибині 2,5 м з'явилася вода і роботи прийшлося зупинити. У траншеї біля в'їзної башти зсередини замку в перевідкладеному на поверхню (на глибину 0,3 м від сучасної поверхні) горілому шарі давньоруського періоду знайдено скупчення перепалених фрагментів від трьох амфор, що хронологічно відносяться, за аналогією з подібними амфорами з Херсонесу, до XIII ст. (рис. 4). Вони мали вузьке горло, опуклий тулуб з рифленням у верхній та нижній частинах знахідка яких посередньо вказує на існування на дитинці княжого погребу. Скоріш за все, вони були перегорнуті бульдозером під час будівництва на території замку котловану для спортивних стрільбищ у 60-ті роки XX ст. Під час досліджень у попередні роки на розкопі було зафіксовано границі цього котловану, глибина якого сягала більше 2,5 м (глибші з'явилася вода). Цим котлованом було зрізано також залишки частини замкових підмурків XVI-XVII ст., що були прибудовані до північно-західного муру замку. Від них збереглися фрагменти стін, складені з бутового каміння на вапняному розчині з залишками дверних отворів. Вони являли собою анфіладу двоповерхових приміщень з дверми і дерев'яними сходами в окремому приміщенні, що йшли на другий поверх з виходом на бойові ходи оборонного муру. Для сходинок було вирізано у кам'яному мурі замку пази. Загальна довжина відкритих розкопками приміщень вздовж муру біля 21 м. У кам'яній стіні приміщення зі сходами знаходилася ніша з арочним прорізом, складена з цегли-литовки (з розчосами). Підлога, що знаходилася на глибині 2,4 м від сучасної поверхні також була викладена з такої самої цегли. Ці прибудови були зроблені після спорудження муру і, мабуть, призначалися для розміщення в них замкового гарнізону, тому що в одному з приміщень знаходилася кахляна груба.

Майже вся кераміка (всього біля 550 фрагментів), зібрана під час розкопок на території замку у шарі давньоруського періоду, була дрібно фрагментована і вкрита білим ангобом, що покривав, зазвичай, верхню половину горщиків ззовні і по вінцях – зсередини. Керамічні вироби репрезентовані, в основному, горщиками, діаметр вінець яких коливається від 12 до 27 см (рис. 5). Край вінець округлий, загорнутий у середину, або прямий до 3,0 см заввишки. Прикрашені посудини, зазвичай, врізаними горизонтальними лініями по плечах, іноді в сполученні з вдавленнями паличкою. Зрідка такими вдавленнями прикрашений і край вінчика зсередини. Індивідуальні знахідки у цьому році зустрінуті в дуже обмеженій кількості (в осно-

вному, цвяхи та фрагменти скляних браслетів). Привертає увагу фрагмент посудини (верхня половина) з плоскими вушками-петельками і з прямостоячими вінцями діаметром. Тісто червоно-рожевого кольору, шарувате, з домішкою крупного піску. У верхньому прошарку над шаром згарища, що знаходився одразу під будівельним горизонтом XVI ст., знайдено невелику кількість кераміки XIV-XV ст. Це, як правило, дрібні фрагменти горщиків з короткою шийкою, манжетоподібними вінцями, канельованими зсередини та з потовщеними ззовні вінцями. Тісто з домішкою кварциту, поверхня вкрита рідкою глиною. Жодної цілої форми не вдалося реконструювати. На жаль, у вологому болотистому ґрунті дуже важко було зафіксувати споруди давньоруського часу, а зафіксовані контури споруд XVI-XVIII ст. неможливо було докопати до дна.

На території Домініканського монастиря відкрито підвали та ходи XVI-XVII ст. з коробовим склепінням, складені з бутового каміння на вапняному розчині (рис. 2). Частина ходів була складена з цегли-литовки. Система ходів мала перехрестя, деякі проходи були більшого розміру, деякі – меншого. На жаль, простежити їх до підлоги заважала вода, що з'являлася на глибини 2,8-3,0 м. Під час робіт встановлено, що пізньосередньовічними спорудами було порушено шари давньоруського періоду, в перевідкладених прошарках яких знайдено поодинокі фрагменти кераміки XIII ст. Крім цього було закладено траншею з зовнішнього боку західної стіни костельу, з лівого боку від входу. Було простежено нашарування пізньосередньовічного та давньоруського часу, але шар давньоруського періоду не вдалося докопати повністю з-за підступу води. В цій траншеї були відкриті залишки кам'яного фундаменту, що йшов вздовж західної стіни костельу і уходив під неї. Поруч з фундаментом і над ним знаходилися 2 поховання. В похованні над фундаментом знайдено скелет маленької дитини, друге поховання, що більшою частиною уходило у стінку траншеї, не було відкрито.

Таким чином, під час археологічних досліджень на території замку та монастиря було одержано нові матеріали для висвітлення деяких аспектів розташування об'єктів давньоруського та пізньосередньовічного часу. Як ми бачимо на плані замку і замкового подвір'я залишки рову, відкриті на протязі чотирьох років археологічних досліджень, складають дугоподібну лінію, що виходить з-під кам'яного палацу замку і охоплює частину території подвір'я, замку К. Острозького в напрямку до південно-західного муру замку (рис. 3). Чи можливо, що спочатку замок був побудований у межах цього рову, а пізніше розширений до зафіксованих інвентарями XVII-XVIII ст. розмірів? Відомий дослідник історії міста Старокостянтинова О. Баранович,

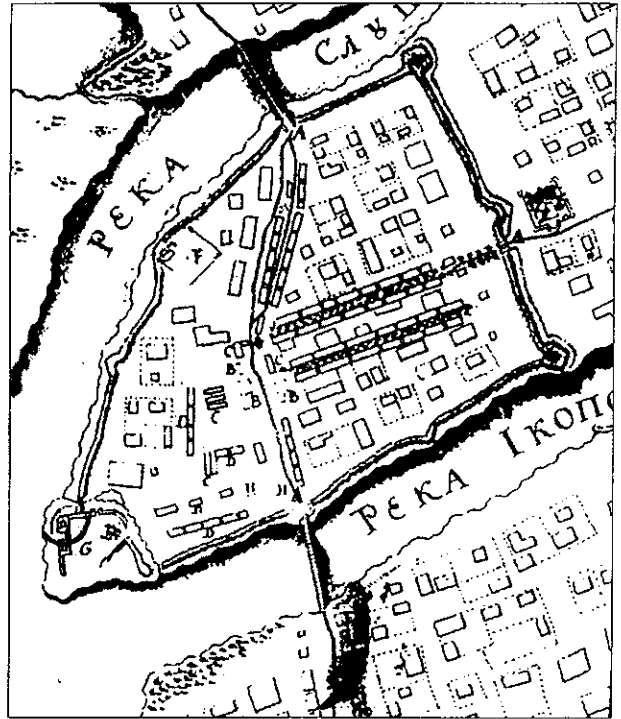

Рис. 6. План 1769 року (за Крищенком Л.) м. Старокостянтинів з нанесеним на ньому дитинцем давньоруського часу

знайомий з «інвентарем» Старокостянтинова 1603 року, вважав, що замок був побудований ще на початку XVI ст. Івашком Лабунським (Баранович 1926, 9-10). Він знаходився у куті мису, мав меншу площу і відділявся від пригородку, який пізніше ввійшов у подвір'я замку К. Острозького, ровом, про що говориться у цьому інвентарі «так, що палац є у пригородку, за замковим мостом.» (Баранович, 1926, 10). Мабуть, через цей рів був перекинутий дерев'яний підйомний міст. За «Інвентарем» 1638 року, який опублікував В. Переговський, палацом називався дерев'яний будинок, що стояв посередині подвір'я замку і який означений на планах Старокостянтинова XVIII ст. (рис. 6). (Виногородська 2002, 22). Цікаві дані щодо первинних укріплень Старокостянтинівського замку, що в якійсь мірі повторюють відомості О. Барановича, подає О. Годованок за виявленим нею «Інвентарем» подільських маєностей князя Януша Острозького 1615 року, складеного польською мовою. В ньому говориться про частину замкового подвір'я – «дитинець», що мала окрему лінію оборони (Годованюк 1996, 60-74). За цими всіма даними виходить, що первинне укріплення було значно менших розмірів, займало саме південно-східне вістря мису й було збудоване до будівництва кам'яного палацу, але до якого часу воно відноситься, не було встановлено. Звертаючи увагу на дані археологічних досліджень, ця територія в межах відкритого рову, скоріш за все, була дитинцем

Болохівського укріпленого городища Кобудь, який використовувався як оборонна сторожа у Литовський період і в подальшому, як первинне укріплення під час будівництва замку у XVI ст. Як ми знаємо з історії, кам'яні замки будувалися десятиліттями. Звертаючи увагу на традиції будівництва на Волині оборонних башт-донжонів, можемо припустити, що на першому етапі будівництва була побудована південно-західна башта (як донжон) з прилеглим до неї цейхгаузом в межах існуючих ще на той час укріплень дитинця і тільки пізніше добудовані кам'яний палац та церква (можливо, наприкінці XVI – початку XVII ст.). Тоді стає виправданим існування дерев'яного палацу, що був розташований у «пригородку» за підйомним мостом через рів. В ньому жив князь поки будовався замок. На користь ствердження про існування давньоруського городища на місці дитинця слід відзначити, що потужний шар згарища, який був зафіксований на глибині 0,6-0,7 м, знаходився тільки на згоданому дитинці, а з зовнішнього боку рову він зустрічався у вигляді тонких переривистих прошарків. Теж саме можна сказати й про археологічні знахідки, кількість яких за межами дитинця значно зменшується. Це говорить про те, що населення покинуло городище заздалегідь до спалення і забрало з собою всі речі. Описане вище відкриття рову давньоруського періоду, що оточував невелику площу городища, дозволяє говорити про існування на ньому у XIII ст. дерев'яних оборонних споруд (товстий шар вугілля зсередини городища і відсутність його

ззовні-рову), а знахідки фрагментів віконниці давньоруського часу дозволяють припустити наявність на городищі світських або церковних споруд. Замок XVI ст. побудований на городищі Болохівській землі, яке було знищено у середині XIII ст. Данилом Галицьким. Така ситуація характерна для будівництва більшості замків XV-XVII ст. на території Правобережної України, коли на давньоруських городищах будувалися замки литовського й польського періодів. Наприкінці XVI-XVII ст. замок вже був цілісним житлово-оборонним комплексом з замкнутою периметральною забудовою, що нагадує традиційну забудову давньоруських городищ (під валом сторожи, комори). Його забудова була змішаною – кам'яною і дерев'яною. Спочатку, мабуть, замок займав меншу площу і був огорожений кам'яними мурами. Пізніше його площа була розширена й огорожена дубовими стінами з валами та п'ятьма дерев'яними вежами з дубових колод про що говориться в «інвентарях» XVII-XVIII ст.

Література

Баранович О. Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. Київ, 1926.

Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2002. – Вип. 11.

Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем» 1615 р. // Архітектурна спадщина України. № 3. Частина перша. Київ, 1996.

Внуков С.Ю.

Институт археологии РАН

Раскопки городища Кара-Тобе в 2005 г.

Внуков С.Ю. Раскопки городища Кара-Тобе в 2005 г. У 2005 були продовжені розкопки греко-скифського городища Кара-Тобе, розташованого на західній околиці м. Саки у Північно-Західному Криму. Дослідження велись у центральній частині поселення на трьох ділянках в районі Центральної башти. Досліджувались приміщення 47а, 47б і 53. Підтвердилося припущення про існування в центрі городища в кінці II – першій половині I ст. до н.е. (I-й будівельний період) великого будівельного комплексу. До нього входили Центральна башта, велике подвір'я (Південна площа), на південь від неї – ряди однакових приміщень. Всі об'єкти законсервовані.

Кара-Тобинская археологическая экспедиция ИА РАН в 2005 г. продолжила стационарные раскопки греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки в Северо-Западном Крыму¹. Как и все последние годы, работы экспедиции осуществлялись по двум основным направлениям: археологические исследования и консервация и музеефикация ранее раскрытых

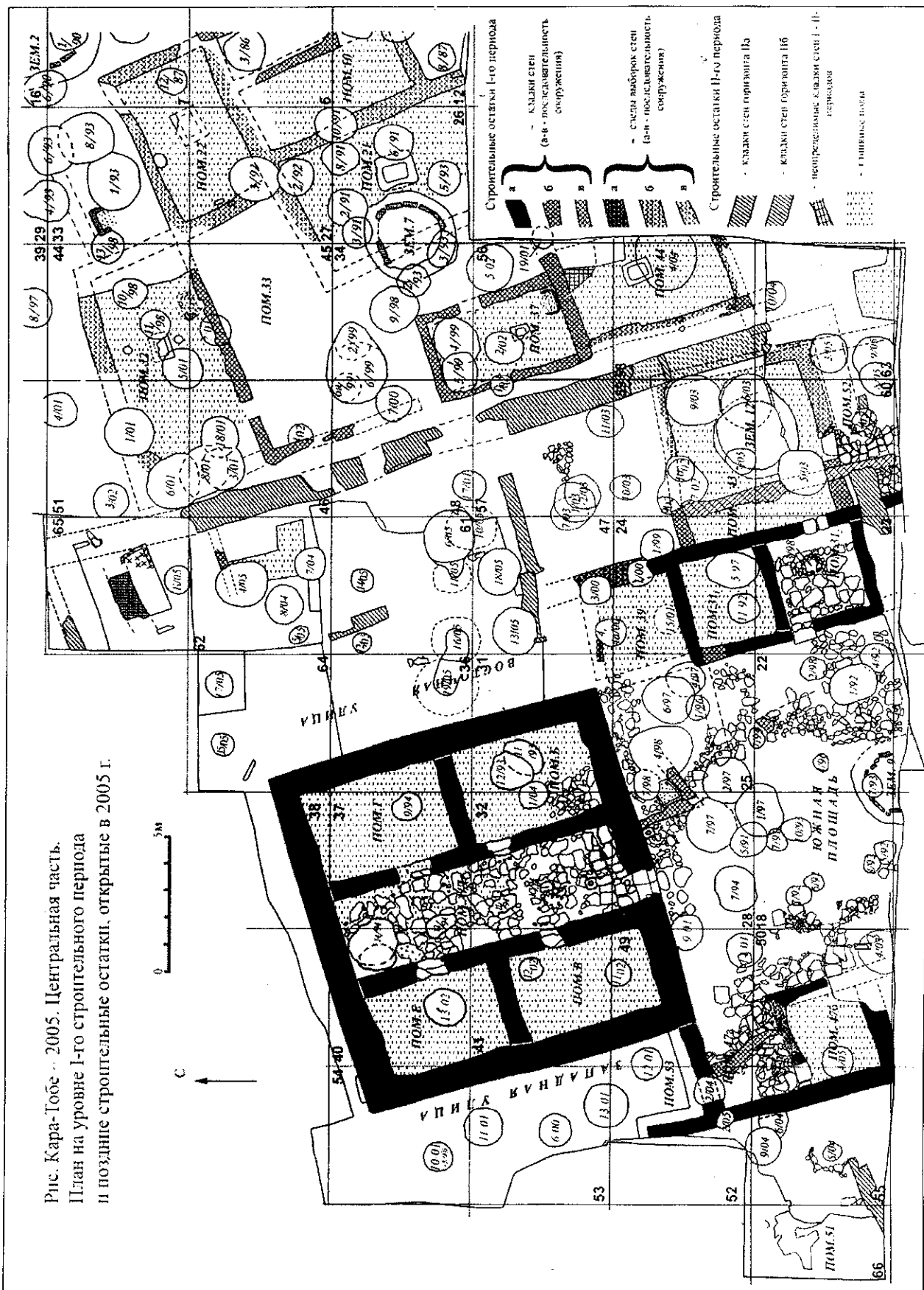
¹Исследования проводились на средства грантов РГНФ № 05-01-18096е в рамках проекта «Раскопки греко-скифских памятников в окрестностях Евпатории» (совместно с МГУ), Президиума РАН, проект «Материальная и духовная культура сельского населения античных государств Таврики», а также спонсорской помощи Фабрики мебели «8 марта» (г. Москва).

объектов в рамках создаваемого на городище археологического музея-заповедника.

Исследования, продолжавшиеся два месяца, как и в прошлом году, велись в центральной части поселения на трех участках – у юго-западного угла Центральной башни, к юго-востоку от башни и вдоль ее восточной стены. Всего исследовалось около 260 м² площади. Из них на 200 м² проводились исследования, вновь прирезанная площадь составила немногим более 60 м². Таким образом, общая раскопанная на памятнике площадь достигла примерно 1520 м².

В 2005 г. планировалось исследовать ранние помещения к юго-западу от Центральной башни, которые ограничивали «Южную площадь» на западе; раскрыть наслоения и сооружения

Рис. Кара-Тобе - 2005. Центральная часть. План на уровне 1-го строительного периода и поздние строительные остатки, открытые в 2005 г.

раннего строительного горизонта к юго-востоку от башни и продолжить работы вдоль восточной стены башни с раскрытием трассы Восточной улицы и выходящих на нее помещений.

Помимо археологических исследований экспедиция совместно с обществом Евпаторион продолжила работы по реставрации и музеефикации Центральной башни и наиболее значимых сохранившихся объектов на поселении, а также обустройство интерьеров построенной ранее на городище реплики скифской усадьбы.

Юго-восточный участок примыкает с запада к исследованной ранее так называемой «Южной площади» (рис.). Здесь в 2004 г. было начато раскрытие помещения 47, ограничивавшее с запада эту площадь. В 2005 г. были полностью разобраны остававшиеся на участке скифские строительные остатки, снят слой разрушения ранних помещений и зачищены их полы. В результате было установлено, что на предполагаемой площади помещения 47 в период существования строительного горизонта Ia располагались два помещения – 47а и 47б. Кроме того, на севере в ряд с ними находилось еще одно частично сохранившееся помещение 53 (рис.). Все они имеют практически одинаковую форму и размеры (около 3,2×2,8 м), которые совпадают с размерами аналогичных раскрытых ранее помещений, ограничивающих Южную площадь на востоке. Особо примечательно то, что северное помещение 53 примыкало к западной стене башни. Таким образом, оказывается, что башня на западе (и, видимо, на востоке) была обстроена помещениями, а не выступала на север за пределы комплекса, как предполагалось ранее (рис.).

Самое южное помещение 47б сообщалось с помещением 47а дверным проемом в северной стене. Жилой уровень в нем представлял собой обычный глиняный пол. Необычно заполнение помещения. Непосредственно над зачищенным жилым уровнем лежит тонкая гумусная прослойка с камышовым тленом, образовавшаяся при разрушении крыши. Над ней залегает сырцовый завал от верхней части стен постройки. В нем встречаются куски побеленной глиняной штукатурки, а также пластины еще одного мощного пола стандартной конструкции – чередующиеся тонкие прослойки глины и золисто-глинистого натопа общей толщиной около 20 см. Пластины не горизонтальны, они скручены и разбиты на отдельные блоки, некоторые из которых стоят почти вертикально. Они явно обвалились откуда-то сверху. Существование верхнего уровня в рассматриваемом помещении подтверждает и лестница, примыкающая к его восточной стене. Скорее всего, это была эксплуатируемая крыша, у которой вместо обычной земляной засыпки над камышовым настилом находились глиняные намазки.

Помещение 47а выделяется конструктивно. Оно не имело восточной стены и было открыто на восток, на «Южную площадь» (рис.). Жилой

уровень в нем отмечен вымосткой, составлявшей одно целое с вымосткой этой «площади». Помещение было проходным и имело служебное назначение. Его заполнение – обычный сырцовый завал. Примечательно, что при последующей перестройке скифами центрального комплекса восточная часть северной стены этого помещения была разобрана, а примерно по его середине на вымостку была поставлена наребрежная кладка север-юг (строительный горизонт Ib). В результате был открыт проход с «Южной площади» вдоль западной стены башни, а помещение 47а превратилось в узкий коридор, ведущий к помещению 47б (рис.). Схожие перестройки были зафиксированы и у юго-восточного угла башни.

Помещение 53 сохранилось хуже других. Его северная и частично западная стены были разобраны при перестройках. Жилой уровень в нем не прослеживается. Заполнение помещения – однородный суглинок с золой, обычный для уличных мусорных наслоений. Видимо, он отложился после перестройки помещения.

Таким образом, было подтверждено предположение о существовании в центре городища в конце II – первой половине I вв. до н.э. (I-й строительный период) крупного строительного комплекса. В него входили Центральная башня, обширный двор («Южная площадь») к югу от нее и замыкавшие двор на западе и востоке ряды одинаковых помещений (рис.). Ширина комплекса около 21 м. Его южная часть пока не открыта, поэтому длину комплекса определить невозможно, но она была не менее 26 м. Видимо, этот ансамбль, в отличие от расположенных к востоку от него комплексов, первоначально не был частновладельческой усадьбой. Помимо планировки он отличается лучшим качеством и сравнительной монументальностью конструкций.

Находки в описываемых помещениях обычны для ранних слоев поселения и не очень выразительны. Сырцовый завал почти стерилен. Часть материала, как обычно на памятнике, представлена ранними находками, происходящими из полностью уничтоженных при строительстве комплекса предшествующих наслоений. Особо примечательна найденная в помещении 47а монета Амиса времени Митридата Евпатора типа Никагор-гонейон. Ее дата соответствует предлагаемому времени функционирования помещений I-го строительного периода (конец II – первая половина I вв. до н.э.). Основная масса найденного здесь материала (родосское клеймо, фрагменты мегарских чаш, лаковая посуда и др.) относится к этому же времени.

Также была прирезана небольшая площадь в юго-западном углу раскопа. Здесь, в осыпавшемся борту раскопа, проступали крупные скопления керамики. На этом участке были открыты остатки плохо сохранившегося скифского помещения 51 (рис.), сгоревшего в сильном

пожаре в конце 2-го строительного периода. В слое пожара над глиняным полом обнаружено несколько амфор, лепные сосуды и скопление ткацких грузиков. Особо примечательна монета Пантикапея типа треножник, тирс – голова Диониса вправо первой половины I в. до н.э. Она явно более ранняя, чем массовый материал комплекса. Пожар, видимо, следует соотносить с аналогичными разрушениями, неоднократно фиксировавшимися в других помещениях поселения и связываемыми с событиями Аспурговой войны конца I четверти I в. н.э.

В перекрывающем помещении слое зачищены два впускных детских погребения: позднескифское в коричнево-глиняной амфоре и безынвентарное, совершенное в узкой яме, видимо, средневековое.

На юго-восточном участке также исследовались сооружения I-го строительного периода. Они были пристроены с востока к помещениям восточного ряда центрального комплекса. Это помещение 43, основная часть которого раскрывалась в прежние годы, и расположенное южнее новое помещение 52 (рис.). Их стены на большем протяжении были разобраны в древности. О планировке и размерах этих помещений можно судить по глиняным полам и следам выборок их стен. Зафиксирован только небольшой участок кладки стены с дверным проемом, разделявшей эти помещения. Кроме того, в помещении 52 сохранился небольшой участок плотной аккуратной вымостки, первоначально, видимо, занимавшей всю его площадь. Заполнение этих сооружений представляло собой также сырцовый завал с небольшим количеством невыразительных находок.

Помимо этого установлено, что южный отрезок проходившей через этот участок более поздней восточной стены скифской «цитадели» (2-й строительный период, середина I в. до н.э. – первая четверть I в. н.э.), тоже был целиком разобран. Траншея выборки этой стены под прямым углом поворачивает на запад, переходя в южную стену «цитадели» (рис.). Тем самым подтверждается предположение о том, что центральная часть городища во 2-м периоде была ограждена специальными стенами. На самом обширном исследовавшемся в 2005 г. участке вдоль восточной стены башни был достигнут уровень начала 2-го строительного периода (середина – вторая половина I в. до н.э.). Все строительные остатки здесь также были почти полностью разобраны в древности (рис.). Планировку участка удастся реконструировать лишь в общих чертах. Вдоль стены башни в это время выделяются значительной примесью золы и огромным количеством битой керамики. Судя по ним, ширина улицы в разное время колебалась в пределах 1,5–2,0 м. На последнем этапе (первая четверть I в. н.э.) улица была по-

крыта подсыпкой из морской гальки. Такие же подсыпки фиксировались и на других улицах вокруг Центральной башни.

Находок в наслоениях улицы очень много и они сильно фрагментированы. Основная их масса датируется серединой I в. до н.э. – I четвертью I в. н.э. Особо следует отметить найденные в отложениях улицы фрагменты глиняной расписной свистульки в форме птички и головку терракотовой женской статуэтки. При разборке галечной подсыпки улицы, которая соответствует уровню разрушений Аспурговой войны, обнаружен наконечник железной трехлопастной черешковой стрелы. Около 20 таких стрел, наконечники двух копий и дротика были найдены в прежние годы в комплексах этих разрушений, в первую очередь, на участке улицы перед входом в башню.

Между описанной улицей и восточной стеной «цитадели» в ряд располагалось несколько помещений. От них сохранились только невыразительные участки полов, обрывки кладок и траншей выборок, а также две сильно разрушенные печи (рис.). Эти остатки принадлежат нескольким строительным горизонтам и различным жилым уровням в пределах 2-го строительного периода. По ним невозможно восстановить детальную планировку участка. Некоторые из этих помещений непосредственно примыкали к восточной стене «цитадели».

Стратиграфия этого участка более пестрая – чередующиеся прослойки пылевидного слоя с золой и без нее, суглинка, чистой глины (материковые выбросы из ям) и т.п. В некоторых случаях удалось проследить небольшие участки утоптанной поверхности, отмечающей разные жилые уровни. Находок здесь меньше, чем в отложениях Восточной улицы, и они не очень выразительны.

Кроме того, вся площадь к востоку от башни была изрезана большим количеством зерновых ям (рис.). Всего за сезон на юго-восточном и восточном участках раскопа выбрано 19 ям и около 10 остались пока невыбранными. Ямы имеют самую разнообразную форму и размеры, глубина их порой достигала 2,5 м. Стенки двух из них имели каменную обкладку, одна – обкладку из сырцовых блоков и у одной ямы камнем было обложено только горло. Эти перекопы еще более затрудняли реконструкцию планировки восточного участка.

Помимо уже перечисленных находок, сделанных в 2005 г., следует отметить около 20 клейм на ручках и горлах амфор. Кроме обычных клейм Фасоса, Гераклеи, Херсонеса, Синопы, Родоса, Книда, Коса можно отметить редкие уникальные клейма на ручке колхидской и профилированной ручке красноглиняной амфор. Необходимо отметить также еще две бронзовые монеты, одна из которых неопределима, а другая относится к чеканке Херсонеса (тип колено-

преклоненная дева – грифон). Таким образом, из 17 найденных на городище определенных монет 6 (более трети) датируются периодом Митридата Евпатора (чеканка Амиса, Синопы, Херсонеса и Пантикапея). Это самая большая коллекция монет указанного периода, найденных на памятнике Северо-Западного Крыма.

Большой интерес представляет также находка в отвале из котлована, расположенного на городище дота, небольшого фрагмента мраморной статуи. На нем определяются лишь складки одежды. Судя по ним, статуя была размером примерно в человеческий рост. Эта находка, а также обнаруженные ранее мраморная женская головка, сколотая с горельефа (?), три надписи на плитах и фрагмент небольшой дорической колонны выделяют данный памятник среди других сельских поселений Северо-Западного Крыма.

Таким образом, раскрытие в центре городища строительного комплекса, включающего Центральную башню, двор и два ряда небольших одинаковых помещений, а также нумизматические и иные находки подтверждают сделанное ранее предположение о дислокации на Кара-Тобе отряда греко-пантийских войск во время вхождения региона в состав державы Митридата Евпатора. Возможно, он размещался именно в описанном центральном комплексе.

Воронов С.О.

Институт археології НАН України

Підводні історико-археологічні дослідження: пошук санітарного транспорту «Вірменія»

Розвідкою, проведеною влітку 2005 р. було досліджено вірогідні місця загибелі санітарного транспорту Чорноморського флоту РСЧФ епохи 2-ї Світової війни «Вірменія» (об'єкт підводної спадщини України №180-п). Пошукові роботи проводились в акваторії Чорного моря на траверсі мисів Аю-Даг – Сарич (Автономна Республіка Крим).

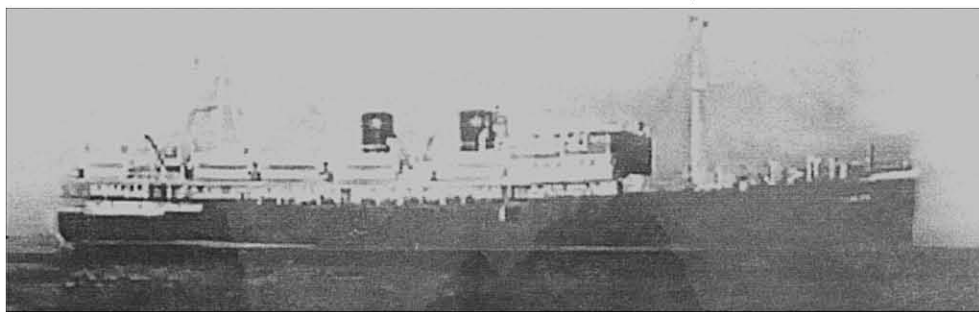
СТ «Вірменія» був зпроектований в 1925 (1926) р. Центральним бюро морського суднобудування (керівник – інженер-суднобудівник Я.К. Копержинський). Проект передбачав двохпалубну архітектуру із збільшеною довжиною середньої надбудови (81,7 м). Теплоходи будувалися двома серіями. Всього до серії поштово-пасажирських суден збудованих для експресної Кримсько-Кавказької лінії входили: «Абхазія»,

В ходе земляных работ в 2005 г. был также продолжен отбор образцов грунта для палеоботанических анализов.

Следует также отметить, что летом 2005 г. в экспедицию была передана монета Херсонеса, случайно найденная на Сакской пересыпи. Она относится к типу 223-225 В.А.Анохина, который представлен среди находок с пересыпи, опубликованных С.Б.Ланцовым. Эта находка дополняет его сводку.

Помимо археологических исследований экспедиция совместно с обществом Евпаторион в 2005 г. продолжила работы по музеефикации Центральной башни и некоторых других объектов на городище, а также обустройство интерьеров построенной ранее реплики скифской усадьбы. В частности в Центральной башне был реставрирован центральный вход. Положен новый каменный блок перекрытия дверного проема, поставлена деревянная дверь, в древних пазах восстановлен брус дверного засова. При этом были выявлены мелкие, но интересные конструктивные детали устройства запоров двери башни. Также были законсервированы (цементированы) кладки раскрытого западного ряда помещений центрального комплекса. В «скифской усадьбе» была поставлена действующая модель скифской ручной мельницы.

«Аджарія», «Україна», «Вірменія», «Крим» і «Грузія» (останні два побудовані на судноверфі в м. Кіль, Німеччина). Перше судно серії – «Абхазія», головне судно серії – «Крим». «Вірменія» – друге судно другої серії. Серія визнана кращою по досягненням, швидкості і комфортабельності серед суден вітчизняної побудови довоєнної доби. В 1931 р. теплохід включено до складу Чорноморського державного морського пароплавства. Виконував транспортування вантажів та пасажирів на лінії Одеса – Багумі – Одеса. Судна серії виявилися майже єдиними суднами на Чорному морі, які могли ефективно використовуватися як швидкохідні військові і санітарні транспорти. П'ять теплоходів з шести були потоплені в 1941 – 1942 рр.

З 08.08.1941 р. поштово-вантажно-пасажирський теплохід «Вірменія» (командир капітан-лейтенант Володимир Якович Плаушевський) мобілізований до складу ЧФ з переобладнанням в санітарний транспорт (підпорядковане медико-санітарному відділу ЧФ). На борту встановлено три 45-мм зенітні гармати і кулемети. Судно не встигли перефарбувати. На палубі і бортах були нанесені великі яскраво-червоні хрести. Виконував рейси по евакуації цивільного населення м. Одеси і Севастополя та поранених військовослужбовців. Згідно з наказами командування проводив транспортування до Одеси і Севастополя військових підрозділів, боєприпасів, військової техніки, продовольчі запаси і медикаменти.

05.11.1941 р. теплохід доставив до Севастополя з Новоросійська декілька маршових батальйонів (4500 чол.) із зброєю та боєприпасами. По завершенню розвантаження судно було пришвартоване в районі Павловського мису, де, згідно з наказом №003 Командуючого Севастопольським оборонним районом, терміново було завантажено особовий склад санаторію ВЦСПС, Медико-санітарного відділу Чорноморського флоту, Севастопольського військово-морського госпіталю, Військово-морського госпіталю 2-го розряду, Миколаївського базового госпіталю, Базового лазарету Південної сторони, 5-го Медично-санітарного загону Чорноморського флоту, Північного морського госпіталю 1-го розряду, Військово-морського госпіталю № 40 Чорноморського флоту, поліклініку (кількість не встановлена), санітарно-епідеміологічну лабораторію Чорноморського флоту (кількість не встановлена), медсанзагони (кількість не встановлена), і декілька цивільних лікувальних закладів міста (кількість не встановлена). Крім цього на борт судна було завантажено (частково): особовий склад Складу № 280 Чорноморського флоту, санітарної служби Очаківського сектора Одеської Військово-морської бази, 5-го Військово-санітарного складу Чорноморського флоту, санітарної служби 120-го Окремого Чонгарського артилерійського дивізіону, Лабораторії відділу інфекцій госпіталю Одеської військово-морської бази, Одеського військово-морського госпіталю.

Вночі 06.11.1941 р. судно вийшло курсом на Туапсе. На траверсі мису Фіолент було отримано наказ, згідно з яким теплохід зайшов до Балаклавської бухти, де прийняв на борт з баркасів і катерів особовий склад співробітників Балаклавського відділу НКВС (кількість не встановлена). Згідно з наступним наказом в 02.00 07.11.1941 р. судно відшвартувалося в порту Ялти з метою евакуації поранених Ялтинського військово-морського госпіталю, Сімферопільських медсанбатів (кількість не встановлена), радянський та партійний актив Ялти (кількість не встановлена) та співробітників Ялтинського

відділення НКВС (кількість не встановлена).

Під час стоянки в Ялті командиром був отриманий наказ командуючого флотом віце-адмірала Ф.С. Октябрського про заборону виходу в рейс до 19 год. (настання темряви) в зв'язку з відсутністю авіаційного прикриття.

Всупереч наказу транспорт «Вірменія» 07.11.1941 р. в 08.00 (09.30) вийшов з Ялти під охороною двох сторожових катерів. В 11.25 на траверсі Гурзуфа транспорт був атакований двома торпедами торпедоносця Люфтваффе «He-111». Атаку було проведено з боку берега на низькій висоті з дистанції 600 м. Одна торпеда влучила в носову частину судна. В 11.29 внаслідок отриманих пошкоджень транспорт «Вірменія» затонув. За непідтвердженою інформацією з архівних джерел Німеччини, в атаці на транспорт брав участь підводний човен Крігсмарін. За інформацією ВМГ ОР ЦЕПМ НАН України теплохід прикривався з повітря двома винищувачами «И-153» які знаходилися на висоті 500 м над хмарністю 2-3 бали. Винищувачі допустили злочинну недбалість, знаходячись за хмарами далеко збоку від охоронюваного судна і дали можливість літаку ворога безнаказано його атакувати і потопити.

Загибель санітарного транспорту «Вірменія», за кількістю жертв, є найбільшою катастрофою серед суден СРСР (і в цілому антигітлерівської коаліції) на театрі військово-морських дій під час 2-ї Світової війни. Загибло до 5500 (5000) осіб. В тому числі 173 (160) медики – весь наявний медичний склад госпіталів. Згідно з нововідкритими даними ДПСУ, на 01.05.2005 р. загальна цифра загиблих (з урахуванням цивільного населення яке не враховувалося під час завантаження) сягає біля 7000 осіб. Кораблям охорони вдалося врятувати 8 осіб.

В 2005 році Департаментом завершено I етап комплексу пошукових архівних та підводних робіт по виявленню місцезнаходження СТ «Вірменія» з метою паспортизації об'єкту. Проведено комплекс архівних досліджень і три пошукові підводно-археологічні експедиції.

Групою архівних досліджень проведено вивчення документації Архіву військово-медичних документів, архіву ЧМП, Центрального Військово-морського архіву РФ, архіву Музею морського флоту України, архіву Чорноморського флоту, архіву Центрального Військово-Морського музею МО РФ.

В архівах відкрито і ідентифіковано 187 військовослужбовців медичних закладів, які були в складі пасажирів СТ «Вірменія» і загинули 07.11.1941 р. Ідентифікаційний матеріал містить поіменний список, дані карток військового обліку з особистими даними, завірені Медико-санітарним відділом Чорноморського флоту. Матеріали щодо втрат на борту СТ «Вірменія» виявлено в Центральному Військово-морському архіві Російської Федерації. З інформації

частково знято статус військової таємниці або документації обмеженого користування. Під час вивчення документації зафіксовано 25 військових, державних і партійних установ, працівники яких були завантажені на борт СТ «Вірменія» під час евакуації в порту Ялта. По кожній з виявлених установ створено архівну групу досліджень, які з 26.09.2005 р. розпочали додаткове пошукове опрацювання документації в установах згідно з їх компетенцією.

Склад пошукової науково-дослідної флотилії:

1. Морський водолазний бот «Почаїв» (НДЦ «Державний океанаріум» Збройних Сил України).

2. Населений підводний апарат «Лангуст» (НДЦ «Державний океанаріум» Збройних Сил України).

3. Лоцманський катер «ЛК-8» (Ялтинський морський торговий порт).

Пошукова програма містила три вірогідні квадрати дослідження, координати яких надані державними та відомчими архівними фондами України та Російської Федерації.

Квадрат № 1: 12 миль на південь від порту Ялта (глибина 470 – 500 м). Координати виявлені в архівних фондах Чорноморського морського пароплавства та підтверджені матеріалами Музею морського флоту України.

Квадрат № 2: 5 миль на траверсі мису Аю-Даг (глибина 250 м). Координати виявлені в архівних фондах Центрального Військово-Морського архіву Російської Федерації та підтверджені матеріалами Військово-Медичного музею РФ.

Квадрат № 3: 27 миль на траверсі мису Сарич (глибина 1200 м). Координати виявлені в архівних фондах Центрального Військово-Морського музею РФ та підтверджені матеріалами Музею Чорноморського флоту Російської Федерації.

27.05.2005 р. флотилія вийшла в квадрат №1 пошукової програми Департаменту. Навігаційними системами ВБ «Почаїв» виконано фіксацію архівних координат. Екіпажем НПА «Лангуст» (3 фахівця-акванавта) виконано спуск в місце вірогідного розташування затонулого судна. Робота НПА відзначалася підвищеним рівнем небезпеки. Управління рухом апарата виконувалося з ходового містка суднозабезпечення. Курсові кути маршруту переміщення НПА та глибини роботи зафіксовано в вахтовому журналі та журналі водолазних робіт. Сірководневий шар зафіксовано на глибині 100 м. Повна фіксація зникнення природного освітлення зафіксована на глибині біля 30 м. Апарат виконував роботу в квадраті з невідомими ландшафтними та геологічними характеристиками. До цього в даній точці координат та поряд роботи і дослідження не проводились. Стан донного ґрунту невідомий. В вертикальній площині рух апарату проводився в межах: 462 – 540 м. Загальний час перебування апарату під водою – 8 годин.

Виявлено, що донна поверхня в точці координат має надзвичайно складний (гірський) ландшафт із значною кількістю підвищень та

понижень. Зафіксовано глинисті, кам'яні та мулові формування різної конфігурації, що створювали для НПА можливість аварійних ситуацій.

Дослідження квадрата проводилось шляхом візуального огляду донної поверхні через бортові ілюмінатори НПА. Під час огляду донної поверхні залишків СТ «Вірменія» або інших, неідентифікованих об'єктів, не виявлено. Слідів можливого місця катастрофи не виявлено.

Комісією по ідентифікації СТ «Вірменія», на основі матеріалів дослідження квадрату №1, затверджено:

1. Квадрат №1 досліджено в повному обсязі. Слідів катастрофи та залишків СТ «Вірменія» не виявлено.

2. Координати місця загибелі СТ «Вірменія», які зафіксовані відносно квадрату №1, вважати хибними, як такі, що не відповідають дійсності.

3. Внести зміни до архівних матеріалів Державних архівних фондів та музеїв, які задіяні в програмі досліджень та пошуку СТ «Вірменія».

З 7 по 12 червня 2005 р. проведено дослідження квадрату №2. Лоцманським катером Ялтинського морського торгового порту «ЛК-8» за допомогою ГБО виконано комплекс пошукових робіт в координатах вірогідного місцезнаходження СТ «Вірменія» (3 милі на S від мису Аю-Даг). Глибина ймовірного залягання об'єкту 90 – 250 м. Під час огляду донної поверхні на глибині 182 м виявлено неідентифікований об'єкт який може бути фрагментом СТ «Вірменія». Об'єкт розташований на схилі підводної платформи (глибини від 90 м до 250 м). Подальший пошук припинено в зв'язку з вичерпаністю можливостей пошукової техніки яка є в наявності.

Комісією по ідентифікації СТ «Вірменія» на основі матеріалів дослідження визнано що координати квадрату №2 є такими, що потребують додаткового дослідження, і мають перспективу. Можлива відстань від виявленого об'єкту до головної частини корпусу вірогідно біля 150 – 200 м.

З 15 по 28 серпня 2005 р. проведено додаткове дослідження квадрату №2. Лоцманським катером Ялтинського морського торгового порту «ЛК-8» за допомогою вдосконалених бортових пошукових приладів виконано комплекс пошукових робіт в координатах вірогідного місцезнаходження СТ «Вірменія» (5 миль на S від мису Аю-Даг). Глибина ймовірного залягання об'єкту 180 – 290 м. Під час огляду донної поверхні до глибини 248 м об'єкт не виявлено. Неідентифікований об'єкт розташований на схилі підводної платформи (глибини 182 м) визначено як утворення скельного типу природного утворення.

Подальший пошук припинено в зв'язку з вичерпаністю можливостей пошукової техніки, яка є в наявності. Більш потужна пошукова техніка в Україні відсутня.

Комісією по ідентифікації СТ «Вірменія» на основі матеріалів дослідження визнано, що

координати квадрату №2 є такими, що потребують додаткового дослідження до глибин 500 – 700 м, і мають перспективу.

В зв'язку з відсутністю в Україні пошукової техніки, яка може працювати на значних

Воронов С.О.

Інститут археології НАН України

Підводні історико-археологічні дослідження ескадреного міноносця ЧФ РСЧФ «Фрунзе» та проривача мінних загороджень Крігсмаріне Німеччини «Sperrbrecher-191»

У 2005 р. проводились підводні дослідження двох об'єктів, які були затоплені у ході бойових дій.

Об'єкт 1: ескадрений міноносець «Фрунзе» ЧФ РСЧФ. Архівна довідка.

1. Тип і призначення об'єкту: ескадрений міноносець, удосконалений проект есмінця «Новик» типу «Счастливый» (до 05.02.1925 р. – есминець «Быстрый»).

2. Власник об'єкту: Чорноморський флот РСЧФ. Вступив до строю 18(01).IV.(05).1915 р.

3. Закладений: 16(29).10.1913 р. на Санкт-Петербурзькому металевому заводі на замовлення для Чорноморського флоту (виготовлено 57 т готових частин).

4. Спущений на воду (зібраний): 25(07).V.(06) 1914 р. на стапелі заводу Ваддона в м. Херсон.

5. Екіпаж: 125 чол.

6. Водотоннажність /стандартна/: 1100 т.

7. Водотоннажність /повна/: 1460 т. (1700 т).

8. Осадка: 3,2 м.

9. Швидкість:

– максимальна 30 (32) вузлів (59,3 км/год.)¹;

– економічна 17 вузлів (31,5 км/год.)¹.

10. Головна суднова силова установка: паротурбінна (дві головні турбіни, які знаходилися в автономних відділеннях і п'ять котлів), двохвальна, потужністю 25500 к.с. (18,8 МВт). Запас нафти в 500 т забезпечував 80 годин плавання із швидкістю 21 вузол (38,9 км/год.).

11. Дальність плавання: 1600 миль (2963 км) економічним ходом.

12. Довжина найбільша: 98,0 м.

13. Ширина найбільша: 9,3 м.

14. Висота борту: 3,8 м.

15. Озброєння:

– 102/60-мм гармати – 4 шт.

– 76,2/30-мм гармата системи Лендера – 1 шт.

– 45-мм напівавтоматичні зенітні гармати – 2 шт.

– 37-мм гармата – 1 шт.

¹За традицією на флоті використовується багато позасистемних одиниць. Оскільки більшість наших читачів є сухопутними душами, то редакція вважає за доцільне навести (у дужках в основному тексті статті) величини за стандартними мірами швидкості, довжини, потужності. Вузол – міра швидкості. 1 вузол=1 морська миля на годину=1,852 км/год.=0,5144 м/с. 38,9 км/год; 1 морська миля=1,852 км; 1 к.с.= 735,499 Вт.

глибинах (до 1200 м), планується залучення технічних засобів Інституту океанології ім. Ширшова (Російська академія наук) та Інституту археологічної океанографії Університету Роуд Айленд (США).

– крупнокаліберні кулемети – 2 шт.

– двотрубні 54-см (456-мм/457-мм) торпедні апарати – 3×2 (3) шт.

– якірні міни загородження: 40 (80) шт.

3 03.1915 р. есминець «Быстрый» в складі 2-го дивізіону мінної бригади Чорноморського флоту брав участь в бойових діях біля узбережжя Туреччини (ставив мінні загородження, топив транспорти з військовими вантажами, охороняв військові кораблі ЧФ Росії, підтримував артилерією сухопутні підрозділи, ніс дозору службу в акваторії Босфору).

До складу Червоного Чорноморського флоту ввійшов 29(12).12.1917 р. 06.1918 р. (під час ремонту) був захоплений військами Німеччини, потім підрозділами Білої Армії та військами англо-французьких інтервентів. 22-24.IV.1919 р. виведений з ладу англо-французькими інтервентами. Після звільнення Криму був виявлений затопленим біля стінки Севастопольського морського заводу. 16.XII.1927 р. після капітального ремонту (з 1923 р.) і реконструкції (перезброєння) включено до складу Чорноморського флоту як есминець «Фрунзе». В 1936 – 40 рр. пройшов капітальний ремонт. В 1941 р. есминець використовувався як учбовий корабель. З початком бойових дій введений до строю.

21.09.1941 р. в 06.00 есминець «Фрунзе» (командир – капітан III рангу В.Н. Єрошенко, в минулому командир лідера «Ташкент», який змінив на «Фрунзе» пораненого 22.06.1941 р. в бою під Одесою капітана-лейтенанта П. Бобровнікова) під командуванням командуючого ескадрою Чорноморського флоту контр-адмірала Л.А. Владимирського, вийшов із Севастополя на Одесу з метою виконання бойового завдання (проведення першої в історії Великої Вітчизняної війни десантної операції в районі с. Григорівка і Чебанка). Плани і оперативне завдання операції знаходились в капітана I-го рангу С.Н. Іванова. В 13.35 при підході до о. Тендрівська коса змінили курс з метою надання допомоги гинучому після атаки літаків Люфтваффе, канонерському човну «Красная Армения». Есмінцем було розпочато бій з авіацією Люфтваффе (9 пікіруючих бомбардувальників Ju-87). Шлюпками есмінця розпочато рятування особистого складу канонерського човна. За-

¹Sperrbrecher (нім.) – мінний проривач.

лишивши в районі проведення рятувальних дій шлюпки, есмінець, з метою створення і збільшення можливостей маневру, збільшивши швидкість до 23 вузлів відійшов мористіше острова. В 14.00 есмінець отримав пряме попадання авіабомби в район напівбаку. Вибухом було пошкоджено передня частина ходового містка. Виведено з ладу 76-мм зенітки. Друга авіабомба влучила в район 102-мм гармати № 4. Есмінець отримав диферент на корму. Внаслідок вибуху вийшла з ладу права силова установка, машинний телеграф. В зв'язку з заклиненням рульового механізму, «Фрунзе» став описувати циркуляцію вправо. Курс утримувався з допомогою машин. Почалося надходження води в носові і кормові приміщення. Збільшувався диферент на корму і крен на лівий борт. Вода покрила біля 1/5 площі палуби. Екіпаж проводив заходи по боротьбі за живучість судна. Пошкоджена поперечна переборка в районі 4-го кубрику була закріплена і розповсюдження води по кораблю було призупинено. Були введені в дію правий двигун і рульовий механізм. Через годину після першої атаки літаків Люфтваффе, розпочалася друга в складі 9 пікіруючих бомбардувальників Ju-87. На початок другої атаки повністю закінчився боекомплект до 45-мм гармат. Гармати Лендера не діяли в зв'язку з пошкодженнями. Після попадання авіабомби в район полу баку і виникнення пожеги, контр-адмірал Владимирський наказав затопити 1-й артпогірб. Крен досяг 45°. Есмінець тонує. Вважаючи стан корабля безнадійним, командир наказав особистому складу залишити нижні пости, а поранених переправити на ростри. Рятуючи екіпаж, командир в 15.07 викинув корабель носовою частиною на мілину мористіше Тендрівського маяка. В квадраті розташування есмінця виявлено один з збитих літаків Люфтваффе.

З метою пошуку і вилучення секретних документів, які знаходилися на борту есмінця, 24.X.1941 р. в район вийшов сторожовий катер СК-128 з корабельним інженером Р.Н. Михайловим та двома водолазами. На ґрунті водолаз виявив туго набиту документами наволочку, до якої для ваги були прив'язані настольна лампа і прес-пап'є.

На 1970 р. об'єкт мав 30% збереження. Корпус частково зберігся. Корабель лежав на ґрунті з креном 3° на правий борт на глибині 8 – 8,5 м. з диферентом на ніс. Носова частина довжиною 19,8 м була частково відірвана від основної частини корпусу і мала крен 63° на правий борт. Носова частина найбільш не пошкоджена. Центральна частина корабля має найбільші пошкодження (розкрита вибухом). Повністю пошкоджена обшивка на півбаку. Центральна палуба має вигляд перевернутих вибухом труб, паропроводів. Зафіксовано дуже пошкоджений торпедний апарат. В лівому борті на відстані 2 м від кльозу і в 1 м від палуби виявлено пробоїну розміром 2x0,65 м, в лівому борті в 1,5 м від палуби пробоїна діаметром 0,4 м. В 0,4 м від цієї

пробоїни вздовж борту йде вертикальна тріщина довжиною 2 м. На відстані 2 м від кормової надбудови в бік корми, палуба і обидва борти пошкоджені на протязі 9 м (правий на висоту 2 м від палуби, лівий – півтора). Відсутні палубні механізми (крім шпилів), обидва якоря і одна 102-мм гармата. Частина корабля замита піском. Поряд з корпусом розташовані фрагменти надбудови, невеликі фрагменти обшивки. В 1970 р. ССТКП «Садко» з корабля було знято гармати головного калібру, якір, шлюпочний компас, рульову колонку ходового містка. Стрілка сектора рульових поворотів колонки зафіксувала положення «0» (остання команда командира: руль прямо). Під час досліджень внутрішніх приміщень корабля виявлено легководолазні костюми, рукавиці, гумові чоботи (клеймо Московської фабрики «Красный богатырь», 1940 р.), кисневі легководолазні апарати з патронами регенерації, фрагменти одягу членів екіпажу (бушлати, тільники), підсилювач від кіноапарата, фрагменти кіноплівки (довоєнна кінохроніка), попілярничку з кают-компанії, лампи освітлення, марлеві використані бинти. Піднято книги. Папір і типографський шрифт в доброму стані. Всі знахідки в експлуатаційному та експозиційному стані. Піднято на поверхню два сейфи. Сейф комісара корабля старшого батальйонного комісара Д.С. Золкіна (з лівої носової каюти під ходовим містком), частково пошкоджений, містив: в верхньому відділенні – револьвер системи «Наган» в кобурі та ремінь з патронником (споряджений); в нижньому відділенні – протоколи партійних нарад команди корабля, заповнені та незаповнені анкети на вступаючих в кандидати до лав ВКП (б), газети і конспекти з історії ВКП (б). Стан знахідок експозиційний. Другий сейф, попередньо начальника фінансової частини корабля, містив: в нижньому відділенні – часи «цеглини» (золото), два секундоміри; в верхньому відділенні – відомості на грошове утримання екіпажу, копії проїзних воїнських літерів, посвідчення, накази і доручення. Стан знахідок експозиційний. Чорнило написів не втратило своїх властивостей (змінилась яскравість). Знахідки дали можливість встановити особи всіх членів екіпажу.

21.07.2005 р. під час проведення пошукових підводних робіт об'єкт у вказаних координатах виявлено. Експедицією зафіксовано 90% знищення (демонтаж) корпусу есмінця комерційними підприємствами на кольорові метали і металобрухт. Частина корабля (правий борт) повністю замита піском до глибини 3 м. Залишків членів екіпажу і боеприпасів не виявлено. Об'єкт ідентифіковано. Фотофіксація об'єкту неможлива в зв'язку з низькою прозорістю води (до 2,5 м).

Проведення повних підводних розкопок і паспортизація об'єкту неможлива в зв'язку з повною втратою пам'ятки.

Об'єкт 2: проривач мінних загороджень ВМС

Німеччини «Sperrbrecher-191» (гіпотеза катастрофи: 1942 р. 2-га світова війна. Миколаївська обл.).

Архівна довідка.

Проривач мінних загороджень Крігсмаріне Німеччини «Sperrbrecher-191».

1. Тип і призначення об'єкту: проривач мінних загороджень (в минулому німецький вантажний пароплав «Motor-1»).

2. Власник об'єкту: Крігсмаріне Німеччини.

3. Спущене на воду в 1910 р.

4. Валова місткість: 687 брт.

5. Вантажомісткість: 986 т.

6. Довжина найбільша: 62,9 м.

7. Глибина залягання: 15 (13) м.

8. Висота над ґрунтом: 4 (2,5) м.

01.VII.1942 р. проривач мінних загороджень «Sperrbrecher-191» під час переходу за маршрутом Одеса – Очаків в охороні 4 катерів-тральщиків типу «FR», підірвався на донній міні (очевидно, німецькій, виставленій в 1941 р.) на південь від о. Березань. Судно затонуло. Екіпаж висадився на берег.

17.08.2005 р. під час проведення пошукових підводних робіт об'єкту вказаних координатах

Гаврилюк Н.О., Рассмакін Ю.Я., Остапенко М.А., Разумов С.М., Дараган М.М., Ковальов М.В., Мінаєва Н.І.

Інститут археології НАН України

Національний заповідник «Хортиця»

Розкопки курганів та відновлення їх насипів на о. Хортиця у 2005 р.¹

Гаврилюк Н.А., Рассмакин Ю.Я., Остапенко М.А., Разумов С.Н., Дараган М.Н., Ковалев Н.В., Минаева Н.И. Раскопки курганов и восстановление их насыпей на о. Хортица в 2005 г. Исследовано два кургана. Курган 1 содержал погребение датированное энеолитом. В поле кургана и рядом с ним прослежено святилище, представлявшее собой скопление небольших ямок с золистым заполнением. Скопление состояло из 360 ямок, образующих «аллею», соединявшую раскопанный курган 1 с еще неисследованным соседним курганом. В кургане 2 обнаружено четыре погребения периода бронзы-раннего железа. После раскопок по специальной методике были восстановлены первоначальные насыпи курганов.

Gavriulik N.A., Rassamakin Ju.Ja., Ostapenko M.A., Razumov S.N., Daragan M.N., Kovalev N.V., Minaeva N.I. Excavations of barrows and restoration of their embankments on Hortitsa Island in 2005. It is investigated two barrows. The barrow 1 contained the Eneolithic burial. The sanctuary is tracked in the skirt of this barrow and in the neighborhood of the barrow. This sanctuary presented the congestion of the 360 small vertical holes with ashen filling. The congestion has formed the «avenue», which had connected the researched barrow 1 and not yet excavated next barrow. In the barrow 2 were revealed four burials of the Bronze-Early Iron Ages. The initial embankments of the two excavated barrows have been restored on the special technique.

У 2005 р. Хортицькою археологічною експедицією (ХОРЕ) Інституту археології НАН України проводились дослідження двох курганів. Крім польових досліджень пам'яток, завданням експедиції було їх консервація та музеєфікація. Ми свідомо відмовились від дослідження великих, помітних на поверхні курганів. Об'єктом дослідження стали зруйновані кургани, які «читалися» на поверхні як плями. Їх вивчення дозволяє провести науково виправдану реконструкцію насипу і, врешті-решт, відновити той історичний ландшафт, який існував на Хортиці в давні часи. Саме цю мету ставить

¹ Більш докладно результати роботи експедиції відображені у збірці матеріалів «Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація», що вийшла друком у 2006 р.

виявлено. Глибина залягання 14 метрів. Підвищення над ґрунтом 5-6 м. Виявлено носову частину судна в перевернутому вверх кілем вигляді. Довжина частини біля 8 м. Ширина 5-6 м. Поряд на відстані 5-7 м від носової частини розташований фрагмент палуби з залишками леєрного огороження, стандартною 20-мм зенітною гарматою «Flak-30» і лебідкою. Форштєвень має не значний нахил. На штатних місцях зафіксовано два якоря Холла. Вага якорів біля 100 кг. Стан гармати задовільний. При огляді місця катастрофи в радіусі 100 м уламків судна не виявлено. Залишків членів екіпажу і боеприпасів не виявлено. Об'єкт ідентифіковано. Згідно конструкційним особливостям носової частини виявленої об'єкт є проривачем мінних загороджень Крігсмаріне Німеччини «Sperrbrecher-191». Фотофіксація об'єкту не можлива в зв'язку з низькою прозорістю води (до 2,5 м).

Проведення повних підводних розкопок і паспортизація об'єкту включена до Програми підводних досліджень ДПСУ ІА НАНУ на 2006 рік.

перед собою проект «Скіфський шлях», що здійснюється новою дирекцією заповідника, на замовлення якої проводились дослідження. Ще одним принципом роботи експедиції є отримання максимальної інформації через застосування методів природничих наук. Так, матеріали експедиції досліджувались у відділі біоархеології Інституту археології НАН України антропологом Л.В. Литвиною. Вивчення підкурганних ґрунтів проводились науковим співробітником Інституту географії НАН України О.Г. Пархоменком. Шматки «вохри» були піддані мінерально-петрографічному, мікрхімічному та спектрографічному аналізам у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України ст. н. сп. Н.О. Шевченко.

Роботи проведені з використанням сучасних

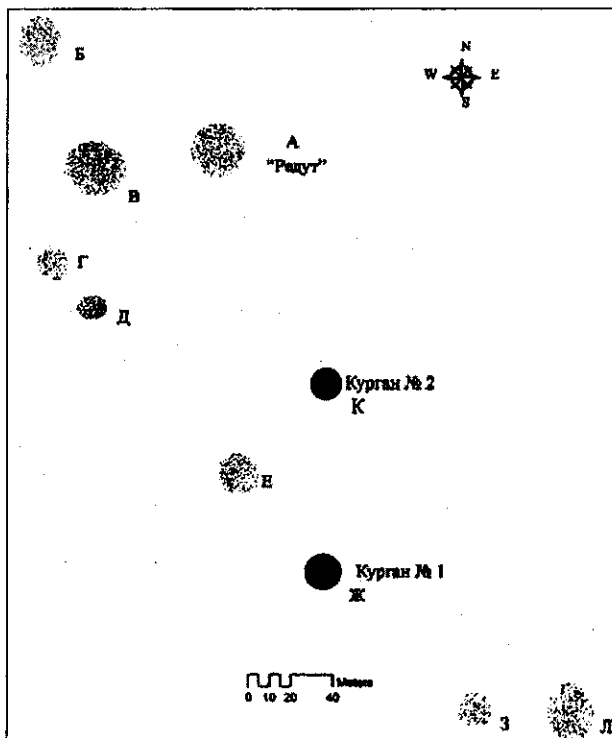

Рис. 1. План курганної групи 1

геоінформаційних технологій. Інструментальною базою явились GPS-приймачі серії *Trimble GeoExplorer CE* та тахеометр *Trimble 3300DR Total Station* («вірогідна похибка в плані між точками не перевищує 2 см»). Цифрове картографування (у тому числі візуалізація геоданих, побудова топографічних, 2D та 3D планів) виконане в автоматизованій системі *ESRI ArcGIS 8.3*, наданій фірмою «КМС» (м. Київ). Попередня обробка результатів зйомки (введення даних, їх відображення, редагування, контроль та експорт) проводилася в програмі *Trimble Geomatic Office*. Важливість застосування нових методів позиціонування археологічних об'єктів, як макрокоординат (прив'язки, наприклад, центрального реперу до системи координат 1942 р.), так і мікрокоординат (розташування знахідок у контексті культурного шару пам'ятки) неможливо переоцінити.

Відібрані та передані на датування за C^{14} матеріали з усіх досліджених поховань. Результати цих досліджень частково використані в даній публікації. Автори вдячні колегам, що їх здійснили.

Досліджувались кургани групи 1, що розташовані на території історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», на о. Хортиця. Вона складається з 10 курганів (рис. 1)

Курган 1 має координати $35^{\circ} 04' 17, 89''$ та $47^{\circ} 51' 22, 92''$. Насип кургану майже повністю знівельовано і він дуже слабо проявлявся в рельєфі і виявити його можна було лише за допомогою охоронного знака, встановленого у 80-х

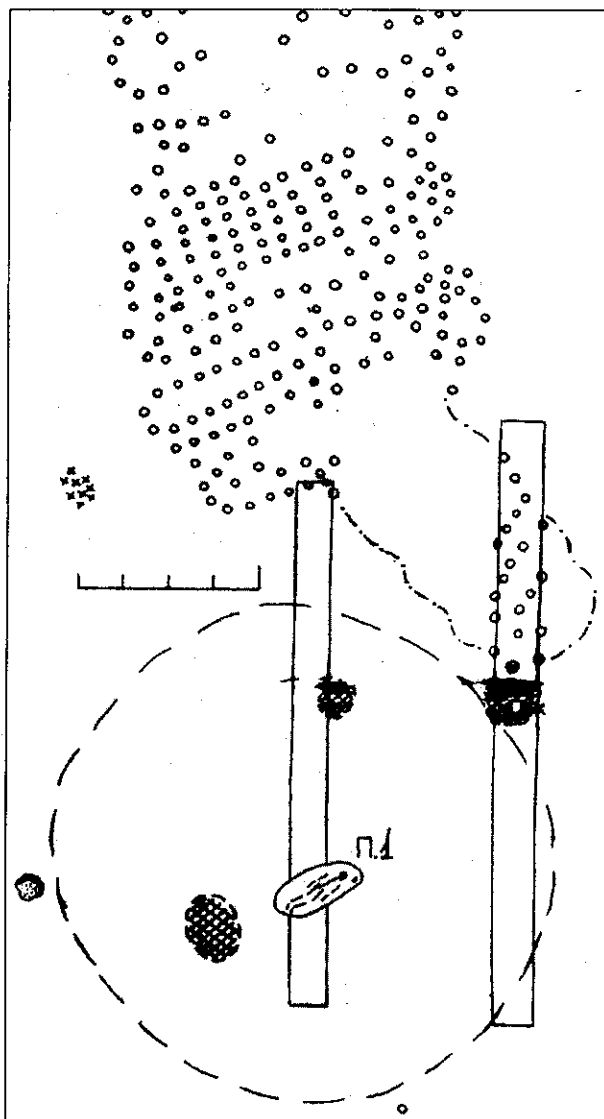

Рис. 2. План кургану 1

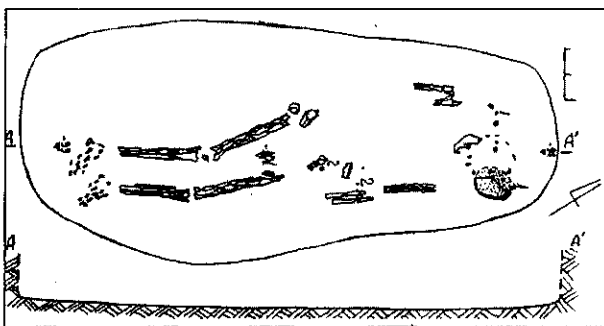

Рис. 3. Курган 1, поховання 1. План і розріз

роках на його східній полі. В кургані досліджено одне поховання доби енеоліту (поховання 1), а також (за межами давнього насипу) ряди ямок з попелястим заповненням (рис. 2).

Поховання 1. Розташоване в центрі кургану (рис. 2). Яма простежувалась тільки у придонній частині. Поховальна яма видовжено-оваль-

ної форми, орієнтована по лінії північний схід – південний захід. Довжина ями 2,05 м, ширина в ногах похованого – 0,92 м, в головах – 0,7 м (рис. 3).

Скелет похованого дуже погано збережений. Виходячи з положення кісток, що збереглися *in situ*, можна твердити, що похований лежав на спині, головою на північний схід з відхиленням 20°. Руки випростані вздовж тулуба, ноги дещо підігнуті і трохи зміщені вліво відносно осі скелета, якщо б він був строго випростаний. Таке відхилення у положенні зустрічається серед енеолітичних поховань, що відносяться до групи «випростаних».

В районі черепа, у заповненні ями, на глибині 0,98 та 0,99 м від поверхні були знайдені дві мідні поковки. Ліворуч від черепа лежав формований шматок яскраво-червоної вохри. На кістках лівої руки, нижче ліктьового суглоба, лежали 3 мідні пронизки. При знятті кісток скелета, під зап'ястям лівої руки, також були знайдені ще три аналогічних пронизки. Декілька фрагментів таких же пронизок, а також сліди окислів міді були знайдені у заповненні, в районі тазових кісток скелета. Очевидно, пронизки прикрашали одяг. Простежена глибина поховання – 5-6 см, глибина від поверхні – 0,6 м, від репера – 0,98 м.

Рис. 5. Реконструкція кургану 1

В полі кургану 1 виявлено культову (?) площадку, залишки якої простежуються у вигляді регулярної, із кроком 40 см, просторової структури, яку складають впущені з поховальної поверхні циліндричні ямки (місця від стовпів?) завглибшки 0,30 м, \varnothing 0,15 м. Вони утворюють масив із 360 ямок, який займає територію між дослідженим нами курганом 1 і сусіднім курганом (рис. 4), розкопки якого намічено на 2006 р.

Насип кургану 1 групи 1 був відновлений (рис. 5).

Поховання 1 з кургану 1 є першим похованням, яке можна без сумнівів віднести до доби енеоліту. Воно відповідає групі I за класифікацією одного з авторів (Rassamakin 2004, 12-15, Abb. 1), тобто, відноситься до «випростаних» енеолітичних поховань, культурна належність яких жваво дискутується у науковій літературі. Зокрема, І.Ф. Ковальова розглядає ці поховання у межах самостійної «постмаріупільської» археологічної культури, виділення якої базується

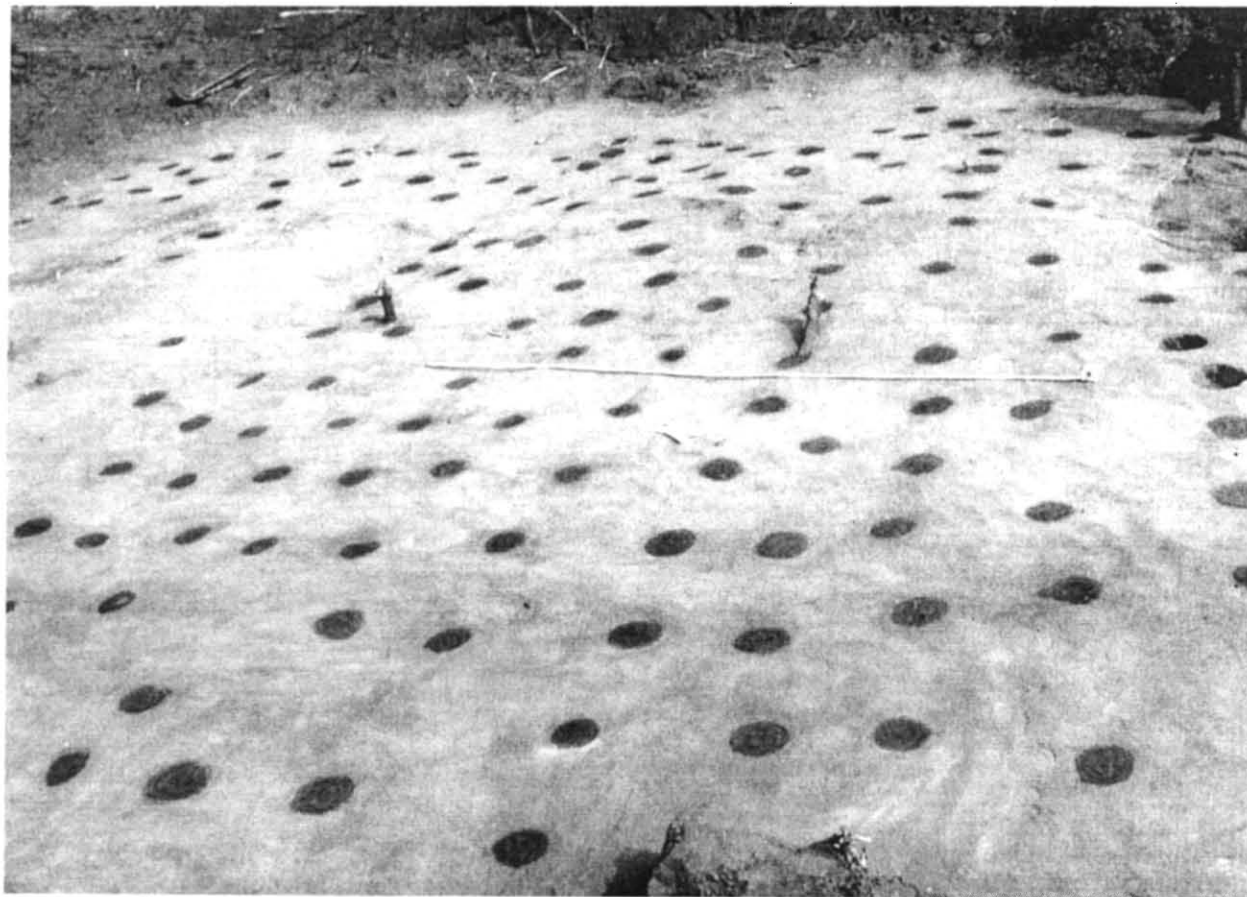

Рис. 4. «Святилище» поруч з курганом 1

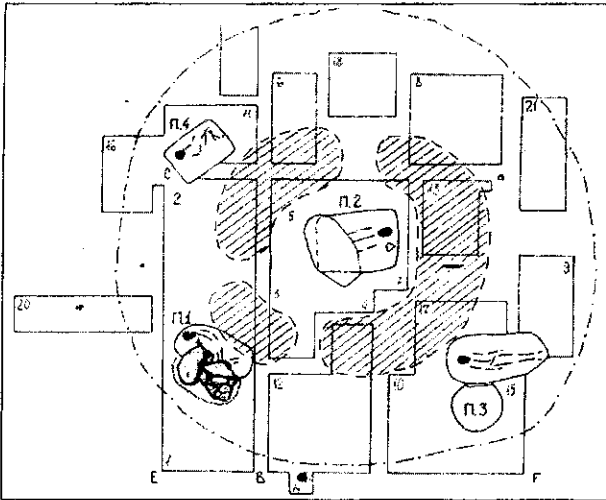

Рис. 6. План кургану 2

виключно на основі характеристики поховального обряду (Ковалева 1984). Ю.Я. Рассмакін вважає, що такі поховання відносяться до квітнянської культури (див. детальніше: (Рассмакін 2000, 117-177). Положення кістяка має певні відхилення від «канону» у положенні ніг, оскільки більш характерним для обряду є строго випростане положення вздовж осі тіла і є випадки, коли ноги так зведені разом, що може вказувати на попереднє їх зв'язування. Але наявні відхилення обряду від норми не дають підстав сумніватися у визначенні часу і

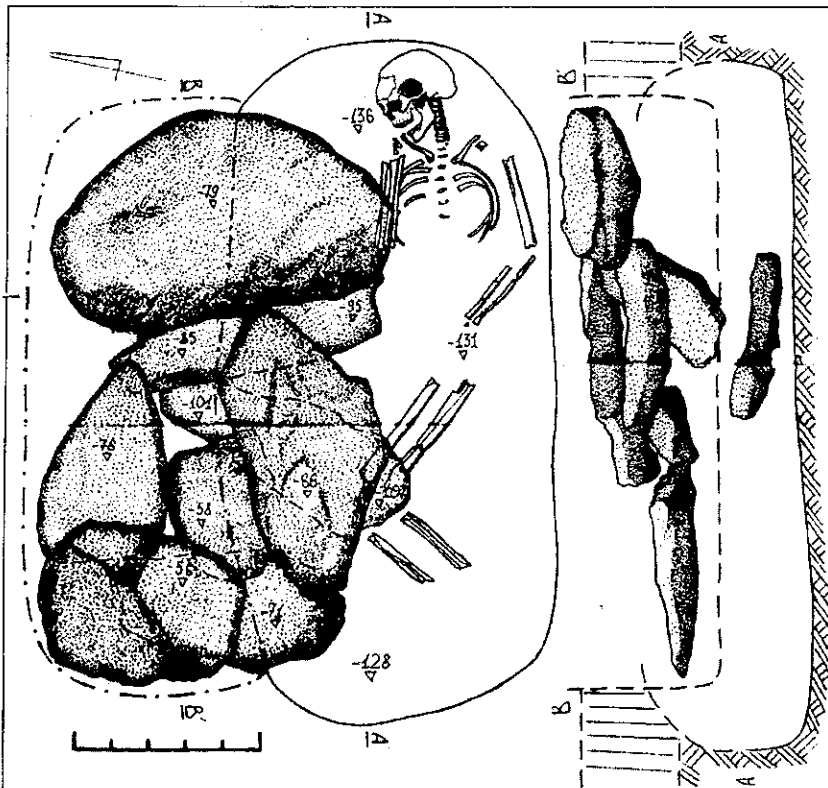

Рис. 7. Курган 2, поховання 1. План і розріз

культурної належності поховання (Rassamakin 2004, 23-35). Це також підтверджують формований шмат вохри та типові мідні прикраси, характерні для «випростаних» поховань (Rassamakin 2004, 33-34; 69-71).

Цікаві результати отримані при дослідженні речовинного складу «вохри» з поховання 1 кургану 1 методами мінерально-петрографічного, мікро-хімічного та спектрографічного аналізів, здійснених Н.О. Шевченко. Шматок «вохри» з поховання формувався як штучний матеріал, і, можливо, був частиною скульптурної композиції, залишки якої й спостерігалися в похованні.

Курган 2 розташований на Пн-ПнСх на відстані 123 м від кургану 1 у лісосмузі (рис. 1). Координата – $35^{\circ} 04' 17, 70''$ Е, $47^{\circ} 51' 25, 46''$ N. Візуально насип кургану не простежувався, проте за результатами тахеометричної зйомки чітко виділяється підвищення висотою близько 0,7 м. Курган копався вручну. Під насипом кургану 2 групи 1 виявлено чотири поховання: одне передскіфського періоду, очевидно, кімерійське (поховання 1); два – ямної культури (поховання 2 та 4), і одне катакомбної культури інгульського типу (поховання 3) (рис. 6).

Поховання 1 (впускне, кімерійське?) (рис. 7) виявлено завдяки кам'яному закладу в центрі кургану. Це поховання було впускним у північний сектор насипу. Воно було здійснене у могилі підбійного типу. На глибині 0,56 м от нульового репера був зафіксований верхній край кам'яного закладу, що знаходився у вхідній ямі. Він складався з гранітних плит і каменів та мав овальну форму і був орієнтований по лінії захід–схід, з ледь помітним відхиленням на північ. Загальні розміри споруди 1,55×0,9 м. Поховальна споруда має тип ями з підбоям. Підбій мав видовжено-овальну форму, орієнтований паралельно осі закладу і реконструйованої вхідної ями по осі схід–захід. Довжина ями 1,82 м, ширина 0,95 м.

Кістки похованого дуже погані збереженості. Кістяк лежав на лівому боці, у слабо-зібганому положенні, орієнтований головою на схід. Положення визначається як слабо-зібгане під тупим кутом у тазостегновому суставі і прямим у колінах. За даними антропологічних досліджень, проведених Л.В. Літвіною, кістки посткраніального скелету належали чоловіку, вік якого визначений в інтервалі 35–40 років.

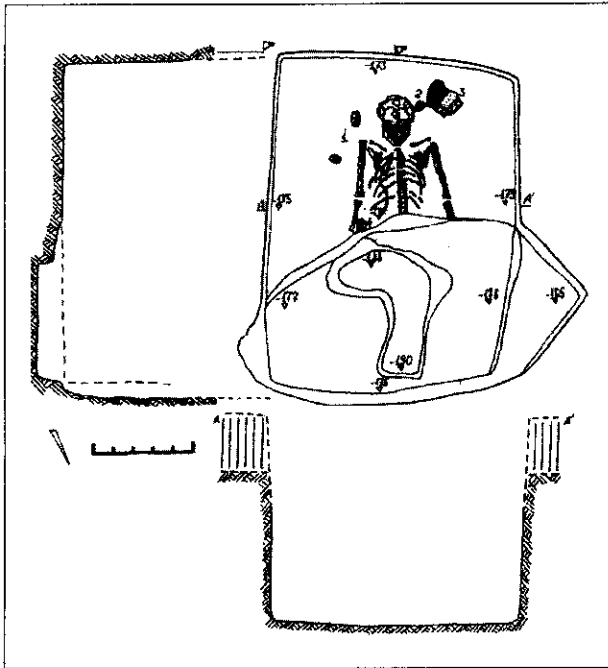

Рис. 8. Курган 2, поховання 2. План і розріз

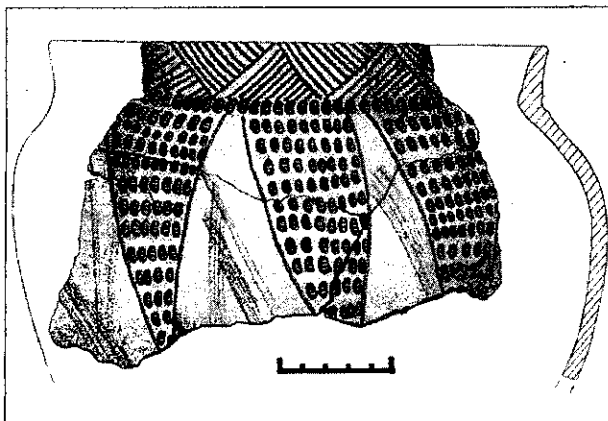

Рис. 9. Фрагмент посудини з поховання 2 кургану 2

Поховання 2 кургану 2 віднесено до кімерійської культури на основі стратиграфічних даних та особливостей поховальної конструкції. Відсутність інвентарю не дозволяє наполягати на такому визначенні. Але напівскорчене положення небіжчика у підбої, кам'яний заклад у вхідній ямі дозволяє віднести таке поховання до новочеркаської групи найпізнішого передскіфського періоду. О.І. Тереножкін визначив особливість таких поховань – «у витягнутому положенні на боку, головним чином на правому, в меншій кількості – на лівому (з 13 добре зафіксованих поховань такого роду 11 лежали на правому боці і два на лівому боці)» (Тереножкін 1976, 98).

Поховання 2 (основне, ямне) (рис. 8) розташоване у 3 м на південь від репера. Яма

мала прямокутну форму, орієнтована по осі північний-північний схід – південний-південний захід. Північно-північно-східна частина ями разом з нижньою частиною кістяка похованого була зруйнована пізнім перекопом. Розміри ями становлять по дну 1,7×1,3 м.

Верхня частина кістяка збереглася погано, але за її положенням можна твердити, що скелет лежав на спині з випростаними вздовж тіла руками, трохи відведеними від тіла, головою на південний-південний захід. Зліва від черепа лежала боковина великого горщика (рис. 9) та шматок вохри фіолетового кольору. Ще два шматки вохри яскраво-червоного кольору лежали праворуч від черепа та плеча похованого. Завдяки особливостям її рецептурного складу, визначеного Н.О. Шевченко, «вохра» з поховання характеризується високими пластичними властивостями, які не властиві вохрі у природному стані. По суті ця «вохра» є новим штучним матеріалом, який не зустрічається у самородному вигляді у природі. Матеріал був створений з метою надання природній вохрі нових спеціальних робочих властивостей, а саме, – здатності до моделювання.

Глибина ями 1,75 м від нульового репера та 0,9 м від давнього горизонту. За антропологічними даними, кістяк належав дорослому індивідууму, вік визначений в інтервалі *adultus* (змужнілий). Стать визначити неможливо.

В північно-західній частині насипу, на відстані біля 2 м від зовнішнього краю викида з основного поховання 2, на глибині 0,7-0,75 м від нульового репера (рівень давнього горизонту) знайдена бокова частина горщика, який, очевидно, можна вважати залишком тризни основного поховання 2.

Поховання 3 (впускне, катакомбне, інгульського типу) (рис. 10) виявлено у західній частині насипу, на відстані 5 м на південний захід від нульового репера. На глибині 0,7 м від репера виявлена пляма вхідної ями округлої форми діаметром 1,2-1,3 м, дно на глибині 1,2 м від поверхні, 2,1 м від нульового репера. Вхід в поховальну камеру шириною 0,5 м знаходився у південно-східній частині ями. Він пов'язаний з камерою через сходинок, висотою 0,5 м.

Камера мала форму видовженого овалу розмірами 2,2×1,2 м, орієнтованого по лінії південний захід – північний схід. Похований лежав випростано на спині, головою на північний схід. Руки випростані вздовж тіла, трохи відведені в сторону. Під верхньою частиною кістяка простежені сліди підстилки у вигляді коричневого тліну з домішками вохри. Під черепом товстий шар цього тліну (до 4 см завтовшки) з великою кількістю вохри – мабуть від подушки.

За даними Л.В. Литвиної, скелет належав жінці, вік визначений в інтервалі 30-35 років. Визначений зріст (довжина тіла) дорівнює 160,2 або 158,0 см. На кістках посткраніального

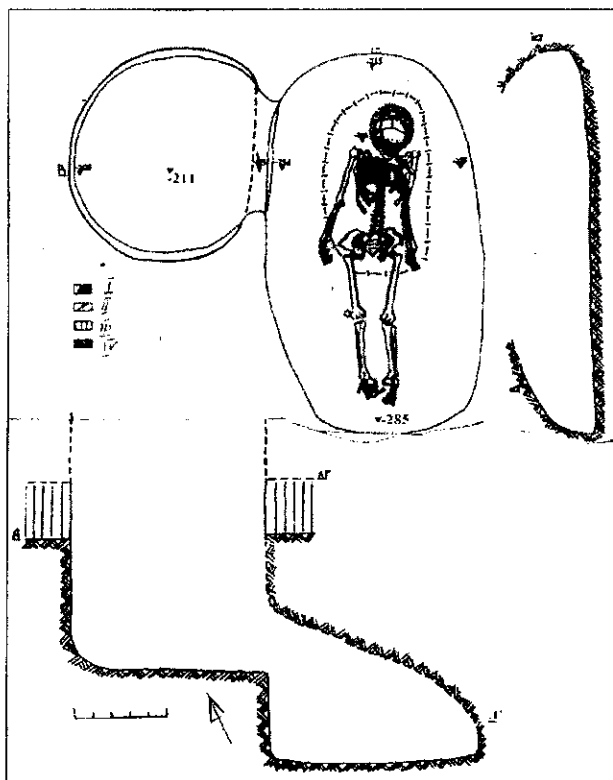

Рис. 10. Курган 2, поховання 3

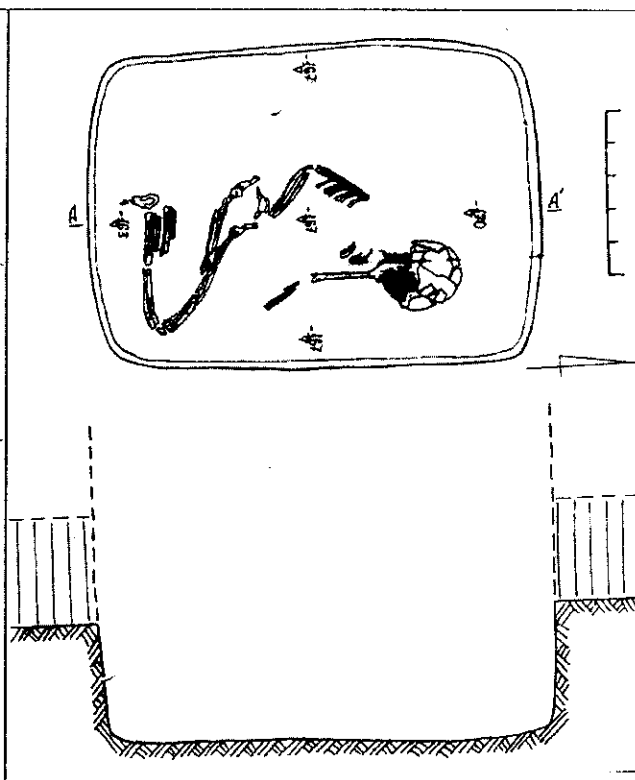

Рис. 11. Курган 2, поховання 4. План і розріз

скелета знайдені різні патологічні зміни: фіксується остеохондроз шийного відділу хребта, сліди артозу на довгих кістках та кістках тазу, на внутрішній поверхні черепа простежуються дегенеративні зміни, пов'язані, очевидно, з таким захворюванням, як менінгіт. Діагностика захворювань проведена науковим співробітником відділу біоархеології ІА НАНУ О.Д. Козак.

Поховання 4 (впускне, ямне) (рис. 11) виявлено у 4 м на схід від нульового репера на рівні материка. Поховальна яма прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована по лінії південь-північ, розмірами 1,3г1-0,8 м. Глибина – 1,7 м від нульового репера, заглиблена у материк на 0,4 м.

Похований, вірогідно, підліток (вік дитини у межах 9-11 років), лежав у зібганому положенні, на лівому боці, головою на північний схід. Коліна зігнуті під гострим кутом, кістки стегон розташовані під прямим кутом до тулуба. При розчистці дна, під кістками, місцями простежувався коричневий тлін, вірогідно, від підстилки. Інвентар відсутній.

В насипу кургану, в прирізці 20, на глибині 0,67-0,70 м у східній частині насипу знайдено фрагменти ліпного посуду з відбитками шнура.

Після закінчення робіт насип кургану було відновлено у його первинному вигляді.

За результатами аналізів ґрунтів, відібраних

з кургану 2 курганної групи 1- (він проводився в Інституті географії НАН України О.Г. Пархоменком), це – чорнозем звичайний перехідний до південного, з генетичними горизонтами Н, Нрк і Рк з лесом в основі. Ґрунт має риси степового ґрунтоутворення, з поступовим пониженням вмісту гумусу з глибиною, з високим положенням карбонатів і з дрібною білоглазкою в карбонатному ілювію Рк.

Роботи з дослідження та відновлення курганів на о. Хортиця будуть продовжені у 2006.

Література

Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке. Днепропетровск. 1984.

Рассамакин Ю.Я. Квятианская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*, 2 (ред. И.В. Манзура), Кишинев. 2000.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев. 1976.

Rassamakin Ju., Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.– Ende des 4. Jt. v. Chr.)// *Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung: Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern (Archäologie in Eurasien, Band 17). Teil I: 234 Seiten mit 137 Abbildungen und 10 Tabellen; Teil II: 278 Seiten mit 546 Tafeln und 12 Tabellen. 2004.*

Гаврилюк Н.А., Дараган М.М.

Інститут археології НАН України

Разведки постскифских городищ в 2005 г.

с применением ГИС-методов пространственного моделирования¹

Гаврилюк Н.О., Дараган М.М. Розвідки постскифських городищ в 2005 р. із застосуванням ГІС і методів просторового моделювання. За допомогою геоінформаційних систем (ГІС) здійснено інструментальну зйомку Аннівського та Красномаяцького городищ. Проведено порівняння топографічних даних 1913 р., 80-х років минулого століття та сучасних. Проведена двомірна та тримірна візуалізація даних зйомки городищ.

Gavriljuk N.A., Daragan M.M. Survey of the postScythian hillforts by means of GPS-methods and their GIS spatial modelling in 2005. On the basis of modern geoinformation systems (GIS) has been carried out the instrumental survey of two great postScythian hillforts. This hillforts were located near Dudchany and Krasnyi Majk villages on the right bank of Middle Dnieper River. New GIS data has been compared to topographical data on this hillforts of the 1913th and 80th years of the XXth century. It is carried out two- and three-dimensional visualization of GIS data of the current survey.

Геоинформационные системы (ГИС), как продукт информационных технологий, становятся привычным инструментом исследований, в том числе и в археологии (Смекалов, Федоров 2004; Археология... 2005). Сфера применения ГИС в археологии широка и охватывает практически все ее подразделы. Одной из наиболее востребованных в археологии функций ГИС являются цифровая картография и пространственный анализ, и, как результат – построение

высокоточных планов и пространственных моделей объектов. Полевая археология начинается с плана (местности, объекта и т.д.) и им же и заканчивается (план раскопа, отдельных комплексов и т.д.). Но традиционно в «нашей» археологии инструментальная съемка – редкость. Большинство планов являются глазомерными и даже они воспринимаются скорее как вынужденная, а не осознанная необходимость². Между тем качественные планы не только дополняют,

¹ Работа выполнена по совместному научно-исследовательскому проекту НАН Украины и РГНФ «Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия, Скифия и Боспор. (Опыт сравнительного изучения)» № 4-05/05-1-91114а/Ук.

² Да и привязки этих памятников зачастую заставляют желать лучшего. Например, типичны привязки памятников – «в 2,5 км на северо-восток (юг, запад и т.д.) от южной окраины села»; знаменитое «справа от сухой груши» и т.д.

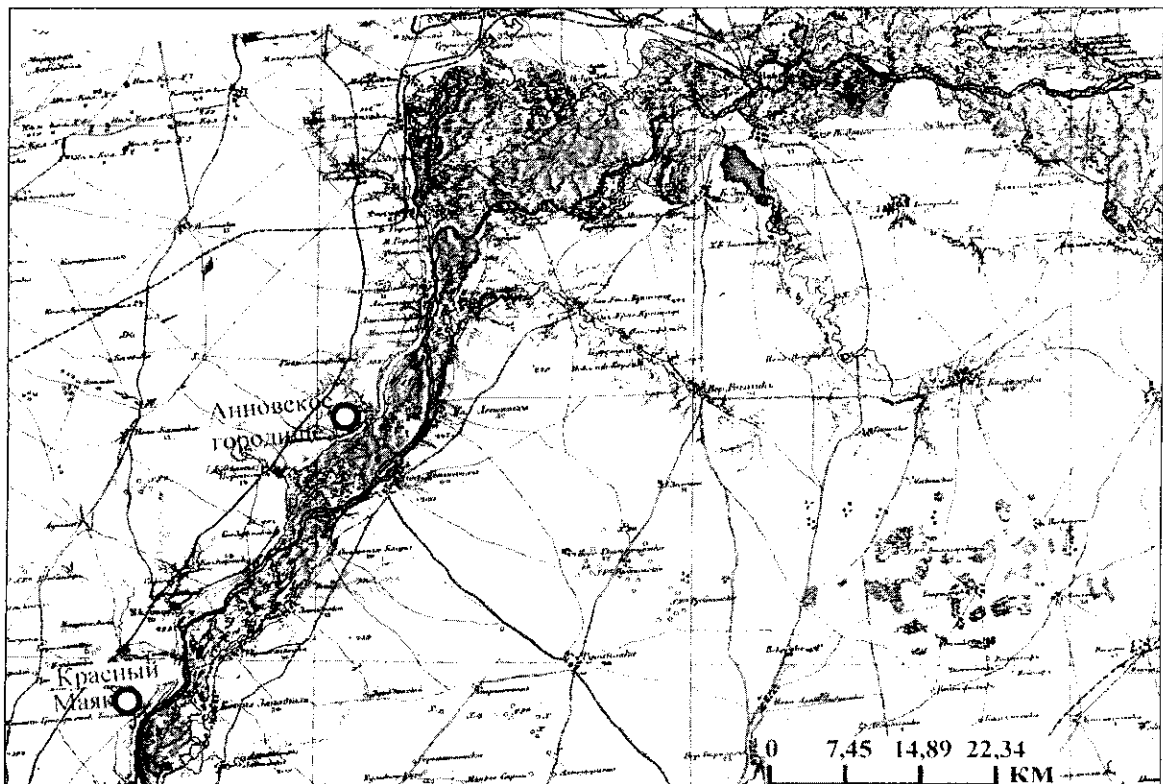

Рис. 1. Анновское и Красномаяцкое городища на карте 1868 г.

но и могут в значительной мере видоизменить представления о памятнике. Поэтому не случайно дву- и трехмерная визуализация археологической информации в последние годы хоть и не повсеместно, но становится ведущим способом представления данных, полученных в процессе полевой или камеральной работы (Коробов 2005). Очевидно, что изучение археологических памятников, как и собственно планирование археологических исследований, должно базироваться на многофакторном пространственном анализе с изучением всех аспектов ландшафта, в котором расположен памятник. При этом ГИС являются не столько способом (инструментом) подготовки тематических карт (позволяющим существенно расширить возможности детального исследования рельефа и профилей разрезом средстами двухмерного и трехмерного анализа и пространственного моделирования), сколько средством пространственного анализа и обобщения результатов исследования, т.е. частью научно-аналитического процесса. Таким образом, ГИС-технологии выполняют функцию не только измерений, но и представления (презентации) результатов измерений. Это позволяет осуществить комплексный анализ всего массива географической и археологической информации.

Летом 2005 г. нами проводилось комплексное пространственное исследование двух постскифских городищ Нижнего Поднепровья. Была проведена тахеометрическая съемка Анновского и Красномаяцкого городищ (рис. 1). В данной работе представляется *опыт пространственного моделирования* этих двух памятников.

Анновское городище. Расположено в 8 км к северо-востоку от с. Дудчаны Нововоронцовского р-на Херсонской обл. на берегу Каховского водохранилища. Сохранившаяся площадь акрополя 1,5 га. Поверхность задернована. Ин-

тенсивно разрушалась береговыми обвалами. Впервые упоминается А.П. Чирковым (Чирков 1867, 546). Более подробно описан В.И. Гошкевичем. Он отмечает, что на правом берегу Днепра в 2 верстах от экономии Яковлевых и 5 верстах – от экономии Дурилиных расположен акрополь городища. Он представлял собой не совсем правильный четырехугольник площадью 7 десятин (7,63 га). Внутри его, примыкая к береговому обрыву, расположен подобный по форме еще один прямоугольник с более высоким ограждением площадью 1,5 десятины (1,635 га). Высота внутреннего ограждения достигала 1,4 м, перед ним имелся ров глубиной 2,9 м. Ограждение составляла каменная стена, следы которой заметны в пункте *б*. Высота точки *а* над берегом р. Пидпильной (приток Днепра) 14 м. Остатки фундаментов ясно обозначены. Наружный ров и вал едва заметны – распахиваются. (Гошкевич 1913, 140). Им же сделан первый план городища (рис. 2). Коллекция собранных В.И. Гошкевичем материалов до Великой Отечественной войны хранилась в Херсонском краеведческом музее. В 1950 г. городище было обследовано отрядом Скифской степной экспедиции под руководством Н.Н. Погребовой (Погрехова, 1950; Граков, 1954, 153). Материалы не опубликованы. В 1957 г. городище осмотрено А.А. Щепинским. Позднее К.В. Шишкиным проведена аэрофотосъемка городища. Выявлены границы земельных наделов, древние дороги, которые вели к въезду на городище со стороны степи. Поверхность городища задернована. Оно никогда не распахивалось. На поверхности хорошо видны оборонительные сооружения (рис. 3; 4).

В 1984 г. были проведены первые охранные работы на Анновском городище (Абикулова, 1984/86) – раскопы 1 и 2 были заложены на берегу

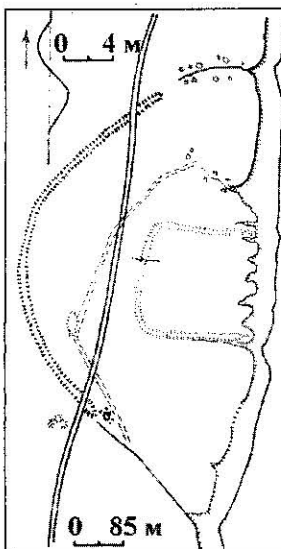

Рис. 2. План Анновского городища (1913 г.)

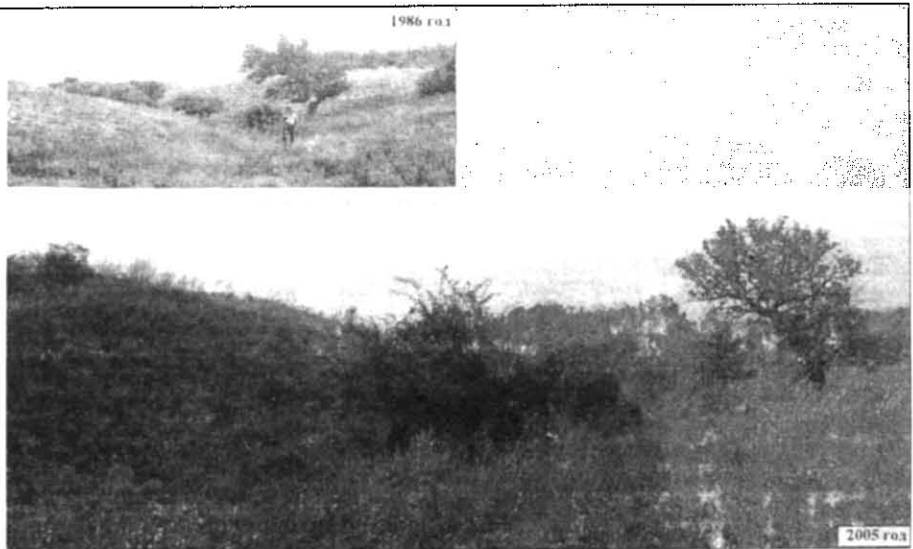

Рис. 3. Западный отрезок вала Анновского городища (1986 и 2005 г.)

Рис.4. Вал Анновского городища с напольной стороны (2005 год) (на горизонте)

водохранилища. Раскоп 1 площадью 100 м² был локализован в 190 м на восток от центрального репера, на территории зольника; раскоп 2, площадью 225 м², – в 170 м на юго-восток от репера. В 1986-1987 гг. охранные работы на городище продолжала проводить М.И. Абикулова (раскоп 5 площадью 54 м², располагался в предместье в 158 м на запад от раскопа 2). Кроме того, экспедицией Института археологии НАН Украины проводились исследования в центральной части городища, на валу и на предместье (Абикулова, Гаврилюк, Черненко, 1986, 1987). Раскоп 3 площадью 250 м², был заложен в западной части акрополя в 10 м от репера, раскоп 7 – в 5 м от него (50 м²). Раскоп 4, (170 м²) разрезал вал и ров акрополя. Раскоп 6, (100 м²) был заложен в 90 м от центрального репера на северо-запад, на предместье.

Саблуковские городище

Таким образом, были объединены охранные (раскопы 1, 2, 5) и исследовательские работы. Получены сведения о планировании акрополя (раскоп 3, 7) и предместья (раскоп 6 и 5), особенностях оборонительной системы (раскоп 4). Общая площадь раскопов – 1249 м².

Поверхность городища имела большой уклон в сторону Днепра (около 6 градусов – 14-15 м на длине ≈58 м), поэтому каменные

постройки акрополя возводились на террасах.) Памятник однослойный. В береговом раскопе – остатки полуземлянки с каменным фасадом и очагом (рис. 5). Культурный слой начинается сразу под дерновым, с глубины 0,40-0,50 м прослеживаются каменные кладки, которые сохранились на высоту 0,70-0,80 м. В центральной части акрополя прослежены остатки двух домов с каменными стенами (рис.6) (раскопы 3, 7).

Раскоп на предместье показал существование небольших глинобитных построек на каменной основе, расположенных в 20-30 м друг от друга. На глубине 0,70-0,80 м тут прослежено первую горелую прослойку, на уровне 1 м – вторую.

Наиболее ранний материал с уровня первого пола сооружения на предместье датируется концом III-II вв. до н.э. Уровень второго пола

Рис.5. Анновское городище в 1986 и 2005 гг. а) – раскоп 2 – общий вид; б) – очаг в полуземлянке из раскопа 2

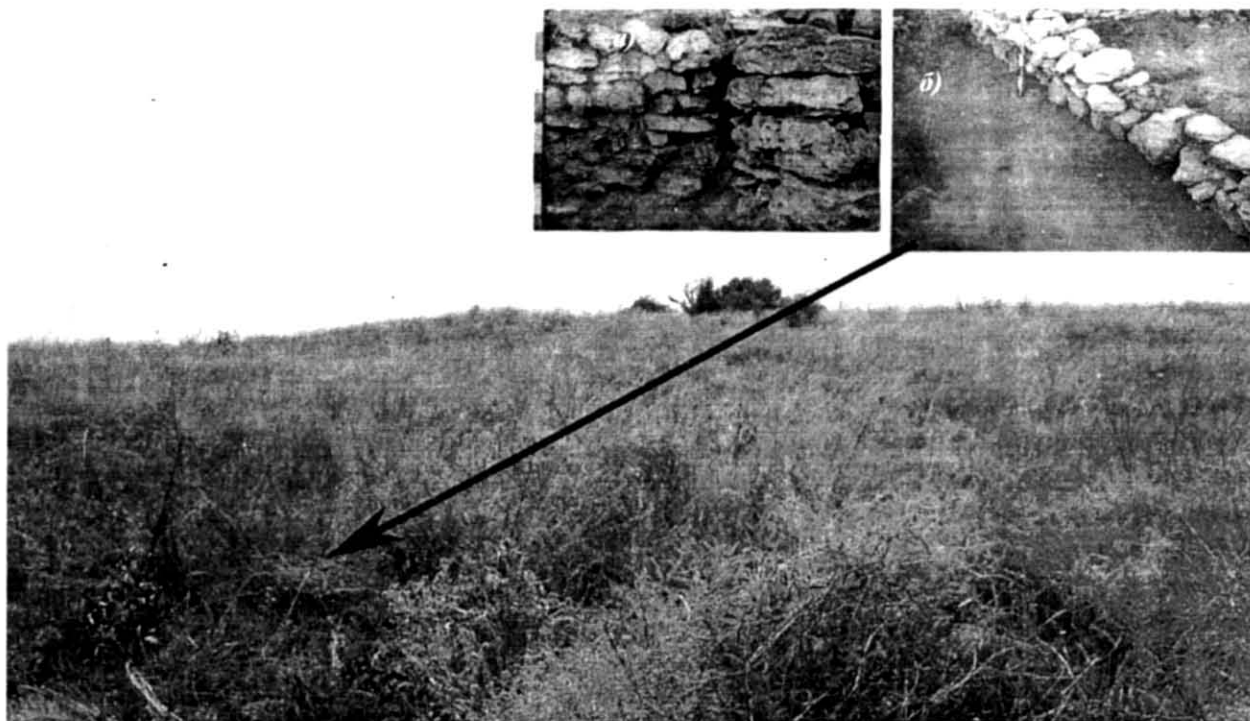

Рис.6. Анновское городище в 1987 и 2005 гг. а и б – каменные кладки в раскопе 3

датирован второй половиной II – началом I вв. до н.э.

Акрополь городища был ограничен валом и рвом, которые были представлены остатками в раскопе 4 (Гаврилюк, Абикулова, 1991, с. 15-16). Высота вала от материка до гребня 1,30 м,

ширина основы – 11 м. Гребень земляного вала был подтесан и на нем была возведена каменная стена шириной 2,5 м. Прослежен въезд в городище в виде утрамбованной площадки шириной 5,5 м, ограниченный с одной стороны торцовой частью стены, с другой – прямоугольной каменной

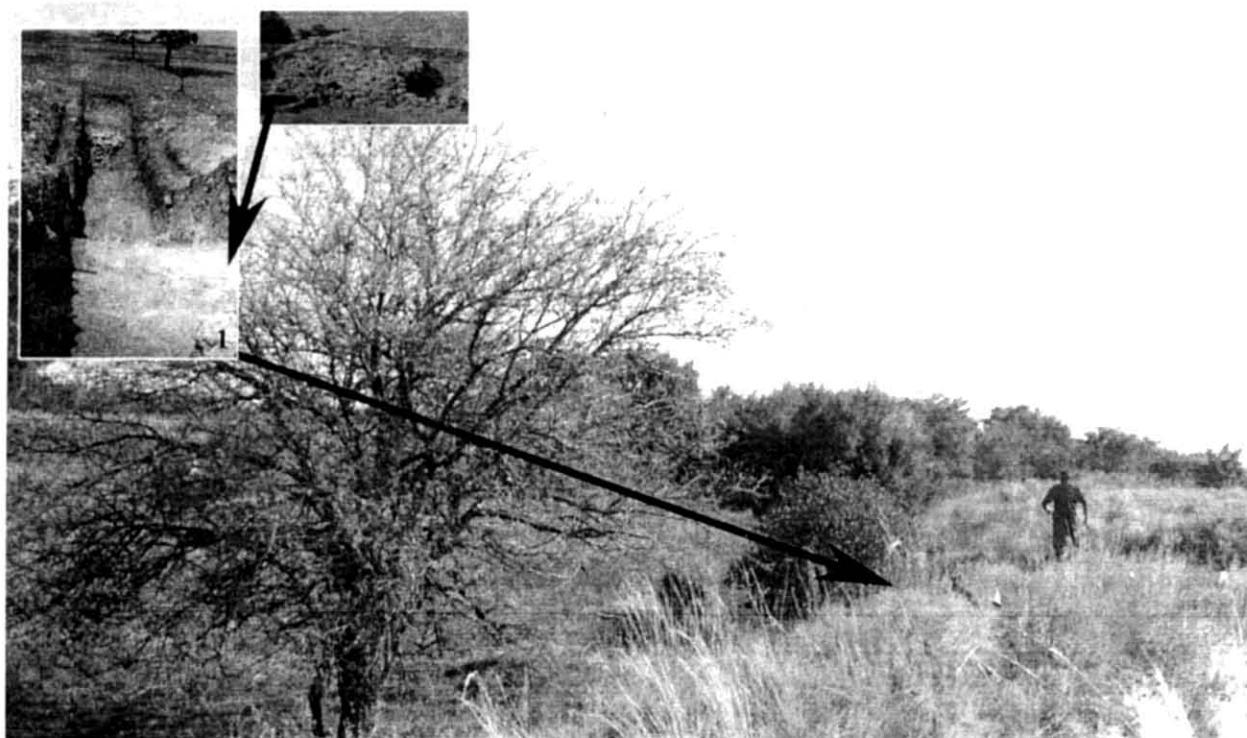

Рис. 7. Анновское городище в 1987 и 2005 г.: вал и ров. а – раскоп 4; б – каменная башня из раскопа 4.

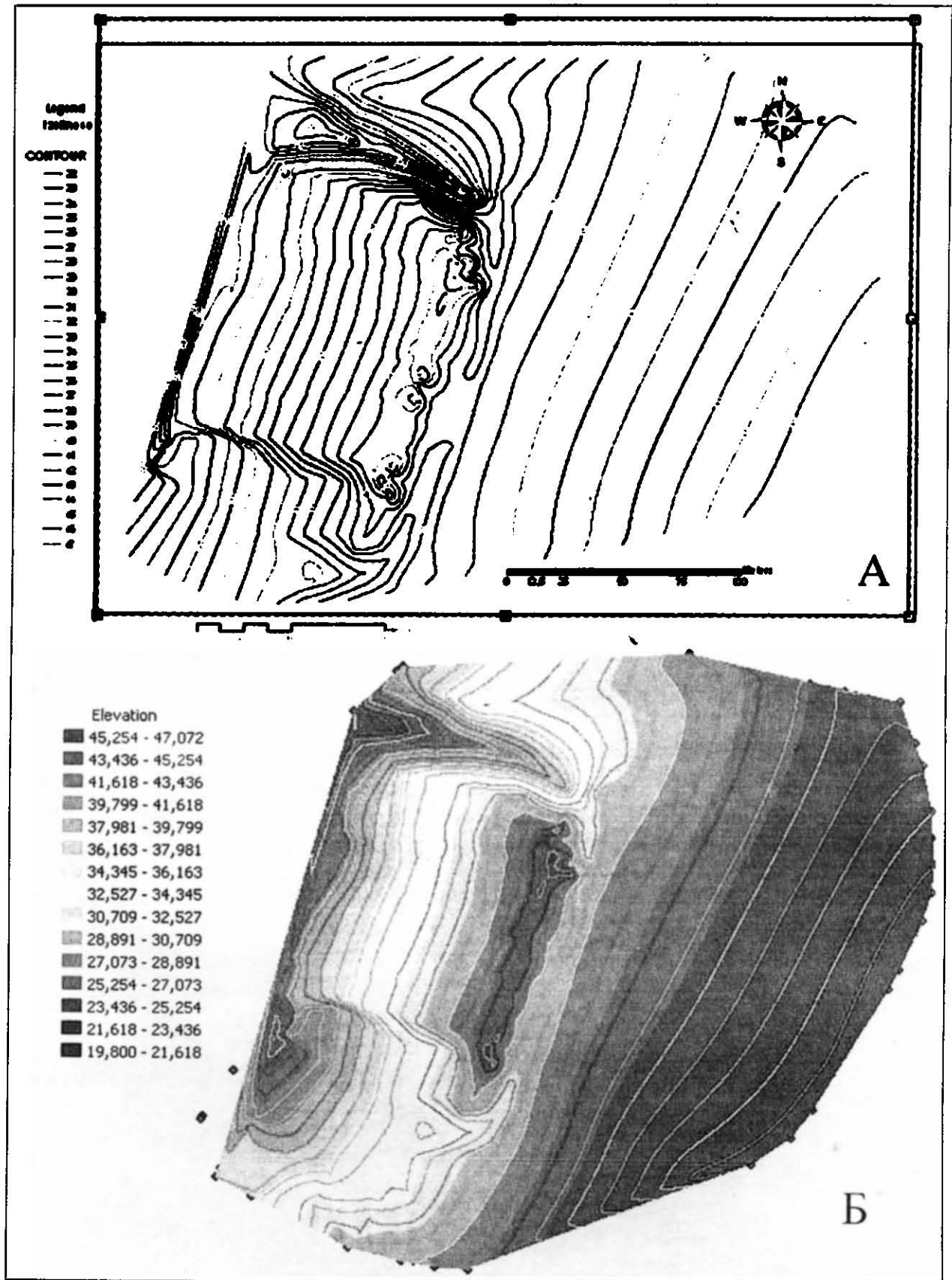

Рис. 8. Двумерная визуализация Анновского городища

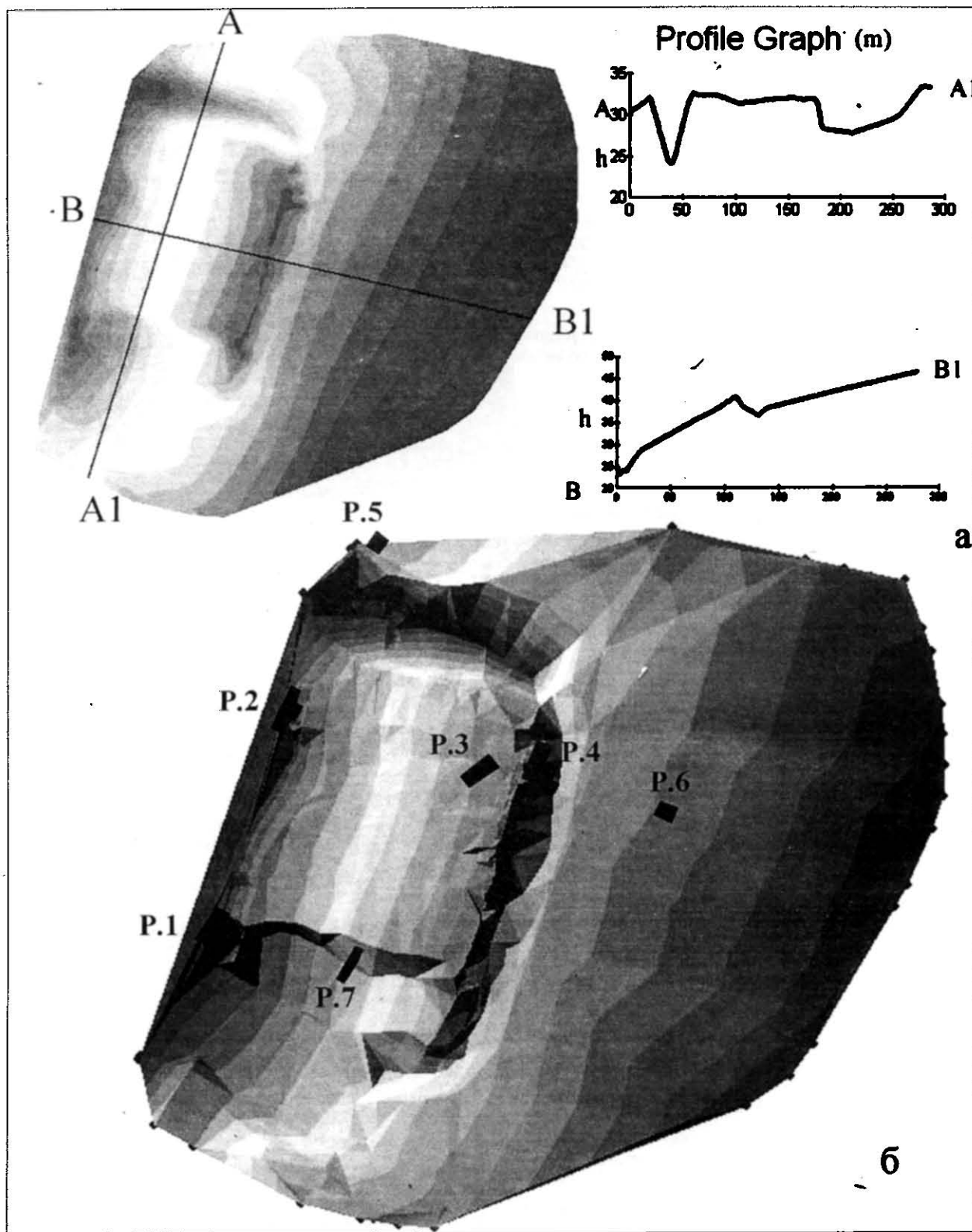

Рис. 9. Двумерная визуализация Анновского городища: а – тема *grid*; б – *TIN*.
 Нанесены и обозначены раскопы М.И. Абикуловой и Н.А. Гаврилук (80-е гг. XX в.)

башней размерами 4,20×4,60 м (рис. 7). Датируется возведение каменных оборонительных сооружений I в. до н.э.

Более подробно результаты раскопок на Анновском городище опубликованы нами ранее (Гаврилук, Абикулова 1991, 19-47; Гаврилук,

Рис. 10. Красный Маяк. Общий вид городища

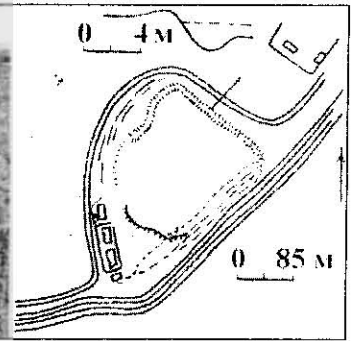

Рис. 11. Красный Маяк. План В.И. Гошкевича, 1913 г.

Крапивина 1999, 298-322). В 1986-1987 гг. была выполнена глазомерная топосъемка. В ходе разведок 2005 г. была проведена инструментальная GPS-съемка (рис. 8; 9).

Красномаяцкое городище расположено в 0,8 м на северо-восток от поселка Красный Маяк Бериславского р-на Херсонской обл. на крутом высоком (32 м высотой) правом берегу Днепра в месте впадения в Днепр обводненной Пропасной балки (рис. 10). По другую сторону балки находится усадьба Бизюкова монастыря. Со стороны реки вал отсутствует, по остальным трем сторонам городище окружено, вероятно, стеной из глыб известняка. Так В.И. Гошкевич описывал городище в 1912 г. (Гошкевич, 1913, 134-138). Он отмечает также следы каменной лестницы и мостовой. Глубина рва, по его данным – 4,25 м, высота стены вала – 2,13 м. Были заметны следы въезда на городище с северной напольной стороны. Он же приводит план городища (рис. 11). В 1952 г. Красномаяцкое городище обследовалось И.А. Антоновой, в 70-е годы. – Э.А. Сымоновичем (Сымонович, 1976/44; 1977/114). Валу городища сохранились и сейчас (рис. 12; 13). Поверхность городища задернована, заметен небольшой уклон

в сторону Днепра (рис. 14).

В.И. Гошкевичем также проводились раскопки одного из двух могильников, расположенных рядом с городищем. В 1986 и 1987 гг. могильник, что на территории поселка (ул. Пушкинская), исследовался О.А. Гей (Гей, 19-86/139. Отчет за 1987 г. отсутствует. Ею же был заложен небольшой раскоп (5×5 м) на въезде на городище и открыта верхняя часть каменной башни, аналогичной башне Анновского городища. Однако раскоп до материка доведен не был и отчет о нем написан не был. Поскольку раскоп засыпан не был, жители поселка Красный Маяк камни башни использовали для своих нужд. В 2002 г. могильник был ограблен – уничтожено около 100 погребений. Материалы переданы в прокуратуру, однако дело возбуждено не было. Инструментальный план памятника со времен В.И. Гошкевича не снимался. Поэтому задачей разведки 2005 г. было составление такого плана. Из-за недостатка времени был снят только план акрополя. В 2006 г. топографические работы на памятнике будут продолжены.

Съемка. Съемка на территории Анновского и Красномаяцкого городищ проводилась с помощью GPS-приемника серии *Trimble GeoExplorer CE* и тахеометром *Trimble 3300DR Total Station*. Соответственно полевые работы на этих памятниках включали определение геодезических координат памятников по местостоянию тахеометра и последующую крупномасштабную тахеометрическую съемку городищ.

При съемке GPS-приемником приемник работал в системе координат *WGS-84*. Программное обеспечение *ArcPad* системы *ArcGIS* фирмы *ESRI*, установленное на этом приемнике, автоматически пересчитывало полученные координаты в систему координат 1942 г. проекции Гаусса-Крюгера по 4-й зоне. При GPS-съемке, без пост-об-

Рис. 12. Красный Маяк. Вал городища

работки, погрешность в плане составляет до 20 см, а по высоте и до 40 см. При съемке тахеометром вероятная плановая погрешность между точками, не превышает 2 см. В тахеометрической съемке за точку отсчета принимается высота реперной отметки полученной GPS-приемником и точность всех последующих высотных отметок тахеометрической съемки составляет до 1 мм. Поэтому для планово-высотного отображения рельефа земли и применена тахеометрия – съемка точек полярным способом, что есть способом измерения углов и расстояний от известного направления. При известных декартовых координатах (X , Y , Z) точек, которым задается начальное направление, высчитываются координаты точек, которые измеряются.

Предварительная обработка результатов съемки (скачка данных, их отображение, редактирование, контроль и экспорт) проводилось в программе *Trimble Geomatic Office*, визуализация данных, построение топографических 2D и 3D планов – в автоматизированной системе «*ESRI ArcGIS 9*». Данное программное обеспечение является собой программный инструмент цифровой картографии для создания, редактирования и отображения пространственной информации. Оно имеет широкие возможности по созданию тематических карт, управлением пространственной информацией и исполнением геоинформационного анализа. В *ArcMap* полученные при съемке городища данные объединены в геобазы, по которым созданы современные их цифровые модели. Основным этапом работы с этими данными в ГИС включал их обработку за дополнительными модулями *ArcGIS ArcGIS Spatial Analyst*, *ArcGIS 3D Analyst* и работу в специальном приложении к последнему – *ArcScene*, представляющих собой среду для трехмерной визуализации и анализа, которая позволяет создавать модели поверхности. Это позволило провести пространственное моделирование и анализ городищ, эффективно отобразить и анализировать рельеф местности, на которых они находятся.

Построение двухмерной и трехмерной модели рельефа проводилось посредством *TIN*-моделей и темы *grid*. Различия между ними определяются характером моделирования рельефа. В *grid* осуществлялось создание растровой поверхности. За счет интерполяции по методу Естественной окрестности рассчитыва-

Рис. 13. Красный Маяк. Процесс инструментальной съемки

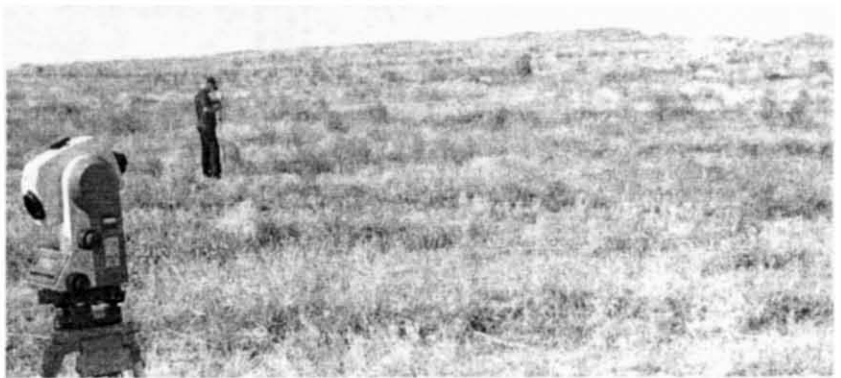

Рис. 14. Поверхность городища Красный Маяк

лись значения между точками, на которых проводились измерения (рис. 15). Данный метод сочетает некоторые из функций *TIN* с процессом интерполяции растров. Растровая поверхность интерполируется на основе данных входных точек, являющихся естественными соседями ячейки. Полученный *grid* представляет прогноз значений высоты в каждой точке поверхности и чем больше измерений проведено, тем точнее будет полученная модель рельефа (рис. 16). Далее по *grid* было проведено определение высоты поверхности вдоль профиля, который показывает изменение высоты поверхности вдоль заданной линии (рис. 17).

TIN-поверхности предпочтительнее растров при расширенном моделировании, а также для извлечения информации об уклоне или экспозиции склонов, расчетах планиметрических площадей, площадей над и под поверхностями и объемов, но модель рельефа созданная на основе *TIN* более грубая и искусственная, чем созданная по теме *grid*.

TIN, в отличие от растра состоит из треугольных граней, узлов, для которых записаны значения z , скрепленных ребрами, составляющих эти треугольники, а также линий перегиба вдоль наборов ребер, играющих важную роль в определении формы поверхности. Таким образом, формируется непрерывная поверхность треугольников, которые не пересекаются. Поскольку входные объекты, использованные

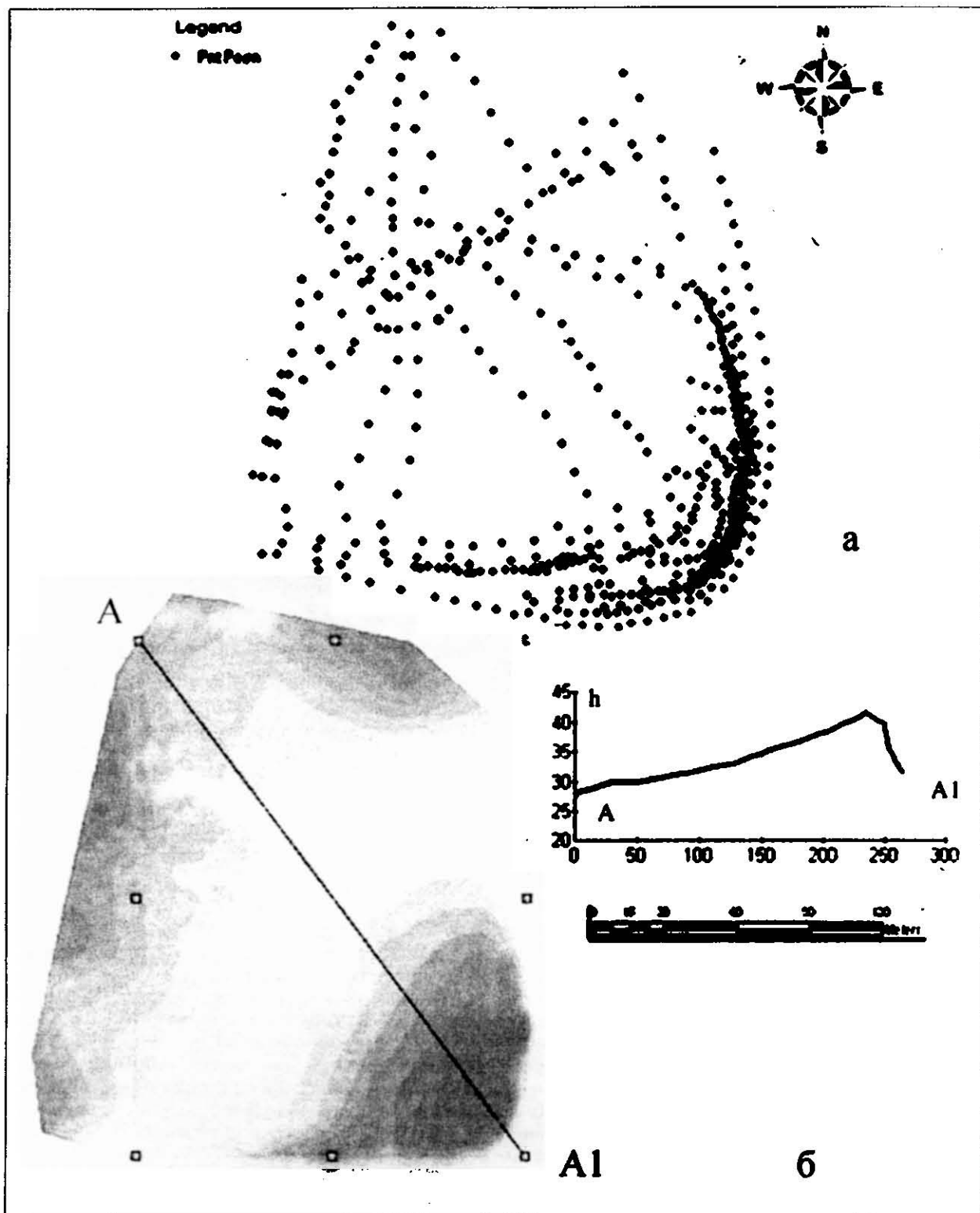
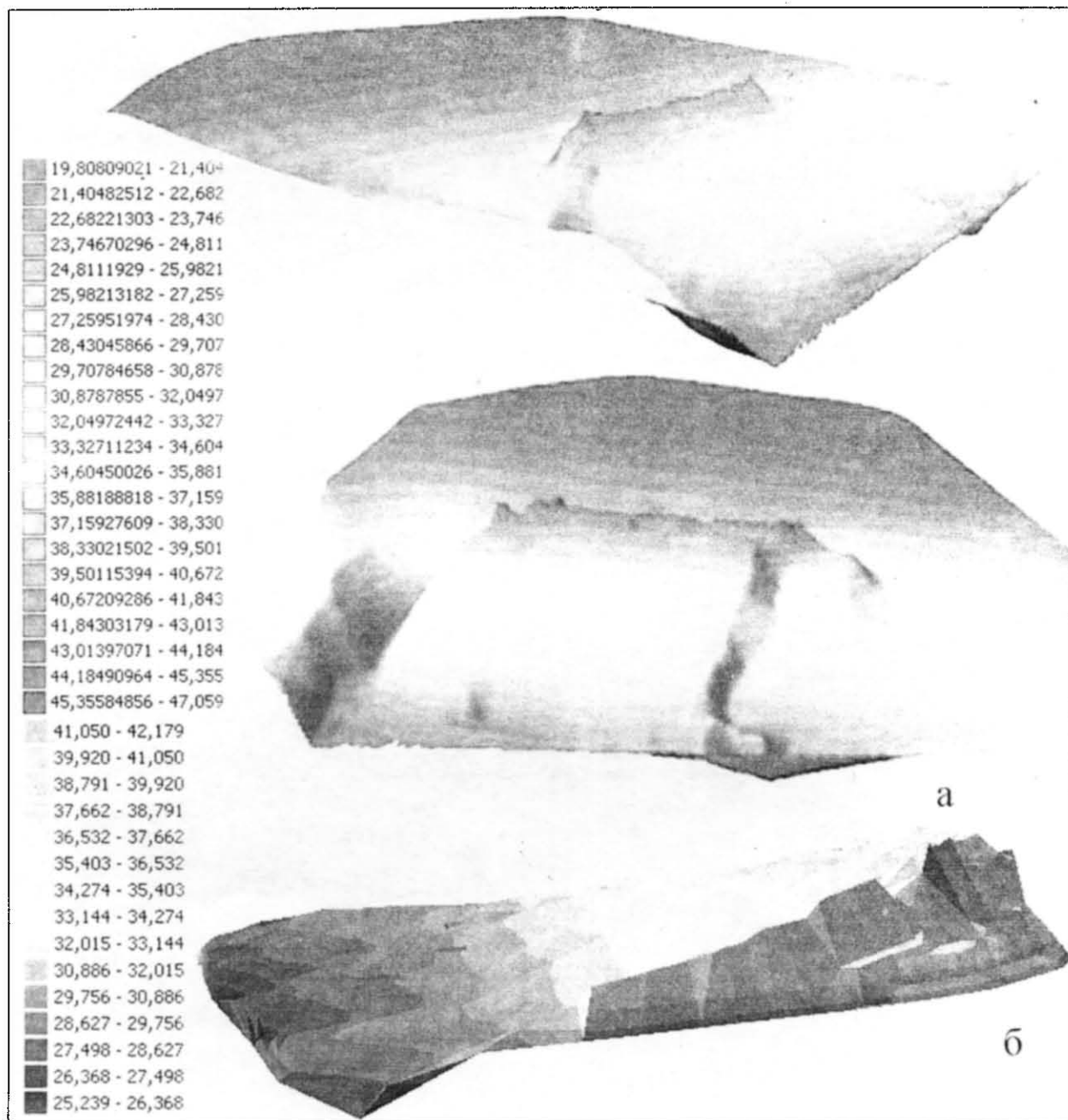

Рис. 15. Красный Маяк. а – точки тахеометрической съемки; б – двумерная визуализация

для создания *TIN*, остаются на своих местах в качестве узлов или ребер *TIN*, это позволяет сохранять в *TIN* точность всех входных данных при моделировании значений между входными точками.

В обеих моделях поверхностей важным является представление рельефа памятника в виде изолиний, которые дают не только представление о поверхности, но и определенное ощущение формы поверхности, хорошо дополняя

Рис. 16. Трехмерная визуализация: а – Анновское городище (*GRID*); б – Красный Маяк (*TIN*)

модели *TIN* и *GRID*, поскольку самостоятельно они не очень удобны для анализа поверхности (рис. 16). Из рисунков видно, что визуально модель рельефа по *TIN* и *GRID* различаются.

Дальнейшие различия между растрами и *TIN* лежат в возможностях трехмерного отображения.

Визуализация, анализ и просмотр трехмерных данных с разных углов зрения проделано в специальном ядре к модулю 3D *Analyst* приложения *ArcScene*. Созданы сцены с перспективными видами (рис. 17). Просмотр данных в трехмерном виде позволяет определить закономерности незаметные при просмотре в двумер-

ном виде. Для ощущения формы поверхности в двухмерном виде создавались отдельные изолинии и линии всей поверхности. Но вместо того, чтобы по расположению изолиний предполагать наличие в определенном месте углубления или наоборот возвышения и т.д., в трехмерном виде, возможно, реально увидеть и оценить разницу высот между объектами, высоту объектов от дневной поверхности и т.д. Мы можем увеличивать или уменьшать поверхность, чтобы увидеть ее под разными углами.

В приложении *ArcScene* создано трехмерное представление растровых поверхностей за

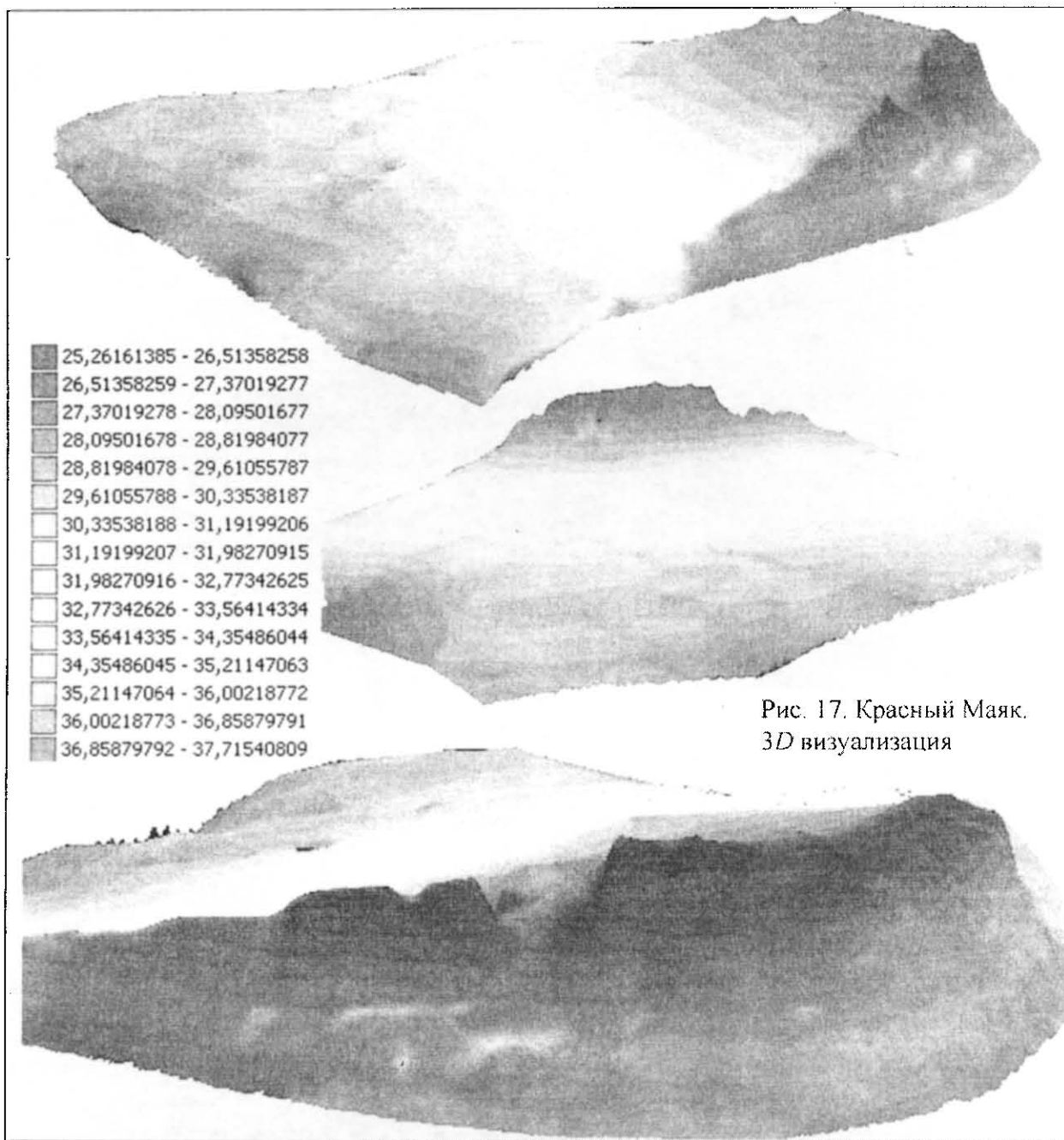

Рис. 17. Красный Маяк.
3D визуализация

счет установления базовых высот. Эта техника использована для визуализации поверхности рельефа. При отображении растров были сгруппированы значения в несколько классов и каждому уникальному значению в растре был присвоен отдельный цвет. Однако, поскольку большинство растров, представляющих поверхности, содержат непрерывные значения, показывающие в данном случае высоту, целесообразно отображать непрерывные поверхности с помощью непрерывной шкалы оттенков или цветовой гаммы. Также для более наглядной визуализации в характеристики 3D слоев и сцен вносились изменения, например, использовалось оттен-

ние, устанавливалось растягивание рельефа по вертикали.

Трехмерная визуализация *TIN*-поверхностей в *ArcScene* имеет более широкие возможности. Существует несколько способов отображения граней *TIN*: на основании значения высоты; по экспозиции склонов; по значениям их уклона; по высоте и по значениям тегов. Каждый из способов отображает решение конкретных проблем. В данном случае демонстрируется первый способ – реконструкция по значениям высоты (рис. 17).

Кроме продемонстрированного опыта моделирования нами в *3D Analyst* проведен количе-

ственный анализ поверхностей. Вычислялись численные параметры, характеризующие форму поверхности в любой точке, в том числе уклон. Уклон отображает наиболее крутой склон в точке поверхности. Соответственно чем меньше значение уклона, тем ровнее территория, чем больше значение – тем круче склоны. Выходной набор данных уклона можно вычислить как в градусах уклона, так и в процентах уклона. Растры и Тин моделируют уклон и экспозицию поверхностей по-разному. Подобная крутизна склонов (от 2-5° до 10-15° и как исключение до 25°) позволяет эвакуироваться фактически всему поверхностному стоку, сводя к минимуму количество инфильтрующейся влаги. Увеличение же крутизны склонов при наличии покровных суглинков приводит к развитию процессов плоскостного смыва и струйчатого размыва и, как следствие, к уменьшению мощности почвенного горизонта и его плодородия. Считается, что строительство в таких инженерно-геологических условиях было не случайно. Выбор склоновых частей долин был связан с опытом неудачного строительства на покровных суглинках в условиях горизонтального и плоского рельефа (Вязкова, 2005, 8). Особенности рельефа учитывались древними строителями. На Анновском городище прослежено террасирование склона при возведении каменных построек.

Кроме того, в процессе обработки информации с помощью инструмента «статистика площадей и объемов» проводилось:

- вычисление площади памятников, объема оборонительных сооружений и т.д.;

- осуществлялся анализ видимости (форма рельефа значительно влияет на то, какие части поверхности может видеть наблюдатель из определенной точки. Обзор местности – важное условие, например, при оценке фортификационных сооружений, размещений поселений и т.д.);

- анализ окружения, что позволяет в пределах заданного расстояния оценить территорию, прилегающую к объекту или оценить его пространственные изменения. Это дает возможность контролировать события, происходящие в заданном окружении, определить территорию воздействия или оценивать его последствия.

- определялось, что находится в пределах установленного расстояния от городищ и оценивался диапазон их пространственных изменений. Возможность визуально оценивать происходящие изменения позволяет глубже понять их причины, предвидеть и оценивать последствия их воздействия.

В заключение отметим, что важность данного рода работ не только в визуальном, иллюстративном аспекте, предполагающем лишь повышение наглядности археологических материалов. Применение геоинформационных систем предоставляет новые аналитические возможности для анализа археологических данных. В рамках

ГИС – это и точная, детальная и достоверная модель определенной территории, описывающая пространственные объекты этой территории, их местоположение, характеристики и взаимосвязи и последующее моделирование исторических процессов на основе пространственного анализа.

Литература

Абикулова М.И. Отчет о раскопках Анновского позднескифского городища в 1984 г. // НА ИА НАНУ. – 1984/86.

Абикулова М.И., Гаврилюк Н.А., Черненко Е.В. Отчет о раскопках Анновского городища // НА ИА НАНУ. 1986/12;

Абикулова М.И., Гаврилюк Н.А., Черненко Е.В. Отчет о раскопках Анновского городища // НА ИА НАНУ. 1987/6.

Археология..... Археология и геоинформатика – Вып.2 – CD Москва, 2005.

Вязкова О.Е. Опыт и перспективы инженерно-геологических исследований памятников археологии // Археология и геоинформатика. – Выпуск 2. – Сб. докл. [Электронный ресурс]. Москва. (CD-ROM), 2005. CD.

Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. – препринт. Киев, 1991. – Ч. 1, 2.

Гаврилюк Н.А., Кративина В.В. Кухонная и столовая керамика позднескифских городищ Нижнего Поднепровья // 100 лет черняховской культуре. К, 1999.

Гей О.А. Отчет о раскопках могильника у с. Красный Маяк Бериславского р-на Херсонской обл. 1986/139.

Гошкевич В.И. Древние городища по берегам Низового Днепра // ИАК. Вып. 47, 1913.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днестре // МИА. 1954. №36.

Коровов Д.С. Трехмерная визуализация Кисловодской котловины с помощью модуля 3D Analyst // Археология и геоинформатика – Вып. 2. – Сб. докл. [Электронный ресурс]. М. (CD-ROM), 2005.

Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днестре // МИА. 1958. №64.

Смекалов С.Л., Федоров Д.Л. Геоинформационные технологии в археологических исследованиях. СПб, 2004.

Сымонович Э.А. Отчет о работах Черняховской экспедиции Института археологии АН СССР в 1976 году // НА ИА НАНУ, 1976/44 (Красный Маяк, погребения 1-15)

Сымонович Э.А. Отчет о раскопках Черняховской экспедиции Института археологии АН СССР на Украине в 1977 году // НА ИА НАНУ, 1977/114. (Красный Маяк, погребения 16-41).

Чирков А.П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днестру и лиману // ЗООИД. т. 6, Одесса. 1887.

Гаскевич Д.Л.

Інститут археології НАНУ

Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у 2003–2005 рр.

Gaskevych D. The Archeological Searching for Sites of the Bug-Dnister Neolithic Culture in 2003–2005. Valentin M. Danilenko has researched Neolithic sites of the valley of the South Bug River at the forest-steppe zone in 1949–1961. As a result of it he has evolved the Bug-Dnister culture. Nobody investigated the Neolithic of the area during following 40 years. In 2003–2005 the author had archeological explorations on banks of the South Bug River between Gayvoron town and Tivriv town in Vinnitsa region. Five known Neolithic sites are inspected. Seven new sites with Neolithic finds are discovered for the first time. Moreover the author has viewed the known Gordivci-1 Neolithic site on the right bank of the Dnister River in Chernovtsy region. Locations of the sites and finds from them are described in the article.

Вивчення пам'яток буго-дністровської культури (далі БДК) започаткували роботи Ф.А.Козубовського, П.В.Харламповича, Ф.Н.Мовчанівського, А.В.Добровольського та О.Ф.Лагодовської, проведені у 1930–1940-х рр. на неолітичних поселеннях Степового Побужжя. Дослідження неоліту північної, лісостепової частини долини р.Південний Буг (далі – П. Буг) припало на 1949–1961 рр. і пов'язане з ім'ям В.М.Даниленка. Його роботи мали «новобудовний» характер. Розкопки на великих площах проводилися лише на пам'ятках, що потрапляли у зону затоплення запроєктованих водосховищ. Інші ділянки долини ріки у ті ж роки були обстежені розвідками В.М.Даниленка та П.І.Хавлюка. Після побудови на П.Бузі каскаду ГЕС більшість відомих буго-дністровських поселень опинилися під водою. Впродовж наступних 40 років лісостепове Побужжя не привертало уваги дослідників неоліту. У цей час пам'ятки БДК досліджувалися на Дністрі та у степовому Побужжі. Починаючи з 1999 р. розвідкові дослідження у басейні середньої течії П. Бугу проводить автор (Гаскевич 2002). Метою робіт 2003–2005 рр. було виявлення нових та обстеження вже відомих пам'яток БДК на П.Бузі та Дністрі.

Дослідження в долині Південного Бугу.

У 2003–2005 рр. розвідкою було охоплено лівий берег ріки в межах Вінницької обл. на ділянках між с. Джулинка Бершадського р-ну та м. Ладижин Тростянецького р-ну, с. Райгород та с. Воробіївка Немирівського р-ну, а також правий берег між с. Печера Тульчинського р-ну та с. Нова Миколаївка Тиврівського р-ну. Розвідкою виявлено 7 нових пунктів з матеріалами неолітичного часу та обстежено 5 відомих пам'яток БДК (рис. 1). Крім цього були виявлені численні пункти зі знахідками інших епох, зокрема, верхнього палеоліту (див. у цій збірці статтю Д.Л.Гаскевича та О.М.Кононенко) і доби палеометалів (див. у цій збірці статтю Д.Л.Гаскевича, С. Д.Лисенка та О.І.Балко).

Найбільш яскраві та численні неолітичні матеріали виявлені на пам'ятках Нова Миколаївка-1 та Печера-2. На інших пунктах знахідки були менш численними або поодинокими. Далі наводяться дані про місцерозташування пам'яток та характер виявлених на них матеріалів.

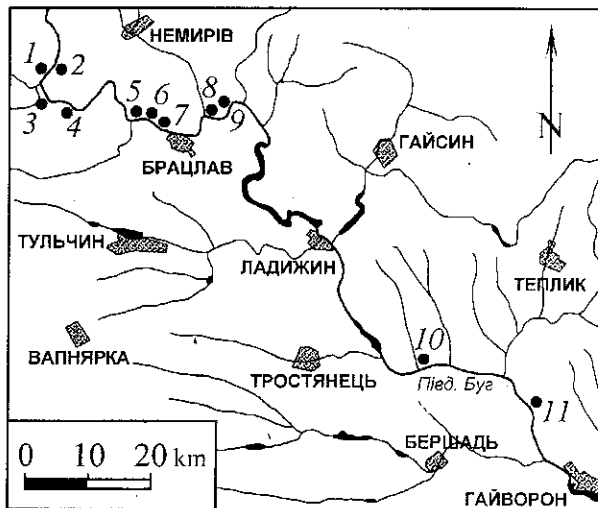

Рис. 1. Неолітичні пам'ятки, досліджені на П.Бузі розвідками 2003–2005 рр.: 1–Нова Миколаївка-1; 2–Воробіївка-2; 3–Рогозна-1; 4–Печера-1, Печера-2; 5–Перепеличе-3; 6–Перепеличе-2; 7–Перепеличе-1; 8–Коржів-1; 9–Самчинці-1; 10–Петрашівка-1; 11–Джулинка-3.

Нова Миколаївка-1. Пам'ятка знаходиться на правому березі порожистої ділянки П. Бугу за 2 км на південний захід від південної околиці с. Нова Миколаївка, приблизно за 1,2 км на північний схід від північної околиці с. Рогозна – Тиврівського р-ну. У польовому щоденнику розвідки П.І. Хавлюка 1956 р. при описі пам'ятки Гвоздів-1 це місце згадується як безіменний пункт поодиноких знахідок крем'яних платівок та відщепів (Хавлюк 1956/21).

У 2005 р. на краю надзаплавни висотою 2–2,5 м над літнім рівнем ріки у кротовинах зібрано 1 уламок орнаментованої буго-дністровської кераміки та 8 крем'яних виробів. Площа поширення знахідок – 50×10 м. На цій ділянці поставлено 4 шурфи площею 1м² кожен. У всіх шурфах спостережено аналогічну послідовність нашарувань. Відмінною є лише потужність окремих шарів, що, зазвичай, збільшується по мірі віддалення від ріки. Під темним бурим гумусом, пронизаним корінням трави, залягав шар гумусу світлішого рудуватого кольору, що поступово змінюється плямистим жовто-бурим гумусованим суглинком. У його нижній частині з'являються спочатку дрібні, а

згодом, все більші і більші за розміром уламки граніту. Нижче знаходиться ложе долини ріки, утворене великими гранітними валунами, простір між якими заповнений дрібною галькою, жорсткою та гравієм, а також, місцями, жовтим суглинком без домішок гумусу та піском. На схилі краю заплави шар великих гранітних валунів залягав на глибині 0,45 м від поверхні, за 6 м від краю – 0,6–0,65 м, за 12 м – 1,1–1,2 м. Вся товща нашарувань сильно пошкоджена норами землерийних тварин, ходами наземних моллюсків та великих комах. У всіх описаних шарах траплялися різнорозмірні і різні за окатаністю уламки граніту, цілі та фрагментовані мушлі кількох видів наземних та річкових моллюсків. Іноді на певній глибині їх концентрація дещо підвищувалася, утворюючи тонкі слабонасичені прошарки, які, напевно, пов'язані з розмивом поверхні під час давніх повеней.

Знахідки неолітичного часу траплялися у всіх шурфах і залягали у всіх описаних шарах. Разом у шурфах виявлено 72 вироби з кременя, 33 фрагменти неолітичної кераміки, 1 уламок кістяного знаряддя (?), а також 11 фрагментів кераміки доби бронзи або початку раннього заліза, 4 фрагменти пізньосередньовічного посуду, великий перепалений уламок граніту, значну кількість кісток тварин та поодинокі кістки риб.

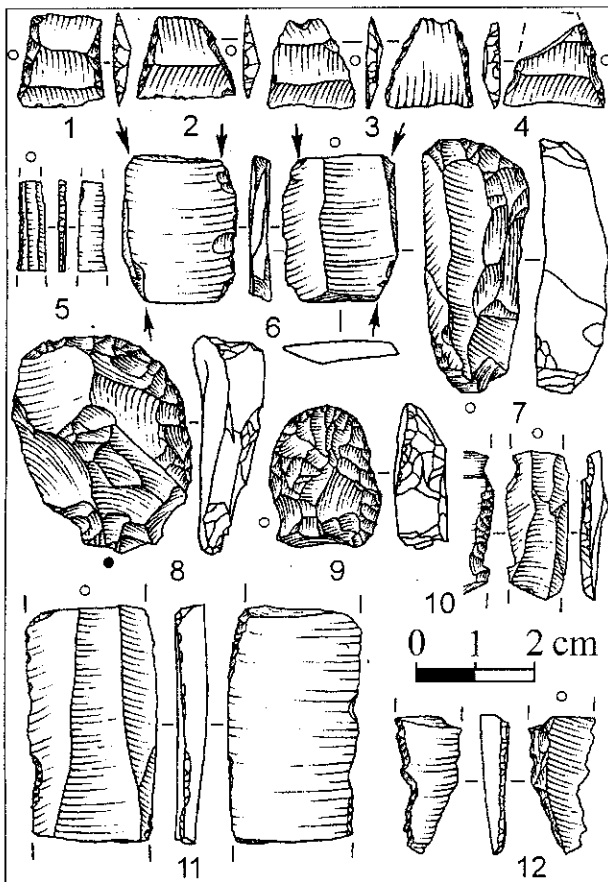

Рис. 2. Нова Миколаївка-1. Крем'яні вироби

Крем'яний комплекс пам'ятки характеризується наявністю симетричних середньовисоких трапецій, виготовлених на перетинах добре огранованих платівок (рис. 2, 1-4), мікроплатівки з притупленим краєм (рис. 2, 5), вкладня кукрекського типу (рис. 2, 6), кінцевої скребачки на масивній реберчастій платівці (рис. 2, 7) та кінцево-бокових скребачок на відщепках (рис. 2, 8, 9), регушованих платівок (рис. 2, 10-12). Сировиною для їх виготовлення служив напівпрозорий кремій різних відтінків сірого кольору, рідше – якісний чорний прозорий кремій.

Неолітична кераміка Нової Миколаївки-1 представлена уламками посуду трьох типів. По-перше, це фрагменти типової печерської кераміки. Вони пористі, крихкі, містять домішку дрібних рослинних волокон, товченої мушлі, незначну кількість дрібної жорстви та гравію. У зламі черепки тришарові: в середині – тов-

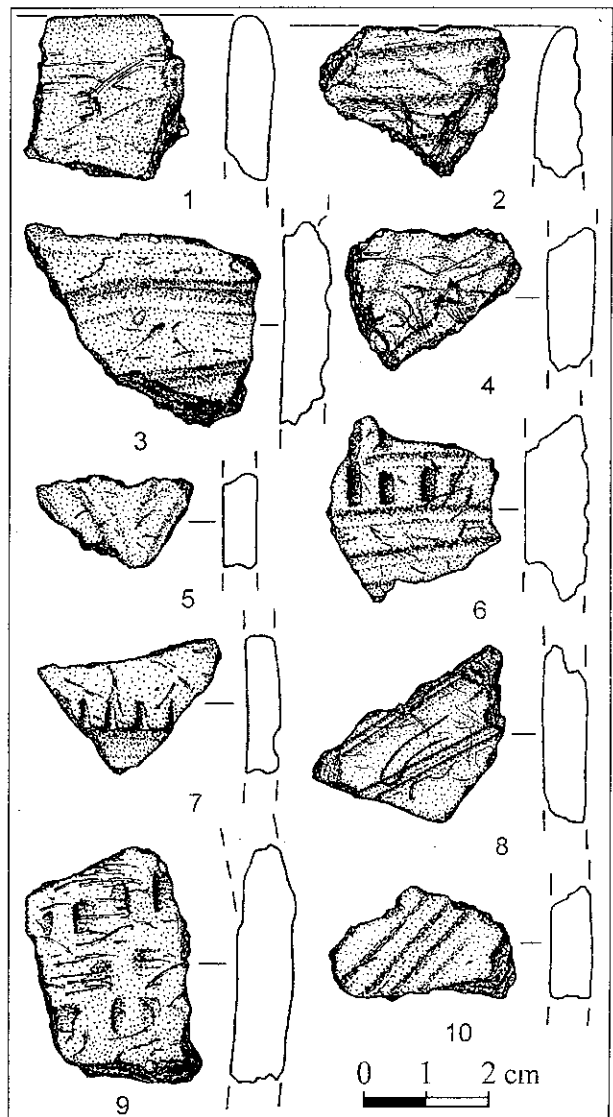

Рис. 3. Нова Миколаївка-1. Неолітична кераміка

стий чорний шар, зовнішній і внутрішній шари – тонкі світло-бурі. Орнаментовані ці фрагменти пальцевими зачіпами (рис. 3, 9), глибокими жолобчастими та неглибокими прогладженими лініями (рис. 3, 3, 5, 6), які іноді доповнюються наколами (рис. 3, 7).

Кераміка другого типу більш міцна, зроблена із глини з домішкою трави, піску, жорстви, і, рідше, товченої мушлі та шамоту. У зламі черепки одношарові червоно-бурого кольору, або двошарові з темно-бурою внутрішньою та світлішою зовнішньою поверхнями, на яких добре помітні численні відбитки рослинної домішки. Орнамент складається з прогладжених діагональних або горизонтальних ліній (рис. 3, 2, 4, 10), в одному випадку нанесених під краєм потоншеного вінця, зріз якого скошено всередину посудини (рис. 3, 2). Інше вінце неорнаментоване (рис. 3, 1). На одному з фрагментів чотири паралельні діагональні лінії прогладжено 4-зубим гребінцевим штампом (рис. 3, 10).

Третю групу утворюють 6 фрагментів від одної посудини. Її глина містить домішку дрібних рослинних волокон та поодиноких зерен гравію. Тісто щільне, черепок на зламі тришаровий. В середині знаходиться чорний шар, внутрішня поверхня світло-сіра, заглажена, зовнішня – темно-рожева з бурими плямами, вкрита ангобом і заліскована до блиску. Орнаментована ця посудина ледь помітними подвійними прогладженими лініями (рис. 3, 8).

Печера-1, Печера-2. Дві пам'ятки знаходяться на північно-західній околиці с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької області. Вони були виявлені П.І. Хавлюком у 1956 р. і досліджені ним і В.М. Даниленком у 1957 та 1958 рр. (Хавлюк 1956/21, 2, 3; Даниленко 1958/5, 3-6; 1969, 114-117). У ряді публікацій та польовій документації вони розглядаються то окремо, то разом – під загальною назвою «Печера». Пам'ятки займають північну ділянку заплави правого берегу П. Бугу, яку з заходу обмежує ЛЕП, що перетинає ріку, з півночі та сходу – води ріки, з півдня – складена гранітами тераса висотою 15–20 м. Від тераси пам'ятки відокремлює пониження заплави, зараз частково заболочене. Не виключено, що це пониження є колишньою старицею П. Бугу, отже у давнину поселення могли знаходитися на острові.

У 2003–2005 рр. різночасові знахідки були виявлені у чотирьох оголеннях берегового урвища на 450-метровій ділянці краю заплави. Західна частина цієї ділянки довжиною біля 150 м розташована проти верхньої частини невеликого порогу, на якому знаходився водяний млин. Ця пам'ятка одержала назву «Печера-1». У її східній частині знаходиться розкоп В.М. Даниленко 1958 р. Зараз залишки розкопу та місце навколо нього задерновані. Але за 100 м західніше у осипу берегового урвища довжиною біля 25 м зібрано кістки тварин, 2 неорнаментовані

фрагменти стінок керамічних посудин БДК, та 6 неорнаментованих фрагментів стінок доби пізньої бронзи – раннього заліза. Глина неолітичної кераміки містить значну кількість грубих рослинних волокон та незначну домішку крупнозернистого піску і товченої мушлі; поверхні заглажені, з відбитками рослинних волокон, колір рожевий та сірий.

Три інших оголення знаходяться нижче згаданого порогу на мисоподібній найвищій (3–3.5 м) найбільш північній ділянці заплави, що починається за 200 м на північний схід від розкопу 1958 р. і тягнеться далі вздовж берега ріки на відстань біля 100 м. Ця пам'ятка одержала назву «Печера-2». Як показало вивчення фотографій та польової документації досліджень В.М. Даниленка, саме тут знаходилася зачистка №3 площею біля 15 квадратних метрів, у якій в 1958 р. було досліджено 2 вогнища, викладених камінням (Даниленко 1958/5). Місце розташування цієї зачистки, зазначене у монографії В.М. Даниленка (Даниленко 1969, 116), не відповідає дійсності.

У західній частині пам'ятки Печера-2 берег ріки переважно задернований. Тому виявлений тут підйомний матеріал нечисленний. Він складається з кісток тварин і двох крем'яних виробів – перепаленого платівчастого відщелу, що зняв нижню частину одноплощадкового нуклеуса для платівок, та уламка сірого прозорого крем'яна зі світлими вкрапленнями та бурою підкіркою.

У східній частині пам'ятки берег обривається до ріки урвищем. У його осипу в 2003–2005 рр. зібрано 128 крем'яних виробів, 12 фрагментів кераміки БДК, а також кістки тварин, уламки керамічного посуду трипільської культури, середини доби бронзи, часу раннього заліза і пізнього середньовіччя. У середній частині оголення восени 2005 р. автором розпочато зачистку берегового урвища на ділянці 2,5 м. Зачистку доведено до глибини 1,15 м. При цьому спостережено наступну послідовність нашарувань: 0–0,3 м – бурий гумус; 0,3–0,7 м – гумус дещо світлішого кольору; 0,7–1,1 м – буро-жовтий плямистий гумусований суглинок, нижче 1,1 м – жовтий суглинок з численними плямами нір землерийних тварин, які мають темніше гумусоване заповнення. Контакт шарів нечіткий. У всіх шарах присутні цілі та подрібнені мушлі річкових та суходольних моллюсків, різно-розмірні гравій, жорства, щєбінь та гальки.

У зачистці виявлено 235 знахідок: 9 неорнаментованих фрагментів неолітичної кераміки, 102 вироби з крем'яна, 121 кістку тварин, 3 кістки риб. Вони залягали по всій глибині дослідженої пачки нашарувань. Крім цього з зачистки походять два уламки граніту з максимальними розмірами 12 та 15 см. Один з них перепалений. Їх нижні поверхні залягали на глибині 0,95 та 0,97 м від репера. Напевно, цю глибину можна вважати рівнем денної поверхні

неолітичної доби. Обидва вогнища, виявлені В.М. Даниленком у зачистці №3, залягали на глибині 0,8–0,9 м (Даниленко 1958/5). Незначна різниця у глибині залягання обпаленого каміння, виявленого у 1958 та 2005 рр., може пояснюватися «падінням» сучасної або давньої денної поверхні, а також використанням різних «нульових» відміток.

Крем'яні знахідки пам'ятки Печера-2 характеризуються наявністю трапеції (рис. 4, 1) мікроплатівок з притупленим краєм (рис. 4, 2-4) та відходів їх виробництва (рис. 4, 5), тронкованих платівок (рис. 4, 6), типового вкладня кукрекського типу (рис. 4, 7) та ретушованих платівок, які можна розглядати як атипівні зразки цих знарядь (рис. 4, 8, 9), платівки з ретушованими виїмками (рис. 4, 10), кінцевих скребачок на відщепках (рис. 4, 11, 12) та пластинах (рис. 4, 13-15), бокових скребачок на відщепках (рис. 4, 16, 17), досить невиразних різців на нуклеїдних уламках кременя, нуклеусів – поздовжнього пірамідального одноплощадкового кругового сколювання для одержання мікроплатівок (рис. 5, 1) та поздовжніх одноплощадко-

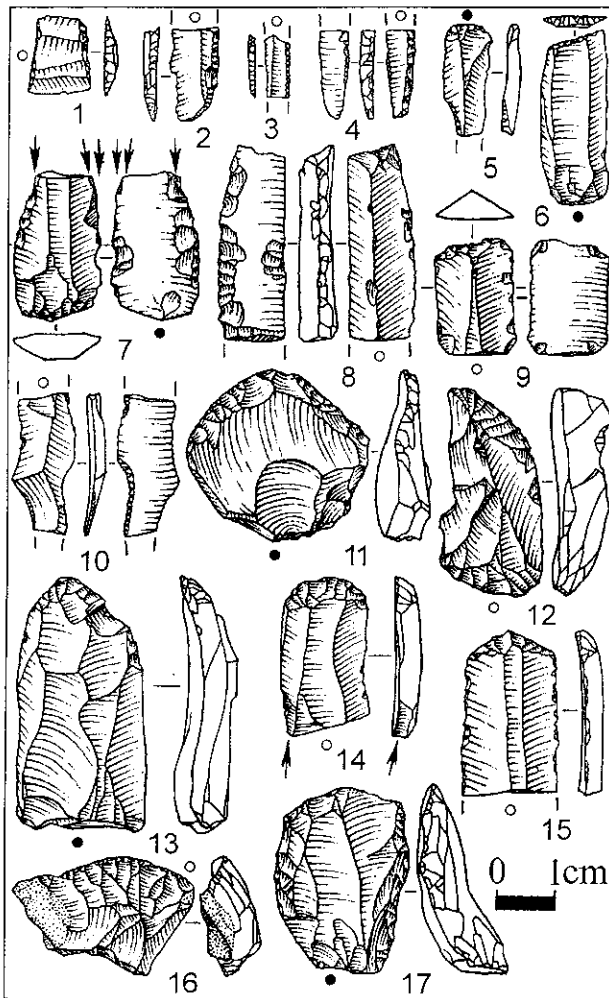

Рис. 4. Печера-2. Крем'яні вироби

вих односторонніх (рис. 5, 2, 3). Крім цього у колекції присутні ретушовані платівки та відщепи, різцеві та реберчасті сколи, необроблені платівки (рис. 5, 4) та відщепи, уламки, луски. Основною сировиною для їх виготовлення служив напівпрозорий кремій різних відтінків сірого кольору. Рідше використовувався сірий непрозорий, напівпрозорий жовтий та рожевий, а також дуже якісний чорний прозорий кремій. Декілька виробів виготовлені із кварциту.

Виявлені на пам'ятці фрагменти неолітичних посудин включають уламки кераміки печерського та самчинського типів. Уламки кераміки печерського типу пористі, містять домішку дрібних рослинних волокон та товченої мушлі. Черепок тришаровий – всередині чорний, зовнішні шари – світло-бурі; обидві поверхні заглажені, з відбитками рослинних волокон. Один дрібний фрагмент має орнамент із жолобчастих паралельних ліній. Тісто самчинської кераміки більш «жорстке», містить домішку

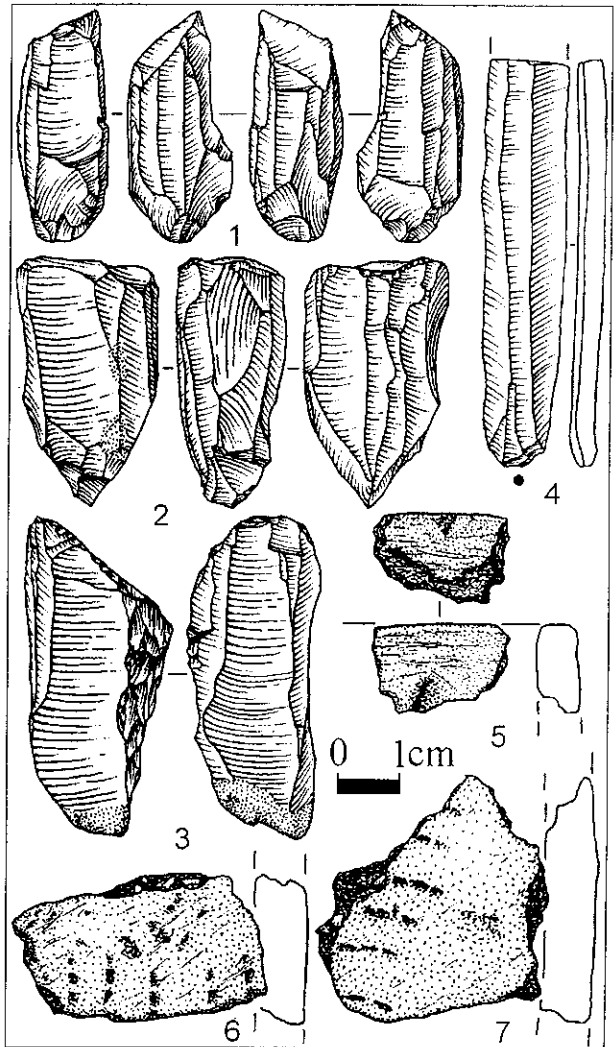

Рис. 5. Печера-2. Крем'яні вироби (1-4), неолітична кераміка (5-7)

піску, жорстви, трави. Черепки у зламі одношарові або двошарові. Поверхні заглажені, зовнішні – світло-сірі, брудно-жовті, світло-коричневі, внутрішні – світло-коричневі, сірі або чорні. Орнаментованих фрагментів три. Один уламок вінця посудини має нігтьові вдавлення на внутрішньому ребрі сплющеного зрізу та зовні під краєм вінця (рис. 5, 5). Два уламки стінок посудин прикрашено рядами відбитків гребінцевого штампу (рис. 5, 6, 7).

Воробіївка-2. Пам'ятку виявлено на лівому березі П. Бугу за 0,7 км на захід від південної околиці с. Воробіївка Немирівського р-ну Вінницької обл. Тут вздовж порожистої ділянки ріки довжиною біля 300 м тягнеться луг, обмежений з трьох інших сторін листяним лісом. Висота луку над літнім рівнем ріки – 3–4 м. На північній ділянці луку у оголенні ґрунтової дороги, що йде вздовж берега ріки, підібрано 1 мікроплатівку. Поруч з місцем знахідки поставлено 2 шурфи площею 1 м² кожен.

У шурфі, розташованому за 16 м від задернованого крутого схилу надзаплави, виявлено 1 крем'яний відщеп та 1 крем'яну луску, а також 10 фрагментів кераміки доби пізньої бронзи – початку раннього заліза та кістки тварин. У шурфі, розташованому за 9 м від схилу надзаплави, виявлено 8 крем'яних виробів, 4 фрагменти неолітичної кераміки самчинського типу, 7 фрагментів кераміки доби пізньої бронзи – початку раннього заліза, кістки тварин. Крем'яні вироби представлені 1 мініатюрною замкнуто-ретушовною скребачкою (рис. 6, 1), 1 кутовим різцем на проксимальному уламку платівки (рис. 6, 2), 1 ретушованою платівкою (рис. 6, 3), 3 платівками, 1 реберчастим сколом та 1 відщепом. Сировиною для їх виготовлення служив напівпрозорий кремій різних відтінків сірого кольору. Неолітична кераміка щільна, жорстка, добре обпалена. Глина містить значну домішку піску та незначну кількість жорстви і органіки. Один фрагмент орнаментовано композицією із відбитків гребінцевого штампу, нанесених з протягуванням (рис. 6, 4).

Рогозна-1. Пам'ятка знаходиться на правому березі П. Бугу за 1,5 км на схід від східної

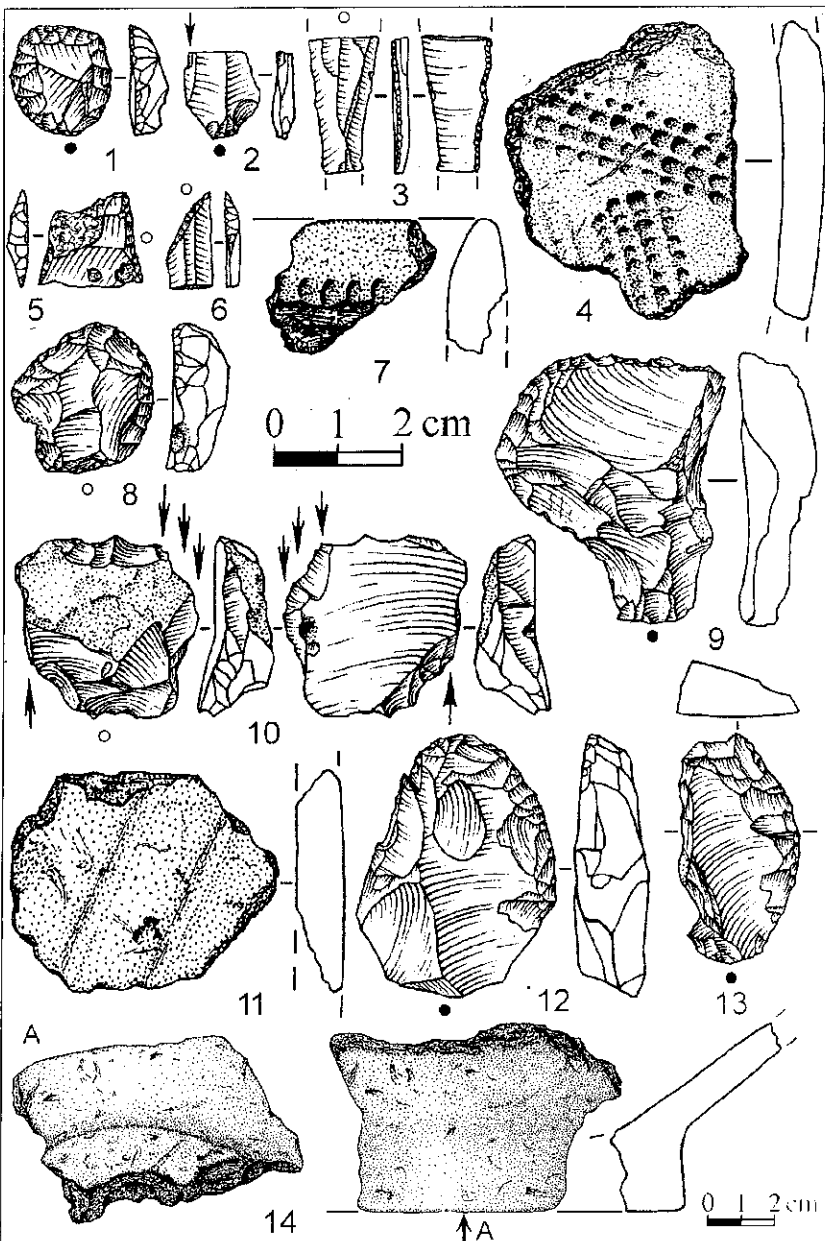

Рис. 6. Воробіївка-2 (1-4); Рогозна-1 (5); Самчинці-1 (6); Перепеличе-1 (7); Перепеличе-3 (8); Петрашівка-1 (9, 10); Джулінка-3 (11-13); Гордівці-1 (14). Крем'яні вироби (1-3, 5-10, 12, 13), неолітична кераміка (4, 11, 14)

околиці с. Рогозна Тиврівського р-ну, за 0,5 км західніше західної околиці с. Олексіївка Немирівського р-ну. Крем'яні вироби та кістки тварин зібрано на ділянці довжиною біля 300 м вздовж нижньої частини великого порогу, що у цьому місці перетинає П. Буг. Спостережено два скупчення знахідок мезолітичного або неолітичного часу, пов'язаних з невеликими підвищеннями надзаплави, відділеними один від одного пониженою ділянкою довжиною біля 50 м. Північний пункт, що одержав назву «Рогозна-1а», був виявлений автором у 1999 р. (Гаскевич 2002, 12), а південний, названий «Рогозна-1б», – у 2005 р. Пам'ятка БДК Олексіївка,

виявлена П.І. Хавлюком у 1956 р. (Хавлюк 1956, 3; 1959, 171), знаходиться на протилежному березі П. Бугу проти обох пунктів.

У пункті Рогозна-1а в стінці берегового урвища надзаплави, яка у цьому місці досягає висоти 2,5–3 м над рівнем води, на глибині 1,1 м виявлено фрагмент щелепи тварини. У цьому місці 1-метрова ділянка стінки урвища була вертикально захищена на глибину 1,7 м. У зачистці спостережено наступну послідовність нашарувань: 0–0,6 м – гумус; 0,6–1,4 м – бурий гумусований суглинок, у якому трапляються цілі та фрагментовані мушлі річкових та суходольних молюсків, жорства та гравій, іноді – у вапняній кірці; 1,4–1,7 м – щільна сіра глина з бурими залізистими плямами. Контакт шарів нечіткий, товща нашарувань порушена гніздами птахів, норами землерийних тварин, ходами суходольних молюсків та великих комах. У зачистці в шарі гумусованого суглинку на глибині 0,65 м залягав хребець тварини; 0,8 м – перепалена симетрична середньовисока трапеція, виготовлена із перетину платівки (рис. 6, 5); 1,1–1,2 м – ще 2 фрагменти згаданої щелепи тварини.

У пункті Рогозна-1б у кротовинах на задернованому схилі підвищення надзаплави висотою 1,5–2 м над рівнем води зібрано 15 крем'яних виробів: 1 медіальний уламок ретушованої платівки, 8 цілих та фрагментованих платівок, 4 відщепи та 2 уламки.

Перепеличе-1. Пункт виявлено на лівому березі П. Бугу за 1,5 км на південний схід від південно-східної околиці с. Перепеличе Немирівського р-ну, проти місця впадіння у П. Буг правого допливу – ручая, що тече через с. Марксове. Тут на зруйнованій випасом скота ділянці надзаплави висотою 1 м над рівнем води підібрано 1 фрагмент орнаментованого вінця посудини самчинського типу, зробленої із глини з домішкою графіту та значною кількістю рослинних волокон. Обидві поверхні сірого кольору, добре заглажені; зріз заокруглений. Нижче зрізу вінця розташовано ряд відбитків гребінцевого штампу, нанесених з протягуванням (рис. 6, 7).

Перепеличе-3. Пункт виявлено на краю надзаплави лівого берега П. Бугу проти центральної частини с. Перепеличе Немирівського р-ну, за 300 м вище від порогу, який знаходиться у східній частині села, за 150 м нижче від місця впадіння у П. Буг лівого допливу – невеликого безіменного ручая. На пляжу розмитого берега ріки, на ділянці довжиною 25 м виявлено 1 неорнаментований фрагмент кераміки БДК та 2 крем'яні вироби. Уламок стінки посудини зроблено із глини зі значною домішкою жорстви, піску та тонких волокон органіки. Черепок двошаровий. Зовнішній шар світло-бурий, внутрішній – майже чорний. Підокругла замкнута ретушована скребачка (рис. 6, 8) та проксимальний уламок широкої пластини виготовлені із якісного на-

півпрозорого кремня темно-сірого кольору з білими вкрапленнями.

Перепеличе-4. Пункт виявлено на лівому березі П. Бугу приблизно за 1,1 км західніше північно-західної околиці с. Перепеличе Немирівського р-ну, за 450 м вище за течією ріки від гирла ручая Кривий – лівого допливу П. Буга, приблизно за 250 м на захід від залишків пристані парому. Березі ріки у цьому місці похилий, висотою 4–5 м. Знахідки зібрано на зруйнованій ділянці надзаплави довжиною 40–50 м, на рівні 1 м над рівнем ріки. Мезолітичним або неолітичним часом датується 1 проксимальний уламок тонкої середньоширокої платівки із якісного напівпрозорого кремня сірого кольору з білими вкрапленнями. Звідси ж походять нечисленні матеріали кінця доби бронзи – раннього залізного віку.

Коржів-1. Добре відомо пам'ятку БДК у 1957 р. відкрив та дослідив В.М. Даниленко (Даниленко 1958/5, 6; 1969, 119). В 2004 р. у кротовинах виявлено кістки тварин, перепалений дистальний уламок пластини та дрібний уламок ретушованого знаряддя, виготовлені із якісного сірого напівпрозорого кремня.

Самчинці-1. Добре відоме поселення БДК було виявлено П.І. Хавлюком у 1956 р. та досліджено ним і В.М. Даниленком у 1957, 1958 та 1959 рр. (Хавлюк 1956/21, 1; 1959, 171; Даниленко 1958/5, 6, 7; 1959-1961/7; 1969, 118-119), відвідувалося автором у 1999 році (Гаскевич 2002, 11). У 2005 р. на території пам'ятки в кротовинах виявлено 1 неорнаментований фрагмент ліпної кераміки, в глину якої додано траву, 1 уламок мікроплатівки з діагонально ретушованим кінцем (рис. 6, 6), а також численні кістки тварин.

Петрашівка-1. Пам'ятку виявлено за 0,8 км на схід від південної околиці с. Петрашівка Тепликського р-ну, за 0,6 км на північ від північно-східної околиці с. Сумівка Бершадського р-ну. Тут у П. Буг впадає лівий доплив – р. Тьма. Знахідки мезо-неолітичного часу, трипільської культури, кінця доби бронзи – раннього залізного віку, черняхівської культури зібрано на розораній поверхні тераси висотою 4–5 м, яка у цьому місці підступає до берегів обох рік, утворюючи два миси. Один мис – східний (пункт «а»), обернений до лівого берега П. Бугу, другий – західний (пункт «б») – до лівого берега р. Тьма.

На пункті «а» виявлено дистальний уламок мікроплатівки, авіаж та уламок, на пункті «б» – так званий «кукреський» різець на відщепі – боковий дволезовий з пласким різцевим сколом, знятим з вентрального боку (рис. 6, 10), кінцево-бокову скребачку на відщепі (рис. 6, 9), 1 цілу та 2 фрагментовані широкі платівки, 2 відщепи, 3 уламки. Кремінь переважно напівпрозорий різних відтінків сірого кольору, іноді – з жовтою підкіркою. Ряд виробів вкрито тонкою патиною. Кукреський характер знайденого різця дозволяє датувати пам'ятку пізньомезолітичним або ранньонеолітичним часом (Гаскевич 2005).

Джулинка-3. Пам'ятка знаходиться на північно-західній околиці с. Джулинка Бершадського р-ну за 200 м на південний захід від тваринницьких ферм. Фрагменти кераміки БДК, раннього етапу трипільської культури, крем'яні вироби та кістки тварин зібрано на 25-метровій ділянці пляжу під береговим урвищем лівого берега П. Бугу. У береговому урвищі висотою 3–3,5 м над літнім рівнем води спостережено культурний шар – кістки тварин та крем'яну мікролітичну платівку, що залягали у сіро-коричневому суглинку на глибині 1,6–1,7 м від поверхні. Схоже, що саме цей пункт В.М. Даниленко згадує у польовому щоденнику досліджень 1960 р.: «В обнажениях суглинка против с.-з. окраины села Джулинка – расколотые кости животных, без арх. сопровождения» (Даниленко 1959-1961/7).

Кераміка БДК представлена 2 фрагментами стінок посудин савранського (?) типу. Один з них орнаментований двома прогладженими лініями (рис. 6, 11). Його глина містить незначну домішку рослинних волокон та жорстви. Другий фрагмент неорнаментований; у керамічній масі є рослинна домішка та дрібні уламки мушлі. Поверхні черепків сірі, заглажені. Виробів із кременю 10: 2 скребачки – кінцево-бокова та бокова, виготовлені на відщепі (рис. 6, 12, 13), 1 платівчастий відщеп з ретушшю – розгортка, 1 ціла та 2 фрагментовані платівки, 4 відщепи. Кремень напівпрозорий різних відтінків сірого кольору з білими вкрапленнями, рідше – матовий жовтого кольору. Ще 1 відщеп зроблено із темно-жовтого кварциту.

Дослідження в долині Дністра

Восени 2005 р. автор провів огляд буго-дністровської пам'ятки Гордівці-1, розташованої на правому березі р. Дністер біля с. Гордівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. Поселення виявив у 1950 р. О.П. Черниш. Інформація про неї обмежується коротким повідомленням (Черниш 1956, 192, 193). Метою огляду було встановлення стану збереженості пам'ятки після підняття вод ріки внаслідок створення водосховища Дністровської ГЕС.

Гордівці-1. Огляд берега Дністра в районі с. Гордівці засвідчив наявність на його північно-західній околиці неолітичного пункту, розташованого в тому ж місці, що й давньоруське селище XII–XIII ст., згадане у публікації Б.О. Тимощука (Тимошук 1969, 153). Численні середньовічні матеріали залягають в береговому урвищі висотою до 2,5 м над піднятими водами Дністра та вздовж берега на дні ріки. На березі неолітичних матеріалів виявлено не було. Але з дна ріки походять великий уламок масивного плаского денця неолітичної посудини (рис. 6, 14), 3 крем'яні відщепи та 1 перепалений уламок кременя. Кераміка тришарова – темно-бура на зламі, світло-бура зовні та зсередини. Поверхні добре заглажені. В глині дрібна рослинна до-

мішка та незначна кількість дрібного піску.

За даними О.П. Черниша, неолітичні знахідки Гордівців-1 у 1950 р. були виявлені у шарі черепашок Унію «в обриві першої надзаплавної тераси Дністра, в алювіальних відкладах на глибині 2–2.40 м» (Черниш 1956, 192). У 2005 р. шар черепашок у береговому урвищі не спостережено. Глибина його залягання, згадана у публікації, відповідає сучасному рівню води у Дністрі. Отже, місце, звідки походять знахідки, описані О.П. Чернишем, зараз підтоплено. З іншого боку, судячи з незначної окатаності керамічного уламку, час його перебування у воді був не дуже тривалим. Отже, питання стану збереженості неолітичного культурного шару залишилося нез'ясованим. Його розв'язання потребує проведення земляних робіт на ділянках, більш віддалених від берега. Автор планує продовжити пошукові дослідження цієї пам'ятки.

Подяки. Користуючись нагодою автор сердечно дякує співробітникам ІА НАНУ О.М. Кононенко за участь у польових дослідженнях восени 2005 р., к.і.н. Н.Б. Бурдо, к.і.н. М.Ю. Відейку та к.і.н. С. Д. Лисенку за надзвичайно корисні консультації, завідувачу сектором охорони пам'яток археології відділу охорони пам'яток історії та культури управління культури Вінницької ОДА М.В. Потупчику за сприяння у проведенні робіт.

Література

Гаскевич Д.Л. Розвідки в басейні Південного Бугу // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. Київ, 2002.

Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. №3. 2005.

Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957–1958 гг. Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции. Науковий архів ІА НАНУ. 1958/5.

Даниленко В.Н. Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге в 1959–1961 гг. Науковий архів ІА НАНУ. 1959-1961/7.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Киев. 1969.

Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. Ужгород. 1969.

Хавлюк П.І. Звіт про археологічну розвідку в верхній течії р. Південний Буг у 1956 р. Науковий архів ІА НАНУ. 1956/21.

Хавлюк П.І. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. Вып. 75. 1959.

Черниш О.П. Дослідження на Дністрі в 1950–1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. VI. Київ. 1956.

Гаскевич Д.Л.*, Лисенко С. Д.*, Балко О.І.**

*Інститут археології НАН України

** Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Нові пам'ятки енеоліту та доби бронзи у басейні середньої течії Південного Бугу

Gaskevych D., Lysenko S., Balko O. New Sites of Eneolithic and Bronze Age in the Basin of Middle Part of the South Bug River. In 2003–2005 D. Gaskevych had archeological searching in Vinnitsa region on the banks of the South Bug river between Gayvoron town and Tivriv town. In summer 2005 O. Balko had archeological searching in basin of Postolova river – a left-side tributary of the South Bug river (Kalinovka district, Vinnitsa region). Both researchers have revealed some new sites of Eneolithic and Bronze Age. The location of the sites and the finds from them are described in the article.

Археологічні розвідки проводилися Д.Л. Гаскевичем та О.І. Балко у Вінницькій обл. У 2003–2005 рр. Д.Л. Гаскевич обстежив різні ділянки долини середньої течії р. Південний Буг (далі – П. Буг) в межах Бершадського, Тростянецького, Немирівського та Тульчинського р-нів, а також правий берег нижньої течії р. Устя – лівого притока П. Бугу у Немирівському р-ні. Метою робіт було виявлення нових та з'ясування стану збереженості відомих пам'яток буго-дністровської неолітичної культури (детальніше див. статтю Д.Л. Гаскевича у цьому збірнику на с. 116–121). Але розвідкою було виявлено і ряд пунктів з матеріалами доби палеометалів – від раннього етапу трипільської культури¹ до часу раннього заліза. Влітку 2005 р. дві пам'ятки доби пізньої бронзи – раннього заліза у басейні р. Постолова – лівої притоки П. Бугу неподалік с. Писарівка Калинівського р-ну виявив О.І. Балко.

Далі наводяться дані про місцезнаходження та характер матеріалів найбільш виразних пам'яток доби палеометалів, виявлених розвідками.

Петрашівка-1. Пам'ятку з матеріалами мезо-неолітичного часу, трипільської культури, кінця доби бронзи – раннього заліза, черняхівської культури виявлено за 0,8 км на схід від південної околиці с. Петрашівка Теплицького р-ну, за 0,6 км на північ від північно-східної околиці с. Сумівка Бершадського р-ну. Тут у П. Буг впадає лівий доплив – р. Тьма. Знахідки зібрано на розораній поверхні тераси висотою 4–5 м, яка у цьому місці підступає до берегів обох рік, утворюючи два миси. Один мис – східний (пункт «а»), обернений до лівого берега П. Бугу, другий – західний (пункт «б») – до лівого берега р. Тьма.

Знахідки трипільської культури та доби пізньої бронзи – раннього заліза зібрано на пункті «а». Трипільські матеріали представлені кількома неорнаментованими фрагментами стінок керамічних посудин. Їх товщина – 0,6–1,0 см, колір поверхонь рудий, глина не містить домішок, або має незначну кількість крупнозернистого піску. З трипільською керамікою можна

пов'язати виявлену поруч крем'яну скребачку стрільчастої форми, ретушовану по всьому периметру (рис. 1, 1). Кремій – якісний чорний напівпрозорий з білими вкрапленнями. Кераміка доби бронзи представлена 1 фрагментом вінця миски зі сплющеним зрізом та краєм, потовщеним всередину (рис. 1, 2). Поверхні червоно-рожевого кольору, заглажені. У глину додано незначну кількість дрібної жорстви.

Бугаків-1. Пам'ятку зі знахідками кераміки доби пізньої бронзи – раннього заліза та пізнього середньовіччя, а також крем'яних виробів невизначеного часу виявлено за 0,4 км на південний схід від птахоферми с. Бугаків Немирівського р-ну. Вона займає середню частину мису високої (до 10 м) тераси правого берега р. Устя, утвореного впадінням у неї правого допливу – безіменного ручая, що тече через с. Йосипенки

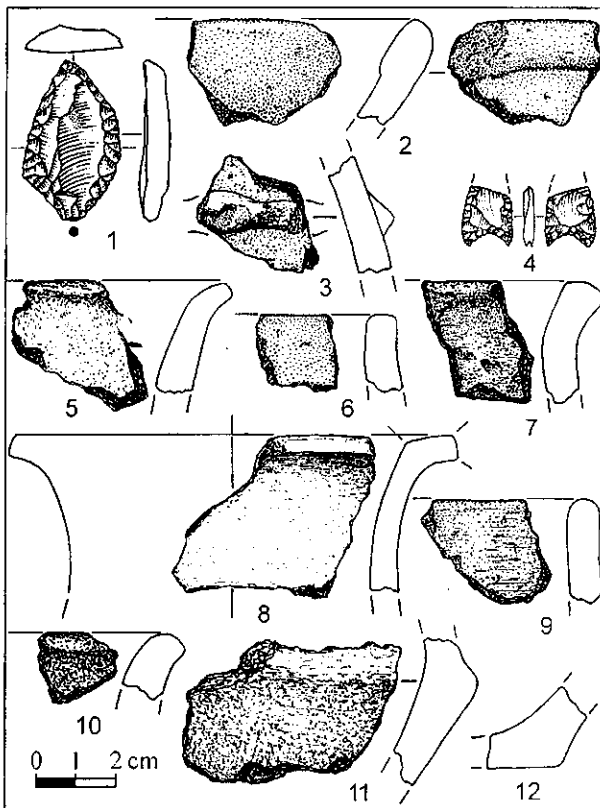

Рис. 1. Петрашівка-1 (1, 2); Бугаків-1 (3); Вовчок-1 (4-12). Крем'яні (1, 4) та керамічні (2, 3, 5-12) вироби

¹ Автори глибоко вдячні співробітникам ІА НАНУ к.і.н. Н.Б.Бурдо та к.і.н. М.Ю.Відейко за допомогу у визначенні трипільських матеріалів, виявлених розвідками.

та с. Бугаків. Знахідки зібрані на оранці проти місця, де р. Устя перетинає траса газопроводу. Площа поширення знахідок – 200×70 м.

Кераміка доби пізньої бронзи – раннього заліза представлена фрагментами стінок посудин, керамічне тісто яких у різних пропорціях містить домішку піску, жорстви та шамоту. Колір зовнішньої поверхні – світло-сірий, буророзжевий, бурий. Один фрагмент, який можна віднести до кераміки білогрудівського типу, має орнамент у вигляді наліпного пружка, розчленованого пальцевими вдавленнями (рис. 1, 3). На пам'ятці також виявлено 2 крем'яні знахідки невизначеного часу – фрагментований відщеп зі слідами використання та луску, виготовлені із сірого напівпрозорого кременя. Відщеп вкрито тонкою білою патиною.

Городниця-1. Пам'ятку з матеріалами кінця доби бронзи – початку доби раннього заліза виявлено за 0,1 км північніше крайніх хат північно-західної околиці с. Городниця Немирівського р-ну. Пам'ятка займає край похилого мису тераси правого берега р. Устя, утвореного впадінням у неї правого допливу – безіменного ручая, що тече через села Йосипенки та Бугаків. Знахідки зібрані на городках проти місця, де р. Устя перетинає ЛЕП. Матеріал поширений на площі 100×30 м вздовж краю мису, оберненого до р. Устя. Висота мису над рівнем ріки 7–8 м.

Керамічні знахідки представлені неорнаментованими фрагментами стінок, керамічне тісто яких містить домішку жорстви та піску. Товщина стінок 0,6–0,9 см. Поверхні заглажені, зовнішня – червоно-бура, рожева, брудно-жовта, внутрішня – сіра різних відтінків. Крім керамічних знахідок з пам'ятки походить 1 крем'яний відщеп, дорсальна сторона якого має ділянку шліфованої поверхні. Це є наслідком реутилізації великого шліфованого виробу – сокири або молоту енеолітичного періоду або доби бронзи. Кремень якісний напівпрозорий білий.

Вовчок-1. Пам'ятку зі знахідками фрагментів кераміки доби пізньої бронзи – раннього заліза та крем'яних виробів невизначеного часу виявлено на південно-західній околиці с. Вовчок Немирівського р-ну, приблизно за 1 км на північний захід від мосту шосе Брацлав–Немирів. Поселення займає ділянку лівого берега П. Бугу довжиною 250 м, шириною 50 м, від крайніх садіб с. Вовчок до гирла безіменного струмка – лівого допливу П. Бугу. На цій ділянці край тераси висотою 10–12 м, що утворює 4 підвищення, розмежованих невеликими западинами, плавно понижується до берега ріки і обривається до води з висоти 3–4 м. Вздовж берегового урвища прокладено ґрунтовий шлях. Знахідки зібрано в оголеннях шляху, а також на городках у східній частині пам'ятки, та на орному полі – в її західній частині.

Керамічні знахідки доби бронзи – раннього заліза представлені неорнаментованими фрагментами вінець та стінок посудин, частину яких

можна віднести до білогрудівського типу. Їх керамічне тісто у різних пропорціях містить пісок, жорству, слюду. Колір внутрішньої та зовнішньої поверхонь сірий, бурий, брудно-рожевий. Поверхні переважно грубо заглажені, бугристі, зрідка – гладкі ангобовані, лисковані. Виявлено 9 уламків вінець (рис. 1, 5–10), 2 уламків дінець (рис. 1, 12) посудин та 1 фрагмент стінки посудини з добре вираженим ребром (рис. 1, 11). Серед крем'яних виробів звертає увагу зламане вістря стріли трикутної форми з виямкою в основі (рис. 1, 4). Крім нього виявлено 2 відщепи, 1 уламок та 3 луски, виготовлені із низькоякісного непрозорого білого та більш якісного напівпрозорого сірого кременя.

Перепеличе-2. Пункт зі знахідкою 1 крем'яного виробу доби енеоліту або бронзи виявлено на лівому березі П. Бугу, дещо нижче порога, приблизно за 0,3 км західніше крайніх хат південно-східної околиці с. Перепеличе Немирівського р-ну. Тут на розмитому краю надзаплавної тераси висотою 1,5 м над рівнем ріки підібрано крем'яний ніж – ретушований відщеп із якісного світло-сірого непрозорого кременя. Ріжучий край сформовано односторонньою похилою струменистою ретушю. Край, протилежний до робочого, має вигляд «обушка», утвореного жовняною кіркою та кількома сколами (рис. 2, 1).

Перепеличе-5. Пам'ятку з матеріалами доби пізньої бронзи – раннього заліза та крем'яних виробів більш раннього часу виявлено за 2 км на південний схід від с. Остапківці та за 1 км

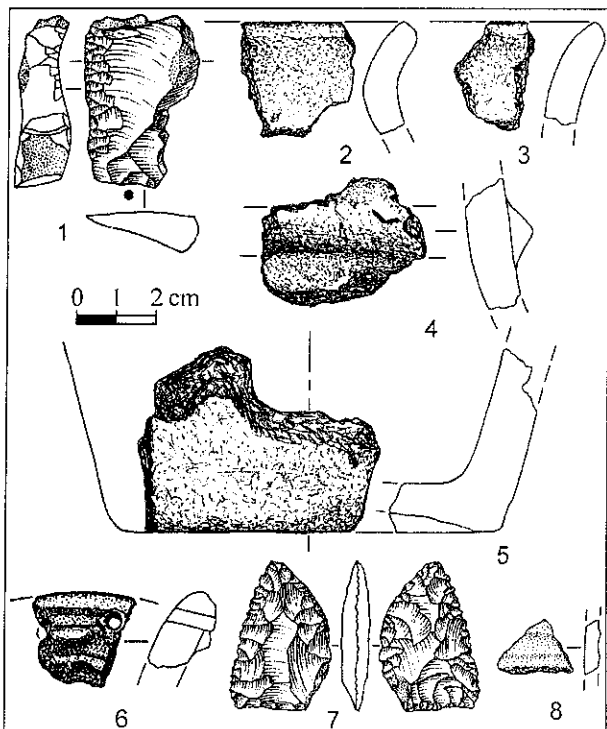

Рис. 2. Перепеличе-2 (1); Перепеличе-5 (2-5); Перепеличе-6 (6); Гвоздів-1 (7, 8). Крем'яні (1, 7) та керамічні (2-6, 8) вироби

на північний захід від с. Перепеличе, обидва – Немирівського р-ну, за 0,6 – 0,7 км східніше найбільш східної точки лісового масиву, який межує з південною околицею с. Остапківці. Поселення займає ділянку високого правого берега ручая Кривий приблизно за 1 км вище місця його впадіння у П. Буг. Ручай тече звивистим яром, глибина якого в районі пам'ятки сягає 10 м. Підйомний матеріал зібрано на ділянці площею 450×60 м, витягнутій з заходу на схід вздовж струмка. За концентрацією знахідок виділено 3 пункти – «а», «б» та «в», кожен з яких пов'язаний з окремим мисоподібним виступом краю плато, розрізаного яром.

Керамічні знахідки доби бронзи – раннього заліза представлені фрагментами вінець, денечь та стінок посудин, частину яких можна віднести до білогрудівського типу. Посудини виготовлені із глини, до якої у різних пропорціях додано крупнозернистий пісок, жорству, слюду. Внутрішні та зовнішні поверхні більшості черепків різних відтінків сірого та бурого кольору. Поверхні грубо заглажені, бугристі. Виявлено 2 уламки вінець (рис. 2, 2, 3), 1 уламок денця (рис. 2, 5) та 1 фрагмент стінки посудини, прикрашений пружком (рис. 2, 4).

Серед крем'яних виробів звертає увагу 1 уламок напівпрозорого білого кременя, поверхня якого має шліфовану ділянку. Це є наслідком реутилізації великої шліфованої сокири або молоту доби енеоліту або бронзи. Крім цього виявлено 1 бокову скребачку на невизначеній заготовці та 2 уламки платівок, один з яких добре огранований, з негативами мікроплатівок. Ці вироби датуються часом, ранішим за добу бронзи, можливо, палеолітом чи мезолітом. Вік 1 великого ретушованого уламку якісного чорного дністровського кременя, а також 1 луски та 1 ретушованого відщепу, виготовлених із менш якісного сіро-жовтого напівпрозорого кременя, точно визначити не можна.

Перепеличе-6. Пам'ятку з матеріалами кінця доби бронзи – початку раннього заліза та крем'яних виробів більш раннього часу виявлено за 1,5 км на північний захід від с. Перепеличе Немирівського р-ну. Вона займає похилий мис правого берега ручая Кривий, утворений впадінням в нього невеликої обводненої балки. Знахідки зібрано на площі 60×35 м.

Виявлена кераміка за своїми технологічними характеристиками є аналогічною до знайденої на поселенні Перепеличе-5. Привертає увагу дещо розхилене вінце, орнаментоване наскрізними проколами та пружком (рис. 2, 6). Подібна орнаментация притаманна посуду чорноліської культури. Крем'яних виробів знайдено 6. Одна луска білого напівпрозорого кременя зі шліфованою дорсальною поверхнею була зколота зі шліфованого виробу доби енеоліту або бронзи. Медальна частина обпаленої добре огранованої платівки шириною 1,7 см датується часом, рані-

шим за добу бронзи. Вік 3 відщепів та 1 уламку, виготовлених із менш якісного напівпрозорого сірого кременя, точно визначити не можна.

Гвоздів-1. Місцезнаходження матеріалів етапу VI трипільської культури та кісток тварин знаходиться на лівому березі П. Бугу на лузі, що займає високу заплаву лівого берега між рікою, перегородженою у цьому місці порогом, та північною околицею с. Гвоздів Немирівського р-ну. Висота луку над літнім рівнем ріки – 3–5 м. Знахідки зібрано у кротовинах на північній частині луку (пункт «а») та в береговому урвищі на його південному краю (пункт «б»). Відстань між місцями знахідок ≈400 м. Пам'ятку виявив П.І.Хавлюк, який в 1956 р. у північній частині згаданого луку зібрав кістки тварин, декілька крем'яних платівок та відщепів, вік яких він визначив неолітичним часом (Хавлюк 1956/21, 4).

В 2005 р. у пункті «а» знайдено уламки кісток тварин та вістря дротика підтрикутної форми з прямою основою, виготовлене у техніці плаского двобічного ретушування із якісного напівпрозорого кременя темно-сірого кольору з дрібними білими вкрапленнями (рис. 2, 7). У пункті «б» виявлено 1 дрібний уламок тонкостінної (товщиною 3–4 мм) кераміки чорного кольору з заліскованою зовнішньою поверхнею, прикрашеною канелюрами (рис. 2, 8), 1 масивну коротку реберчасту платівку із світло-сірого непрозорого кременя, дрібні уламки кісток тварин.

Нова Миколаївка-2. Пам'ятку верхнього палеоліту, трипільської культури та кінця доби бронзи – початку раннього заліза виявлено на правому березі П. Бугу за 2 км на південний захід від південної околиці с. Нова Миколаївка та приблизно за 1 км на північний схід від північної околиці с. Рогозна, обидва – Тиврівського р-ну. Тут у ріку впадає правий доплив – безіменний струмок, який тече яром, що перерізає складений гранітами корінний берег ріки висотою 30–35 м. Пам'ятка займає мис, утворений лівим берегом ручаю та урвищем правого берега П. Бугу. Знахідки доби бронзи поширені на ділянці площею 350×100 м, витягнутій вздовж течії ріки. Знахідки трипільської культури були виявлені на самому південному краю згаданої ділянки. Там же залягали і крем'яні вироби верхньопалеолітичного часу, виділені у окремий пункт – «Нова Миколаївка-2а» (детальніше див. у цій збірці статтю Д.Л.Гаскевича та О.М.Кононенко на с. 127-128).

Знахідки трипільської культури нечисленні. Вони представлені кількома фрагментами керамічних посудин, виготовлених із глини без помітних домішок; поверхні світло-сірого, брудно-рожевого чи сіро-бурого кольору, старанно заглажені. Два фрагменти прикрашені канелюрами у поєднанні зі штампованим орнаментом (рис. 3, 1, 2). При цьому на одному з них помітні сліди червоної фарби (рис. 3, 1). Ще 2

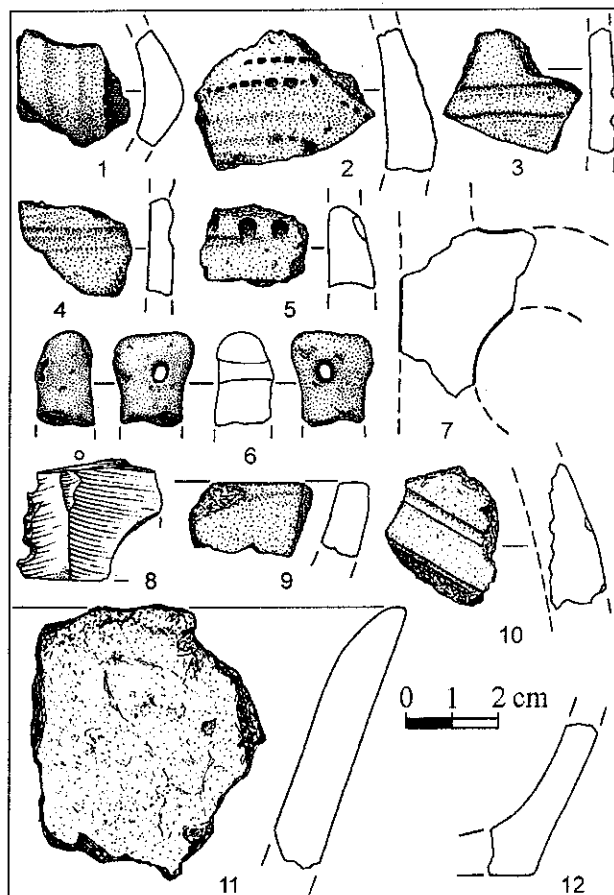

Рис. 3. Нова Миколаївка-2. Крем'яні (8) та керамічні (1-7, 9-12) вироби

фрагменти прикрашені горизонтальними прогладженими лініями (рис. 3, 3, 4), а 1 – рядом ямок-наколів (рис. 3, 5). Уламок керамічного виробу із наскрізним проколом (рис. 3, 6), напевно, є закінченням держаку черпака. Також виявлено 1 фрагмент ручки товстостінної посудини (рис. 3, 7). Особливості орнаментативні описаних фрагментів притаманні посуду етапу ВІ трипільської культури.

Кераміка кінця доби бронзи – початку раннього заліза представлена уламками вінець (рис. 3, 9, 11), денець (рис. 3, 12) та стінок посудин, частина яких може бути віднесена до білогрудівської культури. Глина фрагментів зазвичай містить домішку крупнозернистого піску та дрібної жорстви, рідше – шамоту. Поверхні рудого, сіро-рожевого та різних відтінків бурого кольору; як добре заглажені, так і шерехаті, горбкуваті. Один фрагмент орнаментовано жолобчастими прокресленими лініями (рис. 3, 10).

Крем'яний інвентар представлено 1 уламком невизначеної заготовки, край якої оброблено зубчастою ретушшю (рис. 3, 8), 1 відщепом, знятим з пласкоретушованого знаряддя (серп?), та 2 уламками. Виріб із зубчастою ретушшю

виготовлено із якісного напівпрозорого світло-сірого дністровського кременю. Один з уламків вкрито товстою білою латиною. Два інших вироби зроблені із менш якісного сірого кременю з білими вкрапленнями.

Писарівка І. Пам'ятку доби пізньої бронзи – раннього заліза виявлено за 1,3 км на південний захід від південної околиці с. Писарівка, за 1,2 км на схід від північно-східної околиці с. Грушківці, обидва – Калинівського р-ну. Матеріали були зібрані на поверхні похилого краю чорноземного плато вздовж лівого берега безіменного струмка, що є лівим допливом р.Постолова. На протилежному правому березі ручая навпроти пам'ятки знаходиться гранітний кар'єр. Площа розповсюдження знахідок 80×40 м. Вони представлені нечисленними крем'яними відщепами та фрагментами ліпного посуду, частина яких може бути віднесена до кераміки білогрудівського типу. Посуд переважно товстостінний; глина містить домішки жорстви та піску; колір поверхонь бурий, сірий, рудий. Серед керамічних знахідок привертають увагу уламки вінець горщика та миски, а також стінка посудини з фрагментами дружка.

Писарівка ІІ. Пам'ятку доби пізньої бронзи – раннього заліза, черняхівської культури та пізнього середньовіччя виявлено за 1,5 км південніше південно-східної околиці с. Писарівка, за 0,2 км на схід від ставка, що належить місцевому КСП (місцева назва – «Колгоспний ставок»). Поселення розташоване на заболоченій чорноземній рівнині правого берега безіменного струмка, що тече за 0,3 км південніше. Нижче за течією цей струмок впадає у раніше згаданий, що є лівим допливом р. Постолова. Розповсюдження археологічного матеріалу простежено на площі 100×100 м. Знахідки доби пізньої бронзи – раннього заліза представлені 3 крем'яними виробами: відщепом, уламком відщепа та лусочкою, а також фрагментами стінок ліпного посуду, аналогічного кераміці Писарівки І. Профілюючих та орнаментованих фрагментів не виявлено.

Крім описаних пунктів матеріали доби палеометалів були виявлені у долині П. Бугу на ряді пам'яток зі знахідками неолітичного часу. Зокрема, матеріали трипільської культури походять з поселень Джулинка-3 та Печера-2, середини доби бронзи – Печера-2, доби пізньої бронзи – початку раннього заліза – Коржів-1, Перепеличе-4, Печера-1, Нова Миколаївка-1, Воробіївка-2 (докладніше див. у цьому збірнику статтю Д.Л. Гаскевича, с. 116-121).

Література

Хавлюк П.І. Звіт про археологічну розвідку в верхній течії р. Південний Буг у 1956 р. // Науковий архів ІА НАНУ. 1956/21.

Гаскевич Д.Л., Кононенко О.М.

Інститут археології НАН України

Нова Миколаївка 2а – нове верхньопалеолітичне місцезнаходження у Лісостеповому Побужжі

Gaskevych D., Kononenko O. Nova Mykolaivka 2a – New Upper Paleolithic Location at the Forest-steppe Zone of the South Bug River Basin. New Upper Paleolithic location the Nova Mykolaivka 2a is discovered by the authors on the right bank of the South Bug river in Tyvriv district of Vinnitsa region. The lithic assemblage consisting of 22 flint artefacts were found on a surface. Though the finds are not so numerous, but the site can be interesting for further investigation, because the Paleolithic of the area is poorly known.

На сьогодні палеоліт басейну лісостепоного Побужжя досліджений дуже нерівномірно. В археологічній літературі найчастіше згадуються верхньопалеолітичні пам'ятки басейну Синюхи (Гордашівка, Володимирівка, Андріївка) та середньопалеолітична стоянка Меджибіж, розташована у верхній течії Південного Бугу. Відомості про палеоліт долини середньої течії Південного Бугу досі обмежувалися лише одною згадкою про знахідку зубчастого обушкового одностороннього знаряддя, ймовірно, муст'єрського часу (рис. 1), виявленого у 1958 році експедицією В.М. Даниленка під час збирання підйомного матеріалу на неолітичній пам'ятці Печера, розташованій на північній околиці села Печера Тульчинського р-ну Вінницької області (Даниленко, звіт 1958/5, колекційний опис, кн. 3, 17). Оскільки ця неолітична стоянка знаходиться на краю заплави, складеному алювіальними відкладами голоценового часу, можна припустити, що згадане знаряддя було принесено її мешканцями з більш високих ділянок долини Південного Бугу. Здійснений авторами огляд стоянки та території навколо неї нових палеолітичних знахідок не виявив.

Восени 2005 року на правому березі Південного Бугу за 2 км на південний захід від південної околиці села Нова Миколаївка та приблизно за 1,2 км на північний схід від північної околиці села Рогозна Тиврівського р-ну Вінницької обл. автори статті виявили нове верхньопалеолітичне місцезнаходження, що одержало назву «Нова Миколаївка 2а». Тут у Південний Буг впадає правий доплив – безіменний струмок, що глибоким яром тече з північного заходу на південний схід. Неповдалік гирла ручаю яр перерізає корінний берег ріки, складений гранітами, перекритими шаром жовто-коричневого суглинку. На краю мису, утвореному лівим берегом струмка та урвищем правого берега Південного Бугу, було виявлено матеріали верхньопалеолітичного часу, а також початку середнього етапу трипільської культури та кінця доби бронзи.

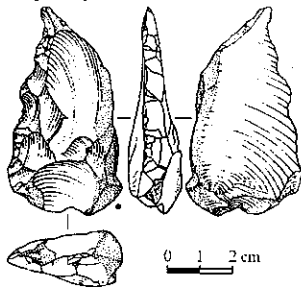

Рис. 1. Печера. Крем'яне знаряддя. Знахідка В.М. Даниленка 1958 р.

Крем'яні вироби палеолітичного часу зібрані на ділянці площею 20×10 м на висоті 30–35 м над рівнем ріки, що відповідає рівню другої надзаплавної тераси Південного Бугу. Знахідки виявлені в оголеннях крутого схилу краю мису та в розмивах ґрунтової дороги, яка у цьому місці спускається з плато до заплави ріки. Вздовж краю плато насаджено лісосмугу, яка запобігає подальшому руйнуванню суглинкових відкладів, але ускладнює дослідження неушкоджених ерозією ділянок пам'ятки.

Загалом на пам'ятці виявлено 17 заготовок та відходів виробництва і 5 знарядь праці, виготовлених із якісного кременю різних відтінків коричневого та сірого кольору. Більшість речей патинізовано, на деяких є вапняковий наліт, кілька кременів перепалені. Заготовки мають підпаралельну огранку.

Знаряддя доби верхнього палеоліту представлені 2 кінцевими скребачками на пластинках (рис. 2, 1, 2), фрагментованою ретушованою пластиною з довгим поздовжнім сколом (мож-

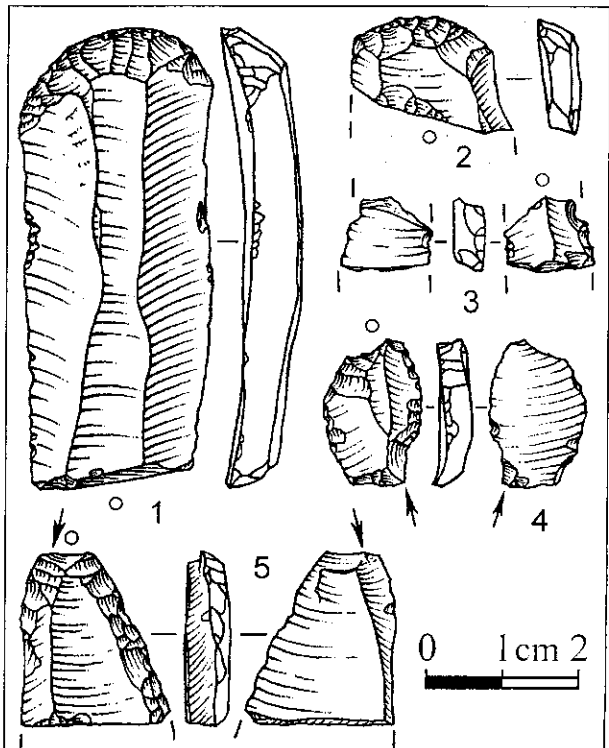

Рис. 2. Нова Миколаївка 2а. Крем'яні знаряддя

ливо, уламок вістря з макроізносом) (рис. 2, 5), медіальною частиною ретушованої пластинки (рис. 2, 3). Ще одне знаряддя – невизначена заготовка, один ретушований край якої міг використовуватися як скребачка, а протилежний – як боковий різець (рис. 2, 4), напевно, пов'язане зі знахідками трипільської кераміки. До заготовок та відходів виробництва відносяться 6

фрагментованих пластин, два фрагментованих відщепи, один реберчастий скол (авіваж?), одна лусочка, сім уламків.

Доцільним є як продовження робіт на описаному місцезнаходженні, так і ретельне обстеження прилеглих територій, де траплялися поодинокі невиразні знахідки крем'яних виробів палеолітичного вигляду.

Горбенко К.В.

Николаевский государственный университет

Исследования укрепленного поселения финальной бронзы «Дикий Сад» в 2005 г.

В течение прошедшего археологического сезона экспедицией Николаевского государственного университета был исследован новый ритуально-культовый объект – **помещение № 13** (исследования помещения были начаты в 2004 году). В помещении прослеживается следующая стратиграфия:

– под дерном залегает слой современного бытового мусора, разной толщины. Слой насыщен строительными остатками – битый кирпич, остатки цемента, шифера и стекла (толщина колеблется от 0,1 м до 0,2 м);

– 0,1–0,2 м от современной дневной поверхности – слой темно-коричневого суглинка; слой насыщен слабовыразительными фрагментами керамики (толщина от 0,3 м до 0,5 м);

– 0,4–0,7 м от современной дневной поверхности – золистый слой – наиболее насыщенный различными артефактами: развалы сосудов, орудия труда из кости, кости животных, а также мелкий и средний камень (известняк) (толщина от 0,1 м до 0,4 м). В этом слое была зафиксирована каменная кладка, которая делила помещение 13 на две части;

– 0,5–0,8 м от современной дневной поверхности – слой коричневого гумусированного суглинка, насыщенного древними артефактами, характерными для материалов поселения, хотя плотность их залегания немного меньше, чем в предыдущем слое (толщина от 0,2 м до 0,3 м). В этом слое (юго-западная часть помещения) была зафиксирована каменная кладка, которая служила облицовкой южной стенки помещения;

– 0,9–1,0 м от современной дневной поверхности – слой светло-коричневой гумусированной супеси (материк).

Помещение № 13 было слегка углублено в материк, имело овальную форму (9,5×8,0 м), остатки каменных конструкций и состояло из двух частей – восточной и западной. По длине помещение располагалось по оси юго-восток – северо-запад (перпендикулярно течению реки Ингул). Северной частью помещение примыкало к оборонительному рву. Эта часть представляла собой открытую площадку, промазанную толстым слоем прокаленной глины (до 0,3 м), возможно, следы горения.

Каменная кладка, делившая помещение на две части, представляет собой однорядное сооружение из мелких и средних плит известняка (0,1–0,3×0,05–0,1×0,25–0,5 м). Камни – без следов обработки, вероятнее всего, их раскалывали. Камни были уложены один на один, залегали постелисто и крепились при помощи грязевого раствора. Длина кладки – 4,75 м, ширина – 0,5 м, высота – 0,65 м. Кладка рядная от 2 до 3 рядов. Между рядами – прослойки суглинка. Швы шириной 0,02 – 0,04 м. Расшивка швов слегка прослеживается в некоторых частях кладки.

В западной части помещения (5,5×8,0 м) заполнение было практически чистым за исключением небольшого количества маловыразительных фрагментов керамики. Пол – ровный, промазан небольшим слоем глины. Практически в центре этой части была зафиксирована антропоморфная стела (высота – 83 см, толщина – 19 см, ширина: основания – 47 см, верхней части – 37 см, центральной части – 46 см). Каменная кладка этой части выполняла функцию облицовки южной стены помещения. Это однорядное сооружение из мелких, средних и больших плит известняка (0,05–0,8×0,05–0,1×0,25–0,5 м). У камней прослеживаются слабые следы обработки, хотя большинство из них раскалывали. Камни были уложены один на один и залегали постелисто. Кладка рядная от 2 до 4 рядов. Камни крепились при помощи грязевого раствора. Длина кладки – 5,0 м, ширина – 0,75 м, высота в восточной части – 0,4 м, в западной – 0,5 м. Между рядами – прослойки суглинка. Швы шириной 0,02 – 0,03 м. Расшивка швов не прослеживается.

Восточная часть помещения (4,0×8,0 м) в большом количестве заполнена фрагментами керамической посуды, каменными орудиями труда и костями животных. Кроме этого, восточная часть помещения № 13 имела два уровня пола.

Первый (нижний) уровень был промазан тонким слоем глины с примесью керамики. По этому уровню было зафиксировано десять ям. Практически все ямы в плане округлой формы с небольшим расширением ко дну. Четыре неглубокие ямы, заполненные мелкими камнями (№№ 3, 7, 8, 10), выполняли функцию опоры для столбов (столбовые ямы), а шесть более глубо-

ких ям имели весьма специфическое заполнение и прокаленное дно.

Яма № 1 округлой формы с расширением ко дну. Параметры – 0,7×0,7 м, у дна – 1,2×1,2 м, глубина – 1,0 м. Заполнение: в гумусно-золистом слое находились мелкие камни (20 штук), керамика, глей зеленого цвета, кости животных, рыбы, панцири черепах, следы обуглившегося дерева, на самом дне – бронзовый браслет. Керамический материал – фрагменты лощеного кубка черного цвета, фрагменты корчаги светло-коричневого цвета с заглаженной поверхностью, венчик горшка темно-коричневого цвета с заглаженной поверхностью, венчик лощеного горшка серого цвета, венчик горшка светло-коричневого цвета, венчик горшка с ангобом темно-коричневого цвета, венчик горшка светло-коричневого цвета, по горлу – расчески, фрагменты венчиков от десяти сосудов, фрагмент миски-сковороды – по венчику косые вдавливания, фрагмент миски-сковороды с обрезанным краем, три фрагмента мисок сковород (исходя из пропорций – от разных сосудов), фрагменты доньшек от трех сосудов, шестьдесят стенок сосудов (примерно от 10-12 горшков), три стенки сосудов с орнаментом (лощенная с горизонтально прочерченной линией, заглаженная с двумя прочерченными линиями, с валиком и округлыми углублениями по центру валика); остеологический материал – диафиз трубчатой кости (лошадь), кости рыбы – 54 шт., фрагменты панциря черепахи – 30 шт., мелкие кости (КРС или МРС) – 26 шт., бронзовый браслет с мелкими насечками по внешней стороне.

Яма № 2 округлой формы с небольшим расширением ко дну. Параметры – 0,6×0,6 м, у дна – 0,7×0,7 м, глубина – 0,55 м. Заполнение – верхнее почти стерильное (гумусированный суглинок 0,4 м). На глубине 0,4 м от уровня пола была зафиксирована каменная плита-стела, напоминающая форму человеческого тела (антропоморфный предмет). Высота стелы – 52 см, ширина основания – 24 см, ширина «плеч» – 42 см, толщина – 8 см. Под стелой шел горелый слой (5 см) вперемешку с фрагментами керамической посуды. В этом грунте были зафиксированы остатки зерен культурного винограда (определение Г.А. Пашкевич). Керамический материал – развал горшка с заглаженной поверхностью и упором в виде шишки, фрагмент сосуда с заглаженной поверхностью и орнаментированный валиком, фрагмент сосуда светло-коричневого цвета, а также каменное орудие труда – курант и кость животного.

Яма № 4 округлой формы с небольшим расширением ко дну. Параметры – 0,6×0,6 м, у дна – 0,8×0,8 м, глубина – 0,65 м. Заполнение – в гумусно-золистом слое мелкие камни, кости животных, керамика. В нижней части – слой грунта черного цвета. Дно со следами сильно прокаленного грунта. Керамический материал – фрагменты горшка с валиком по тулову, с двух

сторон ангоб светло-коричневого цвета, стенка сосуда с прочерченным орнаментом (вертикальные линии), фрагменты тонкостенного лощеного сосуда черного цвета, стенка сосуда с валиком, поверхность – ангоб светло-коричневого цвета, невыразительные стенки от нескольких сосудов (примерно 20-ти сосудов), фрагмент миски-сковороды, фрагмент плоской жаровни с обрезанным краем; каменное орудие труда (абразив); остеологический материал – кости рыбы – 12 шт., кость КРС (или лошади), мелкие фрагменты костей животных – 5 шт., фрагменты панциря черепахи – 4 шт.

Яма № 5 округлой формы. Параметры – 0,45×0,45 м, у дна – 1,45×1,45 м, глубина – 0,45 м. Заполнение – в слое гумусированного суглинка керамика и кости животных, на глубине 0,35 м от поверхности ямы проявился слой золы черного цвета (толщина – 0,10 м). Керамический материал – горшок с валиком (концы разомкнуты), поверхность заглажена, миска-сковорода, фрагменты лощеных стенок сосуда; остеологический материал – две мелкие кости животных.

Яма № 6 овальной формы с небольшим расширением ко дну. Параметры – 0,5×0,6 м, у дна – 1,1×1,1 м, глубина – 1,1 м. Заполнение – в гумусно-золистом слое керамика, мелкие камни, глей зеленого цвета, каменное орудие труда. Керамический материал – венчик горшка темно-серого цвета с уступом при переходе горла в тулово, венчик горшка серого цвета, поверхность – заглаженная, орнаментированная стенка лощеного сосуда серого цвета (орнамент – прочерченные линии), венчик горшка с ангобом светло-коричневого цвета, орнаментированная стенка сосуда с ангобом светло-коричневого цвета (орнамент – прочерченные линии), стенка сосуда с валиком, фрагмент миски-сковороды, доньшки овальной формы (два сосуда), мелкие невыразительные стенки от разных сосудов (примерно 30 сосудов), каменное орудие труда – курант.

Яма № 9 округлой формы с небольшим расширением ко дну. Параметры – 0,5×0,5 м, у дна – 0,65×0,65 м, глубина – 0,8 м. Заполнение – в гумусно-золистом слое керамика, каменные орудия труда, прокаленные камни, остатки печины, кости животных, на глубине 0,4 м слой прокаленной глины, под ним гумусно-золистый слой. В восточной части ямы на глубине 0,6 м каменная стела, под стелой золистый слой черного цвета (5 см) с фрагментами керамической посуды (наиболее интересный – фрагмент лощеной чаши с маленькой ручкой). Высота стелы – 35 см, ширина основания – 19 см, ширина «плеч» – 33 см, толщина – 6 см. Керамический материал – развал горшка с валиком (усики направлены вниз), фрагмент лощеного кубка с ушками, орнаментированная стенка сосуда (косые насечки), доньшко сосуда, жаровня, два каменных орудия труда (курант и отбойник), каменная стела; остеологический материал – кости животных (КРС).

Несомненно, подобные заполнения ям (яма № 2 и № 9) указывают на их культовый характер. Возможно, что жители городища подобным образом увековечили память о своих предках – героях, души которых обитали в этих плитах и оберегали своих потомков. После того как ямы были заполнены, пол был промазан небольшим ($\approx 0,3$ м) слоем глины вперемешку с керамикой и мелким камнем.

Второй (верхний) уровень пола был вымощен мелким камнем, а над некоторыми ямами первого уровня были сооружены своеобразные каменные выкладки. Наиболее характерная выкладка возвышалась над ямой № 9. Она состояла из камней мелкой и средней величины. Размер – $1,1 \times 0,75$ м, высота – 0,6 м. Среди камней выкладки в горелом грунте были зафиксированы кости животных, печина, антропоморфный предмет ($18 \times 8,5 \times 6$ см), керамический диск с обработанными краями, и каменное орудие труда (курант). Вероятно, это каменное сооружение также служило каким-то ритуально-магическим действиям. Каменная кладка в этой части помещения облицовывала южную и частично восточную глинобитные стены. По технологии она напоминает кладку в западной части помещений, но с менее выраженной системой. Кладка более хаотична, а камни менее обработаны. Прослеживается от 2 до 3 рядов. Между рядами – прослойки суглинка. Швы шириной 0,02–0,04 м. Расшивка швов не прослеживается. Между камнями в растворе прослеживались фрагменты керамики (строительная деталь, встречающаяся на более поздних объектах). Наиболее интересными деталями этой части кладки были следующие находки:

– горшок, вставленный в небольшое углубление между камнями и глинобитной стеной, внутри которого были зафиксированы кости сома;

– каменная антропоморфная стела между каменной кладки. Размеры: высота – 34 см, толщина – 5 см, ширина – основания – 19 см, верхней части – 4 см, «плеч» – 18 см, центральной части – 20 см.

Подобные вещи, без сомнения, связаны с определенным ритуалом. Возможно это признаки определенного строительного оберега или символа связанного с духом реки (в роли которого мог выступать сом) и духа предка-героя. Находки каменных антропоморфных плит – явление весьма распространенное для степных культур эпохи ранних металлов (IV – II тыс. до н.э.) и раннего железа (I тыс. до н.э.). Как правило, подобные плиты характерны для курганных захоронений, а на поселениях практически не встречаются. Особенно сенсационно выглядят находка антропоморфных стел в едином комплексе на городище «Дикий Сад». При этом, на городище можно проследить три формы обращения с антропоморфными плитами:

1. Захоронение в ямах;
2. Установка в центре помещения;

3. Включение в систему облицовочной кладки. Опишем стелы из ям городища.

Стела из ямы № 2 напоминает стелу с трапециевидным основанием и округленным верхом. Похожие стелы были обнаружены в с. Новоселица в кургане 19, 20, погребениях 12, 1.

Стела из ямы № 9 имеет трапециевидную форму, с низким широким подпрямоугольным выступом в верхней части. Ее можно отнести к более примитивной форме антропоморфных стел. Аналоги этого каменного изваяния были найдены в кургане 19 погребении 7 у с. Новоселица, и в кургане 1, погребении 20 у с. Беляевка.

Стела, расположенная в центре помещения на уровне пола, имела прямоугольное основание и округленный верх. Аналогии такому типу можно обнаружить в кургане 5, 6 у с. Струмок в погребении № 3 и в кургане 14 у с. Семеновка в погребении № 2. Особенностью этого типа стел является его сходство с изваяниями ямной культуры Северо-Западного Причерноморья.

Стела, обнаруженная в кладке южной стены, имеет подтреугольную форму блока, округлый головной выступ и покатый верх. Похожие каменные изваяния были найдены в кургане 14, 19 у с. Семеновка в погребении № 2 (относится к неолитическому времени).

Стелы, по-видимому, связаны с наличием групп, выделяющихся не в имущественном плане, а в функциональном. Это может быть группа вождей – служителей культа, старейшин, вождей-правителей. Из сложного комплекса идеологических представлений, присущих древнейшим народам, можно выделить обряд «проводов на тот свет», отразившийся в памятниках искусства и материальной культуры племен неолита и бронзы этого региона. Древнейший пласт религиозных представлений связан с культом умерших, с проходами на «тот свет». Несомненно, этот обряд является лишь частью сложных представлений об извечном круговороте жизни и смерти. Безусловно, это та извечная проблема и вечный вопрос, который издавна волнует человека и будет волновать в будущем.

Исходя из вышеизложенных фактов, можно сделать вывод, что помещение № 13 выполняло роль культового комплекса (шестого по счету на городище), где на открытой площадке северной части совершали обряды жертвоприношения, в ямах восточной части отправляли погребальный ритуал, а в западной части перед большой стелой (образ божества) – поминальный ритуал и возносили молитвы. Однако, возможно, что все эти ритуалы были объединены неким единым смыслом и действием, связанным с очистительным обрядом перед въездом на городище.

Таким образом, открытие нового ритуально-культового помещения на городище подтверждает его уникальное значение как важного идеологического и религиозного центра Юго-Восточной Европы на рубеже II – I тысячелетия до н.э.

Готун І.А.*, Бондар К.М.***, Лисенко С.Д.*,
Матвіїшина Ж.М.***, Пархоменко О.Г.** Петраускас О.В.*

*Інститут археології НАН України

**Інститут географії НАН України

*** Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Ходосівка-Діброва – унікальна пам'ятка бронзової доби

Готун І.А., Бондарь К.М., Лысенко С.Д., Матвишшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Петраускас О.В. **Ходосовка-Диброва – уникальный памятник эпохи бронзы.** Северная экспедиция Института археологии НАН Украины, продолжала как планомерные, так и спасательные исследования многослойного памятника между Ходосовкой и Лесниками к югу от Киева. Работы велись и на участке, ставшем хрестоматийным под названием Ходосовка-Диброва. Исследовано несколько объектов, преимущественно – эпохи бронзы. Особый интерес вызывает объект киево-житомирской группы тшинецкого культурного круга площадью около 200 м². Это, видимо, общественное сооружение, в котором также находилась мастерская стрелочника. В заполнении объекта собраны фрагменты многочисленных сосудов, в т.ч. целые или реконструируемые формы, кремневые наконечники стрел разных типов, роговое пряслице, другие находки. Из слоя раскопа происходили также более поздние материалы; привлекает внимание железная фибула римского времени. На памятнике были проведены палеопедологические исследования и измерена магнитная восприимчивость палеопочв, подтвердившие, что время бытования поселения эпохи поздней бронзы на раскопе I соответствует климатическому оптимуму суббореала.

Gotun I.A., Bondar' K.M., Lysenko S.D., Matviishyna Zh.M., Parkhomenko O.G., Petrauskas O. V. **Khodosivka-Dibrova is a Unique Memorial of the Bronze Age.** The Northern Expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of Ukraine continued the planned and saving research of the multilayer memorial located between Khodosivka and Lisnyki southward of Kyiv. The works were carried out also at the plot, which has become exemplary under the name «Khodosivka-Dibrova». Several objects have been investigated, mostly – from the Bronze Age. Of a special interest is the object of Kyiv-Zhytomyr group of the Tschinets Culture Circle of about 200 sq. meters. This is probably a social construction being at once a location for switchman workshop. The infill of the object retrieved the fragments of numerous dishes including the entire or reconstructed forms, siliceous elf-bolts of different types, horned spin, etc. The dugout layer retrieved also the older materials; the iron fibula of the Roman Age is remarkable. The memorial has undergone the paleo and paedology research. The magnetic soil receptivity has been measured, that confirmed the correspondence between the Old Bronze Age settlements on the plot and climatic optimum of the sub natural habitat.

Північною постійно діючою експедицією Інституту археології НАН України відповідно до програми співпраці між Інститутом археології НАН України та Науково-виробничим об'єднанням «Будпроектінвест» і ТОВ «Хутір Ясний» (П.Т. Куций, В.В. Синенко, С.Г. Євдоченко) в сфері вивчення пам'яток археології на території с. Ходосівка та території Хотівського лісництва Боярської лісово-дослідної станції продовжено масштабні роботи на багатошаровій пам'ятці між селами Ходосівка та Лісники на південь від Києва, розпочаті 2003 р.¹ (Готун, Лисенко, Петраускас 2004 а, 93-100; Готун, Гаскевич, Лисенко, Казимір, Квітницький 2005, 105 та ін.). Оскільки в попередніх публікаціях особливості пам'ятки, історія її археологічного вивчення, методичні прийоми, застосовувані при дослідженнях, характеризувалися досить детально, варто нагадати лише про два суттєвих аспекти робіт експедиції.

Перший стосується самої програми, яка передбачає комплексне вивчення неординарної низки пам'яток на землях Ходосівської сіль-

ради та на суміжних територіях і створення на їх основі (із залученням пам'яток етнографії, промислової історії й архітектури, героїчної оборони Києва 1941 р.) охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс» (Готун 2004, 13-22); широкомасштабні охоронні розкопки та фундаментальні дослідження багатошарового поселення в лісовому масиві Хотівського лісництва Боярської ЛДС з перспективою музеєфікації певних об'єктів та створення спеціальної музейної експозиції за матеріалами розкопок; студіювання експериментальної археології з утворенням на базі експедиційних майданчиків натурних реконструкцій давніх об'єктів елементів археопарку; підготовку відповідних наукових, науково-популярних та публіцистичних видань; популяризацію історико-культурної спадщини регіону для широкого загалу.

Щодо другого – мова йде про унікальну пам'ятку, яка, починаючись біля Ходосівського ставка на р. Сіверка, займає берегову терасу і незаболочені ділянки заплави лівого берега означеної річки і продовжується на території приватних садіб вул. Виноградної с. Лісники; свого часу її ділянки ввійшли до літератури як «Ходосівка-Діброва» (Даниленко, Дудкин, Круц 1967, 209-215; Даниленко 1976, 65-92; Абашина

¹ Див. у даній збірці на с. 138-141 також Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В., Сухонос А.М. «Продовження досліджень багатошарової пам'ятки між Ходосівкою і Лісниками».

1991, 3, 4; 1999, 8-20) та «Лісники» (Петрашенко, Козюба 1993, 26). Хоч роботами Північної експедиції і було простежене розповсюдження культурних нашарувань на всій названій площі, у тому числі і між вказаними пам'ятками та за

їх межами (Готун, Лисенко, Петраускас 2004 б, 110, 111; Готун, Петраускас 2005, 116), зараз ще рано говорити про всі особливості даного соціально-економічного утворення на різних етапах його існування. Для певних періодів це

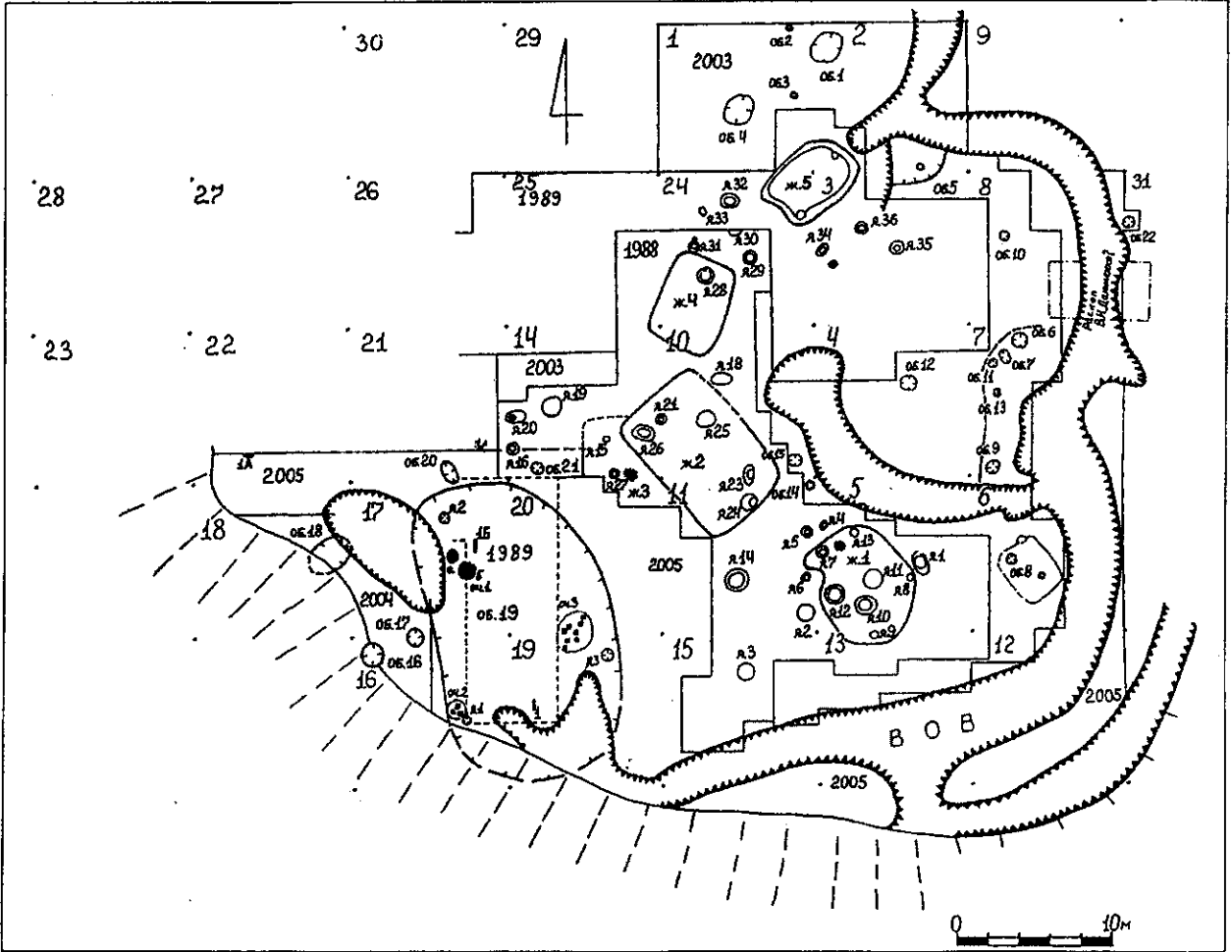

Рис. 1. Ходосівка, ур. Діброва. Ситуаційний план розкопу I з позначеними опорними розрізами

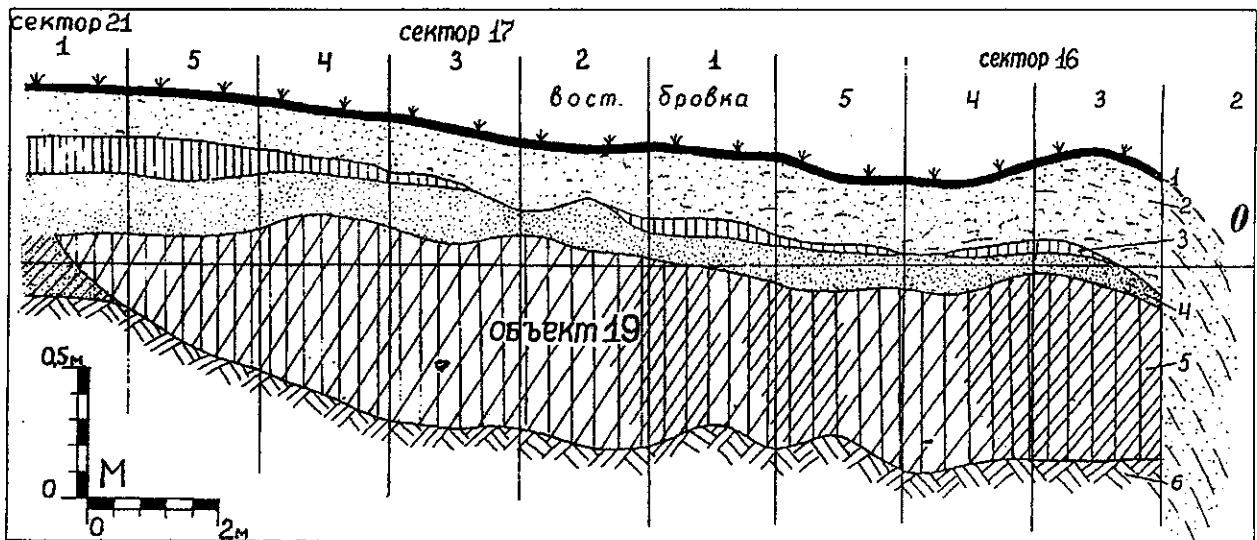

Рис.2. Ходосівка, ур. Діброва. Розріз об'єкта №19 за лінією північ-південь

було одне значне за розмірами селище, для інших – кілька сусідніх поселенських структур, стосовно деяких – ще недостатньо інформації для безсумнівних висновків. В ході розкопок простежено динаміку природокористування і господарської діяльності давнього населення, просторову диференціацію різночасових знахідок, пов'язану із коливаннями клімату, що вказує на особливості освоєння ландшафтів на різних етапах (Готун, Гаскевич, Лисенко 2004, 103). Тому на даному етапі досліджень залишається доцільним розгляд окремо – робіт на ділянці, яка, власне, співпадає з «Ходосівкою-Дібровою», окремо – на ділянці, вивчення якої розпочалося в 2003 р. Північною експедицією. Відповідно, результати досліджень поточного сезону і будуть викладені в цій та наступній публікаціях.

Як уже вказувалося, розкоп I розташований у південно-західному кінці ур. Діброва, на великому піщаному підвищенні над заплавою (N50°17.045'; E30°31.244') (рис. 1). У 1988-1989 рр. Н.С. Абашиною тут було розкопано 1250 м². Площа розкопу і 2003 р. склала 645 м²; у 2004-2005 рр. досліджено ще близько 600 м² (звичайна арифметика тут не спрацьовує, бо розкоп I 2005 р. перекрив південно-західний розкоп 1989 р., розкритий раніше лише на глибину до 0,35 м, і південно-західний край розкопу 1988 р.). Загальна досліджена на розкопі I у 1988-1989 та 2003-2005 рр. суцільна площа (з урахуванням вписаних у розкоп траншей Великої Вітчизняної війни) становить 2040 м². Розташоване тут поселення доби бронзи відноситься до киево-житомирської групи тшинецького культурного кола та датується за керамічним комплексом 15-13 ст. до н.е. Більш пізні періоди представлені матеріалами київської культури 3 ст. та знахідками давньоруського часу.

У 2005 р. на поселенні виявлено та досліджено 4 об'єкти: житло (об'єкт № 19) та три ями (об'єкти № 20, 21, 22).

Об'єкт № 19 – заглиблене житло. Котлован підпрямокутної форми із сильно заокругленими кутами, орієнтований за лінією південь-північ із незначним відхиленням північної частини до заходу. Південний край котловану зруйнований зсувом (рис. 1: 2). Житло збереглося в довжину на 18 м (була не менше 20 м), при ширині 8 м у північній частині, до 12 м – у центральній та 11 м у південній. Таким чином, площа об'єкта була не менше 200 м². Глибина долівки котловану – 1-1,2 м від сучасної поверхні, потужність заповнення – до 0,6 м. У північно-західній частині об'єкта розташовувалося вогнище (№ 1) у вигляді золистої плями із вкрапленнями дрібних вугликів. Ще два вогнища (?) у вигляді розсіяних скупчень обпалених камінців та глиняних вальків зафіксовані у південно-західній та східній частині об'єкта.

Із заглибленої частини споруди походять розвали та фрагменти посуду тшинецького

типу, мініатюрні посудини (рис. 3; 4. 2), рога-те пряслице (рис. 4. 1); виявлені кістки тварин (переважно зуби великої рогатої худоби), розтиральники з каменю. Переважна частина речей концентрувалася в нижній частині заповнення в районі вогнищ № 1 та № 2.

Вироби з кременя представлені крем'яними стрілами, як цілими (черешковою, черешковою із жальцями, широкою та вузькою із виймкою в основі), так і «напівфабрикатами», а також крем'яними пластинами, відщепами, уламками, лусками, нуклеусом, що свідчить про те, що із об'єктом була пов'язана майстерня по виго-

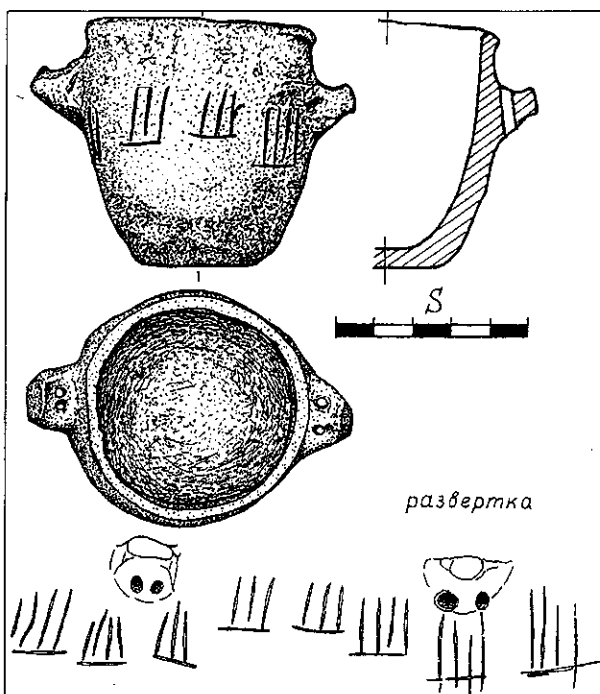

Рис.3. Ходосівка, ур. Діброва. Мініатюрна посудина з об'єкта 19 (опорний розріз ІБ)

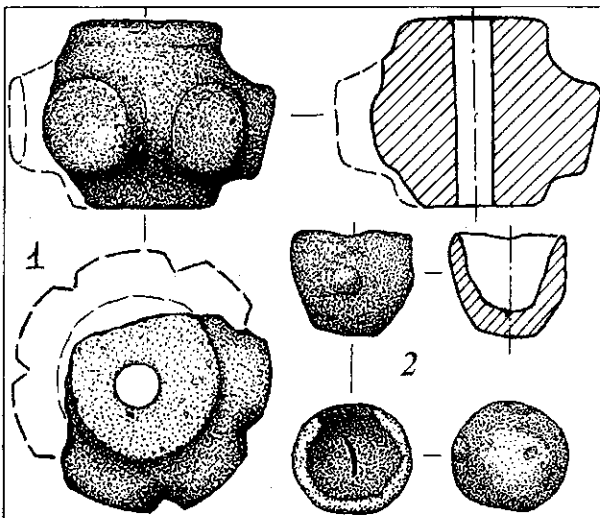

Рис.4. Ходосівка, ур. Діброва. Рога-те пряслице та мініатюрна посудина з об'єкта № 19

товленню крем'яних стріл; знайдені крем'яний ніж та скребачка. Більша частина керамічного посуду із заповнення прикрашена прокресленим орнаментом (горизонтальні лінії, трикутники); зустрічається також орнаментация у вигляді «колючого дроту» (рання ознака), проколи та «перлини» (пізні ознаки). Таким чином, без отримання серії дат ^{14}C об'єкт може бути попередньо датований 15-14 ст. до н.е.

Площа об'єкта значно перевищує площу відомих споруд із керамікою тшинецького типу як на пам'ятці, так і загалом в регіоні (до 6Ч4 м). Ймовірно, ми маємо справу не з рядовим житлом, а із суспільною спорудою (майстернею стрілочника ?) поселення, інші житлові об'єкти якого розташовувалися неподалік на північний схід, на найвищій частині пагорба (житла № 1, 2, 4 (1988 р.), № 5 (1989 р.), об'єкт № 5 а та система об'єктів № 6, 7, 9, 11, 13 (2003 р.).

Зверху об'єкт № 19 було перекрито потужним, до 0,3 м, шаром жовтого перевіяного піску. У верхню частину цього піску за 3,5 м на захід від житла було впушено яму із керамікою біло-рудівського типу – об'єкт № 16 (Готун, Гаскевич, Лисенко та ін. 2005, 109, рис.4, 3). Таким чином, маємо на пам'ятці випадок практично прямої стратиграфії між об'єктами горизонтів МП-III/IV та МП-V.

На північ від котловану об'єкта № 19, майже впритул до нього розташовувався об'єкт № 20. Це яма підовальної форми, орієнтована за лінією ПнЗх-ПдСх, розмірами 1,7×1 м. Глибина ями – 1,4 м від сучасної поверхні (0,9 м від давньої). Із заповнення походять поодинокі фрагменти посуду тшинецького типу. Ймовірно, ця яма разом із ще однією ямою – об'єктом № 17 (Готун, Гаскевич, Лисенко та ін. 2005, 109, 110), становлять із житлом єдиний комплекс.

На північний захід від об'єкта № 19 було виявлено ще одну яму – об'єкт № 21. Яма підокруглої в плані форми, діаметром 1-1,2 м; глибина – 0,7 м від сучасної поверхні (зафіксована на глибині 0,65 м від СП, верхня частина ями зрізана). На дні ями знаходився розвал слабопрофільованої посудини сосницького типу, прикрашеної по всій верхній частині горизонтальними відбитками «колючого дроту». Серед фрагментів посудини виявлені три крем'яні відщепи. На наш погляд, яма відноситься до більш раннього періоду, ніж виникнення довготривалого поселення на місці розкопу I, і може бути попередньо датована 16 ст. до н.е.

Остання яма – об'єкт № 22 – знаходилася у північно-східній частині дослідженої площі. Діаметр її становив 0,8 м. В перетині об'єкт лінзовидної форми; глибина – 1,05 м, рівень фіксації – 0,9 м. Речові знахідки у заповненні відсутні. Зверху об'єкт перекритий жовтим піском потужністю до 0,3 м. На наш погляд, об'єкт має природне походження – западина давньої поверхні.

Щодо горизонту київської культури – на ділянці «Діброва» з культурного шару походять окремі невиразні уламки ліпного посуду означеного періоду. Особливий інтерес викликає знахідка підв'язної фібули одночленної конструкції (типу Альм-грєн\173). Подібні вироби рідко зустрічаються серед культур лісостепової та лісової зони Південно-Східної Європи, але мали широке розповсюдження в культурах центральної Європи у III ст. Враховуючи найближчі датовані аналогії з фібулами подібної конструкції, які походять з могильників черняхівської культури, знайдений екземпляр можна датувати III ст. Знахідка походила з глибини 0,6 м від сучасної поверхні, з ґрунту 2 (див. нижче), перекритого зверху потужним викидом із траншеї часів Великої Вітчизняної війни. Територіально розташована за 3 м на схід від східного кута житла київської культури (об'єкт № 8), дослідженого у 2003 р. Горизонт другої половини I тис. як на цій, так і на інших дослідженнях в 2005 р. ділянках багатозарового поселення Ходосівка представлений дуже слабо: виключно окремими знахідками ліпних горщиків слабопрофільованих форм та біконічних пряслиць.

У 2005 р. на поселенні були проведені палеопедологічні дослідження. Дуже добре простежені ґрунти неоднакової стратиграфічної повноти і їх зміни по латералі. Були описані ґрунтові профілі в трьох розчистках. Розчистка I розташована в південній частині об'єкта 19 (сектор 19, кв. А/3); друга (1Б) – в північній частині об'єкта (сектор 17, кв. Г/3); третя розчистка (1А) – 12 м на північний захід від об'єкта 19 (сектор 22, кв. Б/1), де потужність ґрунтів дещо зменшується.

Розчистка I. Закладена на рівній ділянці борової тераси, на площині, де у Велику Вітчизняну війну частина території була під окопами, тому ми спостерігаємо матеріал техногенного походження. У розчистці, що розглядається, виділено 3 ґрунти:

Ґрунт 1 – hlc – (заключної стадії) – 0,0-0,33 м – утворився близько 60 років тому. Дерновий, опідзолений, супіщаний, короткопрофільний, утворився на піску, горизонт дернини, з нечітким слаборозвиненим гумусово-перехідним горизонтом. Порода досить пухка, піщана. Зверху вниз розміщені горизонти:

Hd – гумусовий дернинний – 0,0-0,1 м – підстилка під сосновим лісом коричнораво-бурувато-сіра. Збагачений численними рештками напівзгнилих коренів, пухкий, із залишками трав, зцементований супіском. Перехід добре помітний за забарвленням.

HE – гумусо-елювіальний – 0,1-0,13 м – білуватий (присипка SiO_2), пухкий, супіщаний, перехід помітний за забарвленням.

Hr – гумусо-перехідний – 0,13-0,22 м – білувато-сірий, пухкий, з плямами темнішого матеріалу (гумусований), донизу світлішає, наявне коріння рослин.

P – 0,22-0,33 м – викиди з окопів, техногенний, матеріал – пісок дрібнозернистий, пухкий, межа нерівна, звивиста.

Грунт 2. Має такі генетичні горизонти:

He – гумусо-елювіальний – 0,33-0,47 м – простежено чітко виражений гумусовий прошарок із нерівною нижньою межею. Верхня межа звивиста, але прошарок досить чітко простежено. Матеріал сірий, однорідний, пухкий, супіщаний, з великою кількістю ходів черв'яків (особливо в нижній частині), коренів рослин, з білуватими плямами, які створюють неоднорідність забарвлення. Найтемніший в середній частині, доверху та до низу освітлюється, на нижній межі – супіщаний, з присипкою SiO_2 , границя звивиста. Перехід помітний за забарвленням. В середній частині горизонту зустрічаються дрібні марганцеві вкраплення, дрібні фрагменти обвугленої деревини.

P – горизонт породи – 0,47-0,65 м – пісок дрібнозернистий, бурувато-палево-жовтуватий, досить пухкий, однорідний, пронизаний корінням рослин, з гумусовими напливами на межі з піском. Перехід гарно помітний за забарвленням, межа нерівна, звивиста, з ознаками переміщення піщаного матеріалу. За характерними ознаками профілю грунт 2 можна визначити як слабкорозвинений дерновий, менш розвинений ніж грунт 1, без чітко вираженого гумусо-елювіального горизонту *HE*, нижня межа звивиста.

Грунт 3 – 0,65-1,35 м – потужний, слабоопідзолений, супіщаний, з поступовою верхньою та чіткою нижньою межею.

Виділяються такі генетичні горизонти:

HEp – гумусо-елювіальний з ознаками породи, що його перекиває – 0,65-0,78 м – сірувато-бурий, з жовтуватим відтінком у верхній частині, верхня межа звивиста, пухкий, супіщаний, з присипкою SiO_2 , з рештками вугілля. У верхній частині матеріал однорідніший із слідами ходів черв'яків, по всьому горизонту зустрічається коріння рослин.

Hei – гумусо-елювіальний з ознаками ілювію – 0,78-0,95 м – бурувато-сірий, темніший за той, що лежить вище, щільніший за останній. Однорідний за забарвленням, з темними ходами від коріння рослин.

Hpe – гумусовий, перехідний до породи – 0,95-1,15 м – більш пухкий у порівнянні з вищеележачим, бурувато-сірий, менш ущільнений, в нижній частині окремі кротовини до 5-6 см у діаметрі, з темнішим матеріалом, а в нижній частині білуваті плями породи, межа поступова, помітна за наявністю піщаних світло-сірих плям та збільшенням кількості кротовин.

Ph – горизонт породи з гумусовими напливами – 1,15-1,35 м – світло-сірий, з численними темно-сірими гумусовими плямами, межа звивиста.

P – порода – 1,35-1,5 м – світло-сірий пісок, розсипчастий, однорідний, дрібнозернистий.

Грунт 3 відноситься до дерново-слабопідзолистих, без чіткого ілювіального горизонту з ущільненням у середній частині, до низу розпушується, супіщаний.

У проміжку часу від середини 2 тис. до н.е. до сучасності, ґрунти розвивались спочатку як дерново-слабопідзолисті (0,65-1,35 м), формуючись в умовах вологого режиму. Пізніше відбулися зміни в напрямі розвитку дернових ґрунтів (двочленного профілю потужністю до 0,22 м), в умовах помірного, більш холодного ніж сучасний, клімату. Грунт заключної стадії (*hl*) відділений від ґрунту середньої стадії (слаборозвиненого дернового) прошарком піску, скоріш за все, техногенного походження (повоєнного часу – 0,33 м). Грунт короткопрофільний, відображає початкові стадії розвитку дернового процесу (слабо забарвлений, з невиразним гумусовим і гумусо-перехідним горизонтом, сформованими на піску). Всі ґрунти мають піщаний склад, сформовані на перевіяному вітром піску (дюні). Лише в нижній частині найвологішого ґрунту наявна значна кількість артефактів доби бронзи. Пізніше клімат став сухішим і поселення вже не існувало. На жаль, гранулометричний склад матеріалу не дозволив вивчити цей розріз мікроморфологічним методом.

Розчистка 1А. Розташована ближче до траси, на пологому схилі (15°). Якщо розчистка 1 була розміщена безпосередньо у розрізі давнього житла (підвищена потужність культурного ґрунту), то у розчистці 1А представлений природний ґрунт – буруватіший за забарвленням, з меншою виразністю сірих відтінків – дерново-слабопідзолистий ґрунт, в якому майже повністю відсутні кротовини. Зверху вниз профіль ґрунту *hlc* (верхнього) такий:

Hd – дернинний горизонт – 0,0-0,02 м – дернина з мохом, з великою кількістю тонких коренів трав'янистих рослин, що зцементовані світло-сірим піском.

Еh – елювіально-гумусовий горизонт – 0,02-0,06 м – прошарок світлого розсипчастого піску під мохом, пронизаний тонким корінням рослин. Перехід помітний за забарвленням.

Hp – гумусо-перехідний – 0,06-0,16 м – світло-сірий розсипчастий супісок, слабо забарвлений гумусом, з тонким корінням рослин, донизу світлішає. Межа і перехід поступові.

P – порода – 0,16-0,26 м – розсипчастий, пухкий жовтувато-сірий пісок, пронизаний корінням рослин, з пустотами від коріння і ходів комах. Перехід поступовий, помітний за посиленням сіруватих і буруватих тонів забарвлення. Найвірогідніше, що цей прошарок штучно насипаний.

Грунт, що лежить вище піску, ймовірно початкової стадії формування дернового ґрунту, з проявом процесу опідзолення, приглушений піщаним складом матеріалу. Грунт того ж віку спостерігався виразніше і в розчистці 1. Може

бути віднесеним до заключної стадії формування $h1$ ґрунтів – $h1$.

Ґрунт 2, що лежить нижче, відрізняється такими ознаками профілю:

He – гумусовий з ознаками елювію – 0,26-0,36 м – перехідний до того, що лежить вище, сірувато бурий, з ходами комах, пухкий, піщаний, пронизаний тонким корінням рослин, наявні плями присипки SiO_2 . Перехід і межа поступові.

Hei – гумусовий з ознаками елювію і ілювію – 0,36-0,48 м – сіруватіший за той, що лежить вище, жовтувато-бурий, інтенсивність забарвлення посилюється донизу, підвищується щільність, але залишається пухким, розсипчастим, супіщаний, пронизаний корінням рослин. Перехід і межа поступові, помітні за слабким потемнінням забарвлення.

Ph(i) – порода з ознаками слабкої гумусованості і слідами ілювіювання – 0,48-0,62 м – коричнево-сірий, з буруватим відтінком. В нижній частині світлосірий, пухкий, розсипчастий, проявляється шаруватість. Перехід і межа поступові, з шаруватістю типу слабких ортзандів.

P – порода – 0,62-0,7 м – світло-сірий з нечіткою шаруватістю.

Нижній ґрунт – дерново-слабопідзолистий на пісках, в верхній частині розрізу він змінюється на слабо розвинений дерновий.

Ґрунти розрізу 1 несуть ознаки окультурення, тому їх профілі потужні, більш гумусовані, багаті на органіку. В розрізі ж 1А нижній ґрунт, порівняно з верхнім також відображає вологіші помірні умови клімату, але поряд з давнім поселенням вони відображають природні риси, що не пов'язані з накопиченням відходів житла, сміття, тому профіль менш потужний і зберігає свій природний піщаний та супіщаний механічний склад. В той же час в розрізі 1 – ґрунт від людської діяльності збагачується на органіку (гумус), наявність сірих відтінків і містить більшу кількість пилюватих часточок.

Розчистка 1Б. Знаходиться в центрі розкопу, саме в тому місці, де на глибині 0,95 м було знайдено мініатюрну посудину із вушками (рис. 3). Артефакти знайдені в нижній частині профілю. Ознаки ґрунтів такі (за генетичними горизонтами). Зверху вниз простежені:

Hd – 0,0-0,2 м – дернина, матеріал темно-сірий до чорного, багато коренів рослин, напіврозкладена хвоя з сірим пухким супіщаним цементом.

He – гумусовий з ознаками опідзолення – темно-сірий до чорного – 0,0-0,11 м – світлосірий супісок, пухка, з включенням сучасного вугілля (до 2-3 см), неоднорідний, мішаний матеріал з залишками коріння рослин, з плямами присипки SiO_2 .

Phe – гумусо-перехідний – 0,11-0,2 м – мішаний матеріал, шаруватий, світліший за той, що лежить вище, сірий, пухкий, з чергуванням прошарків (в 2-3 см) з сучасним попелом. Багато вугілля (у порівнянні з попередніми роз-

чистками). Перехід чіткий, межа з жовтуватим піском, різка, хвиляста, донизу зникає шаруватість, матеріал супіщаний.

P – порода техногенного походження – 0,2-0,28 м – місцями до 0,36 м – супісок жовтувато-сірий, з хвилястою нижньою та верхньою межами. Вірогідніше за все, пісок насипний, який з'явився при формуванні окопів. В ньому багато ходів черв'як (до 1-2 см в діаметрі), виповнених сіро-жовтуватим матеріалом, багато коренів рослин, решток деревини, матеріал супіщаний, пухкий, в нижній частині зустрічаються окремі кротовини, заповнені темно-сірим матеріалом верхнього ґрунту, нижня межа хоча і поступова, але нерівна.

Верхній ґрунт цього розрізу – дерновий, короткопрофільний, слабопідзолистий, певною мірою формувався при втручанні людини. В цій розчистці зникає середній ґрунт, що ми спостерігали у розчистці 1. В розчистці 1Б цей ґрунт зливається з ґрунтом, що лежить нижче розчистки 1, формуючи при цьому спільний профіль нижнього і середнього ґрунту. Залишки середнього ґрунту: *Hr* – гумусовий, перехідний до верхньої породи – 0,28-0,43 м – бурувато-сірий, пухкий, супіщаний, виділяється межа від стояння води над щільним світлим пухким лесом, донизу матеріал темнішає, поступово переходить у ґрунт, що лежить нижче. У цьому інтервалі особливо багато ходів черв'як зі світло-жовтим виповненням, зустрічаються окремі кротовини. Це прошарок найбільшої фауністичної активності черв'як, подекуди зустрічається вугілля, коріння рослин, ходи комах. Матеріал супіщаний, грудкувато-розсипчастий. Перехід і межа поступові.

Нижній ґрунт: *He* – гумусовий – 0,43-0,6 м – бурувато-сірий, супіщаний. Інтенсивність забарвлення посилюється донизу, однорідний, пронизаний корінням рослин, без ознак шаруватості. Перехід нечіткий, поступовий, помітний за сизуватістю забарвлення.

He – гумусовий з ознаками елювію – 0,6-0,65 м – простежується дуже нечітко, супісок світло-сірий, світліший за той, що лежить вище та нижче. З корінням рослин, структура грудкувато-розсипчаста, зустрічаються окремі уламки вугілля.

Hre – гумусо-перехідний – 0,65-0,92 м – сірувато бурий, донизу темнішає, пухкий, супіщаний, розсипчастий, зустрічається коріння рослин, багато ходів черв'як зі світлим виповненням, в нижній частині спостерігається 1 кротовина (до 5 см у діаметрі).

Ph – 0,92-1,13 м – неоднорідно забарвлений, на світлому фоні багато сірих ходів черв'як, великий ступінь переритості червами матеріалу з темними та світлими плямами. Матеріал світлішає донизу, перехід та межа поступові, в нижній частині супісок переходить у пісок.

P – порода – 1,13-1,2 м – світло-сірий пісок, тонкозернистий, у верхній частині в невеликій кількості зустрічаються ходи черв'як.

З розчисток 1 та 1А відібрані зразки ґрунто-

вого матеріалу, для яких у лабораторних умовах на капамітку KLY-2 (Geofizyka, Чехія) виміряна питома магнітна сприйнятливості s . Грунтам розчисток P1 та P1A, як усім грунтам супіщаного механічного складу, властиві невисокі значення s (рис. 5). Поверхневий шар Hd, збагачений хвойним опадом, характеризується найвищою $s = 300 \cdot 10^{-9} \text{ [м}^3\text{кг}^{-1}\text{]}$. На глибині 3 см у шарі H сприйнятливості зменшується втричі. Пісок, на якому сформувався цей грунт повоєнного часу, характеризується мінімумом s .

Дерновий грунт 2 з розчистки P1, розвинений на глибині 0,3 м, виражений невеликим підвищенням s . Значно вища s виміряна у ґрунті 3 на глибині 0,65-0,9 см, адже цей грунт бронзового віку сформувався у більш теплих і вологих умовах. В розчистці P1A йому відповідає ґрунт 2 (0,3-0,45 м), також виражений на малюнку максимумом магнітної сприйнятливості.

Таким чином, відносно високі значення s відповідають горизонтам похованих ґрунтів, а низькі – піщаним прошаркам. Педогенез і життєдіяльність людини зумовлює накопичення органічних решток, з якими тісно пов'язане утворення магнітних мінералів ґрунту. Отже, ґрунт 3 з розчистки P1, до якого приурочені археологічні знахідки і який має високу магнітну сприйнятливості, сформувався під впливом цих двох факторів.

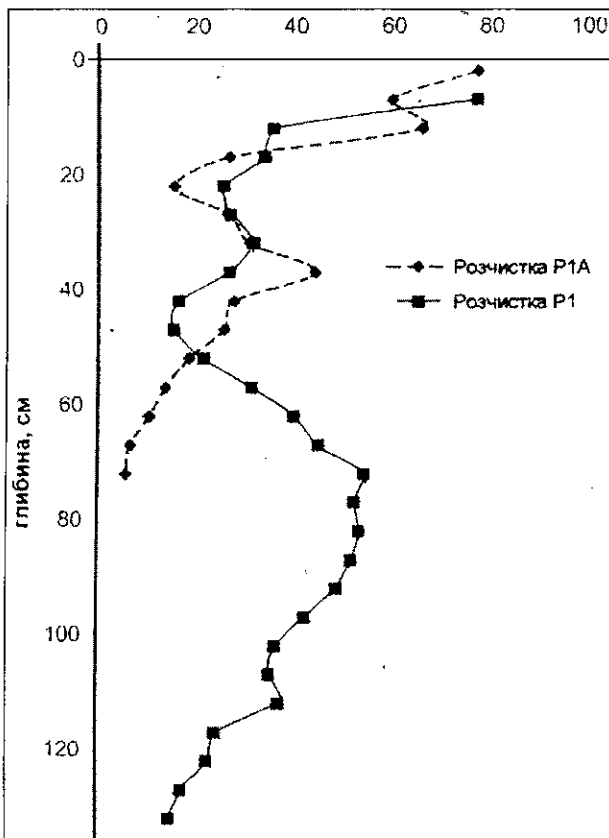

Рис.5. Ходосівка, ур. Діброва. Магнітна сприйнятливості ґрунтів з розчисток P1 та P1A

ВИСНОВКИ. На основі аналізу розрізів ґрунтів розкопу виявлено характерну особливість, яка полягає в тому, що ґрунти формувалися у декілька етапів. Окремі ґрунти відокремлюються прошарками пісків, супісків. Найвірогідніше це пояснюється тим, що в той час на цій території клімат був значно вологішим, ніж сучасний, що фіксується нижнім ґрунтом. Фауністична активність сприяла тому, що артефакти зустрічаються в більшій товщі, але всі вони відкриті у нижньому, іноді в середньому ґрунті. Окультурені ґрунти потужніші у порівнянні з природними. Територія поселення доби бронзи була розташована у зоні вологішого, ніж сучасний, але дещо теплішого клімату в межах лісової зони з помірними кліматичними умовами. Таким чином, проведені у 2005 р. на пам'ятці природні дослідження підтверджують опубліковане раніше припущення про те, що час існування поселення доби пізньої бронзи на розкопі I в ур. Діброва відповідає кліматичному оптимуму суббореалу (Готун, Гаскевич, Лисенко 2004, 103).

Література

Абашина Н.С. Багатошарове поселення біля с. Ходосівка на Київщині // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доп. першої наук.-практ. конф., Білогородка, жовтень 1991. Київ. 1991

Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н.е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. Київ, Львів. 1999

Готун І.А. Охоронювана археологічна територія як осередок науки і просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс») // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Київ. 2004

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д. Вивчення старожитностей первісної доби біля с. Ходосівка // АБУ 2002-2003 рр. Вип. 6. Київ. 2004

Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В. Багатошарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень // АБУ 2002-2003 рр. Вип. 6. Київ. 2004 а

Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В. Роботи між селами Ходосівка і Лісники на Київщині // АБУ 2002-2003 рр. Вип. 6. Київ. 2004 б

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д., Казимір О.М., Квітницький М.В. Нові матеріали первісної доби з багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками // АДУ 2003-2004 рр. Вип. 7. Київ, Запоріжжя. 2005

Готун І.А., Петраускас О.В. Нові відкриття на Ходосівському археологічному комплексі // АДУ 2003-2004 рр. Вип. 7. Київ, Запоріжжя. 2005

Даниленко В.Н., Дудкин В.П., Круц В.А. Археолого-магнітна розвідка в Київській області // АИУ в 1965-1966 гг. Киев. 1967

Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. Вип. 19. 1976

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. Київ. 1993.

Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В.,
Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В., Сухонос А.М.

Інститут археології НАН України

Продовження досліджень багатошарової пам'ятки між Ходосівкою і Лісниками

Готун І.А., Казимір А.Н., Квітницький М.В., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В., Сухонос А.М. **Продолжение исследований многослойного памятника между Ходосовкой и Лесниками.** Северная экспедиция Института археологии НАН Украины продолжила исследование многослойного памятника между Ходосовкой и Лесниками; широкомасштабные работы ведутся на этом участке с 2003 г. Основные изученные в отчетном сезоне объекты относятся ко второй-третьей четверти I тыс. В числе находок – многочисленные пряслица, бытовой инвентарь, детали костюма, ремесленный инструментарий указанного времени и предшествующих периодов. Привлекают внимание древнерусские вещи и находки казацких времен. Их специфика при отсутствии синхронных объектов подкрепляет предположение о специфике этой поселенческой структуры в эпоху Киевской Руси и в более поздний период.

Gotun I.A., Kazimir A.N., Kvitnitskiy M.V., Lysenko S.D., Petrauskas A.V., Petrauskas O.V., Sukhonos A.M. **Continuation of the Research of the Multilayer Memorial Located Between Khodosivka and Lisnyki.** The Northern Expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of Ukraine continued its research of the multilayer memorial located between Khodosivka and Lisnyki. The full-scale research has been carried out there since 2003. The main objects studied during the past season relate to second and third quarter of the 1st century. Among the findings- numerous spindles, living inventory, dress elements, handicraft inventory of the mentioned period and earlier. Old Russian and Kozak Age belongings attract a special attention. Their characteristics in the absence of synchronous objects support the supposition on the specifics of this settlement culture in the Kyiv Russia Age and in the later period.

Північною постійно діючою експедицією Інституту археології НАН України продовжено роботи по дослідженню і охороні неординарного комплексу пам'яток навколо с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну; основна увага була спрямована на багатошарову пам'ятку, яка займає лісовий масив між селами Ходосівка та Лісники. Частині комплексу, що ввійшов до літератури як Ходосівка-Діброва, присвячено окрему публікацію¹, стосовно інших масштабних робіт – вони були зосереджені, головним чином, на ділянці «Заплава». Дослідження велися відповідно до програми співпраці між Інститутом археології НАН України та Науково-виробничим об'єднанням «Будпроектінвест» і ТОВ «Хутір Ясний» (П.Т. Куций, В.В. Синенко, С.Г. Євдоченко) в сфері вивчення пам'яток археології на території с. Ходосівка та території Хотівського лісництва Боярської лісово-дослідної станції і, як і в попередні роки, фінансувалися означеними організаціями.

Про основні результати попередніх сезонів на даній ділянці вже повідомлялося (Готун, Гаскевич, Лисенко 2004, 100-104; Готун, Казимір, Петраускас А., Петраускас О. 2004, 105-110; Готун, Гаскевич, Лисенко, Казимір, Квітницький 2005, 104-111; Готун, Казимір, Квітницький, Петраускас А., Петраускас О. 2005, 112-116), тому немає необхідності в детальному історіографічному нарисі. Відзначимо лише, що до робіт Північної експедиції пам'ятка тільки шурфувалася В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою (Петрашенко, Козюба 1993, 17, 18), розкопом

П 2003 р. було відкрито площу 1 642 м² і досліджено 42 археологічних об'єкти; розкопом П 2004 р. площею 958 м² об'єктів виявлено 29.

В результаті розкопок пам'ятка постала як неординарний соціально-економічний феномен, який демонструє розвиток природокористування, господарської діяльності, побуту протягом більше ніж 20 культурно-історичних періодів від мезолітичної доби до нового часу. Отримана колекція – прикраси та елементи костюма, предмети озброєння, інструменти для ремесел та промислів, хатне начиння – слугують цінним історичним джерелом для реконструкції моделі життя в указані періоди; ці ж знахідки становлять і основу серйозного музейного зібрання. Суттєво, що отримані на розкопі П матеріали демонструють надзвичайно цікаву картину як щодо культурно-історичного розвитку давньої людності в епохи, які передували нашій ері, так і стосовно етнокультурної ситуації I тисячоліття. Зокрема, знахідки київської культури можна віднести до раннього етапу її розвитку; вони значно розширюють наші уявлення про матеріальний комплекс пам'яток цього типу. Деякі речі до цього часу в ареалі київської культури були відомі в окремих екземплярах або взагалі унікальні. Горизонт знахідок сахнівсько-волинцевського типу викликає значне зацікавлення і тим, що локальна група старожитностей волинцевської культури на Правобережжі Дніпра (Обухів-П, Ходосівка – ур. Козаків Яр, Григорівка тощо) – дуже своєрідне явище, і тим, що експедицією відкрито і частково вивчено ще одне селище, яке можна віднести до згаданого кола пам'яток. Показово, що воно розташоване на березі річки Сіверки; вважаємо не випадковим поєднання даного гідроніму з поселенням, що

¹ Див. також на с. 131-137 у даній збірці: Готун І.А., Бондар К.М., Лисенко С.Д., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Петраускас О.В. Ходосівка-Діброва – унікальна пам'ятка бронзової доби.

містить матеріали волинцевського типу. Таким чином, додаткова інформація щодо цього кола старожитностей має, можливо, навіть більше значення, ніж отримані матеріали інших епох. Цікаві матеріали репрезентують і давньоруську добу та післямонгольські і козацькі часи. У звітному польовому сезоні на розкопі II було відкрито площу 424 м², де вивчено 12 давніх об'єктів.

Як і в попередні роки, фіксувалися значні пошкодження культурного шару ходами сполучень, вогневими точками часів Великої Вітчизняної війни, зустрічались і більш пізні перекопи. Непорушений культурний шар репрезентований щільним темно-сірим супіском, що простежувався до глибини 0,6-0,8 м (місцями – і більше) від сучасної денної поверхні.

Об'єкт № 73 хронологічно пов'язаний із горизонтом київської культури. Пляма його заповнення із невиразними замкнутими контурами виявлена на глибині 1-1,1 м від сучасної денної поверхні. Розміри витягнутого в широтному напрямку овального за формою об'єкта на рівні фіксації – близько 3,5×3,5 м, на рівні виявленого на глибині 1,2-1,25 м дна – близько 1,4×2 м. Заповнення виділялося на тлі жовто-коричневого материкового піску світло-сірим забарвленням із золистими включеннями в загальному однорідну супіщану основу. Із об'єкта походили *ціле та фрагментоване біконічне пряслиця, камінь зі слідами обробки, крупні фрагменти двох біконічних посудин.*

До того ж горизонту відноситься і об'єкт № 76, виявлений у вигляді неправильно-овальної плями світло-сірого кольору. Зафіксований на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. В південній частині контури плями заповнення простежувались нечітко, на відміну від північно-східної, де край більш виразний. На рівні фіксації досліджуваний об'єкт має довжину 5,44 м при максимальній ширині 3,2 м. Заглиблена частина – витягнуто-овальна, зорієнтована довгою віссю з ПдЗх на ПнСх. В основі заповнення – темно-сірий супісок потужністю до 0,2 м. Стінки заглибленої частини об'єкта похилі. У заповненні виявлені фрагменти посуду 2 чверті I тис. та остеологічний матеріал, у західній частині спостерігається концентрація знахідок. Особливої уваги заслуговує *голка фібули бронзова*, виявлена на глибині 0,3 м від рівня фіксації. Показові також *виріб із каменю: фрагмент точильного бруска*. Із шару походять також уламки ліпного посуду, *цілі та фрагментовані пряслиця*; привертає увагу давньоруське *залізне калачеподібне кресало та клинок складного ножа.*

Об'єкт № 74 виявлений у вигляді плями темно-сірого супіску. Верхня частина котловану зафіксована на глибині 0,4-0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Межі об'єкта читались дуже погано. Пляма мала аморфну, неправильно-овальну в плані форму, була витягнута вздовж осі ПнСх – ПдЗх, розміри становили 2,3×1,7 м. Стінки котловану об'єкта плавно переходять

в долівку, яка заглиблена в материк на 0,55 м. Заповнення об'єкта одношарове – темно-сірий супісок, який плавно переходить в материк (жовтий пісок, подекуди із включенням плям світлого сірого супіску). Воно утримувало в собі значну кількість фрагментів ліпної кераміки та кісток тварин. В західній частині споруди на глибині 0,25 м від рівня фіксації був знайдений невеличкий ліпний горщик з відбитими вінцями. Він лежав на боці денцем на північ, перед горщиком на глибині 0,18-0,25 м залягало скупчення кісток тварин. Частина кісток наполовину знаходилася в самому горщику, інші – розкидані перед ним. Відсутність в об'єкті вінця горщика дозволяють припустити, що він потрапив до нього вже в напіврозбитому стані; не виключено, що певний час так і експлуатовався. Із заповнення об'єкта походить кругла в перетині *залізна проколка* довжиною 43 мм та діаметром 2 мм. Споруда, скоріш за все, мала господарське призначення. Час її побутування за керамічними знахідками можна визначити в межах третьої чверті I тис.

Привертає увагу об'єкт № 75, зафіксований на глибині 0,5-0,6 м від сучасної денної поверхні. Котлован об'єкта в плані майже круглої форми, діаметром 3,5 м. Межі об'єкта аморфні, читаються дуже погано, стінки плавно переходять в долівку, яка заглиблена в материк (жовтий пісок подекуди з включенням плям світлого-сірого супіску) на глибину 0,55 м. Заповнення об'єкта одношарове, аналогічне заповненню споруди № 74. Це – темно-сірий супісок, який плавно переходить в материк, із включенням великої кількості дрібних фрагментів ліпної кераміки та кісток тварин. Інколи в заповненні траплялись поодинокі вуглинки. Навколо об'єкта знаходились чотири *стовпові ямки* діаметром близько 0,5 м, заглиблені в материк на 0,12-0,18 м, напевно від якоїсь наземної конструкції. Заповнення ямок – темно-сірий супісок. При їх дослідженні знахідок майже не виявлено, за винятком порівняно великої кістки тварини в одній з них. Стовпові ямки, ймовірно, утворювали з об'єктом № 75 єдиний комплекс, проте якихось характерних особливостей, що вказували б на функцію будівлі, простежити не вдалось. Безпосередньо над плямою об'єкта та при зачистці самої плями було виявлено ряд індивідуальних знахідок: *фрагмент точильного бруска з пісковика, уламок фібули залізної, чотири уламки глиняних пряслиць та ціле керамічне пряслице*. Крім зазначених знахідок із заглибленої частини об'єкта № 75 походила велика кількість фрагментів ліпної кераміки та порівняно численний остеологічний матеріал. Ці знахідки дають важливі свідчення, які характеризують життя та побут жителів досліджуваного селища. Щодо призначення об'єкта – можна зробити припущення про можливість використання як господарського чи побутово-господарського.

Матеріалів первісної доби на розкопі II 2005 р. виявлено значно менше, ніж у попередні роки. З розкопу походить кілька сотень виробів з кременю (переважно відщепи та уламки), більша частина яких, вірогідно, належить добі неоліту; зафіксовано 5 фрагментів неолітичної кераміки. Два фрагменти посуду, ймовірно, можуть бути віднесені до кераміки софіївського типу періоду трипілля СІІ. У 2005 р. на розкопі II не знайдено жодного фрагмента посуду культури кулястих амфор та середньодніпровської культури шнурової кераміки, а посуд бабинського типу представлений лише 11 фрагментами. Скоріше за все, це пояснюється тим, що поселення зазначених культурних утворень розташовувалися ближче до води, на вже дослідженій у попередні роки площі. Не було знайдено також жодного фрагмента класичної кераміки тшинецького типу, характерної для розкопу I.

Більша частина матеріалів *первісної доби* представлена невиразними фрагментами ліпного посуду кінця пізньої бронзи – початку раннього залізного віку, однак цієї кераміки також значно менше, ніж у попередні роки. Серед діагностичних фрагментів переважають фрагменти посуду ранньоскіфського часу, орнаментованого наліпними валиками, розчленованими защипами, іноді із ямками та наколами по валику або поряд із ним. Значно менше знайдено фрагментів посуду білогрудівського типу із гладкими валиками або валиками із пальцевими вдавленнями. Знахідки посуду інших типів поодинокі: 5 – чорноліського типу (із отворами та проколотими перлинами під вінцями), 1 – лебедівського типу (із негативними перлинами під вінцями), 1 – мілоградського типу (із перлинами під вінцями). Зафіксовано нижню частину мініаторного горщика (?) із домішкою жорстви у тісті, який може бути віднесений до горизонту МП-V (білогрудівського) (рис., 12).

До кінця *періоду пізньої бронзи – початку раннього залізного віку* відносяться 8 *пряслиць*, серед яких 5 цілих та 3 фрагментовані (рис., 4–11). Конічне пряслице (рис., 4), скоріш за все, відноситься до білогрудівського горизонту. До ранньоскіфського часу можна віднести велике приплюснuto-циліндричне пряслице (рис., 6), подовжено-біконічне пряслице, прикрашене двома горизонтальними прокресленими лініями по максимальному діаметру (рис., 5) та нижню частину пряслиця у вигляді асиметрично-біконічного горщика (?), прикрашеного поясом частих наколів по ребру та поясом розряджених наколів вище ребра (рис., 7). Решта пряслиць (біконічне, приплюснuto-підсферичне та 2 фрагментарні дископодібні) може бути датована лише в широких межах кінця періоду пізньої бронзи – початку раннього залізного віку.

В межах цього періоду можемо датувати також керамічну кулясту *намистину*. Діаметр виробу 10 мм (рис., 3). Глиняні намистини зу-

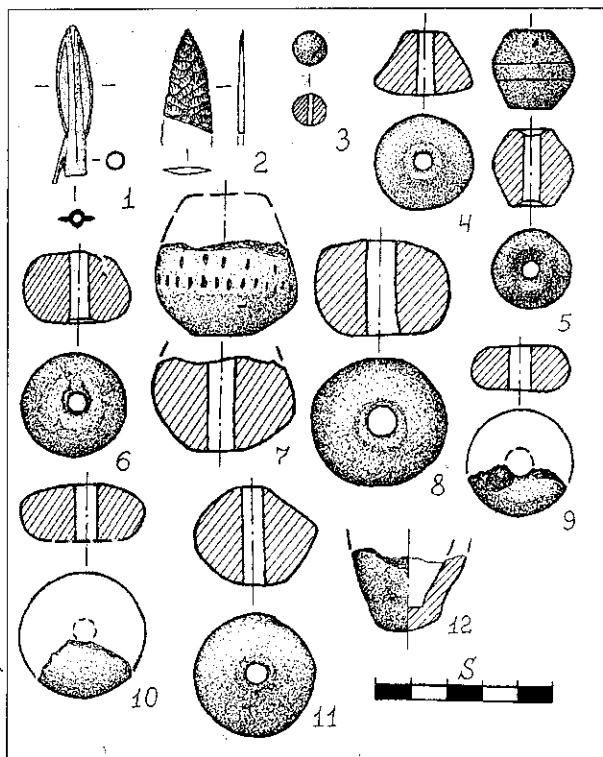

Рис. Знахідки 2005 р. з багатошарової пам'ятки між селами Ходосівка та Лісники

стрічаються на пам'ятках доби пізньої бронзи Північної України; зокрема, в насипі кургану 6 Войцехівського могильника (Хмельницька обл.) знайдена намистина підокругло-циліндричної форми (Лагодовская 1948, 68); така сама намистина походить з підлоги житла 4 зрубної культури на поселенні Таранцево (Харківська обл.) (Берестнев 2001, 92, рис.80:20).

З розкопу II походять також 2 вістря стріли: крем'яне та бронзове. *Крем'яне вістря стріли*, подовжено-трикутне, нижня частина відламана (рис., 2). Довжина уламка 30 мм, ширина в основі 13,5 мм, товщина 2,7 мм. Вістря виготовлене із сірого житомирського кременю. По краях – зубчаста ретуш. Вістря може бути віднесене до доби середньої бронзи.

Бронзове вістря стріли, дволопатево лавролистне, з виступаючою гранованою втулкою та шипом, що відходить від однієї з лопатей (рис., 1). Навпроти шипа на втулці розташований круглий отвір діаметром 1 мм. Довжина стріли (без шипа) 43 мм, розміри листа 33,5×10,8 мм, діаметр втулки в основі 6,1 мм. За визначенням С.В. Поліна, вістря відноситься до келермеського типу та датується 7 ст. до н.е.

Цікаві матеріали, не дивлячись на значно менші, ніж в попередні роки, обсяги робіт, отримані для характеристики історії населення I тис.

Горизонт кийської культури на ділянці «Заплава» представлений матеріалом, що походить з окремих об'єктів та культурного шару. Матеріали кийської культури знайдені в чоти-

рьох об'єктах № 73, 74, 75, 76. Із заповнення будівель походять розвали та численні уламки ліпних горщиків та корчаг київської культури, фрагменти гончарного столового посуду черняхівського типу, цілі та уламки пряслиць біконічної форми. До числа знахідок пізньоримського часу з культурного шару слід віднести: *бронзову* калачикоподібну *пращку*, *залізні фібули* підв'язної конструкції та з суцільним приймачем, *глиняні пряслиця*, уламки гончарного посуду черняхівського типу та ліпного київської культури. Серед індивідуальних знахідок привертають увагу кілька речей. Уламок пластини *рогового гребеня* тришарової конструкції з бронзовою заклепкою для скріплення пластин. На жаль, фрагмент сильно пошкоджений і відновити форму його спинки неможливо, отже і датування виробу можливо окреслити загальним часом побутування гребенів такої конструкції III – серединною V ст. *Наконечник ремня*, зроблений із двох залізних пластин, з'єднаних клепою, форма якого майже прямокутна і лише з одного кінця має закруглене закінчення. Подібні деталі шкіряних ременів були поширені у сарматських старожитностях степової зони Південно-Східної Європи та Криму в III – V ст. Можливо, до римського часу слід віднести *бронзовий пінцет* із сильно розширеними закінченнями. Подібні вироби відомі в центрально-європейських старожитностях III – IV ст., хоча схожі пінцети відомі і в більш пізній час.

Пращлиця, які безперечно відносяться до київської культури, мають характерну сплюснену форму і широкий отвір, лощену поверхню, коричневий або жовтий колір; деякі з них прикрашені орнаментом.

Горщики представлені біконічними та слабопрофільованими формами. Характерна риса дещо цього типу – наявність зовнішньої закраїни у місці з'єднання стінки та дна або низької широкої смуги виступу на самому дніщі. Окремі форми ліпного посуду прикрашені надрізами по вінчику, пальцевими вдавленнями або заціпами по тубу. Кілька фрагментів мало сліди розчосів від гребінця або трави. Більшість посуду має грубо оброблену поверхню жовто-рудого або коричневого кольору, домішки шамоту в глині.

Для доповнення характеристики пам'ятки суттєво відзначити, що на ділянці «Кордон» під час прокладання комунікаційних траншей для забезпечення життєдіяльності експедиції вдалося зафіксувати верхню частину будівлі, з якої походили великі уламки ліпного посуду київської культури. Інтерес викликає уламок дна ліпної посудини, яка, можливо, імітувала гончарні вази черняхівського типу. Зважаючи на те, що весь посуд сильно пошкоджений вторинним обпалом та на наявність вуглисто забарвлення заповнення об'єкту, не виключено, що він загинув під час пожежі і подальше дослідження цієї будівлі набуває важливого значення.

Отже, сукупність датуючих речей пізньоримського часу з розкопок цього року дозволяє підтвердити, що основний хронологічний горизонт існування поселення київської культури в Ходосівці припадає на III – початок IV ст. Тим не менше, знахідка калачикоподібної *пращки* з культурного шару поселення Ходосівка-Заплава свідчить, що ця місцевість була заселена і в другій половині IV ст.

Горизонт другої половини I тис. на означених вище ділянках багат шарового поселення Ходосівка представлений в матеріалах цього року дуже слабо: виключно окремими знахідками ліпних горщиків слабопрофільованих форм та біконічних *пращлиць* високих пропорцій.

Експедицією також продовжено створення археологічної карти ділянки надзаплавної тераси між селами Ходосівка та Лісники. Обстежена в 2005 р. частина тераси, як засвідчило регулярне шурфування, виявилася менше пошкодженою природними та антропогенними чинниками і її сучасний рельєф близький до свого стародавнього вигляду, принаймні, в I тис. Збереженість культурного шару та археологічних об'єктів краща. Поширення знахідок простежено вглиб тераси від її краю на відстань до 50-60 м. Крім того, шурфування біля підніжжя тераси, особливо біля гирл ярів, виявило також наявність археологічних знахідок. Попередньо це можна пов'язувати з ерозійними процесами, внаслідок чого археологічні матеріали виявилися змитими з поверхні тераси в заплаву рр. Сіверки та Дніпра. Матеріали, що походять з шурфів, відносяться до доби бронзи, раннього залізного віку та другої – третьої чверті I тис.

Література

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). Харьков. 2001

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д. Вивчення старожитностей первісної доби біля с. Ходосівка // АБУ 2002-2003 рр. Вип. 6. Київ. 2004

Готун І.А., Казимір О.М., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Дослідження слов'яно-руського горизонту на багат шаровому поселенні поблизу с. Ходосівки // АБУ 2002-2003 рр. Вип. 6. Київ. 2004

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д., Казимір О.М., Квітницький М.В. Нові матеріали первісної доби з багат шарового поселення між Ходосівкою та Лісниками // АДУ 2003-2004 рр. Вип. 7. Київ, Запоріжжя. 2005

Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Нові дані про слов'яно-руський горизонт багат шарового поселення між Ходосівкою та Лісниками // АДУ 2003-2004 рр. Вип. 7. Київ, Запоріжжя. 2005

Лагодівська О.Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. Т. II. Київ. 1948

Петращенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. Київ. 1993.

Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В.

Інститут археології НАН України

Археологічні пам'ятки с. Лісники Києво-Святошинського р-ну

Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Археологические памятники с. Лесники Киево-Святошинского района. Северной экспедицией Института археологии НАН Украины по заказу органов местного самоуправления с. Лесники, при поддержке общественной организации «Экологическая тропа «Лесники»» с целью корректировки Генплана села проведена разведка. Исследования осуществлялись в рамках работ по созданию охраняемой археологической территории «Ходосовский археологический комплекс». Контролировалось состояние известных памятников археологии и велись поиски новых. В результате обследовано 11 памятников, 4 из которых – новоявленные. За исключением одного, это – многослойные поселения, хотя на большинстве материалы определенного периода преобладают. Исключение – отрезок вала, отождествляемый с внешней оборонительной линией Большого скифского городища. В целом выявлены материалы от неолита до нового времени. Помимо памятников археологии обследованы и нанесены на карту участок недостроенной железной дороги начала прошлого века (памятник промышленной истории и промышленной архитектуры) и участок инженерных сооружений Киевского укрепрайона (памятник героической обороны Киева 1941 г.).

Gotun I.A., Kozjuba V.K. Chekanovskiy A.A., Chmil L.V. Archeological Memorials of Lesniki Village of Киево-Svjatoshyn Region. Upon the Lesniki village local authority's order supported «Lesniki» Ecology Track» public organization the Northern Expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of Ukraine has undertaken the studies within the works on the construction of the «Khodosivka Archeology Complex» archeological territory under protection. For the purpose of making corrections of the village's General Plan the reconnaissance has been undertaken. The state of the known archeology memorials has undergone the calibration and new memorials have been searched. Among 11 searched memorials 4 are newly revealed. Except for one, all of them are multi-layer settlements, although the most of them contain the prevailing materials of the one period. The exception is the part of the rampart identified as defensive line of the Big Scythian Settlement. In general the materials starting from the neolith up to new age have been revealed. Apart from the archeological memorials the section of the unfinished railroad relating to the beginning of the last century (industrial history and industrial architecture memorial) and a part of the Kiev fortified region (1941 Kiev heroic defense memorial) have been investigated.

Північною постійнодіючою експедицією Інституту археології НАН України з метою контролю за станом відомих пам'яток археології та виявлення нових обстежено землі, адміністративно підпорядковані сільській раді с. Лісники Києво-Святошинського р-ну. Дослідження здійснені в рамках створення охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс». Розвідки проведені на замовлення Лісниківської сільської ради і передбачали обстеження території населеного пункту з прилеглою місцевістю та нанесення виявлених пам'яток на топографічний план з метою корегування Генплану села (врахування пам'яток охоронних вимог при розміщенні забудови та інших об'єктів)¹. Роботи фінансувалися Громадською організацією «Екологічна стежка «Лісники»» (голова правління – А.Г. Вересенко)².

Ядро обстежуваної території – с. Лісники – розташоване в долині малої річки Безодня, що розрізає плато корінного берега р. Дніпро з північного заходу на південний схід. Довжина її – понад 4 км; вона має кілька дрібних при-

ток-струмків з обох боків та дві досить великі (довжиною понад 1 та 2 км) ліві притоки. Під час розвідки були оглянуті: городи сільських садиб в центральній частині села, розташовані на зручних для заселення терасах лівого берега р. Безодня; придатні для заселення тераси вздовж її приток; миси оточуючих село плато та ділянки на цих плато, що плануються під забудову. В результаті проведених робіт обстежено 11 археологічних пам'яток, 4 з яких виявлено вперше (частина з них територіально виходить за межі Лісниківської сільради) та зафіксовано ще декілька місцезнаходжень археологічних матеріалів. Нумерацію пунктів подано за течією р. Безодня з боку її витoku. Крім того, на карту нанесено ділянку з інженерними спорудами недобудованої залізниці початку ХХ ст. та інженерні споруди колишнього Київського укріпрайону – пам'ятки героїчної оборони Києва 1941 р. Культурно-хронологічна інтерпретація отриманого в ході розвідок матеріалу здійснена Д.Л. Гаскевичем (доба каменю), С.Д. Лисенком (епоха бронзи – ранній залізний вік), О.В. Петраускасом (І тисячоліття).

Поселення 1. Нова пам'ятка виявлена на північно-західній околиці села³. Займає нижню частину пологого схилу плато, що з півночі

¹ Здається, це перший в країні прецедент замовлення такого типу пам'яток охоронних досліджень в масштабах всього населеного пункту за останні десятиліття.

² Користуючись нагодою, автори висловлюють щиро вдячність Анатолію Григоровичу за сприяння дослідженням і активну участь в роботі розвідагонів.

³ З відомих міркувань детальні прив'язки пам'яток до статті не включалися; фахівці, при необхідності, зможуть знайти їх у відповідному Звіті.

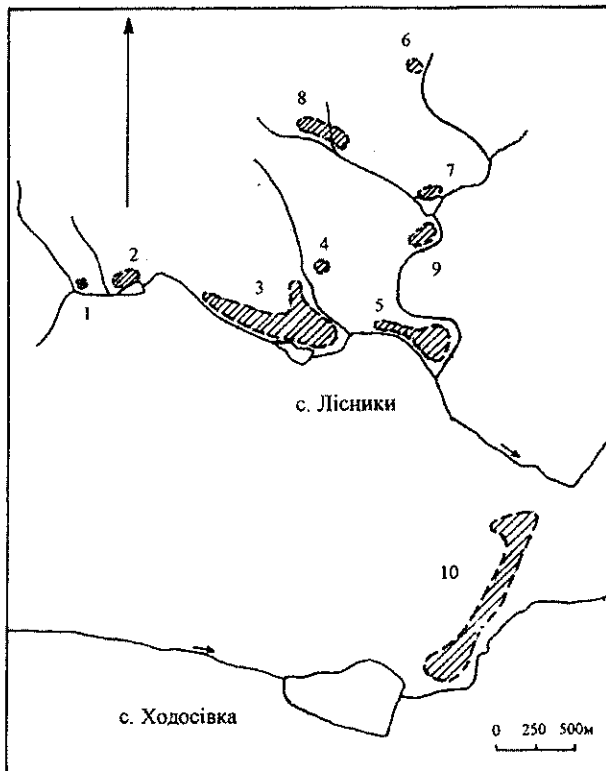

Рис. Схема археологічних пам'яток біля с. Лісники

на південь спускається до долини р. Безодня. Розташована на терасі висотою 5-6 м і має приблизну площу 50×50 м. Потужність культурного шару — 0,2 м. В ньому виявлено уламки ліпної кераміки, в тому числі фрагменти вінець доби пізньої бронзи — раннього залізного віку (?). Пам'ятка розташована на землях Хотівської сільської ради.

Поселення 2 (ур. Безодня). Займає похилу надзаплавну терасу лівого берега р. Безодня, що поступово підвищується зі сходу на захід. Розмір пам'ятки — 250×70 м. Відкрите в 19-91 р. Тоді на поверхні було зібрано матеріали давньоруського часу — уламки горщиків кінця XII ст., стінок візантійських амфор, велику кількість пізньосередньовічної кераміки (Петрашенко, Козюба 1993, 15, 16). Обстеження в червні 2004 р. дозволило виявити кераміку другої половини XI—XII ст., фрагмент амфорної стінки та ін. Під час обстеження 2005 р. при шурфуванні в культурному шарі, потужність якого на схилі тераси над ставком склала 0,35 м, знайдено уламки стінок ліпних посудин, а також кружальну кераміку доби Київської Русі та XVIII-XIX ст. Ліпна кераміка з пам'ятки репрезентована уламками посудин, що можуть бути продатовані добою раннього заліза та фрагментом, який, не виключено, належить культурі кулястих амфор.

Поселення 3. Виявлене навесні 2004 р., як таке, що руйнується сучасною забудовою.

Огляд пам'ятки в червні 2004 р. дозволив зібрати уламки різночасового посуду на відкритих ділянках вздовж території школи. Серед них фрагменти вінець гончарних горщиків XV ст., кружальних мисок та горщиків доби пізнього середньовіччя. Територія зайнята будинками, значна частина заасфальтована. Під час обстеження 2005 р. було з'ясовано лише приблизну площу пам'ятки. Поселення займає терасу у вигляді мису, із заходу і півдня обмежену долиною р. Безодня, а зі сходу та північного сходу — струмком. Довжина пам'ятки вздовж лівого берега Безодні — близько 0,8 км, вздовж правого берега струмка — 0,4 км. Ширина поселення — 50-100 м, в окремих місцях — до 200 м. Знахідки відносяться до трьох хронологічних періодів і розповсюджені нерівномірно. Ліпна кераміка трапляється вздовж лівого берега річки, від початку поселення і до садиб, розташованих на південний схід від будівлі сільради. На самій стрілці мису її на городах не зафіксовано. Разом з тим, вона зібрана на ділянках вздовж правого берега струмка. Датується періодом раннього залізного віку, I тис. до н.е. — I тис. н.е., деяка, ймовірно, відноситься до софіївського типу (Трипілля С-II); привертає увагу фрагмент посудини культури кулястих амфор. Біля сільради та школи виявлено уламки посудин давньоруського (?) часу. Матеріали XVI-XVII ст. знайдено на стрілці мису, а XVIII-XIX ст. — на всій площі.

Поселення 4. На мисоподібному виступі плато, що знаходиться на північній схід від центру села розташоване давнє поселення. Вперше пам'ятку обстежено на початку 50-х рр. XX ст., коли й було з'ясовано, що вона відноситься до пізньосередньовічного часу. Мисоподібний виступ орієнтовано на південний захід. Його розмір — приблизно 30×30 м. Він здіймається над долиною струмка — лівої притоки р. Безодні — на висоту 30 м. В обриві помітний культурний шар потужністю до 1 м. В осілах і на поверхні мису знайдено різноманітний матеріал — кераміку XVI-XVII ст., уламки кахлів, скла, фрагменти трьох люльок. Культурний шар пізньосередньовічного часу зафіксований не лише на площі мису, але й на його схилах, на північний захід та схід від мису протягом близько 100 м. Кераміку раннього залізного віку (?) та I тис. до н.е. — I тис. н.е. та пізньосередньовічні матеріали зібрано також на городах садиб, розташованих на схилі плато і біля його підніжжя, на північний захід від мису. Крім цього, на плато на схід від мису, поруч з останнім, було знайдено кілька уламків трипільської кераміки, в тому числі уламок нижньої частини (з дном) розписної тарілки (збір А.Г. Вересенка). Ліпна кераміка з поля над мисом відноситься до доби пізньої бронзи — раннього заліза, зі східних схилів — до раннього залізного віку. З площі виступу і території дещо східніше від нього по-

ходив також уламок кераміки білогрудівського типу XII-XI ст. до н.е.

Поселення 5. Розташоване в центральній частині с. Лісники, займає терасу-мис, утворений р. Безоднею та її найбільшою лівою притокою. Тераса витягнута із заходу на схід. Розмір пам'ятки 500×50 (західна частина) – 100 м. В західній частині ліпна кераміка траплялась нагородах лише південного схилу тераси, а в південній та східній – поширювалась на всю площу мису. Серед знахідок – кілька уламків посуду трипільського часу. Частина уламків ліпного посуду може бути віднесена до раннього залізного віку, до доби середньої бронзи, деякі уламки знаходять аналогії серед кераміки білогрудівського типу XII-XI ст. до н.е. та серед кераміки софіївського типу (Трипілля С-II). Зустрічалися фрагменти посуду I тис. до н.е. – I тис. н.е. Не виключено, що обстежене в 2005 р. поселення 5 є зафіксованим В.О. Крудом у 1967 р. пунктом Лісники-II (Круц 1977, 10, 13, 78, 79). Не досить чітка топографічна прив'язка не дозволяє впевнено ототожнювати ці пам'ятки. Нагородах зібрано також велику кількість кераміки XVII-XIX ст. За низкою ознак більшість може датуватися кінцем XVII – XVIII ст., а загалом охоплює проміжок з XVI до XX ст. З пам'ятки походило також кілька фрагментів скла в т.ч. дно скляної гутної пляшки, фрагмент точильного бруска.

Поселення 6. Нове поселення відкрите на північній околиці села. Займає нижню частину похилого схилу плато, обмеженого з північного сходу і південного заходу двома балками, з південного сходу балкою – витокм струмка. Довжина пам'ятки – близько 100 м, ширина – 50 м. Її площа зайнята полем. На супіщаній поверхні знайдено кілька десятків уламків ліпної кераміки доби пізньої бронзи – раннього залізного віку (?), кістки тварин та фрагмент деформованого залізного виробу, за формою схожого на лезо чересла. Пам'ятка розташована в адміністративних межах території, підпорядкованої Київській міськраді.

Поселення 7 (ур. Гончарова долина). Нову пам'ятку виявлено на північній околиці села. Вона займає прибережну частину довгого схилу плато. З півдня обмежена ставком, утвореним на найбільшій притоці р. Безодні. Розміри встановлені приблизно: довжина – біля 100 м, ширина – 50 м. Більша її частина – на території кінно-спортивної бази, а північно-західна – зайнята полем. Виявлено культурний шар потужністю 0,2 м, що містив фрагменти ліпної кераміки. В її числі – уламок посудин раннього залізного віку та I тис. до н.е. – I тис. н.е. Крем'яний відщеп, що походив із шару поселення, за особливостями обробки може бути віднесеним до епохи бронзи.

Поселення 8 (ур. Ємцьово). Знаходиться на північній околиці села і займає нижні частини

похилих схилів плато в верхів'ях струмка. З північного боку поселення частково пошкоджене піщаним кар'єром. Тягнеться вздовж лівого берега струмка приблизно на 150 м при ширині до 40 м. Зафіксовано культурний шар потужністю 0,15-0,2 м, в якому знайдено уламки ліпної кераміки. Пам'ятка виявлена Північною експедицією в 2003 р. Відзначено уламок стінки ліпної посудини епохи бронзи і поодинокі уламки кружальних посудин давньоруського часу (?). Пізньосередньовічні знахідки також нечисленні. При наступному відвіданні в 2004 р. в осипах було знайдено дно ліпної посудини та кілька уламків стінок пізньосередньовічного посуду, а також майже ціла керамічна люлька. Кераміка, зібрана в 2005 р., репрезентована уламками вінця миски з «перлинами» ранньоскіфської культури, горщиків доби пізньої бронзи, раннього залізного віку, а дещо на схід зібрано кераміку доби раннього заліза та пізньої бронзи – раннього заліза.

Поселення 9 (ур. Ферма). Нову пам'ятку виявлено в північній частині села на правому березі найбільшої притоки р. Безодня. Займає низ прибережної тераси. Приблизна площа – 250×50 м. Ймовірно, північно-східна частина пам'ятки зруйнована при спорудженні греблі ставка. Нагородах зібрано уламки ліпної кераміки. Найбільше уламків належить доби раннього заліза, інші можуть бути віднесеними до кераміки білогрудівського типу XII-XI ст. до н.е., один знаходить аналогії серед старожитностей софіївського типу (Трипілля С-II). В східній частині поселення виявлено кераміку давньоруського часу – фрагменти вінець XI-XII ст., уламки донець та стінок горщиків, фрагменти стінок амфор припонтійського походження, а також точильний брусок. Зафіксовано сильногумусований культурний шар потужністю до 0,6 м, в якому трапились уламки ліпної та давньоруської кераміки. Крім цього, на всій площі поселення зустрічається кераміка XVIII-XIX ст. В ході обстеження виявлено також вінце корчаги, та фрагмент стінки з жовто-коричневою поливою (давньоруського часу ?).

Поселення 10. На південно-східному кінці села визначено край багатшарового поселення, яке тягнеться від садиб села через ліс до ур. Діброва, що біля ставка в с. Ходосівка. Його загальна довжина становить близько 1,3 км. З півночі пам'ятка обмежена невеликою балкою, яка відділяє терасу від пагорба плато, на якому розташований комплекс університетської обсерваторії. Площа мису, утвореного терасою і балкою, становить близько 150×150 м. Нагородах садиб згаданого мису та тераси зібрано велику кількість ліпної кераміки, скел пірофілітового сланцю та уламки гончарного посуду XVIII-XIX ст. Зафіксовано культурний шар потужністю до 0,4 м, в якому знайдено фрагменти ліпного посуду та уламки кісток тварин. В

числі ліпної кераміки з даної пам'ятки – продатована раннім залізним віком, добою пізньої бронзи – раннього залізного віку. Привертає увагу уламок кераміки милоградського типу VIII-VI ст. до н.е., ще один – білогрудівського типу XII-XI ст. до н.е. Один фрагмент належить трипільській культурі (Трипілля С-II, кераміка софіївського типу), ще один може бути віднесений до доби середньої бронзи. Крем'яний відщеп, що походить з пам'ятки, за особливостями обробки датується добою бронзи. Детальніше про дане неординарне поселення – в Звітах про роботи Північної експедиції та в публікаціях в АДУ за 2003, 2004 і поточний роки.

Ділянка валу скіфського часу між Ходосівкою, Кременищем і Лісниками. Пам'ятка обстежувалася в 1976 р. Є.О. Петровською, в 1991 р. – В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою, в 2003-2004 рр. стан укріплень контролювався Північною експедицією. Відвідання цієї ділянки укріплень у 2005 р. дозволили констатувати відсутність нових пошкоджень. Дослідниками даний вал ототожнюється із зовнішньою лінією оборони Великого Ходосівського городища (Петрашенко, Козюба 1993, 32) – пам'ятки культурної спадщини національного значення.

Місцезнаходження. Крім зафіксованих пам'яток археології варто відзначити, що в межах села виявлено незначну кількість кераміки різних епох. На плато, обмеженому зі сходу Ковпаковою долиною, в котловані під будівництво будинку зафіксовано гумусований шар потужністю 0,2 м, при зачистці якого знайдено стінку посудини козацької доби. Плато, що прилягає до мису, зараз повністю зайняте садибами заміських елітних будинків. В цьому районі локалізувалося трипільське поселення Лісники-1, виявлене В.О. Круцом в 1967 р. В більшості садиб верхній шар ґрунту знімався з екологічних міркувань і майданчики засипалися довізним чорноземом. Не виключено, що трипільська пам'ятка Лісники-1 повністю знищена земляними роботами. Як показала розвідка, матеріали XVIII-XIX ст. розповсюджені практично по всій площі сучасної забудови села, іноді навіть виходячи за її межі. Кераміка XVI ст. трапилась лише в центральній частині села, найбільш зручній для поселення, яка є історичним ядром села.

Як вище вже згадувалося, на означеній території знаходяться також:

– **інженерні споруди незавершеної залізниці**, що проектувалась і будувалась на початку XX ст.; збереглися опори мостів над дорогами, кам'яні гідротехнічні споруди, а також залишки насипів, ескарпів, терасувань під майбутнє полотно; даний об'єкт має екскурсійне значення як пам'ятка промислової архітектури і промислової історії (за даними Л. Добровольського, залізниця «мала бути під'ізною з півдня галузкою до Києва від околиць м-чка Германівки

(за 15 верстов од Трипілля)» (Добровольський 1918; 1927, 227); «залізницю почали будувати з р. 1913 і вона повинна була мати не менше, як 70 верстов завдовжки (її напрямок, починаючи з півдня: місцевість коло м-чка Германівки – Обухів – трипільська Дівич-Гора – Злодіївка – Плюти – Козин – Мриги – х. Березовий – Кренище – Круглик – Поштова Віта – Гатне – Пост Волинський). У своєму підкіївському, надвітянському районі вона мала бути дуже мальовничою...» (Добровольський 1927, прим. 4);

– **оборонні об'єкти колишнього Київського укріпленого району**, обстежені і поставлені на облік Київськими міською та обласною організаціями ветеранів України, Київським міським історико-патріотичним клубом «Пошук» (Пояс бойової слави... 1994; Оборонні об'єкти...; Вартові героїзму... 2001; Бойові реліквії розповідають... 2004); названі пам'ятки героїчної оборони Києва входять до музею під відкритим небом «Пояс бойової слави міста-героя Києва».

В ході робіт розвідзагонів експедиції перевірено стан збереженості цих пам'яток, здійснено їх фотофіксацію, розташування нанесене на топографічну карту.

Під час досліджень виявлені матеріали, починаючи з доби неоліту до нового часу. Самий наукоємкий отриманий на пункті 10, хоч це пов'язано з проведенням на ньому стаціонарних досліджень. Ці знахідки після опрацювання перетворюються в повноцінне археологічне джерело для регіональних наукових і краєзнавчих студій.

Література

Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє об'єднання дотів / Автор тексту і оригінал-макета Г.Є. Ясєв. Київ, 2004.

Вартові героїзму і звитяги: Київський укріпленний район (УР-1) / Автор тексту та оригінал-макета Г.Є. Ясєв. Київ, 2001.

Добровольський Л. Проектовані нові під'їзні залізничі в межах Київської губернії з історико-археологічного погляду // Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства у Києві. Кн. XVII. 1918.

Добровольський Л. Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. XII. 1927.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.

Оборонні об'єкти колишнього Київського укріпленого району. Пояс бойової слави. Карта-схема. Б/М. Б/Р.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. Київ, 1993.

Пояс бойової слави города-героя Киева. Карта памяти / НПП «Картография», географическая основа, Новиков А.М., тематическое содержание. Киев, 1994.

Гречко Д.С.

Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина

Исследования памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине

Гречко Д.С. Дослідження пам'яток скіфського часу біля сіл Протопопівка та Циркуни на Харківщині. У 2005 році експедиція ХНУ ім. В.Н. Каразіна виявила під зольником на поселенні Горіховий Гай 2 залишки унікального святилища ранньоскіфського часу. Дослідження захисних споруд та головного двору Циркунівського городища показали наявність двох періодів його функціонування у ранньому залізному віці.

Grechko D.S. Researches of the Scythian age sites near Protopopovka and Tsyrkuny villages of Kharkiv region. In 2005 the expedition of the Kharkiv National University has discovered the remains of the unique sanctuary of the Early Scythian Times under the ashpit place at Orekhova Roshcha settlement. Researches of the defenses and the main yard of Tsyrkuny hillfort has showed the presence of two periods of its functioning in the Early Iron Age.

Весной 2005 года отрядом археологической экспедицией ХНУ им. В.Н. Каразина под руководством автора производились раскопки поселения Ореховая Роща 2 у с. Протопоповка Дергачёвского р-на и городища у с. Циркуны Харьковского р-на Харьковской обл.

Селище Ореховая Роща 2 было выбрано объектом исследования, поскольку при сборе подъёмного материала на территории поселения были обнаружены многочисленные металлические изделия раннескифского времени. Кроме того, зольник № 2 (рис. 1) выделялся на общем фоне многочисленными находками на своей поверхности целых и фрагментированных глиняных хлебцов. Поселение Ореховая Роща 2 было открыто в 1987 г. В.В. Колодой (Колода 1987, 16-17). До настоящего времени исследования

данного селища ограничивались лишь сбором подъёмного материала.

Раскопкам предшествовала инструментальная съёмка территории поселения. Селище занимает площадь 300×180 м и располагается на территории мысоподобного выступа плато в верховьях балки, которая является одним из нескольких истоков р. Ольшанка). На поверхности поселения были зафиксированы 9 зольных насыпей. Но, возможно, их число будет большим, поскольку съёмка проводилась, когда поле не было вспахано после уборки урожая.

Объектами исследования стали зольники № 2 и № 3. Первым был заложен раскоп размерами 20×3 м ориентированный в меридиональном направлении на территории западной периферии зольной насыпи № 3. Исследования показали, что культурный слой полностью уничтожен современной распашкой. В пахотном слое были найдены немногочисленные переотложенные находки, которые в основном представлены фрагментами лепных горшков, украшенных

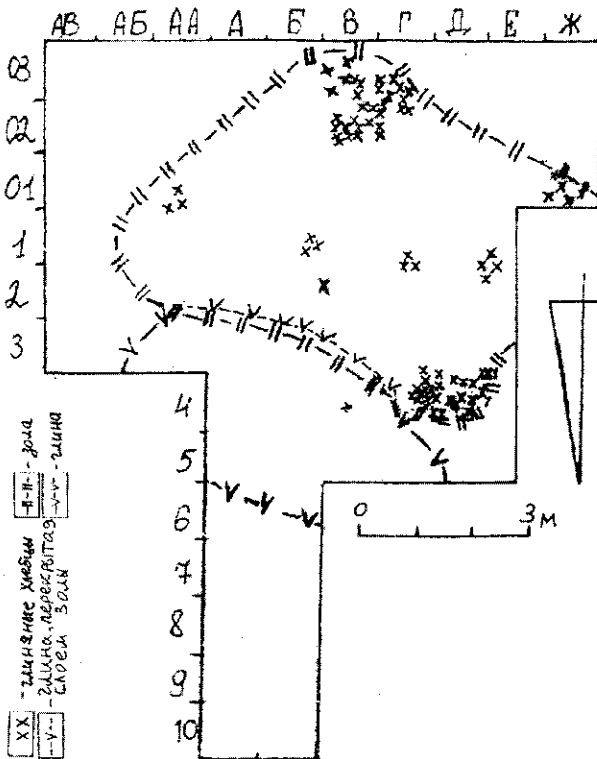

Рис. 1. План раскопа зольника № 2 на поселении Ореховая Роща 2

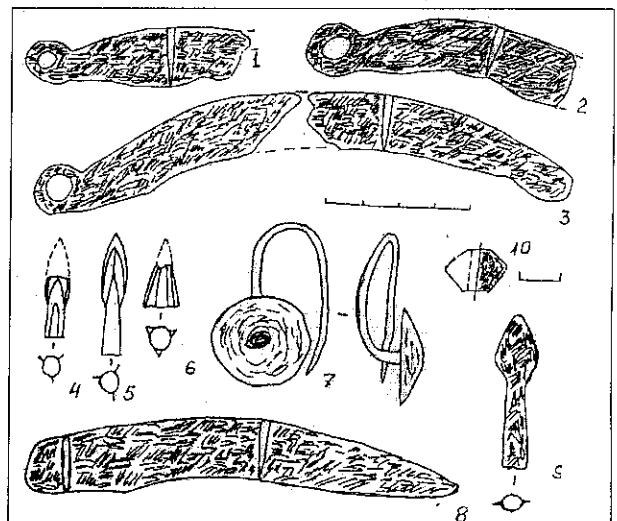

Рис. 2. Индивидуальные находки. 1-5, 7, 10 – зольник № 2 поселения Ореховая Роща 2; 6 – зольник № 3 поселения Ореховая Роща 2; 8-9 – Циркуновское городище. 1-3, 8-9 – железо, 4-7 – бронза, 10 – свинец

пальцевыми вдавлениями в сочетании с проколами, наклепным валиком и сквозными проколами ниже края венчика. Изделия из камня представлены целым кварцитовым тёрочником. Из железа были изготовлены два шила. Из бронзы изготовлен фрагмент трёхлопастного базисного наконечника стрелы (рис. 2, 6). Комплекс находок позволяет предварительно датировать данный участок зольника № 3 концом VI-V вв. до н. э.

Как уже было сказано выше, зольник № 2 давно привлекал внимание археологов и краеведов многочисленными находками глиняных хлебцов на поверхности. С целью получения наиболее полной информации о происхождении большого количества votивных глиняных изделий, данная зольная насыпь была раскопана полностью. Площадь раскопа составила 75 м². Верхняя часть культурного слоя зольника была полностью уничтожена современной распашкой, ниже был зафиксирован нетронутый слой золы и глиняная насыпь (рис. 1). Зольник в древности, видимо, представлял собой место для единоразового совершения какого-то священнодействия, связанного с культом плодородия. Комплекс представлял собой плотный слой золы подпрямоугольной в плане формы размерами 6×7 метров. Сохранившаяся часть зольника имела мощность 0,1-0,15 м и располагалась между пахотным слоем (с глубины 0,2 м от современной поверхности) и погребённой почвой (начиналась на глубине 0,3 м). Подобные плотные, как бы «цементированные» слои золы, возможно, возникали при заливании поверхности водой или смешивании золы с водой, как это делалось в Греции (Pav., V, 13, 8-11, VIII, 38, 7). С севера зольник ограждала полукруглая в сечении глиняная насыпь (или вал?) размерами около 5×3 метра. Подобный глиняный вал ограждал жертвенник и зольник V-IV вв. до н. э. на городище Караван (Шрамко 1957, 182-187). В слое золы были зафиксированы плотные скопления глиняных votивных хлебцов, которых в общей сложности было найдено свыше ста только целых экземпляров. Интересно, что данные материалы подтверждают мнение исследователей о том, что данный вид культовой глиняной пластики характерен для VI в. до н. э. (Бессонова, Скорый 2001, 86). Не было найдено хозяйственных комплексов и большого количества бытового мусора, присутствие которых характерно для подобных археологических объектов. Исключение составляют фрагменты керамических изделий¹. Сделанные при раскопках наблюдения позволяют прийти к некоторым предварительным выводам относительно реконструкции событий, вследствие которых появился данный зольник. Вначале

¹ Довольно выразительный керамический комплекс, найденный при раскопках зольника № 2 проанализирован автором и К.Ю. Пеляшенко в отдельной статье в данном сборнике.

была расчищена площадка, которую с северной стороны оградили невысоким глиняным валом неправильно овальной в плане формы. На приготовленное место были принесены и плотно уложены высушенные или, возможно, слабообожжённые глиняные хлебцы. Совершение культовой церемонии сопровождалось разжиганием большого кострища поверх votивных лепёшек. Огонь не во всех частях костра был достаточным для хорошего обжига хлебцов, поэтому часть данных изделий оказалась ломкими. Возможно, кострище было залито водой, что также, видимо, было частью данного священнодействия. Найденные при раскопках данного зольника глиняные хлебцы хорошо заглажены руками. Но, несмотря на это, на некоторых votивных изделиях имеются отпечатки зёрен, определение которых планируется произвести в ближайшее время.

Этот зольник явно носил культовый характер. Это первый подобный комплекс среди синхронных памятников восточноевропейской Лесостепи, видимо, поэтому некоторые исследователи считали маловероятным культовое назначение зольников (Дараган 1996, 361).

Следует особо отметить находки в слое золы целого тёрочника и многочисленных фрагментов аналогичных изделий из кварцита.

Кроме изделий из керамики и немногочисленных костей животных было найдено несколько металлических изделий, которые были найдены в нетронutom слое золы на глубине 0,25-0,3 м. Целым экземпляром и фрагментом представлены бронзовые трёхлопастные наконечники стрел с выделенной втулкой (рис. 2, 4-5). Были также найдены бронзовая грибовидная серьга (рис. 2, 7), свинцовое биконическое пряслице (рис. 2, 10). Привлекают интерес фрагменты трёх железных серпов или бритв с кольцевой рукояткой (один фрагмент был найден на поверхности, а остальные два – в слое золы) (рис. 2, 1-3). Некоторые исследователи аргументировано считают их бритвами из-за малых размеров (Фиалко, Болтрик 2003, 57-58). Но находка сразу трёх подобных изделий в земледельческом святилище, возможно, свидетельствует об их вероятном использовании в качестве серпов. Наиболее точными аналогиями данным изделиям являются целые серпы и их фрагменты, найденные при раскопках зольника №2 поселения Шелковая и при сборе подъёмного материала на поселении Чайка (Шрамко 1962, 194, рис. 4-5) и кургана-зольника у с. Черемушная (Либеров 1962, 41, рис. 9, 1). За пределами северскодонского региона нож с аналогичной рукояткой был найден лишь при исследовании городища конца VII-VI вв. до н. э. Переверзево I в Посеймье (Пузикова 1997, 60, рис. 22, 22). Наибольшее распространение подобных серпов территориально ограничено северскодонской Лесостепью, а хронологиче-

Рис. 3. Бронзовая монета.
Зольник № 5. Подъемный материал

ски – VI в. до н. э. Возможно, орудия труда данного типа являются локальной особенностью данного региона. Наибольшее распространение металлургические изделия, найденные при раскопках зольника №2, взятые в комплексе получают в первой половине VI в. до н. э. Интересен факт отсутствия фрагментов амфорной тары в зольнике № 2, которая встречалась на остальной поверхности поселения.

Зольник № 2 является закрытым комплексом и относится к наиболее ранним памятникам скифского времени северскодонецкой Лесостепи. Возможно, совершение священнодействия, в результате которого и появился зольник, было связано с освоением новых земель переселенцами из бассейна Ворсклы и Днепровского Лесостепного Правобережья, где зольники появляются гораздо раньше. Вероятно, люди просили хорошего урожая на новом месте проживания.

Среди находок на поверхности зольника № 5 внимание привлекает бронзовая ольвийская монета идеальной сохранности, что свидетельствует о том, что она практически не была в обороте (рис. 3). На монете изображены Аполлон, лира и сокращение ΒΑΕΙΡΗ. Кроме того она имеет надчекан с клеймом безбородой головы в шлеме, подобно серебряным статерам и драхмам. Подобные монеты чеканились в последние десятилетия первой половины II в. до н.э. и ходили по принудительному курсу в качестве кредитных денег. Находки монет

этого времени за пределами Ольвии единичны (Карышковский 1998, 99-101).

Летом 2005 года были продолжены раскопки Циркуновского городища скифского времени. Городище у с. Циркуны (Большое Даниловское) было обнаружено впервые в 1925 году А. Потаповым и М. Фуксом. Последний дал довольно подробное топографическое описание оборонительных сооружений, но из вещественного археологического материала отмечает только фрагменты сосудов с венчиками, орнаментированными сквозными проколами (Фукс 1931, 102-103). В 1950-1952 гг. Б.А. Шрамко были проведены разведки на городище; во время которых было заложено несколько шурфов (А, Б и В) на территории первого предградья, снят план и собран небольшой подъемный материал (Шрамко 1956, 105-108). В 1961 году он продолжил исследования городища. Было заложено два раскопа на территории первого предградья общей площадью 44,5 м² (Шрамко 1961, 15-17). А в 1962 году была сделана небольшая (13,5 м²) прирезка к южной части раскопа №2 – 1961 года (Шрамко 1962, 10-12). В 1989 году А.Е. Никитиным была произведена шурфовка главного двора городища. Было заложено два шурфа, которые лишь ненамного превышали размеры грабительских ям. В 1990 году после инструментальной съёмки главного двора городища, в южной его части им был заложен раскоп №3, его площадь составила 90 м². К сожалению, интереснейшие материалы данных исследований, из-за субъективных причин, пока не введены в научный оборот. Сейчас ведутся работы по подготовке их к публикации. Городище осматривалось автором в 2002 г. Были зафиксированы массовые нарушения культурного слоя в результате деятельности грабителей (Заика, Гречко 2002, 6-7).

Грунтовая дорога меридионально пересекает городище, прорезая его оборонительные сооружения. Была произведена зачистка вала у северного выезда с территории предградья (рис. 4). Для получения более полной информации

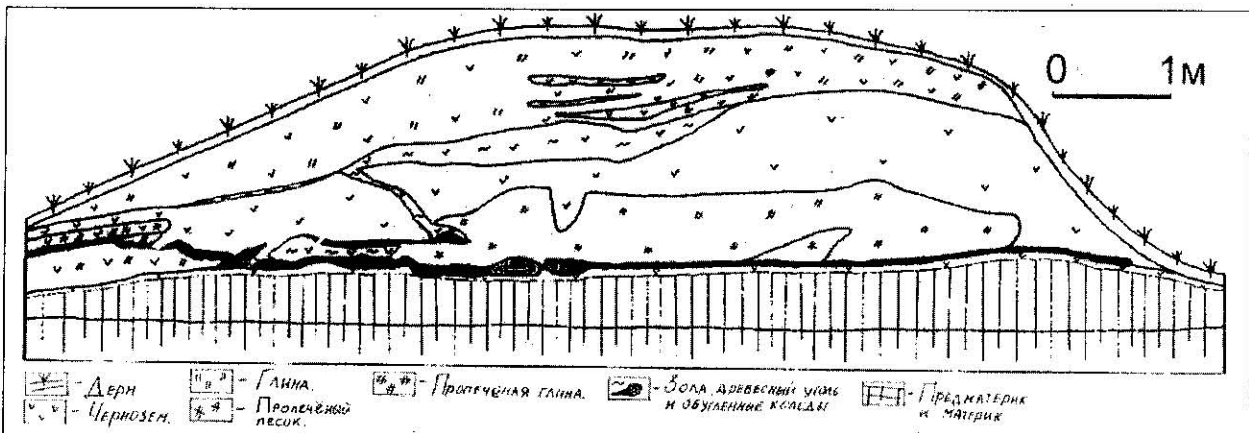

Рис. 4. Стратиграфический разрез вала Циркуновского городища

при работах была оставлена ступенька. При её горизонтальной зачистке были получены дополнительные данные об устройстве данных оборонительных сооружений, о которых речь пойдет ниже. Разрез вала показал, что на уровне древнего горизонта была сожжено большое количество древесины, которая включала и достаточно большие колоды диаметром 0,15-0,4 м. В результате образовался мощный слой золы и древесного угля, который достигал толщины в среднем 0,06-0,08 м. Данный зольный слой имел длину, которая была как минимум на 2 м больше, чем достаточная для технологического обжига сердцевины вала. Упомянутый пропечённый слой сердцевины вала состоял в основном из глины и небольшого количества песка имел толщину 0,6-0,7 м и длину вдоль линии разреза сооружения 5,2 м. В пропечённой сердцевине была зафиксирована столбовая яма с заострённым дном, которая врезалась в данный слой на глубину до 0,4 м. Наибольший её диаметр в верхней части составлял 0,3 м. Горизонтальная зачистка ступеньки показала отсутствие в непосредственной близости соседней ямки, которая, если бы это были остатки частокола, непременно должна была быть зафиксирована. С внешней стороны вала на расстоянии около 1 м в сердцевину вала врезалась наклоненная в сторону фронта под углом 50° узкая яма, которая прослеживалась и в слое, который перекрывал пропечённую глину. Её заполнение состояло из чернозёма и фракций угля. В наименее деформированной части яма имела диаметр ≈ 0,08 м. Сверху сердцевину вала перекрывал мощный слой основной насыпи, который состоял из чернозёма, и достигал мощности ≈ 0,8 м. Охарактеризованные выше конструктивные элементы относятся к первому строительному периоду создания фортификаций на Циркуновском городище.

Второй строительный период характеризовался тем, что поверхность старого вала была частично выровнена. Нижняя часть досыпки состояла из чернозёма со значительной примесью древесного угля. В данном случае, мы имеем дело с обратной стратиграфией, которая имеет место при выкиде грунта, который заполнял ров. Характер поверхностного заполнения рва, которое при досыпке составило её нижнюю часть, может свидетельствовать о вероятном сожжении предшествующих оборонительных сооружений. Поверх этого слоя был расположен мощный слой из смеси глины и чернозёма. Следов деревянных конструкций второго строительного периода зафиксировано не было, но об её наличии свидетельствуют углубления на поверхности вала и прослойки чернозёма в теле насыпи данного периода.

Раскопки проводились на территории главного двора городища, поскольку она особенно сильно разрушалась вследствие деятельности грабителей. К тому же был в наличии инстру-

ментальный план данной части укрепления, выполненный в 1990 году А.Е. Никитиным. На местах свободных от деревьев было заложено семь раскопов общей площадью 62 м². Все они были ориентированы меридионально.

В раскопе 1 в кв. 1А на глубине 0,2-0,3 м было зафиксировано скопление керамики, которое, видимо, представляет собой остатки ямы, которая была впущена в культурный слой. Среди керамики из скопления следует отметить фрагмент дна лепного сосуда, украшенного вертикальными, гладкими налепными валиками (рис. 5, 1). Культурный слой остальной части раскопа мощностью около 0,2 м раскопа был насыщен крайне слабо. В раскопе №2, который был заложён на самом восточном краю городищенской площадки, культурный слой мощностью 0,4 м был хорошо насыщен. Слой увеличивается по мере приближения к склону. Вдоль склона было зафиксировано продолговатое углубление в виде канавки с двумя округлыми, разно глубокими ямками. Вероятно, мы здесь имеем дело с остатками деревянных оборонительных сооружений, которые вместе с эскарпом защищали восточный фланг городища. Вал в этом месте зафиксирован не был. Следует отметить большое количество амфорного боя в культурном слое раскопа №2. В небольшой прирезке (кв. Б 4-5) найдена передняя часть костяка молодого жеребёнка, который лежал головой на юг.

В раскопе № 3, который имел размеры 3×2 м, был заложён ближе к западному краю городища. После зачистки на уровне 0,4 м были зафиксированы остатки прямоугольного жилища, ориентированного длинными сторонами, как и раскоп, меридионально, поэтому было

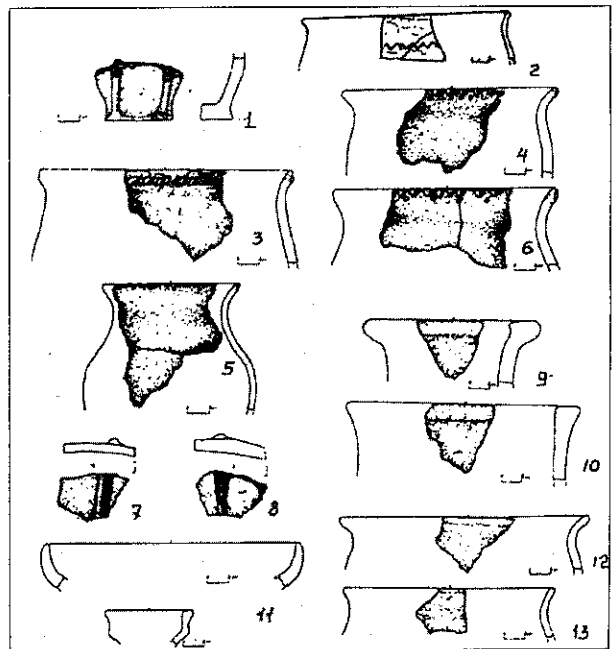

Рис. 5. Керамика из раскопок главного двора Циркуновского городища

исследовано практически полностью. В северо-восточном углу постройки были зафиксированы остатки глинобитного очага, который фиксировался благодаря находкам глиняной обмазки с отпечатками прутьев с глубины 0,2 м. На очаге был найден неполный развал пережжённого лепного сосуда. Исследование пятна жилища показало, что оно было углублено в материк на 0,05-0,1 м. Столбовых ям зафиксировано не было. Очаг был углублён в материк на 0,2 м. Некоторое удивление вызывают крайне малые как для жилища размеры. Его площадь составляет всего 6 м². В заполнении помещения были найдены железный нож (рис. 2, 8), глиняный лепной, миниатюрный сосудик и немногочисленные фрагменты керамики. В раскопе № 4 были зафиксированы неглубокая хозяйственная яма аморфных очертаний с неровным дном и слабонасыщенный культурный слой мощностью 0,2-0,3 м. Такая же картина была открыта и в небольшом раскопе № 5. Комплексов обнаружено не было. Культурный слой мощностью 0,2-0,3 м был насыщен крайне слабо. Среди находок следует отметить железный двухлопастный длиннотульчатый наконечник стрелы (рис. 2, 9).

У южного входа в главный двор был заложен раскоп №6. В верхнем слое на глубине 0,15-0,2 м были обнаружены фрагменты гончарного сосуда черняховской культуры, украшенного пролощенным орнаментом (рис. 5, 2). Ниже располагался слой раннего железного века мощностью 0,6-0,8 м в котором было найдено более 70 фрагментов амфор (площадь раскопа №6 составляет 6 м²) и несколько фрагментов стенок лепных сосудов, украшенных вертикальными наклепными валиками (рис. 5, 7-8). Небольшой, маловыразительный фрагмент венчика амфоры, скорее всего, относится к ранней продукции Херсонеса и может датироваться второй половиной IV в. до н. э.¹ В западной части раскопа была зафиксирована яма диаметром 0,3 м и глубиной 0,1 м. Раскопом №7 удалось частично исследовать три хозяйственные ямы. Культурный слой мощностью 0,2-0,4 м и заполнения ям (за исключением ямы №3) находками были насыщены слабо.

Раскопки 2005 года Циркуновского городища позволяют сделать некоторые выводы. В функционировании оборонительных сооружений и самого городища можно выделить два периода. Об этом свидетельствуют два строительных периода сооружения оборонительных сооружений, хозяйственные ямы впущенные как с уровня погребённой почвы, так и в культурный слой. Начало второго периода существования городища, видимо, связано с пожаром оборонительных сооружений и их реконструкцией. К инновациям в материальной культуре, которые маркируют слой и комплексы финального периода жизни на городище в раннем железном веке.

¹ Определение С.В. Полина, которому мы благодарны за помощь.

следует отнести распространение лепных сосудов украшенных вертикальными наклепными валиками с примесью толченой ракушки в тесте. Вопрос о происхождении данной группы керамики требует отдельного и специального изучения (Дзиговский 2003, 42). Большая часть главного двора была малонаселённой. Мощностность культурного слоя и концентрация жилых и хозяйственных комплексов увеличивается по мере приближения к краям городищенской площадки. Судя по датированным находкам, найденным при исследовании данного городища, время его функционирования можно ограничить IV в. до н.э.

Таким образом, в результате исследований полевого сезона 2005 года археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина удалось зафиксировать уникальное святилище раннескифского времени. Данное открытие расширяет наши знания о религиозных представлениях и сооружениях древнего населения северскондонской Лесостепи скифского времени. Интересные данные о истории региона в конце скифской эпохи были получены при изучении оборонительных сооружений и главного двора Циркуновского городища.

Литература

- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). Киев-Краков, 2001.
- Дараган М.Н. К вопросу о функционально-семiotической интерпретации раннескифских зольников Днепроовской Лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996.
- Дзиговский А.Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. – Одеса, 2003.
- Запка И.В., Гречко Д.С. Отчёт об археологических разведках в Валковском, Коломакском и Харьковском р-нах Харьковской обл. // ИА НАНУ. – 2002/41.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Киев, 1988.
- Колода В.В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца в 1986-1987 гг. // Архив НИЛ ХНПУ.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. – 1962. – № 113.
- Рав. Павсаний. Описание Эллады. М.-Л, 1940. – Т. II.
- Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). – Москва, 1997.
- Фялко О.С., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ, 2003.
- Фукс М. Про городища скифської доби на Харківщині // Записки ВУАК. Київ, 1931. Т. 1.
- Шрамко Б.А. Отчёт о работе скифской археологической экспедиции ХГУ в 1961 году // Архив МАЭСУ. – ф. 1. – оп. 1. – д. 12.
- Шрамко Б.А. Отчёт 1962 года о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ им. Горького М. // Архив МАЭСУ. – ф. 1. – оп. 1. – д. 13.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. – 1956. – Вып. 54.

Гречко Д.С.*, Пашкевич Г.А.**

* Харьковський національний університет ім. В.Н. Каразіна

** Інститут археології НАН України

Палеоботаническое исследование глиняных лепёшек из раскопок культового комплекса первой половины VI в. до н. э. на поселении Ореховая Роща 2

Весной 2005 года отрядом археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина под руководством Д.С. Гречко производились раскопки поселения Ореховая Роща 2 у с. Протопоповка Дергачёвского р-на Харьковской области. В результате работ был полностью раскопан зольник №2, под насыпью которого были зафиксированы остатки культового комплекса конца раннескифского времени. В слое золы обнаружены плотные скопления небольших округлых плоских глиняных лепёшек (рис. 1, 1-2). Целых экземпляров, в общей сложности, было найдено свыше ста. Лепёшки изготовлены из глины с примесью органики. Вероятно, это была растительная примесь из отходов обмола зерна зерновых растений. Зафиксированы следы зерновок, соломин, колосковых и цветочных чешуй. Маленькие полости, возможно, являются остатками примеси муки. Хорошо различимые темные пятна на поверхности и внутри некоторых лепёшек свидетельствуют о примеси навоза. Всё это говорит об особенной, специальной рецептуре, которую использовали древние земледельцы для изготовления вотивной пластики. Лепёшки при диаметре 5-7 см имеют толщину 1,5-2 см. Их поверхность тща-

тельно заглажена руками, следы которых в виде отпечатков подушечек пальцев зафиксированы на многих изделиях (рис. 2, 1).

Глиняные лепёшки как один из видов мелкой культовой пластики появляются в позднем бронзовом веке (Березанская 1982, 166-168; Березанская, Титенко 1952, 78). Широкое распространение данные вотивные изделия получают в раннем железном веке у племён Украинской Лесостепи. Аналогичные глиняные лепёшки с примесью зёрен злаков (пшеница, ячмень, просо), стеблей растений и соломы были найдены при раскопках культовых комплексов на северско-донецком городище Караван и Восточном укреплении Бельского городища в Поворосльке (Шрамко 1957, 188; Шрамко 1996, 72-73), при исследовании Хотовского и Мотронинского городищ в Правобережной Лесостепи (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, 80; Бессонова, Скорый 2001, 86) и т.д. Семиотическая нагрузка глиняных лепёшек и этнографические параллели были проанализированы С.С. Березанской и Б.А. Шрамко (Березанская 1982, 178-180; Шрамко 1996, 78-80). Исследователи считают, что во время земледельческих праздников (первый выезд на пашню и др.) в честь

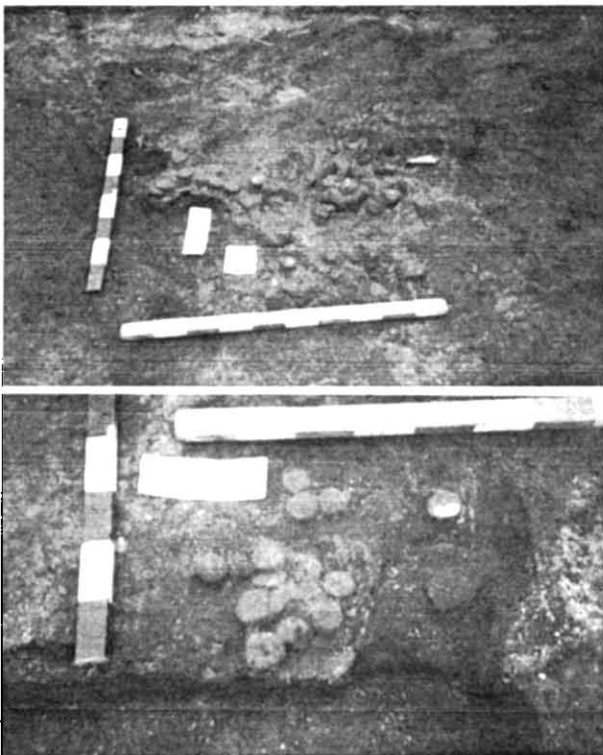

Рис.1. Ореховая Роща 2. Зольник №2. 1 – скопление лепёшек в кв. Б-02; 2 – скопление лепёшек в кв. Г-3

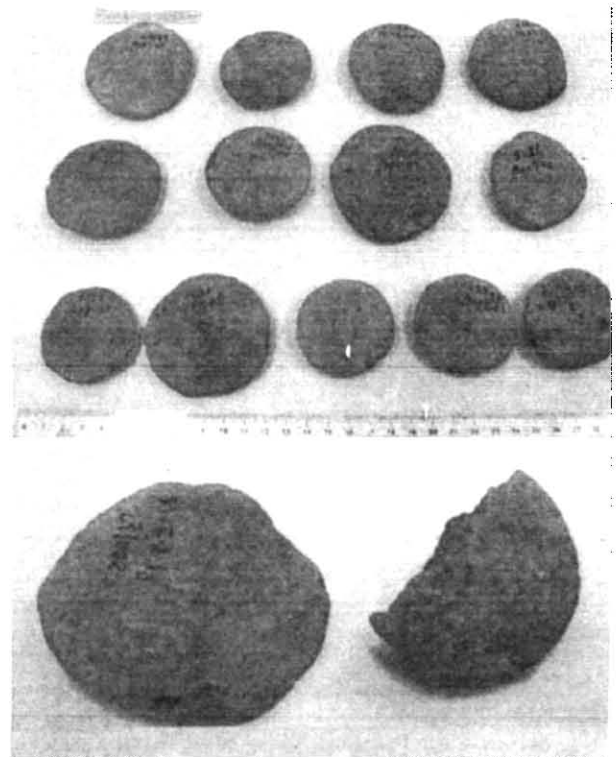

Рис.2. Ореховая Роща 2. Зольник №2. 1 – глиняные лепёшки; 2 – глиняные лепёшки с отпечатками зерновок

бога плодородия пеклось обрядовое печенье в виде круглых лепёшек, которые символизировали солнце. А этим обрядовым печенем и есть глиняные лепёшки («хлебцы»). Их могли добавлять в пищу скоту, к семенам при посеве. Б.А. Шрамко считает, что данные votivные изделия, вероятно, могли быть атрибутами царя Колаккая (Шрамко 1996, 80).

При камеральной обработке материала было отобрано 48 целых лепёшек и несколько фрагментов предположительно с отпечатками растительного происхождения. На 18 экземплярах (№ 34, 51, 67, 69, 71, 82, 103, 150, 153, 188, 200, 203–204, 211, 215, 219, 240–241) зафиксированы отпечатки соломин, колосковых и цветочных чешуй. Отпечатки зерновок были обнаружены только на 6 изделиях (рис.2, 2). Их видовой состав следующий: № 245 – плёнчатая пшеница двузернянка *Triticum dicocco*; № 51 – плёнчатый ячмень *Hordeum vulgare*; № 150 – просо обыкновенное *Panicum miliaceum* (3 зерновки); № 203 – просо обыкновенное *Panicum miliaceum* (1 зерновка); № 200 – плёнчатая пшеница двузернянка *Triticum dicoccon* (2 зерновки) и колосковая чешуя; № 71 – плёнчатая пшеница спельта *Triticum spelta*.

Данные результаты в очередной раз подтверждают вывод о том, что пшеница двузернянка, ячмень плёнчатый и просо были основными культурными растениями у племён, которые жили на территории Лесостепи Украины в скифское время (Пашкевич 2005, 95).

Кроме отпечатков растений на некоторых лепёшках имеются следы иного происхождения. Это несквозные отверстия на одной из сторон диаметром 0,2 см (№ 232, 233, 241, 113, 237). Можно предположить, что здесь мы имеем дело со следами воткнутых стеблей или колосков каких-то растений. Кроме того, на некоторых лепёшках на одной из сторон по центру сделано пальцево-ногтевое вдавление (№ 238, 112). На поверхности одного изделия имеется как отверстие, так и вдавление (№ 233). Вызывает интерес тот факт, что все семь лепёшек с эти-

ми особенностями найдены в скоплении № 3 в квадратах Г, Д - 3, 4 на глубине 0,25–0,3 м от современной поверхности. Это единственное скопление, которое вплотную примыкало к глиняному валу, ограждавшему зольник с севера. Вероятно, лепёшкам с таким дополнительным оформлением отводилась особая роль при совершении священнодействия.

Реконструкция духовной жизни древних обществ на основании немногочисленных данных археологии зачастую представляет очень мозаичную картину. Огромный массив информации не нашёл отражения в археологических источниках и со временем был утерян. Эту лауну могут заполнить новые открытия археологов и исследования с применением методов смежных наук.

Поданные здесь результаты расширяют наши знания о религиозных представлениях населения северскодоонецкой Лесостепи скифского времени.

Литература

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982.

Березанская С.С., Тименко Г.Т. Поселение предскифского времени в с. Собковка // КСИА АН УССР. – 1952. – Вып.1.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). Киев–Краков, 2001.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Левобережья. Киев, 1989.

Пашкевич Г.А. Палеоботаническое исследование материалов из раскопок Бельского городища // Черненко Е.В., Ролле-Герц Р.А. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. Киев, 2005.

Шрамко Б.А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. – 1957. – №1.

Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Бильские городища в контексте вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996.

Гречко Д.С., Пеляшенко К.Ю.™

*Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина

**Слобожанская археологическая служба

Лепная посуда из культового комплекса поселения Ореховая Роща 2

Гречко Д.С., Пеляшенко К.Ю. Липний посуд культового комплексу поселення Горіховий Гай 2. Аналізується керамічний комплекс, який було знайдено при дослідженні культового комплексу пізньоархаїчного часу. Робиться висновок, який підтверджується іншими матеріалами дослідження, про західні коріння даного липного посуду.

Весной 2005 года отрядом археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина под руководством Д.С. Гречко производились раскопки поселения Ореховая Роща 2 у с. Протопоповка Дергачёвского р-на Харьковской обл. В результате работ был полностью раскопан зольник №2, под насыпью которого были зафиксированы остатки культового комплекса конца ран-

нескифского времени (первая половина VI в. до н.э.). Данная статья посвящена изучению лепной посуды из этого комплекса, поскольку одной из первоочередных задач, которые в настоящее время ставят перед собой ведущие исследователи, является детальное описание гончарного комплекса каждого исследуемого поселения (Гаврилюк 2004, 27).

При раскопках была получена выразительная коллекция лепной керамики, всего обнаружено около 1700 фрагментов лепной посуды, найденной на небольшой площади (75 м²) при мощности культурного слоя 0,3 м. Из них более ста экземпляров дают информацию о форме сосудов. Особый интерес вызывает тот факт, что данный набор посуды использовался одновременно, поскольку обнаружен в закрытом комплексе.

Лепная керамика из комплекса поселения Ореховая Роща 2 представлена в подавляющем большинстве фрагментами кухонных горшков. Кроме того, были найдены единичные обломки мисок и корчагообразных сосудов. Отсутствие целых форм привело к необходимости проводить классификацию сосудов по их сохранившимся верхним частям, что без сомнения, повлияло на степень объективности полученной информации. Для исследования были отобраны наиболее информативные фрагменты верхних частей горшков, а также донных частей, диаметр которых колеблется в пределах 8–11 см (рис. 5, 8–12). Имеющиеся в публикациях ряда авторов типологические классификации керамики раннего железного века Восточноевропейской Лесостепи дают нам возможность в большинстве случаев уверенно связывать имеющиеся венчики с известными формами сосудов (Бессонова, Скорый 2001, 56–76; Ковпаненко, 1967, 110–116; Медведев 1999, 66–72 и др.).

Посуда изготовлена из жирной пластичной гончарной глины, искусственные отощающие примеси представлены песком, мелким и средним шамотом, примерно в равном количестве, имеются также и органические добавки. Поверхность сосудов шероховатая и бугристая, за счет крупной примеси шамота, на многих фрагментах хорошо просматриваются следы заглаживания травой и пальцами. Визуальный анализ донных частей горшков позволяет сказать, что сушка производилась преимущественно на полове, в одном случае на днище зафиксированы следы параллельно уложенных деревянных прутьев диаметром 0,5–1,0 см (рис. 5, 8). Обжиг горшков неравномерный, большинство из них повторно обожжены, на что указывает цвет поверхности (желто-красного, кирпичного цвета с черными пятнами). Это, вероятно, связано с разжиганием большого кострища при проведении церемонии над святилищем. В целом технологические характеристики изготовления керамики данного комплекса не отличаются от технологии изготовления посуды на памятниках Днепровского Лесостепного Левобережья скифского времени.

Для основной массы горшков, найденных при раскопках зольника № 2 поселения Ореховая Роща 2, можно выделить 3 основных типа сосудов. Следует отметить также наличие некоторого количества промежуточных форм, что в определенной степени затрудняет отнесение того или

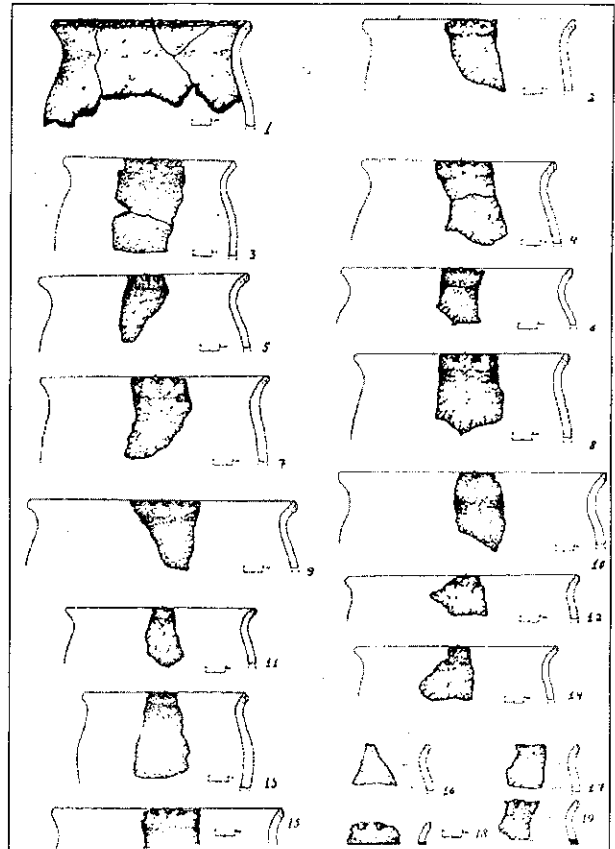

Рис. 1. Ореховая Роща 2.
Зольник № 2. Горшки, тип 1, вариант 1

иного фрагмента к выделенному типу.

Тип 1 – Сосуды со слабопрофилированным туловом, наибольшее расширение которого приходится преимущественно на верхнюю часть. Это самая многочисленная группа горшков, насчитывающая 32 морфологически определяемых фрагмента. Как правило, это невысокие горшки, в общей массе которых, по способу оформления венчика выделяется несколько вариантов. Именно в этом типе можно выделить определенное количество переходных форм, что и позволило нам объединить имеющиеся варианты в один тип.

Вариант 1. Горшки, имеющие плавно отогнутый наружу венчик и выделяющуюся шейку, слабо расширяющуюся бочковидную форму тулова (рис. 1, 1–19; 2, 1–4). Пропорции диаметра тулова и высоты составляют примерно 1:1. Диаметр венчика в основном составляет 18–24 см, но есть и довольно крупные сосуды с наибольшим диаметром венчика до 28–30 см. Данная форма наиболее широко представлена в типе, и была распространена в керамическом наборе ареала памятников украинской Лесостепи скифского времени. В более раннее время сходные формы кухонных горшков можно найти в материалах раскопок памятников предскифского и раннескифского времени лесостепного Правобережья (Ковпаненко, Бессонова, Скорый

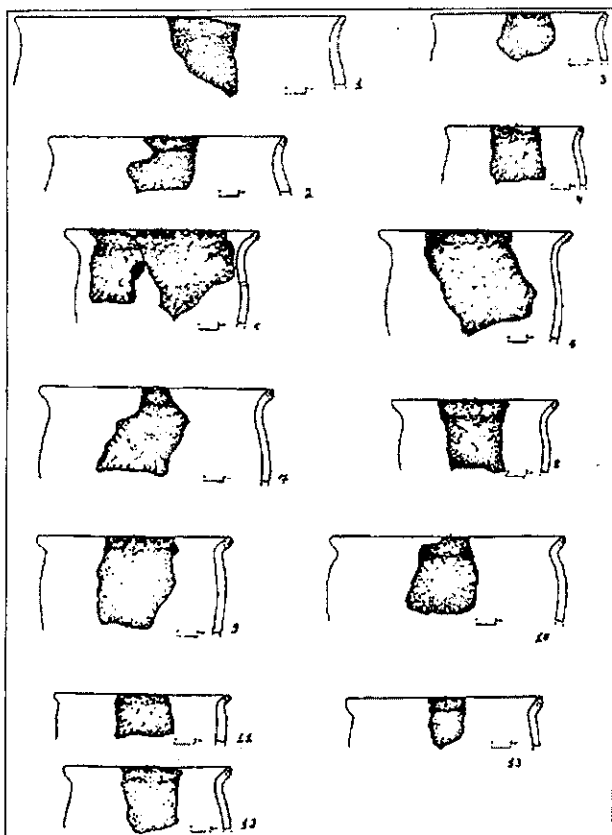

Рис. 2. Ореховая Роща 2. Зольник № 2. Горшки, тип 1, вариант 1 (1-4), вариант 2 (5-8), вариант 3 (9-13).

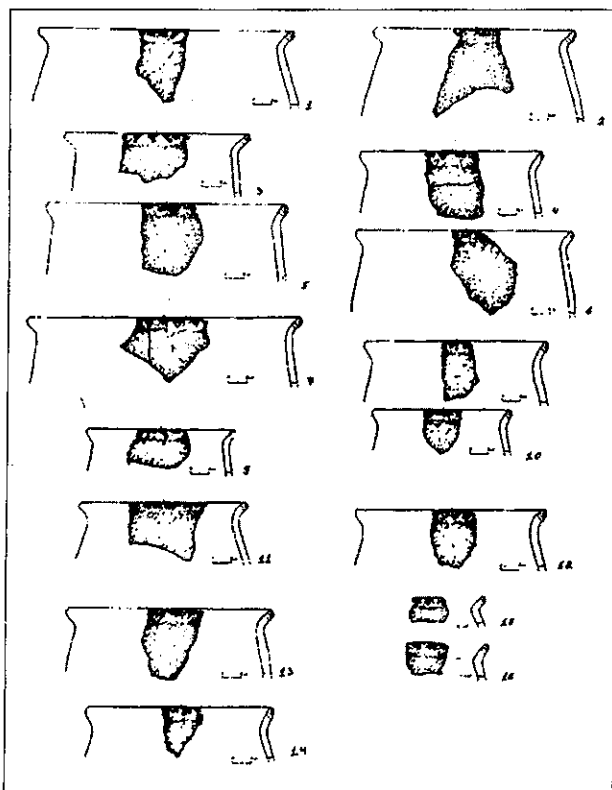

Рис. 3. Ореховая Роща 2. Зольник № 2. Горшки, тип 2

1989, 51, рис. 7, 9-10; Покровская 1973, 9-11). Однако следует отметить, что здесь сосуды имели вытянутые пропорции, и другую орнаментацию. Ближайшие синхронные аналогии мы находим на Люботинском городище, материалы раскопок которого дают самую массовую керамическую коллекцию (Пеляшенко 2004, 44-45), а также на городище у хут. Городище (Либеров 1962, рис. 13, 7-9). На территории Днепроовского Лесостепного Левобережья такие же формы известны из материалов раскопок Басовского городища (Іллінська 1965, 61, рис. 11, 5-6; 66, рис. 16, 4), среди архаической керамики Восточного укрепления Бельского городища (Шрамко 1983, 77, рис. 3, 4; 79, рис. 5, 4-5), на Кнышовском городище (Ільинская 1957, 6, 4-5) и на других исследованных памятниках ареала. Практически идентичные формы имеются среди Сейминской группы памятников (Іллінська 1953, 113, рис. 1, 7-10; Пузикова 1996, 204, рис. 3, 7-8).

Вариант 2. Всего фрагментами четырех сосудов представлены небольшие сосуды с широким устьем и выделенной шейкой (рис. 2, 5-8). Диаметр венчика превышает или почти равен наибольшему диаметру тулова и составляет 18-20 см. Общая форма горшка тюльпановидная и призмистая. Сосуды тюльпановидной формы, но опять же вытянутых, а не призмистых пропорций, получают широкое распространение в предскифское время у племен белогрудовской и чернолесской культуры, и продолжают бытовать в раннескифское время в Правобережной Лесостепи (Тереножкин 1961, 56; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, 57, рис. 10, 19, 59, рис. 11, 2). В более позднее время, данная форма, судя по всему, исчезает и трансформируется, и не является характерной формой для памятников Днепроовского Лесостепного Левобережья, в то время как на памятниках Правобережья она продолжает бытовать в несколько измененном виде вплоть до позднескифского времени (Петренко 1967, 121, табл. 6, 12).

Вариант 3. Сосуды с широким устьем и резко отогнутым венчиком, без выделенной шейки (рис. 2, 9-12). По общим пропорциям, соотношению диаметра тулова и венчика, данная форма сходна с вышеописанной, и также представлена единичными фрагментами (5 экз.). Подобного рода форма горшков не получила широкого распространения на памятниках Днепро-Донецкой Лесостепи раннего железного века, но в то же время хорошо представлена в керамическом комплексе скифоидных памятников Посеймья и Среднего Дона (Іллінська 1953, 116, рис. 2, 2, 4; Пузикова 1996, 204, рис. 4, 2, 4, 6; Медведев 1999, 68, рис. 28, 69, рис. 29).

Тип 2 – Горшки с коротким венчиком, резко отогнутым наружу, и с высокими коническими плечиками. Наибольшее расширение приходится, как правило, на середину тулова (рис. 3). К этому типу относится 16 фрагментов венчиков.

Среди них есть большие сосуды с диаметром венчика 28-34 см, и горшки средних размеров с диаметром венчика 18-22 см. Сосуды данного типа, судя по аналогиям, имеют удлиненные пропорции. Наиболее близкие аналогии мы находим на памятниках бассейна Северского Донца (Люботинское городище, селище у с. Барчаны), где они также встречены в небольшом количестве (Шрамко И.Б. 2003, 105, рис. 3, 2-4). Имеются подобные формы среди материалов раскопок Басовского и Кнышовского городищ (Ильинська, 1965, 61, рис. 11, 2-3, 8-7; Ильинская 1957, 245, рис. 6, 1), Восточного укрепления Бельского городища (Шрамко 1983, 75, рис. 1, 13-15), а также среди материалов синхронных памятников Днепровского Лесостепного Правобережья (Мотронинское городище) (Бессонова, Скорый 2001, рис. 28, 9-10, 12, 15-17). Практически идентичный тип горшков мы находим в материалах Мостищенского городища на Среднем Дону (Синюк, Березуцкий 2001, 137, рис. 89).

Тип 3 – Сосуды с резко отогнутым наружу венчиком, без четко выделенной шейки, с округлыми раздутыми плечиками, расширяющимися в верхней части тулова. Здесь выделяются горшки как с резко отогнутым венчиком и горлом в виде раструба (рис. 4, 4, 6-7), так и с плавным углом отгиба (рис. 4, 1-3, 8-10). Эта группа представлена наименьшим количеством фрагментов в данном комплексе (10 экз.). Такой тип посуды, с развитой профилировкой получает широкое распространение в V – IV вв. до н.э., и в большом количестве встречается среди материалов широкого ареала лесостепных памятников (Шрамко 1998, 108, рис. 54, 1, 3, 6; Петренко 1967, табл. 8, 18-20; Пузикова 1996, 204, рис. 4, 5, 7, 9; Синюк, Березуцкий 2001, 135, рис. 87 и др.).

Орнаментация вышерассмотренной категории лепной посуды в своей массе довольно однообразна. Основным и преобладающим видом являются пальцевые зацепы по краю венчика в сочетании со сквозными проколами (Б 2 по Б.А. Шрамко), в одном случае – косые насечки по краю в сочетании с проколами (Б 10) (рис. 1, 3), один венчик с проколами (Б 1) (рис. 2, 1), и один фрагмент без орнамента (рис. 1, 16). Одним экземпляром представлен фрагмент стенки горшка с горизонтальным налипшим валиком, расположенном на середине тулова, расчлененным пальцевыми вдавлениями со сквозными проколами (рис. 5, 6).

Помимо кухонных горшков, в небольшом количестве среди керамического комплекса встречены и другие категории лепной посуды. Всего тремя фрагментами представлены миски, которые можно отнести к двум вариантам форм: ребристые миски, загнутые в середину и открытые тарелкообразные (неглубокие) миски с вертикально поставленным бортиком (рис. 5, 1-3). В Лесостепи острорёберные и тарелкообразные миски фиксируются с раннескифского

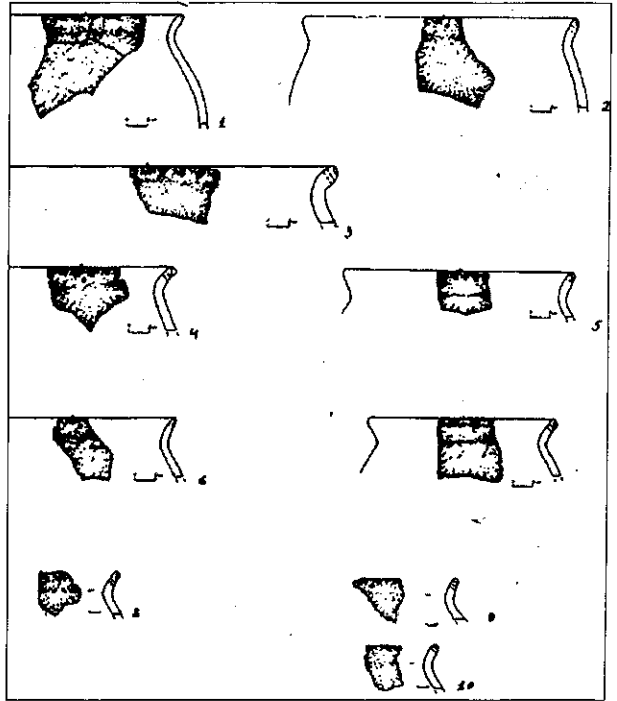

Рис. 4. Ореховая Роща 2. Зольник № 2. Горшки, тип 3

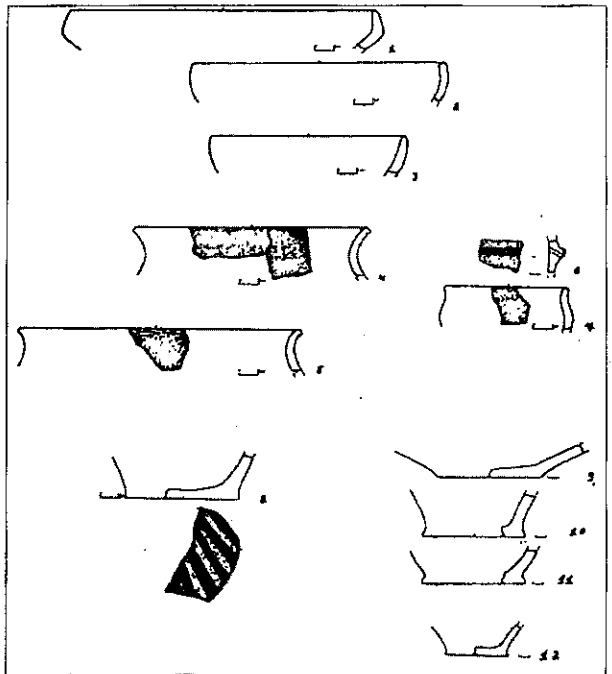

Рис. 5. Ореховая Роща 2. Зольник № 2. Фрагменты лепной посуды

времени и затем бытуют на протяжении всего скифского времени на довольно широкой территории. Качество обработки поверхности мисок отличается от горшков. Глина тщательнее вымешивалась и не содержала крупных примесей. Немногочисленные фрагменты мисок имеют лощеную (острорёберная миска) и подлощенную поверхность серого и черного цве-

та. Двумя фрагментами представлены крупные корчагообразные сосуды, без следов орнамента и с качественно обработанной поверхностью (рис. 5, 4-5). Вероятно, они выполняли функцию тарной посуды. Найден также фрагмент небольшого горшочка, который вследствие малых размеров и более качественной обработки поверхности нельзя отнести к кухонным. Он имеет короткий почти прямой венчик, и бочонковидное приземистое тулово с выраженным, высоким плечиком (рис. 5, 7).

Кроме изделий из керамики и костей животных было найдено несколько металлических изделий, которые были найдены в нетронутом слое золы на глубине 0,25-0,3 м. Часть этих находок являются хронологическими индикаторами и относятся к раннескифскому времени. К ним относятся целый бронзовый трёхлопастный наконечник стрелы с выделенной втулкой и фрагмент подобного экземпляра. Однотипные аналогичные наконечники были найдены в памятниках второй половины-конца VII – начала VI вв. до н. э., например, в лесостепных курганах: 42 у с. Берестяги, курган 2 у с. Лазурцы (Ковпаненко 1981, 103, рис. 59, 25-26, 43-44, 51-56), курган 406 у с. Журовка (Ильинская 1975, табл. VIII, 9), в гробницах I-II Репяховатой Могилы (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, 36, рис. 6, 11-14, 45, рис. 13), при раскопках оборонительных сооружений Трахтемировского городища (Фіалко, Болтрик 2003, табл. 26, 1-2, 5-6; 15-16). В общем, данный тип наконечников получил наибольшее распространение в период совершения захоронений в Репяховатой могиле и нападению скифов на Трахтемировское городище. Данный хронологический диапазон можно ограничить концом VII – первой половиной VI в. до н. э. (Полин 1987, 26-27; Фіалко, Болтрик 2003, 82). Временем данного хронологического среза можно датировать и бронзовую грибовидную серьгу. Аналогичные украшения были найдены в гробнице II Репяховатой могилы (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, 36, рис. 5, 4-5), курганах Журовка № 407, 447 (Ильинская 1975, 198, табл. VII, 12-13), Синявка № 100 (Ковпаненко, 1981, 103, рис. 25, 6).

Более широко датируются фрагменты трёх железных серпов или бритв с кольцевидными рукоятками. Наиболее ранними аналогиями данным редким изделиям являются нож с идентичной рукояткой, который был найден при исследовании городища конца VII-VI вв. до н. э. Переверзево I в Посеймье (Пузикова 1997, 60, рис. 22, 22) и целый серп из кургана-зольника у с. Черемушная (Либеров 1962, 41, рис. 9, 1). Наиболее поздней аналогией вышеописанным орудиям труда является экземпляр, найденный при раскопках зольника №2 поселения Шелковая, которые Б.А. Шрамко датирует в широких пределах VI – начала V в. до н. э. (Шрамко 1964, 182-184, рис. 1, 19).

Итак, если взять совпадение диапазонов бытования отдельных датирующих находок, то этому промежутку времени будет соответствовать первая половина VI в. до н. э.

Таким образом следует отметить, во-первых, значительное сходство данного керамического комплекса с керамикой синхронных памятников бассейнов рек Сулы, Псла, Сейма, и несколько более поздних на Среднем Дону. Кроме того, ряд форм находит аналогии среди набора архаической керамики Поворскля. Так, материалы раскопок поселения VII – VI вв. до н. э. Пожарная Балка 2, мы находим идентичные формы вариантам 1 и 2 типа 1, с такой же орнаментацией (Ляпушкин 1962, рис. 3, 3-4). Особого внимания заслуживает сходство нашего набора посуды с хронологически синхронной керамикой Днепровского Лесостепного Правобережья, генетическое родство которой с памятниками предскифского и раннескифского времени этой территории у исследователей не вызывает сомнения. Отличительными особенностями лепной посуды поселения Ореховая Роща 2, является отсутствие налепных валиков и орнамента в виде «жемчужин», а также отсутствие посуды баночных форм.

Зольник № 2 на поселении Ореховая Роща 2, как уже упоминалось выше, является закрытым комплексом и относится к наиболее ранним памятникам скифского времени северскодонецкой Лесостепи. Анализ керамического комплекса данного памятника дает нам основания предполагать, что традиция изготовления подобной посуды не имеет корней в предшествующих культурах рассматриваемой территории, и была привнесена в лесостепную часть бассейна Северского Донца в готовом виде. Все эти факты, а также отсутствие в раннескифское время на территории степной части Северного Причерноморья памятников оседлости с аналогичной керамикой, дают нам основания предполагать генетическую связь описанного нами керамического комплекса с керамикой Днепровского Лесостепного Правобережья. В данном случае, мы склонны рассматривать историю Днепровского Лесостепного Левобережья начала скифского времени в русле теории И.И. Ляпушкина о проникновении носителей культуры левобережного типа из района Правобережья. А отличия в материальной культуре, позволившие ряду исследователей выделять две разнородные группы, являются не этническим, а хронологическим показателем (Ляпушкин 1962, 28-29). Вероятно, гончарные традиции сначала проникают на Ворсклу, и через определенный промежуток времени, несколько видоизменившись – в остальные регионы Днепровского Лесостепного Левобережья, и далее вплоть до Посеймья и Среднего Дона в более позднее время. Развиваясь на новых территориях, традиции изготовления лепной посуды приобретают ряд

своих особенностей: некоторая трансформация форм сосудов, и преобладание орнамента в виде пальцевых вдавлений по краю венчика в сочетании с проколами. Происхождение подобного рода орнаментации исследователи связывают с правобережным ареалом скифоидных памятников Украинской Лесостепи (Шрамко 1972, 161). Следует отметить, что некоторые отличительные особенности в наборах лепной посуды в это время проявляются не только между историко-культурными регионами, а и между отдельно взятыми памятниками в пределах ареала.

Литература

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). Киев-Краков, 2001.

Гаврилюк Н.А. Історія дослідження кераміки доби раннього заліза та археологічне матеріалознавство // УКЖ. – 2004. – № 1.

Іллінська В.А. Городище скифського часу на р. Сейми // Археологія. – 1953. – Т.8.

Ільїнська В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. – 1957. – Т. 27.

Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. – 1965. – т. 18.

Ільїнська В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. Киев, 1975.

Ільїнська В.А., Мозолевський Б.Н., Теренозжкін А.І. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов// Скифия и Кавказ. Киев, 1980.

Ковпаненко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. Київ, 1967.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев, 1981.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. Киев, 1989.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени

бассейна Северского Донца // МИА. – 1962. – № 113.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – 1961. – № 104.

Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. Москва, 1999.

Пеляшенко К.Ю. Керамический комплекс Люботинского городища // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. – Донецьк, 2004.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – 1967. – Вып. Д1-4.

Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. – 1973. – № 4.

Пузикова А.И. Городище скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996.

Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). – Москва, 1997.

Синюк А.Т., Березуцкий В.Д. Мостищенский комплекс древних памятников. – Воронеж, 2001.

Теренозжкін А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. – Киев, 1961.

Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ, 2003.

Шрамко Б.А. Поселення скифського часу біля станції Шовкова // Археологія. – 1964. – Т. XVI.

Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. Харків, 1972. – Вып. 14.

Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища // АСГЭ. – 1983. – вып. 22.

Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. Харьков, 1998.

Шрамко И.Б. Исследование округа Люботинского городища // АЛЛУ. Полтава, 2003. – № 1.

Гуцал А.Ф.*, Гуцал В.А.*, Мегей В.П.*, Могилов О.Д.**

*Кам'янець-Подільський державний університет

**Інститут археології НАН України

Розкопки курганів ранньоскифської доби біля села Колодівка у Середньому Подністр'ї

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А. Мегей В.П. Могилов О.Д. Розкопки курганів раннескифского периода у с. Колодиевка в Среднем Поднестровье. В 2005 г. экспедиция Каменец-Подольского университета исследовала шесть курганов у с. Колодиевка на Среднем Днестре. Выявлены остатки труположений и трупосожжений. Погребальный инвентарь представлен, главным образом, керамикой.

Gutsal A.F., Gutsal V.A. Megej V.P. Mogilov O.D. Excavations of the Early Scythian period barrows near Kolodyivka village on the Middle Dnister. In 2005 the Kamienets – Podilskiy University expedition have investigated six barrows near village Kolodyivka on the Middle Dnister. It was revealed remains of the inhumation and cremation graves. The funeral stock mainly was presented with ceramics.

Територія Середнього Подністр'я багата на поховальні пам'ятки епохи ранніх скіфів. Представлені вони переважно курганами, вивчення яких розпочалось ще з кінця XIX ст. (Pulaskie 1902). Перші підсумки досліджень були підведені Т.Сулімирським у 1936 р. (Sulimirski 1936). У післявоєнні роки тут працювали експедиції під керівництвом А.І. Мелюкової (Мелюкова 1953), Г.І. Смирнової (Смирнова 1977, Смирно-

ва 1979) і інших науковців, якими розкопано ряд нових пам'яток. В результаті цих робіт вдалось з'ясувати окремі аспекти поховального ритуалу і духовного життя місцевих племен початкового етапу раннього залізного віку. Проте і на сьогодні залишається чимало питань, які потребують вирішення, доповнення або перегляду. Цього можна досягти лише завдяки новим археологічним матеріалам. З цією метою експедиція

Кам'янець-Подільського державного університету впродовж тривалого часу зосередила свою увагу на дослідженні тих об'єктів, які можуть прояснити деякі сторони окресленої проблеми. Два останніх сезони досліджувались кургани біля с. Колодіївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

В околицях села зафіксовано три групи курганів, одна з яких нараховує сім насипів (із них п'ять розкопано у 2004 р.) (Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов 2005), а дві інші – більше десяти (точне число важко визначити через погану збереженість).

Літом 2005 р. досліджувалась група, розташована південніше села. Кургани займають практично край плато лівого берега Дністра, яке має незначний нахил на схід. Топографія висот тут не є домінуючою на відміну від місцевості, яка була в центрі уваги експедиції у минулому році. Кургани розкидані групами по два-три насипи в кожній. Віддаль між групами може досягати від кількох десятків до сотень метрів. Всього у цьому році розкопано шість курганів (№№7-10, 12 на плато), і ще один (№11) внизу, поряд з Дністровською водоймою. Всі насипи споруджені із використанням каміння та землі і були серйозно пограбовані ще в давні часи.

Курган №7. Діаметр – 13×18 м, висота – 1 м. Насип було побудовано в такий спосіб. На давньому горизонті зроблено глиняну підсіпку висотою до 22 см. На ній спорудили із великих плит площадку розмірами 2×2 м. Навколо площадки викладено кругле кільце із великих каменів, діаметр якого по зовнішньому периметру – 6,8×5,8 м. Площадка була місцем захоронення, від якого залишилось кілька дрібних кісток. На заключному етапі будівництва кургану весь його простір закидали камінням. Поховальний інвентар розграбовано. Лише в південній частині кургану на рівні давньої поверхні розчищено фрагменти кількох глиняних посудин. Серед них корчага струнких пропорцій із легко розширеним тулубом, вигнутими назовні вінцями (зовнішня сторона її чорна, підлощена, внутрішня – коричнева, в тісті – шамот, пісок) (рис. 1, 3), миска чорного кольору з заокругленим, загнутим до середини вінцем (рис. 1, 5) і уламок придонної частини горщика. За характером залягання їх в культурному шарі можна думати, що це залишки тризни, яка здійснювалась під кінець поховального ритуалу.

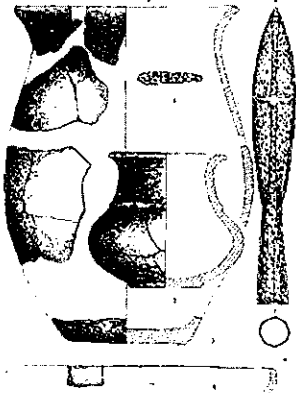

Рис. 1. Поховальний інвентар. 1, 2, 4 – курган № 11; 3, 5 – курган №7

Курган №8. Діаметр – 9,9 м, висота – 0,45 м.

По центру кам'яного насипу знаходилась грабіжницька яма. Залишки захоронення виявлені на рівні давньої поверхні. Вони представлені окремими уламками кісток, які були також і у верхньому шарі каміння. Із інвентаря збереглися такі речі: чотири бронзові наконечники стріл із шипами на втулці. Один двохлопатевий з гостролистною голівкою, найбільша ширина якої припадає на основу. Три трьохлопатеві лавролистні (рис. 2, 1-4), такі наконечники побутують, як правило, в VII-VI ст. до н.е. (Мелюкова 1964, 18) чи з'явилися в VII – першій чверті VI ст. до н.е. (Полін 1987, 31). Бронзова шпилька з потовщеним в середній частині стрижнем і грибовидною шляпкою (рис. 2, 5). Точильний брусок з отвором для підвішування (рис. 2, 6). Дві заготовки із рогу оленя. Частини більш ніж десятка роздавлених посудин. Серед них біконічна і опуклобока корчаги, банкоподібні горщики з розчленованим валиком під вінцями (рис. 2, 8, 11), миски із загнутим до середини краєм, прямостінні і округлі кубки (на денці одного збереглися відбитки зерен проса) (рис. 2, 9), двох черпаків, з простою петельчатою ручкою (рис. 2, 7) і ручкою з приплюснутим виступом наверху (рис. 2, 10). Особливістю кераміки з восьмого кургану є те, що практично вся вона тільки сіро-коричневого кольору.

Курган №9. Діаметр – 6,1 м, висота – 0,35 м. Насип складався переважно із дрібного камін-

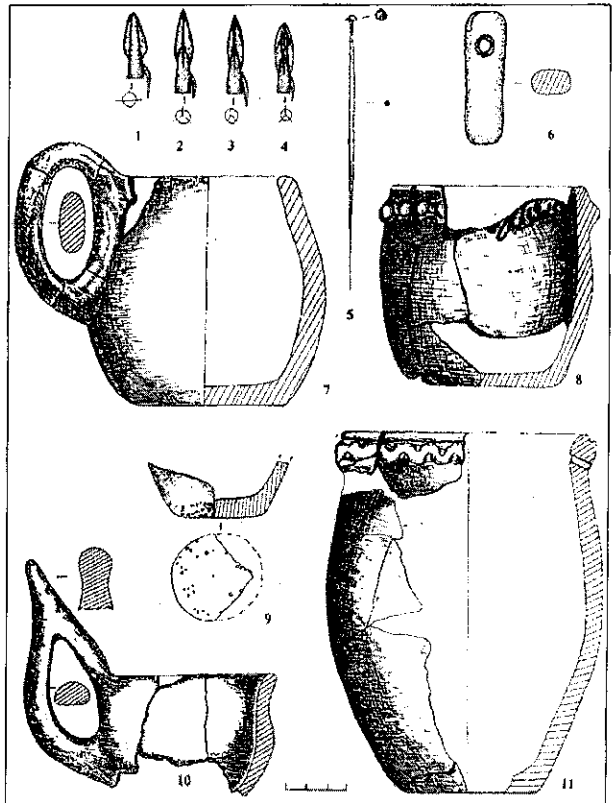

Рис. 2. Поховальний інвентар із кургану №8

ня. На давньому рівні виявлено підпрямокутну в плані кам'яну конструкцію з більших каменів. Будь-яких слідів захоронення чи залишків поховального інвентаря не простежено. Даний курган вважаємо кенотафом.

Курган №10. Діаметр – 5,8 м, висота – 0,3 м. Він в усіх деталях повторював курган №9 і теж не мав жодних ознак захоронень.

Курган №11. Насип повністю знівельовано оранкою. В оранному шарі на площі 4×3,5 м виступало скупчення каміння, товщина якого до 0,35 м. Під камінням, у центрі скупчення, розчищено кістяк дорослого чоловіка, що лежав на правому боці у скорченому стані, а біля нього сліди ще одного захоронення у вигляді трупопачення. Поряд з ними лежали залізний ніж (рис. 1, 1), дві глиняні миски (одна з наколами по краю), корчакка, виготовлена на гончарному колі (рис. 1, 2) і залізний спис лавролісної форми з восьмигранною втулкою та отвором для фіксації древка (рис. 1, 4). Такі наконечники за А.І. Мелюковою відносяться до першого типу першого відділу і датуються в межах другої половини VII-VI ст. до н.е. (Мелюкова 1964, 36). Загалом, списи із такими втулками нехарактерні для скіфської епохи. Цікаво, що в одному із Братишівських курганів знайдено восьмигранний підток (Sulimirski 1936, 57, Tabl, 4,2).

Після повної зачистки материкової основи виявилось, що місце поховання оточене підквадратним в плані ровиком шириною 0,6-0,7 м завглибшки 0,38 м, який був заповнений камінням і оточував площу 1,8×2,9 м. Його призначення проблематичне. Не виключено, що він міг служити для закріплення якихось дерев'яних деталей, наприклад, поховальної камери чи її аналога, але чітких доказів цьому не простежено.

Цікаве, що курган знаходиться в тому ж районі колишнього села Теремці, де при оранці поля у 70-х роках XX ст. було знайдено бронзові вудила кімерійського часу (Горішній 1978).

Курган №12. Діаметр – 7,6 м, висота – 0,65 м. Насип відрізнявся від інших тим, що в ньому зосереджена значна кількість великого каміння (тоді як в інших насипах відсоток таких каменів значно менший), у розміщенні якого на площі кургану важко вловити якусь певну систему. Серед каміння і під ним виявлено окремі фрагменти людських кісток і уламки глиняного посуду, які не дають цілих форм. Головним чином, це фрагменти стінок та донець горщиків сірої тонкостінної кружальної кераміки. Ліпні вироби представлені невеликою мисочкою грубої роботи та окремими черепками. Крім цього в

заповненні кургану було знайдено залізний ніж та бронзову цвяхоподібну заушницю.

Отже, цьогорічні роботи в Колодіївці не зафіксували переконливих ознак дерев'яних поховальних гробниць, як це мало місце в багатьох курганах досліджених експедицією раніше. Оригінальною виявилась будова насипу з глиняною підсипкою у кургані №7. такий прийом зустрічається в Середньому Подністров'ї далеко не часто (Мелюкова 1953, 60). Зібрана кераміка за своїми формами і іншими показниками є типовою для пам'яток ранньоскіфського часу всього Українського Лісостепу, де можна знайти аналогії кожній посудині (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, 51, рис. 7,3,5,8,30; 17,1,10,24). Металеві вироби і, перш за все, наконечники списа та стріл в цьому відношенні теж не є винятком. Вони добре відомі серед подібних видів скіфського озброєння.

Досліджені кургани, не зважаючи на пограбованість, все ж таки дали цікавий матеріал для вивчення давньої історії краю. Отримана нова інформація щодо конструктивних особливостей насипів, у яких спостерігається цілий ряд своєрідностей у порівнянні з відкритими раніше. Датуються кургани VII-VI ст. до н.е.

У наступному році планується продовжити роботи експедиції у с. Колодіївка.

Література

- Горішній П. А. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія. №27. 1978.
- Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Могилов О.Д. Кургани ранньоскіфської доби біля с. Колодіївка на Середньому Дністрі // АБУ, 2003-2004 рр. Київ, 2005.
- Ковпаненко Г.И. Бессонова С.С. Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. Киев. 1989.
- Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. № 51. 1953.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. Вып. Д 1-4. 1964.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. № 59. 1987.
- Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны // АСГЭ. №18. 1977.
- Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // ТГЭ. Т. 20. 1979.
- Pulaskie F. Mogily o nasypie kamiennym w powiecie Kamienieckim // Swiatowit. T.VI. 1902.
- Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu. Lwow. 1936.

Редакція попереджає, що її думка чи позиція може не співпадати з поглядами інших учасників видавничого процесу і в цьому не бачить нічого страшного

Дзембас О.В.

Закарпатський обласний краєзнавчий музей

Деякі наслідки дослідження Невицького замку у 2005 р.

Дзембас А.В. Некоторые результаты исследований Невицкого замка в 2005 г. Невицкий замок был разрушен в 1644 г. и после этого не эксплуатировался и не перестраивался. На сегодня это один из самых интересных и изученных памятников замковой архитектуры Закарпатья. К сожалению, полномасштабные археологические исследования проводились только на этом объекте. Работы стали возможными лишь благодаря помощи волонтеров и учащейся молодежи Закарпатского Центра туризма и краеведения. Исследования позволили выяснить хронологию памятника еще в дозамковый период. Это культуры Станово, Гава, куштановицкий горизонт. Есть отдельные находки римского времени. Выяснены этапы основных замковых перестроек. Автор утверждает, что замок был возведен еще до татарского нашествия. В 2005 году работы были продолжены в одном из замковых помещений. В результате раскопок удалось обнаружить остатки помещения первого строительного горизонта. К сожалению, в силу чрезвычайных обстоятельств работы на раскопе не были завершены. Они будут продолжены в следующем году.

Дзембас А.В. Some results of the researches of the Nevitsky castle in 2005. Nevitsky castle was demolished in 1644 and after have never been used or rebuilt. For today it's one of the most interesting and studied monuments of Transcarpathian castle architecture. Unfortunately full-scale archaeological explorations have been held out only at this object. These works were realized just by means of volunteers and students of Transcarpathian Centre of Tourism and Country-study. The research helped to clarify the chronology of the monument in pre-castle period. These are cultures of Stanovo, Hava, Kushtanovitse horizon. Single finds of Roman period have also been discovered. In the course of excavation the expedition cleared out major stages of castle reconstructions. Author asserts that castle was raised even before Tatar invasion. In 2005 excavation continued in one of castle rooms and it helped to discover remains of first constructional horizon. Unfortunately in accordance with extraordinary circumstances the excavation works haven't been finished.

До недавнього часу про Невицький замок достовірно було відомо тільки те, що він був взятий штурмом у 1644 році і після не експлуатувався та не перебудовувався і, таким чином, ніби самозаконсервовувався. Цей факт робить його вивчення дуже привабливим.

У 2005 р. на багатошаровій пам'ятці «Невицький замок» було продовжено проведення комплексних археолого-архітектурних досліджень. Воно було викликане аварійним станом об'єкту та необхідністю корегування реставраційного проекту. У ньому, на наш погляд, повинні бути враховані і потенційні можливості подальшої музеєфікації замку з врахуванням еволюції пам'ятки та її хронологічно-будівельних горизонтів.

На жаль, пам'ятки замкової архітектури Закарпаття в археологічному аспекті практично не досліджені. Наразі виникає загроза концептуально невиправданого швидкого волонтаристського пристосування об'єктів під різноманітні заклади, без ретельного попереднього археологічного вивчення. Це обов'язково призведе до втрати частини потенційно важливої інформації про ці пам'ятки. Ми вже маємо десятки подібних прикладів. Єдиним більш-менш вивченим об'єктом регіону є Невицький замок. Його приклад, на наш погляд, може слугувати взірцем того, як може набути величезних перспектив деколи забута і маловідома пам'ятка, що має не так багато писемних джерел для вивчення своєї історії. Проте і тут роботи ведуться без цільового фінансування, що не тільки їх стримує, але і зменшує їх якість. Об'єкти північно-східної

Угорщини та східної Словаччини, які разом із Закарпаттям в середньовічні часи знаходились в єдиному географічному, політичному та етнокультурному просторі, вивчені набагато краще. Саме тому в пошуках аналогій ми вимушені звертатись до матеріалів зроблених там досліджень (Slivka, Vallašek 1991). Певні, і деколи досить інтенсивні контакти в цей час спостерігаємо також з Польщею та Галіцією.

На пам'ятці наявні матеріали станівської культури, культури Гава та куштановицької. Остання синхронізується з курганами, які були розташовані у підніжжя замкової гори (Попович 1985). Зустрічаються і окремі знахідки римського часу. (Dzembasz 1999).

В історичних документах вперше Невицький замок згадується в дарчій грамоті Карла Роберта 28 липня 1322 р. (Дзембас, Кобаль 2005). Проте, як і на більш досліджених пам'ятках Словаччини (Slivka, Vallašek 1991), археологічно з'ясовано, що замок виник набагато раніше – у дотатарські часи. Свідомством цього твердження може бути знаходження у змішаному культурному шарі пам'ятки типово татарського вістря до стріли (Dzembasz 1999, 311). За існуючою класифікацією (Медведєв 1966), він має дещо розмите датування XIII – XV ст., проте в умовах Закарпаття, його можна датувати, виключно 1241-1242 рр.

Дослідження дозволили виділити три хронологічні горизонти замкових перебудов. Перший горизонт – кінець XII – XIII ст. (?), пов'язаний з існуванням круглого донжону, виявленого в центральній частині замкового дворику. У

польовому сезону 2004 р. було з'ясовано, що, швидше за все, саме у цей час у скельному моноліті був видовбаний рів, який зараз знаходиться між захисною стіною замкового палацу та зовнішньою стіною. (Дзембас 2005). Було встановлено, що вздовж його внутрішніх кордонів знаходилися стовпові ями, які залишилися від захисних дерев'яних конструкцій. В них, окрім кераміки, було знайдено шматки розчину подібного до того, що походив з фундаментів круглої башти.

Другий горизонт відноситься до XIV (?) – середини XV ст. У цей час функціонували квадратна будівля (донжон), що перерізала круглу башту. Поруч знаходився колодязь для збору дощової води.

Третій горизонт датується серединою XV – серединою XVII ст. Саме в середині XV століття в скелі був видовбаний ще один рів – зовнішній, чим було практично завершено формування архітектурного ансамблю (Дзембас 2004). Після цього, аж до загибелі пам'ятки у 1644 році, в замку велися хіба що внутрішні незначні перебудови, які були зумовлені широким розповсюдженням вогнепальної зброї. Експедицією у попередні роки було виявлено також залишки валу на підході до замку.

У 2005 р. Невицькою археологічною експедицією Закарпатського краєзнавчого музею і Закарпатського центру туризму, краєзнавства, екскурсій і спорту учнівської молоді було продовжено очистку замку від сміття, що і пояснює наявність підйомного матеріалу. Серед знахідок відзначимо бронзовий майже круглий (діаметр 3,1 см) бубонець у вигляді закритого бутону квітки. Шість трикутних за формою зігнутих до середини пелюстків замикають в собі округлий шматочок бронзи. Екземпляр був знайдений неподалік від башти – барбакана біля мосту через зовнішній замковий рів. (рис. 1) Пелюстки прикрашені врізаними повздовжніми лініями. В пласкому черешку – отвір для його кріплення. Датовані аналогії таких речей нам поки що не відомі. За умовами знахідки Невицький екземпляр можна датувати другою половиною XV – початком XVII ст.

Рис. 1. Невицький замок. Бубонець середини XV – середини XVII ст.

Основний – VII розкоп був розбитий в одному з приміщень замкового палацу у північній частині вздовж внутрішнього замкового рову (рис. 2) Метою проведення робіт було з'ясування функціонального призначення приміщення, визначення хронології його побудови і перебудов, а також накопичення

базової інформації для адаптації існуючого реставраційного проекту пам'ятки до історичних реалій. Також необхідно було остаточно з'ясувати час спорудження укріплень вздовж внутрішньої кромки внутрішнього замкового рову та їх конструкцію.

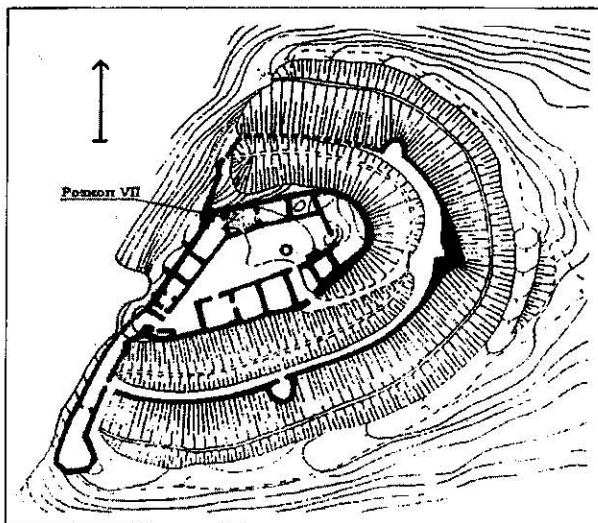

Рис. 2. Загальний план Невицького замку

базової інформації для адаптації існуючого реставраційного проекту пам'ятки до історичних реалій. Також необхідно було остаточно з'ясувати час спорудження укріплень вздовж внутрішньої кромки внутрішнього замкового рову та їх конструкцію.

Репером розкопу VII було обрано виступ фундаменту в північно-східному куті кімнати. Точка була розташована на 0,2 м вище від рівня верхньої поверхні ґрунту. Площа розкопу за розмірами трохи неправильного прямокутника приміщення 7,2×5 м склала 36 м². Стратиграфія складна, що пояснюється постійними перебудовами (рис. 3).

Верхній шар (глибина до 0,3 – 0,45 м) містив в собі змішане сучасне будівельне сміття вперемішку з артефактами більш давніх епох. Серед них виділимо залізну сокиру. (рис. 4, 1). Вона була знайдена на глибині 0,2 м біля самого порогу. Лезо сокири має пряму верхню грань довжиною 12,5 см, а знизу – виїмку та дещо опущене лезо висотою 8,5 см. Обух відламанний. Подібна сокира могла використовуватись як бойова і як виробнича, починаючи з XIII ст. За існуючою типологією – це тип VA, що має дуже розмите датування. Адже господарське використання подібних екземплярів на Західній Україні продовжувалось навіть до XX століття (Кирпичников 1966, 38). На цьому ж верхньому рівні у північно-західному куті приміщення, поряд із сокирою, зафіксовано досить глибоку (1,0 м) заокруглену яму, вириту у 60-70-х роках минулого століття під час проведення реставраційних робіт. В протилежному куті ще одна така ж яма. Можливо сокира була викинута під час шурфовки.

В наступному шарі, в центральній частині розкопу вздовж бровки А, Б-1 – А, Б-4 на глибині 0,5 – 0,7 м зафіксовано завали крупного каміння. Глибина його залягання поступово

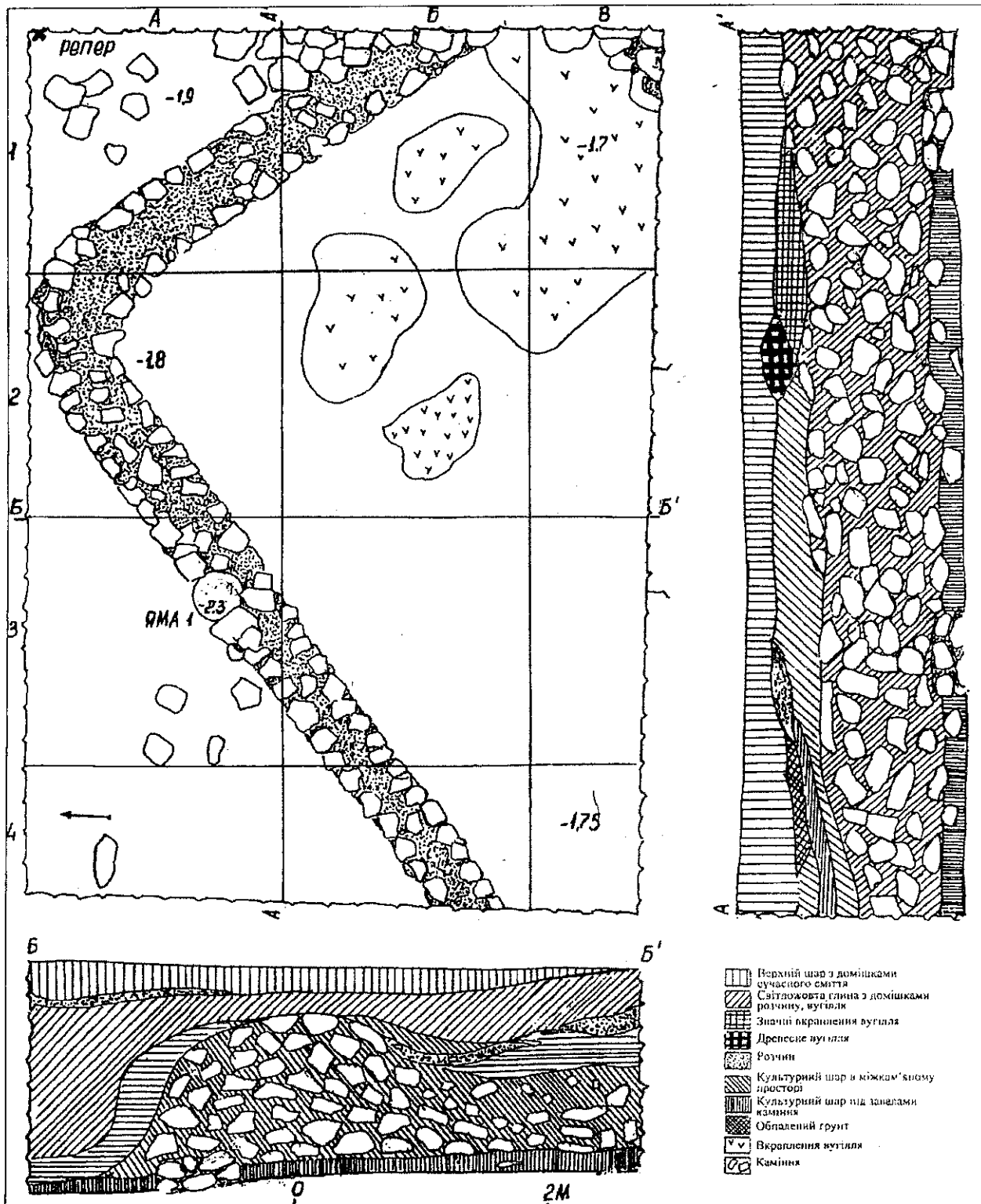

Рис. 3. Невицький замок. План розкопу VII

збільшувалась до північної і південної стінок кімнати. Таким чином, безсистемний завал каменя вздовж перпендикулярних розкопу розрізів набував форми напів-овалу. Глибина залягання каменя сягала 1,3-1,5 м. Пустоти між

камінням були заповнені сильно гумусованою глиною, фрагментами розчину та обмазки, зустрічаються також дрібні уламки кераміки. Поза суцільним нагромадженням каменя простежуються окремі пласти формування культурного

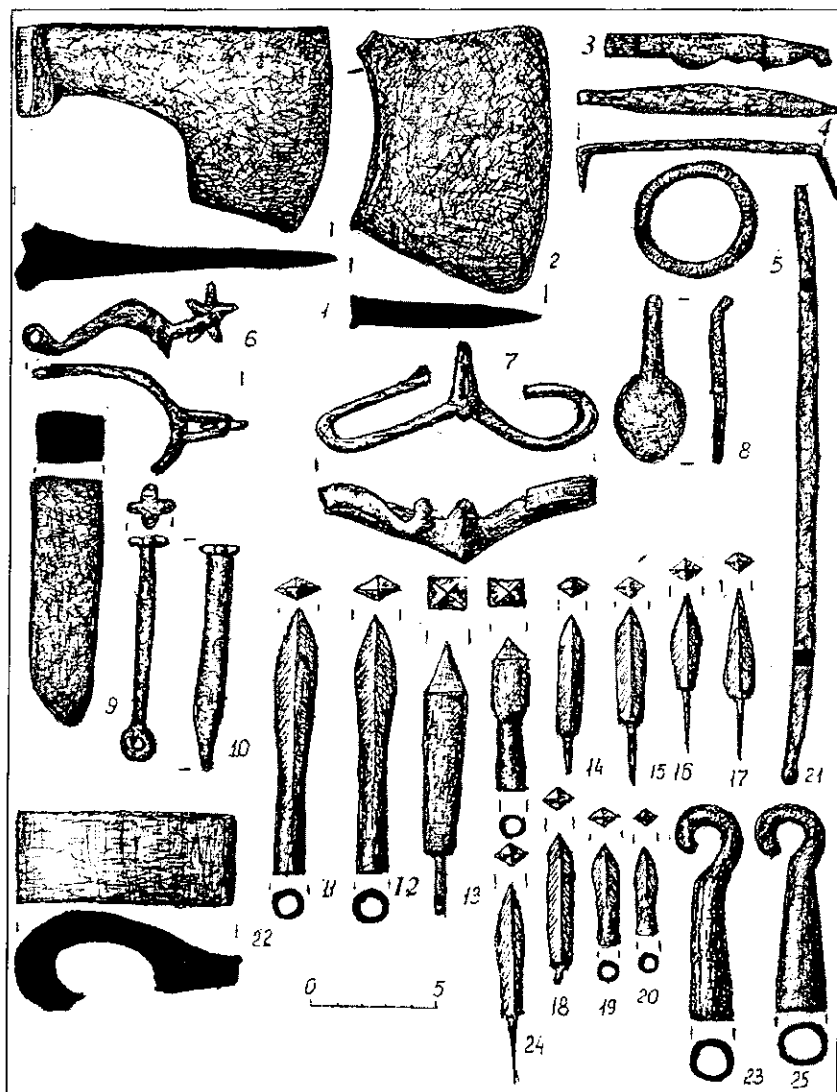

Рис. 4. Невицький замок. Залізні вироби розкопу VII

шару (рис. 3). Уламки деякого посуду з верхніх шарів – макітри і миски (можливо ринки), з внутрішньої сторони покриті яскраво зеленою поливою. Розписний посуд в Невицькому замку з'являється лише з кінця XV – початку XVI ст., майже одночасно з кахлями, вкритими поливою.

Окремі дрібні уламки кахлів зустрічалися на площі розкопу до глибини 0,4 м (за виключенням вказаних сучасних ям). Поливна кераміка та кахлі здебільшого є основною хронологічною ознакою верхніх шарів. Відбитки штампів на кахлях датуються другою половиною XVI – першою половиною XVII ст. (Földing 1998. 265-309). Частина з них, поліхромні, проте більшість покрита зеленою поливою. Інший керамічний посуд деколи досить важко піддається хронологічному визначенню, адже його уламки дуже дрібні, здебільшого форми посуду достатньо консервативні, особливо кухонної.

До глибини 0,8 м від рівня поверхні площі розкопу шари містили у собі кераміку, яка може

датуватися кінцем XIV – початком XVI ст. Уламки належать до кухонного і столового посуду.

Серед кухонного посуду домінують горщики і кришки коричневого вохристого кольорів. Поверхня посуду шорстка. Формувальна маса недосконало відмучена, в ній зустрічається дрібний пісок, дрібний шамот та жорства. Випал якісний, але не завжди наскрізний. Відігнуті вінці горщиків складного, але плавного профілювання. Плічка здебільшого орнаментовані прямими врізаними лініями. Частина горщиків з зовнішньої сторони орнаментована плямами чорного кольору.

Столовий посуд представлений глечиками, фрагментами макітер, тикв, кубків та мисок. Його відрізняє наскрізне обпалювання, менша шорсткість поверхні.

Переважали фрагменти глечиків білого кольору. Їх вінці прямі з відігнутими носиками. Більшість із них орнаментована чередою врізаних прямих та хвилястих ліній, як на рівні горла, плічок, так і тулуба. Фрагменти тикв і макітер, здебільшого прикрашені мальованим лінійним і хвилястим орнаментом охристого кольору. Кубки виготовлені з білої глини і оздоблені лінійним врізаним орнаментом повздовж всього тулуба.

На об'єкті зафіксована певна кількість дрібних шлаків та більше сотні металевих предметів господарського та військового призначення.

Масовими знахідками були наконечники стріл від арбалету або луку. Загалом на території розкопу знайдено 22 наконечника, із них 9 втулкових і 13 черешкових. Їх варіанти зображені на рис. 4 (11-20, 24). Абсолютна більшість наконечників в перетині ромбічної або квадратної форми. За вагою більшість із них відносяться до стріл від луку. Поступове накопичення і стратиграфія подібного матеріалу вимагає окремого розгляду. Всього на території пам'ятки знайдено більше 100 екземплярів наконечників стріл.

Досить цікавими є шпори (рис 4.6,7), які мають тільки по одному отвору кріплення. Словацькі дослідники відносять подібні до початку XV ст. (Slivka 1981)

Найбільш вдалимими і важливими слід вважати індивідуальні знахідки в квадраті В-І. Тут від-

Рис. 5. Монета Карла Роберта

сутній пізніший перекоп і, таким чином, вони створюють своєрідну стратиграфічно-хронологічну колонку. Дещо, правда, насторожує велика скупченість цих знахідок в цьому квадраті. Рознос в плані складає не більше 2 м².

На глибині 0,81 м від рівня поверхні було знайдено монету короля Карла Роберта (1307-1342), який був першим представником анжуйської династії на угорському престолі. Анжуйський герб зображений на реверсі монети (рис. 5). Приблизно з цього ж напластування (за умовами знаходження глибина залягання чітко не визначена – пласт 0,65-0,85 м) походить срібний перстень. Він оздоблений вставленим білувато-прозорим округлим камінцем або склом. Визначення на шільність та світло переломлення ще не було проведено. Камінець був закріплений з допомогою чотирьох держаків – кронштейнів (рис. 6). Подібний спосіб кріплення камінця або скла до персня серед знахідок XIV ст. нам невідомий. Кільце персня лите і зроблено, таким чином, під індивідуальне замовлення. Невеликий внутрішній діаметр 2,0 см свідчить про те, що, швидше за все, перстень жіночий.

Рис. 6. Перстень з камінцем

Рис. 7. Перстень із зображенням подвійного хреста

У цьому ж квадраті (B-1) на глибині 1,05 м знайдено ще один мідний кований перстень. Його кільце має накладну перемичку, яка дозволяє регулювати розмір діаметру. Діаметр кільця наразі складає 2,2 см. З лицьової сторони круга печатка (діаметр 9 мм) з виґравіруваним зображенням подвійного хреста (рис. 7). Персні подібної конструкції широко відомі у Словаччині та Угорщині з кінця XIII століття. Абсолютну аналогію за зображенням на печатці та накладним способом кріплення розплющених кінцівок кільця маємо у срібного персня, що походить з

поховання Дуцове (№ 769) біля м. Трнава у Словаччині. Тут воно датується другою половиною XIV століття (Ruttkaу 1979.77). Знахідки надзвичайно цікаві саме своїм зображенням і свідчать про високий соціальний статус їх володарів. Зображення подвійного хреста розповсюдилось в Угорському королівстві з початку XIII століття. Воно мало місце на гербі Роланда – паладіна Угорського короля Бейли IV (1235-1270 рр.). Різноманітні варіанти зображення хреста у цьому сторіччі спостерігаємо на гербах міст північно-східної частини Угорського королівства: Зволена, Тополчан, Шурані, Жиліна, Скалиці, Лєвочи та Нітри (Vrtes 1990). Наприкінці XIII століття спостерігаємо подвійний хрест на гербі останнього представника королівської династії роду Арпадовічів – Ендре III (1290-1301). Під час бойових дій на початку XIV ст. знаходимо зображення подвійного хреста на гербі основних конкурентів Карла Роберта: угорських королів Ладислава V (1301-1305) з роду Пшемисловічів та Отто Баварського (1305-1307). Карл Роберт (1307-1342), який утвердився на престолі у боротьбі з попередниками та у битві під Розгановцями 1312 р. остаточно зламав опозицію роду Обо. Останній володів землями та замками у нашому регіоні (в тому числі і Невицьким). Дуже швидко новий король дарує замок своєму приближеному магнату Д. Другету. Обидва, як король, так і його найближчий помічник ігнорують подвійний хрест як символ сепаратизму. Якщо у західній Словаччині, де розташований округ Трнава, наявність печатки з подвійним хрестом ще якось можна пояснити більш тривалим опором тамтешнього магната Матуша Чака, то в Невицькому ми не бачимо для цього жодних аргументів. Знайдений перстень повинен датуватись максимум початком XIV століття. Це підтверджується і стратиграфією розкопу.

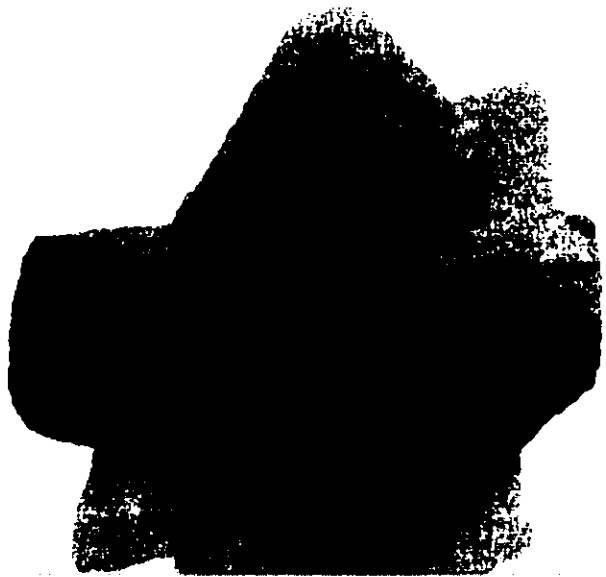

Рис. 8. Булава

У вказаному квадраті розкопу, але вже на глибині 1,38 м знайдено ще один досить цікавий і раритетний предмет – фрагмент бронзової булави або шестопера (рис. 8). Цей екземпляр належить до IV типу булав (Кирпичников 1966.49). Булава нараховує 12 пірамідальних шипів. Її висота 5 см. Діаметр отвору – 2,4 см. Як бойовий предмет подібні булави були розповсюджені у Центральній та, в основному, у Східній Європі у XII-XIII століттях. Особливо велика кількість екземплярів булав цього типу міститься на пам'ятках, які були зруйновані під час татарської навали. Поступово, починаючи з XIV століття булави втрачають своє первинне завдання і слугують швидше як символ влади, але при цьому стають більш вишуканими. Наш екземпляр достатньо простий.

Після розбору завалів каміння у центральній частині розкопу на глибині 1,5-1,8 м від сучасної поверхні зафіксовані залишки фундаменту споруди (рис. 3). Будівля зорієнтована по діагоналі сучасної кімнати. Її розміри досить великі – 4,2 х як мінімум 6. Товщина стінок на вапняному розчині коливається від 0,4 до 0,5 м. У рамках виявленого периметру досить сильно гумусовий ґрунт, скупчення кераміки. Будівля, швидше за все, відноситься до першого замкового будівельного горизонту. Проте роботи в силу не передбачених надзвичайних обставин довелось припинити. Розкоп ретельно законсервовано. Продовження робіт на об'єкті у 2006 році має велику перспективу. Ми впевнені, що хронологія виникнення і внутрішніх перебудов Невицького замку буде остаточно з'ясована.

Взагалі у результаті розкопок на Невицькому замку у 2005 р. зібрано цікавий матеріал, який

ще потребує свого подальшого осмислення і вивчення.

Проведено уточнення хронологічних горизонтів та етапів забудови пам'ятки. Здобуті матеріали значно поліпшують наше уявлення про побут населення середньовічного замку на різних етапах його розвитку. Все це слугуватиме безцінним джерелом для вдосконалення реставраційного проекту і майбутньої музеєфікації об'єкту.

Література

Дзембас О.В. Хронологічні горизонти пам'ятки Невицький замок // Науковий збірн. Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. VI, Ужгород. 2004.

Дзембас О.В. Дослідження Невицького замку у 2004 році. // АДУ. 2004. Запоріжжя. 2005.

Дзембас О., Кобаль Й. Невицький замок. Ужгород. 2005.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, кистени (IX-XIII вв.) // САИ. Москва, 1966.

Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. Москва, 1966.

Попович І.І. Курган куштановицької культури в с. Невицьке на Закарпатті // Археологія №50. 1985.

Dzembasz Ołeksandr. Előzetes jelentés a nevickei vár feltárásáról. // Jósza András múzeum évkönyve. Nyiregyháza, 1999.

Földing Z. A kisévárakról XV-XVII. századi kályhacsempei. // Jósza András múzeum évkönyve. Nyiregyháza, 1998.

Slivka M., Vallašek A. Hradky a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991.

Slivka M. Stredoveké hutníctvo a kováctvo na východnom Slovensku. // Historika Carpatica. IX /1980. Košice 1981.

Ruttkay A. Stredoveké umelecké remeslo. Tatrán. 1979. Vrteľ L. Rozprávanie o slovenskom znaku. Bratislava. 1990.

5 колонка

Наука в дзеркалі статистики: Держкомстат України наказом 09.09.2003 N 290 (20850-03), зареєстровано в Мінюсті України 25 вересня 2003 р. за N 852/8Г'73, затвердив «Інструкцію про порядок складання статистичної звітності N 1-наука (Звіт про виконання наукових та науково-технічних робіт)». Для кожного професійного дослідника, який одержує зарплатню з державного бюджету, цікаво, як визначаються різні категорії його діяльності, як «штатного» науковця. Цитуємо:

– Під науковими дослідженнями та розробками слід розуміти творчу діяльність, яка здійснюється на систематичній основі з метою збільшення обсягу наукових знань, у тому числі про людину, природу та суспільство, а також пошук нових сфер застосування цих знань.

Фундаментальні дослідження – це експериментальні або теоретичні дослідження, що спрямовані на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку, без будь-якої конкретної мети, пов'язаної з використанням цих знань. Результатом їх виконання є гіпотези, теорії, методи тощо. Фундаментальні дослідження можуть закінчуватися рекомендаціями щодо проведення прикладних досліджень для визначення можливостей практичного використання одержаних наукових результатів, науковими

публікаціями тощо.

Прикладні дослідження – це оригінальні дослідження, які здійснюються для отримання нових знань, але призначені головним чином для здійснення конкретної практичної мети чи завдання. Прикладні дослідження визначають можливі шляхи використання результатів фундаментальних досліджень, нові методи розв'язання проблем, сформульованих раніше.

Розробки – це систематичні роботи, що базуються на існуючих знаннях, отриманих у результаті досліджень і/чи практичного досвіду, і направлені на створення нових матеріалів, продуктів, процесів, пристроїв, послуг, систем чи методів. Ці роботи можуть бути також спрямовані на значне вдосконалення об'єктів, що вже існують.

До них відносяться такі види діяльності: розробка певної конструкції інженерного об'єкта чи технічної системи (конструкторські роботи); розробка ідей та варіантів нового об'єкта, у тому числі нетехнічного, на рівні креслення чи іншої системи знакових засобів (проектні роботи); розробка технологічних процесів, тобто способів об'єднання фізичних, хімічних, технологічних та інших процесів з трудовими в цілісну систему, що виробляє певний корисний результат (технологічні роботи).

Продовження – на с. 310

Залізняка Л.Л., Товкайло М.Т., Панченко Ю.В.

Інститут археології НАН України

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Дослідження ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянка на Черкащині в 2001, 2003–2005 рр.

Zaliznyak L., Tovkailo M., Panchenko Yu. Investigation of early Neolithic sites near Dobryanka village, Cherkasy region in 2001, 2003–2005. Four years investigation of early Neolithic sites Dobryanka 1, 2, 3 by the expedition of Kyiv-Mohila University gave the very rich flint and ceramic materials. Its represents the first stage of transformation aboriginal Kukrek Mesolithic culture under the oldest Neolithic influences from Danube region.

Стоянки біля с. Добрянка відкриті 1994 р. науковим співробітником ІА НАНУ В.М. Степанчуком (2000). Проти південної околиці розташованого за річкою Чорний Тікич хутора Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл. на трьох сусідніх мисах тераси були зафіксовані три пам'ятки з мікролітичним крем'яним інвентарем – Добрянка 1, 2, 3.

Пам'ятки розкопувалися протягом 4 сезонів (2001, 2003–2005 рр.) археологічною експедицією Національного університету «Києво-Могилянська Академія» під керівництвом Л.Л. Залізняка. Керівником розкопу Добрянки 2 у 2003 р. був В.О. Манько, а у 2005 р. – Ю.В. Панченко. На Добрянці 3 розкоп 1 вів у 2003–2005 рр. М.Т. Товкайло, а розкопом 2 Добрянки 3 у 2004 р. керував В.О. Манько. Загалом експедицією НАУКМА за чотири сезони розкопок стоянок біля с. Добрянки досліджено 202 м² площі пам'яток. Добуто чотири представницькі колекції крем'яних виробів загальною чисельністю ≈ 40 тис. екземплярів. Результатам досліджень присвячена низка статей (Залізник 2002; Залізник, Манько 2004; Залізник, Товкайло, Журавльов 2004; Залізник, Товкайло, Кухарчук 2005; Залізник 2005).

Стоянка Добрянка 1 розташована у сосновому лісі на піщаному мисі першої надзаплавної (борової) тераси лівого берега річки Тікич, проти південної околиці розташованого за річкою с. Добрянка. Займає обмежений з півночі та півдня двома вибалками мис вкритої старим сосновим лісом піщаної надзаплавної тераси, що піднімається на 6.5 м над рівнем річки. Південніше за балкою з джерелом – аналогічній порослій соснами піщаний мис висотою 6 м над рівнем річки, на якому розташована стоянка Добрянка 2. Через два вибалки на південь від Добрянки 1 над річкою досить висока (17 м над водою) гора, яка має гранітну основу. На краю цього не засадженого лісом узвишся, розташоване поселення Добрянка 3.

Розкопи Добрянки 1 та 2 розміщені на оточених соснами галявинах піщаних мисів борової тераси р. Тікич. Ці пам'ятки мають однотипну стратиграфію. Знахідки тяжіли до середньої та нижньої частини темного-бурого, гумусованого піщаного ґрунту. У його верхніх горизонтах знахідки менш численні. Потрапили вони сюди знизу внаслідок діяльності землерийних тварин. На Добрянці 1 ґрунт потужніший і темніший, сягає 1 м товщини. Ґрунт Добрянки 2 світліший, товщиною усього 0,7 м, значно менше насичений знахідками. Ґрунтовий шар перекритий нещодавно навіяним вітром жовтим піском, який на Добрянці 1 має потужність 0,2 м, а на Добрянці 2 місцями сягає товщини 0,4 м.

Ґрунт Добрянки 3 утворився не на пісках борової тераси, а на лесовидних супісках, що, на відміну від Добрянки 1 та 2, сприяло збереженню у культурному шарі нечисленних кісток оленів, косуль, бобрів, лисиць, а також великої та дрібної рогатої худоби. З нижньою частиною гумусу (потужність 0,7–0,9 м) пов'язаний культурний шар раннього неоліту. На всіх трьох стоянках Добрянки він фіксувався горизонтом гранітних уламків на глибині 0,5–0,6 м від поверхні ґрунту.

Добутий на стоянках Добрянки 1, 2, 3 однотипний крем'яний матеріал (рис. 1) морфологічно відповідає стандартам кукрецької культури. До типово кукрецьких виробів належать виразні серії олівцеподібних нуклеусів (рис. 1, 36, 37), типових кукрецьких вкладнів (рис. 1, 18–25), різців кукрецького типу (рис. 1, 34, 35), мікроплатівок та вістер з притупленим краєм (рис. 1, 2–16), в тому числі й абузівського (рис. 1, 1) та фатьмакобинського (рис. 1, 29–31) типів, округлих скребачок високої форми на

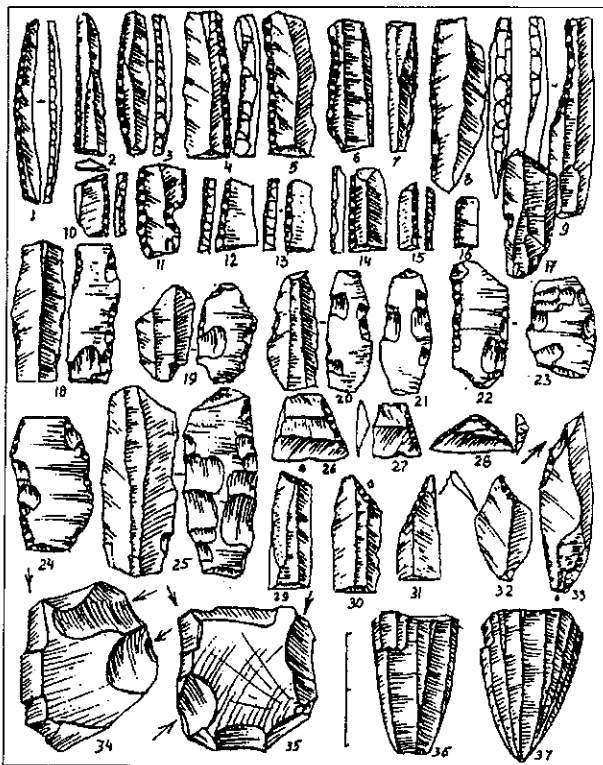

Рис. 1. Добрянка 2. Крем'яний інвентар

відщепках. Присутність у складі мікролітичного набору Добрянки уламків середньовисоких трапецій (рис. 1, 26, 27) свідчить про неолітизуючий вплив з боку буго-дністровської чи гребениківської культур. Крем'яні комплекси Добрянки мають аналогії в ранньо-неолітичних комплексах Південного Бугу, таких як Печери, Гайворон-Пеліжок, Мельнична Круча та Базьків Острів, і відрізняється від них хіба що архаїчнішим виглядом скребачок, численнішою серією мікроплатівок з притупленим краєм та наявністю абразивних вістер.

З цим кременем, очевидно, співвідноситься й основна маса фрагментів неолітичних горщиків. Виготовлений з грубими домішками трави посуд з шипастим дном, декорований лінійно-прогладженим орнаментом, що включає композиції у вигляді скісної сітки, прямих та хвилястих ліній, скоби, підтрикутних наколів (Залізняк, Товкайло, Кухарчук 2005, 13). Такий керамічний матеріал складом глиняної маси та орнаментациєю знаходить паралелі в ранніх комплексах БДК, а через них і в культурі Криш Молдови. Зокрема, за цими ознаками кераміка Добрянки знаходить численні паралелі серед ранньонеолітичних комплексів Південного Бугу (Базьків Острів, Митьків Острів, Соколиць 2 та 6, Печера) та Дністра (Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3). Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибинецької, соколицької та печерської фаз, а В. Маркевич – до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра.

Комплекси Добрянки представляють собою пізній, трапеційний Кукрек Правобережного лісостепу, який датується кінцем VII – першою половиною VI тис. В.С. (cal.) і відображає початковий етап неолітизації кукрецьких аборигенів під балкано-дунайськими впливами.

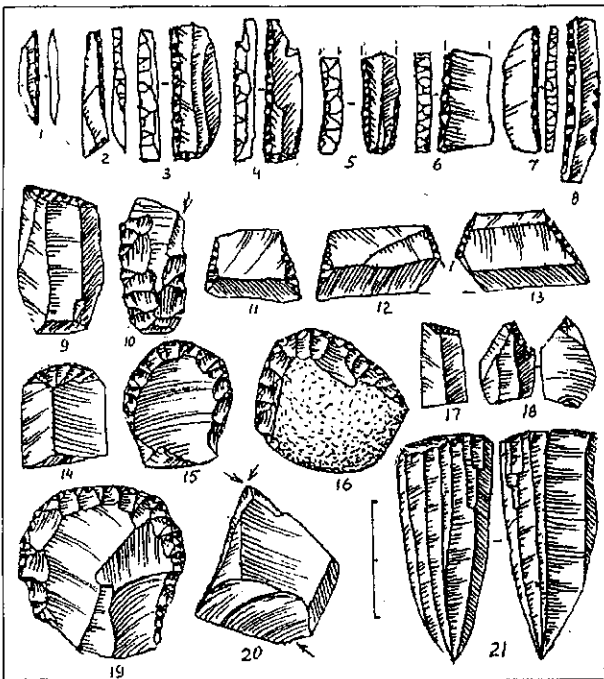

Рис. 2. Цариград II. Крем'яний інвентар

До нього належать кукрецькі в своїй основі пам'ятки типу Фрумушика Північної Молдови, Печера, Добрянка 1, 2, 3 Побужжя, Кізлевий 1, 5, Шулаїв 2 Надпоріжжя, Велика Андрусівка Середнього Подніпров'я, Лазарівка, Прибір 7а, Крушники Київщини, в матеріалах яких простежується вплив відтискної техніки обробки кременю балкано-дунайського неоліту (сплощені нуклеуси, правильні трапеції) та рання кераміка з елементами декору культури Криш.

Подібний синтез кукрецьких традицій з принесеними з Подунав'я гребениківськими, а можливо і кришськими, простежується на матеріалах пам'яток типу Фрумушика півночі Молдови (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка VI, Цариград II, Костешти, Фрумушика I). Наприклад, близькі паралелі Добрянці знаходимо в крем'яному комплексі Цариград II з верхів'їв р.Реут на півночі Молдови (Коваленко, Бодян 1999). Типологічно схожий на добрянські цілком кукрецький комплекс Цариград II також містить окремі гребениківські елементи (трапеції гребениківського типу, сплощені нуклеуси для відтискних пластин) (рис. 2).

Зрозуміло, що кукрецькі та гребениківські виробу у зазначених колекціях мають різне походження і належать до різних культурних традицій. Однак, їхня присутність в одних комплексах, у більшості випадків, є наслідком не механічного змішування, а синтезу двох культурних традицій. Така синкретична індустрія трапеційного Кукреку виникла у кінці VII – першій половині VI тис. В.С. (cal.) в процесі проникнення в середовище кукрецьких аборигенів – носіїв балкано-дунайських неолітичних традицій (культури Гребеники, Криш), що призвело до формування буго-дністровської неолітичної культури.

Література

Залізняк Л.Л. Дослідження кукрецької стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. Київ, 2002.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянки на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип.5. Київ, 2004.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянки 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип.7. Київ, 2004.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянок біля с. Добрянки на Черкащині Археологічною експедицією НАУКМА у 2001, 2003, 2004 роках // Магістеріум 20, Археологічні студії. Київ, 2005.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. // Кам'яна доба України. – Вип.7. Київ, 2004.

Коваленко С.И., Бодян С.А. Цариград II – поселение раннего неолита на р.Реут в Молдове // Stratum Plus. 1999. – № 2.

Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996. Київ, 2000.

Ибрагимова А.М.

Бахчисарайский государственный историко-культурный заповедник,

E-mail: aliyeibraim@ukr.net

Архитектурно-археологические исследования в Бахчисарае в 2005 г.

На территории Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника были проведены археологические исследования и разведки на комплексе памятников в районе Староселья (Салачик): Ашлама-сарай, кладбище Гази-Мансур, а также на территории Бахчисарайского дворцово-паркового ансамбля № 285 (г. Бахчисарай АР Крым).

Бахчисарайский Ханский дворец – памятник архитектуры, истории и культуры крымских татар государственного значения (охранный № 285) комплекс разновременных и разнохарактерных построек XVI–XVIII вв. К ранним памятникам относятся Портал Демир-Капу, Большая Ханская мечеть, Малая дворцовая мечеть, баня Сары-Гузель.

Изучение дворца, его истории и культуры насчитывает уже 200 лет. Но систематические археологические работы были начаты только в 2000 г. За этот период накоплен значительный археологический материал: открыты остатки архитектурно-строительных комплексов и отдельных сооружений, получено большое количество ремесленных изделий, предметов быта, памятников искусства и культуры.

В июле-сентябре 2005 года архитектурно-археологические исследования на территории Персидского двора были направлены на выявление планировки Персидского дворца, от которого сохранилась Соколиная башня и северная стена.

Все постройки «Персидского дворца» было предложено снести не только по причине их ветхого состояния, но и с целью экономии, однако Соколиная башня все же была сохранена. Исследования Персидского дворика начаты с северо-западной стороны. Раскопками 2004–2005 гг. предложено исследование жилых помещений «Старого гарема». Монеты Крымского ханства, Османской империи и Ливонии были найдены в слое подвального помещения «Старого гарема». Российская медь обнаружена в отопительной печи хамама № 2 Персидского дворика Ханского дворца.

В центре двора к отопительной системе объекта №2, раскопанного в 2003 г., был прирезан раскоп. Здесь были открыты помещения для купания. По предварительным данным – это хамам XVI в., о нём есть указания Манштейна (Манштейн 1920–1922), как о бане, примыкавшей к «Дворцу султанов» с западной стороны. Таким образом, раскопками 2000–2005 гг. на территории Персидского двора были открыты новые архитектурные объекты XVI–XVIII вв., отсутствующие на известных планах Ханского дворца XVIII–XIX вв.

Главный корпус Ханского дворца. Зал Дивана. Зал Дивана – Зал Совета и суда (зал заседаний Государственного совета Крымского

ханства) – относится к числу сооружений, сохранившихся от первого строительного периода. Характерной особенностью его являются капитальные каменные стены. Исследовательскими работами, проводившимися в 1961–1964 гг., установлено, что зал входил в ядро первоначально складывавшегося комплекса, что именно он был особенно близок подлинно восточной культуре. Манштейн оставил очень интересные сведения о зале: «Отсюда (из сеней) выход в просторную залу, с белым мраморным бассейном посередине». Побывавший во дворце в середине XVIII в. прусский лейтенант фон дер Гольц пишет: «Я вступил в длинную залу, высокий плафон которой был расписан всякого рода фигурами в ярких и чудесных композициях, между тем как стены сверкали золотыми изображениями и украшениями разнообразных видов». До пожара 1736 г. зал имел окна-витражи (верхний ряд) со всех 4-х сторон, хоры на 2-х сторонах (над входом и выходом) с наружными лестницами. Под сохранившимися хорами у входа – высокая балюстрада, за которой во время судебного разбирательства располагались приглашенные.

Печально известный «ремонт» 1820–1831 гг. не обошел и этот зал. Лепнина с потолка и стен была срублена, в результате появились: расписной плафон, роспись хор (тайника) в стиле ампира, на стенах трафаретный орнамент в стиле барокко. Реставрационные работы в центре зала под плитам обнаружили остатки фундамента бассейна и керамического водопровода.

В 2004 г. начаты раскопки Главного корпуса Ханского дворца. В Бассейном дворике со стороны восточного фасада Зала Дивана заложен шурф № 1 размером 2×2 м, глубиной 2,5 м от уровня дневной поверхности. Результаты, полученные во время этих исследований подтвердили воспоминания адъютанта фельдмаршала Миниха капитана Манштейна. В Зале Дивана были произведены археологические исследования в центральной части зала и заложены раскопы вдоль восточной стены на глубину 1 м.

В результате проведенных археологических исследований был выявлен уровень пола Зала Дивана первого строительного периода, относящегося к началу строительства Дворца (первая половина XVI века). В центре Зала обнаружены остатки гидротехнических сооружений на месте нахождения Мраморного фонтана, который был утрачен в начале XIX века.

Бассейновый двор. На рубеже XVI–XVII вв. вдоль восточного фасада Зала Дивана формировался Бассейновый двор.

Побывавший в Бахчисарае в 1820 г. французский путешественник маркиз де Кастельно подробно описывает эту часть дворца. Он упо-

минает галереи с балюстрадами, восемь клумб с цветами и рыб, плавающих в водоеме. Прямоугольный водоем с бортами, заполненный водой, и примыкающие к нему эстакады с галереями являются основным элементом композиции сада, а главная связующая идея принадлежит фонтану, расположенному в центре южной стены. Фонтан – мраморная прямоугольная плита с нишей, в глубине которой видны три ряда чаш, образующих каскад. Водоем соединен с фонтаном водосборным бассейном и желобом с изображениями волн, рыб, кипарисов, птиц, двух голов драконов, из которых вода льется в большой бассейн.

Образ воды, священный в исламе, нашел в этом саду соответствующую оправу в дорогом материале – мраморе и в утонченном языке орнаментики в османском стиле классического периода. В настоящее время трудно представить ту атмосферу, которая царилась здесь: светлые тона стен, обилие зелени, журчание воды и щебет птиц. К сожалению, во время ремонта 1820 – 1831 гг. деревянные галереи и беседка над водоемом были разобраны.

В июле – сентябре 2005 г. была исследована территория от Летней беседки до фонтана находящегося в южной стене Бассейнового двора. По всей этой площади было проведено понижение грунта на 0,4 м. В результате проведенных исследований было выявлено большое пятно серого грунта, после выборки которого была выявлена известковая вымостка, границы которой уходили под каменную кладку, почти полностью разрушенную. Вероятно, это пространство бассейна, который был разобран уже после замирания жизни во дворце. В пользу этого мнения говорит характерная планировка двора и сопровождающий материал из заполнения этого сооружения, состоящего из большого количества обработанных фрагментов мрамора белого цвета. Также был найден мрамор *in situ* в кладке стены, обрамляющей дно бассейна. Итак, в результате проведенных исследований была уточнена первоначальная планировка Бассейнового двора и выявлен новый архитектурный объект – бассейн. Судя по всему, это был каскадный бассейн, в который вода поступала из фонтана в бассейн № 1, перетекала в бассейн № 2, затем в бассейн № 3, находящийся с северной стороны Летней беседки. Водовод между бассейнами № 2 и № 3 приводил в движение фонтан, расположенный в Летней беседке.

Летняя беседка. Одним из самых интересных памятников архитектурного ансамбля Бассейнового двора является Летняя беседка.

В 1962 г. в ходе исследования на внешней северной стороне был заложен зонд. Зонд сохранен, и ныне можно увидеть часть стрельчатой арки и тонкой колонны из местного камня-известняка. По-видимому, беседка была сооружена одновременно с устройством Бассейнового садика в конце XVI – начале XVII в. Первоначально это было одноэтажное сооружение,

открытое с трех сторон, с тонкими изящными колоннами и стрельчатыми арками. После пожара 1736 г. беседка была перестроена мастером Омером: колонны усилили, надстроили второй этаж, в центре установили фонтан с бассейном.

Во время ремонта 1820–1831 гг. беседка была вновь перестроена: появились деревянные панели с оконными переплетами и цветными стеклами. Реставрационными работами 1960–1962 гг. были обнаружены и раскрыты относящиеся к XVIII в. изящные орнаменты на падугах и пейзажи над входом.

Малая дворцовая мечеть. Малая дворцовая мечеть относится к числу наиболее ранних сооружений дворца XVI в. Фасад ее скрыт стеной Бассейнового и Фонтанного дворов, и поэтому можно говорить только об архитектуре внутреннего интерьера, где доминируют византийские строительные приемы. Сооружение однокупольное, барабан и купола поддерживаются подпружными арками, которые опираются на пята и на выделенные на стенах пилястры. Реставрационными работами на северной стороне был заложен зонд на парусе купола, кроме того, снят набел и раскрыты росписи. Орнамент, обрамляющий михраб, восходит к XVII в., в нем присутствуют элементы турецкого и старого арабского искусства. Роспись стен датируется XVII–XVIII вв., а роспись купола относится к XIX в.

Рядом с мечетью строились фонтаны, служившие для омовений. Не был исключением и ханский дворец. Ведь попасть в мечеть можно только через Фонтанный дворик. Со стороны гарема был вход в часть мечети, предназначенной для женщин. Во время проведенных здесь исследований были обнаружены фундаменты этого помещения. Дальнейшие исследования дадут возможность определить период перестройки Малой дворцовой мечети. Вероятнее всего это относится к периоду реконструкции, проведенной во Дворце во времена печально известной деятельности И. Колодина (20-е гг. XIX в.).

Со стороны восточного фасада Малой дворцовой мечети заложен раскоп № 2 размером 20×5 м, глубиной 2,5 м. На глубине 2,15 м от уровня дневной поверхности выявлена каменная отмостка стены с восточной стороны мечети.

В юго-восточном углу стены бассейнового двора заложен раскоп № 3 (2,5×5×2 м). Результаты шурфовки позволили проследить западную стену Бассейнового двора от уровня дневной поверхности до основания фундамента.

Вдоль восточного фасада Зала Дивана проведено понижение грунта на площади 200 м² на глубину 1 м от уровня дневной поверхности. С северной стороны Летней беседки выявлены остатки бассейна, вытянутого с запада на восток (7×4 м).

Гарем. На территории дворца в Гаремном дворике в юго-западном углу Главного корпуса заложен раскоп № 4 (20×30 м). Здесь обнаружено основание стены Кофейной комнаты Главного корпуса, фундаментом которой служит стена более древнего здания, уходящего в глубь на

3,5 м от уровня дневной поверхности. В восточной части Гаремного двора на площади 600 м² проведены работы по понижению грунта на 1 м от дневной поверхности. С южной стороны Главного корпуса заложили раскоп до стены Бассейнового дворика и тем самым открыли южную сторону Главного корпуса и Малую дворцовую мечеть на полную высоту и вышли на уровень дневной поверхности XVI в. Богатый археологический материал, найденный во время раскопок вышеперечисленных памятников, включает в себя несколько новых архитектурных объектов, ранее неизвестных (бассейны, фонтаны), остатки материальной культуры XVI – XVIII вв.: большое количество фрагментов красноглиняной черепицы, черепицы с зеленой поливой, плинфы, керамических водопроводных труб, фрагменты штукатурки с росписями, фрагменты изразцов XVI в. из мастерских Изника, столовая посуда из фаянса XVI – XVIII вв. из мастерских Кютахии, китайский фарфор, фрагменты стеклянных изделий, значительное число светлоглиняных, красноглиняных, сероглиняных курительных трубок, изделий из металла – кованых гвоздей. Найдены железные кованые двери в западной стене Гаремного двора, обнаружены фрагменты архитектурных деталей бассейнов и фонтанов из белого мрамора.

Рассмотренные нами материалы позволяют по-новому подойти к оценке роли получения и изучения данных по строительству и архитектуре дворца. Их недооценка, к сожалению, довольно обычна для археологических работ. Между тем эти памятники, представляют значительный интерес не только сами по себе, но и для разработки большинства вопросов истории, экономики и политики государства. Исходя из этого, мы попытались сопоставить историографический аспект рассматриваемых источников с представлением о ханском дворце, как о дворцовом комплексе, как о комплексе в его историческом развитии. При этом особое внимание уделялось изучению стратиграфии культурных слоев и строительных остатков, вопросам раннепланировочной структуры Ханского дворца.

Архитектурно-строительное развитие дворцового комплекса из-за относительной ограниченности данных, естественно, не может быть в какой-то мере схематичным. Тем не менее анализ материалов раскопок и выводов работ как наших предшественников, так и полученных в последнее время, показывает гораздо детальнее и конкретнее, чем это было сделано ранее, дворец на различных этапах, дает возможность охарактеризовать и уточнить рамки этих этапов. В частности, сказанное относится ко времени начала строительства дворца и с какой его части велась застройка.

Все это свидетельствует о том, что в ближайшие годы основным направлением в раскопках дворца должны оставаться работы, позволяющие более полно осветить археологическую топогра-

фию дворца, в сочетании с изучением широкими площадями наиболее значительных комплексов – таких как Персидский двор, Зимний дворец, беседка Селямет-Гирая, Посольский двор, Восточный дворик Большой Ханской мечети.

Из основных вопросов, связанных с анализом развития дворцового комплекса, следует обратить внимание в первую очередь на выработку новой схемы формирования и развитие его на начальных этапах. Разработать эту схему позволили результаты архитектурно-археологического исследования дворца главным образом за последние 5 лет работы.

Так, в частности, в настоящее время имеется представление о характере застройки дворцового комплекса в XVI и XVII веках. Достаточно надежно выделяются две фазы строительства на этапе рубежа XV–XVI веков и середина XVIII века.

Особого рассмотрения заслуживает комплекс вопросов с анализом функционального назначения и реконструкции отдельных сооружений комплекса.

Соответственно существует ряд затруднений и при осуществлении объемно-планировочных реконструкций этих сооружений, в частности, в силу альтернативности возможных решений. Тем не менее, предлагаемые другими исследователями варианты реконструкции проверены нами на уровне наличной информации. Это позволяет достаточно надежно охарактеризовать дворцово-парковый ансамбль ханской резиденции XVI–XVIII вв. Предлагаемые нами восстановления выполнялись в соответствии с принятыми методиками реконструкции. Некоторые раскрытые архитектурно-строительные комплексы Дворца можно будет конкретнее реконструировать только при условии получения новой дополнительной информации либо в самом дворцовом комплексе, либо путем аналогий, например, Дворец в Эдирне и Дворец Топ-Капы в Стамбуле.

Не меньшую важность имеет стратификация дворцового ансамбля – надежного соотнесения архитектурно-строительных остатков с теми или иными этапами развития дворца.

Культурно-хронологические слои Ханского дворца в настоящее время, благодаря неоднократным проверкам при раскопках последних пяти лет, представляются в целом довольно надежно атрибутированными как по хронологии, так и по конкретной характеристике. Исследование архитектуры и строительства Дворцового ансамбля открывает широкие возможности для изучения методов градостроительства в Причерноморье и в Средиземноморье в целом.

Литература

Маништейн. Описание дворца Хана Крымского и столичного его города Бахчисарая, учиненное по приказу Графа Миниха, капитаном Манштейном. Сборник посвященный «Таврике». Статьи собраны проф. Саркизовым-Серезини. Москва, 1920–1922.

**Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Єлшин Д.Д.*,
Манігда О.В., Чекановський А.А.**

Інститут археології НАН України

** Державний Ермітаж (Росія)*

Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Єлшин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А. Исследование Десятинной церкви в Киеве в 2005 г. Начало новое исследование первого каменного храма Древней Руси – Десятинной церкви. Среди основных задач нового этапа исследования – выяснение реального состояния памятника, раскрытие всей его площади для уточнения его плана и структуры, комплексное архитектурно-археологическое изучение сохранившихся участков древних фундаментов, строительных материалов и технологий, анализ культурного слоя и стратиграфии прилегающей территории. Предварительные результаты исследований 2005 г. дают новую информацию, которая дополняет и уточняет имеющиеся сведения о Десятинной церкви.

Ivakin G.J., Kozjuba V.K., Lukomskij J.V., Elshin D.D., Manigda O.V., Chekanovskij A.A. **Research of the Desyatynna Church in Kiev in 2005.** New researches of the Desyatynna Church, the first stone temple of Kyivan Russ has been started in 2005. According to this fact there are some primary tasks. For the first time it is important to find the real state of the building constructions out and recover the whole area of the monument. That will give an opportunity for the researchers to confirm an exactness of the plan and monumental structure. Next step in the discovering is revising all the parts of building constructions that were saved. It includes studying an architectural technology and materials, analyzing the culture layer and stratification.

За розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 р. № 60-р. «Про проведення археологічних досліджень на земельній ділянці із залишками фундаменту Десятинної церкви» 2005 р. було розпочато нове дослідження видатної пам'ятки архітектури X ст. – Десятинної церкви. Польові роботи проводились протягом липня-листопада Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ у тісному співробітництві з сектором архітектурної археології Державного Ермітажу (СПб). Незважаючи на те, що пам'ятка і територія навколо неї неодноразово досліджувались (К. Лохвицький 1824 р., М. Єфімов 1826 р., Д. Мілеєв 1908–1912, 1914 рр., Т. Мовчанівський 1936–1937 рр., М. Каргер 1938–1939 рр.), залишилось та виникло у ході розвитку знань в галузі давньоруської архітектурної археології чимало питань, пов'язаних, насамперед, з архітектурою пам'ятки та її будівельною технологією. Серед них – взаємозв'язок тринавного ядра церкви та «галерей», час і послідовність спорудження різних частин церкви, час ремонтів, наявність прибудов до західного фасаду церкви, будівельні матеріали тощо.

В дослідженнях також брали активну участь співробітники ІА НАНУ (О.Д. Козак, О.В. Комар, Є.В. Пічкур, С.М. Разумов, М.М. Дараган, І.Г. Тарасенко), фахівці Державного Ермітажу О.М. Іоаннісян, П.Л. Зиков, тимчасові співробітники В.С. та О.В. Шелягови (архітектурна фіксація), Т.І. Левченко, С.І. Репа, студенти київських вузів тощо. Крім ручних архітектурних обмірів вцілілих мурованих решток церкви, була здійснена їх ретельна фіксація за допомогою електронного тахеометра для складання плану у масштабі 1:20 (М.М. Дараган).

Під час розкопок 2005 р. досліджувалася площа близько 1200 м², що переважно знаходилась в межах захисного павільйону, який

наприкінці року звели над більшою частиною решток фундаментів. Ділянки на схід (апсидна частина) та північ (галерея) не розкопувалися. Вдалося повністю розкрити ділянки вцілілих давніх фундаментів церкви, які були зафіксовані попередніми дослідженнями у XX ст. Це, насамперед – підмурки західної стіни на всю їх довжину – близько 35 м (з фундаментами кутових пілястр включно) та частина південної стіни завдовжки близько 33 м, а також ділянки внутрішніх стін, що разом склали близько 102 м збережених мурувань храму давньоруського часу.

Дослідження 2005 р. в цілому підтвердили місця і характер ведення робіт Д. Мілеєва, зафіксовані в його щоденниках. Зокрема, були встановлені межі розкопок 1911 р., а саме на північно-західному розі Десятинної церкви та ділянки перед західним фасадом біля кутів церкви. Були заново вибрані шурфи 1910 р. при східній стіні церкви XIX ст. Підтверджено, що бровки між шурфами (ямами) Д. Мілеєва часто не розбирались і вони містять цінну інформацію про стратиграфію пам'ятки. Також остаточно з'ясовано, що поза межами фундаменту церкви XIX ст. (але всередині церкви X–XI–II ст.), біля її північно-східного кута та вздовж північної стіни збереглися ділянки загальною площею близько 60 м², які не були розкопані Д. Мілеєвим.

Як з'ясувалося, в середині контуру церкви XIX ст. ділянка площею близько 50 м² (що прилягала до її північно-східного кута) виявилася не повністю дослідженою під час розкопок М. Каргера. Частина цієї ділянки зовсім не вибиралася, там зафіксовано різночасові об'єкти. Інша, більш значна, була вибрана фактично до материка, але в ньому залишилися недослідженими деякі ранні об'єкти, зокрема, поховання X ст. Також не розкопаною попередніми до-

слідниками виявилася ділянка довжиною 15 м, що прилягає до центральної частини західного фасаду давньої Десятинної церкви.

Якщо розкопи Д. Мілеєва були засипані викидами з них, причому часто навіть з так званою «зворотньою» стратиграфією, то площа розкопів М. Каргера (більша частина всередині фундаментів XIX ст. і зовнішні траншеї вздовж західного і південного фасадів церкви) – щільною привозною глиною з домішками будівельного сміття XIX–XX ст. і шлаків. Ця остання засипка була здійснена вже після війни, у 40-х роках. Практично котловани залишалися незащипаними близько 10 років. Вся площа пам'ятки була закрита вимостою з кварциту плану собору 50-х та початку 80-х років XX ст., бетонними стяжками, гарцовкою та двома рівнями асфальту. Тому, для прискорення робіт, значну частину площі розкопу – $\approx 500 \text{ м}^2$ – (перш за все ділянку М. Каргера 1938–1939 рр.) було вибрано механічним способом під наглядом фахівців.

В 2005 р. було досліджено 28 м^2 культурних нашарувань, які не розкопувались раніше. Численні планування, будівництва та розкопки території Десятинної церкви, які здійснювались в XVII–XX ст., не зберегли *in situ* шару руйнації пам'ятки.

В середині церкви та по її периметру збереглися ділянки стратиграфії, що відносяться до язичницького часу. В шурфах, закладених на захід від церкви, зафіксовано поступове падіння рівня материка в північному напрямку. Відповідно збільшується потужність однорідного чорного, з включенням ліпної та гончарної кераміки, кісток тварин, шару над материком – від 0,4 м (шурф № 8 навпроти другого з півдня прясла західної стіни) до 1,0 м (шурф № 10 – третя з півночі пілястра цієї ж стіни).

Вздовж південного фасаду церкви майже від південно-західного кута на відстані 2,5–3 м від фундаменту стіни отримано стратиграфічний розріз довжиною 11 м, який проілюстрував функціонування на цій території курганного могильника X ст. Одне з поховань (№ 25) належало дитині і було здійснене в округлій ямі 1,1 \times 1,0 м. Розмір труни – 0,85 \times 0,4 м. Руки кістяка були випростані вздовж тулуба і трохи зігнуті в ліктях. Біля лівого плеча знайдено підвіску-ікло. Поховання орієнтоване на північ. Могильна яма була заглиблена в материк на 0,75 м. На висоті 0,4 м над рівнем материка прослідковано незначний прошарок вугликів довжиною 2,3 м, а на висоті 0,6–0,7 м – потужний вуглистий прошарок, що містить ділянки пропеченого до помаранчевого кольору ґрунту. Довжина цього прошарку в стратиграфії – 3 м. Він лежав в основі кількешарового сферичного насипу. З обох боків від ями поховання зафіксовані заглиблення в материк, над якими простежуються просідання культурних нашарувань, які можна пов'язати з курганним ровиком. Ширина насипу, простежена в стратиграфії, складала не

менше 4 м, причому могильна яма помітно зсунута відносно центру кургану. Верхня частина насипу зрізана нівелюванням території перед будівництвом Десятинної церкви. Простежена висота курганного насипу, що розташовувався в природній западині, становила 1,2 м.

Також було досліджено ще дві безінвентарні інгумації язичницького часу – на захід від церкви і на площі її підкупольного квадрату. Доволі насиченою виявилася стратиграфія, що зафіксована в межах центрального ядра Десятинної церкви, де збереглися непорушені бровки попередніх розкопок. Нашарування налічують по декілька вуглих страт і пластів, що мають штучне походження та містять дрібні уламки ліпної й кружалної кераміки, кальциновані кістки – сліди функціонування могильника IX–X ст.

В місці, де фундаментний рів північної стіни підходить до північно-західного кута церкви, при зачистці дна рову виявлено гумусовану пляму об'єкту діаметром 1,55 м, що був пронизаний кілками субструкцій підмурку. Ще один об'єкт до-християнського часу зафіксовано в бровці шурфу Д. Мілеєва біля східної стіни церкви XIX ст. Обидва об'єкти будуть досліджуватись в наступному сезоні.

Біля північно-західного кута церкви в площі розкопу Д. Мілеєва на рівні материка на довжину 4,4 м простежено зовнішній край рову Старокиївського городища. Від краю (на ширину 1 м) рів похилий, і тільки потім різко поглиблюється. Зазначимо, що закінчення фундаменту північної пілястри північно-західного кута на 0,1–0,2 м заходить в площу рову.

Вцілілі фундаменти Десятинної церкви збереглися в гіршому стані, ніж на час досліджень М. Каргера. Зокрема, кладка наземних стін в південно-західному куті церкви ще в 1938–1939 рр. містила до десяти рядів плінфи. Зараз вона збереглася на висоту до 3–4 рядів, а подекуди (як друге із заходу прясло південної стіни) зовсім втрачена. Також, у значно гіршому стані, ніж на аксонометрії фундаментів М. Каргера, зберігся північно-західний кут церкви, проте в 30-ті роки він не досліджувався, а збереженість цього кута відповідає матеріалам щоденників Д. Мілеєва. Ще розкопами М. Каргера було з'ясовано, що в тринавному ядрі Десятинної церкви не збереглося *in situ* жодної ділянки підмурків. Сьогодні розкрито декілька ділянок фундаментного рову цієї частини церкви зі слідами системи кілків від субструкцій.

В розкопах Д. Мілеєва, що розкрили обидві подовжні стрічки центральної нави на схід від фундаменту стасівської церкви XIX ст., в перевідкладеному стані зафіксовані скупчення червоного кварциту, який, ймовірно, використовувався в фундаментах ядра церкви. На цих же та інших ділянках на дні ровів прослідковано прошарок щебеню з жовто-коричневого залізного пісковика, який, згідно з результатами

досліджень Д. Мілеєва 1908 р., застосовувався в основі платформи фундаменту церкви під вітварною частиною.

Згадані розкопи Д. Мілеєва 1910 р. на схід від підкупольного квадрату вказали на відсутність поперечної стрічки фундаменту, яка мала б відповідати східній парі стовпів підкупольного квадрату. Повторна вибірка цих розкопів у 2005 р. і вивчення збереженої стратиграфії підтвердили спостереження Д. Мілеєва – поперечна стрічка була тільки викопана і фактично одразу ж засипана. Вона не має жодних ознак існування фундаменту – субструкції на дні та будівельних решток в засипці. Відсутність фундаменту на цій ділянці згаданої стрічки свідчить про певні корективи, які вносились в план церкви по ходу її зведення, та ставить питання про форму східної пари стовпів підкупольного квадрату.

Вцілілі фундаменти можна умовно розділити на дві частини, які суттєво відрізняються одна від іншої. Перша з них – це ділянка західного підмурку від його північного краю і майже до другої з півдня пілястри. Цей відрізок характеризується певною структурною однорідністю: в забутовці використано лише сірий пісковик і, як виключення, сіро-коричневий сланець; основний масив розчину – біло-сірий, дуже щільний; інші види розчину – жовто-коричневого відтінку та білий з великою кількістю вапна – є локальними і лежать горизонтально, що вказує на технологічну етапність спорудження фундаменту; повна відсутність у фундаменті червоного кварциту та вирівнюючих рядів плінфи. Зазначимо також, що фундамент північної стіни церкви на 0,8 м глибший за фундамент західної стіни, що підходить до північно-західного кута (рис. 1).

Інший тип фундаменту – південне прясло західної стіни, південна стіна та інші ділянки південної галереї, має іншу характеристику. З поміж застосованих в підмурках каменів переважає червоний кварцит, причому в деяких пряслах використано виключно цей різновид. Серед інших видів – пісковик (як валунний, так і колотий, квадровий, з чіткими площинами та гранями), граніт, вапняк, пірофілітовий сланець, мармур. Уламки останніх з названих мінералів мають чіткі ознаки вторинного використання, оскільки спочатку вони були частинами плит (гладких та різьблених) та капітелями чи базами колон, і після фрагментації застосовані в забутовці фундаментів, зокрема, в західному пряслі південної стіни (рис. 2) та відповідній йому паралельній стіні південної галереї.

Інша особливість – застосування плінфи для вирівнювання рядів каменю в фундаменті, була використана в частині фундаменту західного фасаду та на окремих ділянках південного. В цій частині Десятинної церкви простежується більше різноманіття будівельних розчинів, що іноді розташовані вертикально чи уступами

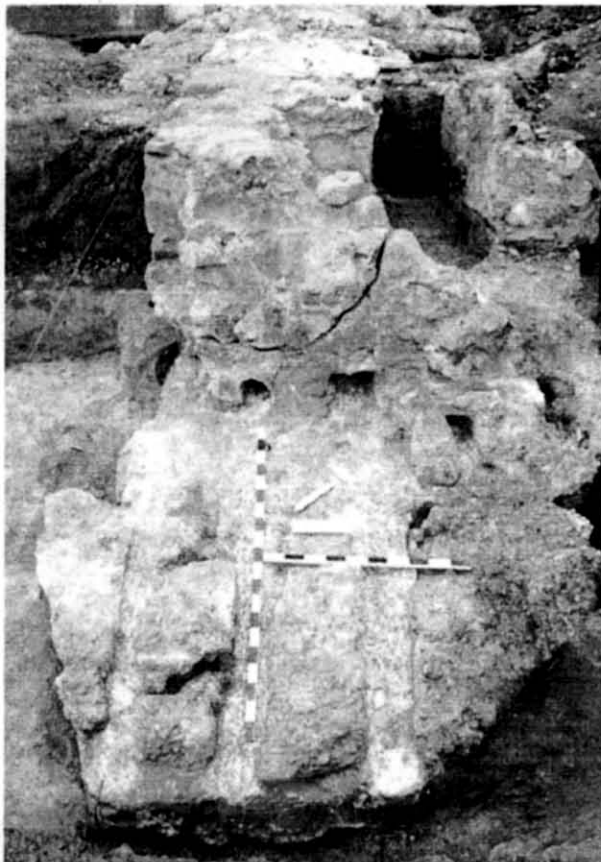

Рис. 1. Фундамент північно-західного кута церкви зі слідами субструкції

Рис. 2. Різьблений камінь у забутовці фундаменту південної стіни Десятинної церкви

відносно один іншого, і це опосередковано свідчить про їх хронологічну відмінність. Ще одна деталь – наявність кількох вертикальних швів – вказує на певну технологічну послідовність зведення окремих частин фундаментів.

Загальний попередній аналіз збережених фундаментів свідчить про масштабні перебудови та ремонти Десятинної церкви, можливо, у

Рис. 3. Уламок плінфи з грецьким клеймом

20–30-х рр. XII ст. Найкраще це простежується в найбільш збереженій південно-західній частині храму. Були розібрані не тільки стіни, але й частково фундаменти церкви. В заново зведених ділянках фундаментів використано плінфу 28,5–29×24–25,5×4,5–5,5 см, яка не тільки за форматом, але й за сировиною і принципом формовки суттєво відрізняється від плінфи кінця X ст. Саме реконструкцією можна пояснити вже згадані вище особливості фундаменту цієї частини церкви – різноманітність застосованої кам'яної сировини, в тому числі з використанням різьблених уламків, наявність кладок-вставок з плінфою XII ст. і інші типи розчинів.

Також реконструкцією може пояснюватися планова відмінність північно- і південно-західного кутів церкви. Якщо в першому в первинному вигляді фіксується проста хрестоподібна форма кутової пілястри (її західна частина виступає на 1,05 м, в той час як північна – на 1,7–1,75 м, слугуючи своєрідним контрфорсом), то в іншому – фігурний виступ фундаменту, який, ймовірно, відповідає кутовій пілястрі без внутрішнього кута. Можливо, після реконструкції XII ст. так само виглядав і північно-західний кут, адже фундамент його пілястр був частково розібраний і перекритий (разом з внутрішнім кутом) цем'янковою забутовкою-вимосткою потужністю не менше 0,4 м.

Суттєвим доповненням до плану-реконструкції Десятинної церкви, опублікованого М. Каргером, є знахідка двох прибудов давньоруського часу до західного фасаду церкви. Рештки однієї з них у вигляді двох ділянок фундаментів зафіксував ще Д. Мілеєв в 1911 р. У 2005 р. вдалося дослідити ще одну частину цієї прибудови.

Вона розташовується біля північно-західного кута навпроти північного прясла і є стіною, що проходила паралельно фасаду церкви впритул до неї. Збережена довжина ділянки фундаменту – 2,1 м, ширина – 1,4 м, висота – до 1 м. З південного боку він зрізаний кутом церкви XIX ст. Фундамент – на глиняному розчині. Нижні 0,6–0,7 м – чиста глина, вище – забутовка на глині будівельних матеріалів вторинного використання – уламків червоного кварциту, сірого пісковика, пірофілітового сланцю (зі слідами цем'янкового розчину і навіть рештками тиньку), а також плінфи – тонкої X ст. (кілька дрібних уламків) та червоно-коричневої, добре випаленої, з окремими включеннями кварциту, плінфи розміром 32×28×4–4,5 см. Датування прибудови – XII ст.

Інша прибудова знаходилась перед західним входом до церкви, навпроти центрального прясла. Її рештки зафіксовані на планах К. Лохвицького та М. Єфімова і після розкопок 20-х рр. XIX ст. не обстежувались. Її фундаменти виходять на пілястри центрального прясла. Фундамент південної стіни прибудови частково знищений фундаментом ганку церкви XIX ст., але в південно-західному куті притвору частково збереглась навіть плінфяна кладка стіни. Західний притвор поки не досліджувався, за виключенням незначної ділянки його північної стіни, що потрапила в площу шурфу 10. Тут на довжину 1,0 м зафіксовано фундамент прибудови, який зі східного боку був зрізаний траншеєю М. Каргера, що пройшла вздовж західного фасаду. В перетині фундаментний рів мав трапецієподібну форму і трохи звужувався донизу. Його розміри: ширина зверху – 0,8–0,9 м, знизу – 0,7 м; глибина – 0,95 м. В забутовці фундаментного рову знаходилось перемішане з суглинком будівельне сміття – уламки плінф, цем'янкового розчину, кварциту, полив'яних плиток, сколи шиферу. Серед плінфи трапляються як тонкі – 2–2,5 см, 3–3,5 см, так і товсті – 5–6 (до 7) см. Ширина однієї з товстих цеглин – 16 см. За форматом цегляного бою з фундаменту ця частина прибудови попередньо може датуватись часом не раніше рубежу XII–XIII ст.

Серед знахідок, пов'язаних з будівництвом і оздобленням Десятинної церкви, відзначимо уламок плінфи з частиною клейма на постелистій площині, де на заглибленому прямокутному полі присутні дві рельєфні грецькі літери (рис. 3), а також кілька уламків з відбитками лап та ратиць дрібних тварин. Знайдено багато уламків фресок (в двох випадках – з літерами графіті) та тиньку (один – з малюнком-графіті), кубики настінної смальти. До мозаїчних композицій підлоги храму належать фігурні мармурові елементи (кубики, шестикутники, сектори дуг) та великі фрагменти смальти, іноді по декілька в цем'янковому розчині. Зафіксовано також три уламки пірофілітових плит зі

слідами різьбленого орнаменту та два уламки мармурових плит з бортиками, які могли належати до передвітварної огорожі або до перил хорів. Крім інтер'єрних деталей, які було вторинно використано в забутовці підмурків, знайдено ще кілька кам'яних блоків з різьбленими уступами.

З ремонтом церкви за часів Петра Могили можна пов'язати кілька великих блоків кладки, зафіксованих в перевідкладеному стані біля другого з заходу прясла південної стіни. В них разом з цем'яною присутній світло-коричневий глинистий розчин з цеглою товщиною 6 см. Аналогічний розчин зберігся *in situ* в основі стіни з внутрішнього боку згаданого прясла. До цього ж часу належать уламки цегли з кількома шарами побілки на торцевій частині, що повторно були використані в фундаменті церкви XIX ст.

Імовірно, до XVI–XVIII ст. належать два десятки поховань, зафіксованих в шурфі 8 на захід від церкви. Їх глибина – від 1,3–1,4 до 2,1 м від сучасної поверхні (до 0,2–0,4 м в материк). Орієнтація – на південний захід, за Десятинною церквою. Більшість поховань пошкоджена ямами інших поховань. В кількох випадках прослідковано деревний тлін і саму деревину від трун; в більшості випадків збереглися залізни цвяхи. Тільки в одному похованні (№ 5) на грудях знайдено свинцевий хрестик XVIII ст.

Як вже зазначалось, під час спорудження стасівської церкви XIX ст. активно використовувались будівельні матеріали давньоруського часу. В нижній частині фундаменту прослідкована забутовка з великих каменів (в основному – пісковика) зі слідами цем'янового розчину, уламками пірофілітових плит, шматками цем'янки, битою плінфою. Вище – кладка на вапняно-піщаному розчині, яка в основному складається з плінфи. В фундаменті зустрічаються невеликі блоки по 2–3 плінфи на давньому розчині. Північна половина східного та східна частина північного фундаментів церкви збереглися на повну висоту до рівня цоколя – 2,1 м, на інших ділянках на 1,2–1,5 м нижче.

До оздоблення церкви XIX ст. належать прямокутні плитки підлоги 22×22 см з мармурованого вапняку та кварциту, уламки мармурового різьбленого декору та гіпсової ліпнини, монохромні розписи стін. Окрему категорію знахідок склали рель'єфні червоно-коричневі кахлі з рослинним орнаментом.

Серед індивідуальних знахідок з культурного

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А.,

Абишкіна О.А., Чміль Л.В., Оногда О.В.

Інститут археології НАН України

Дослідження на території Старого Арсеналу в Києві

За розпорядженням Кабінету Міністрів України № 49-р від 03.03.2005 р. «Про створення культурно-мистецького та музейного комплексу

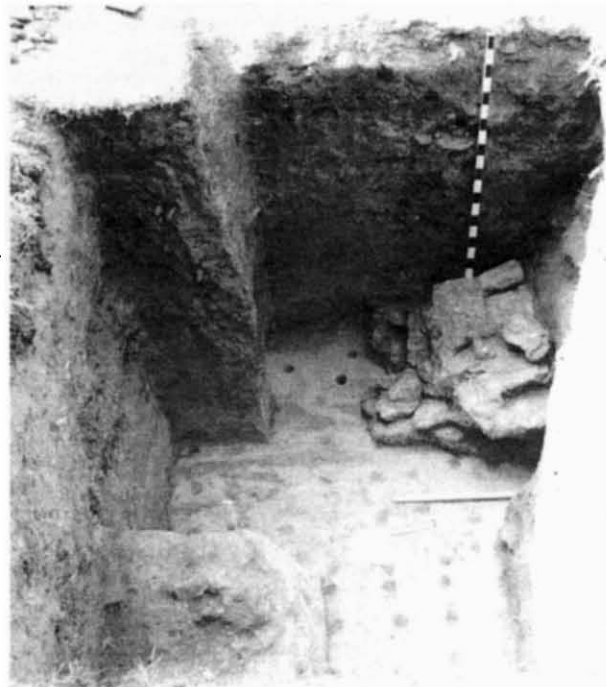

Рис. 4. Залишки фундаменту «південного палацу»

шару можна відзначити уламок пірофілітового пряслиця з шару до будівництва церкви, бронзову сокирку-підвіску та кримсько-татарську монету XVI ст.

В одному з шурфів розкрито північно-західний кут «південного» палацу. В ньому *in situ* збереглась частина фундаменту з використанням жовто-коричневого пісковика в підшві та червоного кварциту на цем'яновому розчині, а також система кілків субструкцій (рис. 4). Фундаментний рів палацу був заглиблений у материк не менш ніж на 1,25 м, що суттєво уточнює інформацію Д. Мілеєва, яку повторив М. Каргер. Повна тотожність характеру фундаменту та використаних в ньому будівельних матеріалів (насамперед, різновидів каменю) ядра Десятинної церкви та «південного» палацу вказують на можливість одночасності їх зведення. Проте конкретна черговість будівництва цих споруд залишається дискусійною.

Під час досліджень 2005 р. відібрано велику кількість зразків для антропологічних, палінологічних, мінералогічних, гранулометричних, петрографічних, радіовуглецевих та інших аналізів. Роботи на пам'ятці та території біля неї мають бути продовжені у 2006 р.

«Мистецький арсенал» на території старого Арсеналу кінця XVIII ст. по вул. Січневого повстання, 28–30 у Печерському р-ні протягом липня-груд-

ня 2005 р. були проведені охоронні новобудовні археологічні дослідження.

З писемних джерел, картографічного матеріалу та історіографії відомо, що на цій території протягом XVII – початку XVIII ст. існував дівочий Вознесенський монастир. Точна дата заснування монастиря невідома, проте його утворення пов'язується з ім'ям архимандрита Києво-Печерської Лаври Єлисея Плетенецького (1599-1624 рр.). За ігуменства Марії Магдалини (1688-1707) – матері гетьмана Івана Мазепи – на цій території були здійснені масштабні будівельні роботи. Замість дерев'яних споруд монастиря у 1701-1705 рр. споруджено муровані Вознесенська церква, трапезна падала та Покровська церква та дзвіниця. У зв'язку з розгортанням будівництва Печерської фортеці після 1711 р. Вознесенський дівочий монастир було переведено на Поділ і об'єднано з Флорівським. На місці монастиря влаштовано цейхгауз, пізніше Артилерійський двір. Вознесенську церкву перетворили на гарнізонний храм, а в трапезній зберігали порох та бомби. Протягом другої половини XVIII ст., перш за все під час будівництва існуючої споруди Арсеналу (1784-1798 рр.), всі кам'яні споруди колишнього Вознесенського монастиря було розібрано.

Дослідження 2005 р. провадилися на внутрішньому дворі корпусу Арсеналу на загальній площі близько 8700 м². Прямокутник арсенальського подвір'я 110×80 м поділено на чотири розкопи, які з часом було об'єднано.

Майже на всій дослідженій площі культурні нащарування було сплановано протягом XVIII – XX ст. Всі виявлені археологічні об'єкти зафіксовано у заглиблених в передматериковий та материковий суглинок ямах. Материк починався з глибини 0,7-1,0 м від рівня сучасної денної поверхні.

Загалом досліджено понад 100 об'єктів та господарчих ям, а також близько 250 ґрунтових поховань, з яких 12 знаходились в цегляних склепах та вимостках. Серед них і пошкоджений пізнішими плануваннями кам'яний надгробок генерал-майора Семена Івановича Сукіна, який у 1737 – 1740 рр. був кийвським цивільним губернатором. Бокові площини надгробка багато прикрашені різьбленням геральдичного типу та написом на західному торці. Барельєф було розписано червоною, синьою та зеленою фарбою.

Всі археологічні об'єкти датуються в межах XIV – XVIII ст. Окремі матеріали давньоруського часу (фрагменти плінф, цем'яночного розчину, кераміки, скляних браслетів) походять з перекопних нащарувань або знайдені в заповненні об'єктів XIV-XVIII ст.

Серед об'єктів XIV-XVI ст. привертають увагу залишки двох будівель кінця XV – початку XVI ст., які носять сліди пожежі. В одній з них знайдено чотири кістяні шахові фігури, хрестик-накладка, серезка, фрагменти мідної накладки, книжкова застібка (рис. 1, 1, 2, 3, 4), ніж.

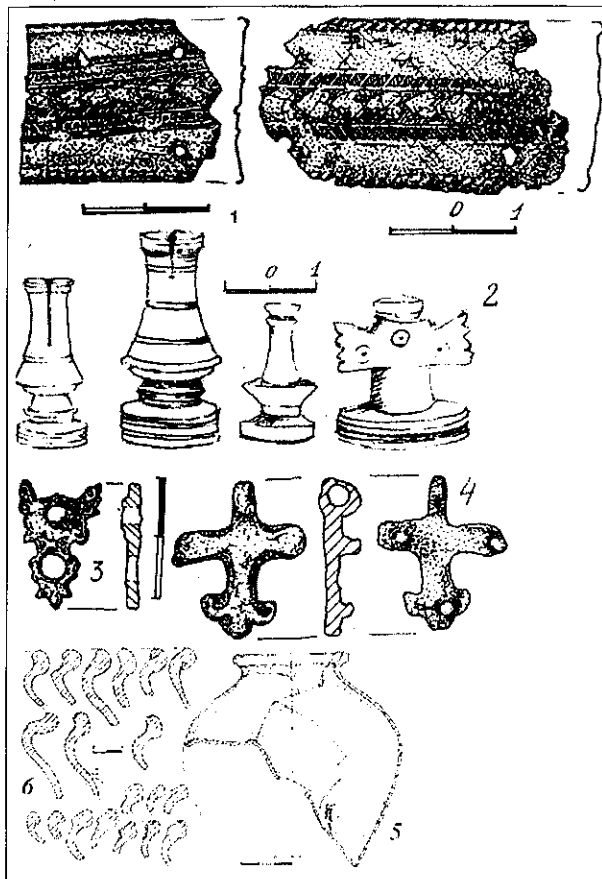

Рис. 1. Знахідки з об'єктів XV-XVI ст.: 1 – накладка; 2 – шахи; 3 – книжкова застібка; 4 – хрестик-накладка; 5-6 – кераміка

Зібрано велику кількість різноманітної кераміки. Будівля продатована за двома литовськими денаріями Олександра Ягелончика (1492-1506) та акче Кримського ханства карбування Менглі-Гірея 786 р. хіджри (1481/1482 рр.).

Інша будівля вражає насиченістю кераміки, серед яких розвал величезної корчаги (рис. 1, 5). Заглиблена в материк частина цієї будівлі сягає майже 2 м.

Серед об'єктів XVII-XVIII ст. виділяються кілька досить великих споруд з глибокими підвалами, які вірогідно слугували для зберігання великої кількості продуктів. Кілька об'єктів можуть пов'язуватися з церковними будівлями та колодязем XVII ст. Значна частина об'єктів датується монетами. Переважна кількість монет представлена найдрібнішими номіналами: шведськими солідами прибалтійського карбування Густава II Адольфа (1621-1632) і Христини (1632-1654) та польсько-литовськими солідами Сигізмунда III (1587-1632) і Яна II Казимира (1648-1664). Карбування Російської держави представлене невеликою кількістю монет кінця XVII – першої половини XVIII ст. Практична відсутність монет Єлизавети Петрівни та Катерини II звичайних для кийвських

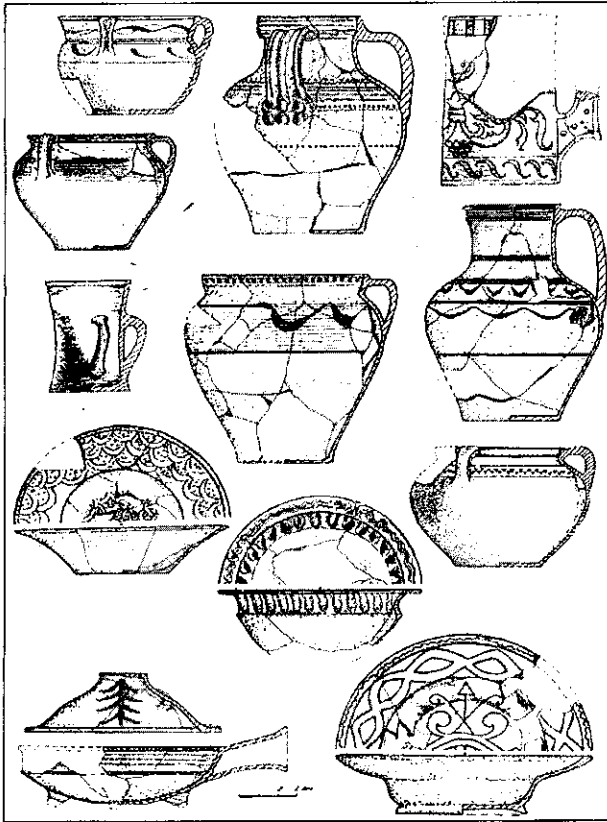

Рис. 2. Кераміка XVII-XVIII ст. з розкопок на території Арсеналу

шарів також свідчать про те, що культурний шар тієї доби було сплановано. В заповненні об'єктів та ям зібрано величезну кількість різноманітної столової та кухонної кераміки: келихи, кубки, горщики, миски, полумиски, покриті скороди, розписані ангобом та вкриті поливою зеленого, жовтого, помаранчевого та коричневого кольорів. Значна кількість кераміки збирається у цілі форми (рис. 2), що може пояснюватися відокремленістю монастирської, а пізніше військової, території. Під час розкопок зібрано цікаву колекцію білоглиняних та полив'яних кахлів XVI-XVIII ст., серед яких переважають форми з рослинним та рослинно-геометричним орнаментом. Виявлено досить рідкісні кахлі з зображенням стилізованих тварин (рис. 3, 3-6), вершника (герба Погоні) (рис. 3, 2). Також рідкісною знахідкою є керамічна полив'яна плитка черепиці зеленого кольору. В кількох об'єктах знайдені фрагменти імпорتنі кераміки та скла.

Некрополь Вознесенської церкви представлений дорослими та дитячими похованнями, які попередньо датуються XVII – першою половиною XVIII ст. Певний відсоток поховань має інвентар: хрестики (рис. 3, 7-8), гудзики, залишки тканин та взуття, обручки. В одному з поховань знайдено 14 срібних копійок Петра I. В іншому – досить рідкісна двостороння мідна іконка з позолотою.

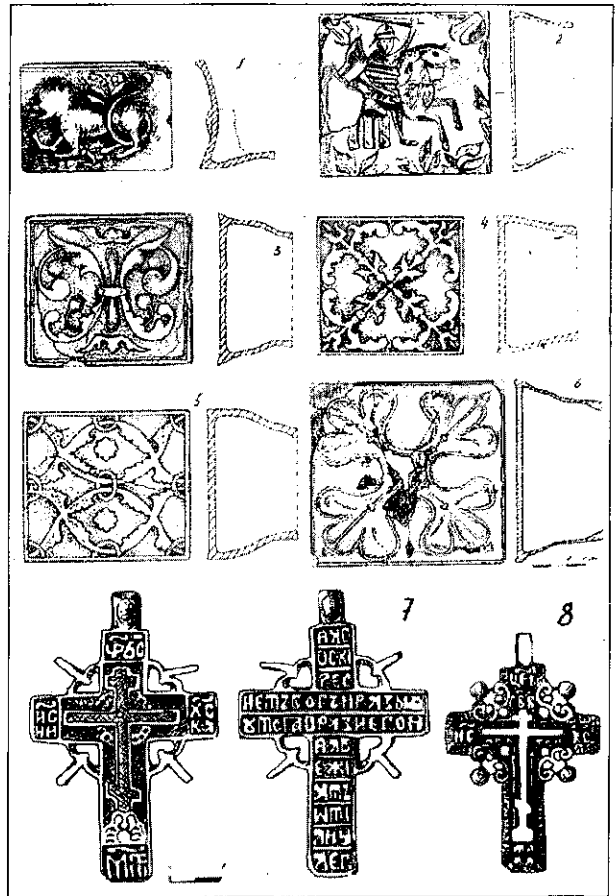

Рис. 3. Знахідки з розкопок. 1-6 – кахлі з розкопок на території Арсеналу; 7,8 – хрестики некрополю Вознесенського монастиря

Виявлено та зачищено пляму соборної Вознесенської церкви. Від кладки та фундаменту стін практично нічого не лишилося. Фіксується лише заповнення фундаментних ровів будівельною кришкою. За планом це був триапсидний прямокутний храм з напівциркульним західним притвором (?) загальними розмірами орієнтовно – 23×34 м. Тільки в південній апсиді збереглося 4-5 рядів кладки на вапняно-пісчаному розчині, які межують із заглибленою до материка камерою з цегли. Крім контуру головного храму вздовж східної та західної стінок корпусу Арсеналу зафіксовано стрічки шириною до 1,2 м з будівельною кришкою, фрагментами цегли. Можливо, це залишки монастирської трапезної.

В центральній частині двору по вісі схід-захід зафіксовано залишки рову, глибиною до 1 м, шириною до 1,0-1,2 м, в заповненні якого знайдені лише кістки тварин.

Вже попередній аналіз показав, що розкопки території Вознесенського монастиря суттєво доповнюють джерельну базу з історії середньовічного Києва та України. Дослідження території Арсеналу триває.

Каравайко Д.В. Ступак Д.В.

Інститут археології НАН України

Розкопки городища Киселівка II в 2005 р.

Каравайко Д.В. Ступак Д.В. Раскопки городища Киселевка II в 2005 г. Сообщение посвящено результатам археологических исследований городища Киселёвка II. В научный оборот вводятся новые материалы юхновской культуры.

Karavaiko D.V. Stupak D.V. The excavation of the Kyselivka II hillfort in 2005. The information is devoted to results of the excavation on the territory of the hillfort of Kyselivka II. New materials of the Yukhnivska culture are put into the scientific circulation.

В червні 2005 р. було продовжено роботу Юхнівської археологічної експедиції, заснованої рік тому. Роботи проводилися на городищі Киселівка II в Новгород – Сіверському районі Чернігівської області. Пам'ятка розташована поміж сіл Шурівка та Киселівка, приблизно в 0,5 км на південь від останнього, неподалік від місця впадіння р. Рома в Десну. Місцеве населення називає городище урочищем «городок». Майже не вживається назва «курганки», яка згадана Лучицьким Ф.В. (1938, 7). У звіті І.Ф. Іванченко фігурує назва «Нове городище» (Іванченко 1973/45).

Городище влаштоване на місці високої корінної правобережної тераси р. Десна (рис. 1). З північного сходу та південного заходу площадка обмежена глибокими ярами. З напільного, північно-західного боку простежуються залишки валу та рову, що плавно переходить в яри, які оточують городище з північного сходу та південного заходу. В бік заплави площадка має помірний схил, на якому ледь помітні залишки трьох ескарпів. В верхній частині розташовано два (три?) кургани, вірогідно, роменської культури. Найбільший з них було нещодавно частково зруйновано.

В плані городище має неправильну овалоподібну форму (200×40 – 90 м). Висота над рівнем заплави близько 40 м. Через площадку, що має відчутний ухил в бік заплави, проходить ґрунтова дорога, яка на сьогодні майже не використовується. Пам'ятка виділяється значно більшими розмірами у порівнянні з городищами юхнівської культури цього мікрорегіону.

На північ від другого киселівського городища, через яр, розташовано городище Киселівка I. З південно-західного, напільного боку воно обмежене валом та ровом, що поволі переходить в яри. З боку заплави має доволі крутий схил, що, вірогідно, утворився внаслідок природного руйнування. Розміри площадки – 60×25 – 40 м. Висота над рівнем заплави близько 40 м. В 2005 р. дослідження на цій пам'ятці не проводилися.

Обидва городища неодноразово привертати увагу дослідників. Так, ще 1938 та 1939 рр. пам'ятки було обстежено Ф.В. Лучицьким та Б.О. Рибаківим (Лучицький 1938, 7, 8). 1973 р. І.Ф. Іванченко закладено невеликий шурф в центрі городища Киселівка II та зроблено зачистку краю площадки (Іванченко 1973/45, 25, 26). В період з 1981 по 1984 рр. обидві пам'ятки обстежувалися та шурфувалися співробітниками

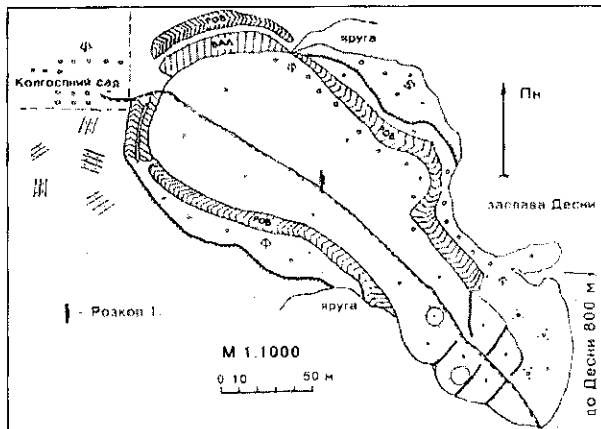

Рис. 1. Схематичний план городища Киселівка II

Чернігівського історичного обласного музею В.П. Коваленком, А.Л. Казаковим та О.Є. Черненко. Було встановлено, що городище Киселівка II належить виключно юхнівській культурі, а Киселівка I має ще й шар доби Київської Русі. Відтак, плано-мірні розкопки на пам'ятках не проводилося.

Розкоп I загальною площею 32 м² закладено майже в центрі площадки (рис. 1). Культурний шар потужністю 0,6-0,7 м, мав таку стратиграфію. Городище певний час оралося під овес, проте стратиграфічно шар оранки не виділяється. На глибині від 0 до 0,4 – 0,5 м залягав супісок темно-сірого кольору. Основна частина знахідок концентрувалася в його нижній частині. Нижче знаходився шар світлого сіро-жовтого плямистого лесоподібного супіску (передматериковий шар) завтовшки 0,15 – 0,2 м, що майже не містив в собі знахідок. Фактично на рівні материка фіксувалися залишки сіро-білого лесоподібного супіску, завтовшки 3 – 5 см. Цей шар фіксувався виключно в плані, не на всій площі розкопу й лише у вигляді плям. За стратиграфією він не виділявся. Знайдені тут нечисельні кременеві артефакти знаходилися *in situ*.

Розкопками було з'ясовано, що городище Киселівка II є багатошаровою пам'яткою. Так, вперше мис було заселено ще за доби каменю. Переважна більшість кременевих артефактів була перевідкладена й знаходилася в темно-сірому шарі.

До кам'яної доби віднесено 37 артефактів. Це: 1 відщеп зі слідами використання, 2 цілих платівки та 1 дистальний фрагмент платівки, 1 скол підживлення площадки нуклеусу, 29 відщепів, 1 нуклеус та 1 уламок нуклеусу і 2 уламки кременю.

Перші мешканці мису використовували типовий деснянський жорновий кремій чорного або темно-сірого кольору іноді з дрібними світло-сірими цятками. Лише один уламок кременю має сіро-коричневий колір. Вірогідно це є результатом його довгого перебування у воді, про що свідчить специфічна зашліфованість природної поверхні уламку. Більшість кременів не патинувана, лише кілька вкриті біло-блакитною неглибокою патиною.

Відщеп зі слідами використання своєю формою нагадує траншеподібне рубляче знаряддя. Ретуш використання присутня на його вершині та базальній частині. Але, даний відщеп не має слідів формування ретушкою бічних поверхонь, ані слідів спеціального формування лека, тобто жодної з ознак, які б дозволили чітко віднести цей виріб до рублячих знарядь (рис. 2, 5).

Цілий нуклеус відноситься до одноплощинкових. Його поверхня частково патинувана біло-блакитною патиною різної інтенсивності. Розміри нуклеусу – 68×58×40 мм. На його робочій поверхні чітко простежуються негативи знять двох широких та однієї середньоширокої платівки нерегулярних обрисів та двох відщепів. Один бік нуклеусу вкритий кіркою і не несе слідів спеціального формування, другий – підправлений одним поперечним сколом. Тил сплющений зняттям одного великого відщепу. Площадка сколювання в процесі експлуатації нуклеусу підживлювалась зняттям зі сторони робочої поверхні як мінімум трьох сколів. Слідів редуціювання та абразиву на нуклеусі немає. Його експлуатація була припинена через залом та природні дефекти сировини (рис. 2, 4).

Уламок нуклеусу вірогідно належить одноплощинковому екземпляру. На частині робочої поверхні, що зберіглася, негативи знять тільки з однієї площадки. Поверхня уламку не несе слідів ретельної підготовки нуклеусу до експлуатації. Площадка сформована одним сколом зі сторони робочої поверхні. Край площадки має сліди зняття карнизу. Судячи по зім'ятості края площадки, карниз знімали достатньо жорстким відбійником.

Перша з цілих платівок знята з природного кута конкреції (рис. 2, 2). Друга має дорсальну поверхню, яка частково вкрита кіркою і несе різноспрямовані негативи (рис. 2, 3). Дані платівки були зняті в процесі формування пренуклеусу або ж могли бути першими сколами формування робочої поверхні нуклеусу. Обидві мають гладку площадку і не мають слідів редуціювання та абразиву. Дистальна частина платівки є дуже дрібною, але судячи по її границі, вона вірогідніше за все належить платівці, яка, як і дві попередні, була знята в процесі формування пренуклеусу, чи була першим сколом формування робочої поверхні нуклеусу.

Скол підправки площадки був знятий зі сторони робочої поверхні нуклеусу. Це один з перших сколів підживлень площадки. Ним підправили площадку, якою слугувала природна

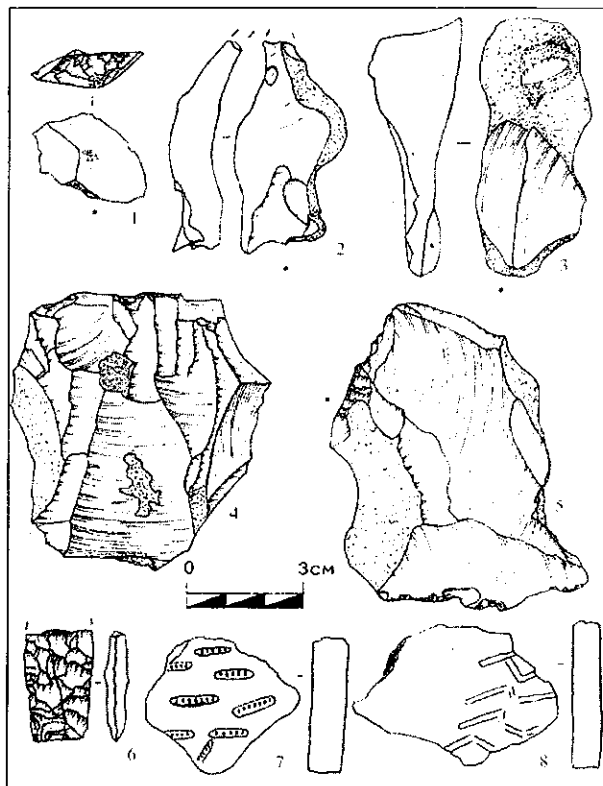

Рис. 2. Знахідки крем'яних артефактів та фрагментів кераміки доби бронзи

поверхня зламу конкреції. Край підправки має знятий карниз (рис. 2, 1).

Лівову частину знахідок складають відщепи. У більшості з них дорсальна поверхня частково вкрита кіркою. У десяти площадка відсутня, 9 мають гладку, 8 – природну, ще по одному екземпляру мають лінійну і двогранну. Тобто, з дев'ятнадцяти площадок, що підлягають визначенню, трохи менше половини мають природні поверхні. На жодному з відщепів не виявлено слідів редуціювання чи абразиву. На наш погляд, якщо не всі, то принаймні більшість виявлених в розкопі відщепів походять зі стадії формування пренуклеусів чи формування бічних та тильних поверхонь нуклеусів.

Отже, більшість кременів походить з етапів підготовки нуклеусу до роботи. Судячи з нуклеусу і уламку нуклеусу, можна припустити, що виявлені кремені належать до індустрії, для якої нехарактерна ретельна підготовка їх поверхонь до роботи. Вірогідно, домінувало одноплощинкове розколювання і основними заготовками, які отримувались з таких нуклеусів були платівки нерегулярних обрисів. Судячи з того, що третина відщепів не має площадок і по грубому виконанню зняття карнизу, розколювання велось достатньо жорсткими відбійниками.

На наш погляд, виходячи з технологічних характеристик отриманого матеріалу, його слід віднести до Пісочнорівської мезолітичної культури (Залізник 1984, 1-16; 1986, 108-134; 1991,

44-51; 1998, 145-150): Звичайно, враховуючи невеличку кількість матеріалу, цей висновок є лише припущенням, вірність чи хибність якого покажуть подальші дослідження.

Вдруге мис було заселено за доби бронзи. Культурний шар цього періоду не зберігся. Про заселення мису в добу бронзи свідчать кілька фрагментів кераміки з відбитками шнура, яка, вірогідно, належить середньодніпровській культурі (рис. 2, 7, 8). Мабуть до цього ж часу належить базальна частина вістря списа або ж дротика, сформованого пласкою ретушшю з двох сторін (рис. 2, 6). В перетині він має лінзоподібну форму. На жаль, нічого не можна сказати про кремій, з якого виготовили знаряддя. Виріб перебував у вогні, через що його поверхня має характерний сірий колір і вкрита дрібними тріщинами. Довжина уламку – 31 мм, максимальна ширина – 17 мм, мінімальна – 14 мм, товщина – 5 мм. Найбільш близькі аналогії цьому виробу знаходимо на поселенні середньодніпровської культури Мис Очкінський (Розенфельдт 1950, 135, рис. 46, 7).

Городище було влаштовано за доби раннього залізного віку населенням юхнівської культури. Саме їй належить основний, темно-сірий шар. Під час розкопок виявлено частину довгої наземної стовпової споруди з плетеними стінами, орієнтовану кутами по сторонах світу. Довжина дослідженої південно-східної стіни 8,55 м. Залишки останньої фіксуються у вигляді неглибокої канавки (0,1 – 0,25 см) завширшки 0,15 – 0,2 м. По її дну простежені округлі ямки різного діаметру, що являли собою залишки від плетня. Вірогідно, стіна обмазувалася глиною, проте на всій площі розкопу знайдено лише 1 фрагмент обмазки з відбитками прутів діаметром 1,3 см. Отже, це питання залишається відкритим. Північно-східна стіна споруди, майже не фіксувалася, відтак, до проведення більш масштабних розкопок встановити точні межі споруди не маємо можливості.

Окрім споруди, в межах розкопу, було розчищено три ями. Дві з них мали, безумовно, господарське призначення. Так, заповнення першої складалося з уламків речей побутового характеру. Друга, в процесі вибірки розпалася на дві ями. Судячи зі стратиграфії та матеріалів, обидві ями одночасні. Речовий комплекс означеного об'єкта відрізнявся наявністю великої кількості уламків глиняних грузил, тут же знайдено скупчення з трьох цілих, та риб'ячої луски. Кераміка, в порівнянні з першою ямою, нечисельна.

Ще одна яма, незначна за розмірами (діаметр – 1,1 – 0,84 м, глибина – 0,45 – 0,35 м), вірогідно, являла собою залишки масивного стовпа, який підтримував перекриття споруди. Всі три ями, безумовно входили в комплекс споруди. При цьому, господарські було влаштовано так, що їх частина виходила за межі стіни споруди. Та половина, яка була розташована всередині, мала невеликий приступок, вірогідно, для більш

зручного спуску. Стовпова ж яма майже повністю знаходилася в межах будівлі й лише краєм торкалася плетеної стіни.

Означений конструктивний момент в домобудівництві населення юхнівської культури вперше був простежений під час розкопок на Західному Юхнівському городищі (Каравайко 2005), проте, чисельно перебудови однієї споруди не дозволили його чітко аргументувати.

Під час розкопок зібрано виразний матеріал юхнівської культури. Переважну частину знахідок складають уламки керамічного посуду, переважно горщиків (рис. 3, 1 – 4). Весь посуд ліплений від руки. В тісті – домішки жорстви, що інколи комбінують з домішками піску. Колір посуду сіро-брунатний різних відтінків. Вся кераміка випалена на відкритому вогнищі. Посуд тонкостінний – 0,6-0,8 см в верхній частині та ≈1 см біля денця.

Горщики мають прямі, ледь відігнуті назовні вінця. Згідно тих фрагментів, які піддаються реконструкції, діаметр вінець міг дорівнювати 17 – 25 см. Плечика слабо виділені. В цьому місці (верхня третина) горщики мають найбільше розширення. Стінки майже прямі, різко звужуються до дна. В середньому діаметр донечь 7 – 9 см.

Орнаментовано посуд в верхній частині – по плічках або шийці в комбінації з декором по краю вінця. Це – домінуючий тип. Виявлено відносно великий відсоток неорнаментованих фрагментів вінець горщиків, проте за розмірами вони невеликі, а відтак, певна їх частка могла мати декор.

Серед іншого посуду відмітимо 2 миски-плошки, одну з яких виготовлено з денця горщика шляхом заточки його стінок (рис. 3, 5). Загалом, миски не траплялися.

Так само нечисельні й фрагменти мініатюрних посудин (рис. 3, 6), що є доволі характерними для більшості юхнівських пам'яток.

Другою, за чисельністю, категорією знахідок є уламки глиняних грузил та кілька цілих екземплярів (рис. 4, 1). Всі вони мають конусоподібну форму. Випал доволі поганий.

Серед інших знахідок є 4 пряслиця, три з яких округло біконічної форми, а одне у формі посудини. Два з них багато орнаментовані по всій поверхні солярними знаками (рис. 4, 2, 3), на ще одному зафіксовані відбитки зерен проса (?).

Доволі нечисельні вироби з металу. Їх погана збереженість не дозволила співвіднести знахідку з певним предметом. Виключення становить лише фрагмент залізного ножа. До виробів з бронзи відноситься лише невеличкий фрагмент округлого дроту.

На диво мало знахідок виробів з кістки, обробка якої у населення юхнівської культури була досить розвинута. Відзначимо й доволі незначну кількість кісток тварин. Серед виробів трапилося два уламки руків'я ножа, з отворами для підвішування та залишками залізних заклепок, кістяний гарпун, доволі погано виконаний, та округла пряжка з отвором (рис. 4, 4 - 7).

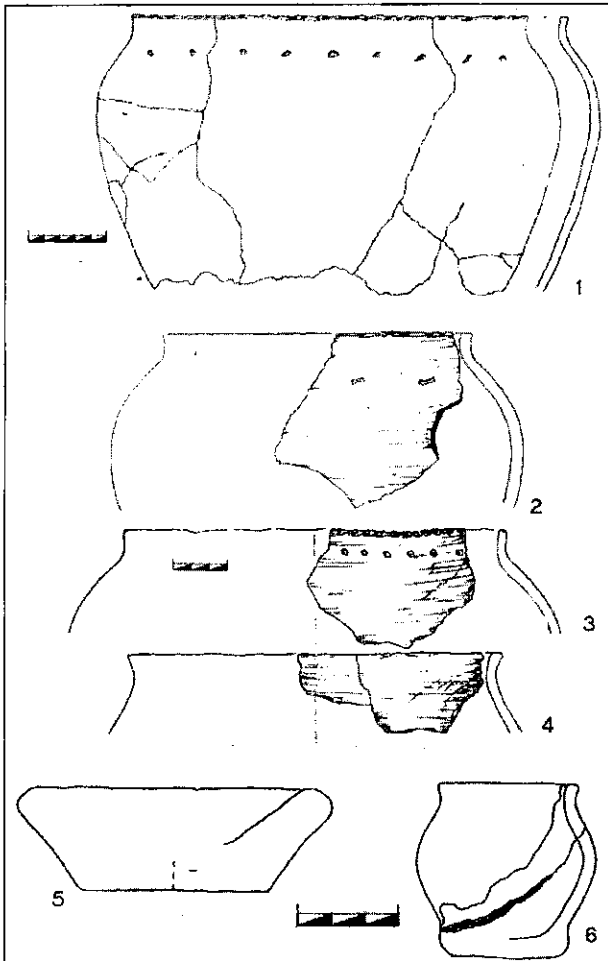

Рис. 3. Кераміка юхнівської культури

В господарській ямі було також знайдено кам'яну зернотерку (рис. 4, 8) з чітко виділеною робочою поверхнею.

Під час досліджень датуючих речей виявлено не було. Проте, керамічний комплекс має певну схожість з керамікою ранніх городищ Кудлаївка та Мізин (розкопки О.М. Мельниковської 1965 – 1968 рр.), а відтак, припускаємо, що пам'ятку можна попередньо датувати VI – V ст. до н. е. Не суперечить цьому й ще ряд факторів, а саме:

1. Такі ознаки як наявність в керамічних домішках жорстви в поєднанні з піском та виготовлення мисок – плошок з нижньої частини горщика, характерні для комплексів ранніх пам'яток (Мельниковская 1975, 99).

2. Майже повна відсутність виробів з бронзи, що набувають розповсюдження пізніше у IV – III ст. до н. е.

3. Пряслиця з ранніх городищ, на відміну від більш пізніх, переважно орнаментовані (Мельниковская 1970, 21). В даному випадку, цей доказ є опосередкований, адже два пряслиця з чотирьох прикрашено.

В X на початку XI ст. н. е. на цьому місці виникає давньоруське поселення. Культурний шар

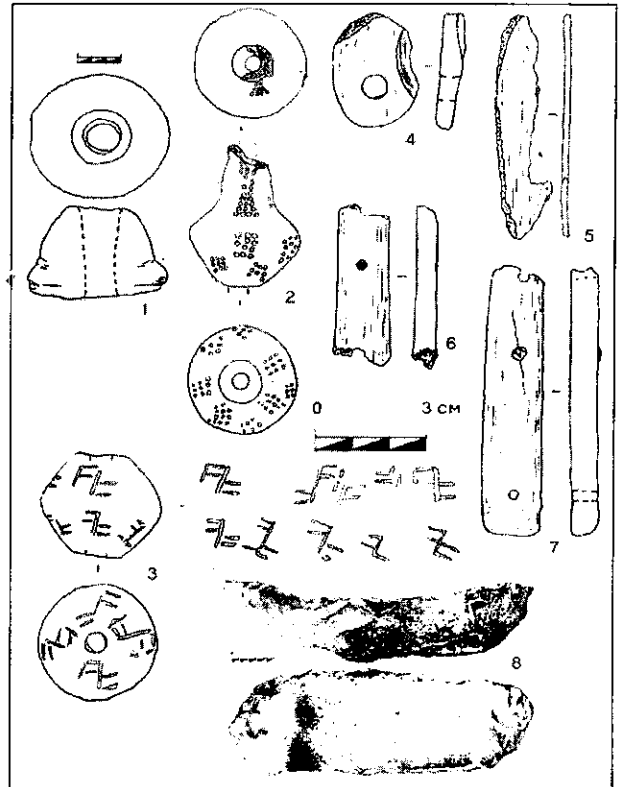

Рис. 4. Знахідки юхнівської культури: 1 – глиняне грузило, 2, 3 – глиняні пряслиця, 4 – пряжка, 5 – гарпун, 6, 7 – руків'я ножів (4-7 – кістка), 8 – кам'яна зернотерка

цієї доби не фіксується. Під час розкопок виявлено лише кілька фрагментів ранньогончарної кераміки. Аналогічна ситуація спостерігається й на Західному Юхнівському городищі (розкопки 2004 р.) та городищі «Пісочний Рів» (розкопки 2002 р.). Період існування давньоруських городищ в цьому регіоні є доволі короткочасним, що, вірогідно, пов'язано зі становленням давньоруського міста (центра) Новгород-Сіверського.

Література

Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія. 1984. – №46.

Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Неприна В.И., Залізник Л.Л. Кротова О.О. Памятники каменного века Левобережной Украины. Киев, 1986.

Залізник Л.Л. Население Полесья в мезолите. Киев, 1991. Залізник Л.Л. Передісторія України X-V тисячоліття. Київ, 1998.

Іванченко І.Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и её притоков в 1973 г. // Науковий архів ІА НАНУ, № 1973/45.

Каравайко Д.В. Розкопки Західного Юхнівського городища та поселення 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні. Запоріжжя, 2005.

Луцицький Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Подесняння. Комплексна експедиція по р. Десні 1938 р. // Науковий архів ІА НАНУ, (№ 12).

Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1970 г. // Архив

ИА РАН. Р. – 1. № 4391.

Мельниковская О.Н. Шабалиновское городище // КСИА. 1975. – №142. Розенфельдт И.Г. Стоянка Мыс Очкинский // КСИИМК. –1950. – № XXXI.

Карлов С.В.

Бахчисарайский государственный историко-культурный заповедник

Археологические исследования средневекового поселения Эски-Юрт в г. Бахчисарае

В 2005 году сотрудниками Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника проводились археологические исследования на западной окраине г. Бахчисарае в районе «Пищекомбината», расположенного по ул. Подгородней. Это северо-западная часть отлогого склона холма, рельеф которого плавно понижается в западном и юго-западном направлении, а затем резко обрывается в сторону русла реки Чурук-Су, образуя пойменную террасу вдоль левого берега. Участок имеет форму треугольника длиной до 108 м и шириной основания до 60 м, вытянутого по склону с юго-запада на северо-восток. С юго-восточной и юго-западной сторон он ограничен заборами предприятий, а с севера и северо-запада – крутым обрывом террасы, по краю которой проходит грунтовая дорога.

В 30 – 50-х гг. XX в. склоны холма были заняты фруктовым садом, и связанной с ним дренажно-оросительной системой. В указанный период поверхность склонов интенсивно расплывалась. В 70-е годы, вследствие расширения промзоны г. Бахчисарае, в этом районе возводятся несколько предприятий, в том числе городской «Пищекомбинат», а также увеличивается протяженность ул. Подгородней и ул. Громова. В процессе строительства, весь юго-восточный склон холма был срезан, а его вершина сnivelирована площадкой, на которой построили цеха «Пищекомбината». К этому времени, котлованы старых ирригационных систем фруктового сада – арык и дренажные каналы, были засыпаны. Кроме того, через участок провели ветки водопровода и канализационных коллекторов.

К началу раскопок эта территория представляла собой пустырь, изрытый ямами и траншеями. Некоторые из них были заполнены современным мусором. Обочины грунтовой дороги, проходящей по северо-западной и северо-восточной границе участка, в отдельных местах разрушены оползнем левого берега реки.

Научный интерес к этому району Бахчисарае объясняется тем, что еще в первой половине XIX в. здесь находились остатки средневекового поселения и несколько мусульманских некрополей. Почти до середины прошлого века за ним сохранялось прежнее название – Эски-Юрт («Старое становище»).

В 1924 году совместная экспедиция Всероссийской Ассоциации Востоковедения (руководитель проф. А.С. Башкиров) и Бахчисарайского

Дворца-Музея (руководитель У. Боданинский) исследовала кладбище Кырк-Азизлер («Сорок святых»), расположенное на западной окраине поселения. В результате проведенных работ был получен богатый эпиграфический материал, который позволил датировать кладбище в пределах второй половины XIV – начала XV в. Кроме того, еще в конце XIX – начале XX в. в районе железнодорожного вокзала зафиксированы находки большого числа серебряных золотоордынских монет, происходящих, по-видимому, из кладов.

В послевоенный период описываемая часть г. Бахчисарае интенсивно поглощалась промышленной и жилой застройкой. Поскольку археологических исследований здесь больше не проводилось, топография и стратиграфия средневекового поселения Эски-Юрт до настоящего времени остались не изученными.

Во время предварительного осмотра территории собрано значительное количество подъемного материала средневекового времени. Большую его часть составляют фрагменты гончарных поливных и неполивных сосудов, а также обломки амфорной и другой тары.

В процессе работ было зачищено 12 траншей и ям, общей площадью $\approx 135 \text{ м}^2$, и дополнительно разбиты четыре квадрата. Квадрат А (размером $4 \times 4 \text{ м}$) находился на восточном крае участка. Квадраты Б, В, Г и прирезки (общей площадью 73 м^2) были заложены в северо-западной части пустыря. Как показали зачистки и раскопки, глубина отложений на исследуемой территории в среднем составляет 0,4 – 0,7 м. Максимальных значений мощность напластований достигает в северо-западной и северо-восточной частях – 1,2 м и 2,44 м, и уменьшается до 0,26 м – к западному краю участка. Такая разница глубины объясняется общим падением рельефа, а также наличием засыпанных ирригационных сооружений.

Стратиграфические наблюдения позволили выделить, в целом, пять слоев. Кроме того, были обнаружены остатки четырех хозяйственных ям и трех тандыров и двух глиняных подов.

Верхний слой (1-й) представляет собой истощенную почву серого цвета с одиночными включениями щебня, комков глины, пещины и обломков тандыров, фрагментов керамики и современного мусора. Слой неоднократно перемещался в процессе хозяйственной деятельнос-

ти, происходившей на склоне холма в течение XX века. Его мощность колеблется на разных участках от 0,18 м до 0,40 м. Основную массу находок 1-го слоя, составляют обломки разнообразных сосудов характерных для керамических комплексов золотоордынского времени. В слое обнаружено 17 медных пулов джучидов. Находки, относящиеся к XIX в. (обломки черепицы, фаянсовых тарелок, стеклянных бутылок и т.п.), в слое встречались очень редко.

Второй слой был выявлен на северо-западном участке склона в квадратах Б, В и Г. Он представляет собой рыхлый грунт серого цвета близкий по характеру и набору археологического материала вышележащему горизонту. Глубина залегания от современной дневной поверхности составила 0,20–0,30 м. Слой образовался в XX веке в результате засыпки и нивелировки дренажных каналов, глубина которых достигает 0,9 м.

Третий слой обнаружен только в северо-западной части исследуемой территории, на глубине 0,26–0,30 м от современной поверхности. Залегает в виде локальных пятен аморфных очертаний площадью 3,68×2,04 м и 2,66×1,18 м, вытянутых с юго-запада на северо-восток по линии распахки склона. Слой является остатками заполнения разрушенных тандыров и состоит из золистого грунта с включением комков глины, пещины, обломков стенок тандыров, фрагментов керамики и костей животных. Мощность слоя достигает 0,10–0,16 м. В этом же горизонте обнаружены донные части трех тандыров овальной формы размером 0,68×0,63 м, 0,63×0,72 м, 0,68×0,80 м. Стенки сооружений сохранились на высоту до 0,10 м. Учитывая их размеры можно предполагать, что горизонт, с которого были впущены тандырные ямы, находился на 0,40–0,50 м выше, чем их поды. На одном из участков зачищены остатки двух подов, которые состоят из щебнистой субструкции и прокаленной глиняной обмазки. Оба пода сильно повреждены вспашкой и, по-видимому, также являются остатками тандыров. Таким образом, дневная поверхность синхронная тандырам была уничтожена плантажем в 30–50-х гг. прошлого века.

Кроме упомянутых остатков, на исследованной площади были обнаружены четыре хозяйственные ямы размерами 1,30×1,12 м, 1,30×1,20 м, 0,88×0,84 м, 1,10×0,76 м. Глубина хозяйственных ям – 0,20÷1,12 м. Ямы заполнены пластами обмазочной глины, почвой, бутовым камнем и плитами крупного и среднего размера. В засыпке встречались обломки бытовой посуды и кости домашних животных. Характер заполнения ям свидетельствует об утилизации каких-то построек в ходе перепланировки отдельных участков склона. Однако степень сохранности хозяйственных комплексов не позволяет выделить этапы их существования. Керамический материал из ям и остатки сосудов, обнаруженные в слое разру-

шения тандыров относятся к одному хронологическому периоду.

В составе керамического комплекса преобладают обломки гончарной посуды золотоордынского времени. В основном она представлена фрагментами горшков и кувшинов коричневого обжига, красноглиняных поливных кувшинов, поливных монокромных чаш с подглазурной росписью белым ангобом, полихромных и монокромных чаш, украшенных геометрическим или растительным орнаментом в технике гравировки. Фрагменты пифосов и амфор попадались редко. Кроме того, в слое обнаружены пять медных пулов джучидов. Еще по одной монете было обнаружено на дне тандыра и в глиняной обмазке пода. В целом, учитывая случайные находки и материал из переотложенных слоев, на исследованной территории найдено 36 медных золотоордынских монет. Предварительно их можно датировать периодом от начала XIV до начала XV века.

Четвертый слой, выделенный на площади раскопов, представляет собой гумусированный суглинок коричневого цвета, содержащий мелкий щебень, песок и дресву. Поверхность горизонта фиксируется на глубине 0,16–0,64 м от современной поверхности. Его мощность составляет 0,12–0,30 м. В стратиграфии квадратов Б и В (в северо-западной части) суглинок подстилает 3-й слой, на остальных исследованных участках склона он залегает непосредственно под слоем вспашки. Находки, обнаруженные в слое, немногочисленны. В основном это кремневые орудия, отщепы, а также фрагменты лепной керамики, относящиеся к эпохе бронзы – раннему железному веку. Материал распределялся в слое неравномерно. Судя по характеру залегания находок, можно прийти к выводу, что их смывало водными потоками по склону. Вероятно, ближе к вершине холма в этот период находилось поселение.

Пятый слой (надматериковый) мощностью 0,10–0,26 м выявлен непосредственно под слоем суглинка на глубине 0,20–0,78 м от современной поверхности. Он представляет собой рыхлый щебнисто-гумусированный грунт светло-серого цвета, состоящий из размерной известняковой гальки, щебня и песка. Археологические находки в слое представлены единичными отщепами и обломками кремневых орудий.

На участках, не потревоженных ирригационными сооружениями XX века, поверхность материка зафиксирована на глубине 0,30–1,08 м от современной поверхности. Материком служит брекчиевидная порода, которая состоит из размерной известняковой гальки, окатанного песка и щебня, сцементированных карбонатным заполнением. Поверхность плотная, ноздреватая, испещренная кавернами и промоинами. В отдельных местах на ней отложились мощные линзы песка, стерильного в археологическом отношении.

Таким образом, в результате работ, проведенных в 2005 году в г. Бахчисарае по ул. Подгородней, на участке северо-западного склона холма удалось обнаружить остатки поселения золотоордынского времени. Открытые раскопками части тандыров и хозяйственные ямы, свидетельствуют о том, что в средневековье на этом участке Эски-Юрта находились жилые дома и хозяйственные комплексы. Полученный археологический материал дает возможность

предварительно датировать исследованную часть поселения хронологическим интервалом от нач. XIV до нач. XV вв., что не противоречит и данным эпиграфики.

Помимо средневековых остатков в ходе раскопок удалось собрать небольшой по численности, но довольно выразительный комплекс находок эпохи бронзы – раннего железного века, что позволяет говорить о возможном существовании на склонах холма соответствующего поселения.

Квітницький М.В., Квітницька А.М., Готун І.А.

Інститут археології НАН України

Пам'яткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова

Квітницький М.В., Квітницька А.М., Готун І.А. Памятникоохранные исследования в пределах исторической части г. Обухова. Публикация посвящена результатам проведенных Северной экспедицией Института археологии НАН Украины охранных исследований многослойного памятника в г. Обухове Киевской области. В ходе работ выявлено 12 историко-культурных горизонтов. В числе исследованных объектов – постройки жилого назначения, хозяйственно-бытового использования, ямы. Обращают на себя внимание захоронения, совершенные по христианскому обряду, но с меридиональной ориентацией погребенных. Находки с памятника представлены различными категориями украшений и элементов костюма, предметов вооружения и снаряжения всадника и боевого коня, бытового инвентаря и инструментов для различных ремесел и промыслов. Собрана также значительная коллекция обломков посуды, начиная с трипольской культуры и заканчивая казацкими временами. Наиболее значимыми оказались находки вещей и объектов X-XIII и XIV-XVIII вв. Полученные материалы подводят к постановке вопроса о пересмотре даты основания г. Обухова.

Kvitnitskiy M.V., Kvitnitscaya A.M., Gotun I.A. Memorial Protective research within the limits of the historical part of Obukhiv. The Article deals with the outcomes of the protective research taken by the Northern Expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of Ukraine at the multilayer memorial in Obukhiv in Kyiv Region. In course of the work 12 historic and cultural horizons have been revealed. Among the objects under research are the constructions of living and economic purposes, pits. Of a special attention are the burials made according to the Christian ceremony but with meridian orientation of the buried. The findings from the memorial are represented with different categories of trappings and dress elements, armament elements, horseman and battle horse outfits, living and handicraft inventory. A considerable collection of dish elements has been picked up dating from Trypilja Culture to Kozak Age. The most outstanding are the findings of belongings and objects of X-XIII and XIV-XVIII centuries. The extracted materials bring us to reconsidering the foundation date of Obukhiv.

Незважаючи на увагу до Обухівщини ще з часів В. Хвойки і тривале фундаментальне вивчення околиць міста, пов'язане з експедицією Київського педінституту та з іменем Н. Кравченко, територія райцентру донедавна залишалась практично необстеженою. Про дослідження в 1905 р. В. Хвойки відомо лише як про факт знахідки скарбу срібних витих шийних гривен, витого браслета та двох срібних колтів другої половини XII – 40-х років XIII ст. (Корзухина 1954, 133). Проведені в 1990 р. незначні за обсягом рятівні розкопки (О. Серов, М. Левада, К. Максюк) є скоріше винятком, що підтверджує «загальне правило». Тому, комплексна археологічна пам'ятка, на яку звернув увагу Київський обласний Центр з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва в 2004 р. під час погодження проекту будівництва по вулиці Лермонтова, 22, досить значима для характеристики найдавніших етапів історії міської території. Зібрані в межах будівельного майданчика матеріали відносилися до періоду ранньої та середньої бронзи, ранньоскіфського часу, доби ранніх слов'ян, XII-XIII ст. та козацьких часів. Оскільки в ході запланованих будівельних робіт

пам'ятці загрожувало знищення, на замовлення ТОВ «Виробничо-будівельний комбінат «Моноліт» (генеральний директор М. Фесенко) силами Північної експедиції ІА НАН України було проведено пам'яткоохоронні дослідження.

Пам'ятка розташована в північно-східній частині міста на лівому березі р. Лукавиця (Кобринка) в межах вулиць Лермонтова та Піщаної. Внаслідок забудови встановити точну площу поселення неможливо, за деякими оцінками вона може становити від 3,5-5 до 15-20 га. Можливо, означене місцезнаходження є частиною багаточислового поселення, зафіксованого за 0,5 км на захід, на колишній вулиці Леніна, 110 (сучасна Київська) при проведенні згаданих рятівних розкопок в 1990 р., або пов'язане з означеною пам'яткою (тоді роботи проводилися на ділянці виступу мисоподібної форми, утвореного половою заплавною терасою лівого берега р. Лукавиця (Кобринка) і балкою струмка, що пересох; з північно-західного боку ділянка обмежувалась вулицею Київською; зафіксований культурний шар потужністю 1,1 м, при розкопках виявлена кераміка трипільського часу, білогрудівської, підгірцевсько-милоградської, київської культур

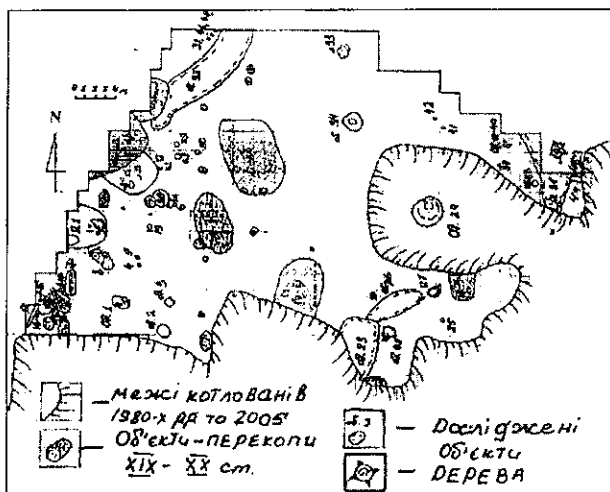

Рис. 1. План ділянки, дослідженої Північною експедицією у 2005 році

та XVIII-XIX ст.; площа поселення на момент досліджень через забудову залишалась невизначеною (Серов, Левада, Максюк 1990/179, 3, 4).

За рахунок топографічних особливостей пологого мисоподібного виступу берега та в результаті проведених інженерно-планувальних робіт в кінці 1980-х і при облаштуванні будівельного майданчика в 2005 р. на ділянці в межах вулиць Лермонтова та Піщаної товщина культурних нашарувань була нерівномірною і коливалася від рівня придонного заповнення давніх об'єктів до шару потужністю 1,6 м. В ході пам'яткоохоронних робіт відкрито 946 м² площі (рис. 1) та проведений нагляд за будівельно-планувальними роботами в межах вже зруйнованих вибиранням ґрунту місць, на площі близько 2000 м². Дослідженнями виявлені матеріали понад десяти історико-культурних горизонтів, серед них виділяються періоди трипільської культури, доби бронзи, раннього залізного віку, I тис., другої половини X – середини XIII ст., XIV-XV ст. та кінця XVI-XIX ст. Також досліджені окремі поховання, що датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст. Чіткої стратиграфії розташування культурних горизонтів простежити не вдалося, розміщення залишків певних історико-культурних періодів фіксувалося окремими плямами та ділянками на рівні об'єктів і найбільшій концентрації матеріалів. Культурний шар в межах майданчика неоднорідний через геологічні особливості переходу складеного лесовидними суглинками та глинами мисоподібного виступу в супіщану заплаву р. Лукавиця. Він частково складався з чорнозему, що містив включення печини, дрібного вугілля та окремі супіщані лінзи, частково з чорного супіску. Материк утворений жовтим та сірим лесовидним суглинком і біло-сірим піском. Під час розкопок зафіксовано 47 об'єктів – поховання, господарські та стовпові ями, погребі, захоронення собак, сліди від оранки

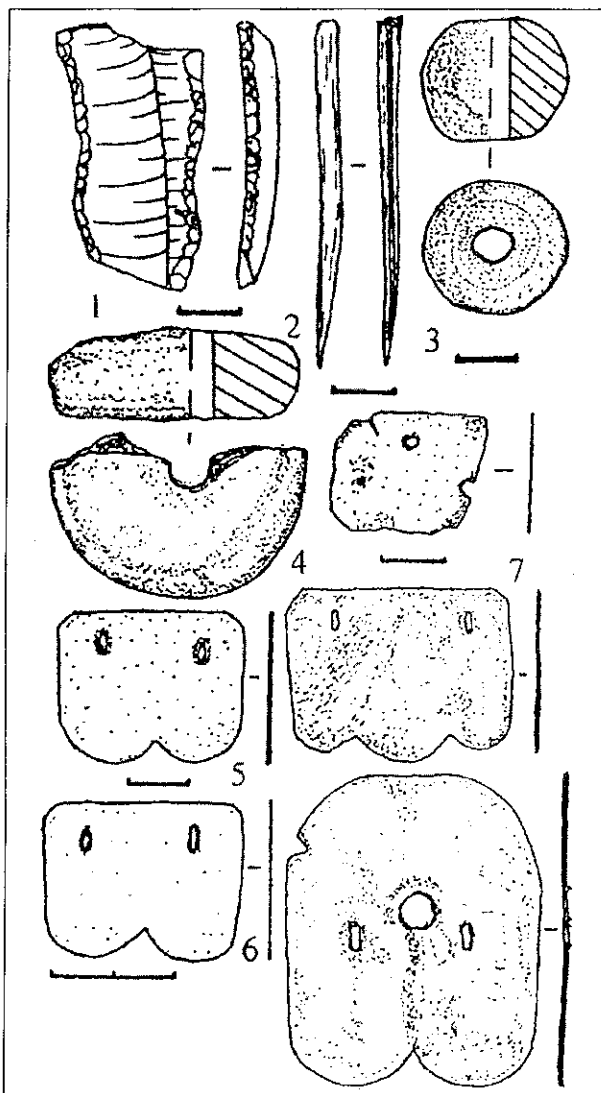

Рис. 2. Знахідки доби бронзи – раннього залізного віку. Розкоп на вул. Лермонтова, 22 в м. Обухові

давньоруського часу, виробничий комплекс XII-XIII ст., залишки жител XII – XIV-XV ст. і другої половини XVII – XVIII-XIX ст. а також завершальні ділянки двох середньовічних ровів з частоколом (рис. 1).

З трипільською культурою пов'язуються виявлені на пам'ятці поодинокі фрагменти стінок кухонного і столового посуду, на останніх зрідка простежується ангоб помаранчевого кольору. Кераміка доби бронзи представлена нечисленними фрагментами стінок, вінець і донець ліпного орнаментованого та неорнаментованого посуду. До періоду енеоліту-бронзи також відносяться окремі крем'яні відщепи і ретушовані з обох боків пластинки (рис. 2, 1). Серед фрагментів посуду доби бронзи хронологічно визначаються знахідки середнього періоду (середньодніпровська культура?) та культури багатопружкової кераміки і білогрундивського типу.

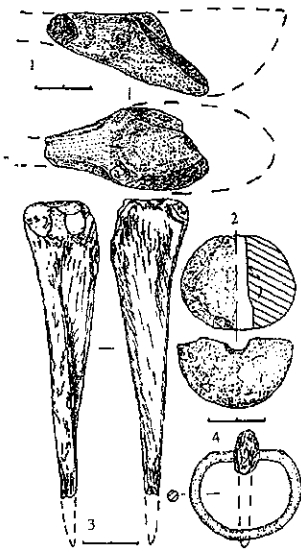

Рис.3. Знахідки, пов'язані з слов'янським горизонтом пам'ятки

Ранній залізний вік репрезентований дрібними фрагментами кераміки чорноліської та підгірцевсько-милоградської культури. Окрім фрагментів посуду знайдені округлобоке *пряслице* з глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску, випал чорного кольору, діаметр – 21–22 мм, висота – 19 мм, діаметр отвору – 5–6 мм (рис.2, 3) та фрагмент також глиняного дискподібного *пряслиця* з домішками дрібнозернистого піску в формувальній масі, випал світло-коричневого кольору, діаметр виробу – 41 мм, діаметр отвору – 0,7 мм (рис.2, 4). Цікавою групою знахідок є *панцирні* бронзові *платівки* «В»-подібної форми. Три екземпляри мали розміри 30×24 мм, 32×25 мм, 35×28 мм при товщині 1 мм і 0,5 мм, по краях пробиті прямокутні отвори для нашивки розмірами 3–4×1 мм. Один екземпляр – розмірами 50×42 мм при товщині 7 мм, з отворами 4×1,5 мм та додатковим округлим отвором діаметром 6 мм посередині. Виявлено також фрагмент платівки розміром 24×19 мм, товщиною 0,75 мм, з двома пробитими округлими отворами діаметром 2 мм (рис.2, 5–9). Прямих аналогій платівкам такого типу серед відомих деталей захисних обладунків скіфського часу виявити не вдалося. Наразі здається слушною висловлена під час консультацій думка О.В. Симоненка, С.В. Поліна щодо виготовлення даних виробів місцевим лісостеповим населенням скіфського часу як репліки пластівчатих скіфських панцирів V–IV ст. до н.е.¹

Старожитності слов'янського часу представлени фрагментами стінок, денець та вінець ліпного посуду з домішками крупного піску, дресви або шамоту в глиняному тісті. Ця кераміка відображає широкий спектр слов'янських культур I тисячоліття. За уламками посуду попередньо можна припустити присутність зарубинецької культури (?), виділяються київський, празький (?), сахнівсько-волинцевський та лука-райковецький типи. Заслужовують на увагу речі побутового та виробничого характеру, пов'язані зі слов'янським горизонтом. Глиняної *лячки фрагмент*, виготовлений у формі ложки; в тісті домішки дрібнотовченого шамоту (?). Довжина фрагмента – 57 мм, ширина плавильної чашечки

¹ Користуючись нагодою, автори висловлюють щиру вдячність колегам за допомогу в опрацюванні матеріалу

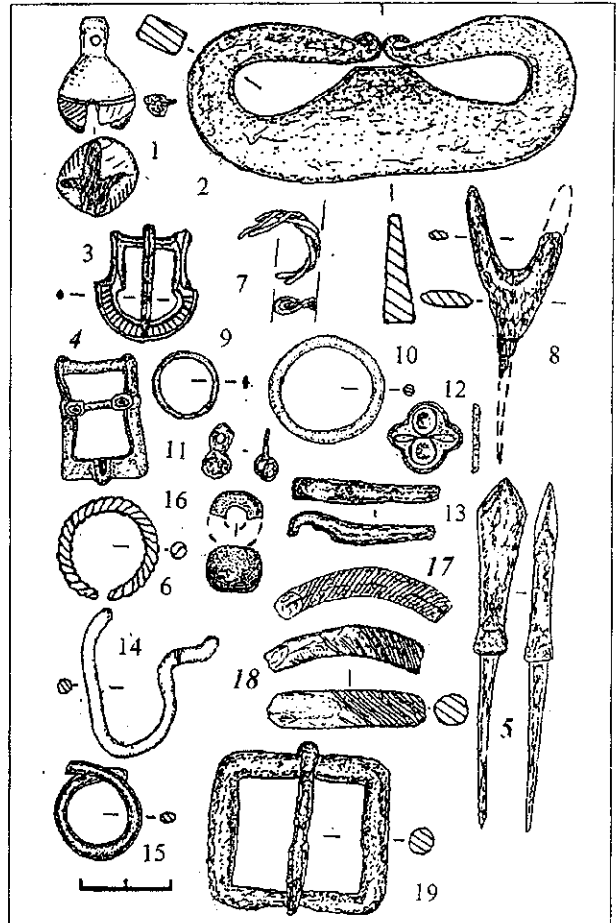

Рис.4. Давньоруський речовий матеріал. Розкоп на вул. Лермонтова, 22 в м. Обухові

– 30 мм, висота – 30–31 мм, товщина стінок – 5–7 мм, діаметр ручки – 12 мм. Виріб не несе слідів використання (рис.3, 1). Кістяна *проколка* із заполірованою поверхнею, кінчик обламаний, збереглася в довжину на 108 мм при ширині 6–25 мм (рис.3, 3). Половинка округлобокого *пряслиця* діаметром 40 мм, висотою 35 мм, з отвором діаметром 8 мм. Виріб виготовлено із сировини типу крейди, мергею (рис.3, 2). Цікавою є знахідка *п'явки* з рамкою із кольорового сплаву та залізним язичком, яку попередньо можна синхронізувати з керамікою лука-райковецького типу (рис.3, 4).

Найбільш збереженими та інформативними виявилися культурні горизонти давньоруського, литовсько-польського та пізньо-середньовічного часів, представлені залишками об'єктів та великою кількістю знахідок з шару.

Матеріали доби Київської Русі відображають широкий хронологічний спектр з X по XIII ст. До X–XI ст. належать поодинокі фрагменти стінок та вінець посуду, виготовленого на повільному крузі. Разом із уламками кераміки означеного часу знайдено бронзовий *бубонець* з бронзовою кулькою всередині (рис.4, 1), ліровидна і прямокутна бронзові *п'явки* (рис.4,

3,4), калачеподібне залізне *кресало* з трапеце-видним язичком та загнутими досередини кінцями (рис.4,2). Також з цим періодом можуть бути пов'язані два залізні *ножі* з різко вираженим переходом між черешком та лезом (рис.5, 1, 9). Привертають також увагу броневий *наконечник стріли* з масивною голівкою ромбічно-скруглених обрисів та *ніж* з масивним довгим черешком, що хронологічно відносяться до XI та XI-XII ст. (рис.4,5; 5, 10). Прямі аналогії останнім двом речам присутні у знахідках з с. Хитців Полтавської обл. (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Тітков 2003, 42 рис.2). Пряжки згаданого типу відомі у значній кількості серед старожитностей X-XI ст., такі знахідки виявлені в Новгородських шарах першої чверті XI ст. та XI – 70-90-х рр. XII ст. (Седова 1981, 144).

В значній мірі репрезентовані матеріали XII-XIII ст. До цього періоду окрім рухомих знахідок також відноситься частина досліджених об'єктів. З останніх виділяються №1, 4, 5, 10, 12-15, 17, 21, 24, 26, 27 і 45, які датуються в хронологічних межах XII – першої половини XIII ст. (рис.1).

Об'єкт №1 – захоронення собак у зафіксованій на глибині 0,2 м ямі підпрямокутної форми. Розміри об'єкта становили 1×1,5 м, він витягнутий по осі схід-захід, стінки похилі з розширенням біля дна (в нижній частині відзначений розмір 1,2×1,7 м); дно знаходилося на рівні 0,6-0,7 м, заповнення складалося з чорнозему. При дослідженні заглибленої частини об'єкта виявлено половинку згаданого вже *пряслиця* з сировини типу крейди, мергелю (рис.3, 2), крупні фрагменти ліпного посуду сахнівсько-волинцевського типу та дрібні уламки стінок гончарного посуду давньоруського часу. В південно-західному куті, на глибині 0,2-0,5 м досліджене захоронення собаки №1. Скелет витягнутий по осі схід-захід, череп повернутий на захід, лапи дещо підтягнуті до тулуба. Перпендикулярно першому захороненню у північно-східному куті, на рівні 0,3-0,5 м виявлений другий скелет, орієнтований черепом на північ. В заповненні ями та між лапами однієї з собак також виявлені дві масивні суглобові кістки великої рогатої худоби. Особливістю скелетів являлася відсутність хвостових хребців та розташування кісток на земляній підсипці товщиною 0,1-0,2 м від дна ями.

Об'єкт №10 – яма неправильної овальної форми, зафіксована на глибині 0,2 м, витягнута в меридіональному напрямку, розміром 2×1,6 м. Стінки похилі, дно нерівне, виявлене на глибині 0,3-0,36 м. Заповнення складалося з чорнозему, змішаного з печиною. При дослідженні ями зібрані фрагменти ліпної та гончарної кераміки слов'янського та давньоруського часу. Привертають увагу простежені на площі близько 4 м² в місці фіксації даного об'єкта паралельні смуги чорнозему шириною 5 см, що розташовувалися на відстані 15 см одна від одної. Глибина заповнення цих

смуг становила 10-15 см. Виходячи з характеру і плану їх розташування, можна зробити висновок про виявлення слідів оранки відповідної епохи.

Об'єкт №21 – залишки житла другої половини XII – першої половини XIII ст. Пляма котловану підовальної форми зафіксована з рівня 0,2 м, простежені розміри – 4,2×3,9 м, житло орієнтоване по лінії схід-південний-схід – захід-північний-захід. Заповнення чорноземне, змішане з невеликою кількістю лесоподібного суглинку та з печиною. В південній та західній частині котловану виявлені залишки господарських ям та три стовпові ями діаметром 0,4-0,5 м, витягнуті по осі північ-захід-захід – південь-схід-схід. В північно-східній частині котловану досліджені залишки купольної печі розміром 1,8×1,8 м, зорієнтованої вздовж довгих стін. Стіни печі складені з лесу, мали товщину 0,2-0,4 м. Особливістю конструкції було продовження череневі частини за межами опалювальної камери у вигляді округлого майданчика перед челюстями. Цікаво, що піч з підовальним глиняним майданчиком, який перекривав частину долівки перед челюстями, досліджувалася на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища (Моця, Готун 1999, 33). Черинь складався з трьох шарів підмазки лесовидим суглинком, змішаним з невеликою кількістю піску. Товщина означених шарів – 2-2,5 см. Виявлений матеріал досить нечисленний: знайдено невелику кількість дрібних фрагментів гончарної кераміки XII-XIII ст., невеликі фрагменти *жорен*, половинку скляної *намистини*, залізну скобу та *цвяхи* (рис.4,16; 6, 6, 7; 7, 5). Аналогією описаній вище пічній конструкції також може бути трохи менша за розміром вариста піч, складена з брускових цеглин в житлі XII ст. із розкопок на Київському дитинці в 1988-1989 рр.; споруда також мала майданчик з бортиком перед челюстями (Боровський, Калюк 1993, 24 рис.16).

Об'єкти №4, 5, 12-15 – серія стовпових ям діаметром від 0,2 до 0,45 м, розташованих за 4 м на схід-південний-схід та за 6 м на південь-південний-захід від заглибленої частини будівлі №21. Заповнення їх складалося з чорнозему, в деяких ямах траплялися поодинокі фрагменти стінок ліпного та гончарного посуду доби бронзи – раннього залізного віку, слов'янського і давньоруського часу, глибина заповнення становила від 0,1 до 0,25 м. Ями №12-15 розміщувалися на одній витягнутій оваловидній кривій з чергуванням великого – 0,4-0,45 м та малого – 0,2 м діаметру. З цією групою об'єктів пов'язаний і об'єкт №17 довжиною 2,8 м при ширині 0,4-0,45 м.

В культурному шарі досліджуваної площі в межах розташування означених об'єктів спостерігалася насиченість печиною та виявлено кістки риб, птиці та дрібних тварин. Система розташування, складу, характер заповнень описаних об'єктів та означена обставина може при-

вернути увагу до припущення про роль мисливства та рибальства в господарській спеціалізації мешканців дослідженої садиби.

Наступна група, №№24, 26, 27 та №45 за своїми конструктивними особливостями та деякими характеристиками заповнення пов'язується з певною виробничою діяльністю.

Об'єкт №24 – яма округлої форми діаметром близько 3 м. Пляма її заповнення зафіксована на рівні 1,5 м від денної поверхні під фундаментом будинку ХХ ст. При вибиранні було простежено однорідний слабогумусований чорнозем, виявлені фрагменти стінок, денець та вінець посуду XII-XIII ст. Зафіксована глибина об'єкта – 0,8-1 м, стінки – зі звуженням до дна. За рахунок розташованого в південній частині уступу шириною 1,5 м, на глибині 0,6 м розмір ями становив в діаметрі 0,7-0,8 м. Відносно чітке визначення функціонального завдання означеної споруди наразі неможливе, хоч і привертають увагу дещо нетипові діаметр та глибина об'єкту – до 2,3 м.

Об'єкт №26 – яма витягнутої овальної форми розміром 5,4×3,1 м, зорієнтована вздовж осі захід-південний-захід – схід-північний-схід. Пляма заповнення виявлена на рівні 0,2 м від денної поверхні. Заповнення ями строкате: верхній шар до глибини 0,4-0,45 м складався з слабогумусованого чорнозему сірого кольору; від 0,4-0,45 м до 0,95 м відзначений прошарок чорнозему, змішаного з лесовидним суглинком; від рівня 0,95 м до дна, зафіксованого на глибині 1,1-1,2 м, простежений прошарок печини, змішаний із золою та дрібними вугликами. Стінки ями похилі, зі звуженням до дна, розміри по дну становили 4,95×2,4 м. При вибиранні заповнення виявлені кістки дрібної рогатої худоби, фрагменти ліпної доби бронзи, раннього залізного віку, слов'янського часу та гончарної кераміки XII-XIII ст. З глибини 0,4 та 0,6 м походили фрагмент скляного браслета та уламок клинка ножа (рис. 4, 17; 5, 8).

Пов'язаними з об'єктом №26, очевидно, є залишки пічних конструкцій – об'єкти №27 та №45. Перша піч – №27 – розташовувалася за 0,8 м на південь-південний-схід від південного краю об'єкта №26. Зі східного боку була рівно наполовину зруйнована перекопом ХХ ст. Конструкція конічної форми вирізана в материковому лесі, черинь округлої форми діаметром 1,1 м, частково підмащений тонким шаром змішаного з піском лесу. Простежена висота печі – 0,65-0,7 м, діаметр верхньої частини – 0,8 м. Материкові лесові стінки пропечені до помаранчевого кольору на товщину 0,1-0,15 м. Об'єкт №45 розташовувався за 0,75-0,8 м на південь від західного-південно-західного краю об'єкта №26. Пічна конструкція дуже зруйнована перекопом початку ХХ ст., залишками фундаменту будівлі другої половини ХХ ст. та плануванням будівельного майданчика в 2005 р. На глибині 0,7 м від рівня денної поверхні зафіксована черенева частина прямокутної в плані форми розміром

1×1,1 м, зорієнтована по сторонах світу. Черинь вимашено тонким (2 см) шаром лесовидного суглинку, змішаного з піском. Специфіка об'єкта №27, виражена у відсутності будь-яких ознак котлованів споруд та концентрації матеріалів, які можна було б впевнено співвіднести з пічними конструкціями, а також присутності поруч великої ями з печиною і зольним заповненням придонної частини дозволяють вбачати виробничий характер їх застосування. Сильна зруйнованість печей та матеріал, що був отриманий при дослідженні всіх трьох об'єктів, на жаль, не дають можливості визначити конкретний напрямок виробництва.

Щодо інших знахідок XI-XIII ст. – відзначимо виявлені в культурному шарі ділянки подвійний та трійний виті *перси* діаметром 23 і 17 мм (рис.4, 6, 7), бронзові *кільця* діаметром 16 і 25 мм (рис.4, 9, 10), *скроневі кільця* з кінцями, що заходять один за інший (рис.4, 14, 15) та уламок скляного *браслета* (рис.4, 18). Також виявлено бронзову поясну *бляшку* та *гудзик* (рис.4, 11, 12), *точильні бруски*, два з дрібнозернистого сланцю фіолетового кольору та дрібнозернистого пісковку білого кольору (рис.7, 1, 2), залізний *язичок* і *пряжку* (рис.4, 13, 19), двошпоровий залізний *черешковий наконечник стріли* (рис. 4, 8), металеві *кільця* та *скобки* (рис.7, 3, 4, 6). Привертає увагу значна кількість *цвяхів* давньоруської доби, представлена серіями з шлямпою квадратної форми (рис.6, 4, 6), круглої (рис.6, 1, 3, 7) та овальної чи краплеподібної (рис.6, 2, 5). Досить репрезентативна колекція давньоруських *ножів* (рис.5, 1-10).

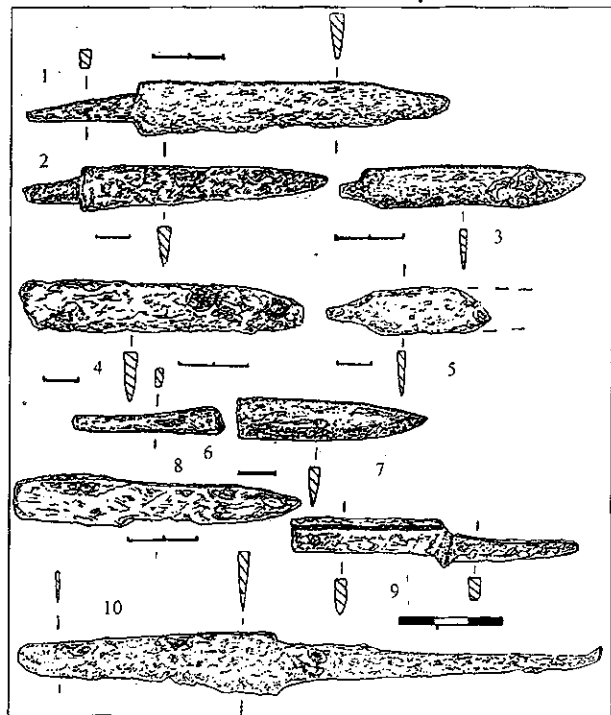

Рис.5. Колекція ножів з розкопок 2005 р.

Серед виявлених присутні екземпляри зі скомом спинки при переході в гострий кінець леза (рис.5, 1, 4, 7), а також з прямою і горбатою спинкою (рис.5, 2, 3). Характеризуючи ювелірні прикраси, вкажемо, що аналогічні персні відомі в Новгородських шарах 30-х рр. XII – кінця XIII ст.

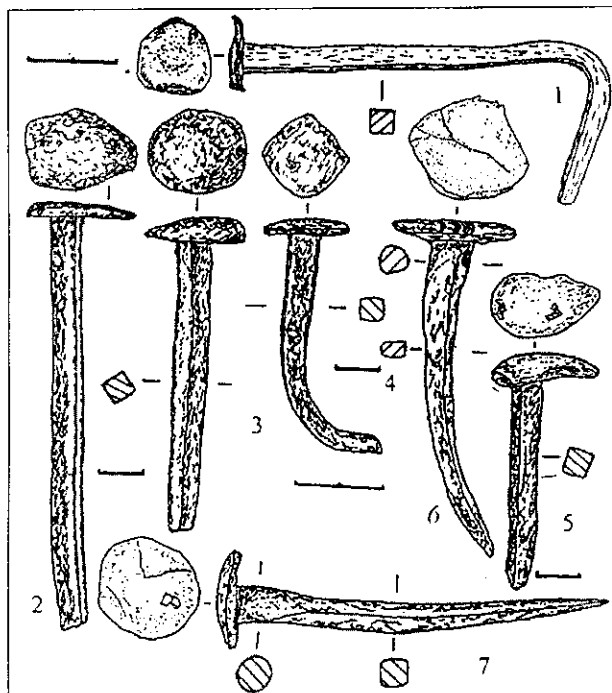

Рис.6. Цвяхи з давньоруських нашарувань пам'ятки

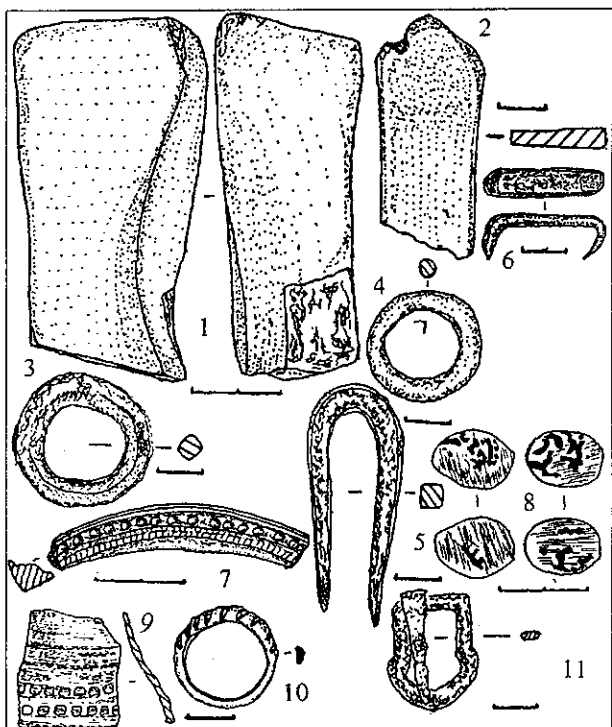

Рис.7. Знахідки давньоруського та литовсько-польського періоду. Розкоп на вул. Лермонтова, 22

(Седова 1981, 125), потрійний витий перстень походить із заповнення житла XII – першої половини XIII ст., дослідженого в урочищі «Пастівник» біля Пересопниці (Прищепа 2003, 233, 234 рис.2:17). Дві аналогічні прикраси також були виявлені на поселенні Григорівка в Канівському Подніпров'ї (Петрашенко 2005, 92 рис.47: 8, 9). Північноруські аналогії цим виробам датуються кінцем XI – початком XIII ст. (Сумина 1999, 177). Скляна намистина має пряму аналогію серед знахідок, виявлених при дослідженні садиби XIII ст. на посаді городища Шерні Могутівського археологічного комплексу в Московській обл. (Чернов 2005, 218 рис.XVI: 34, 115):

Литовсько-польський період в житті пам'ятки представлений виявленими залишками зруйнованої житлової споруди – об'єкт №23, поодинокими фрагментами посуду зі слабовираженою шийкою та масивними слабовідігнутими вінцями, ліроподібною залізною пряжкою, рубчастим пернем із бронзового сплаву, уламками люстерка і чашечки-дзвоника з олов'янистої бронзи та двома монетами золотоординського періоду (рис.7, 7-11). Більшість з цих речей має прямі аналогії серед старожитностей XIV-XV ст. Зокрема, залізна ліровидна пряжка за матеріалами з Верхнього Дону відноситься до XIV ст. (Гоняный 2005, 86, 97 таб.5:1-3), подібні знахідки з Києва та Новгороду (Івакін, Козубовський 1993, 107, 110 рис.4:2), датуються кінцем XIV – XV ст., рубчасті персні в Новгороді виявлені в шарах 90-х рр. XI – 90-х рр. XIV ст. (Седова 1981, 122). Люстерка з високим бортиком та декором рослинного або геометричного орнаменту чи із зображенням тварин зустрічаються серед кочівницьких старожитностей виключно в комплексах другої половини XIII – початку XV ст.

Пляма заповнення об'єкта №23 виявлена після зняття суцільнолитого фундаментного блоку будівлі XX ст., частково простежувалася в зрізі котловану 1980-х рр., будівля виявилася значно зруйнованою зняттям ґрунту у 1980-х рр. та підвалом будівлі XX ст. Зафіксовані розміри становили $\approx 6 \times 4$ м, об'єкт орієнтований довшою віссю по лінії північ-південь, збережена частина становила близько половини від повного обсягу. Заповнення житла складалося з однорідного чорнозему, стінки – з невеликим звуженням до дна, зафіксованого на глибині 1-1,1 м, розміри об'єкта на рівні дна становили близько $5,6 \times 3,6$ м. В межах північно-східної частини котловану будівлі фіксувалися залишки печини, очевидно від знищеного опалювального пристрою. При вибиранні заповнення в північній частині споруди виявлені стінки, вінця та денця горщиків XIV-XV ст., на глибині від 0,2 до 0,4 м знайдено уламок залізного черешкового ножа, фрагмент залізного окуття та ремінний наконечник із бронзового сплаву зі слідами перебування у вогні (рис.8, 1-3). Найближчими аналогіями виявленому поясну

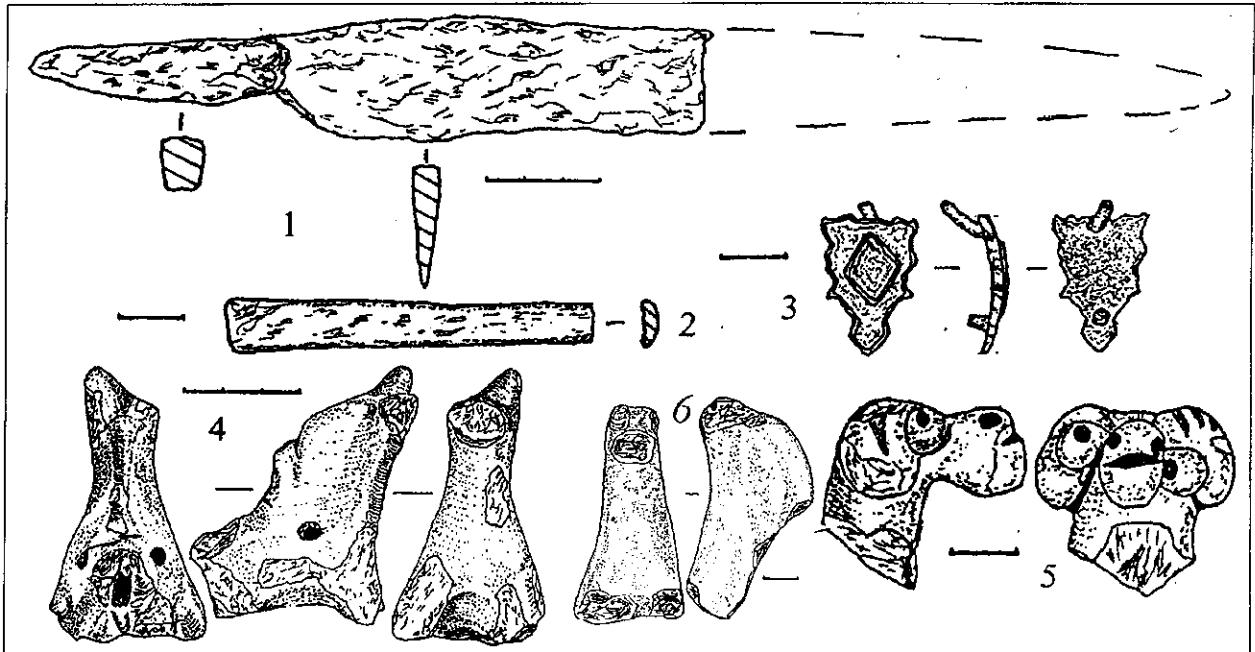

Рис. 8 Матеріали монгольсько-литовського періоду та козацької доби з досліджуваної пам'ятки

наконечнику за морфологічними ознаками є дві знахідки початку та кінця XV ст. з Новгороду (Седова 1981, 159).

Серед досліджених об'єктів пізньосередньовічного часу вартими уваги є відрізки закінчень двох ровів із залишками огорожі (?) – об'єкти №31, 32, 35, 46 та 47.

Рів №1 (об'єкт №32) виявлений в північно-східному куті досліджуваної ділянки, довшою віссю орієнтований по лінії північний-схід – південний-захід. Пляма заповнення зафіксована на глибині 0,6 м від рівня існуючої денної поверхні, простежені розміри в ширину сягали 3-3,75 м, в довжину – ≈ 12 м. Заповнення складалося з однорідного темно-сірого супіску, заглиблення в перетині підтрапецевидної форми, ширина по дну становила 2,6-3,1 м, дно виявлене на глибині 0,9-1 м. При дослідженні рову у верхньому шарі траплялася різночасова кераміка, в тому числі окремі уламки горщиків XVIII-XIX ст., на рівні 0,7-1 м виявлені фрагменти вінець, денець та стінок XII-XIII ст. та окремі стінки посуду, що за своїми характеристиками можуть бути віднесені до пізньосередньовічного часу.

З північно-західної (внутрішньої?) частини рову виявлені залишки трьох стовпових ям, розташованих вздовж рову на відстані 0,4 та 0,2 м одна від іншої – об'єкти №31, 46 та 47. Діаметр ям становив 0,25, 0,3 та 0,1 м, глибина – 0,1-0,15 м, в заповненні ями №46 виявлене скупчення деревного вугілля.

Рів №2 (об'єкт №35) розташовувався в 30-35 м на схід від першого; як і попередній орієнтований по осі північний-схід – південний-захід. Пляма заповнення виявлена на глибині 0,8 м, в перетині об'єкт лінзоподібний, дно – з нахилом у північному напрямку, фіксувалося на

глибині 1-1,3 м. Заповнення складалося з сірого супіску та супіщаних замивів, при його вибиранні виявлені фрагменти посуду доби середньої бронзи, ранньослов'янського, давньоруського часу та XVI-XVIII ст. (?).

До XVI-XVIII ст. відносяться також велика група об'єктів, знахідки фрагментів скла, глиняного посуду, монет, іграшок та речей побутового призначення. Вартими розгляду є досліджені залишки поховань, погребів та житлової споруди: №2, 3, 7, 8, 18, 20.

Погреби XVII-XVIII ст. представлені **об'єктами №2, 3 і 20**. Плями заповнення об'єктів №2 і №3 фіксувалися з рівня сучасної поверхні, №20 – з глибини 0,4 м. За виключенням об'єкта №20, пошкодженого пізнішими перекопами, плями були рівної круглої форми діаметром 1,3 та 1 м (діаметр ями №20, вірогідно, становив 1,8 м). Заповнення ям №2 і №3 однорідне, складалося з чорнозему, змішаного з супіском, стінки похилі, з розширенням по дну. Діаметр на рівні долівки об'єкта №2 становив 1,45 м, дно зафіксоване на глибині 0,65-0,7 м, об'єкта №3 відповідно 1,2 м, дно фіксувалося на глибині 1,1 м. Особливістю конструкції об'єкта №2 були залишки хрестоподібної розташованих ніш шириною 0,1-0,15 м, що були врізані в стінки ями на 0,2-0,25 м і, очевидно, становили місцерозташування дерев'яних дощок, які розділяли погріб на чотири відсіки. Заповнення об'єкта №20 нерівномірне, верхня частина зіпсована пізнім перекопом, до глибини 0,8-0,85 м складалася зі строкатого змішаного чорнозему, піску та суглинку; з рівня 0,85 до 1-1,1 м простежувався смугастий шар піщанистих замивів, з глибини 1,1 м до дна, виявленого на позначці 1,25 м, знаходився щільний чорнозем. Стін-

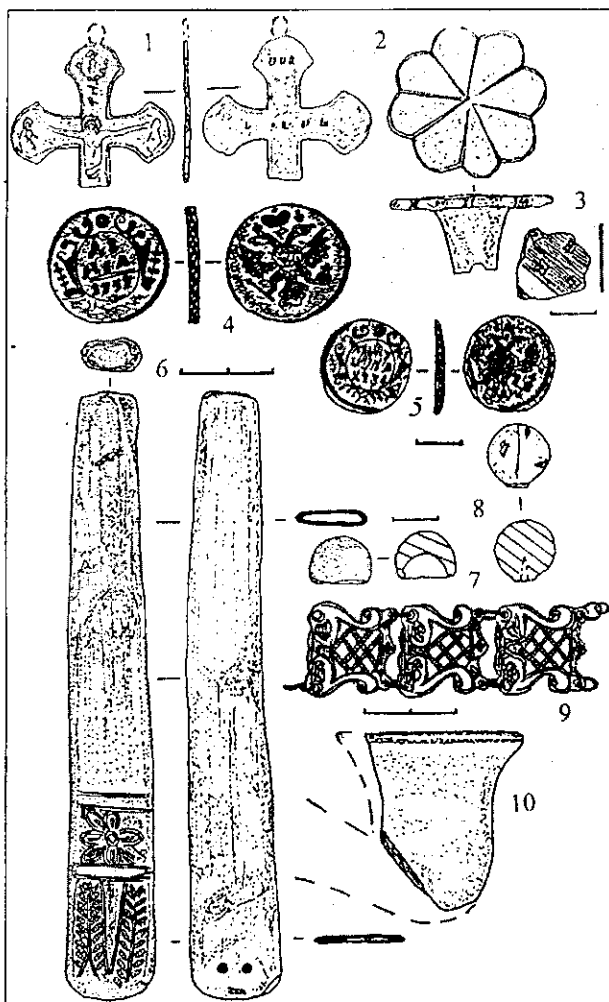

Рис.9. Знахідки XVII-XVIII ст.
з розкопу по вул. Лермонтова, 22

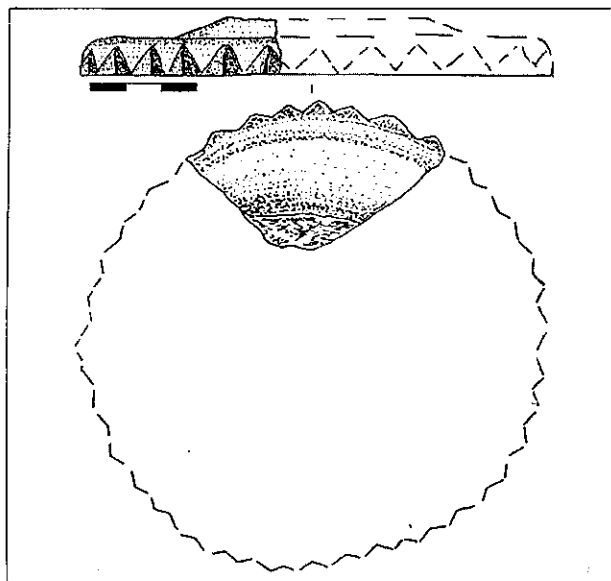

Рис.10. Свічник (?) козацької доби
з розкопок 2005 р. в Обухові

ки похилі, зі звуженням до дна овальної форми. розмір по дну – 1,65-1,7×1,5 м. В заповненні всіх трьох ям виявлені фрагменти ліпної та гончарної кераміки ранньослов'янського часу. XII-XIII та XVII-XVIII ст.

Об'єкт №7 – поховання кінця XVI – першої половини XVII ст. Пляма могильної ями трапецевидної форми зафіксована на глибині 0,2 м, орієнтована вздовж лінії північ – південь. Розміри становили 2,25×1 м (південь) – 0,8 м (північ), дно фіксувалося на глибині 0,7 м. Заповнення ями строкате, складалося зі змішаного лесовидного суглинку жовто-біло-сіро-чорного кольору, стінки прямовисні. При вибиранні заповнення виявлені дрібні фрагменти ліпної та гончарної кераміки слов'янського та давньоруського часу; кістки скелету розташовувалися на глибині 0,55-0,65 м. Похована жінка 45-55 років, витягнута на спині головою на південь. Руки зігнуті в ліктях, ліва кистю на тазі, права кистю в районі правого передпліччя, череп дещо повернутий лицевою частиною на схід. Кістяк довжиною 1,75-1,8 м, на правій плечовій кістці зафіксована вуглинка розміром близько 1 см. Труна не збереглася, вздовж правого та частково лівого боків скелету простежені темні гумусовані смуги шириною 5-8 см – залишки від бокових дощок домовини. Поховання безінвентарне.

Об'єкт №8 – яма підпрямокутної форми розміром близько 1,6×0,5 м, витягнута по лінії північ – південь, з північного та південного боків зіпсована трьома перекопами XIX-XX ст. Вціліла частина заповнення аналогічна заповненню об'єкта №7, дно зафіксоване на глибині 0,8-0,9 м. При вибиранні виявлені окремі дрібні фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу, в придонному заповненні на глибині 0,8 м виявлено дві симетрично розташовані вуглинки розміром 0,5 та 1 см. Виходячи з конструктивних особливостей ями, характеру та складу заповнення і тотожності його з попереднім, досліджений об'єкт віднесено до могил, де, очевидно, було здійснене поховання дитини віком до трьох років. Хронологічно комплекс також віднесений до кінця XVI – першої пол. XVII ст.

Об'єкт №18 – залишки наземної будівлі першої половини XVIII ст. зафіксований при дослідженні квадратів Б/3,4, В/2-5 та Г/3-5 ділянки №3, де на рівні 0,2-0,7 м була простежена концентрація сірої та чорної задимленої гончарної кераміки зі штампованим, прокресленим, лощеним та мальованим орнаментом. Тут також виявлені фрагменти віконниць, чарок та пляшок з гутного скла XVII-XVIII ст. Концентрація матеріалу фіксувалася видовжено по лінії північний-захід – південний-схід, орієнтовно, за розташуванням знахідок, розміри будівлі становили в ширину 4,4 м, в довжину в напрямку північно-західної частини простежено 1,6 м, інша частина перерізана котлованом житла першої половини XIX ст. В межах дослідже-

ної площі будівлі на рівні 0,8 м зафіксована стовпова яма підквадратної форми розмірами 0,5×0,4 м, з дном на глибині 1 м. Окрім посуду та виробів з гутного скла знайдено фрагменти кахлів, сім *точильних брусків* та дві *монети* періоду царювання імператриці Анни Іоановни – денга 1737 р. та полушка 1734 р. (рис.9, 4, 5), що дало підстави для датування комплексу в межах першої половини XVIII ст.

Серед інших знахідок XVII – початку XIX ст. виділяються такі, як *фрагмент бронзового хрестика з розп'яттям та зображенням Бога-Отця, фрагмент декоративного ланцюжка?, уламок декоративної накладки?, уламок червоноглиняної люльки для паління, латунне руків'я ложки, свинцеві кулі та бронзовий гудзик до киреї* (рис.9, 6-10), наближена аналогія якому відома з місця Берестецької битви 1651 р. (Археологія доби... 1997 109 рис.48:9). Цікавими знахідками, датованими монетами, є *дитячі іграшки* кінця XVIII – початку XIX ст. З культурного шару походить п'ять фрагментів фігурок, чотири з темно-зеленою поливою. Серед скульптурок розпізнаються зображення коників та баранчика (рис.8,4-6). Привертає увагу фрагмент глиняного «зубчастого» диска, очевидно – нижня частина підвічника (рис.10).

Суттєво, що згідно з аналізом історичних джерел (межового спору 1660 р. між власником Обухова Павлом Монвидом Дорогостайським та власниками Трипілля Дедовичами Трипільськими) розкопки 2005 р. велися в межах історичної топографії давнього селища Лукавиця (Малий Обухів) (Книга... 1991, 132, 133, 134, 157, 158), відомого за письмовими джерелами з середини XV ст. Грунтовні історико-краєзнавчі розвідки щодо історії міста на жаль поки відсутні, в Історії міст і сіл УРСР подаються відомості, що Обухів (Лукавиця) вперше згадується в XIV ст. В 30-х рр. XV ст. її подарував литовський князь Свидригайло київському воеводі Юрші. В 1482 р. Кримська орда Менглі-Гірея дощенту спустошила цю місцевість. В 1588 р. Лукавицю за 300 кіп литовських грошей купив князь Я. Острозький, який обніс село частоколом та ровом. Деякий час Лукавиця належала посаднику Острозького – мужику Обуху, від чого і змінилася назва на Обухів (Історія... 1971, 464, 465).

Серед отриманих матеріалів найбільшої уваги заслуговують давні об'єкти та знахідки слов'янського

Кобець В.Д.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Підводні археологічні дослідження в акваторії Кременчуцького водосховища

Підводні археологічні розвідки були проведені аквалангістами Центру підводної археології історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У цих роботах брали участь студенти першого курсу історичного факультету. Було проведено обстеження узбережжя ріки від Канівського заповідника до піщаного пляжу нижче південного

часу і X-XVIII ст. Виявлення цих комплексів та речей на території зафіксованого джерелами селища Лукавиця створює передумови до постановки питання про справжню дату заснування міста. Наразі сподіваємося, що опрацювання всіх відомих письмових джерел та проведення необхідних додаткових археологічних досліджень дадуть можливість змінити дату святкування історичного віку міста з 641 року в бік значного збільшення.

Література

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. Київ. 1997.

Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. Київ. 1993.

Гоняний М.И. Тюркские элементы в материальной культуре древнерусских поселений конца XII – третьей четверти XIV в. района Куликова поля (на примере украшений ременной гарнитуры) // Русь в IX-XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Москва. 2005.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984-1985 рр. // Стародавній Київ Археологічні дослідження 1984-1989 рр. Київ. 1993.

Історія міст і сіл Української УРСР / Київська область. Київ. 1971.

Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Відп. ред. В.В. Німчук. Київ. 1991.

Корзухина Г.Ф. Русские клады. Москва-Ленинград. 1954.

Моця О.П., Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища // АБУ 1998-1999 рр. Київ. 1999.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев. 2005.

Прищепя Б.А. Розкопки на посаді Пересопниці // АБУ 2001-2002 рр. Київ. 2003.

Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X-XV вв.) Москва. 1981.

Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К.К. Археологические исследования на Киевщине экспедицией Киевского областного управления культуры в 1990 г. // ИА НАНУ. 1990/179.

Сумина И.А. Металлические перстни средневекового Белозерья // Археологический сборник. Труды ГИМ. Вып. 111. Москва. 1999.

Чернов С.З. Усадьба А на посаде Шерны в районе обнаружения сфрагистического комплекса XII в. (исследования 2002 г.) // Русь в IX-XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Москва. 2005.

контурі Пекарської коси, який знаходиться на відстані 5 кілометрів від центрального в'їзду в заповідник. Ця ділянка берегової смуги третьої сезону поспіль відвідується пішохідними маршрутами студентами, які проходять в заповіднику учбову виробничу практику. У попередні роки археологічний матеріал знаходили на березі напроти Пекарської коси, яка починається на

відстані 3,5 км від заповідника і простягається на відстань $\approx 1,5$ км уздовж правого берега на відстані 40 – 60 м від берега. На цій ділянці були знайдені кременеві вироби; дрібні кістки, уламки деревини та інші дрібні залишки. Підйомний археологічний матеріал, що час від часу вимивається на правобережжі, потрапив сюди з русла при днопоглиблювальних роботах. Очищення фарватеру ріки та транспортування на береги земснарядами наносів дає змогу зібрати ті матеріали, які переносяться русловими потоками в район коси та утворюють в цій зоні мілководні перекати. Разом з природним геологічним матеріалом потрапляє сюди й археологічний. Смуга розсіпів розташована на межі берега й води та оголюється під час зниження рівня води на водосховищі. Скупчення твердих залишків потрапляє під воду на схили та накривається відкладами наносів ріки. Природні геологічні породи представлені в основному розсіпами валунного-галечникового матеріалу з розмірами від 0,5 – 1 до 5 – 10 см. Алювіальні відклади, що перенесені з русла, відносяться до заплавної покладів пізньоантропогенного віку (дрібно- та середньозернисті піски світло-сірого кольору переважно кварцового складу). Більш крупнозернисті формації представлені гравітаційними, моренними та техногенними відкладами. Палеонтологічні рештки зустрічаються найрізноманітні за віком та складом по причині відкладення їх з різних горизонтів і переміщення на значні відстані від місць накопичення.

Публікації М.М.Бондаря, який сам провів дослідження в Канівському Придніпров'ї в 60-х роках ХХ століття та його посилення на попередніх дослідників дозволили одержати інформацію щодо вивчення історії даного регіону в минулому. Згідно з цими повідомленнями, скупчення кісток стародавніх тварин, водяних і сухопутних птахів, що були перемішані з кременевими виробами і кусками прогнилого дерева зібрані на розмитій стародавній стоянці на правому березі Дніпра на піщаній косі між Каневом і с. Пекарі влітку 1875 р. А.С. Роговичем під час великого обміління ріки. У наступному році П.Я. Армашевський оглянув усі місця, де були виявлені кістки викопних тварин. Він зібрав кістки стародавніх тварин і уламки глиняного посуду на так званій Пекарській косі, яка являла собою острів завширшки до 3-4 верст. Цей острів омивали два рукави Дніпра і частково р. Рось.

Через 60 років після А.С. Роговича І. Г. Підоплічко теж зібрав на Пекарсько-Канівській косі (напроти біогеографічного заповідника Київського університету) в заплаві Дніпра у відкладах річкових наносів багату колекцію кісток викопних тварин, кістяні знаряддя й уламки глиняного посуду. На деяких кістках були виявлені сліди обробки. Він запропонував датувати ці речі пізньонеолітичним часом, або добою металу. На думку М.М. Бондаря, ці залишки

були тимчасовим поселенням первісних риба-лок і мисливців.

Загально визнаною є тенденція розташування поселень неолітичного часу в заплавах річок. Особливо привабливі для такого заселення були місця впадіння малих річок у головні водні магістралі. Ураховуючи переваги використання заплавної та перших надзаплавної терас річок первісними племенами, наші пошуки були приурочені в першу чергу до таких форм топографії місцевості. Тим більше, що і попередні дослідники свої знахідки зробили на таких формах місцевостей.

Однак за цими повідомленнями та орієнтирами, що наводять дослідники в публікаціях другої чверті ХІХ століття – першої половини ХХ, на жаль, не можемо з'ясувати місцезнаходження цих пам'яток. Проте, факти археологічних та палеонтологічних знахідок не залишають сумнівів у їх існуванні. Приймаючи до уваги той факт, що ці поселення були або в заплаві, на острові, або на донному підвищенні, сучасні залишки тих поселень можуть бути нижче рівня водойми, тому що процеси денудації працюють на змив усіх решток у нижні відмітки поверхні землі. Друга причина – підйом рівня води при будівництві гребель водосховищ. Зруйновані водними потоками артефакти розташовуються нижче за течією та віднесені на різні відстані в залежності від своїх гравіметричних показників. Рухаючись проти течії від знахідок більш легких частин матеріалів до більш тяжких, маємо можливість відшукати джерело їхнього розповсюдження. Таку методику застосовують при геологорозвідках при розвідках самородних корисних копалин, які знаходять в руслах річок (цей метод діє досить надійно).

При підводному обстеженні Пекарської коси провели пошук на мілководних частинах без застосування автономного водолазного спорядження. Невеликі глибини (до 5 м) дозволили провести пошук смугами та оглянути зони скупчень твердих уламків за піщаними валами на більшій частині підводної поверхні. Сама територія коси має досить велику протяжність вздовж берегової смуги і сягає по довжині більше 1 км, завширшки – 300 м (глибини до 3 м). Вона складена підводними барханами, які простягаються перпендикулярними до течії валами через всю косу з перепадами відносних відміток над поверхнею дна 30 – 120 см. За цими валами нижче за течією знаходяться площадки скупчення твердих порід шириною приблизно 2–6 м різного за гранулометричним складом, вагою та матеріалом природного кременю, дрібних добре відшліфованих залишків кераміки, кременевих відщепів, залишків кісток птахів та кусків деревини. Більш детально оглянута південна частина коси. Підйомний матеріал, знайдений на цих ділянках має шифр Пекарі II. У південній частині Пекарська коса закінчується досить крутим скосом, за яким починаються глибини 8 м і більше. У цій зоні накопичуються

залишки легких шматків деревини, щепи, та інші легкі матеріали. Нижче за течією на березі за 100 м від коси знаходиться піщаний пляж, створений знову ж таки роботою днопоглиблювальних земснарядів, які викинули на цю ділянку середньо й мілко зернистий гравійний матеріал, серед якого зустрічаються вироби з кременю; особливо багато скупчень природного походження. Під водою напроти пляжу також зустрічається крупний гравій, невеликі фрагменти кісток, а серед палеонтологічного – зуби акул, белемніти, скаменілості.

Досліджуючи північну частину острова Круглик, який обстежувався тогорічними занурюваннями, можемо зазначити досить активну руйнуючу дію води, яка промила перед островом каналу з майже прямовисним підрізом берегів острова. У цю каналу скочується матеріал з підмитого берега. Швидкості течії дуже великі навіть в періоди зупинки роботи Канівської ГЕС.

Згідно з повідомленнями, М.М. Шмаглій в 1959 році на о-ві Круглик зібрав невелику колекцію уламків глиняного посуду, при чому на деяких фрагментах зберігся гребінчастий орнамент. Можливо, місце цих знахідок знаходиться в другій, південнішій частині острова. Ми вивчали руйнацію розмитого берега і переміщення границь о. Круглик униз по течії з північної сторони (що інтенсивно руйнується).

Підсумовуючи результати проведених робіт, хочеться відзначити складні гідрогеологічні умови спостереження за усіма підводними об'єктами, насамперед, з причини великих швидкостей течії ріки та залповими скиданнями її з коливаннями рівня води до 1 – 1,5 м.

Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю.

*Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка
Інститут археології НАН України*

Археологічні дослідження Батурина в 2005 р.

Міжнародна українсько-канадська археологічна експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка та Інституту археології НАН України в травні – листопаді 2005 р. продовжувала дослідження комплексу археологічних пам'яток в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської області. Роботи велися відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 1123 «Про затвердження Комплексної програми збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури смт. Батурина» та за підтримки президента України В.Ющенка.

У XVII – XVIII ст. Батурина, як відомо, складався з цитаделі («Литовський Замок»), самого міста («Фортеця»), передмість, Подолу та розташованих навколо численних монастирів і замських садиб козацької еліти. Центром Ба-

туруна був «Литовський Замок», що розташовувався на високому мисі (130×100 м) лівобережної тераси р. Сейм, і з напільного боку обмежувався валом і двома ровами. Згідно з описами, тут знаходились муровані гетьманський палац і скарбниця та дерев'яна Воскресенська церква.

Пошук археологічних джерел ускладнений надходженням їх під алювіальними наносами ріки. Не маючи можливості застосувати обладнання для розчистки донних відкладів, при розвідках проводився візуальний пошук археологічного матеріалу по маршрутах найбільш перспективних за топографічними ознаками рельєфу, хоча одним з найважливіших умов ефективного проведення підводних розвідок є застосування сучасного обладнання разом з застосуванням методики проведення таких досліджень. Дослідження планується продовжити в наступному сезоні.

Література

Бондар М.М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. Київ. 1959.

Рогович А.С. Об экскурсии, произведенной в 1875 г. по предложению Киевского общества естествоиспытателей // Записки Киевского общества естествоиспытателей, т. IV (1) вып. 3, Киев, 1876.

Армашевський П.Я., Фіюфілактоз К.М. О следах свайных поселений на Днепре. // Записки Киевского общества естествоиспытателей, т. V (1), вып. 1 Киев. 1877.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип., 1, Київ. 1938, вип. 2, Київ. 1956.

Матеріали до вивчення історії та природи Канівського заповідника. Відп. ред. О.П. Кришталь. 1962.

Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. 1971.

Методичні рекомендації по проведенню підводних археологічних досліджень для студентів історичного факультету. Київ. 1990.

Упродовж 2005 р. на Литовському Замку розкопом XIV, площею понад 100 м², в цілому завершено дослідження решток зруйнованого 1708 р. палацу середини XVII – початку XVIII ст. – офіційної резиденції гетьманів Дем'яна Многогрішного (1669 – 1672 рр.), Івана Самойловича (1672 – 1687 рр.) та Івана Мазепи (1687 – 1708 рр.). Сам палац ще у XVIII ст. був розібраний до рівня підшови фундаментних ровів на цеглу, а вся його площа неодноразово перекопувалася мисливцями за скарбами І. Мазепи. В ході робіт 1996 – 1997 рр. та 2001 – 2005 рр. розчищені та зафіксовані рештки фундаментних ровів та шар пожежі і руйнації споруди, в якому зібрані чисельні уламки кахлів та будівельних матеріалів, сильно оплавленого у вогні посуду з гутного

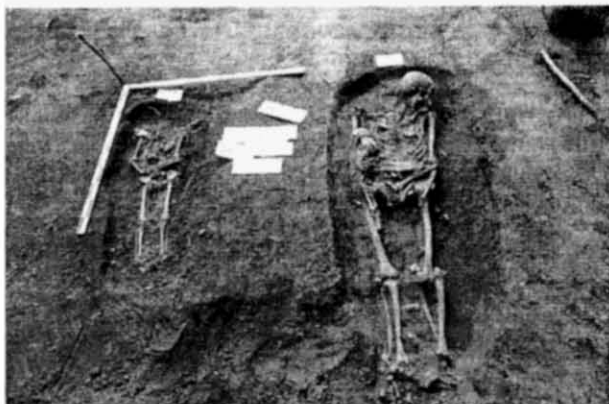

Рис. 1. Поховання підлітка та жінки з немовлям на розкопі XIV (2005 р.) на цвинтарі Воскресенської церкви на Литовському Замку в Батурині. (Фото В.Коваленка).

Рис. 2. Поховання козака з чаркою на розкопі XIV (2005 р.) на цвинтарі Воскресенської церкви. А: скляна чарка з поховання. (Фото В.Коваленка)

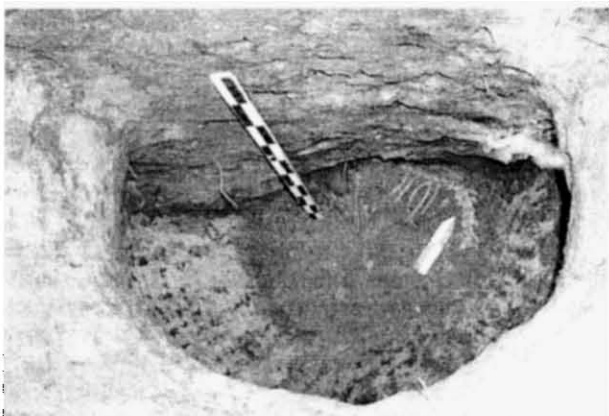

Рис. 3. Поховання дівчинки-підлітка в зерновій ямі на Фортеці в Батурині. (Фото В.Коваленка)

скла, фрагменти кераміки, дрібні побутові речі тощо, що дозволило уточнити план палацу. Ця цегляна споруда була порівняно великою, прямокутною, одноповерховою кам'яницею, перекритою склепіннями і мала розміри приблизно

26×20 м, один поверх (вірогідно, з великим горіщем), ганки, центральний коридор, кілька кімнат та залів з печами, декорованими кахлями. Вірогідно, її спорудили за стилем українського (козацького) бароко і найближчими аналогіями є будинок полкової канцелярії у Чернігові (1690-х рр.) та кам'яниця Мазепи у Києві, що збереглися до наших днів. Таким чином, вона належала до типу традиційних мурованих палат козацької старшини, що походить від народної дерев'яної житлової архітектури.

В розкопі XIV, окрім того, під рештками фундаментних ровів палацу, практично на краю тераси, було довивчено рештки житла XVII ст. з глинобитною піччю.

Розкопом XV (близько 50 м²) продовжені пошуки фундаментів Замкової Воскресенської церкви середини XVII – початку XVIII ст., на цвинтарі якої досліджено ще 22 поховання. Судячи з пошкоджень кістяків, це, переважно – жертви трагедії 1708 р., причому більше половини з них – поховання дітей віком від 1 до 12 років. Уперше знайдено два парні родинні поховання жінок з їх дітьми чи онуками, які, явно, були забиті одночасно (рис. 1). Варто згадати одне поховання літнього представника козацької верхівки (рис. 2). Його поховали у великій дубовій труні в часи розквіту міста. Біля черепа козака було поставлено скляну чарку для горілки (рис. 2А). Такий звичай зустрічається на некрополі Батурина козацького періоду вперше.

На території Фортеці (посаду середньовічного міста, розмірами 600×440 м), що широким півколом прилягала з півдня та заходу до «Литовського Замку», неподалік Воскресенської церкви 1803 р., в межах приватної забудови, відкрито цвинтар головного храму гетьманської столиці, собору Живоначальної Трійці, який звели до 1692 р. коштом І. Мазепи. Собор також було розорено 1708 р., а наприкінці XVIII ст. рештки його розібрані на будівельні матеріали за наказом К. Розумовського. 9 поховань досліджені в шурфі, розбитому на подвір'ї садиби по І Партизанському провулку; ще 58 були зафіксовані в траншеї газопроводу в тому ж районі. В сезоні 2006 р. планується продовжити пошуки фундаментів Троїцького собору та його дзвіниці, яку в старому Батурині називали «Мазепин стовп».

Ще ряд різночасових поховань (від початку XVIII ст. до кінця XIX ст.) зафіксовані в ході охоронних досліджень в зоні спорудження інженерних комунікацій до місцевого Будинку культури та Воскресенської церкви 1803 р. Окремо відзначимо поховання Адама і Єви біля дівчинки-підлітка по-

Рис. 4. Перстень-печатка з Батурина із зображенням Адама і Єви біля дівчинки-підлітка по-

Рис. 5. Палац І. Мазепи на Гончарівці. Фрагмент кладки

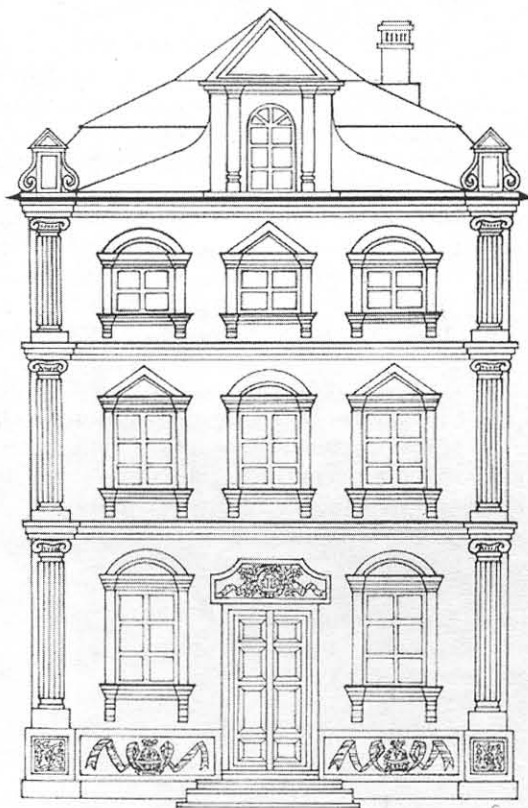

Рис. 6. Палац І. Мазепи на Гончарівці. (Реконструкція В. Коваленка, мал. С. Дмитрієнка за кресл. Фрідріха-Вільгельма фон Берхгольца.)

чатку XVIII ст., котра під час погрому 1708 р. сховалася в зерновій ямі, де і задихнулася від диму (рис. 3). Окрім того, в ході охоронних археологічних досліджень по трасах комунікацій, що фактично прорізали всю територію Фортеці (загальна довжина – понад 3 км), зафіксовано систему забудови XVII – початку XVIII ст. та виявлено котловани кількох десятків жител та господарських споруд XVII – XIX ст., значна частина яких загинули в пожежі 1708 р. Речовий матеріал репрезентований багаточисельними серіями уламків керамічного та скляного посуду, різноманітними кахлями, срібними та мідними російськими, чеськими і польськими монетами, керамічними люльками, свинцевими кулями та картечю, чавунними ядрами, побутовим реманентом. З-поміж знахідок окремо відзначимо коштовний перстень-печатку, прикрашений вставкою із зображенням Адама та Єви обабіч Древа життя (рис. 4).

На території відкритих передмість Батурина в районі Ніжинської брами виявлені сліди вуличної забудови XVII – початку XVIII ст., що йшла паралельно рову Фортеці. Тут зафіксовані 14 котлованів від жител та господарських споруд тієї доби.

В ході охоронних робіт поблизу Палацу К. Розумовського, в розкопі на місці східного флігеля його садиби (близько 1000 м²) та в п'яти траншеях під інженерні комунікації виявлено культурний шар 0,5 – 1,0 м завтовшки, що утримував матеріали від раннього залізного віку до XVIII ст. Тут досліджено рештки 3-х жител з глинобитними печами та ряд господарських споруд XII – середини XIII ст. (із знахідок відзначимо жорна з вулканічного туфу, уламки скляних браслетів, кістяний гребінець, різні побутові речі), до півсотні господарських ям юхнівської, київської, роменської культур та XII – XIII ст. та XVII – XVIII ст. У XVII ст. тут, вірогідно, знаходився один з хуторів козацької еліти, що входив до складу Батуринської агломерації. Досліджено частину цвинтаря (близько 30 могил), значна частина з поховань якого, найвірогідніше, також має бути пов'язана з подіями 1708 р. В ході робіт отримані також нові дані про планову структуру та розміри флігеля, розташування на території садиби К. Розумовського декоративних паркових огорож.

В ур. Гончарівка продовжено дослідження на території замиської резиденції Івана Мазепи, що займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси р. Сейм, за 2 км південніше від центру Батурина (вище за течією р. Сейм). Тут в ході пошукових робіт у котловані палацу І. Мазепи у фундаментних ровах виявлено невідомі раніше нові частини підмурків палацу та його прибудови (рис. 5). Вони засвідчують, що великий підвал споруди (15×15 м) був поділений, вірогідно, двома навхресними стінами на чотири господарські приміщення. У прибудові відкрили залишки сходів.

Згідно з малюнком цього палацу І. Мазепи 1744 р. та археологічними джерелами, його основна частина (без прибудови) мала підквадратний план, три поверхи, аттик, дерев'яні перекриття та вертикальну центричну симетричну композицію об'єму. Вікна були облямовані лиштвами з трикутними й лучковими сандриками, а наріжжя чільного фасаду на кожному ярусі фланкували напівколони з коринфськими капітелями. Фасад увінчував великий тричасний фронтон з двосхилими завершеннями і волютами. Тож споруда на Гончарівці була найранішим відомим багатоповерховим аристократичним палацом на Лівобережній Україні, побудованим та прикрашеним загалом у стилі західноєвропейського чи, точніше, італійського барокко (рис. 6). За даними розкопок, ошатний декор його екстер'єру доповнили елементами, запозиченими з архітектури українського барокко: валиками з лекальної цегли, побіленими профільованими керамічними деталями карнизів,

порталів, чи лиштів вікон та круглими плитами з різнобарвними полив'яними розетками, які звичайно прибивались вздовж карнизу. Подібне завершення порталу, що зображене на малюнку палацу, зустрічаємо в мурованих церквах та дзвіницях Гетьманщини Мазепиного часу. Підлога палацу була викладена фігурними теракотовими і блакитними долив'яними керамічними плитками. Відтак, столичний палац Мазепи, його найбільша, головна резиденція під Батурином в цілому наслідувала модну барокову архітектуру та декор тогочасних вілл можновладців Заходу. Їх лише збагатили деякими національними прийомами оформлення фасадів, що відомі в церковних спорудах гетьмана у Києві та Переяславі 1690-х рр.

Таким чином, нові дослідження однієї з історичних столиць України дозволили суттєво змінити уявлення про її соціально-історичну топографію та основні етапи розвитку. В сезоні 2006 р. дослідження Батурина планується продовжити.

Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М.

*Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка
Інститут археології НАН України*

Дослідження в Шестовиці в 2005 р.

Міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за участі Норвезького Університету наук і технологій та Інституту археології (м. Тронхейм),

Брянського і Ніжинського університетів, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та учасників V Міжнародної літньої польової Школи молодих археологів продовжила у 2005 р. дослідження комплексу археологічних пам'яток доби Київської Русі в ур. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл.

Городище неправильної округлої форми, площею понад 1 га, розташоване на стрілці сильно витягнутого мису, що більше, ніж на 1 км, видається в заплаву правого берегу р. Десни. Із заходу та півдня майже до самого підніжжя городища підходила р. Жердова (притока Десни), зі сходу – стариці Десни. Поверхня городища являє собою досить рівний майданчик. В давнину по всьому периметру городища йшов вал, що нині

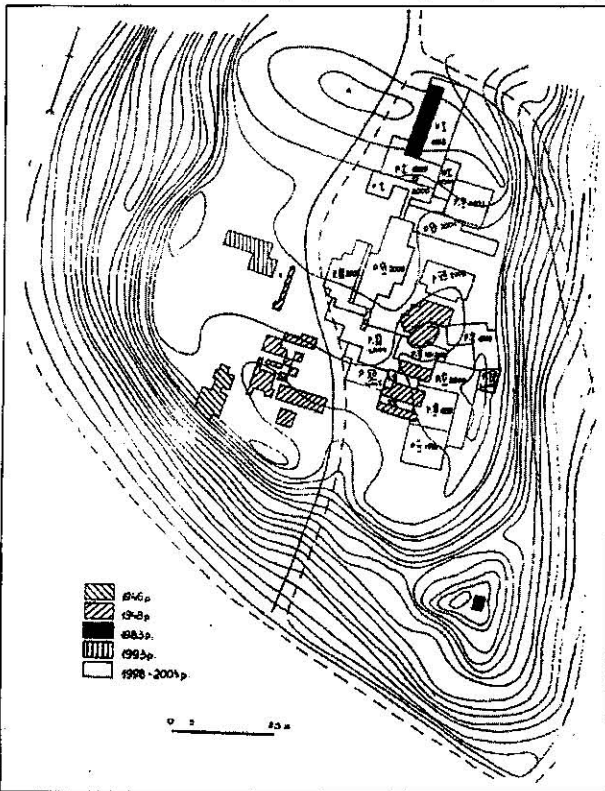

Рис. 1. План городища в ур. Коровель в с. Шестовиця. (Фото В.Коваленка)

Рис. 2. Рештки клітей валу X ст. в розкопці XIII на городищі Коровель. (Фото В.Коваленка)

Рис. 3. Житло X ст. в тр. I на посаді Шестовицького городища. (Фото В.Коваленка)

сильно розплився і чітко простежується (висота 1–2 м, завширшки в підшві 20–25 м) лише з напільного (північного) боку.

В сезонах 1998–2004 рр. на городищі розкрито близько 1400 м² – більша частина східної половини майданчика. Розкоп XII 2005 р. (76 м²) розбитий у південно-східній частині майданчика (рис. 1), продовжуючи на південь розкоп XI (2004 р.). В розкопі частково досліджено житло X ст., нижній поверх якого був заглиблений у материк на 1,4 м, із розвалом печі, що впала з верхнього поверху; глибока (2,25 м в материк) господарська споруда X ст., округлої в плані форми; а також 2 господарські споруди неправильної форми та 16 ям кінця IX – середини XIII ст. 3-поміж знахідок на розкопі окремо відзначимо свинцевий молівдовул поганої збереженості, вірогідно, візантійського походження.

Розкоп XIII (36 м²) закладений на східному схилі майданчика, південніше розкопу II (1998 р.) та на схід від розкопу V (2000 р.), з метою продовження досліджень оборонних споруд городища і щоб з'єднати розкопи попередніх років на ділянці повороту валу на північний захід. Нові роботи в цілому підтвердили правильність накресленої дослідженнями попередніх років схеми оборонних споруд пам'ятки: на зазначеній ділянці частково розкрито рештки дубової кліті X ст. та ряд стовпових ямок від конструкції валів XII ст. (рис. 2).

З півночі до городища прилягав чималий за площею (700–1000×80–400 м) посад, в різних частинах якого з метою з'ясування потужності нашарувань та характеру забудови в 1998–2004 рр. розбито 13 розкопів загальною

площею понад 1700 м².

2005 р. в центральній частині посаду продовжені дослідження в районі т. зв. «садиби коваля», де в попередні роки було зафіксовано ряд споруд (переважно X ст.), пов'язаних з виплавою та обробкою заліза. Нова ділянка (понад 60 м²) прирізана з півночі до розкопу I з метою подальшого вивчення зазначеної садиби. В ході робіт досліджено залишки споруди виробничого призначення X ст., у заповненні якої знайдені металургійні шлаки, уламок керамічного сопла, браковані шиферні пряслиця та відходи від їх виробництва; а також довивчені залишки житла XII ст., відкритого минулого сезону.

На північно-східній околиці посаду розкопани XIV–XV та кількома траншеями (загалом понад 230 м²) продовжено вивчення зафіксованої тут у попередні роки ділянки садибної забудови кінця IX–X ст. Нові дослідження дозволили з'ясувати, що в X ст. садиби на цій ділянці комплексу не йшли лише в одну лінію вздовж краю тераси, а утворювали тут досить щільну забудову у кілька рядів, що розділялися вулицями і провулками. Зафіксовано 2 житла X ст. з глинобитними печами в кутках (рис. 3), ряд господарських та виробничих споруд і ям X ст. (у тому числі – зі значною кількістю металургійних шлаків та уламків футерівки стінок горну у їх заповненні), а також кілька смуг рівчачків та стовпових ямок від міжсадибних огорож.

На подолі, виявленому внаслідок робіт 1998–1999 рр., коли ділянки стародавнього культурного шару X–XIII ст. були відкриті вздовж півніжної городища, а також на підвищеннях на захід та південний захід від нього, заложено 6 траншей (загальною площею до 100 м²) обабіч одного з русел р. Жердови, при її впадінні в старицю Десни – оз. Коровель (на південному краю I та II подільських підвищень, впритул до води). В траншеях виявлено рештки дрібних дерев'яних виробів, уламки дошок, гілки дерев тощо, зафіксовані сліди стовпів від причалів і моста через річище, дерев'яних конструкцій від дороги, що йшла від городища вздовж стариці в бік с. Слабин.

З метою пошуку слідів культурного шару на південь та південний схід від городища зроблені зачистки схилів на різних берегах озер Колтеб-1 та Колтеб-2 (стариці Десни). Однією із зачисток зафіксовані сліди видобутку болотної руди; в іншій зібрані уламки горщика XVII ст.

В сезоні 2006 р. дослідження в Шестовиці планується продовжити.

Коваленко О.В.

Інститут керамології Інституту етнографії НАН України

Дослідження кургану V ст. до н.е. поблизу смт Опішне Полтавської обл.

В публикации даны результаты раскопок кургана раннего железного века возле пгт Опішня Полтавської обл. В нем исследованы три погребения: впускное неограбленное женское погребение V в. до н.э.; пустая погребальная камера, отличающаяся своими размерами и основное воинское. Для совершения воинского погребения сооружен сруб в погребальной камере и деревянный настил, перекрывший ее.

The results of the excavation of the Early Iron Age barrow near the Opishne of the Poltava province are presented. Three burials have been investigated. First burial was non plundered

woman burial of the 5th century B.C.; second burial had empty burial chamber of great sizes and third (basic) burial was the warrior's burial. The chamber of this burial was the log building with wooden overlapping.

У серпні-вересні 2005 р. археологічна експедиція Інституту керамології провела дослідження кургану поблизу смт Опішне Зіньківського р-ну Полтавської обл. Досліджений курган входив до складу групи біля смт Опішне Зіньківського р-ну Полтавської обл. Вона виявлена В.Г. Ляскоронським (Ляскоронський 1907, 185). Група складається з 8 розораних насипів. Вони розміщені на полі, обмеженому, трасою Полтава – Опішне – Гадяч, асфальтованою дорогою Опішне – МТФ – промисел «Солоха», за 0,3 км на південь від селища. Група має вигляд ланцюга витягнутого у напрямку південний захід – північний схід. Нівельована висота кургану 1,61 м, діаметр 48,5 м.

Стратиграфія насипу. Дерновий шар на кургані мав вигляд чорно-коричневого чернозему, сильно розораного внаслідок сільськогосподарського використання ділянки під орні угіддя (0-0,4м). Рівень похованого ґрунту – -1,64 м від репера. Центральна частина кургану, його вершина була пошкоджена під час війни. Тут зафіксований овальний у плані перекоп, довжина якого 6,5 м, з якого було вигорнуто 26 німецьких мінометних мін.

На рівні давнього горизонту (-1,61-1,67 м R) був споруджений *первинний насип* кургану. Діаметр його 19-20 м (рис.1). Він був споруджений з прямокутних нарізних дернин-вальків коричнево-сірого кольору, із включеннями коричневих та білих плям рослинності, розміром 0,4×0,4 до 1,5×0,45 м. Деякі дернини із чіткими відбитками рослинності, пагонів та листя трави, що вказує на спорудження кургану у теплий сезон – літо-осінь. Насип мав характерну «плямисту структуру». У насипу зустрічалися поодинокі вуглини, кістки тварин, фрагменти злегка відігнутих назовні вінець та стінок посудин. Цей насип зведений над чоловічим похованням раннього залізного віку, індексованим як поховання № 3.

Насип II був зведений через незначний проміжок часу, коли було влаштоване у східній полі первинного кургану поховання індексоване як № 1. Викид з цього поховання лежав на давньому горизонті (-1,67 м R) у вигляді двох куп материкового жовтого суглинку, по обидва боки від ями, розмірами 0,5×0,8 м з північного, 0,5×1,5 м з південного боку. Насип був споруджений з прямокутних дернин та чернозему, із включенням плямок жовтого суглинку, поодинокими вуглинями, дрібними фрагментами стінок посуду. Він перекрив первинний насип кургану, який таким чином досяг діаметру 0,48 м та висоти 1,61 м. Рівчачка навколо насипів I та II не виявлено. Це останній насип кургану, оскільки після влаштування поховальної ями № 2 курган не досипався. В кургані досліджено

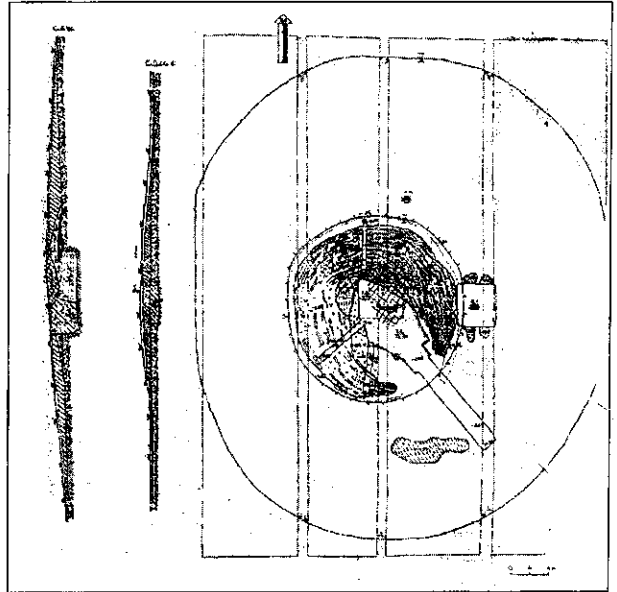

Рис.1. План кургану № 1

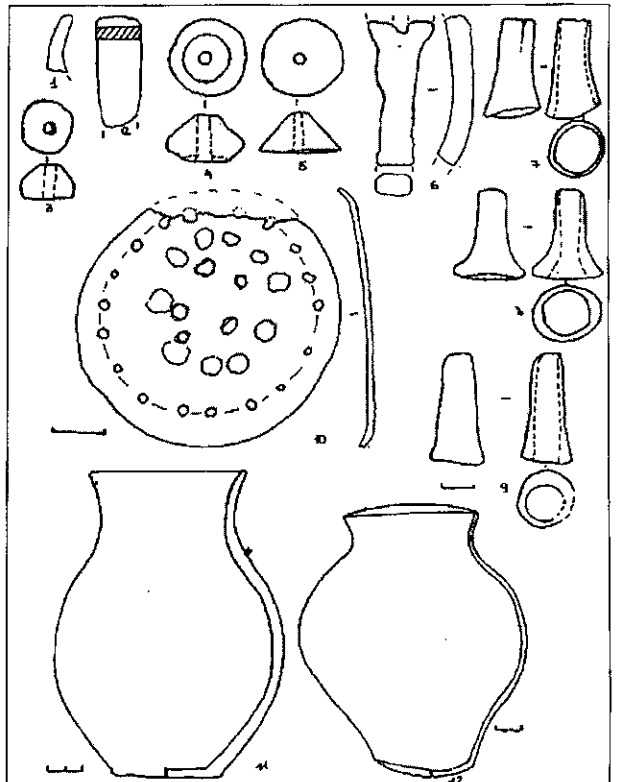

Рис.2. Знахідки з поховання № 1.

1,3,4,5,11,12 – кераміка; 2,6 – залізо, 7-10 – бронза три поховання раннього залізного віку.

Поховання № 1 (рис.2) (впускне). Виявлене за 8 м на схід від репера. Яма поховання № 1 була впущена з рівня давнього горизонту (-1,67м). Поховальна яма мала прямокутну форму,

стінками орієнтована чітко по сторонах світу. Розміри ями 3,7×3,75×3,75×3,8 м. Вона була викопана у похованому ґрунті та передматериковому коричнево-жовтому суглинковому шарі до рівня материка – жовтого суглинку, із незначним заглибленням у нього – до 0,1 м. Стінки ями прямовисні, без уступів та розширень. Зафіксовані прямовисні сліди знаряддя якими вона викопувалася – теслоподібні знаряддя, із шириною робочої лопаті 3,5-4,0 см (довжина простежених слідів до 12 см), зрізаним рівним тупим краєм. Заповнення ями чорноземне із включеннями жовтих плям материкового суглинку, серед нього траплялися вуглинка, уламки стінок посуду, кістки тварин, камені. Під західною стінкою таке заповнення на відстані 0,5 м від стінки змінювалося. Воно являло собою затічний сіро-коричневий ґрунт, із тонкими прошарками жовтого суглинку, коричневими прожилками та скупченнями-плямами деревного тліну, вуглинами, шматками дернових вальків. Така ситуація утворилася внаслідок того, що західна стінка ями поховання № 1 зачепила край дерев'яної вимостки, споруджену над похованням № 3, в результаті чого частина дерев'яних плах та глинистого облицювання вимостки затікала та сповзла у яму.

Заповнення основної частини ями лежало на просілому у давнину перекритті, яке завалилося на максимальну глибину по центру ями – 0,8 м від рівня спуску ями. Перекриття складалося з неошкурених та частково ошкурених плах та напівколод, які були покладені на краї ями, по лінії схід-захід. Можна визначити, що перекриття складалося з 19-20 плах, довжиною 3,8-3,9 м, які були покладені на плахи, укладені вздовж стінок по краях ями, ніби оконтурюючи її. На повздовжній деревині перекриття біля південної стінки, на глибині – 2,35 м знайдений залізний виріб, який має форму прямокутного у перетині стрижня, який на одному кінці розширюється та роздвоюється. Дерев'яна конструкція поховальної споруди не містила слідів, які б засвідчували її підпалювання. Глибина ями: -2,6 до -2,65 м R.

На рівному дні ями був влаштований тонкий дощатий поміст. Він прямокутної форми. Розмірами 2,6 м (по лінії пн-пд) на 2,8 м (сх-зах). Від стінок ями поміст відділений: від північної стінки – 0,38 м, від південної – 0,75 м, від східної – 0,42 м, від західної – 0,2 м. Влаштований поміст був з тонких плах, із чіткими рівними зрізаними краями. Чотири плахи були покладені по периметру помосту, одна – по центру помосту, по лінії схід-захід. Всі інші плахи розміщувалися по лінії північ – південь. Поверх дошок була устелена шкіряна підстилка. Також, за визначенням Т.М. Крупи, у похованні був використаний текстильний поховальний покрив.

Під помостом виявлені дві канавки, орієнтовані схід-захід, які розміщувалися під краями помосту. Північна канавка розміщувалася за 0,38 м від стінки, починалася за 0,42 м від східної стінки, завершувалася за 0,2 м від західної

стінки. Її ширина – 0,1-0,11 м. Південна канавка, розміщувалася вздовж південної стінки: за 0,56-0,75,-0,8 м (розміри подані із сходу на захід). Вона починалася за 0,17-м від східної стінки, а завершувалася за 0,2 м від західної стінки. Ширина – 0,15 м. Глибина канавок: північної – близько 0,15 м, південної – близько 0,12 м. Впритул до західної стінки, у центральній частині, на відстані 1,4 м від північного кута ями виявлена ямка, прямокутної, із округленими кутами, форми, розмірами 0,77×0,4 м.

Усі знахідки у похованні виявлені *in situ*, за виключенням двох предметів: глиняної підвіски поясу та золоті трикутної платівки із псевдозерню, які були переміщені землерями.

1) На помості у північній частині поховальної ями виявлені залишки кістяка жінки (?) (визначення проведене виключно за складом інвентарю, оскільки кістяк зберігся лише у вигляді невиразних скупчень кістяного тліну). Проте, навіть такий стан збереження кістяка дає можливість припустити, що небіжчиця була покладена до могили головою на захід, на правому боці, із підігнутими ногами. Кістяний тліл, який залишився від черепу, зафіксований на відстані 0,3 м від північного краю помосту та 0,5 м від західного краю помосту. Біля черепа, над ним (по західному краю черепного тліну), виявлені три золоті намистини. Ще одна аналогічна намистина виявлена за 0,45 м на схід від черепа, на глибині – 2,64 м R. Намистини складаються з двох спаяних штампованих половинок з тонкої фольги, прикрашені канельованими виступами вздовж довгої осі виробу 8-ма поперековими рельєфними пружками-виступами. Подібні намистини вважаються виробами античних торевтів V ст. до н.е. (Ильинская 1968, 141). По східному краю черепного тліну, на глибині – 2,58 м R знаходилася золота бляшка у вигляді трикутника, повністю заповненого 6-ма рядами псевдозерні. Має отвір та 2 вушка для пришивання. Поряд із однією з бляшок, на тій же глибині знаходилася округла бляшка із зображенням обличчя Діоніса. На зворотному боці 3 округлих вушка для пришивання. Платівка, зважаючи на поширеність Діонісійського культу на Більському городищі, засвідчує розповсюдження культу в близькій до нього місцевості. За 0,34 м на південь від черепа лежало бронзове дзеркало із залізними руків'ям, довжиною 5-6 см, ширина близько 2,5 см. Діаметр диска 11 см, товщина 0,3 см. На бронзовій частині та під нею помітні були рештки шкіряного тліну сіро-фіолетового кольору, тобто, вірогідно, спочатку дзеркало знаходилося у шкіряному «мішечку» або було загорнене у шкіру. У південно-східному куті помосту стояла корчагоподібна посудина. Вінця її короткі відігнуті назовні, тулуб опуклий, шаровидний. Поверхня заглажена, коричнево-сірого кольору, є окремі плями сіро-чорних відтінків. Діаметр висуца 13,5 см, денця 10 см, тулуба 22,1 см, висота 24,3 см. Вона дещо асиметрична. За 0,35 м по

діагоналі ями від неї, на глибині $-2,45$ м R розчищений розвал (97 фргм.) неорнаментованої глекоподібної посудини. Вінець посудини злегка відігнуті назовні. Колір поверхні – чорно-коричневий. Верхня частина (до середини тулуба) – підліскована. Сильна крихкість черепків пояснюється наявністю у формувальній масі значних домішок піску. Висота посудини 19 см, діаметри вінець – 8 см, тулуба 13 см. Відбитки на денці посудини, яке зберегло своє першопочаткове положення, показали, що посудина розміщувалася на тканині (визначення Т.М. Крупи). Поруч знаходилося скупчення залізних предметів у вигляді фрагментів тонких платівок із шипами, та окремих їх частин (усього 13 фрагм.). Розміри від $3,0 \times 1,5$ до $1,5 \times 0,8$ см. Платівки тонкі, рівні, дві з них вигнуті. Положення їх при розчистці: лежали в два ряди, одне на одному, шипи звернені до середини. Таке їх положення, місцезнаходження, сліди дерева, які фіксувалися лише на одній стороні платівок та на шипах, які були ніби «обгорнуті» деревним тліном, дає підстави припустити, що ці вироби є залізними накладками до дерев'яної посудини. За $0,2$ м на захід від вищеописаних предметів на дерев'яному помості зафіксована пляма розмірами близько $0,3-0,35$ м суміші білого тліну зотлілої органіки та попелу. У протилежному куті помосту (південно-західному) був укладений пасок. Знахідки, які позначали його розміщення, фіксувалися з глибини $-2,46$ м та простежувалися до глибини $-2,52$ м R. Це викладені півмісяцем бляшки, різного стану збереженості. Бляшки округлої форми з дещо загнутими краями. На відстані близько 3–4 мм від краю по колу розміщені отвори, діаметром 1–2 мм (на найбільш вцілілій бляшці цих отворів 17), які пробиті зсередини. За ним слідує ряд «перлин» (11 перлин), аналогічно розміщених по колу. У центральній частині пробиті більші отвори (5), діаметром 2–4 мм. Загальні розміри бляшок: діаметри $5,3 \times 5,0$ см, товщина 0,1–0,2 см. Поруч із бляшками за $0,2$ м від них, на глибині $-2,52$ м R розміщувалися три литі вогнато-конічні ворворки (II тип за В.Г.Петренко) із залишками шкіряних шнурів в середині кожної з них, які були зав'язані вузлом. Близьче до південної частини поясного набору виявлені дві глиняні підвіски, на глибині $-2,37$ м, $-2,47$ м R відповідно. Форма першої є проміжним варіантом між напівшаровидною та зрізано-конічною формами. Нижня основа плоска. Поверхня, за визначенням Т.М. Крупи, вкрита шаром суміші глини та органіки. Друга підвіска – конічної форми. Нижня основа трохи (на 0,1 см) опукла. Ще одна підвіска була виявлена в цьому районі раніше у заповненні, на глибині $-2,27$ м R. Вона зрізано-біконічної форми, з трохи увігнутою до середини нижньою основою. Проте, вірогідно, вона належить до поясу та була переміщена землеріями. У цій же ділянці помосту за $0,3$ м на північ на глибині $-2,47$ м R знаходився фрагмент вінець чорнолакової посудини.

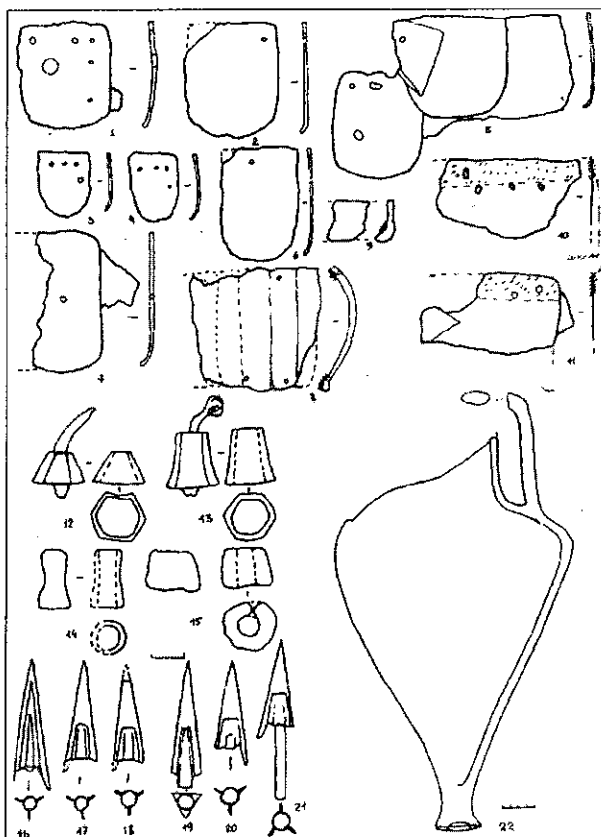

Рис. 3. Знахідки з поховання № 3.

1-11, 15 – залізо, 12-14, 16-21 – бронза, 22 – кераміка

Поховання № 1 можна датувати V ст. до н.е.
Поховання № 3 (основне) (рис. 3). Поховання № 3 знаходилося у центрі кургану. Для поховального була влаштована складна поховальна споруда. Вона складалася із поховальної камери із зрубовою конструкцією та дерев'яної вимостки над похованням. Вимостка з дерева мала округлу форму, розміщувалася між 7 м (пн) – 10 м (пд) та 8 м (сх) – 9 м (зах). Діаметр – 17 м. Вона збереглася у вигляді «пекторалі» – розрив, шириною 4,2 м, у південно-східній частині та відсутня була вимостка і в центральній частині цього круга на площині невірної геометричної форми, наближеної до прямокутника. Відсутність вимостки у центральній частині та наявність розриву пояснюється влаштуванням поховальної ями № 2. Вимостка складалася із деревних колод, які збереглися у вигляді прошарку залишків дерева та тліну шириною від 0,01–0,02 м до 0,1–0,25 м. Вимостка первісно перекривала повністю поховальну камеру, проте просіла разом із викидом, на який була укладена. Центральна частина вимостки була укладена на викид, по краях кола – на рівні стародавнього горизонту. Край дерев'яного покриття та частина поверхні вже за його межами (до 1 м) були укріплені наліпом, шириною до 2 м, який складався з мулу чи болотного дерну, тобто «мокрого» ґрунту.

Вимостка влаштована з деревних неошкунених колод, діаметром 0,2–0,3 м. Вони були

укладені горизонтально, в один ряд, по периметру кола, щільно одна біля одної, інколи перекриваючи одне одне. Використовувалися й дерева з гілками. Зафіксований ритуальний підпал дерев'яної вимостки. Місцями деревні колоди майже повністю обгоріли. Безпосередньо на дерево укладалися дернові вальки, з яким формувався насип. Поховальна яма розміщувалася у центральній частині кургану, відносно ж дерев'яної вимостки, то із зміщенням 3 м на північ відносно її центру. Сторони ями чітко орієнтовані по сторонах світу. Розміри ями 5,1 м (західна стінка) × 4,75 м (північна стінка). Інші стінки частково зруйновані похованням. Яма була забутована викидом – жовтим суглинком із вкрапленнями чорнозему.

Поховальна яма була викопана з рівня стародавнього горизонту -1,67 м (R). Максимально заглиблена у материк на глибину -3,16-3,17 м R. Стінки ями прямовисні, без уступів та розширень. Дно ями рівне. У поховальній ямі був споруджений дерев'яний зруб, орієнтований по сторонах світу. Він мав розміри 3,52 (північна стінка) на 4,25 м. Зруб споруджений з неолітських напівколог. Усього від зрубової конструкції зафіксовані 2 напівколоди вздовж північної стінки, 1 – вздовж західної стінки, напівколода вздовж східної стінки частково зруйнована, від південної стінки зрубу залишилися рештки довжиною 1,6 м. Зруб був закріплений підрубом та утрамбовуванням викиду між стінками поховальної камери та ним.

На дні ями був влаштований дерев'яний поміст. Він складався із шести широких плах, шириною 0,4-0,6 м, орієнтованих північ-південь. Між плахами залишені проміжки, шириною 0,10-0,12 м. Поміст займав увесь простір поховальної камери, що знаходився під зрубом. У південно-східному куті плахи помосту не збереглися, вони були зриті грабіжницьким ходом № 2 та перерізані стінкою поховання № 2. У заповненні над помостом зафіксована значна кількість вуглин. Проте, самі дерев'яні плахи помосту та зруб не містили слідів спалення. Після розчищення помосту виявлено, що він був покладений на дно ями, яке було обмежене канавками. По кутах канавки перетиналися, їх кінці виходили від місця перетину максимально на 0,3 м. Довжина західної канавки 4,5 м, північної 4,1 м. Інші дві збереглися частково. Ширина канавок 0,18-0,2 м, глибина 0,7-0,12 м.

У поховальній камері виявлені такі знахідки. На помості та у заповненні над ним (потужність 0,4 м) виявлені чисельні залізні деталі пластинчастого захисного обладунку, які були представлені спаяними корозією групами пластин, їх уламками, окремими лусочками (пластини 6 типів, усього 813 одиниць, в яких 1467 платівок (в загальну кількість враховані й фрагменти з грабіжницьких ходів). Особлива їх концентрація спостерігалася вздовж західної стінки ями. У цій же ділянці, за 1,5 м від південно-західного кута помосту, впритул до західної напівколоди

зрубу, зафіксовані залишки шкіряного тліну, який позначав первісне місцерозташування обладунку. У північно-західному куті помосту на першій його пласі скупчено знаходилися три бронзові наконечники до стріл: трилопатевий, з прихованою втулкою, обрізаним під прямим кутом до втулки двома кінцями, кінець однієї грані загострений у вигляді шипа; трилопатевий з прихованою втулкою, пірамідальною головою, один кінець грані загострений у вигляді шипа. У проміжку між першою та другою плахою помосту виявлені 2 вигнуті гранені бронзові ворворки на шкіряній мотузці. Під другою плахою помосту знаходилися платівки обладунку, 3 бронзових наконечника стріли: трикутний в плані, втульчастий, із рівними гранями, виділеною втулкою; два інших у уламках тип не визначити.

Поховання № 3 були тричі пограбовані. Грабіжницький хід № 1 пройшов у напрямку північ-південь. У ході виявлені платівки захисного обладунку, 3 бронзові вістря стріл та розвал амфори. Ходи № 2, 3 у напрямку південний-захід-північний-схід. У другому виявлені платівки обладунку. У третьому: кістки людини; залізні платівки обладунку, залізна ворворка зрізано-конічної форми, розвал бронзової вигнутої зрізано-конічної ворворки, фрагменти бронзового наконечника стріли.

Відзначу, що подібні поховальні конструкції порівняно рідкісні. Подібні (проте не повністю аналогічні) відкриті дослідженнями Г. Т. Ковпаненко, С.А. Скорого біля с. Іванівка на Київщині (Ковпаненко, Скорый 1988, 73-84), українсько-німецькою експедицією на могильнику Перещипино II на Більському городищі (Мурзин, Ролле, Херц, Махортих, Белозор, 1999, 6-9). За знахідками це поховання можна віднести до третьої – четвертої чвертей V ст. до н.е.

Останній етап спорудження курганної споруди пов'язаний із влаштуванням поховальної ями, індексованої як поховання № 2. У плані воно простежувалося у східній частині кургану обрисами тонкої білої лінії органічного тліну, розміщеної по центру, у колі дерева. У західній частині із рівня давнього горизонту слідів впуску ями не було помітно. Заповнення ями чорноземне, валькове, із включеннями поодиноких вуглин, окремих фрагментів кераміки скіфського часу, епохи бронзи, кісток тварин, шматочків дерева, частково обгорілого. По всій глибині ями заповнення складалося із валькової забутовки під стінками, шириною до 1,5 м та чорноземної засипки центральної частини. Наявність фрагментів глиняного посуду доби бронзи може бути пояснена нарізанням вальків у балці, розташованій неподалік, на схилах якої – поселення епохи бронзи. Західна стінка поховання № 2 перерізала основне поховання. Форма ями: квадрат зі сторонами 6,2 × 5,4 м, який переходить у вхідну яму 1,5 × 3,0 м, та у дромос, шириною 1,4 м та довжиною 11 м. Дромос полого піднімається з глибини -2,95 до 1,77, до лінії давнього горизонту на 20 м. У дромосі

зафіксований натопт із попелу та випаленого чорнозему. По дну дромоса, по центру земля більш шільна – утоплана ходінням. Орієнтація споруди – південний-схід. У північно-західному куті основної ями – пляма вуглинок та попелу, без слідів прокала глини. Вхід до дромосу повністю викладений дернинами. Поховальна камера пуста. Була забутована вальками. Курган після спорудження цієї конструкції не досипався.

Література

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев. 1968.

Коваленко Ю.О.

Державний історико-культурний заповідник у м. Глухів

Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові

Широкомасштабні дослідження, які в останні роки розгорнулися на території літописного Глухова, стали можливими після створення у 1994 році на його теренах Державного історико-культурного заповідника. Якщо ще на початку 80-х років ХХ століття декотрі вчені сумнівалися в існуванні Глухова як значного міста Київської Русі, то через кілька років дослідження В.В.Приймака довели, що Глухів був таким центром ще задовго до першої згадки про нього в Іпатіївському літопису під 1152 роком. Тобто, як одне з перших міст Київської Русі, він сформувався на межі Х-ХІ століть.

На користь цього свідчить та ж таки літописна згадка «... Тоді ж пішли з Юрієм, – а не відмовили йому, – Ярославич Ростислав з браттями, із рязанцями, із муромцями, а також і половці, і Оперлюї і Токсобичі і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром. І рушили вони туди, на В'ятичі, і отожд, узяли їх там, пішовши на город їхній Мценськ. А звідти пішли вони на городи Спаш та на Глухів і тут стали». Якщо вірити словам автора літопису, величезне війське зупинилося саме в Глухові – місті, яке змогло б прогнати деякий час силу сильної воїнів та їхні сім'ї («... і весь половецький народ...») (ЛР, 254). Для цього воно повинно було існувати і розвиватись протягом тривалого часу, щоб набути таких розмірів і такого потенціалу. Про значущість міста у давньоруський час говорить у своїй книзі «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» Філарет Гумілевський. За його словами у домонгольському Глухові знаходилось близько 70 церков (ИСОЧЕ, Кн.7, 272). Не можна це сприймати буквально, але не виключено, що кількість їх могла дійсно бути значною.

Більш повна інформація про локалізацію та топографію давньоруського міста Глухова була отримана після проведення розвідувальних робіт, спостережень і охоронних розкопок у 1991 році. Роботи проводилися силами студентів Глухівського та Сумського педінститутів під керівництвом В.В.Приймака та В.І.Белашова.

Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А. К изучению погребального обряда скифского времени в Поросье // Советская археология. 1988 – №2.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные «змиевые» валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. Москва. 1907, – Т.1.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортих С.В., Белозор В.П. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции в 1998 г. Киев. 1999.

Науковим консультантом експедиції був зав. відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології АН України, член-кореспондент НАН України О.П. Моця.

Оскільки питання внутрішньої топографії Глухова ХІІ-ХІІІ ст. і наявність ділянок із збереженням культурним шаром до цього часу залишалися нез'ясованими, метою експедиції було розв'язання цих завдань. Перш за все знайдені ділянки, без забудови і сучасних перекопів, які максимально наближались до місць знахідок давньоруських речей (попередньо картографованих) на території міста.

Розвідувальні роботи проводилися на подвір'ї будинку за адресою пров. Поштовий, 8 (на розі пров. Поштового і Ушинського). Тут заклали 10 траншей і шурфів, у яких залягання материка знаходилось на глибині 0,5-3 м (і більше), однак давньоруська кераміка представлена була лише одним фрагментом, що виключило можливість віднесення даної території до заселених ділянок посаду. Траншея на подвір'ї клубу для глухонімих також не дала давньоруського матеріалу і підтвердила велику глибину (близько 4 м) залягання материка. Це дало підстави, на думку В.В.Приймака, зробити припущення про те, що саме тут проходив яр, який впадав у долину р. Есмані. Оскільки план міста 1778 р. досить чітко фіксує наявність укріплень на мису, що в даний момент знаходиться між вул. Леніна (нині Терещенків), вул. Валовою і пров. Поштовим, В.В.Приймак зробив припущення, що дитинець давньоруського Глухова знаходився саме на цьому місці. Шурфи і траншея, закладені на подвір'ї будинку по пров. Поштовому, 8, також показали відсутність давньоруського матеріалу.

Роботи у вищезазначених місцях доповнили дані досліджень, 1988 р. Вони показали слабку присутність археологічного матеріалу ХІІ-ХІІІ ст. на мису лівого берега р. Есмань (між базарною площею, автовокзалом та Київською брамою). Викликано це інтенсивним руйнуванням культурного шару, оскільки у даному місці упродовж століть забудова змінювалась декілька разів.

Одночасно з шурфуванням проводилися спостереження за земляними роботами під час риття котловану по вул. Леніна (безпосередньо біля стадіону). В частині котловану, видовженій паралельно вул. Леніна (по осі південь-північ), взагалі не було знайдено давньоруської кераміки. Грунт у котловані (в цій частині) виявився дуже зволожений, внаслідок чого навіть потужний бульдозер застряг у грузькому дні котловану. Спостереження в означеному місці навели В.В. Приймака на думку, що тут проходив яр, яким дитинець був відрізаний від посаду. Цей же яр повинен був впадати у притоку р. Есмані – струмок Малотечу. В іншій частині котловану, видовженій по осі схід-захід, на фоні материкової глини було простежено контури кількох господарських ям, як виявилось, в основному пізньосередньовічних і ХІХ-ХХ ст. Однак одна із них виявилася давньоруською. У заповненні ями – гончарна кераміка ХІІ-ХІІІ ст., два шиферні пряслиця. В інших ямах знайдена велика кількість кераміки, скляних та залізних виробів ХVІІ-ХVІІІ ст.

Практично єдиним місцем, де без перешкод вдалося провести розвідувальні роботи, було подвір'я колишнього Тюремного замку, на території котрого багато років розміщувалися комори. Роботи на території так званого Тюремного замку дали досить виразний матеріал ХІІ-ХІІІ ст. Саме на цій ділянці було виявлено непошкоджений культурний шар і археологічні об'єкти та датуєчий матеріал цього часу (Звагельський, Приймак 1992).

В 1997 р. в кінці пров. Пожежного, неподалік Київської брами Глухівської фортеці, були проведені археологічні розвідки під керівництвом В.В. Приймака та В.І. Белашова. Під давньоруським шаром, у якому знайдено незначну кількість кераміки ХІІ-ХІІІ ст., виявлено культурний шар з ліпною керамікою коричневого кольору і фрагментом чорнолощеної миски. Р.В. Терпиловський відніс його до зарубинецької культури кінця ІІІ ст. до н. е. – І ст. н. е.

По вул. Красна Гірка (урочище Кондовщина) автором було зібрано підйомний матеріал у вигляді невиразних фрагментів ліпної кераміки. На вказаному місці під керівництвом В.В. Приймака, силами студентів Глухівського педінституту були проведені розвідки з шурфуванням. На глибині близько 1,5 м виявлені фрагменти ліпних горщиків – вінчики, стінки посудин, та шматки обпаленої глини. Р.В. Терпиловським ці речі віднесені до старожитностей київської культури ІІІ-V ст. н. е.

Наприкінці 90-х років на березі Павлівського озера, в районі міського пляжу, було знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки колочинської культури. З метою виявлення культурного шару, у 2001 році автором на першій надзаплавній терасі Павлівського озера (лівий берег р. Есмані) було закладено три шурфи. В шурфі № 1 матеріалів не виявлено. Шурф № 2 дав чотири невеличких уламки ліпної кераміки і відсутність культурного шару. В шурфі № 3 на глибині 1,5-

1,6 м виявлено скупчення цеглоподібних уламків сірого кольору. На одному з них виявлено знак подібний до літери «Ж», що нагадує монограму Христа. Поряд знайдені п'ять фрагментів ліпної кераміки, залізний ніж та три фрагменти ранньогончарної кераміки. Два фрагменти – із збереженим орнаментом: на одному – хвиляста лінія, на іншому – прокреслені лінії у вигляді зубців або хрестиків. Третій фрагмент – частина денця з добре збереженим клеймом у вигляді клітки на шість секторів.

Шматок цеглини з фрагментарно збереженою літерою Ж, що нагадує монограму Христа, може походити з культової споруди, залишки якої знаходяться неподалік (Коваленко 2002, 7).

Під час розвідок 1999 р., що проводилися Державним історико-культурним заповідником у м. Глухові, біля будинку відомого мецената ХІХ ст. М.А. Терещенка (зараз Лубінститут), було закладено шурф 2,5×2 м. На глибині 0,65 м у північно-східному куті шурфу виявлено залізний наконечник списа, а дещо нижче (0,7 – 0,75 м) – давньоруський культурний шар.

У південно-західному куті шурфу на глибині 1,6 м виявлено 6 фрагментів візантійських амфор, скупчення уламків плінфи, на яких добре збереглися зразки вапняного розчину рожевого кольору. Серед кераміки зустрінуті рештки досить рідкісного горщика ХІІ-ХІІІ ст., покритого світло-зеленою полуодою. Аналогічна кераміка в Глухові знайдена вперше.

Під час зачищення західної стінки шурфу для зйомки стратиграфічного зрізу досліджено яму ХVІІ-ХVІІІ ст., яка прорізала давньоруський шар на глибину 1,6 м. Датування ями стало можливим завдяки знайденій тут великої кількості речей доби Гетьманщини. Це характерні скляні кухлики, тарілки, ніж з кістяною ручкою та бронзовою позолоченою накладкою, фрагменти кахлів. У південно-східному куті шурфу знаходилась яма, датована ХІХ ст. Її датування зроблено на підставі знахідки мідної монети 1840 р. На глибині близько 3 м простежувались залишки печі, вирізаної в глиняному останці. Під нею знаходилась господарська яма, на дні якої (глибина 3,5 м) були розкопані розвали двох гончарних горщиків ХІІ-ХІІІ ст. В одному з горщиків знайдені рештки птиці, в іншому – кістки риби.

Місце закладення шурфу знаходиться на найвищій відмітці міста. В ХІІ-ХІІІ ст. тут знаходилась південна околиця укріпленого посаду. Той факт, що тут знайдено візантійську кераміку, полив'яну давньоруську, яка також є привізною (ймовірно, із середнього Подніпров'я), вказує на те, що в цьому районі міста могли мешкати або купці, або ремісники, які мали широке коло торговельних зв'язків (Моця 1990).

Досліджуючи траншеї під прокладку газових та каналізаційних труб, автором були визначені місця потенційного закладення майбутніх розкопок. Так, по пров. Поштовому під час огляду траншеї знайдено вінчики гончарного посуду ХІІІ-ХІV ст., виявлено залишки близько

двох десятків поховань козацького кладовища Михайлівської церкви, що була знищена пожежею 1784 р. (Деркач 2000, 155). Поряд, у дворі так званого «чехословацького» будинку, що по вул. Радянській, 38, у викиді з траншеї під прокладання водопроводу були виявлені фрагмент скляного браслета, вінчики гончарного посуду XII-XIII ст. та фрагменти плінфи. Неподаляк траншеї закладено шурф 2×1,95 м, у якому виявлене поховання чоловіка віком 20-25 років у труні, без речей. Могила зорієнтована схід-захід (головою у західному напрямку). Глибина від поверхні до дна могили – 0,87 м. Могильна яма прорізала давньоруський шар у якому знайдений археологічний матеріал XII-XIII ст. Поховання, вірогідно, можна віднести до періоду XVIII ст. – часу існування цвинтаря Михайлівської церкви. На глибині близько 1 м, поряд з похованням, виявлено господарську яму з керамікою XII-XIII ст. Як глибина могили, знайденої у шурфі, так і залягання давньоруського культурного шару (майже на поверхні), вказують на те, що під час будівництва п'ятиповерхового «чехословацького» будинку по вул. Радянській було зрізано культурні шари пізнього середньовіччя та XIX ст.

Під час зачистки північної стінки шурфу у верхній її частині була виявлена пляма вапняного розчину зі шматками давньоруської плінфи (15 фрагментів). Два фрагменти заслуговують особливої уваги. Один – з залишками клейма у вигляді прокресленого кола, інший – покритий світло-зеленою полудою. І.Ф. Тоцька, яка займалась вивченням будівельних матеріалів в Софії, повідомила, що подібні плитки, глазуровані зеленою полудою, були виявлені у Софіївському соборі. Відносяться вони до початку побудови храму – XI ст. і застосовувались для покриття підлоги (Тоцька 1998, 142). Рештки будівельного сміття такого характеру вказують на можливе місцезнаходження неподалік фундаментів колишнього давньоруського храму. Зразки вапняного розчину світло-рожевого, майже білого кольору, без домішок подрібненої плінфи. Такі ознаки вказують на ранне походження цих матеріалів (Тоцька 1998, 142-143). Не виключено, що Михайлівська церква була збудована на місці, де раніше стояв давньоруський храм. Відомо, що до побудови у 1693 році мурованої церкви, на цьому ж місці стояла дерев'яна.

У шурфі № 1, закладеному на оглядовому майданчику біля пров. Пожежного, (3,9×1,5 м) спочатку (до глибини 1,6 м) зустрічалось тільки будівельне сміття XVII-XVIII ст. – шматки цегли, каміння, вапняний розчин, фрагменти скляних виробів. Всі ці речі – рештки споруд зруйнованого пожежею 1784 р. дівочого монастиря. У перевідкладеному ґрунті знайдено два фрагменти давньоруської кераміки та уламок скляного браслета. На глибині 1,83 м виявлено фундамент монастирської стіни 70-х років XVII ст. (напрямок стіни схід-захід). Потужність фундаменту 0,67 м. Складений він з дикого ка-

меню, що скріплений вапняним розчином. На глибині 1,6 м у північно-західному куті шурфу виявлено поховання. Після зачистки стінки для зйомки стратиграфічного зрізу виявилось, що поховання майже повністю знищене пізнім перекопом. Знайдені тільки мала та велика гомілкові кістки з гомілковостопним суглобом та кісткам; стопи правої ноги. На глибині 1,6 м при зачистці північної стінки виявлено культурний шар потужністю 0,2 м з керамікою XII-XIII ст. та фрагментами давньоруської плінфи. Один фрагмент вінчика XII-XIII ст. виявлений на глибині 1,9 м у північно-західному куті шурфу, а також чотири фрагменти біля східної стінки. Тут же знайдено залізний ніж та свинцеву плумбу-важок (гудзик). На глибині 2 м у північно-західному куті шурфу знайдені два фрагменти груболіпної ранньослов'янської кераміки, за структурою ідентичні виявленій у шурфі по пров. Пожежному розвідками В.В. Приймака і В.І. Белашова.

По пров. Пожежному, 2 на території приватної садиби, було закладено шурф 4 х 5 м. Верхній шар являв собою перевідкладений ґрунт з будівельним сміттям XIX-XX ст. На глибині до 1 м знаходився шар з великою кількістю будівельного сміття, уламків кераміки, кахлів, скляних виробів та інших речей XVII-XVIII ст. На глибині 1,5 м було виявлено рештки дерев'яної підлоги та дерев'яних стовпів. Залишки будівлі слід датувати XVII-XVIII ст. на підставі знайдених матеріалів цього періоду, а також мідної монети 1730 р. У заповненні на глибині 1,4 м знаходився уламок поліхромного давньоруського скляного браслета, який, вірогідно, потрапив у пізньосередньовічний культурний шар під час земельних робіт XVII-XVIII ст. Роботи по дослідженню шурфу не вдалось завершити з причини затоплення його водами з пошкодженої каналізаційної комунікації.

По вул. Леніна (зараз вул. Терещенків) під час прокладання траншеї під теплотрасу, що мала проходити між будинком побуту та будівлею банку «Україна», на глибині близько 1 м виявлено потужні шари деревного вугілля, серед якого зустрічається кераміка та кахлі XVII-XVIII ст. Можливо, це сліди однієї з величезних пожеж 1748 або 1784 рр., які знищили більшу частину міста (Деркач, 2000, 115, 155). В самому кінці траншеї (в 20 м від вулиці Леніна) на глибині 0,8 м виявлено непошкоджений давньоруський шар з керамікою XII-XIII ст. На глибині 1,3 м знаходилася господарська яма, обмазана глиною. В заповненні ями було 58 фрагментів кераміки XII-XIII ст., два уламки скляних браслетів, ріг тура, один фрагмент візантійської амфори. Потужність культурного шару в означеному місці сягала близько 1,5 м.

В 1997 р. під час земельних робіт біля кафе «Фламінго», що по вул. Радянській (зараз Києво-Московська), землекопи натрапили на поховання. В ямі було знайдено срібний кручений браслет з приплюснутими кінцями, на яких зо-

бражено трілисники. За переказами робітників, у похованні знаходився ще й якийсь горщик. Речі втрачено (Коваленко 2002, 9). Браслети, аналогічні глухівському, зустрічаються серед старожитностей X–XII ст., а присутність горщика може вказувати на ранню межу поховання – ближче до X ст. Можливо, це поховання відноситься до перехідного періоду від язичництва до християнства. Проведені у 1999 р. дослідження дали змогу виявити поряд ще одне поховання, але дуже пошкоджене. Речей у похованні не знайдено. Враховуючи місцезнаходження обох поховань (за межею давнього укріпленого городища), можна зробити припущення, що тут міг знаходитися давній могильник ранньохристиянського, а можливо й дохристиянського періоду існування Глухова.

Дослідження 2002 р., що проводилися на розі вулиць Леніна та Радянської, біля пам'ятки історії та архітектури «Будинок Лютого», більш детально з'ясували структуру забудови давнього Глухова (як давньоруського часу, так і пізніх періодів).

Об'єктом дослідження став котлован під побудову магазину «Дельфін» по вул. Леніна (зараз вул. Терещенків). Розміри котловану 6×8 м. До глибини 2 м в котловані було відмічено нашарування будівельного сміття XIX–XX ст., на глибині 2 м залягав шар кераміки XVII–XVIII ст. потужністю 0,2 м. Нижче глибини 2,2 м залягав потужний культурний шар з матеріалами XII–XIII ст. Білий прошарок глини над культурними шарами давньоруського періоду та пізнього середньовіччя свідчить про замулення, утворене, можливо, внаслідок повені або затяжних дощів.

Потужність давньоруського культурного шару становила 2,2 м. Кількість знахідок у порівнянні з іншими об'єктами центральної частини міста виявилася незначною. Фрагменти скляних браслетів, візантійських амфор підтверджують думку про існування Глухова як великого міського центру. В ході досліджень не було знайдено господарських споруд давньоруського часу, що говорить про відсутність забудови на даній ділянці. Вищезазначений прошарок намулу має уклін з півдня на північ. Це наводить на думку, що за часів існування давньоруського городища означене місце знаходилося на схилі, незручному для будівництва. Не виключено, що тут було місце початку яру, який знаходився трохи північніше (дослідження В.В.Приймака 1987 р.).

Яму №1 прямокутної форми виявлено 2 м від південної та 3,5 м від східної стінки котловану. Яма виникла пізніше, ніж культурний шар XII–XIII ст., який вона перерізала. Отже, прорізавши культурний шар XII–XIII ст., яма з'явилась, скоріше за все у першій половині XVII ст., про що свідчить кераміка цього періоду. З ями походять речі як XVI–XVII ст., так і більш пізня кераміка XVII–XVIII ст. Серед знахідок переважають фрагменти горщиків сірого та темно-сірого, майже чорного кольорів. Також

зустрічаються фрагменти куклів, вкритих зеленою полудою, скляних баклаг, штофів, кубків. У зв'язку з тим, що материк являв собою щільний суглинок, в культурному шарі, близькому до материка, ґрунт виявився зволуженим, що зумовило добру збереженість фрагментів невизначених шкіряних речей. На дні ями збереглися залишки дерев'яних конструкцій, які або випадково потрапили в яму, або ж є залишками кріплень невеликого льоху, яким могла бути яма на початку свого існування.

У південно-західному куті котловану за 1,8 м від південної стінки, і впритул до західної, виявлено дубовий зруб, розміром 3,2 x 3,3 м по внутрішніх довжинах стінок. Верхня частина зрубу знаходилася на глибині біля 2 м. Нижню встановити точно не вдалось, оскільки після розчистки до глибини 4,5 м в розкоп почала набиратися вода. Можливо мав місце вихід ґрунтових вод, або, що найбільш вірогідно, зруб наприкінці свого існування виконував роль вигрібної ями, в якій і акумулювалася за певний період значна кількість вологи, якій не дав просочитись глибше шар щільної материкової глини. Яку функцію виконував зруб, точно встановити важко, але попередні версії про господарську споруду типу хліва чи невеликого сарайчика було відкинуто. Інша версія про знахідку давнього льоху теж була спростована тим фактом, що глибина льоху аж ніяк не могла сягати 5-ти метрів при порівняно невеликих розмірах. Найвірогіднішою є версія, що розкопано давній колодязь – один з кількох великих колодязів центрального міського водозбору. Знімок аналогічного колодязя, зроблений наприкінці XIX або на початку XX ст., зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові. Знаходився він неподалік Анастасіївської церкви, зі східного її боку.

Дерев'яна конструкція зроблена з колод, перерізаних навпіл. Колоди щільно підігнані, скріплені між собою шипами, на кутах взяті в замок. Дуже щільно підігнані обидва створюють всередині зрубу стінки з майже ідеально рівною поверхнею без щілин, з строго прямими кутами. З зовнішнього боку стінки колодязя забуті матеріковою жовтою глиною. Існування колодязя можна віднести до XVII–XVIII ст., а останній період його використання, скоріше за все, припадає на середину-кінець XIX ст. Як колодязь він припинив своє існування і став використовуватися як вигрібна яма. Зберігся потужний, більше 2-х м, шар ґною, в якому знайдені фрагменти порцелянового посуду фабрики М.С. Кузнецова, бронзовий свічник, зубна щітка з натуральної кістки.

В південній частині котловану за 2,5 м від південної стінки та за 4,2 м від західної стінки виявлено ще одну пізньосередньовічну яму округлої форми (яма №2). Глибина її 0,6–0,7 м, діаметр – 1,2–1,3 м. В заповненні ями – фрагменти горщиків, прикрашених як простим орнаментом у вигляді хвилястих ліній, так і

складним багатоярусним орнаментом, розписаних ангобом, вкритих різнокольоровою полудою, фрагменти скляних виробів. Там же знайдена козацька, турецького походження, люлька з червоної глини. В тій же південній частині котловану, за 2,3 м від південної стінки та за 3,3 м від східної, на глибині 2,5 м від сучасної поверхні виявлено господарську яму №3. Яма має підпрямокутну форму зі сторонами 1,2 та 2,3 м. Глибина ями 0,8-0,9 м. У заповненні зустрічається кераміка XVII-XVIII ст. Переважають скляні вироби (пляшки, кубки) з денцем у вигляді квітки, миски, миски-покришки з невеликим денцем та однією ручкою, зроблені з глини сірого кольору (Коваленко 2003, 3-5).

У 2002 р. перед закладкою фундаменту під невеличку прибудову зі східного боку Центру культури та дозвілля закладено шурф у вигляді траншеї №1 шириною 0,8 м, довжиною 12 м. Напрямок траншеї північ-південь. В південній частині траншеї на глибині 0,7 м виявлено давньоруський культурний шар потужністю 0,15 м. Матеріалом, датуючим цей шар, є кераміка XII-XIII ст. Серед фрагментів кераміки цього періоду виявився один фрагмент вінчика гончарного горщика характерний для посуду X-XI ст. Над давньоруським шаром знаходилися перевідкладені шари з матеріалами XVII-XX ст.: поряд з кахлями, фрагментами посуду, скляними виробами XVII-XVIII ст. траплялись пляшки, порцеляновий та фаянсовий посуд XIX ст.

В центральній частині траншеї за 3,5 м від північного її краю зафіксовано давньоруську господарську яму. У заповненні ями знаходилась кераміка XII-XIII ст., подрібнені кістки тварин. Верхня частина ями фіксується на глибині 1,4 м, глибина ями 0,5 м. Вона мала овальну форму, викопана яма була в материковій глині. В культурному шарі, що знаходився над горизонтом верхньої частини ями, знайдено кераміку XIV-XV ст. Така кераміка рідко зустрічається серед знахідок при дослідженні території літописного міста Глухова. Це пов'язано з занепадом міста після чуми 1352 року. Раніше вважалося, що до початку XVII ст., впродовж майже трьохсот років, місто взагалі не існувало. Але дослідження останніх років дали змогу виявити декілька «острівців» в центральній частині міста з залишками неушкодженого археологічного культурного шару з керамікою XIV-XV ст., що спростовує твердження про повну відсутність життя на старому городищі в цей період. Серед знахідок кераміки XII-XIII ст. привертає увагу невеличкий фрагмент тигля, на внутрішній стінці якого зберігся накіп зеленої патини, що лишилася внаслідок окису бронзи або міді. Ця знахідка не виключає можливості того, що неподалік місця закладення траншеї знаходилась майстерня давнього ювеліра. Там же знайдено невеличкий фрагмент крученого скляного браслета.

З матеріалів, що датуються періодом Гетьманщини, – фрагменти горщиків, фрагменти

мисок-покришок з глини сірого кольору, полив'яних мисок, розписаних ангобом. Кахлі також представлені фрагментарно.

По вулиці Шевченка, біля будинків №10, 10а, 12 прокладено траншею під газопровід. Напрямок траншеї північ-південь, глибина 1,2-1,5 м. Її прокладено уздовж вулиці Шевченка поряд з тротуаром, по газону, що межує з площею Леніна. У південній частині траншеї на глибині 0,8 м виявлена бруківка XIX ст. у повністю збереженому стані. За 30 м від вул. Києво-Московської в траншеї під шаром бруківки та підсипки з піску виявлено скупчення хмизу та рештки кілків, вбитих у землю. Судячи з планів Глухова XVIII ст., на місці знахідки решток дерев'яних конструкцій проходив рів глухівської фортеці. Пізніше вали фортеці були знівельовані, рови засипані, а на їх місці утворилась вулиця. Хмиз та рештки кілків можуть бути залишками дерев'яних замощень вулиці кінця XVIII ст. Серед хмизу знайдено шлак від залізобного виробництва, фрагменти мисок XVII-XVIII ст., шматочки скла, фрагмент залізної кінської підкови. Вірогідно, після того, як фортечні укріплення було розрівняно у зв'язку з їх непотрібністю, по них було прокладено дерев'яну бруківку, а згодом її змінила бруківка з дикого каменю (Коваленко 2003, 5-7).

У північній частині траншеї поряд зі складом будматеріалів виявлений незайманий давньоруський шар. Знаходився він на глибині 0,6 м. Вище глибини 0,6 м – підсипка з піску та ґрунту. Культурний шар з речами XVII-XVIII ст. повністю відсутній. Імовірно, що його знищено господарськими роботами XX ст. В траншеї виявлено залишки якоїсь споруди. Визначити точну належність не вдалось у зв'язку з обмеженими розмірами шурфу, що зумовлювалось певними розмірами траншеї. Споруда у вигляді заглиблення у материковій глині заходила у стінки траншеї у північно-західному напрямку. Частково досліджено південно-східну частину. Скоріше за все має місце знахідка господарської ями. Глибина ями від рівня материка – 0,7-0,8 м. У заповненні ями у невеликій кількості зустрінуті фрагменти кераміки XII-XIII ст., шматочки обмазки та деревного вугілля. Поряд з ямою у непорушеному культурному шарі виявлено ряд фрагментів кераміки, яка теж датується XII-XIII ст. Серед залишків горщиків привертає увагу керамічний фрагмент невизначеного виробу, можливо, керамічної плитки з залишками рельєфної монограми. Плитка сірого кольору, з добре вимішаної глини. За зовнішнім виглядом фрагмент нагадує частину пічної кахлі XVII-XVIII ст., але знайдено його у непорушеному давньоруському культурному шарі серед скупчення кераміки XII-XIII ст.

Глухів протягом польового сезону 2003 року досліджувався, в основному, в місцях проведення господарських робіт (риття траншей, прокладання газопроводів та ін.) та на місцях новобудов. Дослідження в центральній частині

міста (біля підніжжя давнього валу) по пров. Радянському, 2 дали різноманітний матеріал. У шурфі №1, на місці майбутнього котловану під приватний будинок, знайдено кремінний наконечник списа або дротика. Спеціалістом по періоду кам'яного віку, викладачем кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету ім. Т.Г.Шевченка, кандидатом історичних наук Рижовим С.М. він віднесений до старожитностей епохи бронзи. Наконечник знайдений у перевідкладеному шарі. Інших предметів, які б датувалися епохою бронзи, в даному шурфі не виявлено.

Неподалік місця знахідки наконечника, на верхньому майданчику відносно валу, під час риття траншеї під прокладання газопроводу поряд з давньоруською керамікою XII-XIII ст. та фрагментами горщиків і кахлів XVII-XVIII ст. виявлено фрагмент верхньої частини горщика скіфського часу з характерними проколами по вінчику. Подібна кераміка в центральній частині міста раніше не зустрічалася, однак на околиці Глухова в урочищі Хвостівка автором досліджено розмив р. Есмані з великою кількістю подібної кераміки. Поки що важко сказати, чи це невелика тимчасова стоянка, чи, можливо, поселення скіфського часу.

В польовому сезоні 2003 року на території Глухова досліджено кілька майданчиків з культурним шаром XII-XIII ст. У сквері біля водонапірної вежі (центральна частина міста) детально розглянута траншея під прокладку тепломережі. В ній виявлено культурний шар XII-XIII ст. з невеликою кількістю кераміки, подрібненими кістками тварин, шматками глиняної обмазки та шлаку. В районі, де траншея перетинала вул. Терещенків, на глибині 1,7 м знайдено невеличкий уламок скляного браслета давньоруського часу. В центральній частині скверу, поряд з баштою водогону, на глибині близько 0,7 м від сучасної поверхні, в шурфі №3 виявлено споруду давньоруського часу, складену з невеличких колод. Її розміри – 1,2 x 1,3 м. Вона заглиблена в землю на глибину близько 1-1,1 м, зорієнтована сторонами – південний схід-північний захід, південний захід-північний схід. Південно-західний кут зруйнований фундаментом XVIII ст. У заповненні споруди зустрічається кераміка XII-XIII ст. Поряд з нею виявлено кілька шматків шлаку, який міг утворитися в печах з високою температурою. Не виключено, що тут міг знаходитись осередок ремесла з виготовлення скляних виробів або такого, де використовувалося високотемпературне випалювання. На схід від шурфу №3 до траншеї прирізані шурфи №1 та №2. У шурфах знаходилася невелика кількість дрібних фрагментів давньоруської кераміки та подрібнених кісток тварин. Глибина залягання давньоруського шару – 1,1-1,2 м, потужність близько 0,3-0,4 м. В районі шурфів №1 та №2 фіксуються залишки давнього рову. Скоріше за все, це рів пізньосередньовічної глухівської фортеці. Напрямок рову схід-захід. Серед запо-

внення давньоруського шару – подрібнені кістки тварин та фрагменти кераміки середини XII – першої половини XIII ст. Шари XVII-XVIII ст. представлені фрагментами горщиків, мисок, кахлів, свічників, залізними цвяхами. Шар, за яким вдалося прослідкувати частину заглиблення фортечного рову, являв собою деревний тлін, що щільно залягав на глибині 1,1-1,2 м, а далі заглиблювався по мірі поглиблення рову. Не виключено, що рів пізньосередньовічної фортеці – відновлений та поглиблений рів, що за часів Київської Русі був частиною укріплень посаду давньоруського Глухова. Такий висновок можна зробити, простеживши залягання давньоруського культурного шару, який повторює конфігурацію давнього рову.

Дослідження котловану під будинок по провулку Радянському, 2, крім описаних вище предметів бронзового та раннього залізного віку, дали ще ряд знахідок більш пізнього часу. Зокрема, знайдена невелика кількість кераміки XIV-XV ст.

Знахідки, яких виявилось найбільше в котловані по пров. Радянському, 2, в основному датуються кінцем XVIII ст. Це горщики, фрагменти керамічних сковорідок, кахлів, порцелянових виробів, скляні штофи, пляшки, чарки.

Земляні роботи 2004 р. пов'язані з упорядкуванням центральної частини міста, так званої «стометрівки», передбачали риття траншеї для заміни труб водогону. Хоча траншея повинна була копатись по старому місцю прокладання водогону, але при роботах було прорізано культурні шари, не порушені перекопами. На глибині 2 м, під більш пізніми нашаруваннями знаходився давньоруський шар XII-XIII ст., який було продатовано за допомогою фрагментів кераміки з характерними боріздками по внутрішньому краю вінця. Серед гончарної кераміки XII-XIII ст. трапився один фрагмент візантійської амфори та два фрагменти давньоруських скляних браслетів. Один фрагмент – кручений, зі скла зеленого кольору, інший – з гладенькою поверхнею, темного кольору, інкрустований смугою жовтого скла. В траншеї, на відстані 20 м від південно-східного кута пам'ятки архітектури «Повітового земства», на глибині 1,8-1,9 м виявлено скупчення плінфи та дикого каменю. Якраз посередині спостерігалась пляма червонуватого кольору. Можна припустити, що дана знахідка є не що інше, як залишки давньоруської печі, що була складена з плінфи та каміння, а глина, обпалена до червоного кольору, знаходиться на тому місці, де був черинь печі. Серед скупчення плінфи і каміння зустрінуто кераміка XII-XIII ст., а також один із описаних вище фрагментів скляних браслетів.

На увагу заслуговує також стратиграфічний розріз всієї траншеї, що прорізала «стометрівку». На ньому можна прослідкувати історію побудови глухівських бруківок починаючи з XVII ст. На глибині 1,9 м, тобто зразу над давньоруським шаром – прошарок деревного тліну коричневого кольору потужністю 10-15

см. Зважаючи на те, що залишки давньоруської споруди знаходяться посередині сучасної Києво-Московської вулиці, можна стверджувати, що планувальна структура міста з часів Київської Русі змінилась. А от пізньосередньовічна бруківка, вимощена дерев'яними колодами вказує на те, що приблизно з XVII – початку XVIII ст. означена вулиця вже мала такий же напрямок як і зараз. Залишки дерев'яного настилу, який покривав всю вулицю, знаходяться зараз на глибині 135-140 см від сучасної поверхні. Настил зроблено з жердин діаметром 5-7 см. Соснові та березові жердини покладені шарами поперемінно – упродовж та впоперек дороги. Вірогідно вони є частиною конструкції, оскільки у деяких місцях виявлені дубові колоди діаметром 15-20 см та довжиною близько 3 м. Можливо після того, як дерев'яні настили стали не актуальними, більш масивні дубові колоди демонтували, як ще придатні для якогось будівництва, а жердини просто засипали землею.

Підсіпка чорнозему має потужність 30 см. Над шаром чорнозему – шар будівельного сміття (бита цегла, шматки вапняного розчину) потужністю 10-15 см, далі – знову чорнозем потужністю 10 см. Над шаром чорнозему – шар піску – потужністю 50 см, на якому знаходилась кам'яна бруківка, пізніше замощена шаром асфальту.

У східній частині стометрівки, на початку траншеї відкрито фрагмент фундаменту. Оскільки напрямок вулиці відповідає нинішньому, залишки фундаментів не можуть належати будинку. У XVIII ст. в цій частині міста знаходилась фортечна Московська брама. Теоретично всі дослідники історії та архітектури древнього Глухова розміщували її в районі пам'ятника Леніну (Вечерський 2005, 313, 3-14). Але за напрямком руху вона не могла бути розміщена збоку від проїжджої частини. Розглянувши залишки споруди, можна припустити, що це підмурки Московської брами. Фундамент південного пілону брами складений з цегли, скріпленої вапняним розчином. Цегла покладена на масивну підкладку з дикого каменю потужністю 1-1,3 м. Підмурки північного пілону повністю зроблені з дикого каменю до глибини 2 м. Посередині проїжджої частини між пілонами – прошарок цегли та будівельного сміття потужністю 0,7-0,8 м. Цегла, що використана для спорудження цих фундаментів, аналогічна зразкам споруд XVIII ст., зокрема Київської брами Глухівської фортеці.

У західній частині стометрівки, за 20 м від перехрестя з вул. Терещенківською, під час зняття шару асфальту трактор провалився в якусь пустоту. Багаточисельні розповіді про підземні ходи Глухова зразу поповнились новими чулками. Насправді ж виявлено якусь комунікацію XVIII-XIX ст. Виглядає вона як невеликий льох, обкладений цеглою. Стеля аркоподібна, в напрямку на північ є коридор, але він завалений будівельним сміттям. Зверху у склепінні є два вентиляційні отвори із залізними ґратами.

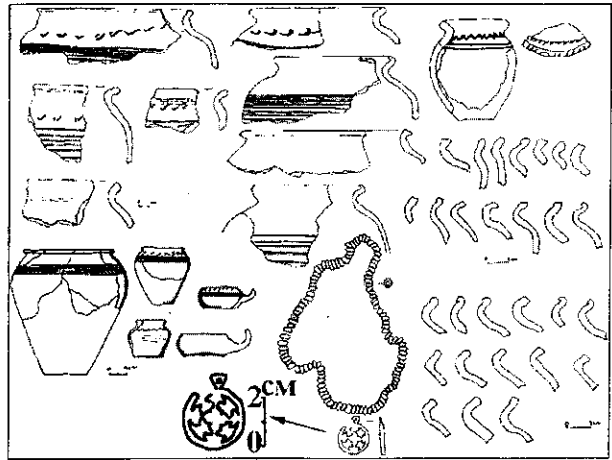

Рис. 1. Глухів. Давньоруська кераміка, скляне намисто з медальйоном у вигляді хреста вписаного в коло

Траншея по вул. Терещенків, довжина якої більш ніж 300 м, дала досить чітку страгиграфічну картину. На протязі майже всієї довжини траншеї археологічні культурні нашарування мають гарну збереженість. Тільки в декількох місцях незайманість культурних шарів порушена пізніми перекопами. Глибина траншеї близько 2 м. Давньоруський культурний шар місцями знаходиться на досить невеликій глибині – 80-90 см. Серед цього культурного шару зустрічається багато уламків гончарної кераміки, що датується XII-XIII ст. Поряд з південно-східним кутом пам'ятки архітектури «Будинку М.А. Терещенка» виявлено частину споруди, що являє собою заглиблення у материковій глині з округлою ямкою посередині, яка є залишком дерев'яного стовпа, який зотлів. Розміри споруди невідомі, оскільки параметри траншеї не давали змоги дослідити більшу територію. Призначення споруди – майстерня давнього ювеліра, або господарська яма, що знаходилась неподалік майстерні. Такий висновок можна зробити завдяки знахідці великої кількості металургійного шлаку та шматків кольорового металу (бронзи), що могли утворитись у такій кількості тільки в результаті значного виробництва. На фінальному етапі свого використання яма, вірогідно перетворилась на сміттєзвалище. Серед кількох тисяч фрагментів давньоруської кераміки було виявлено скляне намисто з медальйоном у вигляді хреста вписаного в коло (рис. 1). Медальйон виготовлений з міді або бронзи, має накіп окислу зеленого кольору. Намистини виготовлені із зеленого, жовтого та коричневого скла. Неподалік вищеописаної давньоруської споруди при зачистці стінок траншеї у культурному шарі XII-XIII ст. знайдено бронзовий перстень, прикрашений перегородчастими емаллями та вставкою з гірського кришталю.

Можливо, на даний момент ще рано говорити, що цей район був ремісничим. Але в даній місцевості вже не перший раз зустрічаються залишки ремісничої діяльності.

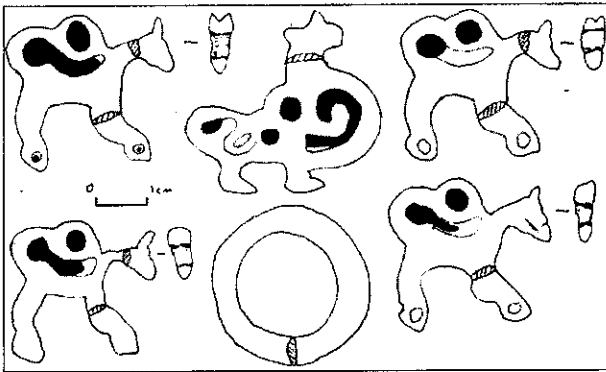

Рис.2. Скарб бронзових підвісок

Майже напроти кафе «Едельвейс» виявлено залишки рову давньоруського укріпленого поселення. У заповненні рову також кераміка XII-XIII ст.

Напроти північно-східного кута «будинку М.А.Терещенка» на профілі, як західній, так і східній стінок траншеї добре проглядались залишки згорілої будівлі. Серед перепаленого деревного вугілля знайдено залізні дверні завіси та клямку. Також поряд було знайдено дві свинцеві кулі XVII ст. Можливо, це сліди облоги Глухова кінця 1663 року військами Яна Казимира, коли, як відомо з писемними джерелами, по місту було випущено близько 100 000 ядер, та вівся шквальний вогонь з багатьох видів вогнепальної зброї. Датуючим предметом для цього часу може слугувати пізньосередньовічна монета – шведський солід (шилінг) Христини (1632-1654). Подібні монети карбувались у м. Ризі для Швеції й мали обіг також на території України (Телегін, Винокур, Титова, Свешніков 1997, 178). Серед пізньосередньовічних предметів, знайдених у траншеї, фрагменти скляного посуду – баклаг, сільнички, фрагменти круглих віконниць. Безліч керамічних виробів – миски, горщики, глечики.

Під час земляних робіт, пов'язаних з забудовою міста на подвір'ї приватної садиби по вул. К. Цеткін, 1, виявлено залишки кількох зруйнованих поховань. Всі поховання були безінвентарними. Оскільки за планом 1778 року відомо, що неподалік означеного місця стояла церква Зішесття Святого Духа, поховання спочатку були віднесені до періоду існування церковного цвинтаря – XVIII ст. Після більш детального огляду місця знахідки знайдений скарб бронзових підвісок (рис.2). До його складу входили чотири фігурки коней, стилізована фігурка, схожа на качку або якусь міфічну птицю, та кільце. Всі фігурки сплюснені, мають зверху отвори, завдяки яким нанизувались на мотузку – сліди потертостей вказують на те, що фігурки тривалий час носились на ньому. Виготовлені підвіски технікою литва. За визначенням Г.Ю.Івакіна вони відносяться до фінно-угорських старожитностей і датуються

XII ст. Судячи з усього, підвіски знаходились у похованні дитини. Хоча від кісток залишилися тільки кілька плям тліну білого кольору, частково збереглися струхнявілі дошки домовини. Вона була завдовжки близько 1-го метра. В західній частині поховання, де, вірогідно, мала знаходитися голова, знайдено два шматочки стрічки, яка виготовлена з тканини з металізованою ниткою з жовтого металу. Подальший огляд дав змогу виявити кілька десятків фрагментів давньоруської кераміки XII-XIII ст. та шматки шлаку залізничного виробництва. Жителька сусідньої садиби, що стала свідком археологічних досліджень передала до фондів заповідника залізний наконечник сулиці, який вона знайшла на своїй присадибній ділянці. Наконечник є напівфабрикатом, тобто викувана тільки форма наконечника. Вістря не загострене, не відзначений діл посередині леза. Ріжучі краї не проковані. Факти знахідки подібної заготовки та шматків шлаку дають підставу припустити, що на означеній території могли знаходитись ливарна майстерня та кузня. Всі ці знахідки значно розширили уявлення про структуру забудови давньоруського Глухова. Раніше матеріалів періоду давньої Русі у даному районі ніким виявлено не було.

Література

Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Київ, 2005.

Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. Київ, 2000.

Звагельський В.Б., Приймак В.В. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. Суми., 1992.

ИСОЧЕ. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов, 1873.

Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік.//ІА НАНУ, 2002.

Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова, Глухівського та Путивльського районів за 2002 рік.//ІА НАНУ, 2003.

ЛР. Літопис Руський. Київ, 1990.

Моця О.П. Погребальные памятники южно-русских земель IX-XIII ст. Київ, 1990.

Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. Київ, 1997.

Тоцька І.Ф. Про деякі підсумки вивчення Софії Київської. //Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип.2. Київ, 1998.

Козак Д.Н.

Інститут археології НАН України

Дослідження на Хрінницькому водоймищі у 2005 р.

Літом 2005 р. Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України продовжила дослідження багатошарового поселення в урочищі Шанків Яр біля с. Хрінники на Рівненщині. Дослідження проводилися у розкопі ХХІІ (кв. Е-Ж-3) на довжину по лінії північ-південь 60 м (кв.4 + 26).

На відкритій площі 540 м² виявлено 24 об'єкти різних епох, в тому числі лендельської культури (1), лежницької групи ранньозалізного часу (3), зубрицької культури (10), вельбарської культури (3), празької культури (2), культури Луки-Райковецької (4), періоду княжої доби (1).

Комплекс поселення ранньозалізного часу доповнився одним житловим приміщенням та трьома господарськими спорудами.

Житло (№ 95) було напівземлянковим і мало прямокутну у плані форму, орієнтоване стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням на схід. Розміри житла складають 3,1×2,48 м, висота земляних стін 0,6 м від рівня долівки. Стіни глиняні прямовисні, долівка рівна, добре утрамбована. Під західною стіною житла розміщалися підвальна яма неправильної форми, глибиною 0,22 м. У долівці збереглося кілька стовпових ям.

Серед знахідок, крім великої кількості характерної ліпної кераміки, на увагу заслуговує бронзова шпилька з розклепанним і скрученим у кільце товстішим кінцем. Подібні шпильки є типовими для цього часу і датуються V ст. до н.е.

На відстані 4 м від житла розміщалися господарські споруди №№ 58 і 61. Остання має конструктивні особливості. Вона виявлена при зачистці підлоги слов'янських жител 92 і 96, тому стіни збереглися лише у східній частині. Споруда мала дугоподібну форму і була орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Розміри споруди склали 1,1×4 м, висота земляних стін 0,6 м від рівня підлоги. Дно утоптане. Західну частину споруди займало глинобитне вогнище овальної форми розмірами 0,8×1 м. Товщина череня сягала 4 см. Функціональне призначення споруди не визначено. Можливо, вона слугувала житлом, а більш вірогідно була об'єктом виробничого призначення. Між спорудою та житлом знайдено добре збережений скіфський наконечник стріли втульчатого типу. Виріб добре збережений, не вживаний, виготовлений з сплаву олова, міді та свинцю. Стріли такої форми побутували у скіфів з другої половини VI–V ст. до н.е.

Селище зубрицької культури поповнилося 10-ма об'єктами (2 господарські споруди, 8 господарських ям), які не належать до двох домогосподарств, частини яких виявлені в попередні роки.

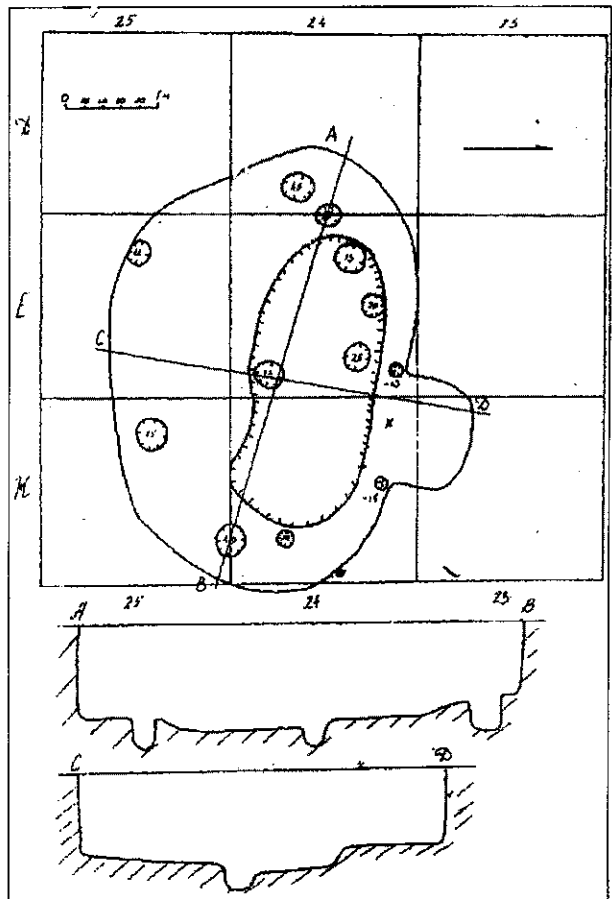

Рис. 1. Урочище Шанків Яр, розкоп 22, план та розріз житла 90

Так, одна споруда (№ 60) та 8 господарських ям, які розташовані однією тісною групою, найвірогідніше пов'язані з комплексом житла 89.

Споруда 75 та господарські ями 90 і 99 входять, очевидно, в житлово-господарський комплекс 78, розміщений у розкопі ХХ-ХХІ (2003 – 2004 рр.)

Як і у попередні роки, найбільш насиченим знахідками був горизонт поселення готів (вельбарська культура).

До нього належить житло 90, господарська споруда 59 та господарська яма № 93.

Житло 90 виявилось будівлею-святилищем (рис.1). Це була овальна у плані землянка, орієнтована, як і інші житла готів, довгими стінами за лінією схід-захід. Стіни нижньої частини споруди материкові, долівка дуже міцно утрамбована. Спресований шар складав товщину 2,5 см над глиняною основою. Це свідчить про активне і тривале функціонування споруди. Її розміри становлять 3,2×4,8 м, висота земляних

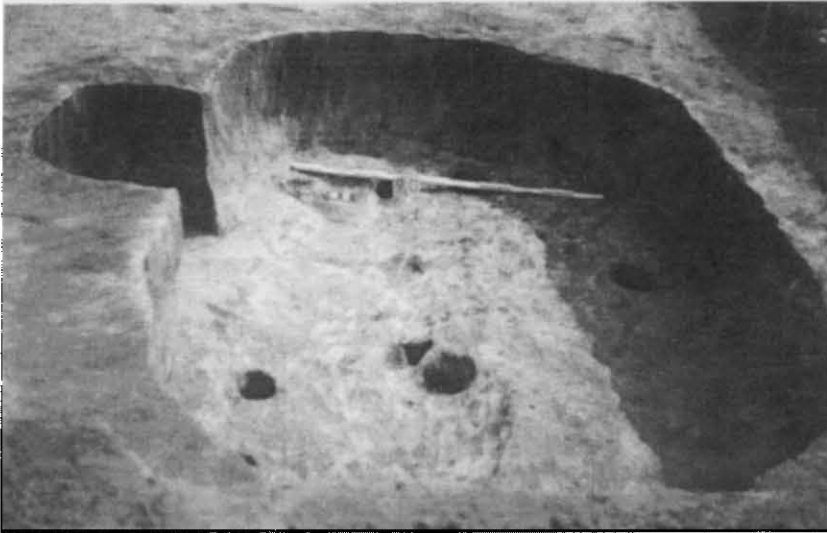

Рис.2. Житло-святилище на поселенні готів біля с. Хрінники

стіні 0,8×1,5 м. Посередині північної стіни знаходилася ніша у вигляді півкола, розмірами 0,8×1,5 м (рис.2).

Дно ніші лежало на 0,2 м вище рівня долівки. Стіни прямовисні міцні.

Перед нішею розміщалося овальне заглиблення розмірами 1,3×3,2 м та глибиною 0,18 м від рівня підлоги, яке утворилося в результаті вибивання долівки.

По периметру стін, у долівці, зафіксовано 9 стовпових ям, які свідчать про конструкцію дерев'яного каркасу верхньої частини стін і даху споруди. Опалювального пристрою не виявлено. Житло, мабуть, згоріло. Про це свідчить

характер заповнення, до складу якого входили прошарки спаленого дерева, золи і вугілля.

У заповненні, крім великої кількості ліпної та кружальної (16%) кераміки, знайдено уламок від римської скляної посудини, уламок посуду *terra sigillata*, уламок амфори, глиняні прясельця, римську монету та денарій типу *limes falsa*. Біля ніші виявлено бронзову голову античного божества Сарапіса (рис.3, 4). Ніша у північній стіні могла бути своєрідним вітарем для цього бога.

Рис.3. Античне божество Сарапіс з житла-святилища

Рис.4. Античне божество Сарапіс з житла-святилища 90 (реконструкція)

Виходячи з характеру керамічного комплексу, в якому переважають ліпні посудини, наявності посуду типу *terra sigillata*, часу поширення римських монет типу *limes falsa*, хронологію житла можна визначити першою половиною III ст. н.е. Серед інших предметів, виявлених у культурному шарі вельбарського поселення назвемо срібний денарій імператора Марка Аврелія, залізну фібулу «воїнського» типу, ряд залізних ножів, залізні пружинні ножиці, глиняні прясла, важільці до ткацького верстата тощо.

Вперше за період дослідження пам'ятки натраплено на ранньосередньовічне поселення корчацької культури. Відкрито дві житлові споруди цього часу розташовані на відстані 7 м одна від одної (житла 91 і 96). Одне з них (житло № 91) було пекарнею. Воно мало типову для корчацької культури квадратну форму (розміри складають 2,7×2,8 м) і було виявлене при зачистці нижньої частини житла 94, що відноситься до княжої доби. Висота земляних стін ранньослов'янської споруди складала 0,8 м від рівня долівки. У північно-східному куті знаходилася глиняна піч. Стіни печі знесені при будівництві пізнішого житла 94. У південній стіні споруди вибрана ніша, в якій вимощена ще одна пекарська піч. Її черинь розміщався на 0,1 м вище долівки житла. Піч мала куполоподібну форму. Довжина череня складала 1,4 м, ширина 1,2 м, висота куполу 0,6 м. В середині піч мала сильно випалену обмазку товщиною до 4 см. Устя печі виходило до припічного майданчику заглибленого по відношенню до долівки на 0,35 м. Між майданчиком і устям печі розміщена приступка, яка полегшувала доступ до печі. По кутах житла розміщалися ямки від стовпів, які свідчать про зрубну конструкцію стін.

Друге ранньосередньовічне житло (№ 96)

Колода В.В.

Харьковский национальный педагогический университет им. Г.С. Сковороды

Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г.

Колода В.В. Археологічні дослідження Харківського педуніверситету в 2005 р.

У статті викладені основні підсумки археологічних досліджень культурних шарів раннього середньовіччя на пам'ятках салтівської археологічної культури Коробові Хутори та Мохнач. Особлива увага приділена введенню до наукового обігу унікального поховання на Мохначанському городищі. На думку автора, у ньому був похований чоловік, що мав високий соціальний статус в існуючій тут салтівській громаді. Запропоновано датування поховання: кінець VIII – перша половина IX вв.

V.V. Koloda Archaeological researching of Kharkov pedagogical university in 2005.

In the work the author expounds the main results of researching cultural stratum of the Early Middle Ages at the monuments of Saltov archaeological culture – Korobovy Khutora and Mokhnach. The main attention is paid to putting a unique interment at Mokhnach hillfort into scientific use. It is the author's opinion that there is a buried man who was at a high social level in the Saltov community lived here. We propose the dating of the interment: the end of VIII cent. – the first half of IX century.

Средневековая археологическая экспедиция Харьковского национального педагогического университета им. Г.С. Сковороды проводила исследования на Харьковщине: были продолжены работы на памятнике *Коробовы Хутора* и возобновлено изучение городища в с. *Мохнач* (оба в Змиевском районе Харьковской обл.).

цікаве наявністю своєрідної опалювальної споруди. Житло мало підпрямокутну форму розмірами 2,2×2,7 м і висотою земляних стін 0,7 м від рівня долівки. Цей об'єкт був виявлений при розчистці нижньої частини житла культури Луки-Райковецької (№ 92).

У північно-західному куті замість традиційної глиняної печі було влаштовано іншу опалювально-освітлювальну конструкцію. Це були дві ями діаметром 0,4 м та глибиною 0,6 м розташовані поряд. Верхня частина стінок ям дуже сильно випалена. Дно ям плоске. Можна припустити, що в ці ями господарі вміщували глиняні горщики, в яких палили дрова. Таке багаття опалювало і освітлювало приміщення. При необхідності, на цьому вогнищі можна було готувати їжу.

За характером керамічного матеріалу ранньосередньовічні слов'янські об'єкти можна датувати VI-VII ст. н.е.

Чисельний археологічний матеріал у розкопі належить культурі Луки-Райковецької (XIII – IX ст. н.е.) та поселенню княжої доби (X-XI ст. н.е.).

Житлові споруди VIII-IX ст. досить значних розмірів (площею не менше 18 м кв.), житла XI ст. менші. Орієнтація і тих і інших – кутами та стінами за сторонами світу. Пічка знаходилася переважно у східному, або північно-східному куті. Вона завжди глиняна, деколи підкріплена випаленими глиняними вальками. Підлога помітно утрамбована, земляна, стіни прямовисні, конструкція наземної частини зрубна, або зрубно-стовпова.

Крім кераміки в об'єктах виявлені рибальські гачки, глиняні прясельця, залізні ножики, кістяні ложила.

Аналіз керамічного матеріалу дає змогу простежити еволюцію керамічного комплексу ранньосередньовічних слов'ян від VI до XI ст. н.е.

На первом памятнике закончено изучение раскопа, прорезавшего единой траншеей тройную линию обороны к западу от городища. Выяснилось, что изначально, в конце скифской эпохи (Колода 2005, 171-173), была создана фортификационная линия, защищавшая небольшое плато с городищем на нем. Она имела

вид грунтового вала и находящегося перед ним рва. Два последующих грунтовых вала, по мнению почвоведов Белгородского университета П.В. Голусова, были созданы в средневековье. Внешний вал не имел рва, а у среднего он присутствовал. Кроме того, в хазарский период существования городища (середина VIII – середина X вв.) скифский вал был надстроен с использованием рваного камня, а ров перед ним – углублён. В этом же рву прослеживается и третий стратиграфический горизонт, связанный, возможно, с романским периодом существования памятника (середина X – начало XI вв.).

Небольшие по объёму раскопки были проведены и на территории близлежащего салтовского селища, где в значительном количестве сохранились ямы-западины от раннесредневековых построек. В этом сезоне мы начали исследование усадьбы, состоящей из углублённого жилища, погребка и хозяйственных ям. Особого внимания заслуживает глиняная модель округлодонного котелка с отверстиями для подвешивания, аналогии ей нам не известны. Исследования планируем продолжить.

После четырёхлетнего перерыва наша экспедиция возобновила исследование Мохначанского городища (Колода 1999, 98–100; 2001, 129–131; 2002, 137–140). Было продолжено изучение большого северного двора в пределах раскопов № 10 и № 11.

В пределах раскопа 10 было изучено два жилища, а также немалое количество глубоких и больших по объёму хозяйственных ям, которые использовались, скорее всего, для хранения зерновых запасов. Об этом свидетельствуют несколько обстоятельств. В них, в подавляющем большинстве, практически не было обычного бытового мусора, но найдены фрагменты ротационных жерновов, обломок зернотёрки и тёрочник (чаще всего из кварцита, реже – из песчаника). Указанные ямы располагались компактной группой на расстоянии менее 1 м друг от друга на краю поселения близ вала. В пределах раскопа выявлены и небольшие ямы с мусорным заполнением.

Обращает на себя внимание и ещё одно обстоятельство: одно из двух выявленных жилищ являлось юртообразным. Оно было овальным в плане, с открытым углублённым очагом в центре помещения и рядом небольших ямок по периметру углублённого жилого пространства. Кочевнический облик жилища в сочетании с явными следами продуктивного земледелия, равно как и остальные артефакты, подтверждает ранее сделанный вывод, что на этом участке памятника в конце VIII – первой половине IX вв. мог проживать бывший кочевник (Колода 2003, 70–73).

Работы на раскопе 11 принесли ещё более интересные результаты. Здесь в 2001 г. были обнаружены остатки усадьбы кузнеца с жилищем-мастерской и значительным количеством инструментов (Колода 2002б, 69–78). В сезоне 2005 г. в 14 м к северу от жилища в пределах указанной

усадьбы обнаружено необычное захоронение.

До зачистки на уровне 60 см о наличии здесь какого-либо комплекса свидетельствовало скопление железных находок, речь о которых пойдёт ниже. После зачистки на указанной глубине было выявлено овально-вытянутое пятно ямы с верхними размерами 200 × 100 см. Ко дну стенки ямы слегка сужались. Дно было вогнутым. Его глубина по центру составляла 100 см, а у стенок – 90 см. Никаких деревянных или иных конструкций, равно как и подстилок (подсыпок) не выявлено.

Одинокое захоронение, судя по костным останкам и инвентарю, принадлежало взрослому мужчине. Оно было совершено по обряду труположения, на спине в неглубокой грунтовой яме. Погребённый был ориентирован головой на юг с небольшим отклонением к востоку. Череп покоился на затылочной кости. Сохранилась нижняя челюсть; остатки рук и ног свидетельствуют о том, что они были выпрямлены и располагались параллельно телу.

Выявленный комплекс был богатим на инвентарь, да и место его расположения было нетрадиционным. Часть указанных артефактов обнаружена в засыпке могилы (рис. 1). Над центром могильного пятна, на глубине 50 см располагались 4 косы-горбуши (рис. 1, 1-4; 2, 2-5). Три из них (две беспяточные и одна с пяткой) лежали вплотную друг к другу обушками вверх, острым концом – к югу. Одна коса (с пяткой) находилась лезвием вверх и остриём в противоположном направлении. Под ними, на глубине 60 см обнаружено два серпа (рис. 1, 5-6). Один из них отличался наличием небольшого уступа в месте его крепления с рукоятью (рис. 2, 7), а другой – наличием уплощённого округленного конца на противоположном от рукоятки краю (рис. 3, 1).

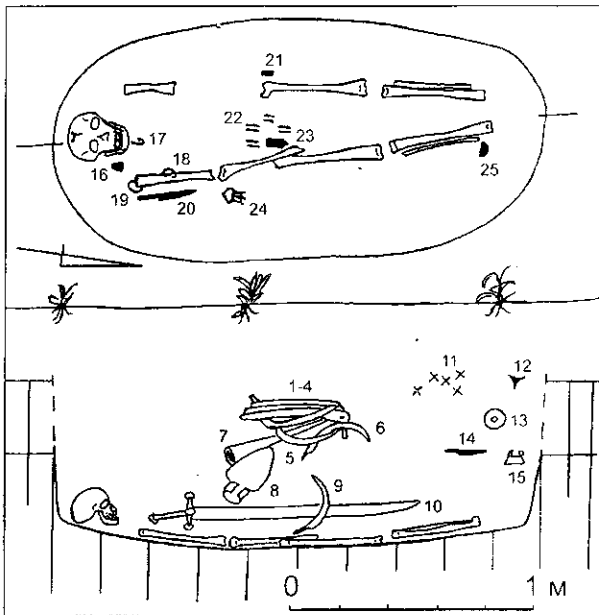

Рис. 1. Погребение в раскопе XI на Мохначанском городище

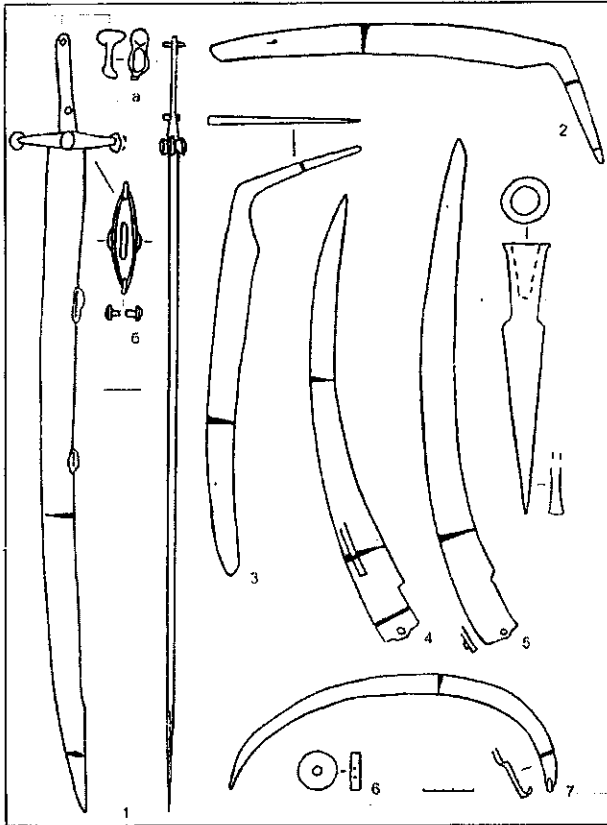

Рис. 2. Железные предметы из погребения

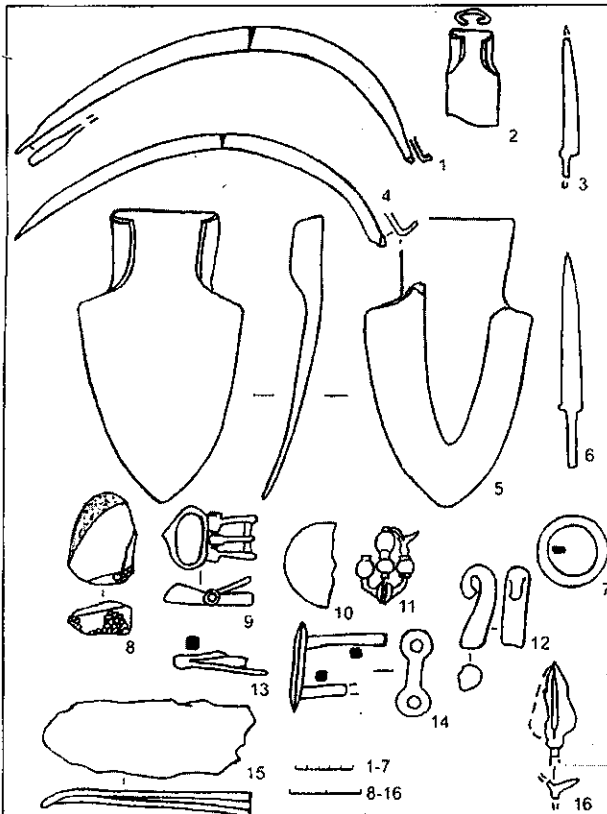

Рис. 3. Погребальный инвентарь

Чуть ниже найдено массивное втульчатое долото, лежавшее рабочей частью к северу и вверх (рис. 1, 7; 3, 1), а под ним, на глубине 80 см – втульчатый начальник с наварными лезвиями, имеющий аналогичную ориентацию в пространстве (рис. 1, 8; 3, 5). Все указанные находки из железа.

Над северной частью могильной ямы также выявлено ряд артефактов. На глубине второго штыка найдено несколько непонятных железных предметов, условно названных «стержнями» (рис. 1, 11). Среди них было четыре одинарных (рис. 3, 13) и два, закреплённые в одной обойме (рис. 3, 14). Рядом находился железный сильно фрагментированный черешковый наконечник стрелы (рис. 1, 12; 3, 15). Последний относится к первому типу первого отдела, по классификации А.В. Крыганова и датируется VIII – IX вв. (Крыганов 1989, 98). Упомянутые «стержни» и наконечник, возможно, являются остатками колчанного набора.

При работе на третьем штыке обнаружено массивное сланцевое пряслице (точильный камень?) уплощённо-цилиндрической формы (рис. 1, 13; 2, 6). По зачистке на уровне 60 см найден черешковый нож (рис. 1, 14; 3, 3) и втульчатая мотыга (рис. 1, 15; 3, 2) – всё из железа.

На глубине 90 см по центру ямы найдено ещё два железных изделия: серп (рис. 1, 9; 3, 4) и сабля (рис. 1, 10; 2, 1). Серп размещался остриём вверх, практически вертикально. Сабля располагалась горизонтально, лезвием вниз и остриём к ССЗ. Последнее изделие привлекает наибольшее внимание, так как является редкой находкой раннесредневекового клинкового вооружения даже на могильниках, а тем более на территории поселения. Клинок, выкованный из одного куска железа совместно с рукоятью, имел рабочую длину 62 см (общая длина изделия – 73 см). Изгиб клинка незначительный – 1,5 см. Максимальная ширина клина близ перекрестья составляет 3,5 см, толщина обушка – 0,5 см. На конце клинка прослеживается обоюдоострая заточка, длина которой 10 см. По всей длине клинка сохранились следы деревянных ножен, а также проржавевшие петли для крепления портупейного ремня. Последние располагались на расстоянии 25 и 40 см от дальнего края рукояти. Сама рукоять была несколько смещена в сторону лезвия, что несколько компенсировало малую кривизну лезвия и увеличивало режущие свойства оружия. Её длина составляла 9,5 см, ширина – 2,0 – 1,8 см, при толщине полосы в 0,3 см. На ней сохранились два железных штифта для крепления деревянных или костяных её частей. Асимметричное навершие рукояти (рис. 2, 1а) найдено в месте своего крепления. Это позволило сделать определённые наблюдения: наиболее массивной своей частью оно было обращено в сторону заточки, усиленная противовес лезвию, что облегчало работу руки.

Перекрестье сабли (рис. 2, 1б) состояло из двух полос с вваренными по концам округлыми вставками (диаметром по 2 см). Его длина

составляла 10,5 см, а общая ширина – 3,5 см. Ширина полос составляла 2 см по середине и 1 см по краям. По центру каждой полосы крепился выпуклый овальный железный «медальон» размерами 2,0–1,5 см. Прорезь для клинка соответствовала его размерам и составляла 3,5 × 0,5 см. Датировать этот предмет вооружения можно лишь рамками салтовской культуры – серединой VIII – серединой X ст. (Крыганов 1989. 100–101).

Все вышеописанные вещи выявлены над погребённым в засыпке ямы. Ряд артефактов обнаружен во время расчистки костных остатков на дне захоронения. Непосредственно под черепом обнаружен небольшой железный стержень длиной 4 см и диаметром около 0,5 см. Непосредственно под нижней челюстью (рис. 1, 17) найден обломок ещё одного стержня с небольшой петелькой (рис. 3, 12). Близ правой скулы (рис. 1, 16) находился кусочек обработанного кремня, вероятно от кресала (рис. 3, 8). Большое железное кольцо, сделанное из округлого уплощённого стержня (рис. 3, 7), располагалось под проксимальным концом правой плечевой кости (рис. 1, 19). На самой кости найдена согнутая бронзовая наборная серьга (рис. 1, 18; 3, 11), а к востоку от неё – большой железный нож (рис. 1, 20; 3, 6). В месте правого локтевого сустава (рис. 1, 24) выявлена бронзовая ременная пряжка с железным стержнем для язычка (рис. 3, 9), а в районе таза среди органического (деревянного?) тлена (рис. 1, 22) – железный коробчатый наконечник ремня (рис. 1, 23; 3, 15). Возле верхней головки левой бедренной кости (рис. 1, 21) найдены остатки непонятного железного предмета. Возле дистального края правой голени (рис. 1, 25) обнаружена половинка серебряного дирхема (рис. 3, 10).

По составу инвентаря, его расположению, а также по ориентации погребённого аналогии описанному захоронению нам неизвестны. Предварительный осмотр костных остатков, а также состав сопровождающих находок: сабля, единственная серьга позволяют сделать вывод о том, что перед нами захоронение взрослого мужчины. Его социальный статус был высок, о чём свидетельствует большое количество сопровождающего материала и наличие половинки дирхема. Определённые сложности вызывает попытка объяснить причину захоронения на территории усадьбы. В связи с этим считаем возможным высказать осторожное предположение о том, что здесь мог быть захоронен сам кузнец – владлец усадьбы. Помещённые в засыпку могильной ямы предметы не обязательно могли принадлежать покойному, а могли быть своеобразным актом «посмертного дарения», свидетельствующим об уважении членов общины к нему, или же показывающим номенклатуру (категории) производимых им изделий. Косвенным подтверждением того, что погребённый мог быть главой рода, является находка вышеупомянутого железного кольца (рис. 3, 7). Оно слишком массивное для сбруи. По замечанию

представителей осетинской общины Харькова, посетивших раскопки и осмотревших находки, такое кольцо, равно как и цепь с крюком для подвешивания надочажного котла, является символом рода и олицетворением благосостояния дома. При переезде в другое жилище указанный очажный набор обязателен для переноса, его первым устанавливают в новом доме.

Определённые аналогии данного захоронения напрашиваются с погребениями на Маяцком селище. По мнению А.З. Винникова, жители салтовских лесостепных памятников хоронили на территории поселений людей привилегированного сословия, которые выделялись из числа рядовых общинников (Винников, Синюк 2003. 213).

Культурное определение комплекса не вызывает затруднения. Практически все находки имеют устойчивые аналогии в древностях салтово-маяцкой культуры. Этническая интерпретация остаётся пока неясной. Узкая хронология погребения затруднительна в связи со слабой разработанностью этого вопроса для салтовских древностей вообще. Кроме наконечника стрелы, о котором говорилось выше, к раннему периоду салтовских древностей относится бронзовая ременная пряжка (Плетнёва 1989. 77–78, 159, рис. 36, 85). Составная бронзовая серьга датируется концом VIII – первой половиной IX ст. (Плетнёва 1989. 113, 158, рис. 57; Стащенко 1998, 229, рис. 6). Исходя из вышеизложенного, данное захоронение на Мохначанском городище считаем возможным отнести к концу VIII – первой половине IX вв.

Литература

Винников А.З., Синюк А.Т. Дорогами тысячелетий: Археологи о древнейшей истории Воронежского края. Воронеж, 2003.

Колода В.В. Работы 2004 г. на городище и селище Коробовы Хутора. Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. Вип. 7. Запоріжжя, 2005.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ 1998–1999 рр. Київ, 1999.

Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ 1999–2000 рр. Київ, 2001.

Колода В.В. Исследование Мохначанского городища // АБУ 2000–2001 рр. Київ, 2002а.

Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. Харьков, 2002б. Т. 2.

Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблемы истории та археології України. Зб. м-лів Міжн. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові. Харків, 2003.

Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск. 1989.

Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). М., 1989.

Стащенко Д.А. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья (к постановке проблемы) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Самара, 1998.

Рис. Велике залізне кільце (Ø63×11 мм) з поховання (розкоп 11 на Мохначанському городищі, за рис. 3, 7)

7). Оно слишком массивное для сбруи. По замечанию представителей *осетинской общины* (виділено нами, Н.Г.) Харькова, посетивших раскопки и осмотревших находки, такое кольцо, равно как и цепь с крюком для подвешивания надочажного котла, является символом рода и олицетворением благосостояния дома. При переезде в другое жилище указанный очажный набор обязателен для переноса, ...». Вказане кільце у натуральну величину зображене на рис.

В.В. Колода цілком слушно звертається до свідоцтв нащадків алан – представників сучасного народу осетин. Такий підхід може бути корисним також при інтерпретації явищ скіфської культури. Додаткові відомості містяться у відповідних етнографічних дослідженнях. Редакція вважає доцільним навести дані про щонавдану видану у РФ книгу. Ця книга повинна бути на книжковій полиці кожного скіфолога чи алановеда.

Від редакції. Автор розкопок В.В. Колода відповідально ставить майже до кожної ніби-то «дрібниці», яка з'являється у ході розкопок. Прикладом може бути проведення унікальної експертизи функціонального призначення однієї із цікавих знахідок. Такою річчю стала (далі цитується зі стор. 216 статті В.В. Колоди) знахідка «... вышеупомянутого железного кольца (рис. 3,

Калоев Б.А. **Осетины:** Историко-этнографическое исследование / Б.А. Калоев; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. 3-е изд., испр. и перераб. – М.: Наука, 2004. – 471 с. – ISBN 5-02-008905-2 (в пер.). Книга посвящена процессу формирования осетинской народности, истории изучения осетин, их этногенезу и расселению. Автор дает развернутую характеристику хозяйства, материальной и духовной культуры, обычаев и верований осетин, живущих в Республике Северная Осетия–Алания и Республике Южная Осетия. Особое внимание уделено развитию осетинского народа в годы советской власти и произошедшим изменениям в пост-советский период. Для этнографов, историков и широкого круга читателей.

От автора: Предлагаемая читателю книга вышла двумя изданиями (М., 1967; М., 1971). Со времени последнего прошло более тридцати лет. Третье издание подготовлено по настоятельной рекомендации В.И. Абаева, ученого с мировым именем, патриота осетиноведения, и по просьбе читателей ... Новое издание дополняют два раздела – «Краткий очерк истории изучения осетин» и «Послесловие»; остальной материал значительно переработан и дополнен, обновлены иллюстрации ... использованы фотографии и рисунки из фондов ..., а также из книги З. Чичинадзе «История Осетии по грузинским источникам» (Цхинвали, 1993).

В основу данной работы лег многолетний полевой этнографический материал, ... широко использованы архивные документы, опубликованные в сборниках «Материалы по истории Осетии (с древнейших времен до конца XVIII в.)», т. 1-2; «История Осетии в документах и материалах», т. 1-8; в «Актах Кавказской археологической комиссии», т. I-XII, а также материалы, хранящиеся в фондах центральных и местных архивов. В частности, использованы документальные материалы Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА), Российского государственного архива древних актов (РГАДА), Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ), Центрального государственного архива Республики Северная Осетия-Алания (ЦГА РСОА), Центрального государственного архива Чечено-Ингушской Республики (ЦГА ЧИР), Центрального государственного архива Ставропольского края (ЦГА СК), Центрального государственного архива Астраханской области (ЦГА АО) и др. Особый интерес представляют материалы архива Научно-исследовательского института гуманитарных наук Северной Осетии-Алании, главным образом сведения, добытые в разные годы экспедициями этого института и Музея краеведения РСО-А.

... для освещения указанных тем понадобилось привлечь ... полевой и архивный материал, ... множество источников по смежным дисциплинам. ... при исследовании ... вопросов ... по аланскому периоду, сказывается отсутствие археологических данных ...

Кононенко О.М.

Інститут археології НАН України

Обстеження верхньопалеолітичної стоянки Радомишль в 2005 р.

Кононенко О. **Обследование верхнепалеолитической стоянки Радомишль в 2005 г.** Верхнепалеолитическая стоянка Радомишль (Житомирская область) была раскопана И.Г. Шовкоплясом в 1957-1965 гг. Было найдено четыре местоположения (на возвышениях диаметром 20-40 м и высотой 2-3 м, удаленных на 50-90 м). Эти пункты были названы как Радомишль I-IV и были определены И.Г. Шовкоплясом как одно поселение. В 2005 г. этот памятник был обследован еще раз. Было зафиксировано частичное нивелирование территории. На поверхности памятника была собрана незначительная коллекция каменных артефактов, включая орудия труда.

Kononenko O. **Survey of the Radomyshl' Upper Paleolithic site in 2005.** Radomyshl' Upper Paleolithic site (Zhytomyr region) was excavated by I.G. Shovkoplyas in 1957-1965. Four separate locations (2-3 m elevation, 20-40 m wide) named as Radomyshl' I-IV were found in close area, and were determined by I.G. Shovkoplyas as one settlement. The survey of this territory had place in 2005. The partial change of the relief was fixed. However, small collection of lithic artifacts, including tools, was found on the surface.

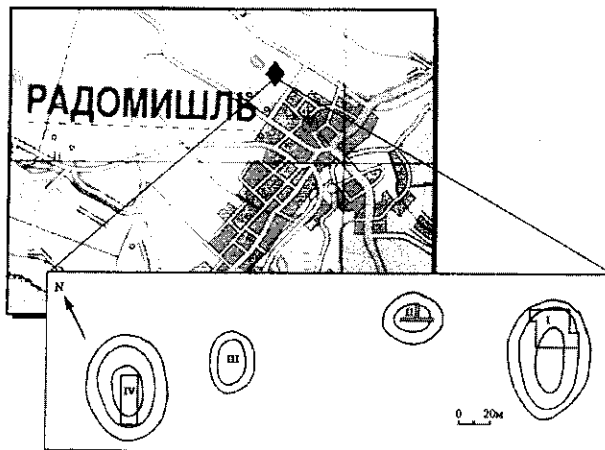

Рис.1. Місце локалізації верхньопалеолітичної стоянки Радомишль

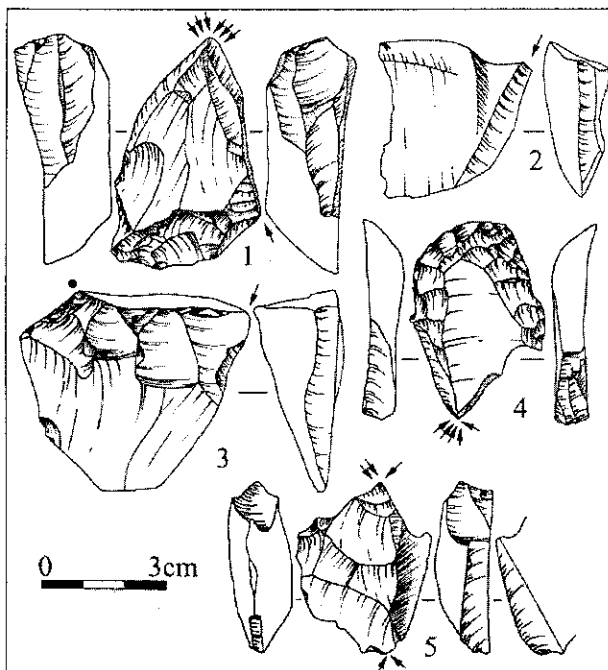

Рис.2. Крем'яні знаряддя праці

Минуло півстоліття з часу виявлення верхньопалеолітичної стоянки Радомишль, що на Житомирщині. Проте, питання про її місце в культурно-історичному процесі на терені України за часів давньої кам'яної доби привертає увагу дослідників і понині.

Радомишльська стоянка, яка досліджувалася в 1957-1965 рр., знаходиться на північно-західній околиці м. Радомишль Житомирської області, в південній частині Правобережного Полісся (Шевченко, Шовкопляс 1982, 6-7) (рис.1). Автором розкопок – І.Г. Шовкоплясом, було виявлено 4 пункти (Радомишль I-IV), які він пов'язав з однією стоянкою. Всі пункти стоянки знаходилися на невеликих горбоподібних підвищеннях діаметром від 20 до 40 м, висотою 2-3 м, що знаходилися на відстані 50-90 м один від одного і мали однакову геологічну структуру (Шовкопляс 1957-1959, 4; 1965, 107). Ці підвищення були пов'язані зі схилом правого берега давньої балки, яка впадала в долину р. Тетерев за 3 км на північ від м. Радомишль (Шовкопляс 1964, 90-91).

На сьогодні територія стоянки передана під сільськогосподарські ділянки, внаслідок чого вона руйнується під час щорічних оранок. В зв'язку з цим, та враховуючи час, що пройшов від моменту розкопок, візуально фіксується часткове нівелювання рельєфу. Так, пагорби, на яких розміщувалися окремі пункти стоянки, зараз майже непомітні.

Під час огляду місцевості, з усіх 4-х пунктів було зібрано незначну кількість крем'яних виробів – всього 28 екз. Сировиною для їх виготовлення слугував типовий для стоянки, місцевий кремій, у вигляді жовен, гальок та плиток (скоріш за все моренного походження). За даними І.Г. Шовкопляса, місцезнаходження такого крем'я виявлено у відкладах шаруватого піщаника на правому березі р. Тетерев. Крем'яний інвентар, зібраний під час огляду стоянки складається з 15 відщепів, 3 пластин, 1 різцевого сколу, 4 уламків та 5 знарядь праці (1 двогранний багатофасетковий різець (рис. 2, 1), 1 кінцева скребачка комбінована з двограним багатофасетковим різцем (рис. 2, 4), 1 подвійний двогранний багатофасетковий різець (рис. 2, 5), 1 різець на авіважі (рис. 2, 3) та 1 різець на фрагментованому відщепі (рис. 2, 2). Всі знахідки є дуже «залюстровані», мають обкатані краї, що робить проблематичним встановлення наявності ретуші.

Література

Шовкопляс И.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР по раскопкам Радомишльской стоянки в 1957 и 1959 гг. // Науковий архів ІА НАНУ. 1957-1959/12.

Шевченко А.И., Шовкопляс И.Г. Палеолит Киевского Приднепровья. Киев, 1982.

Шовкопляс И.Г. Радомишльская стоянка – памятник начальной поры позднего палеолита. // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. Москва, 1965.

Шовкопляс И.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. Т. XVI. 1964.

Котигорошко В.Г., Прохненко И.А.

Ужгородский национальный университет

Результаты исследования Боржавского городища (с.Вариево Береговского р-на Закарпатской обл.)

Котигорошко В.Г., Прохненко И.А. Результаты дослідження Боржавського городища (с.Варієво Берегівського р-ну Закарпатської обл.). У польовий сезон 2005 р. археологічною експедицією Ужгородського національного університету проводились роботи на городищі Вари, відзначеному в середньовічних угорських хроніках XII ст. як городище IX ст. н.е. Отримані матеріали дозволяють віднести пам'ятку до XI ст., а виникнення поселення – до зламу н.е.

Kotyhoroško V., Prohnenko I. Results of Study of Borsova Fortified Settlement (Vari village, Beregovo rayon, Zakarpats'ka oblast). An expedition of Uzhgorod National University researched of Borsova fortified settlement during the field season of 2005. This site is mentioned in a number of sources (XII AD) as a fortified settlement of the IX AD. Materials, retrieved in 2005, allows to make a statement about a number of living horizons at the site before the building of fortified settlement here: 1) edge of AD; 2) late Roma period (III – IV AD); 3) the end of I millennium AD. Stratification of the earthen wall and pottery material analyses proves that Vari fortifications were raised in XI AD.

На территории Верхнего Потисья учтено более 170 городищ (Slivka, Vallašek 1991; Прохненко 1998, 55; 2005, 132), выступающих важнейшими источниками для изучения процесса формирования региональной культуры на разных этапах истории. Среди них особый интерес представляют городища конца I – начала II тыс. н.э. – ключевые для изучения одного из сложнейших периодов этнополитической истории населения Верхнего Потисья, связанного с взаимоотношениями местного, славянского населения, с пришлыми племенами угров.

На данный момент известно более 20 городищ рассматриваемого времени, материалы которых, как правило, получены в ходе незначительных разведочных работ. Большинство из них привлекается как основа исторических реконструкций (от гипотез существования славянских княжеств VIII – IX вв. н.э. (Пеняк 1980, 149, 170; Тиводар 2003, 21 и др.) до утверждений о создании опорных пунктов венгров в процессе образования ими государства на рубеже X – XI вв. н.э. (Gádor, Nováki 1980, 43-76; Вуна 1995; Котигорошко 2003, 118 и др.). Ключевым в предложенных схемах выступает Боржавское городище (другое название – Вары; венгр. «var» – «крепость, замок»), что и определило наше особое внимание к памятнику.

Расположено оно в низменной местности в 200 м к юго – востоку от с. Вариево. Расстояние от памятника до старого русла р. Боржавы – 15 м, до р. Тисы – 175 м (рис.1). Площадь городища 0,7 га. Его подтреугольная форма определена естественной конфигурацией мысового холма, возвышающегося (2 – 3 м) над поймой реки. Вал сохранился на мысу (отрезок длиной 40 м,

высотой до 5 м) и с напольной стороны городища, где его высота достигает 8,5 м. В восточной и западной частях памятника вал не просма-

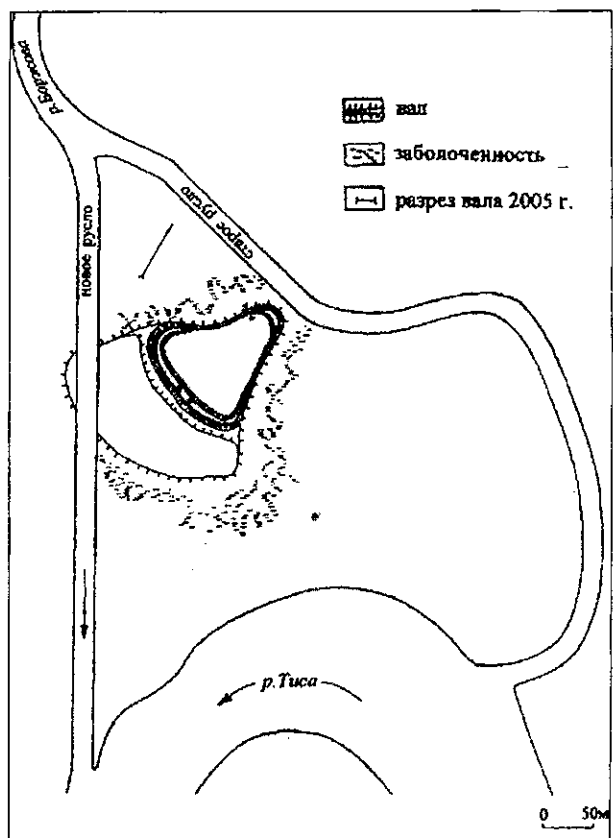

Рис.1. Боржава (Вары). План расположения городища по П.А.Раппопорту, И.Боне с добавлением исследований 2005 г.

тривається. В середній частині напольного вала розположен в'їзд в формі невеликої ложбинки на гребні насипу (10 м ширини, 1,5 м глибини). Т. Легоцький (2001, 68), обстежувавши городище в кінці ХІХ в., указав, що в його час місцеве населення села в'їзд визначало як «залізні ворота», назва якого збереглося до цих пір. Перед напольним відрізком вала П.А. Раппопорт і М.В. Малєвська (1963, 63) відзначають наявність затопленого рову (на даний момент не прослідковується), земля якого використовувалася для возведення насипу. Внутрішня площа городища і, частково, вал знищені сільським кладбищем кінця ХІХ – першої треті ХХ вв. Т. Легоцький повідомляє, що на території городища в кінці ХІХ в. н.е. місцевим населенням розбиралися кам'яні і цегляні споруди (Lehoczky 2001, 68).

Місцевість за межами укріплень, примикаюча до долини, заболочується в час дощів і в половоддя. К югу від городища розположене багатопшарне селище, відокремлене від оточуючої низини схилом висотою до 2 м.

Вперше Боржавське городище згадується в «Гестах Унгарорум» (*Gesta hungarorum*, 14), написаній на межі ХІІ – ХІІІ вв. н.е. анонімною нотарієм короля Бейли ХІІІ (1172 – 1196 рр.). В 14 главі «Гестів» городище вказано в зв'язку з проникненням венгров в регіон Верхнього Потисся в час завоювання ім'ям новою Отчизни. «В 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі, разом з населенням, між Тисою і Бодрогом, до самої Угочи. Боржавський замок оточили, на третій день з боєм захопили, стіни знищили, воїнів Салана в кандалах привели в замок Гунг» (*Gesta hungarorum*, 14). В більш пізніх угорських хроніках відзначається захоп замка Боршова печенєжськими військами в 1085 р. н.е. (Раппопорт 1967, 170; Вона 1995, 42, 73).

Таким чином, неодноразове згадування Вар в письмових джерелах дозволяє зарахувати його до групи опорних пам'яток при розв'язанні кардинальних питань середньовічної історії регіону. Це підтверджується появою, на основі аналізу пасажу «Гестів» про Боржавське городище, широкого спектра гіпотез (приналежність території краю до проникнення венгров Великоморавському державству, Болгарському царству, князівству білих хорватів, Київської Русі), тим більше, що дискусія углублена віднесенням пункту сучасної угорської історіографії до угорських городищ, створених в кінці Х – початку ХІ вв. н.е. (Немет 1972, 209, 213; Вона 1995, 73).

В епіцентрі проблеми лежить питання довіри або недовіри свідченням «Гестів» про Боржавське городище. Його рішення можливо лише з залученням даних археології, відображують конкретні хронологічні реалії. Це дозволяє встановити дату виникнення Вар і

поставити точку в дискусії про час створення пам'ятника і його етнокультурну атрибутику.

В полі зору археологів – фахівців пам'ятник потрапив в другу половину ХХ в. Серія шурфовок городища була виконана експедиціями Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР в 1961 р. в компанії з М.Ю. Смишко, Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П.А. Раппопорта в 1963 р. і Закарпатського краєзнавчого музею в 1964 р. (С.І. Пеняк). Однак результати робіт першої експедиції не були введені в науковий обіг. Другою експедицією був знятий план пам'ятника, а при зачистці стінок ям на городище зібрана, знову ж в обмеженому кількості, кераміка Х – ХІ вв. н.е. з переважаючими характерними для ХІ в. н.е. форм (Раппопорт, Малєвська 1963, 63, 69, рис. 5: 23-26; Раппопорт 1967, 176). Відомо також невелике повідомлення С.І. Пеняка (1980, 72) про декілька шурфовок в центральній частині городища і зібраному незначительному керамічному матеріалі (фрагменти гончарних горшків). Це були перші конкретні, але нестратифіковані дані, що дозволили поставити питання про важливість подальшого вивчення пам'ятника для встановлення його датировки.

В результаті робіт, виконаних в 1965 р. С.І. Пеняком, досліджено примикаюче до городища селище шурфовочною траншеєю 12×2 м і східна частина вала траншеєю 18×2 м. При такій значительній для даного пункту відкритій площі опублікований фрагментарний, стратиграфічно не підтверджений матеріал, а при досить неконкретному описі стратиграфії вала вона не порівняна з визначеними знахідками, через що рішення основного питання про час створення городища не продвинулося ні на йоту. Більше того, С.І. Пеняк (1965, 49; 1980, 72-73), на основі свідчень Аноніма (*Anonimus*, 14), датировав пам'ятник часом до приходу венгров в Тисо-Дунайську низину.

Дата створення городища, запропонована закарпатським вченим, піддалася критиці угорськими дослідниками (Немет 1972, 209-210; Фодор 1992, 139), які відзначили спробу С.І. Пеняка жонглировать датировкою Варського городища з метою доведення існування на Закарпатті славянських князівств. Слід прийняти їх зауваження про відсутність політичного центру князівства ХІІІ – ХІ вв. в Варах, де не виявлено матеріалу вказаного часу. Тут же слід відзначити, що «*Gesta Hungarorum*» Аноніма визнана недостоючим джерелом по багатьом епізодам угорської історії в Карпато-Дунайській аралі (Історія... 1971, 96, 282; Немец 1972, 210, 212). Тем не менше, в вітчизняній науковій літературі до цих пір продовжує відстоюватися славянська належність городища і факт його захоплення

венгерськими військами (Пеняк, Пеняк 1998; Тиводар 2003, 21; Федака 2004, 17 и др.).

Необходимость приобретения конкретных датированных материалов заставила археологическую экспедицию УжНУ в сентябре 2005 провести дополнительные работы в Варах. Как подчёркивалось выше, внутренняя часть городища уничтожена кладбищем. Поэтому было принято решение о шурфовке вала с главной целью – установление времени его сооружения.

Траншея размером 10×2 м была заложена в 21 м к западу от наиболее возвышенного мысового поворота вала с ориентацией юго-восток – северо-запад (рис.1). Реперной точкой для фиксации глубин принята отметка на гребне вала в квадрате Д-1 (рис.2). В квадратах Д-1 и Е-1 на глубине 1,4 м вышли на две могилы рубежа XIX – XX вв., что не позволило исследовать данные квадраты на всей их площади до материка. В процессе вскрытия шурфа прослежено восемь насыпных слоёв и выделено два строительных горизонта, разделённых внутренним репером – горелым слоем.

Горизонт I (0 – 2,1 м) связан с реанимацией вала после пожара. Подстилающим его выступает слой прожжённого до красного цвета песка с включениями угля и пепла. Состоит горизонт из почвы серого цвета (0 – 1,2/2 м) с незначительным содержанием керамики, камней, обмазки, а также из безынвентарных слоёв светло – серой (1,2 – 1,5 м), жёлтой плотной (1,5 – 1,9 м) и чёрной (1,9 – 2,1 м) глины, насыпанных для уплотнения песчаной подосновы горизонта, не позволяющей наращивать высоту насыпи из аналогичного материала. Замеры глубин залегания почти горизонтальных слоёв здесь и ниже фиксируются в центре квадрата Г, где представлены все слои (рис.2), то есть стратиграфическая колонка полная. Из конструкций горизонта отметим прослеженную в квадрате В-Г канавку – основу стенки (глубина и ширина 0,56 м), прорезавшую слой жёлтой глины и вошедшую в горелый слой.

Горизонт I представлен керамикой (51 фрагмент), по технологии производства и формам сосудов двух хронологических групп. В первую входит 50 фрагментов, представляющих лепную и гончарную посуду. Лепная представлена двумя подгруппами: А (кухонная) и Б (столовая). К первой относится фрагмент горшка коричневого цвета, сформированного из глиняного теста с примесью крупного шамота (рис.3, 3).

Среди лепной керамики подгруппы Б выделяются фрагменты чернолощёного горшка (диаметр венчика (D) – 12,2 см) (рис.3, 2) и горшка коричневого цвета (D – 16,0 см) (рис.3, 1), изготовленные из хорошо отмученного глиняного теста с незначительным содержанием мелкого шамота.

Гончарная керамика состоит, в основном, из сероглиняной посуды. Это фрагмент лощёной

мисочки (D – 19,0 см) (рис.3, 4) и донная часть сосуда (диаметр дна (d) – 7,4 см) (рис.3, 5). Отдельно отмечаем венчик, изготовленный из глиняного теста со значительным содержанием песка, обжиг достаточный, цвет коричневый (рис.3, 6).

Ко второй группе относится один фрагмент венчиковой части горшка (D – 19,0 см), сформированного на ручном гончарном круге со значительными известняковыми примесями в глиняном тесте. Обжиг достаточный, цвет коричневый (рис.3, 7).

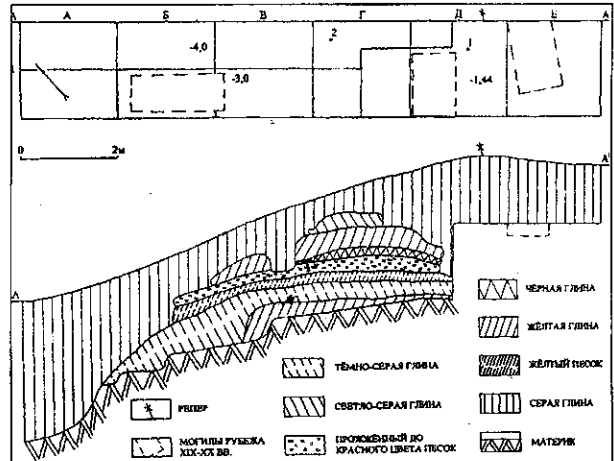

Рис.2. Боржава (Вары). Разрез вала 2005 г.

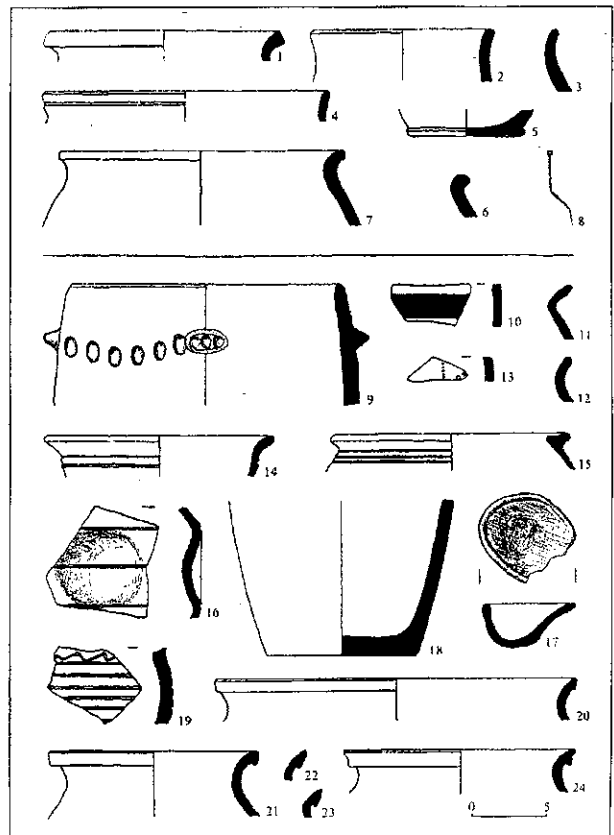

Рис.3. Боржава (Вары). Инвентарь из разреза вала 2005 г. 1-8 – I горизонт; 9-24 – II горизонт

Индивидуальные находки горизонта I составляет бронзовая заколка, орнаментированная врезными волнистыми линиями по круглой головке. Длина – 6,0 см (рис.3, 8).

Горизонт II (2,1 – 3,0/4,8 м) связан с возведением насыпи вала на песчаном материке и эскарпированием склона холма методом вертикального среза, возможно, с целью создания рва (рис.2). Вышеупомянутый горелый слой (2,1 – 2,4 м), ограничивающий горизонт сверху, свидетельствует о деревянных конструкциях на гребне созданной насыпи. Горизонт составляют слои жёлтого (2,4 – 2,6 м) песка, тёмно-серой (2,6 – 3,0 м) и жёлтой (3,0 – 3,1 м) глины. Песчаные слои безынвентарные, а глиняные – со значительным содержанием фрагментарного керамического материала (168 обломков).

Керамика горизонта II по технологии производства и формам сосудов выделяется в три хронологические группы.

Посуда первой группы представлена фрагментом лепного горшка (D – 18,0 см) коричневого цвета, декорированного налечами – шишечками и углублениями от пальцевых вдавлений, сформованного из хорошо отмученного глиняного теста с добавлением мелкого шамота (рис.3, 9), а также фрагментом расписного сосуда (рис.3, 10).

Керамика второй группы состоит из лепной и гончарной посуды. Первая представлена двумя кухонными горшками коричневого цвета, сформованными из глиняного теста со значительным содержанием крупного шамота (рис.3, 11-12) и деформированным сосудиком серо-коричневого цвета (D – 6,3 см, высота (H) – 3,1 см), изготовленным из хорошо отмученного теста с добавлением мелкого шамота (рис.3, 17).

Гончарная посуда, в основном, сероглиняная чёрнолощёная. Это фрагменты мисочек, одна из которых орнаментирована штампованным декором (рис.3, 13-14), фрагмент сероглиняного стакана, украшенного вдавлениями и прямыми горизонтальными линиями (рис.3, 16) и венчик серого пифоса (D – 16,0 см), изготовленного из хорошо отмученного глиняного теста со значительным добавлением песка (рис.3, 15).

Посуда третьей группы представлена фрагментами горшков, сформованных на гончарном круге из глиняного теста со значительным содержанием песка преимущественно серого и коричневого цвета с хорошо отогнутыми сильно профилированными венчиками (D – 14,0 – 24,0 см) (рис.3, 18-24).

Собранный керамический материал выделяется в четыре хронологические группы. Наиболее ранней выступает посуда первой группы второго горизонта, хорошо известная по комплексам дакийских памятников региона рубежа нашей эры (Котигорошко 2004, рис.1, 7).

Вторая хронологическая группа керамики Вар (первая группа первого и вторая группа второго горизонтов), доминирующая в кол-

лекции городища, имеет широкие аналогии на памятниках региона III – IV вв. н.э. (Котигорошко 1995, 135-145, fig.116-117).

В единичном экземпляре представлена керамика конца I тыс. н.э. (вторая группа первого горизонта), известная на славянских поселениях Верхнего Потисья IX в. н.э. (Пеняк 1980, 135-137, рис.53; Котигорошко 1991, 190).

Посуда четвертой хронологической группы (третья группа керамики второго горизонта) характерна для памятников региона X – XI вв. н.э. (Раппопорт, Малевская 1963, 69-71, рис.5; Пеняк 1980, 137). Причём, преобладающая часть средневековой керамики Вар по способу изготовления, характеру теста и профилировке венчиков, главным образом, имеет аналогии в комплексах XI в. н.э. (Раппопорт, Малевская 1963, 70-71). Она находится в предматериковых слоях и позволяет отнести время создания городища к XI в.

Анализ полученных в 2005 году материалов позволяет выделить несколько горизонтов заселения территории памятника до строительства здесь фортификационных сооружений: 1) рубежа нашей эры, 2) поздне римского периода (III – IV вв. н.э.) и 3) конца I тыс. н.э. Отметим, что в результатах предыдущих исследований подобная картина заселения прослежена не была.

Стратиграфия вала и анализ керамического материала свидетельствуют о создании варских укреплений в XI в. н.э., что закрывает вопрос отождествления памятника с центром славянского княжества VIII – IX вв. н.э. Соответственно, недостаточной выступает и информация Анонима о разгроме городища венграми в 903 г. н.э., так как на это время фортификаций Вар не существовало. Единственное, что могли захватить венгры, это небольшое славянское поселение.

Полученная информация с ключевого памятника региона бесспорно важна для понятия проходивших этнополитических процессов в Верхнем Потисье X – XI вв. Однако, только дальнейшие ширококомасштабные исследования городища могут принести полноценные материалы для определения его структуры и многослойного поселения, расположенного в предградье Вар.

Литература

- Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР)// SA. 1957. V – 2.
История Венгрии. Москва, 1971. I.
Котигорошко В.Г. Фракийцы Верхнего Потисья (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Ужгород, 1995.
Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. Ужгород, 2003.
Котигорошко В.Г. Классификация керамики дакийского городища Малая Копаня// Carpatica – Карпатики. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів. Ужгород, 2004. 31.
Немет П. Образование пограничной области Боржавы// Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972.

Пеняк С.І. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття в 1964 р.// Тези доповідей та повідомлення до ХІХ наук. конф. Ужгород, 1965.

Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ, 1980.

Пеняк С.І., Пеняк П.С. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. Ужгород, 1998.

Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся// Carpathica – Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. Ужгород, 1998. 5.

Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X – XIV вв. Ленинград, 1967.

Раппопорт П.А., Малевская М.В. Обследованные городища Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза// Acta archaeologica Carpathica. Kraków, 1963. V. 1-2.

Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. Ужгород, 2003. 9.

Котигорошко В.Г., Прохненко І.А.

Ужгородський національний університет

Раскопки Малокопаньского городища

Котигорошко В.Г., Прохненко І.А. Раскопки Малокопаньского городища. У польовий сезон 2005 року експедиція Ужгородського національного університету продовжила дослідження ключової пам'ятки Верхнього Потисся – Малокопаньського городища. На загальній вскритій площі 1,9 га виявлений величезний речовий матеріал, сотні об'єктів. Основний час існування пам'ятки припадає на 60-ті рр. до н.е. – 106 р. н.е. Реанімація городища здійснена в X – XI ст., що, за всією ймовірністю, пов'язане з приходом угрів і утворенням ранньофеодального угорського королівства під егідою Іштвана Святого (1000 р. н.е.).

Kotyhoroshko V., Prohnenko I. Excavation of Mala Kopanya Fortified Settlement. An expedition of Uzhgorod National University continued research of the key monument of Upper-Tisza region – Mala Kopanya fortified settlement during the field season of 2005. Reached material remains, hundreds of objects were discovered on the area of 1,9 hectares. Fortified settlement existed in 60-s BC – 106 AD. Reanimation of fortified settlement has been done in X-XI AD, which obviously was connected to the influx of Hungarians and creation of early Hungarian Kingdom of Istvan the Saint (1000 AD).

В полевой сезон 2005 года археологическая экспедиция Ужгородского национального университета продолжила многолетние раскопки (с 1977 г.) городища возле с. Малая Копаня Виноградского р-на Закарпатской обл. Памятник является ключевым для понятия этнокультурных процессов, проходивших в Верхнем Потисье на рубеже н.э. и в X – XI вв. В ходе его изучения приобретён огромный блок данных, нашедший отражение в целом ряде публикаций в отечественных и зарубежных изданиях (Котигорошко 1989; Kotigoroško 1995; Котигорошко, Прохненко, Зомбор, 2005, 179-182).

Памятник занимает вершину горы на правом берегу Тисы (высота 85 м от уреза воды) со сложным рельефом местности, дополненным искусственными террасами. Размеры городища 5 га, вскрито 1,9 га, в основном, сплошной площадью. Мощность культурного слоя до 3,8 м (рис.1). Цель исследований последнего полевого сезона – раскопки колодца и малоизученной южной части городища, ограниченной слабо-видимым валом (0,2 – 0,5 м) при его высоте до 4,5 м в восточной части.

Колодец расположен напротив входа в горо-

Федака С.Д. Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи// Carpathica – Карпатика. Історична школа професора Володимира Задорожного. Ужгород, 2004. 30.

Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья// Acta Hungarica. Ужгород, 1992. 1.

Bóna I. Az Árpádok korai várairól. 11-12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen, 1995.

Gábor J., Nováki Gy. Az abaútvári földvár sánca// Herman Ottó Múzeum Evkönyve. 1980. 19.

Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / пер. з лат. та угор. К.Найпавера. Ужгород, 2005.

Kotigoroško V. Tinuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tene și romană). București, 1995.

Lehoczy T. Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Bereg megyére és környékére. I-II kötet. Munkács, 1892. Sorozatszerkesztő: J.Kobály. Ungvár, 2001.

Slivka M., Vallašek A. Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991.

дище и для его изучения был заложен раскоп (Р-ХХХІ) площадью 9×8 м (рис.2). Под гумусом, на глубине 0,15 – 0,2 м проявился тёмный галечный слой, мощностью 0,2 – 0,4 м, а ниже, до глубины 0,7 м, жёлтая материковая галька, под которой залегал слой серой глины, насыщенный, в основном, керамикой дакийского облика и несколькими фрагментами от горшков X – XI вв. Из индивидуальных вещей на площади раскопа найдены: нож, подковка, обломки утюжков, двух точильных брусков и фрагмент жернова – бегуна (рис.3, 1, 4-6, 10-12).

На глубине 1,4 м проявились чёткие контуры внешнего диаметра колодца (7,0 м), который раструбом сужается до глубины 2,0 м. С этой отметки идёт центральная шахта диаметром 5,0 м, которая на глубине 2,8 м забутована андезитовыми плитами. Высота кладки до 0,7 м. Далее, на глубине 5,2 м от репера, шахта расширяется (D – 6,2 м), а с глубины 8,4 м начинается её резкое сужение.

Прокопан колодец до глубины 8,8 м (рис.2). Он буквально вырублен в плотной жёлтой материковой гальке. Для его раскопок нами была использована ступенчатая техника переброса

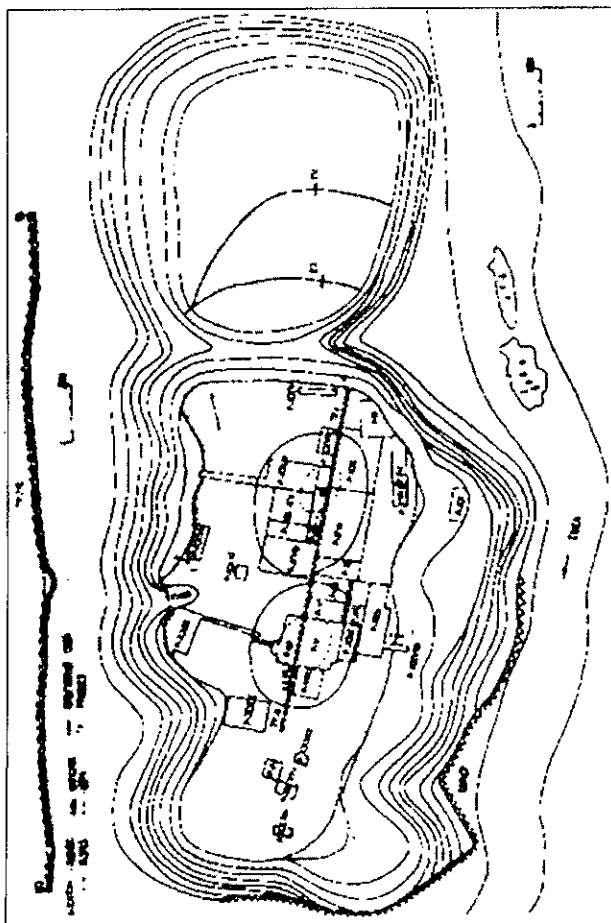

Рис.1. Мала Копаня. План городища

земли возле западной стенки. В один из проливных дождей ступеньки рухнули и глубина колодца «восстановилась» до 5,0 м.

Заполнение колодца – чередование пластов жёлтой гальки и чёрных гумусированных слоёв, насыщенных фрагментами керамики, от 20 до 100 на один штык, с доминированием обломков дакийской посуды, булыжника, отдельные андезитовые плиты. На глубине 4,0 м найдено бронзовое кольцо (рис.3, 8), характерное для дакийского горизонта. Фрагменты горшков X – XI вв. встречаются до глубины 7,8 м, а количество керамики дакийского облика резко уменьшается. Последняя представлена сотнями фрагментов от десятков сосудов, имеющих место в типологической таблице Малой Копани (Котигорошко 2004). Это лепная: кухонная (горшки, чашки, корчаги) и столовая чернолощёная посуда (миски, вазы для фруктов, черпаки). Из них выделяем целый кубок (рис.4, 9). Гончарная керамика представлена сероглиняными мисками и вазами (рис.4, 17-18), расписной посудой (рис. 4, 19 – 20) и многочисленными обломками пифосов с широкими горизонтальными венчиками (рис. 4, 21).

Керамику X – XI вв. составляют пара десятков обломков горшков, сформованных на тяжёлом гончарном круге. Некоторые из них украшены отдельными волнистыми линиями по тулову.

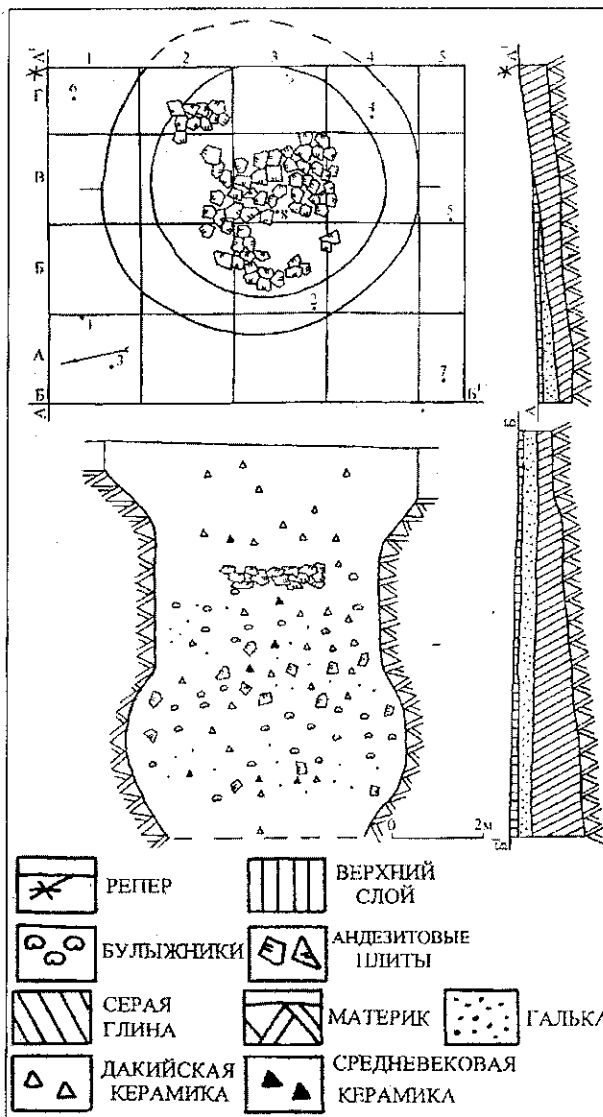

Рис.2. Мала Копаня. План и разрезы Р-XXXI.

1-фрагмент утюжка; 2-фрагмент точильного бруска; 3-нож; 4-подковка; 5-точильный брусок; 6-фрагмент утюжка; 7-кубочек; 8-колючко

Наши наблюдения в ходе вскрытия колодца (?) позволяют говорить, что сооружение было выкопано даками на рубеже н.э., в средневековье вновь вскрыто, а затем заброшено землёй с дакийского культурного горизонта, который имеет возле колодца мощность до 2,5 м. Считаем, что дальнейшие исследования объекта, запланированные на полевой сезон 2006 г., позволят ответить на вопрос о его функциональном назначении и времени создания.

На южной окраине, наиболее малоисследованной части городища, были заложены три раскопа (рис.1). В первом (Р-XXXII), площадью 40 м², культурный слой, мощностью до 0,5 м, прослеживается с глубины 0,1 м. Вскрыты три ямы, вырубленные в галечнике. Материал состоял из фрагментов дакийской (доминирующая) и средневековой керамики, распространённой по всей территории участка.

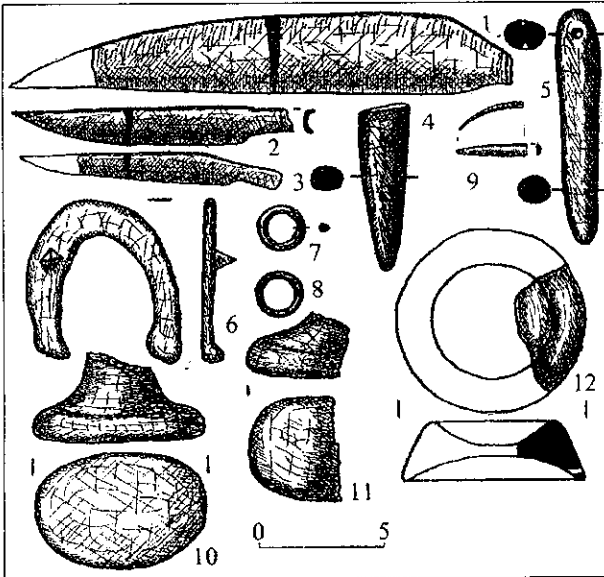

Рис. 3. Малая Копаня. Инвентарь раскопов XXXI (1,4-6,8,10-12), XXXII (2) и XXXIV (3,7,9)

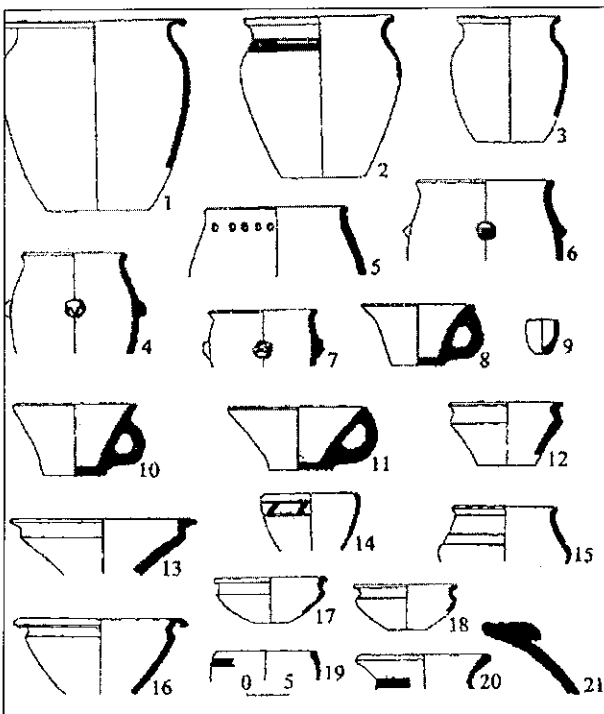

Рис. 4. Малая Копаня. Основные формы керамики с раскопов XXXI (9,17-21), XXXII (10), XXXIII (1-3) и XXXIV (4-8,11-16)

Из индивидуальных находок отмечаем нож X – XI вв. и дакийскую коническую чашку (рис. 3, 2; 4, 10). Раскоп XXXIII заложен на юго-восточном склоне городища (рис. 1). На участке 6×6 м вскрыто две небольшие ямы и собрано значительное количество фрагментов горшков сформированных на гончарном круге. Для них характерны большая примесь в глиняном тесте мелкозернистого песка, равномерный обжиг, серый цвет и жёсткая профилировка венчиков.

Некоторые из них орнаментированы по высоко приподнятым плечикам волнистыми или прямыми горизонтальными линиями. Горшки средних размеров: диаметр венчика 12 – 18 см, дна – 8 – 11 см, высота – 17 – 24 см (рис. 4, 1-3). Аналогичная посуда в Верхнем Потисье датируется X – XI вв. (Wolf 1992, 393-442).

Следующий раскоп (P-XXXIV) был заложен на восточном склоне городища и привязан к P-IV, исследованному в 1979 г. (рис. 1). Высота склона от реперной точки 3,6 м. На площади 120 м² вскрыто 10 террасовидных выступов шириной 0,8 – 1,2 м (при высоте 0,15 – 0,3 м) и несколько ям. Культурный слой залегал на глубине 0,1 м, мощность его до 0,8 м, с большим насыщением дакийской керамики (более 1000 обломков), но, в основном, сильно фрагментарной. Это лепные кухонные горшки и конические чаши (рис. 4, 4-8, 11), чернолощёные лепные корчаги, миски, сероглиняные миски, кувшины и вазы (рис. 4, 15-16), расписные вазы, а также большое количество обломков от пифосов с резкой конфигурацией венчиков. Все они имеют место в типологической таблице памятника (Котигорошко 2004).

Собранная коллекция керамики раскопа соответствует классическому периоду развития дакийской культуры, определённому И.Г. Кришаном (Crişan 1969, 150-151) в рамках I в. до н.э. – I в. н.э. и подтверждённому на территории Верхнего Потисья. Вместе с тем, отмечается наличие на участке раскопа значительного количества железного шлака, недиагностичных обломков железных предметов и мелких фрагментов жерновых камней. Последние составляют значительную группу находок (более 100 единиц) на Малой Копане.

Одновременно с раскопками городища проводилось дальнейшее исследование урочища Средний Грунок (125 м к западу от городища), где на 2004 год было открыто 8 кремационных погребений I в. н.э. (Котигорошко, 2004а; Котигорошко, Прохненко, Зомбор 2005, 181-182). В прошедшем полевом сезоне был вскрыт участок в 220 м². В ходе раскопок обнаружены мелкие, разрозненные фрагменты керамики дакийского типа, залегавшие на глубине 0,2 – 0,4 м. Кроме того, зафиксирована ямка (0,4 м от современной поверхности), в которой обнаружены обломки вазы для фруктов и мисочки. Встречаются мелкие кальцинированные кости, которые не представляется возможным отнести к конкретным погребениям. Общая вскрытая площадь урочища Средний Грунок 1079,5 м².

Раскопки, проведённые в отчётный полевой сезон, подтвердили ранее предложенные датировки многослойного городища: середина I в. до н.э. – начало II в. н.э. (нижний слой) и X – XI вв., как заключительный этап существования памятника (Kotigoroško 1995). Летом 2006 года планируется дальнейшее исследование южной части городища, наиболее перспективной в изучении структуры памятника, а также могильника в урочище Средний Грунок, в значительной степени уничтоженного плантажной вспашкой и посадкой чёрноплодной рябины.

Литература

Котигорошко В.Г. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье// Slovenska archeologia. Bratislava, 1989. XXXVIII – I.

Котигорошко В.Г., Прохненко І.А., Зомбор І.Т. Результаты дослідження Малокопанського комплексу в 2004 р.// Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. Запоріжжя, 2005.

Котигорошко В.Г. Классификация керамики дакийского городища Малая Копаня// Carpatica – Карпатика. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів.

Ужгород, 2004. 31.

Котигорошко В.Г. Население Верхнего Потисья рубежа нашей эры// Thracians and circumponic world. II. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology. Chişinău-Vadul lui Vodă. 6-11 September 2004. Chişinău, 2004a.

Crişan I.H. Ceramica daco-getica Bucureşti, 1969.

Kotigoroško V. Tînăturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tene şi romană). Bucureşti, 1995.

Wolf M. Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatajáról (1987-1990)// NJAME. Nyíregyháza, 1992.

Кравченко Э.Е., Цимиданов В.В., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н.

Донецкий областной краеведческий музей

Исследования археологического комплекса Маяки в среднем течении Северского Донца

В полевой сезон 2005 г. Средневековая экспедиция Донецкого областного краеведческого музея проводила исследования археологического комплекса у с. Маяки Славянского р-на Донецкой обл. Он является одним из крупнейших памятников региона, занимает площадь около 70 га и состоит из городища, прилегающих к нему трех селищ и, как минимум, четырех могильников. Несмотря на то, что памятник был известен с начала XX в. и на нем неоднократно проводились раскопки (Сибилев Н.В. в 1929; Афендик Г.Г. в 1936; Михеев В.К. в 1963-1966, 1968; Татаринов С.И., Копыл А.Г. в 1976, 1978; Швецов М.Л., Кравченко Э.Е. в 1988-1991; Кравченко Э.Е. в 2000), его нельзя считать хорошо изученным. Что обусловлено крупными размерами археологического комплекса и неравномерностью исследования отдельных его участков.

Основным объектом изучения в 2005 г. являлось селище, расположенное на берегу р. Северский Донец. Здесь было заложено 2 раскопа – Р. 29 (284 м²) и небольшой по площади Р. 30 (40 м²). В последнем был обнаружен мало-мощный культурный слой и 2 средневековых хозяйственных ямы. Основные работы производились на Р.29, разбитом на площадке первой надпойменной террасы коренного правого берега Северского Донца у места впадения в реку Ложникова Яра. Здесь яр прорезал террасу и образовал две плоские площадки, удобные для сооружения построек. На одной из них, на правом берегу яра, находился так называемый раскоп I (П) (Швецов, Кравченко, 1990).

Площадка Р. 29 была почти горизонтальной у яра, а далее плавно повышалась по направлению к склону холма, на котором расположено городище. Исследования показали, что в древности горизонтальная ее часть была намного больше, так как с запада площадку перекрывал слой намыва, образовавшийся во время активного образования оврагов после прекращения жизни на городище.

Стратиграфическая колонка на раскопе представлена следующими слоями. Сразу под дерном (0 – 0,2-0,25 м) шел гумусный слой (0,25

– 0,5-0,6 м), содержащий материалы эпохи средневековья. В западной части он перекрывался смытым со склонов грунтом, толщина которого увеличивалась по направлению к городищу. Под слоем дерна, а в западной части раскопа – под слоем намыва, на бровках четко прослеживалась черная горелая прослойка, мощностью 0,05-0,15 м, которая маркировала верхнюю часть культурного слоя, то есть, дневную поверхность последнего этапа существования памятника. Над котлованами сооружений она утолщалась, достигая 0,3 м. В горелом слое содержалось большое количество находок: – фрагменты керамики древнерусского типа, отдельные обломки золотоордынской посуды и стенки чугунных котлов.

Ниже уровня 0,75 – 0,85 м слой начинал постепенно светлеть, переходя в осветленный гумус, содержащий материалы эпохи финальной бронзы либо начала железного века. Ниже уровня 1,5 – 1,75 м находки прекращаются, и слой плавно переходил в глинистый материк. Котлованы сооружений, исследованных в Р.29, были впущены в культурный слой, в результате чего их границы не всегда четко прослеживались.

Слой финального бронзового века в юго-западной части поселения содержал значительную примесь золы, благодаря чему грунт после высыхания приобретал характерный белесый цвет. Очевидно, на этом участке располагался зольник. В его толще расчищено кострище, несколько скоплений костей животных и развалов керамических сосудов.

Еще одно кострище этого времени выявлено в северной части раскопа. Оно имело неправильную форму (0,55×0,6 м) и было сильно повреждено кротовинами. На его поверхности лежали два астрагала и лопатки крупного животного. Судя по состоянию костей, они могли подвергаться температурному воздействию. Кострище располагалось в материковом углублении аморфной формы – **помещении 4**. Относительно четко читался лишь западный его край. Восточный край не прослеживался

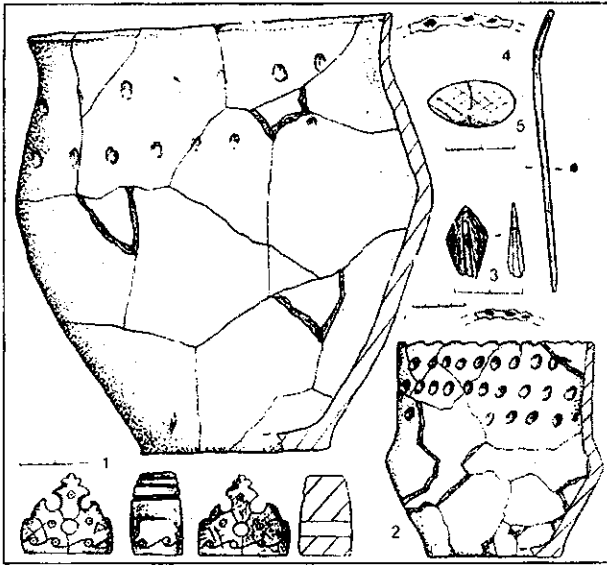

Рис.1. Маяки 2005. Керамика и предметы из раскопа 29

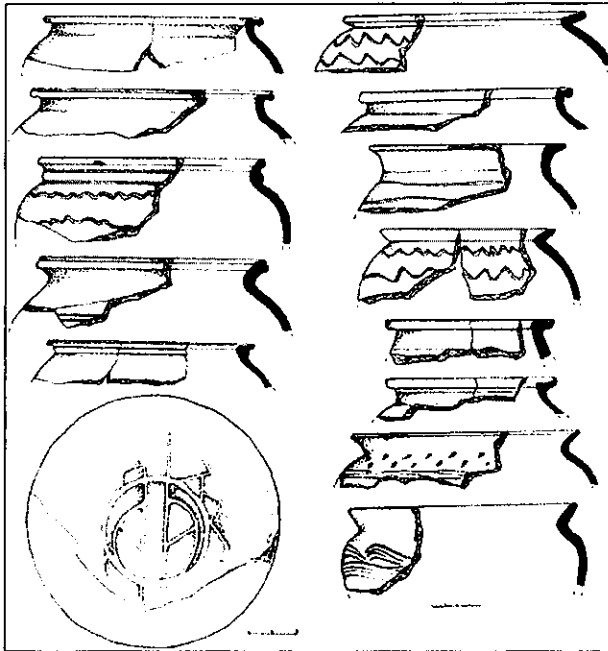

Рис.2. Маяки 2005. Средневековая керамика

вследствие перепада материка. Северная часть углубления «ушла» в бровку и не расчищалась. Вполне вероятно, кострище находилось в центре помещения. Среди находок из постройки следует упомянуть фрагменты керамических сосудов, бронзовый прутик (рис. 1, 4) (скорее всего, заготовка какого-то изделия), а также бронзовый наконечник стрелы (рис. 1, 3), прямые аналогии которому авторам не известны. Уникальность керамики поселения (рис. 1, 1, 2) заключается в том, что близких аналогий ей в среднем течении Северского Донца пока не обнаружено, несмотря на то, что памятники данной территории достаточно хорошо изу-

чены. Очевидно, мы сталкиваемся с новым культурным явлением, и в дальнейшем предстоит еще уточнить датировку и культурную атрибуцию упомянутых материалов. Датировка их финалом бронзы или началом раннего железа предполагается на основании отдаленных аналогий в формах и орнаментации некоторых сосудов из раскопа с материалами бондарихинской культуры (при сильном различии в керамическом тесте, толщине стенок и характере обработки поверхности).

Бондарихинские памятники на рассматриваемой территории сконцентрированы на противоположном, левом берегу Северского Донца и, похоже, не выходят на правый. Часть керамики орнаментирована классическими позднерубными налепными валиками, откуда весьма вероятно генетическая связь жителей поселения с носителями рубной культуры.

В отличие от соседнего мыса, по всей площади Р.29 были встречены лишь материалы XIII – XIV вв. Находки более раннего времени присутствовали в слое, в виде небольшого количества керамических фрагментов. Концентрация их наблюдалась лишь в местах расположения построек.

Из средневековых комплексов наиболее ранним является помещение 5, относящееся к пеньковской культуре. Котлован был вырыт в слое зольника эпохи бронзы, благодаря чему его границы определяются по скоплению керамики, обнаруженной на небольшом участке в западной части раскопа и практически полностью отсутствующей на остальной его площади. Судя по уровню залегания материала (0,7-1 м), постройка представляла собой полуземлянку, размерами 5×5 м. Ее отопительное сооружение – печь-каменка, сложенная из обломков жерновов и фрагментов горшков, располагалась в северо-западной части жилища. Под печи был вымощен фрагментами сосудов.

Комплексы хазарского времени в Р. 29 найдены не были. Немногочисленные фрагменты керамики и предметы салтово-маяцкой культуры (тесло-мотыжка, пряжка) встречались разрозненно, не образуя скоплений. Постройки VIII – X вв. на площадке либо вовсе отсутствовали, либо располагались за пределами раскопа, у склона террасы.

Основная часть вскрытых в 2005 г. средневековых комплексов (три полуземлянки, хозяйственная яма и группа погребений), относится к золотоордынскому времени. Несмотря на небольшую площадь раскопа, особенности застройки мыса четко читаются: площадка была плотно застроена. Все исследованные постройки имели отопительные сооружения, что позволяет предположить, что они были жилыми. Густая застройка площадки объясняет практически полное отсутствие на раскопанном участке хозяйственных сооружений, которые могли располагаться на склонах.

Помещение 1 находилось у восточного склона площадки мыса к яру. Полуземлянка,

ориентированная сторонами по сторонам света, имела прямоугольную форму 4,8×4,2×1,15 м. Котлован перекрывала горелая прослойка, утолщающаяся в средней его части. В золистом заполнении находилось большое количество фрагментов керамики, колотых костей животных и рыбьей чешуи. Среди находок – 2 железных ножа, рыболовный крючок, фрагмент древнерусского сосуда с желтой поливой. Отопительное сооружение – глинобитная печь с овальной площадкой перед входом, развернутая челюстями на юго-восток, располагалась у северной стены котлована.

Помещение 2 – полуземлянка квадратной формы 5×5×1 м, находилось в 4 м к западу от помещения 1. Котлован имел интенсивное золистое заполнение, в котором на разных уровнях обнаружено большое количество фрагментов керамики, колотых костей животных и рыбьей чешуи. Черная горелая прослойка над ним образовывала линзу, толщиной до 0,3 м. Среди находок в котловане: точильные бруски, и костяная шахматная фигурка, украшенная прочерченным орнаментом (рис.1, 5). В северо-восточном углу котлована располагалась печь подковообразной формы (1,4×1,5×0,4 м) с глинобитной площадкой перед входом (рис.3). К северо-западу от печи у стены были расчищены два скелета (рис.3). Скелет взрослого человека лежал ничком на полу котлована головой на север, с согнутыми ногами, и небольшим разворотом на правый бок. Согнутая левая рука находилась под скелетом. Правая – вытянута вдоль корпуса. Часть костей была сдвинута. Так, кости левой ноги расчищены за печью, на 0,15 м выше дна котлована, а левое крыло таза – в 3 м к юго-востоку, на площадке печи. Под черепом скелета находились кости стоп второго погребенного, который лежал на спине, с вытянутыми вдоль корпуса руками вдоль северной стены котлована постройки. Плечевая кость правой руки была смещена и находилась на расстоянии 0,15 м выше уровня пола и 0,6 м к югу от первоначального места расположения. Череп погребенного располагался в 0,2 м к югу от скелета.

Помещение 3, расчищенное в 1,25 м к западу от помещения 2, топографически тяготело к центральной части площадки мыса. Над котлованом горелая прослойка имела линзовидное утолщение мощностью 0,15–0,3 м. Золистое заполнение содержало большое количество находок керамики, колотых костей животных, рыбьей чешуи. Среди находок – железный нож и фрагменты древнерусского сосуда, покрытого желтой поливой. Постройка представляла собой двухкамерную полуземлянку Г-образной формы. Основное помещение имело прямоугольную форму 3,35×2,75 м и было ориентировано длинной осью запад-восток. В центре его находился открытый очаг овальной формы (1,1×1,2 м). К западной части постройки примыкала пристрой-

Рис.3. Маяки 2005. Помещение 2. Два скелета

ка (2×1,5 м), северная стена которой являлась продолжением северной стены основного помещения. Пол котлована находился на уровне 1,2 м от современной поверхности.

К северу от очага, у стены на полу котлована вытянуто на спине, головой на запад со сведенными в голених ногами лежал скелет взрослого человека. Руки вытянуты вдоль корпуса, кисти сложены на костях таза. На плечевой кости правой руки имелись две древних зарубки – следы ударов каким-то острым предметом. К востоку от очага находились череп и ребра еще одного погребенного. Скорее всего, скелет ребенка был растащен грызунами.

Кроме этого в Р. 29 обнаружено 5 захоронений, относящихся к этому же времени. Четыре из них располагались компактной группой в юго-западной части раскопа. Ямы, вырытые в слое зольника эпохи бронзы, зафиксировать не удалось. Между костей были встречены мелкие фрагменты горшков древнерусского типа, попавшие из слоя. Пятое погребение, представлявшее отдельно лежащий череп ребенка, было расчищено в 13 м к северо-западу от основной группы.

Погребение 1 (на глубине 0,67 м от современной поверхности). Скелет подростка был уложен головой на ЗЮЗ, вытянуто на спине лицом вверх. Ноги вытянуты, стопы сведены вместе. Руки лежали вдоль корпуса. Погребение безынвентарное.

Рис.4. Маяки 2005. Погребение 4

Погребение 2 (на глубине 1 м от уровня современной поверхности). Собака, уложенная на левый бок, головой на северо-восток. Скелет сильно поврежден грызунами. Хвостовых позвонков нет. Вполне вероятно, это погребение могло относиться к эпохе бронзы.

Погребение 3 (на глубине 0,8 м от уровня современной поверхности). Скелет взрослого человека лежал в сильно скорченном положении на левом боку, головой на запад. Череп чуть завален вниз. Ноги согнуты так, что колени находятся у плечевых костей. Руки согнуты в локтях, кисти у подбородка. Погребение безынвентарное.

Погребение 4 (на глубине 0,76 м от уровня современной поверхности) (рис. 4). Скелет взрослого человека лежал вытянуто на спине, лицом вверх. Руки вытянуты вдоль корпуса, кисти сложены на тазе. Правая нога вытянута. Левая – согнута и завалена на правую ногу. С правой стороны от черепа найдена медная серьга в виде знака вопроса.

Исследования 2005 г. показали, что площадка, на которой был разбит Р. 29, начала использоваться в качестве жилой в эпоху поздней бронзы. Присутствуют на ней и материалы раннесредневекового времени и XI – XIII вв. Последние представлены отдельными фрагментами «древнерусских» горшков, рассеянными по слою. Основная же часть обнаруженных в раскопе комплексов, относится к последнему

этапу существования памятника. Большинство построек этого времени имеет прямые аналоги на русских землях. Особенно интересно наличие в них характерных глинобитных печей. Материал для их сооружения – белая глина – брался здесь же на склоне городища. Тем не менее, помещение 3, равно, как и ранее (1990-1991 гг.) исследованные на этом селище сооружения (Кравченко, 2000), существенно отличались от классических русских построек. Скорее всего, проживающее здесь население было в этническом плане очень пестрым.

Планиграфия и материалы, обнаруженные в помещениях 1-3, свидетельствуют об одновременном их функционировании. Так, во всех постройках содержались фрагменты горшков с идентичными профилями (рис. 2), одинаковая поливная керамика и керамические клеймы близких типов (рис. 2). Все помещения перекрывал горелый слой, отложившийся вследствие пожара, уничтожившего памятник; в двух постройках найдены останки погибших жителей. Причем, в помещении 2 они были оставлены без погребения. Характерное расположение отдельных костей свидетельствует, в пользу того, что полуразложившиеся трупы растаскивались зверьем, параллельно с процессом разрушения построек.

В помещении 3 убитых, по всей видимости, были погребены, в пользу чего говорит положение скелета, лежавшего у очага. Оставление умершего в заброшенном жилище (при невозможности его нормально похоронить) практиковалось многими народами с различным вероисповеданием (Хисматуллин, Крюкова 1997, 77; Косарев 2003, 192). Вполне вероятно, что могилами убитых являлись и обнаруженные в раскопе захоронения. Уже то, что людей погребли возле построек на небольшой глубине, свидетельствует, что после этого разгрома на памятнике больше не жили.

Время, гибели населенного пункта определяется материалом, обнаруженным в слое пожара и заполнении котлованов. Так, металлические предметы и керамический комплекс построек позволяют отнести их к XIII–XIV вв. (Беляева, Кубишев 1995, 46-48, мал.36-37). Шахматная фигурка из помещения 2 находит близкие аналогии в материалах золотоордынского Болгара (Закирова 1988, 233, рис.103, 10). До второй половины XIV в. сужает эту дату факт находок в горелой прослойке чугуна и датировка происходящей с памятника коллекции монет. Так, изучение около 400 монет, находящихся в фондах Славянского краеведческого музея показало, что подавляющее большинство их составляют выпуски 60-80-х гг. XIV в., а наиболее поздняя датируется 1392 г. (Кравченко 1989, 57). Таким образом, можно предположить, что населенный пункт был уничтожен во время разгрома западных областей Золотой Орды Тимуром в 1395 г. Отсутствие на городище и в

его окрестностях материалов более позднего времени свидетельствует, что этот разгром был для памятника роковым. Жизнь на смежной с ним территории возобновилась лишь в 1663 г. в связи с постройкой здесь Маяцкого городка.

Литература

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х-ХV ст. Київ, 1995.

Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. М., 1988.

Косарев М.Ф. Основы языческого миропонимания. Москва, 2003.

Кравченко Э.Е. Памятники золотоордынского вре-

мени на территории Донецкой области // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл. конференции. Донецк, 1989.

Кравченко Э.Е. Памятники оседлого населения XI-XIV вв. в среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.1. Донецк, 2000.

Хисматуллин А.А., Крюкова В.Ю. Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. СПб, 1997.

Швецов М.Л., Кравченко Э.Е. Отчет об археологических спасательных исследованиях на памятнике Царино городище в 1990г. // ИА НАНУ 1990/188.

Крапивина В.В., Буйских А.В.

Институт археологии НАН Украины

Исследования в юго-восточной части римской цитадели Ольвии (участок Р-25) в 2004-2005 гг.

Крапивина В.В., Буйских А.В. Дослідження в південно-східній частині римської цитаделі Ольвії (ділянка Р-25) в 2004-2005 рр. У 2004-2005 рр. були продовжені дослідження у південно-східній частині римської цитаделі Ольвії (ділянка Р-25). Зараз площа ділянки Р-25 складає більш як 3500 м². Основними завданнями робіт було повне розкриття будівельних залишків VI ст. до н.е. – IV ст.н.е. з метою їх консервації. Для цього були зроблені прирізки к північному, західному та південно-західному бортам розкопу. Більшість відкритих у 2004-2005 рр. об'єктів відносяться до останньої чверті III – IV ст.н.е. Це перш за все залишки житлових будинків. Один з них був розташований у північно-західній частині ділянки, він розкритий частково. Приміщення були розташовані двома паралельними рядами, двір розкритий у північно-східній частині будинку. Житлові приміщення співіснували з виробничо-господарськими. Судячи з товщини стін, будинок був двоповерховим. В результаті дослідження східної стіни цього будинку встановили, що вона була споруджена на більш ранній кладці, яка відносилася до північно-східного приміщення т.з. північного будинку на нижній терасі кінця II – третьої чверті III ст.ст.н.е. Приміщення було прибудовано до південно-східного оборонного муру. Тут був знайдений фрагмент римського військового диплома. Це перша знахідка військового диплома у Ольвії та друга – у Північному Причорномор'ї. Крім того, на верхній терасі досліджувалися споруди архаїчної доби. Особливо цікавими є три комплекси VI ст. до н.е., пов'язані з металургійним виробництвом. Перша така майстерня другої-третьої чверті VI ст. до н. е. була відкрита на ділянці Р-25 в 2000 р.¹ Майстерні, відкриті на ділянці у 2004-2005 рр., розташовані у північній частині розкопу, на верхній терасі, і представлені землянковими та напівземлянковими спорудами. Зараз це найраніші з відомих у Ольвії виробничих майстерень. Продовжували розкриття великої будівлі ймовірно громадського призначення, що була складена на вапняковому розчині. На рівні вимостки була знайдена скляна літа голова, виконана у високому рельєфі, можливо місцевої роботи. За іконографією це зображення морського божества.

Krapivina V.V., Buisikh A.V. Researches in the south-eastern part of Olbian citadel (sector R-25) in 2004-2005. In 2004-2005 investigations were continued in the south-eastern part of Olbian citadel (sector R-25). Now its square is more than 3500 square m. The main task was to reveal building ruins of the VIth century BC- IVth century AD with the purpose of their preservation. For that purpose the sector was widen to the north, the west and the south-west. Most of the objects revealed in 2004-2005 are dated by the end of the IIIrd-IVth centuries AD. First of all they are ruins of the dwellings. One of them was situated in the north-western part of the sector. It is revealed partly. The rooms were situated by two parallel lines, the courtyard was discovered in the north-eastern part of the house. Living rooms existed together with productive ones and for house-hold keeping. Judging to the width of the walls the house had two floors. We continued to reveal the large building, probably, for civil purposes, which was built on lime mortar. On the level of its pavement a head of the sea deity in glass was found. It was fulfilled in a high relief, probably of local work. As a result of investigation of the western wall of this building it became clear that it was erected on the earlier masonry, which belonged to the north-eastern room of so called the northern house on the lower terrace of the end of the IInd-the third quarter of the IIIrd centuries AD. The room was rebuilt to the south-eastern defensive wall. Fragment of Roman military diploma was found here. It is the first find of the military diploma in Olbia and the second – in the Northern Black sea littoral. Besides on the upper terrace the erections of the Archaic period were investigated. Especially interesting are three complexes of the VIth century BC, which were connected with metal production. The first such workshop of the second-third quarter of the VIth century BC was discovered on sector R-25 in 2000. Workshops, which were revealed in 2004-2005 were situated in the northern part of the sector, on the upper terrace, and were represented by dugouts and semi-dugouts. Now they are the earliest known workshops in Olbia.

¹ Отчеты о работах на участке Р-25 хранятся в Научном архиве Института археологии НАН Украины

В 2004-2005 годах были продолжены исследования в юго-восточной части римской цитадели Ольвии (участок Р-25), проводящиеся здесь без перерыва с 1982 г. Эта часть города, подвергающаяся значительным эрозийным и оползневым процессам, сильно пострадала также в результате варварских грабительских раскопок. Последние прекращены только в 2003 году, с появлением в Ольвии вневедомственной охраны, однако раскоп все еще нуждается в серьезных работах по приведению его в экспозиционный вид.

В настоящее время площадь участка Р-25 составляет свыше 3500 м², он вытянут вдоль береговой линии лимана по оси северо-восток-юго-запад. Результатом проведенных исследований явилось не только значительное уточнение археологической топографии этой части Ольвии, но также и отдельных этапов ее истории, особенно начального и финального. В настоящее время очевидно, что жизнь в этой части города продолжалась со второй четверти VI в. до н.э. по IV в.н.э. Результаты проведенных исследований неоднократно публиковались (Крапивина, Буйских 1997, 122-127; Крапивина, Буйских, Крутилов 1998, 85-87; Крапивина 2001; Крапивина, Буйских 2004, 177-181).

Основными задачами работ полевых сезонов 2004-2005 гг. являлось раскрытие ранее выявленных строительных остатков VI в. до н.э. – IV в.н.э. с целью их консервации и приведения участка в порядок после грабительских раскопок¹. С этой целью были сделаны прирезки к северному, западному и юго-западному бортам раскопа.

Северная и западная прирезки в 2004 г. были сделаны к северному борту и северной части западного борта раскопа. Длина северного борта составила 64 м, северной части западного – 13 м, ширина северной прирезки – 2,5-3,0 м, западной – 6,10-6,25 м. В 2005 г. северная прирезка была расширена на 5 м в восточной части, на длину 20 м. Кроме того, была сделана прирезка вдоль восточного склона к лиману, размерами: 11,4 (с-ю) × 7,0-11,7 (з-в) м. Таким образом, площадь северных прирезок 2004-2005 гг. составила около 420 м². Юго-западная прирезка была сделана к юго-западному углу раскопа с целью раскрытия ямы, прослеживаемой в борту в результате его обрушения в осенне-весенний период. Ее размеры: 3,30 (с-ю) × 2,00 (з-в) м (кв. 88 ю, 108 с), площадь – 6,6 м².

Кроме того, в северной и западной частях участка проводились исследования на площади порядка 350 м². В кв. 357, 358, 359, 377 с, 378 с, 379 с проводились исследования на останце со строительными остатками IV в.н.э., сильно разрушенном грабителями в предыдущие годы. Сохранившиеся размеры останца: 13,0

Рис. 1. Ольвия. Участок Р-25, помещения дома IV в.н.э.

(з-в) × 3,80-5,70 (с-ю) м, площадь – порядка 60 м². В юго-западной части участка на площади 50 м² были проведены исследования².

Результатом проведенных работ, как и ранее, явилось раскрытие строительных остатков трех культурно-исторических этапов: догетского (вторая четверть VI – середина I в. до н.э.), послегетского (конец I в. до н.э. – третья четверть III в.н.э.) и позднеантичного (конец III – IV вв. н.э.).

Большинство объектов, открытых в 2004-2005 г. в северной и западной частях раскопа, относятся к самому позднему культурно-хронологическому этапу жизни Ольвии – **позднеантичному** – последней четверти III – IV вв. н.э. В нем выделяется несколько строительных периодов. К **послегетскому этапу**, а точнее к концу II-III вв. н.э., относятся выборки, образовавшиеся в результате разборки кладок – подпорных стен террасы в новое время, и помещения в северо-восточной части раскопа, относящиеся к так называемому северному дому на нижней террасе, примыкавшему к оборонительной стене. III в. н.э. датируется несколько ям и вымостка в юго-западной части раскопа. К **догетскому этапу** относятся строительные остатки архаического времени (землянка, полуземлянки и несколько ям), позднеархаическо-классического времени (два углубления), эллинистического времени (несколько ям).

Нивелировка строительных остатков проводилась от ближайшего репера Р-25 (абсолютная отметка 28,720).

Особый интерес представляют остатки домов конца III-IV вв. н.э., впервые в Ольвии открытых на большой площади. Один из этих домов располагался на верхней террасе, в северо-западной части участка, раскрыт частично, уходит в северный и западный борты раскопа (рис. 1). Он отделялся от раскрытой южнее металлообрабатывающей мастерской IV в.н.э. (Крапивина, Буйских 2004) переулком, вымощенным камнем. Выявлены пять помещений дома с полами № 1192, 1291, 1320, 1278, сырцово-каменным завалом № 1210, а также остатки двора с вымосткой и водостоками. От стен дома сохранились выборки № 1340, 1328, 1284, 1293, 1312, 1355, 1277, образовавшиеся

¹ Подробнее о разрушении участка грабителями – см. Отчет о работах на участке в 2004 г.

² В конце полевого сезона 2004 г. была уточнена сетка квадратов северной части участка и откорректированы их номера в восточной части, располагающейся с большим уклоном к востоку, что привело к появлению погрешности.

в новое время в результате разборки каменных кладок. Их ширина составляет от 1,10 до 2,45 м, что свидетельствует о мощных стенах дома. Ниже уровней полов помещений дома выявлены сырцово-каменные массивы, толщиной 0,6–1,0 м, перекрывшие более ранние строительные остатки. Дом пережил несколько строительных периодов. Вероятно, на более позднем этапе помещения с полами № 1192 и 1291 представляли собой одно помещение с полом № 1289 и двумя очагами. Раскрытая площадь помещений дома – около 180 м², площадь отдельных помещений составляет от 8,4 до 20,7 м². Они располагаются двумя параллельными рядами, то есть, для дома был характерен равнозначно-параллельный принцип планировки. Двор выявлен в северо-восточной части дома. Его площадь устанавливается предположительно, так как он был перекрыт более поздними строительными остатками (кладки № 1266, 1269, очаг № 1296, пол № 1297). Размеры каменной вымостки двора (№ 1267) – 2,45–2,85 (с-ю) x 2,9 (з-в) м, площадь – около 8 м². Однако с учетом размеров водостоков № 1258 и 1300, раскрытая площадь двора могла составлять ≈ 56 м².

Характерно сочетание жилых помещений с производственно-хозяйственными. В юго-западном помещении дома (с полом № 1192) раскрыта большая печь (№ 1330) сложной конструкции, служившая, вероятно, как для выпечки хлеба, так и для других бытовых нужд. Форма печи – прямоугольная в плане, вытянута по оси север-юг, размерами: 2,25 x 1,13–1,30–1,65 м, высотой – 0,42–0,64 м. Печь была двухъярусной, нижний ярус состоял из топочной камеры, трапезничной в плане формы, размерами: 1,27 x 0,50–0,55 м, и распределительной камеры, размерами: 0,81 (с-ю) x 1,15 (з-в) м, с подпорным столбом. Второй ярус печи состоял из четырех открытых камер с обожженным подом и глинобитными обожженными бортиками. Одна из них расположена с южного торца западной стенки печи, ее размеры составляют: 0,96 (з-в) x 0,10–0,20 (с-ю) м. Еще три камеры раскрыты к востоку от западной стены печи. Северная камера в плане сохранилась полностью, ее размеры: 1,00 x 0,52–0,57 м. Ее под частично образован мраморной плитой и фрагментами черепицы, уложенными на площади: 0,36–0,57 (з-в) x 0,32–0,49 (с-ю) м. Ниже мраморной плиты раскрыт второй уровень пода из обгоревших плоско уложенных фрагментов черепицы. Средняя и южная камеры сохранились частично.

Отметим находку на нижнем уровне пола № 1192, самой большой из найденных в Ольвии свинцовой гири с древнегреческой надписью, сделанной впаянной бронзовой проволокой. Вес гири до чистки – 2950 г.

Северо-западное помещение (с полом № 1291), вероятно, также имело хозяйственное назначение. Пол глинобитный, поверхность его неровная, серо-золистая, с включениями угольков, большим количеством рыбьих костей. Из находок в уровнях пола отметим игральный жетон из стекла черного цвета (*calculi*), большую бусину из стеклянной пасты IV в.н.э. и фрагмент колонки

интерьера из полихромного мрамора.

В следующем помещении (с уровнем пола № 1320), расположенном к востоку от вышеописанного, на верхних уровнях пола был раскрыт большой очаг. Уровни пола глинобитные, с подмостом известняковой щебенкой, мелким и средним известняковым бутом, с золистыми включениями, угольками. На нижнем уровне пола была выявлена печь для копчения рыбы (№ 1383). Она занимала всю восточную часть помещения, на площади: 3,50 (с-ю) x 1,60–1,90 (з-в) м и была заглублена относительно пола на 0,25–0,27 м. В юго-восточной части печи была перекрыта сырцовым массивом со щебенкой и мелким известняковым бутом (остатки перекрытия печи). Под печи прослежен на площади: 3,30 (с-ю) x 0,62–1,46 (з-в) м. Он образован плотным темным желтоглинистым грунтом сырцовой структуры с кусками более светлых сырцовых кирпичей, угольками и пеплом. По центру пода печи раскрыта слегка изогнутая в плане канавка, вытянутая по оси север-юг, длиной 3,50 м, шириной 0,30–0,32 м, глубиной 0,24 м. Она была перекрыта сырцовым грунтом. Заполнение канавки зольное, с большим количеством угольков, особенно в северной части и фрагментов керамики – в южной. Юго-западная часть пода до канавки, на длину 1,20 м, была выложена уплощенными бутовыми камнями на сырцовом растворе. Размеры камней: 0,05–0,11 x 0,04–0,08 x 0,001–0,007 м. Вероятно, именно эта поверхность использовалась для выкладки рыбы.

Материал из уровней пола № 1320 (списки №№ 113, 159, 188, 200) многочисленный, смешанный, датируется от VI в. до н.э. по IV в.н.э. Вероятно, при его сооружении в IV в.н.э. был использован грунт, взятый из более ранних слоев.

Северо-восточное помещение (с уровнем пола № 1278) примыкало к двору и перекрывало помещение дома конца II–III вв.н.э., частично исследованное в 2005 г. Западная и южная границы помещений не совпадают, в связи с чем здесь прослежено по две выборки с каждой стороны.

Это помещение также было связано с хозяйственной деятельностью. На верхнем уровне пола № 1278 был выявлен верх очага и раскрыт подмост из мелкого известнякового бута. Толщина верхнего уровня пола составляла 0,3 м. Все уровни пола неровные, глинобитные, с каменными подмостами, серозолистые по поверхности, местами обгоревшие, с пеплом.

Материалы, обнаруженные при разборках всех уровней пола интересны и многочисленны. Более поздние материалы III–IV вв.н.э. обнаружены на трех верхних уровнях пола. Материалы, датирующиеся в пределах I–III вв.н.э., происходят в основном из нижних уровней пола, которые перекрыли остатки помещения II–III вв.н.э. Это, прежде всего, набор краснолаковой посуды, дающей значительное количество археологически целых сосудов, а также простой столовой и кухонной посуды. Отметим большое количество фрагментов (244) стеклянных сосудов, что не наблюдалось нами ранее ни в одном из помещений на участке.

Достаточно мощные стены дома, а также преимущественно хозяйственное назначение

Рис. 2. Ольвия. Участок Р-25, северо-восточная прирезка с каменными завалами и ложем водостока IV в.н.э.

Рис. 3. Ольвия. Участок Р-25, западная часть помещения со стенами на известковом растворе конца III-IV вв. н.э.

раскрытых помещений дома, позволяют предположить наличие у него второго этажа.

Строительные остатки, расположенные восточнее описанного дома, относятся уже к другому дому, располагавшемуся ниже по склону. Было исследовано несколько помещений дома с кладками № 1258, 1259, 1188, полами № 1287, 1321. К сожалению, дом сохранился гораздо хуже вышеописанного. Часть помещений разрушена в результате грабительских подкопов старого северного борта раскопа. В целом следует констатировать меньшую площадь помещений (до 8 м²) и толщину стен этого дома (0,5-0,8 м) по сравнению с описанным ранее. Вероятно, он не имел второго этажа.

Не исключено, что к этому же дому относились помещения с полами № 1286, 1288, располагавшиеся восточнее, уже на средней террасе, и перекрывшие часть большого здания более раннего строительного периода, построенного на известковом растворе (см. ниже), а также ряд хозяйств¹.

Далее к востоку была раскрыта вымостка № 1280, размерами: 3,65(с-в – ю-з)×2,00-3,25 (с-з

¹ Большая их часть была исследована в 2003 г.

– ю-в), толщиной – до 0,17-0,26 м. Поверхность вымостки неровная, неравномерно просевшая. Она сложена из крупных известняковых плит и их обломков прямоугольной и полигональной в плане формы, размерами: 0,39-1,24×0,29-0,85 м. Вероятно, это остатки вымостки двора дома, а изогнутую выборку к северо-востоку от нее следует связывать с разобранным водостоком, ориентированным по оси запад-восток. Остатки ложа и части стенки еще одного водостока (№ 1400), вытянутого вдоль восточного склона, выявлены к северо-востоку от вымостки, среди завалов из мелкого и среднего известнякового бута. Его общая длина – 9,3 м, ширина ложа – 0,30-0,74 м, высота стенки – 0,37 м. Расположение этого водостока на склоне, на наш взгляд, исключает наличие восточной оборонительной стены здесь в IV в.н.э. (рис. 2).

Продолжали раскрывать большое здание, сложенное на известковом растворе, предположительно общественного назначения. Отметим, что известковый раствор, столь характерный для римской строительной техники, в Ольвии применялся крайне ограниченно. Это первый случай его использования в кладках дома. Здание было сооружено не ранее конца III в.н.э., к сожалению, сохранилось крайне фрагментарно, особенно сильно разрушена его северная часть. Пока по южной стене (кладка № 1203, выборка № 1202) устанавливаются только его размеры по оси запад-восток, они составляют 16,75 м. Западная стена здания (кладка № 1260² и выборка № 1379) выявлена на длину 8,35 м, восточная (кладка № 1241 и выборка № 1219) – на длину 11,25 м. Ширина кладок – 0,8-1,09 м. Кладки здания рядовые, с элементами иррегулярности вследствие использования камней различных размеров, двухлицевые, трехслойные, постелистые, ложково-тычковые, без соблюдения определенной системы, сложенные на известковом растворе, швы – 1-7 см. Камни – известняковые плиты, их обломки, крупный, средний и мелкий известняковый бут.

В западной части здания, на длину 3,30-4,95 м, раскрыты две каменные вымостки № 1205 и 1425, разделенные траншеей № 1423, которая, возможно, является остатками внутренней стены здания (рис. 3). Ее длина (з-в) составляет 5,4 м, ширина – 0,56-0,90 м. На уровне вымостки № 1425 была найдена стеклянная литая голова, предположительно местной работы, выполненная в высоком рельефе. находка уникальна, аналогии ей не известны. Судя по иконографии, это изображение морского божества.

В результате исследования восточной стены здания было установлено, что кладка № 1241 была возведена на более ранней кладке № 183, использованной в качестве фундаментного ряда. Кладка № 183 относилась к северо-восточному

² Верхние ряды кладки имеют следы горения по поверхности, над полом № 1288, перекрывшем вымостки № 1205 и 1423, прослеживается слой зольного грунта с пеплом (следы пожара?).

³ Определение монет, найденных на участке, сделано В.В.Крутиловым

Рис. 4. Ольвия. Участок Р-25, помещение конца II–III вв. н.э., примыкавшее к оборонительной стене

помещению так называемого северного дома на нижней террасе конца II – третьей четверти III вв. н.э., которое было пристроено к юго-восточной оборонительной стене. Эта часть стены не сохранилась, она обрушилась в лиман, возможно, с частью помещения (рис. 4). Отметим находку в завале камней над полом помещения бронзовой монеты императора Константина I (306–337 гг.)³, что дает возможность связывать сооружение здания на известковом растворе с этим временем.

На находившемся ниже завала камней уровне пола № 1358 был найден фрагмент в двух обломках римского военного диплома, написанного на латыни с двух сторон бронзовой пластины. Еще один фрагмент этого же диплома был найден ниже по склону. Это первая находка военного диплома в Ольвии и вторая – в Северном Причерноморье. Ранее фрагмент подобного диплома был найден только в Херсонесе.

В 2004–2005 гг. были также исследованы выборки № 1334 и 1335, с остатками кладок подпорных стен террас конца II–III вв. н.э. Выборка № 1334 вытянута по оси север-юг, находится в створе с кладкой № 12. Ее длина 8 м, ширина по дну – 1,24–1,26 м, глубина – 2,75 м по западному борту.

Выборка № 1335 перпендикулярна выборке № 1334, вытянута по оси запад-восток, длиной 10,12 м, шириной по дну – 1,68–1,78 м, глубиной – до 2,23 м. Она образовалась в результате разборки кладки № 179 (их общая длина – 14,9 м), являвшейся не только подпорной стеной террасы, но и стеной так называемого северного дома на нижней террасе. Отметим находку в обеих выборках фрагментов одного и того же турецкого поливного сосуда, дающего время разбора подпорных стен террас.

При исследовании останца в кв. 357, 358, 359, 377 с, 378 с, 379 было установлено, что это двор дома IV в. н.э., площадью 60 м² с неровной слоистой поверхностью сырцового строения. Здесь раскрыто большое количество хозяйственных ям и открытый очаг № 1405 сложной конструкции.

В юго-западной части участка были исследованы несколько ям III в. н.э., одна – конца VI–IV вв. до н.э., вымостки № 1180, 865. В

кв. 109 при зачистке к востоку от ямы № 1310 был найден бронзовый статер Рескупорида V (325/326 гг.).

Помимо строительных остатков, относящихся к первым векам н.э. и позднеантичному периоду, на верхней террасе исследованы сооружения архаического времени. Среди них особый интерес представляют три комплекса VI в. до н.э., связанные с металлургическим производством. Они значительно дополняют наши сведения о металлообработке в Ольвии на начальном этапе ее существования. Первая металлообрабатывающая мастерская второй-третьей четверти VI в. до н.э. была открыта на участке Р-25 в 2000 г. (Крапивина, Буйских 2001, 21–29; Крапивина, 2002, 140–151). Она располагалась на краю верхней террасы ниже двора так называемого южного дома конца II–III вв. н.э. В настоящее время это наиболее ранние из известных в Ольвии производственных мастерских. Мастерские, открытые на участке в 2004–2005 гг., располагаются в северной части раскопа, на краю верхней террасы, и также представлены земляночными и полуземляночными сооружениями. В результате детальных стратиграфических наблюдений удалось датировать эти объекты с точностью до четверти столетия и проследить последовательность их сооружения и существования.

Наиболее ранний комплекс – землянка с уровнями пола № 1419. Она вырезана в материке от уровня древнего гумуса, толщина которого составляет до 0,3 м. Землянка прямоугольная в плане, со скругленными углами, небрежно вырезанными стенами котлована, на которых сохранились следы инструмента. Ее размеры (м): в плане 2,7 (с-ю)×3,1 (з-в), глубина – 2,10–2,15 м. Материковое дно землянки также неровное, не имело обычных зольных промазок, характерных для уровней полов жилых структур, и, вероятно, с целью выравнивания было затрамбовано однородным сырцовым грунтом.

Заполнение землянки состояло из последовательно залегающих по всей ее площади специально утрамбованных темных серозолотистых прослоек с редкими включениями желтой материковой глины, насыщенных золой, пеплом, крупными кусками древесного угля, бесформенными фрагментами сырцовой глины, обломками сырцовых кирпичей, а также обгоревшими фрагментами таких кирпичей. Из заполнения было извлечено около трех кг железных и силикатных шлаков, бракованные или незаконченные железные изделия, среди которых определению поддаются лезвие ножа и гвоздь, а также литейная форма из зеленоватого сланца для отливки мелких свинцовых изделий типа пряслиц. Вне всякого сомнения, землянка имела производственный характер, связанный с выпуском мелких металлических предметов повседневного обихода.

В керамическом комплексе землянки амфорная тара составляет 66,32% всех находок. Столовая и кухонная керамика без учета амфор распределяется следующим образом: восточногреческая керамика – 40,53%, серолощенная

– 19,45%, лепная – 14%, красноглиняная – 12,45%, аттическая чернофигурная – 7,08%, кухонная – 5,54%, керамические поделки – 0,95%. В заполнении встречены обточенная костяная пластина и терракота – голова богини в покрывале. Такое процентное распределение находок в целом характерно для наиболее ранних ольвийских комплексов (Буйских 2005, 183-186.).

Абсолютное большинство находок относится ко второй четверти – середине VI в. до н. э. с отдельными фрагментами первой и третьей четвертей этого столетия. Керамическая тара представлена профильными частями и крупными фрагментами амфор северной Эгеиды – Хиоса с белой обмазкой, расписанных красной и коричневой красками, лесбосских сероглиняных и красноглиняных, «протофасосских» (неизвестных центров) на сложнопрофилированной ножке, обильны находки клазоменских амфор, встречены фрагменты амфоры Милета.

Североионийская расписная керамика представлена находками археологически целой формы и крупных фрагментов тарелок с разорванным меандром по краю и цветком лотоса в центре, фрагментами закрытых сосудов стиля LWG, столовых амфор с концентрическими окружностями по плечам, а также несколькими десятками киликов с точечными розетками. К керамической продукции Клазомен относятся фрагменты столовых амфор в чернофигурной технике и с чешуйчатым орнаментом. Расписная столовая посуда милетского производства представлена фрагментами стиля Фикеллура. Отметим находки ионийских киликов первой половины VI в. до н. э. с тонкими полосами лака по внутренней стороне венчиков. Следует выделить и находку впервые встречаемого в Ольвии крупного фрагмента восточнородийской (Родос?) тарелки начала – первой половины VI в. до н. э. с изображением женской фигуры в хитоне и пеплосе, держащей в руке птицу.

Аттическая чернофигурная керамика представлена фрагментами *Band cup* (один из которых, с фризом пасущихся животных, датируется не позднее 40-х гг. VI в. до н. э.), *Droop cup* с изображением петухов, *Lip cup*, чаши с изображением пляшущих комастов с масками на головах и Медузой в медальоне, датирующейся серединой VI в. до н. э., а также фрагментом медальона с изображением всадника от *Siana* или *Lip cup*. Фрагменты аттических чернофигурных киликов дают и наиболее точное время прекращения функционирования всего комплекса. Его начало следует относить ко второй четверти VI в. до н. э., не позднее 60-х гг., возможно, и несколько ранее, конец – ко времени не позднее 40-х гг. этого столетия.

Помимо привозных сосудов, в заполнении обнаружены археологически целая, бракованная в процессе обжига (пережженная) и деформированная красноглиняная тарелка, расписанная полосами по внутренней поверхности, а также пережженные фрагменты от еще нескольких тарелок. Кроме того, были найдены и фрагменты готовых тарелок, расписанных по тому же принципу полосами красной краски. Это первое археологически зафиксированное свидетельство

Рис. 5. Ольвия. Участок Р-25, полуземлянка второй половины VI в. до н.э.

наличия собственного керамического производства в архаической Ольвии.

После прекращения существования землянки с полом № 1419 к востоку от нее, так, что котлованы в западной части примыкали вплотык один к другому, сооружается новый комплекс – полуземлянка № 1331 (рис. 5). Она сохранилась частично, в южной части была перекрыта более поздними строительными остатками. Четыре верхних уровня пола, отражающие поздний этап существования сооружения, были раскрыты на площади: 3,6 (з-в)×5,8-2,25 (с-ю) м. Только пятый уровень пола соответствовал размерам верхней части котлована полуземлянки. Все уровни пола более плотные в западной части, более рыхлые в восточной части, толщиной 2 – 4 см. В восточной части, на девятом уровне пола был выявлен очаг № 1345 подковообразной в плане формы, размерами: 1,7 (с-ю)×0,45-1,15 (з-в) м, глубиной 0,15-0,25 м. Стенки очага сложены из светло-желтых сырцовых кирпичей, уложенных в один ряд по высоте, размерами: 0,16-0,4-0,8×0,06-0,14 м. Очаг был заполнен рыхлым золистым грунтом, материалов не содержал.

В северной части полуземлянка имела интересный конструктивный элемент – сырцовую кладку № 1343. Она отгораживала полуземлянку № 1331 от зольного заполнения располагавшегося к северу другого строительного комплекса. Ориентирована по оси запад-восток, длиной 0,88 (в верхней части) – 1,0 (по нижнему ряду) м, шириной по западному торцу – 0,16-0,21 м, высотой – 0,85 м. Раскрыто 13 рядов кладки из светло-желтых сырцовых кирпичей. Кладка рядовая, постелистая, однолицевая. Сложена в один ряд кирпичей, размерами: 0,16-0,27 х 0,16-0,21 х 0,06-0,09 м. Нижний ряд кладки подмошен средним известняковым бутом.

Материалы, выявленные при исследовании верхних десяти уровней пола полуземлянки, дают хронологический диапазон от второй половины VI в. до н. э. по третью четверть IV в. до н. э. Среди амфорной тары раннего времени – фрагменты профильных частей амфор Клазомен и Хиоса с окрашенным венцом, золий-

ские красноглиняные амфоры. Среди столовой посуды – фрагменты ионийской полосатой, хиосской керамики, аттической чернофигурной конца VI–V вв. до н. э. Более поздние материалы представлены в основном фрагментами аттической чернолаковой посуды.

Скорее всего, ситуация с керамическим набором из верхних уровней пола № 1318 в полуземлянке, напоминает ситуацию, прослеженную нами при изучении полуземлянок в южной части участка Р-25 в 2002 г. Здесь, как и там, рыхлое и, как правило, зольное заполнение полуземлянок, было изъято и перемешано с керамикой и грунтом из культурного слоя IV в. до н. э. для придания ему большей плотности, а затем возвращено в котлован полуземлянки в виде последовательных перекрывающих одна другую трамбовок. Нельзя исключать и того, что полуземлянка могла использоваться в хозяйственных целях в первой половине IV в. до н. э., до сооружения здесь храма, о чем свидетельствует очаг, открытый на девятом уровне пола.

Времени же сооружения землянки соответствуют лежащие ниже пола № 1318 уровни пола № 1344, перекрывающие непосредственно материковое дно котлована полуземлянки. Пол ровный, горизонтальный, глинобитный, общей толщиной до 15 см, золистый по поверхности. Образован темным желтоглинистым грунтом с золистыми включениями, кусочками сырца, известковой крошкой. Размеры пола: 3,1–3,4 (с-ю)×3,3 (з-в) м. Они соответствуют размеру придонной части котлована полуземлянки. Глубина полуземлянки составляет 1,0–1,11 м от верха сырцовой кладки № 1343. Под нижним уровнем пола прослежена подсыпка из речного песка, толщиной до 1 см, положенная непосредственно на материковое дно котлована полуземлянки.

По материковому дну котлована полуземлянки раскрыты 10 небольших углублений и ям. В северо-западном углу, на расстоянии 1,15 м к западу от сырцовой кладки № 1343, выявлено круглое в плане углубление, диаметром 0,6 м, глубиной – 0,25–0,37 м. Стенки углубления сходятся конусом к оваловому дну, размерами: 0,25 (з-в)×0,19 (с-ю) м. Грунт заполнения – рыхлый, зольно-пепельный, с силикатными и бронзовыми шлаками. Остальные углубления – маленькие ямки, круглые в плане, диаметром 0,04–0,3 м. Грунт заполнения не отличается от вышеописанного углубления. В одной из ямок была обнаружена бракованная бусина из стеклянной пасты. Скорее всего, описанные ямки имели отношение к располагавшейся рядом полуземлянке № 1350, которая была перекрыта полуземлянкой № 1331.

Материалы из уровня пола № 1344 чрезвычайно многочисленны и измельчены. Материалы IV в. до н. э. (профильные части амфор Менде, Фасоса и черного лака) представлены буквально единичными фрагментами, причем из верхних уровней пола, которые по-прежнему имеют разрушенную южную границу – основную массив материала относится ко второй половине – концу VI в. до н. э. Амфорная тара представлена фрагментами амфор Милета,

Клазомен, Хиоса с окрашенными венцами, так называемой протофасосской группы, Лесбоса из красной глины. Значителен набор столовой красноглиняной и красноглиняной с покрытием керамики, в том числе археологически целая миска, профильные части которой были обнаружены в верхних уровнях пола № 1318. Отметим края красноглиняных рыбных блюд, археологически целый красноглиняный гидриск. Следует отметить также значительное количество серолощенной и сероглиняной посуды, в том числе фрагментов светильников открытого типа из светло-серой глины, часть из которых, как мы думаем, можно относить к местному керамическому производству. Отметим также небольшое количество лепной керамики. Венчик лепного сосуда принадлежал сосуду тюльпановидной формы с валиком – на лепом и пальцевыми защипами лесостепного происхождения (определение Н. А. Гаврилюк). Выделяется также большое количество восточногреческой полосатой посуды, в том числе фрагментов асков, ионийских киликов и мисок, а также фрагменты коринфского скифоса, хиосского кубка, амфориска стиля Фикеллура. Найдены также три бронзовых наконечника стрел, пять литых бронзовых дельфинок, железный гвоздь и бронзовый рыболовный крючок плохой сохранности. На полах полуземлянки найдены также крупный фрагмент железного шлака, 5 кусков силикатного шлака, кусочки извести и красной охры. Материалы из ямок на уровне материка немногочисленны и относятся к VI в. до н. э.

Полуземлянка № 1350 выявлена ниже дна полуземлянки № 1331, в ее южной части, на расстоянии 1,43 м от северного ее борта и 0,32–0,85 м от восточного. Южная часть полуземлянки прорезана выборкой № 809 и кладкой № 806. В плане раскрыт сегмент придонной части котлована, размерами: 2,17 (с-ю)×3,07 (з-в) м. Полуземлянка в плане была круглой, диаметром около 3,1 м. Стенки придонной части полностью вырезаны в материке. Раскрыто 2 уровня пола, толщиной 1–2 и 1–3 см, с утолщением к западу. Верхний уровень пола соединяется с нижним уровнем пола полуземлянки № 1331 в восточной части на ширину до 1,7 м. Эти уровни образованы рыхлым темным желто-глинистым, со светлыми желтоглинистыми, золистыми включениями грунта, кусочками сырца, угольками, с пепельно-золистыми подсыпками по поверхности. Размеры материкового дна – 3,05 (з-в)×1,95 (с-ю) м. Первоначальную глубину полуземлянки от уровня древней дневной поверхности можно установить по ее западной стенке, высотой 0,85 м, из которых – 0,7 – материк, 0,15 – полевка. Восточная материковая стенка сохранилась на высоту 0,55 м. Высота северной стенки – 0,14–0,33 м.

На уровне материкового дна полуземлянки раскрыто несколько углублений. Овальное в плане углубление раскрыто в восточной части, его размеры: 0,85 (з-в)×0,33 (с-ю) м, глубина – 0,17 м. Грунт заполнения – рыхлый золистый, с угольками. К юго-западу от него, на расстоя-

нии 0,16 м, раскрыто еще одно углубление. прорезанное траншеей под кладку № 806, размерами: 0,42 (з-в) × 0,33 (с-ю) м, глубиной – 0,24 м. Стенки углубления неровные, уступами спускаются ко дну, диаметром до 0,1 м.

По дну полуземлянки раскрыто 12 углублений, округлой в плане формы, размерами: 0,12-0,24 м, глубиной 0,02-0,15 м. Грунт заполнения – аналогичен вышеописанным углублениям. Во всех углублениях и на дне полуземлянки обнаружено большое количество силикатных и железных шлаков. Материалы из уровней пола полуземлянки № 1350 и углублений в ее материковом дне многочисленны и датируются в пределах третьей четверти VI в. до н.э. Особо отметим фрагменты аттического черно-фигурного килика, собирающиеся с фрагментом из нижних уровней пола в полуземлянке № 1331, костяную полированную пластину, железный нож, фрагмент такого же ножа, бронзовый наконечник стрелы, а также бронзовую иглу (?) плохой сохранности. Вероятно, полуземлянка № 1350 также использовалась в производственных целях, связанных с железодельным ремеслом.

Исследование трех описанных строительных комплексов VI в. до н.э. дает возможность надежно установить последовательность их строительства. Наиболее ранней является прямоугольная землянка с уровнем пола № 1419, которая датируется второй – началом третьей четверти VI в. до н.э. Затем, в третьей четверти этого столетия, появилась полуземлянка № 1350 круглой в плане формы. И, наконец, последней, в конце VI в. до н.э., сооружается полуземлянка № 1331, которая существовала без изменений, судя по материалам из нижних уровней пола, до начала V в. до н.э. В дальнейшем она претерпевает определенные перестройки.

Все три объекта, судя по находкам значительного количества железных шлаков, имели производственное назначение, а полуземлянка № 1331, возможно, – смешанное – жилое и производственное. Их компактное расположение может свидетельствовать о том, что этот окраинный участок городской территории был выбран для размещения производственных мастерских с самого начала существования Ольвии. На сохранение этой традиции практически на протяжении всей истории города может указывать и тот факт, что ремесленные мастерские, связанные с производством металлоизделий, существовали в этом районе Ольвии практически на всех этапах ее жизни.

Еще одним интересным комплексом позднеархаического времени является яма № 1338, раскрытая в южной части юго-западной прирезки. Форма горловины – округлая в плане, размерами: 1,13 (з-в) × 1,06 (с-ю) м, глубиной – 2,10 м. До глубины 1,00 м от верха ямы грунт заполнения – желтоглинистый, со светлыми желтоглинистыми включениями и угольками. Размеры ямы на этой глубине – 1,52 (с-ю) × 1,60 (з-в) м. Ниже грунт заполнения – темный желтоглинистый, со светлыми желтоглинистыми включениями, угольками, золистыми прослойками, встречаются крупные куски угля. С

глубины 1,30 м от верха ямы стенки ямы слегка расширяются и резко переходят в ровное материковое дно, размерами: 2,00 (з-в) × 1,95 (с-ю) м. Вещественный материал из верхней части заполнения ямы (до глубины 1,00 м) датируется концом VI – IV вв. до н.э. Материал из нижней части заполнения ямы многочисленный и разнообразный, относится ко второй половине VI в. до н.э., с преобладанием материалов третьей четверти этого столетия. Особо отметим редкую находку аттического и восточногреческого лидионов. Найдено также несколько десятков керамических поделок – обточенные стенки чернофигурных киликов, амфоры, кухонного сосуда, изделий из кости – обточенные пластины, одна из которых незакончена, 7 астрагалов с отверстиями и остатками охры. Монетные находки представлены 3 монетами-стрелками и тремя дельфинчиками плохой сохранности.

Отметим также находку заготовки литейной формы из розового камня, а также очень редкую находку двух камней вулканической пемзы, скорее всего, происхождением с о. Санторин, со следами обработки по поверхности. Нельзя исключать, что и в эту яму были сброшены остатки (брак или отходы) ремесленного производства, в том числе косторезного и камнеобрабатывающего.

Таким образом, результаты работ 2004-2005 гг. дали возможность получить достоверные свидетельства о наличии в Ольвии, начиная с самого раннего этапа ее существования, сразу нескольких основных видов местного ремесленного производства, связанного с изделиями из черных и цветных металлов, выпуском керамической и косторезной продукции.

Литература

Буйских А.В. Новая землянка VI в. до н.э. в Ольвии: новый взгляд на старые проблемы // Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. М-лы междунауч. конф. Санкт-Петербург, 2005.

Кративина В.В. Краткие итоги работ на участке Р-25 в Ольвии в 2000-2001 годах // Археологічні відкриття в Україні у 2000-2001 рр. Київ, 2002.

Кративина В.В., Буйских А.В. Предварительные итоги исследования юго-восточной части Верхнего города Ольвии (1982-1996) // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. Одесса, 1997.

Кративина В.В., Буйских А.В. Новые находки восточногреческой керамики из Ольвии // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. М-лы междунауч. конф. – Часть II. Санкт-Петербург, 2001.

Кративина В.В., Буйских А.В. Результаты исследований 2002-2003 рр. на ділянці Р-25 в Ольвії // Археологічні відкриття в Україні у 2002-2003 рр. Київ, 2004.

Кративина В.В., Буйских А.В., Крутилов В.В. Археологічні дослідження 1998 р. в південній частині Ольвії // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. Київ, 1998.

Крапивина В.В., Хмелевский Д.Н.

Институт археологии НАН Украины

Охранные работы на участках Л-1 и НГФ в Ольвии в 2004-2005 гг.

Крапивина В.В., Хмелевский Д.Н. Охоронні роботи на ділянках Л-1 і НГФ в Ольвії в 2004-2005 рр. У 2004-2005 рр. продовжувалися охоронні розкопки на ділянках Л-1 та НГФ. Площа ділянки Л-1 зараз складає близько 140 м². На глибині 0,20–0,45 м від рівня сучасної денної поверхні, майже по всій площі ділянки була розкрита давня ґрунтова дорога. Супроводжуючий матеріал в основному датується III–IV ст.ст. н.э. Нижче північної частини дороги виявлені залишки дуже зруйнованої виноробні. У південній частині розкопу продовжувалося дослідження керамічної вимостки, так званої *opus spicatum*, що була зроблена згідно з римською будівельною традицією, у Ольвії зустрічається вперше. На ділянці НГФ проведені охоронні роботи у південній частині. Була розчищена, досліджена та законсервована вулиця у вигляді сходинок та знижений рівень води у колодязі приміщення № 9.

Krapivina V.V., Khmelevskiy D.N. Rescue works on the sectors L-1 and NGF in Olbia in 2004-2005. In 2004-2005 rescue excavations were continued on the sectors L-1 and NGF. Square of the sector L-1 is now near 140 square meters. On the depth of 0,20–0,45 m from the modern level an ancient road was opened. On the material it is dated by IIIrd – IVth centuries AD. Under the northern part of the road very poor ruins of a winery were revealed. In the southern part of the sector the investigation of the ceramic paving was continued, so called *opus spicatum*, which was built according to Roman building technique. In Olbia it is revealed for the first time. On the sector NGF rescue excavations were held in the southern part. The street in the form of steps was again revealed and preserved and the level of water was reduced in the well of the room № 9.

В 2004–2005 годах были продолжены охранные работы на участке Л-1, начатые в 2003 г. на месте грабительских покоев к северу от участка Л (Крапивина, Буйських 2004, 181). Проведена дополнительная топографическая съемка и привязка раскопа по плану местности, продолжены работы по исследованию строительных остатков, открытых ранее. Площадь раскопа составила около 140 м², его размеры: 12,6–16,0 (з-в)×7,3–9,0 (с-ю) м.

На глубине 0,20–0,45 м от уровня современной дневной поверхности практически по всей площади участка была выявлена поверхность древней ґрунтовой дороги, частично открытой в 2003 году. Общая раскрытая длина дороги – 15 м, ширина – 7,8–8,8 м. Сопровождающий материал в основном датируется III – IV вв. н.э. Северо-восточная часть дороги с севера и запада ограничена выборками (рис. 1). Ее поверхность располагается с уклоном к западу,

перепад высот – до 0,10 м. Она сложена из очень плотного темного желтоглинистого ґрунта сырцової структури, с песком и известкой, насыщенного мелким известняковым щебнем, мелкими бутом и фрагментами керамики. Северная выборка № 14 уходит в северный и восточный борта раскопа. Ее раскрытая длина – 6,6 м, ширина – 1,2–1,3 м, глубина – 0,30–0,65 м от уровня современной дневной поверхности. Выборка № 13, разделяющая северо-восточную и северо-западную части дороги, вытянута по оси север-юг. Ее длина – 4 м, ширина – 3 м, глубина – 0,7–0,9 м от уровня современной дневной поверхности.

Трамбовка северо-западной части дороги немного отличается от северо-восточной (рис. 2). Прослеживается до четырех ее слоев, толщиной 0,1–0,4 м. Ґрунт трамбовки плотный желтоглинистый, сырцової структури, с включением известнякового щебня, менее насыщенный керамикой и известняковым бутом, имеет золистые включения. С юга трамбовка ограничена южной выборкой № 16, ориентированной по оси запад-восток. Размеры выборки: длина – 7,9 м, ширина – 0,9–2,4 м, глубина – 0,2–0,7 м от уровня современной дневной поверхности. Еще одна выборка № 17, ориентированная по оси север-юг, прослеживается по западной части трамбовки. Она параллельна выборке № 13, и перпендикулярна выборке № 16. Ее размеры: длина – 2,10 м, ширина – 1,00–1,40 м, глубина – 0,20–0,60 м. Все вышеописанные выборки, вероятно, образовались в результате разборки стен помещений II – III вв.н.э. в новое время. В IV в.н.э. остатки этих помещений были перекрыты дорогой.

На дне выборки № 13, разделявшей дорогу на две части, был раскрыт фрагмент давяльной площадки винодельни, размерами: 1,12×0,25–

Рис. 1. Ольвия, участок Л-1. Северо-восточная часть дороги IV в.н.э. и выборки № 13, 14

Рис. 2. Ольвия, участок Л-1. Северо-западная часть дороги IV в. н.э. и выборки № 14, 13 (с остатками давяльной площадки)

0,83 м. Площадка располагается с уклоном к востоку, перепад высот – до 0,10 м, прослеженная толщина – 0,09 м. Выявлены три слоя цемяночной обмазки, толщиной (сверху вниз): 2,0 см, 1,5 см, 1,0 см. С двух сторон открытой части площадки сохранились цемяночные бортики, высотой до 0,09 м. Поверхность цемянки темная, обгоревшая. К югу и востоку от нее, по выборке, прослеживается развал цемянки, на площади: 1,25×1,50 м, его толщина – до 0,07 м. По западной части выборки, между фрагментом давяльной площадки и трамбовкой, раскрыт завал камней, длиной – 2,55 м, шириной – 0,59–1,03 м, толщиной – 0,25–0,70 м. Он располагается в 1–6 слоёв беспорядочно лежащих мелких, средних и крупных известняковых бутовых камней, иногда обломков известняковых плит. Возможно, этот завал камней и выборки вокруг северо-западной трамбовки являются остатками кладок помещения винодельни, позднее перекрытой древней дорогой. Скорее всего, именно с этой винодельней следует связывать гирю рычажно-винтового пресса, найденную в непосредственной близости на участке Л и сейчас лежащую рядом с этим участком.

В южной части раскопа продолжили исследование керамической вымостки № 4, открытой в 2003 году. Она необычна для Ольвии, выявлена здесь впервые. Фрагменты черепицы выложены торцами вверх, в виде «елочки», перемежающейся с двойной продольной линией. Вымостка сложена на глинистом растворе, с примесью песка и извести. Она раскрыта частично, на площади: 2,10 (з-в)×0,52–1,10 (с-ю) м, с запада ограничена рядом камней (рис. 3). Подобные вымостки – *opus spicatum* – характерны для

римской строительной техники, но они обычно выкладывались из специальных кирпичей.

В восточной части вымостки № 4 перекрывала трамбовка из желтоглинистого грунта сырцово-структуры, иногда с включениями керамики. Прослеживалось до пяти слоев, толщиной 0,02–0,05 м. По верху трамбовки была раскрыта рыхлая золистая поверхность с включениями пещины (развал очага?). С востока эту поверхность ограничивала яма (очажная?), примыкавшая к южному борту раскопа. Яма овальная в плане, размерами: 0,90 (с-ю)×0,75 (з-в), глубиной – 0,20–0,29 м. Грунт заполнения – темный желтоглинистый, с включениями пещины. По дну ямы раскрыты обломки плит, уходящие в ее стенки (возможно, это нижний уровень камен-

ной вымостки, открытой здесь ранее).

На глубине 0,15–0,25 м от уровня современной дневной поверхности выявлена в плане, вероятно, кладка № 11, проходящая у западного борта и частично уходящая под него. Она лежит в плотном желтоглинистом грунте сырцовой структуры, ориентирована по оси север-юг, ее длина – 3,65 м, ширина – 0,45–1,25 м. Кладка постелистая, одно-двухслойная, сложена на глинистом растворе, швы – 0,01–0,05 м. Камни – крупные известняковые плиты и их обломки, размерами: 0,22–0,60×0,16–0,38 ×0,09–0,65 м. В центральной части к ней впритык пристроена кладка № 19, ориентированная по оси запад-восток, длиной – 0,47–0,85 м, шириной – 0,46 м. Кладка рядовая, постелистая, двухлицевая, трехслойная, сложена на глинистом растворе, швы – до 0,04 м. Камни – мелкий и средний известняковый бут, обломки известняковых плит, размерами: 0,04–0,25×0,03–0,22×0,02–0,12 м. Пока назначение этих двух кладок и их соотношение с другими строительными остатками на раскопе не ясны.

В ходе полевых исследований 2004–2005 годов были проведены охранные работы на участке НГФ (Дом-1). В задачи работ входила расчистка и исследование улицы-лестницы, открытой в 1937 г. (Славин 1946) и со временем засыпанной в результате обрушения борта раскопа, расчистка водостока с целью понижения уровня воды в колодце помещения № 9, а также проведение консервационных работ с целью укрепления этих строительных остатков (рис. 4).

После проведенных работ по очистке осыпавшегося грунта улица-лестница была зачищена по всей площади. Ее размеры составили: длина – 6,2 м (з-в), ширина – 1,1–2,2 м (с-ю). Полностью

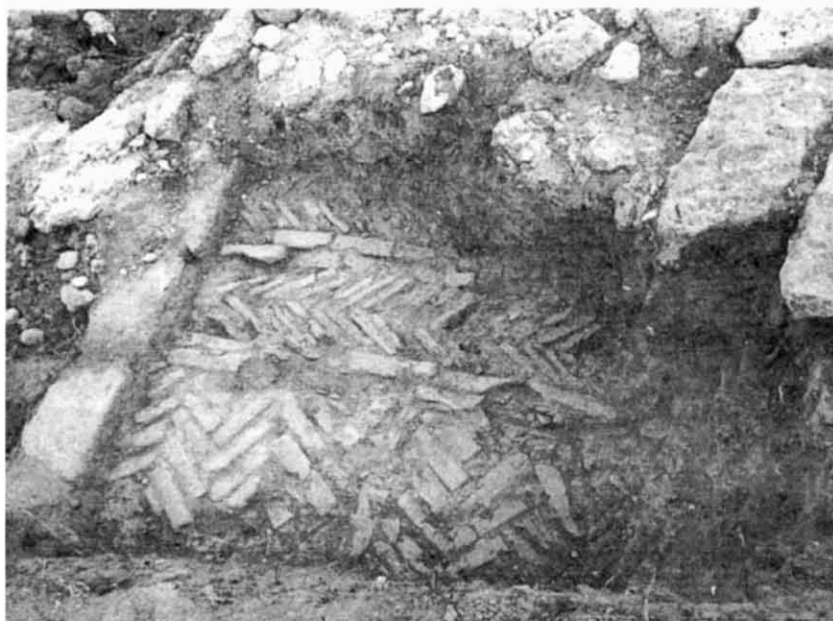

Рис. 3. Ольвия, участок Л-1. Вымостка *opus spicatum*

Рис. 4. Ольвия, участок НГФ. Дом-1, улица-лестница и помещение № 9

открыто 12 ступенек, в борт уходит 13 ступень. Ступени выложены из известняковых плит и их обломков (явно прослеживается их вторичное использование), а также крупного и среднего известнякового бута. Размеры ступенек различны: длина составляет от 0,8 до 2,0 м, ширина – 0,37–0,72 м, высота – 0,05–0,25 м, швы – 0,05–0,12 м.

В юго-западной части улицы-лестницы была проведена зачистка по слегка нависавшему над лестницей углу, на площади: 0,1–0,9 (с-ю)×1,6 (з-в) м. Раскрыта прослойка серо-зеленой спондиловой глины, толщиной 0,08–0,20 м, с серо-золистыми включениями, железными и силикатными шлаками. Ниже прослежена

прослойка сырцово-желтой глины с известкой и угольками, толщиной до 0,17 м. Она лежит на камнях кладки: раскрытой в южном борту, и уходит в западный и южный борта раскопа. Возможно, это остатки металлургического горна.

В верхней части лестница с юга ограничена вышеупомянутой кладкой, ориентированной по оси запад-восток. Раскрыт ее северный фасад. Кладка уступообразно спускается в восточном направлении, практически в соответствии с расположением ступеней лестницы. Раскрыты размеры кладки: длина – 2,98 м, высота – 0,44–0,86 м. Сохранилось от 1 до 3 рядов кладки, высотой 0,14–0,29 м каждый. Она сложена из известняковых плит и бутовых камней, размерами: 0,30–0,70×0,14–0,37 м. Кладка рядовая, с элементами иррегулярности вследствие использования камней различных размеров, в основном постелистая, сложена на глинистом растворе, швы – 0,1–3,0 см.

В связи с тем, что в последние годы уровень воды в колодце помещения № 9 постоянно возрастал, что могло привести к разрушению кладок помещения, было принято решение провести работы по снижению этого уровня. Для этого был расчищен ранее открытый водосток, а также канал, который раньше соединял колодец в помещении № 9 и колодец в южной части дворика. В канале проложили трубу и соединили стоки колодцев. С целью консервации объекта на уровне верхнего края колодца, к востоку от горловины были выложены шесть больших известняковых плит на площади: 1,85 (з-в)×1,64–2,05 (с-ю) м. Швы между плитами

были заполнены мелкодробленой керамикой, бутом и затем присыпаны речным песком. Была также осуществлена подсыпка нижней ступени лестницы с востока.

Для консервации строительных остатков был использован рецепт раствора на основе песка, глины и цемента. Глину для раствора готовили следующим образом: сначала измельченную спондиловую (лиманную) глину заливали на сутки водой (из расчета одна часть глины, три части воды), затем ее хорошо вымешивали и оставляли еще на 5–6 часов. Раствор готовили из расчета: два ведра речного песка

с ракушками, половина ведра цемента, одно ведро вымешанной глины. Приготовленным раствором с добавлением фрагментов мелко-дробленой керамики и мелкого известнякового бута были заделаны и замазаны швы между плитами и камнями ступенек лестницы. Мелким и средним известняковым бутом, фрагментами керамики на вышеописанном растворе были дополнены выбранные части ступенек 10-12. Этим же раствором промазаны швы кладки, подпирющей лестницу с северной стороны, и перпендикулярной ей кладки, частично дополненной в предыдущие годы с целью защиты колодца в помещении № 9 от оползней.

К западу от угла помещения № 10, под ступеньками 9-12 вследствие дождей и оползней

Красильников К.И., Красильникова Л.И., Терехина В.В.

Луганское отделение Восточнoукраинского филиала ИА НАН Украины

Работы на Лысогоровском могильнике в 2005 г.

Красильников К.И., Красильникова Л.И., Терехина В.В. Работы на Лысогоровском могильнике в 2005 г. У 2005 р. було продовжено дослідження салтівського могильника біля с. Лысогоровка на Луганщині. Зокрема, вивчали північно-східну його частину. На площі 360 м² розкрито 17 поховань, 1 кенотаф. За устроєм ями розподіляються на три типи: прості, ускладнені та складні з плахами, труною, труною-колодою. Серед поховань вирізняється лише один обряд, який відповідає похованням т'раболгар. В могилах чимало речей, більшість з яких належить до виробів степових праболгар салтівської культури. Інші (баклага, горщик, поясний набір, зброя – лук, стріла) свідчать про час появи поховань у середині IX – X ст.

Krasilnikov K.I., Krasilnikova L.I., Terehina V.V. Works in the Lysogorovka burial field in 2005. Excavations of the graves near the village Lysogorovka of Novoposkov district in Lugansk region were continued in 2005. The major attention was given to the North-eastern part of this monument. 18 burials were surveyed on the area 360 m². The grave digs were of three kinds: simple, complicated and complex. The burials reflect only one rite which was inherited to the pre-bulgarians. Such things were found in graves: jugs, decorations, weapon. It are dated by the 9th – 10th centuries.

Луганским отделением Восточнoукраинского филиала ИА НАН Украины продолжены раскопки могильника у с. Лысогоровка на р. Айдар Луганской обл. (Красильников, Красильникова 2001; 2002, 155-156; 2003; 2004; 2004, 182-183). В задачу исследования входило изучение северо-восточного участка могильника, в целом же цели работ изменились от спасательных к научному поиску.

Площадь раскопа составила 360 м², на этом пространстве обнаружено 18 ям: № 129 – 146 (нумерация сквозная с учетом раскопок предыдущих лет) (рис. 1, 1). В 17 ямах были могилы с ингумированными захоронениями, одна яма (№ 139) – кенотаф, прослежены признаки тризны. Раскрытие площадки осуществляли без механизмов по глубинам до горизонта материка (-0,60-0,70 м) плотного, однородного суглинка желтого цвета. На этом уровне убедительно прослеживались пятна погребальных ям. Однако, в некоторых случаях, признаки заполнения можно наблюдать в черноземе (-0,30-0,40 м), а тем более в предматерике (-0,40-0,60 м).

Все пятна подпрямоугольные, большинство (11 ед.) направлены по линии ВЮВ-ЗСЗ, с отклонением от 5 до 40° к северу и югу. Еще пять могил с азимутом В-З и только две могилы направлены к ЗЮЗ-ВСВ, но не более 5°.

обрушился грунт. Для предотвращения разрушения ступеньки были подбиты мелким известняковым бутом и укреплены орфостатно поставленными известняковыми плитами. Затем эти плиты были подложены мелким и средним известняковым бутом, обломками плит, присыпаны речным песком и грунтом из отвала.

Литература

Кравівіна В.В., Буйських А.В. Результати досліджень 2002-2003 рр. на ділянці Р-25 в Ольвії//Археологічні відкриття в Україні у 2002-2003 рр. Київ, 2004.

Славин Л.М. Описание памятников НГ и НГФ, открывшихся в Ольвии в предвоенные годы и в 1946 г. – 63 с., альбом иллюстраций//ИА ИА НАН Украины.

Ямы засыпаны суглинистой почвой более или менее смешанной с гумусом. Это обстоятельство, а также влажность грунта в момент заполнения могилы влияли на плотность почвы засыпки. В одних случаях она рыхлая, в других уплотненная, в третьих, совершенно плотная, почти «забитая».

Заполнения определили отсутствие некогда вскрытых могил, нет ни одного случая признаков преднамеренного разрушения скелетов с целью «обезвреживания».

В почве заполнения изредка прослеживаются мелкие фрагменты керамики, чаще следы древесины, угли, но совершенно нет камней, крупных фрагментов и тем более развалов.

Все 17 захоронений находятся в анатомическом состоянии, однако степень сохранности различна. В одних случаях костная ткань хорошей сохранности, в других, в особенности в детских, в виде тлена.

Погребальные ямы нестандартные, одни из них (6 ед., 35,3%) совершенно упрощенные – тип 1 (рис. 1, 2-5). Их стены прямые, без признаков древесины. Две ямы (11,2%) несколько усложненные – тип 2 (рис. 1, 6-7), с одним заплечиком, но без плах. Большинство ям (9 ед., 53%) сложной конструкции – тип 3 (рис. 1, 8-9; 2; 3). Для них характерны заплечики, в 7

случаях при строительстве могилы использовалась древесина, сохранившаяся в виде продольных и поперечных плах, досок гробовищ (рис. 2, 4-6; 3, 1) или, что для могильников Степного Подонцовья очень редко, захоронения в гробах – колодах (рис. 3, 2-3). В могилах под скелетами прослеживаются подстилки: иногда – древесина днища гроба-колоды (рис. 3, 2-3), иногда – коричневого цвета тлен – вероятно, шкура животного. Имеют место подстилки растительного характера – конский щавель (*Rumex confertus willd.*).

Скелеты лежат на спине с заметно преобладающей ЗСЗ ориентацией черепов (9 могил), однако отклонения к северу колеблются в пределах от 5° до 40° , что свидетельствует о захоронениях относящихся к периоду летнего солнцестояния. Строго западный азимут у 5 скелетов и только 2 скелета от 3° до 5° направлены к югу. Черепа уложены на затылок, лицевые части кверху, лишь в погребении № 136 череп лицевой стороной повернут к северу.

Руки при захоронении уложены в двух позициях: в 10 случаях они вытянуты вдоль туловища, в 5 случаях подогнута правая рука, левая прямая.

Таким образом, в отличие от других участков Лысогоровского могильника, в этой его части погребена этнически однородная группа населения, соблюдающая традиции захоронений праболгар, так называемого, «зливкинского» типа.

К таким же выводам побуждает анализ погребального инвентаря из раскрытых могил. В этом вопросе, прежде всего заслуживает внимание керамический комплекс (16 ед.), в котором наряду с традиционной посудой кухонно-столового (горшки и кувшины) назначения характерной для праболгар (рис. 4, 1-14), найдены кувшин (рис. 4, 15) и фляга хазарского типа (рис. 4, 16). Оба изделия следует отнести к редко встречаемым в памятниках салтово-маяцкой культуры степного массива.

Кувшин с ойнохоевидным сливом явно импортного происхождения. Он высокий с удлиненным туловом и горловиной, плоской ручкой,

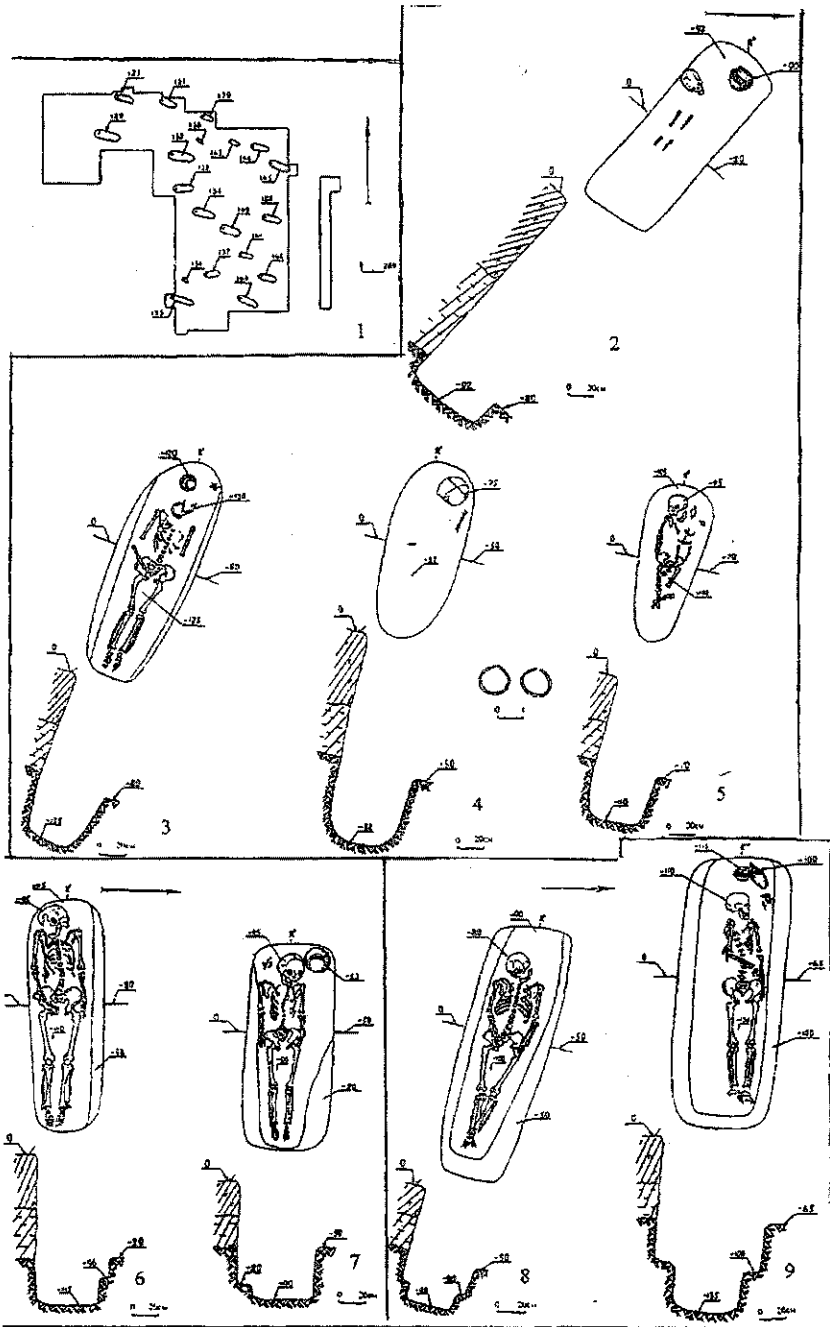

Рис.1. Лысогоровский могильник. План раскопа 2005 г., 2-5 – могилы первого типа, 6-7 – могилы второго типа, 8-9 – могилы третьего типа

посаженной на плечико и венчик. В технологии кувшин отличают: круговая техника, высокое качество глины, равномерный качественный обжиг светло-желтой окраски. Верхняя часть кувшина, плечико и горловина украшены с помощью охристой краски горизонтальными линейными и гирляндобразными орнаментами. Абсолютных аналогий кувшину найти сложно, поэтому сошлемся на близкие ему формы среди кувшинов из Крыма (Якобсон 1950, 110, рис. 67, 6, 8; Баранов 1990, 96-97, рис. 33,9). Нечто близ-

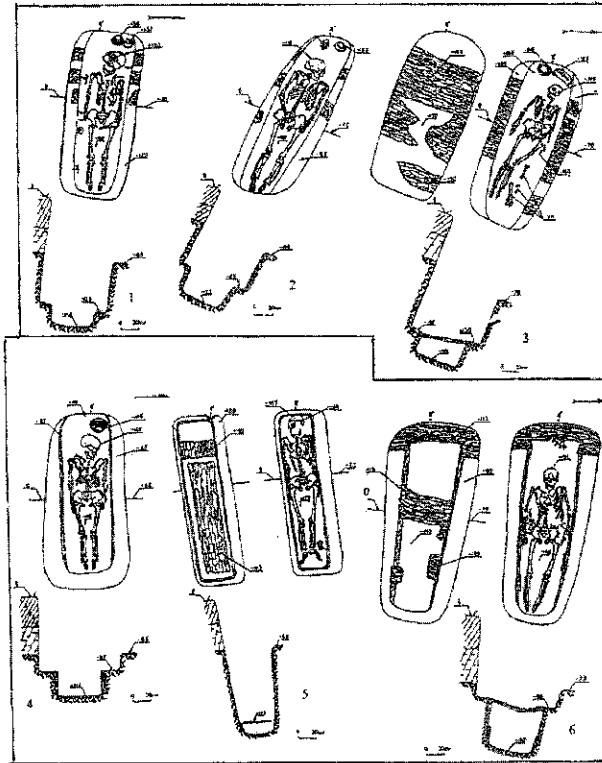

Рис. 2. Лысогоровский могильник. 1-3 – могилы третьего типа, 4-6 – могилы с дощатым перекрытием

кое в форме прослеживаем среди столовой керамики северо-западного Кавказа (Степи... 1981, 180, рис. 63, 48). В целом следует заметить, что как в степном, так и лесостепном Подонье кувшин такого типа не получил распространения (Плетнева 1959, 247, рис. 33, 39; 1967, 116, рис. 28, 2; 1989, 130, рис. 74).

Фляги, как вид тары, по нашим наблюдениям, вне Хазарии мало распространены. Хотя по этому поводу существовало другое мнение (Плетнева 1959, 247). Достаточно напомнить, что в степном массиве фляг известно не более 6 экз., причем 3 из них не привязаны к конкретным археологическим объектам.

Фляга-баклажка из Лысогоровки (погребение № 131) имеет форму конусовидного цилиндра высотой 9 см, диаметром около 20-21 см. Высокое и узкое горло помещено на боковую сторону цилиндра. С двух сторон горловины и на стенке цилиндра прикреплены петлевидные прямоугольного сечения ручки. Одна из сторон фляги плоская, вторая – резко выпуклая, сферическая. Фактура изделия плотная, хорошо обожженная, покрыта светлым ангобом. На сферической стороне с помощью охристой краски исполнены рисунки: по кругу гирлянда, внутри ее сплошная осевая линия, от нее на каждой из сторон по 6 и 7 скобовидных полос длиной от 2,5 до 4,5 см.

Обнаружены погребения, которые можно считать захоронениями воинов. В погребении № 133 находились детали конского снаряже-

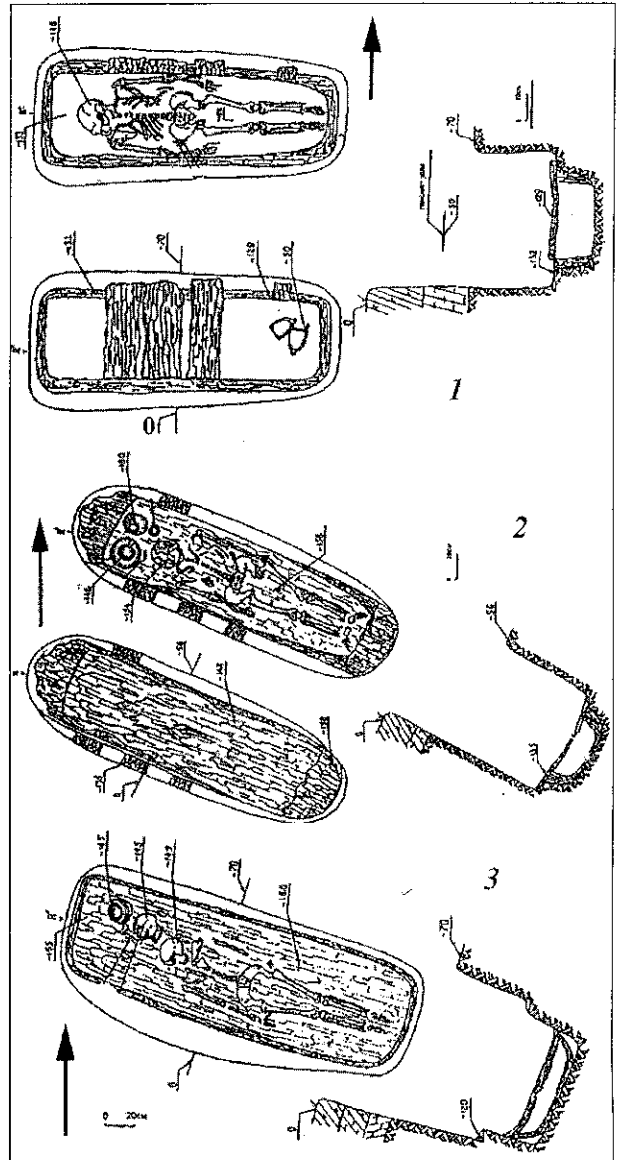

Рис. 3. Лысогоровский могильник. 1-3 – могилы с гробами-колодами

ния, здесь же в заполнении найдены удила, а у скелета два стремена. Сохранность вещей плохая, но реконструкции вполне допустимы. Удила с прямыми псалиями, небольшими кольцами, двусоставным грызлом. Удила следует отнести к группе сравнительно ранних упряжных приспособлений, которые распространены в IX – начале X вв. на Южном Урале и в степных массивах салтовской культуры (Плетнева 1981, 80-81).

Стремена с высокими выделенными над дугой петлями, прямоугольными прорезами для ремня, слабовогнутыми подножками относят к типично салтовским, датируя их IX – X вв. (Степи Евразии... 1981, 81, 171, рис. 55-77).

Среди раскрытых могил погребение № 133 не единственное, которое можно считать воинским. К числу таковых следует также отнести захороненных в погребениях № 132, № 140. К

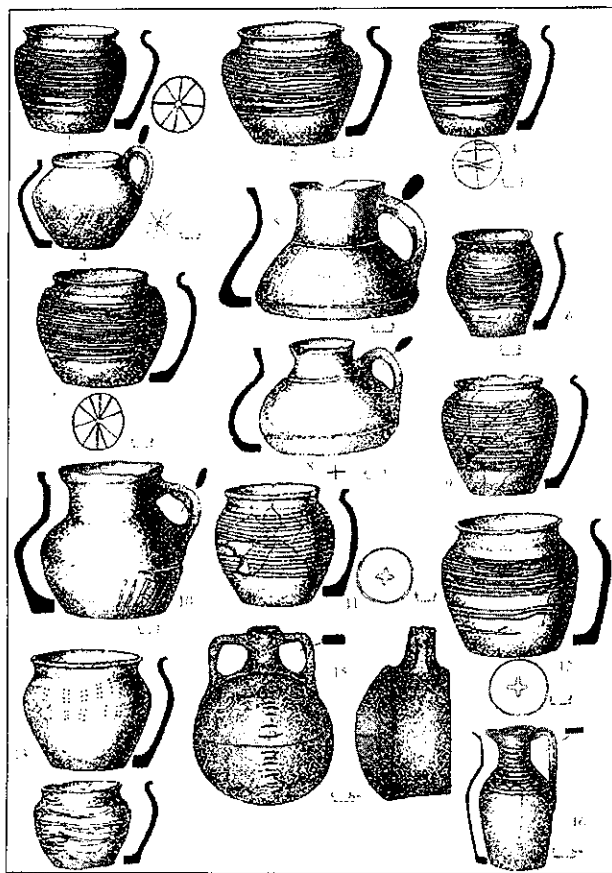

Рис. 4. Лысогоровский могильник. Керамика из погребений

примеру, погребение № 132 сопровождалось поясным набором из 15 предметов изготовленных их меди: 12 бляшек, 2 рамки и 1 пряжка-застежка. Все бляшки фигурные в виде листьев лотоса с 4 сквозными отверстиями. С противоположной стороны каждой из бляшек по 2-3, иногда и 4 гроздевидных заклепки. Две бляшки с петельками-кольцами.

Выразительной деталью пояса является пряжка с подвижным язычком. Поясные наборы как атрибуты социальной принадлежности их владельцев (Плетнева 1967, 164), не часто встречаются в захоронениях праболгар. Например, на Лысогоровском могильник они обнаружены лишь в двух захоронениях из 132 раскрытых. В катакомбных захоронениях лесостепи поясных наборов заметно больше и датируются они IX–X вв. (Плетнева 1989, 163-168).

В погребении № 140 прослежены следы легкого лука длиной не более 130 см. Его края оформлены тонкими костяными пластинами-накладками. На уровне пояса справа в мешочке из грубой ткани находилось кресало, состоящее из металлической скобы и кремня, здесь же пряжка из бронзы. В кисти правой руки «зажат» распределитель с четырьмя отверстиями и здесь же кинжаловидный железный нож, за черепом кухонный горшок и кружка.

Наиболее значимой для здешних степных памятников следует считать железную трехлопастную стрелу, обнаруженную в левой части грудной клетки. Вероятно, ранение стрелой было причиной смерти воина. Заметим, что трехлопастные, треугольные железные наконечники стрел – одно из массовых изделий вооружения раннего средневековья степных и лесостепных памятников VIII – X вв. Сибири (Медведев 1966, 59).

К разряду экзотических вещей, следует отнести набор из 16 предметов игрального назначения. Обнаружены они в захоронении подростка у черепа справа, сложены компактно, вероятно находились в мешочке. В набор входит 14 эпифизных костей конечностей молодого, мелкого животного (ягненок, козленок) и двух выточенных из рога подпрямоугольных кубика со сторонами 1,8-1,9× 2,2-2,4 см, с графическими прорисовками на каждой из сторон от 1 до 6 точек оконтуренных кружками. Следует заметить, что каждая из плоских сторон эпифиза дополнительно подточена. Находки игральные предметов – свидетельство тому, что в среде степняков имели место азартные игры.

Хронология погребений устанавливается по вещественному материалу из тех могил, в которых найдены вещи, с явными датирующими признаками. К таковым относим: поясной набор, детали конской упряжки, оружие (стрела), посуду, прежде всего кувшин, флягу. Остальные вещи, аналогичные салтово-маяцким, из обычных комплексов IX – X вв. лесостепного и степного массивов.

Литература

- Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990.
- Красильников К.И., Красильникова Л.И. Отчеты о проведении спасательных археологических раскопок могильника у с. Лысогоровка Новопсковского р-на Луганской обл. в 2001, 2003, 2004 гг. // Науковий архів ІА НАН України.
- Красильников К.И., Красильникова Л.И. Могильник у с. Лысогоровка – новый источник этноистории степного Подонцовья IX в. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. Київ, 2002.
- Красильников К.И., Красильникова Л.И. Раскопки Лысогоровского могильника в 2003г. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. Київ, 2004.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие VIII–XIV вв. // САИ. Е 1-36. Москва, 1966.
- Плетнева С.А. Керамика Саркела – Белой Вежи // МИА №75. Москва-Ленинград, 1959.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА № 142. Москва, 1967.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Стети Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР в 20-ти томах. Москва, 1981.
- Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.) // МИА № 17. Москва – Ленинград, 1950.

Красильников К.И., Пробейголова А.С.

Луганський національний педагогічний університет ім. Т.Шевченка.

**Мастерская поздней бронзы по обработке шкур
у с. Хорошилово Луганской области**

Красильников К.И., Пробейголова О.С. Мастерня пізньої бронзи по обробці шкір у села Хорошилово Луганської області. В статті йдеться про охоронні дослідження біля села Хорошилово Краснодонського р-ну в 2004-2005 роках. Протягом робіт виявлені залишки житла, кераміка та кістяні знаряддя. Аналіз знахідок дозволяє датувати комплекс добою пізньої бронзи.

Krasilnikov K.I., Probeygolova A.S. Late brönze Workshop on processing skins near Horoshylovo village of Lugansk region. The article is about the protective researches near Horoshylovo village of Krasnodon district in 2004-2005. During the works were revealed the rests of dwelling, ceramics and bone tools. Studying of the finds allows dating the complex by the Late Bronze Age.

Поселение поздней бронзы у с. Хорошилово Краснодонского р-на обнаружено в 2004 году по факту разрушения 35 м² его культурного слоя местным жителем. На месте разрушенного перекопами участка в 2004 году был заложен небольшой зачисточный раскоп площадью 27 м². В ходе исследований выявлены контуры постройки-полуземлянки, но планировка жилища осталась недоизученной. В 2005 г. исследования продолжились. Общая исследованная площадь составила ≈94 м². Ниже приводятся обобщенные результаты раскопок.

Постройка находится в 1 км к востоку от с. Хорошилово, расположена на высокой мысовидной террасе межбалочного плато. С южной стороны оно ограничено глубокой балкой, по дну которой протекает ручей, с восточной стороны находится овраг с обрывистыми склонами. С северной и западной сторон открытое степное пространство.

Площадь памятника по результатам шурфовки местности составляет не более 120 м². Шурфовка в различных направлениях от постройки не выявила следы других построек, кроме той, что удалось раскрыть (рис.1). Она двухкамер-

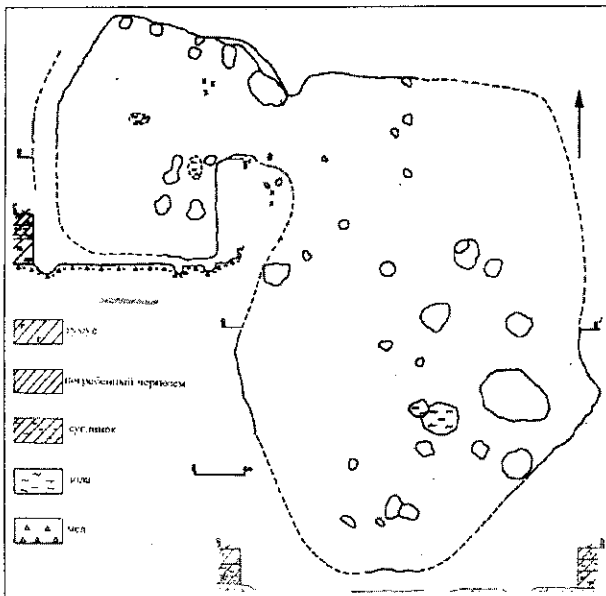

Рис.1. План постройки

ная, состояла из двух соединенных между собой помещений. Помещение 1, подпрямоугольной формы 9,6×6,8 м с округленными углами, ориентировано по линии С-Ю. Основание находится в горизонте плотного мергеля на глубине 80 см от современной поверхности, пол со следами натоптанной почвы, золы, в некоторых местах прокала. Ямы опорных столбов подовальной формы в пределах 40×40 см с глубиной до 30 см, вытянуты в две линии по середине вдоль длинной оси постройки. Кроме ям основных опорных столбов прослежены 13 ямок вспомогательных столбиков. Форма ямок овальная, диаметр 10-20 см, глубина до 15 см от уровня пола. В юго-западной части помещения находился очаг в яме подокруглой формы. Диаметр его 70 см, глубина от уровня пола 40 см. Яма была заполнена золой, ею же оказалась забита столбовая яма, что у очага. В 50 см к востоку от очажной ямы прослежены пять овальной формы, 1,5×1 м, с удлинением к северо-западу и юго-востоку. В заполнении ямы находились фрагменты керамики и кости животных. Дно ямы на глубине около 70 см. Размеры этой части постройки, наличие очага и хозяйственной ямы свидетельствуют о жилом назначении помещения.

Помещение 2 в плане прямоугольное, 4,6×3,2 м, ориентировано по направлению С-Ю. Пол в помещении на глубине 90 см, в горизонте плотного мергеля, на его поверхности остатки золы и следы прокала. По горизонтали пол в северной, северо-западной и юго-восточной сторонах на 30 см опущен в мергель. Вдоль западной стенки помещения прослежено углубление в виде ровика шириной 50 см и глубиной до 20 см. В центре этого же помещения находился зольник размером в пределах 30×30 см. Второй зольник, такого же размера, расположен под юго-восточной стенкой. Рядом с зольниками находился развал крупного сосуда баночной формы и здесь же скопление крупных костей животных.

Опорные столбы стен и перекрытия расположены вдоль стенок. Сохранившаяся форма ям квадратная, размеры 30×30 см, углубленность в материк составляет 20 см. Это помещение вероятнее всего было предназначено для производства и функционировало всевозможным. Заметим,

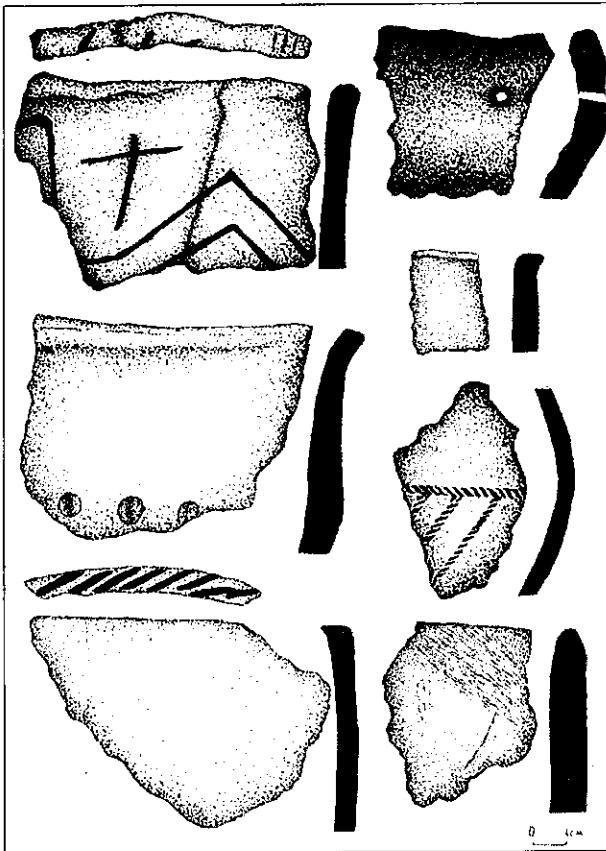

Рис.2. Керамика из заполнений построек

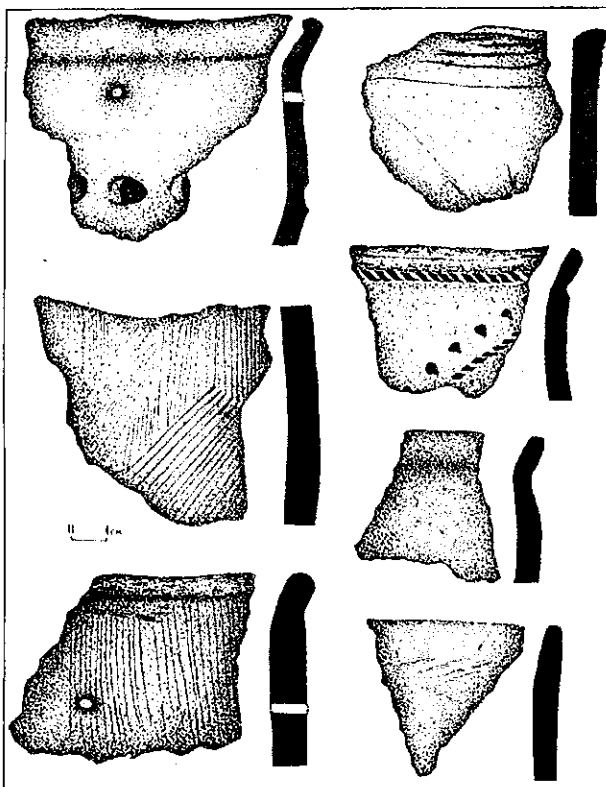

Рис.3. Керамика из заполнений построек

что оба помещения были соединены проходом 1,6×1,8 м.

Основная часть находок происходит из заполнения постройки. Всего собрано 992 фрагментов керамики, из них 718 ед. – стенки сосудов, венчиков – 224 экз., фрагментов от дниц только 50 ед. Преобладают сосуды баночных форм с ровным либо слегка изогнутым венчиком. Среди находок фрагменты с орнаментами составляют лишь 4,1%. Вся керамическая серия по своей культурной принадлежности представлена материалами срубной культуры (рис. 2, 3).

Меньше по численности составляют орудия из кости (рис. 4). Предварительная обработка и типология изделий из кости проведены Белоцерковским Р.В, детальный трасологический анализ орудий выполнен Коробковой Г.Ф. Наиболее многочисленными среди них являются струги-тупики из челюстей крупных животных. Общее число тупиков 15 ед., из них 7 с сохранившейся и хорошо прослеживаемой рабочей поверхностью, 8 ед. – обломки обушковых частей. К стругам относим 3 обломка ребра животных. Лощил для шкур найдено всего два экземпляра, изготовлены они из ребер животных. Почти для всех орудий характерны следы сработанности и даже износа, что говорит о длительном времени их использования (Усачук 1989, 125).

Таким образом, принимая во внимание ограниченные размеры памятника, наличие на нем одной постройки, сложно отнести его к числу поселений. Вероятнее всего здесь следует усматривать временное стойбище, связанное с выпасом скота. Специфические орудия из кости свидетельствуют о том, что в помещении стойбища осуществляли первичную обработку шкур животных, содержащихся и выпасаемых на здешних же пастбищах. Незначительный процент керамики с архаичными чертами (Лапшин 2004, 121), а также малочисленность фрагментов с налепными валиками, характерными для позднего этапа, позволяет отнести памятник ко второму периоду срубной культуры.

Литература

Усачук А.Н. Новые данные о костяных орудиях ремесленного производства // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Донецк, 1989.

Лапшин А.С. К вопросу о культурном и хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Волго-Донского региона // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. Волгоград, 2004.

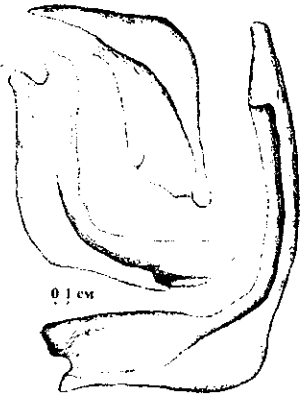

Рис.4. Костяные орудия из заполнения построек

Кротова О.О.*, Старкін А.В., Логвиненко В.М., Сніжко І.А.,***
Грибченко Ю.М., Куренкова О.І.

*Інститут археології НАН України, **Палеонтологічний музей НАН України,

Харківський історичний музей, *Інститут географії РАН

Дослідження Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу

Кротова О.О., Старкін А.В., Логвиненко В.М., Снежко І.А., Грибченко Ю.М., Куренкова О.І. Исследования Амвросиевского позднпалеолитического комплекса. Представлены предварительные итоги раскопок Амвросиевского палеолитического комплекса – стоянки и костыща бизонов, проведенных в 2005 г. Дана краткая характеристика особенностей топографии, геоморфологии и стратиграфии памятника, условий залегания культурных остатков. Сделаны предварительные выводы, подтверждающие либо уточняющие данные о функциональной специфике исследованных объектов.

Krotova O., Starkin A., Logvynenko V., Snizhko I., Gribchenko Yu., Kurenkova E. The investigations of the Amvrosievka Upper Paleolithic complex. In this paper the authors publish the preliminary results of the excavations of the Amvrosievka Upper Paleolithic complex in 2005. There are the information about investigations of the base camp and bone bed: topography, geomorphology and stratigraphy, specific accumulation of the cultural remains. The paper reports some preliminary conclusions about functional specific of the parts of site.

Польові роботи на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі провадилися з середини червня і до кінця вересня 2005 року. Дослідження пам'ятки було продовжено з метою поповнення бази даних, раніше накопичених дослідниками в результаті багаторічних досліджень (Євсеев 1947, 265-283; Борисковський 1953; Пидопличко, 1956; Кротова, 1986, 2003а, 75-81; 2003б, 2004, 183-198; Кротова, Сніжко 1993, 72-85; Кротова та ін., 2005, 194-199; Krotova and Belan 1993, 125-142; Герасименко, 1994, 261-268) новими палеогеографічними, археологічними і палеонтологічними даними, необхідними для реконструкції природного середовища та характеру адаптації до неї пізньопалеолітичних мисливців на бізонів Приазов'я.

В результаті робіт 2005 року вже в польових умовах отримано деякі попередні спостереження і результати для визначення характеру природних процесів та особливостей накопичення культурних шарів, вирішення проблеми функціональної специфіки певних ділянок комплексу, які, звичайно, можуть бути доповнені та уточнені після обробки колекцій і зразків в лабораторних умовах.

Отримано також нові дані для реконструкції способів та етапів утилізації мисливської здобичі амвросіївськими мисливцями і зв'язку їх з певними ділянками комплексу. Поповнено колекції кам'яних та кістяних знарядь, отримано дані для вивчення технології їх виготовлення та використання (для частини нових знахідок вже зроблені визначення трасологами ПМК РАН, С-Петербург).

У процесі розкопок продовжували застосовувати впроваджену в 1980-і роки *методику дослідження* товщі культурних відкладів тонкими (5-10 см) умовними горизонтами, яка дозволяє максимально фіксувати знахідки і особливості культурного шару. Під час польового сезону 2005 року на пам'ятці було проведено наступні роботи.

Палеогеографічні дослідження включали вивчення стратиграфії пам'ятки по трьох розрізах на

кістковищі і одному – на стоянці. Було проведено їх візуальний порівняльний аналіз, зроблено попередні висновки та припущення відносно умов формування культурних шарів обох об'єктів.

Стоянка розташована в складних геоморфологічних умовах – поєднання різних рівнів балкових терас. Виходячи із структури відкладів на ділянці розкопу зі стратиграфічним розрізом глибиною близько 3,0 м основний цикл формування алювію даної, вірогідно, балкової тераси завершився задовго до освоєння ділянки людиною.

Літологічні і структурно-текстурні особливості піщано-суглинистих відкладів товщиною до 2,0 м в нижній частині відкритої товщі свідчать про досить рівномірну акумуляцію матеріалу. Закономірні зміни складу відкладів від піщаних до супіщано-глинистих і глинистих (у верхній частині пачки) характерні для балкового алювію. Контактна зона між балковим алювієм і покривними суглинками, що їх перекривають, представлена зоною інтенсивного розмиву, який фіксує значну стратиграфічну перерву. У вказаній зоні прослідковуються лінзи, заповнені дрібними уламками, галькою та обкатаними грудочками глини, джерелом котрих могли бути відклади, які раніше перекривали балковий алювій.

У залягаючих вище пізньоплейстоценових відкладах чітко прослідковуються ознаки ґрунтоутворення (слабка гумусованість, скупчення пілуватих карбонатів, структурність породи і т. і.). Цей горизонт ґрунту служить водночас базою для верхньої покривної пачки та для культурного шару, який пов'язаний із щільними супіщано-суглинистими відкладами. Горизонт голоценового ґрунту, що їх перекриває значно переробив та видозмінив як структуру цих відкладів, так і сам культурний шар. Ступінь його впливу змінюється на площі розкопу, що пов'язано з характером мікрорельєфу палеоповерхні, на котрій мешкали люди.

На кістковищі складна будова розрізів, які вміщують скупчення кісток, не дозволяє зро-

бити однозначний висновок відносно умов їх формування без детальних літологічних досліджень. Розміщення кісткових відкладів, вірогідно, пов'язане з перехідними зонами (схили, тилові шви, бровки) терасових рівнів балок більш пізнього віку, ніж на стоянці.

На досліджених розрізах кістковища (два – на Західному розкопі і один – на Центральному) відмічено ознаки кількох ерозійно-седиментаційних циклів різної інтенсивності. Найбільш активний делювіальний знос уламкового матеріалу зафіксовано в горизонтах відкладів, що перекривають скупчення кісток. В той же час явних слідів зносу по схилу балки самих кісток не відмічено. Але в період, що передував формуванню культурного шару активність ерозійних процесів була значною. Про неї свідчать скупчення вапнякових валунів та щебеню у підніжжі скупчень кісток.

Літологічні аналізи та більш детальне вивчення змін структури і складу вміщуючих відкладів дозволить чіткіше визначити характер геологічних процесів, що протікали в період формування скупчення та його поховання.

Розкопками досліджувалися одна ділянка кістковища і дві – стоянки.

На кістковищі було продовжено дослідження (16 м²; II умовний горизонт) північно-східної периферійної частини, розпочаті 1989 року (I умовний горизонт) зі слідами особливостей формування культурних відкладів, котрі можуть свідчити як про різні епізоди полювань, так і про спорудження штучної перешкоди для затримання груп бізонів у процесі мисливських операцій. Тут у другому умовному горизонті культурних відкладів було зафіксовано залишки бізонів (*Bison priscus*), представлені як окремими кістками так і деякими частинами скелетів – анатомічними групами (наприклад, сполученнями останків черепів і потиличних кісток, частин хребта, кінцівки).

Серед кісток знайдено кременеві знаряддя – пластинки та відщепи зі слідами використання в якості м'ясних ножів, а також залишки мисливської зброї – фрагменти двох кістяних наконечників списів і декілька мікрівістер-вкладнів до них зі слідами мікрозносу – викришеності в результаті попадання в туші тварин і удару об тверді речі, напевно, кістки забитих тварин (визначення Г.Ф. Коробкової).

Поповнена також зібрана раніше колекція кісток зі слідами давніх зламів і нарізок кременевими знаряддями, яка свідчить про те, що кістковище було не тільки місцем проведення загінних мисливських операцій, але й місцем первинної і, частково, вторинної розробки туш забитих тварин.

На кістковищі цього року вперше було отримано в результаті промивки ґрунту з культурного шару останки гризунів (знаходяться на визначені в Палеонтологічному музеї НАНУ), що важливо для уточнення кліматичних умов часу використання пам'ятки.

Окрім того, на кістковищі (Західний розкоп) досліджено невеликі скупчення кісток (загальною площею близько 3 м²), відкриті стратиграфічними розрізами, які також дали певну кількість фауністичного матеріалу, у тому числі зі слідами діяльності людини і археологічних знахідок – кременевих виробів.

На стоянці: 1) завершено дослідження нижньої частини культурних відкладів (VI – а. б умовні горизонти) в розкопі площею 12 м², розпочаті в 1998 році. Продовжено уточнення зв'язку умовних горизонтів дослідження культурного шару з літологічними відкладами, підтверджено зроблений нами раніше попередній висновок про декілька (мінімум 2) можливих епізоди заселення даної ділянки стоянки. який підтверджується стратиграфічними спостереженнями та аналізом складу археологічних і палеонтологічних знахідок.

2) невеликим (8 м²) розкопом на місці траншеї IX, закладеної 2000 року досліджено верхній умовний горизонт (глибина 0,25-0,35 м) культурного шару на західній ділянці стоянки. Він включає велику кількість визначених кісток і розколотого кременю. Фауністичні залишки представлені переважно фрагментами кісток молодих бізонів, у тому числі, зі слідами давніх зламів з характерними місцями ударів (impact points).

Розколотий кремій у траншеї IX представлено переважно нуклеусами та відходами виробництва, а також знаряддями – різцями, скребками і мікрівістерями-вкладнями до списів. Тут знайдено також зубчасте знаряддя, виготовлене із фрагмента стінки стегнової кістки бізона. Воно має сліди обробки – вирізання зубців крем'яним знаряддям та використання – заполірованість поверхні в районі зубців від обробки шкур (трасологічне визначення Г.Ф. Коробкової, В.Є. Щелінського та А.М. Усачука). Попередньо ділянка може бути інтерпретована як місце інтенсивного вторинного розбирання частин туш здебільшого молодих бізонів, доставлених з кістковища – місця їх забою та первинної розробки. На її території проходила також інтенсивна обробка кременю – всі етапи від розколювання жовен до виготовлення, підправки та використання знарядь. Тобто, ділянка мала поліфункціональний характер.

Для стоянки отримано нові дані (кістки коня), які підтверджують багатовидовий склад фауни, яка, крім бізона (*Bison priscus*), включає коня (*Equus latipes*) і зайця (*Lepus sp*) (Кротова та ін., 2005).

Попереднє узагальнення накопичених даних, включаючи отримані цього року, дозволяють вже зараз підтвердити та уточнити інтерпретацію Амвросіївського комплексу: кістковища – як місця неодноразових колективних полювань на бізонів з наступним первинним і частково вторинним розбиранням туш забитих тварин і стоянки – як базового табору який, очевидно, неоднократно використовувався синхронно із кістковищем.

На території стоянки проходила вторинна розробка та використання м'ясних частин забитих тварин, очевидно, відібраних і доставлених з місця забою. Тут же проходила різноманітна виробнича і побутова діяльність, пов'язана з розколюванням кременю, виготовленням та використанням кременевих знарядь, виготовленням кістяних знарядь, обробкою шкіри тощо. Вже зараз є дані про можливе специфічне функціональне навантаження певних ділянок стоянки, де переважали ті чи інші виробничі або побутові процеси.

Важливо відмітити, що для Амвросіївського комплексу характерне рідкісне поєднання як різнофункціональних місцезнаходжень (стоянка і кістковище), так і різнофункціональний (часто – поліфункціональний) характер їх частин (особливо стоянки), даних про їх неодноразове сезонне використання. Порівняльний аналіз його матеріалів з матеріалами інших палеолітичних стоянок азово-чорноморських степів та використання сучасних методологічних підходів дозволить вивчати адаптації мисливців регіону та їх еволюцію на різних відтинках доби палеоліту.

Датування пам'яток визначає серія із 16 ^{14}C дат, отриманих за зразками кісток і зубів із кістковища (14 дат) і стоянки (2 дати). Вони займають часовий інтервал від 21000 до 15000 р.т. Більша їх частина становить групу близьких між собою дат: 19000–18000 років до наших днів. Згідно з техніко-типологічними даними, характерних для колекції кременевого інвентарю, вона належить до *граветтоїдної культурно-технологічної тра-*

Крутилов В.В.

Институт археологии НАН Украины

Раскопки на о. Березань (участок «Т») в 2005 г.¹

Основными задачами археологических исследований на участке «Т» полевого сезона 2005 г. были раскопки территории теменоса и дальнейшее раскрытие так называемой «северной ограды» священного участка. Для этого к северо-восточному борту раскопа 2004 г. была сделана прирезка размерами: 15,00 (с-ю)×5,00 (з-в) м, общая площадь прирезки составила 75 м². Выявлены остатки археологических комплексов первого и второго строительных этапов древнегреческого поселения на о. Березань.

В южной части прирезки были исследованы частично раскрытые в 2004 г. В.В. Назаровым две землянки, относящиеся к первому строительному периоду поселения. Первая, западная, имела овальную в плане форму, размерами: 3,00 (с-ю)×2,25 (з-в) м, глубиной 0,60 м, вырыта в материке. С востока ее прорезала вторая землянка округлой в плане формы, размерами: 2,50 (с-ю)×2,25 (з-в) м, глубиной 0,90 м, также сооруженная в материке.

¹ Работа выполнена в ходе выполнения российско-украинской темы «Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия, Скифия и Боспор» 4-05/05_01-91114а/Ук.

диції (технокомплексу) з деякими оріньякоїдними рисами (Krotova, 2000, 2004).

Дослідження 2005 року фінансувалися Leakey Foundation, U.S.A. (Фондом Лікі, США).

Література

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА, 1953. – № 40.

Герасименко Н.П. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка // Археологический альманах. – № 3 Донецк, 1994.

Євсєєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. Київ, 1947. Т. 1.

Кротова О.О. Граветтоїдні технокомплекси Північного Причорномор'я // Археологія. – № 2. 2000.

Кротова О.О. Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів // Кам'яна доба України. Київ, 2003. – Вип. 2.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. Київ, 2004. – Вип. 4.

Кротова О.О., Сніжко І.А. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці // Археологія. – № 4. 1993.

Кротова О.О., Сніжко І.А., Логвиненко В.М. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998-2004) // Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 роках. Запоріжжя, 2005.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип. 2. – Київ, 1956.

Krotova A.A. and Belan N.G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. – Ed. by O.Soffer & N.D.Praslov. – Plenum Press, 1993.

По центру второй землянки прослежена ямка от центрального столба перекрытия диаметром 0,25 м. Следует отметить, что дно западной землянки плавно переходит в стенку восточной, то есть, скорее всего, на определенном этапе обе землянки сосуществовали, и первая служила лежанкой второй. Это доказывает и идентичный материал заполнения землянок, относящийся к концу второй-третьей четвертей VI в. до н.э. Здесь присутствуют фрагменты лесбосских красноглиняных амфор архаического типа, клазоменских и милетских амфор третьей четверти VI в. до н.э. (Монахов, 2003), фрагменты амфор в стиле *Fikellura* (вторая половина VI в. до н.э.), хиосских кувшинчиков (первая половина VI в. до н.э.), североионийских тарелок середины VI в. до н.э.

Еще одна землянка раскрыта в северной части прирезки, ниже грабительского покопа. Она выявлена сегментом, размерами: 3,00 (з-в)×1,55-2,40 (с-ю) м, уходит в северный и восточный борта раскопа. Землянка прослежена с уровня полевки, ее глубина – 0,65 м.

На расстоянии 0,93-1,15 м от восточного борта раскопа и на 1,05 м от северного на полу

землянки виявлен фрагмент открытой печи (жаровни), размерами: 0,56-0,80×0,50-0,62 м, представляющей собой под с бортиками высотой 0,06-0,19 м, толщиной стенок 0,07-0,13 м, толщина пода – до 0,07 м. Печь (жаровня) была укреплена снизу орфостатно стоящими обломками известняковых плит. В южной части землянки раскрыта полукруглая ниша длиной 0,77 м, глубиной 0,20 м.

Материал из заполнения землянки датируется концом второй – третьей четвертями VI в. до н.э. Это фрагменты лесбосских сероглиняных, красноглиняных амфор, протофасосских, милетской, клазоменских, хиосских пухлогорлых амфор, большое количество фрагментов североионийской посуды, амфор в стиле *Fikellura* (вторая половина VI в. до н.э.) и *Late Wild Goat* (первая половина VI в. до н.э.). Найдено также 11 монет-дельфинчиков.

Ко второму строительному периоду в районе священного участка относятся остатки так называемой «северной ограды» теменоса и производственное помещение с сырцовой оградой, которые относятся к концу VI в. до н.э.

Кладка северной ограды теменоса на исследуемой территории практически полностью уничтожена грабительским шурфом, от нее остался останец длиной 0,87 м, шириной 0,62 м, высотой до 0,45 м. Отстоит от западной сохранившейся части (раскопанной ранее) на 2,50 м к востоку. Кладка рядовая, постелистая, одно-трех-слойная, двуллицевая, сложена из обломков известняковых плит, крупного и среднего известнякового бута.

В центральной части прирезки раскрыто помещение с сырцовой оградой, явно производственного характера, размерами: 5,00-5,75 (с-ю) × 3,88-5,38 (з-в) м. Общая раскрытая площадь помещения – 26,25 м², уходит в восточный борт раскопа. Оно ориентировано так же, как храм Афродиты и северная ограда теменоса, по оси СЗ – ЮВ, следовательно, является частью городской застройки этого времени. Сырцовая ограда, шириной 0,50-0,88 м, высотой 0,37-0,48 м, поставлена прямо на полевку. Южная стена

Лейпунська Н.О., Каряка О.В.

Институт археології НАН України

Розкопки на ділянці НГС в Ольвії в 2005 р.

Головним завданням робіт польового сезону 2005 року на ділянці НГС було продовження досліджень житлових кварталів північної частини Нижнього міста Ольвії. Загальна площа розкопу зараз становить близько 5000 м² при довжині біля 120 м (розкоп почато в 1985 р.). Велось розширення ділянки на південь, а також проведено кілька обстежень і розкопок у внутрішній частині розкопу, особливо в його північній частині.

В південній частині розкопу головними об'єктами дослідження стали будівельні залишки пів-

огради на длину 1,70 м в месте проседания (яма?) выложена кладкой из обломков известняковых плит, крупного и среднего известнякового бута. Кладка рядовая, орфостатно-постелистая, одно-двухслойная, сохранилось 1-2 ряда кладки, высотой до 0,28 м.

На расстоянии 1,37 м от западной стенки ограды раскрыта овальная в плане яма, размерами: 1,88 (с-ю)×1,38 (з-в) м, глубиной 0,65 м. Яма была заполнена фрагментами печины (встречается с бортиками), железными изделиями и шлаками. Дно ямы было устлано железным шлаком. Керамический материал из ямы датируется последней четвертью – концом VI в. до н.э. К западу от вышеописанной ямы раскрыто множество мелких ямок от деревянно-столбовых конструкций, заполненных пепельным грунтом.

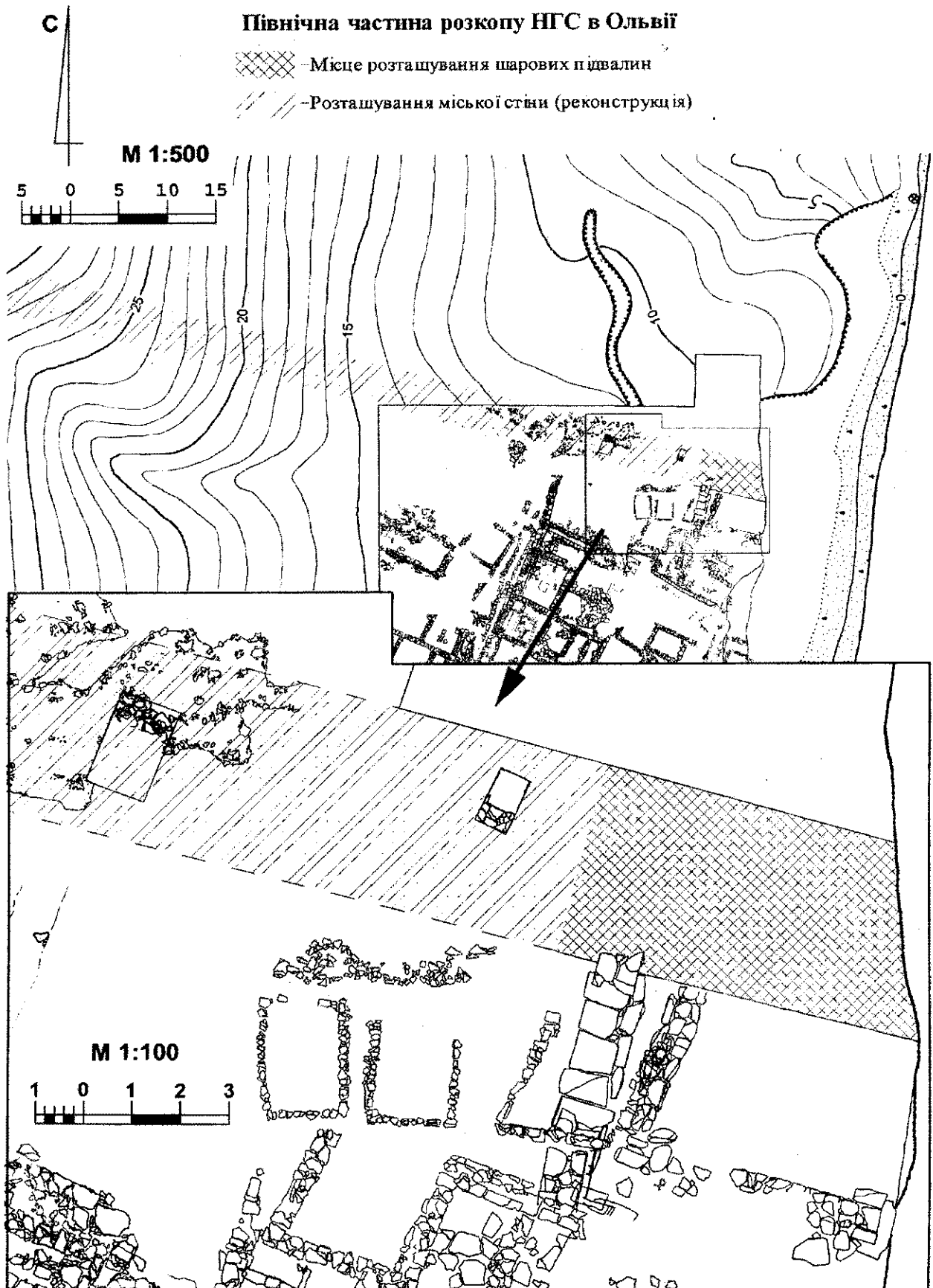
Все это дает нам право предполагать производственное назначение помещения с сырцовой оградой, связанное, по всей видимости, с железоделательным производством.

Таким образом, археологические исследования 2005 г. на участке «Т» проливают свет на два этапа существования этой части городища – ранний, с жилыми землянками конца второй четверти-третьей четверти VI в. до н.э., и более поздний, конца VI в. до н.э., где наряду с храмовым комплексом существуют производственные – керамический (открытая В.В. Назаровым в 2002 г. яма с керамическим браком) и железоделательный.

Основной проблемой для дальнейших исследований античного памятника на о. Березань является отсутствие постоянной охраны, так как в осеннее-весенний период остров буквально наводнен грабителями. Грабительские шурфы разрушают не только старые раскопки, строительные остатки и нетронутый культурный слой, но и безвозвратно уничтожают экологическую систему острова. Однако ни прокуратура, ни пограничная и экологическая службы Очаковского района Николаевской области не обращают на это ни малейшего внимания.

Литература

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Москва, Саратов, 2003.

мостка складалася з крупних вапнякових плит середніми розмірами 0,15-0,40 × 0,10-0,20 м. Простежено значні ділянки, на яких вимостку було зруйновано пізнішими втручаннями.

Зауважимо, що залишки цієї вимостки є продовженням у південному напрямку частково збереженого комплексу найпізніших будівельних залишок цієї частини ділянки, що було розкрито протягом 2000-2004 років (АВУ за 2004 р.), які склалися з великої наземної стіни (№ 616), прямокутного наземного приміщення зі стінами на кам'яному цоколі (№ 700) і порогом *in situ*. Поруч з цими будівельними рештками було розкрито фрагментарно збережену кам'яну вимостку (№ 697), загальна довжина якої (враховуючи результати розкопок 2005 року) складала 22 м при ширині до 20 м. Середня висота вимостки над сучасним рівнем лиману складала приблизно 12,44-12,50 м. На схід від всіх цих решток відкритий водосток (№ 708) загальна довжина якого складала 14 м.

Знайдені в 2005 р. залишки вимостки потребують подальшого більш детального дослідження та розкриття широкою площею.

В північній частині розкопу було продовжено дослідження на ділянці ймовірного краю міської забудови північної частини Нижнього міста Ольвії.

Тут було проведено розкриття шарових підвалів широкою площею для виявлення їх в плані та простеження їх північного краю. Одночасно ретельно зачищено та вивчено структуру підвалів в східній частині (з боку лиману). В результаті цих досліджень було з'ясовано, що виявлені шарові підвалини складали суцільний великий масив, заглиблений в спеціальну траншею нижче рівня стародавньої денної поверхні.

Ширина траншеї, що була викопана для спорудження шарових підвалів, становила 3,70-3,80 м у верхній частині. Північний її край становив практично рівну лінію. Його розкрито в плані на загальну довжину до 12 м у напрямку захід – схід з невеличким відхилом на північ.

Під час обстеження східного розрізу цих шарових підвалів по береговій кручі було простежено до 10 шарів, що послідовно змінюються, на загальну висоту до 1,64 м. Висота окремих шарів становила 0,15-0,24 м. Вони склалися з пластів щільної жовтої та сірої золистої глини і майже не мали знахідок.

Слід зауважити, що за стратиграфічними спостереженнями північного розрізу шарових підвалів золистий прошарок, що було чітко простежено в східній частині, поступово звужувався практично зникаючи і замінюючись шаром

жовтої трамбованої глини шаруватої структури (простежено на відстані 5,20 м). Це можна пояснити цілеспрямованим глиняним зміцненням підвалини стіни ще в античні часи.

Було також з'ясовано, що шари підвалини мають значне зниження рівня поверхні в напрямку півночі, що, можливо, свідчить про складні ерозивні процеси, які проходили в цій частині узбережжя ще в античні часи.

Завдяки шурфовці східного краю шарових підвалів було встановлено, що вони являли собою єдиний масив і не могли відноситись до основи оборонної башти, існування якої в цій частині Ольвії прогнозувалося раніше.

Верхній рівень цих шарових підвалів було повністю перекрито масивом нещільного темного сіро- та коричневоглинянистого ґрунту сильно насиченого вапняковою щебіркою. Виходячи з структури та особливостей розташування цього масиву, припустимо зробити висновок, що він є наслідками розбору власне міської стіни, що розташовувалась на описаних шарових підвалинах. Великі брили й каміння стіни, вірогідно, дробилися безпосередньо на місці їх видобування, від чого залишалась велика кількість вапнякового буту.

Відносно не чисельні керамічні матеріали, що було винайдено при дослідженні окремих частин шарових підвалів, вірогідно можуть датувати час їх спорудження останніми десятиліттями IV – початком III ст. до н.е.

Зауважимо, що напрямок лінії північного (зовнішнього) краю підвалини, що відповідав загальному напрямку міської стіни, близький до створу з невеличким жолобом, що проходить по східному схилу тераси безпосередньо на захід від розкопу НГС, та в своїй верхній частині близький до розташування жовтих глинистих масивів, що було винайдено раніше в північно-західній частині розкопу (див. рисунок).

Таким чином, дані розкопок в північній частині ділянки НГС підтверджують факт існування північної межі міської забудови Ольвії елліністичного часу в безпосередній близькості від північного краю розкопу. Тут розташовувалась міська оборонна стіна, що очевидно опускалася по східному схилу тераси (уздовж краю Північної балки). Вірогідно, міська стіна в цій частині була складена із крупних вапнякових плит, які було розібрано в більш пізні часи. Основою для даної стіни були шарові підвалини в деяких місцях замінені великою глинистою трамбівкою для укріплення та стійкості до ерозивних процесів.

5 колонка

16 травня 2006 р. в авторській передачі п. Борсюка «Чорним по білому» (канал «1+1») ще раз аналізувалося значення для сучасного суспільства приватних археологічних колекцій. Від колекціонерів в основному виступав п. Поліщук. Були представники М-ва культури та туризму (п. Левада), науки (п. Корвін-Піотровський). Ведучому вдалося повністю проігнорувати виступи представників державного органу і науки і те, що відповідно до європейських векторів України, учасники легітимних зборів повинні додержуватися європейських цінностей і поглядів на культуру. Внаслідок *вже* взятих Україною на себе зобов'язань, за Європейською хартією вчений, урядовець, автор передачі не можуть створювати позитивний образ колекціонера, навіть спілкуватися з ним, якщо колекціонер не може пояснити походження своєї колекції і довести її легітимність. І в якій цивілізованій країні ведучий дозволить собі витягти з кишені раритет і вертати ним перед камерою? Здається, що Україні вкрай потрібні ведучі з європейським, не європеоїдним обличчям, здатні створювати рейтингові передачі, що відповідають викликам і вимогам часу.

Лысенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун И.А.,
Квитницький М.В. Петраускас А.В., Разумов С.Н.

ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины»

Института археологии НАН Украины

Охранные исследования в Гатном на Киевщине

Лысенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун И.А., Квитницький М.В. Петраускас А.В., Разумов С.Н. **Охоронні дослідження в Гатному на Київщині.** Державним підприємством «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ були проведені охоронні дослідження на південно-західній околиці Києва між містом та с. Гатне Києво-Святошинського р-ну Київської обл. у зв'язку із запланованим тут житловим будівництвом. Роботи полягали в експертизі земельної ділянки; в результаті вдалося виявити та обстежити багатощарове поселення (фінальний палеоліт, неоліт, трипільська культура, доба середньої та пізньої бронзи, ранній залізний вік, черняхівська культура, давньоруський та пізньосередньовічний періоди). З'ясована площа пам'ятки, дана характеристика культурних нашарувань на її різних ділянках. Отримані внаслідок робіт речові знахідки представлені крем'яним інвентарем, ліпною та гончарною керамікою, виробами з каменю та заліза.

Lysenko S.D., Gaskevich D.L., Gotun I.A., Kvitnitskiy M.V., Petrauskas A.V., Razumov S.N. **Protective Research in Ghatne in Kyivschyna.** The state enterprise «Scientific and Research Center «Protective Archeology Service of Ukraine» of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of Ukraine has undertaken the protective research in the South-Western outskirts of Kyiv between the city and the village of Ghatne of Kyiv and Svjatoshyn Region in connection with the planned living building up there. The works came to the expertise of the land plot, resulting from which the multilayer settlement has been investigated (Paleolithic, Eneolithic, Trypilja Culture, Bronze Age, Early Stone Age, Chernyakhov Culture, Old Russian and Kozak Ages). The square of the memorial and characteristics of the cultural layers on its different plots have been established. The material extracted in result of the works is represented by siliceous inventory, ceramics of the mentioned periods (including the fragments of Byzantine amphora), individual findings (iron knives, nails, key, other pieces, slate spins).

Весной 2005 г. государственным предприятием «Научно-исследовательский центр «Охранная археологическая служба Украины»» Института археологии НАН Украины были проведены охранные исследования на юго-западной окраине Киева между городом и с. Гатное Киево-Святошинского р-на в связи с запланированным тут жилищным строительством. Работа заключалась в экспертизе земельного участка площадью 48 га. На этой территории выявлен многослойный памятник, получивший шифр **ГАТНОЕ-2 (ур. Цыганское Болото)**¹ (рис. 1).

Исследованная площадь расположена к северо-востоку от села. Занимает пологий склон черноземной равнины правого и левого берега р. Гатенки (левый приток р. Вита – правый приток Днепра), а также правый и левый берег ее правого притока. Участок мелиорирован, в прошлом – заболочен. Обследованная площадь может быть разделена на 4 неравномерных участка:

участок 1 – на правом берегу р. Гатенки к востоку от ул. Петровского;

участок 2 – на правом берегу Гатенки, между правым притоком р. Гатенки и ул. Петровского;

участок 3 – на левом берегу р. Гатенки;

участок 4 – на правом берегу правого притока р. Гатенки;

На участках 1, 2 и 3 были заложены поисковые траншеи с целью установления мощности культурного слоя. Во всех траншеях отмечается высокий уровень грунтовых вод. Во время исследования площади, отводимой под застройку,

¹Многослойное поселение Гатное-1 расположено в ур. Добрый Дуб в северо-западной части села.

по насыщенности подъемного материала и культурного слоя были выделены:

– сильно насыщенные массивы (обозначены на рис. 1 крестиком) – подлежат сплошному археологическому исследованию в случае приватизации, до ее проведения; в случае долгосрочной аренды – необходимо проведение раскопок под котлованы построек и заключение охранных договоров или выведение из зоны строительства;

– слабо насыщенные массивы (обозначены на рис. 1 точкой) – могут быть переданы в аренду; любые земляные работы могут проводиться только под контролем специалистов-археологов;

– массивы, где археологические материалы не выявлены и которые могут быть приватизированы под застройку (на рис. 1 не заштрихованы).

Участок 1. В прошлом – пахотное поле. Поверхность весьма холмистая. Центр поля представляет собой заболоченное «блюще»; здесь расположен дренажный колодец. С северо-запада на юго-восток участок разделен линией железных столбиков. К югу от этих столбиков, между столбиками и рекой на всем поле с разной степенью интенсивности зафиксирован подъемный материал (**ГАТНОЕ-2А**). Вдоль линии столбиков в центре участка, вдоль северной границы участка и через центр северной половины участка были заложены три линии траншей. Однако культурный слой удалось проследить только в южной линии траншей и в крайней восточной траншее центральной линии.

Наибольшая интенсивность подъемного материала обнаружена на возвышении, перереза-

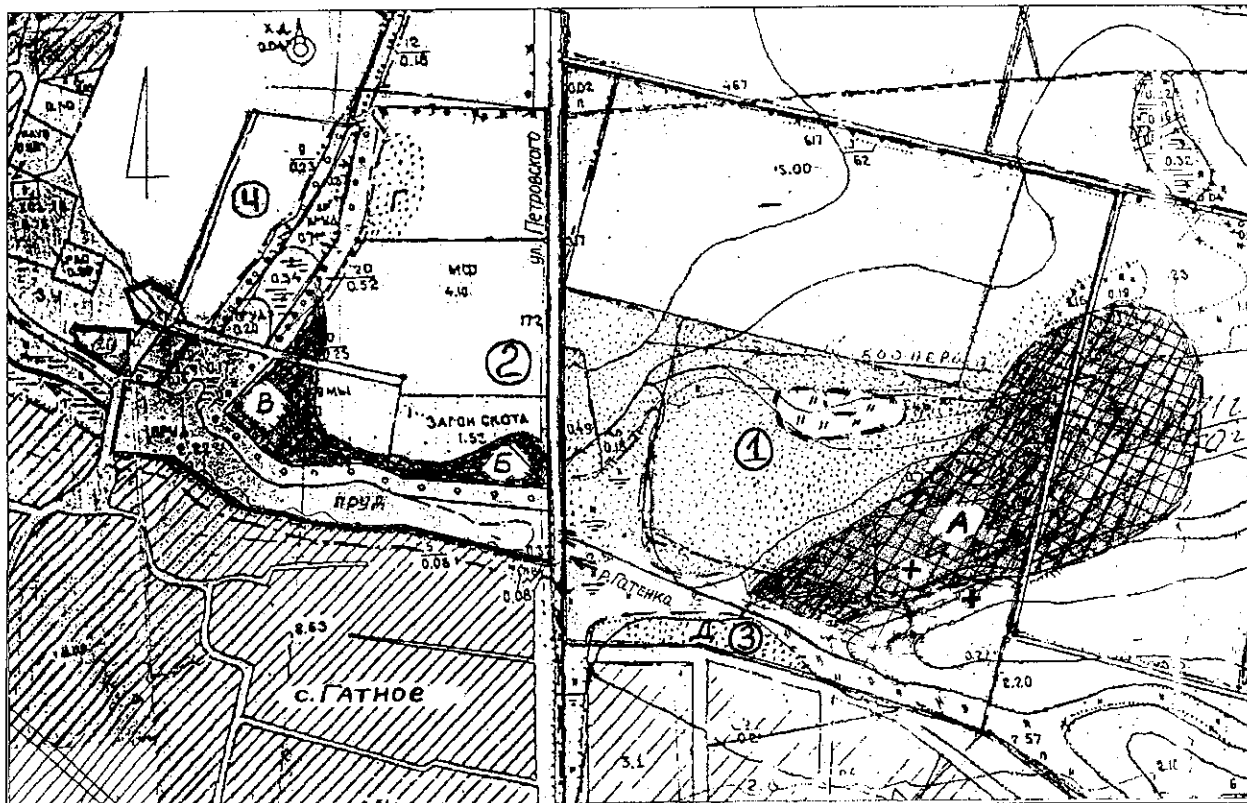

Рис.1. Гатное-2. Ситуационный план расположения участков памятника

ющем юго-восточный угол участка. Возвышение тянется от берега реки примерно с середины участка в направлении серого дома на уже застроенной площади за пределами обследуемых 48 га. С северо-запада и юго-востока возвышение ограничено заболоченными в прошлом низинками. Культурный слой продолжается на восток и за пределами 48 га (рис. 1).

Находки представлены изделиями из кремня эпохи финального палеолита–мезолита, фрагментами лепной керамики трипольской культуры, эпохи поздней бронзы и раннего железного века; гончарной керамикой древнерусского и постмонгольского времени, периода позднего средневековья. Среди индивидуальных находок более позднего времени: 2 шиферных пряслица, кресальный кремь, железные пряжка, фрагмент удила, нож, оковка ведра, гвозди. В южной части возвышения вдоль склона обнаружены человеческие кости (несколько взрослых; ребенок) – вероятно, распахиваемый могильник древнерусского времени или периода позднего средневековья. Кости зафиксированы также в обрыве берега (места концентрации находок кости на рис. 1 обозначены крестами).

Среди кремневых изделий финального палеолита–мезолита, найденных в пункте Гатное-2А, следует назвать следующие.

1) Наконечник стрелы свидерского типа, изготовленный на пластине, снятой с двухплощадочного одностороннего нуклеуса встречного скалывания (рис. 2, 1). На проксимальном

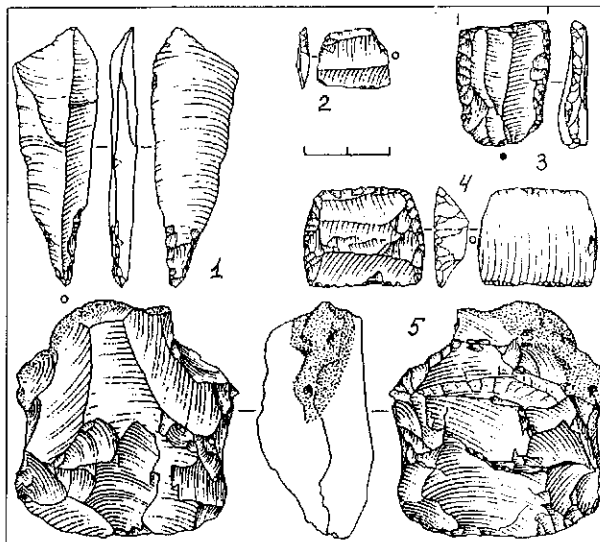

Рис.2. Гатное-2. Кремневые орудия

конце сформирован черешок, чуть выделенный с дорсальной стороны крутой краевой ретушью и подправленный с вентральной стороны плоскими сколами. Дистальный конец заготовки, имеющий естественную заостренность, специально не обрабатывался. Кремь серый полупрозрачный с белыми вкраплениями (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья). Орудие имеет многочисленные аналогии как в инвентаре свидерской культуры финального

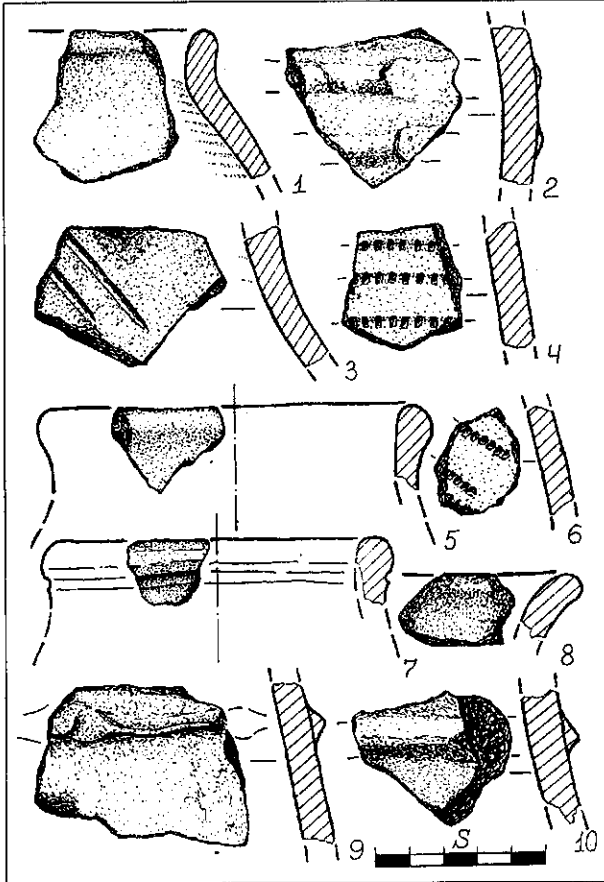

Рис.3. Гатное-2. Керамика энеолита – бронзового века

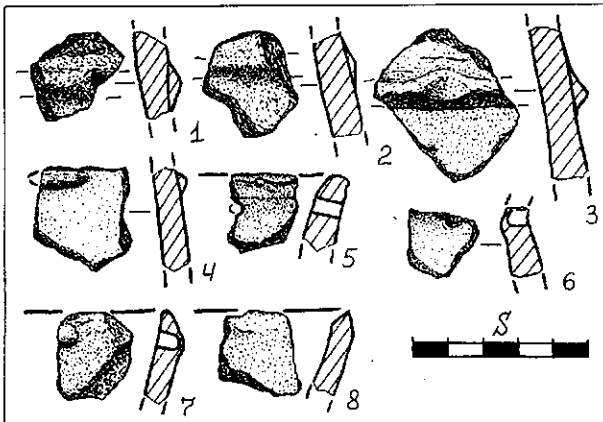

Рис.4. Гатное-2. Керамика периода поздней бронзы – начала раннего железного века

палеолита, так и в материалах кудлаевской мезолитической культуры.

2) Клиноподобное орудие (рис. 2, 5) на большом отщепе низкокачественного непрозрачного валунного кремня серо-желтого цвета (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья). Имеет массивный обушок с первичной коркой, на поверхности которой заметны следы ударов. Противоположный край представляет естественно заостренное лезвие с заломами и раковинистыми сколами. Имеет широкую

датировку в пределах финального палеолита – неолита.

3) Отщеп со следами использования. Кремь серый полупрозрачный (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья). Часть острого естественного края имеет мелкую ретушь утилизации.

4) Отщеп со следами использования. Кремь низкокачественный непрозрачный серо-желтый (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья). Часть острого естественного края имеет мелкую ретушь утилизации.

5) Отщеп со следами использования. Кремь серый непрозрачный с красной подкоркой (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья). Два небольших по длине участка острого естественного края покрыты мелкой ретушью утилизации.

6) Мелкий обломок непрозрачного серо-желтого кремня (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья) без следов использования.

7) Мелкий обломок обожженного кремня.

8) Большой обломок низкокачественного непрозрачного кремня серого цвета со следами использования в виде отдельных сколов и заполированности на некоторых участках острых краев.

В пункте Гатное-2А обнаружены остатки стоянки периода финального палеолита-мезолита. Обращает внимание использование исключительно местного кремня и значительная степень утилизации названного кремневого сырья – все изделия, за исключением мелких обломков, имеют следы использования. Место расположения памятника является нехарактерным как для свидерской, так и для кудлаевской культуры. В обследуемом регионе их стоянки обычно связаны с краями сложенных песками дюнных возвышений и боровых террас рек и озер северной, полесской части Киевщины, а также долины Днестра несколько южнее Киева.

Трипольская культура представлена в пункте Гатное-2А фрагментами венчика и стенки кратеров периода Триполье В-II или С-I (рис. 3, 3, 8). Кроме того, найдены мелкие невыразительные фрагменты хорошо отмученной столовой керамики трипольской культуры.

К эпохе бронзы – раннему железному веку относятся несколько десятков невыразительных фрагментов стенок лепной керамики. Среди диагностичных фрагментов можно назвать следующие.

1) Фрагмент сосуда бабинского типа, орнаментированный горизонтальными налепными валиками (рис. 3, 2).

2) Фрагмент сосуда сосницкого типа (?) с примесью песка в тесте, орнаментированный наклонными отрезками в виде «колючей проволоки» (?) (рис. 3, 6).

3) Фрагменты венчиков тюльпановидных сосудов тшинецкого типа средних размеров (рис. 3, 5, 7); один из сосудов украшен под венчиком горизонтальными желобками.

4) Фрагменты стенок сосудов белогрудовского типа (рис. 3, 9-10; 4, 1-3), орнаментиро-

ванных гладкими и расчлененными пальцевыми вдавлениями валиками.

5) Венчик сосуда белогородовско-чернолесского типа с поясом сквозных отверстий (рис. 4, 5).

6) Плечико сосуда с горизонтальным на-

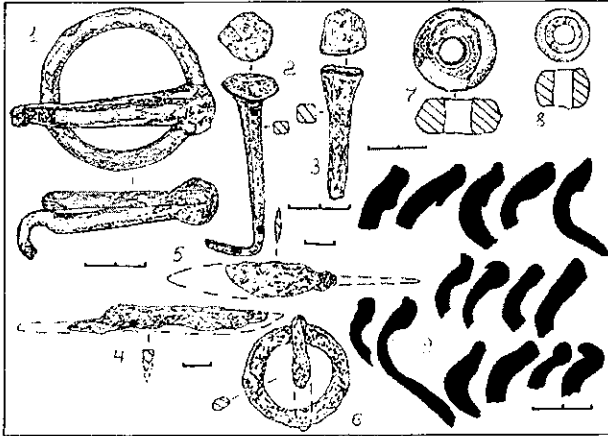

Рис.5. Гатное-2. Материалы древнерусского времени

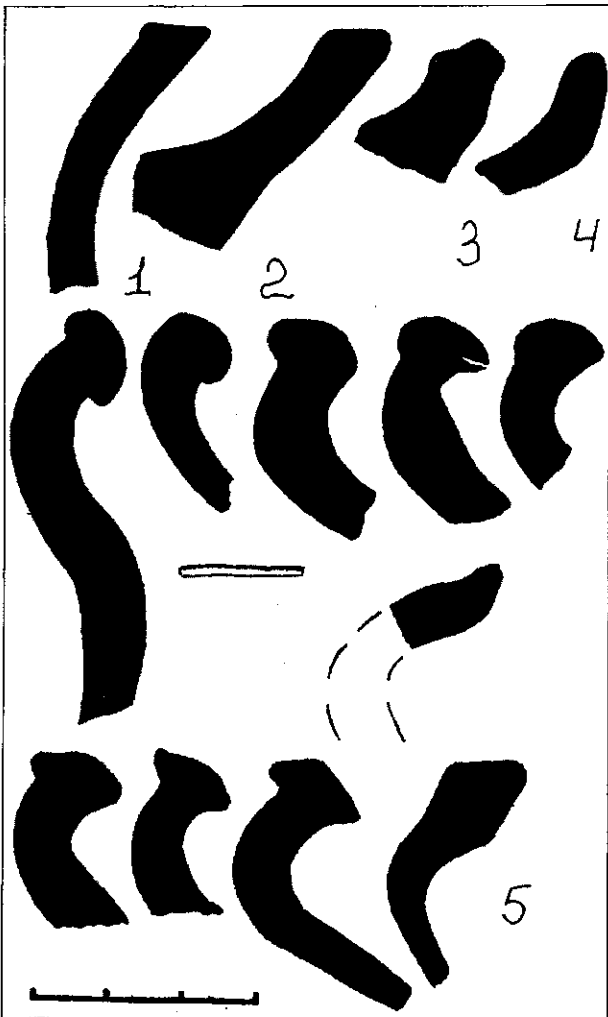

Рис.6. Гатное-2. Керамика периода позднего средневековья

лепом (рис. 4, 4). Сосуд может быть отнесен к белогородовско-чернолесскому горизонту.

7) Фрагменты сосудов раннего железного века милоградского (?) типа (рис. 4, 6-8) с «жемчужинами».

Наибольшее количество находок на поселении относится ко II тыс. н.э. Собранный керамика древнерусского и позднесредневекового времени представлена стеночками, доньшками и венчиками горшков второй половины XI – первой половины XII вв., XIV-XV вв. и XVII-XVIII вв.

Наиболее часто встречаемыми на площади памятника были фрагменты посуды второй половины XI – первой половины XII вв. (рис. 5, 9). Среди них выделяются венчики манжетовидной формы, комбинированные – с манжетом и валиком по внутреннему краю, со срезанным манжетом, «Г»-образной в профиле формы и, собственно, с закраиной по внутреннему краю. К этому времени следует также отнести находки шиферных пряслиц, наконечника стрелы, железного ножа с выделенным упором в месте перехода черенка в клинок, а также железную пряжку и звено от удила (рис. 5, 1-8).

Периодом Киевской Руси или позднего средневековья, наиболее вероятно, датируется также найденный на площади поселения Гатное-2А «кресальный» кремень, представляющий собой нуклеидный обломок качественного темно-серого полупрозрачного кремня, все грани которого имеют характерную забитость вследствие добывания огня.

Литовско-польское время представлено фрагментом миски и обломками посуды со слабо выраженной шейкой и массивными слабо отогнутыми венчиками (рис. 6, 4-5).

Ко времени XVII-XVIII вв. относятся одиночные находки стенок и венчиков серозадымленной керамики с изредка встречаемой росписью красной краской (рис. 6, 1-3).

Точная датировка найденного могильника, исходя из подъемного материала, проблематична; вместе с этим, учитывая, что в месте распространения костей просматривались следы жилой застройки XI-XV вв., можем предположить датировку погребений временем не ранее XIV-XV вв.

Участок 2. Большая часть участка находится под строениями молочной фермы, буртами и свалкой отходов. В южной части участка расположены памятники Гатное-2В и 2Б.

ГАТНОЕ-2Б занимает правый берег р. Гатнянка к западу от ул. Петровского. На поверхности и в шурфах обнаружены материалы эпохи мезо-неолита, средней и поздней бронзы, раннего железного века, черняховской культуры, казачьего времени.

Периодом неолита, вероятно, может быть продатирована найденная в шурфе недалеко от воды трапеция (?) – средневысокая на медиальной обломке пластины шириной 1,5 см (рис. 2, 2). Огранка пластины параллельная. Крутой ретушью покрыта только половина длины одного излома заготовки. С противоположного излома на дор-

сальную поверхность нанесено несколько плоских сколов. Кремень серый полупрозрачный (вероятно, с территории Киево-Житомирского Полесья).

Изделие, по-видимому, относится к днепродонецкой культуре периода неолита. В пользу этого свидетельствует как характер использования заготовки и применение при изготовлении трапеции плоского подтесывания, так и локализация находки у самой воды. Однако отсутствие тут других неолитических изделий не позволяет однозначно утверждать наличие неолитической стоянки. Не следует забывать, что чаще всего трапеции использовались для оснащения острия дистанционного метательного оружия – стрел и дротиков, а значит, применялись во время охоты и могли быть утеряны далеко за пределами поселений. С другой стороны, отдельные сугубо «поселенческие» изделия мезо-неолитического времени в аналогичных топографических условиях уже были обнаружены в долине р. Вита на памятниках Тарасовка-2 (миниатюрный подокруглый скребок на отщепе) и Вита Почтовая-3 (резец на отщепе) (Лисенко, Гаскевич 1996-1997/21, 4-25).

Среди материалов эпохи средней бронзы следует выделить венчик кухонного сосуда среднеднепровской культуры, внутренняя поверхность которого покрыта характерными расчесами гребенкой (рис. 3, 1). К тшинецкому культурному кругу относится стенка сосуда сосницкого типа, орнаментированная горизонтальными отпечатками «колючей проволоки» (рис. 3, 4); датируется, вероятно, серединой II тыс. до н.э. (горизонт МП-II или III). Черняховская культура представлена фрагментами столовой миски, найденными в шурфе, заложенном недалеко от края берега.

ГАТНОЕ-2В занимает мыс правого берега р. Гатенки, образованный впадением в нее правого притока. Большая часть памятника находится под фруктовым садом. Кроме того, находки обнаружены за дорогой, проходящей через дамбу к северу от сада. Материал представлен преимущественно фрагментами лепных стенок эпохи поздней бронзы – раннего железного века, а также фрагментами гончарных сосудов древнерусского времени и периода позднего средневековья. Найденны два изделия из кремня периода энеолита и позднего средневековья.

1) Проксимальный обломок широкой ретушированной пластины. Полукрутая оттачивающая ретушь нанесена на оба края заготовки с дорсальной стороны (рис. 2, 3). Кремень качественный темно-серого цвета (вероятно, из месторождений Волинско-Подольской возвышенности). Характерный блеск части сколов может свидетельствовать, что их нанесли после того, как изделие было подвержено термической обработке (нагревание). Про это говорит и незначительный розовый оттенок кремня, заметный при его просвечивании. Датируется энеолитом (трипольская культура).

2) Ружейный кремень (рис. 2, 4). Имеет вид средневысокой симметричной трапеции, изготовленной на медиальном обломке широкой от-

жимной пластины толщиной 0,8 см. Оба слома заготовки немного выпуклые, ретушированные: один – крутой, второй – полукрутой ретушью. Мелкая ретушь присутствует и на краях пластины – на одном с вентральной, а на другой – с дорсальной стороны. Кремень качественный полупрозрачного серого цвета с белыми включениями (вероятно, происходит с территории Волинско-Подольской возвышенности). Датируется периодом позднего средневековья. Не исключено вторичное использование пластины эпохи энеолита.

Обращает на себя внимание использование обитателями трипольского поселения высококачественного кремневого сырья, которое происходит с Волини или Поднестровья. Возможно, оно попадало на поселение в виде заготовок или готовых изделий, о чем свидетельствует отсутствие находок отходов производства. Не исключено, что местные средневековые обитатели использовали найденные тут кремневые изделия энеолитического времени для изготовления ружейных кремней и добытия огня.

В среднем течении правого притока Гатенки, на ее левом берегу, в северной части участка 2, расположен памятник **ГАТНОЕ-2Г**, отмеченный в препринте В.А. Петрашенко и В.К. Козюбы (Петрашенко, Козюба 1993, 8, п.4, рис. 1:4; 2, 1). На поверхности обнаружены единичные стенки лепных сосудов эпохи поздней бронзы – раннего железного века. Находки встречаются вдоль берега на полосе шириной до 30 м. Поверхность памятника сильно повреждена и на значительной площади засыпана поздними отвалами. При зачистке перекопов культурный слой не обнаружен.

Участок 3. На левом берегу р. Гатенки, между берегом и массивом частной застройки на поверхности собрано незначительное количество фрагментов лепных сосудов эпохи поздней бронзы – раннего железного века (**ГАТНОЕ-2Д**).

Участок 4. Параллельно берегу была заложена линия поисковых траншей. Участок оказался перекрытым слоем мусора мощностью от 0,5 до 1 м. К северу от участка, на огородах встречаются единичные находки древнерусского времени и периода позднего средневековья. На самом участке археологические материалы в зачистке траншей и на поверхности не обнаружены.

Предварительные исследования показали, что памятники Гатное-2А, 2Б, 2В являются перспективными для проведения здесь до начала строительных работ стационарных археологических исследований (раскопок).

Литература

Лисенко С.Д., Гаскевич Д.Л. Звіт про розвідки на Київщині в 1996-1997 роках // Лисенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун І.А., Лисенко С.С. Звіт про роботи в Київській обл. в 1996-1997 роках // НА ІА НАНУ. 1996-1997/21.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. Київ. 1993.

Лысенко С.Д.*, Лысенко С.С.*, Матвишина Ж.Н.**,
Пархоменко А.Г.**, Литвинова Л.В.*, Гаскевич Д.Л.*, Балко А.И.***

*Институт археологии НАН Украины

** Институт географии НАН Украины

***Киевский национальный университет им. Т.Шевченко

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2005 г.

У 2005 р. на могильнику Малополовецкое-3 розкрито 1636 м² (з 1993 по 2005 рр. – 13466 м²); досліджено 12 поховань доби бронзи – раннього залізного віку (№ 147-158); 3 розчленування доби пізньої бронзи, 4 випростаних поховання доби пізньої бронзи – ранньоскіфського часу та 5 кремацій ранньоскіфського часу. Фахівцями Інституту географії НАНУ проведені дослідження палеоґрунтів пам'ятки. Продовжені дослідження інших пам'яток Малополовецького археологічного комплексу та прилеглої до нього території межиріччя Кам'янки та Роставиці.

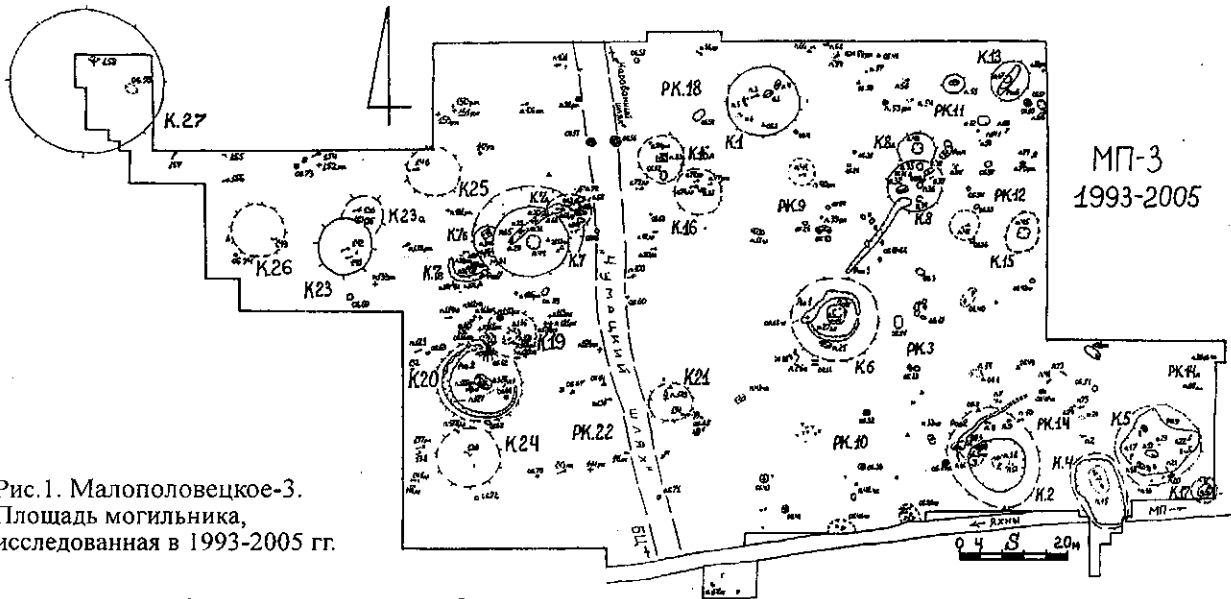

Рис. 1. Малополовецкое-3. Площадь могильника, досліджена в 1993-2005 гг.

1. В 2005 г. были продолжены работы на могильнике Малополовецкое-3, расположенном в Фастовском р-не Киевской обл. (см. АДУ и АБУ за 1993-2004 гг.). Исследованная за период 1993-2005 гг. площадь составила 13466 м². Северо-восточный угол раскопа расположен: N49°54.956'; E29°46.289' [замеры координат проведены К.М. Бондарь]. Среди раскопанных объектов: 158 погребений, 8 ровиков, 75 прочих объектов. В 2005 г. работы велись в западной части могильника; вскрыто 1636 м², выявлено 12 погребений и 3 прочих объекта (рис. 1). Антропологические определения произведены Л.В. Литвиновой.

ПОГРЕБЕНИЕ №147 [МП-D]. Кремация. Расположено на площади могильника к северо-востоку от К.25 (кв. ЯЮ/23.зап). Диаметр скопления 0,2 м; глубина залегания костей 0,8 м (разнос костей на площади до 1,5 м в диаметре). В скоплении обнаружены очень мелкие фрагменты черепа и длинных костей (ребенок, возраст не определен). Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №148 [МП-III – МП-D]. Труположение (рис.2, б). Расположено под западной частью возвышения, выделенного в К.25 (кв. ЯЯ/29-30.зап); диаметр возвышения

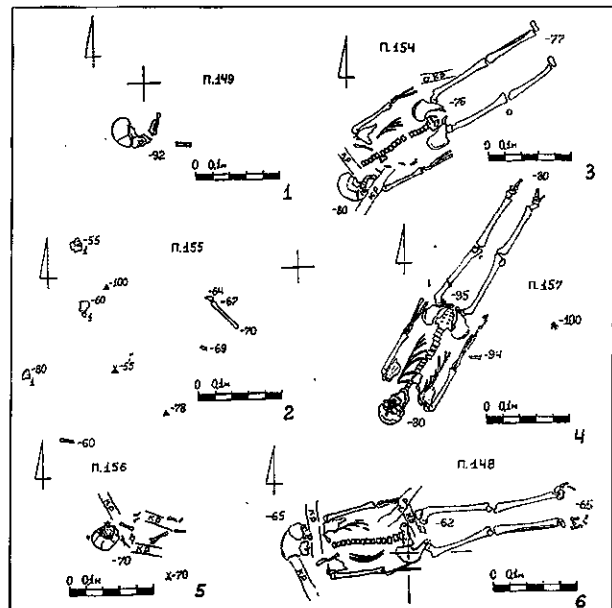

Рис.2. Малополовецкое-3. Безынвентарные демембрации и труположения эпохи поздней бронзы – начала раннего железного века, исследованные в 2005 г.

(по нивелировке бровок траншей) около 10 м, высота – 0,1 м. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,65 м. Скелет (мужчина, 40-45 лет) лежал вытянуто на спине головой на запад-юго-запад (265°). Руки вытянуты вдоль корпуса; череп развернут лицом к левому плечу. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №149 [МП-II-IV]. Демембрация, кефалотафия (рис. 2, 1). Расположено в юго-восточной части К.26 (кв. Ж/42-43.зап). В этой части могильника при нивелировке бровок траншей прослеживается незначительное возвышение диаметром около 12 м, высотой до 0,1 м. На глубине 0,92 м от СП лежала левая половина свода черепа (мужчина, 40-45 лет), внутренней стороной вниз, темечком на юго-запад, лицевым отделом на юго-восток. К востоку от черепа, подбородком на север, зубами на восток находилась левая половина нижней челюсти, которую перекрывала ключица. В 0,15 м на восток от черепа найдены обломки плечевой кости. Погребение безынвентарное. Не исключено, что с погребением связан объект №74.

ПОГРЕБЕНИЕ №150 [МП-D]. Кремация (собака?). Расположено на площади могильника к северу от К.25 (кв. ЯЧ/26.зап), в 0,35 м на север от погребения №151. Диаметр скопления 0,15 м; глубина залегания костей 0,64 м, мощность скопления 0,04 м. Фрагменты костей преимущественно очень мелкие; среди диагностических костей – фрагменты черепа (в т.ч. глазница), фрагменты трубчатых костей, фаланга пальца животного (собаки?). Последняя находилась в центре скопления. Погребение безынвентарное. Не исключено, что погребение №150 является сопутствующим погребению №151 захоронением домашнего животного.

ПОГРЕБЕНИЕ №151 [МП-D]. Кремация. Расположено на площади могильника к северу от К.25 (кв. ЯШ/26.зап). Диаметр скопления 0,4×0,45 м; глубина залегания костей 0,65 м, мощность скопления 0,1 м. В скоплении обнаружены мелкие фрагменты черепа и костей верхних и нижних конечностей (пол не определен, *adultus*). Обломки костей были разложены в определенном порядке. Сверху скопление перекрывали относительно крупные фрагменты черепа. В центре скопления находился фрагмент диафиза бедренной кости, возможно, со следами обработки. Погребение безынвентарное. Среди человеческих костей обнаружен фрагмент *зуба животного* (собака?).

ПОГРЕБЕНИЕ №152 [МП-D]. Кремация. Расположено на площади могильника между К.25 и К.27 (кв. ЯЯ/38.зап). Кремация разрушена кротовинами; глубина залегания костей 0,5-0,55 м. В скоплении обнаружены очень мелкие обломки длинных костей (пол не определен, взрослый). Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №153 [МП-D]. Кремация. Расположено на площади могильника к северу от К.25

(кв. ЯШ/27.зап). Диаметр скопления 0,6 м; глубина залегания костей 0,68 м, мощность скопления 0,08 м. В скоплении обнаружены очень мелкие обломки черепа и длинных костей (пол не определен, *adultus*). Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №154 [МП-III – МП-D]. Труположение (рис. 2, 3). Расположено на площади могильника между К.25 и К.27 (кв. ЯЮ/38-39.зап). Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,76-0,8 м. Скелет (женщина, 50-55 лет) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (240°). Руки вытянуты вдоль корпуса; череп развернут лицом к правому плечу. Погребение безынвентарное. Не исключено, что с погребением связаны остатки ритуального кострища (объект №73).

ПОГРЕБЕНИЕ №155 [МП-II-IV]. Демембрация (рис. 2, 2). Расположено на площади могильника между К.26 и К.27 (кв. ЯЯ-ЯЮ/47.зап). На глубине 0,55-0,8 м от СП найдены мелкие обломки черепа, фрагмент плечевой кости (ребенок, *infantilis-II*). Плечевая кость лежала практически горизонтально на глубине 0,67-0,7 м от СП, что позволяет рассматривать эту глубину в качестве уровня захоронения. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №156 [МП-III – МП-D]. Труположение (рис. 2, 5). Расположено на площади могильника между К.26 и К.27 (кв. А/47.зап). Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,7 м. Погребение сильно растащено землероями. Скелет (ребенок, не более 18 месяцев) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (250°). Руки вытянуты вдоль корпуса (?); череп развернут лицом к ногам. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №157 [МП-III – МП-D]. Труположение (рис. 2, 4). Расположено на площади могильника между К.26 и К.27 (кв. ЯЮ/51-52.зап). Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,8-0,95 м. Скелет (мужчина, 25-30 лет) лежал вытянуто на спине головой на юг-юго-запад (212°). Руки вытянуты вдоль корпуса; череп развернут лицом вверх. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ №158 [МП-III-V]. Демембрация (рис. 3, 1). Расположено под центром возвышения К.27 (кв. ЯУ/57-58.зап). Возвышение занимает край ровного участка плато, хорошо прослеживается как визуально, так и при нивелиции поверхности; диаметр около 25 м, высота около 0,15 м. На глубине 0,45-0,5 м от СП находилось скопление больших обожженных фрагментов зернотерок. По форме скопление напоминает низкий равносторонний треугольник, направленный вершиной на юг, в направлении переправы. По крайней мере, на одном камне, на верхней поверхности зафиксированы следы шлифовки вследствие использования (рис. 3, 1-1). Непосредственно над зернотерками, на глубине 0,3-0,35 м лежали фрагменты человеческих костей: обломки костей верхних и нижних конеч-

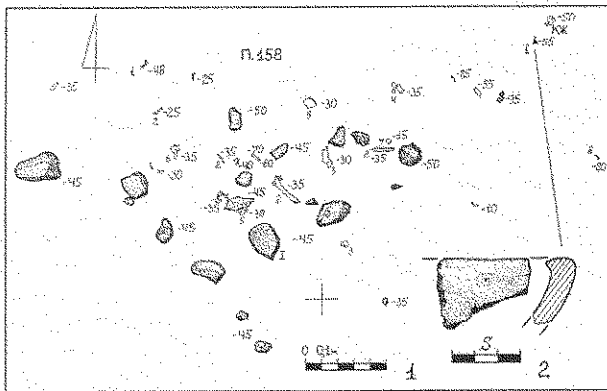

Рис.3. Малополовецьке-3. Погребення 158 – демембрація над скопленням обожжених фрагментів зернотерок

ностей, кости стопы, позвонки, ребра, коленная чашечка (часть костей были выворочена плугом и найдена в пахотном слое). В северо-западной части скопления на глубине 0,48 м подбородком на восток стоял фрагмент нижней челюсти человека. В восточной части скопления найден фрагмент венчика большой миски (рис. 3, 1-И, 2). Среди человеческих костей обнаружено 6 фрагментов костей животных: 1 – основная пястная КРС, 1 – плечевая КРС, 3 – компакта длиной трубчатой домашнего копытного, 1 – правая лопатка свиньи [определение В.Б. Панковского].

ОБЪЕКТ № 73 [МП-III – МП-D]. Прокал. Расположен в 3 м на юго-запад (240°) от черепа погребения №154 (кв. ЯЯ/40.зап), продолжая условную линию, проведенную через скелет. Диаметр 0,6 м. Глубина залегания верхней поверхности прокала 0,3 м от СП; мощность прокала до 0,04 м. Расположение объекта позволяет предполагать, что это остатки ритуального кострища, связанного с погребением № 154.

ОБЪЕКТ № 74 [МП-III-IV]. Большая конкреция житомирского кремня. Найдена в юго-западной части К.26 (кв. 3/46.зап), в 7 м на запад-юго-запад от погребения № 149, на глубине 0,61 м. Диаметр конкреции до 18 см. На разных участках имеются пробные сколы, на одном торце сформирована ударная площадка [определение С.Н. Разумова]. В 2,8 м на север-северо-запад от конкреции, на одном с ней уровне (кв. Ж/47.зап; глубина от СП 0,63 м); в 8 м на запад от погребения № 149, горизонтально лежал обломок *кремневого рубящего орудия* (рис.4); ориентировано обушком на восток. Орудие было также изготовлено из серого житомирского кремня. На отдельных участках сохранились следы шлифовки. Вероятно, после поломки тесла или топор было переоформлено в долото, о чем свидетельствует забитость на обушке. Затем орудие было вновь сломано и выброшено. Относится к периоду ранней бронзы [определение С.Н. Разумова]. Позднее обломок орудия был использован в эпоху поздней бронзы, видимо, в ритуальных целях.

ОБЪЕКТ № 75 [МП-III-V]. Яма. Расположена в юго-восточной части К.27 (ЯЦ-ЯХ/55-56.зап), в 4 м на юго-восток от погребения №158. Подовальной формы, 3,2×1,8 м, ориентирована запад-северо-запад – восток-юго-восток; контуры размыты. Глубина около 0,95 м от СП; уровень фиксации 0,45 м.

2. Палеоантропологический материал

(табл.) из могильника Малополовецьке-3 (исследования 2005 года) представлен 11 скелетами различной сохранности, относящимися к трем хронологическим периодам. Антропологическая коллекция состоит из 3 детских скелетов, 3 – мужских и 2 – женских скелетов, в 3 случаях пол не определен. Половозрастные определения и сохранность материала представлены в табл. Возраст определен в 4 случаях достаточно точно – с 5-летним интервалом, в 4 случаях – в широком возрастном интервале (возможный или зрелый), в 2 случаях возраст не определен из-за значительной фрагментарности материала. Определение пола и возраста проводилось с учетом морфологических особенностей мужских и женских скелетов по общепринятой в палеоантропологии программе (Алексеев, Дебец 1964).

На 2 скелетах (погребения 151 и 158) обнаружены следы обработки кости. В погребении 151 (кремация) обнаружен небольшой фрагмент диафиза бедренной кости, возможно, один край диафиза обработан и слегка заполирован (?). В погребении 158 (скелет расчленен) следы обработки кости обнаружены на небольшом фрагменте нижней челюсти.

3. В 2005 г. на могильнике были проведены **палеопедагогические исследования**. В квадрате 3/35.зап была исследована восточная бровка. Квадрат находится в центре прослеженного возвышения курганного комплекса 23. Возвышение отмечено в кв.Д-К/34-38.зап; современная высота 0,1 м; диаметр 10 м. Под возвышением в 2004 г. были обнаружены 2 погребения: №140 [МП-I ?] и №142 [МП-III – МП-D ?]. В расчистке прослежены две почвы, нижняя из которых развита на светлых карбонатных лессовидных суглинках (рис.5). В нижней части нижней почвы очень много кротовин, поэтому она не похожа на лесс, а представляет собой кротовинный горизонт с чередованием темных окрашенных гумусом и светлых пятен из лессового материала.

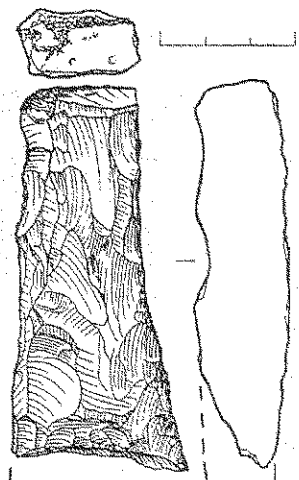

Рис.4. Малополовецьке-3. Объект 74. Обломок кремневого топора

Таблица

Палеоантропологический материал из могильника Малополовецкое-3 (2005)

№ п.п	№ погр.	Пол	Возраст	Состав и сохранность материала
1	147	Реб.-подр.	Не опред.	Очень мелкие фрагменты черепа и длинных костей
2	148	Мужчина	40-45 лет	Фрагменты черепа, кости верхних и нижних конечностей
3	149	Мужчина	40-45 лет	Крупн.ф-ты черепа, обломки плечевой кости и ключицы
4	151	Не определ.	<i>Adultus</i>	Очень мелк. ф-ты черепа и костей верх. и нижн. конечност.
5	152	Не определ.	Взрослый	Очень мелкие обломки длинных костей
6	153	Не определ.	<i>Adultus</i>	Очень мелкие обломки черепа и длинных костей
7	154	Женщина	50-55 лет	Крупные ф-ты черепа, кости верх. и нижн. конечност.
8	155	Ребенок	<i>Infantilis-II</i>	Мелкие обломки черепа, фрагмент плечевой кости
9	156	Ребенок	≤18 мес.	Фрагменты черепа, кости верхних и нижних конечностей
10	157	Мужчина	25-30 лет	Обломки черепа, кости верхних и нижних конечностей, кости таза, лопатки, ребра, позвонки
11	158	Женщина?	<i>Maturus</i>	Ф-нт нижней челюсти, мелкие ф-ты черепа и костей верх. и нижн. конечност., кости стопы, позвонки, ребра, коленная чашечка

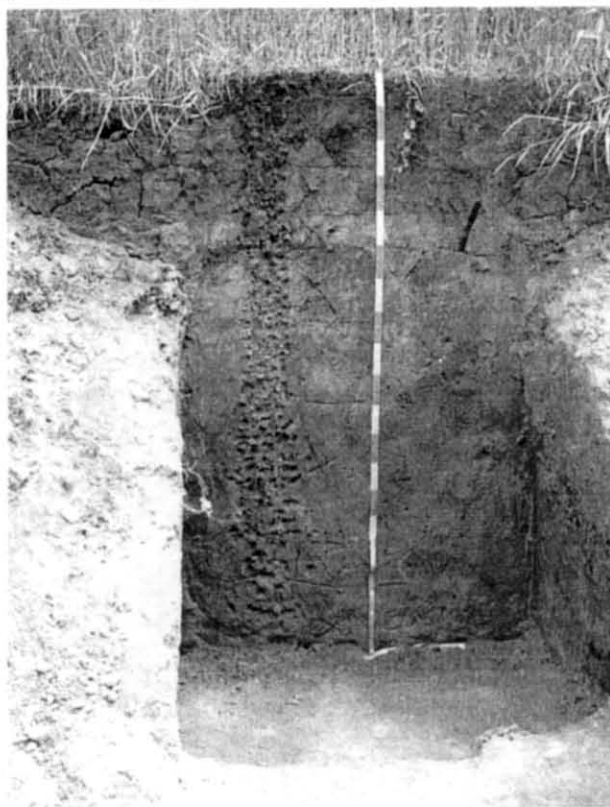

Рис.5. Малополовецкое-3. Расчистка палеопочв в центре К.23 (квадрат З/35.зап)

Почва 2 – верхняя – 0,0-0,52 м – с сокращенным профилем, развитая под разнотравно-злаковыми ассоциациями; похожа на чернозем обыкновенный, аккумулятивный, без признаков вылуговывания с мицеллярно-карбонатными формами CaCO_3 . Почва под гумусным горизонтом настолько порита кротовинами, что нижняя почва проявляется фрагментами. Верхняя почва налагается на нижнюю и вместе они формируют профиль чернозема мицеллярно-карбонатного, среднегумусированного,

аккумулятивного. В верхней почве прослежены следующие горизонты.

Ндерн – 0,0-0,07 м – дернина от корней злаковых растений, уплотненный, между корнями материал коричнево-темно-серый до черного, пылеватый легкий суглинок. Переход постепенный, по уменьшению корней растений, граница ровная.

Н – 0,07-0,28 м – темно-серый до черного, слабо уплотненный, комковато-зернистый, с четкой структурой, образованной деятельностью червей, интенсивно гумусированный, с корнями растений, песчано-пылеватый легкий суглинок, много червороин, копролитов, переход постепенный, заметный по наличию палевого оттенка.

Нр – 0,28-0,42 м – темно-серый с палевым оттенком, более светлый от вышележащего, крупнокомковато-зернистый, четко структурированный, много корней растений, копролитов, слабо уплотненный, песчано-пылеватый, легко-средне суглинистый. Переход постепенный по цвету, появлением мицеллярных карбонатов, большей распушенностью материала, граница четкая с наплывами гумуса.

Phk – 0,42-0,52 м – серовато-палевый, неоднородно окрашенный, с палевыми и серыми гумусными пятнами, наплывами, песчано-пылеватый легкий суглинок. Структура зернисто-комковатая, переход постепенный с волнистой границей, заметной по появлению палевой окраски.

Почва 1 – нижняя – 0,52-2,2 м. Имеет такие генетические горизонты.

Н(рк) – 0,52-0,74 м – выражен фрагментарно, между отдельными темными фрагментами кротовины с лессовым материалом; горизонт с признаками активной фаунистической деятельности. Верхняя граница волнистая. Материал палево-серо-буроватый, слабо уплотненный, рыхлый, зернисто-комковатый, с нестойкими структурными отдельностями. Порошистый, пропитанный карбонатами в виде мицелия по ходам растений,

песчано-пылеватый суглинок. Пестроватый вследствие наличия червороин и копролитов с темно-серым и палевым заполнением.

Нрк – 0,74–1,0 м – палево-серый, но усиливаются палевые тона окраски с наплывами гумуса, интенсивно перерытый кротовинами, что и создает неоднородность окраски. Кротовины – до 10 см в диаметре, заполнены материалом верхней почвы – темно-серым (гумусного горизонта), палево-коричнево-серым и светлым лессовидным материалом. Это кротовинный горизонт верхнего чернозема. Много червороин, светлых и темных копролитов, заметна пропитка карбонатами и его видимыми формами в виде мицелия по ходам растений, рыхлыми формами по сколам структурных отдельностей; пронизанный корнями растений. Переход постепенный по усилению палевой окраски.

Р(н)к – 1,0–1,5 м – серовато-палевый, рыхлый, комковато-зернистый, неоднородный по окраске из-за значительного количества кротовин с темным заполнением. Много червороин с темно-серым и палевым наполнением, встречаются копролиты. Это кротовинный горизонт. Карбонаты встречаются по всему горизонту в виде пропитки, мучнистых рыхлых выделений и мицелия по ходам растений, присутствуют тонкие корни растений, к низу материал постепенно осветляется. Переход постепенный по уменьшению карбонатов.

Р(нк) – 1,5–1,7 м – палевый, сероватый легкий суглинок, перерытый кротовинами с серым и палевым материалом, мелкими ходами насекомых, неоднородный по окраске.

Рк – 1,7–2,2 м – выражено палевый, с палево-серыми кротовинами (до 6–7 см в диаметре), заполненными палево-серым материалом и копролитами, черный и светло-палевый материал по червороинам.

Еще 2 расчистки были поставлены на площади ритуального комплекса 22 в юго-западной части раскопа, к югу от курганных комплексов 21 и 24 предыдущих лет (Матвійшина, Пархоменко, Лисенко 2005, 28–32). Здесь в 2005 г. вскрыта полоса площадью 400 м², на которой не обнаружено ни одного погребения. Слой насыщен слабо. На площади комплекса встречаются находки эпохи средней и поздней бронзы, раннескифского времени, черняховской культуры, древнерусского и позднесредневекового периодов. Согласно имеющимся материалам, уровень дневной поверхности одного из периодов эпохи бронзы в данной части могильника может соответствовать 0,8–0,85 м (на такой глубине найдены горизонтально большие фрагменты трубчатых костей животных в квадратах АГ/12–13.зап – в 17 м на восток-северо-восток от расчистки 1; в этих и прилегающих квадратах в слое на разных глубинах концентрируются фрагменты керамики бабинского типа.).

Расчистка №1 (рис. 6). Расположена в ква-

драте АЕ/21.зап; исследована северная бровка. Как и в квадрате З/35.зап, здесь прослеживаются две почвы – верхняя и нижняя, разделенные белесой полосой. К востоку от расчистки 1, в расчистке 2, белесый горизонт, разделяющий две почвы, исчезает и они сливаются в одну, образуя профиль чернозема.

Почва 2 – верхняя – 0,0–0,4 м. Имеет такие генетические горизонты.

Ндерн – 0,00–0,05 м – темно-серый до черного, уплотненный, комковато-зернистый, со значительным количеством корней растений.

Н – 0,05–0,25 м – рыхлый, комковато-зернистый, пронизанный корнями растений, с червороинами и копролитами, песчано-пылевато-легкосуглинистый; переход заметный по окраске, нижняя граница достаточно резкая, ровная. Возможно, этот материал насыпной.

Нрк – 0,25–0,4 м – в виде белесой полосы с карбонатами, палево-серый, рыхлый, много червороин, копролитов, присутствуют кротовины, во влажной расчистке – серый, без видимых форм карбонатов, которые проявляются только в сухой расчистке, пронизанный корнями растений, комковато-зернистый, песчано-пылевато-легкосуглинистый. Верхняя граница мелкозапывная, нижняя – резкая, выделяется по цвету, переход заметен по потемнению окраски.

Почва 1 – нижняя – 0,4–1,9 м. Имеет такие генетические горизонты.

Н – 0,4–0,66 м – темно-серый, более темный и рыхлый, чем *Нрк* верхней почвы, грязно-серый,

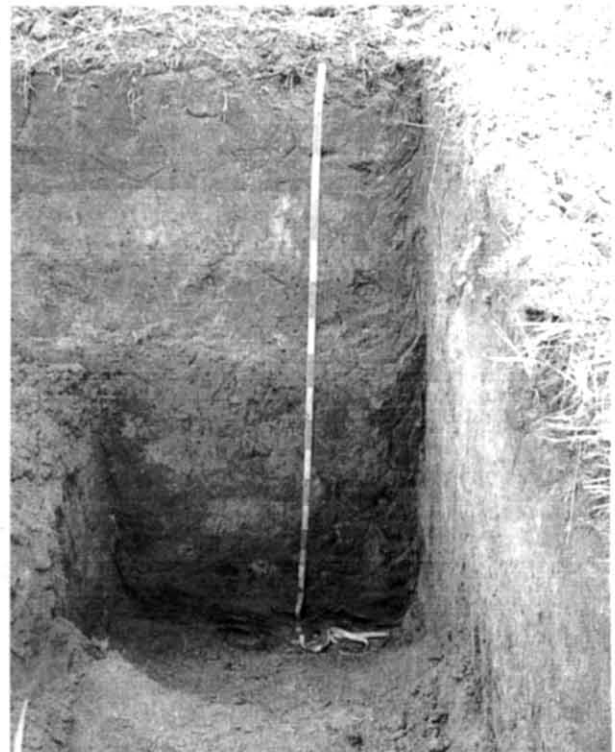

Рис. 6. Малополовецкое-3. Расчистка палеопочв на площади РК.22 (квадрат АЕ/21.зап)

неоднородно окрашенный, верхняя граница по сухой стенке достаточно ровная, нижняя — обозначена карбонатами, интенсивно перерыв кротовинами, землероями, много червороин, копролитов, рыхлый, песчано-пылевато-легкосуглинистый, много кротовин с палевым материалом, без видимых форм карбонатов, граница резкая, ровная.

H+Pк — 0,66-0,7 м — белесая полоса с карбонатами, неоднородно окрашенный, чередование палевых и серых прослоек, нечеткая слоистость, нижняя граница резкая. Материал лессовидный, комковато-порошистый.

Нр — 0,7-0,9 м — палево-серый, к низу светлеет, с большим количеством кротовин, червороин, представляет собой кротовинный горизонт верхней почвы, комковато-порошистый, пылевато-песчаный, легкий суглинок, переход постепенный по осветлению окраски и уменьшению количества кротовин.

P(h)к — 0,9-1,1 м — серовато-палевый, неоднородно окрашенный в связи с наличием кротовинами, осветляется к низу, комковато-порошистый с червороинами и копролитами, кротовины с палевым и светло-серым материалом.

Pк — 1,1-1,9 м — серовато-палевый, к низу светлеет и становится более однородным, уменьшается количество кротовин.

Расчетка №2. Расположена в кв. АЕ/19, зап, к востоку от предыдущей. Тут наблюдаем соединение верхней и нижней почв, рассмотренных выше. В профиле прослежены такие генетические горизонты.

Ндерн — 0,0-0,05 м — плотный, темно-серый до черного, рыхлый во влажном состоянии, присутствуют корни растений.

Н — 0,05-0,2 м — песчано-пылеватый уплотненный легкий суглинок, комковато-зернистый.

Нр — 0,2-0,5 м — темносерый, к низу светлеет, рыхлый песчано-пылеватый легкий суглинок с отдельными кротовинами и червороинами. Переход и граница постепенные, прослеживаются по появлению палевого оттенка.

Ph — 0,5-0,7 м — палево-серый, рыхлый, комковатый, с корнями растений, червороинами, песчаный легкий суглинок.

Phк — 0,7-0,8 м — серовато-палевый, рыхлый, легкий суглинок, с многочисленными червороинами и копролитами, переход постепенный по окраске и карбонатам.

Pк — 0,8-1,0 м — палевый, рыхлый, более светлый от расположенного выше, присутствуют кротовины, червороины, комковатый.

Почва — **чернозем мицеллярно-карбонатный** на лессах.

КОММЕНТАРИИ. В разрезе 1 как одна, так и вторая почвы имеют резкие горизонтальные прямые границы; возможно, что в этом разрезе почвы разделены насыпными отложениями. Верхняя почва — однородно окрашенная без кротовин. Ее материал сильно перемешанный. Светлая прослойка — идентична прослойке, отмечавшейся в приведенной выше расчетке в квадрате 3/35.зап, значительно светлее гумусного горизонта с мелкозатечным переходом. И в верхней и в нижней почве хорошо

прослеживается кротовинный горизонт. Если оценить почву, то она похожа на аккумулятивный типичный чернозем, но не исключено, что это различные стадии ее формирования. Нижняя почва развитая, похожа на **типичный чернозем**, насыщена артефактами. Судя по строению профиля, она развивалась **во влажных условиях северной лесостепи**. Верхняя почва похожа на **чернозем обыкновенный**, который отражает **иссушение климата**. Обе почвы — пылевато-песчаные легкосуглинистые. Несмотря на расположение на расстоянии, характеры разрезов в квадратах 3/35.зап и АЕ/21.зап похожи по строению. Нижние почвы — типичные легкосуглинистые черноземы, насыщенные артефактами, которые встречаются по всему почвенному профилю.

При сравнении профилей расчисток в квадратах 3/35.зап и АЕ/21.зап обращает на себя внимание еще один момент. Мощность верхней почвы 2 в кв. 3/35.зап — 0,52 м, в кв. АЕ/21.зап — 0,4 м. В первом случае выше нижней почвы 1 добавляется прослойка суглинка Phк (0,42-0,52 м). Мощность этой прослойки — 0,1 м — соответствует прослеженной при нивелиации относительно прилегающей поверхности поля высоты возвышения над погребениями №140 и 142 (остатки насыпи?).

Почвы, которые формировались в местах проживания человека, имеют более рыхлый состав и некоторую растянутость профиля за счет накопления дополнительной органической массы и отходов, накопление которых связано с деятельностью человека. Это отражено также в профилях рассмотренных нами почв. Нижняя почва 1 идентифицируется с современными типичными черноземами, которые в наше время развиваются в лесостепной зоне, являются карбонатными в переходных горизонтах и формируются в комплексе с серыми лесными почвами в условиях северной лесостепи. Вероятно то, что на этой территории были распространены как широколиственные леса, так и территории луговой степи. Почвы были плодородными и пригодными для сельскохозяйственного использования. Об определенной залесенности территории в рассматриваемый период говорит и то, что в пределах нижней почвы в разные годы было найдено несколько раковин больших виноградных улиток (*Helix*) (Лысенко, Лысенко Св., Журавлев 1999, 121) (в 2005 г. такая улитка найдена на глубине 0,7 м к северу от К.23, в кв. А/39.зап).

Почва 2, отделенная светлой полосой от нижней почвы, отражает условия дальнейшего остепнения климата. Климат стал теплее, но и более континентальным (сероцветный гумус, высокое расположение карбонатов). Эта почва развивалась при активной деятельности почвенной фауны (кроты), существование которой в чрезмерно увлажненных условиях невозможно. В то же время, не менее активная деятельность червей привела к формированию качественной структуры почвы, что способствовало активизации ее использования. В том, что почвы северной лесостепи сохранили свое

плодородие в условиях иссушения климата конца суббореала, вероятно кроится разгадка повышенной концентрации здесь поселений в белогрудовское время, когда в степной зоне Украины, в ареале белозерской культуры, количество поселений резко сокращается.

4. Кроме раскопок на могильнике Малополовецкое-3 в 2005 г. также были проведены земляные работы на ряде других памятников Малополовецкого археологического комплекса: кургане Могила Лядвига (Малополовецкое-5; вскрыто 35 м²) [результаты предварительных исследований Могила Лядвига представлены в отдельной статье в настоящем сборнике] и могильнике (?) Малополовецкое-17 (вскрыто 26 м²).

МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-17. Памятник расположен к северу от могильника Малополовецкое-3, за древней сухой балкой; к западу от поселения Малополовецкое 2Б. Здесь на самом краю балки на поверхности поля было прослежено возвышение (объект 1). Высота возвышения около 0,3 м от поверхности поля, диаметр – до 10 м. Через центр возвышения была заложена поисковая траншея, 102 м, ориентированная по линии север-юг; с востока к траншее была сделана прирезка 3×2 м. Под возвышением на глубине 0,4–1,05 м от СП обнаружено 6 фрагментов лепной керамики эпохи поздней бронзы: один фрагмент орнаментирован поясом несквозных круглых ямок, диаметром около 3 мм. На прилегающих к возвышению участках поля какие-либо находки отсутствуют. Предположительно, объект относится к горизонту МП-V и представляет собой кенотафный курган (не исключено также, что центр насыпи вследствие распашки несколько сместился к востоку и погребение находится к западу или северо-западу от ее современного центра).

5. Кроме исследований ближней периферии Малополовецкого могильника, было также продолжено изучение дальней периферии Малополовецкого археологического комплекса, охватывающей междуречье рек Каменка и Росавица – левых притоков р. Рось. С.Д. Лысенко и Д.Л. Гаскевичем была проведена разведка вдоль «Чумацкого Шляха» по маршруту Белая Церковь (устье Каменки) – Пищики – Краснолесы – Малополовецкое. В устье Каменки находится гранитный карьер, обнажения гранита здесь практически выходят на поверхность (были отобраны образцы камня). Выявлено 2 памятника археологии, получившие наименование Пищики-1 и Краснолесы-2.

ПИЩИКИ-1. Поселение [период позднего средневековья]. Расположено в 2 км на запад от северной окраины села и моста, через который проходит трасса Пищики-Великополовецкое. Занимает мыс, образованный безымянным ручьем (правый приток Каменки) и его левым притоком, а также левый берег ручья от мыса до леса над ставком. Площадь распространения находок ≈500×50 м; концентрируются преимущественно на самом мысу. Находки представлены фрагментами гончарной керамики периода позднего средневековья.

КРАСНОЛЕСЫ-1. Поселение [период поздней бронзы – ранний железный век, черняховская культура]. Расположено к югу от хутора с. Краснолесы, который находится к востоку от села. Занимает пологий склон правого берега обводненной балки (правый приток безымянного ручья – правый приток Суботи – правый приток Каменки – левый приток Роси – правый приток Днепра). Площадь распространения находок около 200×70 м. Находки представлены фрагментами лепной и гончарной керамики указанных периодов.

Обращает на себя внимание то, что памятников эпохи бронзы – раннего железного века на рассматриваемом участке правобережья р. Каменка практически не обнаружено (ранее на этой территории было выявлено 2 поселения: Краснолесы-1, расположенное на северо-западной околице с. Магомедов, Абашина, Солтис 2003, 74), и Малая Михайловка-1, расположенное на мысу, образованном впадением ручья, текущего от с. Краснолесы в р. Суботь (Кравченко, Петраускене, Максимов В. 1992/178). Та же ситуация зафиксирована и при исследовании ручья (правый приток Каменки), протекающего к северу от Малополовецкого археологического комплекса между сс. Малополовецкое и Кожанка. Учитывая концентрацию памятников эпохи бронзы – р.ж.в. у сс. Малополовецкое и Яхны, в верхнем течении р. Суботь, не исключено, что отсутствие памятников к северу и югу от МАК отражает реальный характер заселения территории Северного Поросья. Возможно, МАК представляет собой реальное этнополитическое объединение населения 2 – начала I тыс. до н.э., отделенное «буферными зонами» от других синхронных группировок, тяготеющих к Каменке и Роставице (?).

Литература

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Кравченко Н.М., Петраускене Л.В., Максимов В.В. Отчет о раскопках многослойного поселения Малополовецкое-2 (с. Малополовецкое Фастовского р-на Киевской обл.) и памятников черняховской культуры могильника Обухов-Іа и поселения Обухов-І в 1992 г. // НА ИА НАНУ. 1992/178.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Журавлев О.П. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г. // АБУ 1998-1999 рр. Київ. 1999.

Магомедов Б.В., Абашина Н.С., Солтис О.Б. Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта / Серія «Археологічна карта Київщини». Київ, 2003.

Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Палеопедологічне вивчення голоценових відкладів археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я (на прикладі Малополовецького археологічного комплексу) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Херсон. 2005.

Лысенко С.Д.*, Матвишина Ж.Н.**, Пархоменко А.Г.**,
Бондарь К.М.***, Тимофеева Ж.Б.****, Балко А.И.***

*Институт археологии НАН Украины

** Институт географии НАН Украины

***Киевский национальный университет им.Т.Шевченко

****Государственная геологическая служба Украины

Предварительные исследования могилы Лядвига

У 2005 р. Фастівською археологічною експедицією було проведено попереднє комплексне вивчення залишків кургану Могила Лядвига. Зафіксовано наявність двох насипів: доби бронзи та більш пізнього часу – ймовірно, початку раннього залізного віку. Фахівцями Інституту географії НАНУ та кафедри геофізики Київського національного університету проведені дослідження палеоґрунтів пам'ятки та їх магнітної сприйнятливості.

1. Курган «Могила Лядвига» [епоха бронзи – ранній залізний век (3-1 тыс. до н.э.)] розположен на пахотном полі в 2 км на юг от восточной околицы правобережной части с. Кожанка (Зубари), в 1,6 км на северо-запад от с. Малополовецкое, при пересечении двух лесополос (рис.1). В северо-восточной части насыпи установлен геодезический знак (227,2 м от Балтики; согласно карте съемки 1932, 39, 48 гг., обновленной в 1974 г., кв. М-35-84 «Сквира» – 227,8 м). В настоящий момент земли, на которых расположен курган, арендуются СТОВ «Перемога» (с. Малополовецкое).

Могила Лядвига находится на самом водоразделе между правым безымянным притоком р. Каменка (левый приток Роси – правый приток Днепра) и левым безымянным притоком р. Суботь (правый приток Каменки). В 100 м к югу от кургана проходит «Караванный шлях». Кур-

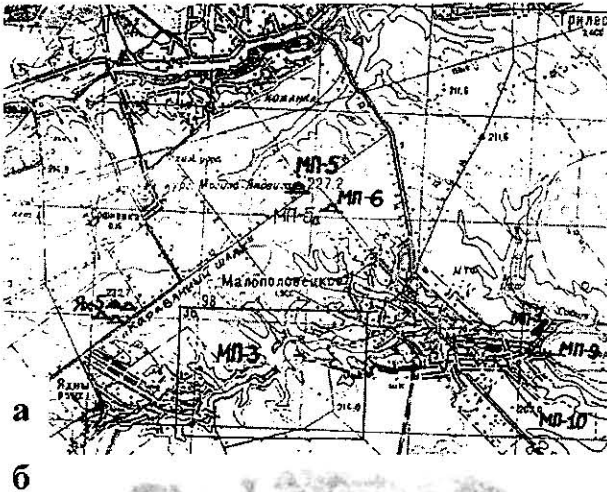

Рис.1. Могила Лядвига (Малополовецкое-5) в системе памятников Малополовецкого археологического комплекса. а) – карта; б) – вид с востока, фото С.Д. Лысенко

ган, видимо, входил в единое курганное поле вместе с курганом Малополовецкое-6 (0,7 км на юго-восток от Лядвига), курганной группой Яхны-5 (Стэп; 4 км на юго-запад) и курганно-грунтовым могильником Малополовецкое-3 (3,1-3,4 км на юго-юго-запад).

Диаметр Могилы Лядвига около 90 м [промеры М.П. Кучеры]. Высота могла достигать 10-12 м. Максимальная высота останца кургана в месте, где установлен геодезический знак – до 7 м над полем; высота прочих останцов по периметру кургана 2-3 м, ширина их основания 15-25 м. Через центр и западную половину кургана проходит широкая, шириной до 30 м, неровная траншея, ориентированная практически по линии север-юг (рис. 2 а). На северном и южном краю траншеи останцы максимально понижаются, образуя удобный въезд для телеги (вероятно, именно так курган и раскапывался, по методике характерной для XIX в.). В центре насыпи наблюдается затекшая яма – видимо, место, где искали (нашли?) основное погребение.

В настоящее время курган засажен деревьями (посажены в 60-х годах XX в.); это, а также геодезический знак, избавляет курган от распашки. Однако на поверхности останца зафиксировано много относительно свежих грабительских перекопов глубиной до 1 м.

Могила Лядвига известна в литературе с середины 19 в.; первоначально упоминается как «городище Ядвига» (Фундуклей 1848, 24; Grabowskij 1850, 67; Антонович 1895, 47). То, что насыпь представляет собой не валы городища, а раскопанный большой курган окончательно было установлено в 1972 г. М.П. Кучерой (Кучера 1972/24, 21; Шендрик 1977, III). Центр насыпи, видимо, был разрыт не позднее XIX в. (Браницкими?), по предположению М.П. Кучеры – солдатами (Кучера 1972/24, 21). По рассказам жителей с. Яхны, курган также раскапывался грабителями при немцах, в 1942-1943 гг.

2. В 1995 и 2002 гг. курган был осмотрен сотрудниками Фастовской археологической экспедиции (уточнена привязка; фотофиксация) (Лысенко и др. 1995/20, 22-23; 2002, 15-16, фото XXIX-XXX; Лысенко 2004, 93-94). В 2005 г. в юго-восточной части кургана были заложены 4 траншеи (рис. 2б); общая вскрытая площадь составила 34 м². Высота останца в этом месте пре-

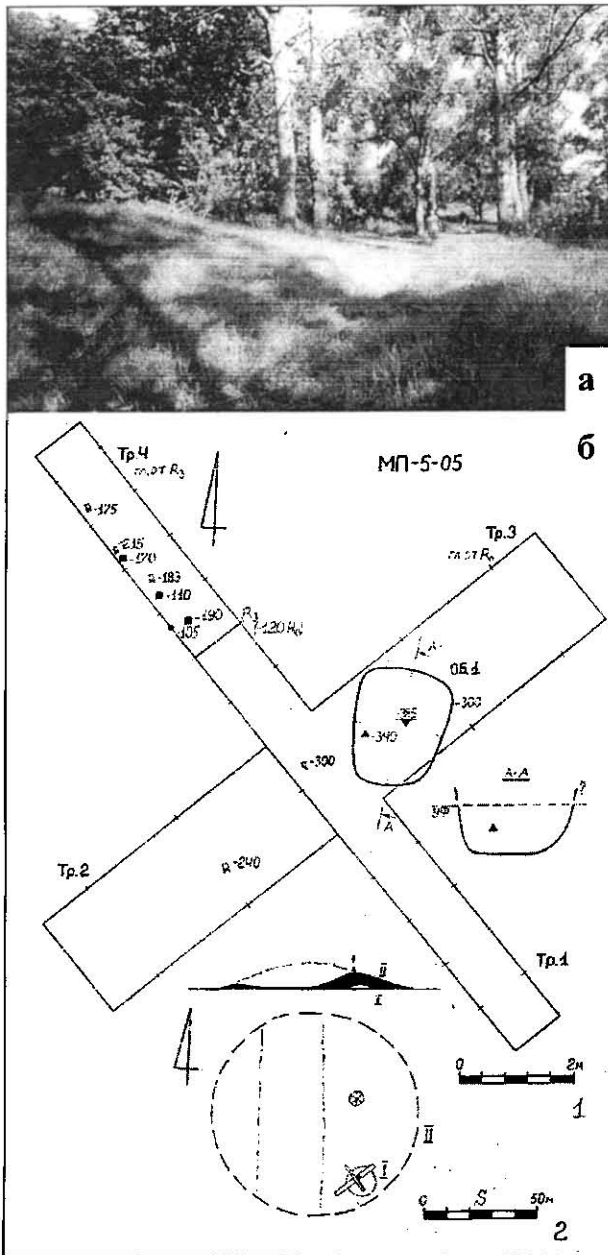

Рис.2. Могила Лядвига. а) – широкая траншея через центр кургана. Вид с севера. Фото С.Д. Лысенко; б) 1 – план раскопа 2005 г., план и разрез объекта 1; 2 – схематичный план кургана с нанесенным раскопом 2005 г. (I – курган эпохи бронзы; II – курган начала раннего железного века)

вышает 2 м над уровнем поля. Первоначальная цель исследований – выявление погребенной почвы для датировки кургана методом ^{14}C .

Траншея 1 перерезает наивысшую часть останца в этом месте кургана. Размеры 9×1 м, ориентирована ЮВ-СЗ; нумерация квадратов с ЮВ на СЗ. Траншея вскрыта на глубину 3,4 м от R_0 , местами до 4 м. В разрезе зафиксирована древняя поверхность, а также остатки двух разновременных насыпей; зачерчена

северо-восточная бровка (рис. 3). Древняя поверхность зафиксирована на глубине около 3 м от R_0 . Верхний горизонт древней поверхности в виде слоистой прослойки мощностью около 3 см (выкид из ямы?) наиболее четко зафиксирован в центральной части траншеи (рис. 4.). На древней поверхности в кв.7, на глубине 3 м от R_0 , найден *обломок кремня* (рис. 5, 3).

Насыпь I [эпоха бронзы (?), МП-I – МП-II (1800-1500 cal. BC) ?] сформирована на горизонтально залегающей древней голоценовой почве, куполообразная, сложена гумусным и гумусно-элювиальным горизонтами с кусками дернины. Выделяется более светлой окраской, нежели перекрывающая ее масса второй насыпи; граница резкая. Над внутренней насыпью хорошо развита более поздняя почва (луговая), более темная, чем лежащие выше и ниже. Мощность этой почвы по поверхности не одинакова, фрагментарна, в наивысшей точке кургана – до 1,1 м; без видимых форм карбонатов. Поверхность насыпи неровная. В верхней части прослеживается провал (связан с объектом 1 ?); северо-западная часть срезана при сооружении насыпи II. Сохранившаяся ширина насыпи I около 8 м, высота над ДП до 1,5 м.

Насыпь II [МП-D, 800-550 cal. BC ?] сложена из более темного, чем насыпь I материала. Перед ее насыпкой была срезана (?) северо-западная часть насыпи I и на глубину до 0,3 м прорезана древняя поверхность, образовав углубленную площадку в центральной части Могилы Лядвига (?). На поверхности внешней насыпи расположена хорошо сформированная черноземная почва с четкими мицеллярными карбонатами (мощность до 0,7 м).

Траншеи 2 и 3 были прирезаны крестообразно к траншее 1 через квадраты 6-7. Размеры каждой траншеи 5×2 м, ориентированы ЮЗ-СВ (228°-48°). В траншее 2 на глубине 2,4 м от R_0 , в верхней части насыпи I (?), найден фрагмент расколовшегося зуба крупного рогатого скота (?). В траншее 3, как раз напротив «провала» в насыпи I, обнаружен объект 1.

ОБЪЕКТ 1 (2005). Яма [МП-II, 1600-1500 cal. BC?]. Подтрапециевидной формы; ориентирована практически по линии С-Ю, с незначительным отклонением северной части к востоку (190°-10°). Размеры на уровне фиксации: длина 2,2 м, ширина в северной части 1,6 м, в южной – 1,2 м. Яма зафиксирована с глубины 3 м от R_0 ; перерезала слоистую прослойку древней поверхности. Глубина от ДП 0,85 м (3,85 м от R_0). Заполнение представляет собой темно-серый материал, по цвету не отличающийся от материала насыпи I. Не исключено, что яма перерезала насыпь I (?). Под западной стенкой ямы на глубине 0,4 м от ДП (3,4 м от R_0) найден маленький *фрагмент сосуда малополовецкого типа* (рис. 5, 1).

Интерпретация объекта может быть самой разнообразной. Либо мы имеем дело с кено-

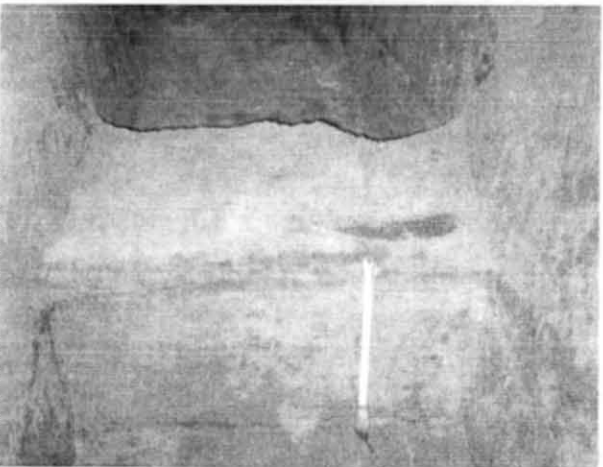
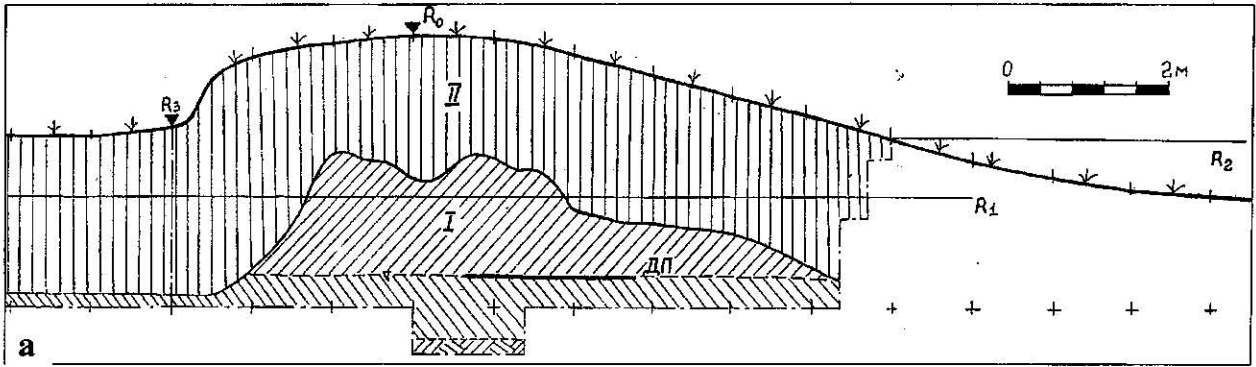

Рис. 4. Могила Лядвига. Слоистая прослойка в центре траншеи 1 на уровне древней поверхности

Рис. 3. Могила Лядвига. а) – северо-восточный профиль траншей 1 и 4. Выкопировка; б) – северо-восточный профиль траншеи 1. Фото С.Д. Лысенко

тафом, в объем которого постепенно просел центр кургана. Либо это впускной ритуальный (?) объект, прорезавший насыпь и засыпанный тем же материалом. Либо грабительская шахта, полностью уничтожившая центральное погребение и заполнившаяся постепенно оплывающей насыпью (?).

Траншея 4 продолжает траншею 1 в северо-западном направлении, к центру кургана. Размеры 5×1 м; нумерация квадратов с ЮВ на СЗ. Дневная поверхность в этой части кургана расположена на уровне -1,2 м от R_0 (R_2). На глубине 1,05-2,15 от R_2 найдены кусок каолина, 3 мелких фрагмента обожженных зернотопок, зуб быка и коня (?), *астргал мелкого рогатого скота* (рис. 5, 2); все находки найдены под юго-западной бровкой. Особо следует отметить находку астрагала непосредственно на границе срезанного суглинка и насыпи II.

На наш взгляд, к Могиле Лядвига имеют отношение *железные удила* (рис. 5, 4), найденные на поле примерно в 200 м на ЮЮВ от кургана. Не исключено, что удила происходили из средневекового погребения, впущенного в верхнюю часть кургана и разрушенного при «раскопках», и были вывезены на поле вместе с землей.

Сопоставляя размеры Могила Лядвига с рядом прочих больших курганов, тянущихся редкой цепью по водоразделу в направлении Киева (Переяславка – 11 м (Скорий 1990); Глеваха – 12 м (Тереножкин 1954)), мы можем предположить, что Лядвига (насыпь II) представляет собой аристократическое захоронение периода скифской архаики или протоскифского времени (Лысенко Св., Лысенко 1997, 33).

ОПИСАНИЕ НАХОДОК

1) Фрагмент стенки сосуда малополовецкого типа (рис. 5, 1) [Тр.3, об.1, гл.3,4 м от R_0]. Тесто с примесью мелкой дресвы, блесок слюды. Цвет пятнами серый, оранжевый. Внешняя поверхность рустирована: ошершавлена жидкой глиной по которой пальцами проглажены псевдовалики. Внутренняя поверхность тщательно заглажена;

местами проступают расчесы керамическим шпателем (?).

2) Астргал мелкого рогатого скота (рис. 5, 2) [Тр.4, кв.3, гл.2, 15 м от R₃].

3) Обломок кремня (рис. 5, 3) [Тр.1, кв.7, гл.3, 0 м от R₀]. Кремь плиточный, колотый; с двух сторон сохранилась желвачная корка. Обожжен, местами добела, на поверхности прослеживаются трещины. До попадания в огонь, видимо, был серый, прозрачный. Согласно определению Д.Л. Гаскевича, кремь привезен с Волыни или Днестра.

4) Железные удила, половина (рис. 5, 4). Найдены на поле примерно в 200 м на ЮЮВ от кургана. Удила двучастные, кольчатые. Стержень круглый в сечении, длина 82 мм. Кольцо овальное, подпрямоугольное в сечении, диаметром 37×28 мм. На конце стержня, в отверстие которого продето кольцо, четко прослеживается треугольный шип. Датировка не установлена (по предположению А.В. Скибы – гунского времени ?).

5) Фрагменты обожженных «зернотерок» из крупнозернистого камня серого цвета с красноватыми прожилками [Тр.4, кв.1, гл.1, 9 м от R₃; кв.2, гл.1, 1 м; кв.3, гл.1, 7 м]. Размеры (соответственно): 25×24×30, 44×35×10, 28×20×12 мм. На двух первых фрагментах сохранились пришифованные участки.

6) Зубы быка [Тр.2, гл.2, 4 м от R₀; Тр.4, кв.2, гл.1, 83 м от R₃].

7) Зуб коня [Тр.4, кв.4, гл.1, 75 м от R₃].

8) Кусок каолина [Тр.4, кв.1, гл.1, 05 м от R₃]. Диаметр до 5 см.

3. В 2005 г. были проведены *палеопедологические исследования* северо-восточной бровки траншеи 1 и фоновых почв к северу от кургана. С целью выявления изменчивости почв в зависимости от рельефа насыпи, на северо-восточной бровке траншеи 1 были произведены 3 расчистки: с внутреннего края, по центру и с внешнего края.

Расчистка №1 (рис. 6). Расположена с внутреннего, северо-западного края траншеи 1. Сверху вниз прослежены следующие слои (здесь и далее глубины залегания почвенных слоев приведены от современной поверхности).

Hd – 0,0–0,05 м – дернина травянистой растительности с обилием корней растений; темно-серый, с легким суглинистым заполнением. Переход прослеживается по уменьшению количества корней.

H – 0,05–0,3 м – коричнево-темно-серый до черного, рыхлый, песчано-пылевато-легкосуглинистый, с корнями растений, присутствуют копролиты. Структура зернистая, с плотными отдельностями. Переход по цвету постепенный (незначительное осветление окраски). Интенсивно гумусированный.

H(p) – 0,3–0,5 м – отличается от вышележащего более светлой окраской, появляется

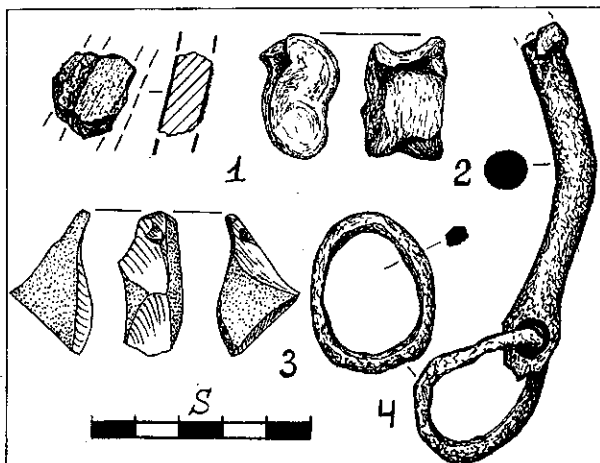

Рис. 5. Могила Лядвига: 1 – фрагмент сосуда малополовецкого типа из объекта 1; 2 – астргал МРС с площадки, перекрытой насыпью II; 3 – обломок обожженного кремня с погребенной поверхности под насыпью I; 4 – железные удила, найденные на поле в 200 м на ЮЮВ от кургана

сизоватость, буроватость. Рыхлый, интенсивно пронизанный корнями растений; много червоин, копролитов, формирующих его структуру. Темно-серый, легкосуглинистый, комковато-зернистый. Переход и граница постепенные, наблюдаемые по появлению карбонатов.

Phk – 0,5–0,74 м – серый, с легким буроватым оттенком, хорошо оструктуренный, рыхлый, однако несколько плотнее расположенного выше. Пронизан корнями растений, комковато-зернистый, с карбонатами в виде нечеткого мицелия и мелких выцветов. Сюда просачивается гумусированный материал.

P(h)k – 0,74–1,5 м – гумусированный материал насыпи. Очевидно сложенный дерниной и гумусным горизонтом с окружающей территории; перемешанный, слабо уплотненный, с отдельными корнями растений, большим количеством червоин. В некоторой мере сохраняет почвенную структуру. Присутствует незначительное количество мицелиарных карбонатов. Весь перерыв кротовинами, заполненными темным материалом. Переходит в черноземную почву; переход постепенный, без горизонта уплотнения, хорошо прослеживаемый по окраске, граница волнистая, неровная.

Почва 2 – 1,5–2,7 м – хорошо прослеживается луговая аккумулятивная почва, с большим количеством корней растений, оглеенная, темно-серая до черного, с сизоватым оттенком от оглеения, изменяется по мощности в зависимости от рельефа. Монолитная, без четких генетических горизонтов, только более коричневая в верхней части и черно-сизо-буроватая в нижней. Слабо опесчаненная, с включениями мучнистых карбонатов в виде отдельных пятен по всему профилю. Окраска почвы частично определяется гумусом, но в значительной сте-

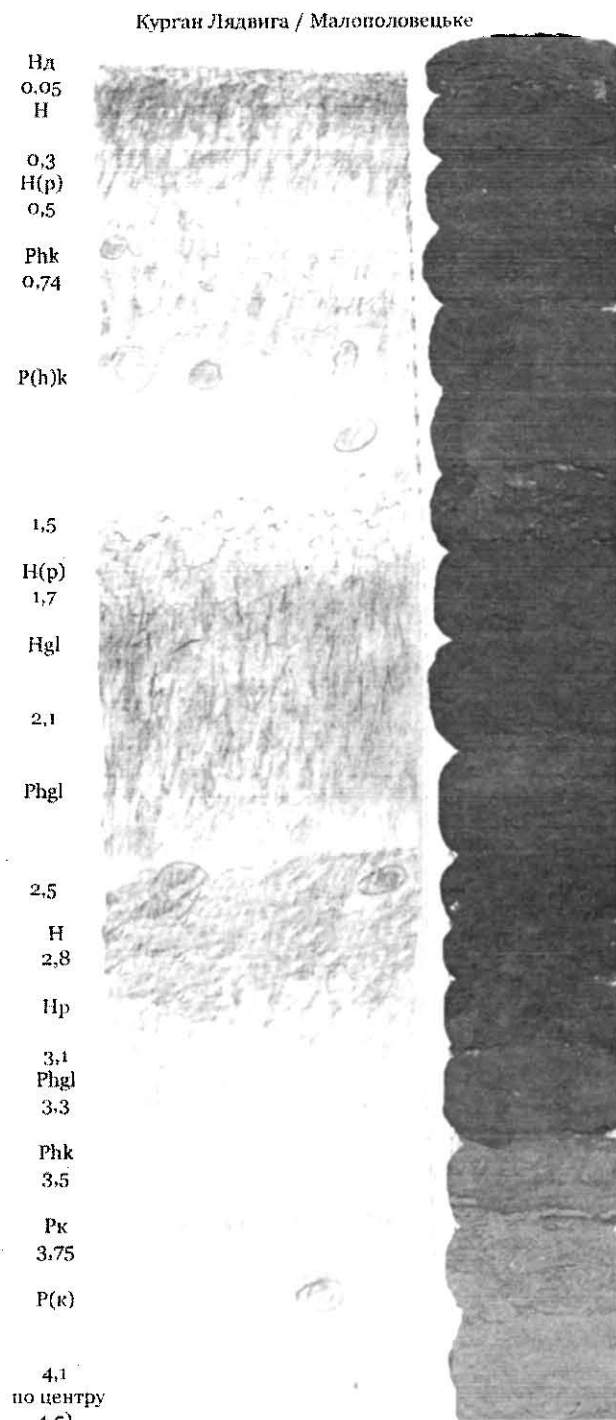

Рис. 6. Могила Лядвига. Расчистка №1

пени и растворимыми формами марганца (черные пятна); переувлажненная. В значительной степени условно можем выделить следующие горизонты.

H_p – 1,5-1,7 м – переходный к верхнему, верхняя граница волнистая. Определяется задержкой грунтовых вод, с отдельными более темными пятнами, выделением карбонатов в виде мицелия и мелких пятен. Материал бу-

ровато-темносерый с сизоватым оттенком от оглеения, увлажненный, уплотненный. Структура хорошо выраженная, комковато-зернистая. Ближе к верхней границе присутствуют пятна извести, к низу их количество уменьшается. В то же время усиливаются тона окраски, карбонаты по ходам растений. Много полуразложившихся корней растений, как в болоте. Переход постепенный. Материал: палевый – средний суглинок.

H_{gl} – 1,7-2,1 м – однородный по окраске, слабоуплотненный, буровато-серый, с нечеткими бурыми пятнами оксидов железа, пронизанный полусгнившими корнями растений, оглеенный; по всей толщине встречаются пятна карбонатов по корням растений; структура комковато-пластинчатая. Песчано-пылевато-легкосуглинистый. Переход виден по потемнению окраски.

Ph_{gl} – 2,1-2,5 м – в верхней части темносерый до черного, в нижней – сизо-серый, уплотненный, песчано-пылевато-легкосуглинистый, с обилием корней растений. Структура пластинчатая. Сизые пятна оглеения, черная прокраска марганцем, мелкие выделения мицеллярных карбонатов по корням растений. Переход постепенный по окраске; к низу материал светлеет.

Почва 3 – 2,5-4,1 м. В данной расчистке почва подобна чернозему обыкновенному, но с достаточно размытыми гумусными горизонтами, материал с отдельными кротовинами, много червороин, количество которых уменьшается к низу.

HE – 2,5-2,7 м – белесо-светло-серый до серого; по всему горизонтальному распространению прослежены прослойки более гумусированного материала; легкий по механическому составу, со значительным количеством кротовин. Достаточно рыхлый, горизонтально-пластинчатый, с обилием присыпки SiO_2 . Песчано-пылевато-легкосуглинистый, однако более легкий от расположенного выше. Возможно, это гумусо-элювиальный горизонт дерново-подзолистой почвы.

Eh – 2,7-2,8 м – более рыхлый, серовато-белесый, осветленный, нечетко-порошистый.

Ih_{gl} – 2,8-3,1 м – плотный, сизовато-бурый, плотнее расположенного выше, пластинчато-гороховатый, с крепкими структурными отдельностями, резко осветленный вниз. Нечетко выраженный илювиально-глеевый горизонт дерново-глеевой почвы.

Ph(gl) – 3,1-3,3 м – палево-светло-серый, во влажном состоянии уплотненный, с крупнокомковатыми отдельностями, пронизанный корнями растений, в значительной степени перерытый червороинами со светлым лесовым наполнением. Заметно много кротовин с темным материалом лежащего выше горизонта. Без видимых форм карбонатов, песчано-пылевато-среднесуглинистый, с нечеткой слоистостью, переход постепенный по окраске.

Phk – 3,3–3,5 м – серовато-палевый, с мицеллярными формами карбонатов; их количество увеличивается к низу.

Рк – 3,5–3,75 м – палевый, рыхлый, комковатый, с большим количеством карбонатов, слабо уплотненный, с легкими признаками увлажнения. Переход постепенный. В этом горизонте встречаются единичные кротовины с темным гумусным и более светлым лессовым материалом.

Р(к) – 3,75–4,1 м – палевый, однородный, количество карбонатов уменьшается к низу, более светлый, рыхлый, песчано-пылевато-легкосуглинистый.

Расчистка №2 (рис. 7). Расположена по центру северо-восточной бровки траншеи 1.

Нд – 0,0–0,05 м – дернина с корнями растений.

Н – 0,05–0,5 м – темно-серый, рыхлый, зернистый, однородный по цвету, с большим количеством корней растений; переход постепенный.

Нр – 0,5–0,8 м – темно-серый до черного, немного светлее расположенного выше, комковато-зернистый, рыхлый, слабо уплотненный.

Phk – 0,8–1,1 м – более рыхлый, чем лежащий выше, песчано-пылевато-среднесуглинистый.

Р(н)к – 1,1–1,3 м – светло-серый, с буроватым оттенком, с мицеллярными формами карбонатов по корням растений.

Почва 2 – 1,3–3,2 м.

Н – 1,3–1,5 м – коричневатого-серый, комковатый, рыхлый, с волнистой верхней границей.

Нр – 1,5–1,7 м – более светлый вышележащего, осветленный книзу. Материал песчано-пылевато-среднесуглинистый.

Ph – 1,7–1,9 м – буровато-серый, однородный, с большим количеством кротовин, уплотненный, с тонкими мицеллярными карбонатами и большим количеством кротовин, в которых видны остатки растений.

Рк – 1,9–2,0 м – буровато-серый, с обилием мицеллярных карбонатов, уплотненный, песчано-пылеватый, легкий суглинок, рассыпчатый.

2,0–3,2 м – насыпной материал, который выделяется в виде купола с волнистой верхней границей; серый, весь насыщенный мицеллярными карбонатами. По всей площади насыпи очень много кротовин с темносерым материалом и светлым лессовым. Количество кротовин значительно увеличивается непосредственно над материалом материнской породы. Наибольшая часть кротовин находится в рыхлом материале.

Почва 3 – 3,2–4,5 м.

Н – 3,2–3,7 м – темно-серый до черного, зернистый, пылевато-легкосуглинистый.

Нр – 3,5–3,7 м – серый, зернистый, рыхлый, песчано-пылеватый, легкосуглинистый; переход постепенный.

Phk – 3,7–4,1 м – палевый, рыхлый, пылеватый, легкий суглинок; много червораин и кротовин.

Расчистка №2 (в центр. частині кургану Лядвіга)

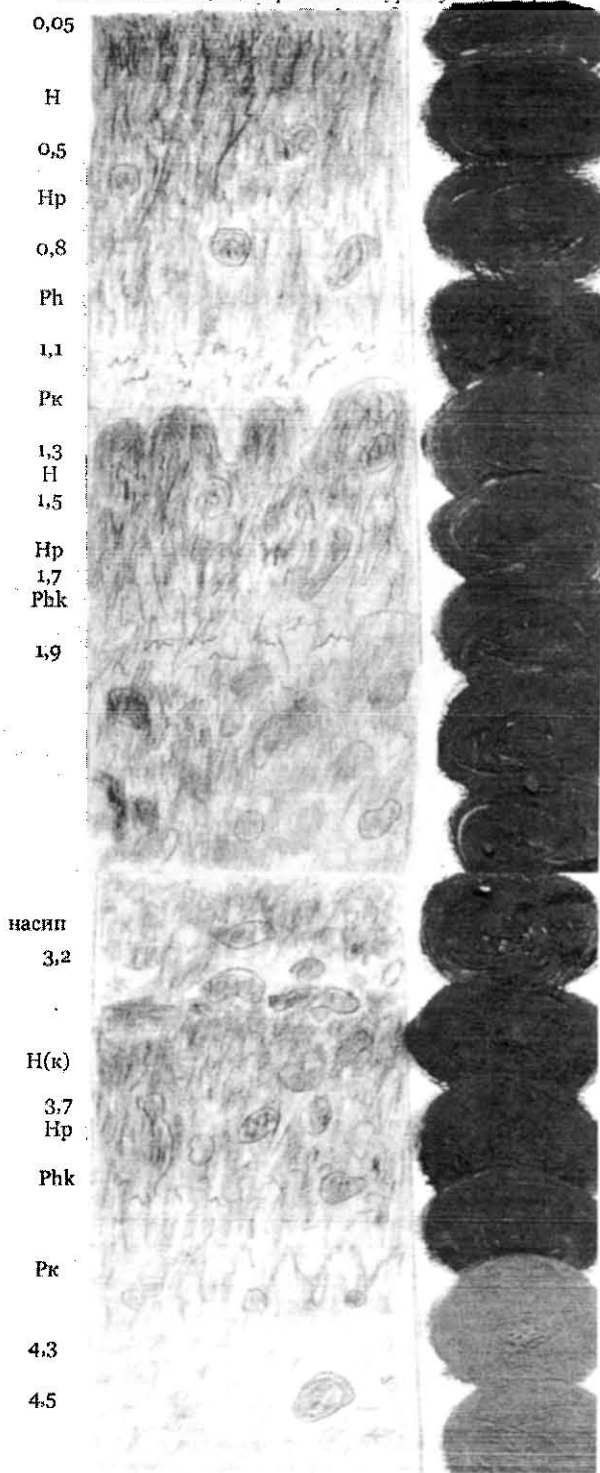

Рис. 7. Могила Лядвига. Расчистка №2

Рк – 4,1–4,25 м – серовато-палевый, подобный вышележащему, но со значительным количеством кротовин.

Р(к) – 4,25–4,5 м – светло-палевый, с отдельными кротовинами, одна из них с черным материалом, окруженная более светлым лессом; к низу материал светлеет.

Расчистка №3. Расположена с внешнего, юго-восточного края траншеи 1. Тут мощность почв несколько сокращена, особенно в верхнем горизонте. По всей толщине корни растений, масса гумусированная.

Почва 1 – 0,0-0,9 м – чернозем типичный, мицеллярно-карбонатный, легко суглинистый, гумусированный материал искусственной насыпи. Формирование на сером уже гумусированном материале определяет практическую беспрофильность почвы. Почва несколько укорочена, со смытым горизонтом Н.

Нд – 0,0-0,05 м – рыхлая дернина с обилием корней растений и рыхлым цементирующим ее серым материалом.

Н(к?) – 0,05-0,2 м – рыхлый, коричнево-серый до темно-серого, с четкой зернистой структурой. Песчано-пылевато-легкосуглинистый, возможно, присутствуют карбонаты, пронизанный корнями растений. Переход постепенный, заметный по уплотнениям и укрупнениям структуры, осветлениям.

Нр – 0,2-0,4 м – уплотненный, серый с буроватым оттенком, пронизанный корнями растений. Песчано-пылевато-легко- и среднесуглинистый, комковато-зернистый, рассыпчатый, порошистый, без видимых форм карбонатов; заметны только отдельные пятна карбонатов в нижней части горизонта по ходам корней растений. Перерытый червораинами; копролиты образуют зернистую структуру. Переход постепенный, заметный по слабому осветлению и появлению карбонатов по всему профилю.

Phk – 0,40,6 м – палево-буровато-серый, слабо уплотненный, крупновато-порошистый. Однородный цвет, окраска гумусом. Много червораин и копролитов, с корнями растений, по всему горизонту заметны мучнистые пятна карбонатов. Переход постепенный по цвету, уменьшению количества карбонатов и появлению буроватой окраски. Встречаются кротовины.

Pk(h) – 0,6-0,9 м – уплотненный, местами рыхлый, сизовато-буровато-палевый, однородный по цвету, пронизанный корнями растений. Для горизонта породы – очень темный, серый, скорее всего сложенный материалом верхнего гумусного горизонта окружающих почв. Зернисто-комковатый, с кротовинами (до 10 см в диаметре), заполненными темно-серым материалом. По всему слою по ходам растений прослежены мелкие (1-2 мм) рыхлые вкрапления извести. Весь материал горизонта пропитан карбонатами.

Почва 2 – 0,9-1,6 м – подобна той, что была прослежена в расчистке №1, лугово-черноземная, мицеллярно-карбонатная, зернистая, с осветлениями книзу, но менее оглеенная в сравнении с почвой расчистки №1; мицеллярные карбонаты по всему профилю.

Нк – 0,9-1,2 м – темно-серый до черного, с палевым оттенком, рыхлый, несколько осветленный

кверху, пылевато-легкосуглинистый, зернисто-комковато-порошистый, пронизанный полуразложившимися корнями растений, без признаков оглеения. Переход книзу постепенный.

Нрк – 1,2-1,4 м – палево-серый, с пятнами более серого материала. Пронизан корнями растений, крупнокомковатый, порошистый, пронизанный мицеллярными формами карбонатов, рыхлый, пылевато-легкосуглинистый, с обилием кротовин, которые заполнены серым материалом верхней почвы.

Phk(gl) – 1,4-1,6 м – слабо уплотненный, палево-серый, сизоватый крупнокомковатый, пронизанный корнями растений, слабооглеенный, с мицеллярными карбонатами. Переход постепенный по окраске и рыхлости. К низу светлеет, материал песчано-пылеватый, легко суглинистый, комковато-порошистый. Изобилие кротовин. Переход постепенный, сложно проследить границу между насыпью кургана и нижней точкой, на которую он был насыпан. Возможно, материал перемешанный.

Почва 3 – 1,6-2,3 м – дерново-слабоподзолистая, вторично окарбонатенная.

Нк – 1,6-1,8 м – четко прослеживается гумусированный рыхлый материал, с чрезмерным количеством светлых кротовин, палево-светло-серый с сизоватым оттенком, листовато-комковато-порошистый, рыхлый, рассыпчатый. Переход постепенный, граница видна по окраске, пылеватый легкий суглинок.

НЕ – 1,8-2,0 м – палево-серый, рыхлый, мало чем отличается от расположенного выше, с корнями растений, тонкие вкрапления карбонатов. Переход постепенный, с кротовинами серого материала почвы 2, заметный по осветлению.

Pik – 2,0-2,3 м – материк. Сизо-бурый, верхняя граница наклонена, крупнокомковато-гороховатый, пылевато-средний суглинок с некрепкими структурными отдельностями, с вторичными тонко мицеллярными формами карбонатов. По всему горизонту много кротовин со светлым лессовым или интенсивно карбонатным материалом округлой и продолговатой формы; материал однородный, четко слоистый.

ФОНОВАЯ ПОЧВА была исследована в 1 км к северу от кургана, на пологом склоне террасы широкой балки (правый приток Каменки) с перепадом высот от ямы 5-7 м; сама терраса с перепадом высот 10-15 м. Курган расположен в 5-6 м от днища этой балки с интенсивной осоково-камышевой растительностью.

Фоновый разрез №1. Заложен на пологом склоне в 10 м над балкой. Сверху вниз разрез представлен двумя почвами, разделенными более уплотненным слоем Рк.

Почва 2 – 0,0-0,52 м – hib_2 (по шкале М.Ф. Веклича) – чернозем обыкновенный.

Н – 0,0-0,05 м – коричнево-темно-серый, рыхлый, песчано-пылеватый легкий до среднего суглинок с большим количеством корней растений.

Hnax – 0,05-0,3 м – темно-серий до черного, зернистый, однородный по цвету, рыхлый, песчано-пылеватый средний суглинок, с большим количеством корней растений. Переход достаточно постепенный, видный по уплотнению материала.

H(p) – 0,3-0,4 м – темно-серый, светлеет книзу, зернисто-комковатый, без кротовин, много червороин и ходов насекомых, тонких корней. Переход хорошо виден по посветлению окраски на темном фоне.

Hpk – 0,4-0,52 м – серый до темно-серого, плотный, крупнокомковатый, сцементированный карбонатами в виде беловатых пятен и мицелия, без твердых форм. Ниже весь профиль «закипает», много червороин, книзу серые тона уславиваются.

Почва 1 – 0,52-1,5 м – *h1b1* (по шкале М.Ф. Велика) – чернозем мицеллярно-карбонатный.

Hk – 0,52-0,74 м – темно-серый до черного, менее рыхлый нежели лежащий выше, пропитанный карбонатами в виде мицелия, которые придают ему белесоватый фон, рыхлый, зернисто-крупнокомковатый, песчано-пылеватый средний суглинок, с отдельными заокругленными кротовинами (5-7 см), заполненными черным материалом. Интенсивность окраски усиливается к низу. Переход к *Rk* или *Rhk* резкий, в виде горизонтальной полосы, видный по цвету и наличию в горизонте мицеллярных карбонатов. Этот горизонт скорее всего – *Rhk* почвы *h1b2* – некрепкий, рыхлый, гумусированный, с карбонатами.

Phk – 0,74-1,0 м – серовато-палевый, очень рыхлый, белесоватый, комковато-рассыпчатый, кротовинный горизонт, с карбонатами в виде мицелия.

Pk(h) – 1,0-1,5 м – палевый, комковато-рассыпчатый, встречаются рыхлые карбонаты по трещинам и белоглазка, песчано-пылеватый легкий суглинок.

Фоновый разрез №2. Заложен на пологой террасе балки; 1,5 м над дном последней. Почва с коротким профилем.

Hd – 0,0-0,04 м – коричнево-темно-серый до черного, с корнями растений, песчано-пылеватый легкий суглинок.

Hnax – 0,04-0,27 м – темно-серый с коричневым оттенком, рыхлый, зернисто-комковатый, однородно окрашенный, песчано-пылеватый легкий суглинок, пронизанный корнями растений, с одиночными кротовинами, есть червороины. Переход в виде четкой горизонтальной полосы лессовидного материала. Закипает на глубине 0,28 м.

Phk – 0,28-0,45 м – палево-серый, светлее от лежащего выше. Карбонаты в виде пропитки и мицелия, очень рыхлый, комковато-рассыпчатый, песчано-пылеватый легкий суглинок, книзу постепенно светлеет, увеличивается количество карбонатов, много кротовин и червороин.

P(h)k – 0,45-0,6 м – грязно-палевый, с сероватым оттенком, светлеет к низу; в нижней части профиля увеличивается количество кротовин.

Почва лугово-черноземная. Тут представленный *h1b2* без верхней части.

4. Из центральной части северо-восточной бровки траншеи 1 были отобраны образцы почвенного материала, для которых в лабораторных условиях на капамосте KLY-2 (Geofizyka, Чехия) измерена удельная *магнитная восприимчивость* (χ). Магнитная восприимчивость палеопочв может рассматриваться в качестве индикатора природных условий минувших эпох. (Maher, Thompson, 1999).

Рассматривая вертикальную кривую магнитной восприимчивости грунтового материала кургана Лядвига, нетрудно заметить повторяемость такого ее элемента, как повышение в верхней части и понижение в нижней (рис. 8). Этот элемент ярко выражен в интервале глубин 0-1,70 м (насыпь II) и 2,95-4,20 м (погребенная почва). В интервале 1,70-2,95 м отмеченная закономерность также существует, однако она усложняется более высокой дисперсией значений χ .

Процесс почвообразования сопровождался накоплением в генетическом горизонте Н ферромагнитных минералов, чем и объясняется повышение магнитной восприимчивости в верхней части грунтового профиля по отношению к материнской породе или иному почвообразующему субстрату. В погребенной под насыпью бронзового века почве 3 это повышение составляет около $10 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$, при этом с лессовидного суглинка не больше $24 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$. Насыпь I, возведенная в бронзовом веке, явилась субстратом для почвы 2, которая характеризуется повышением магнитной восприимчивости до $37 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$. В раннем железном веке курган был досыпан материалом насыпи II, на которой сформировалась современная почва 1. С последним почвообразованием также связано повышение магнитной восприимчивости на $10 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$, в результате чего современная почва имеет $\chi = 44 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$. Это на $10 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$ выше магнитной восприимчивости как окружающей природного чернозема, так и погребенной почвы 3, которая также является черноземом природного происхождения. Вертикальному профилю магнитной восприимчивости кургана характерно возрастание величин из глубины вверх. Насыпи I и II, сформированы почвенным материалом темно-серой окраски, очевидно, являются субстратами с большим количеством ферромагнетиков, нежели материнский лесс, который составляет литогенную основу разреза кургана. Прослеженная тенденция свидетельствует на пользу равноправности процессов формирования природной почвы и развития почвы на субстрате искусственного происхождения, что сопровождается ее оструктурированием.

Таким образом очевидно, что на магнитную

восприимчивость почв кургана Лядвига в значительной мере оказали влияние величины χ , характерные почвообразующему субстрату: наивысшая χ прослежена в современной почве, сформировавшейся на насыпи II с высокой магнитной восприимчивостью. В ландшафтных условиях Правобережной Лесостепи, как природная почва, так и археологический слой, который оказался на дневной поверхности, с течением времени стремится достигнуть определенного уравнившегося состояния, которому соответствует элементарный каппаметрический профиль. Со значительной уверенностью можем допустить, что полноценное голоценовое почвообразование на исследуемой территории обусловлено повышением магнитной восприимчивости относительно материнской породы или субстрата приблизительно на $10 \cdot 10^{-8} \text{ м}^3 \text{ кг}^{-1}$.

Таким образом, в результате комплексных археологических, палеопедологических и геофизических исследований Могила Лядвига было зафиксировано наличие двух разновременных насыпей. В кургане прослежены три разновременные голоценовые почвы:

- **нижняя** (почва 3) – лесная или лугово-лесная (наиболее влажный режим),
- **средняя** (почва 2) – луговая,
- **верхняя** (почва 1) – черноземовидная.

На основании предварительных археологических наблюдений можем предполагать, что насыпь I была возведена в конце 3 – первой половине 2 тыс. до н.э., не позднее периода 1600-1500 cal. BC; насыпь II, вероятно относится к позднему предскифскому или раннескифскому времени и датируется периодом 800-550 cal. BC.

Проведенные исследования показали, что останки кургана представляют собой не перетолженные отвалы, как предполагалось ранее, а нетронутые участки насыпи. Таким образом, если даже центральное погребение было ограблено «раскопками», есть основание предполагать наличие под насыпью такого масштаба сопутствующих и впускных погребений. Кроме того, не исключено открытие в дальнейшем основного погребения эпохи бронзы.

Литература

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). Москва, 1895.

Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Археологічна карта Київщини. Фастівський район. Київ, 2002.

Кучера М.П. Звіт про роботу розвідувального загону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАНУ. 1972/24.

Лысенко С.Д. Дополнения к археологической карте Фастовского района (1999-2004 гг.) // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області.

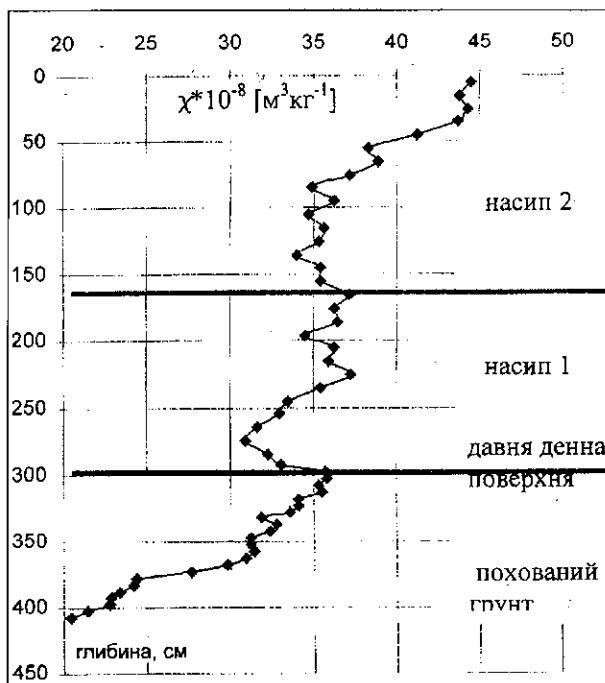

Рис. 8. Могила Лядвига. Магнитная восприимчивость археологических почв северо-восточного профиля траншеи 1

Фастів. 2004.

Лысенко С.Д., Парсий В.Н., Гаскевич Д.Л. Отчет о работе Фастовской археологической экспедиции (ФАЭ) за 1995 год // НА ІА НАНУ. 1995/20.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Скиба А.В. Отчет о разведках и раскопках в Кевской области в 2002 году // НА ІА НАНУ. 2002/161.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Гаскевич Д.Л. Отчет о разведках и раскопках в Кевской области в 2005 году // НА ІА НАНУ. 2005/1.

Лысенко С.С., Лысенко С.Д. Старожитності скифської доби на території Фастівщини. (До археологічної карти Фастівщини) // Фастів, 1997.

Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. Київ, 1990.

Тереножкин А.І. Курган біля с.Глеваха // Археологія. 1954. – Т.9.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное по высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. Киев. 1848.

Шендрік Н.І. Довідник з археології України. Київська область. Київ, 1977.

Grabowski E. Ukraina dawna i terazniejsza przez Michala Grabowskiego czlonka oneskiego towarzystwa historii i starozytnosci. // T.I. O zabytkach najgłębszej starozytnosci z 18 tablicami rysunków. Kijow. Nakladem i drukiem Teofila Glucksberga księgarza i Topografa Białoruskiego naukowego Okregu. 1850.

Maher B. and R. Thompson. Quaternary Climates, Environments and Magnetism, Eds. Maher, B. and R. Thompson. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1999.

Маєвська С.В.*, Супруненко О.Б.**

* Політехнічний коледж Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

** Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (ЦОДПА)

Половецька стела з Полтавщини

Маєвская С.В., Супруненко А.Б. Половецкая стела из Полтавщины. Публикуются собранные и проанализированные сведения о находке половецкой статуи с богатой иконографией второй половины XII в. у с. Еристовка Кременчугского р-на Полтавской обл., результаты исследования этого яркого образца монументальной половецкой пластики, представленного в коллекции Кременчугского краеведческого музея. На скульптуре обнаружены следы «борьбы с нечистой силой» – нанесенные круглыми ямками в XIX ст. два прямых креста, видимо, оставленные православным священником на теле «истукана».

У колекціях музеїв України зосереджено більше 500 половецьких кам'яних скульптур XI-XIII ст. Та досить мало з них мають конкретно встановлене місце виявлення, або містять у інвентарних відомостях і фондовій документації дані щодо свого походження, умов знахідки, часом цікавої історії їх надходження до музейних збірок. Це, повною мірою, стосується і півтора десятків «кам'яних баб», що зберігаються у музейних закладах Полтавщини. Тому встановлення атрибутів однієї зі скульптур стало приводом до появи цієї замітки, підготовленої під час польових археологічних досліджень Дніпровського загону Охоронної експедиції ЦОДПА у червні 2005 р.

Відома за публікаціями половецька кам'яна стела, що зберігається сьогодні на подвір'ї Кременчуцького краєзнавчого музею (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков 2004, 115-116, *кольор. вкл.*) стала предметом більш пристального вивчення завдяки здійсненню комплексних досліджень у межах землевідводу Еристовського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» в околицях м. Комсомольськ Полтавської обл. (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, I, 140 с.).

Встановлено, що половецька «кам'яна баба» походила з околиць села *Єристівка* Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну, розташованого на правому березі Єристівського болота – вододілі рр. Сухий Кобелячок – Псел – у колишніх володіннях князя М.А. Єристова. Статуя бовваніла на вершині одного із курганів, на схід від сучасного населеного пункту. За опитом місцевих жителів, встановлено, що поряд із селом наприкінці XIX ст. стояли кілька «кам'яних баб». Вони потрапили на карту старожитностей, укладену під час геолого-грунтознавчих обстежень Кременчуцького повіту, здійснених В.І. Вернадським 1889-1890 рр. (Слово... 1993, 29-30).

Збираючи відомості про стелу під час проведення археологічних досліджень, ми зафіксували перекази, що буцімто, за наказом пана, одну із скульптур на возах волами «тягли аж до Диканьки». Подібні відомості в середині XX ст. отримані й полтавським краєзнавцем Г.О. Сидоренком. Кілька літніх мешканців села розповідали, що «батьки згадували про кам'яних «дядьків», що стоять на пагорбі за селом, в сторону Кобелячка, які виловлюють неслухняних дітлахів, що бродять там, де не потрібно». Як місце розміщення стел старожили вказували на частково зруйнований курган II в околицях Єристівки, вже описаний у

наших публікаціях (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2004, 30, № 46).

Були зафіксовані й повідомлення жителів села, що з кургану у свій час знімали «якесь каміння, в т.ч. із зображенням голови людини», котре використали для фундаментів ферми. Цілком ймовірно, що такі оповіді засвідчують факт знищення решток ще однієї половецької скульптури та каміння від вівтаря поряд.

У будь-якому разі, одна з примітних кам'яних скульптур була перевезена як окраса парку князя М.А. Єристова до Великих Будищ, неподалік від Диканьки, що сталося у 1890-х рр. чи трохи пізніше. Через півстоліття стела була доставлена до Полтавського краєзнавчого музею (ПКМ, інв. КВ.136331, А.1374). А коли йшла підготовка до створення експозиції Кременчуцького краєзнавчого музею, скульптуру передали до Кременчука (Акт передачі від 30.06.1969 р.). Правда, стелу не змогли внести на другий поверх музею, і залишили біля входу до приміщення, де вона стоїть і сьогодні.

В іконографічному плані – це сидяча чоловіча скульптура, що розміщена на підставці, яка передана на бічних частинах статуї рельєфними деталями. Обличчя чоловіка має типові кипчацькі риси, яким, при всій схематичності зображення, надано індивідуальних іконографічних ознак, що засвідчує намагання майстра досягти портретності у моделюванні голови стели. Голова ідола низько посаджена, масивна, вбрана у гостроконечний шолом (тип I), із під якого на спину спускаються три (?) коси (тип I, за С.О. Плетньовою) (Плетньова 1974, 96). Шолом має сліди передачі деталей – прикрас, на зразок рельєфних валиків. На шиї – намічена рельєфна дрютова або плетена гривна (рис.).

Обличчя скульптури на сьогодні спотворене та оббите (це могло бути здійснене і в боротьбі із так званою «нечистою силою»). Серед індивідуальних рис вгадуються продовгуваті, дещо видовжені заглибини очей, спрямлена канавка рота. Посеред округленої площини овалу обличчя помітні залишки широкого носа.

Стела модельована зі складеними на животі руками, що відбиті і вгадуються лише за слідами на камені. До рук була вміщена характерна циліндрична посудина, традиційна для більшості кочівницьких скульптур. Верхня частина рук відділяється від тулуба прорізами, сліди яких можна помітити на бічних площинах стели.

Простежені також прокреслені лінії, що передавали нагрудні ремені з бляхами. Одяг також модельований за допомогою прокрес-

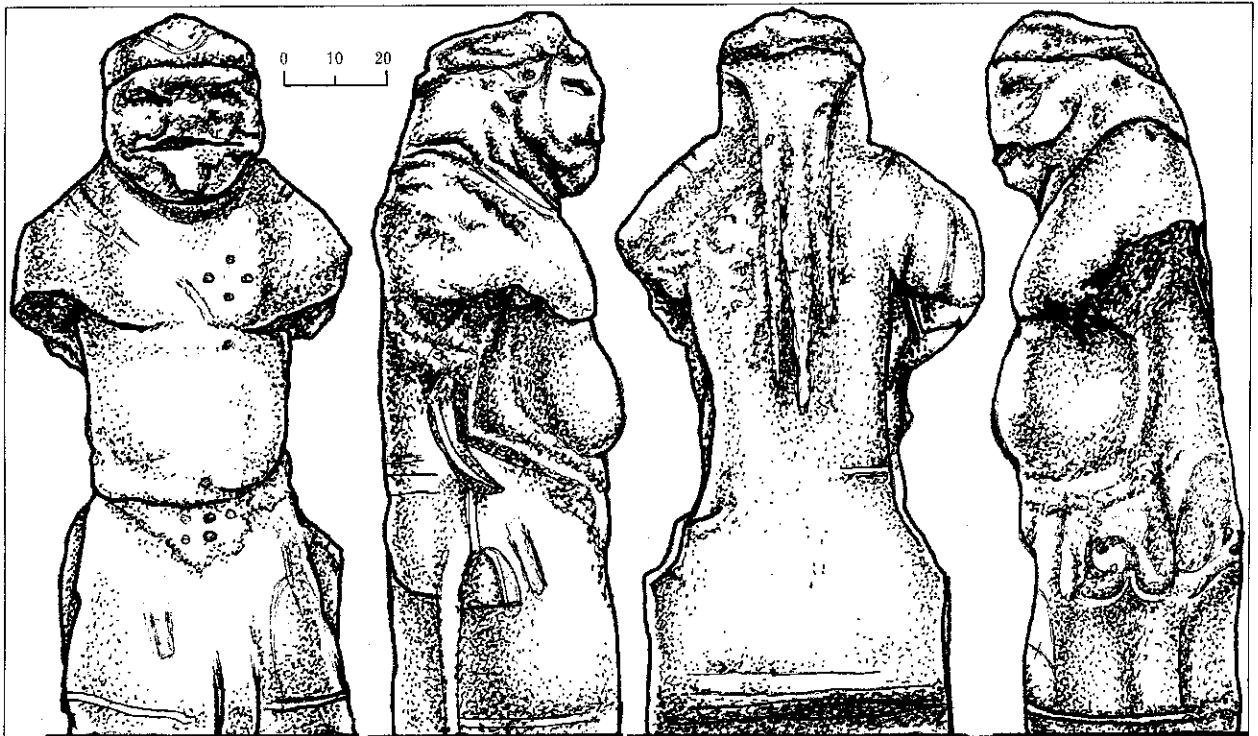

Рис. 1. Половецька стела з Єристівки у пониззі Псла. Пісковик

лених ліній, які обмежують на рівні колін низ піл каптану (дві горизонтальні смуги). Цікавими є добре прокреслені деталі наплічної накидки чи широкого коміра, що спускаються по руках до середини плеча. Каптан підперезаний вузьким поясом, що одночасно служить основою для підвішування великої кількості повсякденних речей: справа – торбинки-гаманця, кресала і точильця, в цілому характерних для зображень на половецьких стелах (Плетнієва 1974, 81-97; 2003, 153-155; Телегін 1991, 91); зліва – прослідковується оригінальне зображення сумки-кишені, виконаної з фігурним клапаном, а поряд – не ідентифікованого остаточно предмета овальної форми, зображення якого надто пошкоджене. На нашу думку, саме він може бути слідами досить рідкісного графічного зображення музичного інструмента.

Розміри скульптури становлять: висота (від рівня встановлення) – 150 см, максимальна ширина – 61 см, товщина – 42 см. За класифікацією С.О. Плетнєвої, скульптура належить до типу III А, а за типологією Л.С. Гераськової – до масиву В, типу 22, що датується серединою-кінцем XII ст. (Плетнєва 1974; Гераськова 1991, 40-42).

Отже, скульптура з Єристівки є однією з найбільш багатих в іконографічному плані половецьких стел, виявлених на території Полтавщини, для якої встановлене колишнє місцезнаходження.

Особливу цікавість викликає наявність на стелі – на грудях і на животі – намічених 5-7 круглими ямками, діаметром 2,5-3,4 см і глибиною в 1,2-2,8 см, двох прямих хрестів (рис.). Це, певно, свідчення існування у селі свого часу своєрідного культу давньої статуї і поклоніння

їй за нової доби української історії. Не виключено, що для «призупинення дії сил істукана», місцевим священиком чи його служками у XIX ст. й були нанесені такі два хрести. До речі, поклоніння простих селян перед «кам'яними бабами» описане рядом авторів позаминулого й минулого століть на території сусідніх з Полтавською губернією.

Отже, стела з Єристівки виразно ілюструє факт «боротьби із нечистою силою» потугами ортодоксального священника і є рідкісною для передстепових теренів Полтавщини пам'яткою перебування на степових ділянках Лівобережного придніпровського терасового лісостепу окремих родів половців у другій половині XII ст.

Література

- Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ, 1991.
 Плетнєва С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья: IV-XIII вв. Воронеж, 2003.
 Плетнєва С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. Москва, 1974. – Вып. Е4-2.
 Слово на захист музею: (Неопублікований рукопис В.І.Вернадського) / Публ. і прим. Кигим С. і Супруненко О. // Наука і суспільство. Київ, 1993. – № 11/12. Додаток: Вернадський В.І. Замітка про Полтавський музей.
 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. Полтава, 2004. – № 1-2.
 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. Київ-Полтава, 2005. – Частина I.
 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Титков О.В. Старожитності Кременчука. Кременчук-Полтава, 2004.
 Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. – Київ, 1991. – 91 с.

Махортых С.В.*, Ролле Р.***, Скорый С.А.*, Херц В.***, Белозор В.П.*.

*Институт археологии НАН Украины

**Немецкое научно-исследовательское объединение (DFG)

Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.

В 2005 г. совместная Украинско-Немецкая экспедиция Института археологии НАНУ и Немецкого исследовательского общества (DFG) продолжала работы на Бельском городище скифской эпохи и в его округе. Как и в предыдущие годы, они имели комплексный характер. В.П. Белозор осуществлял раскопки зольников (№№ 1, 3) в урочище Царина в пределах Большого укрепления Бельского городища, С.В. Махортых – исследование курганного могильника в урочище Марченки. С.А. Скорым были начаты раскопки комплекса печей на Западном укреплении Бельского городища. Помимо раскопок на городище производились геофизические исследования двумя группами специалистов – из Института геофизики НАН Украины под руководством М.И. Орлюка и немецкими коллегами из компании «Восточный Атлас» (Берлин) под руководством Б. Ульриха.

Зольник №1. На зольнике №1 в 2005 г. было обнаружено 3 строительных объекта: 2 ямы (№№ 1 и 2) и землянка.

В яме №1 в заполнении фактически отсутствовал какой-либо археологический материал. Лишь на дне обнаружено несколько мелких обломков лепной керамики и костей животных. Там же найдена костяная стамеска и заготовка для инструмента из рога оленя. Яма №2 исследована только на небольшой площади в ее западной части. Каких-либо материальных остатков, кроме нескольких мелких костей животных, здесь не обнаружено.

Особо следует отметить исследованную на территории зольника №1 землянку, содержащую важные с точки зрения стратиграфии зольника и, как представляется, в целом для датировки Бельского городища, материалы. Пятно землянки улавливалось с уровня, непосредственно залегающего под пахотным слоем. Дневная поверхность довольно четко просматривалась за пределами жилища на уровне 0,6 м от современной поверхности. На этом горизонте обнаружен развал амфоры с английским клеймом E, что в контексте материала VI-V вв. до н.э. выглядит едва ли не парадоксально. Это тем более удивительно, поскольку рядом с этой амфорой обнаружены обломки других античных сосудов, явно относящихся к более раннему времени, когда амфоры еще не клеймили. В верхнем же слое найден трехдырчатый псалий с высокохудожественным изображением головы грифо-барана и сложной геометрической орнаментацией.

Сама землянка представляла собой округлое сооружение размерами 4×4 м с небольшим покатым входом с северо-востока. Ее глубина от уровня современной поверхности составляла около 1,7 м. В юго-восточной части имелось углубление, ограниченное столбиками. Крыша

землянки подпиралась столбами, от которых остались ярко выраженные углубления. В ее центре, на дне, было обнаружено пятно очага.

В придонном слое землянки найден еще один обломок трехдырчатого рогового псалия, отличающийся высоким уровнем художественной работы.

Материалы из строительных объектов, а также с общей вскрытой площади позволяют утверждать, что данный участок городка за валом Западного укрепления Бельского городища относится к VI-V вв. до н.э.

Зольник №3. Этот участок в урочище Царина интересен с точки зрения исследования цепочки жертвенников, которые протянулись по гребню возвышенности, между двумя оврагами с ЮВ на СЗ.

В непосредственной близости к жертвенникам №№ 1-3, исследованным в 2003 г., был обнаружен *жертвенник №4*. Он представлял собой скопление разбитых лепных сосудов, отдельных костей человека, а также аккуратно уложенные три черепа быков, один из которых не имел рогов.

На раскопанной площади зольника №3 открыты также остатки двух сооружений из глиняных обожженных кирпичей и 7 ям хозяйственного назначения. Яма №1, судя по ее грушевидной форме, вероятно, использовалась как зернохранилище.

Материалы, найденные в слоях зольника №3 (два бронзовых наконечника стрел, обломки хиосских пухлогорлых амфор, керамический лепной материал) указывают на возраст этого участка поселения – V в. до н.э.

В урочище Марченки в 2005 г. было исследовано 2 кургана. Один из них находился на пахотном поле №5 коллективного хозяйства «Скиф» с. Бельск.

В результате многолетней распашки насыпь кургана сильно пострадала. Ее прослеженная высота составляла 0,9 м, диаметр 12 м. Курган содержал одно захоронение скифского времени. Могильная яма прямоугольной формы со всех сторон была окружена материковым выкидом высотой до 0,30 м. Размеры могилы составляют 3,0×2,55×1,35 м. Ориентирована она по линии СВ-ЮЗ. Вдоль северной и южной стенок могилы выявлены 2 углубленные в дно канавки для лаг, на которые, в свою очередь, укладывалось деревянное покрытие пола могилы. Захоронение ограблено. Грабительская яма подквадратной формы практически полностью разрушила погребальную камеру. В заполнении могилы найдены лишь обломок головки бронзовой булавы и фрагмент железной втулки, предположительно, от наконечника копья.

Второй из раскопанных курганов располагался на пахотном поле №8 коллективного хозяйства «Скиф» с. Бельск. Под центром кургана внутри материкового выкида находилось

единственное захоронение скифского времени. Форма могильной ямы в плане приближается к восьмеркообразной (длинные стенки сужаются в средней части). Размеры могилы составляют 2,65×2,30×1,29 м. Ориентирована она по линии СВ-ЮЗ. В южной части ямы расположен вход – дромос. Он имел вид полого спуска, который не доходил до дна ямы на 0,25 м. На дне дромоса обнаружены лепные глиняные сосуды (миска, блюдо) и каменная точильная плитка.

Между северной и южной стенками могилы, на полу погребальной камеры, удалось проследить остатки тлена от деревянного покрытия пола могилы. Захоронение ограблено в древности. В заполнении и на дне могилы обнаружены остатки двух человеческих скелетов, а также довольно многочисленные предметы погребального инвентаря (чернолощенное блюдо; черпак, миска – рис.; железный скипетр, украшенный головкой животного?; бронзовые трехлопастные наконечники стрел келермесского типа; раковины каури; обломки железного кинжала; бусы), позволяющие датировать захоронение VII – началом VI в. до н.э.

В результате геофизической съемки южной части Западного укрепления Бельского городища, осуществленной украинскими и немецкими геофизиками в 2004-2005 гг., была выявлена группа аномалий, располагающихся цепочкой на территории укрепления, на небольшом расстоянии от оборонительного вала, имеющего следы разрушений.

В 2005 г. были начаты раскопки одной из таких аномалий, оказавшейся остатками трех печей¹. По объективным причинам была исследована лишь одна из них – северная. Размеры конструкции следующие: длина 3,40, максимальная ширина (район пода камеры) 2,40, ширина устья – 0,80 м. Реконструируемая высота в центре пода 1,90, в районе устья – 1,70 м. Основой печи послужила яма больших размеров, выкопанная в материковом грунте. Ее стены были обложены толстым слоем желтой

¹ В работах, помимо С.А.Скорого, принимал участие аспирант ОССА ИА НАНУ Д.В.Каравайко

Рис. Находки из материалов раскопок кургана 2 в урочище Марченки

материковой глины, пол также был промазан глиной. В устье печи с двух сторон сохранились две линии канавок с ямами, в которых в свое время стояли деревянные плахи, обмазанные глиной. По-видимому, эти плахи использовались для поддержания свода устья печи. Перед печью открыта рабочая площадка в виде слоя белой сухой глины.

Исследованная печь, безусловно, являлась конструкцией многоразового использования, причем в ней в ходе рабочего процесса поддерживалась чрезвычайно высокая температура. Об этом свидетельствует сильная (до 0,4-0,5 м) прожженность стен и пола. Можно предположить, что печь использовалась для обжига посуды.

В заполнении печи и на дне, в слое угля, найдены несколько обломков пережженной лепной посуды конца VI-V вв. до н.э. и железное орудие труда небольших размеров с двумя рабочими концами – один из них клинообразной формы, другой – в виде лопаточки.

Определение абсолютного возраста конструкции методом радиоуглеродного анализа дало следующие результаты: дата BP – 1105±35. Калиброванная дата – X в. н.э. В целом, вопрос о календарной дате данного объекта пока остается открытым.

5 колонка

Сикофант. Сикофант Давніх Афин – це донощик, виказувач. Перші сикофант «проти діяли» вивозу з Атики фіг або вказували на тих, хто рвав плоди священних смоковниць. Через 3 тисячі років вони з'явилися і у нас. Вони дивляться у книгу і бачать фігу. Замість того, щоб висловити або захищати свою думку публічно, як це роблять громадяни демократичної вільної держави (наприклад, за допомогою ЗМІ), сикофант шукають шляхи адміністративного тиску. Нещодавно вони вкрали багато часу у багатьох зайнятих людей. Новітні сикофант спробували довести, що публічна критика їх наукових статей є ... зневагою громадської думки. Часто вони стають у позу захисників справедливості, хоч ніхто з «постраждалих» на це їх не уповноважував. Вони розлучені і бажать помсти. Але у Конституції України закріплено право кожного громадянина на свободу слова. Ця норма є нормою прямої дії. Вона знайшла розвиток у низці Законів України (наприклад, «Про інформацію», «Про ЗМІ»). У свою чергу розроблені численні підзаконні документи, які визначають практичні шляхи реалізації права на свободу слова і відповідальності за спроби – навмисні чи ні – перешкодити здійсненню цього природного та невід'ємного права людини. Члени редакції АДУ теж люди і тому мають право на викладення своєї власної позиції чи оцінки. Крім того, вони відповідають за якість свого видавничого проекту. Тобто несуть відповідальність не перед окремими «недоторканими» особами, але перед громадськістю у цілому. У факті пошуку сикофантами впливу на видання шляхом звернення до керівного органу установи легко бачити ганебну спробу придушення свободи слова.

Редакція АДУ працює і тому має право на помилку (хто не працює, той не помиляється). І готова нести за що помилку (-ки) відповідальність. Ще нікому ми не відмовляли у місці для відповіді або у викладенні власної позиції. Навпаки, ми додержуємося принципу, що у спорі часто народжується істина.

Н.Г.

Мацкевий Л.Г.

Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України

Дослідження Львівської обласної експедиції 2005 р.

Мацкевий Л.Г. Исследования Львовской областной экспедиции 2005 г. Продолжены многолетние раскопки (1993-2004) в погребённом гроте Прийма I в 40 км к югу от Львова. На площади 12 м², в единственном на памятнике культурном слое (Кі-4583: 45600±450 ВР), отнесённом к мустьерскому времени (4 острокопечника и более 2000 остеологических остатков, следы очагов), отмечено ещё 37 фрагментов костей лося или зубра, оленя, зайца, косули, тетерева, куропатки. В навесе Прийма I на контрольном участке (раскопки 1987-1993 гг.), в квадрате 0-33, в XV пласте (Кі-4147: 14100±105 ВР) обнаружены 2 зуба молодого лося или зубра и ребро взрослого лося или зубра из культурного слоя граветоидного облика. В плане охранно-спасательных обследований и работ по Своду памятников истории и культуры проведены наблюдения в Николаевском р-не (поселения Верин V, Верин VII, Розвадив II, Прийма VII), а также на восточной окраине Львова (поселения Львов VII, VIII и IX). Отметим материалы из Верин V (нуклеус, скобеля, другие изделия, как и ранее (1987-2004) отнесённые к мезолитической культуре Камьяница-Верин (VI-IV тыс. до н.э.). У западной стенки раскопа поселения Львов VII (Кі-5413: 8500 ВР и 9 дат в пределах 7589-7355 ВС) отмечен фрагмент раковины геликс, а в нижнем слое (Кі-5415: 27200±170 ВР) – лучевая кость оленя. На мезолитическом поселении Львов XI, где сборы осуществляются с 1994 года, впервые найдена окаменелая древесина, которая могла употребляться тут в эпоху мезолита.

Експедиція відділу археології Інституту українознавства НАН України, продовжила багатолітні комплексні дослідження пам'яток археології на території Львова та Львівської обл.

У 2005 році основним завданням експедиції стали стаціонарні роботи в гроті Прийма I, де дослідження були розпочаті в 1993 році (Мацкевий 2005а, 90-134), а також охоронно-рятувні обстеження, уточнення по Зводу пам'яток історії і культури, розвідкові роботи. У дослідженнях брали участь викладачі та науковці Львівського і Прикарпатського університетів (Р.М. Гнатюк, І.Т. Кочкін), Інституту біології клітин НАН України (О.В. Стасик), Інституту землеробства і тваринництва західного регіону Української академії аграрних наук (В.В. Гуменюк), працівники інших установ і краєзнавці, члени Товариства «Давнє минуле» (Є.А. Діденко, І.С. Дручек, Г.І. Панахид, В.М. Опаліхін). Спонсор робіт – приватний підприємець Ю.І. Котик. Проведений Міжнародний польовий семінар в околицях печерно-скельного ансамблю Прийма I, який відвідали понад 30 учасників Міжнародної конференції «Археологія заходу

України». На пам'ятках неодноразово побували працівники радіо, телебачення, газет, інших засобів масової інформації. Впродовж таких зустрічей відбувалися жваві дискусії, обмін досвідом тощо.

Продовжені стаціонарні розкопки в п'ятому (верхньому) ярусі печерно-скельного ансамблю Прийма I (рис.1, 2), розташованому за 1 км

Рис.1. Печерно-скельний ансамбль Прийма I. Вид із північного заходу. Світлина Л.Г.Мацкевого. 2005 р.

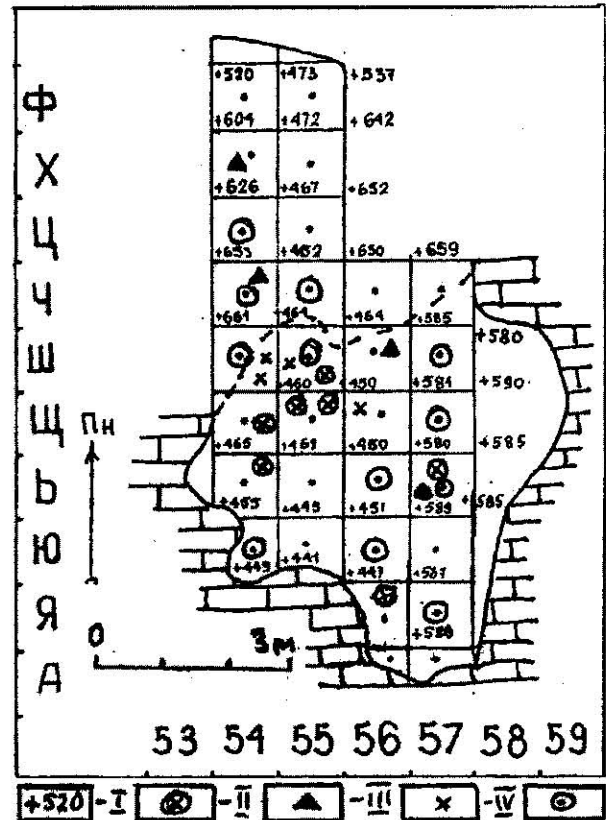

Рис.2. План розкопу на поселенні у гроті Прийма I: I- позначення від нульової точки; II- кістки скелетів неандертальців; III- гострокопечник; IV- зуби ведмедя; V- квадрати, що досліджувалися у 2005 р.

Рис.3. Геоморфолог Р.М.Гнатюк виступає перед учасниками Міжнародного польового семінару в гроті Прийма І. Вид із півночі. Світлина Л.Г.Мацкевого. 2005

Рис.4. Багатошарове поселення у печерно-скельному навісі Прийма І. Вид із сходу. Світлина Л.Г.Мацкевого. 2005 р.

на захід від с. Прийма Миколаївського р-ну, в місцевості Німечка (Мацкевий 2005, 30-32; Мацкевий 2005б, 214-218; Мацкевий, Гнатюк та інші 2005, 27-29; Филипчук, 2005, 304-309). У межах грота та майданчика перед ним здійснені зачистки та розкопки на площі 12 м², де було зафіксовано 37 знахідок (рис. 2). Роботи здійснювалися, в основному, для чергового ретельного аналізу стратиграфічних умов, зафіксованих на пам'ятці у 1993 і 1996 рр. М.С. Демедюком і О. Захарчук (Мацкевий, Демедюк 1994, 298-301; Захарчук 1996, 59-64), а також проведені нові спостереження геоморфологами Р.М. Гнатюком і Б.М. Рігушем. Ці та інші дослідження дають привід стверджувати інсигнітність відкладів на цій пам'ятці. Серед знахідок 2005 року, згідно з попередніми визначеннями В.В. Гуменюка, – окремі кістки лося або зубра, оленя, козулі, зайця, тетерева, куріпки (?) та жаби. Нові матеріали доповнюють знахідки попередніх років і відповідають датуванню комплексу М.М. Ковалюхом за кістками печерного ведмедя (Кі-4583: 45600±450 BP).

Загальна інтерпретація стратиграфічних умов, залишки вогнищ, склад остеологічних

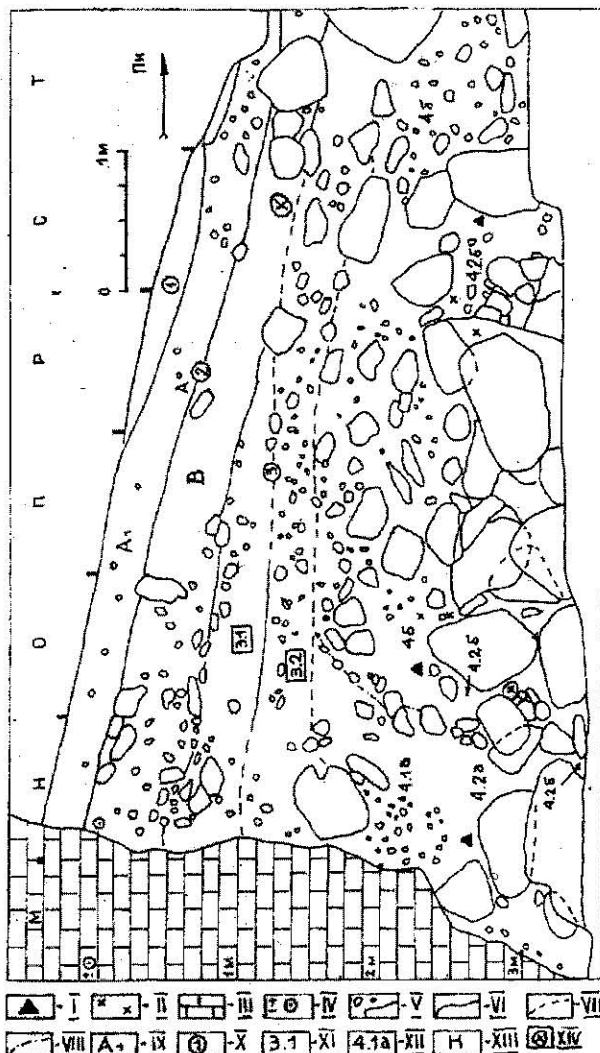

Рис.5. Стратиграфічні умови залягання поселення Львів VII за перетином квадратів М-Т – 25-26: I- крем'яні вироби; II- остеологічні рештки; III- скельний масив; IV- рівень від репера (±0); V- уламки скельних порід; VI- виразні межі стратиграфічних виділів; VII-невиразні межі стратиграфічних виділів; VIII- межі літофаціальних виділів; IX-генетичні горизонти експонованого ґрунту; X- горизонти напластувань; XI- підгоризонти напластувань; XII- літофаціальні виділи; XIII-позначення квадратів; XIV-знахідки, що були виявлені впродовж стратиграфічних спостережень у 2005 р.

решток, типологічні особливості кам'яних виробів і датування за ¹⁴C дозволяють віднести культурний шар у гроті Прийма І до середнього (раннього) палеоліту, зокрема, мустьєрського часу (рис.3). Згідно з типолого-статистичними особливостями знахідок, характеру культурного шару, інших показників такі пам'ятки трактуються як короточасні мисливські табори, які функціонували, вірогідно, в холодну пору року. Це місцезнаходження є одним із найдавніших поселень у печерних утворах материкової України, за виключенням півострівного Криму.

Рис. 6. Поселення Львів ІХ. Вид із сходу. Світлина Л.Г. Мацкевого. 2005 р.

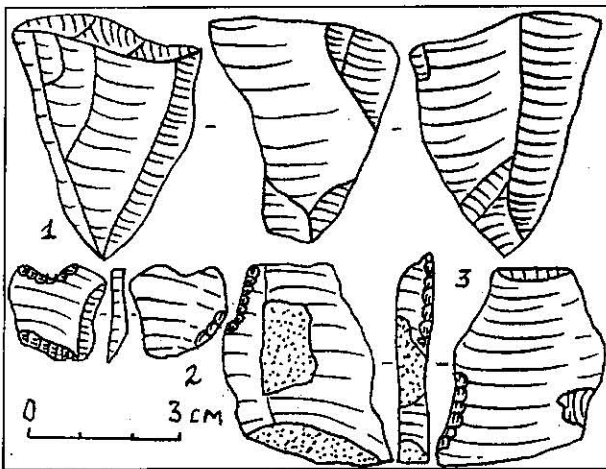

Рис. 7. Поселення Верин V. Крем'яні вироби доби мезоліту культури Верин-Кам'яниця

Здійснені й охоронно-рятівні роботи у другому ярусі ансамблю, в навісі Прийма I, де в 1987-1993 рр. проведені розкопки на площі 164 м². На контрольній ділянці, в квадраті 0-33, у XV пласті (Кі-4147: 14100±105 ВР) серед підйомного матеріалу в буруватому суглинистому піску з елементами гідроморфного похованого ґрунту (за визначенням М.С. Демедюка, І.М. Гуньовського та А.Л. Александровського) виявлені два зуби молодого лося або зубра та уламок ребра дорослого лося або зубра.

Продовжувалися роботи в печерно-скельному навісі Львів VII, де в 1994-2004 рр. здійснені розкопки на площі 76 м² (рис.4). Поселення розташоване на східній околиці Львова, на території парку «Під Скелею» Біосферно-ландшафтного заказника Чортова Скеля, за 1,1 км на північний схід від вул. Б. Хмельницького 6, у м. Винники. У звітному році здійснені охоронно-рятівні роботи на пам'ятці, включаючи стратиграфічні спостереження та збір підйомного матеріалу. В чітких стратиграфічних умовах в західній стінці розкопу, в XII пласті, в квадраті 0-26, на глибині 235 см від ±0, у ґрунті 4.26

(за Р.М. Гнатюком), в третьому пізньо-палеолітичному шарі, датованому М.М. Ковалюхом (Кі-5415: 27200±170 ВР) відзначено, згідно з визначенням В.В. Гуменюка, уламок променевої кістки оленя, а в мезолітичному шарі, в VI пласті, на глибині 105 см (Кі-5413: 8500±70 ВР і 9 дат у межах 7589-7355 ВС), – уламок мушлі гелікс (рис. 5). Неподалік обстежено поселення доби мезоліту Львів VIII і Львів IX, де роботи здійснюються з 1994 року. Вперше на поселенні Львів IX зафіксована скам'яніла деревина, що могла використовуватися людиною в добу мезоліту (рис.6).

Охоронно-рятівні обстеження та роботи по Зводу пам'яток історії і культури здійснені поблизу Прийма I у Миколаївському р-ні на поселеннях мезолітичного часу Верин V і VII та Розвадів II і Прийма VII. Так, на Верин V, на ріпці, за 20-50 м на схід від розкопу 1987-1988 рр., знайдені типовий пірамідальний нуклеус, скобель-різчик, скобель, відщеп і уламок пластини, що може свідчити про поширення культурного шару у цьому напрямі (рис.7). На інших пам'ятках мікрорайону підйомного матеріалу не відзначено, що може свідчити про кращу збереженість культурного шару.

Література

Захарчук О. Деякі аспекти стратиграфії та оцінки геоморфологічних умов печерних комплексів Прийма I і Львів VII // Мацкевий Л.Г. Дослідження Львівської обласної експедиції НАН України у 1996 р. / Наукові архіви Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича та Інституту археології НАН України. Львів; Київ, 1996(1997).

Мацкевий Л.Г. Львівська обласна експедиція: нові відкриття // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Інформаційний бюлетень. Львів, 2005.

Мацкевий Л.Г. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005а.

Мацкевий Л.Г. Роботи Львівської обласної експедиції 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. Вип. 7. Запоріжжя, 2005б.

Мацкевий Л., Гнатюк Р., Кочкін І., Мазур О., Найда А., Стасик О., Филипчук О. Знахідки кісток скелетів неандертальців поблизу с. Прийма // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Інформаційний бюлетень. Львів, 2005.

Мацкевий Л.Г., Демедюк М.С. Відкриття п'ятого ярусу печерного комплексу Прийма I // Наукові записки. Львівський історичний музей. Вип. II-III. Львів, 1994.

Филипчук О.В. Дослідження остеологічних решток з мустьєрського шару грота печерно-скельного ансамблю Прийма I // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр., Вип. 7. Запоріжжя, 2005.

Мацкевий Л.Г.*, Кочкін І.Т.**, Панахид Г.І.***, Ткачук Т.М.****

*Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України

**Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника

***Приватне підприємство «Ліга Львів»

****Національний заповідник «Давній Галич»

Дослідження Прикарпатської експедиції 2005 р.

Мацкевий Л.Г., Кочкін І.Т., Панахид Г.І., Ткачук Т.М. Исследования Прикарпатской экспедиции 2005 г. Третий год работ на Ивано-Франковщине по Программе междисциплинарного проекта по изучению древнейшего прошлого правобережья Днестра между городами Галич и Городенка был посвящен изучению Прикарпатья. Начаты также украинско-польские исследования в Старуне. В Городенковском районе вблизи охотничьего лагеря эпохи позднего палеолита на северо-восточной окраине с. Чортовец открыта мастерская Чортовец II, на которой, очевидно, в это же время происходила первичная обработка кремневого сырья, а в Коломыйском районе открыта мезолитическая стоянка Угорники II. В Тлумачском районе собран значительный подъемный материал на позднепалеолитических местонахождениях Одаив I и Одаив XXI, мезолитическом – Одаив XX, а также многослойном Одаив II, где отмечены материалы эпохи позднего палеолита, трипольской культуры и культуры Ноа. Охранно-спасательные и природоохранительные работы осуществлены в Богородчанском районе, где собраны подъемные материалы на околлицах с. Старуня, а также на памятниках Старуня I, II и IV.

Прикарпатською експедицією продовжено виконання спільного інтердисциплінарного проекту з вивчення найдавнішого минулого правобережжя Дністра між містами Галич і Городенка Інститутом українознавства НАН України (Л.Г. Мацкевий), при співучасті Прикарпатського національного університету (І.Т. Кочкін) і Національного заповідника «Давній Галич» (Т.М. Ткачук). Крім того, у роботах брали участь студенти Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, учні Старунської школи (директор І.П. Бондар), приватні підприємці Ю.І. Котик, В.Н. Мазур та Г.І. Панахид.

Основні роботи були зосереджені на правобережжі Дністра між містами Галич і Городенка, а також в околицях с. Старуня Богородчанського р-ну, неподалік від місця унікальних знахідок в озокеритовому болоті плейстоценової та голоценової фауни і рослинності. У Городенківському р-ні обстежувалася місцевість поблизу

с. Чортовец, де ще в 1878 р. А. Грушецьким відзначена печера (Gruszecki 1878, 329-352), яка, вірогідно, в 1976 р. була обстежена Геологічним загоном Прикарпатської експедиції у складі О.М. Адаменка, Д.О. Прунько і П.І. Арсенича (Адаменко 1976 {1977}, 5). У 2005 році неподалік від цього, очевидно, тимчасового мисливського табору доби пізнього палеоліту, в місцевості Чортовецька Гора, на північно-західній околиці села був відкритий пункт (майстерня) по первинній обробці кам'яної сировини (рис. 1). Серед 76 артефактів – 63 предмети із залишками жовтої кірки. Ці матеріали відзначені в чотирьох скупченнях, що розташовані на відстані близько 200 м. У першій концентрації – 33 знахідки, в тому числі із жовтою кіркою – 30. Серед артефактів відзначені пренуклеуси (3), поперечні сколи (5), повздовжні (15) та сколи багатогранні (10). Дещо менше сколів із жовтою кіркою у другому скупченні (26 із 34), в четвертому – 6

із кіркою із загальною кількістю 8 предметів. Крім того, 1 пренуклеус відзначений в лесових відкладах в невеликому печерному утворенні де, очевидно, видобувається глина. Імовірно, на території пам'ятки Чортовець II відбувалося «ошкурювання» (зняття жовтої кірки) віднайдені сировини для визначення придатності (якості) кременю і, відповідно, доцільності його подальшого використання людиною. Датування його пізнім палеолітом лише приблизне – на основі печерної пам'ятки пізньопалеолітичного часу, яка розташована неподалік. Подібні об'єкти відзначені на багатьох територіях, зокрема, в Передкарпатті і датовані кінцем

Рис. 1. Чортовець II. Пункт (майстерня) з первинної обробки кам'яної сировини. Вид зі сходу. Світлина Л.Г. Мацкевоя 2005 р.

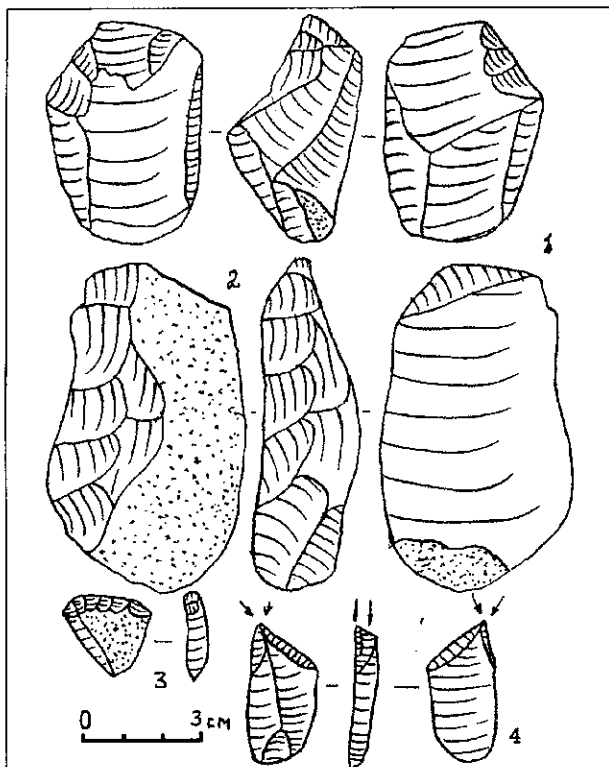

Рис.2. Місцезнаходження доби пізнього палеоліту Одаїв I. Кам'яні вироби

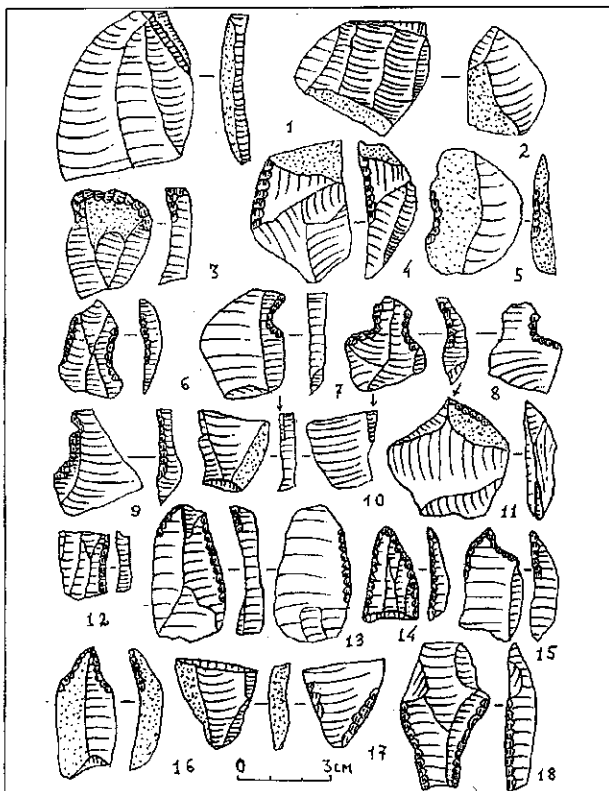

Рис. 3. Поселення доби мезоліту Одаїв XX. Кам'яні вироби

палеоліту і наступним часом (Конопля 1987, 4-5).

У місцевості Молочнотоварна Ферма в с. Угорники Коломийського району, неподалік від мезолітичного поселення, відкритого у 1973 році М.М. Клапчуком і Л.М. Микитенком (Паньків, Томенчук, Любінець, Луянко 2001, 94), у 2004-2005 роках знайдено та обстежено ще одне поселення цього ж часу (Угорники II). Пункт відзначений в частині села, що називається Новосілка, на північно-східному схилі пагорба, в місцевості Обіч, за 0,3 км на південний захід від садиби М.М. Пасічника. На зораній поверхні городу було зібрано 13 крем'яних артефактів, серед них – 2 скобеля, різчик, уламок ножа, 3 пластинки, відщеп і 4 відходи та уламки.

Значний підйомний матеріал був зібраний на місцезнаходженні Одаїв I, в місцевості Городище, на якому в 70-х роках виявлений досить рідкісний для Подністрів'я біфас-вістря так званого солютрейського (селетського) типу, аналогічний зафіксованим при розкопках у сусідніх селах Назвисько та Уніж (Мацкевой, Артюх 1975, 320-321). Пам'ятка знаходиться за 1,1 км на північний захід від церкви у с. Одаїв Тлумачського району (рис.2). Серед 36 крем'яних артефактів, зібраних у 2005 році – відбійник-ретушер, скребло, скребок, різець, пластинчасті сколи (11), відщепи та відходи (11 предметів). Як і в попередні роки, збори із цієї пам'ятки датовані добою пізнього палеоліту. Згідно з концепцією Я. Пастернака, подібні комплекси характеризуються оріньяко-солютрейськими рисами (Пастернак 1961, 791).

Відзначимо й знахідки на багатощаровому поселенні Одаїв II, що знаходиться за 1,5 км на північний захід від с. Одаїв, у місцевості Городище-Котлина, на якому в 2003 і 2004 роках експедицією здійснювалися стаціонарні розкопки. Знайдено уламки посуду трипільської культури та культури Ноа. Серед крем'яного інвентаря – нуклеус, відщеп ножеподібний, відщеп з ретушю та уламок пластини. Комплекс належить до пізньопалеолітичного шару, відзначеному на пам'ятці в попередні роки.

Значні матеріали зібрані на поселенні Одаїв XX, за 1,4 км на захід від с. Одаїв, в центральній частині присілка Думка, по вул. П.Дорошенка, 11. Пам'ятка виявлена північній частині садиби П. Грицака, на площі 40×50 м, на рівні 2-3 м від тальвегу балки, де протікав потічок. Матеріали були зафіксовані в двох скупченнях, номенклатурний склад виробів із яких достатньо близький (рис. 3). Тут зафіксовані 5 фрагментів посуду, що аналогічні виявленим на поселенні Одаїв II і віднесені до культури Ноа, а також 278 крем'яних виробів. Серед кам'яних артефактів 4 нуклеуси, 26 знарядь із вторинною обробкою, 75 пластинчатих сколів, 77 відщепів і 91 екземпляр відходів і уламків. Із знарядь відзначені 4 скребки, 3 різці, 9 ножів, 3 наконечники,

5 скобелів і 2 вістря. Як і в попередні роки, підйомний матеріал віднесений до мезоліту культури Назвисько-Оселівка, зокрема, групи пам'яток типу Лука II – Кам'яниця II.

Поселення Одаїв XXI зафіксоване за 2,9 км на північний захід від с. Одаїв, у місцевості, де розташований пам'ятник загиблим пілотам, на площі 40×80 м. Пам'ятка, культурний шар якої пошкоджений різноманітними земляними роботами, відзначена на природному пагорбі, висотою 8-10 м над тальвегом балки, де ймовірно протікав потічок. Тут зібрані 122 кам'яні артефакти, включаючи жовно-пренуклеус, 4 нуклеуси, 16 знарядь, 15 пластинчатих сколів, 14 відщепів і 72 екземпляри уламків і відходів (рис.4). Серед знарядь переважають скребки (7) і скобелі (5), при наявності різців і ножів (по 2 екземпляри). Відзначимо, що серед скребків по два екземпляри віднесені до типу зі звуженим лезом, високих дископодібних і бічних. Незначні вибіркові збори підйомного матеріалу з пам'ятки в 2004 році були віднесені до найраніших мезолітичних пам'яток регіону. Нові, більш численні матеріали дозволяють вважати, що комплекс дещо ранішого часу і належить до кінця пізнього палеоліту з ориньякоїдними рисами.

Охоронно-рятівні обстеження здійснені в околицях с. Старуня Богородчанського р-ну. Це пов'язане із спільними українсько-польськими дослідженнями та підготовкою Міжнародної конференції у Кракові напередодні 100-літнього ювілею унікальних знахідок туш мамонта, носорога, інших тварин і палеоботанічних матеріалів із цієї місцевості. Відзначимо, перш за все, роботи на мезолітичній стоянці Старуня I (Ле-1417: 5250±70 ВР), яка стаціонарно досліджувалася експедицією в 1976-1982 рр. – на площі 1649 м² були зафіксовані понад 5 тисяч кам'яних артефактів. Розвідкові роботи та стратиграфічні спостереження здійснювалися й в інші роки (Мацкевой 1991, 148). Пам'ятка розташована за 0,7 км на північний захід від неповної середньої школи в с. Старуня, в місцевості Ластівецька Гора (рис.5). У звітному році комплекс був поповнений уламком типового мезолітичного нуклеуса, а із знарядь – скобелем і різакком. На розташованому поблизу поселенні Старуня II, також датується мезолітом, знайдено крем'яний ніж із притупленою ретушшю спинкою, а також уламок мушлі. Біля шахти по видобутку озокериту, на терасі, за 1 км на південь від с. Старуня, в місцевості Сегли-Новини, в 1977 і 1978 роках на місцезнаходженні Старуня IV зібрані матеріали доби пізнього палеоліту (Matskevuj 2005, 45-52). У 2005 році на пам'ятці був знайдений крем'яний відщеп, очевидно, такого ж часу (рис.6; 7). В околицях шахти, де був зафіксований мамонт (рис. 8), краєзнавцями виявлені фрагмент зуба мамонта та типова підшліфована сокира доби енеоліту.

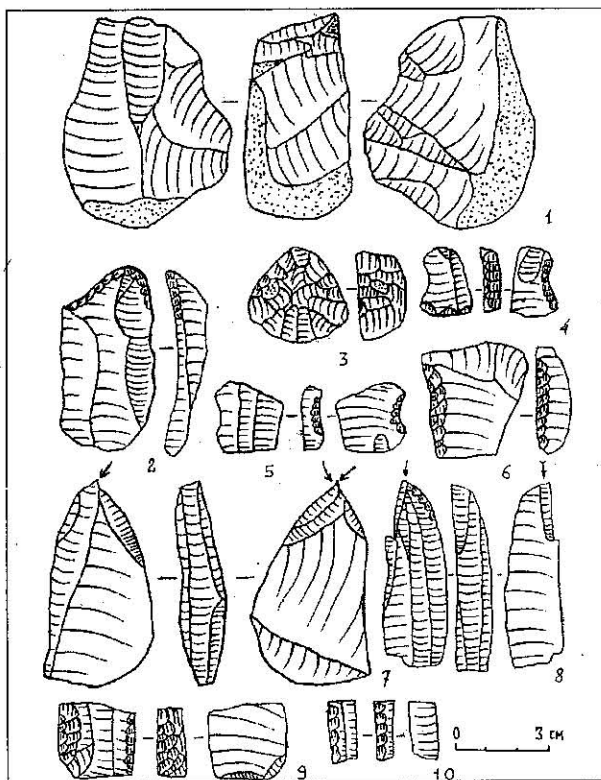

Рис.4. Місцезнаходження доби пізнього палеоліту Одаїв XXI. Кам'яні вироби

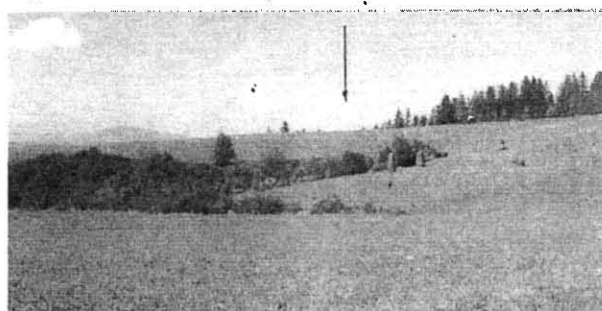

Рис. 5. Поселення доби мезоліту Старуня II (вказане стрілкою). Вид з півдня, з поселення Старуня I. 2005 р. Світлина Л.Г. Мацкевой

Рис.6. Поселення доби пізнього палеоліту Старуня IV (вказане стрілкою). На передньому плані – озокеритове болото, в якому були знайдені туші мамонта, шерстистих носорогів, інших тварин і рослинні рештки шейстоценового та голоценового часу. Вид зі сходу. Світлина Л.Г. Мацкевой. 2005 р.

Рис. 7. Горючий газ і виходи ропи із лікувальними властивостями в болоті поблизу поселення Старуня IV і шахти із видобутку озокериту. Вид із півдня. Світлина Л.Г. Мацкевого. 2005 р.

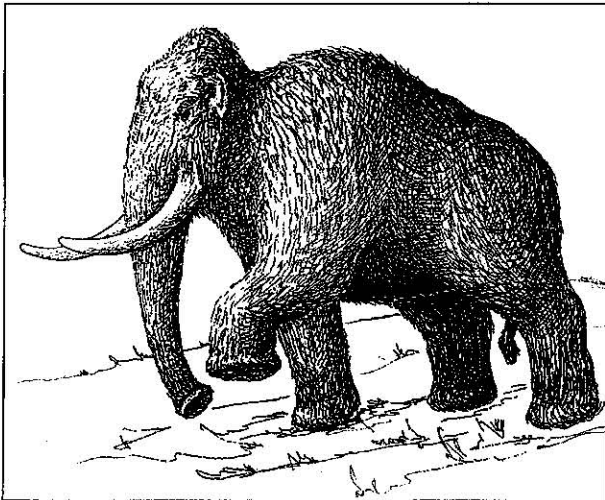

Рис. 8. Мамонт із с.Старуні. Реконструкція Л.Г. Мацкевого, рисунок Л.Л. Тарасенко

Михальчишин І. Р.

Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень

Розвідки в межиріччі верхів'їв р. Південний Буг і р. Збруч у 2005 р.

Михальчишин І.Р. Розвідки в междуречье верховьев р. Южный Буг и р. Збруч в 2005 г. В статье излагаются результаты археологических разведок в Волочисском и Городокском р-нах Хмельницкой обл. с целью выявления археологических объектов и проверки состояния сохранности известных памятников. Найдены следы двух поселений бронзового века и одного – черняховской культуры, обследовано 7 известных памятников, в т.ч. один национального значения – «Троянов вал».

На території Волочиського району виявлено сліди трьох і перевірено стан збереження шести відомих поселень.

Фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури зібрані на мисі (170×100 м) лівого берега безіменного струмка (права притока р. Грабарка – Збруч) біля північно-східної околиці с. Клинини в ур. Курятник або Городниство, на північний схід від тракторного стану. Поверхня мису являє собою плато овальної в плані форми, з обривистими північним та західним схилами. З півночі і півдня мис обмежений долинами двох потічків. Фрагменти гончарного посуду та грудки випаленої глини зібрані на поверхні розораного чорноземного ґрунту. Трапився уламок маленької опуклобокої посудинки.

Сліди поселення бронзового віку виявлені на відстані 2 км від східної околиці с. Юхимівці (Юхимівці V). Воно розташоване в 50 м на пів-

Література

Адаменко О.М. 4.2.3.12: Чертовец. Обнаження 507 // Мацкевой Л.Г. Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1976 році // Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича та Інституту археології НАН України. Львів; Київ, 1976 (1977).

Коняля В.М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Кам'янець-Подільський, 1987.

Мацкевой Л.Г. Мезолит запада Украины. Киев, 1991.

Мацкевой Л.Г., Артюх В.С. Исследования мезолито-неолитической экспедиции // Археологические открытия 1974 года. Москва, 1975.

Паньків М., Томенчук Б., Любінець В., Лужанко М. Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 2001.

Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961.

Cruszecki A. O jaskiniach na przestrzeni od Karpat po Baltyk // Biblioteka Warszawska, 1878. T. 152. Seria V. T. IV. Zesz. XII.

Matskevych L. Chapter 4. Archaeological sites in the Starunia area, fore-Carpathian region, Ukraine // Polish and Ukrainian geological studies (2004-2005) at Starunia / M.J. Kotarba (ed.). Warszawa; Krakow, 2005.

факти (фрагменти гончарного посуду, грудки випаленої глини, кістки тварин) зібрані на поверхні розораного ґрунту східного та північного схилів мису на площі 120×30-50 м. Обстежено також поселення черняхівської культури Куровечка IV (відкрите в 1999 р.), що розташоване поруч на мисі між правим берегом р. Бованець і правим берегом струмка. На поверхні чорноземного розораного ґрунту у східній частині поселення помітні «плями» скупчення шматків глиняної обмазки з печей, уламки гончарного посуду, кісток тварин. Підібрано два орнаментовані уламки кераміки. Один уламок широких «Т»-подібних вінець (вази?) з чорнолощеною поверхнею, орнаментованих врізними лініями «ялинкою». Орнамент має аналогію на вазі з черняхівського поселення Лепесівка (Рыбаков 1986, 13–24). Поверхня його вкрита шаром відкладів ґрунтових солей сірого кольору. Другий уламок стінки товстостінної посудини коричневого кольору. Поверхня його лощена і густо прикрашена прямими та зигзагоподібними заглибленими рівчачками, проведеними, очевидно, кінцями кістки та лініями, проведеними зубчастим коліщатком.

Розкритий повністю чернінь печі давньоруського житла, виявлений у 2004 р. на поселенні Волочиськ V (Михальчишин 2005, 9-10). Розміри череню 1,20×1,0 м. Посередині його проведено кінцем плуга рівчак. В кількох місцях череню збереглася його первісна заглажена поверхня та залишки бортика по краю висотою 15–20 мм. Чернінь не розібраний і засипаний ґрунтом. В 17 м на схід від житла, на поверхні розораного ґрунту знайдено залізний наконечник стріли ромбовидної форми, з черешком.

При повторному обстеженні поселення бронзового віку Волочиськ VI, на відстані 20 м на північний схід від ДОТ'а і 13 м на схід від польової дороги виявлено скупчення крем'яних відщепів та крем'яних знарядь.

На західній околиці м. Волочиськ виявлено сліди поселення бронзового віку «Волочиськ IX».

Мовчан І. І., Козловський А. О., Ієвлев М. М.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р.

В січні-квітні 2005 р. було продовжено дослідження на місці будови житлового будинку по вул. Артема, 12 в Шевченківському районі м. Києва.

В 2003 р. нами були проведені дослідження на ділянці, що прилягала до Несторівського провулка. Було відкрито кілька будівель першої половини XI ст., рів цього ж часу і зруйноване поховання більш раннього періоду.

В 2005 р. роботи провадилися на ділянці, прилеглій до вул. Артема. Була досліджена площа біля 1200 м². На частині площі були підвали будинку XIX ст. По ній також проходила значна кількість різноманітних комунікацій. Культурний шар був майже повсюди знищений, місцями материковий

Воно знаходиться на високому обривистому лівому березі р. Збруч (вул. Глібова, город Г. І. Катаєвої). На розораній поверхні чорноземного ґрунту 25×50 м, нахилений на північ, зібрано фрагменти ліпного посуду та крем'яні відщепи.

Перевірено стан збереження стоянки фінального палеоліту Поляни VII на західній околиці с. Поляни (ур. Береги). Поверхня стоянки (чорноземний ґрунт) розорюється, тут зібрано крем'яний кінцевий скребок, уламок нуклеуса та дрібні відщепи. Поруч, біля підніжжя висоти, на якій знаходиться згадана палеолітична стоянка, на низькому лівому березі Збруча, на відомому двохшаровому поселенні (Поляни VIII) зібрано ліпну кераміку раннього залізного віку та Київської Русі. Поверхня поселення розорюється.

У Городоцькому районі перевірено стан збереження пам'ятки археології національного значення «Троянового валу», що пролягає між с. Лісоводи і м. Городок на протязі 4 км. Висота насипу 0,50 – 5 м, ширина – 7-12 м. Рів простежується з північного боку валу. Вал зберігся завдяки насадженням на його поверхні деревам у 60-х рр. XX ст. Нині його поверхня густо вкрита деревами та чагарниками. Лише біля північної околиці Лісоводів на ділянці спуску валу по похилому схилу лівого берега струмка, він розораний на довжину близько 200 м і простежується по ледь помітному підвищенню. Тут знайдено два фрагменти стінок ліпного посуду, чорнолощеного на внутрішній поверхні. Біля висоти 350 (1 км від східної околиці с. Лісоводи) у насипі валу є два розриви шириною до 10 м, що утворилися під час прокладання дороги.

Література

Михальчишин І. Р. Розвідки у Волочиському р-ні Хмельницької обл. // Археологічні відкриття в Україні 1998 – 1999 рр. Київ, 1999.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Волочиського району Хмельницької області у 2004 році. Київ, 2005.

Рыбаков Б. А. Календарь древних славян. // Сквозь века. – Вып. I. – Москва, 1986.

лес йшов прямо під асфальтовим покриттям.

На дослідженій площі було зафіксовано і досліджено 8 будівель різноманітного призначення, кілька ям, а також два поховання. Досліджені будівлі ділилися за своїм призначенням на житлові, господарчі і господарчо-житлові.

Серед житлових споруд найбільш цікавою виявилась будівля 6, яка знаходилась приблизно в центрі всіх житлових і господарчих споруд.

В плані будівля 6 мала прямокутну форму і була витягнута по осі південь-північ. Довжина будівлі становила 7,5 м, ширина 5,75 м, долівка знаходилась на глибині 1,5-1,7 м від рівня матеріка. Будівля мала східчастий вхід, стіни стовпвої

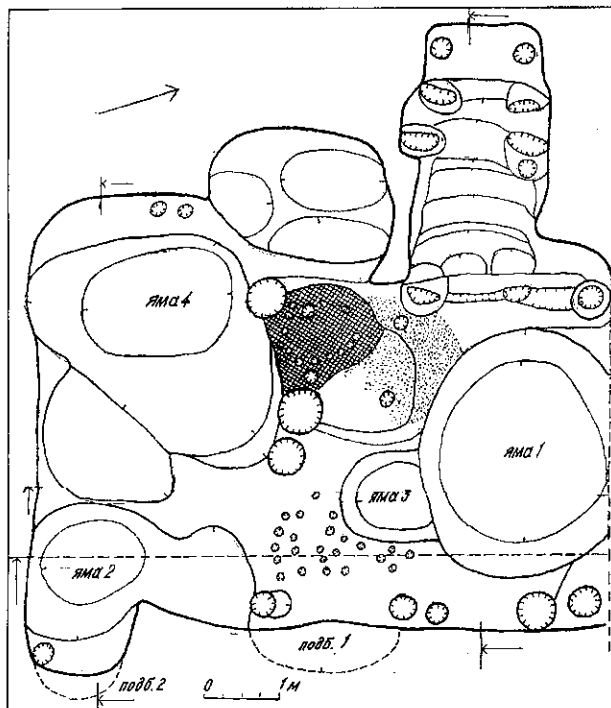

Рис. 1. План будівлі 6

конструкції та глинобитну піч (рис. 1). В ній було зафіксовано кілька досить глибоких ям. Треба відмітити, що північна стіна будівлі в значній мірі була зруйнована пізніми перекопами.

Як вже відмічалось, стіни будівлі мали стовпову конструкцію. Дві стовпові ями було зафіксовано в північно-східному кутку будівлі, їх діаметр становив 0,5 і 0,37 м, глибина відповідно – 0,4 і 0,2 м від рівня долівки. В північно-західному кутку будівлі було зафіксовано стовпову яму діаметром 0,3 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. Дві стовпові ями було зафіксовано біля східної стіни будівлі 6. Вони мали діаметр 0,37 і 0,25 м і глибину 0,3 і 0,1 м.

Вздовж цієї стіни знаходилась ще одна стовпова яма діаметром 0,3 м і глибиною 0,2 м від рівня долівки. Невелика стовпова яма знаходилась в південно-східному кутку будівлі 6. Два великих стовпа стояло приблизно в центрі житла. Діаметр одного з них становив 0,6 м, глибина – 0,22 м, діаметр другого – 0,5 м, глибина – 0,3 м. Стовпову яму діаметром 0,5 м і глибиною 0,58 м було зафіксовано біля західної стіни будівлі (рис. 1).

Із заходу, біля північно-східного кута будівлі було простежено східчастий вхід. Він мав 5 сходинок шириною до 0,5 м і висотою до 0,25 м. Ширина входу – 1,75 м, довжина – 3,5 м. Попід стінками входу знаходились ями від стовпів, які розташовувались попарно. Частина стовпів представляла собою розколоти колоди. Діаметр стовпів становив від 0,3 до 0,5 м, глибина стовпових ям від 0,15 до 0,3 м. В нижній частині входу зафіксовано канавку шириною 0,35 – 0,4 м і глибиною 0,1 м. Мож-

ливо, тут знаходився поріг (рис. 1). В будівлі 6 було зафіксовано значну кількість ям і два підбої. Ями були глибиною від 0,3 до 0,8 м, мали різноманітну форму і розміри (рис. 1).

Праворуч від входу в будівлю 6 знаходилась глинобитна піч. Було простежено завал печини і черинь підовальної форми розміром 1×0,9 м. Піч була споруджена на невеликому (до 0,2 м) підвищенні. Стіни і склепіння були споруджені на каркасі з кілків діаметром 0,05-0,07 м. Товщина стінок становила до 0,2 м. Челюстями піч була повернута на північ, в бік входу (рис. 1). Можливо, що на цьому ж місці стояла більш рання піч, яка знаходилась трохи ближче до центра будівлі. Про це свідчить пляма золи і ямки від стовпів, які не співпадають з контурами зафіксованої нами печі.

Вище череня печі на 0,3 м нами було зафіксовано черинь від відкритого вогнища діаметром до 1 м. Навкруги череня прослідковувався шар жовтої глини.

Поряд з піччю (на південь від східчастого входу в будівлю 6) знаходилось підвищення неправильної форми розміром 2,3×2 м, висота від долівки – 0,8-0,9 м. На цьому підвищенні було зафіксовано 3 заглиблення діаметром від 0,7 до 1,25 м і глибиною 0,2-0,3 м (рис. 1).

Заповнення будівлі мало шарувату структуру і було досить щільним. По профілю бровки, яка йшла в напрямку південь-північ видно, що після загибелі котлован будівлі 6 заповнювався нерівномірно. В південній частині на дні чітко простежується затоковий шар, потужність якого сягає 1-1,2 м. В ньому зустрічаються прошарки суглинку і вкращення горілого дерева і вуглинок. На цьому шарі в 1 м від рівня долівки було розчищено відкрите вогнище. Вище проходив шар світлого суглинку з вкращеннями жовтої глини потужністю до 0,7-0,8 м. Вогнище 2 мало в плані неправильну форму розміром 1×0,8 м. Дно його складалось з обпаленої глини, а по периметру йшов шар жовтої глини, змішаної з вуглинками.

Північна частина будівлі 6 мала інший характер заповнення. Нижній шар, майже горизонтальний, складався з світло-сірого слабогумусованого суглинку з вкращеннями вуглинок, каміння, фрагментів печини. Потужність його становила до 0,65 м. Вище проходив шар однорідного каштанового суглинку потужністю до 0,75 м, який місцями виходив на поверхню. Приблизно в центрі йшла лінза світлого суглинку, на дні якої на висоті 1,1 м від рівня долівки простежувалась лінза від відкритого вогнища. Вогнище мало діаметр довжиною 1,2 м і складалось з трьох шарів – нижній представлено чорною горілою землею, вище йшов шар обпаленої глини, а верхній шар складався з вугілля.

В заповненні будівлі 6 було зафіксовано багато вуглинок, шматків печини, каменів різного розміру (частина обпалених), кісток тварин, частина з яких розколота. Кістки належать великій рогатій

худобі, свині, вівці-козі, і, можливо, коню. Крім того, в заповненні будівлі 6 було зафіксовано велику кількість фрагментів кераміки, вироби з металу, невелику кількість виробів з каменю і кістки, а також багато уламків плінфи.

Кераміка представлена фрагментами кухонного, столового і тарного посуду. Переважну більшість складають фрагменти кухонних горщиків (близько 680 фрагментів) приблизно від 70-80 горщиків. Більшість стінок гладкі, але на деяких простежено врізний лінійний орнамент або комбінований – лінійний і хвилястий. Товщина стінок коливається від 0,4 до 1,2 см. Колір від жовтого до чорного.

Денець і придонних частин зафіксовано близько 70 фрагментів. Діаметр денця становить 6-13 см. На частині денця прослідковується закраїнка, а також сліди підсіпки піску і полови.

На деяких денцях простежено залишки клейм у вигляді простого кола, концентричних кіл, фігури вписаної в коло (рис. 2). Вінця горщиків за профілем верхньої частини діляться на кілька типів. Найчастіше зустрічаються вінця відігнуті назовні, в яких із зовнішнього краю проходить напівсферичне потовщення, а всередині досить часто простежується поглиблення для покоришки.

Другий за кількістю тип представлено горщиками, вінця яких відігнуті назовні і з зовнішнього боку мають манжетоподібне потовщення. Інколи вони мають загострений край і поглиблення для покоришки. Інколи вінця мають індивідуальну форму – це прями з косо зрізаним краєм, з валиком із зовнішнього боку, з дуже потовщеним краєм (рис. 2).

Столовий посуд представлено фрагментами глеків і мисочок. Глеки, як правило, виготовлені із світло-сірої глини і прикрашені по вінцях і плечиках врізним лінійним орнаментом. Глечики мали високе горло діаметром до 12 см, вінця загострені рівні або відхилені назовні (рис. 2). Знайдено також фрагмент ручки від глечика, овальної в перерізі.

Довжиною глечиків, мабуть, відноситься і фрагмент денця з світло-сірої глини, вкритий глухою зеленою поливою з обох боків. Миски представлені двома фрагментами вінця. Одне з них косозрізане до середини з заглибленням по краю, друге з загостренням загнутим до середини краєм. По його верхній частині проходив врізний лінійний орнамент (рис. 2).

Тарна кераміка представлена 14 фрагментами амфор. В основному це гладкі стінки, рідко з жолобками. Знайдено також частину горла з залишками ручки. Ручки йшли нижче горла. В перерізі ручка овальна, діаметр горла близько 6 см.

До керамічних виробів відноситься фрагмент писанки і майже ціла покоришка. Писанка була вкрита поливою. По зеленому фону нанесено білі концентричні кола, розбиті на сектори такими ж білими лініями. Писанка виготовлена з рожевого тіста.

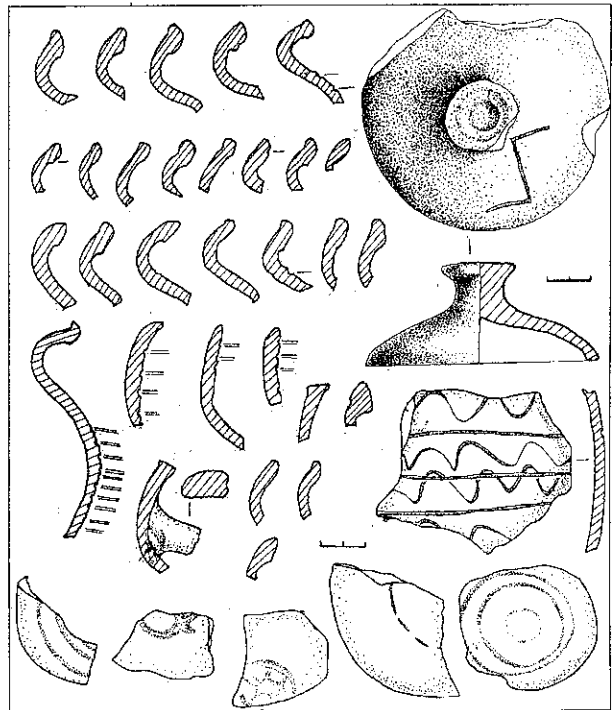

Рис.2. Кераміка із заповнення будівлі 6

Між черинню печі і черинню відкритого вогнища в завалі печини було зафіксовано значну кількість кераміки, в тому числі покоришку напівсферичної форми з грибоподібною ручкою. Нижній край покоришки притертий. На зовнішній поверхні покоришки по сирій глині було нанесено знак – половина свастики? Діаметр покоришки 11 см, висота 4 см (рис. 2).

В заповненні будівлі 6 було зафіксовано більше ніж 30 фрагментів плінфи різного розміру. Товщина її коливається від 2,5 до довжиною 3,3 см. За формою, складом тіста і розмірами зафіксовані фрагменти датуються X-XI ст.

Вироби з каменя представлені шиферним біконічним пряслицем світло-рожевого кольору діаметром 1,7 см, висотою 0,9 см, діаметр отвору 0,7 см, а також сколом від кільцеподібного прясличка з такого ж матеріалу, діаметром 2 см, діаметр отвору – 0,7 см (рис. 3).

Знайдено також кілька шматків шиферу зі слідами обробки, а також досить великий фрагмент точильного бруска з пісковіку.

Було також зафіксовано значну кількість виробів з чорного металу, різноманітних за призначенням. Найбільшу кількість становили цвяхи. Всі вони ковані, квадратні або прямокутні в перетині. Їх довжина від 5 до 17 см. Зрідка зустрічаються цвяхи довжиною 2,5-3 см. На частині цвяхів прослідковуються сліди дерева.

Ножів знайдено 7 екземплярів, більшість з них фрагментовані. Всі ножі черешкові. Довжина леза коливається від 4 до 7-8 см, спинки рівні. Всі ножі в значній мірі спрацьовані (рис. 3). Виділяється невеликий фрагментований ніж довжиною близько 6 см. По обушці ножа були зроблені трикутні

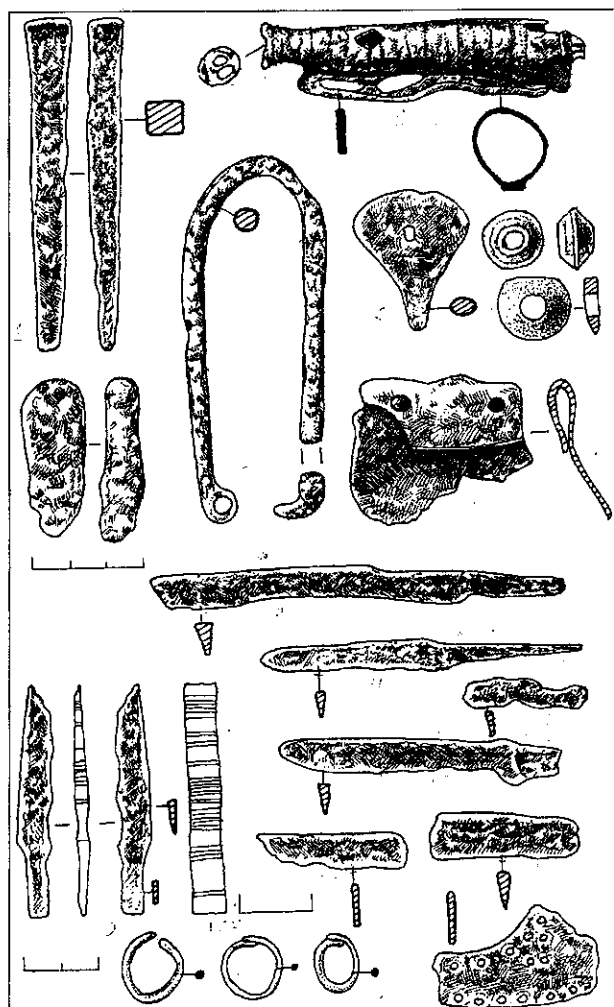

Рис.3. Вироби із металу і каменя з будівлі 6

насічки, в які вклепані вузькі смужки жовтого металу (рис. 3). До знарядь праці відноситься невелике зубильце, квадратне в перетині, бойок трохи розклепаний. Довжина його 9 см, в перетині 0,8×0,8 см (рис. 3).

Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М.

Інститут археології НАН України

Про археологічні дослідження по вул. І.Франка, 46, м. Києва в 2004-2005 рр.

Мовчан И. И., Козловский А. А., Иевлев М. М. Археологические исследования по ул. И. Франка 4-Б, г. Киева в 2004-2005 гг. Во время раскопок по ул. И. Франка 4-Б было обнаружено и обследовано 2 мусорных ямы позднесредневекового времени. Заполнение ям обычное – стекло, керамика, кости животных. Анализ керамического комплекса позволяет датировать их XVIII-XIX в. В переотложенном слое было обнаружено небольшое количество древнерусской керамики и заготовка для иконки, изготовленной из камня.

Археологічні дослідження по вул. І.Франка, 46 провадилися у зв'язку з будівництвом житлового будинку. Роботи велися протягом 2004-2005 рр. Стационарні розкопки проведені на площі 450 м². Досліджена ділянка частково знаходилась на плато, а частково – на досить крутому схилі. Вся ділянка була забудована гаражами, культурний шар зберігся лише частково. Схил в значній мірі виявився насипним.

Досить цікавим виявився виріб, представлений конічною трубкою, довжиною 8,5 см, діаметр більшого отвору ≈ 2 см, по краю його проходять ребра жорсткості у вигляді жолобків. Діаметр меншого отвору близько 1 см, він розділений на дві частини. Товщина стінки трубки – 0,15 см. До трубки приварена залізна скоба шириною 0,6-1,2 см. Скоріше за все, це футляр для збереження голок. Значну цікавість становить також фрагмент сталеві пластинки з вирізами, облямованими срібною інкрустацією у вигляді кружалець діаметром 0,2 см (рис. 3).

Призначення цієї пластинки не зовсім ясне. Крім того, із заліза було зроблено скроневе кільце з краями, що заходять одне за інше (рис. 3).

До виробів з кольорових металів можна віднести два скроневих кільця, виготовлених з бронзи. Вони були знайдені майже на долівці, де лежали один на одному. Одне кільце діаметром 1,7 см мало незамкнуті заокруглені кінці. Друге кільце мало діаметр 1,7 см, кінці заходили одне за одне, обрублені (рис. 3).

Таким чином, розглянувши конструктивні особливості будівлі 6 і на основі аналізу стратиграфії і комплексу речових знахідок, ми можемо зробити деякі попередні висновки.

На першому етапі будівництва був збудований житловий підкліт із стінами стовпової конструкції. Причому, виходячи з наявності парних стовпів, над підклітом могло бути кілька поверхів. Справа від входу в будівлі 6 була збудована глинобитна піч, по периметру якої знаходилось 4 стовпи. Після руйнації цієї печі, майже на її місці було збудовано другу піч, від якої залишився черинь і невеликі отвори від вбитих кілків по периметру стін.

На другому етапі в південному напрямку було зроблено підкоп і збудовано приміщення для зберігання припасів. Деякі дані свідчать, що це приміщення від основного було відгороджено дерев'яною стінкою. Дані стратиграфії і аналіз керамічного матеріалу дозволяють датувати цю будівлю першою половиною XI ст.

Під час шурфування було знайдено кілька невиразних фрагментів давньоруської кераміки, декілька цвяхів давньоруського часу (рис. 1. 7 – 8) і досить цікаву заготовку для підвіски, скоріш за все для нагрудної іконки. Заготовка мала круглу форму діаметром 3,7 см, товщиною 0,6 см. У верхній частині знаходилось вушко з отвором для підвішування. Висота вушка 1 см, діаметр отвору 0,5 см. Із зовнішнього боку вуш-

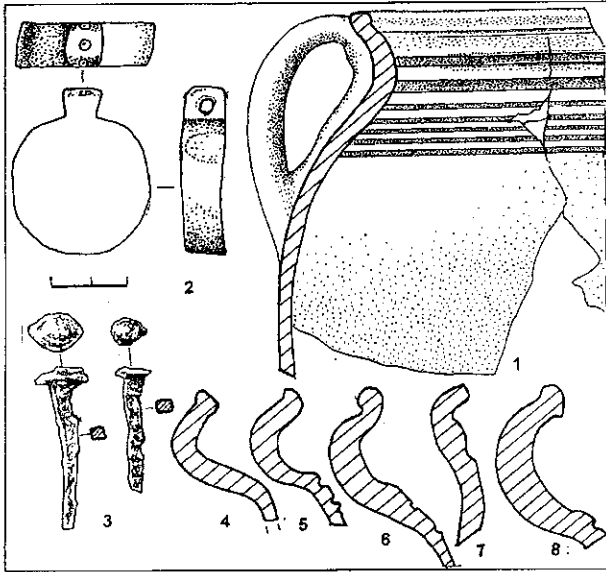

Рис. 1. Знахідки з шурфу № 1. 1, 4–8 – кераміка; 2 – кам'яна заготовка; 3 – залізні цвяхи

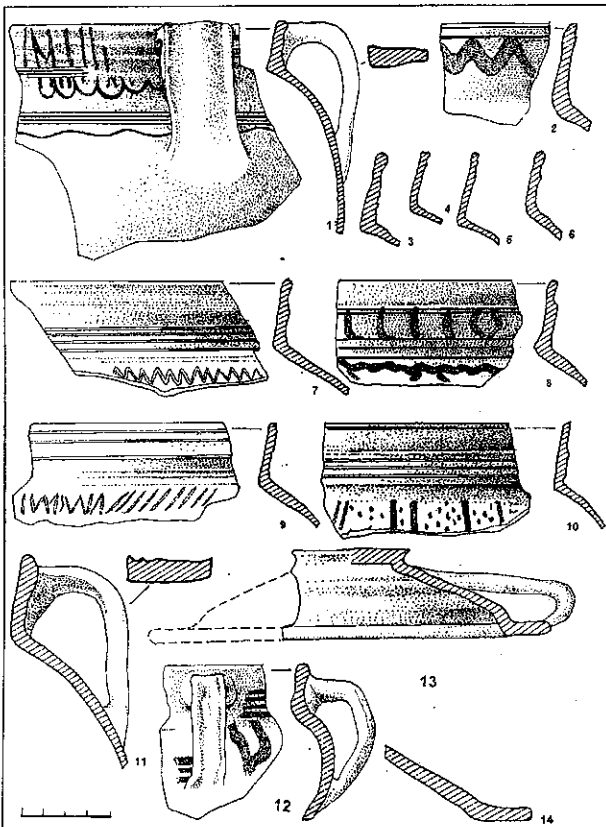

Рис. 2. Яма 1. 1–14 – керамічні вироби

ко було прикрашене циркульним орнаментом. Заготовка виготовлена з темно-сірого дрібнозернистого сланцю. На ній добре прослідковуються сліди обробки (рис. 1, 2).

На південній частині ділянки було закладено розкоп загальною площею 450 м². В більшій частині розкопу було зафіксовано насипні шари,

які склалися з будівельного і побутового сміття XIX – XX ст. На краю схилу було зафіксовано і досліджено дві ями.

Яма 1 знаходилась в західній частині розкопу. Яма мала підпрямокутну форму, була витягнута з півдня на північ, мала розміри 3,2×1,7 м і глибину від рівня материка 1,12 – 1,25 м. Заповнення ями складалося з гумусованої супісї з прошарками попелу, горілого дерева, битої цегли, фрагментів печини, великої кількості колотих кісток тварин, фрагментів кераміки та невеликої кількості фрагментів від скляних посудин.

Знайдена кераміка за своїм призначенням поділяється на кухонну і столову. До кухонної відносяться горщики, покритки, макітри. До столового посуду відносяться глеки, глекоподібні посудини, миски.

Горщики представлені 245 стінками, 80 вінцями і 92 придонними частинами. Розміри горщиків досить різноманітні. Маємо великі посудини з діаметром вінця до 26 см і невеликі з діаметром вінця 7,5 см і висотою 8,5 см. Частина горщиків мала пласкі в перетині ручки, часто зі слідами вдавлювання пальцем в нижній частині. Профілі верхньої частини, як правило, однотипні. Вінця досить високі, слабо відігнуті назовні або вертикальні. Горщики мали опуклі тулова і порівняно невеликі – денця діаметром 5–12 см. Більша частина горщиків була прикрашена різноманітним орнаментом. Найпростіший орнамент складався з врізних горизонтальних ліній, які починались на вінцях, але частіше прикрашали плечика горщика (рис. 2).

Покритки для горщиків представлені 21 фрагментами. Всі вони досить стандартні. Зверху покритки мають грибоподібну ручку, інколи ручка зроблена у вигляді петлі, яка кріпилася до верхньої частини і до вінця (рис. 2, 13), інколи ручка майже циліндрична. Діаметр покриток співпадає з діаметром вінця горщиків і коливається від 12 до 26 см.

До кухонного посуду відносяться також макітри, які мають досить товсті стінки, конусоподібний або вертикальний профіль тулова і вінця відігнуті майже горизонтально назовні. У верхній частині вони часто прикрашалися орнаментом – врізним, лінійним і хвилястим або лінійним і косими насічками у вигляді шеврона.

Столовий посуд представлено глеками, глекоподібними посудинами і мисками. Від глеків зібрано близько 20 фрагментів. Всі вони були виготовлені з сірої глини. Часто вінця їх були вкриті зеленою поливою, на деяких фрагментах залишки поливи фіксувалися з внутрішнього боку глека.

Як правило, глеки мали широке горло з плавно відігнутими назовні вінцями, шийку, а інколи тулуб прикрашав врізний лінійний орнамент. Діаметр горла становив 10–14 см, висота глека, що майже повністю зберігся, становила близько 20 см. Глек мав овальну в перетині ручку, яка кріпилася до горла і до тулова.

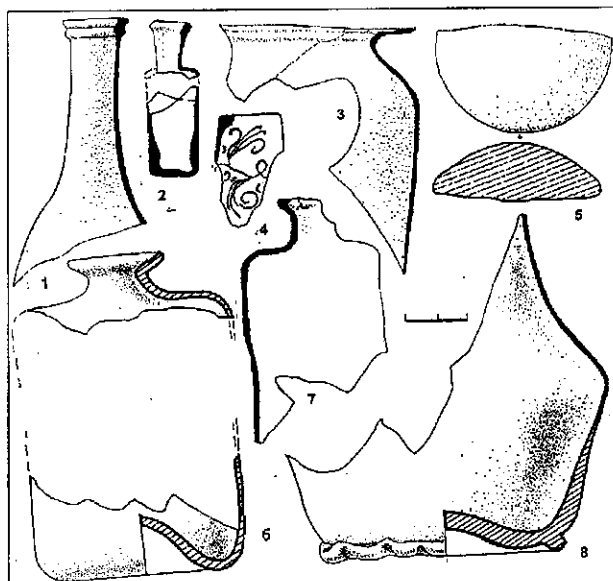

Рис.3. Яма 1. 1-8 – вироби із скла

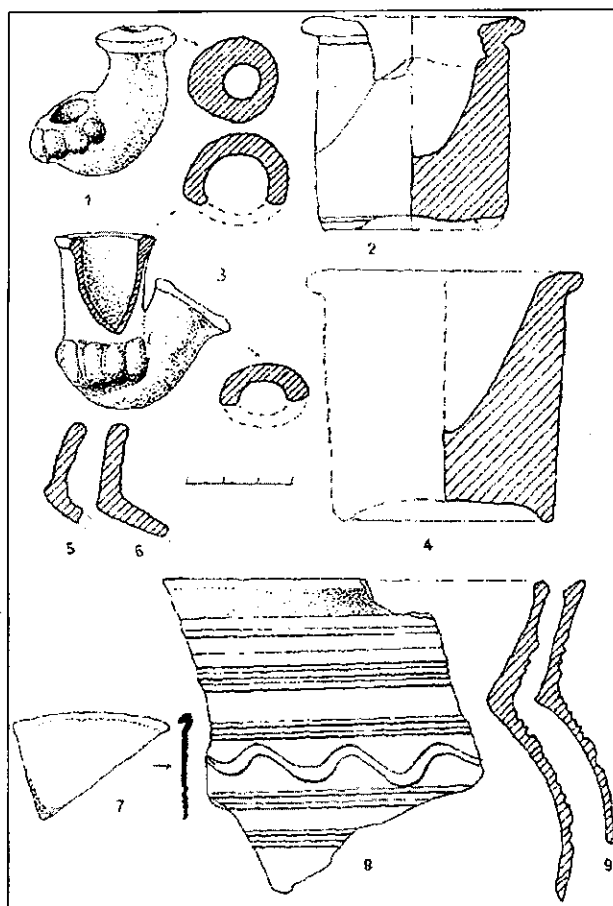

Рис.4. Яма 2. Керамічні вироби

В ямі було зафіксовано невелику кількість фрагментів мисок. Миски поділяються на два види – прості і полив'яні. Полив'яні миски на зламі мали рожевий або жовтуватий колір, з внутрішнього боку мали поліхромний розпис і

були вкриті прозорою поливою. На жаль, зафіксовані лише невеликі фрагменти таких мисок. Основним мотивом їх розпису був стилізований рослинний орнамент.

Прості миски виготовлялися з темно-сірого тіста, вони мали різні діаметри – від 16 до 26 см, висота їх коливалася від 5 до 12 см (рис. 2, 14). Найбільші з них нерідко мали ручки.

Скляні вироби представлені фрагментами пляшок, штофів, банок, склянок, бокалів і віконним склом. Від пляшок зафіксовано кілька верхніх частин, донець і стінок. Пляшки досить великих розмірів, вони мали високе горло, невеликі відігнуті вінця, край горла мав потовщення (рис. 3, 1). Були і невеликі пляшки – потовщенням на краю горла. До пляшок можна віднести і невелику підпрямокутну в перерізі пляшку з конічним горлом. Можливо, це пляшка для ліків (рис. 3, 2).

Зафіксовано також кілька фрагментів штофів різних розмірів. Як правило, вони мають досить широке горло, краї якого відігнуті горизонтально, дно ввігнуте до середини. В склі багато бульбашок повітря (рис. 3, 6, 7). Окремо стоїть знахідка придонної частини чарочки з рожевого скла з нанесеним за допомогою різця рослинним орнаментом (рис. 3, 4). Знайдено також придонну частину від карафки і верхню частину банкоподібної посудини (рис. 3, 3, 8), а також скляну заготовку (рис. 3, 5).

Яма 2 знаходилась в східній частині розкопу. В плані яма мала підовальну форму, довгою віссю простягалася по лінії схід – захід. Довжина ями 2,75 м, ширина 2,2 м. Глибина ями 1,62 м від рівня материка. Ширина приступки 1 м. Заповнення ями шарувате. Шари темно-сірої супісі чергуються з прошарками попелу, горілого дерева, битої цегли, печини. Зафіксовано також велику кількість кісток тварин, керамічних і скляних виробів. Знайдено багато невеликих фрагментів кахлів з рослинним і геометричним орнаментом. Основна кількість знахідок була сконцентрована в заглибленій частині ями.

Кераміка представлена фрагментами горщиків, мисок, чорнильниць, люльок. Горщики були досить стандартними. Більшість з них мали відігнуті назвні або вертикальні вінця. Майже всі горщики по верхній частині були прикрашені орнаментом. На двох горщиках зафіксовано комбінацію візних горизонтальних ліній і хвилі (рис. 4, 5, 6, 8, 9). На одному горщику нанесена комбінація горизонтальних ліній, зигзагу і хвилі.

Ще на двох горщиках орнамент представлено горизонтальними візними лініями по вінцях і зигзагом по плечиках. На інших горщиках фіксуються лише візні горизонтальні лінії. Всі горщики досить тонкостінні, діаметр вінця становить 12-22 см, діаметр донець – 8-12 см. Горщиків, прикрашених червоною фарбою, не зафіксовано.

Покришки представлені кількома невеликими фрагментами. Вони мали широкі горизонтальні вінця і грибовидну або циліндричну ручку.

Миски представлені двома видами – простими і полив'яними. Простих мисок зафіксовано небагато. Вони виготовлені з сірого тіста, мають відігнуті назвні майже горизонтальні вінця. Одну з мисок було реставровано. Миска мала діаметр вінця близько 22 см, діаметр денця – 10,5 см, висоту – 8 см. Миска всередині була прикрашена лискованим орнаментом – по вінцю йшла хвиляста смуга, а по плечу й денцю – концентричні кола (рис. 5).

Полів'яні миски представлені кількома екземплярами. Всі вони виготовлені з рожевого або рожево-жовтого тіста, вкриті поліхромним розписом з внутрішнього боку, а зверху розпис вкрито прозорою поливою.

Чорнильніці представлені двома екземплярами. Вони мали циліндричну форму з невеликими відігнутими майже горизонтально вінцями. Всередині вони мали конічні порожнини для чорнил. Обидві чорнильніці були вкриті поливою темно-синього і коричневого кольору. Одна з них мала діаметр 5,7 см, висоту 6 см. Друга мала діаметр 7 см і висоту 7,3 см (рис. 4, 2, 4).

До керамічних виробів відносяться і дві керамічні люльки. Обидві мали досить високі циліндричні чашечки для тютюну, які внизу були прикрашені опуклими «перлинами». Люльки виготовлені зі світло-сірої глини і вкриті поливою – одна зеленою, друга жовтою (рис. 4, 1, 3).

Скляні вироби, знайдені в ямі 2, представлені фрагментами штофів, пляшок, склянок і невеликої карафки, зафіксовано також кілька фрагментів віконного скла (рис. 4, 7).

Таким чином, на дослідженій нами території було зафіксовано залишки культурного шару і кілька об'єктів. При шурфуванні було знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки, яка за формою вінця датується XII – другою половиною XIII ст. Але ці фрагменти знаходилися в перевідкладеному стані, тому говорити про

Мокроусов С.В.

ИА РАН

Раскопки на поселении Зеленый мыс (Крымское Приазовье) в 2005 г.¹

В 2005 г. Восточно-Крымская археологическая экспедиция ИА РАН продолжила многолетние плановые исследования поселения Зеленый мыс. Работы проводились на участке «Склон» – довольно обширный склон небольшой бухты между участками поселения «Цитадель» (мыс) и «Предградье» (приморское плато), разделенный на три ступени-террасы шириной 15-20 м. Общая вскрытая площадь составила $\approx 95 \text{ м}^2$ – раскоп 2004 г. был расширен к востоку и северу, где «выведен» на край оврага, разделяющего

¹Работы проводились при финансовой поддержке РФФИ, проект №04-06-80283а.

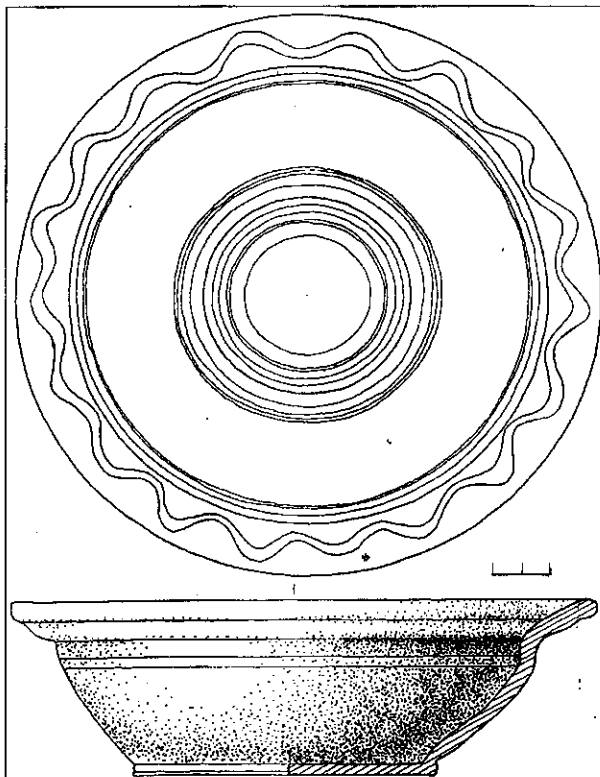

Рис. 5. Яма 2. Миска із заповнення

наявність культурного шару давньоруського часу неможливо.

Зафіксований при шурфуванні культурний шар XVIII ст. свідчить про заселеність цієї ділянки. Матеріали, зафіксовані в ямі 1 свідчать, що вона почала функціонувати на початку XV–III ст., а припинила своє існування наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Аналіз кераміки з ями 2 свідчить, що вона існувала наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Підтверджує це датування і знайдена у верхньому шарі двокопійна монета 1812 року. Аналогії зафіксованим матеріалам досить широко відомі з попередніх розкопок в різних районах Києва.

«Склон» и «Цитадель». Мощность культурного слоя колеблется от 0,2 до 1,6 м. Формирование всех пяти элементов стратиграфической колонки относится ко времени от начала второй четверти VI в. н.э. до 70-80-х гг. этого столетия – второй этап ранневизантийского периода в истории поселения.

Вместе с тем зафиксирован ряд объектов, которые могут быть отнесены к первому этапу указанного периода – IV в. н.э. – до начала второй четверти VI в. н.э. Это серия из четырех хозяйственных ям, три из которых имеют цилиндрическую форму (№5-7) и одна (№8) – колоколовидную. Следует отметить относи-

тельную «бедность» находок из их заполнения. В цилиндрических ямах оно однородное, в колоколовидной же состоит из двух уровней.

Упомянутые структуры обнаружены под слоем плотной светло-коричневой глины – субструкция I строительного периода, формирование которой может быть отнесено к началу второй четверти VI в. н.э. В настоящее время на раскопе в различной степени исследованы три постройки, датируемые этим временем.

Наиболее полно представлено помещение 4 – прямоугольное в плане сооружение с внутренними размерами 3,4 (С-Ю)×4,6 (З-В) м. Западная стена постройки (6) и внешний южный угол частично расчищены в 2004 г. Приблизительно в центральной части ее был устроен дверной проем шириной 0,8–0,9 м, выводящий на северный участок вымостки 2004 г. Северная (И) и южная (9) стены помещения вскрыты полностью, восточная же (10) исследована только по внутреннему (западному) фасу и верхней грани. Хотя в целом кладка может быть охарактеризована как иррегулярная, в некоторых случаях (например, стена 10) фиксируются «регулярные» ряды – определенную упорядоченность ее здесь обеспечивают крупные плоские фрагменты обработанного ракушечника. Выполнена она довольно аккуратно, на глине, в основном из средней величины и крупного бутового камня; щели заполнены мелкими обломками бутового и обработанного камня. Тот факт, что стена 11 в средней своей части «села» в яму № 7, привел к последующей ее деформации – зафиксирован ярко выраженный наклон к югу. Любопытно, что камни южного (внутреннего) фаса ее отличаются более крупными размерами по сравнению с использованными в кладке северного (внешнего). Сохранность стен в высоту колеблется от 0,2 до 1,6 м, ширина в среднем составляет 0,8 м.

Возможно, внутреннее пространство помещения было замощено, по крайней мере, частично. Так, у входа расчищены два плоских дикарных камня. Очевидно, как часть вымостки можно рассматривать и зафиксированную в северном углу постройки массивную подчетырехугольную дикарную плиту известняка. Еще несколько подобных плит были найдены в перемещенном состоянии недалеко от нее, у стены 10. Замощен был и проход в помещение – уцелело несколько перекрывавших его поверхность небольших плоских дикарных камней.

В 1,6 м от северного угла и 1,5 м от стены 11 расчищен прямоугольный блок известняка, к западной грани которого примыкает небольшой трапециевидный дикарный обломок. От южного угла блока к западу на протяжении 1,3 м прослежена неглубокая (около 0,3 м) вырытая в материке канавка, несколько сужающаяся ко дну (0,36–0,45 м в верхней части и 0,16–0,25 см в нижней). Северный борт ее оформлен четырьмя небольшими поставленными на ребро плоскими

дикарными обломками известняка. Назначение выявленной конструкции непонятно.

Неясна на данном этапе и атрибуция самого помещения 4. Определению его как жилого, препятствует, в частности, отсутствие такого неотъемлемого элемента интерьера подобных построек как печь. Следует отметить и крайне незначительное количество происходящего из его заполнения фрагментов керамики.

Кстати, то же можно сказать и о частично расчищенном помещении 3, расположенном к югу от рассмотренной структуры. Западная стена его (7), в которой располагался дверной проем, расчищена по западному (внешнему) фасу и верхней грани в 2004 г. Работами 2005 г. вскрыт восточный (внутренний) фас ее, сохранившийся отрезок северной стены постройки (8) и часть внутреннего пространства. По степени сохранности стен помещение 3 уступает помещению 4 – западная стена его представлена одним ярусом кладки (0,15–0,3 м в высоту); от северной уцелел, собственно, только западный сегмент длиной 2,8 м (высота – 0,4–0,6 м при ширине 0,8 м), далее трасса стены прослеживается по единичным камням. Кладка по технике исполнения аналогична помещению 4. Изначально соответствующие фасады стен 8 и 9 (северная помещения 3 и южная помещения 4) соприкасались вплотную. Зафиксированная в ходе раскопок щель между ними шириной 0,1–0,4 м является результатом поздней деформации, явившейся и причиной разрушения восточного сегмента стены 8. Каких-либо объектов внутри помещения 3 не выявлено.

К первому строительному периоду относится и частично исследованное в 2004 г. помещение 1. В 2005 г. полностью вскрыта восточная стена его (1) и расчищен отрезок северной стены постройки длиной 2,1 м (уходит в западный борт раскопа). Следует отметить, что на всю сохранившуюся высоту (0,3–0,7 м) кладка последней может быть определена как однолицевая. И только на уровне древней дневной поверхности, она, по всей видимости, становится двухлицевой – ситуация, схожая со стеной 1. Стена сложена из бутового и обработанного камня, с применением глины. Из фрагментов обработанных обращают на себя внимание две довольно крупные плиты ракушечника во вторичном использовании, до этого служившие стенками конструкции типа «кормушка».

В северном углу помещения зафиксирована большая хозяйственная яма (№ 9) колбовидной формы, перекрытая округлой плоской крышкой из ракушечника. Наличие последней воспрепятствовало попаданию грунта извне, и незначительное по объему заполнение образует осыпь стенок, на которых в некоторых сегментах отмечены следы орудия типа заступа. Предназначенная для хранения зерна, яма, по всей видимости, синхронна постройке и используется на

всем протяжении ее существования. Подобный «тандем» исключительно редок и на поселении зафиксирован во второй раз, но в первом случае (помещение 4 «Цитадели», раскопки 1996 г.) яма засыпана еще до разрушения структуры, в которой она была устроена.

Ближе к середине VI в. н.э. на исследуемом участке происходят определенные изменения. С новым строительным периодом связан новый слой субструкции – плотная желтая глина, – которая перекрыла расчищенное в 2005 г. продолжение к северу вымостки между помещениями 1 и 4 (северный участок 2004 г.). Разрушено и не восстанавливается помещение 1. Напротив, постройки 3 и 4 продолжают существовать. Следы каких-либо ремонтных работ, связанных с ними, не зафиксированы.

В 2005 г. полностью расчищено относящееся ко второму строительному периоду помещение 2. Оно имеет довольно необычную для поселения «апсидальную» форму. Торцы образующей его стены 5 «опираются» на северный отрезок стены 6 помещения 4 (восточная стена постройки), при этом фас южного сегмента находится в линии с торцом прохода, тогда как фас северного на 0,4 м выступает к северу от соответствующего фаса стены 11. По степени сохранности в высоту северный сегмент стены 5 превосходит остальные – 0,3–0,8 м (до 4 ярусов кладки) против 0,1–0,2 м (1 ярус). Длина «основа-

ния» помещения – 2,3 м, максимальная величина по оси «З-В» – 3 м.

Исследованный в северо-западной части раскопа золистый слой является продолжением небольшого зольника, раскапывавшегося здесь в 2004 г. Формирование его относится к началу 70-х гг. VI в. н.э.

Зафиксированный по всей площади раскопа слой рыхлого коричневого грунта, насыщенного бутовым и обработанным камнем различной величины, образующий и заполненные помещений 2–4, документирует время гибели не только этих построек, но и поселения в целом – 570–580 гг. н.э. Более жизнь здесь не возобновлялась, и последний компонент стратиграфической колонки памятника – рыхлый черный грунт, – также отмеченный по всей исследованной площади, относится ко времени запустения.

Среди находок доминирует керамика – амфоры и красный лак традиционного для Зеленого мыса репертуара, фрагменты лепных и простых гончарных сосудов. Обращает на себя внимание резкое, чуть не в два раза, по сравнению с 2004 г. сокращение их числа. Следует упомянуть пирамидальное керамическое грузило хорошей сохранности и фрагмент костяной обкладки ножа с двумя отверстиями под заклепки и орнаментом из трех групп вписанных друг в друга концентрических окружностей.

Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О.

Охоронна археологічна служба України ІА НАН України

Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р.

A. Motsya, O. Chernenko, A. Kazakov, S. Sorokin. The Protective archaeological investigations in Chernihiv in 2005. The archaeological expedition of the Protective archaeological Service of the IA NAS of Ukraine carried on protective archaeological researches in Chernihiv. The excavations were carried on the territory of citadel (detinetz), the annalistic «peredgorodye» and «ocolny grad». During the works were have been received new materials for studying of historical topography of Chernihiv in epoch of Kievan Rus and the late Middle Ages.

Протягом кількох останніх років відновились інтенсивні археологічні дослідження території стародавнього Чернігова. Це стало можливим, головним чином, завдяки охоронним розкопкам, що здійснює з 2002 р. в зоні новобудов Чернігівська експедиція Охоронної археологічної служби України ІА НАН України (Моця, Черненко, Казаков, Сорокін 2004; Черненко, Казаков 2004). Археологічні розкопки 2005 р. стали логічним продовженням досліджень попередніх сезонів. Вони охопили територію дитинця, літописного «окольного граду» та «передгороддя».

По вул. Горького 6-а, розкопки здійснювались в зоні відбудови будинку Дворянського зібрання XIX ст. Дослідження на цій ділянці чернігівського кремля були започатковані в 80-х рр. XX ст. (Карнабед 1981; Коваленко 1986; Коваленко 1987). Відомо, що у X ст. вона входила до складу «окольного граду», а з XII ст. (після спорудження нового княжого двору на березі р. Стрижень) – до

дитинця. За доби пізнього середньовіччя тут знаходився так званий Інженерний двір та Магістрат (Коваленко 1990, 20).

В 2005 р., на місці головного корпусу споруди Дворянського зібрання, розкопками досліджено площу близько 160 м². Встановлено, що фундаменти Дворянського зібрання, шириною 0,8 – 1,4 м, збереглися на висоту 0,9 – 1,5 м. Верхні яруси культурних нашарувань виявились знищеними у XIX – другий половині XX ст. Неушкоджений шар фіксувався з глибини близько 2 м від сучасної поверхні. Його потужність коливалась від 0,6 до 1,5 м. Він містив матеріали домонгольського часу.

В ході робіт відкрито залишки напівземляночного житла з глинобитною піччю а також 8 господарських споруд та 29 ям X – XIII ст. Окремо слід відзначити будівлю промислово-ремісничого призначення для видобутку смоли або дьогтю. На рівні материка виявлені сліди

оранки (аналогічні сліди зафіксовані на території дитинця під час досліджень В.П. Коваленка 1985 – 1986 рр.; Коваленко 1990, 18).

Значний обсяг робіт 2005 р. проводився на північно-східній ділянці «передгороддя». на лівому березі р. Стрижень.

На розі вул. Молодшого та Шевченка досліджено площу близько 2 000 м². Культурний шар потужністю від 0,5 до 1,3 м репрезентував кілька епох: початок I тис. н.е., X – XII ст. та XVII – XIX ст.

До найбільш раннього часу належать фрагменти ліпних посудин зарубинецької культури. Вони знайдені у заповненні невеликої (діаметр – 1,5 м, глибина – 0,4 м) господарчої ями.

За давньоруської доби на цій території існувало локальне кладовище. Були виявлені залишки двох курганів з інгумацією кінця X – початку XI ст. і 55 ґрунтових поховань XI – XII ст. здійснених за християнським звичаєм. В деяких з них знайдений поховальний інвентар (гличик, поясні пряжки, скроневі кільця тощо). У кількох випадках в ґрунтових могилах зафіксован т. зв. змішаний обряд (рештки напів-спалених безпосередньо у могильних ямах труп).

Вірогідно, територію цвинтаря оточувала огорожа – її сліди у вигляді канавок та стовпових ямок простежувались на рівні материка. Вздовж огорожі, з внутрішнього боку, розташовувались 4 споруди, напевно, господарчого призначення.

Період пізнього середньовіччя представлений двома господарськими будівлями стовпової конструкції та ямами.

У XIX ст. на досліджуваній ділянці було споруджено садибний будинок (належав відомій дворянській родині Лизогубів). Від нього вціліли фундаменти, складені зі стандартної фабричної цегли цього часу.

По вул. Воїнів Інтернаціоналістів, 41 розкопками відкрито площу близько 500 м². Потужність культурного шару невелика – від 0,35 до 1,1 м. Його насиченість археологічним матеріалом (фрагменти кераміки XII – початку XIII ст. і XVII – XVIII ст.) та кількість виявлених комплексів (господарча споруда домонгольського часу, кілька ям доби пізнього середньовіччя) незначні.

Особливої уваги заслуговують зафіксовані на території розкопу залишки дороги. Дорога шириною близько 8 м по прямій лінії перетинала розкоп у напрямку захід – схід (довжина дослідженої ділянки близько 12 м). Вона збереглась у вигляді численних вузьких канавок (ширина близько 0,2 м, довжина 0,3 – 5,5 м, глибина 0,05 – 0,2 м) – колій від колес возів, що врізались у піщаний материковий ґрунт. В заповненні колій зустрічались фрагменти кругового посуду XII – початку XIII ст. Вздовж північного краю дороги проходила канава шириною більше 1 м та глибиною приблизно 0,7 м. Поверхня дороги мала невеликий ухил у цей бік. Заповнення канами містило фрагменти кераміки XII – початку XIII ст.

Як можна встановити, відкрита транспортна «магістраль» функціонувала обмежений проміжок часу та не використовувалась у пізньому середньовіччі – її поверхню прорізають кілька господарчих ям XVII – XVIII ст.

По вул. Менделєєва загальна досліджена площа складає близько 500 м². Культурний шар виявився значно пошкодженим сучасними перекопами. Збереглися окремі ділянки нашарувань потужністю 0,5 – 0,7 м. Вони містили археологічні матеріали XVIII – XIX ст. На рівні материка виявлено кілька господарчих ям цього часу.

Паралельно з дослідженнями на лівому березі р. Стрижень в 2005 р. розкопки широкою площею проводились на інших ділянках Чернігівського посаду.

По вул. Родимцева, 2, на території «окольного граду», загальна відкрита площа становить близько 600 м². Потужність культурного шару коливається від 2,8 до 3,6 м. Хронологічно він поділяється на кілька горизонтів. Верхні містять матеріали доби пізнього середньовіччя та XIX ст. З цього рівня впущені котловани 5 господарчих споруд, що прорізають більш ранні нашарування та материк. Окремо можна відзначити дві будівлі XIX ст. від яких збереглися кілька вінців складених «в лапу» рубів.

Нижній стратиграфічний горизонт відноситься до X – XIII ст. Археологічні об'єкти цього часу представлені рештками кількох огорож, 6 будівель та численними ямами господарчого призначення. В одному випадку зафіксовані рештки зруйнованого залізоплавильного горну. Окрім того виявлено комплекс здійснених за християнською обрядовістю ґрунтових поховань домонгольського часу (близько 30). Деякі з могил містили поховальний інвентар (кресало, ніж, деталі поясного набору, скроневі кільця тощо).

По вул. Комсомольській, 37, 39 у західній частині «передгороддя», досліджено ділянку площею близько 1 500 м². Культурний шар потужністю 0,3 – 1,2 м, виявився сильно пошкодженим перекопами XX ст. Він містив рештки двох епох: X – початку XIII ст. та кінця XVIII – початку XX ст.

В ході робіт досліджені залишки кургану: ровик діаметром близько 20 м (ширина 2,5 – 3 м, глибина 1 – 1,4 м). Центральна частина площадки кургану зруйнована підвалом житлового будинку XX ст. Проте, вірогідно, його насип був знищений ще у середньовічні часи, коли на цю територію поширилась міська забудова. На досліджуваній ділянці виявлено 11 котлованів житлових та господарчих будівель кінця XII – початку XIII ст. Деякі з них прорізали ровик та площадку кургану. Серед інших матеріалів у заповненні споруд виявлені окремі асинхронні фрагменти кераміки та вістря стріли X ст. Деякі з цих знахідок можна пов'язати з курганним насипом.

Період XVIII ст. репрезентований переважно керамічним комплексом, а також кількома ямами господарчого призначення.

До межі XIX-XX ст. відноситься численна група (144) ґрунтових поховань. Це рештки одного з міських кладовищ. Наскільки можна встановити, цвинтар припинив своє функціонування на початку XX ст.

На розі вул. Щорса та Проспект Перемоги, на межі західної околиці середньовічного Чернігова, розкопками відкрито територію близько 600 м². Культурний шар товщиною 0,5 – 0,7 м прорізали численні сучасні перекопи. Він містив матеріали XVIII – XIX ст. Археологічні об'єкти представлені кількома господарськими ямами цього часу.

Таким чином, археологічні охоронні роботи на території Чернігова, здійснені 2005 р., дозволили дослідити площу понад 5 000 м² та отримати новий матеріал для вивчення різних аспектів історії міста. Важливим результатом розкопок можна вважати наукову інформацію щодо тенденцій розвитку міської забудови про-

тягом багатьох століть, починаючи від раннього середньовіччя до XIX ст.

Література

Карнабед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // АО 1980 г. Москва. 1981.

Коваленко В.П. Исследования в Чернигове // АО 1984 г. Москва. 1986. Коваленко В.П. Раскопки на Черниговском детинце // АО 1985 г. Москва. 1987.

Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. Киев. 1990.

Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорokin С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // АБУ 2002 – 2003 рр. Київ. 2004.

Черненко О.Є. Казаков А.Л. Охоронні дослідження на Чернігівському посаді // АБУ 2002 – 2003 рр. Київ. 2004.

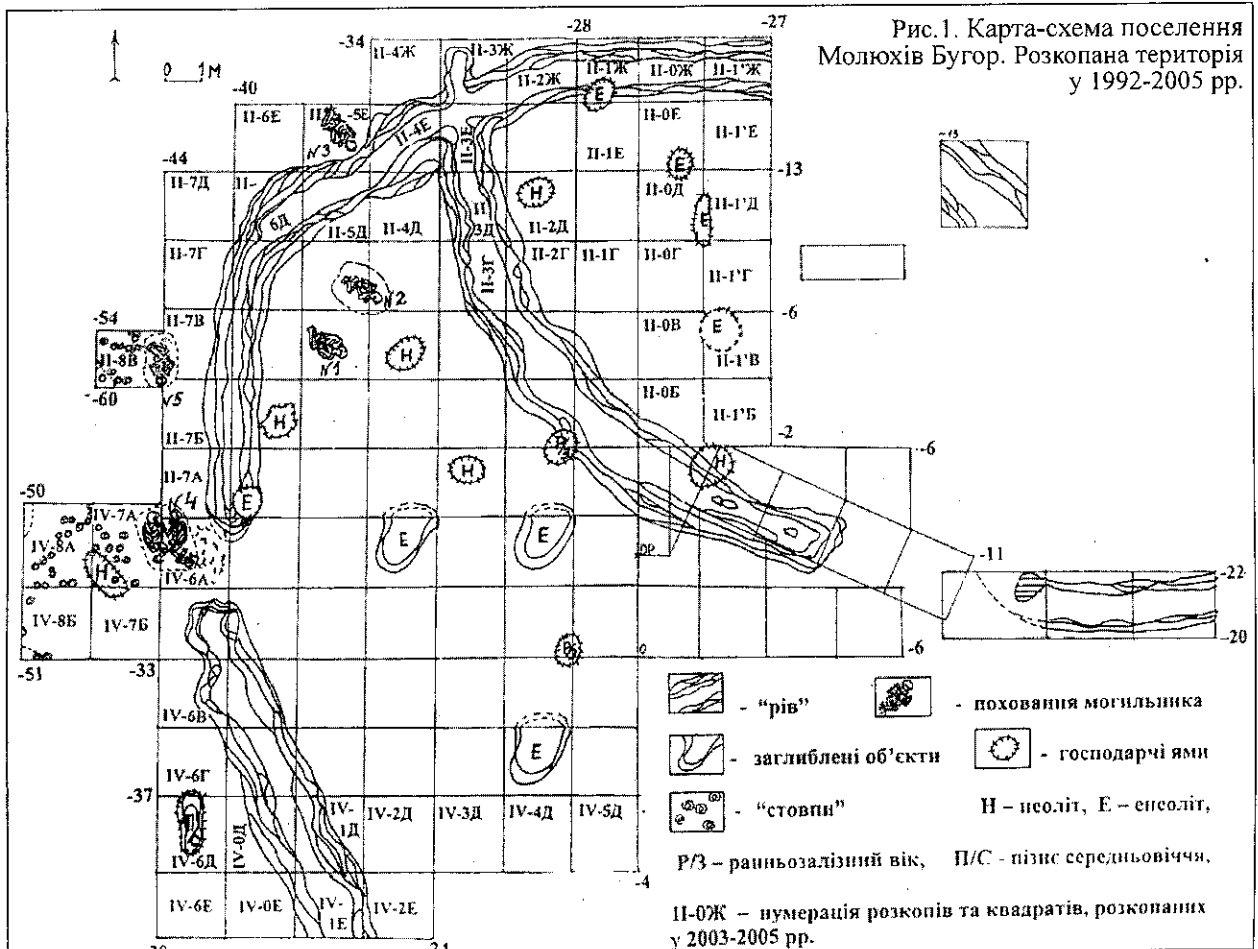
Нераденко Т.М.

Институт археологии НАН Украины

Розкопки поселення та могильника Молухів Бугор

У 2003-2005 рр. досліджувалася відома пам'ятка доби неоліту та енеоліту Молухів Бугор, яка розташована у с.Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл. Розкопано 148 м² площі поселення та досліджено 3 поховання могильника (рис.1)

Розкопками було охоплено північну, західну та південну частини поселення. Тут продовжувалося дослідження об'єктів – «ровів». Вони були викопані вздовж околиці поселення, де підана дна, на якій розташована пам'ятка, мала зниження рівня денної поверхні. В умо-

вах заболоченості навколишньої місцевості та численних річних протоків, що текли до Дніпра, можна запропонувати для «ровів» роль захисних каналів під час весняних паводків. Одночасно вони слугували господарчими ямами, куди викидалися розбиті горщики, відпрацьовані знаряддя, кістки тварин. «Рови» мали нерівні, східцеподібні стінки, що зумовлено м'яким піщаним ґрунтом. Дно мало лінзоподібну (рідше – яйцевидну) форму. Межі «ровів» в різних квадратах були виявлені на різній глибині, але завжди на початку перехідного до материка прошарку сірої супісї. Тут темно-коричневий або темно-сірий ґрунт об'єктів читався дуже добре, хоча за археологічними знахідками культурний шар «ровів» виявлявся вже після орного зруйнованого горизонту. Ширина та глибина «ровів» в окремих його частинах була різною. На півночі в квадраті 3Е рів було виявлено на глибині 40 см від денної поверхні при ширині 106-110 см, дно рову зафіксовано на глибині 82-85 см при ширині 54-60 см. В квадраті 1'Ж, що розташований в 6 метрах на схід від квадрату 3Е, межі рову було виявлено на глибині 60 см при ширині 115-120 см. Дно зафіксовано на глибині 95-97 см при ширині 40-46 см. В квадраті 7Б, що розташований вже на західній околиці поселення, рів було виявлено на глибині 85 см при ширині 82-87 см. Його найбільша глибина зафіксована на 130-132 см при ширині 68-80 см. Фрагмент «рову», досліджений в південній частині поселення, мав такі розміри: на глибині 65 см, де межі об'єкту були вже досить чіткими, ширина складала приблизно 200-210 см, а на глибині 125-140, де зафіксовано дно в квадраті 1Е, він мав вузьку яйцеподібну форму при ширині 30-35 см.

За вмістом культурного шару «ровів» їх віднесено до доби енеоліту. Тут знайдено багато фрагментів енеолітичних пористих горщиків, різноманітний крем'яний інвентар, вироби з кварциту та пісковика, велику кількість кісток тварин. В кв. 0Ж-Р.ІІ було знайдено навіть кілька розвалів, які вдалося реконструювати (рис.2)

На західній околиці в культурному шарі «ровів» відмічено збільшення кількості неолітичної кераміки, яка потрапила в них вірогідно при копанні об'єктів енеолітичними племенами (Р.ІІ-кв. 6А/7А, 6Б/7Б, 6В/7В, Р.ІV- кв. 0В/6В, 0Г, 0Д/1Д). В північно-західній частині «рову» відмічено потужний прошарок пилового ґрунту з великим вмістом мушлів «унію» (Р.ІІ-кв. 4Е, 2Ж, 1Ж).

Виявлено та досліджено кілька господарчих ям: одну неолітичну на західній околиці поселення, одну енеолітичну поблизу «рову» в північній частині поселення, одну пізньосередньовічну на південному заході. Окрім цього було досліджено дві плями від зруйнованих господарчих об'єктів енеолітичного періоду, які розмішувалися на північний схід від центрального відрізка «рову». Невеличку господарчу ямку було виявлено також в північній частині поселення біля «рову», в якій був знайдений розвал великого імпортного горщика з наліпними голівками, що з'єднувалися наліпними валиками (рис.3).

Продовжувалось також дослідження поховань

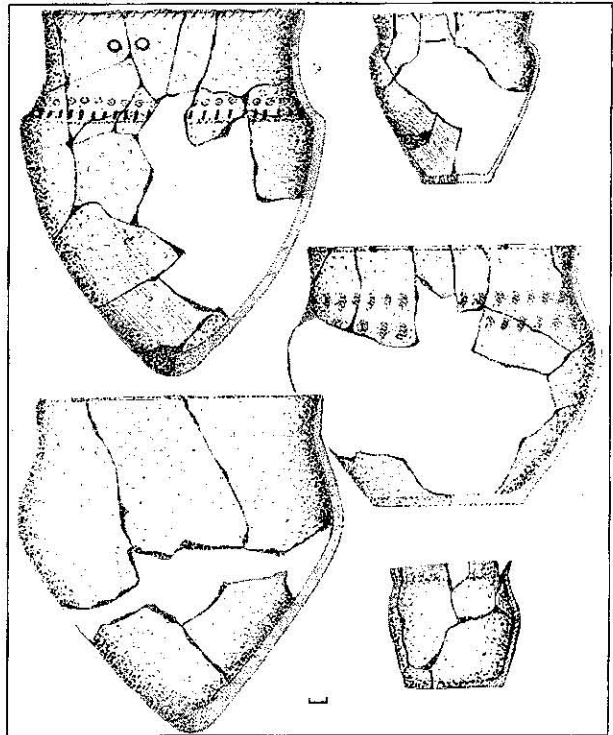

Рис.2. Енеолітичний посуд з розкопок поселення Молюхів Бугор к 2005 р.

могильника, що був виявлений на Молюховому Бугрі у 1999 р. Досліджено 2 індивідуальних поховання (№ 3 і № 5) та одне групове, що складалося із трьох кістяків (№ 4). Індивідуальні поховання розташовуються за «ровом» на північно-західній та західній околицях поселення. Померлих покладено на спину, ноги підігнuto в колінах, руки вздовж тулуба, кісти рук на груди та в районі тазу. Орієнтація на південний схід (№ 3) та південь (№ 5). У похованні № 5 під кістяком зафіксовано більш темний ґрунт, вірогідно, від підстилки. Поховання № 3 мало супроводжуючий інвентар у вигляді низки прикрас із зубів тварини.

Групове поховання № 4 розташовано також за «ровом», поблизу того місця, де між відрізками «ровів» залишено проміжок біля 2 метрів. Два кістяка покладено головою на північ, на спині, з підігнутими ногами. Голови повернуті один до одного, до того ж поховані трималися однією рукою один за одного. Під ними також прослідкований більш темний ґрунт, вірогідно, від підстилки. В ногах у цього парного поховання виявлено нижню частину (ноги та таз) ще одного зруйнованого кістяка, фрагменти кісток якого зустрічалися по всьому квадрату 6А-Р.ІV. Череп та більшість кісток верхньої частини похованої людини знайти не вдалося.

В західних квадратах розкопаної площі

Рис. 3. Імпортний горщик з господарчої ямки

поселення (Р.II-8В, Р.IV-7А, 8А, 8Б) в передматериковому горизонті сірої супісі виявлено цікаві об'єкти, які за формою нагадують дерев'яні «стовпи», що були вкопані в ґрунт. Окремі з них заглиблювалися в материк на 30-60 см. Одні «стовпи» розташовані строго вертикально до денної поверхні, інші – під кутом. В діаметрі «стовпи» були від 30-32 см до 12-14 см. Одні стовпи мали досить чіткі межі, краї інших були розмиті. Більшість «стовпів» мало однорідний коричнюватий колір, тоді як деякі з них мали сіро-рожеву середину в коричнюватому колі. Всі виявлені «стовпи» нанесено на загальну картосхему (рис. 1), але це поки що не дає змогу для інтерпретації знайдених об'єктів. Потрібні подальші розкопки прилеглої території. Оскільки ці об'єкти виявлені лише на західній околиці поселення, з того його боку, де в давнину була річна протока, то виникає припущення, що «стовпи» є залишками дерев'яної конструкції, яка або укріпляла берег, або давала зручний вихід до води. Можливо, на них стояли інші дерев'яні споруди.

Під час розкопок культурного шару поселення було знайдено численний та якісний археологічний матеріал, який представлений такими основними категоріями: керамічний комплекс, крем'яний інвентар, вироби із каменю, рогу, кістки, міді.

Керамічний комплекс представлений кількома групами: 1 – Н-I, неолітична кераміка з домішками крупної трави і прокреслено-гребінцевим орнаментом (561 фр.); 2 – Н-II, неолітична кераміка з домішками піску і переважно зубчастою і трикутно-накольчастою орнаментациєю (714 фр.); 3 – Н-III, неолітична кераміка з домішками дрібно-товченої трави і піску, з ямково-гребінцевою орнаментациєю (86 фр.); 4 – Е-I, енеолітична кераміка з щільним тістом та гусенично-шнуровою орнаментациєю (3560 фр.); 5 – Е-II, енеолітична кераміка з щільним тістом та гусенично-шнуровою орнаментациєю (252 фр.); 6 – Т/і, трипільська імпортна кераміка (45 фр.); 7 – Бр-р/з, кераміка доби бронзи-раннього заліза, яка не вивчається (807 фр.); 8 – П/с, кераміка, яка виготовлена на гончарному крузі в XVIII-XIX ст. ст. (914 фр.); 9 – Р/ч, дуже дрібна (до 1 см) різночасова кераміка (2390 фр.).

Крем'яний інвентар представлений наступними видами: 1 – скребки округлі, овальні, сегментовидні, невизначених форм, бокові та кінцеві на сколах та пластинах, мікро скребки (148 екз.); 2 – ножеподібні пластини, з ретушю та без ретуші, цілі, серединні та кінцеві фрагменти, мікропластини, пластинчасті сколи (385 екз.); 3 – знаряддя, їх фрагменти, заготовки для знарядь (41 екз.); 4 – вістря стріл (13 екз.); 5 – гальки, їх фрагменти, сколи з гальок (75 екз.); 6 – нуклеуси олівцевидні, конусовидні, призматичні, аморфні та їх фрагменти, нуклеовидні уламки (153 екз.); 7 – відщепи та сколи різних розмірів, від великих до мініатюрних лусок (2296 екз.).

Вироби з каменю дали знахідки із кварциту, пісковика, крупно- та дрібнозернистого граніту. Знахідки із кварциту представлені скреблами, ножевидними знаряддями, розтиральниками, фраг-

ментами знарядь, відщепами та шматочками (818 шт., з них 72 – знаряддя та їх фрагменти). Із пісковика зроблені точильні камені, на поверхні яких прослідковуються заглибини від заточування та шліфування, а також шматочки та відщепи (160 шт., з них 30 – знаряддя та їх фрагменти). Крупнозернистий граніт (камінь для вогнища) представлений на поселенні різного розміру (см) шматочками – від 10,5×8,8 до 1,8×1,4 (345 шт.). Нечисленні знахідки дрібнозернистого граніту (13 шт.) є фрагментами зернотерок та розтиральників.

Поодинокими знахідками є шматочки інших порід каменю: слюди (1), рогової (6), сланцю (5), обсидіану (1), звичайного каменю (6). Вироби із рогу представлені виключно мотиками та їх фрагментами (6 цілих та 9 фрагментів), вироби з кістки – проколками та їх фрагментами (7 екз.).

Категорія мідних виробів представлена лише однією знахідкою імпортного походження – булавкою з підтрикутною голівкою, перевитим сплющеним стрижнем та сплющеним кінцем, що була знайдена майже на денній поверхні. Скоріше всього, вона належить до періоду бронзової доби, кераміка якої зустрічається у верхньому зруйнованому горизонті поселення.

Під час розкопок знайдено численний остеологічний матеріал (31871 екз.), серед якого цілі кістки, їх фрагменти, сколи різних розмірів – від 10-12 (і більше) см до 1,2-1,5 см. За супроводжуваними археологічними знахідками він поділений на 4 групи: неолітичний, нео-енеолітичний, енеолітичний, перемішаний. Останній походить із верхнього зруйнованого горизонту. Здійснено його дослідження археозоологом О.П. Журавльовим, якому ми висловлюємо подяку за можливість використовувати результати дослідження в друкованих матеріалах.

Вивчення остеологічних матеріалів із колекції 2001-2005 рр. дало в основному вже відомий за попереднім дослідженням склад свійських та диких тварин на поселенні. Для неоліту серед свійських тварин знайдені кістки бика, вівці, кози, свині, коня, собаки. Серед диких – оленя благородного, косулі європейської, лося, кабана, тура, бобра, борсука, черепахи, птахів, гризунів. Для енеоліту серед свійських тварин виявлені кістки бика, вівці, кози, свині, коня, собаки, для диких – зайця-русака, лисиці звичайної, бобра річкового, борсука, ведмеда бурого, кабана, оленя благородного, косулі європейської, лося, зубра, черепахи, птахів, гризунів, риби, моллюсків. Кількісний аналіз остеологічного матеріалу свідчить, що в добу неоліту на Молюховому Бугрі свійське стадо складало 35 %, лісове полювання давало 11 %, прирічкове мисливство та риболовля – 55 %. В добу енеоліту: свійське стадо – 26 %, лісове полювання – 21 %, прирічкове мисливство та рибальство – 53 %. Отже, нові матеріали дещо змінюють наше попереднє уявлення про характер господарства мешканців Молюхова Бугра в другій пол. V – в перш. чверті III тис. до н.е. Це стосується і конярського характеру пасовищного господарства цих племен. За новими даними кінь серед свійських тварин складає для доби неоліту – 24 %, для енеоліту – 27%.

Дослідження пам'ятки буде продовжено.

Охріменко Г.В., Пашкевич Г.О.

Волинський краєзнавчий музей

Інститут археології НАН України

Вивчення особливостей двошарової пам'ятки Голишів на Волині

Okhrimenko G. V., Pashkevich G. O. Investigation of the features of the two-layer settlement Golyshiv in Volyn Region. The article covers the information on economy of the inhabitants of settlement Golyshiv of Volyn Region. The remains of Lublinsko-Volynsk culture and late stage of Tripillya culture were found out here.

Поселення Голишів розташоване за 1 км на захід від однойменного села Луцького р-ну Волинської обл. на останці розмірами 200×120 м, що примикає до лівого берега р. Черногузки – лівої притоки Стиру. При виборі місцевості перші поселенці – носії волино-люблінської культури (ВЛК) та наступні – пізньотрипільської общини (ПТК) – враховували сприятливе для оборони її місцезнаходження: зі сходу останець обмежений руслом р. Черногузки, з інших боків – болотистими долинами. Сам пагорб підноситься на 6-7 м і міг бути додатково укріплений. Судячи з відсутності шару на прилеглий до останця частині берега, можна припустити, що тут віддавна не було лісу. Далі, за 0,5-0,7 км, шар гумусу та підгрунтя на рівній підвищеній площині корінного берега значний – до 0,50-0,60 м. В період перебування тут ранніх землеробів міг бути покритий лісом.

Землі, придатні для обробітку (кілька га), знаходилися східніше і західніше поселення й тягнуться смугою на 1 км по обидва боки. На цих підвищених заплавах могли бути і пасовища. Під час меліоративних робіт у 1970 р. пам'ятка Голишів була виявлена агрономом Д. Онуфриком. У 1972-1973 рр. розкопки тут проводились Волино-Дністровською експедицією під керівництвом М. Пелешчина та Р. Чайки, якими досліджено майже 2000 м² площі поселення (дві третини) (Археологічна..., 2005).

Поселення Голишів має особливе положення: 1) це найбільш висунута на північний захід пам'ятка, 2) знаходиться біля умовної межі Полісся і Лісостепу, 3) вона найближче розташована до скупчення пам'яток культури лійчастого посуду (КЛП) в басейні р. Луги та Західного Бугу: Зимно, Лежниця, Черчичі, Бубнів, Маркостав, Литовиж, Бужанка та ін. 4) Голишів є одним з найбільших та довгочасних поселень ПТК Західної Волині. До всього цього можна додати, що поблизу м. Луцька, крім Голишівського, були й інші поселення та короткочасові периферійні «хутори»: Підгайці (повністю знищене), Баїв, Луцьк-Гнідава I, Луцьк-Гнідава II та ін.

Місце, вибране ранньоземлеробськими групами біля сучасного с. Голишів виявилось виключно вдалим: на обох берегах Черногузки, імовірно, поблизу росли ліси. В даний час тут значні шари родючого ґрунту: 20-30 см шар гумусу та 20 см підгрунтя. Чудовими агротехнічними якостями відзначається земляний покрив у заплаві, який тут досягає 0,7 м дерні, гумусу,

перехідного шару і який, крім того, є легким для обробітку внаслідок наявності гранулоподібних торф'яних домішок. Тобто, умови для землеробства тут були сприятливі, так само, як і для скотарства – високі лугові трави були придатні для випасання протягом цілого року. Заготівля на зиму кормів худобі більш за все була і неможлива тодішніми знаряддями і недоцільна. Навколишні ліси постачали продукти збиральництва: гриби, ягоди, горіхи, їстівні коріння тощо. Є свідчення рибальства та прирічкового збиральництва: під час розкопок 2004, 2005 рр. у розкопі № 2 знайдені кістки великих риб (в ямах волино-люблінської культури) та створки перловиці. Припускаємо, що основна кількість продуктів харчування забезпечувалася завдяки скотарству та землеробству, які були основою господарства. Розвинутим було і полювання. За визначенням К. Татарінова (1973 р.) (Тищенко 2004, 139-141) та О. Журавльова (2004 р.), стадо домашніх тварин поселення Голишів складало вівці, кози, свійський бик, свині, кінь. Об'єктами полювання були тур, зубр, шляхетний олень, дикий кабан, тарпан, гуска сіра, лебідь-кликун, куріпка біла, тетерук та інші.

Переважає більшість остеологічних матеріалів залишилися від пізньотрипільського поселення. З цього ж періоду одержані матеріали, які свідчать про розвиток землеробства. Це (1) зернотерки (бл. 10) цілих та в уламках переважно середніх розмірів – одна з них підчотирикутна розмірами 29×18×9,3 см та менші розтирачі, виготовлені з пісковику, (2) різної форми рогові частини мотик з загостреними від роботи кінцями довжиною 17-21 см (рис.). Ці знаряддя (мотики) використовувалися, напевно, після оранки (не виключено волами) для розбивання дерні, подрібнення грудок землі. Такі знаряддя використовувалися і населенням волино-люблінської і пізньо-

Рис. Голишів. Рогові робочі частини мотик

Рослини	К-сть відбитків	Середні розміри відбитків, мм
Пшениця однозернянка <i>Triticum monococtum</i>	1	7,8 × 3,0
Пшениця двозернянка <i>Triticum dicoccon</i>	19	6,0 × 2,8
Пшениця м'яка <i>Triticum aestivum</i>	6	6,0 × 2,6
Ячмінь пливчастий <i>Hordeum vulgare</i>	15	8,2 × 2,5
Ячмінь голозерний <i>Hordeum vulgare v. coeleste</i>	13	6,8 × 4,0
Просо посівне <i>Panicum miliaceum</i>	2	2,4 × 2,0
Горох посівний <i>Pisum sativum</i>	1	4,2
Вика ервілія <i>Vicia ervilia</i>	1	3,8
Бур'яни або рослини місцевої флори	6	
Півняче просо <i>Echinochloa crus galli</i>	2	1,8 × 1,2

трипільської культур, а ще раніше дунайської культури Волині. Рало для обробітку землі в населення ранніх землеробів Волині відоме з часу волино-люблінської культури. Їх зображення виявлені Д.Н. Козаком біля Хрінниківського водосховища (Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004) та О. Позіховським біля с. Вільбівне Острозького р-ну в урочищі Дачмир (обидва в Рівненській області).

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В.

Інститут археології НАН України,

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Дослідження археологічних пам'яток пізньоримського часу на Київщині у 2005 р.

У 2005р. спільна археологічна експедиція ІА НАН України (відділ археології ранніх слов'ян) та НПУ ім. М.П. Драгоманова (Лабораторія археологічних досліджень) продовжила дослідження пам'яток черняхівської та київської культур на Київщині. Зокрема проведено розкопки могильника та поселення біля с. Велика Бугаївка (Васильківського р-ну), могильника біля с. Червоне (Ставищанського р-ну) та розвідки в Обухівському районі.

На могильнику черняхівської культури *Велика Бугаївка*, який досліджується нами з 1994р., в сезоні 2005 р. розкопано понад 600 м² могильника і досліджено вісім поховань (№№161-168). Таким чином, загальна розкопана площа пам'ятки склала понад 6000 м² і тут досліджено 158 поховань черняхівської культури. Розкопки цього року дозволили остаточно окреслити південну, східну та західну межі могильника.

Сім поховань, досліджених в цьому році, виявилися похованнями людей і один комплекс

Велика кількість пряселіць, виявлених на поселенні може вказувати на розвиток ткацтва. Як сировина, використовувалася, можливо, вовна кіз, овець. Крем'яні вироби (чотирибічні сокири, різці, скребки, пластини, вкладені до серпів з заліскованою від тертя об стебла поверхню) виготовлялися для власних потреб з приносної сировини. Не місцевими були і різні породи каменю. Оброблявся ріг, кістка, з яких виготовлялися різноманітні знаряддя: клини для розколювання дерева, проколки, вироби з просвердленими отворами. Обмін з сусідніми родами міг включати сировину (наприклад, крем'яні вироби (посуд та ін.), продукти харчування. З наявних джерел випливає, що основними галузями господарства поселення Голишів і в волино-люблінський і пізньотрипільський період було землеробство та скотарство.

Свідками давнього землеробства є відбитки культурних рослин, зафіксовані на деяких фрагментах кераміки. Їх вивчення проводилось на протязі 2003 – 2005 років Г.О. Пашкевич в Інституті археології НАНУ. Всього досліджено 147 фрагментів кераміки. Відбитки рослинного походження знайдені переважно на зовнішній поверхні стінок, рідше – на денцях та у зламів фрагментів. Склад їх представлено в таблиці.

Література

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. Київ, 2004.

Археологічна спадщина Яна Фітцке. Луцьк, 2005.

Тищенко Т. Палеонтологічна колекція К.А. Татаринова у фондах волинського краєзнавчого музею. // Волинський музей: історія і сучасність. Луцьк, 2004. – Вип. 3.

являв собою захоронення собак. Всі комплекси належать до черняхівської культури: два з них здійснені за обрядом трупопокладення, інші – за обрядом кремації. Серед інгумацій одне орієнтоване головою на захід. Воно здійснено на глибині більше 1 м, не мало слідів ритуальної руйнації і не містило інвентарю. Особливий інтерес, як вже зазначалося, становить поховання собак (вовків-?) (№165 у загальному списку поховань могильника). Контури ями визначені за концентрацією знахідок і її розміри могли складати 1,2×0,8 м, а глибина залягання кістяків сягала 0,9 м. В межах ями досліджено повні кістяки трьох дорослих особин та трьох цуценят, які залягали двома рівнями. Перший рівень похованих тварин знаходився на глибині 0,62-0,7 м (рис.1, а), другий – 0,83-0,9 м (рис.1, б). Простежено, що кістяки залягали впорядковано (парно: доросле та щеня). Звертає на себе увагу те, що череп однієї з дорослих собак був покладений на залізній криці великих розмірів

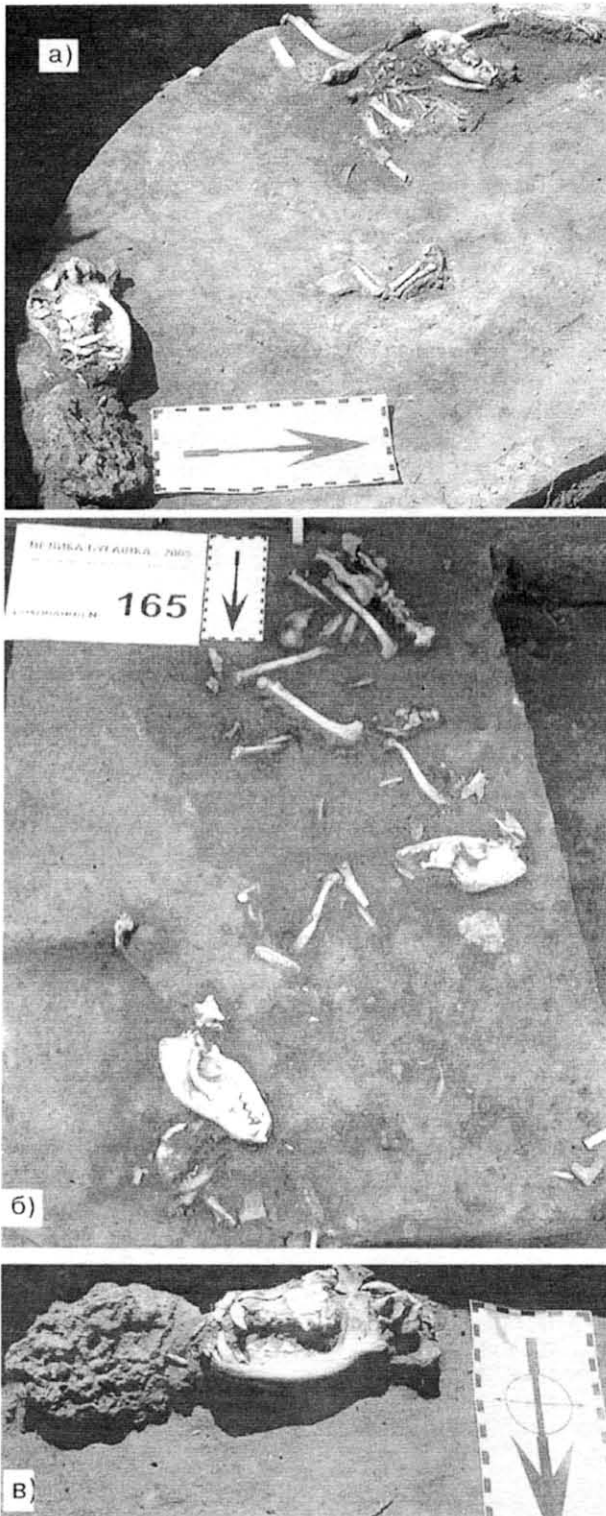

Рис.1. Поховання 3 165: а- рівень 0,6-0,7 м; б-рівень 0,8–0,9 м; в-голова собаки на залізній криці (рівень 0,8–0,9 м)

(рис.1, в). Серед кістяків фіксувалися частки тліну деревини. В заповненні ями і безпосередньо серед кістяків собак знайдено уламки вторинно перепаленої гончарної черняхівської кераміки та срібна фібула із суцільним прийма-

чем (рис. 2, а). До особливостей керамічних уламків слід віднести майже абсолютне переважання лощеного гончарного посуду високого гатунку. За знайденою фібулою, поховання № 165 може бути датовано кінцем III – початком IV ст.н.е.

Трупоспалення, досліджені в цьому році, представлені кількома різновидами поховань – урнові кремації, компактні скупчення кісток і т.п. Поховання в середньому здійснені на глибині 0,5 м. Інвентар кремацій переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду, особистих прикрас та оздоблення одягу. Інтерес становить комплекс поховання № 168. Залишки трuposпалення склалися з урни, яка була перекрита уламками гончарних горщиків, мисок та вази. Серед кальцинованих кісток знайдено дві залізні пряжки. Одна з них овальної форми з прямою тильною частиною. Передня частина потовщена і в перетині мала овальну форму. Друга мала видовжену овальну форму, розширену передню частину і плаский перетин рамки по всій її довжині. Знахідки з культового шару могильника представлені уламками гончарного та ліпного посуду, кістками людини, та великою кількістю індивідуальних знахідок – намистом, фібулами, пряжками, уламками скляних посудин тощо.

Поселення Велика Бугаївка-1 синхронне могильнику черняхівської культури розташоване поруч з могильником і займає східний та західний схили зволоженої балки. Окремі ділянки поселення, які безпосередньо прилягають до могильника, досліджувалися у попередні роки. В 2005 році під час уточнення південної межі могильника також досліджено залишки відкритого глинобитного черену (об'єкт № 6). Поруч з ним зафіксовано інтенсивний культурний шар характерний для поселення – уламки гончарної кераміки, кістки тварин, шматки обпаленої глини і т.п. Крім того, для з'ясування характеру різних ділянок поселення розкопки проведено на західному, протилежному від могильника, схилі балки. Тут розкопано 100 м² площі пам'ятки і досліджено лише культурний шар, залишків об'єктів не зафіксовано. Переважна більшість знахідок пов'язана з черняхівською культурою, окремі знахідки відносяться до доби неоліту, бронзи та раннього залізного віку. Серед керамічного комплексу черняхівської культури переважає гончарний посуд і лише біля 10% склали уламки ліпного посуду. Ліпний посуд переважно виготовлений в традиціях київської культури. Це фрагменти горщиків з грубо обробленою поверхнею, поганим випалом та домішками шамоту в глині. Певна частина ліпних уламків виконана в традиціях вельбарської культури – має характерні форми горщиків, комбіновані форми обробки поверхні, домішки жорстви в глині. Серед індивідуальних знахідок: фібули підв'язної конструкції з бронзи (рис.2, б) та заліза (рис.2, в), пряслиця, кістяна проколка (рис.2, г), ткацькі грузила, залізне зубильце гарної збереженості (рис.2, д), уламок скляного кубку з прошліфованими овалами (рис.2, е). Знайдені матеріали дозво-

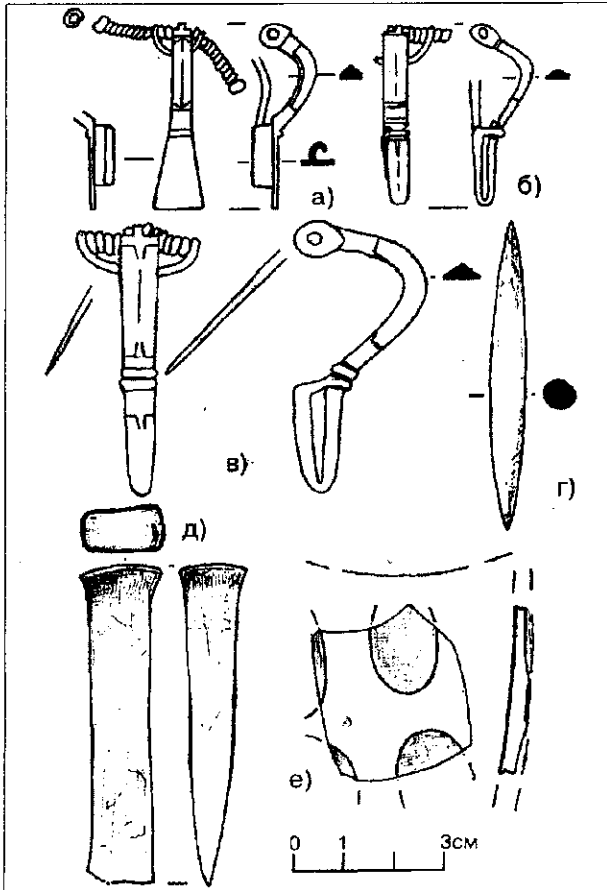

Рис.2. Індивідуальні знахідки: а – срібна фібула з поховання № 165; б – бронзова фібула; в – залізна фібула; г – кістяна проколка; д – залізне зубильце; е – фрагмент скляного кубку з прошліфованими овалами з культурного шару поселення Велика Бугаївка

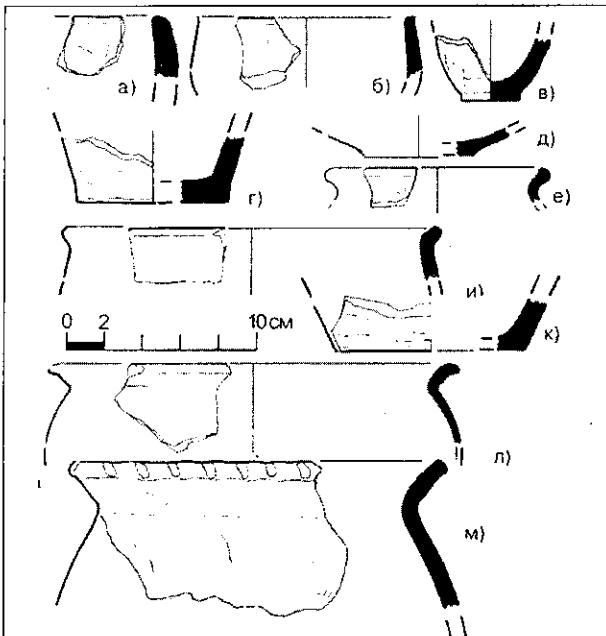

Рис. 3. Фрагменти ліпного і гончарного посуду з культурного шару могильника та поселення черняхівської культури поблизу с. Червоне

ляють датувати досліджену частину поселення в межах IV ст.

З метою виконання науково-дослідницької теми відділу археології раннях слов'ян «Матеріали до археологічної карти України I тисячоліття н.е.» експедицією здійснені обстеження пам'яток черняхівської культури поблизу с. Червоне Ставищанського р-ну Київської обл.

Могильник черняхівської культури біля с. Червоне був виявлений у 1984р. експедицією під керівництвом С.С. Березанської. Тоді було відкрито два трупопокладення, орієнтовані головою на північ, які містили інвентар черняхівської культури (Березанская, Вангородская, Косарева 1984/35а). В 2005 р. нам було обстежено місце знахідки поховань і закладено пошукову траншею для з'ясування меж могильника та характеру культурного шару. Могильник займає правий північно-західний схил гирла балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока Торця – правої притоки Торчі – правої притоки Росі – правої притоки Дніпра). Він був витягнутий вздовж схилу балки, площа за знахідками на поверхні та рельєфними особливостями місцевості могла складати приблизно 200-250×60-80 м. Пошукова траншея у 2005 р. була закладена у південно-західній його частині, ближче до впадіння балки до долини р. Торець. Поховань в її межах не виявлено. Стратиграфія ділянки виявлена наступна: до глибини 0,3 – орній шар, 0,3-0,5-0,6 м – шар чорнозему, 0,5-0,6 м – глибше жовтий суглинок. Шари чітко розділяються між собою. Серед знахідок переважали уламки гончарної та ліпної вторинно перепаленої кераміки черняхівської культури та кальциновані кістки, знайдено також і окремі інгумовані кістки людини (рис.3, а). Такі знахідки характерні для могильників черняхівської культури. Зважаючи на те, що поверхня могильника не зазнала значних руйнувань через сучасну сільськогосподарську діяльність та стратиграфічні особливості місцевості, дослідження пам'ятки видається перспективним.

Обстеження місцевості, де знаходиться могильник дозволило виявити синхронне йому поселення черняхівської культури Червоне-1. Культурний шар простежено на обох схилах р. Торець та балки, де знаходиться могильник. Загальна площа поселення могла складати понад 30 га. На поверхні знайдено численні уламки гончарного (рис.3, д, е, и, к, л) та ліпного посуду, кістки тварин, каміння, фрагменти глиняної обмазки. Ліпна кераміка має риси, притаманні посуду вельбарського типу (рис.3, б, в, г). Крім знахідок черняхівської культури з території поселення походять уламки ліпного посуду доби бронзи та раннього залізного віку (рис.3, м).

Відповідно до програми охорони пам'яток археології Інституту археології співробітниками експедиції проведене експертне обстеження земельних ділянок, які орендують мешканцями м. Обухова під садиби. Вказані ділянки були виділені сільрадою с. Деревяна без попереднього погодження з органами охорони пам'яток безпосередньо на археологічній

З початку 90-х років Канівська експедиція вела спостереження за цією пам'яткою (збір підйомного матеріалу та невеликі розвідувальні розкопки) в результаті яких з'ясувалось, що це багатоярусне городище з матеріалами ранньозалізного часу (зарубинецька культура, пізньоскіфська) та ранньослов'янські V–VII ст. (пеньківська, пастирська?), де добре збереглися дерев'яні конструкції укріплень, що загинули під час пожежі. Гора Лисуха відмічена на всіх картах XIX–XX ст., вона виступає помітним мисом у долину Дніпра і, ймовірно, свою назву отримала в дуже далекі часи. Гори з такими назвами характерні для київського нагір'я і сягають в глибоку давнину, коли зароджувалась слов'янська історія.

Мис в первинному вигляді мав площу близько 5 га, нині збереглося близько 3 га, поверхня пошкоджена трьома широкими розрізами, здійсненими скреперами під час будівництва ГАЕС (рис. 1). Поверхня гори в центрі і з боку плато досить рівна, спланована ще на рубежі нашої ери, коли тут існували поселення ранньозалізного часу. Більш серйозні земляні роботи були проведені в ранньо-середньовічний час, під час спорудження укріплень. З боку Дніпра мис має круті неприступні схили. Висота гори від підосви до вершини становить близько 60 м. З боку Дніпра поверхня гори горбкувата, можливо на цій ділянці дерев'яні укріплення були відсутні, їх сліди не помітні в урвищі. З боку плато гора оточена глибокими балками, найбільш доступним і слабким для оборони місцем була південно-західна ділянка гори. Саме тут виявлені укріплення. Чи оточували вони гору в тій частині, де вона спланована, тепер з'ясувати неможливо.

Обвуглені колоди та сильно перепалена глина потрапила у розріз дороги-просіки, яку прорізали скрепери під час будівництва. Їх обстеження показало, що то були залишки від дерев'яно-земляних укріплень. Ми провели їх дослідження по обидва боки розрізу дороги. З одного боку, крім залишків валу, у розріз потрапила також лінза заповнення рову. Він знаходився на ескарпі схилу на відстані 22 м від підосви валу і мав глибину 1,5 м і ширину по верхньому зрізу близько 5 м. На дні рову виявлені щатки обвугленого дерева, що свідчить про наявність дерев'яного частоколу, який, ймовірно, оточував рів по його верхньому периметру. Зачистка розрізу укріплень з цього боку дороги мала довжину 14 м і ширину 1 м, в місці валу – 2,5 м. Цей розріз було здійснено вздовж лінії дороги, а не перпендикулярно до валу, тому він пройшов через укріплення під гострим кутом. Залишки обвуглених колод лежали на одному рівні, на глибині близько 1,0 м від сучасної поверхні і займали у довжину (вздовж лінії укріплень) близько 3 м. Над ними знаходився завал глини товщиною 0,7–0,8 м з включенням обвугленого дерева від дерев'яної стіни, що згоріла. Ця стіна з внутрішнього

боку укріплювалась кам'яною вимостою, сліди від якої у вигляді скупчення каміння, що лежали паралельно дубовим колодам, зафіксовані на відстані близько 0,5 м від них. Більш інформативним виявилась ділянка розрізу валу з протилежного від дороги боку. Тут був закладений розкоп розміром 8 м вздовж лінії укріплень і 6 м поперек. В результаті проведених робіт вдалось виявити залишки обвуглених колод частоколу та обвуглені колоди, покладені в основу земляного валу. На цій ділянці укріплень вони мали пустотілі кліті з внутрішнього боку городища, обвуглені залишки верхнього накату, що впав на нижні колоди і утворював суцільний шар горілого дерева товщиною 15–20 см, в тілі валу знайдено трьохлопасну стрілу аварського типу, найближчі аналогії якій знайдено на Зимнівському городищі із Зимно (Ауліх 1972, *табл. X, 7*; Петрашенко, Козюба 2005, 249–252), (рис. 2, 12). Отриманий матеріал представлений в основному ліпною і гончарною керамікою, численними фрагментами амфор античного та римського часу, а також комплексом ліпної кераміки з розтрубоподібними вінцями, що тяжіють до праболгарських матеріалів з Поволжя, де вони датуються VII–VIII ст. Можливо саме з цим населенням слід пов'язувати загибель цього городища. Для остаточної відповіді на це питання необхідно провести більш масштабні розкопки.

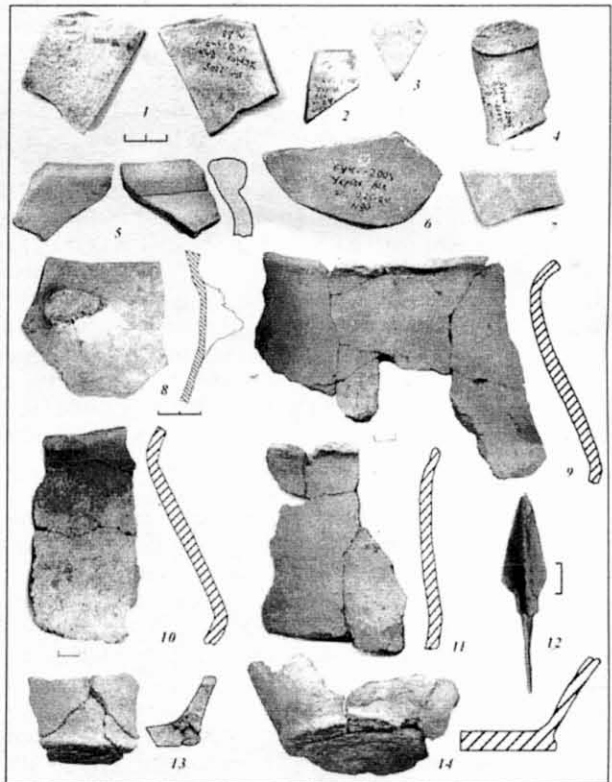

Рис. 2. Знахідки з розкопів 2005 р.: 1–7 – кераміка пізньоскіфського горизонту з культурного шару укріплень; 8 – фрагмент сірого гончарного глека з розкопу I; 9–11, 13 – слов'янська кераміка з розкопу II; 12 – трьохлопасна стріла (після реставрації); 14 – фрагмент днища з ями (розкоп «укріплення»)

В цьому році роботи проводились на трьох ділянках, два розкопи закладені на дорозі, що перетинає городище поблизу укріплень (західний край), третій – на укріпленнях і є продовженням розкопу 2000 р. (Петрашенко, Виногородська, Козюба 2001, 193).

Розкоп I. Розміщений вздовж дороги, що перерізала західний край городища. Його довжина становить 20 м, ширина 4 м. На 10-метрові розкопу, поблизу ями із слов'янської керамікою, дослідженою у минулому році, виявлено залишки глинобитної печі. Збереглась північно-східна частина печі розміром 0,7×0,6 м. Її основа лежить на підсипці з піску і дрібно-каміння, черніть слабо випалений, підмазаний глиною, розміщений на висоті 6 см від дна житла. Стіни печі збереглись на висоту до 14 см, їх товщина 7–8 см, вони слабо випалені. На черені виявлено невелику кількість вугликів. Розміри печі добре фіксуються по контуру її основи і становлять 1×1,2 м. З півночі від печі, на відстані близько 30 см, зафіксовано продовгувату ямку, можливо від стовпа, зверху вона мала чіткі круглі контури діаметром близько 20 см. Після розчистки яма набула овальної форми (20×60 см) при глибині 7–8 см. Тут виявлена лише невелика кількість кісток тварин. Глибина виявленого об'єкту близько 0,6 м від сучасної поверхні, що відповідає денній археологічній поверхні. Отже житло належить до типу наземних, саме тому так погано збереглась піч. Ця знахідка свідчить про заселеність городища в слов'янський час, а збереження об'єктів на рівні древньої поверхні дає надію на результативність подальших розкопок її площі.

Яма I виявлена на рівні зачистки материка (світлий супісок) на глибині близько 0,75 м по ледь помітному світло-сірому заповненню плями діаметром близько 0,5 м. Після розчистки розміри ями сягнули 1,8×1,3 м, вона набула овальної форми з прямими стінами, глибина ями від сучасної поверхні 1,15 м, від древньої 0,8 м. Дно ями нерівне, плямисте. В заповненні ями, починаючи від рівня її виявлення, зустрічались кістки тварин; в верхній частині вони займали весь простір ями, а з наступного штика (0,25 м) заповнення локалізувались в три скупчення. Тут виявлена порівняно велика кількість кісток різних тварин, за попереднім визначенням вони належали дрібній (вівця-коза) та великій (корова-бик) рогатій худобі, як доро slim так і молодим особинам. Це, зокрема, кістки кінцівок, черепа, нижні щелепи, окремі верхні та нижні зуби, хребці тощо. В той же час майже зовсім відсутні ребра. В заповненні також знайдено близько десятка дрібних перепалених (кальцинованих) кісток, видова належність яких поки що не встановлена. Крім кісток на дні знаходилась перевернута догори нижня частина кухонного горщика (рис. 3, 1), дещо вище фрагментована площадка-накривка (рис.3, 4), можливо від цього ж горщика, фрагмент нижньої частини від мініатюрного горщика (рис.3, 6). Над ямою знайдено уламки

античних амфор та дрібні стінки ліпної кераміки архаїчного вигляду, подібної до ліпної кераміки Ольвії (рис.2, 2, 3, 5). Поблизу ями в культурному шарі виявлено фрагмент серпа (рис 3, 9). Комплекс відноситься до розвинутого етапу зарубинецької культури і датується рубезем нашої ери. Розміри ями, характер та стратиграфія заповнення дозволяють висловити припущення про її культове призначення.

Серед знахідок з культурного шару розкопу виділяється фрагмент від гончарного світло-сірого глечика з ручкою, можливо, черняхівського типу (рис. 2, 8).

Розкоп II. Довжина розкопу 16 м, ширина 4 м. Стратиграфія на ділянці, незіпсованої скреперами, така:

1 – 0,1–0,15 м рихлий лісовий ґрунт сучасного лісу;
2 – 0,2–0,4 м слабогумусований супісок луково-лісового походження сірувато-жовтого кольору з включенням археологічних знахідок;
3 – 0,4–0,7 м передматериковий лесоподібний супісок переважно жовтого кольору з кротовинами, в яких трапляються знахідки.

В розкопі II не збереглося явних об'єктів, хоча кількість та характер знахідок вказують на їх сліди. Всі вони були знищені скреперами під час

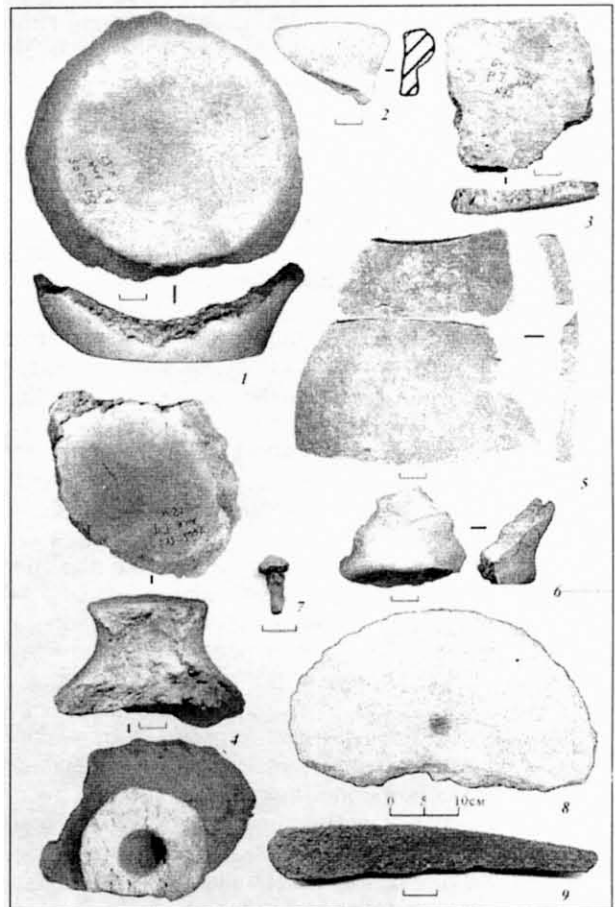

Рис. 3. Знахідки з розкопів 2005 р.: 1–6 – кераміка з ями (розкоп I); 7 – фрагмент залізної булавки з розкопу II; 8 – жорно з туфу з розкопу 2; 9 – фрагмент залізного серпа з культурного шару

прокладки дороги. В центрі розкопу, на глибині 0,45 м знайдено майже цілу нижню частину кам'яного жорна (діаметр близько 45 см) з опуклою робочою поверхнею рожевого туфу вулканічного походження із залістими включеннями (рис. 3, 8). Кам'яні жорна такого типу були особливо характерні для слов'ян лісової зони.

На глибині 0,6 м зафіксоване невелике скупчення ранньослов'янської кераміки (рис. 2, 9, 11, 13). Горщики з прямими прямовисними стінами і коротким відхиленим вінцем, характерні для ранньопеньківської культури або пізнього етапу київської. Вони брунатно-червоного або сірого кольору, поверхня горбкувата, шерехата, злам черепка одноколірний, у тісті присутні окатиші червоного граніту та дрібний шамот, черепок щільний. Трапляються тонкостінні гончарні стінки та фрагменти античних амфор. Гончарний посуд тонкостінний світло-жовтий із записаною поверхнею, що за структурою нагадує пастирську гончарну кераміку. Ще одне скупчення кераміки зафіксовано поблизу жорна на глибині 0,76 м (рис. 3, 10). Можливо тут знаходилась яма, або житло. В цьому розкопі планувальні роботи значно більше змінили поверхню ділянки, зразу під верхнім дерновим шаром майже на третину розкопу тягнеться перевідкладений скреперами ґрунт, що складається з піску і каміння – основного материкового ґрунту гори. Він занесений сюди з розритої частини гори. Крім кераміки на глибині 0,5 м виявлено невеликий уламок залізної грибоподібної булавки пізньоскіфського часу (рис. 3, 7).

Укріплення. Основні роботи зосереджувались на лінії укріплень, де закладено розкоп розміром 5 м поперек і 6 м вздовж лінії укріплень. Після зняття першого штика на рівні 0,25–0,3 м по лінії схилу фіксуються залишки обвуглених деревин від дерев'яної стіни (рис. 4, I, II). Особливо добре збереглися вертикальні стовпи в північній частині розкопу. Майже в центрі розкопу на цій глибині знаходилось вогнище, складене з каміння. На одній лінії з вогнищем у напрямку лінії укріплень на цій же глибині знаходилось кілька скупчень каміння. Одне з них в північній частині аморфної форми розміром 0,8×0,9 м мало товщину близько 0,4 м. Над черенем вогнища та поблизу знайдено кілька уламків ліпної слов'янської кераміки, уламки червонуватої амфори, кілька кісток тварин.

На глибині 0,5–0,6 м обвуглене дерево фіксувалось через весь розкоп. Ширина цієї обвугленої смуги від 0,20 до 0,60 м. В південній частині добре фіксуються залишки від десяти вертикальних обвуглених колод частоколу, які знаходились під землею, а під час пожежі їх «повело» у бік падіння всієї дерев'яної конструкції стіни, яка завалилась на зовнішній бік городища. Деякі з колод збереглися на ширину 15–20 і до 40 см у довжину. На цьому рівні трапились лише поодинокі фрагменти ліпної кераміки та два фрагменти амфор. Цей частокіл з внутрішнього боку городища підпирався горизонтально покладеними колодами. Їх виявлено на рівні третього штика (глибина 0,75 м) в північній

частині розкопу. Зафіксовано 5 таких колод, вони фіксувались вздовж всієї лінії частоколу. В південній частині ця конструкція знаходиться на глибині 1,0 м і з'єднується з горизонтально покладеними колодами, зафіксованими в розкопі 2000 р.

Для отримання повної інформації про відкриті дерев'яну конструкцію по всьому периметру розкопу (крім обвуглених дерев'яних конструкцій, їх вирішили законсервувати) опустили до рівня материка, який залягає на глибині 1,4–1,3 м і являє собою лесоподібний супісок з включенням каміння. Розрізи по лінії укріплень та поперечний дають повне уявлення про етапи спорудження дерев'яної стіни частоколу та основи, на якій ці укріплення зведено.

Розріз по лінії АБ (поперечний) (рис. 4, III):

- 1 – дерновий шар темно-сірий, рихлий із залишками коріння трав і дерев – 0,20 м;
- 2 – темно-сірий щільний захоронений ґрунт (денна поверхня) – 0,15–0,20 м;
- 3 – світло-коричневий супісок насипу частоколу, висота у центрі сягає 0,8 м, в бік городища зменшується до 0,2 м. Залишки обвугленого частоколу фіксуються зразу під дерновим шаром на рівні верхніх берегів засипки. Характер засипки частоколу з внутрішнього боку стіни відрізняється від заповнення засипки із зовні. Каміння зустрічається лише з внутрішнього боку, тут для засипки використано сірий та світло-брунатний супісок, напевне взятий безпосередньо з поверхні гори. Зовнішній відкос засипки формувався з лесоподібного супіску, можливо взятого із заповнення рову. Він сильно пропечений до стану печини, а місцями нагадує шматки цегли. Товщина цього пропеченого ґрунту поблизу колод сягає місцями 0,4 м, загальна висота засипки зовнішнього відкосу становить 1,0 м. Безпосередньо в цю засипку і були вставлені стовпи частоколу;
- 4 – шар сильно пропеченого супіску з боку городища, на якому лежать горизонтальні колоди. Це спеціально насипана подушка, яка фіксується лише в центрі, безпосередньо під дерев'яним настилем. Її товщина від 15 до 30 см. В місці частоколу вона різко піднімається під прямим кутом ще на 0,20–0,25 м, утворюючи опору для стовпів.

Горизонтально покладені колоди займають ширину близько 1,30–1,40 м і вміщують до 6-ти колод. Вертикальні стовпи частоколу стоять досить щільно, хоча можна припустити, що їх ущільнювали землею. Прекрасно збереглися 4 стовпи в північній частині розкопу. Їх діаметр 0,30–0,25 м. На цій же ділянці збереглась колода, що лежить горизонтально частоколу, на 10 см нижче верхніх кінців колод. Ймовірно з середини частокіл підпирався горизонтально покладеними колодами у формі піраміди, які ущільнювались землею (рис. 4, IV).

В результаті проведених робіт вдалось встановити, що дерев'яна стіна частоколу зводилась на спеціально підготовленій підсипці. Причому з внутрішнього боку під горизонтально покладеними колодами вона не перевищувала 8–10 см

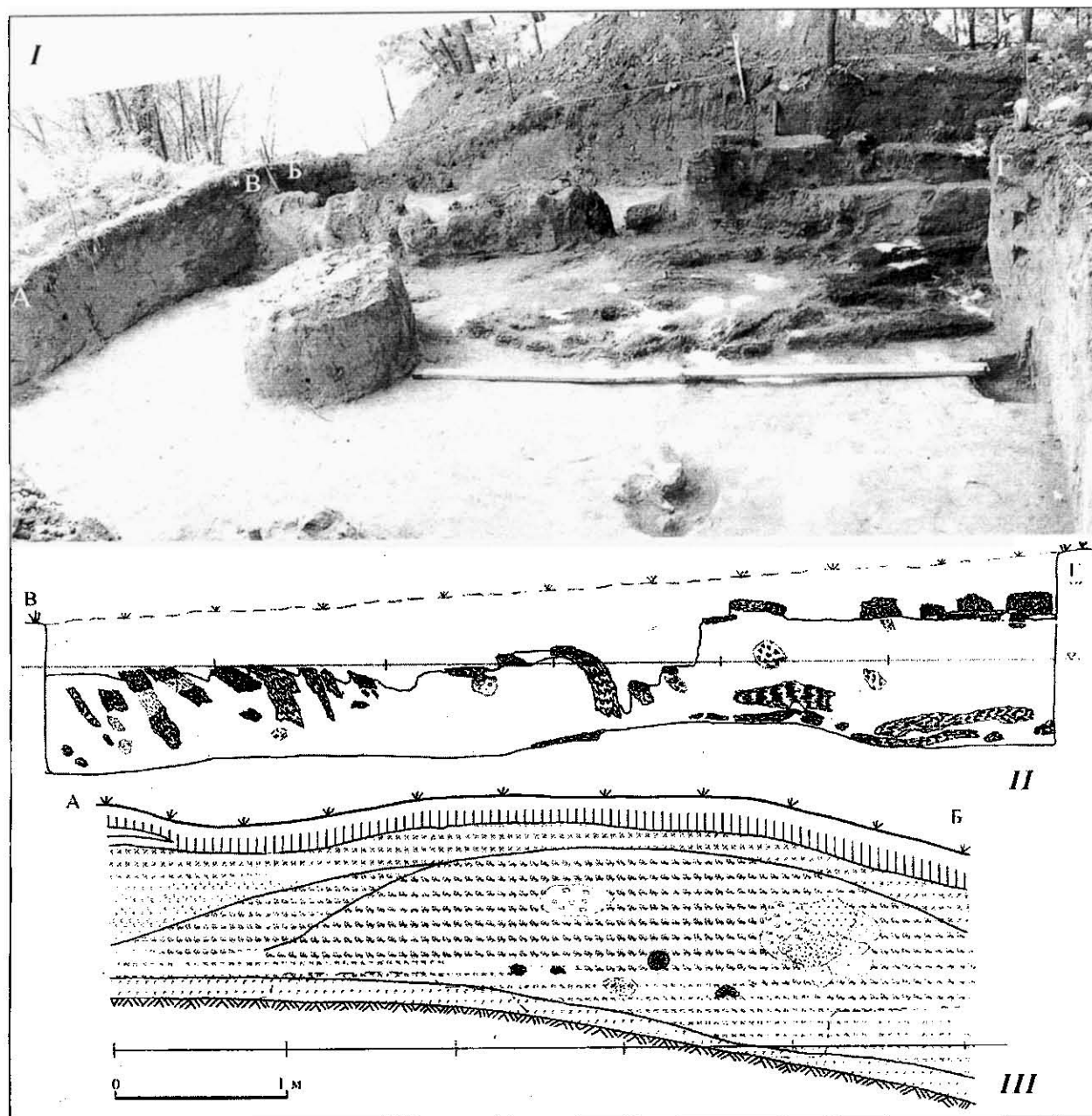

Рис. 4. Укріплення. I – загальний вигляд після розчистки частоколу; II – розріз частоколу по лінії ВГ; III – розріз валу по лінії АБ

і складалась з культурного шару городища. За частоколом на краю городища її товщина на лінії частоколу становила близько 40 см і вона складалась майже з чистого супіску, перепаленого до стану цегли. Можна припустити, що цю піщану підсипку ще під час спорудження стіни поливали водою і пропікали. Тільки в такій спосіб можна закріпити вертикальні стовпи висотою 2–3 м. Отже із зовні вони опиралися на таку зацементовану стіну, а з середини їх підпирали піраміда з колод і горизонтально покладених необроблених деревин різного діаметру, які слугували за фундамент земляного валу. Земляний вал насипався на цю конструкцію на висоту до 1 м. З внутрішнього боку насип фіксувався

кам'яними вимостками, простеженими вздовж лінії укріплень у вигляді скупчення каміння на висоту до 40 см. Під час розчистки укріплень виявлено невелику кількість знахідок, всі вони відносяться до раннього шару існування городища і потрапили сюди з культурного шару під час спорудження насипу валу. Це фрагменти амфор античного і римського часу та фрагменти тонкостінної античної кераміки (рис. 2, I–7).

В розкопі виявлено ще два об'єкти, які не мають безпосереднього відношення до укріплень. Це кам'яна вимостка від вогнища, зафіксована в тілі валу на глибині близько 0,3 м від сучасної поверхні. Вона округлої форми розміром 1,0×1,10 м, товщина кам'яної вимостки близько

8 см, вона складається з окремих невеликих камінців, підмазаних глиною. Це вогнище перекриває одну з нижніх горизонтально покладених колод. Отже, його було зведено після спорудження стіни, можливо, після того як укріплення згоріли. Над вогнищем знайдено невиразні дрібні фрагменти ліпної кераміки. Біля підшви валу на рівні зачистки на материк (на глибині 1,20 м) виявлено невелику ямку розміром 0,4 м і глибиною близько 0,15 м. В її заповненні знаходився ріг (корови або тура), а також розвал днища невеликого ліпного горщика дуже грубої роботи (рис. 2, 14). Дно із закраїною з великою кількістю відбитків на зовнішній поверхні від полов, крупних камінців. Тісто з домішками шамоту, глина червоного кольору з домішками слюди, такого ж типу, як керамічне тісто пенківської кераміки з розкопу 2. Можливо цей об'єкт мав яексь ритуальне значення.

За результатами розкопок цього року та враховуючи матеріали попередніх досліджень городища можна з певністю стверджувати, що укріплення будувались в один прийом і після пожежі не відновлювались. Їх будівництво пов'язане з верхнім, тобто слов'янським горизонтом пам'ятки, оскільки матеріали цього часу знайдено в клітках укріплень під завалом дерева (ліпний горщик пастирського типу, розкопки 1999 р.) та в тілі валу (аварська стріла).

Перед спорудженням дерев'яних конструкцій проводилось планування краю городища, який вирівнювався підсіпкою з культурного шару. На нього з внутрішнього боку городища вкладалися колоди, які слугували основою для спорудження дерев'яних клітей; тильна стіна складалася з вертикально поставленого частоколу, який з обох боків підпирався кількома горизонтально покладеними колодами і присипався землею. При такій конструкції високі колоди можна було не вкопувати, а під час пожежі збереглися лише обвуглені нижні частини, яким нікуди було впасти. Внутрішня частина укріплень

Приймак В.В., Осадчий Є.М.

ДП НДЦ Охоронна археологічна служба України

Золотоординське поховання у центрі Сум (з приводу 350-річчя міста)

Приймак В.В., Осадчий Є.М. Золотоординское погребение в центре Сум (по поводу 350-летия города). Публикация посвящена погребению золотоординского времени, которое было случайно обнаружено при земляных работах в подвале областной филармонии. В 0,4 км к северо-востоку от первого погребения, в профиле котлована, ранее было зафиксировано погребение меридиональной ориентации, с подбоем, предположительно также золотоординское. Учитывая расположение в 4 км к северу Тополянського археологического комплекса, где раскопаны синхронные золотоординскому погребению жилищные и хозяйственные объекты с типичной для данного региона древнерусской керамикой, возникает предположение об отнесении среднего течения Псла к «буферной зоне», где рядом, в пределах одного микрорегиона, проживали кочевники и земледельцы. Оба рядом расположенных памятника на территории Сум близки во времени к описанному в летописях эпизоду об основании в Посеймье Ахматовых слобод.

На території центральної, історичної, частини м. Суми, яке 2005 р. відзначило 350-річчя, уже тривалий час здійснюються археологічні спостереження, а віднедавна і охоронні роботи. Останні, на жаль, не привели до відкриття старших за середину XVII ст. об'єктів. Таким чином,

могла складатись не лише з пустотілих клітей, частина з них просто присипалась землею, як це простежено на ділянці укріплень у цьому році. З боку городища вал підпирався кам'яними вимостками, які, можливо, утворювали бігові доріжки для швидкого підйому на верхній дерев'яний ярус. Такі конструкції з чергуванням пустотілих клітей і заповнених землею городень використовувались при спорудженні давньоруських фортець. Висота слов'янських укріплень з городища Лисуха була невеликою і не перевищувала 2–2,5 м, враховуючи, що вона була кратною ширині валу. Цієї висоти було цілком досить, якщо врахувати глибину рову та висоту схилу, на якій знаходився ескарп. Перекриті зверху накатом вони слугували оглядовим майданчиком («заборала»), а пустотілі кліті могли використовуватись під житла, а також у господарських цілях.

Аналогічні укріплення були досліджені на відомому ранньослов'янському городищі Колочин 1 на Гомельщині. Тут ділянки частоколу з горизонтально покладеними колодами з внутрішнього боку городища чергувались з ділянками з перпендикулярно розміщеними колодами від верхнього накату, що впали під час пожежі. В тілі валу тут також зафіксовані кам'яні вогнища (Сымонович 1963, 113–117). Можливо вони використовувались вартовими під час нічного дозору.

Література

- Аулік В.В.* Зимнівське городище. Київ, 1975.
Петрашченко В.О., Виногородська Л.І., Козюба В.К. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000р. // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. Київ, 2001.
Петрашченко В.О., Козюба В.К. Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. Запоріжжя, 2005.
Сымонович Э.А. Городище Колочин 1 на Гомельщине // МИА. № 108. 1963.

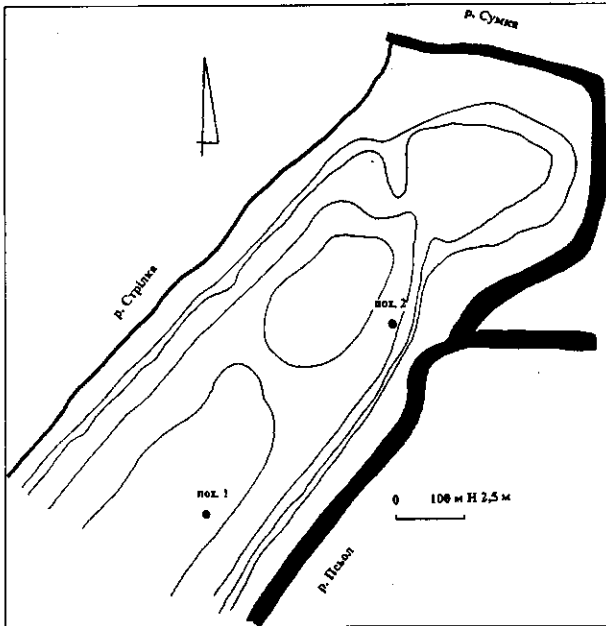

Рис. 1. Суми. Графічно відтворений план центральної частини міста

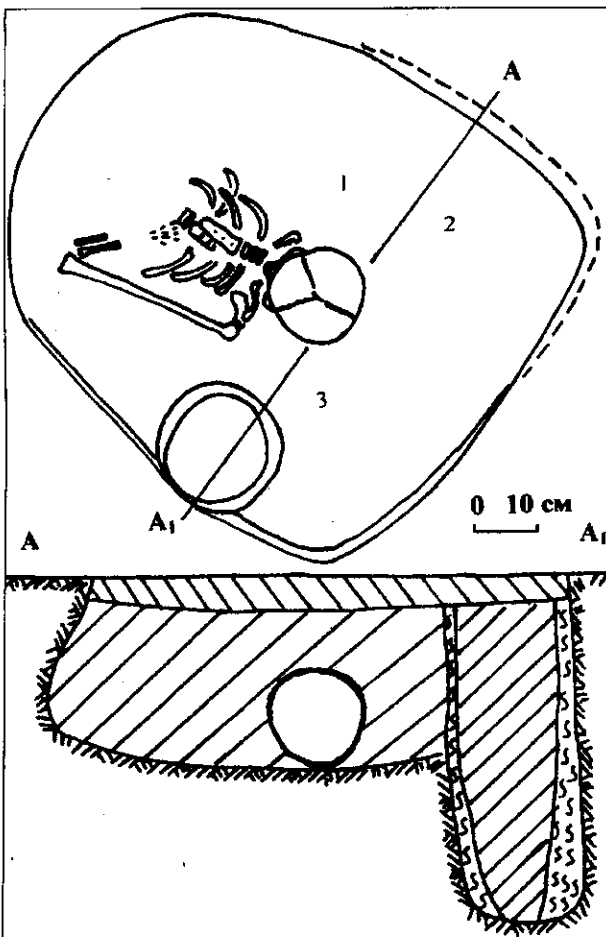

Рис. 2. Суми. Поховання під будинком філармонії.
1 – астрагал; 2, 3 – залізні цвяхи

Деякі підстави для припущень щодо ранішого, ніж зафіксований у писемних джерелах козацької доби, часу виникнення Сум з'являлись і при вивченні писемних джерел. Так, актові документи зафіксували наявність Берлицького або Суминоного городища (від річки Сумки), на якому у 1655 р. оселилися українські козаки – переселенці із Правобережжя. Саме 1655 р. і є офіційно визнаною на сьогодні датою відліку історії Сум. Водночас, аналізуючи матеріали ранішого часу, 1646-1647 рр., відомий дослідник Слобожанщини А.Г. Слюсарський зазначає: «Були пасіки в лісах по верхній течії Псла, по Терну й інших ріках в околицях слобод Пристайлове, Вільшане, Межиріч, Суминоне городище» (Слюсарський 1964, 81, 93).

Центральна частина Сум являє собою на сьогодні довгий мис, утворений долинами річок Псьол, Сумка та Стрілка. Як показали результати спостережень за земляними роботами у центрі Сум, нівелювання поверхні, здійснене у XVII – XVIII ст., привело до втрати природного рельєфу. В основних рисах він графічно відтворений (рис. 1), хоча в дану реконструкцію у майбутньому можуть вноситись певні уточнення. Принаймні, на сьогодні можна говорити про ряд пагорбів чи останців, розділених між собою зниженнями, які знаходились між трьома згаданими річками. Очевидно, Берлицьке або Суминоне городище розташовувалося на одному із двох мисів при впадінні Сумки у Псьол, у даний час зайнятих Воскресеньською церквою і майданом Незалежності відповідно.

Восени 2005 р. під час ремонтних робіт у підвальному приміщенні будинку філармонії по вул. Петропавлівській, 63, було виявлено череп людини. Кістяк було збережено непошкодженим завдяки правильним і своєчасним діям директора філармонії Н.М. Дяковської, а потім за її ініціативою і було проведено дослідження. Користуючись нагодою, автори висловлюють за це ширю вдячність Н.М. Дяковській.

Дана територія віддалена на відстань близько 0,85 км на південь – південний захід від орієнтовного місця розташування Берлицького городища на північному краї гряди підвищень, утвореної Сумкою, Стрілкою і Пслом.

Поховання у будинку філармонії було перекрите зверху потужним шаром будівельного сміття, в якому у перевідкладеному стані знаходилась кераміка доби пізнього середньовіччя і нового часу. Воно було здійснене в ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами (рис. 2). Поховальна яма пошкоджена стовповою ямою господарської споруди XVII – XVIII ст. Стінки поховальної ями донизу злегка відступають всередину, а у північно-східному кутку стінка дещо виступає назовні, ніби утворюючи підбій. Дно ями рівне, трохи заокруглене до країв. Глибина збереженої частини ями становить 0,23 м від рівня підлоги та 2,36 м від сучасної поверхні. Збереглася, хоча і частково, верхня частина поховання: череп, ліва рука,

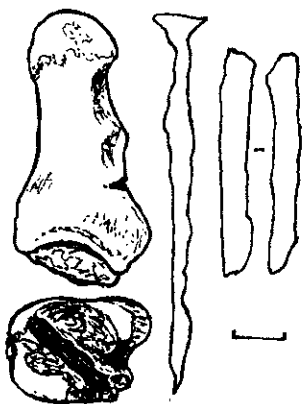

Рис. 3. Суми. Знахідки з поховання під будинком філармонії. 1- астрагал; 2,3 – залізні цвяхи та уламок цвяха

на акроміальному кінці ключиці простежується щілиноподібне рублене пошкодження, котре може свідчити про травму, несумісну із життям. У нижній третині тіла грудини – отвір круглої форми із правильними краями, діаметром до 5 мм, можливо, утворений внаслідок обряду (визначення лікаря К.С. Полов'ян). Подібні отвори були виявлені при обстеженні кістяків золотоординського некрополя у околицях Комсомольська, поблизу гирла Псла (Артем'єв, 2004, 393-397). Подальше вивчення кістяка можливо, дозволить перевірити припущення про належність поховання із Сум тому ж колективу кочівників, який ховав своїх небіжчиків на кладовищах поблизу Комсомольська.

Поряд з правим плечем у похованні знайдено астрагал з нижньої кінцівки свині (?), у який було вбито залізний штир із Т-подібною голівкою. Праворуч та ліворуч черепа були знайдені цілий та фрагментований цвяхи (рис. 3). Очевидно, вони фіксують кути домовини. Судячи з відсутності деревного тліну, домовина була зібрана з тонких дощок.

Астрагали (рис.3) – досить поширена знахідка у похованнях кочівників. Наприклад, у інгумації № 140 Новохарківського могильника виявлено 6 астрагалів, в тому числі поблизу нижньої щелепи і плечей (Новохарківський могильник епохи Золотої Орди, 2002, 67, 95). У одному із поховань на могильнику Старі Санжари також виявлено астрагал (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 24, 26). Залізний стержень, забитий у кістку, був у складі інвентаря одного із найбагатших поховань Шушвалівського могильника (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 28-31). Можна припускати, що у обох випадках ми маємо справу із амулетами.

Поховання зі східною орієнтацією не притаманні для давньоруського та пізньосередньовічного (козацької доби) поховальних обрядів. Подібна орієнтація, водночас, нерідко зустрічається на золотоординських могильниках. Згідно із класифікацією Г.О. Федорова-Давидова, дане

хребет та ребра. Кістяк мав випростане положення на спині, був зорієнтований на південний схід (азимут 100 – 110°). Череп перебував у стоячому положенні, на кістках ший, що може вказувати на наявність підголовника (нижня щелепа була відсутньою). Підголовники з ґрунту часто (у 29 випадках із 146) траплялись у похованнях Новохарківського ґрунтового некрополя (Новохарківський могильник... 2002, 98). Візуально

поховання відноситься до інгумацій відділу В І (кістяк людини, обернений головою на схід, без кісток коня, у простій ямі). У золотоординський час вони були наймасовішими у Нижньому Поволжі (19 із 33 врахованих свого часу Г.О.Федоровим-Давидовим), на другому місці знаходився регіон Сіверського Донця (5 поховань) (Федоров-Давидов 1966, 126, 150-151). В останній час поховання зі східною орієнтацією були виявлені у складі окремих могильників золотоординського часу, які були виявлені у нижніх течіях Ворскли (Старі Санжари) і Псла (поблизу Комсомольська).

Хронологічні межі поховання із Сум можна визначити кінцем XIII – початком XIV ст. На це вказує східна орієнтація, яка зустрічається в похованнях ординців до моменту прийняття мусульманства широкими масами населення. Обряд поховання загальноприйнятій для мусульман – західна орієнтація з поворотом черепа на південь – в даному випадку не витримана.

У 1999 р. авторами при обстеженні земельної ділянки в центрі міста Суми по вул. Соборній, 29 (подвір'я будинку Сумської обласної організації УТОПІК) у профілі котловану було виявлено ряд поховань доби пізнього середньовіччя – нового часу, які, очевидно, відносяться до кладовища Спасо-Преображенського храму. Проте профіль однієї із поховальних ям вказував на незвичайну орієнтацію поховання: по лінії північ – південь. Поховання було здійснене в ямі з підбоям. Оскільки роботи у котловані (замовник – фірма «Діона») здійснювались співробітницею Сумського краєзнавчого музею Л.І. Белінською, розкопки поховань авторами не проводились (наявність, як мінімум, креслення північної стінки котловану в даній ситуації була б дуже доречною). Однак знахідка достовірно золотоординського поховання, описаного вище, приблизно за 0,4 км на південний захід від Спасо-Преображенського собору, дозволяє оцінити принаймні одне із поховань цього могильника як золотоординське. Згідно із класифікацією Г.О. Федорова-Давидова, поховання може бути віднесене до відділу Д II (кістяк людини, обернений головою на північ, без кісток коня, у ямі із підбоям у східній стіні) або Д III (кістяк, зорієнтований головою на північ, без кісток коня, у ямі із підбоям у західній стіні). Дослідник зазначав, що переважна кількість поховань північної орієнтації без кісток коня відноситься до золотоординського часу, він пов'язував їх із алтайськими і сибірськими племенами, втягнутими у рух монголів на схід (Федоров-Давидов 1966, 127, 150-151, 158-159). Слід зазначити, що згадане вище шушвалівське поховання із пониззя Сули, звідки походить залізний амулет із залізним стрижнем, мало північну орієнтацію (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 30).

У зв'язку із виявленням поховальних комплексів у центрі Сум варто, очевидно, відновити дослідження як Тополянського археологічного комплексу, так і на котловані між будинками

Сумської єпархії УПЦ МП і УТОПСК.

Поховання у м. Суми розташовувались поблизу меж середньої і верхньої течій Псла, на території, яка впритул прилягає до детально описаного у епізоді про заснування баскаком Ахматом слобод регіоні. За 4 км на північ від місця знахідки золотоординського поховання у центрі Сум знаходиться синхронний йому Тополянський археологічний комплекс, який характеризується знахідками типової для давньоруських земель другої половини XIII – XIV ст. кераміки. Це дає підстави для припущення про віднесення даної території до складу так званих «буферних зон» на межі давньоруської території і золотоординських володінь, відомих як на Лівобережжі (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 46-74), так і на правому березі Дніпра (Бубенок 2004, 168-169).

Праві притоки Псла, які впадають у районі Сум, своїми верхів'ями наближаються до приток басейну Сейму. При цьому Тополянський археологічний комплекс контролював долину р. Олешні, а Берлицьке (Сумине) городище – р. Сумки. Від району Путивля долиною р. Вир і притоки останньої Криги це найзручніший шлях до Псла. Тому можна припускати, що саме на обох цих городищах путивльські козаки, керовані дяком Ржевським, у березні 1556 р. збудували свої човни, якими спустилися по Пслу у Дніпро і там, разом із Дмитром (Байдою) Вишневецьким, розпочали бойові дії проти татар. У 1558 р. Дмитро Вишневецький продовжив боротьбу із татарами. Як зазначає М.С. Грушевський, друга кампанія Байди також мала розпочатися із будівництва човнів у верхів'ях Псла (Грушевський 1995, 121-124; Голобуцький 1994, 132-133).

Відкриття золотоординського поховання у центральній частині Сум не лише ставить питання про взаємовідносини місцевого слов'янського населення із золотоординським, але і дозволяє поглянути по новому на деякі проблеми регіональної історії.

Якщо виходити із: 1) запропонованого В.О. Харламовим розуміння слободи як населеного пункту, де відсутня церква (Харламов 1998, 306); 2) факту проживання у межах одного мікрорегіону (сумська течія Псла, Посейм'я) кочівницького і слов'янського населення (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 71); 3) засвідченими писемними джерелами факту найменування населених пунктів кінця XIII ст.

на території буферних зон на кордоні лісостепу і степу терміном «слобода» (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 56-73); 4) найменування окремих територій у складі Путивльського повіту Ординською волостою (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 71), то можливо є постановка питання про те, що час появи поняття «Слобожанщина» як регіону із поширеним своєрідним типом поселення почали відноситися до ранішого за XVII ст. часу.

Слободи були одним із елементів мережі розселення території, яка у московських джерелах останньої третини XVI – першої половини XVII ст. іменувалась Диким полем або просто Полем. Крім слобод, у цей час тут уже існували міста і села, а також укріплення ухадників – городки. Писемні джерела також називають селища і городища. Один із елементів мережі розселення – слободи – з'явилися ще у золотоординський час й існували у козацьку добу. Подальші дослідження мають наповнити конкретним археологічним змістом поняття «слобода» у різні періоди (золотоординський, литовський, козацький) і з'ясувати наявність чи відсутність між ними спадкоємності.

Література

Артемов А.В. Антропологические материалы из раскопок курганов у с. Волошино в окрестностях Комсомольска на Полтавщине // АДУ 2003 – 2004 рр. Запоріжжя, 2005.

Бубенок О.В. Аланы – ассы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). Київ, 2004.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994.

Грушевський М. Історія України – Руси. Том VII. Київ, 1995.

Новохарьковський могильник епохи Золотої Орди. Воронеж, 2002.

Слосарський А.Г. Соціально-економічне розвиття Слобожанщини XVII – XVIII вв. Харків, 1964.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Полтава, 2004.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966.

Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // Історія Русі – України (історико-археологічний збірник). Київ, 1998.

5 колонка

Наука в дзеркалі статистики (зі с. 165): До складу розробок входять також: створення дослідних зразків /(оригінальних моделей, яким притаманні принципові особливості створюваного нововведення); їх випробовування протягом часу, необхідне для отримання даних та накопичення досвіду, що повинно в подальшому знайти відображення в технічній документації (в археології – у наукових звітах – Н.Г.); підготовці робочих інструкцій/рекомендацій тощо, щодо застосування нововведень; інженерна діяльність, необхідна для доведення продукту чи процесу до їх відповідності функціональним та економічним вимогам та готовності до передачі у виробництво, у тому числі підготовка креслень, специфікацій, інструкцій, рекомендацій, які використовуються при передачі нововведень у виробництво (в археології – у друк). При цьому не враховуються підготовка детальних креслень для виробництва, інженерне обслуговування поточного виробництва, випуск серійної продукції дослідним виробництвом, використання експериментальних установок для виробництва традиційної продукції на сторону.

Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С.

Рівненська філія ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України

Розкопки на території «Нового міста» в Острозі

Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. **Раскопки на территории «Нового города» в Остроге.** Исследования проведены на правом берегу р. Вилии на площади 32 м². Выявлено археологический памятник с материалами свидерской культуры финального палеолита и волино-люблинской культуры медного века, следы поселений бронзового и раннего железного веков. Исследованы объекты раннеславянской культуры типа Луки-Райковецкой VIII – X ст., а также объекты XVI – XVII вв.

Археологічні розкопки проведені Рівненською філією ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України в зв'язку із забудовою ділянки у місті Острозі Рівненської обл. на вул. Згоди, 7. Ділянка розташована на західному схилі мисоподібного виступу височини на правому березі р. Вилі, в межах одного з районів середньовічного Острога – «Нового міста». Ця височина із заходу і півночі обмежена заплавою р. Вилі, а із сходу і півдня оточена заболоченою низовиною. В географічному відношенні вона знаходиться на межі Волинської височини і Малого Полісся.

На вказаній ділянці закладено розкоп розмірами 4×8 м на місці, де планується будівництво гаража (рис. 1). Розкоп знаходився за 6 м на захід від житлового будинку і за 25 м на схід від краю берега. В ході археологічних розкопок досліджено культурні нашарування потужністю до 1,3-1,4 м (рис. 2). Стратиграфія нашарувань: 1) у верхніх пластах культурного шару до глибини 0,8-0,9 м залягає чорний супіщаний ґрунт, він містить різноманітні знахідки XVI – XVII ст.; 2) на глибині 0,9-1,3 м простежено чорний щільний піщаний гумусований ґрунт, насичений артефактами різних епох (фінальний палеоліт, мідний, бронзовий і ранній залізний віки, культура типу Луки-Райковецької); 3) материк (жовтий пісок) досягнуто на глибині 1,35-1,5 м.

Найдавнішими знахідками, виявленими в культурному шарі, є матеріали фінального палеоліту, вірогідно, свідерської культури. Вони представлені як відходами кременевого виробництва і ядрами, так і нуклеусами та незначною кількістю знарядь. Серед нуклеусів виділені пренуклеуси, нуклеуси торцеві (рис. 3, 1), конічні та аморфні. Для продукування знарядь праці використовувались мікропластини розміром 4×1 – 5×1,5 см та відщепи, з яких виготовлялися ножі, їх робочі краї сформовані дрібною ретушшю. Є ножі з нерегулярною дрібною лускоподібною ретушшю і кінцеві скребки (рис. 3, 2, 3).

Певною несподіванкою є виявлення знахідок волино-люблінської кераміки мідного віку, оскільки пам'ятки цієї культури на правому березі р. Вилі досі не були зафіксовані. Зібрано уламки мисок різної форми та чаші з пелюсткоподібними виступами, виготовленої з ретельно вимішаної маси, яка містить домішки дрібного піску та шамоту, з підлощеною зовнішньою поверхнею (рис. 3, 4-6). З шаром волино-люблін-

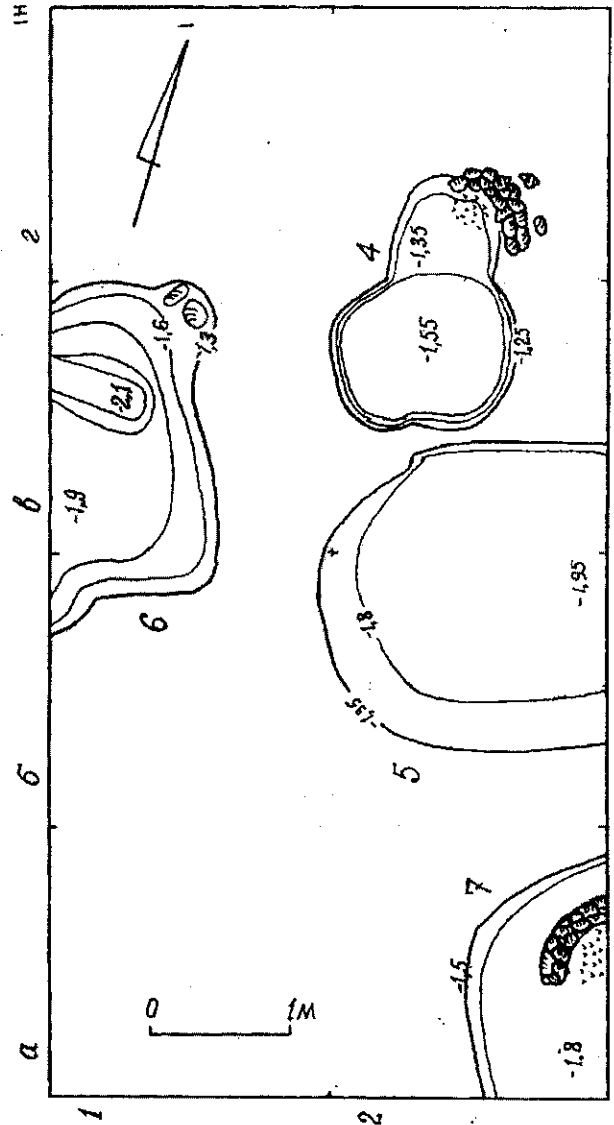

Рис. 1. План розкопу № 3 по вул. Згоди, 7 із позначеними слов'яно-руськими об'єктами

ської культури пов'язана і частина кременевих знарядь (ножі, різці, пластини), виготовлених із західно-волинського туронського кременю. Трапилися також матеріали культури кулястих амфор: фрагменти амфори, орнаментованої на плічках штамповим орнаментом і відбитком шнура та уламок кременевої сокири.

Матеріали бронзового віку відносяться до двох культурно-хронологічних горизонтів: го-

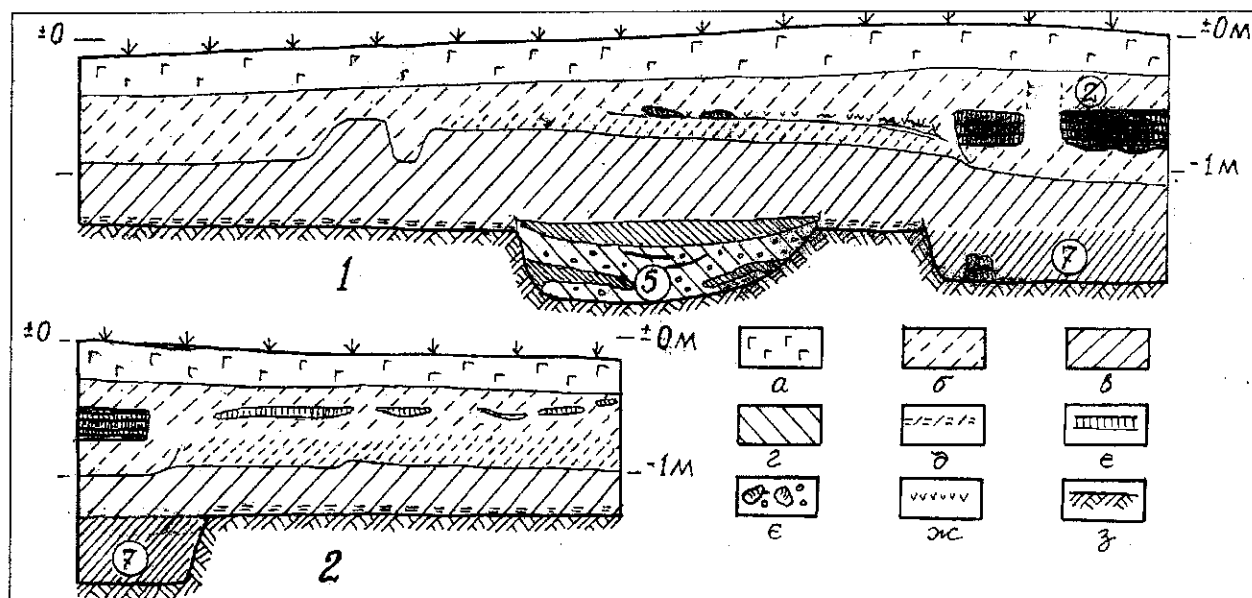

Рис. 2. Стратиграфія культурних нашарувань в розкопі № 3: 1 – профіль східної стінки розкопу; 2 – профіль південної стінки розкопу. Умовні позначення: а – орний шар; б – чорний супіщаний ґрунт із знахідками XVI – XVIII ст.; в – щільний піщаний гумусований ґрунт; г – заповнення об'єктів VIII – IX ст.; д – передматериковий шар; е – підсіпки суглинку; е – каміння; жс – вугілля і попіл; з – материк (жовтий пісок)

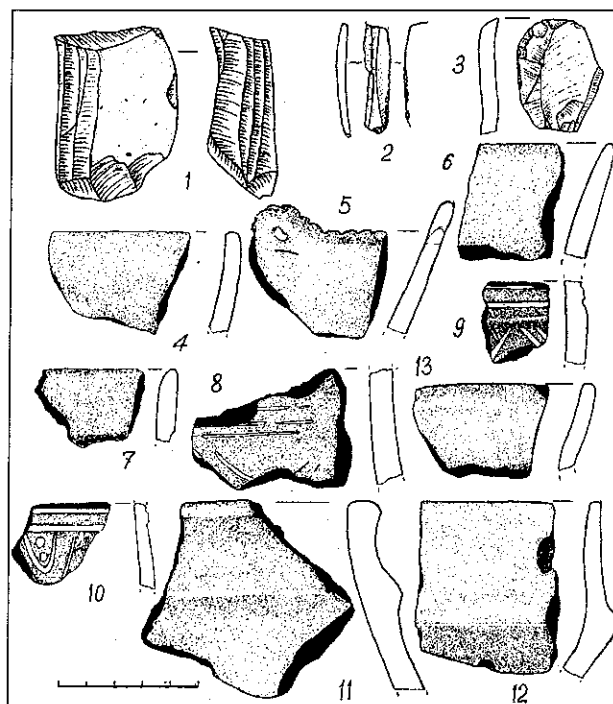

Рис. 3. Знахідки первісної доби: 1-3 – нуклеуси фінального палеоліту; 4-6 – волино-люблінська культура; 7 – городоцько-здобвицька культура; 8-11 – тшинецька культура; 12 – зарубинецька культура; 13 – милоградська культура. 1-3 – кремій; 4-13 – глина

родоцько-здобвицької і тшинецької культур. До городоцького етапу віднесені уламки вінчика амфори (рис. 3, 7) і вузькообушної, лінозподібної в перетині кременевої сокири. Матеріали тшинецької культури репрезентовані виключно посудом, віднесеним до трьох технологічних

груп: 1) з домішками жорстви, найбільш чисельна; 2) з домішками кременю; 3) з домішками шамоту, кількісно незначна. Для перших двох груп характерними є різноманіття форм та орнаментатії. Горщики кількох типів та чаші-миски прикрашені відтягнутими валиками, заглибленими прямими лініями, дугами, трикутниками, штампованим орнаментом (рис. 3, 8-11).

Серед матеріалів I тис. до н. е. виділено дві групи, що належать відповідно до гальштатського і латенського періодів. Перша група включає тюльпаноподібні горщики з отворами під краєм вінець і валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями та миски могилянської групи. Знайдено також декілька уламків горщиків милоградської культури (рис. 3, 13). Латенський період представлений незначною кількістю чорнолошених ребристих мисок з прямими вінцями (рис. 3, 12) та неорнаментованих стінок посудин невідомої форми.

На рівні передматерикового шару, виявлено контури чотирьох заглиблених об'єктів ранньослов'янського часу VIII – X ст. (№№ 4-7) (рис. 1).

Будівля № 5 мала овальний котлован завширшки 2,2 м, довжина дослідженої частини – 2,1 м, глибина – 0,55 м. Стінки котловану похили, дно поглиблювалося до центру. У заповненні зібрано уламки ліпних горщиків, кістки тварин, дрібні камінці. Горщики товстостінні, сірого та коричневого кольору, у глиняному тісті домішка крупних зерен жорстви, шамоту, тому поверхня виробів шорстка, горбкувата. За профілюванням вінець можна виділити два типи горщиків: 1) із слабо відігнутими назовні вінцями (рис. 4, 1, 2); 2) із значно відігнутими вінцями (рис. 4, 3, 6, 7). Чотири вінця з п'яти були орнаментовані пальцевими вдавленнями

по краю. Ці ознаки дозволяють датувати керамічний комплекс із будівлі № 5 VIII-м ст.

До того ж етапу розвитку слов'янського поселення належить будівля № 6. В розкопі досліджено східну частину котловану. Його ширина 2,1 м, довжина виявленої частини 1,2 м, глибина 0,6 м. У заповненні зібрано понад 30 уламків ліпних горщиків і точильний камінь. Більш пізньою є яма № 4. Вона складалася з двох частин: південної, чотирикутної в плані, розмірами 1,3×1,15 м, завглибшки 0,3 м від рівня виявлення і північної, розмірами 0,7×0,75 м, завглибшки 0,1 м. По краю північної частини простежено скупчення каміння, можливо, це залишки зруйнованого опалювального пристрою. У заповненні ями № 4 зібрано 6 стінок (ліпних і підправлених на гончарному крузі) та два вінця ранніх гончарних горщиків.

Житло № 7 мало котлован завглибшки 0,3 м від рівня виявлення. В межах розкопу досліджено північно-західний кут будівлі із піччю, складеною із каміння на глиняному розчині. Черинь був влаштований на рівні долівки, підмазки глиною не було, простежено лише прошарок вугілля і попелу. Серед речових знахідок у житлі переважають уламки горщиків, більшість з них сформовані на гончарному крузі (рис. 5, 1, 1а, 3, 4), є також підправлений на гончарному крузі (рис. 5, 2) та дрібні уламки ліпних. Керамічний комплекс із житла № 7 такий же, як найбільш ранні комплекси із жител, досліджених у 2004 р. біля костелу Успіння Богородиці в центральній

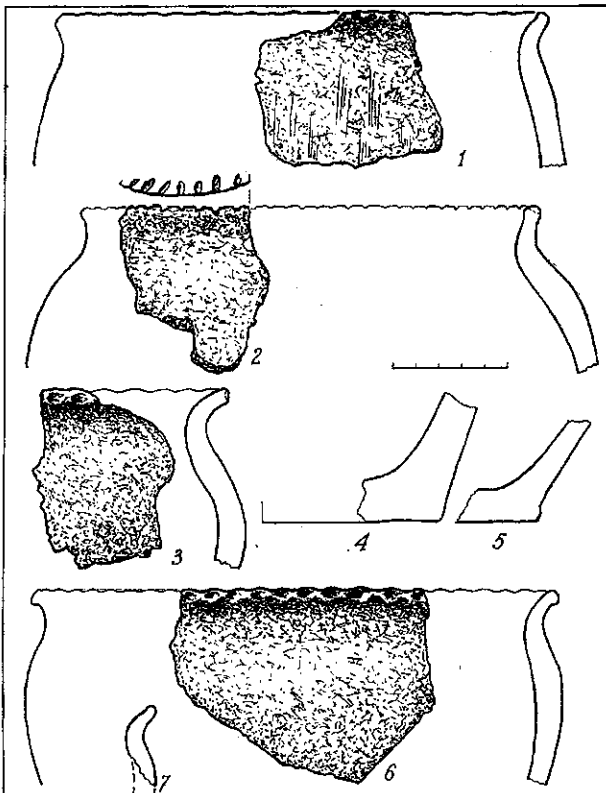

Рис. 4. Ліпні глиняні горщики з будівлі № 5

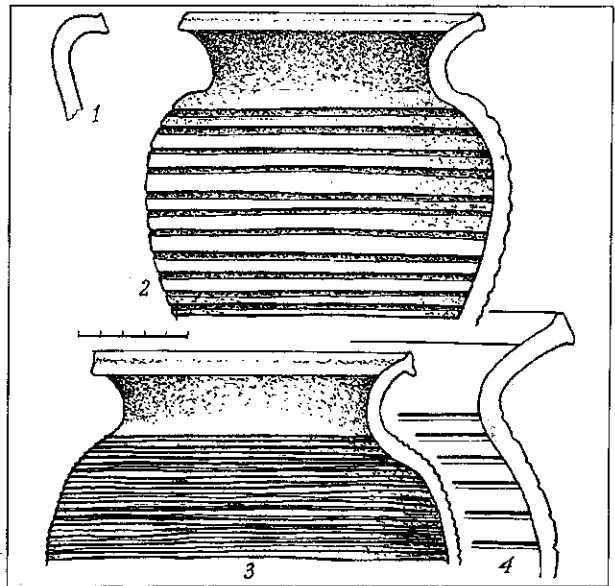

Рис. 5. Гончарні горщики з житла № 7

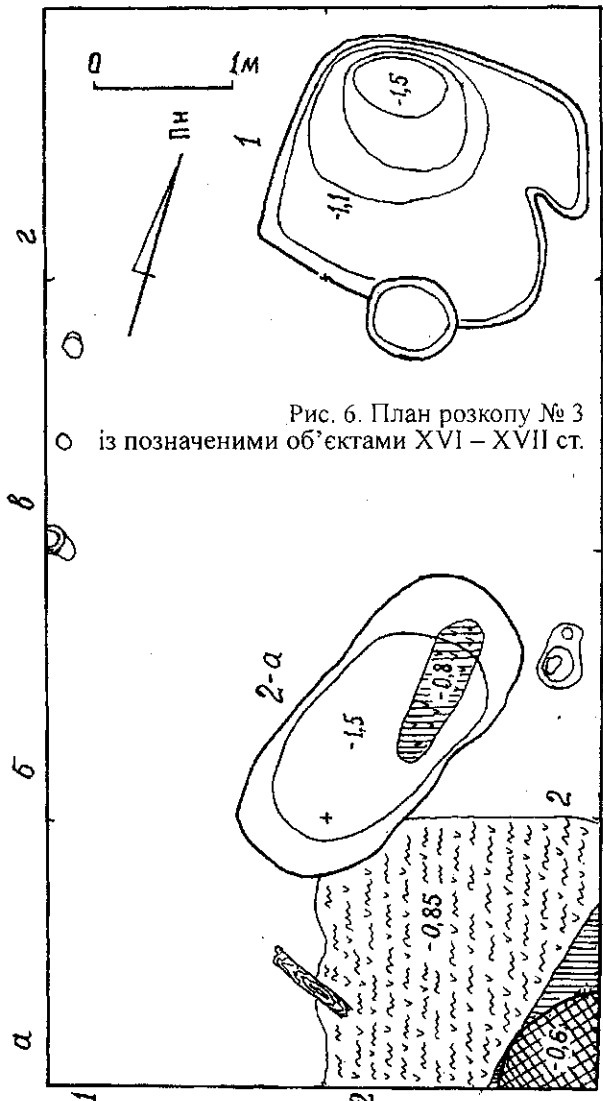

Рис. 6. План розкопу № 3 із позначеними об'єктами XVI – XVII ст.

частині Острога (Прищепа, Позіховський та інші 2005, 262-265).

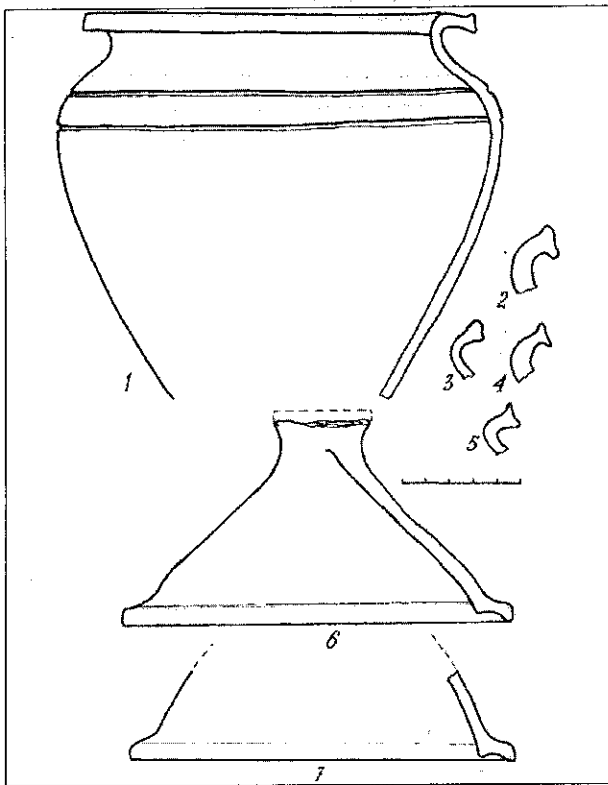

Рис. 7. Глиняні горщики і кришки з об'єкту № 2

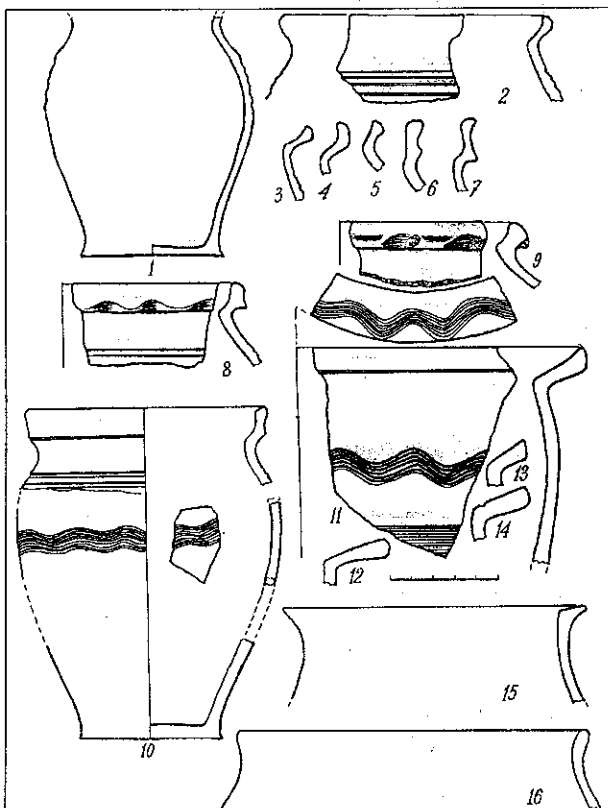

Рис. 8. Керамічний посуд з об'єкту № 2.

З верхнім культурним шаром пов'язані три заглиблені об'єкти, два з яких досліджені повністю (№№ 1, 2-а), а третій (№ 2) – частково (рис. 6).

Більш ранній об'єкт № 2 визначаємо як залишки кузні. Тут простежено потужне підвищення для горна, його основа завтовшки 0,25-0,3 м була сформована із шарів глини. Біля горна виявлено шар, насичений вугіллям, залізними шлаками та камінцями, тут зібрано уламки глиняних сопел, керамічного посуду

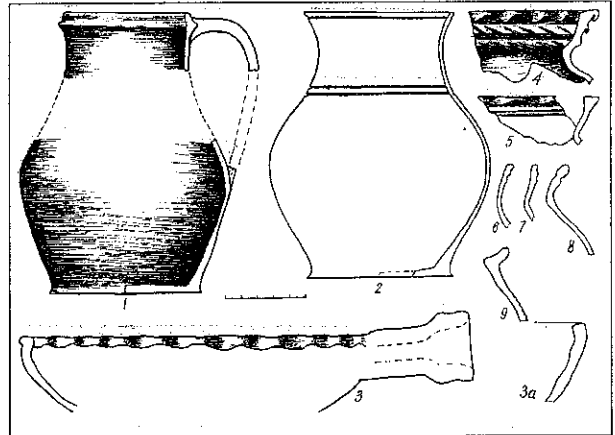

Рис. 9. Керамічний посуд з об'єкту № 2-а

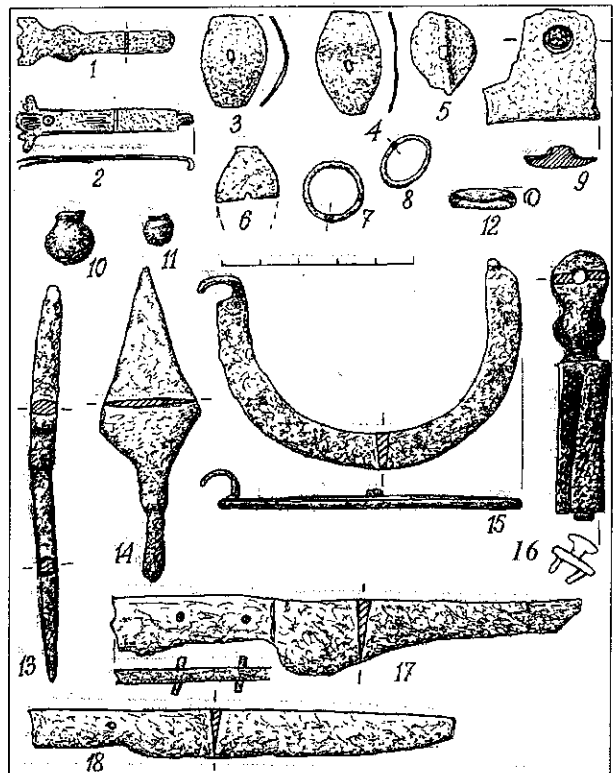

Рис. 10. Вироби XVI–XVII ст. із кольорових металів (1-12) і заліза (13-18): 1, 2 – застіжки від книг; 3-5 – бронзові накладні бляшки на торець рукоятки ножа; 7, 8 – кільця; 9 – пластина із заклепою; 10, 11 – свинцеві кулі; 12 – мідна монета, скручена в трубочку; 13 – шило, 14 – наконечник стріли; 15 – підкова від чобіт; 16 – ключ; 17, 18 – ножі

XVI – XVII ст. Посуд представлений двома технологічними групами виробів. До першої відносяться горщики, виготовлені на повільнообертовому гончарному крузі, у глиняному тісті є значні домішки жорстви і піску, поверхня шорстка, сірого і бурого кольору (рис. 7, 1-5). До другої групи відносяться високоякісні тонкостінні вироби сірого кольору – «задимлений посуд». Це кришки, горщики, макітри, глеки (рис. 7, 6, 7; 8).

Контури більш пізньої ями № 2 було простежено на глибині 0,8 м, вона овальна у плані, розмірами 2,5×1,15 м, завглибшки до 0,7 м від рівня виявлення, стінки похило звужувалися до дна. Поряд із «задимленою» керамікою тут зібрано уламки якісних посудин із білої та світло-сірої глини: глеків, горщиків, кришок, тарілок, сковорідок (рис. 9). Із середини частина виробів вкрита поливою, а із зовні орнамент наносився фарбою, поверхня деяких сіроглиняних посудин залощена. Трапилися також уламки скляного посуду.

У верхньому культурному шарі крім кераміки зібрано різноманітні металеві вироби та заготовки: мідні застібки від книг, накладні пластини, свинцеві кулі, залізні шило, ножі, ключ, підкови, наконечник стріли (рис. 10). Датування верхнього культурного шару і об'єктів

Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С.

Рівненська філія ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України

Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської обл.

Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охранные раскопки в центральной части г. Дубно Ровенской обл. Работы проведены на запад от замка, на левом берегу р. Иквы, на площади 100 м². Установлено, что несмотря на перекопы XIX – XX вв., нижний культурный слой X – XII вв. на многих участках сохранился удовлетворительно. Исследованы жилище, постройка и хозяйственные объекты древнерусского времени, а также культурный слой и сооружения XVI – XVIII вв.

Археологічні розкопки проведені Рівненською філією ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України в зв'язку із забудовою ділянки у місті Дубно Рівненської обл. на Майдані Незалежності, 3. Ділянка розташована за 150 м на захід від південного бастиону Дубенського замку, на високому лівому березі р. Ікви.

В ході археологічних робіт досліджено 100 м² площі (рис. 1). Культурні нашарування в розкопі мають потужність від рівня сучасної денної поверхні 3,5-4,2 м. Встановлено, що тут був давній береговий схил, материк значно понижується на південний схід, на протязі 15 м перепад його рівнів становить 1,5 м. Виявилось, що у північній частині ділянки верхні відклади культурного шару було знищено фундаментами та котлованом підвальної частини будинку XX ст. до глибини 2,3 м від рівня денної поверхні у найвищій точці ділянки (знаходиться на захід від розкопу). Але нижній культурний шар і об'єкти X – XII ст. збереглися добре. У південно-східній частині розкопу всі культурні нашарування до материка були знищені підвалом будинку

уточнюють виявлені дрібні монети XVI – XVII ст., дві найбільш ранні з них – це дводинарій ВКЛ 1569 р. і дводинарій ВКЛ 1570 р. Знайдені також срібні шеляги (ВКЛ, 1614 р.; Сигізмунда III, дата не читається; Густава Адольфа) і сім мідних «боратинок». Тому поселення на дослідженій ділянці Нового міста датуємо другою половиною XVI – XVII ст.

Завдяки проведеним охоронним розкопкам вперше на території міста Острога та його найближчої округи виявлено археологічну пам'ятку з матеріалами свідерської культури фінального палеоліту і волино-люблінської культури мідного віку. Досліджені об'єкти ранньослов'янської культури типу Луки-Райковецької дозволяють простежити основні етапи становлення Острога починаючи від VIII ст. Особливості розвитку Нового міста, як ремісничого і торгового району Острога XVI – XVII ст. підтверджують здобуті археологічні матеріали.

Література

Прищеп Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005.

XIX ст. Нульовий репер було встановлено біля східної стінки розкопу, на рівні сучасної денної поверхні. Сучасна денна поверхня біля західної стінки розкопу знаходиться на 1,3-1,5 м вище від репера.

Стратиграфія нашарувань у південно-східній частині розкопу: 1) до глибини 1,3-1,6 м залягає змішаний ґрунт із рештками будівельного сміття XIX – XX ст.; 2) нижче, до глибини 3-3,5 м простежено потужний верхній культурний шар, це коричневий гумусований ґрунт, насичений органічними рештками, в ньому трапляються різноманітні знахідки XVI – XVIII ст. (уламки кераміки, вироби із заліза, кольорових металів, скла і кістки); 3) глибше залягає нижній культурний шар, це чорний однорідний ґрунт, він містить матеріали княжої доби X – XII ст., його товщина зменшується на південний схід, від 0,6 м (біля північної стінки розкопу) до 0,2-0,3 м (біля південної стінки, тут виявлені лише поодинокі археологічні знахідки); 4) перехідний передматериковий шар має товщину від 0,1 до 0,5 м, вона зростає з півночі на південь, а в південно-східній частині розкопу, на ділянці

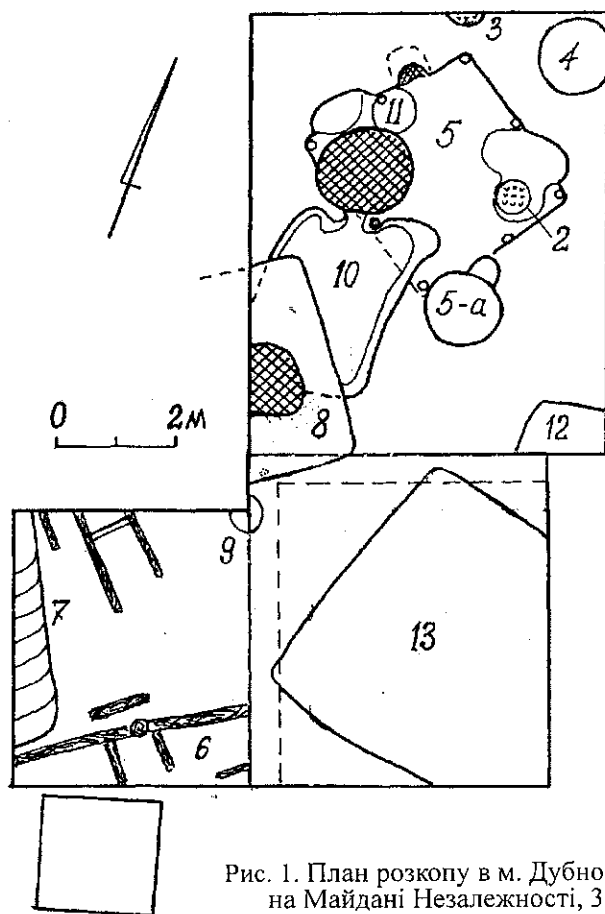

Рис. 1. План розкопу в м. Дубно на Майдані Незалежності, 3

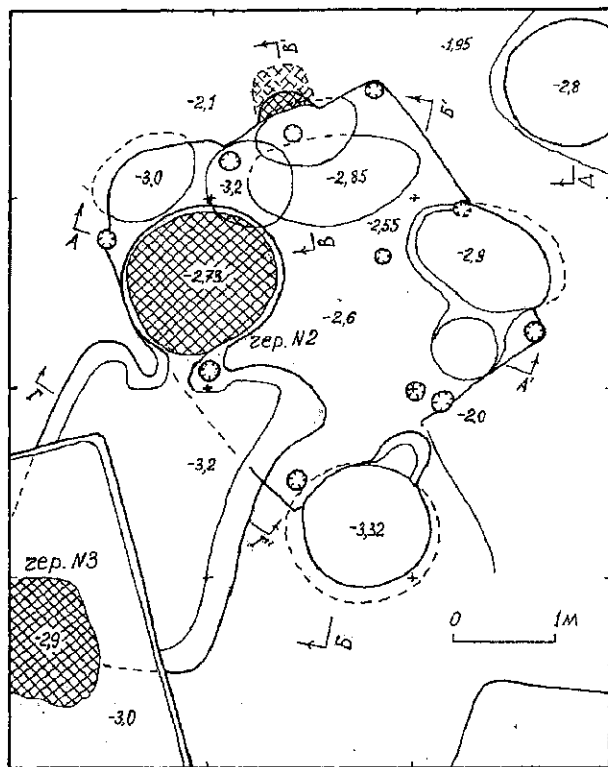

Рис. 2. Плани об'єктів, досліджених у північній частині розкопу

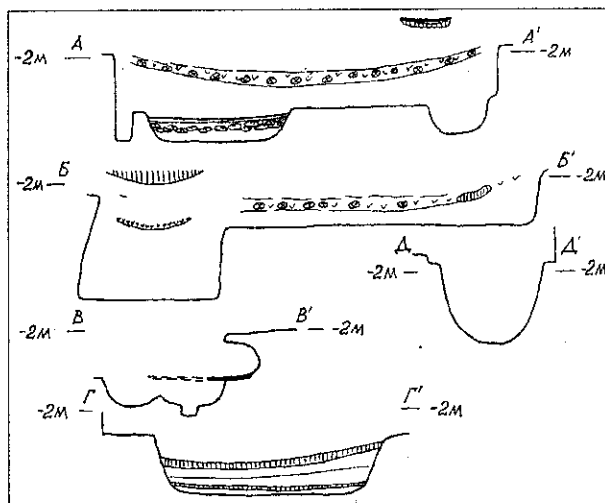

Рис. 3. Розрізи об'єктів, досліджених у північній частині розкопу

давнього пониження материка, простежено стерильний шар сірого пластичного ґрунту завтовшки до 1 м; 5) материк – світло-сірий суглинок.

В ході розкопок виявлено рештки 15 різночасових об'єктів. Найбільш ранні з них пов'язані із нижнім культурним шаром: будівля № 10, житло № 5, два вогнища (№№ 2, 3), господарські ями №№ 4, 5-а, 9, 11, рештки дитячого поховання.

Будівля № 10 мала прямокутний у плані котлован (2,3×3,25 м), долівка рівна, утрामбована, залягала на відмітці -3,25 м від репера. Котлован був заглиблений у материк на 1,1 м. Його стінки у північно-східній частині пошкоджені котлованом пізнішого житла № 5 (рис. 2; 3).

Біля північної стіни будівлі № 10 було споруджено велику нішоподібну піч, від якої зберігся округлий черінь (№ 2) діаметром 1,4×1,6 м. Він влаштований у заглибленні, дно якого знаходилося на відмітці -2,95 м. Тут на підсипці ґрунту виявлено потужну кам'яну вимостку, яку перекрили шаром глиняної підмазки завтовшки 2-3 см. Цей черінь частково перекривав господарську яму № 11, її можна вважати одним із найбільш ранніх об'єктів на дослідженій ділянці.

У заповненні будівлі № 10 зібрано уламки гончарних горщиків з вінцями «курганного типу», глиняний хлібець (рис. 4, 5-9), кістки тварин. Уламки подібного горщика виявлено у вимостці череня № 2. Біля південної стінки будівлі досліджено черінь № 3. Він був пошкоджений котлованом будівлі № 8 і зберігся не повністю. Для замощення основи цього череня були використані гончарні горщики «курганного типу» (рис. 4, 2-4) і уламки імпоротної посудини (рис. 4, 1). Це гончарна посудина з вертикальними вінцями і опуклими плічками, на зломі черепок трьохшаровий, у тісті домішки дрібних зерен піску і шамоту, поверхня має ко-

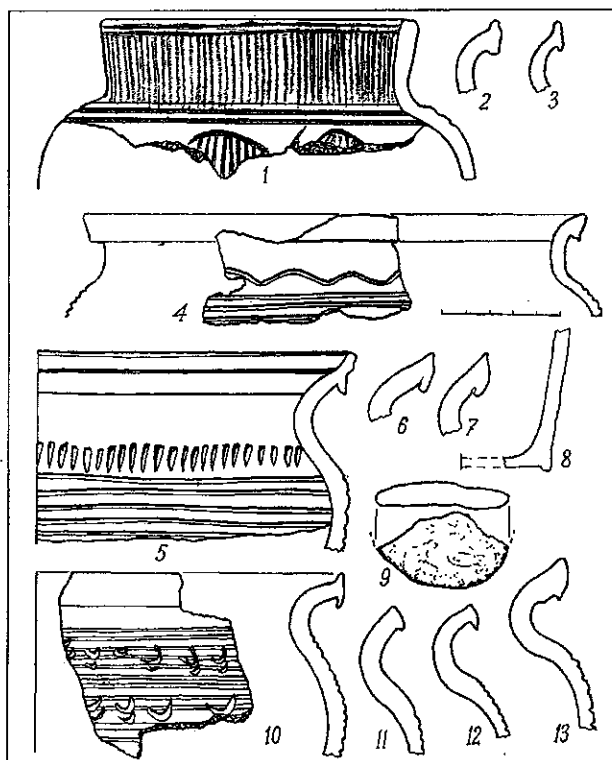

Рис. 4. Кераміка із слов'яно-руських об'єктів: 1-4 – вимостка череня № 3; 5-9 – заповнення будівлі № 10; 10 – вимостка череня № 2; 11, 12 – біля дитячого кістяка; 13 – яма № 9.

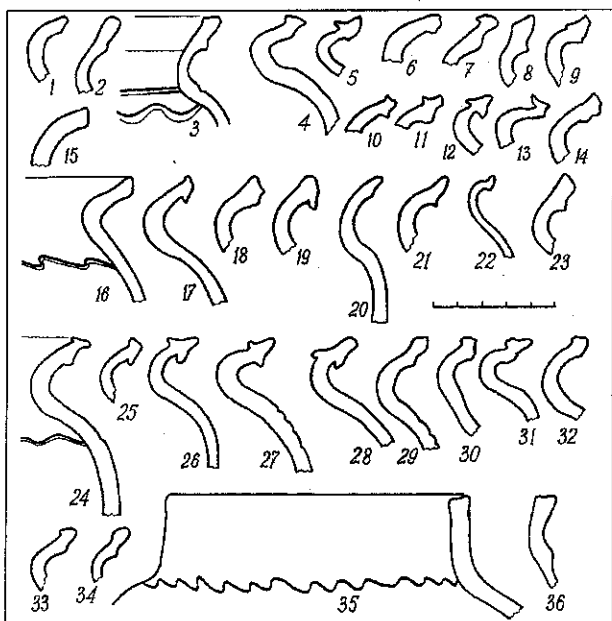

Рис. 5. Глиняний посуд із житла № 5: 1-5 – з долівки і заповнення ям; 6-14 – третій пласт заповнення; 15-32 – другий пласт заповнення

ричневий колір, добре зглажена, прикрашена вертикальним лощенням на шийці і на плічках. Посудина має аналогії серед продукції гончарів Нижнього Подунав'я. Такий посуд раніше був виявлений у комплексах X – початку XI ст. на

пам'ятках басейнів Горині (Дорогобуж, Острог) та Ікви (Птича, Івання).

У культурному шарі та будівлях знайдено керамічні вироби (переважно уламки горщиків), залізні ножі, обрізки з рогу оленя, точильні камені.

Житло № 5 мало прямокутний у плані котлован (3,5×3,3 м), заглиблений у материк на 0,6 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 2; 3). Стіни житла мали каркасно-стовпову конструкцію. У кутах котловану і на середині довжини стін виявлено ями від стовпів діаметром 0,2-0,3 м і завглибшки 0,25-0,35 м. Піч була вирізана у материковому суглинку за межами котловану біля північно-західної стінки, ближче до північного кута будівлі. Чернь чотирикутний, розмірами 0,5×0,55 м, був підмазаний шаром глини, влаштований на 0,1 м вище рівня долівки. Склепіння печі напівсферичне, заввишки 0,4 м.

Перед піччю виявлені дві овальні в плані ями. Більш рання мала розміри 1,7×0,9 м, глибину 0,3 м від рівня долівки. Пізніша яма менша за розмірами (1,05×0,65 м). У нижній частині вона заповнена темно-коричневим ґрунтом із незначними включеннями суглинку, у верхній частині ґрунт насичений вугіллям і попелом, а на рівні долівки перекрита прошарком, що містив рештки зруйнованої печі (суглинок, шматки печини, вугілля). Подібні за формою ями виявлені також біля західного і східного кутів котловану житла.

Нижній пласт заповнення житла № 5 був перекритий шаром ґрунту, насиченим шматками печини, камінцями, вугіллям і великою кількістю уламків гончарних горщиків XI ст. (рис. 5, 15-36). Тут знайдено також фрагменти двох залізних черешкових ножів, дужку від відра, ріг оленя. Уламки горщиків кінця X – середини XI ст. зібрано на долівці та в ямах (рис. 5, 1-5), а також в нижньому пласті заповнення котловану (рис. 5, 6-14).

Котлован житла № 5 прорізала яма № 5-а. Вона округла в плані, розмірами 1,2×1,3 м, завглибшки 1,05 м від рівня виявлення. Стінки похилі, розширюються до рівного горизонтального боку виявлено сходинок, влаштовану на 0,6 м вище дна ями. У заповненні ями № 5-а зібрано уламки гончарних горщиків XI ст.

Над заповненням котловану житла № 5 досліджено вогнище № 2. Це заглиблення у ґрунті діаметром 0,55 м, дно його підмазане шаром глини і міцно випалене. Вище залягав шар, насичений вугіллям і уламками гончарних горщиків кінця XI – XII ст. Тим же часом датована і господарська яма № 4. Вона округла у плані, діаметром 1,15 м, завглибшки 1 м.

З верхнім культурним шаром пов'язані чотири будівлі XVI – XVIII ст. (№№ 6, 7, 8, 12), рештки яких (дерев'яні конструкції та котловани підвалів) частково досліджені в розкопі. Зібрано багату колекцію речових знахідок XVI

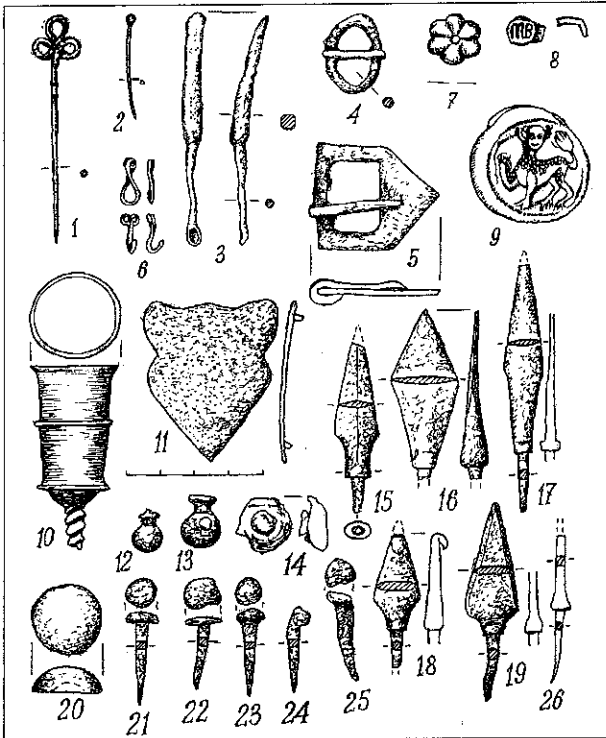

Рис. 6. Речові знахідки із об'єктів і культурного шару XVI – XVIII ст.: 1, 2 – шпильки; 3 – вухочистка; 4, 5 – пряжки; 6 – гачок і петля від одягу; 7 – накладна бляшка; 8 – перстень; 9 – клеймо; 10 – свічник; 11 – накладна пластина; 12-14 – кулі; 15-19 – наконечники стріл; 20 – гудзик; 21-25 – цвяшки; 26 – шило. 4, 6, 15-19, 21-26 – залізо; 1-3, 5, 7, 8, 10-14, 20 – кольорові метали; 9 – скло

– XVIII ст. (рис. 6): це кераміка (горщики, глеки, макітри, сковороди, миски, тарілки, люльки, кахлі); скляний посуд; вироби із заліза (ножі, шила, наконечники стріл, підкови від чобіт, замки); вироби із кольорових металів (шпильки, пряжки, накладні прикраси, вухочистка, свинцеві кулі, прикраси піхов шаблі, дрібні монети), шкіряні вироби (деталі взуття, рукавиця).

У ході проведених розкопок на ділянці виявлено культурний шар X – XII ст. і XVI – XV-III ст. потужністю близько 2 м, зібрано багату колекцію археологічних знахідок. Досліджені об'єкти княжої доби можна віднести до трьох періодів розвитку поселення: 1) друга половина X ст.; 2) перша половина-середина XI ст.; 3) кінець XI – перша половина XII ст.

Перші археологічні розкопки в м. Дубно були проведені на території замку в 1995 р. під керівництвом І.К. Свешнікова. Тоді вдалося виявити речові знахідки та об'єкти княжої доби, які автори дослідження датували кінцем X – першою половиною XI ст. і XII – першою половиною XIII ст. (Swieszniow, Hupalo 1996, 297-303). Розкопки 2005 р. на Майдані Незалежності, 3 та археологічні експертизи останніх років дозволяють стверджувати, що в центральній частині Дубна вже у X – XI ст. існувало велике поселення волинян, площею понад 4 га.

Література

Swieszniow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów, 1996. – Tom XVII.

Прищеп Б.А., Чекурков В.С.

Рівненська філія ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України

Перші археологічні розкопки в Корці

Прищеп Б.А., Чекурков В.С. Первые археологические раскопки в Корце. Исследования проведены на территории Старого города, на северо-восток от замка князей Корецких. В раскопе площадью 32 м² прослежены два культурных слоя: верхний, датированный XVI-XVIII вв., и нижний, XII-XIII вв. Археологические находки позволяют определить начало формирования нижнего слоя временем, когда город упоминается в летописях (1150-1155 гг.).

Археологічні розкопки проведені Рівненською філією ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України в зв'язку з будівництвом торгового павільйону у місті Корці Рівненської обл. на вул. Б.Хмельницького, 3, (рис. 1). Це рівна ділянка високого правого корінного берега р. Корчик, що знаходиться в межах Старого міста за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких.

На вказаній ділянці, біля південного її краю, було закладено розкоп розмірами 4×8 м. В ході археологічних досліджень встановлено, що тут нашарування ґрунту мають потужність до метрика 2,6-2,7 м (рис. 2). Від рівня сучасної денної поверхні до глибини 1,1-1,3 м простежено шар будівельного сміття, насичений битою цеглою, камінням, керамічними і скляними виробами

XIX – XX ст. Він утворився в ході руйнації будівель кінця XIX – першої половини XX ст.

Нижче, до глибини 1,7-2,4 м залягає верхній культурний шар. Це сірий м'який гумусований ґрунт, він містить різноманітні знахідки XVI-XVIII ст.: уламки глиняного і скляного посуду, керамічні коробчасті кахлі, шматки цегли, металеві вироби (залізні ножі, цвяхи, навісний замок, підкови від чобіт, кінська підкова, свинцеві кулі). Цей шар розділений на два горизонти потужним замощенням із каміння різних розмірів, воно залягало на глибині 1,5-1,65 м. На рівні замощення зібрано уламки кераміки XVI – XVII ст., а над ним розчищено рештки печі, біля якої знайдено срібну монету – грош коронний Сигізмунда III, карбований у 1624 р. В межах розкопу простежено лише північний

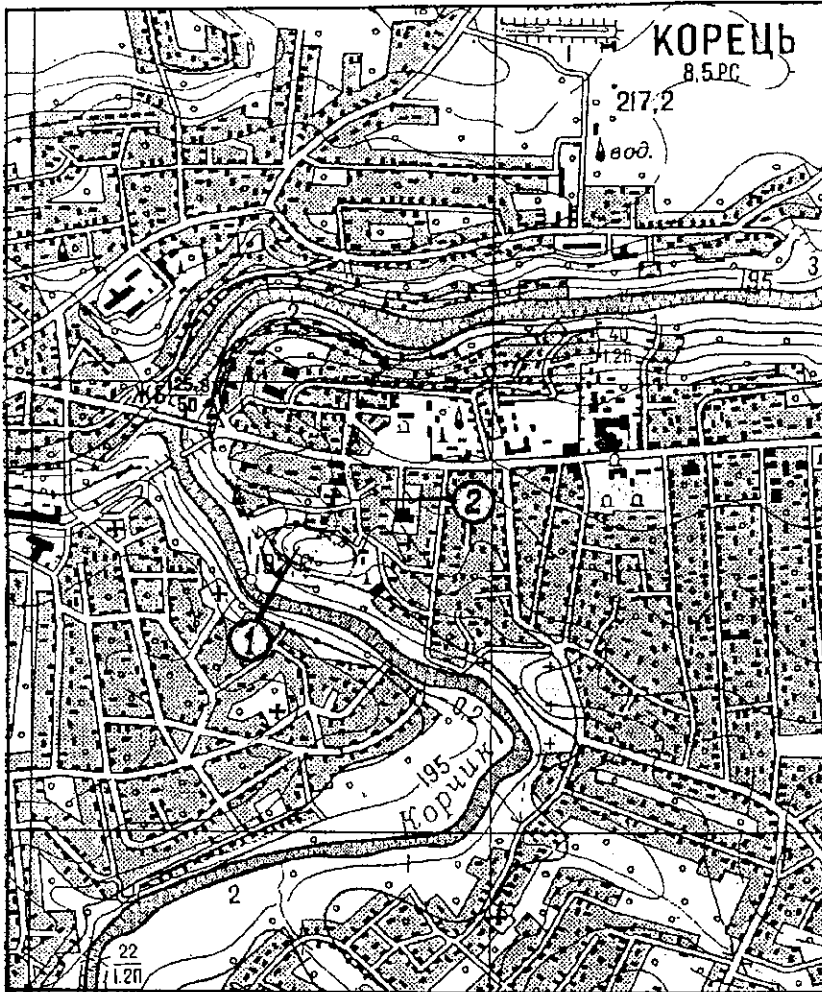

Рис. 1. План міста Корець з позначеними замком князів Корецьких (1) і місцем розкопок у 2005 р. (2)

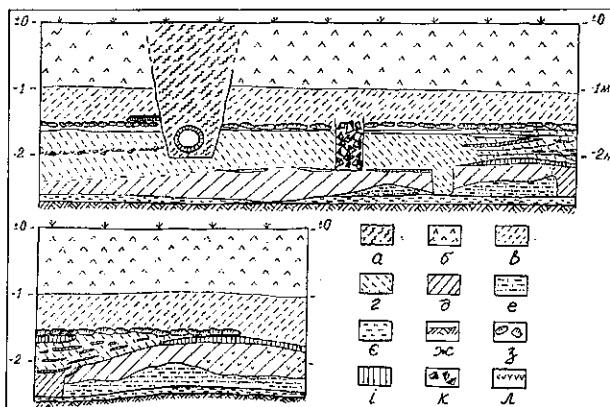

Рис. 2. Стратиграфія культурних нашарувань у розкопі № 1: 1 – профіль південної стінки розкопу; 2 – профіль західної стінки розкопу. Умовні позначення: а – заповнення траншеї XX ст.; б – шар будівельного сміття XIX-XX ст.; в – верхній горизонт культурного шару XVI-XVIII ст.; з – нижній горизонт культурного шару XVI-XVIII ст.; д – культурний шар XII-XIII ст.; е – ґрунт без знахідок; жс – материк; з – каміння; і – прошарки материкового суглинку; к – бита цегла; л – вугілля і попіл

край цього замощення, яке попередньо датуємо кінцем XVI – першою половиною XVII ст.

Нижній культурний шар залягає на материкі, це чорний щільний ґрунт з включеннями шматків печини, вугілля, уламків кераміки та інших знахідок княжої доби. Цей шар краще зберігся у західній частині розкопу, де його товщина досягає 0,5 м. У східному напрямку товщина нижнього культурного шару поступово зменшується до 0,15-0,2 м. З шаром княжої доби пов'язані залишки будівлі з опалювальним пристроєм та дві господарські ями.

Будівлю № 5 досліджено лише частково. Біля її західної стінки виявлено черинь, заглиблений у передматериковий шар на 0,15 м і влаштований на рівні материка. Черинь чотирикутний у плані, із округленими кутами, завширшки 0,85 м, підмазаний шаром глини завтовшки 2-3 см.

Яма № 6 знаходилась поряд з черенем будівлі № 5, на південь від нього. Її контури простежено на рівні материка, на глибині 2,6 м. Яма округла в плані, діаметром 1,25 м, завглибшки 0,65 м від рівня виявлення, мала східцю біля східної стінки. Яма була заповнена численними шматками печини, уламками гончарних горщиків (рис. 3, 1-4, 11-15), трапилися також уламки глиняних світильника, кришки (рис. 3, 5, 6), бронзовий браслет, скручений із дроту (рис. 3, 18), кістки тварин, залізні шлаки, фрагмент каменя від жорен (рис. 3, 16).

Яма № 7 подібна за формою до попередньої, завглибшки 0,9 м. В нижній частині заповнена чорним ґрунтом з включенням вугілля, кісток тварин, залізних шлаків, уламків гончарних горщиків (рис. 3, 8, 9, 17), світильника (рис. 3, 7). Верхній шар заповнення ями складався із шматків зруйнованої глинобитної печі.

В досліджених об'єктах і нижньому культурному шарі зібрано колекцію виробів із глини, заліза, бронзи, каменю. Серед керамічних виробів найбільш численну групу становлять уламки гончарних горщиків, які за технологією виготовлення поділяються на дві групи. До першої групи відносяться вироби із домішкою у тісті дрібних та середніх зерен кварцового піску, сформовані вони на швидкообертівому гончарному крузі, на зломі черепок трьохшаровий, поверхня злегка шорстка, білого чи корич-

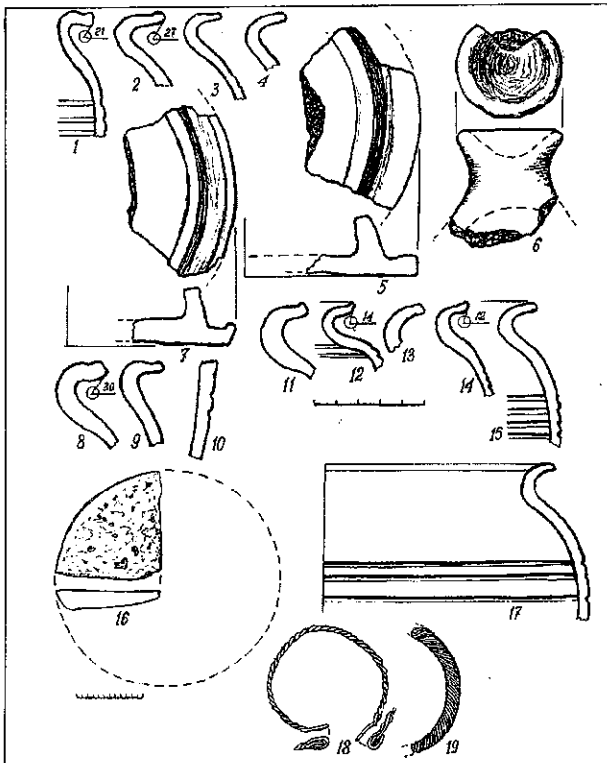

Рис. 3. Знахідки XII – XIII ст.: 1–6, 11–16, 18 – яма № 6; 7–10, 17 – яма № 7

невого кольору (рис. 3, 1, 4, 12). Друга більш численна група включає вироби із домішкою у тісті крупних зерен кварцового піску, зрідка жорстви, помітні блискітки мінералу. Поверхня шорстка, горбкувата, темно-коричневого чи сірого кольору.

За профілюванням вінець, горщики відносяться до трьох типів: 1) із округлим валиком з внутрішньої сторони (рис. 3, 1, 2, 12); 2) із слабо вираженою тригранною закраїною (рис. 3, 8, 9, 11); 3) із простими різко відігнутими вінцями (рис. 3, 3, 4, 15, 17). Технологічні особливості формування посуду та профілювання вінець

Пуголовок Ю.О.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с. Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл. у 2005 р.

Пуголовок Ю.О. Работы на некрополе позднего украинского средневековья в окрестностях с.Келеберда Келебердянского сельсовета Кременчугского р-на Полтавской области в 2005 г. Публикуются результаты исследований 2005 г. которые подводят определенный итог обследованной памятника. Так, в этом году картографировано и нанесено на план 61 единицу надмогильных монументов, шесть из которых имеют изображения христианской символики.

Влітку 2005 р. на базі Дніпровської археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник – О.Б. Супруненко) було продовжене дослідження некрополю доби пізнього українського середньовіччя в околицях с. Келеберда Келебер-

дозволяють датувати його другою половиною XII – XIII ст.

В колекції керамічних виробів є також уламки світильників, кришок і стінка північно-причорноморської амфори. Крім глиняного посуду, знайдено бронзовий і два фрагменти скляних браслетів, залізні ножі та цвяхи, уламки каменів від жорен. Зібрані дані свідчать, що в княжу добу ця ділянка була частиною міського поселення.

Проведені розкопки дали нові матеріали для локалізації літописного Корчеська, перша писемна згадка про який відноситься до 1150 р. (Літопис Руський 1989, 230). До цього єдиним джерелом для пошуків міста княжої доби були матеріали історико-містобудівельних досліджень, проведених під керівництвом Р. Могитича у 1989–1990 рр. В ході цих робіт археологічні знахідки XI – XIII ст. були виявлені на території замку князів Корецьких, на місі північніше замку, на території Воскресенського монастиря і біля костелу святого Антонія на лівому березі р. Корчик. На думку архітекторів, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там де пізніше було збудовано палац Чарторийських (Фуголь, Могитич 1993, 34). Однак, під час проведеного нами обстеження цього мису не вдалося виявити культурний шар XII – XIII ст. Якщо на цьому мисі й існувала давня фортеця, то це, вірогідно, було слов'янське городище-сховище. Матеріали, здобуті під час розкопок на вул. Хмельницького, 3 дозволяють стверджувати, що тут знаходилася ділянка значного поселення другої половини XII – XIII ст., а замок князів Корецьких було збудовано на дитинці літописного міста.

Література

Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л.Махновець. Київ, 1989.

Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник і-ту «Укрзахідпроектреставрація». Львів, 1993. – Число 1.

дзянської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл., розташованого безпосередньо на березі Дніпродзержинського водосховища, роботи на якому були розпочаті у 2004 році (Пуголовок 2004, 15).

Цвинтар розташований на північній околиці села, обабіч асфальтної дороги, що веде до авто-

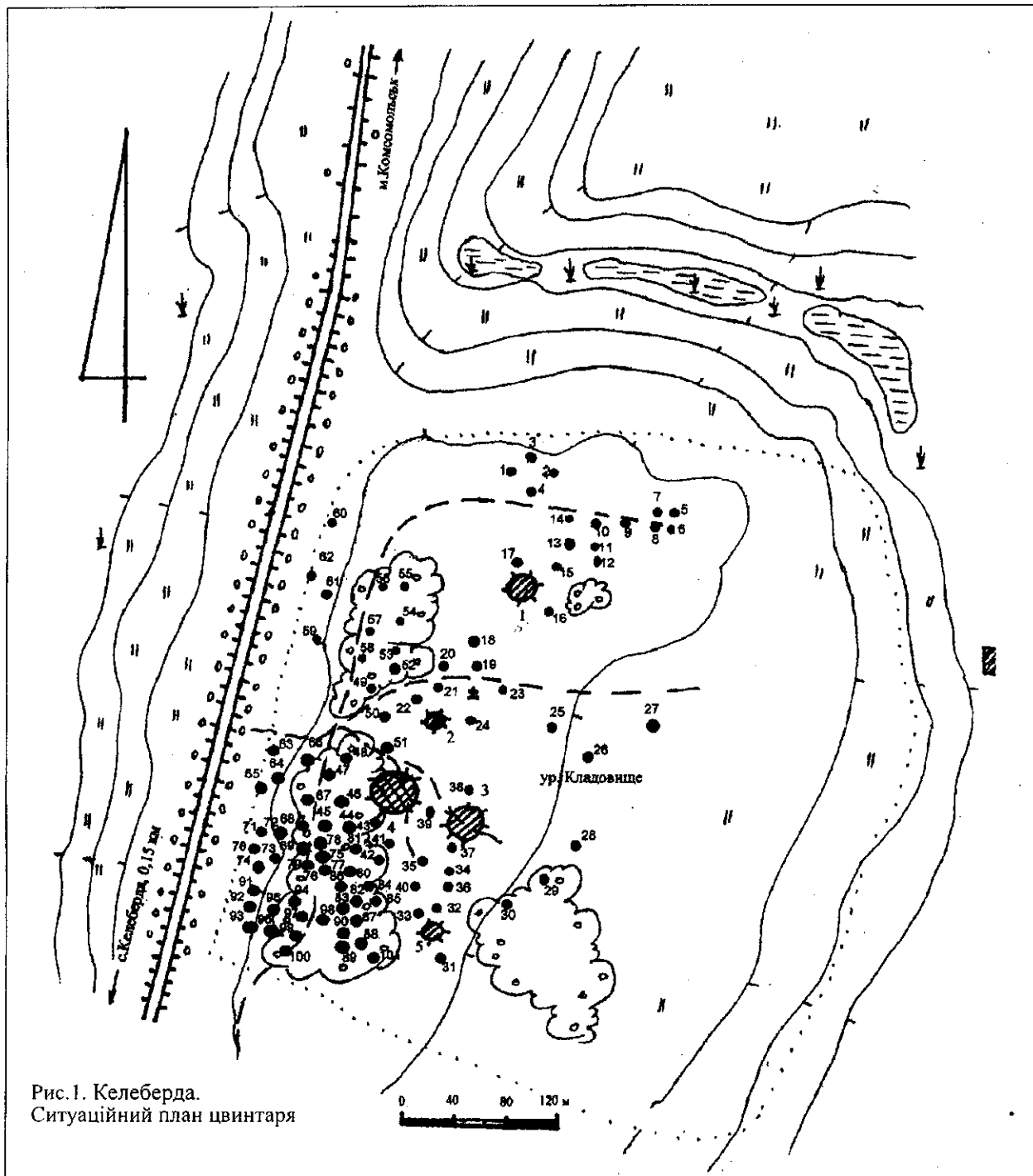

Рис. 1. Келеберда.
Ситуаційний план цвинтаря

траси м. Комсомольськ – с. Салівка. Кладовище займає півострів, утворений внаслідок розмиву водосховищем мисоподібного підвищення другої надзаплавної тераси лівого берега р. Дніпро, і в 1960-х рр. утворений плавнями, а частково – штучними водоймами – ставками рибгоспу (рис. 1). На сьогодні кладовище продовжує функціонувати.

Появу цього некрополя, як і багатьох подібних, дослідники пов'язують із утворенням на цьому місці козацької фортеці (Падалка 1914,

197-198, 218), укріплення якої згадувались ще литовським мандрівником Михалом Литвином в середині XVI ст. (Полтавщина: Енциклопедичний довідник, 1992, 334-335).

Дослідженнями 2005 року було завершено опис та картографування значної частини масиву надмогильних монументів, а це – 61 надгробок, загальна ж кількість монументів становить 101. Всі вони замальовані та картографовані. Запропонований тричастний розподіл території цвинтаря на північну, центральну та південну

групи цілком підтвердився (Пуголовок 2004, 139-142). Основний масив стел припадає на південну групу – це більше половини виявлених в ході цьогорічної розвідки.

Більшість з них являє собою менгіроподібні камені сірого граніту. Проте є і виняток – одна стела виготовлена із рожевого граніту (дослідження минулого року теж виявили один екземпляр, виготовлений саме із рожевого граніту). Надмогильні монументи височать над поверхнею на 0,2 – 1,8 м. На деяких з них помітні сліди обтесування, з метою надання їм певних форм. Хотілося відзначити, що під час розвідки було виявлено і стели, які з тих чи інших причин лежать на землі та декілька екземплярів, які майже повністю були заглиблені у ґрунт, і внаслідок цього не включені до загального реєстру, оскільки неможливим було встановити їх розміри та форму.

Дослідженням виявлено форми надмогильних монументів, які в цілому продовжують і доповнюють типологію стел, виявлених під час розвідок, а саме прямокутні (23 од.), трапецієподібні (22 од.), трикутні (8 од.), антропоморфні (3 од.), овальні (2 од.) і стовпоподібні (2 од.).

Відмітимо значну кількість стел, порівняно з минулим роком, на яких зображено християнську символіку. Це стели №№ 59, 61, 69, 89, 95, 96. Практично на всіх екземплярах нанесено прості «грецькі хрести», проте, на двох із них – представлений хрест дещо іншого зразка. Так верхню частину стели № 61 прикрашає зображення хреста «мальтійського» типу, а на стелі № 95 зображено складний восьмикінцевий хрест.

Безсумнівним успіхом цьогорічних обстежень стало відкриття надмогильного монументу із прокресленою датою. Так, на стелі № 78 зображено дату «1826».

Типологічне визначення христів, зображених на стелах, подано за типологією І.В. Сапожнікова та Р.О. Шувалова – для надмогильних христів Північно-Західного Надчорномор'я, і дає підстави для датування у широких хронологічних межах – від кінця XVII до початку XX ст., що, в певній мірі, співпадає і з хронологією існування кладовища колишнього містечка Келеберда (Сапожніков, Шувалов 1995, 17-24).

Також, під час розвідки на одному із надмогильних монументів знайдено доволі цікавий та інформативний напис, хоча він і належить до пізнішого часу, а саме – до початку XX ст. На хресті читаємо «Здесь покоится прахъ козака Веодора Георгієвича Беличенка. Родился 19 апреля 1866 г. умеръ 26 декабря 1911 г. Миръ праху твоему незабвенный мужъ». В цій епітафії доволі незвичним для початку XX ст. є те, що соціальний стан покійного визначено як козак, а це не може не здивувати, адже в цей час в Україні, внаслідок великодержавної політики царату козацтво припинило своє існування як стан. Пояснення цьому мабуть слід шукати у, власне, народній

самоідентифікації, пов'язаній із традиційністю визначення себе серед інших верств населення. та і не слід забувати, що ці традиції мали глибоке коріння в свідомості українського народу, особливо в такому містечку як с. Келеберда, де і донині зберігся дух козацтва.

Таким чином дослідження 2005 р. підводять певний підсумок дворічним обстеженням пам'ятки. Так, в цьому році картографовано і замальовано 61 одиницю надмогильних монументів, серед яких 6 мають зображення християнської символіки: прості «грецькі» хрести, складний восьмикінцевий та мальтійський хрести. В цілому пам'ятка вписується в загальні подібних козацьких некрополів пізньосередньовічної доби Середнього Подніпров'я, Правобережжя та Лівобережжя України.

Певні паралелі у формі надмогильних монументів, їх стелоподібності, можна простежити і на некрополі Кодацької фортеці, на якому Д.Я. Телегіним виявлені подібні стели (Телегін 1995, 25-29).

Безсумнівним успіхом цьогорічного пошуку є знахідка стели із наявною датою. Хоча вона і не відображає реального часу заснування цвинтаря, проте можна зі впевненістю констатувати наявність на ньому поховань XVIII, XIX та XX ст., а, можливо, і дещо раніших періодів.

Отже, дослідження Келебердянського цвинтаря відкрили нову і перспективну сторінку в дослідженні археологічних пам'яток козацької доби на Полтавщині, а саме – в дослідженні кам'яних надмогильних монументів, яким до цього часу на теренах краю приділялася недостатня увага.

Література

Пуголовок Ю.О. Звіт про розвідки в околицях с. Келеберда Келебердянської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської області у 2004 р. з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області». Полтава, 2005 // НА ЦОД-ПА. – Спр. 405. – 15 арк.

Пуголовок Ю.О. Звіт про роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с.Келеберда Келебердянської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської області у 2005 р. з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» – Полтава, 2005// НА ЦОД-ПА. – Спр. 4. – 15 арк.

Пуголовок Ю.О. Некрополь доби пізнього українського середньовіччя в околицях Келеберди на Полтавщині // АЛЛУ. Полтава, 2004. – №1-2(15-16).

Полтавщина: енциклопедичний довідник. Київ, 1992.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. Полтава, 1914.

Сапожніков І.В., Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних христів Північно-Західного Надчорномор'я // Дослідження пам'яток українського козацтва. Київ, 1995. – Вип.4.

Телегін Д.Я. Про деякі регіональні відміни в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Дослідження пам'яток українського козацтва. Київ, 1995. – Вип.4.

Пуздровский А.Е., Медведев Г.В., Соломонович А.Е., Труфанов А.А.

Крымский филиал Института археологии НАНУ

Охранные исследования Усть-Альминского некрополя в 2005 г.

Пуздровський О.Є., Медведєв Г.В., Соломонович О.Є., Труфанов О.А. Охоронні дослідження Усть-Альмінського некрополя у 2005 р. Стаття присвячена охоронним дослідженням Усть-Альмінського пізньоскіфського некрополя (с. Піщане, Бахчисарайський р-н, АРК). Розкопано 44 поховальних споруди: 4 ґрунтових склепи, 13 підбійних могил, 16 могил перекрытих камінням, 8 ґрунтових, 3 з кам'яним обрамлінням стін, а також 8 кінських поховань. Усі об'єкти датуються в межах I – першої половини III ст. н.е.

Puzdrovskij A.E., Medvedev G.V., Solomonenko A.E., Trufanov A.A. Protective research Ust'-Alminskiy necropolis in 2005. The article is devoted to protective researches of the Ust'-Alminskiy Late-Scythian necropolis (Peshanoje village, the Bakhchisarai district, Crimea). 44 funeral constructions have dug out: 4 earth crypts, 13 tombs with cell, 16 tombs blocked by stones, 8 earth tombs, 3 tombs with framing stones and also 8 burial of horses. All objects are dated within the limits of I century A.D.– first half III century A.D.

В 2005 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ провела исследования Усть-Альминского позднескифского некрополя на площади 350 м² при глубине от 1,5 до 4,0 м. Всего исследовано 44 погребальных сооружения: 4 склепа, 13 подбойных могил, 16 могил перекрытых каменными плитами, 8 ґрунтовых, 3 плитовых. Кроме того, обнаружено 8 конских захоронений.

Наиболее насыщенный объектами оказался раскоп I в северном секторе некрополя. Здесь на площади 100 м² исследовано 23 могилы, среди которых 10 – с погребениями детей. Обращает на себя внимание преобладание ориентации оси могил по линии СВ-ЮЗ, тогда как на других участках некрополя доминирует направление СЗ-ЮВ. Достаточно много случаев нарушения одной могилы другой, а также подзахоронений. В погребальном инвентаре преобладали бусы, подвески, бронзовые браслеты и кольца, фибулы, колокольчики, зеркала, краснолаковая и лепная посуда. Большинство захоронений относится к концу I-II вв. н. э. Представляет интерес могила 867 с пятью последовательными захоронениями. Все умершие (взрослые) лежали головой на восток, один из костяков – в скорченном положении. В могиле 872 было три захоронения. Одно из них сопровождалось медным херсонесским тетраграммом конца I в. н. э. В могиле 874 был похоронен мужчина с железным мечом, бронзовой фибулой и набором краснолаковой посуды (кубок, кувшин, тарелка). Дата – третья четверть I в. н. э.

В прирезке к раскопу 1 2004 г. обнаружена подбойная могила 855 с двумя нишами-камерами. Северный подбой ограблен в недавнее время. В южном сохранились остатки погребения (головой на ЮВ). Инвентарь (краснолаковые тарелка, кувшин и канфаровидный кубок, бронзовая фибула) датируется серединой I в. н. э. Спустя значительное время во входной яме этой могилы была погребена женщина со скромным набором инвентаря (краснолаковая чашка, железный нож, бусы). В засыпи найдены многочисленные обломки амфор II-III вв. н. э. – остатки тризны.

На раскопе 4 обнаружена подбойная могила 857 с погребением девочки-подростка. В состав

инвентаря – краснолаковый кувшин, серьги из желтого металла, бронзовые браслеты, фибула, набор подвесок и амулетов, в т.ч. фигурки из египетского фаянса, костяные гермы, бронзовые кольца с тремя рядами выступов, наконечник стрелы, подвески-топорики (рис.). Дата: вторая половина I в. н.э.

Раскоп 5 общей площадью 104 м² состоял из 5 квадратов. Здесь исследован склеп 871, разграбленный в недавнее время. Сохранились остатки деревянных колод и инвентарь: краснолаковый кувшин, бронзовый колокольчик, железные наконечники стрел, гончарный флакон, краснолаковая чашка с граффити, алебастровый сосуд. По оси входной ямы склепа, обнаружены три конских погребения в отдельных могилах. Зачищены остатки железных удили и детали упряжи. Вероятно, это были сопровождающие захоронения. В квадрате 3 найдены два конских погребения, расположенные по оси склепа 830 (раскопки 2004 г.). Еще одна такая могила находилась к

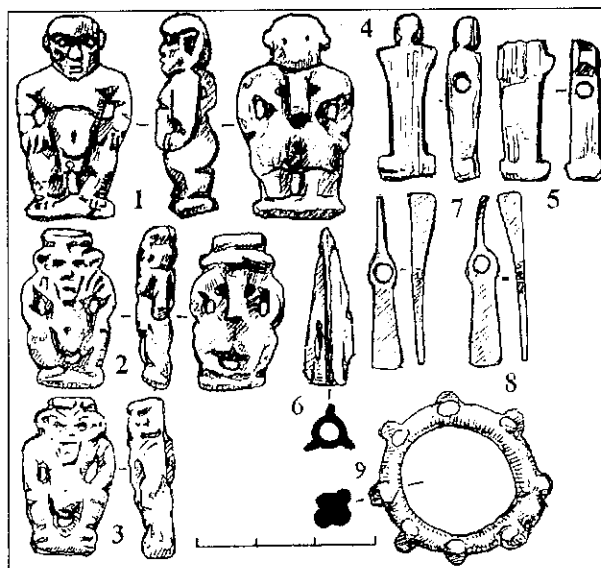

Рис. Усть-Альминский некрополь. Набор амулетов из могилы 857. 1-3 – египетский фаянс; 4, 5 – кость; 6-9 – бронза
Fig. Ust'-Alminskiy necropolis. The complete set of amulets from tomb 857. 1-3 – Egyptian faience; 4, 5 – bone; 6-9 – bronze

ЮВ от склепа 888, ограбленного в древности. На дне его камеры обнаружены фрагменты деревянной колоды, темно-коричневый тлена (кошма?), светло-глиняная узкогорлая амфора, стеклянный бальзамарий. Дата: начало II в. н. э.

В могиле 895 с захоронением ребенка зачищен разнообразный инвентарь: краснолаковый кувшин, лепная чашка, бронзовое зеркало, перстни, браслет, две фибулы и набор амулетов (бусы, фрагменты зеркал, бронзовые антропоморфные подвески, подвески в виде птицы,

Редина Е., Агульников С.

Одесский археологический музей НАНУ

Предварительные итоги раскопок могильника эпохи позднего энеолита – ранней бронзы, на правом берегу Тилигульского лимана

В 2005 г. в рамках всестороннего исследования Кошарского археологического комплекса, на мысу правого берега Тилигульского лимана, в устье балки Змеиная, в 0,35 км к востоку от эллинистического некрополя, принадлежавшего городищу Кошары, был открыт новый могильник – Кошары VI, или Змеиная Балка.

Исследования Кошарского археологического комплекса были начаты в 1955 году экспедицией под руководством Э.А. Сымоновича. Центральным археологическим объектом стало античное городище и его некрополь. При дальнейших работах было установлено, что могильник античного времени (Кошары II) расположен в зоне более древнего курганного поля эпохи энеолита – раннего бронзового века. Еще один, близкий к нему по времени, курганный могильник (III), расположен на юго-запад от античного городища. Существенный интерес вызвал факт обнаружения энеолитического могильника (I) под строительными остатками античного городища (раскопки 2001 г.). По мнению В.Г. Петренко, этот могильник относится к так называемой новоданиловской, «скелянкой» культуре V-IV тысячелетий до н.э. (Иванова, Островерхов, Петренко 2004, 193-194). Что касается погребений могильников II и III, то они, по его же мнению, входят в единую территориальную цепочку, курганно-грунтовых захоронений эпохи энеолита – раннего бронзового века (усатовская культура). Выявление нового могильника, близкого по времени к вышеуказанным, выводит археологический комплекс у с. Кошары на уровень весьма перспективных археологических объектов, позволяющих решать многие проблемы эпохи энеолита-бронзы.

Могильник «Змеиная Балка» обнаружен по следам разрушенных надмогильных каменных сооружений. Заложенный над ними раскоп составил 72 м² (рис. 1. 1). В результате раскопок было исследовано 7 погребений. Геодезическая съемка и визуальное изучение профилей раскопа показали полное отсутствие каких-либо курганных насыпей, что позволяет говорить о наличии на этом

колокольчик). Погребение датируется концом II – началом III в. н. э.

На раскопе 8 открыт склеп 890, ограбленный в древности. На дне камеры сохранились остатки деревянной колоды, железные наконечники стрел, бронзовая пряжка и детали портупейного набора. Дата: рубеж I-II в. н. э.

На раскопе 9 исследована часть камеры склепа 889, разграбленного в недавнее время. Под стенками зачищены остатки двух погребений, сопровождавшихся краснолаковой чашкой и бусами. Дата: I в. н. э.

месте грунтового могильника. В трех захоронениях, совершенных в овальных камерах, были использованы каменные конструкции. В двух случаях это были «каменные ящики» (погребения 1-2), а в одном – каменная закладка (погребение 3) (рис. 1, 2). С погребением 7 связан кромлех округлой формы диаметром 7,5 м, сооруженный из вкопанных попарно камней ракушечника, образующих двойной круг. Захоронения 5, 7 совершенны в овальных ямах, при этом погребенные уложены скорчено на боку (погребение 7) (рис. 1, 6) и на спине с наклоном влево (погребение 5) (рис. 1, 5). В могилах 1, 4, 5, 7 преобладает северо-восточная ориентировка погребенных. Погребение 3, совершенное в овальной яме, представляло собой реингумацию. В нем находились останки примерно 6 погребенных (рис. 1, 3). В одном случае восстанавливается вытянутое положение скелета, в двух – скорченное на боку. Инвентарь представлен кремневым наконечником стрелы катакомбного типа, изготовленным из волюно-подольского кремня (рис. 1, 4). Инвентарь погребения 7, с которым связано сооружение кромлеха, представлен амфоркой позднего Гордишештского типа, орнаментированной оттисками шнура и сквозными наколами по краю венчика (рис. 1, 8). Погребение 6 представляло собой «каменный ящик». Скелет, как и в погребении 2, разрушен в древности. Одна из деталей каменного ящика погребения 1 – примитивная антропоморфная стела (рис. 1, 7).

Интерес представляет керамический материал, найденный в культурном слое могильника и современной дневной поверхности. Это лепная керамика эпохи бронзы, зачастую орнаментированная валиками, оттисками шнура, штампом «гусеничка». Имеется фрагмент профилированной ручки лепного сосуда типа шаровидной (шнуровой?) амфоры. Учитывая находку кремневого наконечника стрелы и керамики, орнаментированной оттисками шнура, можно предположить влияние Подольской группы шнуровой керамики эпохи ранней бронзы на население, оставившее могильник «Змеиная балка». Материалы могильника предварительно датируются периодом по-

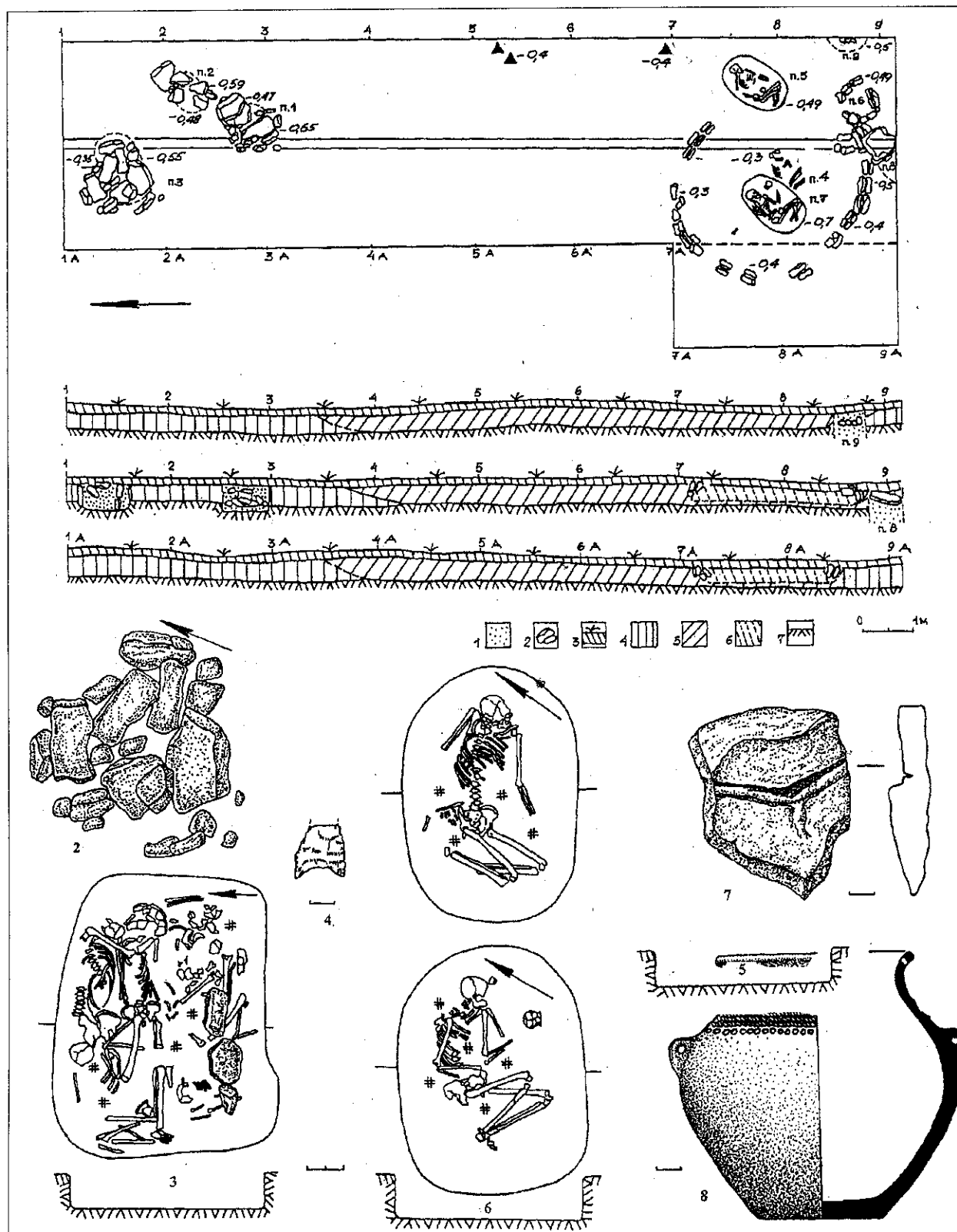

Рис. Могильник Змеиная Балка. 1 – план и профили раскопа 2005 г. 2 – погребение 3; 3 – каменный заклад; 4 – наконечник стрелы из погребения 3; 5 – погребение 5; 6 – погребение 5; 7 – антропоморфная стела из погребения 1; 8 – сосуд-амфорка из погребения 7. Условные обозначения: 1 – заполнение погребальной камеры; 2 – камни; 3 – гумусный слой; 4 – суглинок; 5 – черноземный клин; 6 – заполнение пространства внутри кромлеха; 7 – материк

здного енеоліта – епохой ранньої бронзи. Аналогії матеріалам існують в шарі епохи «бронзи?» Усатовського поселення, який в свою чергу синхронен пам'ятникам типу Фолтешть-Стойкань I-II Нижнього Попрутья (Черняков 1985) і горизонту о. Перун Нижнього Подніпров'я (Шапошникова 1971 317-344). Грунтовий могильник «Змеїна Балка» слід розглядати в зв'язі з позднішими носителями позднетрипольської культури, вступившими в контакт з раннебронзовими формуваннями ямного і катакомбного обличчя. Аналогічні процеси в розглядаєму періоді існують на Нижньому Дунаї, в Попрутьї і в Подніпров'ї, що відзначається результатами досліджень останніх років в Северному і

Северо-Западному Причорномор'ї. Відкриття двох унікальних могильників – Кошари I і Змеїна Балка є дуже важливим для розуміння багатьох питань первісної археології в Буго-Дністровському міжуріччї.

Література

Іванова С.В., Островерхов А.С., Петренко В.Г. Археологія і історія західного берега Тилігульського лимана – проблеми дослідження і охорони культурного насліддя// Причорноморський екологічний бюлетень. Одеса. 2004, № 2 (12).

Черняков І.Т. Северо-Западное Причорномор'є во второй половині II тис. до н.е. Київ. 1985.

Шапошникова О.Г. Катакомбна культурна область// Археологія УРСР. Київ. 1971.

Редіна Є., Папуци-Владико Є.

Одеський археологічний музей НАН України.

Інститут археології Ягеллонського університету м. Краків (Польща)

Дослідження Кошарського археологічного комплексу у 2005 р.

В археологічному сезоні 2005 року, спільною українсько-польською археологічною експедицією були продовжені охоронно-наукові дослідження грецького поселення та могильника поблизу с. Кошари Комінтернівського району Одеської області. Роботи здійснювалися співробітниками Одеського археологічного музею НАН України, Інституту археології Ягеллонського університету м. Краків (Польща), Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, при фінансовій підтримці Одеської філії Грецького фонду культури.

Археологічний комплекс розташований на правому березі Тилігульського лимана, при впадінні його у Чорне море. У ході досліджень були задіяні ділянки північної та південно-західної частин центрального розкопу – території городища (розкопи III, VII, VIII), продовжено вивчення посади, розташованої за межами центральної частини поселення (розкоп VI), а також культурного зольника, та некрополя.

Розкоп III. Роботи проводилися з метою пошуку північної лінії фортифікаційних споруд. Загальна площа, на якій велися дослідження, становила 150 м². Цілісність картини на ділянці розкопу III далека до завершення. Там, де мав бути розташований кут оборонної стіни чи башти, зафіксовано кам'яний завал та сліди розібраних стін будівель. Про їх розташування на цій ділянці свідчить і знівельований майданчик з глини, який розташувався у створі західної оборонної лінії городища. На розкритих квадратах відзначено значну зміну мікрорельєфу – зниження денної поверхні зі сходу та заходу, яке сходиться у глибоку яму. Глибина ями – 4,5 м при діаметрі 3,5 м. Котлован ями був забитий каменем, що упав туди після руйнування кам'яних стін. Призначення ями не з'ясовано. У результаті дослідження ділянки, на північному сході, виявлено залишки кам'яних будівель та частину вимостки двору, які відносяться до двох приміщень великого будинку № 5, загальна пло-

ща яких становить 40,5 м² (будинки повністю не відкриті). Майже всі стіни подібні за характером кладки і збудовані з місцевого каменю. Відзначена і більш пізня перебудова деяких частин будівлі. Комплекс будинку № 5, за попередніми даними, може бути датований першою чвертю III ст. до н.е. Оскільки в напрямку розташування ймовірних фортифікаційних споруд виявлено забудову, питання про північну межу городища залишається відкритим.

Роботи ще на двох ділянках центрального розкопу (VII та VIII – 125 м²) дали змогу підтвердити напрям фортифікаційної стіни на південь та супровід її двома ровами (можливо, закладеними в різний час). Будівельні комплекси представлені: землянками, що належать до першого періоду існування поселення; наземними кам'яними комплексами, прибудованими до оборонної стіни, швидше за все – після припинення її функціонування; а також значних розмірів ямою, призначення якої, як і на розкопі III, не з'ясовано.

Роботи на посаді (розкоп VI) були спрямовані на вивчення території, яку займала садиба № 1. У результаті досліджень було виявлено значну кількість господарських ям, деякі з яких по верхньому контуру були обкладені каменем, а також ям-зерносховищ. Під каменями вимостки входу до будівлі садиби була відкрита невелика яма, де знайдено закладну жертву у вигляді закопаної гераклейської амфори.

Зольник. У роботі була задіяна площа 40 м². Дослідження проводилися у південній частині зольника (26 м²). Основні роботи були спрямовані на відкриття культової споруди, яка складалася:

– із жертovníка – вівтаря, відкритого типу, зробленого з глини (можливе використання сирцевої цегли) та каменя, поставленого у вертикальному положенні;

– глиняних майданчиків, оточуючих вівтар, з залишками керамічних матеріалів, шарами гальки, риб'ячих кісток та міді;

— споруди з глиняного останцю, яка знаходилася на захід від центрального вівтаря, у вигляді столика с незначним заглибленням для узливань та розташованої поруч ями, із залишками жертвоприношень (кістки кози або вівиці), наповненої золою.

Основний вівтар був споруджений над прямокутною землянкою, що мала виступ-сходинок, розташовану по периметру, розмірами по зовнішньому контуру — 2,9×2,62 м, а по внутрішньому — 1,65×2,05 м. Землянка була заповнена попелом, з фрагментами кераміки (можливо, заповнення також складалося із залишків жертвоприношень). Землянка, як і вівтар, орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Вівтар 4-східчастий, за його основу слугував глиняний майданчик з кількох шарів глини світло-жовтого кольору з вмазаними в неї шматками кераміки та каменів зі слідами обпалювання. Майданчик виступав за межі контурів землянки, яка згодом просіла, і вівтар злегка опустився з нахилом у східну сторону. Вівтар багатошаровий, сильно обпалений, особливо інтенсивно зі східної сторони.

Знахідка унікального ритуального комплексу на території зольника дає змогу набагато ширше трактувати аналогічні полільно-земляні споруди. Схожість виявленого вівтаря з близькими спорудами із каменю на Березані, свідчить про його грецьку основу.

Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івакін В.Г.

Інститут археології НАН України

Дослідження Подолу Києва (Ярославський провулок 7/9, Р-1)

У травні-липні 2005 року Подільською експедицією проводились археологічні дослідження за адресою Ярославський провулок 7/9. Роботи були розпочаті в будівельному котловані відкритому на глибину 1,5 м в зв'язку з тим, що верхні шари від денної поверхні представляли собою виключно перекоп з залишками будівництва та лініями комунікацій ХХ ст. Нульова відмітка — 100,9 м за Балтійською шкалою висот. Вона знаходилася на денній поверхні дороги Ярославського провулка. Але оскільки розкоп знаходився у підніжжя гори Щекавиця, рівень його денної поверхні був значно вище (0,7-0,75 м) ніж рівень Ярославського провулка. Тому репер в розкопі був на відмітці 100,98 м. Розкоп орієнтований кутами за сторонами світу.

Стратиграфічний розріз південно-західної стіни виявив буд. № 3, 9 та показав падіння культурних шарів в напрямку півночі та північного заходу. Як здається, це пов'язано з тим що розкоп знаходиться безпосередньо під горою Щекавиця, частково на її схилах.

Складна стратиграфічна ситуація не дозволила розпочати дослідження на єдиному культурному шарі. Тому було прийняте рішення про закладення двох розвідувальних шурфів. Отримана інформація дозволила зробити попередні висновки, про те що розкоп дійсно був розбитий на схилі гори Щекавиці. Тому давньоруські шари в південній частині котловану та

Могильник. На могильнику було відкрито площу 630 м². Досліджено 15 поховальних споруд. За конструкціями вони поділяються на підбійні та склепові поховання. Способи закладу камер різні: глиняні цеглини та камінь. Формування східної ділянки належить до другої половини IV ст. до н.е. На ній зафіксовано сліди залишків поминальної тризни. Відносна нечисленність могил на відкритій ділянці пояснюється її розташуванням між курганами, де зосереджена основна кількість поховань. У багатому похованні, здійсненому в склеповій споруді, було виявлено залишки золотих мініатюрних пронизок та червононофігурний лекіф, які вціліли після пограбування могили. Супроводжуючий матеріал звичайний: прикраси у вигляді намиста, посуд для вина — амфори, кілики, а також зброя (вістря до стріл). На західній ділянці поховання скромніші. Вони відображають поховальний обряд бідних верств населення, які ховали своїх небіжчиків у простих ямах, або в невеликих підбоях. Відмічено підпоховання в одну і ту саму могилу. Серед речей, що супроводжують небіжчиків, вістря до стріл, намисто. Ця частина могильника належить до кінця IV ст. до н.е..

Продовження робіт дає змогу накопичення значного матеріалу з історії, культури, побуту та духовного світогляду грецького населення Південно-Західного Причорномор'я IV — III ст. до н.е.

шари XVIII-XX ст. північно-західної частини знаходились на одному рівні. Поява ґрунтових вод в обох шурфах на приблизно однаковій відмітці вказала (умовно) максимальну глибину наших досліджень. Зачистка в плані виявила залишки об'єктів XII-XX ст.

Буд. № 1. Орієнтована кутами за сторонами світу. Рівень виявлення: 99,99 м. Її досліджені розміри: північно-західна стіна — 2,5 м, північно-східна — 0,5 м, південно-західна — 0,9 м. Заглиблена на 0,55 м.

Буд. № 3. Рівень виявлення: в південній частині — 100,64 м, в західній частині — 100,36 м. Південно-західна стіна — 2,8 м. На підлозі про шарок опаленої глини з вкрапленнями золи.

Буд. № 4. Рівень виявлення в південній частині — 99,55 м, в північній частині — 99,67 м. Має підквадратну форму зі сторонами 2,0×1,75 м. Складена з вертикальних напівколад розміром 0,2-0,25 м в перетині зафіксованих в вигляді тліну.

Буд. № 5 орієнтована стінами за сторонами світу. Рівень виявлення в південному куті — 99,39 м, в східному куті — 99,28 м. Котлован має підквадратну форму зі сторонами 3,0×2,6 м. Залишків дерев'яних конструкцій не знайдено.

Буд. № 6. Рівень виявлення 99,63 м. Її заповнення розрізане буд. № 4 та ямою № 4. Розміри — західна стіна 2,25 м, північна (досліджена) 1,6 м, південна (досліджена) 2,1 м. В північно-західному та південно-західному кутах зафіксовані стовпові ями (d=0,25 м та d=0,08 м).

Буд. № 7. Рівень виявлення: північний кут – 99,64 м, південний кут – 99,72 м, північно-західна та південно-східна стіни – 99,34 м. Має підквадратну форму з розмірами стін 1,9×2,1 м. Стіни складались з вертикальних дощок шириною 0,2 м. Будівлі № 1, 3, 4, 5, 6, 7 за стратиграфічними даними та матеріалом визначені як наземні господарські споруди XVIII-XIX ст.

Буд. № 2 зафіксована в кв. Д, Е, Ж – 3-7. Орієнтована кутами за сторонами світу. Збережені (досліджені) розміри – північно-західна стіна – 2,15 м, південно-західна стіна – 6,6 м (8,6 м), південно-східна стіна – 0,25 м. Це пов'язане з тим, що північно-західна стіна в західній частині розрізана будівлею № 5, а в північній частині вона заходить в північно-східну стіну котловану розкопу; південно-західна стіна в західній частині розрізана будівлею № 5; південно-східна стіна майже повністю знаходиться під цегляною кладкою; північно-східна стіна відсутня, бо знаходиться за межами розкопу. Рівень виявлення: північно-західної стіни – 99,30 м, південно-західної стіни – 99,31 м. Стіни рівні, зафіксовані в вигляді горизонтальної смуги тліну, але тільки фрагментарно не по всьому периметру. Не дивлячись, на те, що дані для реконструкції конструкції будівлі дуже мало, можна припустити, що будівля № 2 представляла собою зруб, складений з колод.

На відстані 0,8 м від південно-західної стіни і на відстані 2,9 м від північно-західної стіни знаходиться пічний розвал розмірам 2,0×1,25 м. Рівень виявлення – 99,45 м. Він представляв собою великий масив обпаленої глини яскраво-помаранчевого кольору, який не мав чітких границь стандартної давньоруської печі. В південній частині печі зафіксовані фрагменти перепаленої кераміки, ошлакованої глини з вугіллям. На жаль, вже на початку вибірки заповнення будівлі № 2 та розбірки пічного завалу почали проступати ґрунтові води, які не тільки заважали працювати, але й не дали змоги закінчити дослідження. Підлога зафіксована на рівні 0,3 м і представляла собою спресовану глину. Таким чином, будівлю № 3 можна вважати наземним багатоярусним житлом початку-середини XII ст.

Паркан №1 зафіксован в кв. Г-3-6. Рівень виявлення – 99,48 м. Розташований паралельно південно-західній стіні будівлі № 2. Його котлован мав ширину – до 0,3 м, довжину – 6,3 м. З південної сторони він порізаний будівлею № 1, а з північної сторони будівлею № 5. Його глибина 0,25 м. Паркан складався з напівколоїд, які збереглись лише в південній частині в вигляді еліпсоподібних смуг довжиною 0,25 м. Таким чином ми можемо вважати, що будівля № 2 належить до однієї садиби (садиба А), споруди № 8, 9 до іншої (садиба Б). Тим самим підтверджується садибно-квартальне планування давньоруського Києва.

Буд. № 8 на плані зафіксована в кв. Б, В-5, 6 у вигляді слабо виражених ліній, які можна вважати за залишки стін. Рівень виявлення: південно-західної стіни – 99,66 м, північно-східної стіни – 99,28 м. Південно-західна стіна – смуга тліну коричневого кольору, яка плавно

переходить в згорілу смугу. Її довжина – 3,0 м, ширина – до 0,4 м. Північно-східна стіна – майже непомітна смуга містами з тліном коричневого кольору. Вона помітна тільки тому, що переривається заповнення споруди. Її довжина – 2,25 м. Південно-східна стіна – залишки колоди (дощки), яка примикається до південно-західної стіни. Її довжина – 1,1 м, ширина – до 0,1 м. З внутрішньої сторони від південно-західної стіни (майже в західному куті) знаходилась стовпова яма $d=0,35$ м, орієнтована кутами за сторонами світу. Заповнення будівлі суглинок сіро-зеленого кольору з грудками глини. З нього походить фрагмент металевого виробу. З-за появи ґрунтових вод ретельно підлогу зафіксувати не вдалось. На відмітці 99,14 м під заповненням знаходився шар з спресованої глини, яку можна вважати підлогою. Даних для реконструкції споруди № 8 дуже мало, але її можна вважати господарчою спорудою давньоруського часу (за стратиграфією).

Буд. № 9 зафіксована стратиграфічно в південно-західній стіні котловану. Її довжина складає 4,75 м. І, як здається, до конструкції будівлі № 9 можна віднести аморфну пляму з горілої деревини розмірами 3,25×1,0 м зафіксовану в кв. В-4, 5. Рівень виявлення: в південній частині – 99,53 м, в північній частині – 99,16. Її можна вважати залишками стіни буд. № 9, яка впала під час пожежі. Матеріал, який походить з заповнення, дає можливість датувати споруду кінцем XI – початком XII ст. Будівлю № 9 можна вважати наземним житлом.

Оскільки котлован розкопу 1 знаходився в середині будівельного котловану і частина схилу Шекавиці лишилась недослідженою, було прийняте рішення про розбиття розвідувальних шурфів та траншеї на південний захід від траншеї.

Шурф № 3 був розбит на відстані 1,5 м від лінії квадрату Б-3. Рівень його денної поверхні: північний кут – 101,54 м, південний кут – 101,73 м, східний кут – 101,64 м, західний кут – 101,50 м. Розміри – 2,0×4,0 м. Орієнтований кутами за сторонами світу. Глибина – 2,0 м. Стратиграфія північно-західної та південно-східної стін показує наявність культурних шарів потужністю до 1,5 м від денної поверхні розкопу. Їх початок фіксується на відстані 2,25 м від північно-східної стіни шурфу в сторону південного заходу. Далі починаються шари мілкозернистого та крупнозернистого піску, які чередуються між собою. Таким чином, дані шари можна вважати першими ознаками життєдіяльності на цій ділянці під горою Шекавиця.

Траншея № 1 розташована на 1,4 м від шурфу № 3 на південний захід. Рівень його денної поверхні: північний кут – 101,14 м, південний кут – 101,07 м, східний кут – 101,11 м, західний кут – 101,10 м. Розміри – 1,4×5,0 м. Орієнтована кутами за сторонами світу. Стратиграфія всіх стін траншеї ідентична стратиграфії стін шурфу № 3 перед культурними шарами, що підтверджує нашу думку про початок розселення на цій ділянці.

Фіксація об'єктів та стратиграфічне дослідження стін котловану розкопу дозволяють нам

зробити головні висновки стосовно цього розкопу. Границя заселення під горою Щекавиця проходила на відстані 33 м від сучасної дороги Ярославського провулку і її хронологічним по-

Сорочан С.Б., Крупа Т.Н.

Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина

Мартирій Св. Василя в византийском Херсоне

Сорочан С. Б., Крупа Т. М. Мартирій Св. Василя у візантійському Херсоні. Представлено коло археологічних знахідок, які можуть бути ототожені із шануванням пам'яті одного з перших єпископів Херсона Василя (Василя), замученого невірними й вельми шанованого християнами після смерті. В статті розкривається історія дослідження цього пам'ятника та питання його збереження для майбутніх поколінь.
Sorochan S.B., Krupa T.N. The Martyrium St. Basyleoi in the Byzantian Cherson. It is necessary to pay attention to a range of archeological finds which can be identified as a reverence of memory of one of the first bishops of Cherson, Basyleos (Basil) tortured by the unfaithful and very much honored by Christians after death. The article unleashes the history of the research on this monument and puts forth the problem of its preservation for the future generations.

Следует обратить внимание на круг херсонесских археологических находок, которые могут быть отождествлены с почитанием памяти одного из первых епископов Херсона Василя (Василя), по преданию, замученного неверными и высокочтимого христианами после смерти. Замечено, что строительство крупной херсонской базилики № 13 и примыкающих к ней сооружений было предпринято на западной оконечности города в месте весьма неудобном, на границе подъема скалы к югу, с перепадом высот около 10 м, на мощных, агрессивных глинах, которые провоцировали оползни в сторону близкого берега моря (Геологическое строение ..., л. 11 – 13, 34). Следовательно, должны были быть веские основания для проведения столь масштабных, дорогостоящих работ именно здесь, что потребовало возведения подпорных стен с юга и востока, создания системы террасирования, гидротехнических сооружений и других продолжительных мер борьбы за «жизнеспособность» участка. Очевидно, это связано с тем, что главной святыней, с которой началось сооружение комплекса базилики, известной из нарративных источников как «дом Св. Леонтия» и его липсанотека, стало открытие особо почитаемой реликвии, – места упокоения одного из раннехристианских мучеников. Это предположение высказывалось некоторыми исследователями давно, но не получало конкретизации (Гриневиц 1959, 101). Между тем в подобной реликвии можно видеть могилу мученически умершего Василя, выброшенного после смерти из западных, по старославянской версии – «Иера» (Святых) или «Красных» (Красивых) ворот и похороненного, согласно свидетельству херсонесского агиографа, «...вне города, на западе, близ стены», «...вне стены на запад града близ тоя стены», то есть по соседству с западной древней оборонительной стеной (Лавров 1911, 161, 166; Сорочан, Зубарь, Марченко 2000, 648; Сорочан 2005, 1275, гл.2). Последняя шла 270 м, считая от башни V до моря, по ровной местности без излома, совершенно прямо. В ней действительно слабо была проведена идея

чатком можна вважати час, не пізніше кінця XI ст. Розділення парканом № 1 давньоруські будівлі підтверджує існуючи дані про садибно-квартирну забудову давньоруського Києва.

бокового обстреливания, но нет оснований полагать, что прочная каменная стена толщиной до 4,2 м, сложенная на известково-цемянковом растворе и облицованная камнями кубической формы, была упразднена и скрыта уже в эпоху «римской элевтерии», то есть во II-III вв. (Гриневиц 1959, 88, 97, 101). Заменявшие ее раннесредневековые куртины 2 – 4, отходившие резко на запад, имели облицовку из плит, тоже положенных на известки, а внутри состояли из бута на известки и появились никак не ранее конца V в., если не позже, учитывая возведенные куртины I первого строительного периода в VI в., а точнее, не ранее времени правления Юстиниана I (527 – 565) (Гриневиц 1959, 101; Антонова 1963, 63; Завадская, 2000, 83; Сорочан, Зубарь, Марченко 2003, 173, 182 – 187; Сорочан 2005, 831). Следовательно, предшествующая им греко-римская стена еще функционировала до этого времени. На ее приморской оконечности находилась оборонительная башня прямоугольной формы, прослеженная во время раскопок 1928 г. (Гриневиц 1929, 30 – 32); Е.Ю. Кленина и С.Г. Рьжов считают ее синхронной приморской башне I средневековой оборонительной линии, что, разумеется, невозможно, ибо башня, сама античная, не могла быть построена «на остатках древнегреческой стены» (Ранневизантийские сакральные постройки Херсонеса Таврического ... 2004, 27 – 28). Внутрь башни вела дверь в юго-восточной стене, а на башню – лестница с запада. От башни в сторону запада, в направлении раннесредневековой угловой башни I шла приморская стена с рустированной кладкой толщиной 1,5 м, следы которой к настоящему времени почти полностью исчезли вследствие обрушения кромки берега.

В связи с этим ориентиром особый интерес вызывает еще одна молельня и одновременно усыпальница (№ 12 по списку имп. Археологической комиссии, она же – «часовня Г»), длиной 6,4 и шириной 4,6 м, которая располагалась как раз в углу, образуемом древней западной и приморской береговой оборонительными стенами на расстоянии 4 м от апсиды крещальни – мартирия («часовни Б») Западной базилики и

в 5 м против античної оборонительной стѣны. Не случайно над расположенным здесь подземным склепом (рис.1) было построено культовое поминальное сооружение с престолом, как это обычно и повсеместно делалось в Византии над местами почитания святых и мучеников, и, значит, оно могло быть не просто ораторием, молитвенным домом (eukterios oikos, eukterion), как называли такие постройки ромеи, но и мартирием (Уваров 1908, 119). Вообще, как показывает изучение агиографии, византийцы, в отличие от современных историков архитектуры и строительного дела, не соблюдали строгую терминологию в отношении культовых сооружений и подчас обозначали храм сразу несколькими словами-синонимами (екклисия, евктирия, наос, мартирій, себасмос икос – «честный дом» и др.) (ср.: Афиногенов 2003, 5). Подобные молельни или часовни обычно находились под опекой диаконов (Болотов 1913, 201).

Сооружение имело прямое отношение к некрополю первых веков н.э., находившемуся здесь до строительства новой линии западной средневековой оборонительной стѣны. В отличие от алтаря базилики, отклоняющегося от востока к северу лишь на 5°, алтарь этой поминальной капеллы имеет отклонение на 30°, что объясняется не прекращением существования храмика и его давним забвением ко времени строительства более позднего крестовидного молитвенного дома – кимитерия рядом с большой базиликой, как полагал К.К. Косцюшко-Валюжинич, а изначальной увязкой строительства мартирія около западной античной оборонительной стѣны с ориентацией квадратного в плане склепа (2,25×2,25 м, высота 1,7 м), который оказался под этим поминальным храмом. Как верно отметил Е.Г. Суров, склеп занимает особое место и резко отличается от других склепов этого района по своему устройству (Суров 1965, 128). Арочный вход в погребальную камеру с дромосом 1,8 м длиной и 0,85 м шириной был вырублен до свода в скале, а вверху, с высоты 0,9 м от пола, фигурно доложен превосходным полуцилиндрическим сводом из светло-желтой, сравнительно тонкой плинфы обычного для первых веков н.э. стандарта, скрепленной розоватой цемянкой (размеры плинфы: 27 (28)×27 (28)×2,5 (3) см. (ср.: Борисова 1966, 49). Обмеры склепа, который находится в аварийном состоянии, с частично обрушенным сводом, были выполнены во время натурных работ одного из авторов в июле 2002 г., рис. 26). Против входа в глубину находилась низкая, высотой не более

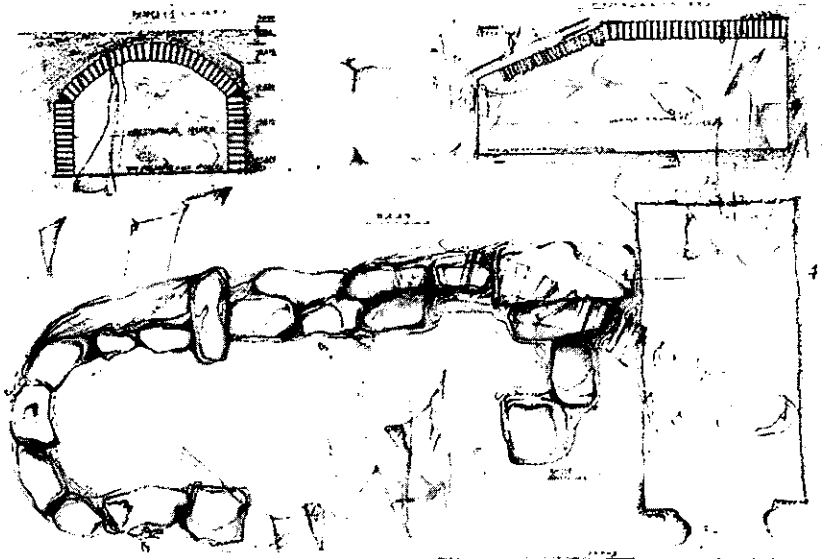

Рис. 1. Схема склепа Св. Василия

0,4 м лежанка для покойника необычно большой, как бы двойной ширины в 1,25 м, но кроме человеческих костей в склепе, судя по отчету о раскопках, была найдена только «костяная точеная застежка». К.К. Косцюшко-Валюжинич отметил, что свод усыпальницы весьма искусно, красивыми рядами выведен из кирпичей, уложенных радиально и углами, особой, еще не встречавшейся кладкой, заключающейся в том, что кирпичи поставлены ребром вниз так, что «образуют купол, по середине которого кладка оканчивается одним кирпичем», а сам склеп напоминает «цветущую эпоху византийского зодчества, относится к древнейшим памятникам христианства в Херсонесе» (Отчет за 1901 год, л.13 – 14; Раскопки в Таврической губернии 1893, 13). С этим выводом был согласен Л.В. Фирсов, обращавший внимание также на три проема, а точнее, ниши в полукруглой алтарной апсиде, судя по описанию М.И. Скубетова на его чертеже 1903 г., как бы имитирующие три конхи, что было свойственно конструкции мартириев (Фирсов 1973, л.21 – 22). По поводу этой апсиды Д.В. Айналов отмечал, что хрупкая кладка ее стѣны значительно уже фундаментальных, сложенных на известково-цемянковом растворе стѣн самого храмика, с которым у нее нет связей, отчего она кажется приделанной позже, в ходе перестройки здания (Айналов 1905, 42).

В 1891 г. при раскопках гробничной церкви-мартирія в мощеной каменными плитами алтарной части на месте оказалось плоское квадратное углубление для основания престола и алтарная преграда из каменных плит высотой 0,78 м с мраморным порогом, в остальной части был обнаружен «мозаичный пол очень красивого и, по мнению А.Л. Бертье-Делагарда, древнейшего рисунка», а в 1901 г. – скульптурный символ Св. Духа – небольшой голубь из инкерманского камня

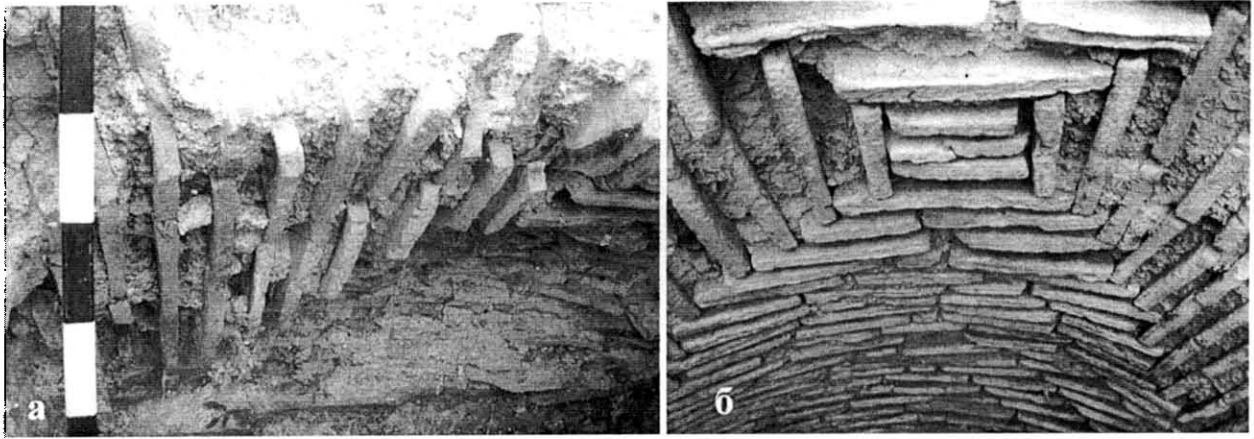

Рис. 2. Состояние склепа Св. Василя: а) в 2005 г. – свод обрушен по линии центральной части; б) в 2002 г. – хорошо видно обрушенную к 2005 г. центральную часть свода склепа

с круглым отверстием вместо ног для укрепления на стержне (Раскопки в Таврической губернии 1893, 13; Косцюшко-Валюжинич 1902, 66 – 67, 70; Сорочан, Зубарь, Марченко 2000, 647-648). Именно техника и рисунок мозаики позволили заведующему раскопками отметить, что «это один из ранних храмов», но важная оговорка о ее сходстве с рисунком мозаики в Уваровской базилике позволяет относить оформление интерьера поминального храма ко времени не ранее второй половины VI в. (Раскопки в Таврической губернии, 1893, 13). Это совпадает с мнением Е.Г. Сурова о существовании склепа под храмом между VI – X вв. (Сурав 1965, 128).

Такие небольшие сооружения для поминальных служб и трапез-агап нередко строили над могилами мучеников. При этом над склепом, могилой, надгробной плитой усопшего помещали алтарный столик с дополнительной столешницей – менсой. Другого столь же подходящего объекта для муч. Василия в западной части Херсона нет.

Видеть эту гробницу в крестовидной модели с могилами и склепом, пристроенном с северо-запада к баптистерию и рассчитанном на множество погребений, не приходится по причине наличия в нем именно коллективного кимитирия, что, скорее, соответствовало облику главной монастырской липсанотеки, нежели одиночной святыни, а также вследствие более позднего строительства, видимо, уже после завершения базилики № 13 и «часовни Б» (№ 11), тогда как молитвенный дом – муч. Василий № 12 имел более камерный характер и возник до или одновременно со строительством большого кафедрального баптистерия – муч. Василий («часовни Б») (Сорочан 2005, 834 – 839, рис. 260, 266; ср.: Кленина 2003, 23) (автор считает крестовидный муч. Василий самой ранней постройкой, предшествовавшей базиликальному комплексу).

Расчистка и обмеры остатков крестовидного храма, проведенные силами Харьковской экспе-

диции в июле 2005 г., показали, что от него сохранилась кладка северной ветви, которая достигала длины 4,5 м и имела ширину стены 0,8 м, причем, была сложена не на земляном растворе, как отмечал К.К. Косцюшко-Валюжинич, а на известковом (Сорочан 2005, 837 – 838). При зачистке стены в ней оказался выразительный фрагмент горла характерной воронковидной амфоры второй четверти VI – первой четверти VII вв. (Сазанов 1991, 68 – 69, рис. 11), что опровергает версию о строительстве этого муч. Василий в V в. Кроме того, обмеры строительных остатков и их сравнение с материалами исследований Е.Г. Сурова в 1963 г. показали, что северная и южная лопасти крестовидного сооружения были сдвинуты по отношению друг к другу примерно на 0,8 м. В противном случае южная лопасть креста оказалась бы рассечена западной стеной баптистерия-муч. Василий № 11 («часовни Б»), чего нет в действительности. Такое расположение возможно лишь в том случае, если строители пристраивали крестовидный муч. Василий к крещальне, ориентируясь на ее уже возведенные стены, а не наоборот. Следовательно, ему придали особое значение и это мог быть тот самый памятник, с которого началось строительство здешнего архитектурного комплекса «дома св. Леонтия» и организация монастыря. Он действительно находится подле оборонительной стены, что полностью совпадает с легендарными реалиями агиографического источника. Итак, можно полагать, что рядом с западной античной оборонительной стеной в IV в. после своей мученической кончины был погребен первый епископ Херсонеса, Василий (Василий). Во всяком случае, память херсонитов, как свидетельствует агиография, связывала этот легендарный случай, имел он место или нет, с данным участком древнего некрополя, одна из могил которого была удостоена богослужения. Именно так, «с веселием и радостью» праздновали «мученическое рождение» своих святых христиане Смирны, собираясь к их гробницам (Евсевий

Рис. 3. Склеп Св. Василия и ... непосредственно рядом – туристическая тропа

Памфил. Церковная история, IV. 15). При этом обычным почитанием блаженной кончины, по словам богословов, отцов церкви, служили «святыя всенощные бдения» с возжением факелов и свечей (Кулаковский 1891, 10).

Около второй четверти – середины VI в. возводятся 1 и 2 куртины новых средневековых оборонительных стен, которые вместе с оконечностью древней стены первых веков н.э. превращают северо-западный угол городища площадью около 2600 м² в своеобразную «цитадель», подобную той, что уже давно существовала на противоположной, юго-восточной оконечности Херсонеса. Внутри этой ограниченной территории, около фланговой башни I до конца VI – начала VII ст., если не дольше, судя по остаткам фресок базиликального комплекса в засыпи цистерны, еще действовал производственный комплекс, осуществлялась рыбозасолка, что вполне увязывается с практикой монастырской хозяйственной жизни (Сорочан 2005, 846–847, рис. 274). Однако, как и в случае с поисками других святых реликвий, место становится одной из стаций – конечным пунктом церемониальных шествий литургического характера, связанных с оформившейся календарной службой в честь муч. Василия. К этому времени в городе, очевидно, существовал храм во имя св. Василия, выстроенный, скорее всего, на агоре, рядом с тем местом, где мученик принял смерть от рук местных «эллинов». Поиски собственных святых, ставшие в силу внутренних и внешних причин особенно активными в последней трети VI в., когда город пережил тюркскую угрозу и был занят интенсивным строительством, привели к осознанию необходимости возведения нового мавзолея над склепом с редким полуцилиндрическим кирпичным сводом около древней западной оборонительной стены, ибо он давно ассоциировался в представлениях херсонитов с местом погребения Василия. Возможно, над ним уже существовал ораторий или поминальный гробничный евктирий, который подвергся перестройке, что косвенно подтверждает разность кладки апсиды с тремя

конхами и более массивных стен.

После этого, в конце VI – начале VII вв. херсониты приступили к возведению Западной базилики и ее южной «галереи». Почти одновременно к вместительному храму – кафоликону, освященному во имя св. муч. Леонтия, пристраивается баптистерий с облицованной мрамором небольшой купелью в форме декаэдра, рядом с которой под полом устраивают «привилегированные захоронения», скорее всего, погребения особо значимых освященных клириков. Уже в VI – VII вв. здесь действительно могла появиться община постоянных прихожан базилики, ухаживавшая за христианскими могилами и совершавшая регулярные службы. В скором времени она становится основой для создания монашеской общины, очевидно, женской, под присмотром которой находилась монастырская больница или богадельня для калек, вероятно, размещенная в помещениях южной «галереи» (Сорочан, Зубарь, Марченко 2003, 179–181; Сорочан 2003, 146–173; Сорочан 2005, 958–961). Наличие таких святых как мавзолей св. Василия было особенно выгодно и важно для жизнеспособности обители, поскольку в ту пору монастыри существовали почти исключительно за счет добровольных пожертвований верующих, приходивших прикоснуться к их реликвиям.

На протяжении последних лет Археологическая экспедиция «Цитадель» ХНУ им. В.Н. Каразина проводит ежегодное наблюдение за его состоянием. В июле 2002 г. были проведены комплексные обмеры склепа (рис. 1).

К сожалению, в настоящее время состояние этого памятника оставляет желать лучшего. За последние три года свод склепа сильно обрушился: если сравнить фото 2002 г. (рис. 2, б) и фото 2005 г. (рис. 2, а), то очень хорошо видно, что центральная часть свода склепа (выложенный квадрат из плинфы) к 2005 г. фактически перестал существовать. Проще говоря, мы имеем катастрофически быстрое (!) разрушение уникальнейшего памятника.

В чем же причина такой ситуации?

Ответ один – существенные проблемы в

Рис. 4. Состояние склепа на момент проведения консервации (2005 г.).

Рис. 5. Начало консервации склепа Св. Василия: свод склепа укрыт специальным геотекстилем

Рис. 6. Вид склепа Св. Василия после консервации
организации охраны заповедной территории. Национальный заповедник «Херсонес Таврический» имеет 2 официальных входа и совершенно неохраняемый участок в районе башен 1 и 2, между которых начинается «туристическая тропа» (рис. 3), по которой неорганизованные туристы проходят на пляж.

Результатом стал соответствующий облик многих херсонесских памятников, отдаленных от центральной части заповедника. Не миновала чаша сия и мученик св. Василия: к моменту проведения консервационных работ 2005 г. склеп представлял собой мусоросборник (рис: 4).

Именно все эти обстоятельства и побудили Археологическую экспедицию «Цитадель» ХНУ им. В.Н. Каразина поставить вопрос о консервации этого объекта. После согласования схемы работ с руководством реставрационного совета заповедника, экспедиция приступила к работам.

Программа консервации:

1. Очистка склепа от мусора
2. Прокладка специального геотекстиля по внутреннему контуру склепа (рис.5)
3. Засыпка полости склепа землей (рис.6).

Таким образом, было исключено действие самого разрушающего (по заключениям экспертов ЮНЕСКО) для Херсонеса фактора – антропогенного фактора.

Результат работ экспедиции удовлетворил заповедник. Однако работы подверглись резкой критике со стороны начальника городища С.Г. Рыжова. Что ж, видимо, ему виднее. Ведь «благодаря» такой позиции «можно убить сразу двоих зайцев»: отбить всяческую охоту у работающих экспедиций заниматься консервацией, а, значит, и помогать заповеднику, у которого есть определенные трудности с квалифицированной рабочей силой; и активно способствовать дальнейшему разрушению городища.

Литература

Айналов Д.В. Развалины храмов // Памятники христианского Херсонеса. Москва, 1905. – Вып.1.

Антонова И.А. Западный фланг обороны Херсонеса // СХМ. – 1963. – Вып.3.

Завадская И.А. Хронология памятников ранне-средневековой христианской архитектуры Херсонеса (по археологическим данным) // МАИЭТ. – 2000. – Вып.7.

Афиногенов Д.Е. Наименование культовых сооружений и их частей в церковно-славянском переводе Жития св. Феодора Сикеота // Культурные памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты. V Международ. Крым. конф. по религиовед. Тезисы докл. и сообщ. Севастополь, 2003.

Болотов В.В. Лекции по истории древней церкви. Москва, 1913. – Т.3.

Борисова В.В. Строительные керамические материалы Херсонеса // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы / САИ – Вып. Г1 – 20. Москва, 1966.

Геологическое строение на участке к югу от Западной базилики по материалам работ Херсонесской экспедиции ИА АН СССР 1983 г. составлено доктором геолого-минералогических наук, проф. МИСИ С.Н. Челнышевым // Беляев С.А. Отчет о работе Херсонесской экспедиции ИА АН СССР в 1983 г. / Архив НЗХТ. – Д. № 2438.

Гриневиц К.Э. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. (Предварительный отчет) // Крым. Москва-Ленинград, 1929. – №1 (9).

Гриневиц К.Э. Стены Херсонеса Таврического. Ч.3: Южная и Западная линия обороны // Х. сб. – 1959. – Вып.5.

Евсевий Памфил. Церковная история. – Москва, 1993.

Житие и страсть святых отец и епископов бывших Василея, Капитона, мученых в Херсоне // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. Москва, 1911. – Вып.2.

Житие св. епископов Херсонских в грузинской минее // Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков, 2005. – Ч.2.

Кленина Е.Ю. Хронология христианских памятников на участке Западной базилики // Культурные памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты. V Международный. Крым. конф. по религиовед. – Севастополь, 2003.

Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 году // ИАК. – 1902. – Вып.4.

Кулаковский Ю.А. Керченская христианская катакомба 491 г. // МАР. – СПб., 1891. – №6.

Месяца марта в седьмой день Житие святых отец епископ Василея и Капитона мучившемся в

Херсоне // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. Москва, 1911. – Вып.2.

Отчет за 1901 год // Архив НЗХТ. – Д.№10.

Ранневизантийские сакральные постройки Херсонеса Таврического / Под ред. А.Б. Бернацки, Е.Ю. Кленыной, С.Г. Рьжова. – Poznan, 2004.

Раскопки в Таврической губернии 1) в Херсонесе // ОАК за 1891 год. – СПб., 1893.

Сазанов А.В. Амфорный комплекс первой четверти VII в. н.э. из северо-восточного района Херсонеса // МАИЭТ. – 1991. – Вып.2.

Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – Ч.2. Харьков, 2005.

Сорочан С.Б. О храме Созонта, «доме св. Леонтия» и мартирии св. Василия в раннесредневековом Херсоне // АДСВ. – 2003. – Вып.34.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2000.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Херсонес – Херсон – Корсунь. Киев, 2003.

Суров Е.Г. К истории северозападного района Херсонеса Таврического // АДСВ. – 1965. – Вып.3.

Уваров А.С. Христианская символика. Ч.1. Символика древнехристианского периода. Москва, 1908.

Фирсов Л.В. Ориентировка средневековых храмов Херсонеса Таврического. 1973 г. // Архив НЗХТ. – Д. № 868.

Сорочан С.Б.*, **Крупа Т.Н.****, **Сазанов А.В.****, **Иванов А.В.*****

*Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина

**Московский гос. университет им. М.В. Ломоносова

***Национальный заповедник «Херсонес Таврический»

Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2005 г.

Сорочан С.Б., Крупа Т.М., Сазанов А.В., Иванов О.В. Про археологічні дослідження й консерваційно-реставраційні роботи на території «цитаделі» Херсонеса в 2005 р. Надається попередня інформація про результати розкопок в «цитаделі» Херсонеса, отриманих у ході робіт експедиції Харківського національного університету. Найбільш значною знахідкою явилось відкриття громадського будинку VII – IX ст., який може бути інтерпретований як ранньовізантійський преторій.

Sorochan S.B., Krupa T.N., Sazanov A.V., Ivanov O.V. About the archaeological researches and lay up restoration works on territory of «citadel» of Chersonesos in 2005. In a sketch contain the preliminary information on results of excavation in «citadel» of Chersonesos, which obtained during the works of Kharkov national university expedition. Most considerably find was opening a public building VII – IX centuries., which can be interpreted as early byzantine praetoria.

С 7 июля по 7 августа 2005 г. на территории «цитадели» Херсонеса Таврического в юго-восточном углу городища работала объединенная экспедиция Харьковского национального университета (д. и. н., профессор С.Б. Сорочан; научный сотрудник Музея археологии и этнографии Слободской Украины (МАЭСУ) ХНУ Т.Н. Крупа) и Национального заповедника «Херсонес Таврический» (младший научный сотрудник Т.В. Дюженко; научные сотрудники С.Н. Сухинина, И.В. Иванов; последним были выполнены обмеры и чертежи). В работе экспедиции принимал участие доктор исторических наук, профессор кафедры истории средних веков МГУ А.В. Сазанов, который вел камеральную обработку материалов. Консервацией строительных

остатков занимался харьковский скульптор С.И. Ястребов. Руководил экспедицией доктор исторических наук, профессор С.Б. Сорочан.

Работы проводились силами харьковского отряда, учащихся Межшкольного историко-археологического объединения «Клио» г.Москвы (руководитель – А.Д. Нестеров), Специализированной художественной школы № 1188 г.Москвы; школьников Аничкова дворца (Санкт-Петербург) (руководитель – Н.В. Алексеева); отряда школьников лицея «Профессионал» (г. Харьков) и отряда археологов Клуба Исторических Путешествий Школы искусств Киевского района г. Харькова (руководитель – А.В. Фомин).

Кроме того, на базе экспедиции проходили археологические и производственные практики:

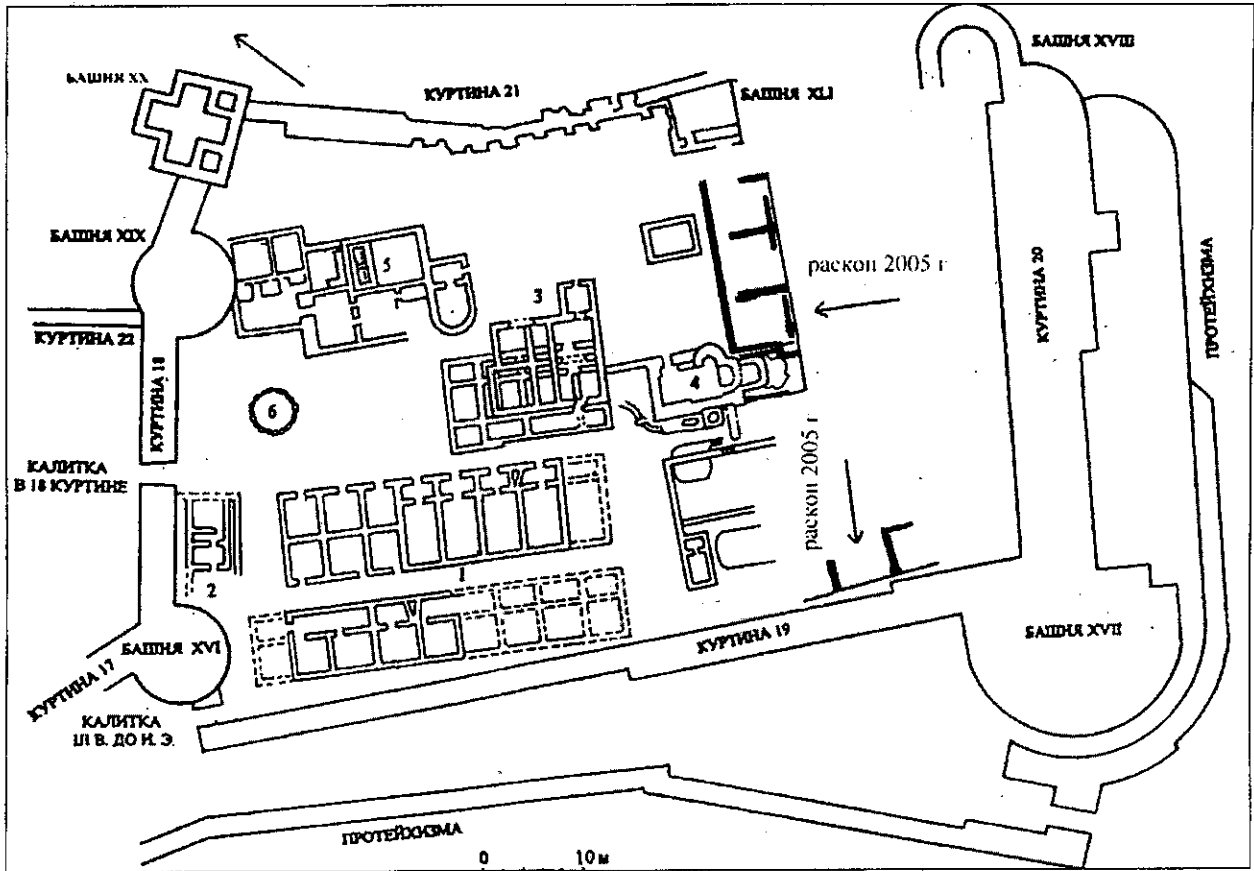

Рис. 1. Ситуационный план раскопок цитадели Херсонеса 2005 г.

· Уральского государственного университета (Россия, руководитель доц. Л.Г. Омелькова);

· Ярославского государственного педагогического университета (Россия, руководитель к.и.н. П.А. Аграфонов);

· Московского колледжа архитектуры и строительства (руководитель – И.А. Межова),

· Харьковского государственного технического университета строительства и архитектуры.

Археологические раскопки. На территории «цитадели» Херсонеса Таврического (на участке «к востоку от угла стен 115 и 118») в ходе археологических исследований 2003 – 2004 г. были обнаружены строительные остатки здания, предварительно интерпретируемого как позднесредневековая усадьба.

В текущем полевом сезоне были продолжены исследования этого участка вдоль стены 115 на площади около 160 м² (размеры участка – 7,60×21,0 м).

Кроме того была сделана новая «прирезка» (на восток вдоль куртины 19) площадью 90 м² (размеры – 18,0×5,0 м) (рис.5). Таким образом, общая площадь исследуемых участков составила 250 м² (рис.1).

Наиболее примечательным оказалось открытие северной части большого здания на участке вдоль стены 115. К настоящему моменту рас-

копаны три крупных помещения, следующие анфиладно по линии запад – восток. Общие размеры открытого здания – 18,0×6,60 м, площадь – 118,8 м² (рис.2).

В результате проведенных работ на этом объекте были прослежены два отчетливых строительных периода.

Здание первого строительного периода ограничивается стенами: 127 – 125а – 115 – 118 – 131а – 135 а.

Помещение 1 (площадь: около 31 м²). Заполнение: серый рыхлый суглинок с примесью мелких камней и керамики.

Ограничено стенами следующих размеров (длина – ширина – сохранившаяся высота):

– стена 118: 6,60 – 1,10 – 0,35 м

– стена 127: 4,60 – 0,85 – 0,9 м

– стена 125а: 4,66 – 0,87 (0,90) – 0,20 (местами до 0,50) м

– стена 115: 4,60 – 0,9 – 0,10 м.

Помещение 2 (площадь: около 22 м²). Заполнение: серый рыхлый суглинок с примесью мелких и средних камней и керамики. У стыка стен 125 – 127 прослежена линза цемьянки. У стены 115 с внутренней стороны отмечено наличие линзы светло-серого суглинка.

Помещение ограничено стенами следующих размеров (длина – ширина – высота):

Рис. 2. Вид участка «к востоку от угла стен 115 и 118» с запада

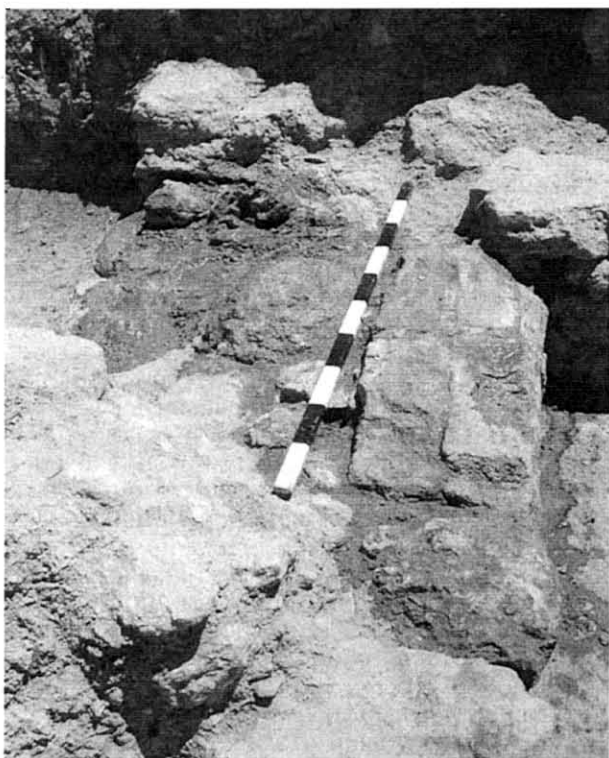

Рис. 3. Стена 1356 со следами кладки *opus mixtum*

- стена 127: 4,77 – 0,85 – 0,20 (до 0,35) м
- стена 125а: 4,66 – 0,87 (0,90) – 0,20 (до 0,50) м
- стена 131а: 4,48 – 0,87 – 0,32 м
- стена 115: 4,70 – 0,92 – 0,16 м.

Помещение 3 (площадь около 23 м²). Заполнение: серый рыхлый суглинок с примесью мелких камней и керамики.

Помещение ограничено стенами следующих размеров (длина – ширина – высота):

- стена 127: 4,66 – 0,84 – 0,25 (до 0,32) м
- стена 131а: 4,48 – 0,87 – 0,32 м
- стена 135а: 4,54 – 0,87 – 0,18 (до 0,51) м
- стена 115: 4,50 – 0,98 – 0,10 (до 0,50) м.

Кладка двухпанцирная, из подтесанного камня на земляном растворе.

Здание второго строительного периода ограничивается стенами: 127а – 1256 – 115 – 118 – 1316 – 1356. Большинство из них имеют несколько большую толщину, чем поставленные на них стены первого (верхнего) строительного периода. Кладка двухпанцирная, сложена из подтесанных камней на известково-цемянковом растворе.

Помещение 1а (площадь: около 31 м²). Заполнение: серый рыхлый суглинок с примесью мелких камней и керамики.

Помещение ограничено стенами следующих размеров (длина – ширина – сохранившаяся высота):

- стена 127а: 4,60 – 1,0 – 0,45 (местами до 0,35) м
- стена 1256: 4,55 – 1,05 (0,97) – 0,20 (до 0,35) м
- стена 118: 6,60 – 1,10 – 0,35 м
- стена 115: 4,60 – 0,95 – 0,15 м.

Помещение 2а (площадь около 22 м²). Заполнение: серый рыхлый суглинок с примесью мелких и средних камней и керамики. У стыка стен 125 – 127 проступает выразительная линза цемянки, тогда как с внутренней стороны стены 115 прослеживается линза светло-серого суглинка.

Помещение ограничивают стены размерами (длина – ширина – высота):

- стена 127а: 4,77 – 1,0 – 0,45 (до 0,50) м
- стена 1256: 4,55 – 1,05 (0,97) – 0,20 (до 0,35) м
- стена 115: 4,70 – 0,95 – 0,47 м
- стена 1316: 4,48 – 0,93 – 0,28 (до 0,37) м.

Помещение 3а (площадь около 23 м²). Заполнение: серый рыхлый суглинок с примесью мелких камней и керамики.

Помещение ограничивают стены размерами (длина – ширина – высота):

- стена 127а: 4,66 – 0,97 – 0,40 (до 0,50) м
- стена 1316: 4,48 – 0,93 – 0,28 (до 0,37) м
- стена 115: 4,96 – 0,97 – 0,40 м
- стена 1356: 4,54 – 1,08 – 0,26 (до 0,42) м.

Следует особо отметить, что стена выполнена в технике *opus mixtum* (рис. 3). Размеры сохранившегося участка кладки: 0,70×0,30 м. Размеры сохранившейся плинфы в кладке:

- 0,31×0,13 м,
- 0,31×0,145 м,
- 0,28 (сохранившаяся часть)×0,12 м,
- 0,29×0,12 м.

Толщина плинф колеблется от 0,033 до 0,035 м. Верхний слой цемянки над уцелев-

шей плінфой был сбит полностью, вероятно, кладка *opus mixtum* была срублена и в других местах при постройке здания первого (верхнего) строительного периода (рис. 4). Обнаружен небольшой фрагмент цемянки с внешней стороны стены. Его размеры: 0,16 – 0,10 – 0,038 м, толщина слоя цемянки – 0,04 м. Следовательно, он немного превосходил толщину плінфы, что может служить указанием на юстинианову пору строительства или на время близкое к этой поре.

У северной оконечности здания (к востоку от него), на расстоянии 2 м проходит стена 137 (размеры: 3,70 – 1,70 (1,54) – 0,12 (до 0,30) м), сложенная из подтесанных и бутовых камней на земляном растворе. Она не входит в комплекс обнаруженной постройки, относится к более позднему времени и нуждается в исследовании.

На участке вдоль 19 куртины, против боевой сводчатой калитки было открыто небольшое пристенное помещение, образуемое стенами 139 – 140, сложенных из мелкого бутового камня на земляном растворе. Отдельно от помещения, на расстоянии около 5 м к северу от боевой калитки обнаружены стены 138 – 138а, также сложенные из бутового камня на земляном растворе. Размеры стен (длина – ширина – высота):

- стена 138: 1,41 – 0,80 (0,96) – 0,60 м
- стена 138 а: 2,77 – 0,90 – 0,20 (до 0,40) м
- стена 139: 1,50 – 0,67 – 0,12 м
- стена 140: 1,88 – 0,70 – 0,22 м.

Среди обнаруженного массового вещественного материала можно выделить: архитектурные детали вторичного использования (рис. 5), крупные камни-обкатыши, видимо, для камнеточных машин, пробный камень ювелира (Пом. 2 – 2а), большое количество обломков плінфы и цемянки, а также разнообразного керамического материала, датируемого VII – IX вв.

Обобщая полученные данные, можно заключить, что в результате работ сезона 2005 г. было открыто ранневизантийское здание, которое пережило два строительных периода. Постро-

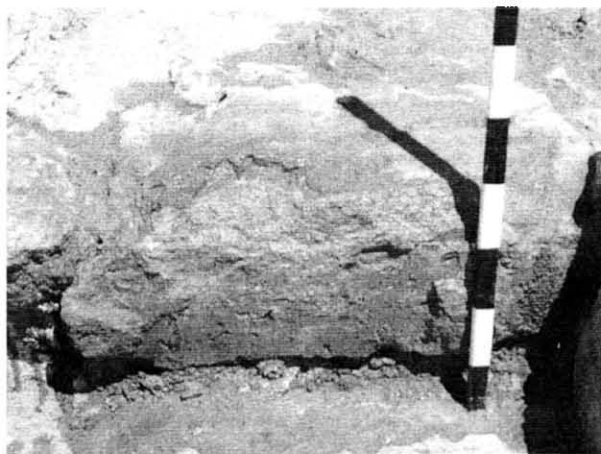

Рис. 4. Кладка *opus mixtum*

енное в технике *opus mixtum*, оно дожило до первой трети – первой половины IX в., когда погибло в результате сильного пожара. Его следы в виде темной гари, серого пепла мощным слоем прослеживаются во всех трех помещениях, особенно в центральном. Около середины IX в. здание было перестроено по плану предыдущего. При этом были снесены стены, уничтожена кладка *opus mixtum* (ее остатки представлены в массовом количестве в качестве подсыпки в раскопанных помещениях), а поверх возведены новые стены, местами более узкие, чем предыдущие. В таком отстроенном виде здание доживает до последней четверти IX в., после чего в свою очередь было разрушено, а место, на котором оно находилось, сnivelировано под площадь ввиду начавшегося напротив, на расстоянии 13,2 м, к северу, строительства монументального архитектурного комплекса византийского фемного претория X – XI вв. Тогда же было сnivelировано и здание раннесредневековой бани, с запада примыкавшей к углу открытого в 2005 г. здания.

Судя по кладке *opus mixtum* и строгой, правильной планировке помещений, тянувшихся

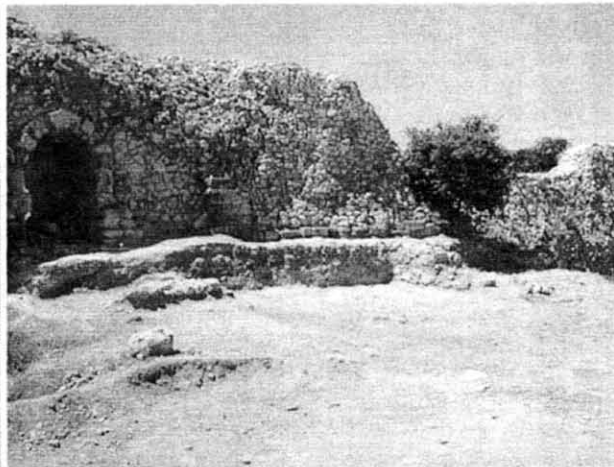

Рис. 5. Участок «к востоку вдоль куртины 19»: на момент начала и окончания раскопок 2005 г.

размеренной анфиладой, здание явно носило общественный, административный характер. Ровный ряд почти квадратных в плане, просторных помещений очень близок к таким же двум рядам помещений позже возведенного здания фемного претория, что позволяет высказать предположение об их аналогичном назначении. Если это так, тогда мы имеем дело со следами первого по времени претория, воздвигнутого почти по центру «цитадели» и погибшего в пожаре в первой трети или первой половине IX в., после чего на снивелированном фундаменте его стен был возведен новый аналогичный преторий, который отличался от предшествующего лишь меньшей толщиной стен, сложенных уже не на извести, а на земляном растворе, и просуществовал сравнительно недолго, до последней трети – конца IX в., когда здание было разобрано, а место снивелировано под площадку рядом с начавшим возводиться монументальным архитектурным комплексом фемного претория конца IX – XI вв. (подр. см.: Сорочан 2004, 108 – 121, рис.1 – 4). Следовательно, мы имеем дело с преемственностью строительства в «цитадели», строительства, наполненного одним смыслом, ибо здание раннего претория тоже, скорее всего, служило для размещения местных правящих и судебных властей, как это следует из конституции Льва I префекту претория Константину, вероятно, от 471 г., которое было включено в Кодекс Юстиниана (I. 40. 15). Из постановления следовало, что если община, то есть полис, располагал священным дворцом или преторием (*sacra palatia vel praetoria*), тогда управление, судьи обязаны были занимать для обитания не покинутые дома частных лиц, а «... всеми способами заселяют (*inhabitare*) священнейшие дворцы или претории, так как эта необходимость побуждается (потребностью) предусматривать их восстановление». При этом преторий предназначался для «...долженствующих быть полученными (от налогоплательщиков) и сохраненными продуктов (*speciebus*) вместо хранилищ, или для дела иной необходимости» (Законодательные памятники... 2004, 418). Под этой необходимостью применительно к Херсону могло подразумеваться размещение претория (*prakteion*) управления (*bikaratos*) местных баллистариев (*ton ballistairon*), правителей и судей (*iudex, iudicans*), а также имперских офицеров, к каковым относились комит, а позже дукс – военный наместник, наделенный гражданскими полномочиями, своеобразный военно-гражданский «губернатор» области, засвидетельствованные эпиграфическими и сфрагистическими памятниками ранневизантийской Таврики (ср.: С.Ж. I.49.1; Латышев 1906, 121 – 123, №7; Соломоник 1986, №4; Латышев 1896, 107, №99; Херсонес... 2004, 520 – 538; Сорочан 2005, 176 – 188, 618 – 624, рис.29). Он обладал высшей юридической властью в отношении солдат (Dig.

49. 1), военной властью на территории Таврики, применял по отношению к местному населению какие-то фискальные и связанные с налогообложением судебные функции, оказывал то или иное влияние на процедуру налогообложения, сбора налогов и выполнения повинностей (С.Ж. I. 45.2; 10.23.3; 12.54.4), взимал недоимки (С.Ж. I.11.1; 6.30.40), контролировал финансовую деятельность курий (С.Ж. 10.32.62; 10.34.3), назначал управляющих – «простатевонтов» в крымские кастра, следил за чеканкой монет, за церковным управлением, организовывал общественные торжества, заботился о поддержании общественных дорог, строительстве, в том числе фортификационном, о мире и спокойствии на вверенной административно-территориальной единице (С.Ж. I.5.8; 9.39.2). Судьи, разместившиеся в претории, обязаны были судить по законам империи, консультировать население по юридическим вопросам (С. Ж. I.16.12), доводить до подданных смысл новых законодательных актов (Nov. Marc. 2. 7) (Законодательные памятники... 2004, 510 – 513). Для отправления всех этих многообразных дел могло служить административное здание по центру «цитадели», пережившее два строительных периода и эпоху «темных веков», когда оно находилось в ведении, вероятно, архонтата, его оффикия, а затем в 40-е г. IX в., до постройки нового комплекса претория, приняло фемные власти, секрет стратига, первым из которых, если верить византийским источникам, был протоспафарий Петрона Каматир. В этом случае объект, обнаруженный в «цитадели» в 2005 г., является уникальным по своей значимости.

Консервационно-реставрационные мероприятия. Экспедиция проводила регулярные, плановые консервационно-реставрационные мероприятия, сосредоточенные в этом сезоне на так называемом «доме командира» (помещение XVII). Работа велась в соответствии с программой консервации, утвержденной научным совещанием Национального заповедника «Херсонес Таврический» (протокол № 12 от 24 июля 1998 г.).

К моменту начала консервации, стены «дома командира», сложенные из подтесанного и бутового камня на земляном растворе, каменная лестница (рис.6), ведущая на второй этаж, подверглись сильному разрушению, местами оползли. В процессе строительной консервации в технике анастилоза были применены консервационные рецептуры (с применением инфильтрации оригинальных кладок препаратом против сорной растительности «Раундап» и известковой водой и последующей их консервацией раствором цемента М-400, концентрация 1:3:6 или концентрация 1:2:8 – цемент: известь: песок). Задачей последних была защита архитектурно-археологических объектов от дальнейшего разрушения.

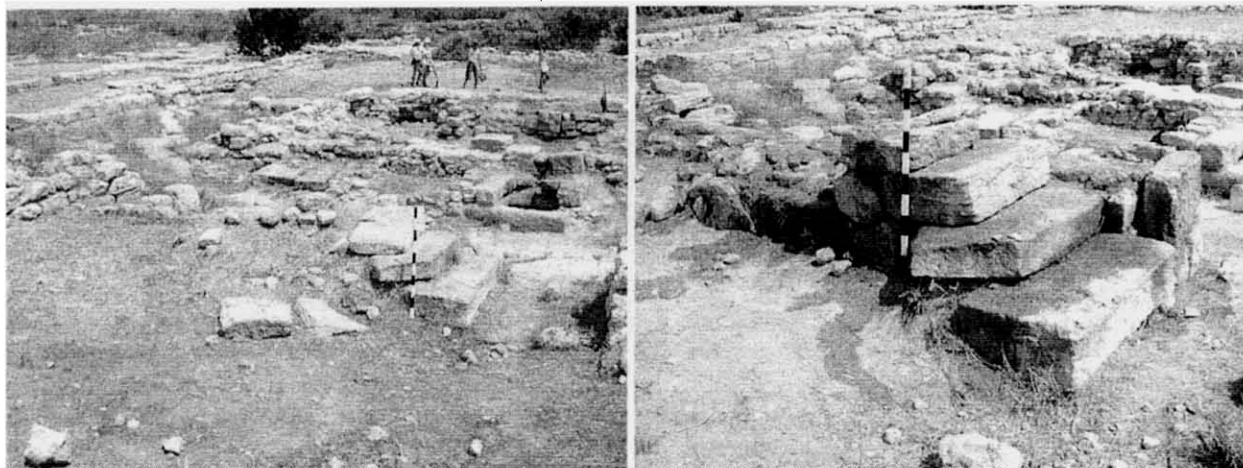

Рис. 6. «Дом командира», каменная лестница: вид до и после консервации

В результате проведенных реставрационно-консервационных работ был восстановлен экспозиционный вид восточной стены помещения XVII.

Другим объектом, подвергшимся незапланированной консервации, был склеп, расположенный у Западной базилики, под часовней №12 (так называемый склеп Св. Василия) (подр. см.: Сорочан 2005, 841 – 846, рис. 266 – 271). Экспедиция последнее время вела наблюдения за состоянием уникального склепа со сводом из плинфы. В этом году были установлены значительные, достигшие почти центра камеры обрушения свода склепа, наличие огромного количества бытового мусора (памятник находится возле туристической дорожки). Исходя из этого, согласовав свои действия с руководством реставрационного совета Национального заповедника «Херсонес Таврический», экспедиция произвела засыпку склепа грунтом, взятым из соседнего отвала, оставленного Е.Г. Суровым в 1958 – 1963 гг. Консервация сопровождалась прокладкой специальной тканью, которой были закрыты перед засыпкой стены погребальной камеры. Зачистка мусора, сорной растительности и другие охранные мероприятия были произведены также по соседству с гробничной часовней №12, на месте крестовидного мавзолея около Западной базилики. При этом был заложен вход в склеп под мавзолеем, дабы приостановить превращение памятника в мусорную свалку.

Проведены наблюдения за состоянием консервационных кладок Большого общественного здания (византийского фемного претория) и примыкающей к нему гарнизонной базилики X – XI вв. с баптистерием, раннесредневековых терм, позднесредневекового склепа в «цитадели». Соответствующие работы над ними ве-

лись в 1998, 2000, 2002 – 2004 гг. В результате визуальных наблюдений, морфологических исследований было установлено, что, несмотря на воздействия агрессивной природной среды и особенно разрушительного антропогенного фактора, большинство кладок, где применялись оба вида консервационных рецептов, имеют положительную сохранность. Видимых разрушений консервационных слоев кладок, по истечению календарного года от предыдущих наших наблюдений, не обнаружено, что позволяет сделать заключение об их высокой степени надежности, а значит, и о состоятельности используемой технологии.

Литература

Законодательные памятники административной и финансовой политики ранней Византии. Ч.1: Период 364 – 491 гг. / Пер., коммент. и прим. В.В. Серова. Барнаул, 2004.

Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из южной России. СПб., 1896.

Латышев В.В. Эпиграфические новости из южной России (Находки 1905 г.) // ИАК. – 1906. – Вып.18.

Соломоник Э.И. Несколько новых греческих надписей средневекового Крыма // ВВ. – 1896. – Т.47.

Сорочан С.Б. Об архитектурном комплексе фемного претория в византийском Херсоне // АДСВ. – 2004. – Вып.35.

Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры (вторая половина VI – первая половина X вв.). Харьков, 2005. – Ч.1 – 2.

Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры, Харьков, 2004.

Степанчук В.Н.

Институт археологии НАН Украины

Спасательные работы 2005 г. на среднепалеолитической стоянке Заскальная VI (Колосовская), Крым

Степанчук В.М. Рятувальні роботи 2005 р. на середньопалеолітичній стоянці Заскальна VI (Колосовська), Крим. Інформація містить короткий звіт про рятувальні роботи 2005 року на відомій середньопалеолітичній стоянці у Східному Криму. Оскільки останні широкомасштабні роботи проводилися тут у 1985 р., захисні конструкції були зруйновані природними чинниками і культурні шари почали плюндруватися «любителями древніх сувенірів». Старанна переборка грабіжницьких відвалів передувала зведенню спеціальної кам'яно-цементної захисної конструкції.

Stepanchuk V.N. Rescue works of the year 2005 on the Middle Palaeolithic site of Zaskalnaya VI (Kolosovskaya), Crimea. Communication represents brief report on 2005 rescue campaign at the known East Crimean MP multilayered site. Since the last broad-scale excavations were conducted here in 1985, defense constructions were destroyed by natural agents and culture-bearing sediments were started to be plundered by «hunters for ancient souvenirs». Careful sorting of robber barrow was conducted prior to erection of special stone-cemented defense construction.

Рис. 1. Белогорский р-н, Крым. Стрелкой показано расположение ур. Красная Балка, в которой локализована стоянка Заскальная VI (Колосовская)

Заскальная VI (Колосовская) – одна из важнейших среднепалеолитических стоянок Восточного Крыма, связанная со скальным убежищем во 2й гряде Крымских гор (рис. 1). Стоянка была обнаружена и с небольшими перерывами интенсивно исследовалась Ю.Г. Колосовым с момента открытия в 1969 г. до 1985 г. Доставила ценные собрания каменных изделий, фауны, антропологических остатков. Защитные конструкции, сооруженные в конце 80-х гг. в течение последних 20 лет были уничтожены, отчасти вследствие действия природных факторов, отчасти из-за деятельности «любителей древностей». К весне 2005 г. значительный объем отложений, включавших остатки II, III, и IIIa культурных слоев оказался уничтоженными на участке, перекрытом плитами обвалного козырька. Главной целью спасательных работ 2005 г. являлось возобновление защитной конструкции, а также разборка грабительского отвала. Научной целью работ 2005 г. был поиск

хорошо сохранившихся участков с верхним (I) культурным слоем. Настоящее сообщение содержит краткий отчет об охранно-спасательных работах на стоянке.

Охранно-спасательные работы на стоянке были проведены 6-26 апреля 2005 г. В работах принимали участие С.Н. Рыжов (Киевский национальный университет им. Т.Г. Шевченко, кафедра археологии и музееведения), И.В. Сапожников, О.П. Журавлев (Институт археологии НАНУ), Ж.Н. Матвишина (Институт географии НАНУ), К.М. Бондарь (Киевский национальный университет им. Т.Г. Шевченко, кафедра геофизики), группа магистров-археологов Киевского национального университета им. Т.Г. Шевченко.

Основная цель спасательных работ – предпринять все возможное, чтобы предотвратить дальнейшее разграбление стоянки. К моменту начала работ 2005 г. «любителями древностей» были нарушены отложения, содержащие II, III и, возможно, IIIa слои на площади не менее 5 м². Под основными обвальными блоками, лежащими на втором культурном слое была вырыта ниша с размерами примерно 3,5×1,2 м (рис. 2). Спасательные работы были начаты с переборки грабительского отвала, накопившегося перед нишей и усеянного кремнем и обломками костей. При его разборке использовались ножи и сита с ячейкой в 2 мм. Обнаруженный материал был зашифрован как происходящий из грабительского отвала, слои II и III. Была разобрана лишь верхняя часть (площадь до 2,5 м² при мощности до 40-50 см) отложений грабительского отвала. Грабительский отвал не был перебран полностью по нескольким причинам: в связи с недостатком времени, из-за необходимости сооружения защитной стенки, из-за нежелания объемными вскрышными работами привлекать внимание любителей древностей к этому отвалу, все еще содержащему большое число разнообразных находок.

На полу самой грабительской ниши, уходящей под обвальную плиту, также имелось

Рис.2. Заскальня VI (Колосовская). Весна 2005 г. Вид на грабительский раскоп под известняковыми плитами рухнувшего скального козырька навеса перед началом спасательных работ

некоторое количество рыхлого рушенного материала с кремнями и фауной. Этот грабительский отвал также был перебран и просеян, но не на всю толщу, а лишь в верхней части, с целью не нарушить культурно-содержащий слой, не затронутый деятельностью грабителей. Нижнюю часть рыхлого грабительского отвала в нише более оправдано исследовать после удаления рухнувшего известняковых плит. Материал шифровался как вероятно принадлежащий III и IIIa слою (шифр граб.отвал в нише, сл. III, IIIa). После окончания переборки верхней части рыхлых отложений в грабительской нише под обвальной плитой и верхней части отвала перед нишей, были предприняты следующие действия для консервации отложений. Пол грабительской ниши под плитой был покрыт плотной пленкой, тыловая стенка ниши была заложена известняковыми обломками на цементном растворе, вся полость ниши забутована обломками известняка и землей, взятой из перебранного грабительского отвала. Внешняя часть ниши была забутована

Супруненко О.Б.

Державне підприємство «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Дослідження по вул. Генерала Жадова у Кременчуці

Супруненко А.Б. Исследования по ул. Генерала Жадова в Кременчуге. В публикации представлены материалы охранных исследований небольшого участка под строительство в историческом ареале г. Кременчуг Полтавской обл., на левом берегу р. Днепр. В ходе работ выявлены остатки жилища древнерусского времени второй половины XII – начала XIII вв., уничтоженного вследствие, видимо, одного из первых монголо-татарских набегов.

Suprunenko O.B. Researches on the General Zhadov Street in Kremenchug. Materials of the preservation researches of the small site under future construction in the Kremenchug (the left coast of Dnepr River, Poltava region) historical area are submitted. During works the rests of dwelling of the Ancient Russian Age (the second half XII – the beginnings of the XIII centuries) were revealed. The dwellings have been destroyed probably in the course of one of the first Mongol-Tartar incursion.

У травні 2006 р. Полтавською археологічною експедицією ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проведені дослідження ділянки культурних нашарувань в історичному центрі М.Кременчук Полтавської обл., по вул. Генерала Жадова, № 1в, призначеної під будівництво адміністративно-житлового комплексу поліп-

и и зацементирована известняковыми блоками и обломками, полностью перекрыта стенкой из известняковых блоков и обломков на цементной основе, затем присыпана землей, скрепленной ветками деревьев и кустарников. Всего в грабительском отвале обнаружено 3404 кремней, предположительно относящихся к слоям II и III, а также 7283 фаунистические находки. К слоям III, IIIa условно отнесено 652 кремня и 2012 обломков костей и зубов различных животных. Каменные изделия содержат обычный для стоянки набор двусторонних орудий, включая ножи с площадкой, остроконечники, скребла и др. орудия. Следует подчеркнуть почти полное отсутствие целых орудий; в коллекции 2005 г. они представлены в основном фрагментами. Очевидно, что находки были тщательно отсортированы «любителями древностей» и все выразительные артефакты были похищены. Более полно, как кажется, сохранились фаунистические остатки. Среди фрагментов кости имеется значительное число ретушеров. По данным О.П. Журавлева представлены остатки мамонта, сайги, кабана, лошади, оленей и др. видов. Следует отметить наличие 2-й фаланги кабана в материалах предположительно относящихся к III или II слою, поскольку ранее, согласно опубликованным данным, в этих слоях остатки кабана известны не были. Особый интерес представляет находка фрагмента плечевой кости ребенка в верхней части рыхлых отложений на кв 28Г, предположительно относящихся к IIIa или III слою. По степени сохранности остатки человека не отличаются от палеонтологических остатков. Согласно предварительному определению Л.В. Литвиновой (отдел антропологии ИА НАНУ), фрагмент плечевой кости принадлежит младенцу 6-8-месячного возраста.

шеного планування. Роботи включали елементи розкопок та археологічного нагляду за спорудженням котловану будинку й охопили площу близько 350 м², зайняту житловою забудовою, трусами прокладання комунікацій, колодязями каналізації та водогону, підсіпками ґрунту тощо. Певне уявлення про історію досліджень старожитностей міста та географо-геологічні

характеристики цієї ділянки першої тераси лівого берега р. Дніпро, збережені пам'ятки, можна отримати, ознайомившись з нещодавно виданою роботою про археологічні об'єкти Кременчука та околиць (Супруненко, Кулатова, Мироненко та ін., 2004, 12-43, 109-154).

Ділянка майбутнього котловану розміщувалася на розі вул. Генерала Жадова та Поштового пров., південно-східніше Придніпровського парку. З південного сходу до неї примикав зведений у 2005 р. чотириповерховий житловий будинок за № 1а, із заходу – господарські будівлі Залізничної лікарні Кременчука, в т.ч. котельня, напіврозібрані корпуси гаражів, зведених на місці конюшень XIX ст. На час початку робіт будівельниками вже був споруджений котлован першої черги будинку № 1б, розміром 16×20 м, що являв собою прямокутний периметр із траншей, шириною 2,8 м та глибиною – до материкового білого піску – 2,4 м, відкопаний екскаватором. Суцільне зняття ґрунту у котловані не проводилося і не передбачалося проектом будівництва.

Попередній огляд траншей виявив стратиграфічну ситуацію, типову для більшості південних придніпровських міст. Перші 1,0-1,2 м відкладень складала шари будівельного сміття, численних перебудов та наливів повеней Дніпра останніх двох з половиною століть української історії, перебиті численними перекопами XIX-XX ст., фундаментами житлових чи господарських споруд, комунікаціями та вигрібними ямами. Нижче за останніх, на ділянках без помітних пошкоджень, чітко виділявся, з глибини 1,3-1,4 м, шар похованого ґрунту, перекритий тонким прошарком горілої трави та вуглин. У шарі цього ґрунту – похованому горизонті потужністю 0,3-0,4 м, – траплялися невиразні уламки гончарного посуду XVII ст. Попередньо він міг пов'язуватися зі слідами погрому міста і фортеці реєстровими козаками війська гетьмана І. Брюховецького 1668 р. (Білоусько, Мокляк, 2003, 127-128), або ж обороною Кременчука від татар 1666 р., про що писав турецький мандрівник Евлія Челебі (Тимченко, 2005, 8-9).

Під цим шаром, з глибини 1,7-1,8 м, виділявся ще один прошарок, ідентичний першому, проте, менш потужний – 0,20-0,25 м, перекритий тоненькою смужкою наливного піску. Знахідок в цьому похованому ґрунті не було виявлено. Все це підстиалося жовтувато-білим материковим піском наливного заплавного останця, розташованого на північний схід від скелі «Реєстр» – осередку поселень давньоруського, польсько-го та козацького періодів історії міста.

Розміри обстежуваного археологічно котловану складала – 13-16×23-24 м. Він був орієнтований майже за широтною віссю і західним боком впирався в основу незначного підвищення на території подвір'я Залізничної лікарні, а, отже, міг зачепити збережені культурні наша-

рування. Вони були виявлені лише на кількох незначних ділянках, з-поміж яких вирізнялася одна не надто велика, вивчення якої дало змогу отримати чимало цікавих результатів.

Розкоп I був закладений на північно-західному куті спорудженого котловану будинку за № 1б, врізався з півдня до котловану будинку за № 1б. Форма підпрямокутна, обмежена з південного сходу обвалом стінки траншеї та рештками стінки існуючого котловану, зі сходу – траншеєю водопроводу, півночі – Перекопом і траншеєю та колодязем каналізації, а із заходу – існуючим фундаментом будинку та стінкою котловану, що впиралася у основу будівель колишніх конюшень та гаражу. Розмір – 2,2-3,4×3,5 м, площа – близько 9,2 м².

Розкоп розбитий над рештками котловану давньоруського житла, підквіт якого навіп (?) був перерізаний перекопом XX ст. та влаштованим тут фундаментом споруджуваного будинку (рис. 1). Рештки давньоруського житла виявлені з рівня -1,3 м від репера – цоколя гаража, з абсолютною відміткою висоти 70,05 м.

Зачистка перетину підквіта виявила збереженість близько половини основи житлової споруди, перекритої більше ніж метровим прошарком культурних нашарувань новітньої епохи. Отримано два профілі – перетин решток житла (АВ) та східної стінки розкопу (рис. 1), за першим з яких і надається опис стратиграфічної ситуації цієї передсхилової ділянки давнього піщаного пагорбу. Стратиграфічна ситуація в цілому співпадає із зафіксованою попередніми роботами 2004 р. дещо західніше від місця здійснення нагляду (Супруненко, Кулатова, Мироненко та ін. 2004, 141-144, рис. 91), і вказує на наявність чітко окреслених горілими прошарками культурних нашарувань доби козаччини та киево-руського часу, а також на сліди обжитості підвищення за епохи пізнього бронзового віку.

В плані стратиграфічних спостережень найбільш наочними є дані, зняті за перетином решток житлової споруди (профіль АВ) (рис. 1):

0-0,20 м – прошарок будівельного сміття новітнього походження;

0,20-0,55 м – шар чорнозему з будівельними рештками та керамікою другої половини XIX – XX ст.;

0,55-0,80 м – сіро-чорний супіщанистий шар вимостки дворища першої половини XIX ст., із характерною гончарною керамікою й уламками скла;

0,80-1,00 м – у виїмці в траншеї чи в заглибині – основа фундаменту житлового будинку початку XIX ст., з масивних, підправлених сколюванням, підпрямокутних брил сірого граніту-плитчака місцевого походження, підстелених підсипкою світлобілого піску (цілком ймовірно, що ці брили граніту взяті із розібраної вже на початок XVIII ст. стіни кам'яної цитаделі козацької фортеці, відомої за описами подій другої чверті – середини XVII ст.) (Тимченко, 2005, 7);

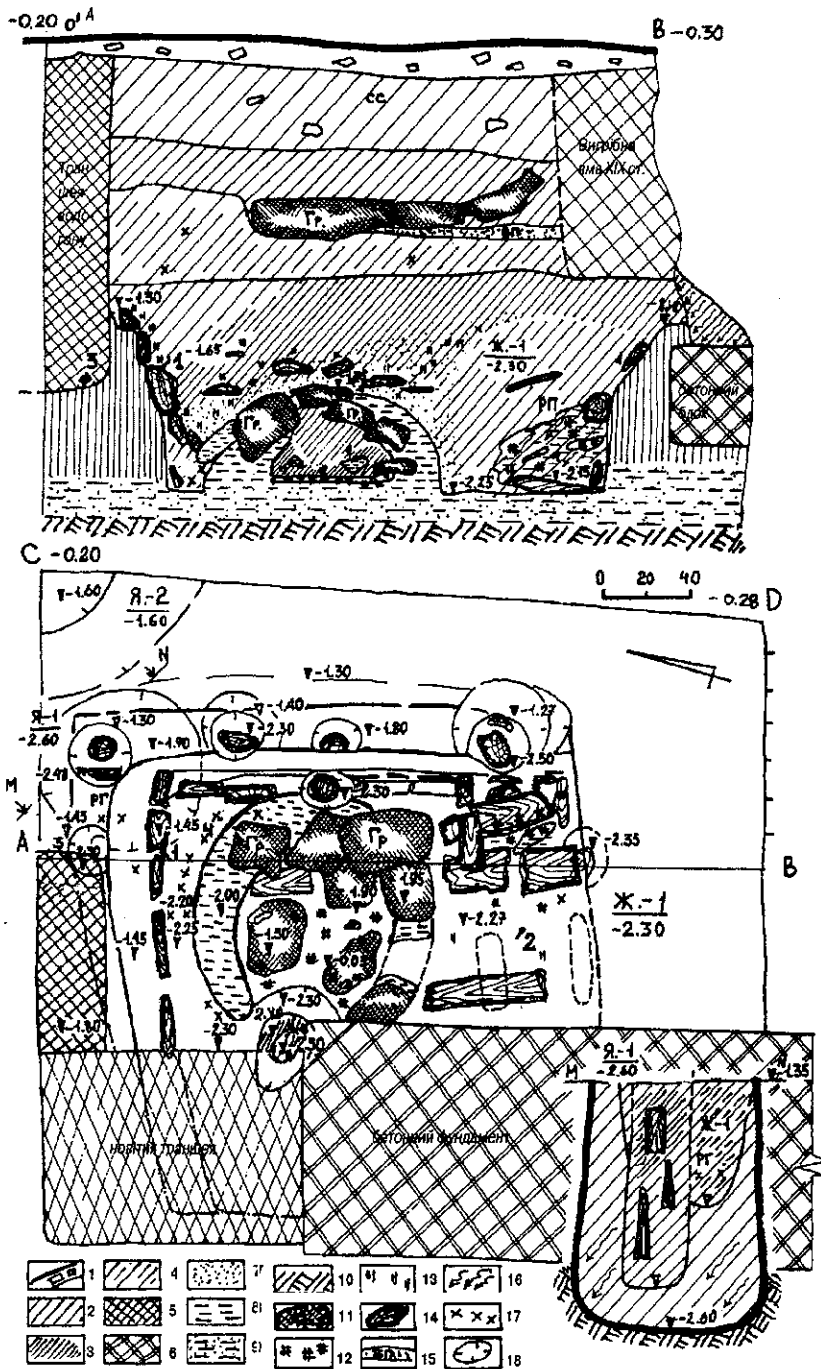

Рис. 1. Кременчук. Вул. Генерала Жадова, 1в. Розкоп І.
План, перетин давньоруського житла. 1 – наконечник стріли; 2 – свердло;
3 – пряжка (1-3 – залізо); 4 – розвал нижньої частини гончарного горщика;
х – уламки гончарного посуду кін. XII – поч. XIII ст.

Умовні позначення: 1 – поверхнєве будівельне сміття; 2 – чорноземно-супіщаний культурні нашарування; 3 – попіл, попелясте заповнення; 4 – супіщано-чорноземні нашарування; 5 – перекопи; 6 – бетон; 7 – пісок; 8 – глина; 9 – суглинистий пісок; 10 – материковий пісок; 11 – брили та шматки граніту; 12 – пічина, випалена обмазка; 13 – вуглини; 14 – обгоріле дерево; 15 – білий пісок; 16 – затьоки, змиви; 17 – уламки кераміки; 18 – стовпові ямки

0,80-0,85 – 1,25 м – сіро-попелястий шар будівельних решток і вимстки двору або вулиці кінця XVII – початку XVIII ст., з вуглинами та слідами від пожежі;

1,25-1,55 м – сіро-чорний супіщанисто-чорноземний культурний шар, зі вмістом подрібненої та окатаної гончарної кераміки кінця XII – першої третини XIII ст., перекритий вуглинами; саме з його рівня і був здійснений впуск котловану виявленого житла;

1,50-1,60 – 2,10 м – похований ґрунт – луговий супіщаний чорнозем, з переважанням піщаних включень;

з 2,00-2,10 м – світло-жовтий пісок-материк.

Найвизначнішим результатом влаштування розкопу І є виявлення решток давньоруського житла – безперечне свідчення археологічної фіксації залишків існування периферії селища другої половини-кінця XII – першої третини XIII ст. (рис. 1). Рештки котловану спаленого житла № 1 відкриті в розкопі майже посередині, обмежені перекопами, а із заходу – перебиті траншеєю та відрізком бетонowanego фундаменту.

Заповнення сіро-чорне супіщано-чорноземне у верхній частині, нижче – жовто-піщане, наливного характеру, в основі – збагачене шматками обмазки та пічини (рис. 1). У південно-східному кутку відзначений розвал суглинисто-піщинної маси та вугілля від однієї із печей (напевне, верхньої), що обвалилася до котловану підкліту. Розміри цього скупчення решток печі – 0,5×0,6 м, товщина від рівня дна котловану – 0,5 м (рис. 1, *pn*). У заповненні цього розвалу виявлене вінце невеликого гончарного горщика другої половини XII – початку XIII ст. (рис. 2, 2). Із заповнення котловану походить й коротке залізне свердло із провущиною для ручки (рис. 1, 2; рис. 3, 2), а також кілька обгорілих плах від влаштування підлоги верхньої частини житла, що лежали у меридіональному напрямку.

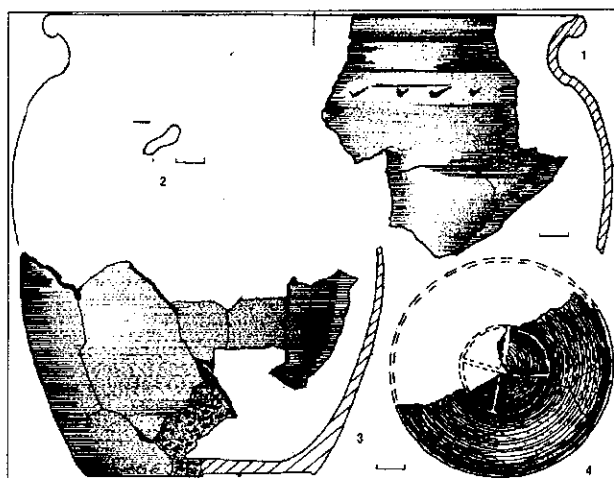

Рис. 2. Кременчук. Розкоп І. Житло № 1. Уламки гончарного посуду 2-ї пол. XII – початку XIII ст.

Збереглася половина котловану підкліта, прямокутної у плані форми, орієнтованого стінками за сторонами світу та довгою віссю в широтному напрямку (рис. 1). Форма котловану – прямокутна, розміри виявленої частини: ширина – 2,4 м, довжина – 2,6 м, вірогідно, розміри підкліту не перевищували – 2,4×2,8 м, площа – 6,7 м². Він впушений з рівня верхньої частини залягання давньоруського культурного шару – 1,3 м до глибини 2,30 м від репера (глибина від рівня впуску – 1,0 м). Верх цього котловану – дещо ширший, обвалений у нещільному супіщаному ґрунті, скоріше за все, закріплювалася одним-двома вінцями зрубу. Нижня частина – заглиблена, із вертикальними стінками, висотою 0,8 м, обшивалася товстими дошками, що зафіксовано у профілі перетину (рис. 1).

Майже всю східну частину підкліту займала глинобитна піч, розміром 1,4×1,6 м, ймовірно, обшита ззовні дошками. В основі вона була влаштована на материковому останці, висо-

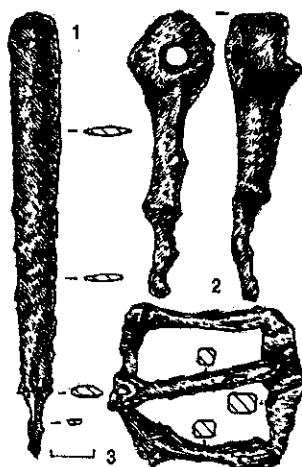

Рис. 3. Кременчук. Розкоп І. Житло № 1. Вироби із заліза (1-3).

тою 4-5 см, на якому із піщано-суглинкової суміші в один прийом виліплена круглої форми топкова камера, діаметром 1,2 м та висотою 0,55 м, напівкулястої у перетині форми, зі стінками товщиною 0,20-0,25 м (рис. 1). Камера мала випалений суглинковий черинь овальної у плані форми, розміром 0,78×1,00 м, орієнтований у напрямку захід-схід. Устя топкової камери влаштоване із заходу, його ширина 0,43-0,45 м (рис. 1).

Останець печі зберігся на висоту 0,30 м. Поверх він був перекрытий розвалом сплоснених із зовнішнього боку масивних шматків граніту-плитчака місцевого походження, розміром від 0,15×0,20 до 0,30×0,45 м і товщиною 0,10-0,15 м (всього 7 каменів), верхній із яких залягав на глибині 1,90 м від рівня репера. Перед устям влаштована невелика овальна за формою передпічна яма, глибиною 0,2 м від рівня долівки та розмірами 0,25×0,40 м.

Доштата, знищена пожежею, обшивка печі спиралася на стовпчики, сліди одного з яких, посередині східної стінки котловану, зафіксовані в ході розчистки (рис. 1). Його розміри становили: діаметр 0,12 м, діаметр ямки під опору – 0,15 м, глибина – 0,06 м.

Вздовж широтних коротших стінок котловану розміщувалися наймасивніші стовпові опори; значно тонші – оконтурювали котлован з північного і південного боків (рис. 1). В ямках від стовпів, діаметром від 0,16×0,22 до 0,30×0,30 м і глибиною 2,50-2,80 м від репера (1,20-1,50 м від рівня впуску), відзначені рештки дерев'яних стовпів, діаметром 0,08-0,20 м. Вхід до підкліту не зберігся. Вірогідно, він був влаштований із південно-західного чи південного боку.

У північно-східному кутку котловану, на рештках печі, виявлений розвал верхньої частини гончарного горщика другої половини XII – початку XIII ст., з діаметром вінця 21 см (рис. 2, 1). За піччю, у північно-східному кутку – розвал нижньої частини іншого гончарного горщика, з виразним рельєфним тавром, у вигляді кола, зі вписаним у нього прямим хрестом (рис. 2, 3-4). У рештках згорілої колоди зрубу вверху, на північній стінці котловану, на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні (рис. 1, 7; 3, 1), виявлений залізний черешковий, не досить розповсюджений у Подніпров'ї, наконечник стріли, з видовжено-завуженим лопаточкоподібним пером, з паралельними обосічними боками та скругленою ударною гранню, близький до типу В IX кочівницьких залізних наконечників стріл, за Г.О. Федоровим-Давидовим (Федоров-Давидов 1966, 26-27), чи типу 4, виду 38 або типу 66, за О.Ф.Медведєвим (Кирпичников, Медведєв 1985, 352, 354, табл. 140:3,17), занесених до Східної Європи під час монголо-татарського нашествия. Він стирчав у дереві і, певно, був свідченням наслідків нападу на селище ворогів та спричиненої ними пожежі, в результаті якої житло й було знищене. Існують підстави вбачати час цієї події належним до першої чверті XIII ст. та гіпотетично пов'язувати цей набіг із наслідками подій на Калці 1223 р. і походом Джебе у Середнє Подніпров'я.

Завершуючи опис решток житла № 1, відзначимо, що північно-східний кут його котловану перекрывав раніше існуючу яму 1 також давньоруського часу (рис. 1).

Яма 1 розміщувалася у північно-східній частині розкопу, під відповідним кутом підкліту, перебивалася стовповою ямкою від житла №1 та частиною його котловану. Зафіксована з рівня -1,35 м від репера, тобто впущена у культурний шар *давньоруського часу*. Форма – кругла, перетин – циліндричний, із розширенням до низу, в основі. Дно сплюснене, стінки майже вертикальні (рис. 1: перетин у правому нижньому кутку). Діаметр, на рівні виявлення, – 0,85 м, в основі – 1,00 м; глибина – 2,60 м від рівня репера, або 1,30 м від рівня впуску. Заповнення однорідне сіро-супіщане, в нижній частині – із затьоками та напливами. Знахідок не виявлено.

Яма 2, що на одну чверть потрапила до розкопу, край північно-східного його кута, можливо, мала радіус – 0,65 м. Виявлена з поверхні давньоруського шару, із рівня -1,30 м. Мала незначну глибину – близько 1,60 м від репера, тобто, 0,30 м від стародавньої денної поверхні. Заповнення щільне чорноземно-супіщане (рис. 2). Розглядається як конструктивний елемент будівництва, що з'явився під час влаштування *давньоруського житла № 1*.

У контексті наведених припущень варто нагадати й ще про одну знахідку. З перекопу траншеї каналізації, у північній його частині (глибина -1,80 м), на межі перекопу й культурного шару (рис. 1, 3), виявлена підквадратна залізна пряжка із тупим загостренням на кінці, без спеціальних засобів з'єднання рамки із ремнем, що охоплював її рамку в основі язичка, типу АІV, варіанту «б», за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, 43, 46, рис. 7:36). Рамка пряжки виконана із круглого у перетині залізного дроту, язичок – аналогічного, із незначним профілюванням. Спереду рамки добре зберігся ложок-упор для язичка (рис.3, 3). Розміри рамки – 4,0×4,3 см, довжина язичка – 4,1 см, перетин рамки – 0,38×0,51 см. Часом побутування таких деталей поясної гарнітури є саме *післямонгольська доба*, хоча свого поширення вони, вірогідно, вже набули й раніше, у середовищі конфедератів Русі перед монголо-татарською навалою.

Насамкінець, необхідно зазначити, що у розкопі ІІ, площею близько 100 м², виявлено кілька об'єктів другої половини – кінця ХVІІ ст., зокрема, залишки частини фортечної стіни із брил граніту, рештки рову, житла-напівземлянки та однієї з ям, а також залишки фундаменту будинку останньої чверті ХVІІІ ст. та пов'язаного з ним глибокого мурованого із цегли погребка. В заповненні входу цього льоху виявлено чавунний судовий якір, полишений там при зами-

ванні погребка повинно між кінцем 1770-х та серединою 1820-х рр. (рис.4).

Таким чином, проведені дослідження стали першою спробою археологічного нагляду за спорудженням будівельних об'єктів у Кременчуці. Вони засвідчили фрагментарну збереженість культурних нашарувань давньоруського часу, зокрема, другої половини ХІІ – початку ХІІІ ст., наявність на історичній міській території добре збережених шарів ХVІІ-ХVІІІ ст., поставили питання про ймовірну збереженість решток міських укріплень доби пізнього козацького середньовіччя, а також засвідчили, що *відлік історії міста має киево-руські часові реperi*. Здійснення подібних робіт має стати правилом при будівництві у наддніпрянському місті.

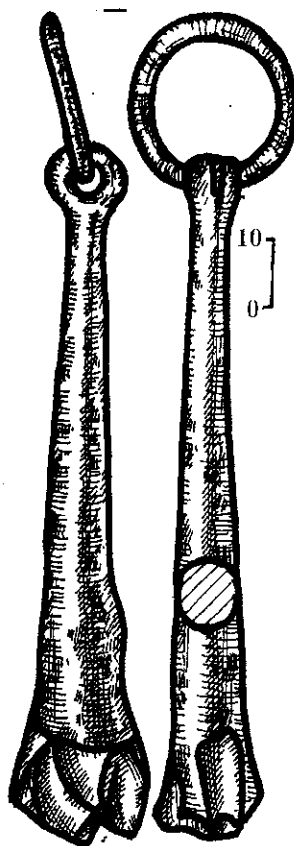

Рис. 4. Кременчук. Розкоп ІІ. Якір кін. ХVІІІ – поч. ХІХ. Чавун

Література

- Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини (друга половина ХVІ – друга половина ХVІІІ ст.): Підручник. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264, 4 с. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь: Город, замок, село / Археология СССР. – Москва: Наука, 1985. – С.298-363.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тімков О.В. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. – Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. – 160, 4 с.
- Тімченко В.М. Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини ХVІІ ст. – Полтава: Археологія, 2005. – 16 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва: Изд-во МГУ, 1966. – 275 с.

Супруненко О.Б.*, Гавриленко І.М.**, Кулатова І.М.***

* ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

** Полтавський національний технічний університет ім. Ю.В.Кондратюка

*** Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Розвідки на території будівництва металургійного комбінату «Ворскла-сталь» у пониззі Псла

У травні 2005 р. Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проведені обстеження території ділянки землевідводу для розгортання будівництва металургійного заводу ВАТ «Ворскла-сталь», на території Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. Ділянка, загальною площею 206 га, розташована між селами Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ: Солонці – з півночі, Дмитрівка – із заходу, Волошине – зі сходу та Колгоспна Гора – з півдня, за 1 км на північ від останнього.

Разом із цими роботами здійснене обстеження ряду навколишніх територій, що прилягали до зони розвідок із заходу, півдня і сходу, на загальній площі понад 300 га, де раніше вже були розпочаті суцільні археологічні обстеження (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2005).

Обстежена ділянка знаходилася на плато другої тераси лівого берега р. Псел. Це територія плато, що прилягає з північного сходу – півночі до третьої тераси лівого берега рр. Псел та Дніпро, позначеної більш-менш помітним підвищенням у 3–5 м, зі свого часу найвищою абсолютною позначкою на мису і дослідженому Ю.О. Шилімовим 1992 р. кургані «Цегельня» – в 80,1 м над рівнем моря. Панівні підвищення вершин краю третьої тераси здіймаються до абсолютних значень 70,1–71,6 м, підвищень у межах ділянки – коливаються між 66,1 і 68,2 м. Розміри ділянки під будівництво – 2,4 км у довжину (з північного сходу на південний захід) та 0,5–1,1 км у ширину (практично у широтному напрямку).

На ділянці головними рельєфоутворюючими чинниками є рештки існуючих, значно пересохлих, проток-стариць, передусім Чирвинської, що звлисто перетинає ділянку у загальному напрямку з північного заходу на південь – південний захід, розгалужується на кілька рукавів і з півночі приймає невеликий доплив – струмок-виток з Великого Солонцівського болота. Північно-західний кут ділянки зайнятий саме цим болотом. Загальна площа стариць, боліт та озерець перевищує 50 га. Між звлистами вигинами русла стариць та її притоками існувало 4–5 озер, які на сьогодні перетворилися на пересохлі болота.

Північно-східна частина ділянки припадає на надзаплавний виступ підніжжя тераси над струмком, край основи мису в ур. Цегельня, на південь від с. Солонці, що займає площу в 10 га. На сьогодні ця найбільш придатна для заселення у давнину ділянка зайнята звалищем, закидана масивами ґрунту від розкопок групи

курганів в ур. Цегельня (1992 р.) та перерита новітнім кар'єром і ставом-водозбирачем. Східну та південно-східну частини землевідводу перетинає насип автодороги сс. Колгоспна Гора – Солонці – тракторна бригада агрофірми «Відродження» (Підлужне).

У межах ділянки відзначено сім більш-менш помітних підвищень, половина з яких має останцево-намивне походження. Всі вони ретельно оглянуті та прошурфовані. Проте, слідів існування довготривалих поселень, стійбищ з культурними нашаруваннями виявлено не було. Археологічні знахідки, сліди нашарувань відкриті лише у кількох пунктах.

Солонці, с., ур. Цегельня-мис, край тераси біля підніжжя, на південно-західній околиці села.

Досить зручний для проживання за ряду епох округлий мис, площею 100×250 м, котрий здіймається на 0,4–0,8 м над рівнем заплави стариці, свого часу зайнятий рештками неолітичного поселення, що вивчалось Ю.О. Шилімовим 1992 р., на сьогодні безповоротно пошкоджений (Шилімов 1993, 142–144, 201; Рассмакін 2003, 235–238, 240) влаштуванням кар'єру і звалищем. Шурфуванням відзначено повне руйнування ґрунту і передматерика.

Солонці, с., ур. Цегельня-2, заплавне підвищення видовженої форми навпроти мису-виступа високої тераси, за 0,65 км на південний захід від південної околиці села. Підвищення, розміром 40×220 м, витягнуте в напрямку північний схід – південний захід, розташоване за 0,1 км на захід від дороги із твердим покриттям сс. Колгоспна Гора – Солонці. Задерноване. Північна частина – знищена кар'єром, утвореним при спорудженні дороги (10–20×180 м), що заповнений водою і перетворився на болітце.

У стінці кар'єру простежена наявність культурних нашарувань. У зачистці, протяжністю 10 м, під дерновим шаром, у луговому ґрунті – похованому деградованому чорноземі, на глибині 0,4–0,7 м, виявлено кілька дрібних фрагментів стінок ліпних посудин доби ранньої бронзи та чорноліського часу, а також верхня частина ліпного горщика катакомбного часу, з ледь виділеним потоншеним вінцем, легким вигином шийки та округлим випуклим тулубом, вкрита горизонтальними рядами ямок-відбитків підтрикутного штампу, розташованих гострими вершинами вверх.

Обстежене підвищення, що, напевне, епізодично використовувалося як стійбище за доби *раннього бронзового віку*, пізніше було зайняте місцем спорудження господарської споруди кінця XIX – початку XX ст.

Солонці, с., ур. Карасеве болото, подове підвищення овальної форми, розташоване посеред заплави, за 0,95 км на південь від села. Порівняно значний пагорб, розміром 300×100 м, витягнутий з північного сходу на південний захід, переділений навпіл насипом шосе та кар'єрами, що виникли при його зведенні. Оточений вигинами стариці та болотами, в кар'єрах – утворилися невеликі озера.

При огляді західної частини, що здіймається на 0,8-1,5 м над рівнем заплави стариці, в оголеннях знайдено кілька дрібних ліпних черепків чорноліського часу. На схилі кар'єру, зі східного боку підвищення, у шарі пошкодженого вибиранням материка – стовбчастого суглинко-супіску, на глибині понад 1,5 м від рівня поверхні пагорбу, – трапився великий шматок кременю, вкритого кіркою суглинково-вапнякової мінералізації. При її знятті виявилось, що патинізований шматок кременю є *нуклеусом пізньопалеолітичної доби*. На місці знахідки, вздовж схилу, закладена зачистка довжиною понад 2 м, що відзначила таку стратиграфію:

0 – 0,15-0,20 м – дерновий шар;

0,20 – 0,25 м – прошарок жовто-сірого піску;

0,25 – 0,60 м – сіро-коричнево-чорний луговий засолений ґрунт – деградований чорнозем, який можна розглядати як похований ґрунт. У цих шарах будь-які знахідки відсутні;

0,60 – 0,85 м – мішане супіщано-суглинкове підґрунтя світло-палевого кольору (передматерик);
з 0,85 м – піщаний суглинок стовбчастого характеру, сіро-жовто-палевого кольору – материк, товщина якого прослідкована до 1,5 м, тобто до рівня ґрунтових вод.

Саме з останнім шаром і пов'язується знахідка нуклеуса, якщо ядрище не було полишене на поверхні материка, наприклад, населенням кукрекського стійбища Підлужне-1 (стоянка «Комсомольська»), що збирало звідусіль сировину, зносячи її до розташованого за 0,75 км на північний схід від обстеженого місцезнаходження пізньомезолітичного поселення (Супруненко, Гавриленко, Кулатова, Лямкін, Мироненко 2003, 43-45). Адже, за браком кременю, – основної сировини для виготовлення знарядь, носії цієї культури змушені були відшукувати в окозрі не тільки його поклади, а й артефакти попередніх епох.

Отже, нуклеус одноплощадковий, виготовлений з перебитого навпіл та розколотого вздовж довгої вісі галькового моренного жовна чорного кременю, вкритого інтенсивною біло-молочною патиною (рис.1). Площадка підрівняна кількома широкими сколами, на краях має забитості. У нижній частині ядрища збереглася велика ділянка з кіркою від поверхні гальки. Розміри нуклеуса: висота – 4,3 см, ширина – 7,6 см, довжина – 10,1 см. Маса – понад 0,516 кг. Належить до кола виробів *пізньопалеолітичної доби*. Культурно-хронологічна атрибуція нуклеуса можлива при виявленні нових знахідок.

При проведенні майбутніх будівельних робіт

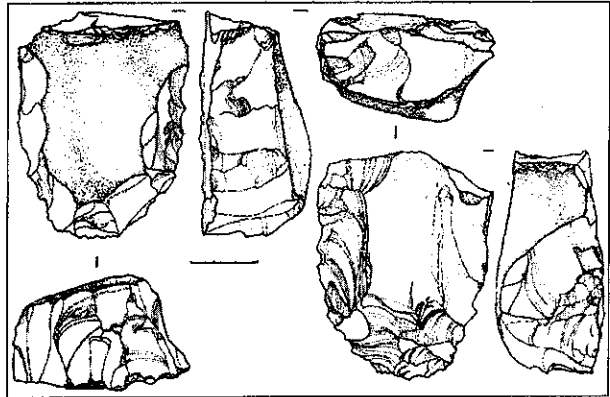

Рис.1. Солонці, с., ур. Карасеве болото. Нуклеус. Кремень

запропоноване здійснення археологічних спостережень на місцях виявлення знахідок епох ранньої бронзи та пізнього палеоліту.

Проведені під час обстежень вибірок розвідки курганів певною мірою коригують уявлення про наявність поховальних пам'яток в окозрі, а також доповнюють матеріали попередніх обстежень поблизу сс. Прядки, Дмитрівка, Новоселівка, Колгоспна Гора – всього більше 40 курганів, в тому числі у складі 3 груп.

Найбільш показова в цьому плані група курганів I поблизу кутка Новоселівка с. Дмитрівка, виявлена на відрозі вузького підвищення мису першої тераси, утвореного злиттям Чирвинської стариці і Новоселівського болота, за 0,2 км на північний схід від східної околиці села (вул. Степова) та в 1,0 км на південь від силової підстанції. Займає стрілку мису висотою 2,5-3,2 м над рівнем заплави, орієнтовану у меридіональному напрямку.

Група складається із ланцюжка частково пошкоджених господарською діяльністю насипів, вишикуваних вздовж схилу правого берега стариці, на відстань в 0,25 км. Орієнтація ланцюжка курганів – північний захід – південний схід. Моги́льник складається з 5-ти насипів, висотою 0,5-1,6 м та діаметром 12-28 м, два з яких розорюються, інші – задерновані чи поросли деревами та кущами. Насип найбільшого кургану зберігає сліди спорудження бліндажу в роки Великої Вітчизняної війни.

На згаданій вище пізньомезолітичній стоянці «Комсомольська» (Супруненко, Кулатова, Мироненко 2003, 15-18; Супруненко, Гавриленко, Кулатова, Лямкін, Мироненко 2003, 43-45) зібрана невелика добірка виробів з кременю. Знахідки траплялися на розораній північно-східній схилівій частині мису, захищеній від переважаючих узимку західних і північно-західних холодних вітрів, на рівнях від 1,2 до 3,5 м вище заплави.

На стоянці розщеплювався світло-сірий напівпрозорий та темно-сірий плямистий (зі світло-сірими цяточками) кремень жовняного походження. На останнє вказують залишки кірки, що збереглася на речах, – білої, сірої, зеле-

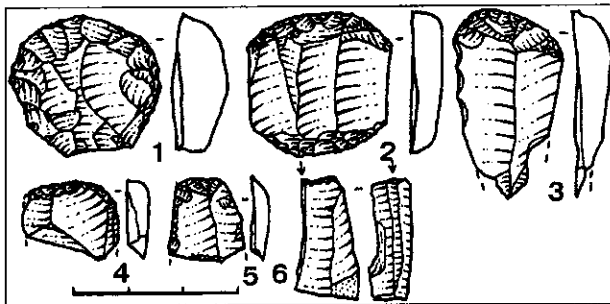

Рис.2. Підлужне I, стоянка «Комсомольська». Вироби з кременю

нуватої та темно-коричневої. Під нею деякі речі мають підкірку світло-коричневого та жовтого забарвлення, характерну для Трахтемирівського, що під Каневом родовища. Ступінь патинізації кременю різна: окремі предмети зовсім не патиновані, інші – вкриває легка блакитнувата патина, густіша блакитна чи блакитнувато-біла плямиста. Такі послідовні стадії патинізації можуть демонструвати різні грані однієї речі.

Типологічний набір колекції 2005 р. (рис.2) подано у таблиці.

Найбільш виразними у складі добірки є знаряддя: підокругла відщепова та подвійна кінцева на платівці скребачки (рис.2, 1-2), дві невеликі кінцеві скребачки на платівках (рис.2, 3-4), кінцевобічна обламана пластівчаста скребачка (рис.2, 5). Трапився й єдиний бічний різець (рис.2, 6). Стоянка належить недовготривалому стійбищу пізньомезолітичного населення *кукрецької культури*.

Отже, у результаті суцільних археологічних обстежень, проведених на значній площі (понад 500 га), нами отримані певні результати, що характеризують старожитності степових ділянок Лівобережжя Дніпра в зонах розповсюдження солонцюватих боліт та озер. Результатом цих досліджень стало виявлення і картографування на основу 1:10000 см ряду курганів, встановлення їх мікрогрупування, виявлення 2 місцезнаходжень з матеріалами доби фінального палеоліту та епохи ранньої бронзи. Розвідкові роботи підтверджують попередній висновок, що солонцюваті й заболочені степові ділянки надзаплавних терас вибиралися для життя стародавньою людиною лише влітку і восени, для короточасових стійбищ первісних мисливців і збирачів, а за середньовіччя – численних кочівників. Заселення цього мікрорегіону українським населенням відбувалося лише з початку XIX ст. (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Охріменко 2003, 25-26).

Пам'яткоохоронним наслідком робіт є встановлення переліку основних пам'яток, що потрапляють у зону промислової діяльності і будуть оберігатися чи поетапно вивчатися за економічної необхідності їх розміщення чи знищення. Для більшості з них розроблені певні пам'яткоохоронні обмеження. І, насамкінець, результати обстежень знайдуть відображення

Таблиця
Колекція виробів з кременю кукрецької культури з пізньомезолітичної стоянки «Комсомольська» (поблизу с. Підлужжя на Кременчуччині)

Назва	К-сть
1. Нуклеуси:	1
- нуклеоподібні уламки	1
2. Відщепи, уламки, лусочки:	9
- відщепи аморфні	1
- відщепи пластівчасті	2
- уламки, осколки	4
- лусочки	2
3. Платівки:	4
- широкі	2
- середньоширокі	1
- мікролітичні	1
4. Знаряддя	10
4.1. Скребачки:	5
- підокруглі на аморфних відщепах	1
- кінцеві подвійні на платівках	1
- кінцеві на платівках	2
- кінцевобічні на платівках	1
4.2. Різці:	1
- бічні виїмчаторетушні на платівках	1
4.3. Відщепи ретушовані:	4
- випадкової форми	3
- з ретушованою виїмкою	1
Всього:	24

в археологічній частині тому «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області.

Література

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в зоні Єристівського родовища залізистих кварцитів у Кременчужському районі на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. Київ, 2003.

Рассамакін Ю.Я. Келеберда – забуте поселення з керамікою квітянського типу на Дніпрі // АБУ 2002-2003 рр. Київ, 2003.

Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М., Лямкін В.В., Мироненко К.М. Мезолітична стоянка «Комсомольська» поблизу с.Підлужжя на Кременчуччині // АЛЛУ. Полтава, 2003. – № 2/2002-1/2003 (12-13).

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчужського р-ну та Комсомольської міської ради Полтавської обл., у липні 2002 і квітні 2003 рр. // ІА НАНУ; ІА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.357. – 64 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. Полтава, 2004. – № 1-2.

Шилов Ю.А. Курган-святилище «Цегельня» // АДУ 1992, Київ-Запоріжжя, 1993.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

Розкопки курганів на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату під Комсомольськом

Супруненко А.Б., Кулатова И.Н. Раскопки курганов на территории Западных отвалов Днепропетровского рудоуправления Полтавского горно-обогатительного комбината. Публикуются несколько наиболее ярких погребений эпохи энеолита, белозерской культуры и золотоордынского времени, обнаруженных в курганах, исследованных в зоне расширения Западных отвалов Днепропетровского рудоуправления ОАО «Полтавский Горно-обогатительный комбинат» – у с. Дуканычи Дмитровского сельского совета г. Комсомольск Полтавской обл. В ходе этих охранных раскопок в трёх курганах и 10 курганообразных насыпях выявлено 39 погребений ряда эпох – от энеолита до XVIII в., исследовано несколько десятков хозяйственных объектов XVIII-XIX ст.

Suprunenko O.B., Kulatova I.M. Excavation of the barrows on the territory of the spreading of the Western dumps of the Dneprovskiy Ore-Department (DOD) of the Poltava Ore Mining and Processing Enterprise (POMPE). Some brilliant burials of the eneolith epoch, Belozerian culture and Gold Horde Age from the barrows which had been investigated in the zone of the spreading of the DOD POMPE dumps are published. These barrows were located near *Dukanychi* Village of the *Dmitrovski* Country council of the *Komsomolsk* Town. On the whole 39 burials from the 3 barrows, 10 barrow-like mounds from the eneolith time to the XVIII century and some household objects of the XVIII-XIX centuries were revealed and investigated.

Влітку 2005 р. Дніпровський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології провів дослідження курганів і курганоподібних насипів у складі кількох груп на ділянці землевідводу під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат».

Територія досліджень розташована в 5-7 км на північ та північний захід від м. Комсомольськ, між сс. Дуканічі, Волошине, дачним кутком Червівка Дмитрівської сільради і Комсомольської міськради Полтавської обл. та Західними відвалами Горішне-Плавнівського і Лавриківського кар'єрів ГЗК (Кулатова, Супруненко 2001, 14 арк.; Супруненко, Кулатова, Мироненко 2003, 53 арк.).

Матеріали, отримані при археологічних дослідженнях курганів та інших об'єктів груп I і II поблизу с. Дуканічі Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл., репрезентують в цілому типовий «зріз» старожитності ряду епох – від енеоліту до XIX ст. Загальні характеристики території, опис розташованих на ній пам'яток вже опубліковані (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, I, 6-8, 10-48; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, II, 13-16).

Найбільш виразними виявилися кургани № 1 групи I та № 1 групи II поблизу с. Дуканічі, розташовані на заплавах підвищеннях край вододілу рр. Сухий Кобелячок і Псел, за 0,45-0,60 км на південний захід від села, справа від шосе сс. Дмитрівка – Колгоспна Гора – Єристівка.

У першому з них і добре стратифікованому, діаметром 36 м та висотою 0,75 м, досліджено 17 поховань доби енеоліту, ямного, катакомбного, зрубного часу, культури багатоваликової кераміки, скіфської та золотоординської епох,

рештки 2-х вогнищ, а також 18 поховань і ряд житлово-господарських об'єктів новітньої доби (XVIII-XIX ст.). Кілька з поховальних комплексів кургану є доволі показовими.

Вирізняється золотоординське впускне поховання I, здійснене у прямокутній, за формою, зі скругленими кутами, ямі, розміром: по верху – 0,85×2,10 м, в нижній частині – 0,87×2,25 м, і глибиною від рівня виявлення – 0,95 м (рис. 1, 1-2), впусцене у південно-східну полу. Яма орієнтована за довгою віссю – південний захід – північний схід, перерізна у верхній частині новітньою сміттевою ямою, що не досягала гробовища. Короткі вертикальні вирівняні стінки у переденні незначно розширювалися, утворюючи підбоекподібні уступи. З огляду на орієнтацію, можна вважати, що поховання здійснене на початку літа, ближче до часу літнього сонцестояння.

Заповнення супіщане мішане, з окремими вуглинами. Рештки перекриття, викладеного вздовж довгої вісі ями, збереглися погано. Вони відзначені на двох рівнях, в т.ч. по центру поховання і над повздовжніми стінками (рис. 1, 1). Верхній дощатий шар був власне перекриттям, а нижній, – певно, покришкою гробовища. Верхні три широкі та нижні чотири вузькі дошки не зшивалися між собою металевими скобами. Верхні дошки спиралися на дві поперечини, обіперті, вірогідно, на чотири стовпчики, висотою 30-35 см, встановлені ближче до кутів ями, без кріплення між собою за допомогою залізних цвяхів чи скоб. Перекриття утворювало незначний зазор над покришкою гробовища.

Гробовище було встановлене на підсипці з мішаного ґрунту викиду, товщиною 15 см, влаштованої на дні ями. Підсипання ґрунту на дно проводилося з метою полегшення установки домовини. Остання орієнтована за

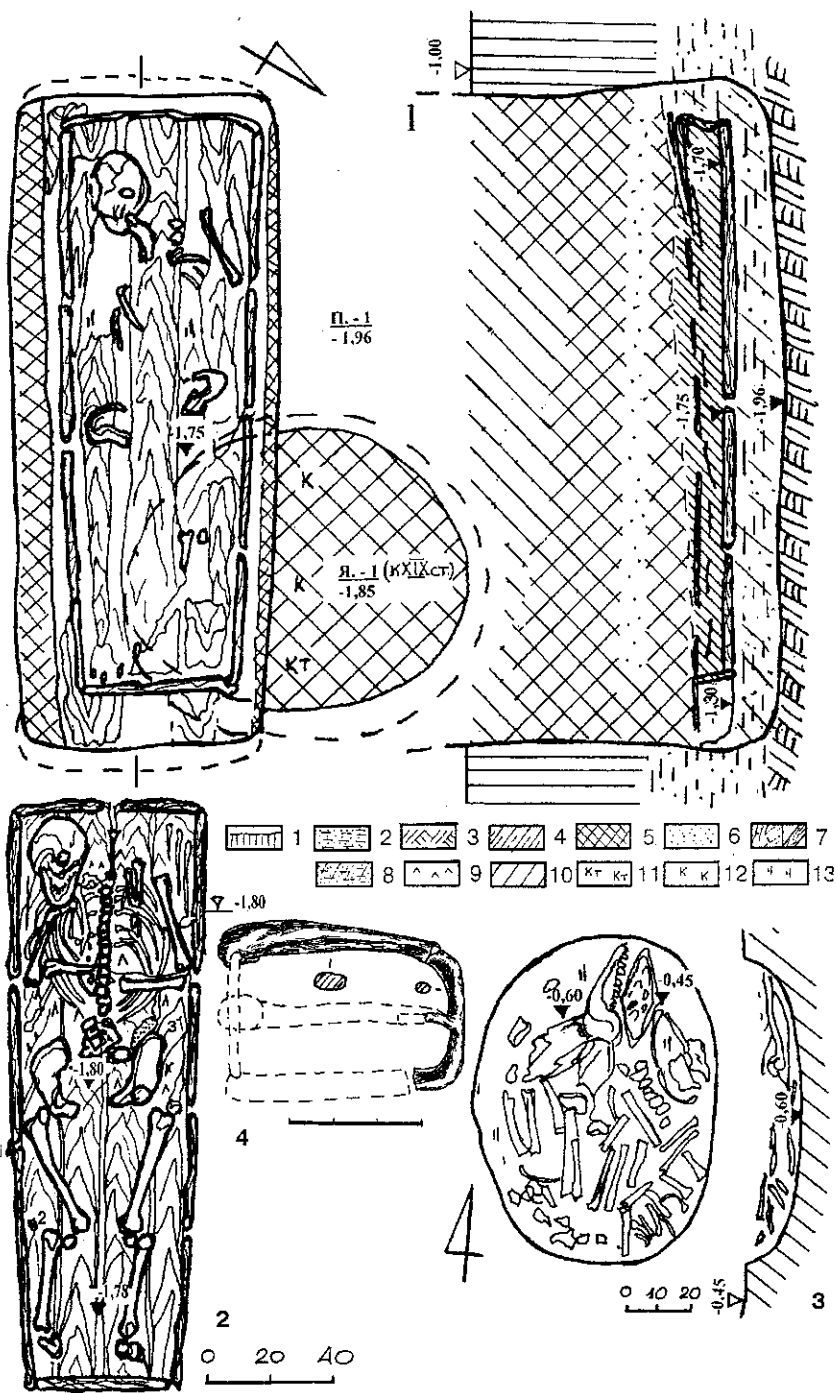

Рис. 1. Дуканічі, с. Курган № 1, група I, поховання 1 та 7, знахідка. 1 – план перекриття і перетин поховання 1; 2 – план гробовища поховання 1 (цифрами позначені: 1-2 – уламки пряжки; 3 – рештки шкіряного підсумку); 3 – план і перетин поховання 7; 4 – пряжка з поховання 1, залізо. На плані 2 цифрами позначені: 1-2 – уламки пряжки; 3 – рештки шкіряного підсумку. Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – суглинок; 3 – материк; 4 – супіщано-чорноземне заповнення; 5 – мішане заповнення; 6 – пісок; 7 – дерево; 8 – супіщано-суглинкове заповнення; 9 – шкіряний, текстильний та повстяний тлін; 10 – масив насипу кургану; 11 – кістки тварин; 12 – уламки кераміки; 13 – вуглини

довгою віссю могили, збереглася більш-менш задовільно. Від гробовища лишилися дощати

рештки покритишки, ймовірно, з 4-х тонких дощок; залишки основи – також з чотирьох товстих дощок (ширина – 18-23 см, товщина – 3,0-3,5 см), та подібних, за товщиною, чотирьох дощок каркасу (висота каркасу – 22-25 см). Довші дошки каркасу стягувалися коротшими, причому всі були підпиляні із незначним розхиланням доверху і зшиті торцями за допомогою дерев'яних шипів. Таким же чином кріпилися й дошки основи та покритишки, можливо, з використанням двох брушатих поперечин в основі, з боку дна. Розміри верху гробовища – 0,56-0,62×2,05 м, основи – 0,54-0,60×1,92 м (рис. 1, 2). Розширення влаштоване з південно-західного боку, в оголів'ї.

Похована була викладена посеред гробовища, зі зміщенням до південно-східної стінки, у випростаному положенні, на спині, головою на південний захід. Лицевий відділ черепа, скоріше за все, був звернений до киблі – півдня – південного сходу, хоча череп виявився дещо переміщеним землеріями. Руки розташовані вздовж тулуба і складені на животі. Кістки кистей рук переміщені землеріями. Ноги знаходилися майже паралельно довгій вісі поховання, стопи – випростані і розведені. Скелет належить, за визначенням антрополога А.В. Артем'єва, молодій жінці, віком 20-25 років, зріст якої становив – 160,0-162,0 см.

У внутрішній частині гробовища виявлені сліди встилання домовини зотлілою підстилкою на шкіряній основі та повстю, у вигляді світлих, білуватих решток вовни поганій збереженості, вкритої поверх тканиною. На кістках відзначені сліди текстильного савану і відбитки фарбника тканини одягу – брунатно-зеленкуватої барви. На первісному місці положення черепа прослідковані залишки шкіряного тліну від головного убору, поряд із кістками тазу – також сліди шкіряного тліну. в

т.ч. зліва над тазом – пляма, розміром 4-5×12 см, від підсумка-кисету (рис. 1; 2, 3).

По краях гробовища, у центрі поховання, траплялися дрібні вуглини, найкраще помітні навпроти місцезнаходження ліктів похованої, під повздовжніми стінками домовини.

Поховану супроводжував надто скромний інвентар, котрий засвідчував появу елементів мусульманської поховальної традиції у кочівницькому суспільстві перед степів Лівобережної України.

Навпроти верхньої частини стегнової кістки правої ноги, під стінкою гробовища, виявлений уламок залізної поясної пряжки (рис.1; 2, 2), а ближче до гомілкової кістки тієї ж ноги – третина її рамки (рис.1; 2,1).

Знахідки. 1. Розвал рамки залізної прямокутної, видовженої форми поясної пряжки з язичком, округлої спереду (рис.1,4), типу В II, за Г.О. Федоровим-Давидовим (1966, 43, 47, рис.7:3). Пояс з'єднувався із пряжкою за допомогою круглої у перетині осі, що складала єдине ціле з рамкою. На цю ж вісь насаджувався простий рухомий язичок. Кінці рамки виступали за вісь язичка. Пряжка складнопрофільована, повздовжні боки масивні, передня частина скруглена і сплющена (рис.1, 4). Язичок практично не зберігся, крім кінця, що прикипів внаслідок корозії до рамки. На ній – виразні відбитки дерева, нечіткі сліди тканини та шкіри від паска. З огляду на ширину пряжки, ширина поясу мала становити 2,2 см.

Реконструйовані розміри пряжки: висота – 0,9-1,1 см; довжина – 5,5 см; ширина – 4,2 см; перетин бічних елементів рамки – 0,6х0,9 см; довжина язичка – близько 5,3 см.

2. Рештки шкіряного мішечка невеликого розміру, підпрямокутних обрисів (4-5×12 см), поганої збереженості, виготовленого з вичиненої тонкої шкіри, з фарбуванням у темно-коричневий колір. Налігали до залишків найпростішої форми підсумку, про характер крою чи конструктивні особливості якого дані не отримані.

Таким чином, кочівницьке впускне жіноче поховання може бути датоване другою чвертю, але не пізніше середини, XIV ст.

Супроводжувало описане вище поховання захоронення решток жертвовної тварини (*поховання 7, впускне, золотоординське*) – частини туші дорослої особини самця бика свійського (*Bos taurus L.*) (визначення О.П. Журавльова), виявлене на північний захід від умовного центру кургану, на глибині 0,45 м. Здійснене в овальній за формою ямі, розміром 0,75×1,05 м (рис.1, 3). Яма, зі скругленими до дна стінками і вирівняним дном, орієнтована за довгою віссю північ – південь. Заповнення – чорноземно-супіщане, щільне та однорідне, у передденні – із домішками – світлосірого супіску, вуглинами.

В ямі, без помітного анатомічного порядку, викладені кістки від туші бика – череп, фрагменти нижніх частин двох передніх кінцівок,

хребці, кілька кісток від задніх кінцівок і ребра. Орієнтація поховання – головою на північ (рис.1, 3). Решток тліну шкіри тварини не виявлено. Підвищена крихкість та вибіленість кісток тварини, певно, викликана приготуванням м'яса на вогні, з метою використання у тризновій відправі.

Поховання належить до числа жертвовних захоронень-кенотафів решток худоби у насипу кургану (без кісток людини), співставлених з комплексами відділу II, типу I, за Г.О. Федоровим-Давидовим (Федоров-Давыдов 1966, 128), і пов'язане зі здійсненням поховань I і 2 *золотоординського часу*.

Найдавнішим у кургані виявилось пізньоенеолітичне *поховання 10* (основне для насипу I), здійснене у центрі, край північного схилу невеликого природного курганоподібного пагорба, висотою 0,4-0,5 м та діаметром 4×5 м, на місці якого і починав зводитися курган, у поверхневому шарі похованого ґрунту.

Вміщене до трапецієподібної у плані ями, розміром 0,90×0,82-1,20 м, впущеної з рівня пологого схилу пагорба. Яма була зорієнтована майже у широтному напрямку (рис.2, 1,4). Глибина від рівня впуску – 0,25 м, від рівня репера – 1,20 м. Стінки вирівняні, трохи звужені до старанно вирівняного дна, влаштованого у передматериковому супіску. Розміри ями по дну – 0,85×0,78-1,10 м (рис.2, 4).

Яма практично повністю перекривалася великою, підпрямокутною у плані, кам'яною архаїчною *стелою 1*, зі скругленими кутами, котра мала умовно антропоморфні обриси (рис. 2, 1-2), тобто, позначений невеликим вигином виступ, що нагадував виступ голови, та «плече». Стела лежала на схилі пагорбу, з ухилом до північного боку, повною мірою виконуючи функцію перекриття поховання.

Стела I виготовлена з плити місцевого сірого граніту, взятого із поверхневих виходів, щонайближче, за 2,3-5,5 км. Її обробка включала сколювання рваних ділянок на краях, для надання їм відповідної скругленості, та зняття розкришених нашарувань на пласкій площині зворотного боку. За лицевий бік архаїчної скульптури, викладеної в якості перекриття поховальної ями, обрана замита дощами природна площа плити (рис. 2,2). Розміри стели I: висота – 118 см; ширина – 96 см; товщина – 8-12 см; висота виступу – 8 см; його ширина – 41 см; вага стели – понад 150 кг.

З північно-західного боку, над кутом ями, під стелу I було підкладено невеликий сірогранітний валун, вагою понад 5 кг, а біля виступу, з південно-східного боку, на підвищенні пагорбу встановлені один на один гранітні камені, овальних у плані обрисів і плитчастого походження, загальною масою близько 35 кг. Під більший з них, з боку схилу, для запобігання зсуванню, було підкладено кілька невеликих

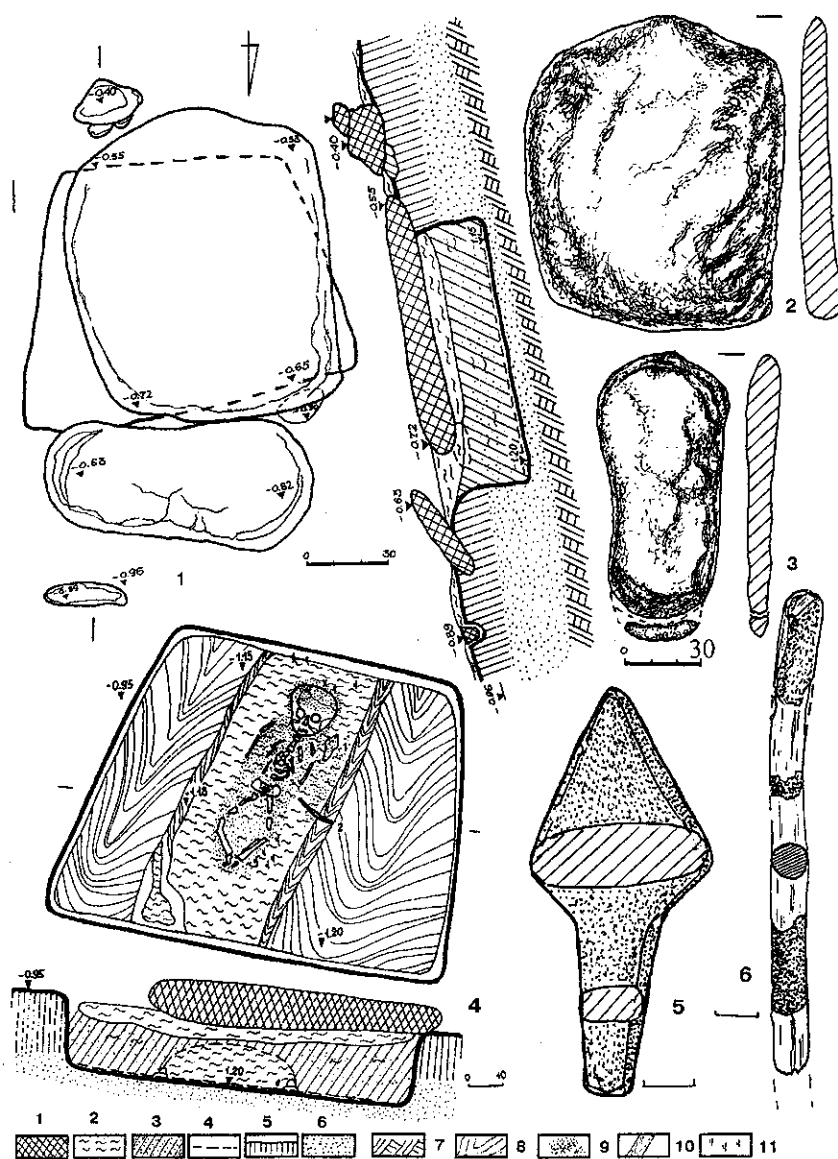

Рис.2. Дуканічі, с. Курган № 1, група I, поховання 10, знахідки. 1 – план і перетин; 2, 3 – стели 1 та 2, сірий граніт; 4 – план і перетин поховальної ями (цифрами позначені: 1 – статуетка; 2 – паличка); 5 – статуетка, вохриста маса; 6 – паличка з вохристим розфарбуванням, дерево. Умовні позначення: 1 – гранітні стели і камені в перетині; 2 – мул; 3 – супіщанистий чорнозем; 4 – вохриста маса і кора в перетині; 5 – похований ґрунт; 6 – пісок-передматерик; 7 – материк; 8 – кора; 9 – посилка вохрою; 10 – дерево; 11 – вуглини

шматків сірого граніту (рис.2, 1).

Поряд зі стелою 1 виявлена ще одна сірогранітна плита аналогічного походження. Вона також мала округлено-антропоморфні обриси, розширену і ледь потовщену верхню частину, із незначним виступом догори, старанніше оббиті і, певно, затерті, округлені боки. Стела 2, разом із тим, у цілому нагадувала в плані форму стопи, і звужувалася донизу. Висота стели – 97 см; ширина в верхній частині – 49 см; максимальна ширина в основі – 39 см, мінімальна – 26 см; товщина – 6-9 см. Стела виявлена у

лежачому положенні (рис.2, 1). Було помітно, що стела 2 просто впала через розкришення граніту в основі. Основа ж стели 2 виявлена за 0,6 м на північ від одного з кутів поховання. Це був майже розкришений, овальний у плані, довжиною 26 см, уламок нижньої частини плити, вкопаної у стародавній ґрунт на 0,20 м. Отже, первинна висота стели 2, до встановлення, складала – 1,23-1,25 м, вага, відповідно, – близько 100 кг (рис.2, 1, 3). Скоріше за все, у давнину стела в основі незначно підсищалася навколишнім ґрунтом, а її нижня частина обмазувалася болотяним мулом.

Під стелою 1 поховальну яму всуціль перекривав тонкий шар масткого мулу, товщиною 5-6 см, нижче якого – до дна, яма заповнювалася луговим чорноземом, перемежованим із мулом. Дно ями було всуціль вистелене великими шматками липової кори з лубом, орієнтованими у майже меридіональному напрямку. Шар кори мав товщину в 0,7-1,2 см і зберігав на поверхні сліди легкого рослинного тліну. Рівень дна незначно понижувався в бік схилу пагорба – на 3-4 см (рис.2, 4).

Посеред ями, у напрямку південний захід – південь – північний схід – північ, було влаштоване з нош (?) своєрідне «гробовище», що обмежувалося з широтних довших боків двома жердинами, довжиною 0,85 м і товщиною 3-4 см. Їх висота від рівня дна простежена на 3-4 см. Загальні розміри цього «гробовища» становили – 0,40×0,85 м. Простір між жердинами над похованням був щільно вимазаний вологим чорним мулом. Така

«вимазана» домовина мала напівциліндричну форму (рис. 2, 4), висоту від рівня дна – 12-15 см.

Посеред «гробовища» було викладено дитину, вірогідно, хлопчика, віком 5-8 років. Дитина лежала випростано на спині, головою на південь – південний захід, руки на незначній відстані – вздовж тулуба. Ноги, дещо підігнуті в колінах, розповзлися в мулистій масі у вигляді ромба. Стопи ніг зведені, кисті – випростані (рис. 2, 4).

Зліва від похованого знаходилася ромбоподібна пляма коричнево-червоної вохристої

маси, від статуетки з невстановленої органіки та подрібненого до порошку залізного кварциту (рис. 2,4,1), висотою – 8 см, шириною – 3,5 см і товщиною – 1,2 см (рис. 2, 5), подібної до так званих «середзієвських» чи нещодавно виявлених «зеленогайських» (Щербаковський 1905, 7-9; Ковалёва, Марина, Ромашко, Тесленко, Шалобудов, Векленко 2003, 102-120). Від лівої руки у північно-західний бік були спрямовані рештки майже прямої обструганої гілочки з м'якої породи дерева, довжиною 12,3 см і діаметром 0,7-0,9 см, на якій відзначене фарбування вохристою масою у вигляді вузьких і широких смуг (рис.2,4,2; 2,6). Гілочка частково перекривала лівобічну жердину «нош». Подібні вироби вже відомі за знахідками в основних похованнях курганів доби початку раннього бронзового віку, зокрема, у Великозименовському на Одещині (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, 50-51, рис.32).

В головах дитини виявлене скупчення з кількох крупних вуглин, які призвели, перед влаштуванням мулистій домовини, до прогорання підстилкового шару. Ще пара вуглинок знаходилася край південної стінки ями, кілька – поряд із гомілковою кісткою лівої ноги (рис. 2,4).

Дно було вкрито тонким шаром вохристо-органічної маси червоно-коричневої барви, що утворила мінералізовану «кірочку», товщиною 1,0-1,5 мм, і лежала на незначному потовщенні кори, порівняно зі встилаючим дном ями шаром. Поверх дитина всуціль була всипана (натерта-?) червоно-коричневою вохрою, особливо її голова, руки і ноги, що призвело до фарбування поверхні кісток скелету (рис. 2, 4).

Зі влаштуванням поховання 10 пов'язане здійснення пожертви в основі південно-східної поли природного підвищення-пагорбу, за 2,0-2,1 м на південний схід від репера. Там залишені кістки дорослої особини бика свійського (*Bos taurus L.*) – передньої нижньої кінцівки, хребта та уламки лопатки. Неподалік від місця встановлення стели 2, на рівні похованого ґрунту, виявлений фрагмент стінки ліпного горщика, прикрашеного по заглаженій зовнішній поверхні крупними ялинковими розчосами гребінцевого штампю.

Унікальний поховальний комплекс на схилі пагорбу, зведений із використанням архаїчних стел антропоморфних обрисів, в т.ч. встановленої вертикально поряд із похованням, позначає своїм існуванням переддень появи курганного обряду на теренах передстелів Дніпровського Лівобережжя. Таке поховання може бути віднесене до кола *пізньонеолітичних*, співставлених за часом здійснення з початковим етапом складання ямної культурно-історичної спільноти. Саме з цим похованням, через певний час після його влаштування, й може пов'язуватися спорудження першого насипу дослідженого кургану.

У кургані № 1 групи II, діаметром 19,5x15,5 м і висотою 0,55 м, досліджено 4 поховання – 1 ямне, 1 катакомбне та 2 білозерських. Крім того, на поверхні, майже в центрі насипу, виявлений розвал архаїчної сірогранітної плити-стели. Варті уваги два впускні поховання білозерської культури, що належать до порівняно рідкісних у межах Полтавщини підкурганних старожитностей доби пізнього бронзового віку (Лугова 1992, 36-39; Білоусько, Супруненко 2004, 106-107, 108, карта 8.4).

Так, *поховання 1*, виявлене за 4,3 м на південь – південний захід від умовного центру, на глибині 0,56 м, здійснене в овально-підпрямокутній камері-підбої, зі входом-дромосом з півдня. Заглиблена частина – камера – мала розміри 0,55x0,90 м і глибину від рівня виявлення 0,25 м (рис.3,1). Вона зорієнтована у широтному напрямку. Вхід, підпрямокутної форми, зі округленими кутами, мав розміри – 0,45x0,60 м, ширина проходу до поховання – 0,45 м. Орієнтація вхідної ями меридіональна. Глибина цієї сходинки – 0,7 м від рівня репера, із незначним нахилом до камери.

Заповнення входу щільне, втрамбоване супіщане, камери – аналогічне за вмістом і кольором, затічне. У нижній частині, на дні сходинки, – тонкий шар шматочків перепаленого ґрунту і решток вогнища; переддень камери встелене численними вуглинами рослинного походження від згорілої трави і гілочок, а в центрі, навпроти входу, – з дрібними шматочками ґрунту з-під вогнища, що зсунувся зі вхідної ями.

Вздовж довгої вісі камери, на її долівку вміщений похований – чоловік, віком 20-30 років, покладений на правий бік, головою на захід. Його положення визначається як дуже зібгане, зі щільно притиснутими до грудей руками, а також підібганими до тулуба зігнутими ногами, стопи яких зведені. Кут скорченості ніг – 11-12°. Зміщення лопаток, перекручення хребців вказує на здійснення певних силових дій із трупом для надання йому відповідного адораційного положення у невеликому підбої (рис.3, 1).

Поховання супроводжувалося на вході до камери викладенням трьох ритуальних «хлібців», виготовлених із глиняно-супіщаної суміші і слабко випалених у вогнищі (рис.3:1,1).

Знахідки. «Хлібці» з глиняно-супіщаної суміші, підпрямокутної у плані форми, скруглено-підпрямокутного перетину. З од. Маса крихка, нещільна, із домішками вигорілої органіки, можливо, хліба, вкрита тріщинами. Розміри: довжина – 4,0-6,0 см, ширина – 3,0-3,5 см, товщина – 2,0-2,5 см (рис. 3, 3-5).

Поховання 2 виявлене за 6,6 м на захід – південний захід від умовного центра, на глибині 0,95 м, і здійснене в овальній камері-підбої, з круглим входом-дромосом, влаштованим з південно-західного боку, від поли кургану. Камера мала розміри – 0,65x1,37 м і глибину

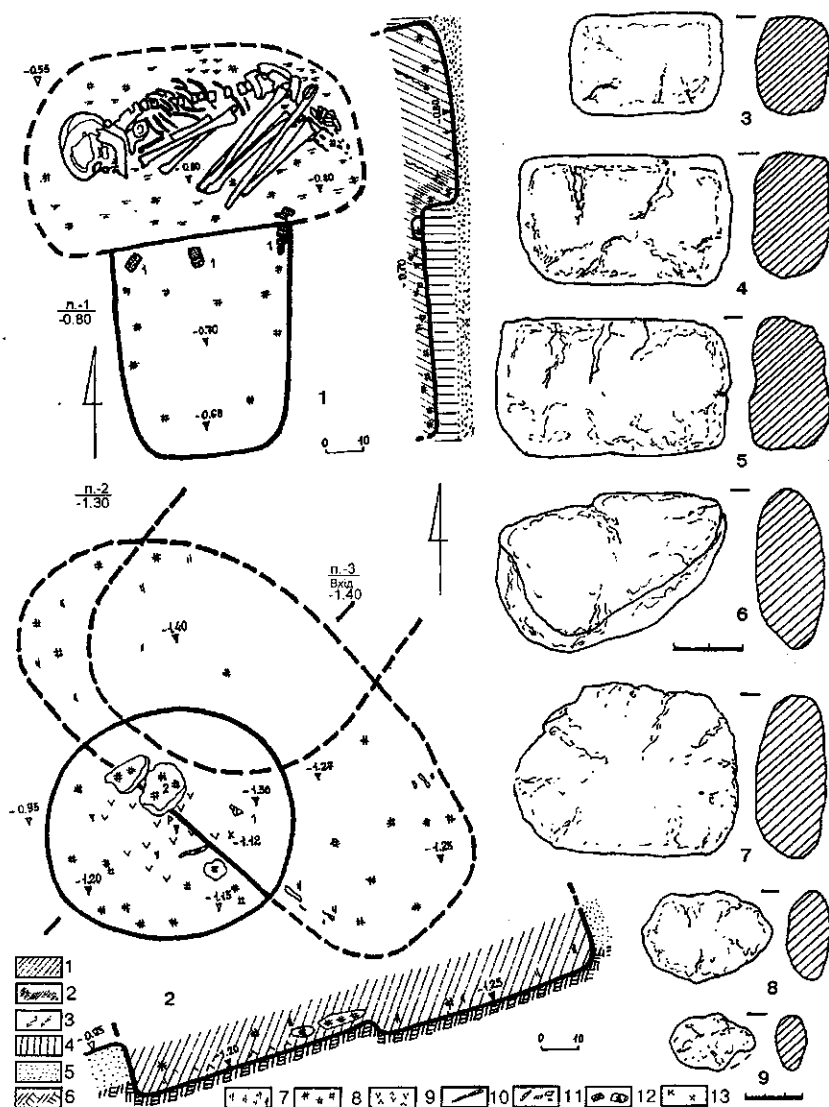

Рис.3. Дуканічі, с. Курган № 1, група II, поховання 1 і 2, плани та перетини, знахідки. 1 – поховання 1 (цифрою 1 позначені «хлібці»); 2 – поховання 2 (цифрами позначені: 1 – уламок пісковикового точильця; 2 – «хлібці»); 3-5 – знахідки з поховання 1; 6-9 – знахідки з поховання 2 (глиняно-супіщана маса). Умовні позначення: 1 – супіщано-чорноземне заповнення; 2 – попіль; 3 – затьоки; 4 – похований ґрунт; 5 – пісок; 6 – материк; 7 – вуглини; 8 – перепалений ґрунт; 9 – органічний тлін; 10 – дерево; 11 – кістки людини; 12 – «хлібці»; 13 – фрагменти кераміки

від рівня виявлення – близько 0,35 м (рис. 3,2). Вона зорієнтована з північного заходу на південний схід. Вхідний колодязь мав діаметр 0,60 м, ширина проходу в основі – 0,62 м. Глибина сходинки входу – 1,2 м від рівня репера, майже без ухилу до поховання. Поховальна камера перебувала верхню частину вхідного колодязя катакомбного поховання 3.

Заповнення входу щільне, втрамбоване супіщане, камери – аналогічне, за вмістом і кольором, більш м'яке. У нижній частині, на дні входу, – тонкий шар шматочків перепаленого ґрунту і решток вогнища, сліди шкіряного тліну; переддіння камери встелене вуглинами

рослинного походження та дрібними шматочками випаленого ґрунту з вогнища (рис. 3,2).

Імовірно, вздовж довгої вісі камери, на її долівку, була вміщена похована дитина, віком до 8 років, окремі кістки скелету якої траплялися під стінками. Орієнтацію поховання, з певною мірою достовірності, можна вважати північно-західною. Положення похованого не встановлене. Супроводжувалося на вході до камери вміщенням чотирьох ритуальних «хлібців», виготовлених із глиняно-супіщаної суміші і слабо випалених у вогнищі: пара більших і два менших (рис.3, 2,2), а також невеликим уламком жовтого пісковіку від точильня (рис.3,2,1).

Знахідки. «Хлібці» із глиняно-супіщаної суміші, овальної у плані форми, скругленого перетину, 4 од. Маса крихка, нещільна, із домішками вигорілої органіки, вкрита тріщинами. Розміри більших: довжина – 10,5-13,0 см, ширина – 7,0-11,2 см, товщина – 2,5-3,5 см; менших: довжина – 4,5-6,0 см, ширина – 3,5-4,2 см, товщина – 2,0-2,5 см (рис. 3, 6-9).

Обидва поховання віднесені до кола старожитностей білозерської культури доби пізнього бронзового віку.

Таким чином, у ході проведених досліджень курганів і курганоподібних насипів виявлено 39 поховань і ряд інших об'єктів різних епох. Всі вони, до певної міри, збагачують уявлення про перебіг історичних процесів на цій лівобережній придніпровській території, неподалік гирла

Псла. Найбільш цікавим серед досліджених комплексів є пізньоенеолітичний з кургану № 1 групи I, з двома гранітними стелами, котрий вказує на час спорудження найдавніших на Лівобережжі Дніпра курганів. Вертикально встановлена архаїчна стела, розташована на північ від поховання, є прикладом використання перших примітивних антропоморфних скульптур в якості надмогильних пам'ятників, що поєднували в собі ілюстрування діями одного з міфів та статуарне зображення покровителя роду-племіні зі складу степового пантеону.

Курган № 1 сусідньої групи II, що містив два впускні поховання, здійснені у підбоях з

круглими чи овальними входами, репрезентував типи могил рядових носіїв білозерської культури (поховання 1 і 2), котрі, до речі, є одними з перших підкурганних поховальних комплексів цієї культури на Полтавщині, та виявлені неподалік від добре знаного могильника у Компанійцях, на березі Дніпра (Махно, Шарафутдінова, 1972 70-81). Виразними супровідними матеріалами у цих похованнях виявилися глиняно-піщані випалені «хлібці», що лежали на входах до камер.

Таким чином, проведені охоронні дослідження дозволили зберегти інформацію про пам'ятки археології мікрорегіону, що потрапляють у зону промислового виробництва і мають бути закидані відвалами кар'єру.

Література

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V ст. н.е.): Підручник. Полтава, 2004.

Іванова С., Петренко В., Ветчинникова Н. Кургани древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. Одесса, 2005.

Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Ромашко В.А., Тесленко Д.Л., Шалобудов В.Н., Векленко В.А. Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца. Днепропетровск, 2003.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський ГЗК» на землях агрофірми «Відродження» та Комсомольської міської ради Полтавської області // НА ІА НАНУ;

НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.333. – 14 арк.

Лугова Л.М. Поховання доби пізньої бронзи поблизу села Кагамлик Глобинського району // АЗ ПКМ. Полтава, 1992. – Вип. 1.

Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі // Археологія. Київ, 1972. – № 6.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного // Старожитності околиць Комсомольська. Київ-Полтава, 2005. – Частина II.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.357. – 64 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. Київ-Полтава, 2005. – Частина I.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.

Щербаковский Д.М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний // Арх. летопись Южной России. Киев, 1905. – Т.1-2.

Тилищак В.С.

Інститут археології НАН України

Розвідки в Монастириському та Підгаєцькому р-нах Тернопільської обл. у 2005 р.

Тилищак В.С. Разведки в Монастырском и Подгаевском р-нах Тернопольской обл. в 2005 г. После длительного перерыва возобновлены археологические разведки в указанных районах, расположенных в бассейнах нижних и средних течений нескольких левых притоков р. Днестр в окрестностях сс. Доброводы, Ковалевка, Алеша Монастырский, Голгочи, Мозолевка. В каталоге и археологической карте приводятся сведения о 15 открытых и обследованных памятниках – 2 курганных группах, одном кургане, одном грунтовым могильнике (?) и 11 поселениях, среди которых 4 многослойных. Выявлены материалы позднего палеолита, раннебронзового времени (?), раннежелезного времени, липецкой и черняховской культур, древнерусского периода. Подъемный материал представлен в основном фрагментами керамики. В отдельных случаях выявлены фрагменты глиняной обмазки стен, кости и каменные точильные бруски.

Монастириський та Підгаєцький райони розташовані у південно-західній частині Тернопільської обл. У фізико-географічному відношенні це межа між лісостеповим, рівнинним плато Поділля із чорноземними ґрунтами та

залісеним горбогір'ям Опілля із, переважно, лісовими ґрунтами. Територія районів охоплює басейни нижніх та середніх течій лівих приток Дністра: Стрипи, Коропця та Золотої Липи.

У археологічному відношенні південно-

Редакція попереджає, що її думка чи позиція може не співпадати з поглядами інших учасників видавничого процесу і в цьому не бачить нічого страшного

західна частина Тернопільщини досліджена недостатньо. В Монастириському р-ні системні розвідкові роботи проводились лише у 1987–1988 роках В. Коноплею (Конопля 1991), а в Підгаєцькому районі археологічні знахідки обмежуються переважно випадковими знахідками та розкопками 30-х років ХХ ст. (Археологічні пам'ятки 1981). Кілька пам'яток в Монастириському районі відкрито автором у попередні роки (Тилішак 1998, 113–114; Тилішак 2003, 128–130).

Проведеними у 2005 році розвідками охоплено басейн середньої та верхньої течії р. Добровідка (ліва притока р. Коропець) та суміжні території в околицях сіл Доброводи, Ковалівка, Олеша Монастириського та Голгочі і Мозолівка Підгаєцького р-нів (рис.). Результати розвідок наведені нижче у вигляді каталогу.

Каталог нововідкритих та обстежених археологічних пам'яток¹ Монастириський р-н

1. Доброводи I – поселення займає пологий мис при злитті двох балок, в урочищі «Між рудками», що за 3,5 км на північний схід від центру села. Займає лівий берег безім'яного струмка (який перетворений в меліоративний рів) біля його витоків.

Підйомний матеріал зустрічається на площі приблизно 80–100 х 40–50 м і представлений фрагментами кераміки та перепаленої обмазки стін. Виявлено також два кам'яні точильні бруски. Один з них на заглаженій грані має дві поздовжні виїмки, що призначались для заточування голок і шил. Інший без таких виїмок і більшої ширини.

Колекція кераміки представлена переважно фрагментами гончарних посудин. Виявлено також кілька фрагментів ліпної кераміки.

2. Доброводи II: багатощарове поселення на правому березі р. Добровідки у південній частині села (вулиця «Задвір»). Територію пам'ятки займають сільські городи та будівлі. Через цю причину встановити площу поширення підйомного матеріалу встановити не вдалось. Серед підйомного матеріалу виявлені фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу, ліпної – ранньозалізного віку та крем'яне знаряддя (ніж?) і крем'яні відщепи пізнього палеоліту (?).

3. Доброводи III: курганна група на вершині пагорба (урочище «Лісок») на захід від села. Територію пам'ятки займає сільське пасовище. Відповідно пам'ятка не розорюється (не виключено, що західна частина пам'ятки розорана). До середини ХХ ст. територія була залісена.

Простежуються обриси 13 невеликих пологих курганів, насипи окремих дуже невиразні. Найбільші з них досягають у діаметрі до 15 м

¹ Порядкові номери у каталозі відповідають нумерації пам'яток на карті (рис.).

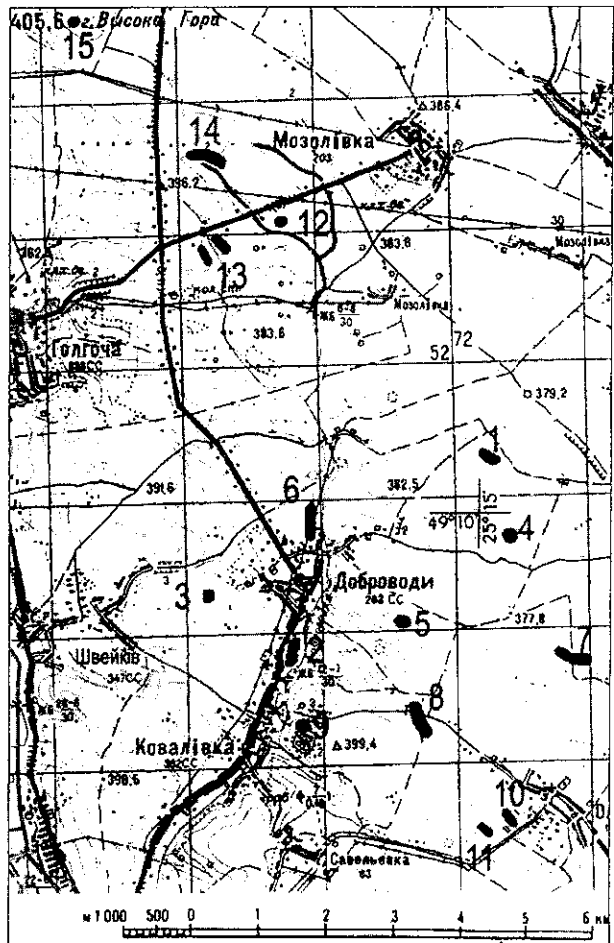

Рис. Карта археологічних пам'яток, обстежених у 2005 р. (нумерація відповідає порядковим номерам пам'яток у каталозі)

і висоти до 1 м. Підйомний матеріал відсутній й встановити культурну приналежність немає змоги.

4. Доброводи IV: місцезнаходження (підплитовий могильник?) давньоруського часу. Знаходиться на пологому плато при витoku струмка (перетвореного в меліоративний рів) в урочищі Кульбаки. Підйомний матеріал представлений невеличкими фрагментами гончарної кераміки, окремі вінця можуть відноситись до ХІІІ – ХІV ст.

За розповідями місцевих жителів, наприкінці 40-х років ХХ ст. при переході до глибокої оранки тракторами в урочищі виорювались кам'яні плити, які були використані місцевими жителями у будівництві. Виходячи із цих даних не можна виключати, що дана пам'ятка є давньоруським підплитовим могильником.

5. Доброводи V: розорана курганна група на схід від села в урочищі «Над лісом» (давня назва урочища «Три кіпці»). Пам'ятка знаходиться за 1,2 км на південний схід від центру села і 0,5 км на північ від соснового ліска та займає підвищення на плато.

Простежуються обриси п'яти курганів, що повністю розорані. Над сучасною поверхні виділяються лише невеличкими підняттями, діаметри котрих понад 50 м. На поверхні одного із курганів зустрічаються численні уламки каміння, в тому числі пісковика червоного кольору, виходів на поверхню якого в найближчих околицях села невідомо. До речі, давня назва урочища може вказувати на кургани, оскільки слова «копець», «кагат» мають значення «насіп», «земляний насип».

6. Доброводи VI: Двошарове поселення на пологому мисі правого берега р. Добровідка на північній околиці села. Територію пам'ятки займають сільські городи та будівлі. Підйомний матеріал виявлений на площі шириною 100–120 м і представлений фрагментами гончарної кераміки давньоруського часу і ліпної кераміки ранньозалізного часу (?). Колекція ліпної кераміки представлена фрагментами згладжених стінок та вінець коричневого кольору, доброго випалу, із незначними домішками шамоту у тісті. Привертає увагу фрагмент стінки орнаментованої двома рівчачками та між ними заглибленим ялинкоподібним орнаментом нанесеним загостреним інструментом.

7. Ковалівка I – багатошарове поселення, що займає пологий схил балки по дну якої протікає безіменний струмок, перетворений на меліоративний рів, в урочищах «Вовчі лози» і «Поперечки», що за 5 км на північний схід від центру села. Підйомний матеріал зустрічається на площі приблизно 500–600×100–120 м і представлений фрагментами перепаленої обмазки стін та керамікою ранньозалізного часу, липицької, черняхівської та давньоруської культур. Черняхівський матеріал складається з фрагментів гончарної кераміки.

8. Ковалівка II – двошарове поселення. Займає мис правого берега балки при її вершині в урочищі «Липники», що за 4,5 км на північний схід від центру села. В північній частині пам'ятка перерізана польовою дорогою Ковалівка – Олеша. Підйомний матеріал зустрічається на площі 450–500×100–120 м і представлений, крім черняхівського, матеріалами ранньозалізного часу. Знахідки черняхівської культури зустрічаються лише на південь від дороги.

9. Ковалівка III – місцезнаходження (?) ранньої бронзи. Колишній директор Ковалівської ЗОШ Гончаренко С.Я. повідомив про знахідки учнями школи у різний час в урочищі «Грабина» під час випасу худоби двох невеликих крем'яних сокир. Сокирки однотипні, прямокутні у перерізі із шліфованими лезами та доволі недбало виконаними обушками.

В урочищі «Грабина», що займає високий мис лівого берега р. Добровідки, розташовуються очисні споруди Ковалівського спиртозаводу, відповідно, поверхня мису доволі поруїнована. Але ні на поверхні, ні у зрізах очисних споруд

жодних знахідок не виявлено. Лише біля основи водонапірної башти (серед гальки та щебеню, залишків від будівництва фундаменту башти) знайдено кулястий кам'яний відбійник.

10. Олеша I – місцезнаходження на південно-західній околиці села на правому, північному березі ставка, утвореного на потічку (водозбір Стрипи), на захід від асфальтованої дороги Олеша – Савелівка. Колекція підйомного матеріалу невелика і представлена фрагментами гончарної кераміки давньоруського часу.

11. Олеша II – місцезнаходження на південно-західній околиці села на лівому, південному березі ставка, утвореного на потічку (водозбір Стрипи), на захід від асфальтованої дороги Олеша – Савелівка. Пам'ятка займає пологий мис утворений потічком та балкою, по схилу якої проходить згадувана асфальтована дорога.

Колекція підйомного матеріалу невелика і представлена фрагментами гончарних стінок та денць давньоруського часу.

Підгасцький р-н

12. Голгочі – поселення давньоруського часу, розташоване за 4,5 км на північний схід від центру села на невеличкому миску лівого берега р. Добровідки, за 300 м на південь від дороги Голгочі – Мозолівка. Поселення невеличке, підйомний матеріал, що складався із фрагментів гончарної кераміки давньоруського часу, зібрано на площі 50×50 м. Профілі окремих вінчиків дозволяють датувати поселення XIII – XIV століттями.

Відкрите автором у 2005 році.

13. Голгочі, ур. Гостинчик – поселення давньоруського часу, розташоване по обидва пологіх схилах невеликої балки при її вершині на південь від дороги Голгочі – Мозолівка за 100 м на схід від її перехрестя із шосе Монастириська – Підгайці.

Як на північному так і на південному схилах балки підйомний матеріал зібраний на площах, що не перевищують 150×50 м і представлений невеликими фрагментами гончарної кераміки давньоруського часу. Профілі окремих вінчиків дозволяють датувати поселення XIII – XIV століттями.

Відкрите автором у 2005 році.

14. Голгочі, ур. Руда – поселення черняхівської культури, знаходиться за 150 м на схід від шосе Монастириська – Підгайці, при витoku р. Добровідки. Поселення займає полого плато в ур. «Руда» на північному березі струмка (перетвореного у меліоративний рів), при його витоках. Підйомний матеріал представлений фрагментами гончарної кераміки черняхівської культури, в тому числі і фрагментом вінця товстостінного піфоса, а також фрагментами ліпних посудин коричневатого кольору поганого випалу із значними домішками шамоту в тісті. Виявлено також доволі великий кам'яний брусок.

Відкрите автором у 2005 році.

15. Вербів, гора Висока – курган, розташований на вершині г. Висока (405 м над рівнем моря) за 2,5 км на схід від села та 1,2 км на захід від шосе Монастирська – Підгайці. Курган дещо порушований геодезичною вишкою, поли розорані. В центрі кургану простежується заглиблення, що нагадує невеличкий шурф. Висота кургану – до 1 м, діаметр не менше 15 м. З південної сторони кургану, на зораному полі, зібрано кілька дрібних не патинованих крем'яних відщепів.

Відкрите автором у 2005 році.

Висновки

Під час розвідок відкрито і обстежено 15 різночасових пам'яток. Серед них 2 курганні групи, один курган, один ґрунтовий могильник (?) та 11 поселень, з яких 4 багаточарові.

За відсутністю підйомного матеріалу культурна приналежність кургану та курганних груп не встановлена. Щодо інших пам'яток, то виявлені матеріали пізнього палеоліту (?), ранньобронзового часу (?), ранньозалізного віку, липицької та черняхівської культур, давньоруського періоду. Підйомний матеріал представлений переважно фрагментами кераміки. В окремих випадках виявлені фрагменти глиняної обмазки стін, кістки та кам'яні точильні бруски.

Кілька зауважень щодо особливостей заселення обстежуваної території в римський час. Дана територія представляє певний інтерес у дослідженнях черняхівської культури. В складі культури в Придністров'ї виділяються дві територіальні групи пам'яток, у слов'янській приналежності яких ні у кого сумнівів немає (Баран 1981; Магомедов 2001, 124). Це, зокрема, група пам'яток в басейні р. Гнила Липа, що досліджувались В.Д. Бараном та в група пам'яток Середнього Подністров'я (Теремці – Бакота), досліджувані В.Д. Бараном та І.С. Винокуром. Територія між цими групами пам'яток досліджена недостатньо, що не дозволяє говорити ні

про їх територіальну єдність, ні про дві територіально розрізнені групи пам'яток.

Розв'язати дане питання можуть лише систематичні роботи в цьому регіоні. Зокрема, автором під час розвідок у 2005 році обстежено 4 поселення черняхівської культури. На двох з них – Доброводи І (ур. Між рудками) та Голгочі. ур. Руда – серед підйомного матеріалу виявлені фрагменти ліпної кераміки, що за своїм тістом (слабого випалу із значними домішками шамоту) та формою наближаються до ліпної кераміки Черепина та Теремців. Це дозволяє припускати близькість населення, що залишило дані пам'ятки.

Отримані результати підтверджують висловлене раніше припущення (Тилищак 2003) щодо порівняно незначної заселеності даної території у пізньоримський час.

Отримані висновки є попередніми і засвідчують потребу подальших археологічних досліджень у цьому регіоні.

Література

Археологічні пам'ятки Прикарпаття, Закарпаття та Волині. Київ, 1981

Баран В.Д. Черняхівська культура. Київ, 1981.

Конопля В., Рибий М. Роботи в південно-західному Поділлі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. Люблин, 2001

Тилищак В.С. Археологічні пам'ятки сіл Доброводи і Ковалівка Монастирського району Тернопільської області // Спадщина Олега Кандиби – О.Ольжича у контексті національного відродження України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції. Тернопіль, 1999

Тилищак В.С. Нові пам'ятки черняхівської культури на Тернопільщині // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003.

Тимченко В.Н.

Институт истории НАН Украины

Арабографические надписи кладбища Гази-Мансур и других памятников Бахчисарая

Тимченко В.М. Арабографічні написи кладовища Гази-Мансур та інших пам'яток Бахчисарая. Одним з напрямків робіт археологічної експедиції (начальник експедиції – А.М. Ібрагімова) Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника (БДІКЗ) є фіксація і дослідження мусульманських написів. У 2005 р. були досліджені наступні пам'ятки: три надгробки та один саркофаг з території кладовища ханкяху суфійських дервішів Гази-Мансур (в ущелині Мар'ям-Дере, між Успенським монастирем і фортецею Чуфут-кале); надгробок напроти музею Ісмаїл-бея Гаспринського і напис на закладному камені фонтану по вул. Комунарів; надгробок з лапідарію заповідника. У цілому було вивчено сім написів. Усі вони – рельєфні. Матеріалом закладного каменю фонтану Селіма II Гирея є мармур. Матеріал інших пам'яток – вапняк. Мова написів – кримсько-татарська з широким використанням арабських і перських слів, як це було типово для більшості давніх варіантів тюркських мов народів мусульманського віросповідання. Написи датуються 18-19 ст.

Timchenko V.N. Some Arabic graphics inscriptions from Gasi-Mansur cemetery and other Bakhchisarai monuments. One of directions of the works of the State Bakhchisarai Historical and Cultural Reserve (BSHCR) archaeological expedition (the head of expedition is Alie M. Ibragimova) is fixation and researching the Muslim inscriptions. Three gravestones and one sarcophagus from the territory of the cemetery *tekke Sufi dervishes Gasi-Mansur* (in gorge Marjam-Dere, between Uspensky monastery and fortress Chufut-Kale); one gravestone opposite to the Ismail bey Gasprinskyi's museum and the inscription on the mortgage stone of the fountain along the Communard Street; the gravestone from BSHCR lapidary were examined in 2005. As a whole seven inscriptions have been investigated. All inscriptions are relief. A material of the mortgage plate of the Selim II Girey's fountain is marble. A material of the other monuments is limestone. Language of the inscriptions is Crimea-Tartar with wide using of the Arabian and Persian vocabularies as it were typical for the majority of old variants of Turkic languages of the Muslim peoples. The inscriptions have been dated by 18th-19th centuries.

В сезоне 2005 года одно из направлений работ археологической экспедиции Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника заключалось в фиксации и исследовании мусульманских эпитафий¹ и других арабографических эпиграфических памятников г. Бахчисарая. Были осмотрены и изучены три надгробия и один саркофаг с территории кладбища текке суфийских дервишей Гази-Мансур (в ущелье Марьям-Дере, между Успенским монастырём и крепостью Чуфут-кале); памятники Бахчисарая: надгробие напротив музея Исмаил бей Гаспринского и надпись на закладном камне фонтана по улице Коммунаров; надгробие из лапидария заповедника. В целом были изучены семь надписей. Язык эпитафий – крымско-татарский с характерным для большинства старых вариантов тюркских языков народов мусульманского вероисповедания (например, для османского варианта турецкого) широким использованием арабской и персидской лексики. Это установлено по преобладанию в надгробных надписях тюркской грамматики и тюркских глаголов и редкостью тюркских слов, относящихся к другим частям речи. Почерк (шрифт) всех надписей – сулюс (за исключением надгробия из лапидария БГИКЗ, эпитафия на котором написана насхом), что установлено по наличию кисточки у букв «кеф» и «алиф». Этим почерк «сулюс» отличается от почерка «насх», который также используется на эпиграфических памятниках (Duran 2001, 13). Надписи – рельефные. Материал всех памятников, за исключением мраморной закладной плиты фонтана Селима II Гирая, – известняк.

Надгробные памятники Гази-Мансура

Исследованные памятники были собраны сотрудниками БГИКЗ недалеко от входа на территорию памятника. Материал: известняк.

1. Надгробие Эль-Хадж Ахмеда (рис. 1).

Смерть погребённого по надписи на надгробии датируется 17 шабана 1264 г. хиджры, т. е. 20 июля 1848 г., четверг.

¹ Автор благодарит начальника Бахчисарайской археологической экспедиции БГИКЗ А.М. Ибрагимову за помощь в организации исследований.

Первая (верхняя) строчка эпитафии представляет собой традиционную фразу восхваляющую Аллаха, которая размещена по середине и датировкой: число (в переводе «месяца шабана 17-го») слева и год (1264) справа. Арабографическая транслитерация числа: ۱۷ في ماه شعبان. Турецкая транскрипция числа: Fi mah-i şaban 17, и года: 1264 sene.

Строчка 2, ячейка 1: Арабографическая транслитерация: اشبو خوانقاه بنا سنده. Турецкая транскрипция: İşbu han-kah bina-i sende. Перевод: «Сие текке твой дом».

Строчка 2, ячейка 2. Арабографическая транслитерация: سعي ايدرکن بوکدا. Турецкая транскрипция: Say ederken Перевод: «Стараясь ...»

Строчка 3, ячейка 1. Арабографическая транслитерация: جسم بونده دفن اولندی. Турецкая транскрипция: Cesim bunda defin olundu. Перевод: «Тело здесь было погребено».

Строчка 3, ячейка 2. Арабографическая транслитерация: ايرشوب اصر جدا. Турецкая транскрипция: erişüb isr huda. Перевод: «клятва, достигнув Бога».

Строчка 4, ячейка 1. Арабографическая транслитерация: اولد نيچون عازمی. Турецкая транскрипция: Evlad niçün azimi.

Строчка 4, ячейка 2. Арабографическая транслитерация: اول غازي منصورك. Турецкая транскрипция: Ol Gazi Mansurun. Перевод: Он Гази-Мансура (родительный падеж).

Строчка 5, ячейка 1. Арабографическая транслитерация: يوم تبلي اوله. Турецкая транскрипция: Yevm tebli ... evvela. Перевод: «день вражды ... сперва».

Строчка 5, ячейка 2. Арабографическая транслитерация: يارب جنت المائوى.

Турецкая транскрипция: Yarapp cennetü-l-meva. Перевод: «О, боже! Райское жилище» (приют, кров, убежище).

Строчка 6, ячейка 1. Арабографическая транслитерация: المرحوم و الغفور. Турецкая транскрипция: Al-merhum ve al-megfur. Перевод: «Покойный и прощённый».

Рис.1. Надгробие Эль-Хадж Ахмеда. Кладбище суфийских дервишей обители Гази-Мансур

Строчка 6, ячейка 2. Арабографичная транслитерация: الحاج احمد. Турецкая транскрипция: El-Nas Ahmed. Русское написание: «Эль-Хадж Ахмед».

Строчка 7, ячейка 1. Арабографичная транслитерация: بن منل. Турецкая транскрипция: Bin Mnl...d. Перевод: «Сын Мнл.. д». Примечание: имя отца Эль-Хадж Ахмеда повреждено, его не удалось установить.

Строчка 7, ячейка 2. Арабографичная транслитерация: روحنه الفاتحه. Турецкая транскрипция: Ruhine al-fatihe. Перевод: «Молитва за упокой его души».

2. Надгробие Исаму-д-дина, сына Абдуль-керима (рис.2).

Датируется 1261 г. хиджры. Этот год начался 10 января, закончился 30 декабря 1845 г.

Строчка 1. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: سعدت ... Турецкая транскрипция: ... saadet. Перевод: «... счастье».

Строчка 1. Ячейка 2. Арабографичная транслитерация: اولوب حل بنده شبا . Турецкая транскрипция: olup hill bende şba... . Перевод: «Являясь отпущенным рабом ...».

Строчка 2. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: ... الرثى Турецкая транскрипция: ... er-resy Перевод: ... надгробные причитания (плачь; рыдания)

Строчка 3. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: ... بونده Турецкая транскрипция: ... bunda. Перевод: «... здесь».

Строчка 3. Ячейка 2. Арабографичная транслитерация: همان عرض جمال اوله . Турецкая транскрипция: Hemen arz-ı semal evvela.

Строчка 4. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: و احمد تحته . Турецкая транскрипция: Ve Ahmed tahtede. Перевод: И под Восхваляемым.

Строчка 4. Ячейка 2. Арабографичная транслитерация: سن حشر ايديرا...لسحان . Турецкая транскрипция: Sen haşr eder Перевод: «Ты созывая ...».

Строчка 5. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: طب تعال الله . Турецкая транскрипция: Tibb teal-Allah. Турецкий перевод: Tibb Allah yükseltsin! Русский перевод: Да возвысит Аллах врача!

Строчка 5. Ячейка 2. ترهه في باقى . Турецкая транскрипция: ... fi bakı. Перевод: «... в вечном».

Примечание. Ячейка плохой сохранности: «ра» сомнительна – на её месте могла стоять другая буква или буквы; область в конце сбита: после «бакı» должны следовать ещё какие-то знаки, а место второй точки «каф» сбито – если её там не было, то предпоследняя буква – «фа», но тогда слово невозможно перевести.

Строчка 6. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: المرحوم و الغفور . Турецкая транскрипция: Al-merhum ve al-megfur. Перевод: «Покойный и прощённый».

Строчка 6. Ячейка 2. Арабографичная транслитерация: عصام الدين . Турецкая транскрипция: ... Isamu-d-din. Перевод: ... Исаму-д-дин.

Строчка 7. Ячейка 1. Арабографичная транслитерация: بن عبد الكريم . Турецкая транскрипция: Bin Abdü-l-kerim 1261 sene. Перевод: сын Абду-ль-Керима. 1261 год.

В переводе имя Исаму-д-дин бин Абду-ль-Керим означает «Опора веры, сын Раба Щедрого» (Гафуров 1987, 117, 153).

Строчка 7. Ячейка 2. Арабографичная транслитерация: روحيون الفاتحه . Турецкая транскрипция: Ruhicün al-fatiha. Турецкий перевод: Ruhi için al-fatiha. Русский перевод:

«Молитва за упокой его души».

В эпитафии зафиксированы такие декоративные элементы как тирфиль и джезм.

3. Женское надгробие 1852-1853 годов (рис. 3).

Датируется 1269 г. хиджры. Этот год начался 15 октября 1852 г., закончился 4 сентября 1853 г. Сохранилась только верхняя часть с четырьмя строчками и началом пятой. По обоим бокам от традиционной фразы восхваления Аллаха, обычно начинающей эпитафии, рельефно изображены по паре цветов на стебельках в сосуде, один из которых, крайний, напоминает распускающийся бутон тюльпана сбоку, а второй – розу, цветок которой повернут в сторону смотрящего. Последняя состоит из двух колец лепестков с точкой в центре. Внутреннее кольцо состоит из четырёх лепестков, внешнее – из шести.

Строчка 1. Погребальная формула и дата. Арабографичная транслитерация формулы:

هو الفراقى . Турецкая транскрипция формулы: Hüve al-fıraqı. Перевод: «Он (Аллах) премудр (в значении – «разделяет добро и зло»)».

Строчка 2. Начало погребального текста.

Арабографичная транслитерация: م جهانده

تازه گول گیبی صولدو . Турецкая транскрипция: Taze gül gibi soldum sıhanda. Перевод: «Я увяла подобно свежей розе на земле».

Строчка 3. Арабографичная транслитерация:

دوستلریمه رده ایلدیم فنده . Турецкая транскрипция: Dostlarima rid eyledim fenada. Перевод: «Своим друзьям я помогала в беде».

Строчка 4. Арабографичная транслитерация:

قوران اوکور بلبیل ایدم هر انده . Турецкая транскрипция: Kuran okur bülbül idim her anda. Перевод: «Я была соловьём, который читал Коран каждый миг».

Строчка 5. Арабографичная транслитерация:

کورشدو . Турецкая транскрипция: «Görüştü ...». Перевод: «Увиделась ...».

Арабографичная транслитерация стихов:

تازه گول گیبی صولدوم جهانده
دوستلریمه رده ایلدیم فنده
قوران اوکور بلبیل ایدم هر انده
کورشدو

Транскрипция стихов:

Taze gül gibi soldum sıhanda
Dostlarima rid eyledim fenada
Kuran okur bülbüldüm mugfir anda
Görüştü ...

Перевод стихов:

Подобно свежей розе я увяла в мире
Своим друзьям я помогала в беде
Я была соловьём, который читал Коран
каждый миг
Увиделась ...

Рис. 2. Надгробие Исаму-д-дина, сына Абду-ль-керима. Кладбище суфийских дервишей обители Гази-Мансур

Рис. 3. Женское надгробие. Кладбище суфийских дервишей обители Гази-Мансур

Образ «Увядшей в мире свежей розы» для выражения умершей молодой женщины известен в крымскотатарских эпитафиях. В турецком языке одно из значений персидского слова «taze» (первое значение – «свежий (не испорченный)») – «молодая женщина», «свежая, молодая (о женщине)» (Большой ... 1998, 835). Подобный погребальный поэтический текст зафиксирован на кладбище Юкьяры-мезарлык Бахчисарайского района (Араджиони 1997, 29):

*Подобно чистому цветку, я увяла в этом мире
Я покинула свою мать в брэнной юдоли
Соловей читает надо мной Коран.
Я увиделась с Владыкой в Высшем Раю.
Покойная, прощённая Рахиме-Шерфе, дочь
Сеид-Ягьи.*

Душе её Фатиха.

Хотя авторы статьи, в которой он представлен, не дали, кроме перевода, ни арабской, ни латинской транслитерации, можно только предположить, исходя из их перевода, что первая его строка в оригинале была точно такой же, как и первая строка поэтического текста из Гази-Мансура. Подобная и третья строчка – про соловья, который читает Коран. Почти одинаково начинается и четвёртая строка.

Оба надгробия находились в одном Бахчисарайском районе, чем в какой-то мере можно объяснить схожесть их погребальных стихов. Возможность того, что оба текста – одного надгробия исключена, поскольку в статье М. А. Араджиони, Е. В. Бахревского и др. ни разу не упоминается Гази-Мансур, но места обследованных мусульманских кладбищ точно локализируются, все они на территории с. Высокое, тогда как Гази-Мансур расположен в незаселённом месте, поблизости от г. Бахчисарая. Расстояние между обоими памятниками – около 11 км.

Рассматриваемый образ известен также по Ханскому кладбищу в Бахчисарае. В эпитафии 1787 г. Мехбубе-султаны есть фраза: «В цветнике мира я была роза и, увя, завяла». Арабографическая транслитерация: دنياه كل ايلديم
صولدوم مدد بر كلشن (Бахчисарайскія... 1848, 506). В последней фразе «мир» выражен через арабское «dûnu», тогда как в гази-мансурской – через персидское «sihan».

4. Саркофаг: прочитано имя «Мухаммед» в начале надписи.

Другие памятники Бахчисарая

5. Надгробие суфия Шерефу-д-дина (1713 – 14 августа – 13 сентября 1741 года) напротив музея И. Гаспринского (рис.4, 5). Надпись на надгробии плохой сохранности.

Нижняя строчка его состоит из трёх ячеек: в правой дан, по всей вероятности, возраст умершего: 28 лет; в средней – год смерти; в левой – месяц смерти. Надпись в последней ячейке плохой сохранности.

Арабографическая транслитерация года: ١١٥٤.

Датировка: джемази-уль-ахир 1154 г. хиджры, т. е. с 14 августа по 13 сентября 1741 года.

Арабографическая транслитерация левой плохо сохранившейся ячейки: ما ... الاخره

عمر من ...

Пояснения:

1. Первое слово состоит из букв корня арабского глагола «жить». В зависимости от огласовок оно могло иметь следующие значения: «жил (до)», «время жизни», «жизнь». Наиболее подходящее первое из них, читается: «amete».

2. Чётко читается только второй компонент названия месяца: «...’l-ahire». Такой второй компонент могли иметь только два месяца. Но поскольку в первой части читается слог «та», этот месяц – джумада-уль-ахир.

В боковой нижней ячейке справа следующая надпись. Арабографическая транслитерация:

ياشئ ٢٨ Турецкая транслитерация: yaşı

28. Перевод: «Его 28 лет». Очевидно это возраст умершего, на основании чего можно заключить, что он родился примерно в 1713 году.

Надпись сильно повреждена. Первая строчка начинается словом دعا – «Dua» – «Молитва».

Третья строчка начинается словом جهان – «Cihan» – «мир», в правом вертикальном поясе надписи

распознава фраза بولمادی فناده «bulmadi fenada» – «он не нашёл в беде».

Над последней строчкой находится строка с именем. Последнее повреждено, но, по всей вероятности, оно читается «Шерефу-д-дин»:

الدين شرف. Чётко сохранился фрагмент:

...رف الد ...

6. Надпись на закладном камне фонтана Селима II Гирая по улице Коммунаров (рис.6).

Язык надписи – арабский. На надписи полное имя крымского хана Селима II Гирая (1743-1748), сына хана Каплан Гирая, внук хана Селима I Гирая. Это следует из второй и третьей ячеек надписи над фонтаном, полный текст которых описывается следующим образом.

Рис. 4. Надгробие суфия Шарафу-д-дина. Общий вид. *In situ*

Рис. 5. Надгробие суфия Шарафу-д-дина (*in situ*, напротив музея Исмаила бея Гаспринского). Надпись

Первая ячейка. Арабографичная транслитерация: *صاحب الخيرات و الحسنات*. Турецкая транскрипция: *sahib-ül-hayrat ve-l-hasenat* (Devellioğlu 2001, 348). Перевод: «хозяин богатств и добрых дел». Смысл: «благодетель».

Вторая ячейка. Арабографичная транслитерация: *سليم كراى خان بن قلان*. Турецкая транскрипция: *Selim Giray Han bin Kaplan Giray Han*.

Третья ячейка: *بن الحاج سليم كراى خان*. Турецкая транскрипция: *bin El-Hac Selim Giray Han*. Перевод обеих ячеек: «Хан Селим Гирай, сын хана Каплан Гирая, сына хана Эль-Хадж Селима Гирая».

Четвёртая строчка. Арабографичная транслитерация: *غفر الله ذنوبهم و الحسن لهم*. Турецкая транскрипция: *Gafere Allah dunuvvahum va-l-hasenu lihum*.

Перевод: «Аллах простил им грехи и добр к ним».

Датировка. 1162 г. хиджры начался 22 декабря 1748 г., закончился 11 декабря 1749 г. Как написано в книге «Краткая история Крымского ханства», сочинённой не позднее конца XVIII в.,

Рис. 6. Закладной камень (повернуто на 90°) фонтана Селима II Герая (в настоящее время располагается по улице Коммунаров).

хан умер 18 мая 1748 г. от неутолимой жажды (Смирнов 2005, 69). Материал: белый мрамор.

По классификации Ремзи Дурана данную надпись следует отнести к тому типу надписей, который характеризуется по почерку рельефным сулюсом и наличием таких декоративных элементов как тирфиль (*tirfil*), в переводе – клевер, джезм (*cezmi*) – знак остановки при чтении, и виргюль (*virgül*), в переводе – запятая (Duran 2001, 11).

7. Надгробие из лапидария БГИКЗ (рис. 7).

Сохранилась только верхняя часть. Надпись начинается традиционным погребальным восхвалением Аллаху, которое венчает большинство мусульманских эпитафий Крыма:

الباقى هو. Турецкая транскрипция: *Hüve al-baki*. Перевод: «Он (Аллах) вечен». Обычно это фраза размещается над погребальным текстом посередине. Её написание не отличается от написания в арабском языке. Она состоит из арабских слов и имеет арабский грамматический элемент – определённый артикль. В усложнённом варианте такое начало эпитафий встречается среди надгробий ханского кладбища в Бахчисарае (Бахчисарайскія... 1848, 500,

501). В точно такой же форме эта фраза начинается эпитафию на одном из надгробий, которое происходит из района Судака (Тимченко 2005, 103) и на надгробии из района Керчи (Тимченко 2005а, 384–393).

Некоторые буквы этой эпитафии имеют огласовки.

Арабографическая транслитерация: ... دخمه

... دنلریم باری خدادان . Турецкая транскрипция: Dinlerim bari Hudadan ...dahme

...
Русский перевод: «Услышу хотя бы от Бога ...могила»

Примечание. Написание слова «dinlerim» – «услышу» не соответствует классическому османскому написанию – отсутствует буква «йа» после «д», носовой звук «н» должен выражаться через «кяф» – тут «нун», которой обозначается обычный «н», звук «е» должен выражаться через «хе» – тут он не выражен вовсе. Но более подходящего варианта прочтения слова не найдено. Недостающие буквы удлинили бы слово, поэтому можно предположить, что они не вырезаны в целях экономии места. К тому же, такие сокращения известны на мусульманских эпитафиях. Кроме того, данное слово тюркское, возможно, является крымскотатарским вариантом арабографического написания и соответствующего ему произношения этого слова. Ещё два слова остались непочитанными, хотя они отлично сохранились и имеют некоторые огласовки. Поэтому можно предположить, что данная эпитафия написана на одном из вариантов (диалектов) крымскотатарского языка, которую нельзя полностью перевести используя только османский язык.

Общий перевод сохранившегося начала эпитафии: «Он вечен! Услышу хотя бы от Бога ...могила ...».

Почерк: насх, что установлено по отсутствию кисточки у «кеф», и что неизвестно в сулусе, вначале второй (третьей с формулой) строчки и характерному написанию «хе» в конце слова, которое не может иметь место в талике (Timurtaş 1977, 26, 28, 31).

Теперь просуммируем все вышеприведенные данные о памятниках и обобщим результаты их изучения.

Фонтан по улице Коммунаров с именем крымского хана Селима II Гирая (1743–1748), сына хана Каплан Гирея, внука хана Селима I Гирая был сооружён между 22 декабря 1748 и 11 декабря 1749 г. (1162 г. хиджры). Текст декорирован.

Надгробие напротив музея И. Гаспринского принадлежит суфию, который умер в джемазиуль-ахире 1154 г. хиджры (с 14 августа по 13 сентября 1741 года). Надпись «28 лет» в одной ячейке, рядом с датой позволяет предположить, что погребённый на момент смерти имел такой возраст. Следовательно, он родился примерно

Рис. 7. Верхняя часть надгробия из лапидария БГИКЗ

в 1713 году. Имя погребённого: Шерефу-д-дин. Памятник *in situ*.

Сохранившаяся верхняя часть надгробного памятника из лапидария БГИКЗ имеет традиционное арабское начало. В последующем тексте распознаны три персидских слова, одно из которых имеет тюркский аффикс и тюркский глагол. Некоторые буквы имеют огласовки.

Выводы

Из 7 рассмотренных памятников датировка двух не определена; надгробие и закладной камень фонтана относятся к 18 в., а три надгробия из Гази-Мансура – к 19 в. Первая надпись сообщает, что погребённый Ахмед проживал в Гази-Мансуре, был Эль-Хаджем (совершившим паломничество в Мекку), Гази-Мансур был ханкяхом, а не текке, как его часто называют. Другая гази-мансурская эпитафия, Исаму-д-Дина, выделяется указанием на профессию погребённого (врач). Подобная информация встречается и на других мусульманских надгробиях. Так, в Салачике (соседствующий с Гази-Мансуром пригород Бахчисарая) находились надгробия хатиба и муэдзина местной мечети, с указанием на эти профессии в их эпитафиях (Ибрагимов, Тимченко 2005, 153). В текке Сейид Усул (г. Бурса, Турция), как следует из погребальной надписи, находится надгробие художника Мусами (Karamürsel 2006, 81). Третье богатое надгробие из Гази-Мансура, судя

по четверостишию, належало молодій жінці.

Шерефу-д-Дин, судячи з 14-полосної чалми, венчаючої його надгроб'я, був членом одного з суфійських орденів.

Епіграфічні дані, отримані навіть з обмеженої кількості пам'яток, дають важливі відомості про соціально-економічне життя Бахчисарая та його округи. Тому цілісність досліджень в цьому напрямку очевидна.

Література

Араджіони М.А., Бахревський Е.В., Ефімов А.В., Лазариди С.А. Обстеження некрополів пізньосередньовічного та нового часу в Бахчисарайському районі // Археологічні дослідження в Криму. 1994 рік. Симферополь, 1997.

Баранов Х. К. Большой арабско-русский словарь: в 2-х тт. – 10-е изд., Москва, 2002.

Бахчисарайські арабські та турецькі надписи // Записки Одеського товариства історії та старожитностей. Одеса, 184. т. II.

Большой турецко-русский словарь. / Баскаков А.Н. і др. – 2-е изд., Москва, 1998.

Гафуров Алим. Ім'я та історія: Об іменах арабів, персів, таттарів та турків. Словарь. Москва, 1987.

Ібрагімова А.М., Тимченко В.Н. Арабграфічні надписи початку XV – початку XX вв. із Салачика. // Археологічні дослідження в Україні

2003-2004 рр. – Вип. 7. – К., 2005.

Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А. Рубинчика. Москва, 1970. – т. 1 – 784 с.; т. 2 – 848 с.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской порты. Т. II, 2005.

Тимченко В.Н. Мусульманские эпитафии Судак // Предметный мир религий. Материалы XII Санкт-Петербургских религиозно-научных чтений. СПб., 2005.

Тимченко В.Н. Арабграфічні надписи із Керченського лапидарія (надгроб'я XVIII в.) // Боспорські дослідження. Вип. X.-Сб. – Симферополь-Керчь. 2005.

Devellioğlu Ferit. 'Osmanlıca-türkçe ansiklopedik luğat'. Ankara: Aydın kitabevi yayınları. 2001.

Duran Remzi. Selçuklu devri Konya yapı kitabeleri: inşa ve ta'mir. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2001.

Karamürsel A. Bursa'da XV. Yüzyıldan iki mezartaşı // VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Araştırmaları Sempozyumu bildirileri. İstanbul, 2006.

Redhouse James W. A Turkish and English lexicon. – İstanbul: Eko Matbaası, – 1992.

Tewfik Hackı (Galandjizade). Türkisch-deutsches Wörterbuch. Leipzig: Otto Holtze's Nachfolger, 1917.

Timurtaş Faruk. Osmanlıcaya Giriş. Ankara, 1977.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Л.

Національний заповідник «Давній Галич»

Івано-Франківський краєзнавчий музей

Археологічні дослідження давнього Галича у 2003 – 2005 рр.

1. Галицька археологічна експедиція Прикарпатського університету, Національного заповідника «Давній Галич» та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник – Томенчук Б.П., канд. історичних наук, доцент Прикарпатського університету) продовжувала дослідження на території Крилоського городища в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.

Протягом 2003 – 2004 рр. роботи проводились поблизу приміщення Митрополичих палат (музей історії давнього Галича). В попередні роки на цій території було проведено дослідження валу, відкрито житлово-господарський комплекс XII – XIII ст., систему підвальних приміщень великої дерев'яної будівлі, яку, на нашу думку, можна вважати слідами комплексу княжого палацу Ярослава Осмомисла, а також залишки споруд пізньосередньовічного часу.

У 2003 – 2004 роках закладено два розкопи (VIII та IX), загальною площею 100 м². Метою досліджень було подальше виявлення об'єктів, частково відкритих під час попередніх досліджень. На розкопаній площі простежено декілька різночасових будівельних горизонтів.

Зокрема, у верхньому шарі розкопу IX, на глибині 0,9 м зафіксовано залишки двох різночасових будівель. Вони характеризуються суцільним пластом перепаленої глини із включенням вугликів та обвуглених шматків дерева. Простежено північно-східний кут східної та східну стіну західної будівлі. Про те, що обидві споруди мали житловий характер свідчать археологічні знахідки (глиняний посуд, фрагменти орнаментованих кахлів із розвалу печі, тощо). Очевидно, дані будівлі були пов'язані із функціонуванням в XVI – XVIII ст. у Крилосі єпископського осідку.

У культурному шарі XIII ст., на всю ширину розкопу IX (4,5 м), відкрито північну межу наземної дерев'яної споруди. Її залишки характеризуються сильно гумусованим, чорним шаром товщиною 0,2 м із включенням вугликів, кісток тварин та фрагментів кераміки.

До давньоруського часу відносяться сліди заглибленої будівлі із глиняною пічкою, основна частина якої виходить за межі розкопу. Її довжина – 4,5 м. Дно має пологий спуск на глибину 0,5 м. Піч, довжиною 1,3 м, видовженої форми,

устям на північ. Товщина черіня – 3 – 4 см. В заповненні печі знайдена кераміка XII – XIII ст. та значна частина тваринних кісток.

На північній ділянці розкопу VIII (глибина – 0,45 – 0,65 м) виявлено південно-західну межу кам'яної вимостки із колотого вапнякового каменю. Її товщина – 15 – 20 см. Вимостка має чіткі границі і конфігурацію та лежить на знівельованій поверхні чистого передматерика. Зачистка по всій території вимостки показала повну відсутність керамічного матеріалу. Лише декілька екземплярів кераміки XII – XIII ст. дозволяють датувати її цим же часом. Слід зазначити, що дана вимостка була виявлена нами у 1996 – 1997 рр. по всій території на південний захід від фундаментів Успенського собору. Ймовірно, вона була основою площі між Успенським собором та князівським палацом.

У південно-західному куті розкопу IX простежено кут підвального приміщення, більшу частину якого розкрито дослідженнями 2002 року. Об'єкт заглиблений у материк на 1,2 м. Його дно залягає на глибині 3 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні знайдено фрагменти кераміки XII – XIII ст.

На рівні передматерика простежено сліди траншеєподібного заповнення, канами, із вугликами та давньоруською керамікою. Її ширина і глибина – 0,3 м. Зафіксовано 9 м канами. В її північній частині знаходяться дві стовпові ями, одна з яких подвійна, вісімкоподібна. Відстань між ними 2,5 м. Глибина ям 0,15 та 0,3 м нижче рівня дна траншеї. Від цієї основної канами під прямим кутом відходить проміжна канава. Виявлені траншейки із стовповими ямами були, можливо, частиною заглибленої основи для підвалин під дерев'яну будівлю.

На площі розкопу VIII простежено залишки двох напівземлянкових будівель X – початку XII ст. Дані будівлі були різночасовими, оскільки вони нарізались одна на одну. Як і у всіх напівземлянках давнього Галича, в засипці споруд по периметру котловану виступає жовта глиниста засипка, яка виконувала функцію гідроізоляційного прошарку між дерев'яними конструкціями стін і земляними котловану. Будівля 1 розмірами 3,6×3,6 м орієнтована по осі північний схід – південний захід і вкопана на 1,2 м у материк. Дно рівне. Південно-східний кут будівлі перерізаний житлом 2. По периметру котловану простежено 6 стовпових ямок діаметром 0,2 м і глибиною 0,3 м. Біля північної стінки зафіксовано розвал каміння розміром 1,2×1,3 м, яке походить із зруйнованої печі. Сам черінь (0,7×0,5 м) знаходився неподалік. В заповненні та на долівці будівлі виявлено керамічний матеріал, який датує її X – початком XI ст. Про господарсько-виробничий характер споруди свідчать виявлені 132 ямки від кілків діаметром 1,5 – 2 см і глибиною 3 – 10 см. Вони розміщені на долівці переважно окремими групами у відносно

певному порядку. Житло 2 розкопане частково, оскільки більша його частина виходить за межі розкопу. Довжина збереженої західної стінки становить 4,5 м. Житло вкопане у материк на 1,0 м. Знайдений керамічний матеріал дозволяє датувати його XI – початком XII ст.

На досліджуваній площі виявлено 25 різночасових стовпових ям. Окремі з них є подвійними та потрійними. Вони, очевидно, пов'язані з конструктивними особливостями наземних дерев'яних будівель.

До ранньозалізного часу відносяться сліди двох заглиблених об'єктів культури фракійського гальштату, які сильно понижені стовповими ямами XII – XIII ст.

Значна частина знахідок із розкопок належить кераміці, яку найбільш чисельно репрезентують фрагменти горщиків. До виробів із заліза відноситься значна кількість цвяхів, уламок пізньосередньовічної шпори, тесло, чотири вістря ножики, частина сокири, тощо. Предмети із скла ілюструють фрагменти різнокольорових гладких та кручених браслетів, намистина та уламки пізньосередньовічного посуду. До кам'яних знахідок належать фрагменти брусків та профільовані архітектурні деталі, що походять із руїн Успенського собору.

У 2005 році дослідження проводились в ур. Качків, на території розораного додаткового середнього валу городища, який розташований на південь від Галичиної могили. У місці розриву валу закладено два розкопи розмірами 3 x 23 м та 5,5×12 м. Метою досліджень було виявлення конструкції воріт та передворотного майданчика. Останній мав дати відповідь на наявність оборонного рову та мосту.

В процесі розкопок простежено західну та східну частину валу. Його основа виступає на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. По краях зафіксовано зовнішню підпірну стінку у вигляді траншей, шириною 0,2 – 0,3 м і глибиною 0,4 м від рівня давньої поверхні. В траншеї були вкопані і забиті, у вигляді окремого ряду, дерев'яні короткі палі. Зверху підпірна стінка була підсипана землею із кам'яною обкладкою. Таким чином, віддаль між траншеями, а отже і ширина проїзду, становила 6 м. Сама структура в'їзду була оформлена, ймовірно, у вигляді простого проходу, без будь-яких слідів дерев'яних конструкцій вежі чи воріт. Це підтверджується і значною (12 м) шириною валу. Давня поверхня в'їзду простежена до відмітки 0,8 – 1,0 м та характеризується ущільненим шаром, в якому зрідка траплялись каміння та фрагменти кераміки X – XI ст. Цим же часом датується спорудження перших земляних укріплень Крилоського городища.

Як показали дослідження, прохід через вал, очевидно, мав більше символічне, аніж оборонне значення.

Експедицією також проведено у 2005 році розвідувальні роботи на Шевченківському городищі (с. Шевченкове, Галицького р-ну Івано-Франківської обл.).

На південь від храму Св. Пантелеймона, в одному із кутів протрасованих фундаментів францисканського монастиря, закладено шурф розміром 2×3 м. На досліджуваній площі зафіксовано різночасові будівельні горизонти періоду функціонування монастиря (XVI – початок XX ст.). Вони фіксуються прошарками будівельного румовища, жовтої глини та сірого суглинку, палениною та прошарком мергелю. Досліджено частину внутрішнього лиця південного муру фундаменту із кутом внутрішньої перегородки. Фундаменти стін монастиря викладені із великих брил мергелю на вапняно-пісчаному розчині. Іноді в заповненні трапляються уламки цегли.

В процесі досліджень знайдено значну кількість фрагментів полив'яних кахлів, пізньосередньовічну кераміку та окремі залізні предмети.

Роботи на території Шевченківського городища вимагають подальшого продовження досліджень.

2. Галицькою середньовічною археологічною експедицією Національного заповідника «Давній Галич» (керівник – Мельничук О.Л., наук. співробітник відділу археології) у 2004 році розпочато роботи по дослідженню прицерковних поселень давнього Галича. Проведено шурфування на території подолу княжого Галича в ур. Церквиська, а також розвідкові роботи в ур. Прокаліїв сад (с. Крилос) та на Замковій горі у м. Галичі.

В ур. Церквиська (с. Крилос-Четверки) закладено три шурфи розміром 2×2 м на південь від фундаментів церкви Благовіщення. В процесі досліджень зафіксовано два чітко стратифіковані горизонти культурного шару, які відповідають функціонуванню дерев'яного та мурованого храмів «на Церквиськах». Культурний шар репрезентує значна кількість кераміки XII – XIII ст. Окремі фрагменти із клеймами на денцях. Також знайдено декілька залізних предметів, серед яких цвяхи і ножики, та фрагменти скляних браслетів. На розкопаній площі виявлено також сліди декількох різночасових об'єктів.

У шурфах 2 і 3 досліджено частину будівлі заглибленої у материк на 1,1 м та простежено її південно-західний край. Дно фіксується на глибині 2 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення об'єкта складають різні стратифіковані прошарки насипки, найбільш потужній з яких характеризується наявністю будівельного румовища. В заповненні, крім значної кількості кераміки XII – XIII ст., знайдено бронзовий гудзик, фрагмент мідного персня, аморфні куски міді, декілька цвяхів та чотири вістря

ножиків, фрагменти двох профільованих білокам'яних архітектурних деталей. Край цієї будівлі перерізав більш раніший об'єкт, можливо житло, синхронний із дерев'яним храмом. Зафіксовано південно-західний кут та частину західної стінки довжиною 2 м. Споруда вкопана у передматерик на 0,35 м. Стінки вертикальні. Дно рівне і залягає на глибині 1,0 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення характеризується значним вмістом вугликів та кераміки, окремі фрагменти якої на денцях мають клейма. Зафіксовано також одну стовпову яму та сліди об'єкта частково заглибленого (на 0,15 м) у культурний шар. Його залишки характеризуються тонким 10 см прошарком жовтої глини, попелу та вугликів. Розміри збереженої частини становить 1,7×0,6 м. В заповненні знайдено також значну частину фрагментів давньоруської кераміки, в основному уламків горщиків, фрагмент стінки амфори та кісток тварин.

На території ур. Прокаліїв сад закладено чотири траншеї розміром 1×6 м. На прилеглій до фундаментів храму Св. пророка Іллі площі засвідчено існування кладовища. Виявлено 6 поховань. Одне поховання зафіксоване 5 м на північ від фундаментів, решта знаходились із південної сторони. Всі поховання мають чітку рядну систему та орієнтовані головою на захід, із різним положенням рук покійників. Зафіксовано одне поховання із кам'яною «подушкою». Поховання безінвентарні за винятком одного, в якому, в районі грудей кістяка, знайдено мідну бляшку. На досліджуваній площі виявлено також дві стовпові ями, які, очевидно, мали відношення до наземних дерев'яних будівель. Серед знахідок переважає матеріал пізнього середньовіччя. Він представлений уламками керамічного та скляного посуду, орнаментованими кахлями та залізними виробами (дві підкови до чобіт, шість цвяхів).

На Замковій горі, у шурфі розміром 1,5×2,5 м, простежено частину фундаменту західної оборонної стіни Галицького замку (XIV – XVII ст.) та зафіксовано стратиграфічні нашарування, які датуються керамічним матеріалом широким хронологічним діапазоном (XII – XIX ст.). Товщина культурного шару становить 2,6 м. У нижньому горизонті простежено сліди частково заглибленого у материк давньоруського об'єкта.

У 2005 році продовжено дослідження у північній частині ур. Церквиська. На північ (75 м) від фундаментів храму закладено розкоп розміром 11×2 м.

На розкопаній площі простежено сліди трьох різночасових будівельних горизонтів. Два з них фіксуються горілими прошарками, товщиною 0,10 – 0,20 м, які належать залишкам дерев'яних будівель. У верхньому горизонті, на глибині 0,25 м, виявлено південно-західний кут фундаментів під дерев'яну будівлю. Фундаменти виконані

із гальки та шутру. Їх товщина становить 0,2 м. Місцями вони сильно пошкоджені оранкою. До найранішої споруди відноситься розчищена, на глибині 0,75 м, глиняна піч, що виходить за межі розкопу. Біля печі знаходилась стовпова яма діаметром 0,25 м та глибиною 0,85 м.

Знахідки із культурного шару представлені керамічними фрагментами, окремими металевими та скляними виробами. Речовий матеріал утворює доволі витриманий комплекс, який відноситься до XII – XIII ст.

Ушаков С.В.

КФ ІА НАН України

Исследования в северо-восточном районе Херсонеса в 2004–2005 годах

За отчетный период совместная экспедиция КФ ІА НАНУ, Национального заповедника «Херсонес Таврический» и ЧФ МГУ им. М.В. Ломоносова завершила исследования квартала ХСVII Северо-восточного района Херсонеса (Золотарев, Ушаков, 2005) и вернулась, после сезона 1998 г. (Золотарев, Коробков, Ушаков, Пиленгер, Пюльц 2005, 229–247) к раскопкам района базилики «Крузе» (№ 7). Все подготовительные работы к полевому сезону 2004 г. были проведены под руководством М.И. Золотарева. Раскопки самого памятника тогда были завершены С.В. Ушаковым. В раскопках участвовали студенты-практиканты ЧФ МГУ им. М.В. Ломоносова, студенты, аспиранты и выпускники ВУЗов Киева, Харькова, Петербурга, Москвы. Бюджетного финансирования экспедиция не имела.

За это время мы полностью изучили заполнение цистерны позднеантичного времени, расположенной в центре внутриквартального двора. Кроме этого объекта были раскрыты средневековые напластования культурного слоя в проулке, соединяющем внутриквартальный двор с поперечной улицей. Были продолжены и завершены исследования античного пифоссария, расположенного на месте помещения 15, части внутриквартального двора и проулка. В ходе работ мы проводили также исследования наскального слоя в расположенных рядом с проулком и поперечной улицей помещениях 16 и 17. Было завершено изучение засыпи колодца (глубина 11 м) в южном углу помещения № 4 (Золотарев, Ушаков 2005, *рис. 1*).

Раскопки цистерны. Дно цистерны оказалось на глубине 3,40 м. Мощность заполнения, изученная нами в 2004 г., составляла 0,9 м. Цвет грунта (Munsell 1992) в цистерне был различный: 1) красновато-желтый (7,5 Y R 6/6 reddish yellow), (7,5 Y R 5/6 strong brown); 2) серый (7,5 Y R 6,1 gray). Характер и состав находок принципиально ничем не отличался от найденных нами в цистерне в прошлые годы. Он был представлен фрагментами кровельной черепицы, амфор, простой столовой, красно-

Характерной особенностью исследуемой площади является значительное количество шлаков, являющихся признаками сиродутного способа добычи железа, а также значительной мощностью передматерикового шара с включением болотной руды. Это указывает, очевидно, на левую ремесленную направленность этого района давнего Галича, а именно на железорудную галузь.

Дальнейшее исследование памятника планируется продолжить в наступном полевом сезоне.

лаковой посуды и кухонной керамики. Из трех фрагментов, найденных на разной глубине цистерны, удалось собрать краснолаковую патеру с ручкой (*рис. 1, б*), а также удалось почти полностью реставрировать амфору типа Делакеу (отсутствует только венчик) (*рис. 1, л*). Особый интерес вызвал оригинальный по форме сосуд. У него было уплощенное дно на невысоком кольцевом поддоне, яйцевидное слабообристое тулово, профилированная гребнем и двумя желобками уплощенная ручка. Венец в виде стоячего воротника и верхняя часть тулова были в процессе формовки гончаром сильно сдавлены. В результате закраина сосуда приобрела подтреугольную в плане форму (*рис. 1, 5*). Кроме этого, в слое присутствовали обломки изделий из стекла и металла, было найдено 8 монет. Среди индивидуальных находок необходимо упомянуть фрагмент лапидарной греческой надписи, выполненной на тонкой мраморной плите [...]MPEDO[...].

Комплекс находок из цистерны позволяет предполагать, что она была засыпана, скорее всего, в первой половине VI в. (Ушаков, Дорошко, Кропотов, Макаев, Струкова 2005, 35–36).

Продук. Мощность культурного слоя в проулке составляла в общей сложности 0,7 м. Цвет грунта – красновато-серый, темный (2,5 Y R; 5,1 dark reddish gray). Он содержал обломки керамики (амфор и столовой посуды) средневекового времени. У стены пом. 16 зафиксирован слой горения (2,5 Y R; 3/1 very dark gray, 2,5/1 black). В ходе работ пришлось разобрать остатки средневекового канализационного(?) стока, сооруженного из небольших известняковых плит, расположенных двумя параллельными рядами. Под ним было обнаружено ложе водостока (вероятно, античного времени), прорезанное в материковой скале.

Почти в центре проулка была обнаружена еще одна яма конусовидной формы, которая принадлежала пифоссарию, расположенному в этой части квартала. В заполнении этой ямы – грунт желтоватого цвета – были найдены

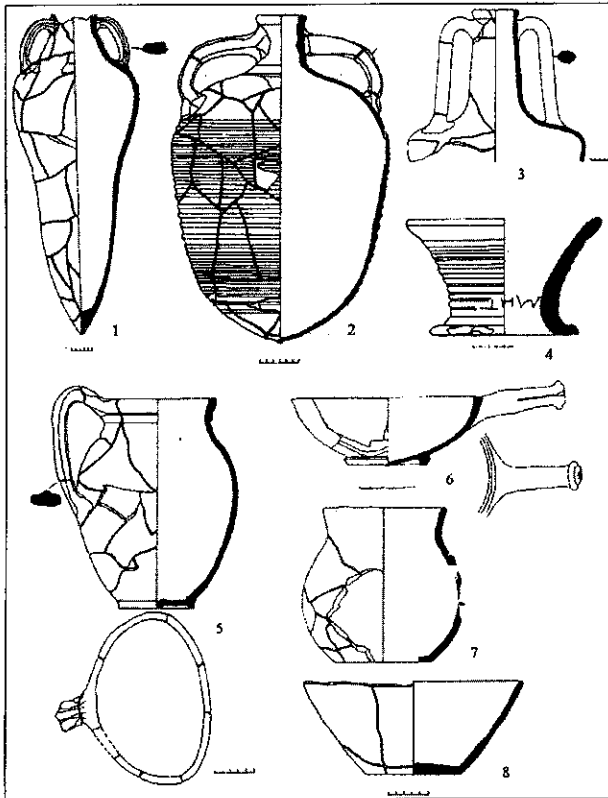

Рис. 1. Керамические находки из цистерны и колодца в ХСVIII квартале. Раскопки 2004 г.

фрагменты керамики, относящиеся ко времени, вероятно, первого этапа функционирования винодельческого комплекса. Среди них горло амфоры Хиоса. Венчик ее в сечении закругленной формы, горло высокое, цилиндрическое, достаточно резко переходящее в тулово. Высоко поставленные ручки овальные в сечении (рис. 1, 3). Глиняное тесто красное, хорошо отмученное, в нем присутствуют блестки слюды и, в качестве единичных включений, белые крупинки (известь?). Несмотря на наличие слюды в глине, что характерно, скорее, для амфор Фасоса, по внешнему виду этот сосуд напоминает конические амфоры Хиоса с колпачковой ножкой варианта V-B (70-40 гг. IV в. до н.э.) по классификации С.Ю. Монахова (Монахов 2003, 20, табл. 12, 2). Там же были найдены нижний прилеп ручки амфоры с дипинто (Самос?), обломки венчика, ручек и ножки амфорной тары Гераклеи, закраина большого шаровидного сосуда, покрытая светло-коричневым лаком и венчик чернолаковой миски. Предварительная датировка комплекса находок – вторая четверть – середина IV в. до н.э.

Помещения 16 и 17. С целью фиксации границ античного пифоссария мы провели зачистки скалы внутри помещений 16 и 17, раскопанных в свое время силами Одесского общества истории и древностей. Наскальный слой содержал незначительные и невырази-

тельные обломки керамики средневекового и античного времени.

Колодец в помещении 4. В полевом сезоне 2004 удалось достигнуть глубины 5 м. Цвет грунта в колодце – серый или красновато-серый (5YR; 5,1 – gray, reddish gray). Заполнение колодца вынималось нами как обычно – порциями по 20-30 см толщиной. Материал фиксировался и шифровался также отдельно по этим порциям. Керамический комплекс колодца состоял из типичных находок рубежа античности и средневековья, характерных для Херсонеса Таврического. Он был представлен преимущественно амфорами, столовой и кухонной керамикой (во фрагментах). Это были амфоры следующих типов: мирмекийской, с воронковидным горлом, Делакеу, светлоглиняные узкогорлые, светлоглиняные с перекрученными ручками («набегающая волна»). Интересна светло-глиняная амфора с узким и коротким горлом, яйцевидным бороздчатым туловом и профилированными ручками – ее удалось полностью собрать из многочисленных фрагментов (рис. 1, 2). В небольшом количестве были найдены также фрагменты амфор классического и эллинистического времени – гераклейские, хиосские, круга Фасоса и Самоса.

Простая столовая посуда была немногочисленна: фрагменты кувшинов эллинистического и позднеантично-раннесредневекового времени, обломки кубков, керамическая крышка. Лепная керамика была представлена достаточно многочисленными фрагментами разных сосудов, многие из них удалось восстановить. Из находок в колодце легко выделяются открытые (миски) и закрытые (горшки) сосуды (рис. 1, 7, 8). Миски эти трех типов: 1) небольшие миски с округлыми стенками и горизонтально расположенной псевдоручкой трапециевидной формы, 2) большие глубокие миски со слегка закругленными стенками, 3) большие глубокие миски конусовидной формы с залощеной поверхностью. Горшки также представлены тремя типами: 1) малые горшки округлой или яйцевидной формы, 2) горшки среднего размера, также округлой формы, 3) большие горшки яйцевидной формы. Комплекс дополняется находками кувшинов, – от этих сосудов сохранились фрагменты венчиков. Там же найдены закраины и стенки сосудов, которые мы определили как кастрюли. Подобные типы лепной посуды характерны для позднеантичного Херсонеса (Ушаков, Макаев, Струкова 2005, 212-213).

К рядовым находкам относится массивная керамическая подставка под амфору. На внешней стороне процарапано греческое граффити – МНТ (рис. 1, 4).

Примерно до глубины 7 м засыпь колодца содержала материалы, которые можно датировать временем, переходным от античности

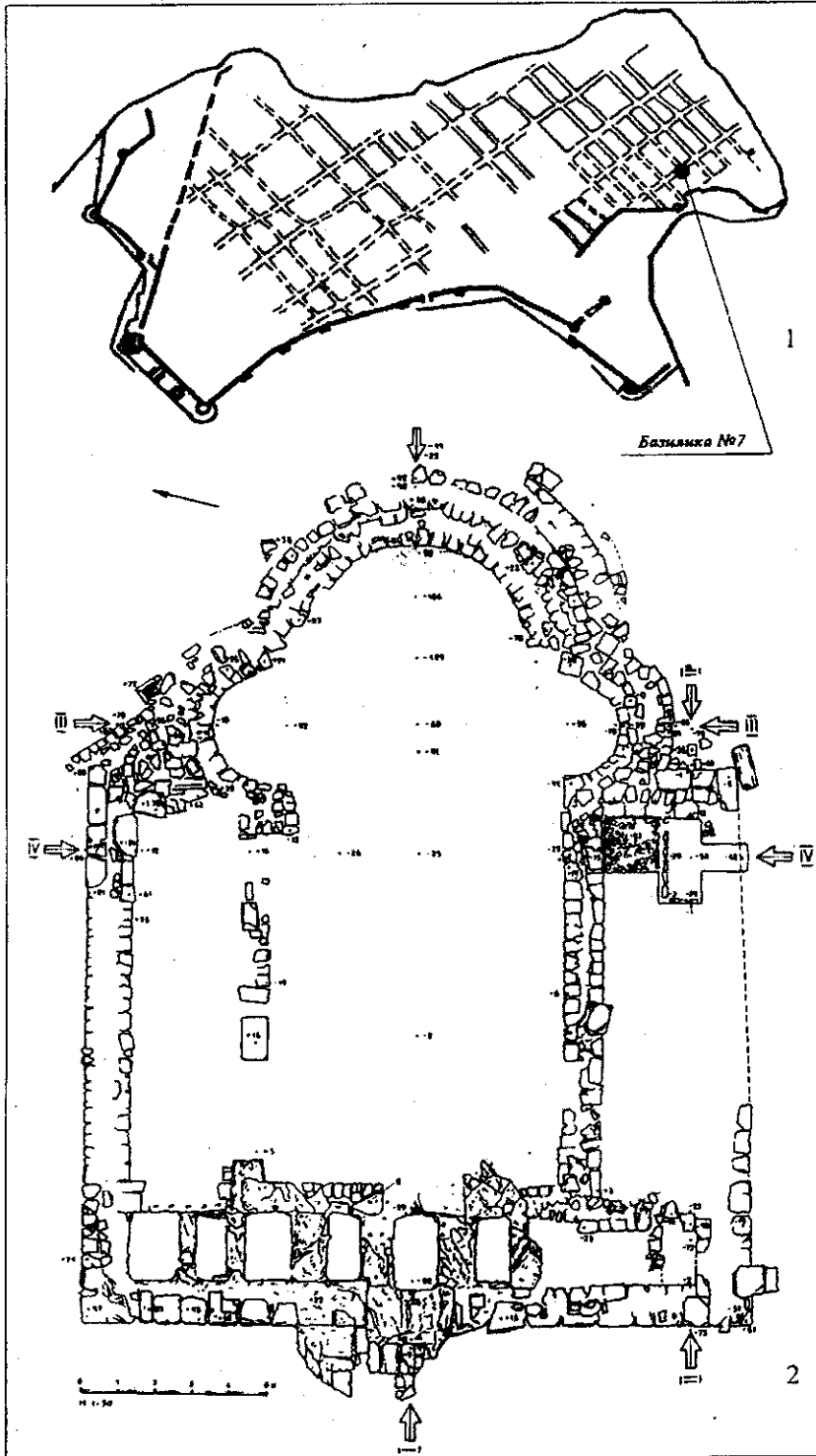

Рис. 2. Базилика «Крузе» (№ 7). 1 – Схематический план Херсонеса с указанием местонахождения Базилики «Крузе». 2 – Базилика «Крузе». Генеральный план раскопок 1998 г.

к средневековью. Ниже этого уровня характер и содержание засыпи в колодце изменилось. Грунт стал более плотным, влажным, изменился его цвет (вместо серо-коричневого стал желтовато-серым). Камней стало меньше. Большая

часть керамики – фрагменты амфор Гераклеи Понтийской, в том числе и клейменные. Там присутствовали фрагменты амфор и других греческих центров и, в небольшом количестве, обломки чернолаковой посуды IV в. до н.э., ионийской полосатой посуды V-IV вв. до н.э. Также были найдены фрагменты краснолаковой посуды I в. до н.э. – начала II в. н.э. На глубине 11 м, почти достигнув дна колодца, из-за обильного поступления воды раскопки колодца пришлось прекратить.

Предварительный анализ находок из заполнения колодца позволяет заключить, что он был полностью засыпан не раньше конца V – середины VI вв.

Основные работы сезона 2005 г. экспедиция проводила в районе базилики «Крузе» (рис. 2, 1). Предположительно, сама базилика является одним из самых ранних христианских храмов Херсонеса. Привлекает внимание ее несколько необычная ориентация (по сравнению с другими храмами), которая не вписывается в рамки гипподамовой системы размежевки города, существовавшей с конца IV в. до н.э. и сохранявшейся вплоть до последних его веков. Апсиды херсонесских храмов сориентированы на северо-восток, а базилика «Крузе» – на 18 градусов от востока влево. Необычна базилика и по своим конструктивным особенностям: она имела трёхлепестковую конху, а ширина базилики превосходила её длину (рис. 2, 2).

В ходе работ базилика была очищена от мусора, травы и камней (рис. 3, 1). На глубине 1,30 м от верхнего пола храма, на месте раскопного квадрата 1998 г., был обнаружен плотный утрамбованный слой земли античного периода. Сверху он был покрыт тонкой прослойкой

В районе правого нефа, рядом с местом раскопок 1998 г. был заложен квадрат 5×5 м. Был удален дерновой слой. Сразу под ним были обнаружены могилы (захоронения), расположенные на разрушенном полу храма. Можно обоснованно предположить, судя по многочисленным обломкам мраморных плиток, что пол был мраморным. В одной из могил был зачищен костяк ребенка (лежащий в анатомическом порядке), две другие могилы, обложенные по периметру камнями, представляли собой костницы. В одной из них (могила № 4) была обнаружена бронзовая ажурная подвеска, пуговица-бубенчик и две монеты средневекового времени.

В ходе работ были зачищены две могилы (№ III и № VI), обнаруженные еще К.К. Косцюшко-Валюжиничем. Первый исследователь базилики оставил их нетронутыми. Эти захоронения также представляли собой могилы-костницы.

Перед главным входом в базилику и на продольной улице, ведущей к ней, после удаления дернового слоя были обнаружены остатки плитовой вымостки, отдельно стоящее сооружение (пилон?), угол квартала (ХСVI), выложенный из тесаных блоков известняка, три ступени на улице ведущей к храму (рис. 3, 2). До сего дня в районе базилики сохранились многочисленные обломки великолепно обработанных массивных блоков с вырезанными в них пазами для свинцовых скреп – пионов и основание колонны из местного известняка (диаметр которой около одного метра – сама колонна была высотой около семи метров). Строительные остатки, предшествующие времени сооружения храма, видны еще в нескольких местах, в частности, в его правой конхе (фрагмент античной кладки) и справа от входа в храм (массивные известняковые блоки). Нужно отметить, что их поверхность также пострадала в пожаре.

Дерновой слой содержал обломки кровельной черепицы XII-XIII вв., а возле стены ХСVI кв. были обнаружены кубики смальты и единичные мелкие обломки средневековой керамики.

В следующем году экспедиции предстоит произвести раскопки на участке между базиликой и ХСVI кварталом и в апсиде самого храма, для выявления остатков стен античного времени. Возможно, выяснится и местоположение античного здания, блоки которого оказались в забутовке стен, и, может быть, удастся определить время пожара, сразу после которого и была возведена базилика «Крузе».

Рис. 3.
Базилика
«Крузе».
Раскопки
2005 г.
1-Общий
вид. Снято с
северо-востока.
2-Участок
раскопок перед
базиликой

Литература

Золотарев М.И., Коробков Д.Ю., Ушаков С.В., Р. Пиленгер, А. Полюц, Раскопки т.н. «базилики Крузе» в Херсонесе (украинско-австрийский проект) // ХСб. 2005. Вып. XII.

Золотарев М.И., Ушаков С.В. Исследования в Северо-восточном районе Херсонеса в 2000-2003 г. // Археологічні дослідження в Україні 2004 року. Киев, 2005.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. Москва; Саратов, 2003.

Ушаков С.В., Дорошко В.В., Кропотов С.И., Макаев И.И., Струкова Е.В. Керамический комплекс из засыпи цистерны V-VI вв. в ХС-VII квартале Херсонеса // Тезисы докладов и сообщений Междун. симпозиума «Проблемы исследования археологических памятников: раскопки, хранение, экспозиция» (Севастополь, 26-29 сентября 2005 г.).

Ушаков С.В., Макаев И.И., Струкова Е.В. Лепная керамика позднеантичного Херсонеса // Материалы научной конференции «Ломоносовские чтения» 2005 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2005». Севастополь: 2005.

Munsell. Soil color charts. New York. 1992.

Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балушкін О.М., Требух О.О.

Інститут археології НАН України

Миколаївський державний педуніверситет

Охоронні дослідження поселення доби пізньої бронзи Виноградний Сад

Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України продовжувала охоронно-рятувальні дослідження археологічних пам'яток в зоні спорудження Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС. Основні роботи були зосереджені на поселенні доби пізньої бронзи поблизу с. Виноградний Сад Доманівського р-ну Миколаївської обл. Серед отриманих у 2005 р матеріалів важливе місце посідають стратиграфічні спостереження та уточнення уявлень про загальну планіграфію пам'ятки.

У центральній частині поселення зроблено прирізку площею 756 м² до розкопу Х (з західного боку, ближче до скелястого борту долини). В південній половині її виявлено будівельний комплекс з двох різночасових приміщень на кам'яній основі. Основне приміщення підпрямокутної в плані форми орієнтоване у напрямку захід – схід. Зовнішні розміри його дорівнювали 13,50×8,50 – 9,0 м. Стіни складені з добре підігнаних масивних гранітних брил, встановлених вертикально. Основа західної поперечної стіни дворядна (зовнішній ряд викладений з невеликих уламків) з незаповненим проміжком. Кладки решти стін приміщення однорядні. Власне самі стіни були вище кам'яної основи глинобитними або з іншого сирцевого матеріалу і мали внутрішнє облицювання, яке сповзло на підлогу у вигляді завалів невеликого каміння. Вхід до будівлі влаштовано у її південно-східному куті, з боку річки.

Згодом до цього приміщення з північного заходу було прибудовано напівкруглу в плані споруду завширшки близько 7,5 м. Основа всіх її стін дворядна, складена з необроблених гранітних каменів середнього розміру. Проміжки між рядами фактично свідчать про ширину стін, яка у даному випадку становила понад 1,0 м. Слід відзначити практично повну відсутність каміння навколо кладок. Отже стіни були зроблені з іншого матеріалу, можливо, з глини або мулу (сирцевої цегли, вальків тощо). Простежена довжина прибудови 8,0 м. Західна її частина виходила за межі розкопу і лишилася недослідженою. Під північною стіною цього приміщення розкрито рештки глинобитної обпаленої підлоги завтовшки 5-10 см.

Північніше описаного будівельного комплексу простежено дві частково збережені овальні вимостки вогнищ з дрібного необробленого каміння та гальки розмірами 1,0×0,5 – 0,6 м. Завершити дослідження ще двох приміщень (одне з яких, ймовірно, було косторізною майстернею) в східній низовій частині розкопу виявилось неможливим через піднятий рівень води у Південному Бузі.

Основну частину зібраних на розкопі матеріалів становить типово сабатинівська кераміка. Це фрагменти ліпного грубого кухонного та столо-

вого лощеного посуду – горщиків, товстостінних корчаг, мисок, черпаків з петельчастими ручками тощо (рис. 1, 1–8). Різноманітний і численний набір кістяних інструментів, в основному призначених для обробки шкіри: проколки, розвертки, тупики, штампи-витискачі, «ковзани». Не виявились несподіванкою знахідки трьох фрагментованих кістяних палиць, оскільки, за визначенням палеозоолога О.П. Журавльова, мешканці поселення розводили в основному верхових коней. Серед великої кількості кісток тварин трапились дві стегові людські з відбитими епіфізами й слідами використання в якості знарядь.

Всі вироби з бронзи походять з першого будівельного комплексу. Вони представлені деформованим обрізком листової міді, добре збереженими голкою та шилом (рис. 1, 9, 10). Знайдено також залишки сильно окисленого предмету зі срібла.

Другий великий розкоп – розкоп XVI, було закладено у північній периферійній частині поселення. Розкрита площа сягала 1832 м². Слід відзначити менш щільну ніж у центрі забудованість території. Тут виявлено й частково розчищено залишки п'яти будівель, розташованих як суміжно, так і на певній відстані одна від одної.

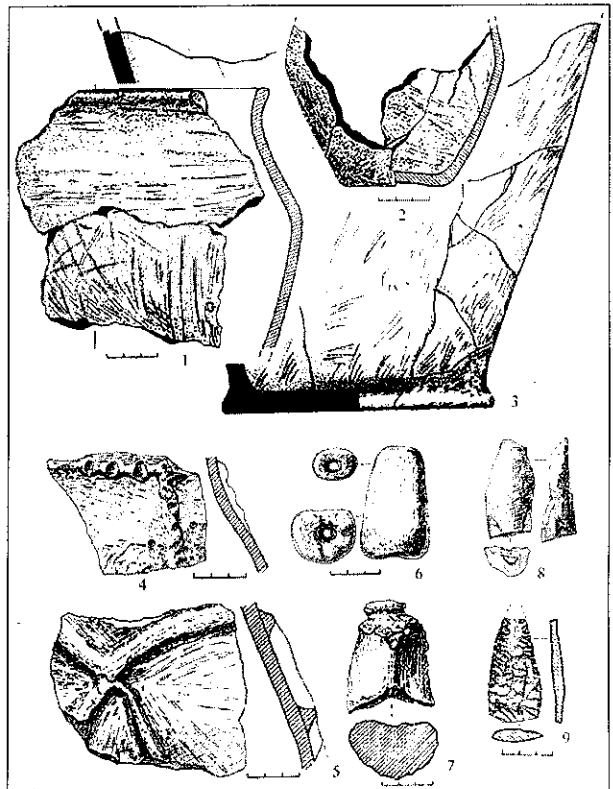

Рис. 1. Виноградний Сад. Матеріали з розкопу Х: 1-4 – зразки кухонної кераміки. 5-8 – уламки столового лощеного посуду. 9, 10 – бронзові вироби

Приміщення 1 знаходилось у південній частині розкопу і збереглося краще за інші. Це прямокутна будівля з заглибленою підлогою. В основі стін – кладка (місцями у два паралельні ряди) з щільно зістикованих гранітних уламків і валунів. У кладці західної стіни наявний досить значний розрив. Можливо, тут знаходився вхід, але більш ймовірно здається вибірка мешканцями поселення каменю для перебудовчих робіт. В заповненні приміщення виявлено фрагменти керамічного посуду та кісток, а в підлозі у північній частині – стовпові ямки. Зовні зі східного боку будівля укріплена контрфорсами. В центрі приміщення влаштовано вогнище, викладене з дрібного каміння й річкової гальки. Каміння зі слідами дії вогню, в більшості крихке, перепалене. Особливої скупченості культурних залишків навколо вогнища не відзначено. В південно-західному куті приміщення простежено овальну золисту пляму площею 16 м², завтовшки 0,3 м, а в південному – скупчення кісток на площі 4 м² завтовшки 0,4 м. В цілому насиченість будівлі археологічними матеріалами досить помірна. Зовні поблизу північно-східного кута приміщення виявлено розвали трьох горщиків і великої миски черняхівського типу – можливо, рештки поховання перших століть н.е. (кв.192,149).

Приміщення 2 розчищено в 6,0 м на північ від попереднього, біля західного борту розкопу. Будівля належала до наземного типу. Її західна та східна стіни мали в основі регулярну кам'яну, частково дворядну кладку, тоді як у північній та південній стінах каменю збереглося мало. Площа дуже насичена кістками та керамікою. Серед кісток у центрі приміщення трапилась відсічена у давнину лицьова частина черепа людини без нижньої щелепи (кв.400). За визначенням антрополога Л.В. Литвинової, ймовірно, це була молода жінка, яка належала до лісо-степового типу населення доби пізньої бронзи. Під західною стіною знайдено крем'яний наконечник дротика та кістяний виріб – фалос (кв.477).

Приміщення 3 розташоване у північному кінці розкопу і досліджене частково. Безпосередньо в стінах серед каменів тут зафіксовано стовпові ямки, а всередині помешкання – скупчення черепашок річкових молюсків, декілька фрагментів кераміки, небагато кісток.

Приміщення 4 і 5 займали центральну частину розкопу й примикали зі сходу до приміщення 3, але стратиграфічне співвідношення між ними поки що не з'ясоване. Повністю вони не досліджені, контури будівель та стовпові ямки визна-

Черновол Д.К., Рижов С.М.

Інститут археології НАН України

Дослідження трипільського поселення біля с.Піщана

Черновол Д.К., Рижов С.М. Исследования трипольского поселения возле с. Пещаного. Исследования, ранее проводившиеся в 1987-1988 гг., были возобновлены отрядом трипольской экспедиции ИА НАНУ весной 2005 г. Вскрыта площадь 210 м², исследовано два жилища трипольской культуры и, частично, землянка пеньковской культуры.

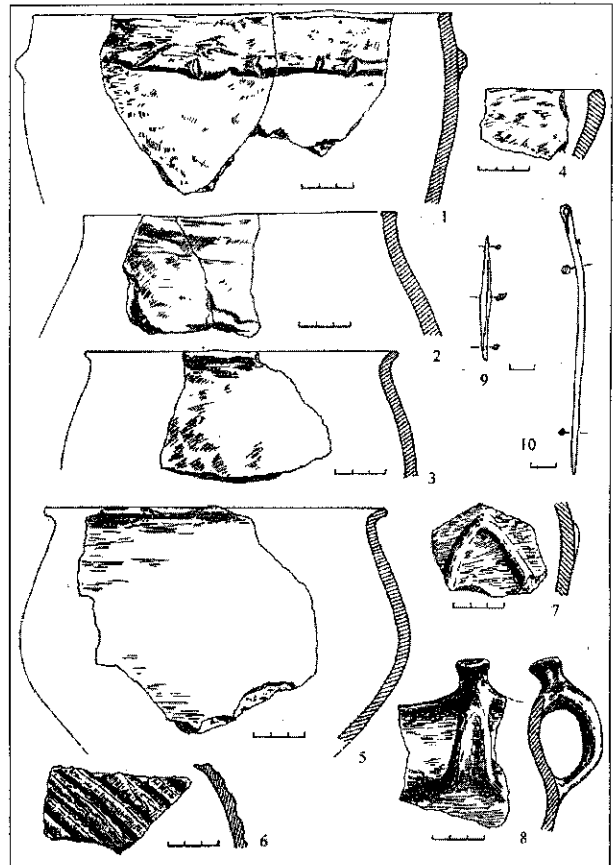

Рис. 2. Виноградний Сад. Знахідки з розкопу XVI: 1-3 – кухонний посуд з приміщень 1 та 2. 4,5 – підлощені фрагменти з фігурними наліпами. 6,7 – кістяні грузила. 8 – кістяний зріз. 9 – крем'яний наконечник

чені методом біолокації. В цілому насиченість приміщень матеріалами незначна.

У північно-східному куті розкопу відзначимо також залишки легкої наземної будівлі чи навісу у вигляді овальної площадки щільно втрамбованого золистого ґрунту розмірами 6,0×4,5 м із стовповими ямками по периметру та однією в центрі. Цікаво, що будь-які знахідки в її межах не зустрічалися.

Слід констатувати, що здобуті на описаній ділянці матеріали ординарні (рис.2, 1 – 9). В цілому кількісно і якісно вони значно поступаються знахідкам з центральної частини пам'ятки. Враховуючи обмежену кількість знарядь виробництва, можна припустити, що північна периферія поселення не відігравала значної ролі в його економічному житті.

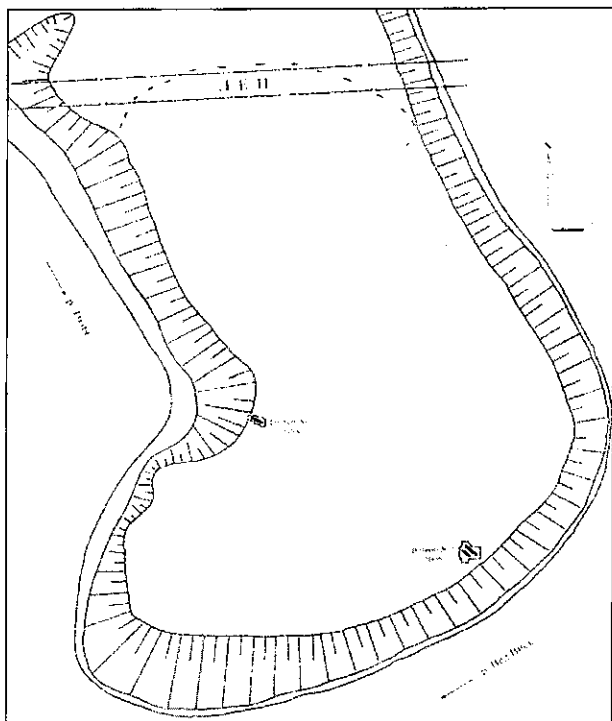

Рис. Поселення трипільської культури біля с.Піщана ур.Чобіт. План

Трипільське поселення знаходиться в ур. Чобіт, в 4 км на південь від околиці с.Піщана (Тальнівський р-н, Черкаська обл.). Воно займає південну частину вузького похилого виступу плато, що утворюється при злитті річок Велика Вись та Гнилий Тікич. Площа поселення становить ≈ 15 га (рис.).

Пам'ятка стала відома ще з кінця XIX ст. (Доманицький 1899, 176). В 60-х роках минулого сторіччя дане поселення було оглянуте співробітниками Уманського історико-краєзнавчого музею (Стефанович, Диденко 1968). На початку 80-х років XX ст. пам'ятка обстежувалась Трипільською експедицією Інституту археології НАН України. Завдяки дешифруванню аерофотознімків (Шишкін 1985, 75, рис. 3) і особливо геомагнітній розвідці (очолював Г.Ф.Загній), вдалося встановити планування поселення – наземні глинобитні будівлі (площадки) частково розміщені в один ряд по краю вказаного виступу плато і частково розташовані групами у центральній частині. В 1987-1988 рр. Тальянківським загonom Трипільської експедиції (керівник В.О.Круц) у західній частині поселення була розкопана площадка № 1. Це були рештки наземного глинобитного прямокутного у плані (12 \times 4,5 м) двоповерхового житла із земляною підлогою першого поверху та дерев'яно-глиняним міжповерховим перекриттям. На рівні другого поверху знаходились піч, глиняне прямокутне підвищення, спеціальне робоче місце (Рижов 1991, 16).

В 2005 р. були продовжені дослідження на поселенні Піщана, яке включене до пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Експедиція проведена

при всебічній підтримці та фінансуванні добродійного фонду «ДІМАЙ».

Археологічним загonom Інституту археології НАН України було досліджено рештки двох жител, розташованих поряд, в південно-східній частині трипільського поселення. Було зроблено розкоп площею 210 м² орієнтований по сторонах світу. Виявлені житла були орієнтовані по довжині з південного заходу на північний схід, відстань між ними становила ≈ 2 м. В південно-західній стінці розкопу простежується залягання шару обмазки ще одного житла. Розкопані площадки отримали нумерацію № 2 та № 3. Площадка № 2 знаходилась в східній частині розкопу, її довжина становила 14 м, ширина – 4,5 м, орієнтована входом до внутрішнього периметра поселення.

У вхідній частині житла на ґрунт було намащено шар відмуденої глини без рослинних домішок. Шар намазки залягає на площі 3 \times 4 м і зберігся фрагментарно. В східній частині видно, що шар намазаної глини періодично поновлювався наступним намащенням нового пласту. Намащена на землю глина в місцях найкращого збереження має забарвлення блідо-жовтого кольору, її розтріскані фрагменти щільно прилягають один до одного. Між намазкою на землю та основною масою залягання обмазки є чіткий розрив шириною 0,2-0,4 м, частково зверху перекритий фрагментами обмазки з рослинними домішками у вигляді аморфного завалу. За лінією розриву з намазкою йде щільне залягання шарів обмазки. Вони кардинально різняться між собою за складом глини та формою залягання. З північно-східної сторони шар обмазки (3 \times 4,5 м) має рослинні домішки (полову), його товщина сягає 0,05-0,06 м. По поверхні обмазки йдуть позовжні тріщини перпендикулярно довжині площадки, які чітко відповідають відбиткам дерева на зворотній стороні обмазки. Зі східної сторони цей шар частково перекриває тонкий пласт обмазки з відмуденої глини завтовшки 0,02 м. Далі, в південно-східному напрямку знову йде розрив в площадці. По західному і східному краях площадки він сягає до 1 м. В центральній частині, в місці розриву знаходиться потужний аморфний завал обмазки, що сягає 0,2-0,4 м. Обмазка в місці завалу не має рослинних домішок, сильно випалена. Серед шматків випаленої глини є фрагменти завтовшки до 0,1 м. За завалом обмазки в південно-східному напрямку залягає шар глини площею 4,5-6 м. Його фрагменти зверху заглажені, на окремих із них збереглося фарбування темно-червоного кольору. Пласти обмазки без рослинних домішок мають декілька шарів різних за товщиною, нанесених один на один. Верхнє нашарування має заглажену поверхню, його товщина становить 0,1 м, а під ним залягає тонкий шар 0,03-0,04 м. Він перекриває ще один шар обмазки без рослинних домішок завтовшки 0,1 м. До нижнього шару обмазки знизу тонким прошарком (0,02 м) підмащена обмазка з половиною, що несе на собі відбитки дерев'яних плах, які орієнтовані перпендикулярно довгій вісі площадки. Нижній

шар з половиною зберігся частково, найкраще в південно-східній частині площадки. Загальна товщина залягання обмазки без рослинних домішок коливається від 0,2 м до 0,4 м. Пласт цієї обмазки з південно-східного боку має розрив, перпендикулярний довжині площадки, після якого шари залягання йдуть на пониження у південно-східному напрямку. В південно-східній частині площадки, в торці житла, під розвалом столової посудини виявлено вівтар. Він був круглої форми, мав діаметр близько 1 м, але збереглась лише його південна половина. Вівтар був збудований на рівні нижнього пласту обмазки, що мав домішки полови та відбитки дерев'яних плах знизу. Коли шари глини в житлі на підлозі поновлювались, вівтар залишався без змін, тому верхній його горизонт співпадає по висоті з верхнім загладженим шаром. Край вівтаря виведені на конус (60-70°) та перекриті пластами обмазки. На схід від вівтаря виявлено круглу підставку висотою 0,1 м та діаметром 0,3 м. Вона була зроблена із глини з половиною і намащена зверху на верхній шар обмазки. Підставку перекривав тонкий шар (5 мм) штукатурки. Під обмазкою, що була нанесена на дерев'яні плахи, було виявлено пласт обмазки, що був намащений безпосередньо на ґрунт та являв собою залишки споруд на першому поверсі житла. Площа першого поверху становила 4×7 м. Вхід до нього знаходився з північно-західної сторони, під завалом другого поверху. У вхідній частині знаходився поріг висотою 0,2 м, довжиною 1 м і 1,6 м шириною. Край з південно-східної сторони заокруглені і зглажені, а з північної сторони поріг зруйнований, ймовірно, під час руйнації стіни. Під усім рівнем обмазки спорадично фіксуються фрагменти глиняної підмазки ґрунтової підлоги. На відстані 3 м від порогу під східним краєм виявлено залишки відкритого вогнища у вигляді кількох шарів плаского перепаленого каміння. Кожен із шарів зверху був підмазаний шаром глини 0,02-0,04 м. З південної сторони вогнища зберігся фрагмент його бортика, що мав висоту 0,12 м та був загладжений. Залишки посуду переважно концентрувались в південно-східній половині площадки навколо вівтаря, один з розвалів знаходився безпосередньо на вівтарі. Така ж ситуація спостерігається в південно-східній частині житла першого поверху. Також на першому поверсі в кв. Ж-6 було виявлено один маленький кубочок.

Площадка № 3 була орієнтована паралельно площадці № 2, і також мала вхід з північно-західної сторони. Її довжина становила 10 м, ширина – 4,5 м. Перед входом в житло по центральній вісі збереглась вимостка у вигляді шару обмазки без рослинних домішок завтовшки 0,02-0,04 м, намащена прямо на ґрунт. На вимостці, що розташована перед входом в житло, було виявлено модель трипільського житла. Площадка № 3 залягала в шарі оранки, тому фактично знищена. Але за складом глини фрагментів обмазки відповідала за характером площадці № 2. На відміну від шару обмазки другого поверху, обмазка першого поверху виявилась неушкодженою.

Перший поверх житла № 3 в багатьох місцях був підмазаний шаром глини завтовшки 0,02-0,04 м, що був нанесений безпосередньо на ґрунт. Найкраще ця підмазка збереглась при вхідній частині в житло, з північно-західної сторони, де вона була намащена двома шарами. В центрі житла було ґрунтове підвищення розміром 2×1,5 м. Стінки підвищення були підмазані шаром глини. Висота підвищення сягала 0,15-0,2 м, а його стінки знаходились під кутом. В межах підвищення був шар хаотично розташованого перепаленого каміння, яке в одному місці частково було перекрите тонким шаром глини завтовшки 0,02 м. Там же знайдено розвал миски, амфори та грушеподібної посудини. В південно-східному торці житла на першому поверсі було знайдено п'ять цілих кубків, два з них були закопані у ґрунтову підлогу житла на глибину 0,2 м.

Посуд на площадці № 3 знаходився в основному по периметру житла з усіх сторін, але найбільша його концентрація була в південно-східній частині площадки, як на першому, так і на другому поверхах.

Під час дослідження трипільського поселення в межах розкопу було виявлено землянку та піч-кам'янку в ній, що відносились до пеньківської культури. Землянка, можливо, зруйнувала південно-східний край площадки № 2. Розміри печі становили 1,2×1,6 м, потужність шару залягання каміння становила 0,6 м. Землянка була досліджена частково, лише в межах розкопу.

Серед знахідок з досліджених площадок кількісно переважає кераміка (столова та кухонна). За формою столовий посуд поділяється на миски різних варіантів, кубки, біконічні та сфероконічні посудини, амфори, грушеподібні посудини та покришки до них, кратери, горщики, біноклеподібні посудини. Вони оздоблювались переважно монохромним розписом, хоча зафіксовані також біхромний візерунок та заглиблена орнаментация. Для розпису характерними є меандрові, тангентні, лицьові, волотні схеми, рідше зустрічаються фестонні, метопні, спрошено-лінійні композиції. Кухонний посуд за формою представлений лише мисками та горщиками. Останні прикрашались прокресленими лініями у вигляді шеврону, зигзагу, фестонів, кутів, а також горизонтальними рядами вдавлень, наколів, відтисків зубчастого штампу, заціпів, «перлин».

З пластики знайдені були антропоморфні і зооморфні статуетки та рідкісна глиняна модель житла закритого типу. З площадок маємо знаряддя праці з каменю, кременю, кістки, рогу, глини.

Поселення Піщана відноситься до першої фази небелівської локально-хронологічної групи (етап ВІІ) розвитку пам'яток «західної» генетичної лінії трипільської культури у Буго-Дніпровському межиріччі (Рижов 1993, 109).

Література

Доманицкий В.Н. Площадки с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах // Археологическая летопись Юга России. Москва, 1899. – т.1.

Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення біля с. Пішана в Буго-Дніпровському межиріччі // Тези доп. X Він. обл. істор.-краєзн. конф. Вінниця, 1991.

Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. – №3. – 1993.

Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины // Наук. архів ІА НАНУ. – ф.12. – № 534. 1968.

Шимкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – № 52. – 1985.

Чистов Д. Е.

Государственный Эрмитаж (Россия)

Работы Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 2005 г.

Чистов Д.Е. Роботи Березанської (Нижньобузької) археологічної експедиції Державного Ермітажу у 2005 р. Археологічна експедиція Державного Ермітажу разом з українськими колегами продовжила дослідження давньогрецького поселення на о-ві Березань, розташованого в усті Дніпро-Бузького лиману. Серед основних результатів розкопок у секторі «О» є відкриття великого будинку, побудованого з каменю та саману, який було зведено у третій чверті VI ст. до н.е. та зруйновано пожежею у останній чверті цього ж століття. У північній частині ділянки відкрито також напівземлянку, яка мала круглу форму. Будова датується другою чвертю – серединою VI ст. до н.е. Три кам'яні вироби, що походять з цієї землянки, визначені як якорні камені. Експедиція Державного Ермітажу також відновила дослідження на території Ольвійської хори, де основним об'єктом досліджень стало поселення, яке розташоване північніше сучасного с. Козирка.

Chistov D.E. Work of the Berезan' (Low Bug) archaeological expedition of the State Hermitage in 2005. The archaeological expedition of the Hermitage Museum in collaboration with Ukrainian colleagues explored the ancient Greek settlement on the territory of the Berезan' Island in the Black sea (the Dnepr – South Bug rivers estuary). Among the main results of the excavation in the section «O» was the discovery of the big house built from stone and adobe bricks, which was erected in the 3rd quarter of the 6th century BC and destroyed in the fire in the last quarter of the same century. Also during the excavations several semi-dugouts were found in the northern part of the trench. These structures had a round shape, and dated back to the 2nd quarter – mid. 6th century. Anchor rod, made from marble, was found in one of the storage pits, simultaneous to these structures. Also the Hermitage expedition renewed excavations on the territory of Olbian rural environment (chora). Among the main targets of our research was the composition of the topographical plan of the archaeological sites, situated to the north of the modern Kozyrka village. Also the excavation of the located in this area rural country estate was recommenced.

1. В полевом сезоне 2005 г. археологическая экспедиция Эрмитажа продолжила исследования в восточной части античного поселения на острове Березань. Как и в предшествующие годы, работы велись на раскопе «О», на основании Открытого листа, выданного Отделом

полевых исследований ИА НАН Украины на имя начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В.В. Крутилова. В качестве основной цели раскопок было намечено исследование серии ранних комплексов, полуземлянок и хозяйственных ям, раскрытых в предшествующем полевом сезоне. С этой целью к западу от раскрытой в 2004 г. площади была заложена прирезка, объединившая участки прошлого и 2001 гг. (Доманский, Бекетова, Марченко 2002, 13-14). Раскопкам подверглась также территория к северу и северо-западу от участка 2004 г.: предполагалось выявить контуры естественного материкового обрыва, расчищенного за два последних сезона. Общая исследованная площадь составила около 270 м². Мощность раскрытых культурных напластований на данном участке колеблется в пределах 1,00-1,75 м. Уровень материка существенно понижается с юга на север, образуя покатый естественный склон (перепад высот составил около 1,00-0,90 м на 25 м).

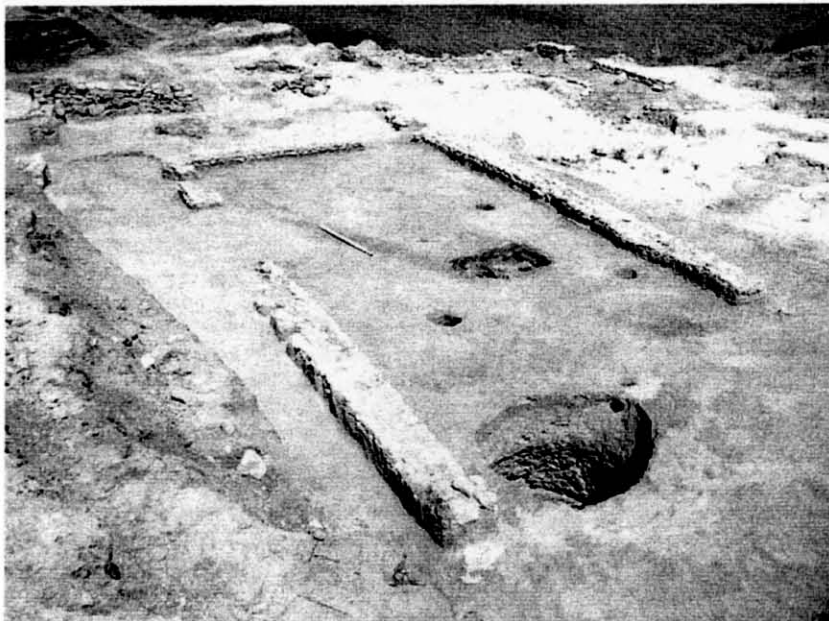

Рис. 1. Помещение 3. Вид с юго-запада

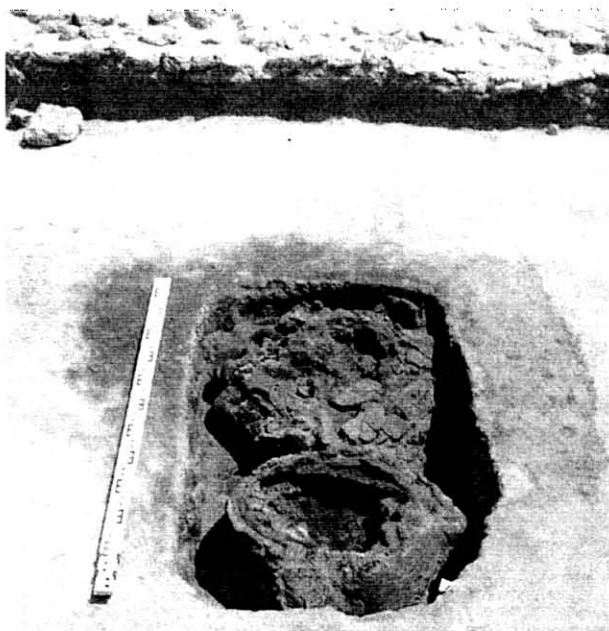

Рис. 2. Саманні печі в очагу помещення 3 (вид с запада)

Основным, и совершенно не прогнозированным результатом работ прошедшего сезона, можно считать раскрытие остатков крупного строительного комплекса в южной части раскопа. Выявлено два последовательных строительных периода сырцово-каменных домов. К раннему периоду относится прямоугольное помещение (№ 5), а также три каменных цоколя (№№ 14, 15, 21), существовавшие одновременно с помещением 5, однако разительно отличающиеся по характеру кладки. Последние представляли собой остатки более поздней пристройки, или соседнего комплекса: уточнить их взаимосвязь можно лишь дальнейшими исследованиями. Однако, можно утверждать, что строительные остатки первого периода относятся к помещениям, одновременно погибшим в пожаре в последней четверти – конце VI в. до н. э. Раскрыты напластования пожара мощностью до 0,3 м, состоящие из перемежающихся слоев золы, угля, заплывов сырца, образовавшихся от рухнувших стен и отдельных сырцовых кирпичей, а также прослоек камки, которой, вероятно, была перекрыта крыша сгоревшего дома.

Помещение № 5 имело весьма значительную площадь – около 50 м² (10,00×4,90 м). Выявлены цоколи стен, ограничивавших его с запада, востока и севера; южная стена не обнаружена (рис. 1). Кладка – постелистая, иррегулярная, чрезвычайно тщательно сложена из мелких необработанных камней известняка. Высота цоколей помещения № 4 составляет всего 0,10–0,20 м, они были надстроены сырцовыми стенами, развал которых зафиксирован во время раскопок. В помещении обнаружен очаг, представлявший собой прямоугольную яму размерами

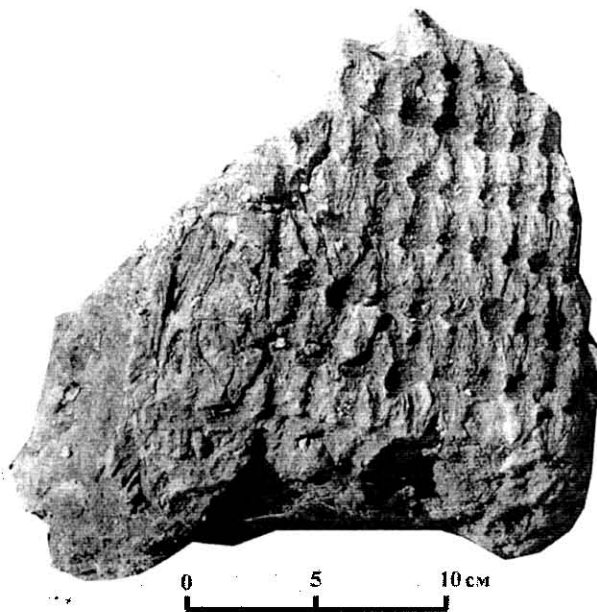

Рис. 3. Фрагмент глинистого заполнения ямы № 85 с отпечатком тростниковой корзины

1,10×0,80 м. Стенки ямы промазаны толстым (2–3 см) слоем прокаленной глины. В этом очаге обнаружены *in situ* две цилиндрические переносные саманные печи (рис. 2). К сожалению, все детали их конструкции восстановить не удалось по причине очень плохой сохранности самана. Обе печи имели по бокам две ручки в виде массивных налепов, одна из них стояла на трех ножках, а вторая ножек не имела, но была взамен них установлена на три плоских камня. Массивные «венцы» этих конструкций, очевидно, служили опорой для установки кухонной посуды. Другой интересный объект хозяйственного назначения был изучен под слоем разрушения у северного фасада стены № 15. Небольшая яма (№ 85) оказалась заполненной толстым слоем коричневой глины, верхняя часть которого прокалилась в огне пожара. При выборке заполнения выяснилось, что на стенках ямы и на кусках глины, отслоившихся со стенок, отпечаталось плетение корзины, очевидно, изготовленной из камыша (рис. 3). Судя по всему, яма использовалась для замешивания глинистого раствора, использовавшегося для строительных или хозяйственных нужд.

Находки керамики, сделанные в напластованиях пожара, а также происходящие с уровня жилого горизонта помещений весьма многочисленны и разнообразны. Стоит отметить значительное количество керамики стиля «фикеллора», в числе которой особого внимания заслуживают фрагменты трех или четырех расписных амфор. По меньшей мере одна из них принадлежит Альтенбургскому мастеру (рис. 4) (Cook, Dupont 1998, 78–81, fig. 10.3) и датируется началом третьей четверти VI в. до н. э.

Рис. 4. Фрагменти амфори стиля «фикеллюра» из слоя пожарища

Рис. 5. Фрагментированный хиосский кубок из заполнения ямы № 83

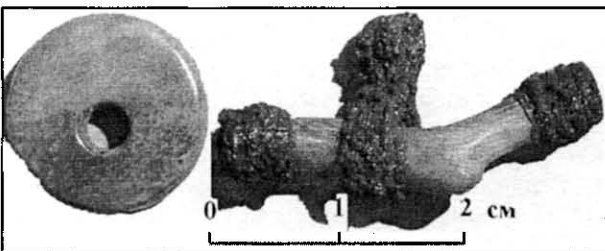

Рис. 6. Находки из ямы № 83 – подвеска из полудрагоценного камня, подвеска из веточки красного коралла

Упомянем также весьма выразительный комплекс находок из ямы № 83, которая, судя по данным стратиграфии, была или синхронна пожару, или засыпана относительно незадолго до него (напластования пожарища затекали в ее устье). В заполнении обнаружен фрагментированный черно-фигурный хиосский кубок группы Comast Group, украшенный изображением петуха и пляшущих комастов (середина – третья четверть VI в. до н.э., рис.5) (Cook, Dupont 1998, 71. 76, fig. 9.3). Другая интересная находка из этой же ямы – подвеска из веточки красного коралла, оправленная медной проволокой (рис.6).

Кладки сооружения позднего строительного периода сохранились более фрагментарно. Они представляют собой остатки цоколей стен помещения № 3, построенного на месте помещения 3 в конце VI – начале V вв., и совпадающего с ним в плане. Подошвы цоколей позднего строительного периода лежат непосредственно на заплывах сырцовых надстроек стен раннего периода: очевидно, при строительстве старые оплывшие сырцовые кладки были использованы в качестве своего рода готовых «субструкций». Ко времени существования этого сооружения можно также отнести одну хозяйственную яму (№ 82), находки из которой (прежде всего, амфорная тара – хиосские пухлогорлые амфоры, пифоидные фасосские амфоры типа «Джонсон» (Монахов 2003, 60) позволяют датировать ее рубежом VI-V или началом V в. до н. э.

Рис. 7. Полуземлянки в северной части участка 2005 г. Вид с севера

Отметим, что все наземные строительные остатки двух строительных периодов, открытые в прошедшем сезоне, имеют общую ориентировку с фрагментами крупного сооружения, расположенного приблизительно в 10 м к северо-востоку от них (цоколи 9 и 10, раскрытые в 2003 г.), а также фрагментами стен и небольшим участком улицы, раскрытыми в южной части раскопа «О» экспедицией под руководством Я.В. Доманского и К.К. Марченко во второй половине 90-х гг. XX в. Все эти постройки ориентированы в меридиональном направлении с небольшим отклонением к северо-востоку. Следует полагать, что именно такую направленность имела сеть улиц регулярной планировки в этом районе поселения во второй половине VI – начале V в. до н. э.

В северной части раскопа 2005 г., на площади в 140 м² были исследованы многочисленные комплексы раннего периода существования березанского поселения – полуземлянки и хозяйственные ямы (рис.7). Полуземлянки №№ 26, 28, 29, 30, 31 представляют собой небольшие (2,5 – 3,4 м в диаметре) округлые структуры, заглубленные в материк на 0,25 – 0,50 м. Все они, за исключением одной (СК 27) имели единственную центральную столбовую ямку, что позволяет предполагать простое шатровое перекрытие. СК 27, очевидно, имел турлучные (саманно-плетневые) стены, о чем свидетель-

ствует кольцевая канавка, прослеживающаяся вдоль бортика его котлована, и 5 ямок опорных столбов, выкопанных по трассе этой канавки. Все вышеперечисленные комплексы не имели никаких деталей интерьера типа лежанок, очагов и т.п. Следует также отметить, что утопанные прослойки зеленоватой глины, обычно образующиеся на полах жилых комплексов в случае их длительного использования, в раскрытых в 2005 г. полуземлянках или читались очень слабо, или же не прослеживались вовсе. Это обстоятельство может быть косвенным свидетельством очень недолговременного их существования. Керамические находки, обнаруженные в заполнении круглых полуземлянок, позволяет датировать их второй четвертью – серединой VI в. до н. э. В заполнении одной из ям (№ 84), синхронной описанным полуземлянкам, были обнаружены три каменные детали, определенные как якорные штоки. Два штока были изготовлены из местного известняка, а один – высечен из мрамора. Последний отличался значительными размерами (0,90×0,23×0,14 м) и весьма высоким качеством обработки (рис. 8).

Хотя в ходе раскопок прошедшего сезона не было выявлено каких-либо комплексов, которые можно было бы датировать концом VII – первой четвертью VI в. до н.э., количество ранних находок в слое весьма значительно. Примечатель-

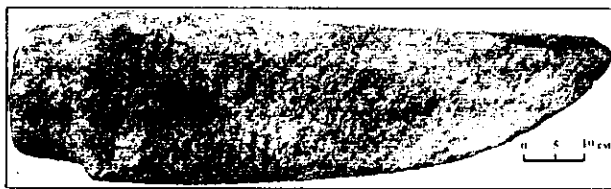

Рис. 8. Мраморний шток якоря из ямы № 84

Рис. 9. Ионийская чаша конца VII в. до н. э. из культурного слоя первой половины VI в. до н.э.

но, что их концентрация заметно возрастает в северной, прибрежной части раскопа «О». Из таких находок отметим археологически целую ионийскую чашу типа «bird bowl», датирующуюся концом VII в. до н.э. (рис. 9).

2. В 2005 г. Березанская (Нижнебугская) экспедиция возобновила работы на хоре Ольвии. Основной задачей прошедшего сезона стало составление сводного топографического плана археологических объектов, расположенных вдоль берега Бугского лимана к северу от села Козырка. Также было возобновлено исследование объекта Козырка – «Крепость», расположенного в районе современного сельского кладбища. Этот памятник, открытый в 1999 г., представлял собой крупную сельскую усадьбу, оставленную жителями в последней четверти IV в. до н. э. Со стороны

Шевченко Н.П., Новик М.М.

Институт археології НАН України

Институт етнології НАН України

Дослідження Правобережної розвідувальної експедиції в 2005 р.

Розвідувальні роботи проводилися в Чигиринському р-ні Черкаської обл. в с. Суботів. Була обстежена церква св. Іллі, а також прилегла до неї територія та замчище, де, за припущенням, знаходився маєток Богдана Хмельницького, який, імовірно, був сполучений з церквою підземним ходом.

Дослідження виконувалися з використанням вимірювача вторинного випромінювання електронних полів, вимірювача змін опору електромагнітної хвилі та георадара. Обстеження проводилось з метою додаткової ретельної перевірки попередніх результатів розвідувальної експедиції 2004 р. та отримання якнайбільше нових даних для теоретичного обґрунтування можливості існування невідомих підземних споруд, які можуть бути пов'язані з похованням Богдана Хмельницького.

На глибині приблизно 5,0 м виявлено невідомі порожнини, власна висота котрих сягає 3,0

обрывистого берега лимана усадьба була обмежена монументальною каменною стеною, функція якої не вповне ясна. Она могла мати як оборонительное назначение, так и служить в качестве подпорной стены террасы. В прошедшем сезоне была раскрыта часть усадьбы на краю древней балки, ограничивавшей ее территорию с юга. Обнаружена плохо сохранившаяся каменная вымостка обширного двора и серия хозяйственных ям. Из находок можно отметить две фрагментированные амфоры, лежавшие на уровне каменной вымостки – фракционную книдскую амфору, а также небольшой сосуд, представляющий собой наиболее позднюю разновидность керамической тары типа «Муригиоль». В одной из ям в культурном слое на склоне древнего оврага была сделана еще одна интересная находка – каменный курант ручной мельницы – зернотерки.

В заключение необходимо с сожалением отметить, что в последние годы разграбление археологических объектов, расположенных к северу от села Козырка приобрело небывалые масштабы. Многочисленные грабительские шурфы обнаружены как на территории поселения Козырка 2, так и в районе сельского кладбища. В частности, весьма интенсивной шурфовке подвергается зольник, расположенный на краю балки напротив античной усадьбы. В сложившихся обстоятельствах необходимость исследования разрушаемых памятников встает особенно остро.

Література

Доманский Я.В., Бекетова Н.С., Марченко К.К. Работа Березанской (Нижнебугской) античной экспедиции в 2001 г. Отчетная археологическая сессия Эрмитажа за 2001 год. СПб, 2002.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Москва, Саратов, 2003

Cook R. M., Dupont P. East Greek pottery. New York, 1998.

м. Розташовані порожнини з південного боку від входу до церкви, на ділянці дворища між церквою та дзвіницею. Цілком ймовірно, що вони можуть мати відношення до якогось поховання, про що свідчить наявність в одній з них матеріалу, який за своєю щільністю схожий на цеглу та іншого, що за своєю щільністю може бути порівняний з металом.

Роботи почалися з обміру розмірів церкви, який одразу дав дещо несподівані результати. За даними обмірів, зовнішні архітектурні деталі споруди виконані з точністю до 1,0 – 5,0 см, але південна стіна церкви виявилася довшою за північну на 0,81 м. Після завершення фізичних обмірів почалося обстеження південно-західної стіни, яка має товщину 3,88 м і вважалася суцільною, попри те, що в протилежній, північно-західній стіні улаштовано сходи на другий поверх та горище.

Подальше обстеження, проведене з зовнішньо-

го боку церкви за допомогою георадара, виявило ознаки порожнин, які починаються приблизно на 1,50 м південніше входу та на майже такій самій глибині, і далі поширюються в напрямку південної стіни і фундаментів. Обстеження південно-західної стіни з внутрішнього боку церкви також виявило ознаки порожнин в напрямку кута між південною та південно-західною стіною.

Дослідження ділянки вздовж південної стіни показало наявність порожнин, які фіксувалися на всю довжину стіни на глибині від 12,0 м з південно-західної сторони стіни до 17,50 м на південно-східній стороні стіни. Імовірна власна висота порожнин сягає 2,50-5,0 м. Далі ознаки порожнин проявляються на окремих ділянках з південно-східного боку церкви і тягнуться через схил урвища в напрямку замчища на північній схід, співпадаючи по центральній вісі з північно-східною орієнтацією єдиного не замурованого круглого вікна, розташованого в східній частині церкви. Хто і коли замурував решту вікон і чи існували вони взагалі – покищо не відомо. Саме згадане вище вікно через особливість свого розташування виглядає «зміщеним», що видається дещо невідповідним стосовно загального стилю архітектурної побудови споруди.

Дослідження території замчища проводилося за допомогою методу вимірювання вторинного випромінювання електромагнітних полів. В

результаті було зафіксовано наявність джерела інтенсивного вторинного випромінювання на північно-східній ділянці замчища. Це може свідчити про наявність залягання під шаром ґрунту значного скупчення культурних решток, перспективних для подальших археологічних досліджень. Додаткове обстеження місцевості поблизу джерела випромінювання за допомогою пристрою з вимірювання змін електромагнітного опору матеріалів показало наявність мінералів, відмінних за ступенем електромагнітного опору від оточуючого ґрунту, а це, в свою чергу, може свідчити про наявність залишків фундаментів якихось споруд або ж про високу насиченість обстеженої ділянки культурними рештками. Цікаво, що джерело випромінювання знаходиться точно в напрямку асиметрично розташованого східного вікна церкви, а в напрямку «джерело випромінювання – вікно» існує об'єкт, схожий на обвалений підземний хід, аркова стеля якого вказує на його штучне походження. Покищо залишається нез'ясованим, чи пов'язані залишки «ходу» з порожнинами, виявленими поблизу церкви, чи вони є частиною якогось іншого об'єкту. Так само потребує уточнення походження та призначення порожнин, простежених вздовж церкви, а також ще саме є джерелом випромінювання вторинного електромагнітного поля на території замчища.

Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III в 2004-2005 роках

Шидловский П.С., Ветров Д.О., Васильев П.М., Биденко Д.И. Исследования палеолитической стоянки Семеновка III в 2004-2005 гг. В 2004 году кафедрой археологии и музееведения КНУ имени Тараса Шевченко были продолжены исследования стоянки Семеновка III, в Киевском Левобережье. Раскопки 1997-2001 годов обнаружили наибольшую концентрацию материала, представленного кремневыми изделиями и фаунистическими остатками. В 2004-2005 гг. исследовалась периферийная часть памятника площадью 8×3 м. Археологические материалы представлены отходами производства и орудиями труда, среди которых преобладают резцы и микролитические вкладыши. Фаунистические остатки представлены в основном мамонтом. Наибольший интерес представляют украшения из раковин морских моллюсков.

Shidlovsky P.S., Vetrov D.O., Vasilyev P.M., Bidenko D.I. Researchers of the Semenivka III Palaeolithic site in 2004-2005. In 2004-2005 field seasons was continued the investigations of the Semenivka III Upper Palaeolithic site by the Department of Archaeology and Museology of Kyiv National University. By the previous excavations 1997-2001 was discovered the concentration of flint artifacts and fauna materials. The 2004-2005 researches were provided on the periphery part of the site. Flint artifacts consists of debitage and stone tools which includes mainly burins and microliths. Fauna remains mainly belongs to mammoth.

В польові сезони 2004-2005 років палеолітичною експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка було поновлено археологічні дослідження на пізньопалеолітичній пам'ятці Семенівка III (Шидловський, Ветров 2004). Пам'ятка розташовується в 4 км на схід від с. Семенівка і в 3 км на захід від крайніх хат с. Хмельовик Барішівського р-ну Київської обл. на землях Семенівської сільради.

Стоянка виявлена у 1996 році Д.Ю. Нужним, досліджувалась протягом 1997-2001 років палеолітичною експедицією Інституту археології НАН

України (Нужний, Ступак, Шидловський 1998).

Польовими дослідженнями 1997 – 2001 рр. було розкрито пам'ятку, яка являє собою скупчення культурних та фаунистичних решток. На глибині 1,70 – 2.00 м найбільш великі кістки утворювали досить чітке півколо (5×5 м), в центрі якого і залягала більшість матеріалу – мушлі, мікроліти, знаряддя праці, вироби з бурштину. Найбільша концентрація відходів кременеобробного виробництва спостерігалась в південному напрямку від об'єкта. З фаунистичних залишків, окрім мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.), присутні також вовк (*Canis*

lupus), північний олень (*Rangifer tarandus*), сайга. Дослідники інтерпретують досліджуваній комплекс в якості тимчасової сезонної стоянки з залишками житла та виробничою ділянкою перед ним. Загальна площа розкритої пам'ятки на 2001 рік становила 132 м².

Топографічно стоянка знаходиться на платоподібному мису найвищої тераси Трубежу напроти впадіння Недри, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке являється найвищим місцем в окрузі на відстані 30–40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра. На цьому мису в попередні роки було розкрито ще дві палеолітичні пам'ятки (Семенівка I та II), які разом з Семенівкою III безумовно відносяться до одного культурно-хронологічного кола, але остання розташовується на відстані 50 м від Семенівки II і є окремим археологічним об'єктом. Мис являє собою край найвищої (п'ятої дніпровської за М.Ф. Веклічем) тераси і безпосередньо переходить у вододільне плато між Трубежем та Супоєм, що маркується наявністю курганної групи «Вибла могила» та геодезичного знаку (Нужний 1997).

В польові сезони 2004–2005 років було зроблено прирізку 8×3 м до південно-східного краю основного розкопу (Опанасюк, Шидловський 2005). Таким чином, площа розкопу становила 28 м² із цифрово-літерною нумерацією сітки метрових квадратів, згідно попередніх планів С–У / 44–51. Саме в цьому напрямку спостерігалось продовження концентрації культурних решток в розкопах 2000–2001 років.

Стратиграфічні умови, як і у попередні роки, засвідчують досить незадовільний стан збереженості пам'ятки – тільки з рівня 170 см починають траплятися ділянки чистого лесу, що не перероблені діяльністю землерийних тварин, внаслідок чого археологічні знахідки трапляються вже в чорноземному шарі з глибини 20 см. Досить сильне рознесення культурних решток свідчить про невелику глибину первинного залягання культурного шару (150–180 см). З причини активної діяльності ховрахів, межі між різними нашаруваннями є нечіткими і спостерігається поступове зменшення гумусованості ґрунту вглибину. На площі розкопу зафіксована така стратиграфія нашарувань:

0,0–0,56 (0,82) м – h1 – голоцен. Чорноземний ґрунт, темно-сірий до чорного, пухкий, пілуватий, грудкуватий тонкопористий. Нижня межа нечітка і нерівна із затьоканами і язиками через значну переритість кротовинами і червороїнами.

0,56–0,82 – 2,25–2,33 м. рп3 – пізньопричорноморський. Лес світло-сірий, донизу до сірувато-палевого, неоднорідно забарвлений через значну перемішаність із гумусовим матеріалом голоценового ґрунту (активна діяльність педофауни). Пілувато-легкосуглинистий, пористий, безструктурний заповнений борошністими карбонатами, а із глибини 1,3–1,4 м колір на-

буває палевого відтінку, поширені карбонати у вигляді дрібних стяжін, дещо видовженої форми, діаметром 0,1 см, мають 0,3–0,4 см в довжину. Кротовини мають діаметр 6–8 см і дуже поширені. Перехід донизу помітний, нерівний, ерозійний. З 1,60 м з'являються рештки жовтавого нешаруватого лесу не переробленого діяльністю землерийв. З 1,80 – стерильний жовтий лес з тонкими прошарками світлого піску, стяжіннями карбонатів.

2,25 (2,33) м і глибше, досягає 4-х метрів рс1 – ранньопричорноморський. Потужний лес, палевий, більш однорідно забарвлений порівняно із попереднім горизонтом; шаруватий, пілуватий. Структура призматично-грудкувата. Наявні прошарки тонкого піску, світлішого кольору, потужністю 1–2 см, кількістю до 20 (на глибині 3,2 м). Вочевидь, мають алювіальне походження та відклалися на даній ділянці внаслідок активних еолових процесів.

Перші крем'яні знахідки, забарвлені блакитною патиною, трапляються вже в орному шарі чорнозему. Найбільша кількість культурних решток походить з сірувато-жовтого строкастого суглинку, який являє собою верству неодноразово змішаних кротовинами чорнозему, підґрунтя та верхніх шарів плейстоценового лесу. Саме з ним був пов'язаний зруйнований культурний шар пам'ятки, і в ньому, починаючи з глибини 1,60 м траплялась більшість фауністичних решток. Найбільша концентрація археологічного та фауністичного матеріалу спостерігалась на глибині 1,80–2,0 м. Нижче, у підстеляючому шарі шаруватого світло-жовтого лесу із лінзами дрібного піску, кількість культурних решток різко зменшується і з глибини 2,0 м вони присутні тільки у кротовинах.

Планіграфічні спостереження виявляють поступове зменшення концентрації знахідок в цьому напрямі, що свідчить про периферійну південну ділянку об'єкта, який був розкопаний в 1997–2001 роках (Нужний, Ступак, Шидловський 2000).

Крем'яний комплекс представлений як знаряддями праці, так і відходами виробництва (загальна кількість 1043 екз.).

Сировиною для виготовлення виробів слугували різні породи кременю – канівський, який походить з території Канівських дислокацій на Правобережжі та дніпровський моренний кремій що зустрічається в моренних відкладах Середнього Подніпров'я (Рижов 2004).

Відходи виробництва (955 екз. всього, 585 екз. без лусочок) представлені нуклеусами, уламками, відщепами, скалками, платівками та мікроплатівками. Серед нуклеусів (14 екз.) (рис. 1) та нуклеоподібних уламків переважають екземпляри зустрічного сколювання з косозрізаними площадками (рис. 1. 1, 5, 6, 9) та призматичні одноплощадкові, як з прямою, так і зі скошеною відбивною площадкою (рис. 1. 2, 3, 4, 7, 8). Представлені також нуклеуси

альтернативного сколювання (рис. 1. 1, 9). Впадає у вічі сильна редукція цих виробів, що свідчить про певний дефіцит сировини і створює враження мікролітичності комплексу. Техніка первинного розколювання спрямована на отримання платівок невеликих розмірів та мікроплатівок (88 та 47 екз.) з використанням редукції карнизу, підправкою чи пришліфовкою відбивної площадки.

Серед відходів виробництва також наявні відщепи (284 екз.), реберчасті сколи (14 екз.), скалки (104 екз), різцеві сколи (14 екз.) та мікрорізці (2 екз.).

Вироби з вторинною обробкою становлять 8% від усього комплексу (88 екз.) представлені різцями, мікролітами, ретушованими відщепами та платівками (рис. 2, 3, 4). Серед різців (рис. 2.) (26 екз., 30% від кількості знарядь) переважають дволезові, виготовлені на платівках та на їхніх уламках. Найбільшу групу складають бокові різновиди з косо- або пряморетушованою площадкою (рис. 2. 1, 2, 4, 12, 13) та на куті зламаної платівки (рис. 2. 3, 6, 8, 10, 11, 14). Виділяється серія «пласких» різців (рис. 2. 1, 2, 4). Також наявні три серединні різця (рис. 2. 7, 16).

Серед мікроінвентаря (26 екз., 30%) найчисельнішу групу складають мікроплатівки з притупленим краєм та їхні уламки (рис. 3. 2-24). Серед них наявні вироби з обрубуючою ретушшою по всій довжині заготовки (рис. 3. 2-17, 21-23), частково ретушовані та з тронкованими як базовими так і дистальними частинами (рис. 3. 18, 19, 20, 24). Присутня також серія виробів з пласкою та напівстрімкою ретушшою по черевцю (5 екз.) (рис. 3. 5, 6, 7, 8, 9). Серед мікролітів наявні три екземпляри вістер з притупленим краєм (рис. 3. 1, 2, 3), одне – голкоподібної форми з притупленими кінцями (рис. 3. 3).

В колекції також наявні різні платівки з тронкованими кінцями (6 екз.) (рис. 4. 1, 3, 4, 6). Серед інших виробів з вторинною обробкою присутні ретушовані платівки та відщепи (10 та 19 екз.) (рис. 4. 2, 5, 7-10), з яких вирізняються чотири скобеля (рис. 4. 5, 7), а також широкий ніж на платівчастому відщепі з притупленим обрубуючою ретушшою краєм (рис. 4. 2).

Як і в попередні роки, серед матеріалів 2004 року, практично не представлені знаряддя по обробці шкіри: наявне одне скребачкоподібне знаряддя на зпрацьованому човнуватому нуклеусі (рис. 1. 5).

Крем'яний комплекс пам'ятки демонструє значну економію сировини, що проявляється у: 1. максимальному використанні нуклеусів. Більшість нуклеусів з кременю якісних гатунків максимально утилізовані, що надає їм вигляду призматичних двох- або одноплощадкових мікролітичних нуклеусів (негативи сколів не перевищують 1см по ширині); 2. як наслідок – орієнтація на виготовлення знарядь на мікроплатівках, переважно для розрахованих на за-

кріплення у пазах мікролітів. Це, в свою чергу, призвело до більшого вдосконалення технології первинного розколювання (ретельне огранення нуклеусів, підправка та пришліфовка ударних площадок, цяткова ударна площадка сколів). Результатом мікролітизації стало зменшення у

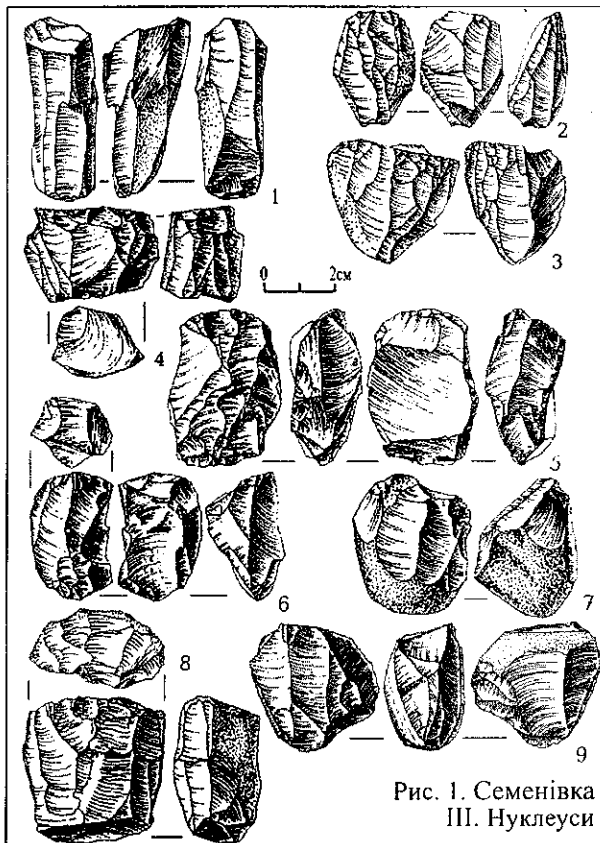

Рис. 1. Семенівка III. Нуклеуси

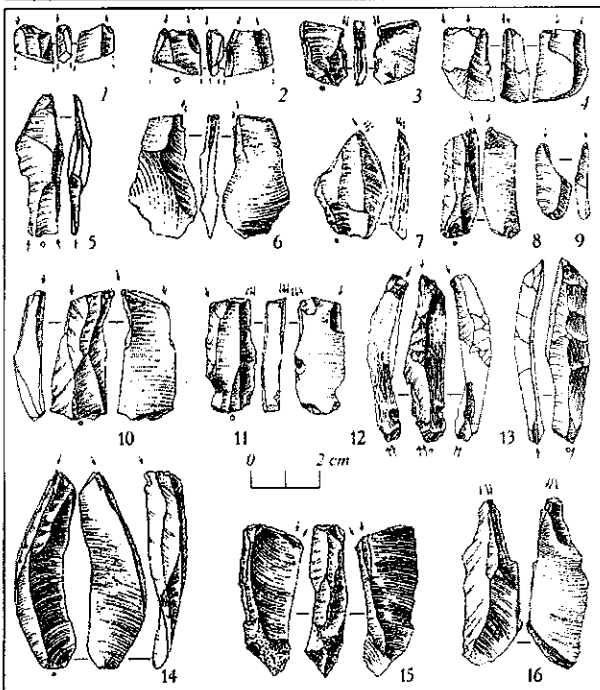

Рис. 2. Семенівка III. Різці

розмірах всіх категорій знарядь, стандартизація та спрощення знаряддевого набору.

Фауністичні рештки в розкопі 2004-2005 року розташовувались без помітних скупчень і представлені переважно дрібними екземплярами незадовільної збереженості, що затрудняє їхнє визначення та з'ясування видової належності. Серед

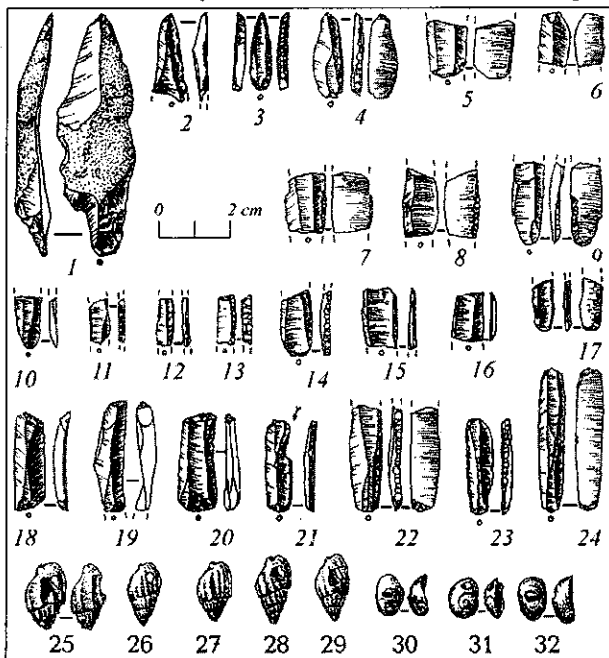

Рис. 3. Семенівка III, IV. Вістря, мікроінвентар та підвіски з морських мушель

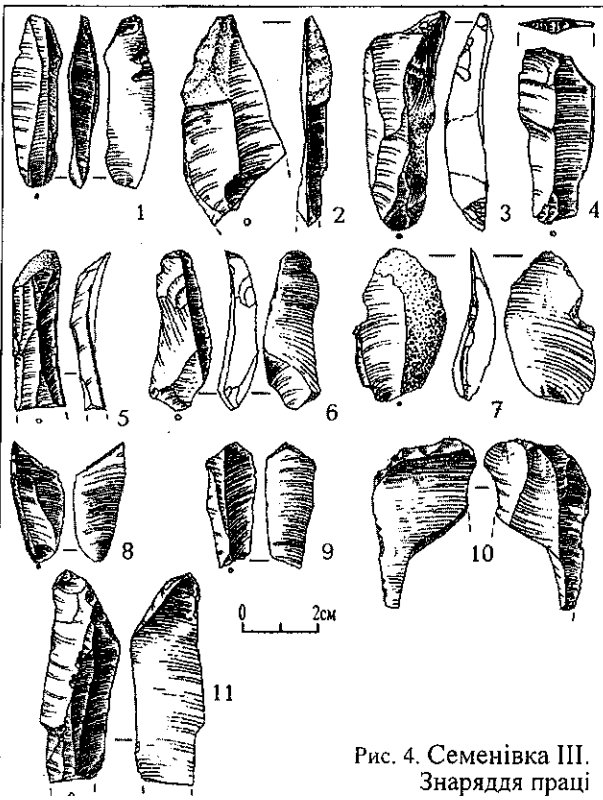

Рис. 4. Семенівка III. Знаряддя праці

матеріалу, який можливо визначити, представлені переважно невеликі уламки ребер мамонта (до 30 см). Наявні також уламки трубчастих кісток цієї тварини та дві метаподії мамонта, що зберегли анатомічний порядок. Представлений також уламок трубчастої кістки невеликого ссавця, можливо від кінцівки, знайдених в попередні роки решток вовка та різець дрібної тварини, можливо, зайця (визначення С. Пеана – Національний музей природничої історії, Париж).

Також на площі розкопу, без помітних скупчень поширювались дрібні уламки кісткового вугілля, серед якого необхідно відмітити обгорілий екземпляр частини епіфіза кістки великої тварини (можливо мамонта). Подібні знахідки на пізньопалеолітичних пам'ятках зазвичай інтерпретують як залишки від жирових світильників.

Серед інших фауністичних знахідок привертають увагу підвіски з морських мушель *Nassa reticulata*, *Cyclope neritea* L., *Theodoxus*. За означений період віднайдено 20 подібних виробів (рис. 3. 25-32; рис. 5.), як з просвердленими отворами, так і непошкоджені екземпляри. Загальна кількість морських мушель за весь час дослідження пам'ятки становить 130 екз. Знахідки підвісок з мушель морських та лиманних мушель на стоянках Межиріч, Семенівка II, III, Мізин засвідчує регулярні зв'язки населення Середнього та Верхнього Подніпров'я з басейном Чорного моря.

Певним досягненням сезону 2005 року стало знаходження підйомного матеріалу на території сусіднього мисового підвищення у вигляді досить масивного вістря на платівці оформленого дрібною ретушшю по краю (рис. 3. 1). Зважаючи на значну патинізацію та палеолітичний вигляд виробу, можливо стверджувати про наявність нового пізньопалеолітичного місцезнаходження на цій території – Семенівка IV.

Майбутні дослідження Семенівських пам'яток дадуть можливість значно розширити наше уявлення про палеолітичне населення Середнього Подніпров'я.

Література

Нужний Д. Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ят-

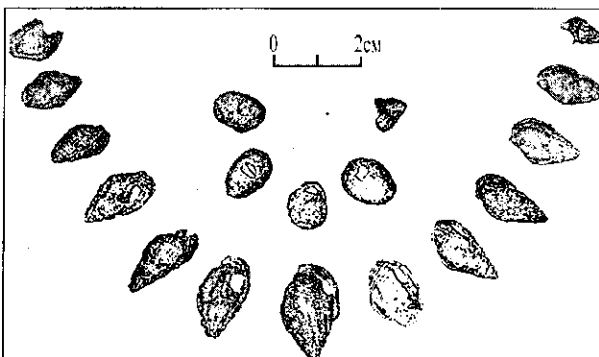

Рис. 5. Семенівка III. Підвіски з морських мушель

ки у басейні Трубежу // Археологія, №2. 1997.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Звіт про роботу Семенівської палеолітичної експедиції у 1999 р. НА ІА НАН України № 1999/ 50.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу у 1997-1998 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр. Київ, 1998.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівка III та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури Середнього Подніпров'я // Археологія, №2. 1997.

Шидловський П.С., Кобець В.Д.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Нові знахідки пізньоплейстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї

Шидловський П.С., Кобець В.Д. Новые находки позднеплейстоценовой фауны в Среднем Поднепровье. В статье представлены находки позднеплейстоценовой фауны, которые были исследованы экспедициями кафедры археологии та музеологии КНУ имени Тараса Шевченка на территории Среднего Поднепровья за период с 2001 по 2005 год. Фаунистические остатки представлены различными видами холодолюбивой фауны, найденными на памятниках со следами человеческой деятельности, так и исключительно палеонтологическими объектами. Предварительный анализ распространения находок позволяет высказать определенные выводы о характере существования крупных плейстоценовых млекопитающих на данной территории, а также провести связь с топографией позднепалеолитических стоянок.

Shidlovsky P.S., Kobets V.D. New finds of Pleistocene fauna in the Middle Dnieper region. The article represents investigation of Pleistocene fauna which provided by Department of Archaeology and Museology, Kyiv National University in Middle Dnieper region in 2001-2005. Fauna remains found both with traces of human activity and only paleontology finds. Previous analysis gives a possibility to do some conclusions about aspects of existing of these animals and their connection with topographical situation of the Upper Palaeolithic sites.

В останні декілька років палеолітичною експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка було досліджено ряд місцезнаходжень пізньоплейстоценової фауни на території Середнього Подніпров'я. Фауністичні рештки являються важливим джерелом для реконструкції життєдіяльності первісних суспільств, адже вона була жорстко детермінована наявністю та складом природних ресурсів певної екологічної зони. Аналізуючи характер поведінки основних об'єктів полювання можна прийти до певних висновків щодо господарської адаптації мисливських колективів. Така реконструкція можлива тільки після ретельного аналізу фауністичних решток цих тварин, їхнього розташування у просторі та топографії.

Хут. Хмільна (Хмільнянський кар'єр). Фауністичні рештки були досліджені в 2001 р. Канівською археологічною експедицією кафедри археології та музеєзнавства поблизу с. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. Місцезнаходження розташоване на високому платоподібному мису, який являє собою південний край Канівських дислокацій при злитті Росі та Дніпра, на лівому боці устя Хмільнянського яру. Мис майже зруйнований кар'єром по видобутку піску, в зрізі якого було досліджено сарматське поховання та віднайдені фауністичні рештки плейстоценового часу (Гладких, Рижов, Синиця 2002, 109-111; Рис. 1).

логічний Альманах. Донецьк, 2000. – №9.

Опанасюк А.М., Шидловський П.С. Дослідження Семенівської палеолітичної стоянки в 2004 р. //Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали 4-ї науково-практичної конференції /21-22 квітня 2005 р.). Глухів.

Шидловський П.С. Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливості його інтерпретування // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип.74. Київ, 2004.

Шидловський П.С., Ветров Д.О. Звіт про розкопки пізньопалеолітичної стоянки Семенівка III 2004 р. НА ІА НАН України № 2004/ 81.

З метою з'ясування характеру стратиграфічного положення місцезнаходження та рятування решток від загрози обвалу було закладено шурф. Простежена стратиграфія: 0-0,1 м – дерновий шар; 0,1-0,4 м – гумусований голоценовий ґрунт сіруватого кольору; 0,4-1,3 – гумусований супісок жовтувато-сірого кольору; з 1,30 – починається чистий плейстоценовий лес жовтувато-білого кольору з включеннями вапнякових конкрецій. Шурф був доведений до 2 м в глибину.

Фауністичні рештки представлені лопаткою та окремо частиною хребтового стовбуру пізньоплейстоценового коня (*Equus caballus*?) [визначення Л.І. Рековця], без прямих свідчень людської діяльності, які залягали в товщі щільного світло-жовтого лесу на глибині 1,7-1,8 м від сучасної поверхні. Хребці залягали в анатомічному порядку у непорушеному стані у краю кар'єра, що і дало можливість їхнього виявлення. Крім того, в осипу та у краю кар'єра було знайдено прояви палеоліту – фрагмент розколотого призматичного нуклеусу та уламок призматичної платівки.

Фастів. В 2003 році мешканцями м. Фастів в котловані під будівництво будинку було знайдено фрагменти кісток, які були передані у Фастівський державний краєзнавчий музей. Кістки являють собою праву частину нижньої щелепи плейстоценового коня (*Equus caballus*) з залишками зубів (м3-м2-м1-пм4-пм3), що належить дорослій особині (*adult*) 5-10 років [визначення: Alexis Burgere, Nanterre, Франція].

Кінь – представник відкритих степових біотопів Півдня України. Знахідка його решток на території Середнього Подніпров'я підтверджує думку про наявність в кінці плейстоцену степової рослинності, особливо на відкритих плато та вододілах, що створювало умови для міграцій стад цих тварин з півдня в певні періоди року. Рештки коня (від п'яти особин) з території Дніпровського Правобережжя відомі з Фастівської пізньопалеолітичної стоянки, яку дослідники пов'язують з літнім періодом (Шовкопляс 1955; 2001) і яка також розташована на високій другій терасі балки, що впадає в Унаву (Нужний 2001). Топографічні умови цих знахідок свідчать про безумовний зв'язок решток коня з плакорними ділянками.

С. Межиріч – Гамарня. Місцезнаходження досліджено в 2002 році археологічною експедицією кафедри на території с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису першої надзаплавної тераси, утвореного злиттям Росі та Росави, на схилі невеликої балки по якій проходить ґрунтова дорога, що спускається до Росі, за декілька сот метрів від Межиріцької стоянки. Рештки мамонта було відкрито за повідомленням місцевих жителів про знахідки бивнів. З метою обстеження пам'ятки було закладено три зачистки, в одній з яких було виявлено фауністичний матеріал без свідчень людської діяльності – уламки черепних кісток та великий уламок нижньої щелепи (без зубів) молодої особини мамонта (М2-М3/М3-М4) у віці 8–10 років. Стратиграфічні умови знахідки: 0 – 0,10 – задернований орний шар; 0,10 – 0,25 – гумусоване підґрунтя з рештками кераміки скіфського часу; 0,25 – 0,70 – гумусований мішаний супісок; 0,70 – 0,80 – білястий супісок з крейдовими стягненнями; 0,80 – 1,30 – жовтий супісок з ортзандовими прошарками, в якому залягали фауністичні знахідки. Таким чином, рештки мамонта пов'язані з балковим алювієм і можливо є переміщеними. Шар чистого лесу зустрічається вище по схилу тераси, але його обстеження знахідок не дало.

Поблизу Канівських дислокацій, відкрито значну кількість палеонтологічних решток мамонтів. Під час побудови Канівської ГЕС було зібрано залишки від 46 особин мамонтів (Пидопличко 1976). Відомі й окремі місцезнаходження кісток цих тварин поблизу стоянки, в районі злиття Росі та Росави.

С. Пекарі – устя Росі. Прадавнє русло Дніпра робило в цій місцевості досить стрімкий поворот, змінюючи напрямок течії з північно-південного напрямку на південно-східний. Географічне розташування Канівських височин, зміна напрямку течії, імовірно могли стати тим головним чинником утримання маси загиблих тварин, що підтверджується також відкладами суглинків та заплавних алювіальних шарів, накопичених за короткий відрізок часу. Наразившись на правобережні високі пагорби,

русло проходило далі на південь, підрізаючи круті схили берегів.

Остеологічні рештки тварин були зібрані на цій площі та слугують експонатами багатьох музеїв. Серед цікавих знахідок можна відмітити фрагмент бивня мамонта з орнаментом невизначеного змісту, який знаходиться в музеї Канівського природного заповідника Київського державного університету. Всі екземпляри кісток гарної збереженості, що свідчить про швидке їхнє занурення в пластах покриваючих осадових порід.

Проводячи підводні розвідки на ділянці старого русла Дніпра в районі зруйнованого залізничного мосту на глибині 14 метрів від поверхні води авторами був виявлений хребець мамонта середніх розмірів, імовірно молодої особини. Кінець відростку на хребці відламаний та має сліди природної шліфовки абразивними породами.

На відстані близько 800 м від моста нижче по течії на лівобережній стороні на глибині 15 м в глибоководному жолобі знайдено та піднято на поверхню кістки мамонта. Гомілкова кістка клиноподібної форми обламана з однієї сторони і має добре збережений суглоб з іншої сторони, довжина її 40 см.

Обстежене русло ріки від пристані могили Тараса Шевченка до пристані Канівського заповідника знахідок палеонтологічного матеріалу не дало з причини техногенних змін русла внаслідок укріплення хвилерізними насипами на правому березі та значною підсіпкою крупногравійного та крупно уламкового граніту до самого фарватеру Дніпра, що перекрило усю шельфову зону цієї ділянки.

Знахідки та підйомний матеріал були зафіксовані в районі Пекарської коси у вигляді дрібних залишків кісток, вірогідно, водоплаваючих птахів. Ці рештки значно подрібнені та перевідкладені водними потоками. Розташовані вони на місцях висипки за підводними дномми, які розповсюджуються в напрямках, перпендикулярних течії ріки.

Значно нижче за течією (приблизно 8 км) при підводних дослідженнях глибоководних руслових жолобів на ділянках устя Росі I – устя Росі II на глибинах більше 15 метрів було знайдено палеонтологічні рештки мамонтів та, імовірно, биків. Такі умови вимивання решток стали можливими завдяки залповим добовим скиданням води з водосховища та збільшенням швидкості течії до 0,6–0,8 м/сек. На нижньому усті були знайдені: гомілкова кістка довжиною 52 см.; уламок гомілкової кістки довжиною 45 см.; лопатка довжиною 27 см.; трубчасті кістки, імовірно коня, довжиною 36 см, діаметром окружності – 15 см.

Всі знахідки мають темно-коричневий колір, що пов'язано з перебуванням їх у водних розчинах і, як результат, озалізненням поверхні кісток. Збереженість кісток дуже добра, сколи гострі, наявність майже на всіх них тріщин по-

вздовжнього напрямку та різної глибини вказують на перебування цих зразків на поверхні та руйнування цілісності більш за все морозобійними тріщинами, що призвело навіть до повного відколу фрагментів. Після занурення під шари осадових порід така руйнація припинялася, тому деякі з них мають добре збережену форму.

Важливо відмітити, що всі без виключення фауністичні рештки були підняті з глибоководних зон руслових ділянок ріки; на схилах берегів (навіть на глибинах більше 10 метрів) таких знахідок зовсім не траплялося. Таку тенденцію можна пояснити розташуванням відкладів залишків значною глибиною залягання. Водні потоки розмивають ці пласти і вивільняють на поверхню фауністичні матеріали. Ділянки ріки нижче впадіння р. Рось, за свідченнями підводників, що занурювалися в цих зонах, також містять матеріали подібного характеру.

Впадає у вічі близькість багатьох стоянок мисливців на мамонтів до місць природних скупчень цих тварин (Чубур 1998). Така ситуація відмічалась для Пушкарівського комплексу, де поблизу стоянки відмічене природне скупчення залишків мамонтів. І.Г. Підоплічко відмічав наявність природних скупчень кісток мамонтів поблизу м. Новгород-Сіверський, де відомий ряд пізньопалеолітичних місцезнаходжень – Новгород-Сіверська стоянка, Чулатів I, II (Підоплічко 1947). Поблизу Мізинської стоянки досліджено не менш 15 місцезнаходжень залишків мамонта; відомі природні скупчення кісток і поблизу стоянки Бужанка. Загалом, в басейні Десни відомо 187 місцезнаходжень решток мамонта, пов'язаних з заплавами алювієм та яружно-балковими відкладами (Чубур 1993). Залишки природних скупчень мамонтових кісток відомі і для пам'яток Середнього Подніпров'я. Так, поблизу Києва та в самому місті відомо близько 14 місцезнаходжень, поблизу яких розташовуються стоянки Кирилівська та Протасів Яр (Шовкопляс 1991; Гладких 1972). Таким чином, знахідка решток мамонта поблизу Межиріцької стоянки підтверджує думку про використання стародавніми мисливцями місць природної загибелі тварин. Переважна більшість решток мамонтів пов'язана з заплавами ділянками великих річок. Але на даному етапі існує певна кількість пам'яток, які розташовані в інших топографічних умовах.

С. Копачів. В 2001 році співробітниками Інституту зоології НАНУ були проведені дослідження місцезнаходження поблизу с. Копачів Обухівського р-ну (Несин 2001). Місцезнаходження являло собою скупчення решток особини мамонта і розташовувалось на краю вододільного плато (220 м над рівнем моря) між притоками р. Стугна. Сперше було висловлено припущення про наявність на цьому місці пізньопалеолітичної пам'ятки. На жаль, в результаті наступних досліджень у 2004 році, спільно з

Кафедрою археології та музеєзнавства, свідчень людської діяльності не виявлено. Радіовуглецеве датування 13200 ± 100 (ГИН 11200).

Палеонтологічні знахідки мамонтів на високих топографічних рівнях відомі і для інших територій Подніпров'я. Так, за даними О.О. Чубура, в Подесенні налічується 22 місцезнаходження решток мамонтів на плато та вододілах (Чубур 1993). Також відома значна кількість пам'яток життєдіяльності людини, які знаходяться на високих терасових рівнях і мають мамонтову фауну у своєму складі.

Семенівка III. В 2004 році були поновлені роботи на пізньопалеолітичній стоянці Семенівка III, яка знаходиться у 4 км на схід від с. Семенівка Баришівського р-ну Київської обл. у долині злиття Трубежу та Недри, поблизу з повністю дослідженими пам'ятками Семенівка I та II. Пам'ятки розташовані на найвищій терасі Трубежу – вододільному плато між Трубежем та Супоєм, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке являється найвищим місцем в окрузі на відстані 30-40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра.

На досліджуваній в 2004-2005 рр. території пам'ятки (8×3 м) виявлено фауністичний матеріал, представлений уламками мамонтових ребер (до 30 см), декількома незначними уламками трубчастих кісток та двома метаподіями (*Metapodia* IV & III), які розташовувались в анатомічному порядку [визначення – *Stephane Pean*, Париж]. З фауністичних залишків відкритих протягом 1997–2001 рр., окрім мамонта, присутні також вовк (*Canis lupus*), бик (*Bison* або *Ovibos*), північний олень (*Rangifer tarandus*), сайга. Привертає увагу кінцівка вовка, яка знаходилась в анатомічному порядку (Нужний 1997). Серед матеріалів 2004 року також присутня трубчаста кістка ссавця, можливо вовка (*Tibia*?).

На всіх трьох пам'ятках Семенівського комплексу в різній мірі представлені рештки мамонта. Якщо на Семенівці I представлені великі кістки цієї тварини – бивні, лопатки, кістки кінцівок у компактному скупченні, то на пам'ятках Семенівка II та III мамонт представлений в основному легкими ребрами. Це дозволяє нам стверджувати, що на Семенівці I провадилась збирання мамонтових кісток, а на інших пам'ятках рештки цієї тварини були результатом мисливської діяльності (Нужний, Ступак, Шидловський 2000).

До пам'яток з подібними умовами розташування можна віднести Фастівську стоянку, на якій виявлено рештки від 11 особин мамонта (Нужний 2001).

Перелічені пам'ятки об'єднуються за такими рисами як: 1. розташування на високих ділянках рельєфу (на плато, платоподібному мису, високих терасах); 2. мамонт складає основну кількість решток серед фауністичних матеріалів. Враховуючи специфіку кожної пам'ятки,

можна визначити різні напрямки господарської діяльності: збирання мамонтових кісток (Семенівка I), утилізацію зібраних кісток (можливо Фастівська стоянка), утилізація мисливської здобичі (Семенівка II, III). Але не зважаючи на таку варіабельність, в більшості випадків що діяльність неможливо пов'язати з великими заплавами ділянками великих річок. Тому неможливо однозначно стверджувати, що «мамонт – типичное животное пойменных ландшафтов. Только высокопродуктивные, увлажненные поймы были способны в перигляциальных условиях обеспечивать необходимый для питания гигантских фитофагов объем растительной массы.» (Чубур 1998).

Мамонт був домінуючим промисловим видом для пам'яток Середнього Подніпров'я. На основі картографування поширення пізньоплейстоценової фауни на південному сході Європи П.М. Долуханов та Г.О. Пашкевич виділили декілька зон поширення ресурсної бази для пізнього плейстоцену і віднесли Середнє Подніпров'я та Полісся до мамонтового фауністичного комплексу (Долуханов, Пашкевич 1977). Тому дослідники виділяють Середнє Подніпров'я як особливу область поширення пізньопалеолітичної культури мисливців на мамонта. Середньодніпровську область з особливостями господарства та культури виділили М.Д. Гвоздовер та О.М. Рогачов, надавши їй рангу окремої культурної області поширення пізньопалеолітичних пам'яток, в рамках якої співіснувало декілька археологічних культур (Гвоздовер, Рогачов 1969). М.І. Гладких виділяє особливий, мамонтовий, варіант господарсько-культурного типу прильодовикових мисливців-збирачів для Середнього Подніпров'я (Гладких 1971; 1977); Л.Л. Залізняк реконструює окремий господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів (Залізняк, 1988, 1993, 1997). Але наявність степових відкритих ландшафтів на ділянках плато Середнього Подніпров'я створювало можливості для міграцій в теплий період року таких типово південних тварин як бізон, сайга (Семенівка III), та кінг (Фастів, Хмільнянський кар'єр).

Звісно, наявність харчових ресурсів в різних ландшафтах в залежності від сезонних змін впливала на характер розселення пізньопалеолітичної людності. Стоянки Середнього Подніпров'я демонструють пристосування мисливських колективів до різних біотопів – від заплавних ділянок великих річок (Мізін, Межирічі, Добранічівка, Гінці) до високих плато та водорозділів (Семенівські пам'ятки, Фастів, Вел. Бугаївка).

Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А.

ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба»

Археологічні дослідження на території Харківської обл. в 2005 р.

Протягом 2005 року співробітниками Слобідської археологічної служби була проведена значна кількість експертних обстежень земельних ділянок та планові археологічні

Література

- Гвоздовер М.Д., Рогачев А.Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы (для VIII Конгресса ИНКВА. Париж, 1969).
- Гладких М.І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УДК. – 1971. – №10.
- Гладких М.І. Палеолітичне місцезнаходження Караваєв Дачі у Києві // Археологія, 1972. – №7.
- Гладких М.І. К вопросу о разграничении ХКТ и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. Москва, 1977.
- Гладких М.І., Рижов С.М., Синица С.В. Рязувальні роботи на Канівщині // АБУ 2000-2001 рр. Київ, 2002.
- Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека (К X конгрессу INQUA). Москва, 1977.
- Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – Вип. 64.
- Залізняк Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. Київ, 1993.
- Залізняк Л.Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. – №1. – 1997.
- Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – №2. – 1997.
- Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітичні пам'ятки Південної Київщини // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. – №№ 10-11. Фастів, 2001.
- Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки III та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури Середнього Подніпров'я // Археологічний альманах. Донецьк, 2000. – №9.
- Несин В.А. Позднепалеолитическая стоянка охотников на мамонтов у с. Копачив // Вестн. зоол. – 2001. – Т. 35, №4.
- Підоплічко І.Г. Палеолітична стоянка Чулатів // Палеоліт і неоліт України. Київ, 1947.
- Підоплічко І.Г. Об остатках мамонта из района строительства Каневской ГЭС // Природная обстановка и фауны прошлого. – Вып. 8. Киев, 1976.
- Чубур А.А. Система человек – мамонт в бассейне Десны. Курск, 1993.
- Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. Москва, 1998.
- Шовкопляс І.Г. Палеолітическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. – вып. 5, Киев, 1955.
- Шовкопляс І.Г. Найдавніші пам'ятки Києва // Тези доповідей I-ї наук.-практ. конференції «Проблеми вивчення пам'яток археології Київщини». – Київ, 1991.

розкопки на території Харківської області.

1. Експертні роботи

В 2005 році проводились наукові археологічні експертизи земельних ділянок на території

Харкова, його околицях та в Харківській області. Всього здійснено 1250 експертиз. В результаті проведених заходів виявлені давні поселення та курганні могильники різних періодів.

На території м. Харків розвідувальними шурфами в межах земельних ділянок, що відводилися для будівельних робіт по пр. Московському 10/12 встановлена наявність культурних нашарувань з артефактами кінця XVII – XVIІІ століть. На момент огляду більша частина ділянки була задернована. В шурфі зафіксовано наступну стратиграфію: 0-0,05 м – дерен, 0,05-0,40 м – чорнозем з будівельним сміттям, 0,40-0,50 м – шар будівельного сміття, 0,50-0,75 м – жовтий пісок з матеріальними залишками XVIIІ – початку ХХ ст., 0,75-0,80 м – прошарок деревини, 0,80-0,90 м – помаранчевий пісок з матеріальними залишками XVIIІ – початку ХХ ст., 0,90-0,91 м – прошарок обмазки, 0,91 – 1 м – пісок з деревиною, 1-1,10 м – жовтий пісок, 1,10 – 1,90 м – чорнозем з окремими матеріальними залишками (кераміка, кістки, шкіра) кінця XVIIІ – XVIII століть.

Також під час розширення дороги по вул. Шевченко Київського району було порушено культурні нашарування з матеріальними залишками пізнього середньовіччя. При огляді траншей виявлені матеріали XVIII ст. (кістки тварин, фрагменти побутової кераміки, мідна денга Анни Іоанівни 1731 р.). Слід зазначити, що історичний ареал міста не встановлений.

В районах Харківської області виявлено ряд давніх поселень та могильників різних часів, а також вивчений стан кількох пам'яток археології.

Валківський район. 1) Поселення скіфської доби площею біля 10 га біля с. *Костів* відкрито на краю кар'єру по здобичі глини для виробництва цегли. Поселення розташоване на південному сході від с. Костів, біля міста Валки. Селище було виявлено в середній частині одного з мисів правого високого берегу р. Карамушна (приток р. Мжа). Візуальним обстеженням місцевості були виявлені ділянки з двома зольниками 30-40 см заввишки. На поверхні зольників зібрано декілька уламків вінець горщиків скіфського часу. На краю одного з зольників було закладено шурф 1×1 м. В останньому простежено наступну стратиграфію: до глибини 25 см залягав шар ораної землі. В ньому виявлено фрагменти стінок ліпних горщиків, уламок бортика миски і декілька шматків глиняної обмазки. На глибині від 25 до 50 см знаходилась давня денна поверхня чорного кольору. Нижче – похований ґрунт поступово змінювався жовтою материковою глиною. В стінках котловану кар'єру, в декількох місцях, виступали уламки ліпного посуду і кістки тварин.

2) Курганний могильник біля с. *Завгороднє* – група в складі 5 насипів біля південної околиці села, в 60 м від бурової № 30 ГПУ «Харківгаздобича».

Дергачівський район. 3) Поселення *Черкаська Лозова-1* – на пологому схилі першої

надзаплавної тераси лівого берегу Лозовеньківського водосховища, в 1,5 км на південь від с. Черкаська Лозова Дергачівського р-ну. Підйомний матеріал представлений фрагментами кераміки скіфського часу. В розвідувальних шурфах зафіксовано культурний шар потужністю до 0,5 м, що містить уламки посуду скіфського часу.

4) Поселення *Мала Данилівка-2* – на мисоподібному виступі високої першої надзаплавної тераси лівого берегу р. Лозовенька – притоку р. Лопань, на північно-східній околиці с. Мала Данилівка Дергачівського р-ну. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпної кераміки доби бронзи.

5) Поселення *Слатино-2* – на невеличкій підвищенності в заплаві правого берегу р. Лопань, на території житлової садиби по вул. Клочківській, 133 в пгт. Слатино Дергачівського р-ну. Шурфуванням зафіксовано наявність давнього культурного шару потужністю до 0,8 м, з матеріалами доби раннього середньовіччя.

Кегичівський район. 6) Курганний могильник біля с. *Рояківка* Кегичівського р-ну – курганна група в складі трьох насипів заввишки 0,7 – 0,9 м виявлена в 1,5 км на захід від села, на невисокій надзаплавній терасі правого берегу р. Вшива. Оскільки в 10 – 12 м від курганів, порушуючи існуюче законодавство, прокладено трасу газопроводу ГПУ «Шебелинкогаздобича», співробітниками Служби складений акт обстеження і матеріали передані до суду.

Красноградський район. 7) Курган біля с. *Ленінське* Красноградського р-ну – одиничний насип заввишки біля 1,0 м і діаметром близька 35 м, розташований в 200-х м на південному заході від села, біля автошляху Харків – Сімферополь.

8) Курганний могильник біля с. *Піщане* Красноградського р-ну – курганна група в складі двох насипів, що знаходяться на північ від меж буровій № 305 Ланківського газоконденсатного родовища.

Краснокутський район. 9) Поселення *Мурафа-1* – на підвищенності в нижній частині глибокої балки, частково перетвореної в сучасний ставок, розташований в 1,5 км на південний схід від с. Мурафа Краснокутського р-ну. Підйомний матеріал представлений фрагментами кераміки скіфського часу.

Харківський район. 10) Курганний могильник *Велика Данилівка-4* в районі вул. Командарма Корка і вул. Наталії Ужвій м. Харкова на території Куліничівської селищної ради Харківського району Харківської області – курганна група в складі трьох насипів від 1,5 до 2 м заввишки.

11) Поселення *Велика Данилівка-5* – на невеличкій підвищенності біля витoku лівого берегу р. Харків, в 500 м на північному заході від околиці смт. Велика Данилівка, в межах кільцевого шляху м. Харкова. Розвідувальним шурфом встановлена наявність культурного шару, потужністю до 0,6 м, з матеріалами доби енеоліту.

12) Поселення *Велика Данилівка-6* – на великій підвищеності лівого берега р. Харків, в 80 м від північної околиці смт. Велика Данилівка в Харківському районі. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпної кераміки доби пізньої бронзи.

13) Поселення *Ляхтіна* – на краю високої надзаплавної тераси правого берега р. Мерефа – притока р. Мжа, біля південно-східної околиці м. Люботин Харківського району, в урочищі «Ляхтіна». Центральна частина поселення знищена під час будівництва автошляху Харків – Сімферополь. В лісі, по обидва боки від дороги, відмічені зольники, заввишки до 0,5 м. Підйомний матеріал представлений керамікою скіфського часу.

14) Поселення *Бабаї-1* – в лісі, на краю плато правого берега р. Уди, в 200 м на північ від с. Бабаї. Поселення розташовано в 200 м на північ від сучасного селища Бабаї на землях Жовтневого держлісфонду Харківського району. На північ від поселення прокладена траса Харків–Сімферополь. Поселення розташовано в середній частині високого плато правого берегу, одного з дрібних притоків р. Уди. В теперішній час площа поселення вкрита листяним лісом. На поселенні зафіксовано три курганоподібних насипи висотою від 0,3 до 0,5 м витягнуті по лінії захід–схід. Всі насипи вкриті чагарником і численними деревами. На одному з насипів фіксувались невеличкі ями, засипані сучасним сміттям. На поверхні відвалів від цих ям були знайдені фрагменти стінок від ліпних горщиків і два невеличких вінця з пальцевими зачіпами і проколами під краєм. Виявлена також кераміка характерна для пам'яток лісостепової культури скіфського часу і може бути попередньо віднесена до V-IV ст. до н.е. Орієнтовна площа селища біля 400 м². Підйомний матеріал представлений фрагментами кераміки скіфського часу.

Під час проведення наукової археологічної експертизи було оглянуто відомий в літературі скіфський курганний могильник біля с. *Караван* У теперішній час зафіксовано шість курганів. Кургани витягнуті ланцюжком з південного заходу на північний схід. Вони розташовані на краю плато лівого берега одного з Люботинських ставків. Було зроблено схематичний план могильника, та прив'язки до системи координат по GPS. Встановлено, що найближчий курган № 6 знаходиться на відстані біля 100 м на схід від кута існуючої південного відстійника. Висота насипу – 0,4 м, діаметр – 20 м. Наступний курган (№ 5) розташовано на південь від попереднього. Висота насипу – 0,2 м, діаметр – 15 м. Курган № 4 розташований трохи північніше від кургану № 5. Висота насипу 0,3 м, діаметр – 25 м. Наступні три кургани розташовані на схід від попередніх. Самий крупний курган знаходиться на краю плато. Його висота біля 3 м. Нажаль курган був частково пограбований. Відомо, що в 1993 р. в цьому кургані знайдені артефакти скіфського часу. Сучасний

огляд насипу встановив, що більша його частина ще не зруйнована грабіжниками, проте північна та східна сторони насипу дуже пошкоджені. Частина насипу знята практично до денної поверхні та існують глибокі ями. Таким чином, могильник потребує проведення невідкладених охоронних археологічних досліджень.

2. Планова науково-дослідна діяльність

В польовому сезоні 2005 року співробітниками Слобідської археологічної служби проводились також розкопки пам'яток археології та об'єктів археологічної спадщини.

І.Б. Шрамко проводила археологічні дослідження поселення скіфського часу «Дробянське», що знаходиться біля с. Барчани Харківського району Харківської області. Поселення розташоване в середній частині мису, між двома глибокими балками, одна з яких (східна, має назву Ржавий Яр) є витоком річки Мерефи, що впадає в річку Мжа. Плато полого знижується на південь, до заплави Ржавий Яр, проте балка має круті схили. Таким чином, поселення зі сходу та півдня оточує яр. В теперішній час схили балки вкриті лісом. Східний край поселення знаходиться в 30-50 м від краю балки. На північному заході від поселення в давнину проходив відомий сухоподольний торговельний Муравський шлях.

На поселенні зафіксовані 9 зольників. Частина з них, що знаходиться на полі, щорічно розорюється. В лісі зольні насипи збереглися помітно краще, хоча сильно пошкоджені несанкціонованими розкопками і смітними ямами (рис. 1, 1). Розміри поселення – 200×300 м.

В ході польових робіт 2005 року було закладено розкоп на зольнику № 7. Відкрито 60 м², виявлено залишки наземного приміщення, господарська яма, а також речовий матеріал скіфського часу.

Розкоп № 1 було закладено на краю зольника № 7, в центральній частині поселення (рис. 1, 2). Зольник сильно розораний і фіксувався тільки за наявністю сірої плями на поверхні. Спочатку була закладена траншея 3×8 м орієнтована по лінії захід–схід. В південній частині були виявлені залишки наземного житла. Верхня частина культурного шару в розкопі виявилася розораною на глибину до 20 см. Речовий матеріал з цього шару дуже сильно роздроблений. Нижче залягав шар попелу потужністю до 10 см. Така картина пояснюється сильним розоренням зольника, і вірогідно спочатку незначним, за потужністю, культурним шаром. На глибині 30 см від рівня сучасної поверхні вже фіксувався похований ґрунт, потужністю 40 – 60 см. На глибині біля 100 см від рівня сучасної поверхні похований ґрунт поступово змінюється материковим суглинком. В квадратах, де відкладень домішок попелу не було, похований ґрунт починався одразу під ораним шаром.

Яма № 1 круглої за планом форми, перерізувала південно-східну частину житла. Початок ями фіксується одразу після ораного шару на

глибині 20-25 см від рівня сучасної поверхні. При зачистці на цій глибині вона вирізнялась сірою плямою. Діаметр верхньої частини ями 100×90 см. До глибини 70 см стінки ями були майже вертикальні, поступово розширюючись до дна. По всьому периметру дна яма мала невеликий підбій, глибиною 20-25 см і заввишки 50 см. Дно господарської ями рівне, діаметр 110×120 см. Загальна глибина від рівня сучасної поверхні 120 см, а від рівня початку ями вона складала 90 см. Заповнення ями: попіл з включенням дрібних вугликів (рис. 1, 3).

В ямі виявлена незначна кількість речового матеріалу. На глибині 60-80 см знайдені уламки вінець горщиків прикрашених пальцевими зачіпками по краю і наскрізними проколами. В заповненні знайдений фрагмент вінця горщика з наколами по краю. Також в ямі зустрінуто декілька кісток тварин.

Приміщення являло собою залишки наземної споруди площею біля 50 м² і фіксувалася одразу під ораним шаром на глибині 20 см від рівня сучасної поверхні (рис. 1, 2). Споруду збудовано на рівні похованого ґрунту. Стіни будівлі були глинобитними, проте не мали слідів обпалення. Вхід в приміщення знаходився на півдні. Спочатку, на глибині 15-20 см був зустрінутий щільний прошарок щільного попелу товщиною 4-10 см. Значна частина його виявилась розораною. Нижче, на глибині від 15 до 70 см в різних місцях комплексу фіксувався ще один прошарок щільного білого попелу. Він зберігся практично повністю і охоплював значну площу приміщення. В східній частині будівлі знаходилось вогнище округлої в плані форми з розмірами 130×115 см. Потужність пропаленого шару землі доходила до 10 см. В заповненні вогнища були добре помітні численні вуглечі. Відкрите під час розкопок зольника приміщення можливо вважати наземним житлом, що за знайденими в ньому та в оточуючому його культурному шарі речовими залишками може бути датоване VI ст. до н.е.

У розкопі знайдено невелику кількість речового матеріалу. В основному це уламки керамічного посуду. За кількістю переважають уламки горщиків (рис. 1, 14, 17-27), один з яких має повний профіль (рис. 1, 16). Столовий посуд представлено уламками мисок, одна з яких прикрашена наліпом (рис. 1, 4-7, 10). У розкопі знайдено уламок глиняної цідилки (рис. 1, 8), вінець баночного горщика, та уламки глиняних пряслиць (рис. 1, 12, 13). Металеві вироби представлені уламком бронзової сережки та залізною булавкою з витим стержнем (рис. 1, 9, 15).

Відповідно до теми дисертаційного дослідження **І.В. Голубевою** здійснювались археологічні дослідження двох фортець – Можевського острога, або Валок, біля с. Старі Валки Гонтово-Ярської сільської ради Валківського р-ну та Цареборисова біля с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.

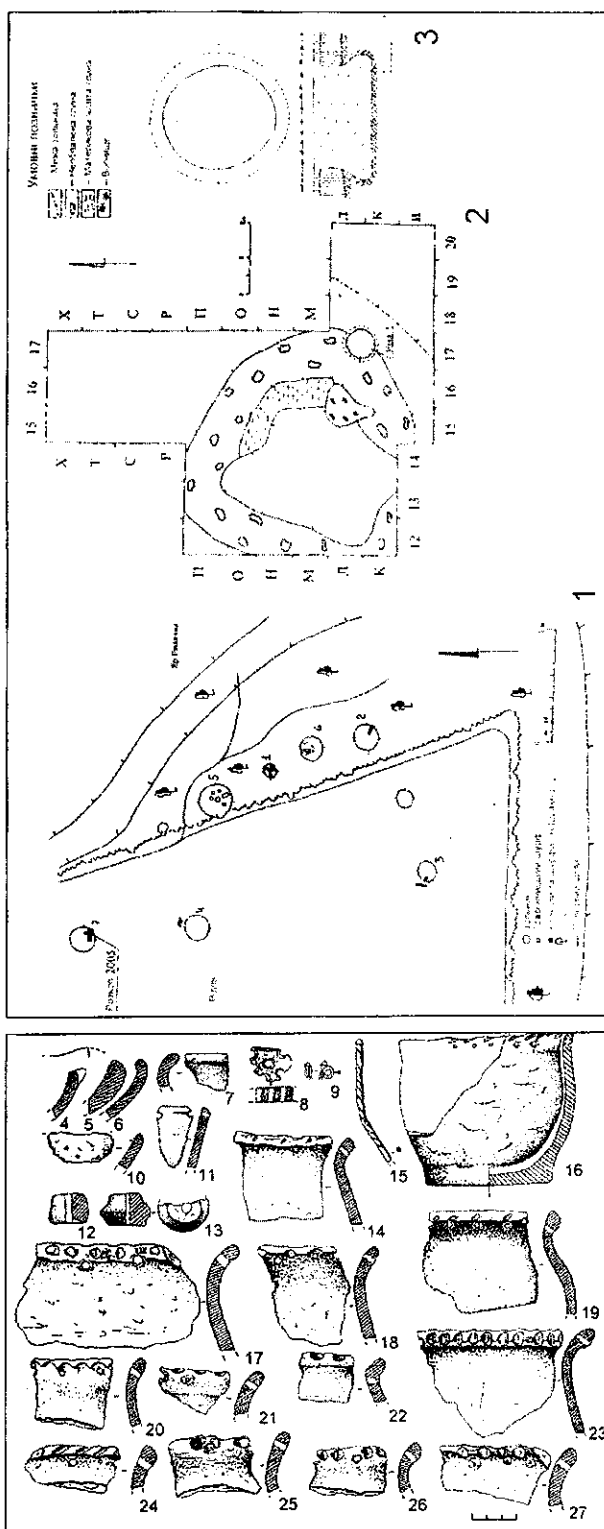

Рис. 1. Поселення скіфського часу в урочищі Дробнянське. 1 – схема розташування зольників; 2 – план розкопу; 3 – господарська яма; 4-27 – глиняні та металеві вироби з зольнику № 7

Археологічне дослідження першої **Валківської фортеці** розпочато в 1994 р. С.І. Берестевим. Вважаємо доцільним називати фортецю

першою, оскільки після нетривалого часу існування її перенесли на інше місце (злиття рік Мжи і Турушки – місце розташування сучасних Валок). В ході досліджень поточного року автором був відкритий посад фортеці, що примикає безпосередньо до острога. Територія «рубленого городка» знаходиться під лісом з давно нечищеним підліском, посад – щорічно активно розорюється. На розораній площі посаду зібрано характерний підйомний матеріал: уламки побутової та архітектурно-декоративної кераміки, скла, залізних знарядь праці, зброя, в тому числі свинцеві кулі, прикраси (бляшки, уламки каблучок та хрестиків), кістки тварин. Крім вище вказаного – 38 монет. Розкопи були закладені на території острога. Їх загальна площа складає 29 м² (розкоп № 4 – 9 м², розкоп № 5 – 20 м²). Розкоп № 4 дозволив встановити невелику потужність культурного шару фортеці (стратиграфія в межах розкопу наступна: 0 – 0,05 м – дерен, 0,05 – 25 м – чорноземний ґрунт з окремими залишками другої половини XVII ст., 0,25 – 0,50 м – суглинковий шар, з 0,50 м – материкова глина). В розкопі № 5 досліджена частина великого за розмірами комплексу, що згідно архівних матеріалів, конструктивних особливостей та за характером заповнення можна атрибуувати як кутову (проїзну) башту фортеці. В ній, крім іншого, виявлено 16 монет.

У Валківській фортеці кількісно переважають монети Московської держави: Івана Грозного (1535 – 1538 рр.), Михайла Федоровича (1613 – 1645 рр.) та Олексія Михайловича (1645 – 1676 рр.). Знайдені також західноєвропейські монети – білонові соліди прибалтійських володінь Швеції: Густава Адольфа (1611 – 1632 рр.), Христини Августи (1632 – 1654 рр.), Карла X Густава (1654 – 1660 рр.) та Речі Посполитої (Сигізмунда III Вази (1588 – 1632 рр.) та Яна Казимира (1649 – 1668 рр.).

На **Цареборисівському городищі** продовжено археологічні дослідження, розпочаті автором в 2004 році, та закладено два розкопи. Розкоп № 2 (загальна площа – 84 м²) – на дитинці і розкоп № 3 (загальна площа – 81 м²) – на посаді. В межах останніх виявлено кілька комплексів (житло та господарські споруди), деякі з них використовувались на обох етапах існування фортеці: на першому – як господарські приміщення, на другому – як смітники (яма № 1 в розкопі № 2 та яма № 2 в розкопі № 3).

Побутова кераміка першого періоду функціонування фортеці належить переселенцям з Московської держави і представлена сіроглиняними димленими горщиками московського типу. Посуд другого періоду представлений більшою кількістю категорій: це частини горщиків, глечиків, полумисок та покришок. За характером декорування поверхні їх можна поділити на дві великі групи (за виключенням окремих примірників): це димлений (морений) посуд (сірого

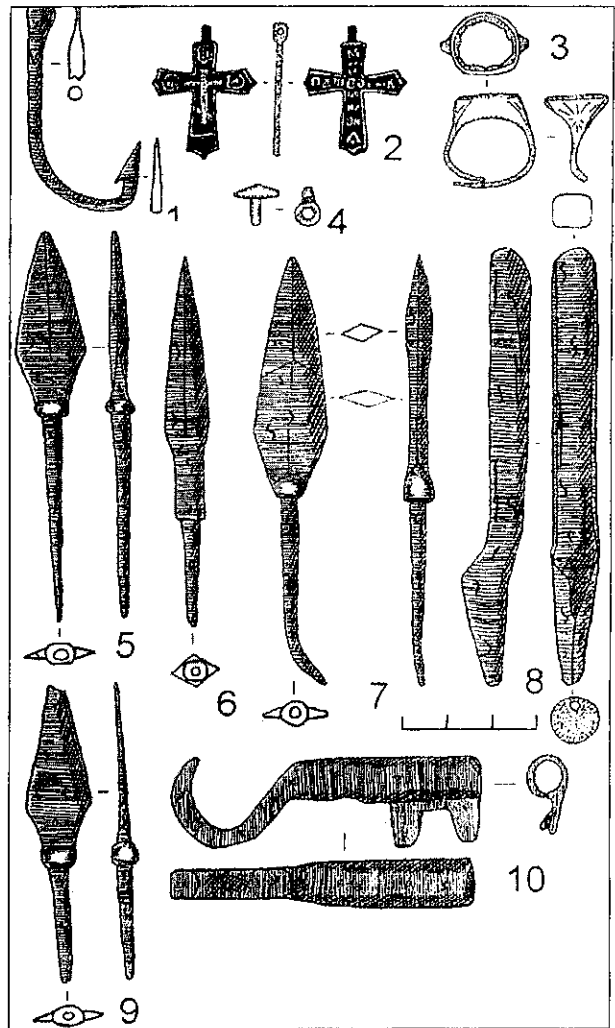

Рис. 2. Матеріали Цареборисівської фортеці кінця XVI – XVII ст. 1 – залізний риболовний гачок; 2 – мідний хрест; 3 – мідна каблучка; 4 – мідний гудзик; 5-7, 9 – залізні вістря стріл; 8 – залізне знаряддя праці; 10 – залізний ключ

або чорного кольору) з рельєфним орнаментом та світлоглиняний посуд, розписаний червоним ангобовим орнаментом. Архітектурно-декоративна кераміка датується другою половиною XVII ст. і представлена уламками теракотових коробчастих кахлів з вензельним візерунком. Недосконалість останніх (занадто тонка лицьова пластина на окремих ділянках кахлю, їх хрупкість) говорить про власне (цареборисівське) виробництво і може бути пояснена поступовим звиканням гончара до місцевої сировини.

Серед знарядь праці (рис. 2, 8) переважають залізні ножі різних розмірів та форм. У великій кількості виявлені залізні підкови, переважно другої половини XVII століття.

На території фортеці і в розкопах виявлено свинцеві кулі та черешкові залізні вістря стріл. Вказані знахідки наочно ілюструють співіснування вогнепальної та металюної зброї (рис. 2, 5-7, 9). Цей факт пояснюється з одного боку не-

досконалістю першої та звичністю і зручністю у застосуванні другої.

Прикраси представлені уламками каблучок, хрестиком та коштовною сережкою (рис. 2, 2, 3).

До першого періоду можна віднести тільки срібні монети Московської держави: Івана IV Грозного (1533 – 1584 рр.), Федора Івановича (1584 – 1598 рр.). До другого – монети Московської держави (Михайла Федоровича (1613 – 1645 рр.) та Олексія Михайловича (1645 – 1676 рр.) та білонові монети прибалтійських

володінь Швеції: Густава Адольфа (1611 – 1632 рр.) та Христини Августини (1632 – 1654 рр.).

Таким чином, за перший рік роботи співробітниками Слобідської археологічної служби на території Харківської області були виявлені нові об'єкти археологічної спадщини і проведені археологічні розкопки вже відомих пам'яток скіфського часу та козацької доби. Деякі з останніх (поселення Дроблянське та Валківська фортеця) все ще не включені до Державного реєстру пам'яток археології.

Шумова В.О., Рижов С.М., Якубенко О.О.

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Інститут археології НАН України

Національний музей історії України

Археологічні дослідження трипільського поселення Ріпниця-1 на Київщині у 2005 р.

Шумова В.А., Рижов С.М., Якубенко Е.А. Археологические исследования трипольского поселения Рипница-1 на Киевщине в 2005 г. В 2005 г. продолжено исследование поселения Рипница – 1 у г. Ржищева (Киевская обл.). Геомагнитной съемкой определены обшая планировка трипольского поселения, его размеры, ориентировка и контуры отдельных наземных построек. Раскопки площадки № 5 показали, что двухслойное залегание глиняной обмазки является остатками погибшего в пожаре наземного глинобитного двухэтажного жилища. На уровне земляного пола первого этажа были размещены: круглое в плане возвышение, очаг открытого типа, окрашенная вымостка, рабочее место с глиняным «корытцем» и каменной зернотеркой. На втором этаже невысокая перегородка отделяла особое помещение, стены которого были окрашены и расписаны сложным узором. В пределах жилища обнаружены керамика, орудия труда, пластика. Особый интерес представляет глиняная модель «трончика». Поселение Рипница – 1 относится к ржищевскому типу коломищенской локальной группы трипольской культуры (конец этапа ВІІ).

Shumova V.A., Ryzhov S.M., Yakubenko E.A. Archaeological researches of the Trypolye Culture settlement Reepnitsa 1 in Kiev region in 2005. In 2005 researches of Reepnitsa 1 settlement near Rzhishchev (Kiev region) were continued. The general planning of this Trypolye Culture settlement, its sizes, orientation and contour of separate ground-level constructions were established by geomagnetical survey. Excavation of the platform № 5 have established the two-level deposition of the clay coating constitutes a ground-level wattle and daub two-storey building which was lost in the fire. Round dais, open oven, painted laying, working place with clay «trough» and stone hand-mill were put on the ground-level floor. Small partition on the second floor separated the special placement with complicated painted tracery. The potteries, tools, plastic figures were found in the limits of dwelling. The clay model of «throne» has the particular interest. This settlement belong to the Rzhishchev type of the Kolomijshchina local type of the Trypolye Culture (the ending of B II phase).

У 2005 році співробітниками Національного університету НаУКМА й НМІУ та членами Товариства «Коло-Ра» за підтримки Фонду «Україна 3000» продовжувались дослідження трипільського поселення різночасової пам'ятки Ріпниця-1 біля м. Ржищева Київської обл. Крім археологічних розкопок відділом геомагнетизму ІГФ НАН України під керівництвом Орлюка М.І. було проведено геомагнітну зйомку, якою визначено загальне планування майже усього трипільського поселення та контури і приблизні розміри решток окремих глинобитних наземних будівель (площадок), зокрема, площадки № 5. Розкоп ІV, орієнтований за сторонами світу (загальна площа 124 м²), знаходиться на відстані близько 30 метрів у північно-західному напрямку від площадки № 4 (дослідження 2004 р.). Площадка № 5 залягала на межі чорнозему й гумусованого суглинку. Західний її край зафіксовано на глибині 20-30 см від поверхні, а південний на глибині 80 см. У плані вона має прямокутну форму 18×5 м. Північний та південний

її краї майже рівні, а західна сторона площадки ушкоджена оранкою. На площадці переважає один шар залягання глиняної обмазки, але на окремих ділянках, головним чином у східній її частині й частково центральній, зафіксовані два шари глиняної обмазки. Деякі місця мають нагромадження обмазки товщиною 50 см. Завдяки інтенсивній оранці, південно-західна частина (5×4 м) площадки розірвана на окремі ділянки. У протилежній, східній частині спостерігається розрив у заляганні, що проходив по усій ширині площадки і відокремлював понижений східний край – результат природного зсуву давньої денної поверхні. У 5,5 м від східного краю зафіксовано ще один перетинаючий по ширині площадку вузький розрив. По обох його досить рівних сторонах щільно, переважно на ребрі у два-три ряди із зсувом на схід, лежали шматки обмазки. У центральній частині площадки, з її північного краю, шар обмазки окреслився у формі напівовалу із заглаженими краями. Описаний верхній шар складався з двох на-

шарувань. Буро-червона глиняна маса, більш товщою, основи (10-15 см) грудкувата, крихка, має рослинні домішки. У верхній частині вона була підмазана одним або двома шарами по 3-5 см глиною з домішкою шамоту та піску. Їх поверхні добре заглажені. Ці нашарування розтріскались на різні за розмірами плитчасті фрагменти. У нижній частині глиняної основи були зафіксовані відбитки колотого дерева (жердини, вузькі плашки, прутівиння, очерет, горбиль). Більшість із них орієнтована поперек площадки. Уздовж площадки, у її центральній частині та під краями північної та південної сторін, зафіксовані відбитки горбилю (ширина відбитків 10 см). Відбитки центрального повздовжнього стовбура мали ширину 15 см. На шматках глини згаданого вище розриву також зафіксовані виразні вертикальні відбитки широким плах. Глиняна маса цього місця вирізнялась світло-жовтим кольором. На площі 6 м² східної ділянки площадки на підмазці верхнього шару було виявлено залишки штукатурки, лицьова сторона якої була пофарбована у жовтогарячий колір (фон) і розписана тонкими брунатними вигнутими лініями.

На площадці зафіксовано нерівномірну дію вогню. Найвищої сили вогню зазнали східна та південно-східна ділянки.

Другий, нижній шар площадки мав вигляд окремих ділянок тонкої, заглаженої зверху глиняної підмазки (товщина 2-3 см). Підмазка без домішок, брунатного кольору і краще збереглася у східній частині. Випал ділянок нерівномірний. Знизу тонкий шар має відбиток поверхні ґрунту.

На рівні нижнього шару у північно-східному куті площадки зафіксовано підвищення округлої у плані форми (діаметр – 80 см, висота – 30 см). Підвищення складалось з послідовно намащених чотирьох шарів глини, по 5 см кожний, без домішок на підсіпку сухої глини. Поверхня та краї підвищення охайно заглажені. Випал споруди сильний, але розтріскана та зруйнована із західної сторони. Неповдалік від підвищення знайдено модель «трончика» та два фрагменти антропоморфної пластики. Ближче до центру площадки знаходилась спеціальна конструкція округлої форми з глини без домішок. Вона мала достатньо сильний випал на всю товщу споруди, що складалась з п'яти шарів. Якщо верхні два шари були вищі від рівня підмазки на 5 см, то нижні шари виявились заглибленими у ґрунт на 10 см. Діаметр конструкції не перевищував 1 м. Нижній шар навколо був намащений майже на всю ширину площадки. Ближче до центру, на підмазці, знаходились виліплені з глини з домішками половини залишки овальної ємності із широкими прямими краями (діаметр – 60 см, висота – 12 см). Поряд лежала невелика зернотерка та уламки кухонного посуду. У західній третині площадки на рівні нижнього шару також були зафіксовані окремі ділянки підмазки тонким шаром чистої глини

з ретельно заглаженою та пофарбованою поверхнею у жовтогарячий колір.

У північно-західному краї зафіксовано частину слабо випаленого глинобиту (1,5 x 0,5 м, висота – 0,3 м) із пальцевими розводами на поверхні. На нижньому рівні всієї площадки було зафіксовано багато розкиданих стукот мушлі.

Площадку № 5 можна реконструювати як рештки знищеного пожежею будинку. Наземне, прямокутне у плані двоповерхове глинобитне житло мало земляну підлогу, що частково була підмазана глиною. Інтер'єр нижнього поверху виглядав таким чином: у східній частині знаходилось заглиблене у долівку вогнище. Робоче місце із виліпленим на долівці невеликим коритцем овальної форми, поряд із яким знаходились зернотерка. У північно-східному куті приміщення було збудоване підвищення округлої форми, поряд з яким була знайдена глиняна пластика, завдяки чому можна припустити, що тут знаходився домашній жертovníк. У західній частині житла знаходилась вимостка з пофарбованою поверхнею у жовтогарячий колір. Міжповерхове перекриття складалось з дерев'яного настилу, обмащеного зверху шаром глини з нівелюючою верхньою підмазкою. На рівні другого поверху знаходилась внутрішня невисока поперечна перегородка, що відділяла спеціальне приміщення, стіни якого були охайно обличковані, пофарбовані у жовтогарячий колір та розписані брунатною фарбою. У центральній частині житла, під північним його краєм знаходився вихід на другий поверх житла напівовальної форми з бортиком.

Серед знахідок із площадки № 5 кількісно переважає кераміка, проте вона нечисленна та фрагментарна. За низкою ознак кераміка поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд (30,5% усієї кераміки) вироблявся здебільшого з «червоної» (озалізненої) глини, до якої домішувались як спіснювачі грубозернистий пісок та подрібнена мушля. Лише третина кухонних посудин ліпилась із глини з незначним умістом у складі сполук заліза («біла» глина). До цієї глини також додавались пісок та подрібнена мушля, проте у такій гончарній масі часто спостерігаються домішки жорстви та дрібного шамоту. Дуже рідко у тісті присутній лише грубозернистий пісок, без інших домішок. У наборі кухонного посуду, за формою виділяються горщики, переважно середніх розмірів. Це були посудини з високими округлими плічками, широкою горловиною і вертикальними або плавно відігнутими зовні вінцями. Рідше спостерігаються вінця, край яких трохи нахилено у середину посудини. Іноді горщики мають на вінцях невеликі ручки-вухка. Цікавою знахідкою є мініатюрний горщик-«гутус» із пошкодженим носиком. Оздоблювався посуд на вінцях та плічках горизонтальними рядами вдавлень різної форми, дрібних насічок, заціпів, прокреслених тонких дуг (рис., 4). Часто по вінцях проходить стрічка вертикальних або навскісних розкосів. Іноді горщики не мали

орнаментатії. Дві третини кухонних посудин зовні вкриті розчосами, інші ж горщики або заглажені, або їх, поверхня зберігає пальцеві розводи. Випал кухонної кераміки достатньо високий, рівномірний і здійснювався, переважно, в оксидатійному режимі.

Столова кераміка (69,5%) поділяється за технологічними, морфологічними та стилістичними ознаками на чотири групи. Першу групу складають посудини, прикрашені розписною орнаментатією (59,2% від усієї столової кераміки). Вони ліпились з тонкоструктурної (іноді з незначною домішкою дрібного піску) «червоної» або «білої» глини. Серед них майже половину складають зрізано-конічні (більшість) та сфероконічні миски, третину – різних розмірів кубки, а решту – сфероконічні та кратероподібні посудини. Зовнішня поверхня посудин (у мисок також внутрішня) покривалась тонкодисперсним ангобом або тільки фарбуванням у жовто-червоній кольоровій гамі, що слугували фоном для монохромного темно-брунатного розпису. Зафіксовані кометоподібні, метопні, тангентні, фестонні та метопно-фестонні схеми (рис., 2). Випал посуду високотемпературний, оксидатійний.

До другої групи входять посудини, прикрашені заглибленим візерунком (3,3%). Вони вироблялись переважно з «червоної» глини, до якої домішувались пісок, дрібний шамот, іноді, у незначній кількості, товчена мушля. За формою виділяються кратери і, можливо, грушоподібні посудини. На заглаженій, але шерехатій поверхні робився декор у вигляді меандрових або фестонних стрічок із кількох паралельних заглиблених тонких ліній. Іноді стрічки доповнювались рядами дрібних вдавлень. Випалювались посудини рівномірно, при високій температурі, у відновному або оксидатійному середовищі.

Третю групу складають посудини (18,5%) виліплені із суміші «білої» (у складі переважає) та «червоної» глин. У гончарній масі спостерігається домішка піску, світлоглиняного шамоту, рідко дрібно товченої мушлі та слюди. Серед кераміки домінують миски різних підтипів: зрізано-конічні, напівсферичні, миски із внутрішньою закраїною, великі й глибокі макітри. Трапляються також сферо-конічні посудини, високі кубки (іноді з однією петельчатою ручкою), горщики. Поверхня посудин добре заглажена й часто лискована. Окремі екземпляри мають простий декор у вигляді горизонтальних рядів напівсферичних вдавлень, дрібних наколів, тонких прокреслених ліній. Випал посудин високий, рівномірний, виключно відновний.

Четверта група (19,0%) включає здебільшого товстостінні посудини значних розмірів, що ліпились з «червоної» глини, із домішкою піску або дрібної жорстви і рідше, у незначній кількості, шамоту та товченої мушлі у гончарному тісті. Маємо миски різних підтипів, посудини кубкоподібні, біконічні, сфероконічні, покритишки ступкоподібної форми, горщики. Поверхня посудин або добре заглажена, або зберігає сліди пальцевих

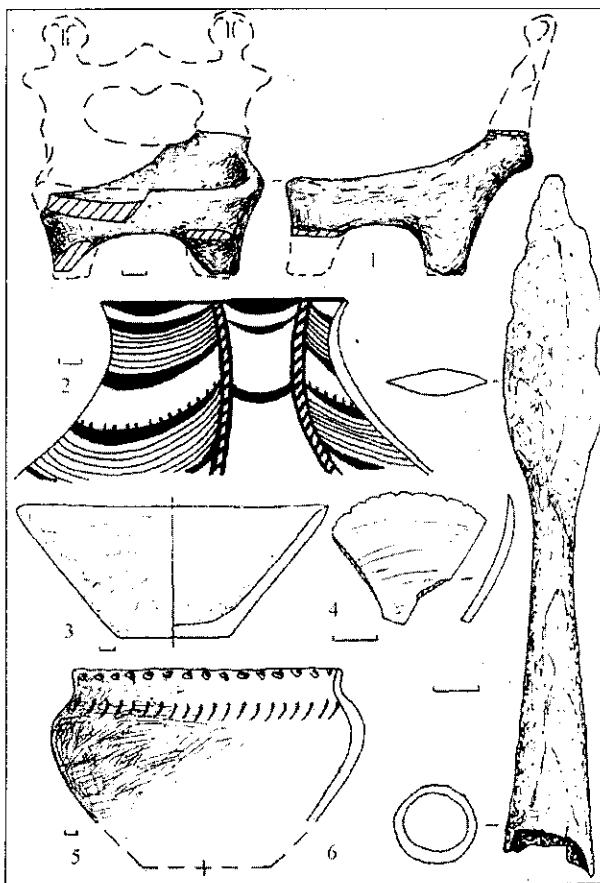

Рис. Поселення Ріпниця 1. Матеріали трипільської (1-5) та черняхівської (6) культур

розводів (рис., 3). Випал кераміки достатньо високий, оксидатійний, але нерівномірний.

З пластики на площадці знайдені фрагменти антропоморфних статуєток та уламків «трончика», що, за аналогією з іншими подібними трипільськими виробами, вірогідно мав спинку у вигляді двох однакових антропоморфних фігурок із перемичкою (рис., 1).

Знаряддя праці представлені кам'яними зернотерками, розтирачами та відбійниками, крем'яною шкрябачкою, уламками рогових мотик, кістяною проколкою. Рідкісною знахідкою є знаряддя для нанесення розчосів на поверхню кухонних горщиків – стулка мушлі у вигляді гребінця з дрібними, штучно нанесеними насічками по краю (рис., 4).

Під час розкопок трипільського житла у шарі оранки зустрічались окремі фрагменти кераміки черняхівської культури. Крім того, до цієї ж культури відноситься випадкова знахідка у місті розташування площадок № 2 та № 3 (розкопки попередніх років) – типове для мисливської зброї залізне вістря дротика листоподібної форми (рис., 6).

Поселення Ріпниця 1 належить до ржищівського типу (кінець етапу В II) коломишчинської локально-хронологічної групи трипільської культури Середнього Подніпров'я.

Розділ 3. З НАУКОВИХ АРХІВІВ

Балушкін А.М., Фоменко В.Н.

Курган «Ананьина Могила» близ г. Новая Одесса Николаевской обл.

Балушкін О.М., Фоменко В.М. Курган «Ананьина Могила» поблизу міста Нова Одеса Миколаївської обл. В науковий обіг вводяться результати розкопок Інгульської (Миколаївської) експедиції Інституту археології АН України в 1974 р. (начальник експедиції О.Г. Шапошникова) одного кургану з могильника, розташованого в Буго-Інгулецькому межиріччі. Курган гарно стратифікований, майже кожне поховання пов'язане з відповідним насипом. Найчисленнішу і до того ж найбільш ранню групу утворюють 8 поховань пізнього періоду ямної культури, з якими пов'язане зведення первинного насипу. Для основного поховання і 3 впускних у перший насип характерно положення кістяка на спині з підібганими ногами і витягнутими вздовж тулубу руками, а також варіанти східної орієнтації. В 3-х похованнях, пов'язаних з другим насипом, спостерігається зміна положення – скелети покладено скорченими на лівому боці з нахилом ліворуч і з іншою орієнтацією (на північ або північний захід). Знайдено кемі-обінське, синхронне ямним, поховання у розписному кам'яному ящику. Виявлено два поховання інгульської катакомбної культури. Три поховання епохи пізньої бронзи здійснено у простих ямах і підбійних могилах. Єдине скіфське поховання виявилось пограбованим. З аналогіями типу поховальної споруди, відомим у Південному Побужжі, воно може датуватися IV ст. до н.е. Три типологічно подібних поховання середньовічних кочовиків датуються XIII – XIV ст. Отримані результати особливо корисні при розробці локальної схеми періодизації поховань ямної культури, що відносяться по періоду ранньої бронзи.

Balushkin A.M., Fomenko B.V. Kurgan «Anany Mogila» near city Novaya Odessa (Nikolaev region). Results of the excavation of the attractive kurgan from the group of four tumuli burial fields, which were located in the country between Bug and Ingulets rivers, are put into the scientific circulation. This kurgan was excavated by Ingul (Nikolaev) expedition of the Institute of archaeology NAS of Ukraine (the chief of the expedition was O.G. Shaposhnikova) in 1974. The monument contained the large stratified earth embankment with well fixed cultural sequence of 25 burial places. The most numerous and earliest group was formed from 8 burials of the late period of the *yamnaya* (Pit Grave) Culture (PGC). With this burials was connected the erection of the primary embankment. Position of skeleton on the back with bended legs and hands stretched along the trunk was typical for the basic burial and for 3 inlet burials into the first embankment. There were East skeleton orientation variants too. Change of the pose was observed in 3 burials in the second embankment. Skeletons are stacked wriggled on the left side or with an inclination to the left and with other orientation (northern and northwest). The Kemi-Obinyan burial in the painted stone box was revealed. This burial was PGC age-coinciding. Two burials in the catacombs and connected with *Ingul* Catacomb Grave Culture have been found out. Three burial places of the Late Bronze Age are accomplished in the simple holes and one tombs with bay. Only one the Scythian burial was excavated and it was plundered. On analogies of the type of the funeral construction from Southern Bug River area, it can be dated IVth century BC. Three burials of medieval nomads are typologically similar and dated XIII – XIV centuries. The received results are especially useful for the development of the local scheme of the periodization of the PGC monuments of the Early Bronze Age.

В связи с сооружением Касперовской оросительной системы в 1974 г. в окрестностях г. Новая Одесса Николаевской обл. Ингульской (Николаевской) экспедицией Института археологии АН Украины раскопаны четыре курганных могильника и отдельные курганы (Шапошникова и др., 1974/12). Большой интерес представляют крупные стратифицированные насыпи с прослеженной последовательностью захоронений, которые были использованы при разработке локальной схемы периодизации погребений ямной культуры, относящихся к эпохе ранней бронзы (Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986). Подобных памятников в Буго-Ингулецьком междуречье исследовано достаточно, однако в научный оборот большинство их до сих пор не введено. Материалы одного из таких курганов под названием «Ананьина могила» представлены в данной публикации.

Курганный группа из 5 видимых насыпей находилась в 7 км к северо-востоку от райцентра г. Новая Одесса Николаевской обл. и в 5 км к северо-западу от с. Новошмидтовки, на участке водораздела, окруженном долиной р. Южный Буг, ложем р. Гнилой Еланец, Ананьинской балкой и ее отрогами. Курган 1 (местное название «Ананьина могила») являлся здесь самым высоким. Задернованная поверхность его к моменту раскопок была изрыта поздними ямами и усыпана мелкими камнями.

Высота кургана от уровня погребенной почвы (упп) составляла 4,5 м, диаметр 50 м (рис. 1, 2). Курган был сооружен в два приема. Первая насыпь возведена над основным ямным погребением 19. В плане она округлая, высотой 3,5 м и диаметром 38–40 м. Профиль ее несколько асимметричный в результате воздействия природных факторов, с заметным оплывом к югу.

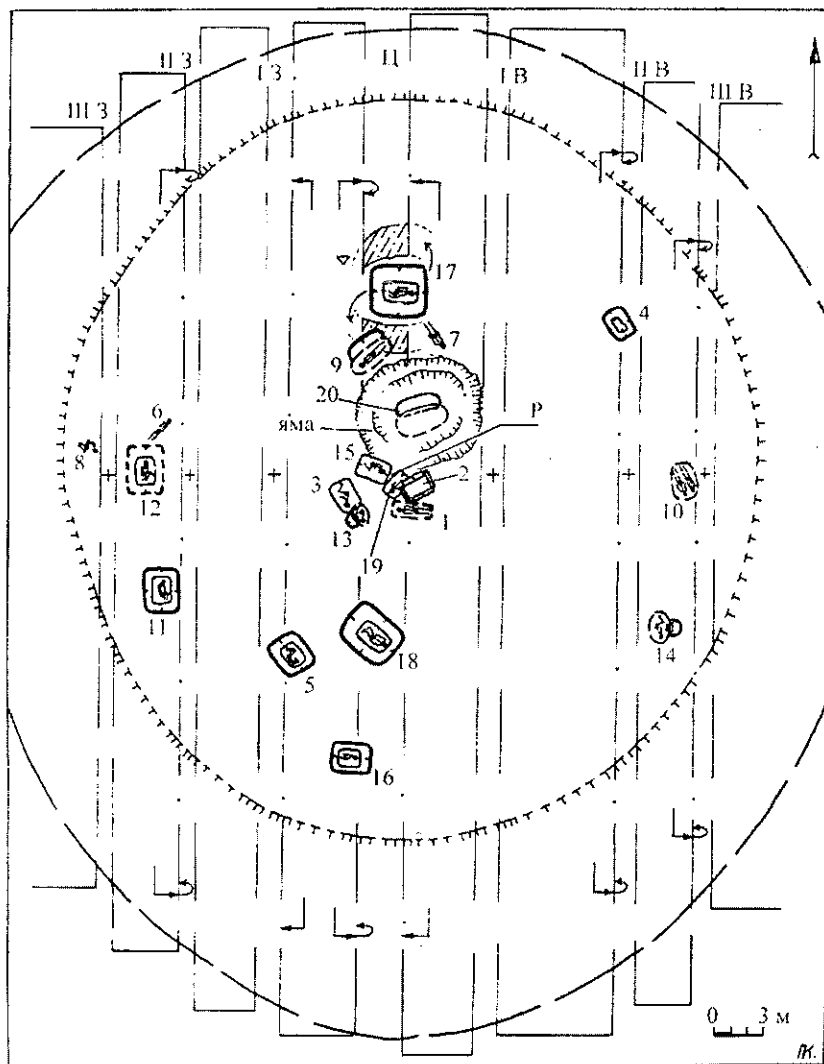

Рис. 1. «Ананьина могила». Общий план кургана

Насыпь состояла из чернозема с примесью суглинки, погребенная почва сохранилась лишь в ее пределах. В профиле центральной бровки отчетливо прослеживались совершенные в первую насыпь ямные захоронения: погребение 16 впущено в южной поле, погребение 17 – с северной стороны ближе к центру, глинистый выкид из него лежал на поверхности насыпи по обе стороны от входной ямы. Погребение 18 также впущено в эту насыпь, контуры его входной ямы четко выделяются в профиле бровки пятнистым заполнением.

Вторая насыпь, сложенная из плотного грунта пепельного оттенка, сооружена над кеми-обинским погребением 2 в каменном ящике. Уровень погребенной почвы под ней не прослеживался. В плане насыпь округлая, диаметром 50 м, слегка вытянутая к югу, толщина ее слоя достигала 1 м. Восточный профиль центральной бровки дал представление о последовательности сооружения каменного ящика: вначале в

первую насыпь были вкопаны вертикально плиты его стенок, затем уложено дно.

Во вторую насыпь впущены ямные погребения 4, 5, 11, 12, о чем свидетельствуют разрезы соответствующих входных ям в бровках. Позднее в эту же насыпь совершены погребения катакомбные, эпохи поздней бронзы, раннего железного века и средневековые.

В целом в кургане исследовано 20 разновременных захоронений, из них 1- кеми-обинское (2), 8 ямных (4, 5, 11, 12, 16, 17, 18, 19), 2 ингульской катакомбной культуры (10, 14), 4 КМК и поздней бронзы (3, 6, 8, 13), 2 раннего железного века (15, 20), 3 средневековых (1, 7, 9).

Погребение 1 (средневековое). Обнаружено в 2,8 м к югу от Р на глубине 0,5 м от этой точки. Скелет лежал в вытянутом положении на спине, головой на запад. Кости ног отсутствовали – погребение разрушено при установке геодезической вышки. Руки протянуты вдоль туловища, кисть правой – на тазе (рис. 3, 1). Некоторые особенности черепа подчеркивают принадлежность умершего к монголоидной расе. Слева на уровне плеча находились голова и ноги лошади. Под конским черепом найдены железные предметы: кольцо от

узды (2), удила (3), два черешковых наконечника стрел (4,5).

2. Кольцо от узды изготовлено из прута сечением 0,7 – 0,8 см, диаметр его 3,5 см (рис. 3, 2).

3. Удила жесткие, в виде стержня длиной 13 см с массивными подвижными кольцами диаметром 4,5 см на концах (рис. 3, 3).

4,5. Наконечники стрел черешковые двух типов: один из них длиной 8 см, с утолщенным продолговатым пером овального сечения, второй – с ромбовидным пером и таким же сечением, длина до 9,5 см (рис. 3, 4,5).

Погребение 2 (кеми-обинское). Выявлено в центре кургана у основной бровки по известняковым камням, залегавшим на разных уровнях. При установке той же геодезической вышки был разрушен расписной каменный ящик. Первоначальное положение сохранили поперечная юго-западная (со стыковочными пазами) и юго-восточная продольная стенки. В ходе расчистки

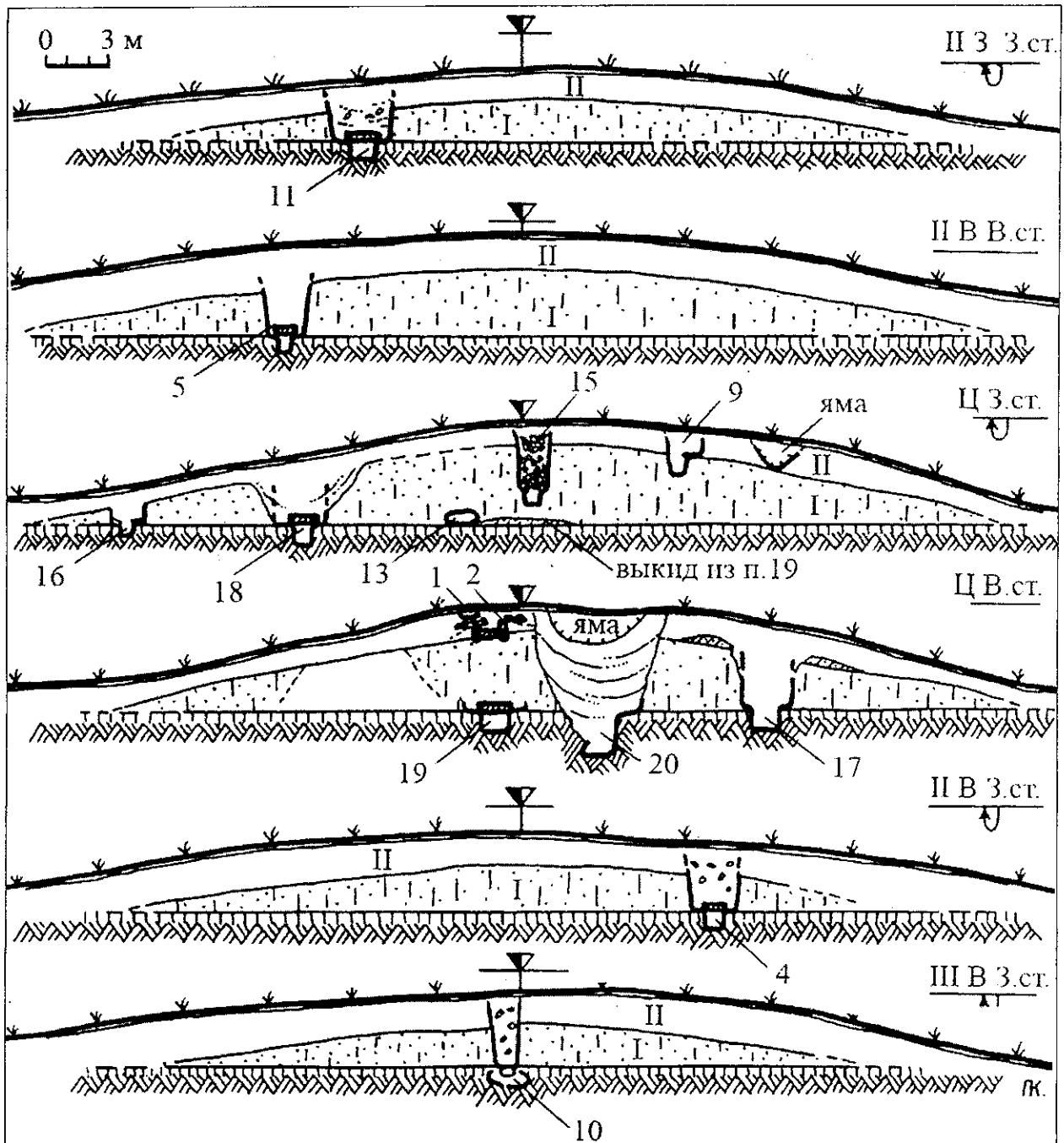

Рис. 2. Стратиграфические разрезы кургана

удалось обнаружить недостающие обломки остальных стенок (от северо-восточной сохранились отдельные мелкие фрагменты). Судя по сохранившейся части, гробница длинной осью была ориентирована в направлении северо-восток – юго-запад (рис. 4, 1).

Реконструированный ящик имел прямоугольную форму, длина его 2,05 м, ширина 1,1 м, высота от дна до верхней кромки стен 0,6–0,7 м, дно на глубине 1,4–1,45 м от Р (рис. 4, 2; 5, 1). Снаружи вокруг ящика на первой насыпи

частично сохранилась отмостка из мелких известняковых плиток. После совершения в ней захоронения гробница была перекрыта известняковыми плитами, а затем земляной (второй) насыпью.

Стенки ящика выше вкопанной нижней части украшены углубленными, заполненными ярко-красной краской мотивами дерева с расходящимися вверх или вниз от ствола ветвями, а также группами рисованных мелких кругов и колец. В некоторых местах роспись захватывала

и верхнюю кромку стенок (рис. 5, 2, 3). Захоронения в гробницах с росписью большинство исследователей связывают с кеми-обинской культурой.

Погребение 3 (КМК). Обнаружено в 3 м к юго-западу от Р на глубине 2,5 м. Прямоугольная могила ориентирована по линии северо-запад – юго-восток, стенки ее ко дну слегка сужены. Размеры по верху 1,9×1,55 м, по дну – 1,5×1,0 м, дно на глубине 2,5 м от Р. Стенки выложены корой и тонкими ветками, перекрытие состояло из деревянных плах и жердей, на дне подстилка из коры и тонких прутьев. Скелет плохой сохранности лежал на левом боку в сильно скорченной позе, головой на юго-восток (рис. 6, 1-3). Справа от погребенного, в углу, найден остророберный плоскодонный горшок с высоким отогнутым венчиком, характерный для культуры многоваликовой керамики. Высота сосуда 20 см, диаметр венчика 15 см, дна – 10 см (рис. 6, 4).

Погребение 4 (ямное). Обнаружено в 16,5 м к северо-востоку от Р на глубине 4,2 м от Р. Входная яма размерами 2,8×2,0 м заполнена черноземом с примесью суглинка. На ее дне на глубине 4,3 м от Р залегало каменное перекрытие камеры из трех известняковых плит, залежавших на упп (4,5 м от Р). Две плиты обработаны и примерно одинаковы по размерам (рис. 7, 1 – 2). Одна из них представляла собой антропоморфную стелу с выделенной головкой и слегка асимметричными плечами (рис. 7, 3). Верхняя часть изваяния хорошо отесана, низ грубо оббит. В нижней половине стелы, в 0,85 м от головки, красной охрой нанесена опоясывающая полоса. Стела лежала в закладе лицевой поверхностью вверх. Размеры ее 1,25×0,45×0,2 м. Третья плита закрывала небольшое углубление, сделанное в грунте для удобства рытья слишком малой по размерам погребальной камеры.

Могила прямоугольной формы, размерами 0,8×0,4 м при значительной глубине – 1,25 м от упп. Ориентирована она по линии северо-запад – юго-восток. Детский скелет полностью истле, сохранились лишь три мелких фрагмента черепа. Инвентарь отсутствовал.

Погребение 5 (ямное). Расположено в 12,5 м к юго-западу от Р. С глубины 4 м на фоне чернозема насыпи четко просматривалось подпрямоугольное пятно входной ямы, заполненной грунтом с примесью суглинка. Дно ее совпадало с уровнем древней дневной поверхности. Здесь залегало каменное перекрытие камеры из трех плит известняка, провалившихся вовнутрь могилы (рис. 8, 1).

Камера прямоугольная, ориентированная с северо-запада на юго-восток, размерами 1,5×0,95 м, глубина от верхнего края и упп 1,1 м. Скелет человека лежал скорченно на спине с наклоном влево, головой на северо-запад. Подогнутые ноги уложены коленями влево.

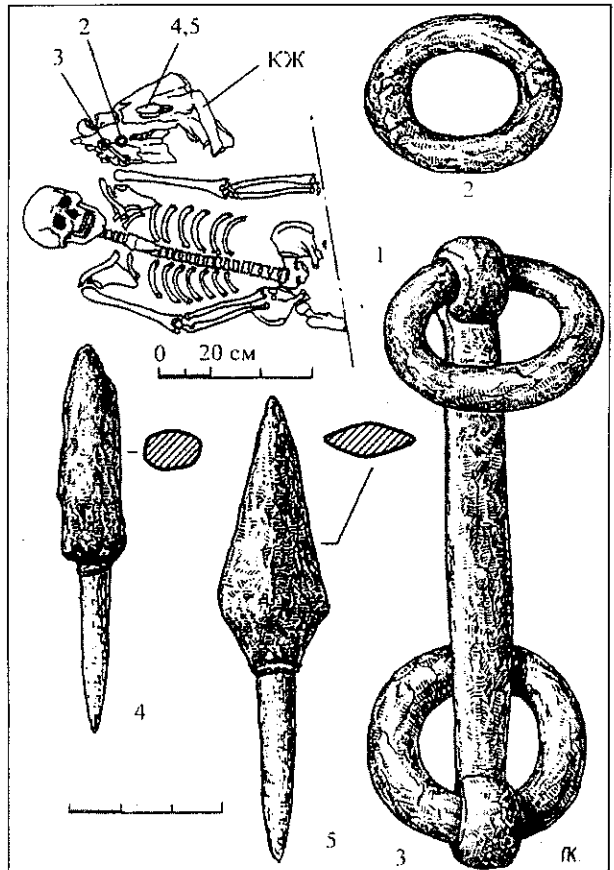

Рис. 3. Погребение 1. 1 – план погребения, 2 – кольцо от узды, 3 – удила, 4, 5 – наконечники стрел

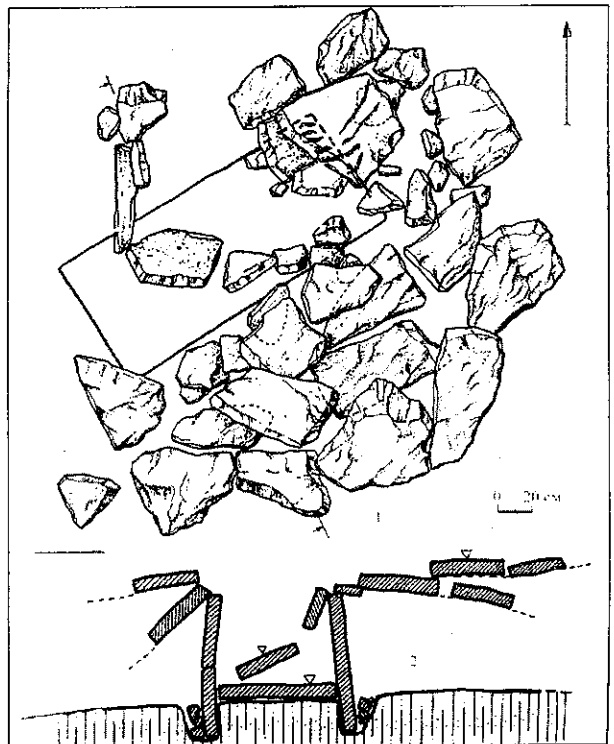

Рис. 4. Погребение 2. План и разрез гробницы до реконструкции

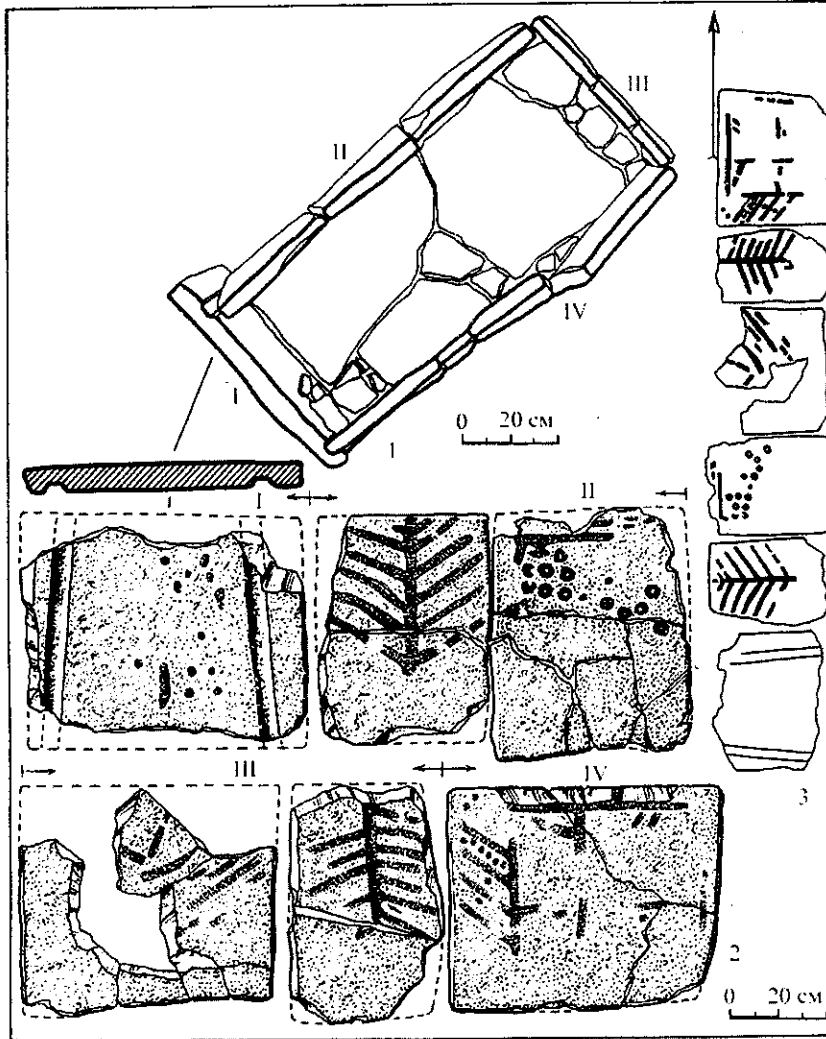

Рис. 5. Погребение 2. 1 – реконструированный план гробницы, 2 – роспись на стенках, 3 – общая схема сюжета росписи

Слегка согнутая в локте правая рука положена кистью поперек живота, левая протянута вдоль туловища (рис. 8, 2, 3). Возле правой берцовой кости лежал кусочек охры малинового цвета, а рядом со стопами – кремневый отщеп (рис. 8, 4). На дне прослеживался травяной тлен и меловая подсыпка.

Погребение 6 (поздней бронзы?). Находилось в западной поле в 14 м от Р на глубине 3,6 м. Здесь обнаружен каменный заклад длиной 2,2 м из небольших известняковых плит, поставленных в ряд на ребро. Южнее заклада лежали разрозненные кости человека. Очевидно, с этой стороны находился непрослеживаемый в насыпи подбой, который и закрывали плиты. Положение и ориентировка погребенного не установлены, инвентаря нет (рис. 9, 1).

Погребение 7 (средневековое). Расположено в 7,5 м к северу от Р на глубине 0,5 м от этой точки. В насыпи контуры могилы не прослеживались. Скелет лежал вытянуто на спине, голо-

вой на юго-восток. Вытянутые вдоль туловища руки слегка согнуты в локтях, стопы ног пятками сдвинуты вместе (рис. 9, 2). У правого плеча найдено фрагментированное железное стремя (3).

Стремя с дужкой арочной формы, изгибы к подножке закруглены. В плоском выступе на верхней части дужки имеется прямоугольное отверстие для крепления ремня. Высота стремени 17 см, ширина у подножки 17 см (рис. 9, 3).

Погребение 8 (поздней бронзы). Обнаружено в 17,5 м к западу от Р на глубине 3,5 м. Погребение перекрывали известняковая плита размерами 1,0×0,8 м и небольшие камни. На глубине 3,9 м находился скелет, положенный скорченно на левом боку, головой на северо-восток. Ступни ног подвинуты к тазу, левая рука вытянута к коленям, правая сильно согнута, кисть у подбородка (рис. 10, 1–3). Справа от черепа найден баночный сосуд со слабо выраженным валиком. Высота сосуда 7 см, диаметр венчика 9 см, диаметр дна 6 см (рис. 10, 4).

Погребение 9 (средневековое). Расположено в 6,2 м к северу от Р, в центральной бровке. В ее профиле слабо читался разрез ямы с боковым уступом. Размеры ямы 2,3×1,8 м. На уступе, на глубине 1,15 м от

Р обнаружены кости лошади (кж), железное стремя (1), три фрагмента железной кольчуги (2), обломок черешкового ножа и костяная проколка. К юго-востоку от уступа находилась прямоугольная погребальная камера с узкими заплечиками, ориентированная с северо-востока на юго-запад (рис. 11, 1, 2). Ее размеры 1,8×0,7 м, глубина 2,6 м от Р.

Скелет взрослого человека лежал на спине в вытянутом положении, головой на юго-запад. Под ним находились доски, застеленные берестяной подстилкой (а). Судя по найденным в засыпке могилы обломкам деревянных плах и жердей, они составляли первоначально ее перекрытие, опиравшееся на заплечики. У левого бедра костяка находился берестяной колчан (3) с набором железных черешковых наконечников стрел (11 экз.), обращенных остриями вверх, две железные пряжки, а также распавшийся втульчатый наконечник копья? с листовидным пером. Справа, рядом с погребенным, лежала

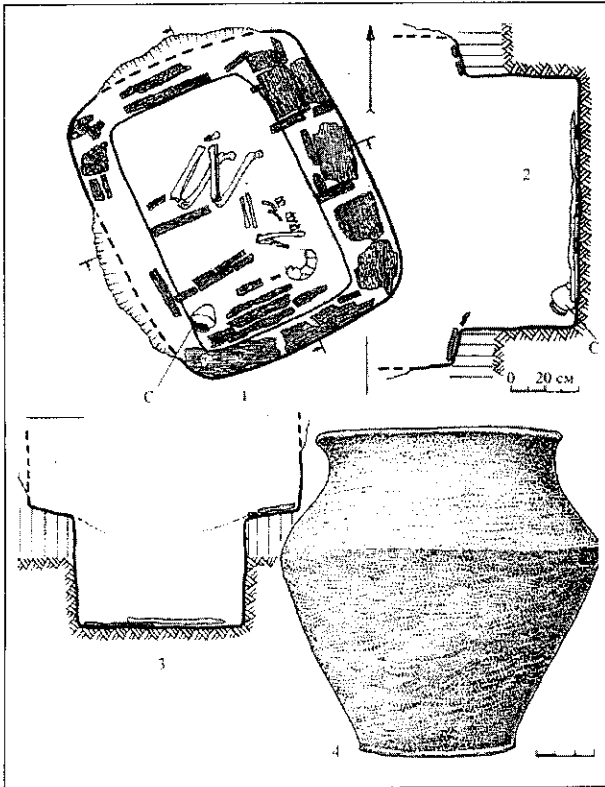

Рис. 6. Погребение 3. 1-3 - план и разрезы, 4 - сосуд из погребения

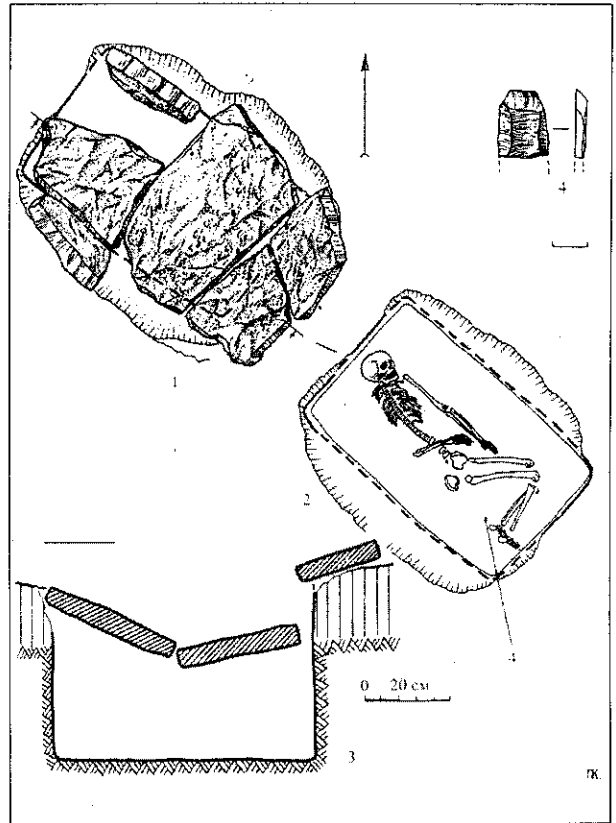

Рис. 8. Погребение 5. 1-3 - план и разрезы, 4 - кремневая пластинка из погребения

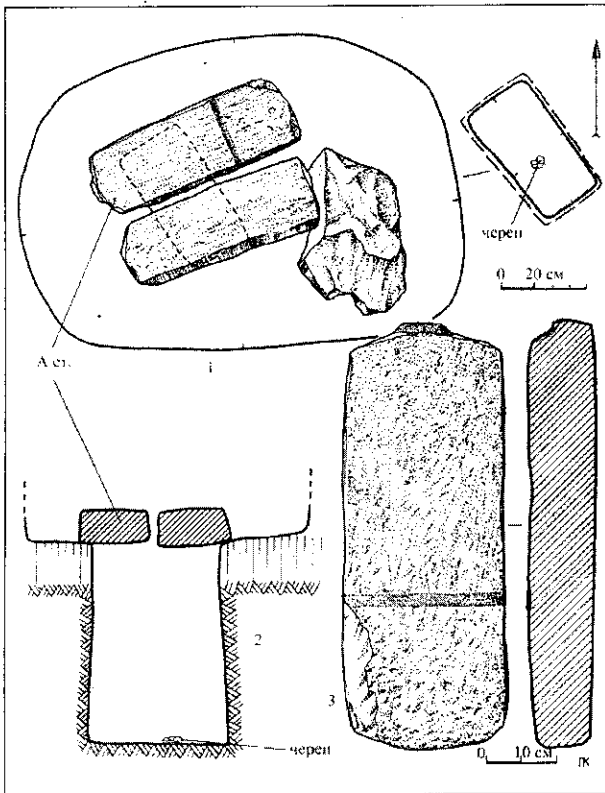

Рис. 7. Погребение 4. 1,2 - план и разрез, 3 - антропоморфная стела из перекрытия

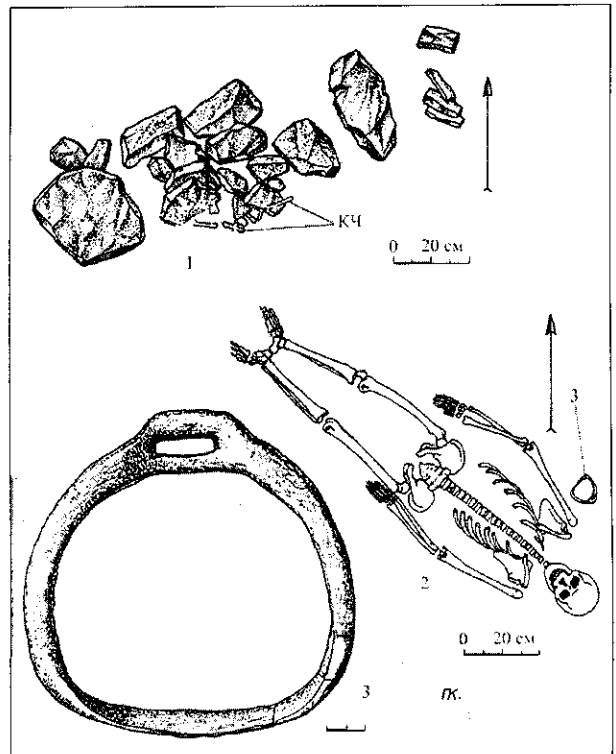

Рис. 9. 1 - погребение 6, 2,3 - погребение 7

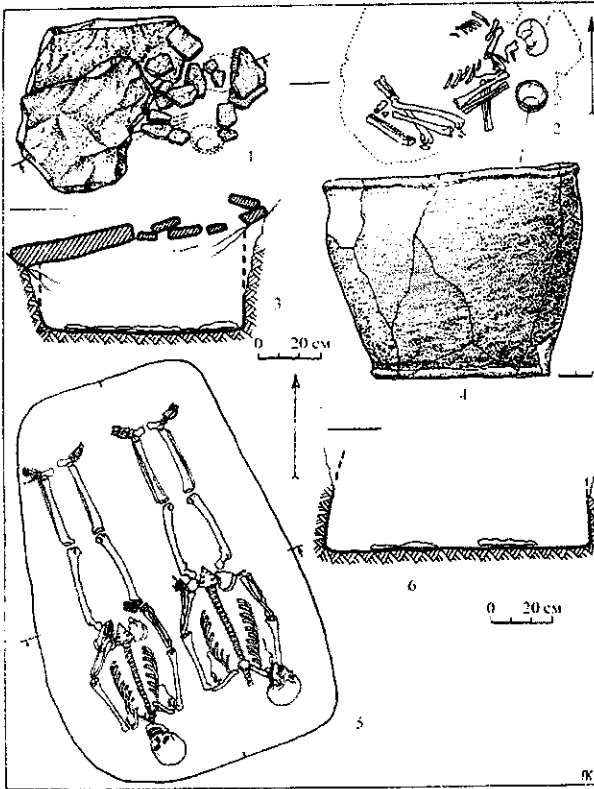

Рис. 10. 1 - 4 - погребение 8; 5, 6 - погребение 10

железная сабля с деревянной ручкой и в берестяных ножнах (4). На правом бедре прослежен берестяной? ремень для ее подвешивания (6) и короткая костяная пластинка (5). Под саблей и рядом с ней на уровне таза найдены: костяная «пуговица» (7), обломок ножа (8) и средняя часть винтообразной серебряной гривны (9).

1. Стремя с арочной дужкой, закругляющейся к прямой узкой подножке. В верхней плоской части дужки имеется узкое овальное отверстие для крепления ремня. Высота стремени 12 см, ширина 13,5 см, ширина подножки 3 см (рис. 12, 10).

2. Кольчуга. От нее сохранились бесформенные фрагменты с плохо различимым плетением из колец диаметром более 1 см.

3. Колчан и стрелы. Колчан изготовлен из бересты в виде прямоугольного открытого футляра длиной до 0,7 м и шириной 0,15 м с более высокой задней стенкой. На лицевой плоскости нанесено резное изображение дерева с расходящимися в стороны ветвями (рис. 11, 1). Наконечники стрел по форме делятся на листовидные (рис. 12, 2, 3), треугольные (рис. 12, 4, 5) и ромбические (рис. 12, 6, 7). Длина пера их от 3,5 до 5,0 см при ширине 1,3 - 1,8 см. Общая длина наконечников с черешком составляла 7,0 - 11,0 см.

4. Сабля (скорее шашка) со слабо изогнутым клинком треугольного сечения, лезвием, плавно сужающимся к острому концу. Рукоять слегка

свисающая, с нижним упором. Деревянные накладки рукояти крепились железными заклепками. Длина сабли 1,2 м, ширина клинка у основания 4 см (рис. 12, 9, 9а).

5. Костяная прямоугольная пластинка выпуклая с одной стороны, хорошо обработанная, размерами 2,3×2,8 см, назначение ее неясно (рис. 11, 3).

6. Ремень берестяной?, шириной 2,5 - 3,0 см, сохранившаяся длина около 0,7 м. Очевидно, вышеописанная пластинка являлась составной частью этого изделия (рис. 11, 1)

7. Костяная «пуговица» в виде ступенчато-выпуклого диска диаметром 3,0 см и высотой 1,2 см. В центре сквозное коническое отверстие диаметром 0,3 - 0,5 см (рис. 12, 8)

8. Острие ножа - обломок треугольной формы размерами 5,5×1,4 см, толщина линзовидного сечения 0,4 см (рис. 12, 1).

9. Гривна серебряная, винтообразная. Она довольно массивная и широкая в средней части (здесь сечение ее 1,1×0,3 см), постепенно сужающаяся в обе стороны. Концы отломаны в древности. Сохранившаяся длина украшения 17 см (рис. 11, 4).

Погребение 10 (катакомбное). Обнаружено в 18,5 м к востоку от Р. На глубине 0,6 м от упп. и 5,1 м от Р выявлено пято камеры подпрямоугольной с закругленными углами формы, вытянутое по оси север - юг с отклонением к востоку. Размеры ее 2,1×1,4 м, дно на глубине 0,9 м от упп и 5,4 м от Р. Входная шахта находилась выше в черноземе и не прослежена (рис. 10, 5, 6).

В камере погребены двое взрослых, положенные на спине в вытянутой позе, головами на юго-юго-восток. У обоих руки слегка согнуты и положены кистями на таз. Вещей не было.

Погребение 11 (ямное). Расположено в 15,5 м к юго-западу от Р. На глубине 0,15 м от упп и 4,65 м от Р залегал каменный заклад из четырех известняковых плит: одна размерами 0,8×0,7×0,1 м, три других - 0,6×0,4×0,07 м. Они перекрывали прямоугольную камеру, ориентированную по оси север - юг. Размеры ее 1,45×0,95 м, глубина 0,8 м от упп. На дне прослежен травяной тлен (рис. 13, 1, 3, 4).

Скелет лежал на левом боку скорченно с сильно согнутыми в коленях ногами, головой на север. Правая рука согнута в локте, левая протянута вдоль туловища (рис. 13, 2). Вещей нет.

Погребение 12 (ямное). Расположено в 14,5 м к западу от Р. На глубине 4,3 м от Р, на уступах входной ямы, залегало перекрытие камеры из двух известняковых плит размерами 1,6×1,0×0,15 м и 1,4×0,8×0,12 м. Уступ находился на 0,25 м ниже упп. Могила прямоугольная в плане, ориентированная по линии север - юг. Размеры ее 1,3×0,9-0,95 м, глубина 1,2 м от упп, 5,7 м от Р (рис. 14, 1, 3).

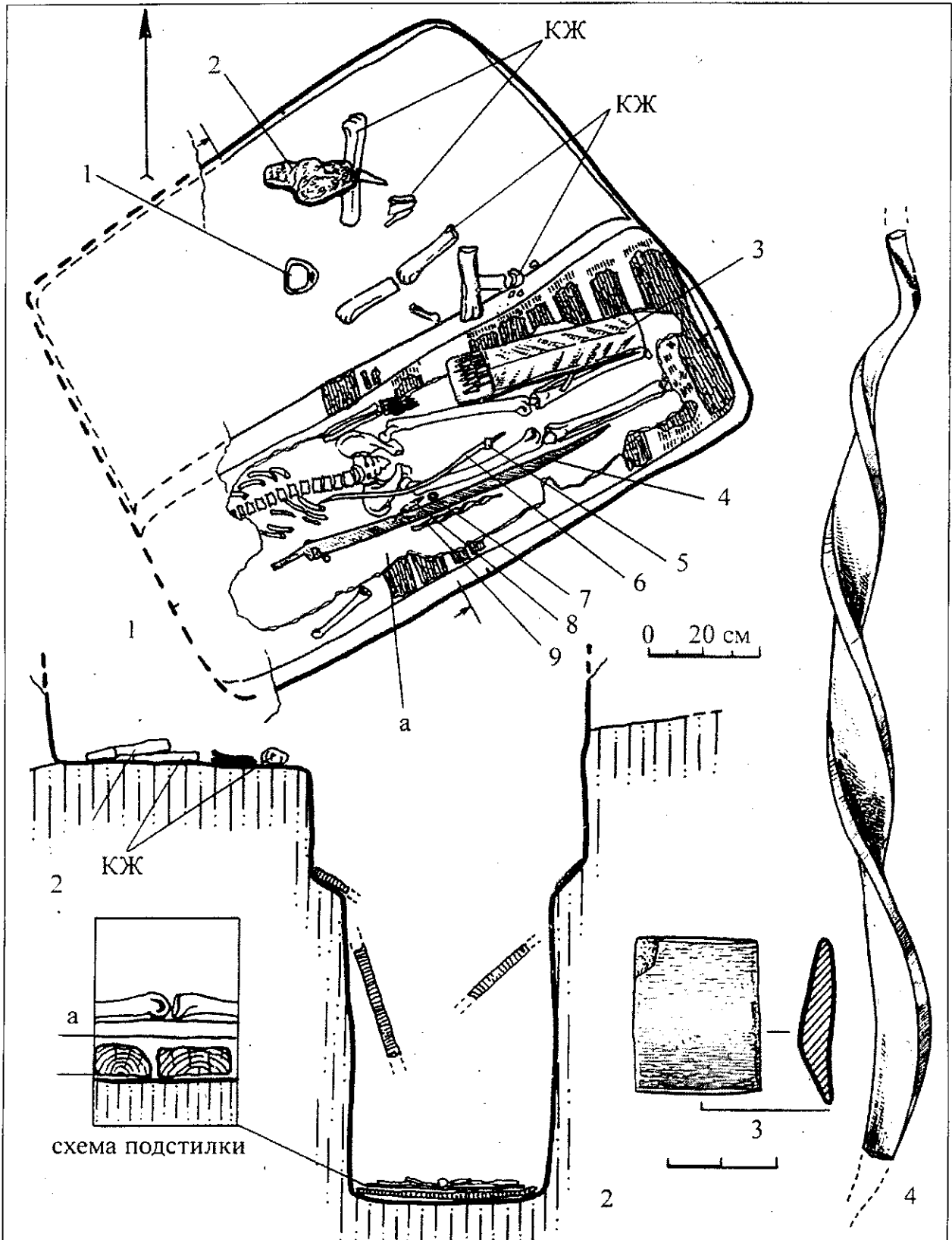

Рис. 11. Погребение 9. 1, 2 – план и разрез (цифрами и буквами на плане обозначены находки), 3 – костяное кольцо, 4 – обломок гривны

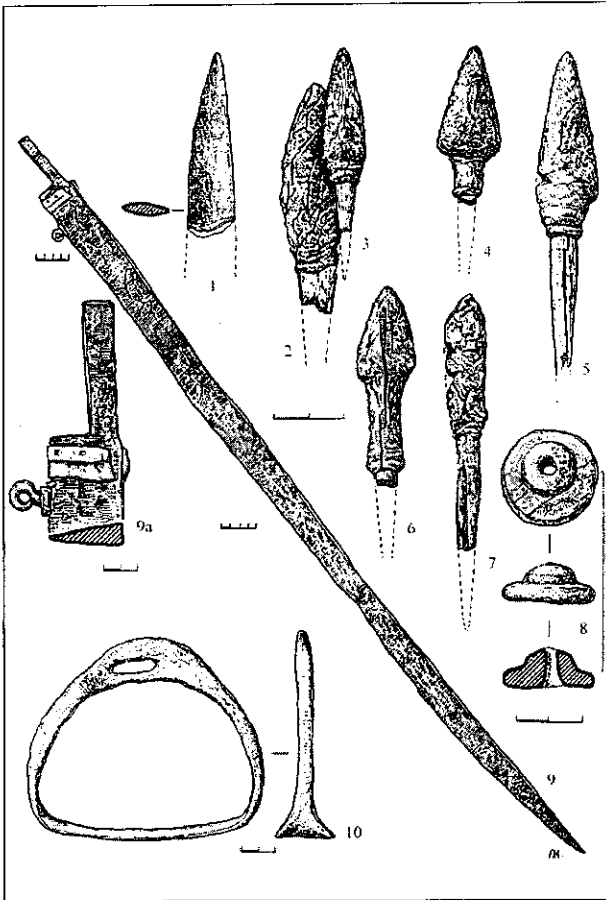

Рис. 12. Инвентарь погребения 9. 1 – обломок ножа, 2 – 7 наконечники стрел, 8 – пуговица, 9, 9а – сабля, 10 – стрема

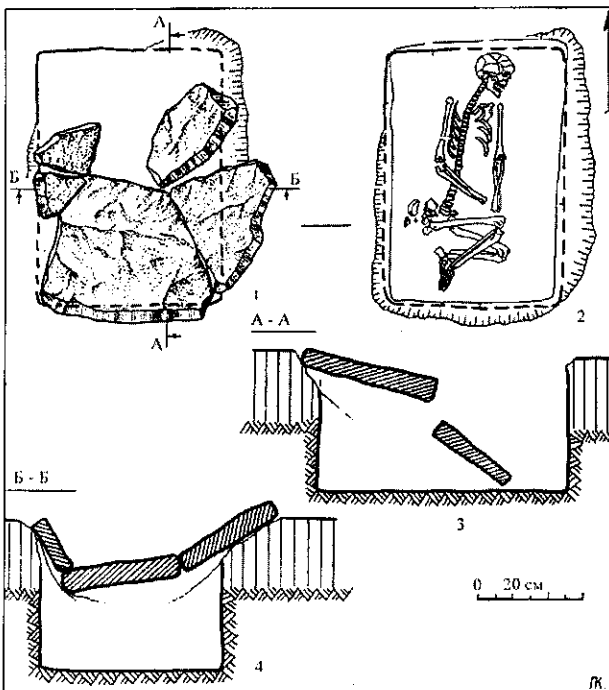

Рис. 13. Погребение 11, план и разрезы

Скелет лежал на левом боку скорченно, с сильно согнутыми в коленях ногами, головой на север. Правая рука согнута в локте поперек живота, левая протянута вдоль тела (рис. 14, 2). Вещей нет.

Погребение 13 (поздней бронзы). Расположено в 3 м к юго-западу от Р на глубине 4,4 м. В толще насыпи с глубины 2,5 м до 4,3 м зафиксировано несколько каменных плит в беспорядочном состоянии, провалившихся вовнутрь подбоя могильного сооружения. Подбой овалный в плане, ориентированный с севера на юг, размерами 1,4×0,7×0,5 м. Скелет плохой сохранности лежал на левом боку в сильно скорченном положении, головой на юг. Кисти рук у коленей, стопы ног поджаты к тазу (рис. 15, 1, 2).

Погребение 14 (катакомбное). Расположено в 19,5 к юго-востоку-востоку от Р. На глубине 4,5 м от этой точки и 0,05 м от упп обнаружена округлая входная шахта катакомбы диаметром 1,0 м и глубиной 0,9 м от упп. Лаз в камеру заложен плитой трапециевидной формы. Ширина лаза 0,4 м, высота 0,5 м, устье заканчивалось ступенькой высотой 0,55 м.

Камера в плане овальная, ориентированная по оси север – юг. Длина ее 2,5 м, ширина 2,0 м, глубина 1,45 м от упп и 6,0 м от Р. Дно устелено травой.

Скелет лежал на правом боку, откинувшись на спину, в слабо скорченном положении, головой на юг. Череп склонен виском на правое плечо, глазницами ко входу, колени сдвинутых вместе ног обращены вправо. Правая рука протянута вдоль туловища, левая согнута и положена поперек живота (рис. 16, 1, 2). Возле темени черепа найден гранитный курант в виде усеченного конуса, определяемый по следам использования как наковаленка для проковки металлических изделий. Верхний диаметр орудия 9,5 см, нижний – 7,0 см, высота 5,5 см (рис. 16, 3).

Погребение 15 (киммерийское). В центре кургана непосредственно под дерном, в насыпи, обнаружена каменная забутовка прямоугольной ямы, ориентированной с северо-запада на юго-восток. Длина ее 2,6 м, ширина 1,25 м. Забутовка (мелкие и средней величины известняковые камни) доходила до глубины 3,0 м от Р. На этом уровне яма по периметру уменьшена, образуя слабо выраженные уступы. На уступах стояли на ребре небольшие плоские плиты, которые как бы поддерживала деревянная прямоугольная рама. Поперек могилы были положены плахи и жерди. Размеры ямы 2,2×0,95 м, глубина от уступа 0,5 м и 3,5 м от Р. На дне прослежены остатки многослойного покрытия из травы, плетеной циновки, мата из тонких прутьев (рис. 17, 1– 3).

Очень плохой сохранности костяк лежал на левом боку со слабо согнутыми в коленях

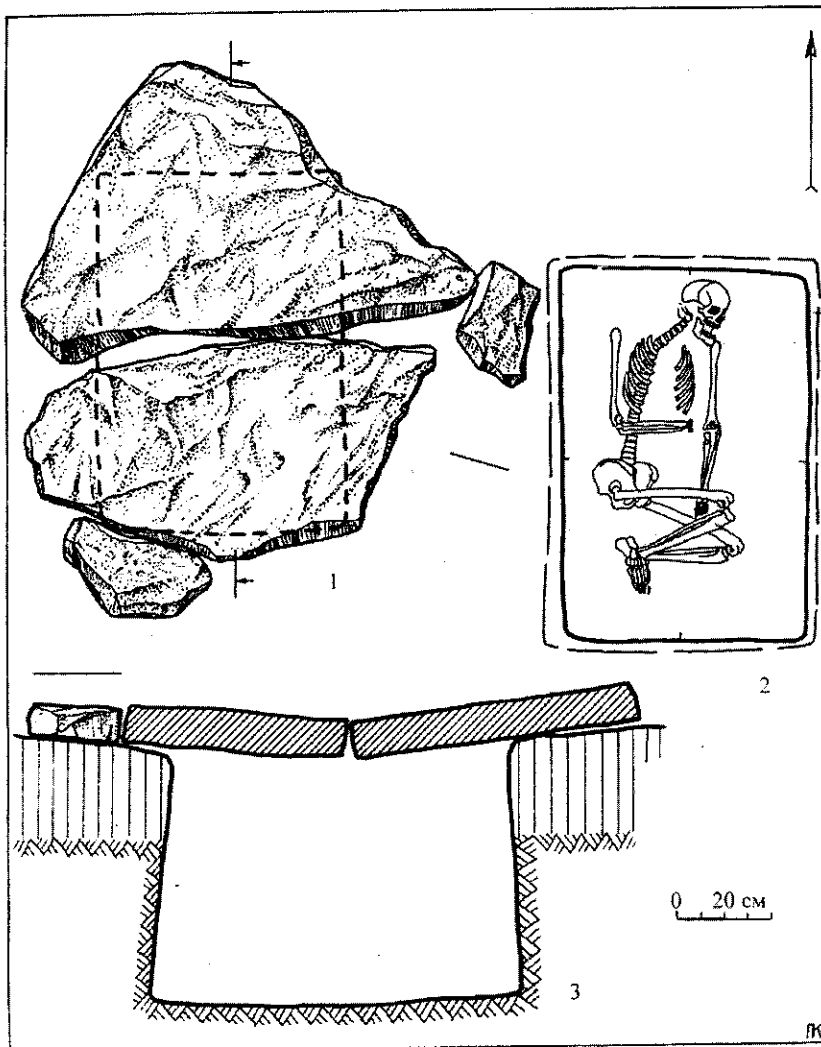

Рис. 14. Погребение 12, план и разрезы

ногами, головой на юго-восток. Кости рук, грудной клетки и таза смещены (рис. 17, 1). В заполнении ямы найдены два небольших фрагмента чернолощеного сосуда.

Погребение 16 (ямное). Находилось в 18 м к югу от центра. На глубине 4,7 м залегал заклад из небольших известняковых плит размерами 0,7×0,5 м, перекрывавших камеру. Прямоугольная яма размерами 1,45×0,75 м и глубиной 0,85 м от упп, 5,4 м от Р ориентирована по оси восток-запад. Скелет лежал на спине с поджатыми ногами, обращенными коленями вверх, головой на восток. Руки протянуты вдоль туловища. Инвентаря нет (рис. 18, 1–3).

Погребение 17 (ямное). Обнаружено в 11 м к северу от центра по контурам входной ямы и камеры. Первая, размерами 3,0×2,2 м, заполнена смесью чернозема и суглинка, уступы сделаны на уровне древнего горизонта. На уступах сохранились остатки деревянного перекрытия.

Камера прямоугольная, ориентированная по оси восток-запад. Размеры ямы 1,85×0,9 м,

глубина 1,05 м от упп и 5,55 м от Р. Скелет лежал на спине с подогнутыми, упавшими вправо коленями ногами, протянутыми вдоль туловища руками, головой на восток. Кости и дно вокруг них посыпаны охрой малинового цвета, на дне травяной тлен (рис. 19, 1, 2).

Погребение 18 (ямное). Совершено в 9,0 м к югу от Р. В западном профиле центральной бровки прослеживались контуры ямы с уступами, впущенной с поверхности первой насыпи. На упп лежала каменная плита размерами 2,5×1,2×0,2 м, перекрывавшая камеру. Длина последней 1,9 м, ширина 0,9 м, глубина 1,05 м от упп и 5,55 м от Р. На дне отмечен травяной тлен и меловая подсыпка.

Скелет скорчен на спине, череп обращен глазницами вверх, руки протянуты вдоль туловища, ориентировка юго-восточная. Череп и верхняя часть туловища посыпаны охрой (рис. 20, 1–3).

Погребение 19 (ямное, основное). В 1,0 м к югу от Р, возле центральной бровки с востока, обнаружены две известняковые плиты, лежащие на упп (рис. 21, 1). К западу от них на том же уровне находился глинистый выкид длиной по бровке 4,5 м и мощностью 0,25 м. Одна из плит стелообразная. Она тра-

пиевидной формы, размерами 1,6×1,5–0,95 м, с обработанными краями и выраженными плечиками в узкой ее части. На обратной плоскости выбит довольно сложный растительный сюжет. Бороздки схематично изображают очевидно ствол и ветви дерева. В центре «дерева» выбиты три уступчатых круглых углубления. У основания и слева с лицевой стороны охрой нанесены два круглых пятна. Размеры стелы: высота 1,5 м, ширина 1,6 м, ширина плечиков 0,95 м, толщина плиты 0,25 м (рис. 21, 4). Тонкий слой жерствы на древней поверхности восточнее ямы и к западу от нее, под выкидом, является свидетельством обработки и подгонки плит на месте.

Прямоугольная камера ориентирована по линии северо-восток – юго-запад. Размеры ее 1,7×1,0 м, глубина 0,95 м от упп, 5,45 м от Р. Скелет лежал на спине с подогнутыми, упавшими в сторону коленями ногами, головой на северо-восток. Череп лежал на затылке, руки протянуты вдоль туловища. Кости, особенно

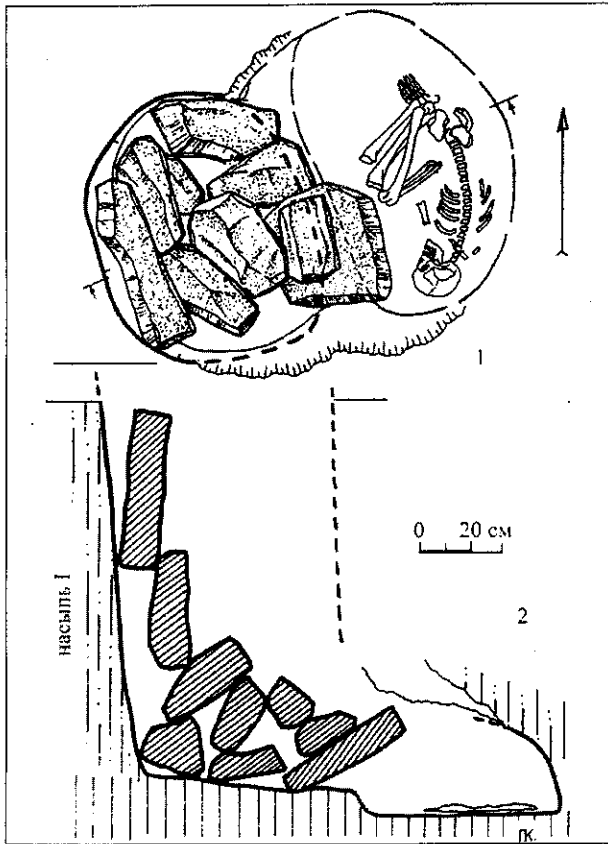

Рис. 15. Погребение 13, план и разрез

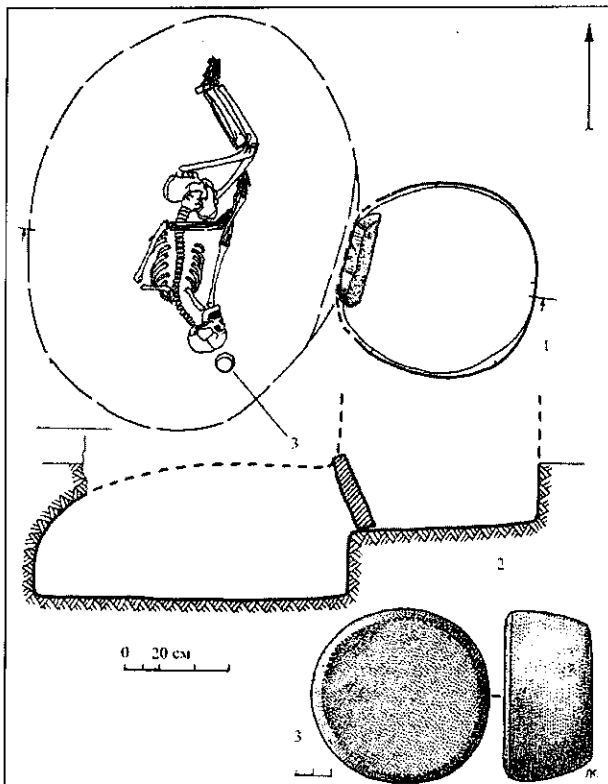

Рис. 16. Погребение 14. 1, 2 – план и разрез, 3 – курант (наковаленка дляковки металла) из погребения

череп, густо посыпаны охрой. Дно также густо покрыто красной краской (рис. 21, 2, 3). Слева от скелета, в углу лежали два небольших кусочка алой краски, справа на дне вдоль продольной стенки могилы поверх охры нанесены древесным углем черные поперечные полосы. У левого виска обнаружено серебряное проволочное колечко в два оборота, диаметром 1 см (рис. 21, 5).

Погребение 20 (скифское). В восточном профиле центральной бровки в 1 м к северу от Р большой участок занимала грабительская воронка размерами 5,0×4,0 м, в заполнении которой встречались известняковые камни разной величины. По мере углубления яма конически сужалась. У дна частично прослежена входная шахта длиной 2,3 м, вероятно прямоугольная с закругленными углами, параллельно сопряженная с камерой. На глубине 2,2 м от упп и в 0,3 м ниже дна шахты находилась погребальная камера бобовидной формы, ориентированная по длине с запада на восток с небольшим отклонением к югу. Длина ее 2,4 м, ширина 1,35 м, высота свода 0,9–1,1 м. Погребение ограблено (рис. 22, 1, 2).

Таким образом, исследованные в кургане захоронения относятся к разным культурно-хронологическим группам. Наиболее многочисленную и раннюю образуют 8 погребений позднего периода ямной культуры, с которыми связано возведение первичной насыпи. Для основного погребения (19) и впускных в первую насыпь (16, 17, 18) характерно положение костяка на спине с подогнутыми ногами и протянутыми вдоль туловища руками, а также варианты восточной ориентировки. В погребениях, впускных во вторую насыпь (5, 11, 12), наблюдается изменение позы – скелеты уложены скорченно на левом боку или с наклоном влево и с иной ориентировкой (северной и северо-западной). Подобные изменения труположения неоднократно фиксировались в многочисленных стратифицированных курганах Побужья и Поингулья и при учете других признаков обряда послужили основанием для создания местной хронологической шкалы этого периода (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, 19 – 29; Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, 50 – 61).

Кеми-обинское захоронение 2 в расписном каменном ящике, исходя из данных стратиграфии, синхронно ямным. Близкой ему в конструктивном отношении и по мотивам росписи является гробница из кургана 1 у с. Старогорожено в Поингулье (Шапошникова, Фоменко, Балущкин 1977, 104, рис. 4).

Погребения в катакомбах (10, 14) не содержат диагностирующего инвентаря. Однако форма погребального сооружения, положение костяков и ориентация их по часовой стрелке дают основание связывать эти комплексы с

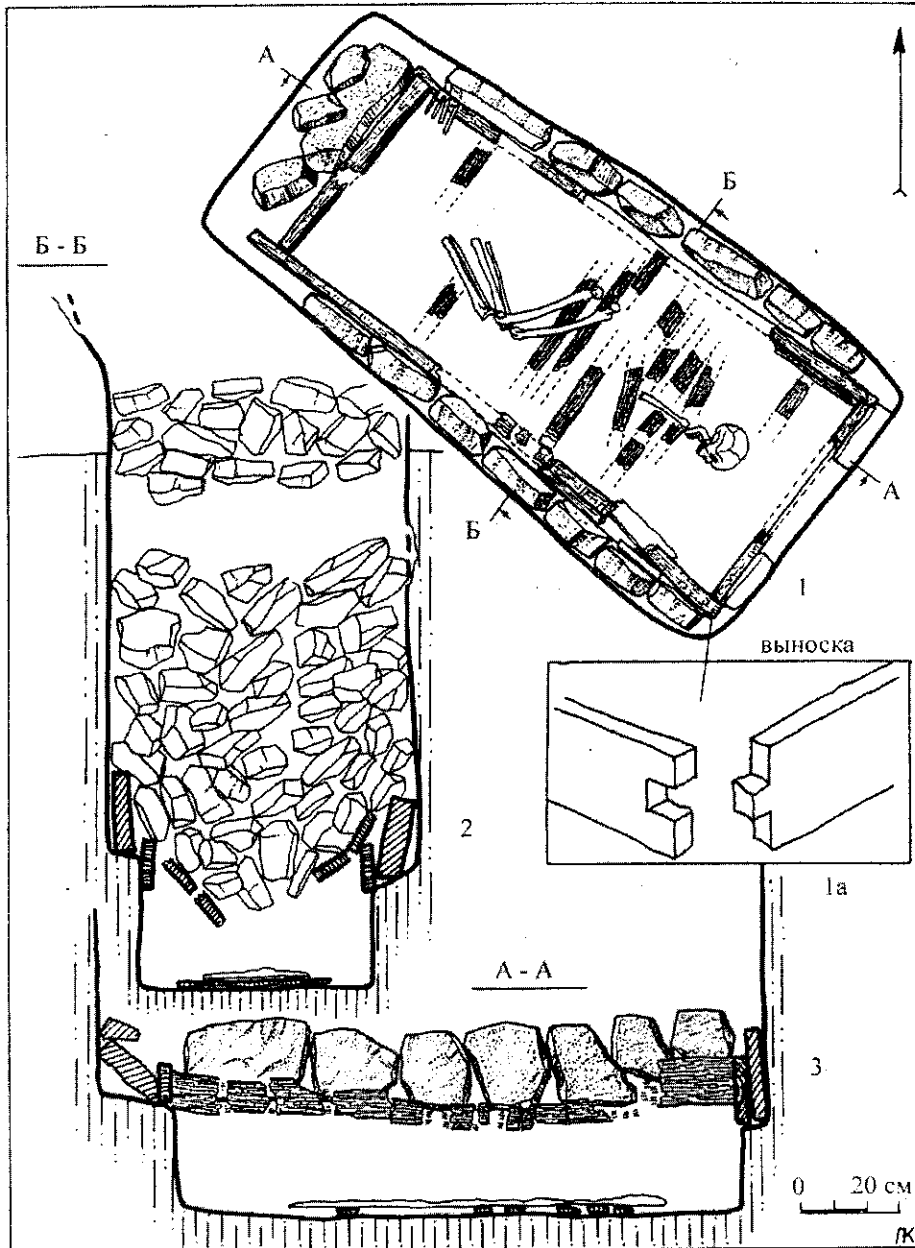

Рис. 17. Погребение 15, план и разрезы

ингульской катакомбной культурой (Шапошникова 1978).

Захоронения эпохи поздней бронзы (6,8,-13) совершены в простых ямах и подбойных могилах. Сильно скорченные на левом боку скелеты (в одном случае с баночным сосудом) ориентированы в юго-восточном секторе. Признаки обряда сближают их с погребениями указанного времени в Поингулье (Шарафутдинова 1980, 123).

Единственное скифское погребение (20) оказалось ограбленным. Тем не менее по аналогии типу погребального сооружения, известным в Южном Побужье, оно может датироваться IV

в. до н.э. (Ковпаненко, Бунятян 1978, 138, рис. 2, 1,2).

Погребения средневековых кочевников (1,7,9) совершены по сходному обряду, а в инвентаре присутствуют типологически близкие предметы (стремена, наконечники стрел). Соответствия последним известны в Побужье в ряде комплексов (Ковпаненко, Гаврилюк, Евдокимов 2005, рис. 32, 36, 38, 42, 44, 59 и др.), которые датируются XIII – XIV вв. (Квитницкий 2005, 389-392).

Литература

Квитницкий М.В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы у с. Ковалевка//

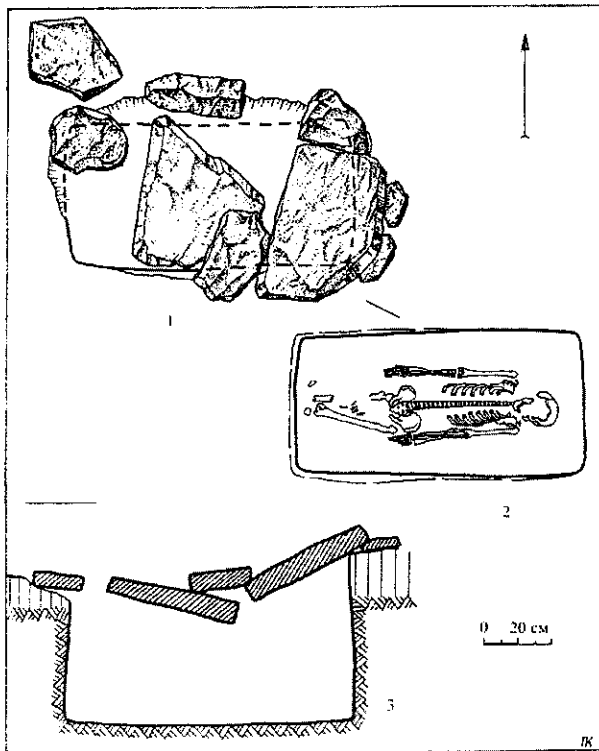

Рис. 18. Погребение 16, план и разрезы

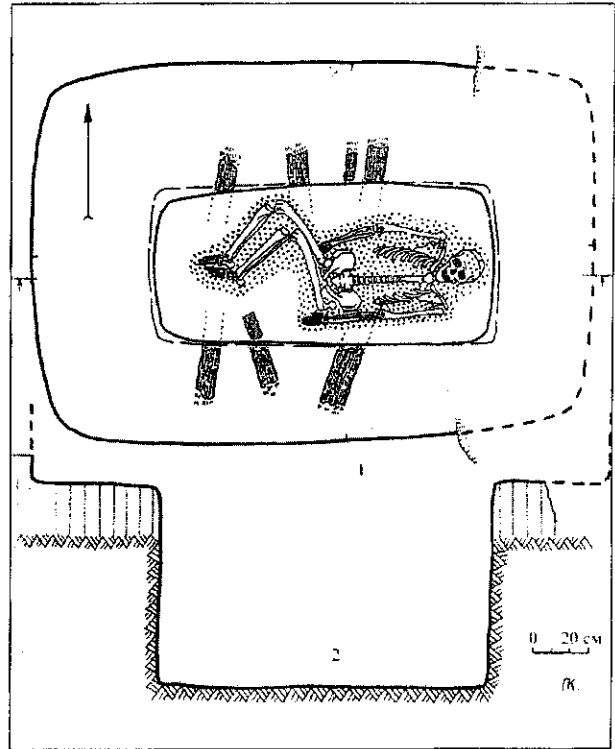

Рис. 19. Погребение 17, план и разрез

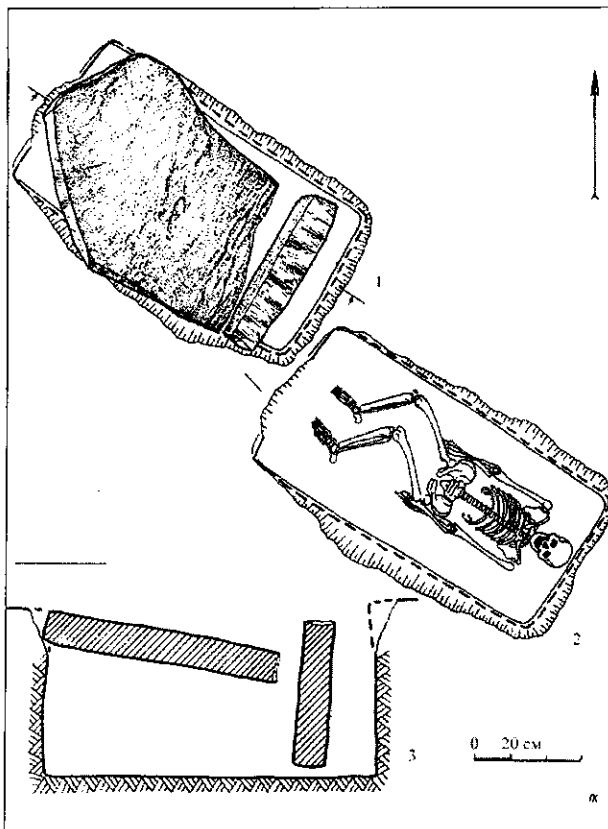

Рис. 20. Погребение 18, план и разрез

Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005.

Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге. Киев, 1978.

Ковпаненко Г.Т., Гаврилюк Н.А., Евдокимов Г.Л. Курганы у с. Ковалевка (группа IV) // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. Запоріжжя, 2005.

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Бочкарев В.С., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П., Рычков Н.А. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1974 г. // ИА НАНУ. 1974/12.

Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р. Ингула // Древности Поингулья. Киев, 1977.

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область – ранней бронзы в бассейне р. Ингула // Древности Поингулья. Киев, 1986.

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М. Курганный комплекс близ с. Старогорожена // Древности Поингулья. Киев, 1977.

Шапошникова О.Г. Ингульская культура // Археологические исследования на Украине 1976–1977 гг. Тез. докл. XII конф. ИА АН УССР. Ужгород. – 1978.

Шарафутдинова И.Н. Северная курганный комплекс у с. Соколовка // Археологические памятники Поингулья. Киев, 1980.

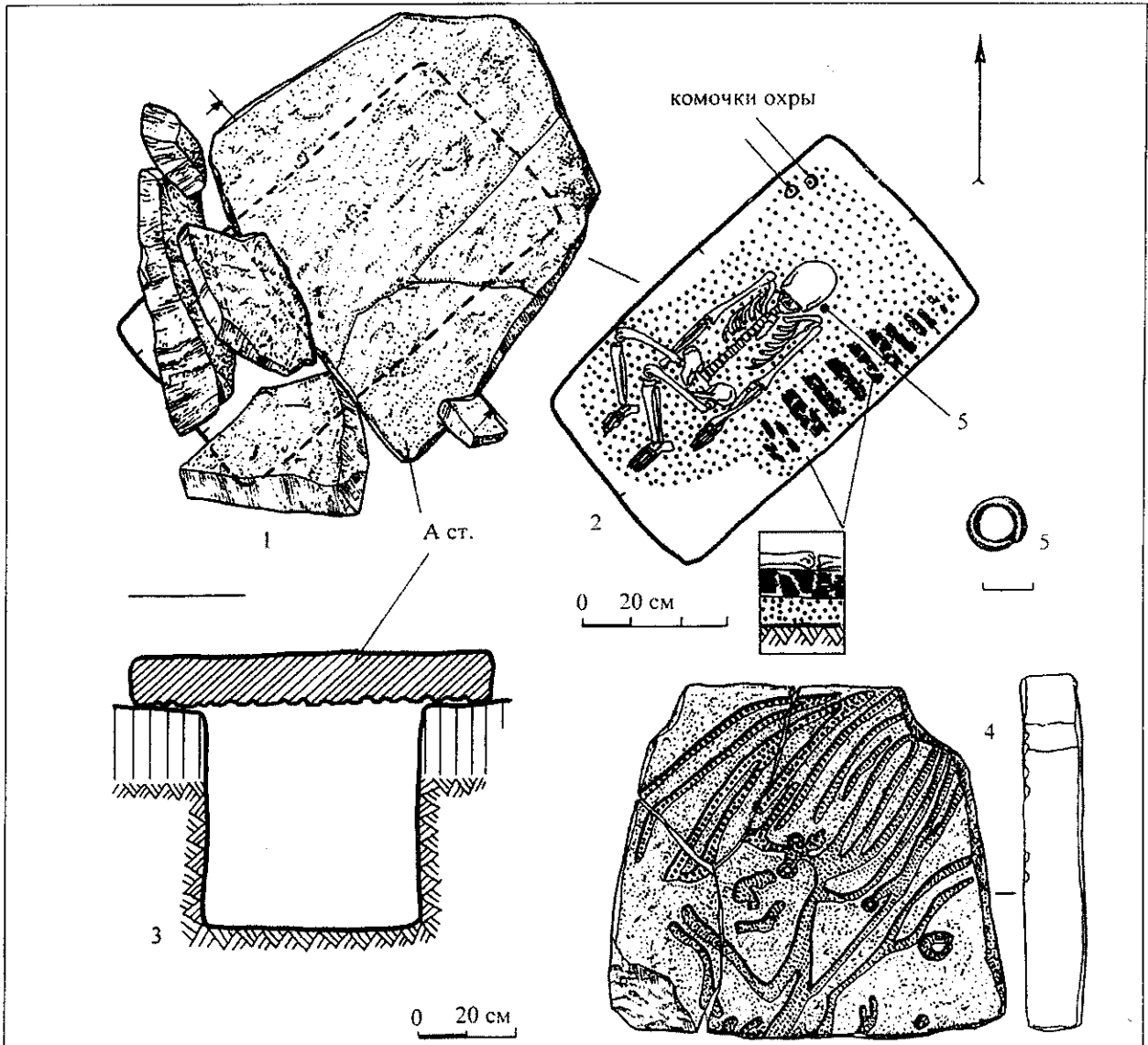

Рис. 21. Погребение 19. 1 – 3 – планы и разрез, 4 – плита из заклада с резным орнаментом, 5 – височное кольцо

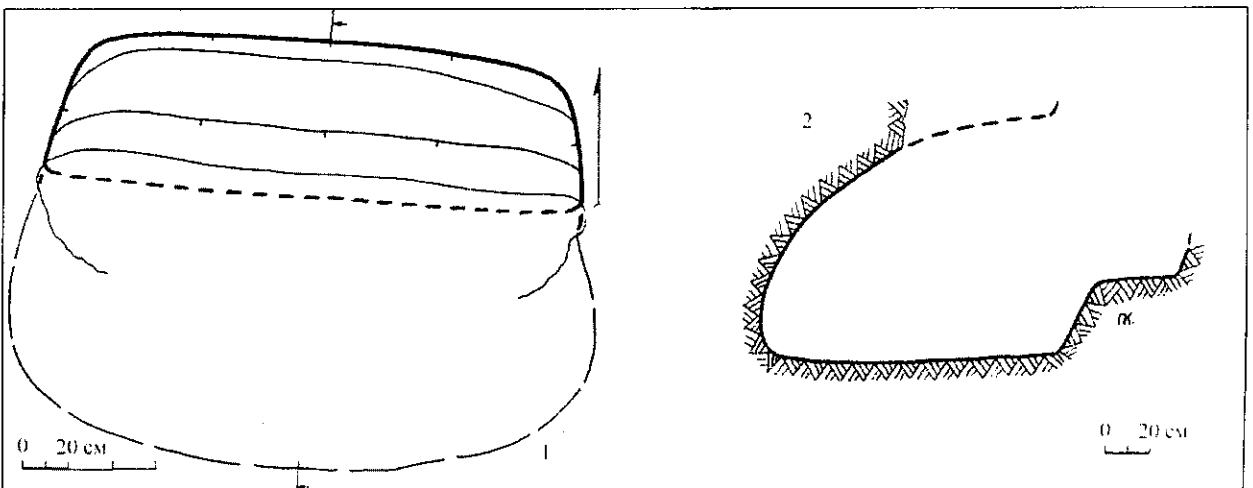

Рис. 22. Погребение 20. 1 - план; 2 - разрез

Гаврилюк Н.О., Красильников К.І.

Поховання передскіфського часу біля сс. Піонерське, Передільське і Кіровське у Північному Приазов'ї¹

Гаврилюк Н.А., Красильников К.И. Погребения предскифского времени около сел Пионерское, Передольское и Кировское в Северном Приазовье. В научный оборот вводятся материалы раскопок 1987 г. Погребальный комплекс в виде курганного могильника вмещал 6 впускных предскифских погребений с 7 взрослыми погребенными. Памятник может интерпретироваться как родовое «кладбище» кочевого населения Северного Приазовья IX – VIII вв. до н.э. Территориально и по аналогиям исследованные памятники входят в группу черногоровско-новочеркасских древностей Нижнего Подонья и Прикубанья. Впервые открыто парное (мужское и женское) погребение с наличием одновременно черногоровских и новочеркасских признаков. Коллекция и полевые материалы хранятся в Фондах и Музее Луганского государственного педагогического университета.

Gavriljuk N.A., Krasilnikov K.I. PreScythian time burials near villages Pionerskoe, Peredolskoe and Kirovskoe in the Northern Don area. The materials of the 1987th excavation are entered into the scientific circulation. The funeral complex in the form of the tumuli burial field contained 6 inlet preScythian burials with 7 buried adults. The monument can be interpreted as the patrimonial tribal «cemetery» of a nomadic population of Northern Azov sea area of the IX – VIII centuries BC. All researched monuments can be construed as the *Chernogorovskaya –Novocherkasskaya* group of antiquities in the country between Low Don and Kuban' Rivers. For the first time was found out the pair (man's and female) burial with simultaneous presence of the *Chernogorovskaya –Novocherkasskaya* attributes. The collection and field materials are kept in Funds and the Museum of the Lugansk state pedagogical University.

Проблема передскіфських і ранньоскіфських старожитностей є актуальною з одного боку через те, що від її рішення залежить точність і несуперечливість періодизації раннього залізного віку, а з другого боку – через малу кількість надійно документованих знахідок, існуючій рішення цієї проблеми все ще дуже далекі від остаточних. Тому поява майже кожного нового поховання чи знахідки, які відносяться до цього часу, вносить певні корективи

в уявлення про цей складний період в історії степової зони Північного Причорномор'я. Більш того, іноді нове поховання, нова знахідка можуть відіграти роль *experimentum crucis* в тій чи іншій проблемі. Забігаючи вперед скажемо, що саме це відбулося з похованням I кургану I біля с. Піонерське. Особливу цінність цим матеріалам, які відносяться до найпізнішого передскіфського періоду, надає те, що вони походять з поки що найменш археологічно вивченого східного регіону. Введенню до наукового обігу матеріалів декількох поховань саме цього періоду, що були розкопані у 70-х – 80-х роках минулого століття, присвячено цей матеріал.

¹ Робота виконана за підтримки Фонду фундаментальних досліджень України – проект № 07.07/00034 «Палеоекономіка давнього населення України (IV тис. до н.е. – IV ст. н.е.)»

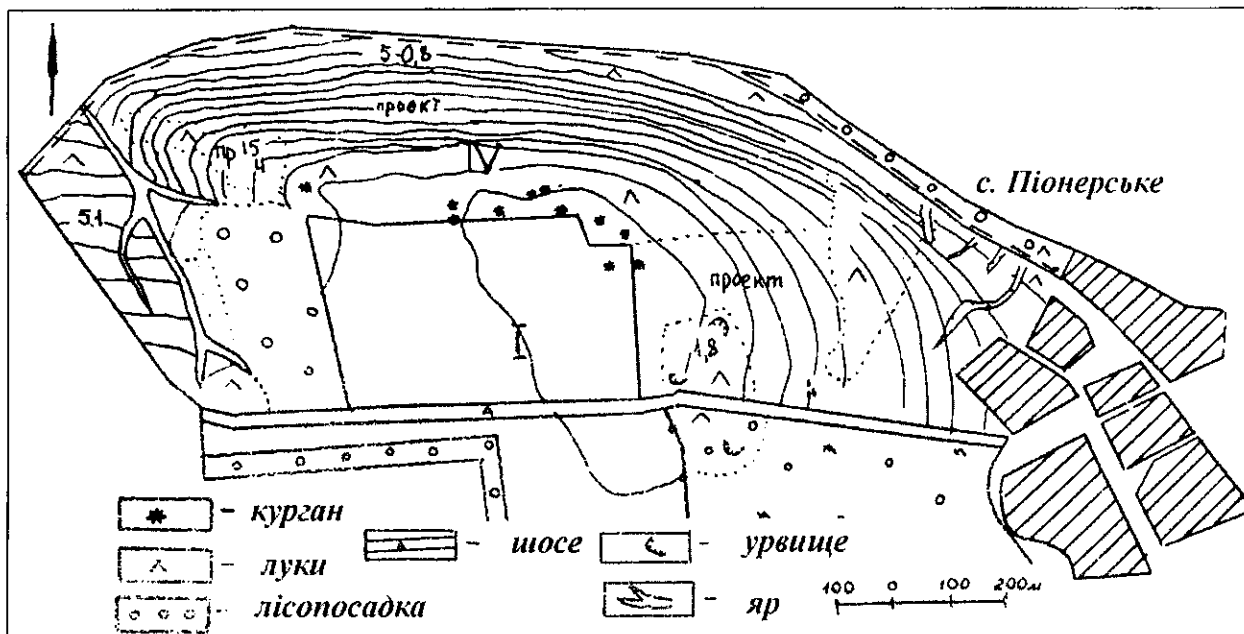

Рис. 1. План розташування курганної групи біля с. Піонерське

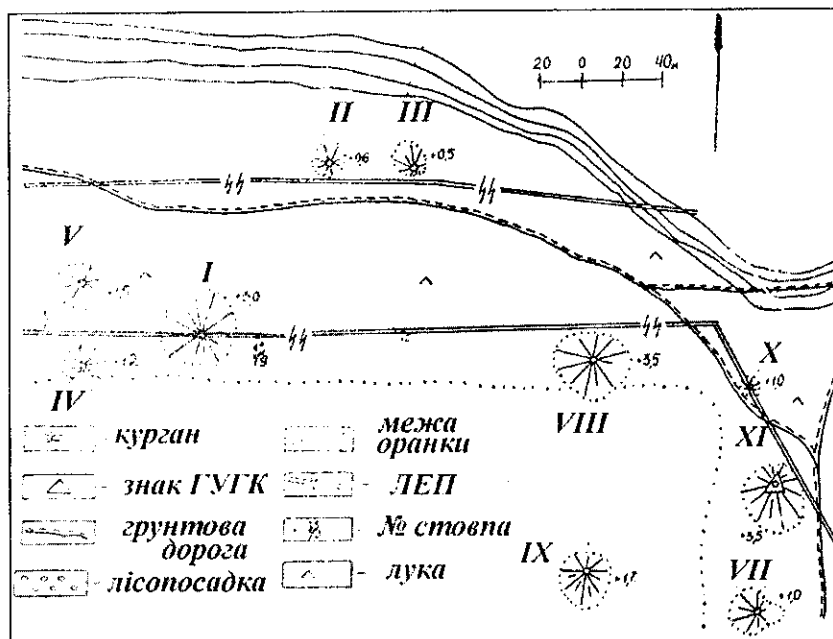

Рис.2. Курганна група біля с. Піонерське

Всі знахідки, що тут описуються, зберігаються у Фондах та у Музеї археологічних колекцій Луганського педагогічного університету. Ці заклади були створені у 1976 р. Вже три десятки років вони постійно поповнюються новими матеріалами з щорічних розкопок і пошуків регіональних археологічних експедицій. З цього року археологічне зібрання Луганського педагогічного університету за обсягом матеріалу, якістю його каталогізації, музеєфікації набуває статус національного надбання.

У 1987 р., в ході розкопок курганного могильника біля с. Піонерське Станічно-Луганського району, було розкрито ряд поховань передскіфського періоду (Красильников, Гурін 1987-1988/61).

Курганний могильник доби міді – бронзи та раннього середньовіччя знаходився на високій задернованій площадці корінного берега р. Сіверський Донець у 750 м на захід від с. Піонерське (рис.1) Могильник складався з 11 курганів, розташованих безсистемно. Нас будуть цікавити кургани 1-3 та 9, в яких знайдено поховання найпізнішого передскіфського часу (рис. 2).

Курган 1 був розташований в середній частині могильника. Висота його 2,7 м, діаметр 27 м. Насип був задернований. З південно-західного боку збереглися руйнування часів Великої Вітчизняної війни. За репер прийнята вершина насипу. Вона зрізана, трохи сплюснена. Для вивчення насипу кургану були залишені три бровки, орієнтовані північ-південь: головна Центральна та дві бокові – Східна та Західна (рис.3). За їх розрізами простежена така стратиграфія (рис. 4):

Материк – на глибині 2,70 м від нульового репера. Він складається з світло-зеленої щільної глини з домішками піску, яка трохи нижче пере-

ходить у чистий білий пісок.

Предматерик – шар товщиною 0,20-0,25 м – гумусований суглинок темного кольору.

Поховальний ґрунт – шар гумусу 0,15-0,25 м. На поховальному ґрунті в центрі кургану простежено викид материкової глини з основного поховання 10.

Насип 1 – максимальна висота його – 1,5-1,7 м від рівня поховального ґрунту. Він складався з чорнозему з невеликими домішками суглинку. Цей насип був споруджений над похованням 10. Висота насипу 1,50 м, діаметр 12 м.

Насип 2 – товщиною 0,30-0,40 м складалася із суглинку з домішкою піску. У південно-східному секторі він нагадує скоріше викид з поховання 2. У декількох місцях цей насип перерізаний впускними похованнями та грабіжницьким

ходом. Цей насип був витягнутий по лінії північ – південь, розміри його 15×10 м.

Насип 3 фіксувався шаром темного суглинку товщиною від 0,20 до 1 м на полях кургану. Саме з нього було впущене поховання 3. З насипом 3 можна пов'язати поховання 1 та 7, які описуються нижче. Але споруджений цей насип був над похованнями зрубної культури. Отже, курган 1, у якому здійснювались поховання 1 і 7 раннього залізного віку міг бути 2,20-2,50 м заввишки.

Четвертий насип – шар сірого ґрунту, який фіксується по краях кургану. З ним пов'язано спорудження поховання 3.

П'ятий горизонт – сучасна поверхня кургану. В шарі потужністю 0,10-0,5 м майже на поверхні простежений ряд каменів кромлеху. У східному секторі вони лежали по колу на глибині 1,2 – 1,30 м від нульового репера. Під насипом кургану зафіксовано 10 поховань. Три з них відносяться до найпізнішого передскіфського часу: найраніше – поховання 7, трохи пізніше було здійснено поховання 1 і найпізніше – поховання 3. Всі вони пов'язані з насипом 3 та 4.

Впускне поховання 1 (рис.3; 5) знаходилося у 4 м на південь, південний схід від R⁰ і фіксувалося скупченням каменю (кварциту) на глибині 0,4 – 0,5 м від нульового репера. Тобто, поховання було впущене в уже існуючий 3 насип. Каменем була забутована вхідна яма діаметром близько 2 м, глибиною – 1,74 м R⁰. Північно-західна стінка майже круглої в плані ями розширювалась на 0,4-0,5 м, південно-східна стінка – звужувалась. Тобто, поховання було здійснено у ямі з підбоям. Під кам'яною забутовкою, на глибині 1,55-1,68 м від R⁰ простежено залишки дерев'яного покриття у вигляді плах, розташованих під прямим кутом

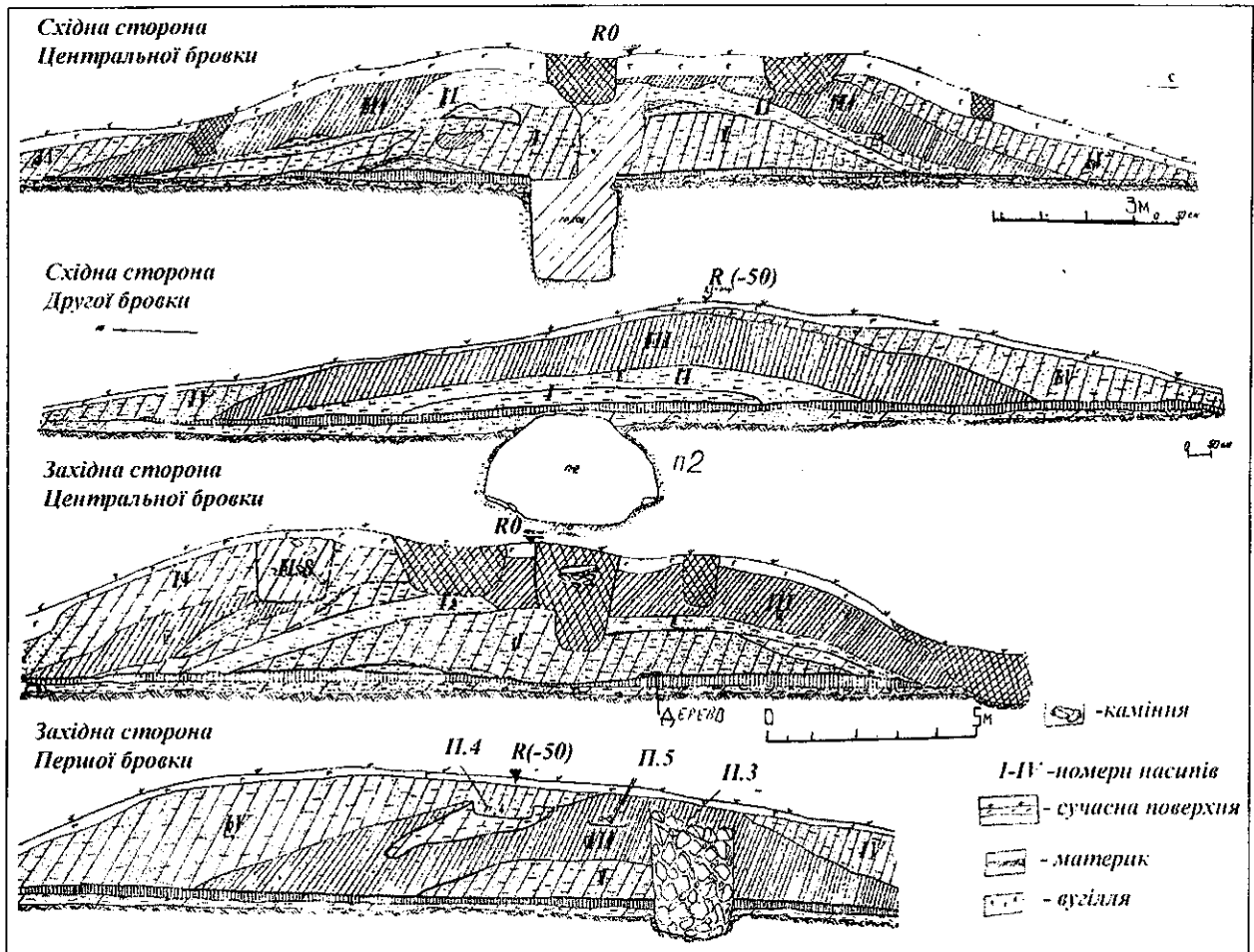

Рис. 4. Курган I біля с. Піонерське – розрізи

Кубок виготовлений з якісно відмученого тіста, випалений рівно, чорний. Стінки ретельно залощені, на плічках зображені вертикальні досить широкі лінії, зроблені, як здається, боковинкою кістки. Донизу кожна лінія роздвоюється під кутом 90° одна до іншої, або 45° по відношенню до основної лінії на дві самостійні. В сюжетній основі зображення стилізовані чоловічі зображення. Короткі лінії, що простежуються тут же, ймовірно, імітація рук, але відсутність верху глека, (верхніх частин 'тулубів') роблять наші припущення не більше ніж гіпотезою. Між цими антропоморфними зображеннями міститься по одній звивистій змієподібній лінії. На кінці однієї з таких «зміюк» солярний знак. Змійки продряпані гострим предметом, можливо ножем по поверхні, яка на той час вже підсохла (рис. 8).

Якщо техніка виконання орнаменту на цій посудині притаманна орнаменту посудин так званої «кімерійської групи» (Гаврилюк 1979), то сюжет орнаменту точних аналогій в кераміці найпізнішого передскіфського періоду поки що невідомий. Посудини з нарізними, зигзагоподібними орнаментальними мотивами відомі по кераміці кобанської (Крупнов, 1960,

439, 443. – Табл. XVII, XXI) і коб'яківської (Шарафутдінова, 1980, 49, рис. 19) культур. Антропоморфний мотив трохи нагадує орнаменту кубка з групи 6 кургану 2 біля Центрального на Подонні. С.І. Лук'яшко пов'язує цю знахідку із старожитностями коб'яківської культури і датує VIII ст. до н.е. (Лук'яшко, 1999, 178, 179, рис. 113, 2). Але найбільш близька аналогія – посудина із зигзагами з поховання біля с. Провалля Луганської області (Гладких, Писларий і др. 1974, 259). За формою, орнаменту та за аналогіями посудину слід віднести до новочеркаського етапу передскіфського періоду.

2. Горщик виготовлений з глини, із значною домішкою дрібного шамоту, тому навіть при спробі загладити стінки, збереглася горбкуватість. Випал неякісний, від чого поверхня покрита плямами, нижня частина та плічка заокочені. Посудина має відігнуті вінця з невеликим ледве позначеним зливом. Тулово кулясте з найбільшим розширенням у середній частині, дно пласке. Висота горщика 17 см, діаметр вінця – 14 см, тулова – 18 см, дна – 10 см. На плічках посудини глибокі відбитки, зроблені по вологій глині, можливо, це були графеми (рис. 9; 10).

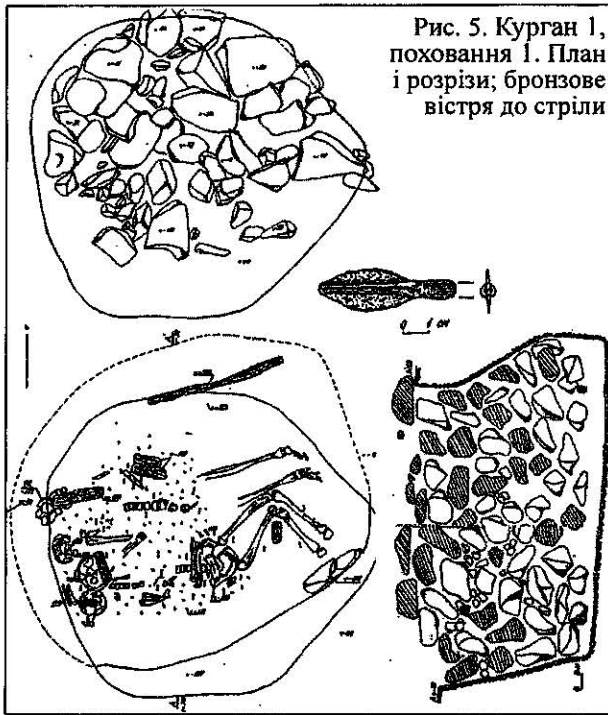

Рис. 5. Курган 1, поховання 1. План і розрізи; бронзове вістря до стріли

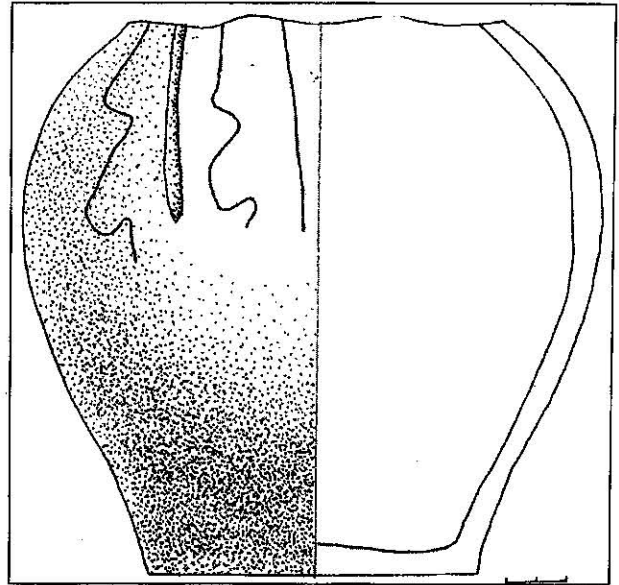

Рис. 7. Курган 1, поховання 1. Лощена посудина

Рис. 6. Курган 1, похов.1. Лощена посудина (скелет 1)

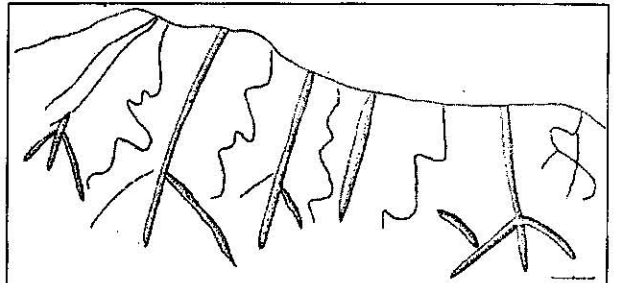

Рис. 8. Курган 1, похов.1. Лощена посудина – орнамент

Рис. 9. Курган 1, похов.1. Ліплений горщик (скелет 2)

О.Р. Дубовська виокремлює цілу групу «пізньочорноліських поховань з посудинами із зливом». Всі вони супроводжують одиночні поховання з витягнутими кістками. В більшості це банкоподібні посудини. За формою до горщика з Піонерського ближче за всіх поховання 1 кургану 7 біля Верхньоаблучного та горщик з поховання 3 кургану 3 групи 1 Красний Поділ (Дубовская, 1997, 192, рис. 5). З пам'яток Подоння найближчою до нашої є посудина з поховання 1 курган 14 групи Центральний 6, яка входить у варіант 3 типу 1 посудин передскіфського часу Подоння. Такі посудини мають

прототипи у кераміці пізньобронзового часу і доживають до IV ст. до н.е. (Лукьяшко, 1999, 98, рис. 90, 166). Тобто, посудина з Піонерського в рівній мірі може датуватися як чорногорівським, так і новочеркаським часом найпізнішого передскіфського періоду.

3. Вістря до стріли дволопате, втульчате з довгастою ромбоподібною голівкою (рис. 5). Загальна довжина наконечника 4,5 см, живець 1,5 см, найбільша ширина лопатей 1,4 см, живець в перетині круглий. Удар по кістці був настільки сильним, що вістря наконечника виявилось зламаним. За класифікацією О.І. Тереножкіна, вістря до стріли з Піонерського можна віднести до бронзових лавролистих, подібних знахідкам з Цимбалової могили, Мар'їна в Криму та Нової Білогірки в Оренбурзькій обл., які датуються чорногорівським етапом найпізнішого передскіфського періоду (Тереножкін, 1976, 134, рис. 24, 7,9; 18,9; 24,19). В межах Луганщини в наборі (5 екз.) такі стріли знайдені в похованні воїна-стрільця біля м. Зимогір'я. (Дубовская, 1985, 171). О.Р. Дубовська відносить такі вістря до стріл з овальною голівкою (№19) і вважає їх власне степовими (Дубовська 1997, 193). Бронзові вістря до стріл з овальними голівками зустрінуті в похованнях кочовиків біля Імірлера і Амас'ї, які А.І. Іванчик ідентифікує як кімерійські і датує часом між початком 70-х і початком 30-х років VII ст. до н.е. (Іванчик 2001, 42,57, рис.19, 5,10; 23, 8-12).

Аналіз поховального обряду та інвентарю у впускному похованні 1 кургану 1 біля с. Піонерське дозволяє припустити, що у могилі було здійснено два різночасових поховання. Одне класичне чорногорівське у скорченому положенні на лівому боці. Небіжчик був вбитий стрілою з лавролистим вістрям, а біля голови стояв горщик із зливом, який теж може бути віднесений до чорногорівських старожитностей.

Другий похований (жінка?) лежав випростано, а біля голови стояла кубкоподібна посудина, датування якої новочеркаським часом не викликає сумніву. Тобто, можливо, в даному випадку йдеться про різночасові кімерійські поховання в одній могилі, але археологічно ця «різночасовість» не простежується. Навпаки, автори розкопок наголошують: «Одновременность захоронений не вызывает сомнений» (Красильников, Гурин 1988, 5).

У цьому ж кургані, в 5,5 м до заходу, південному заходу майже з поверхні 3 насипу (-0,3 м) виявлений кенотаф (поховання 3) (рис. 3; 11). Яма неправильної форми 1,8×2,4 м повністю і щільно забита камінням – кварцитовими плитами. Стіни ями вертикальні, дно на відмітку -1,9 м (2,2 м R⁰), воно з нахилом, який відповідає загальному ухилу горизонту насипу. Ніяких знахідок, окрім слабких ознак рослинної підстилки, на дні не простежено.

Шахтоподібні могили, використання каміння, а в даному випадку забутовки – характерні

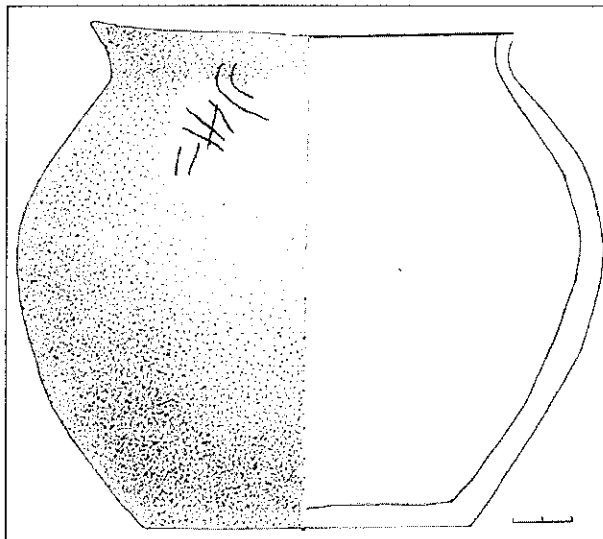

Рис. 10. Курган 1, поховання 1. Ліплений горщик

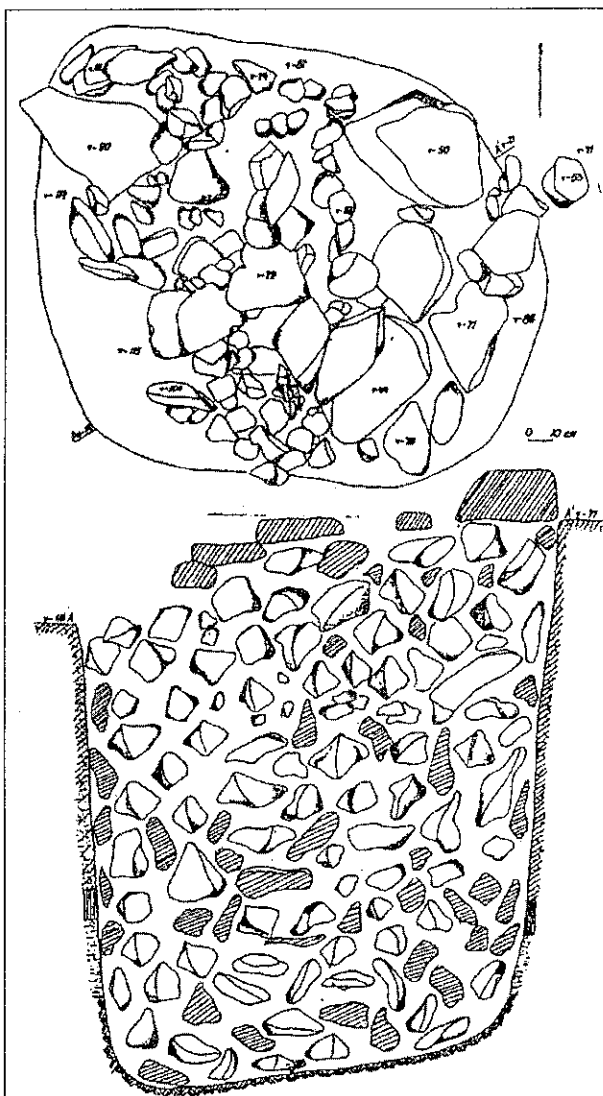

Рис. 11. Курган 1, поховання 3

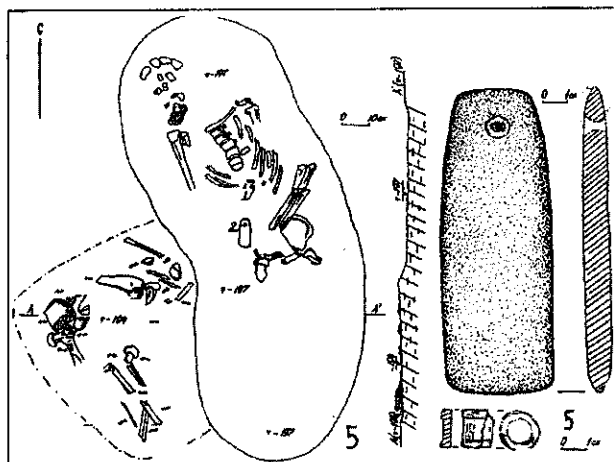

Рис. 12. Курган 1, поховання 7. План і розріз, кістяна катушка, кам'яний точильний брусок

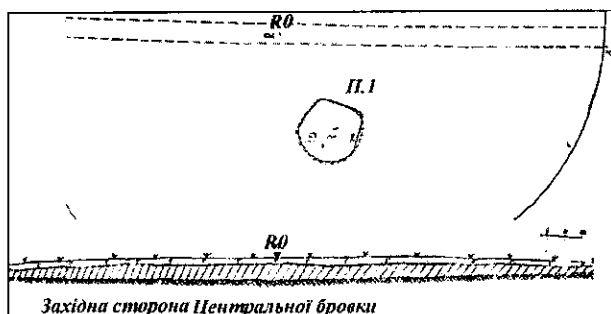

Рис. 13. Курган 2. План і розріз

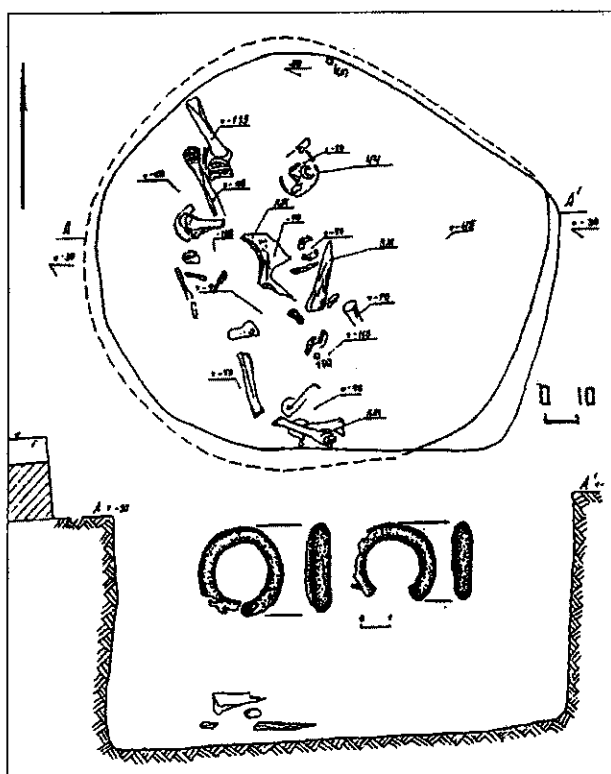

Рис. 14. Курган 2, поховання 1. План і розріз, бронзові підвіски

ознаки могил передскіфського періоду. На цей факт, зокрема, звертає увагу О. І. Тереножкін (1961, 70, рис. 44, 6).

У насипі кургану 1 в 4 м на південний схід від центру кургану розкрито впускне поховання 7 (рис. 12). Воно фіксувалося з горизонту викида поховання 2. Тобто, на момент здійснення поховання цей викид ще був помітний. Складається враження, що поховання 7 було здійснено раніше за поховання 1 і 3. На глибині 1,94 м виявлена овальна з викривленими довгими сторонами і круглими короткими яма 1,8 м завдовжки і 0,6-0,7 м завширшки, орієнтована по лінії північ – південь. Дно на глибині 1,97 м від R⁰. Яма перерізала більш раннє поховання бронзової доби.

Скелет зруйнований, особливо нижня його частина, кістки ніг відсутні, вище тазу анатомічне положення збереглося. Поховання здійснено на спині, обличчям догори, череп орієнтований на північ-північний захід, ліва рука зігнута в лікті на 130°, права, мабуть, випростана. Ноги, судячи з обмеженого простору ями, були підігнутими.

Поховання супроводжувалося двома предметами: у нижній частині грудної клітки кістяна катушкоподібна втулка (1) а з правого боку, на рівні поясу, біля тазової кістки знаходився точильний брусок (2).

1. Кістяна катушкоподібна втулка довжиною 1,5 см, діаметром 1,2-1,5 см, отвір – 0,8 см (рис. 12). Невелика кістяна ворворка, що за розмірами та формою нагадує знахідку з Піонерського, була знайдена у чорногорівському похованні біля с. Василівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. Вона була знайдена на тазових кістках. (Шевченко 1987, 144-145, рис. 2, 3). В нашому уявленні, обидва предмети пов'язані з одягом (зав'язка поясу?).

2. Точильний брусок 12×4,5×1 см (рис. 12). Виготовлений брусок з дрібнозернистого сланцю червоно-бурого відтінку. Поверхня бруска ідеально заполірована і ніяких ознак його застосування в якості точильного каменю не простежено. Отвір просвердлений у верхній частині бруска із закраїнами з обох боків, що свідчить про тривале носіння предмета на шнурі. Точильний брусок з поховання відповідає тим же виробам, що входять до числа майже обов'язкових атрибутів кімерійських воїнів. О.Р. Дубовська зазначила, що точильні бруски супроводжують майже кожне сьоме поховання із скорченими кістяками. У похованнях з витягнутими кістяками намічається тенденція зменшення кількості цих предметів. В них навіть зустрічаються вироби без отвору. Вони зустрічаються також і в ранньоскіфських похованнях (Дубовская 1997, 195, 210) та в степових скіфських могилах середньоскіфського часу. Більшість з них виготовлена з твердих дрібнозернистих порід (діабаз, сланець), що непридат-

ні для виготовлення абразивних інструментів (Гаврилюк 1989, 81). У похованнях скіфської злати такі предмети, як правило, мають золоту оправу. Стосовно «точильних брусків» сарматського часу М.П. Грязнов висловив припущення, що вони використовувались як амулети чи застібки поясів (Грязнов 1961, 21-30). На нашу думку, припущення про використання цих предметів в якості амулетів більш прийнятне.

Скорчене положення похованого в похованні 7 кургану 1 біля с. Піонерське та знахідки з цього поховання дозволяють віднести його до чорногорівського етапу найпізнішого передскіфського періоду.

Курган 2 був розташований в 100 м на північний схід від кургану 1. Висота його 0,6 м від рівня сучасної поверхні, діаметр 15 м (рис. 13). Під насипом зафіксовано лише одне поховання. В ньому розчищені залишки зруйнованого скелета (рис. 14). Яма округла, 1,5×1,6 м, дно рівне на глибині 1,15 м від R⁰. Факт навмисного руйнування могили в наявності: останки скелета людини змішані з кістками жертвовної тварини, тут же в заповненні, на рівні 0,2-0,3 м від дна ями простежується деревина. Близько до дна у заповненні ями знайдено дві скроневих підвіски (1).

1. Два кільця, виготовлених з тонкого бронзового дроту, покритого сріблом. Зовнішні діаметри 3 см, внутрішні 2 см, товщина кільця 0,5 см (рис. 14). Скроневі підвіски не обов'язковий, але все-таки атрибут, що зустрічається у похованнях передскіфського часу. Точною аналогією (навіть за розмірами) підвіскам з Піонерського є знахідка з поховання 4 кургану 2 біля хутора Холодний Ростовської обл. (Копылов, Лукьяшко 1995, 125). С.І. Лук'яшко відносить такі підвіски до варіанту 2 типу 1 скроневих підвісок з

незамкненими кінцями (Лукьяшко 1999, 185). За аналогіями скроневим кільцям поховання відноситься до чорногорівського етапу найпізнішого передскіфського періоду.

Курган 3, висотою всього близько 0,5 м, діаметром до 20 м, розташований в 125 м на північний схід від кургану 1, або в 40 м на схід від кургану 2.

З чотирьох поховань, що зафіксовані під насипом кургану 3 (рис. 15), одне, поховання 1 – раннього залізного віку. Воно було розташоване в північно-східному секторі насипу, в 2,7 м від його центру, на рівні передматерика (-0,8 м). Яма 1,8×0,6-0,65 м, влаштована у вигляді овалу з нерівними стінами і закругленнями коротких сторін (рис. 16). Орієнтована яма по лінії північ-південь з незначним (до 7°) відхиленням на схід і захід. Відмітимо, що за всіма зовнішніми ознаками і параметрами яма поховання 1 абсолютно відповідає такій же ямі з кургану 1, похованню 7 (рис. 12).

Збереження скелета задовільне. Небіжчика покладено на спині по лінії північ-південь, обличчям догори, череп на північ, руки майже прямі, ноги з прижиттєвою викривленістю, в колінній частині сильно розсунені, але до стоп помітно зближуються.

В кісткових тканинах хребта, як і в похованні 1 кургану 1, стирчало вістря стріли (1). Складається враження, що в обох випадках поховані вбиті одним і тим же прийомом, пострілом з лука на близькій відстані в підгрудну область тулубів.

1. Бронзове вістря стріли дволопатеве з подовженою ромбоподібною голівкою, з короткою втулкою та з отвором. Довжина вістря 3 см, ширина 1,1 см (рис. 16). Знахідка із Піонерського відноситься до стріл першого типу, відомих за

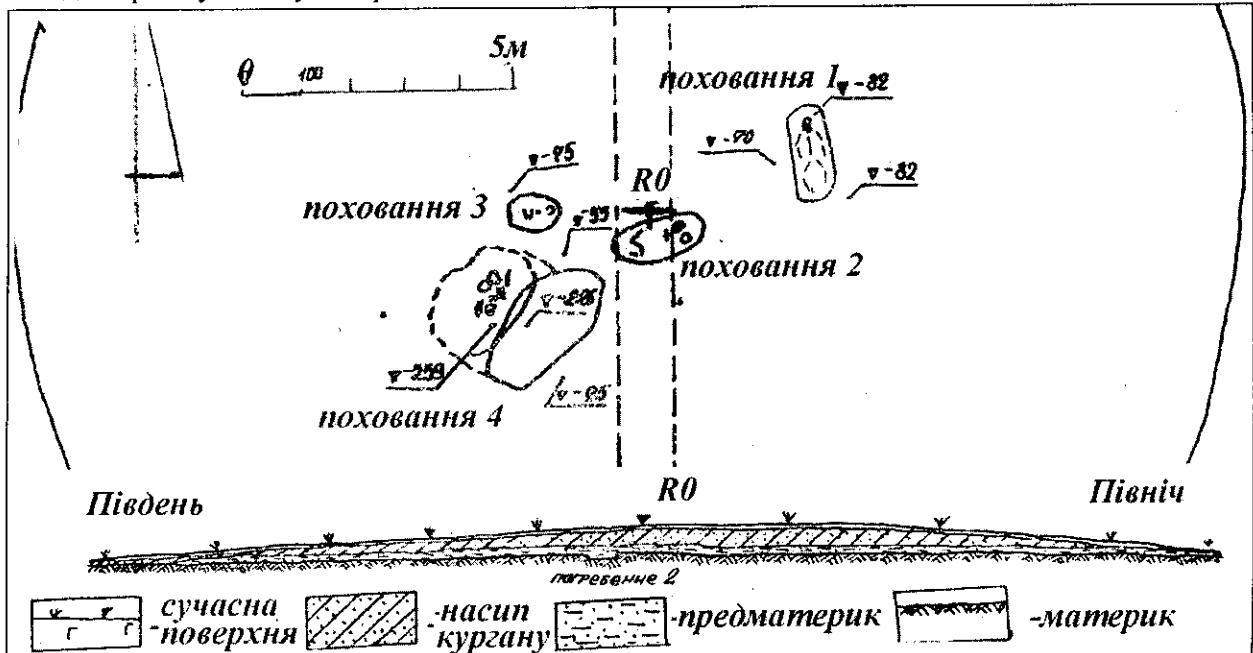

Рис. 15. Курган 3. План і розріз

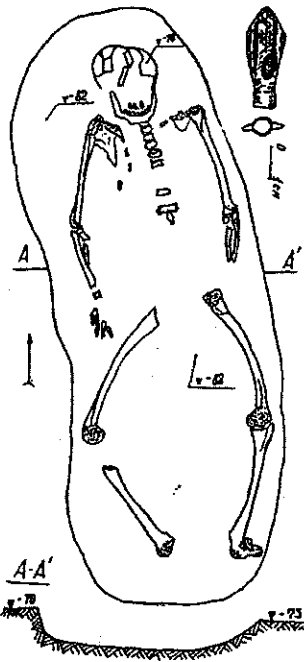

Рис. 16. Курган 3, поховання 1. План і розріз, бронзове вістря до стріли

матеріалами з гробниці 5 Високої Могили та з поховання у Малій Цимбалці, що належать до чорногорівських старожитностей (Тереножкин, 1976). Абсолютна аналогія наконечнику відома серед серії стріл із Зимогір'ївського кургану, датованих першою половиною VIII в. до н. ери (Дубовская, 1985, 168. Рис. 2, 5; Махортих, 2005, 187, рис. 4, 2).

Таким чином, поховання 1 з кургану 3 біля с. Піонерське може бути віднесено до чорногорівської групи пам'яток найпізнішого передкіфського часу.

Курган 9 був розташований в 215 м на південний схід від кургану 1. Висота його до початку робіт 1,7 м, розміри 26×22 м (рис. 17). Насип руйнувався оранкою, на поверхні помітні камені. Під насипом три поховання, одне з яких (3) відноситься до раннього залізного віку.

Поховання 3 впускне, в центрі кургану, дно на горизонті предматерика -1,8 м R⁰ (рис. 17; 18). Яма підпрямокутна, довжина 1,7 м, ширина 0,4 м в східній частині і 0,56 м в західній, орієнтована по лінії схід-захід. Специфіка заповнення ями в тому, що вона, подібно до інших поховань цього ж могильника, що відносяться до раннього залізного століття, до глибини 1,4 м забутована камінням.

Скелет лежав на спині, лицьовою частиною догори, руки майже прямі, із слабким вигином в ліктях, ноги прямі. Зважаючи на анатомо-фізіологічні ознаки скелета, тут, мабуть, слід говорити про поховання жінки зрілого віку. Біля ліктя лівої руки, знаходився розвал невеликого, тьюльано-подібного ліпного горщика (1) (рис. 19).

І. Посудина мала відігнуті вінця, коротку дугувидну у розрізі шийку, найбільший діаметр тулуба приходиться на його верхню третину, дно пласке, з глини, з домішкою крупного кварцового піску і шамоту, тому фактура не щільна, поверхня горбиста, хоч і із слідами вертикального загладжування. Сліди загладжування такі глибокі, що іноді нагадують канелюри. На шийці орнаментальний ряд у вигляді глибоких, діаметром 3 мм і глибиною 2 мм, вдавлін, виконаних торцем круглої палички. Діаметр тулова 12 см, вінчика 10 см, дна 6 см, висота 10,8 см (рис. 19; 20).

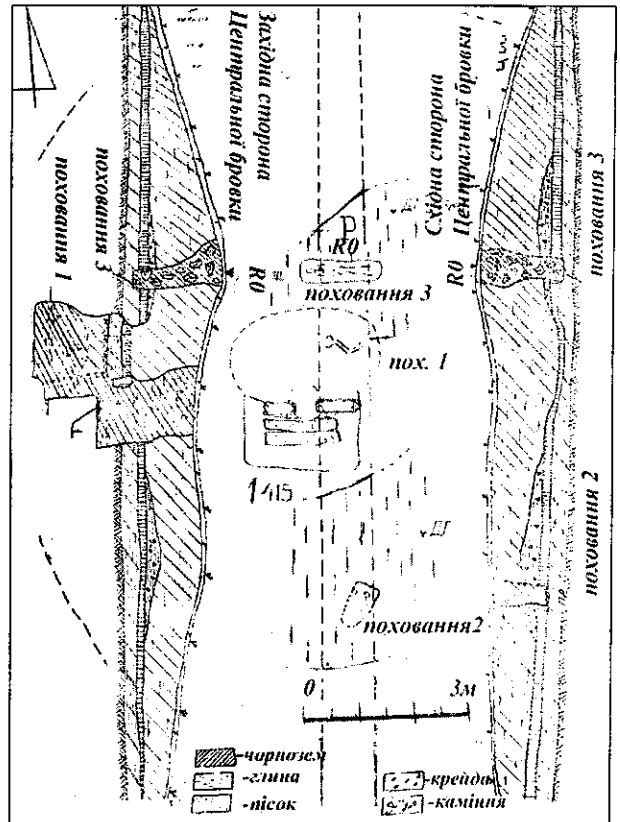

Рис. 17. Курган 9. План і розрізи

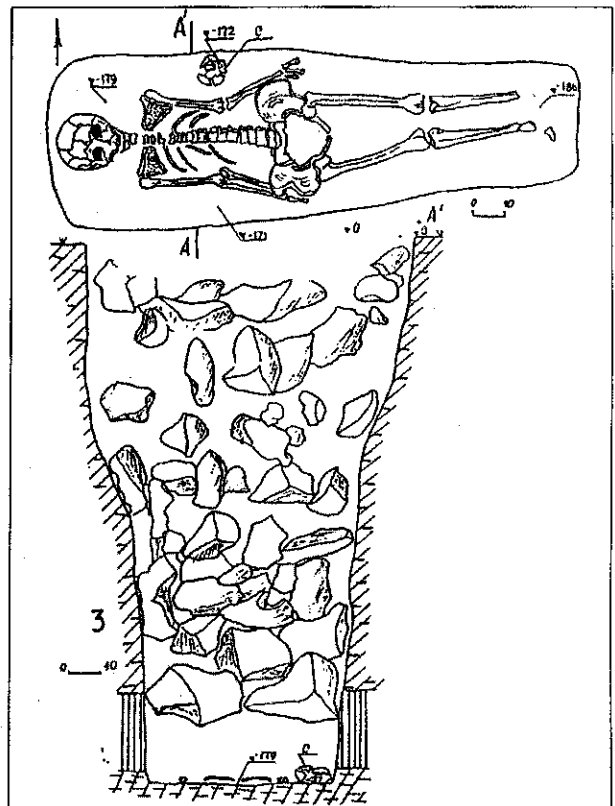

Рис. 18. Курган 9, поховання 3. План і розріз

Рис. 19. Курган 9, поховання 3.
Ліплена посудина з поховання

Рис. 21. Лощена кубоподібна посудина з Передільська

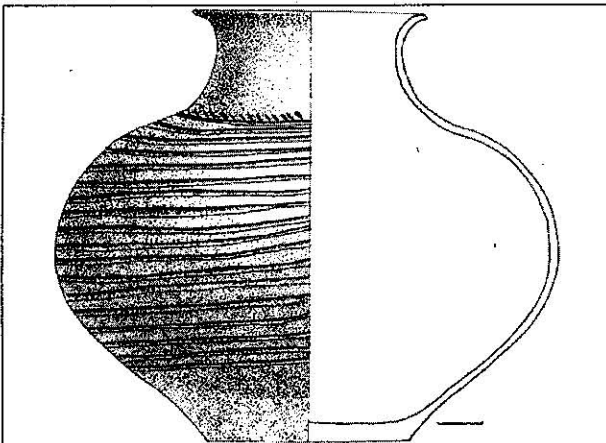

Рис.22. Лощена кубоподібна посудина з Передільська

Орнамент у вигляді наколів паличкою зовні, в результаті чого утворюється «перлинний орнамент навпаки» характерна деталь простої кераміки новочеркаського етапу найпізнішого перед-

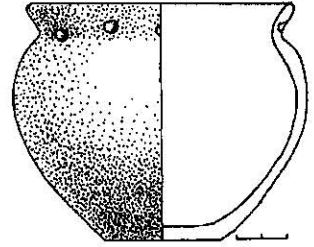

Рис.20.Курган 9, поховання 3. Ліплена посудина з поховання степової зони у носіїв

лісостепової чорноліської культури. Так були орнаментовані посудини з поховання 4 кургану 2 біля с. Богданівка та поховання 12 кургану 2 біля с. Касперовка (Гаврилюк 1981, 57). Але у них ряд з скісних наколів прикрашав вінця. А от на тюльпановидній посудині з поховання 5 кургану 19 могильника Аккермень та у горщикоподібної посудини з поховання 1 кургану 1 групи Романівський 2 такі наколи розміщалися на вінцях. Правда, О.Р. Дубовська з посиланням на роботу Н.К. Качалової, пише про появу наколів і заципів під впливом «керамічного комплексу нурських поселень» (Дубовская 1997, 191). Однак, ми не можемо погодитись з цим припущенням. Нагадаємо проникнення кераміки чорноліського та ранньоскіфського часу в степові пам'ятки найпізнішого передскіфського періоду, що фіксується і за знахідками лощеного посуду. Один з авторів неодноразово писав про проникнення представників лісостепового етносу у степи починаючи з передскіфського часу і про те, що цей імпульс посилювався на новочеркаському етапі (Гаврилюк 1996, 117). Знахідки у східному регіоні степової зони посуду, що може бути віднесені до лісостепової групи, ще раз підтверджує це припущення.

У 1987 р., в районі с. *Передільськ Станично-Луганського р-ну*, було знищено *курган*, розташований на першій, затоплюваній при високих паводках терасі лівого берега р. Айдар, в нижній його течії. На місці руйнування насипу вдалося зібрати фрагменти кераміки від посудини, яку вдалося реставрувати (1). Більш точного місця розташування посудини встановити не вдалось. Скоріш за все, при руйнації насипу було знищено впускне передскіфське поховання.

1. Кубоподібна лощена посудина (рис. 21; 22) з різко відігнутими вінцями, високою трохи вигнутою шийкою, кулястим тулубом, який поволі переходить в невелике пласке денце. Висота посудини 27,8 см (при висоті горла 7 см), діаметр вінця – 16 см, тулуба в місці найбільшого розширення на висоті 12–32 см, діаметр дна 14 см. Зовнішня поверхня стінок посудини ретельно залощена, лощінням оформлені і внутрішні стінки горловини. По залощеній зовнішній поверхні інструментом на торцевій частині ребра нанесено 40 нерівних, місцями переривистих горизонтальних ліній. Перехід плічок у шийку підкреслений

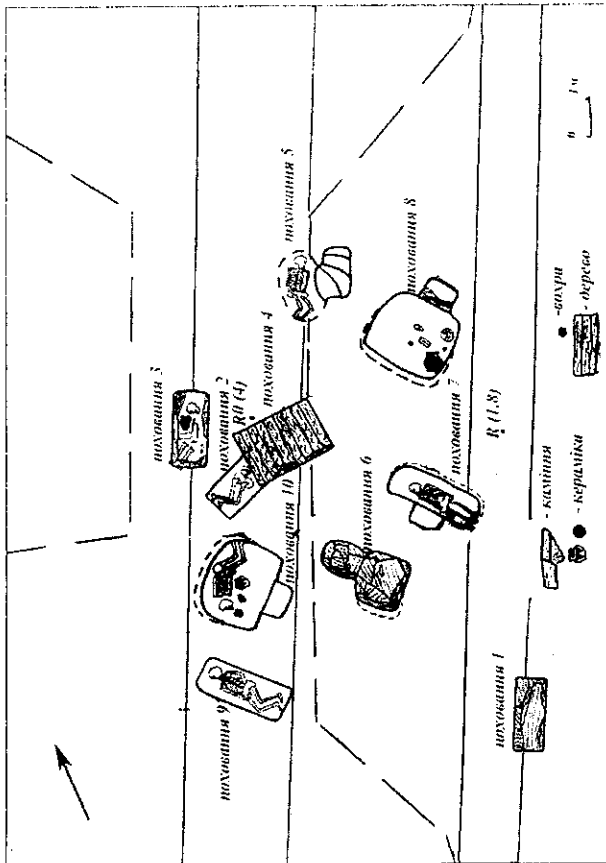

Рис. 23. Кіровське, курган 1. План

рядом коротких (0,6-0,7 см) косих (під кутом 45°) насічок, що нагадують нігтьові.

Виготовлена посудина з щільної, добре відмученої маси, з домішками дрібного піску. Зафіксовано особливий технологічний прийом: до кулястого тулова підліплена окремо горловина. Випал майже рівномірний з елементами смоління і колірною палітрою від чорного, до коричневого та сірого відтінків.

Посудина відноситься до так званих лощених кубковидних посудин (Гаврилук, 1979, 32, рис. 7), які характерні для кераміки пам'яток новочеркаського етапу найпізнішого передскіфського періоду. Виходячи з техніки виконання орнаменту та з орнаментального мотиву, цю посудину можна віднести до «кімерійської» групи, що походить від місцевого лощеного посуду (Гаврилук 1996, 119).

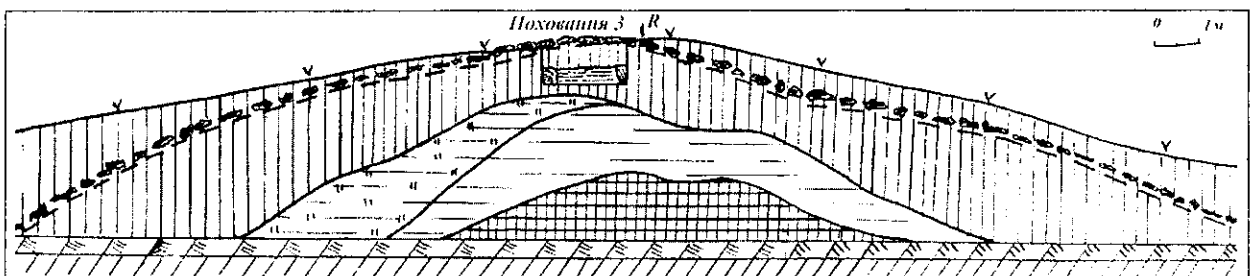

Рис. 24. Кіровське, курган 1. Західна сторона Центральної бровки з похованням 3

Найближчими аналогіями посудині з Передільська є кубковидні посудини з впускного поховання в кургані 3 групи 1 біля с. Астахове Свердловського р-ну Луганської обл. (Евдокимов 1992, 3-4; Лукьяшко 1999, 34, рис. 17), поховання 5 кургану у Зимогір'я (Дубовская 1985, 167, рис. 1, 2), похованні у ст. Новокорсунська Краснодарського краю (Дубовская 1990, 183, рис. 1, 9). Названі посудини – аналогії Передільській – супроводжували витягнуті поховання новочеркаського типу (пізньочорногорівські – за О.Р. Дубовської 1997, 194) і датуються серединою VIII – серединою VII ст. до н.е. (Тереножкин 1976, 208). Тобто, кубковидна посудина з Передільська відноситься до середини VIII – середини VII ст. до н.е. Вона, безумовно, входить у групу пам'яток Подоння-Приазов'я, яку виділяє С.І. Лук'яшко (Лукьяшко 1999, 31-102).

До пам'яток найпізнішого передскіфського періоду відноситься поховання 3 кургану 1 біля шахти 'Бежанівська' у м. Кіровське¹. (Красильников, Тарасенко 1974). Цей курган 1 був розташований у межах промзони шахти Бежанівська у 600 м на схід від шахтового двору. Він був частково зруйнований. Висота кургану до початку робіт 4 м, діаметр 40 м. Поверхня кургану була задернована. Під дерновим шаром – тонкий шар каменів невеликих розмірів. Під насипом відкрито десять поховань: основне – міді-бронзи; п'ять – катакомбної культури, три – зрубної, одне – раннього залізного віку (поховання 3) (рис. 23).

Поховання 3 знаходилося в 1,90 м на захід від нульового репера під шаром невеликих каменів (рис. 24). Поховання порушене вогневою точкою часів Великої Вітчизняної війни. Ящик прямокутної форми 2,4×2 м, глибина 1,7 м. орієнтована південний захід – північний схід. Стінки ями були обкладені великими підтесаними та шліфованими плитами. Одна з них, розмірами 0,70×0,40×0,10 м, була простежена на початку вибірки ями (рис. 25). Збереженість поховання неповна, але основні ознаки інгумації визначені: померлий укладений на спину, головою орієнтований на схід (рис. 26). Тут же, праворуч від голови, біля східної стіни.

¹ Поховання описане, але побіжно, С.В. Махортин (2005, 186). Воно також ввійшло у підсумкову таблицю статті О.Р. Дубовської (Дубовская, 1997, 190).

Рис. 25. Кіровське, курган 1, поховання 3.
Плита обкладки стін поховання

Рис. 27. Кіровське, курган 1, поховання 3.
Посудина з поховання

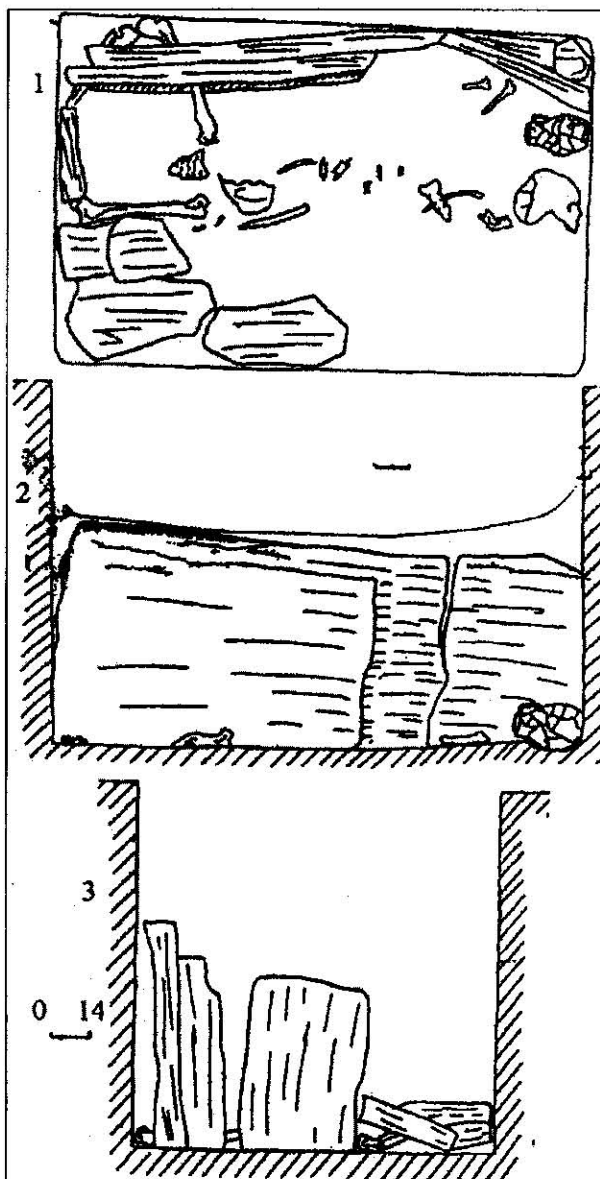

Рис. 26. Кіровське, курган 1, поховання 3.
План і розріз

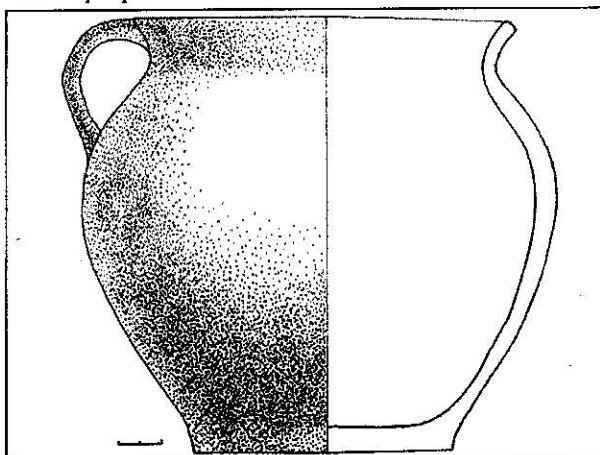

Рис. 28. Кіровське, курган 1, поховання 3.
Посудина з поховання

знаходився горщик з невеликою петельчастою ручкою (1).

1. Горщик (рис.27; 28) виготовлений з гарно підготовленої глини, що промісили, поверхня його заглажена і навіть залощена, але випалення нерівномірне від світлоричневого до чорного відтінків. У нього відігнуті з заокругленим краєм вінця, дуговидна в розрізі шийка, тулово з найбільшим розширенням у верхній третині та пласке дно. Ручка кріпилася до на вінчика і плічок. Діаметр тулова 20 см, шийки 16 см, вінчика 15 см, дна 11 см, висота 19 см, шийки і вінчика 2,5 см, найбільший діаметр тулова вище за його центр, на відмітці 11,5 см від дна.

Горщик з ручкою² з поховання біля шахти Бежанівська відноситься до горщиків з дуговидною у розрізі шийкою і має точну аналогію у похованні 13 кургану 18 групи Астахово 4, яке відноситься до чорногорівської групи пам'яток (оскільки похований лежав у скорченому положенні) (Евдокимов 1992). З приводу горщиків, до яких відноситься посудина з ручкою з поховання біля шахти Бежанівської, О.Р. Дубовська зазначає «Данный тип сосудов является одной из наиболее устойчивых степных форм, ведущий свое начало от поздне-срубно-белозерской керамики (Дубовская, 1993, рис. 77, 6-7), постоянно встречающихся в скорченных черногоровских захоронениях» (Дубовская, 1997 191). Цей висновок особливо подобається одному з авторів цієї статті, оскільки ще у 1980 р. вона зробила його на базі вивчення керамічного матеріалу періоду пізньої бронзи – раннього заліза: «До першої групи належить посуд, основні типи якого складаються у період пізньої бронзи і передскіфський період раннього залізного віку (рис. 5, А,Е). Сюди входять горщики першого типу, генетично зв'язані з керамікою білозірського етапу пізньої бронзи. Лінія розвитку не порушується і у чорногорівсько-новочеркаський період раннього залізного віку і у часи скіфської архаїки» (Гаврилюк 1980, 29). На жаль, «повторні відкриття» в сучасній археології зустрічаються все частіше. Можливо, це через те, що зникає звичка давати повну історіографію питання, що вивчається.

Висновки

1. Могильник біля с. Піонерське складався з 6 впускних поховань передскіфського часу, в яких були поховані 7 дорослих. Два з них були вбиті в однаковий спосіб – стрілами з бронзовими вістрями, близькими за типом і часом розповсюдження. Зазначені поховання зустрінуті в 4 курганах цього курганного могильника. Тобто, було відкрито невелике «кладовище» найпізнішого – чорногорівського – ступеню передскіфського періоду.

²У публікації С.В. Махортиха посудина висотою 20 см названа «кружковидною» (Махортих, 2005, 190), що свідчить про те, що ознайомитись *de visu* з цим комплексом знахідок він не мав змоги.

2. Унікальним є парне поховання І в кургані 1. По-перше, парні поховання, як здається, невідомі ані в чорногорівській, ані в новочеркаській групі пам'яток (виключенням є тільки кримські кімерійські пам'ятки, де парні та, навіть, потрійні поховання кімерійського часу таки зустрічаються). По-друге, наявність в одній могилі кістяка у скорченому положенні на лівому боці з інвентарем, що має аналогії у чорногорівських старожитностях та витягнутого кістяка з лощеною кубковидною посудиною аналогічно новочеркаським. Цей факт дозволяє припустити їх синхронність.

3. Можливо, в даному випадку йдеться про існування родового могильника населення найпізнішого передскіфського часу в районі сучасного с. Піонерське на Луганщині. Можливо, він використовувався досить довгий час. Якщо це так, то можна говорити про постійність трас перекочовок певних споріднених груп кочовиків уже в IX – VIII ст. до н.е. Можна припустити, що бронзові вістря стріл у кістках двох похованих свідчать про локальні війни за володіння пасовищами.

4. Знахідка із зруйнованого поховання біля Передільська та републікація чорногорівського поховання 3 кургану 1 біля шахти Бежанівська в с. Кіровське розширює наші уявлення про населення найпізнішого передскіфського періоду у степовій зоні Північного Приазов'я¹. Територіально і за аналогіям описані вище пам'ятки входять до групи чорногорівсько-новочеркаських старожитностей Нижнього Подоння та Прикубанья.

Література

Гаврилюк Н.А. Лощеноя керамика степних погребений предскифского времени. // Пам'ятники древних культур Северного Причерномор'я. Киев. 1979.

Гаврилюк Н.О. Кераміка степових скіфських поховань IV-III ст. до н.е. // Археологія, 1980, 34.

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. Киев. 1989.

Гаврилюк Н.А. Кераміка внестепной группы в погребениях предскифского времени на территории Северного Причерномор'я // Между Азией и Европой. К 100-летию со дня рождения А.А. Иессена. Санкт-Петербург. 1996

Гладких М.И., Писларий И.А. и др. Работы Северо-Донецкой экспедиции // АО 1973. М., 1974.

Грязнов М.П. Так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследование по археологии СССР. М., 1961.

Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века // СА. – 1985. – № 2.

Дубовская О.Р. Раннескифские погребения у ст. Новокорсунской // СА. – 1990. – № 4.

Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции

¹С.В. Махортих цю територію чомусь ідентифікував як «Північно-Східне Причерномор'я» (Махортих 2005).

«Новочеркаських погребеній Северного Причорномор'я»//Археологический альманах. Донецк. 1997 – №6.

Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи бронзы поздней бронзы Астаховского могильника. – Препринт. К. 1992.

Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы. М.: 2001
Котылов В.П., Лукьянко С.И. Погребения предскифского и скифского времени в междуречье Дона и Сала//Донские Древности. Азов. 1995. №4.

Красильников К.И., Гурин Ю.Г. Отчет о проведении спасательных работ в зоне разрушаемого могильника у с. Пионерское Станично-Луганского р-на Ворошиловградской обл. в 1987-1988 гг.// Научный архив ИА НАН Украины 1987-1988/61.

Красильников К.И., Тарасенко Н.И. Отчет о раскопках кургана на шахте 'Бежановская' г. Кировск в 1974 г. // Научный архив ИА НАН

Украины. 1974/39.

Крутов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. Москва. 1960.

Лукьянко С.И. Предскифский период на Нижнем Дону. Азов. 1999.

Махортых С.В. Черноговорские древности Северо-Восточного Причорномор'я// Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. М. 2005.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев. 1976.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев. 1961.

Шарафутдинова Э.С. Памятник предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) //САИ. 1980. – Вып. В 1-11.

Шевченко Н.П. Новые памятники раннего железного века на Юге Украины//Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев. 1987.

Ceterum censeo Carthaginem non esse delendam

Ceterum censeo Carthaginem non esse delendam – мається на увазі, що археологічна пам'ятка (наприклад, Carthago) не повинна зникнути у другий раз унаслідок недбайливості археолога, який ніби-то «забув» або з іншої, не менш поважної причини, не друкує десятками років результати своїх розкопок. Але «війна не закінчена, поки не похований останній солдат». Тому на війні як на війні: археологічне дослідження не можна вважати закінченим, поки його результати не введені у науковий обіг шляхом більш-менш повної публікації. І саме це є основою етики археолога. Не можна, щоб час, роки знову, але вже після її дослідження, викрадали пам'ятку. Крім іншого, умова повноцінного введення у науковий обіг результатів попередніх археологічних досліджень є вимогою службової інструкції, яка регламентує порядок видачі Відкритого листа на наступні археологічні дослідження. Пройшли ті часи, коли можна було послатися на те, що ми живемо не в радянському, а в нарешті вільному суспільстві, у якому матеріальні блага не одержує тільки ледачий. Прийшло розуміння того, що гідне існування у реальному вільному суспільстві вимагає важкої конкурентної праці, відповідно до стандартів європейського життя. Європейському досліднику важко зрозуміти, чому після розкопок пам'ятки пройшло вже два десятки років, а вона ще не оприлюднена? А автори розкопок тим часом жадібно хватаються за все нові і нові проекти. Підчас дуже-дуже далекі від їх базової спеціалізації, колишньої, позиченої чи авансованої слави. І незрозуміло, куди дивляться грантодавці, заключаючи угоди з такими дослідниками? Чи існує в Україні таке поняття, як ділова репутація?

Дослідники вже звикли до невідворотності необхідності надання наукового звіту після закінчення польового сезону. Але ця вимога відповідала умовам панування технології друкарської машинки. Зараз ми працюємо у вік інформаційних технологій, які дозволяють у лічені дні реалізувати видавничий проект. Не дивно, що, наприклад, в Ізраїлі замість звітів напередодні польового сезону (тобто, перед видачею Відкритого листа) виходять повноцінні публікації з результатами попереднього сезону. Дуже б хотілося, щоб подібна система через декілька років стала реальністю і в Україні.

У свій час ми друкували списки злісних боржників наукових звітів. Діла пішли на лад. Невже зараз нам готувати чорні списки боржників з наукових публікацій за результатами польових досліджень 80-х, 90-х років? Для тих, кому далеко за 30? Попереджувати і потім лишати можливості одержувати нового Відкритого листа?

У наші часи Катон сказав би „Воистину, Carthago ... non est delendum». Рубрика «З наукового архіву» з'явилася у 4 випуску нашого щорічника. Всього зроблено 17 повноцінних публікацій архівних матеріалів. Багато з них набули статус резонансних. Але 17 публікацій це – краплина у морі. Ситуація з неопублікованими результатами польових досліджень близька до свого роду гуманітарної якщо не катастрофи, то біди. За підрахунками Польового комітету, 60% матеріалів новобудовних експедицій (дані за 1970-1980 рр.) не введено до наукового обігу. До сьогодні не вийшли меморіальні збірки в пам'ять А.І. Кубишева, Г.Л. Євдокимова, О.Г. Шапошнікової.

Шановні колеги! Друкуйте матеріали з архівів. Є така потреба. Навіть виклик часу. І є, як бачите, – можливість. Хоча і дуже обмежена. Тому на порядку денному – створення нового відповідного спеціалізованого видання. Чому – ні?

Н.О. Гаврилюк

Розділ 4. МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

Маничев В.И.*, Гошко Т.Ю.**, Гаврилюк Н.А.**, Демченко Л.В.***, Бондаренко И.Н.*

*Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України

** Інститут археології НАН України

***Інститут геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України

Цветной металл и шлаки Каменского городища¹

Маничев В.И., Гошко Т.Ю., Гаврилюк Н.О. Демченко Л.В., Бондаренко И.М. Кольоровый металл та шлаки Кам'янського городища. Вивчено бронзові вироби та шлаки з виробничих комплексів Кам'янського городища кінця V-IV ст. до н.е. Зіставлення хімічного складу бронз з цього городища та з синхронних йому поховань могильника Мамай-Гора показало їх ідентичність. Мінералого-геохімічні дослідження шлаків дозволило визначити природний склад вивчених бронз і зробити висновки про пряме виплавляння виробів з поліметалевих руд, а не про їх переплавку з бронзового лому. Зіставлення з матеріалами Ольвії свідчать про єдине джерело надходження сировини. *Manichev V.I., Goshko T.J., Gavriilyuk N.O., Demchenko L.V., Bondarenko I.M. Nonferrous metalware and their slags from Kamenka Hillfort.* The composition of some bronze metalware (5 arrow-heads and one spindle wheel) was determined. Mineral-geochemical research of copper-smelting slags was carried out. It was established that all researched bronze metalware were manufactured by the way of the direct melting from polymetallic ores. The uniform source of these polymetallic ores was established also. Thus it was not fixed bronze breakage remelting. The composition of bronzes from Kamenka Hillfort and synchronous to it bronze metalware from graves of the Mamai-Gora burial field, Olbia were compared and their identity was shown.

В определении роли Каменского городища в истории экономики Степной Скифии существует несколько гипотез. Б.Н. Граков считал городище единственным ремесленным и крупным административным центром Степной Скифии V-IV вв. до н.э. (Граков, 1954). Оспаривая датировку городища и его оценку в качестве резиденции скифских царей, А.И. Тереножкин и В.А. Ильинская считали это городище поселением ремесленников-металлургов: железоделателей, кузнецов, бронзолитейщиков (Ильинская, Тереножкин 1983, 188). С.Я. Ольговским Каменское городище рассматривается в качестве сезонного торжища (Ольговский 1987, 48). В последнее время городище датируется концом V-IV вв. до н.э. и в спектре других памятников оседлости Степной Скифии выделяется именно своим ремесленным комплексом (Гаврилюк 1999, 186).

Однако, в изучении металлотехнологий степных скифов существует немало слабоизученных вопросов. Один из них – источники сырья для производства изделий из бронзы. Традиционной для всех исторических периодов считается классификация цветного металла по химическому составу (Черных, 1978) и по их принадлежности к рудопроявлениям. Однако, некоторые группы бронз так и не нашли своей привязки к месторождениям, не говоря уже о местах их производства. Открытой остается проблема транспортировки руд, полуфабрика-

тов или готовых изделий и связи с источниками сырья.

Основным источником сырья для получения цветных металлов, по мнению Б.А. Шрамко, могли быть месторождения в Донецком бассейне. Он подчеркивает, что в Артемовско-Славянской котловине находятся месторождения медистых песчаников, содержащих халькозин и халькопирит (Шрамко, 1965, 359). Однако, эти выводы Б.А. Шрамко базируются на данных лесостепного Бельского городища. Материалы Каменского городища в этой связи практически не изучены, хотя коллекция бронзовых изделий, полуфабрикатов, выплесков из материалов Каменского городища весьма представительна. Коллекция бронзовых изделий из раскопок Б.Н. Гракова 1939-1954 гг. хранится в фондах Государственного исторического музея в Москве. Коллекция из раскопок Н.А. Гаврилюк 1987-1999 гг. – в фондах Каменско-Днепровского историко-археологического музея (КДИАМ).

Помимо бронзовых изделий (наконечников стрел, украшений, пряслиц), Б.Н. Граков отмечает находки трех форм для отливки бронзовых наконечников стрел и довольно много литников (Граков 1954, 123). По материалам раскопок 1987-1999 гг. на городище зафиксированы остатки 19 производственных комплексов, 9 из которых содержали следы бронзолитейного производства (шлаки, капли) (Гаврилюк 1999, 176).

В основу проведенного нами исследования цветного металла скифского времени был положен материал из коллекции государственного историко-археологического музея г. Каменка-Днепровская, которая включала шлаки медных

¹ Робота частково фінансувалася Українським Державним фондом фундаментальних досліджень. Проект № 07.07/00034. Палеоекономіка давнього населення України (IV тис. до н.е. – IV ст. н.е.)

руд и бронзовые изделия, среди которых преобладали наконечники стрел (раскопки Б.Н. Гракова и Н.А. Гаврилюк). Для сравнения привлечены результаты спектральных исследований бронзовых наконечников стрел (раскопки С.И. Андрух и Г.Н. Тошева) из синхронных Каменскому городищу погребений могильника Мамай-Гора (Косиков 2004, 183). Цель предлагаемой публикации – представить результаты комплексного исследования некоторых бронзовых изделий и шлаков из материалов Каменского городища и попробовать определить возможный источник поступления сырья к бронзолитейщикам Каменского городища.

Если по химическому составу бронзовых изделий Нижнего Приднепровья имеется значительное количество опубликованных спектральных данных (Черных 1976, 252 – 290), то сведения по цветным металлам скифского времени из материалов Каменского городища ограничиваются результатами анализов, приведенными 40 лет назад в докторской диссертации Б.А. Шрамко (Шрамко 1965).

Исследованная нами коллекция состоит из 6 изделий из бронзы: пяти наконечников стрел (рис. 1, 1-5) и одного пряслицы рис. 1,6), происходящих из культурного слоя Каменского городища (раскопки Н.А. Гаврилюк). Кроме того, были исследованы бронзолитейные шлаки из раскопок Б.Н. Гракова и Н.А. Гаврилюк, хранившиеся в фондах КДГИАМ.

Результаты химического анализа бронзовых изделий Мамай-Горы (Косиков 2004, 184), а также данные исследований, проведенных нами, свидетельствуют о преимущественно оловянисто-свинцовом составе бронз, в которых также отмечается повышенное содержание мышьяка, никеля и цинка (табл. 1).

Содержание олова в крупных наконечниках стрел достигает 25 %, что благоприятствовало их хорошей сохранности при захоронении в почве (устойчивость к окислению). Свинец в бронзе не превышает 7 %, в основном находится в количестве

десятых долей процента, как и мышьяк. Кроме вышеуказанных примесей металлов, в бронзе, как правило, присутствуют серебро, сурьма, железо, алюминий, магний и натрий.

На рис. 2 представлена микроструктура бронзовых сплавов, из которых изготовлены предметы, изображенные на рис. 1. Для малооловянистой литой бронзы (пряслице)

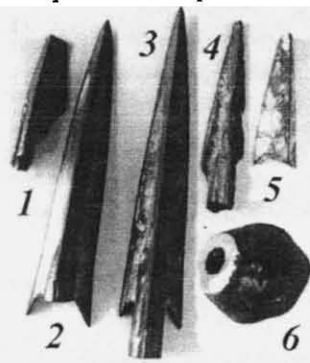

Рис. 1. Бронзовые изделия скифского времени из коллекции Каменско-Днепровского историко-археологического музея

Таблица 1.
Спектральный состав (%) бронзовых изделий (цифрами в номерах колонок обозначены номера образцов: 1-5 – наконечники стрел; 6 – пряслице; см. рис. 1).

Me	Номера образцов					
	1	2	3	4	5	6
Cu	74,6	75,1	75,7	87,7	62,7	89,9
Sn	19,2	18,0	15,4	4,24	24,0	2,4
Pb	0,85	2,0	3,2	2,8	4,6	0,91
As	0,80	1,0	0,7	0,6	1,2	0,7
Sb	0,20	0,005	0,003	0,1	0,05	0,08
Ni	0,01	0,01	0,008	0,006	0,008	0,01
Zn	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
Co	0,004	0,005	0,003	0,002	-	-
Bi	0,004	0,008	0,006	0,008	0,8	0,006
Ag	0,6	0,6	0,2	0,6	0,9	1,4
Fe	1,0	0,9	1,6	1,8	1,5	0,4
Mn	0,005	0,003	0,004	0,006	0,005	0,003
Si	1,5	1,2	2,1	1,1	3,0	2,8
Ae	0,1	0,1	0,07	0,07	0,1	0,1
Mg	0,8	0,6	0,6	0,6	0,8	0,5
Ca	0,01	0,02	0,04	0,04	0,08	0,2
Ti	0,1	0,2	0,15	0,15	-	0,4
V	-	0,001	0,003	0,005	0,003	0,004
Na	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

характерна дендритная структура с различной степенью разветвленности дендритов, что связано с градиентом температуры при охлаждении расплава (рис. 2а).

Наконечники стрел изготовлены из высокооловянистой бронзы с содержанием 23-25 % Sn и 3-4 % Pb, причем поверхность одних покрыта патиной черного цвета, а других – патиной рыжеато-зеленого цвета. Рентгеноспектральный анализ нетронутой поверхности боковой грани и плоскости поперечного сечения стрелок показал, что содержание олова от поверхности к центру увеличивается: 4,2->17->22->27 %. Структура металла на плоскости поперечного сечения, приведенная на рис. 2б, подтверждает обогащение оловом центральной части отливки, что является следствием прямой ликвации при затвердевании. Такая картина может наблюдаться при дендритной ликвации, приводящей к градиенту концентрации Sn. Она объясняется тем, что затвердевание оловянно-свинцовистых бронз начинается с выделения богатых медью кристаллитов α -твердого раствора, а маточный раствор обогащается при этом оловом. С течением времени на поверхности образца создается тонкий слой патины зелено-бурого цвета, состоящий из продуктов окисления меди.

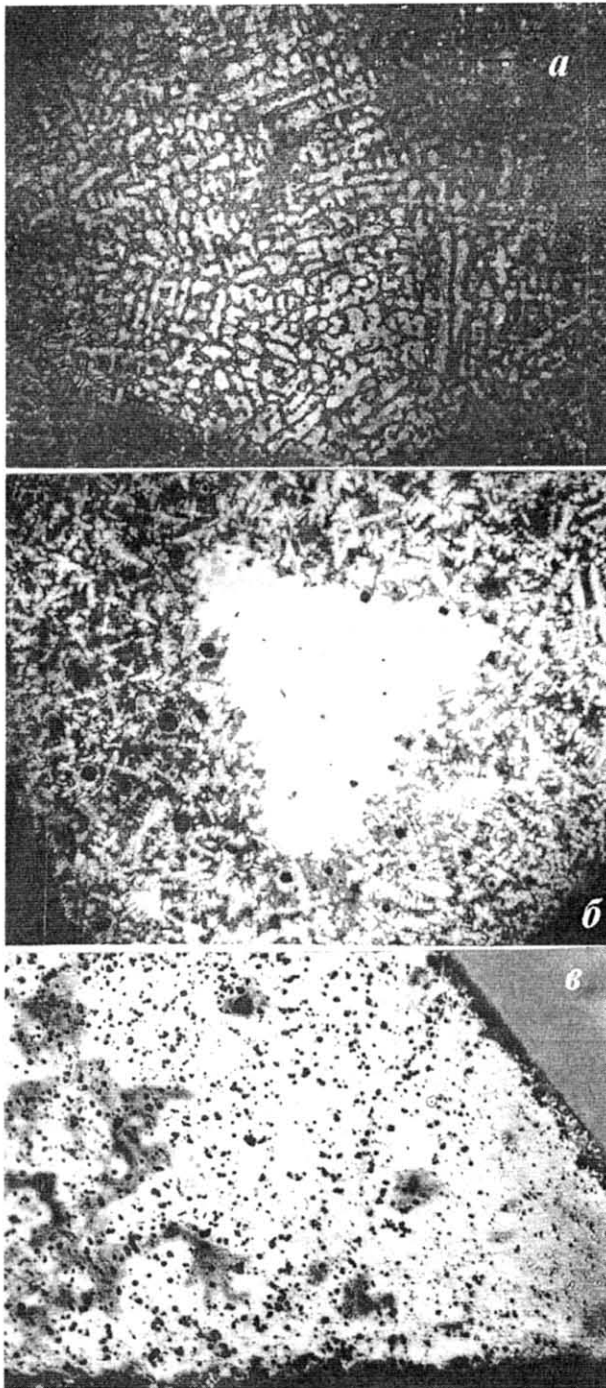

Рис. 2. Микроструктури бронзових изделий ($\times 70$): а – однородная дендритная структура по всему объему: $\text{Cu} + 2\% \text{ Sn}$; б – дендритная структура, обогащение оловом с внутренней части отливки: $\text{Sn} 4\% \rightarrow 17\% \rightarrow 22\% \rightarrow 27\%$; в – неоднородное распределение δ -фазы Cu_3Sn по всему объему отливки, обогащение оловом приповерхностных слоев: $\text{Sn} 56\% \leftarrow 26\% \leftarrow 24\%$.

Совершенно противоположная картина проявилась при исследовании наконечников стрел, имеющих подобный химический состав сплава, но покрытых черной защитной пленкой (материалы из культурного слоя Каменского

городища). Результаты рентгеноспектрального микронзондового анализа нетронутой поверхности боковой грани и плоскости поперечного сечения показали, что содержание олова от поверхности к центру уменьшается: $50\% \rightarrow 26\% \rightarrow 24\%$, что характерно для явления обратной ликвации при затвердевании.

В литературе упоминается, что проявление обратной ликвации в виде «оловянного пота» довольно часто наблюдается на отливках из оловянных бронз, особенно при заливке в песчаную форму. При этом содержание Sn в «оловянном поте» может быть в 2–2,5 раза выше, чем среднее содержание в сплаве (Лебедев 1973), что и наблюдается в нашем случае.

Рентгеновский микронзондовый анализ нетронутой поверхности показал наличие, кроме Sn и Pb, значительное количество Si (табл. 1).

Металлографическое исследование поверхности поперечного сечения черных стрелок показывает хаотическое распределение фазовых включений по всему объему образца и преимущественное скопление их у внешней поверхности (рис. 2в). Фазовый состав определяется $\text{Cu}_{39}\text{Sn}_{11}$, CuSiO_3 , Cu_8SiS_6 , PbCO_3 .

Различие микроструктуры высокооловянистых бронзовых сплавов, использованных для изготовления двух видов стрел, свидетельствует о разных технологических приемах литья, то есть о различных ремесленных школах.

Опыт изучения спектрального состава бронзовых и медных изделий различных исторических памятников свидетельствует о том, что при их сравнительном анализе следует учитывать весь спектр химических элементов, включая как микро-, так и макроэлементы Ca, Mg, Na, K, Fe и другие.

Важным показателем технологии выплавки металла (бронз) является обнаруженное нами сходство химического состава бронзовых изделий с металлом, извлеченным из шлаков руд, а, следовательно, и первичным рудным сырьем. Свидетельством этого могут служить шлаки руд из производственных комплексов Каменского городища. Определение химического состава шлаков показало высокое содержание в них различных примесей, свидетельствующих о полиметаллическом характере используемого для получения металла сырья. В этих шлаках содержание олова и свинца достигает 1%, мышьяка – более 0,5%, фосфора – до 2%, магния – около 0,6–0,8%, кальция – больше 5%, до 1% железа и более 3% алюминия. Такая композиция свидетельствует о принадлежности использованных руд к породам осадочного генезиса, среди которых могли быть песчаные, глинистые и карбонатные, обогащенные медью и другими примесями.

Наличие повышенного количества фосфора в шлаках определяется двумя причинами: природным составом и искусственным при-

внесенням древесной растительности в процессе плавки, что заметно наблюдается при микроскопическом изучении шлифов шлакового материала.

Обломки шлаков (образцы КД-13 и КД-22) достигают в длину 7-8 см. Они имеют серую окраску, в основной своей массе пористые, легкие, плотность вещества неравномерная по всему объему, что свидетельствует о специфике термического воздействия на рудное вещество. Это подтверждается и сохранившейся местами реликтовой структурой рудной породы.

Важной характерной особенностью шлаков следует отметить наличие в них металлических включений чистого металла каплевидной формы или в виде мелких шариков (рис. 3). Размер их колеблется от 3 до 5 мм. Поверхность этих образований покрыта тонкой окисленной пленкой, при снятии которой обнаруживается металл от медной до бронзовой окрасок. Микроскопическое изучение шлаков показало, что минеральное вещество представлено зернами алевро-песчаной размерности и характерной неравномернотекстурной текстурой (рис. 4). Основной объем представляют сферической формы пустоты, типичные для шлаков. Размер их в среднем составляет 0,5 см.

В минеральном составе преобладают кварц и полевой шпат. Для кварца характерно преобладание мелких зерен в виде небольших скоплений, а в их основной массе располагаются более крупные окатанные, средней размерности (0,4–0,5 мм).

Среди изученных шлаков отличие в вещественном составе весьма незначительно. Так в образце КД-20 более характерна алевролитовая структура и беспорядочная текстура.

В шлаках также отмечается наличие слюдястых минералов (мусковит, гидрослюда) и глинистого – цемента. Природное органическое вещество наблюдается в виде тонкодисперсной массы на участках с сохранившейся первичной (реликтовой) структурой.

Следует отметить некоторое сходство вещественного состава шлаков скифского времени Каменко-Днепровского городища с аналогами из скифских металлургических мастерских Бельского городища (Полтавская обл.).

Спектральные составы металловключений в шлаках и руде аналогичны и в целом соответствует типичной бронзе. В одном куске шлака может находиться ряд включений, отличающихся по содержанию примесей. Содержание в них Sn, Pb, As, Ni, Ag лежит в интервале от тысячных долей % до целых значений. В таблице № 2 приведено распределение металлов-примесей во включениях металлической бронзы, которые были извлечены из куска шлака (образец КД-22). Микроскопическое изучение одного из этих бронзовых включений показало наличие остаточной дендритной структуры, характерной для оловянистой бронзы с содержанием олова

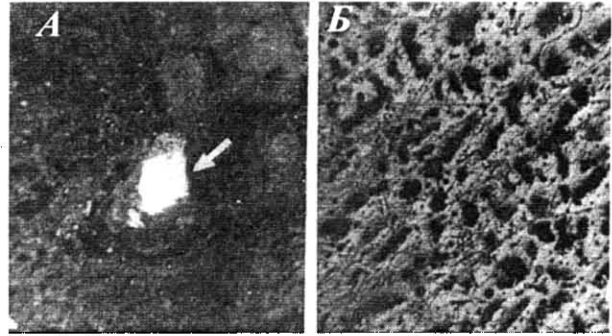

Рис.3. А – включение металлической бронзы в шлаке выплавляемой руды (×5, белая окраска вскрытой поверхности металла, указано стрелкой); Б – микроструктура включения металлической бронзы (×127).

Таблица 2.
Содержание (%) химических элементов-примесей во включениях металла из шлака руды (обр. КД-22; цифрами в номерах колонок обозначено: 1-3 – зерна металла (бронза) в шлаке; 4 – зерно меди; 5 – кристалл халькозина (там же).

Me	Номера образцов				
	1	2	3	4	5
Cu	91,729	97,170	90,971	99,475	77,267
Sn	7,390	2,110	7,715	0,068	0,007
Pb	0,069	0,030	0,071	0,049	0,054
Zn	0,005	0,025	-	-	-
Ag	0,102	0,040	0,101	0,015	0,111
Sb	0,259	0,215	0,443	-	0,014
As	0,265	0,299	0,305	0,210	0,022
Ni	0,011	0,001	0,069	-	0,009
Co	0,002	-	-	-	-
S	-	-	-	-	20,321

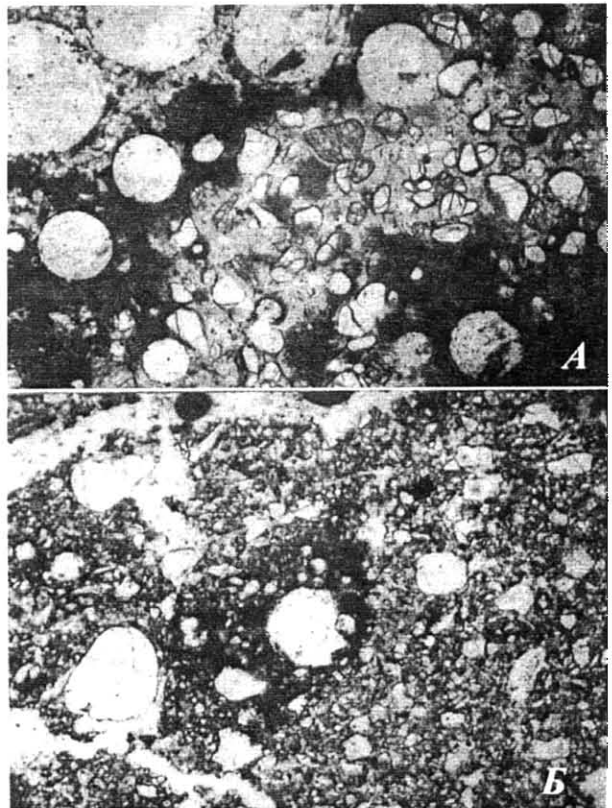
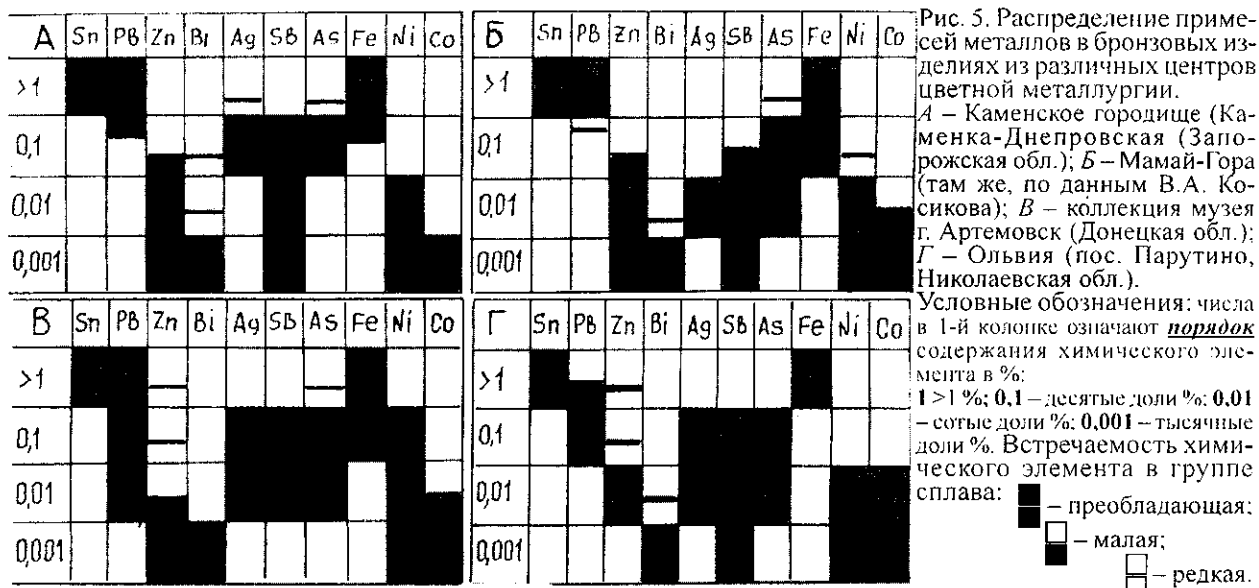

Рис. 4. Структура шлаков полиметаллической (А) и медной рудах (Б). А – алевро-песчаниковая порода, обр. КД-22; Б – алевритовая порода, обр. КД-13 (×35).

7,39 % (рис. 3Б).

Различие химического состава металлических включений в шлаках свидетельствует о неравномерности распределения примесей еще в исходной рудной породе. Необходимо отметить, что в небольшом объеме образца шлака могут находиться металлические включения бронзы, меди и сохранившиеся сульфиды меди, представленные халькозином.

Выплавленный металл бронзового состава, который пошел на изготовление изделий, а также сохранившийся в виде включений, таким образом, генетически связан с полиметаллической рудой. Показателем чего является химический состав шлаков. В то же время в бронзе и в шлаках могут иметь место различные содержания олова, свинца, мышьяка, сурьмы и других примесей при устойчиво высоком содержании меди.

Как показывает изучение шлаков медных полиметаллических руд из различных древних металлургических центров Украины, а также металлов, выплавленных в этих мастерских, как правило, сохраняется прямая корреляция между их химическими составами.

Вышеизложенный чрезвычайно важный вывод позволяет сосредоточить наше внимание на изучении вопроса о расположении сырьевых источников меди и бронзы, а значит и путях возможной транспортировки руды к местам их переработки.

Следует отметить, что все еще отсутствуют данные о геохимической характеристике руд, которые были использованы в цветной металлургии скифского времени. Эти руды составляли окисленный чехол месторождений, в то время как известные ныне геологам рудные месторождения характеризуются в основном неокисленной частью, т.е. представлены сульфидами, что заметно их отличает по минералого-геохимическому составу. Таким образом, древние

бронзы являются на сегодняшний день основным геохимическим показателем использованного в доисторические эпохи рудного сырья.

При сопоставлении химического состава бронзовых изделий района Каменки-Днепровской с бронзой других территорий Украины отмечается заметное их сходство с аналогами, обнаруженными в Левобережной Украине и из литейных мастерских античных памятников Северного Причерноморья (рис. 5), в частности Ольвии, где как нами установлено ранее (Крапивина, Маничев, Крутилов 2004, 83), рудное сырье поступало из месторождений Северной Анатолии (Турция). При выделении групп металла главными определяющими различия химическими признаками в них может служить соотношение содержаний цинка, мышьяка, сурьмы, серебра и золота. В меньшей степени кобальта и висмута. Олово и свинец (рис. 5Г) находятся в бронзе постоянно в повышенных содержаниях, независимо от места их находок.

К важным показателям приуроченности химического состава бронз к рудным месторождениям следует отнести наличие примесей в медных и свинцовых изделиях, которые обнаружены в комплексе с бронзой в захоронениях и в литейных мастерских. Распределение по времени основных материалов (бронзы, железа, свинца, золота) в погребениях Степной Скифии свидетельствует об увеличении количества изделий из свинца в IV в. до н.э. В первую очередь это касается свинцовых пряслиц, которые появляются в степных скифских погребениях в это время и уже к середине века составляют 32 % этих изделий. (Гаврилюк 1999, 178, рис. 28). Кроме того, в цветной металлообработке лесостепного Днепровского Левобережья скифского времени применение свинца также имеет строгую датировку. Только в IV в. до н.э. сложный оловянисто-свинцовый сплав на медной

основе становиться основным (77 % изделий) (Барцева 1981, 90)

Таким образом, сходство повышенных содержания примесей в бронзах, которые многие исследователи относят к легирующим добавкам, может свидетельствовать, на наш взгляд, исключительно о геохимической специализации рудников в пределах месторождений. Примером могут служить золотые изделия срубного времени из раскопок на территории Донецкого региона, в которых обнаружено содержание олова до 10 %, сурьмы до 0,53 %, меди до 7 %, а также повышенное содержание серебра до 30 % и ртути (Ковальчук 2003, 80). Здесь же в составе природного золота из осадочных пород постоянно отмечается содержание меди до 29–30 % и серебра до 21 %.

На основании вышеизложенного, следует сделать ряд выводов.

1. Впервые проведено исследование бронзовых изделий и шлаков медных и полиметаллических руд скифского городища Каменка-Днепровская (Запорожская обл.).

2. При выделении химических групп древних бронз необходимо учитывать, не только примеси металлов, содержание которых превышает 1 %, а также все ассоциации химических элементов, их качественное и количественное соотношение между собой и на этой основе проводить сопоставление с известными ныне месторождениями медных и полиметаллических руд.

3. На основе данных анализа химического и минералогического составов шлаков установлена их генетическая взаимосвязь с металлом бронзовых изделий, что может свидетельствовать о едином источнике сырья для производства бронзовых изделий Ольвии и Каменского городища.

Литература

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора III. Запорожье, 2004.

Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени (Лесостепное Днепропровское Левобережье)// Москва, 1981.

Гаврилюк Н.А. История экономики степной Скифии. VI–III вв. до н.э.// Киев, 1999.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре// МИА. 1954. – №36.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И., Скифия VII–IV вв. до н.э. Киев, 1983.

Ковальчук М.С. Историчні та геологічні передумови пошуку рудопроявів золота в осадочних товщах// Геолог України. – № 1. – 2003.

Косиков В.А. Бронзовые украшения из некрополя скифского времени Мамай-Гора (к вопросу о сырьевой базе бронзолитейщиков степной зоны Юго-Восточной Европы)// Могильник Мамай-Гора. Кн. III. Запорожье, 2004.

Кративина В.В., Маничев В.И., Крутилов В.В. О металлургическом производстве в Ольвии (цветные металлы)// Палеоэкономика раннего залізного віку на території України. Київ, 2004.

Лебедев К.П., Райтс Л.С., Шеметов Г.Ф., Горячев А.Д. Литейные бронзы. – Ленинград, 1973.

Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища// Скифы Северного Причерноморья. Киев, 1987.

Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. Москва, 1966.

Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР// СА. – №4. – 1978.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. Москва, 1976.

Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху – Дисс. ... докт. ист. наук. – Киев. 1965. № 21-801

5 колонка

Превед ведмедам. От Андрея Платонова. Однако основной массе человечества еще расти и расти до уровня, когда оно любую, самую плохую ересь на произвольном языке будет воспринимать как высокий верлибр. Можно предположить, что большинство наших современников (все или уже – акценты расставит читатель) прилично удалено от точек на эволюционной кривой развития человека как героя Мольера (в свое время удивившегося, что он говорит не стихами, а прозой), так и будущих планетарных верлибропользователей. И поэтому: пока что действуют законы литературного языка. Рекомендации излагать свои наблюдения, мысли простым, понятным окружающим, языком остаются. Более того, всяк пишущий в журнал, т.е. издаваясь не за свой счет, обязан излагать свой труд нормативным образом. См., например, стандарты и требования к оформлению рукописей и т.д.

Мы приводим несколько фрагментов из статей наших уважаемых авторов вовсе не для того, чтобы посмеяться. А наоборот. Преследуем серьезную цель: помочь, смеясь, расстаться с ошибкой.

Археологи теж не шуткують. Зараз не виходять ані «Крокодил», ані «Перець» – веселі (тоді вони визначалися як сатиричні) шотижневі видання за радянських часів. Особливу гостроту надавала їм рубрика під умовною назвою «Навмисно не придумаш». В ній цитувалися повсякденні рутинні письмові тексти (із наказів, рапортів, заяв, протоколів, пояснювальних записок, тощо). Ці джерела показували існування не аби якого творчого потенціалу у наративної діяльності всяких малописьменних прошарків суспільства у випадку, коли необхідність вимушувала їх брати у руки перо. Особливо «талановитими» були міліціонери. До речі – велика частина особового складу МВС СРСР проходила «навчання» на вечірніх (або заочних) історичних факультетах педінститутів або університетів. Редакція сподівається, що автори «джерел» посміхнуться разом з іншими читачами і у майбутньому виправлять ці, ми вважаємо, тимчасові «паралакси» своєї письмової мови. Важка польова робота, яку вони – шановні автори – вже провели, варта належного висвітлення у друці. Отже, творчість наших авторів (продовження – див. с. 450, 462):

Біля «верхніх кінцівок колод»
«Череп перебував у стоячому положенні»
«Цілісність картини на ділянці розкопу далека до завершення»

Матвіїшина Ж.М.*, Петрашенко В.О.**,*Пархоменко О.Г.*

*Інститут географії НАН України

**Інститут археології НАН України

Археологічні та палеопедологічні дослідження городища поблизу с. Бучак на Канівщині

Матвишина Ж.Н., Петрашенко В.А., Пархоменко А.Г. Археологические и палеопедологические исследования городища у с. Бучак на Каневщине. Публикуются результаты комплексного исследования многослойного городища (зарубинецкая культура, V–VIII вв.) Лысуха, расположенного вблизи с. Бучак Каневского р-на Черкасской обл. В результате палеопедологического исследования разрезов, полученных из раскопов на месте объектов зарубинецкой культуры и укреплений V–VII вв. установлено две зоны грунто-растительного покрова: лесные темно-серые грунты и дерновые грунты под лугово-степной растительностью. Их основные характеристики соответствуют грунтам севера лесостепной зоны.

Matviishina J.M., Petraschenko V.O., Parhomenko O.G. Archaeological and palaeopedological researches of the hillfort near Buchak village in Kanivshire. Results of the complex research of the multilayered settlement Lysukha (Zarubintzy Culture, V–VIII centuries), located nearby Buchak village (Kanev district on the Cherkassk region) are published. Two zones of the soil-growth – wood dark grey soils and soddy soils under meadow-steppe growth – were established in the result of the palaeopedological researches of the cross-sections in the excavation areas of the Zarubintzy Culture objects and fortifications of the V–VII centuries. Their basic characteristics correspond with the soils of the Northern part of the forest-steppe zone.

На ландшафтній карті Середнього Подніпров'я важко знайти більш строкату і мозаїчну картину, ніж це можна спостерігати в районі Канівських дислокацій, особливо в зоні Бучаксько-Трахтемирівського узбережжя. В основі цього явища лежить дуже складна геологічна будова Канівського міжгір'я, яка утворила своєрідний неповторний рельєф, особливі ґрунти, багатий рослинний та тваринний світ.

Основною одиницею таксономічної структури природного територіального комплексу (ПТК) є ландшафт, який зазвичай не виходить за межі однієї ґрунтово-рослинної зони. Проте через природну рельєфну неоднорідність району Канівських дислокацій, до того ж ускладнену Канівським водосховищем, навіть в межах одного урочища можна спостерігати кілька таких зон.

Одним з важливих завдань сучасного археологічного дослідження є реконструкція давнього ландшафту, який відповідає певному хронологічному зрізу пам'ятки. Реконструкція давнього ландшафту на основі сучасного топографічного стану пам'ятки в зазначеному районі дуже ускладнена через сильний вплив антропогенного фактору (штучне терасування і залісення, обваловка ярів, великий відсоток ерозійних процесів, затоплення долини Дніпра і підтоплення першої надзаплавної тераси). Саме тому особливо ваги набувають комплексні наукові дослідження, здійснені фахівцями різних спеціальностей: археологів, географів, ґрунтознавців, геологів.

В статті публікуються результати комплексного дослідження багатошарового городища поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл., здійснені в польовому сезоні 2005 р. Городище Лысуха міститься в зоні найхарактернішого пасмового рельєфу Канівських дислокацій.

Тут південне пасмо має висоту пагорбів від їх підніжжя 30–70 м, з півночі гору омиває штучне озеро, створене в результаті поглиблення сідловини між горами та підрізки гори Лысухи під час будівництва ГАЕС (рис. 1). До цих змін на місці озера і на самій горі знаходилось село. Внизу перша надзаплавна тераса (спочатку затоплена, потім споруджена висока дамба) підвищувалась над урізом води на висоту близько 2–4 м. До спорудження Канівського водосховища ця ділянка до підніжжя гори перебувала в зоні підтоплення, долина Дніпра в цьому місці була досить вузькою. Мис з боку плато оточений глибокими балками, що робило його майже неприступним з цих сторін. Поверхня городища до його часткового знищення становила близько 5 га, проте вона не вся була придатна для заселення. З боку Дніпра гора переходила в нерівне горбкувате підвищення, непридатне для розміщення тут осель.

В археологічному відношенні ця ділянка узбережжя була досить добре освоєною. Всього в 2 км вглиб плато тут знаходиться скіфське городище на г. Віха, площею близько 25 га. Матеріали ранньо-залізного часу зустрічаються і на берегових терасах поблизу г. Лысуха. Не менш заселеним цей мікрорегіон стає і в часи зарубинецької культури. Внизу, на місці колишньої пристані Бучак, існувало велике поселення зарубинецької культури, на південь від гори досліджені городище Бабина гора і могильник Дідів Шпиль цього ж часу (Максимов 1972, 45; Петрашенко, Козюба 1999, 159–164). Отже слов'яни, що з'явилися тут в середині I тисячоліття, прийшли на добре освоєну територію, тому слід враховувати і зміни, що відбулися в оточуючому середовищі в результаті господарської діяльності їх попередників.

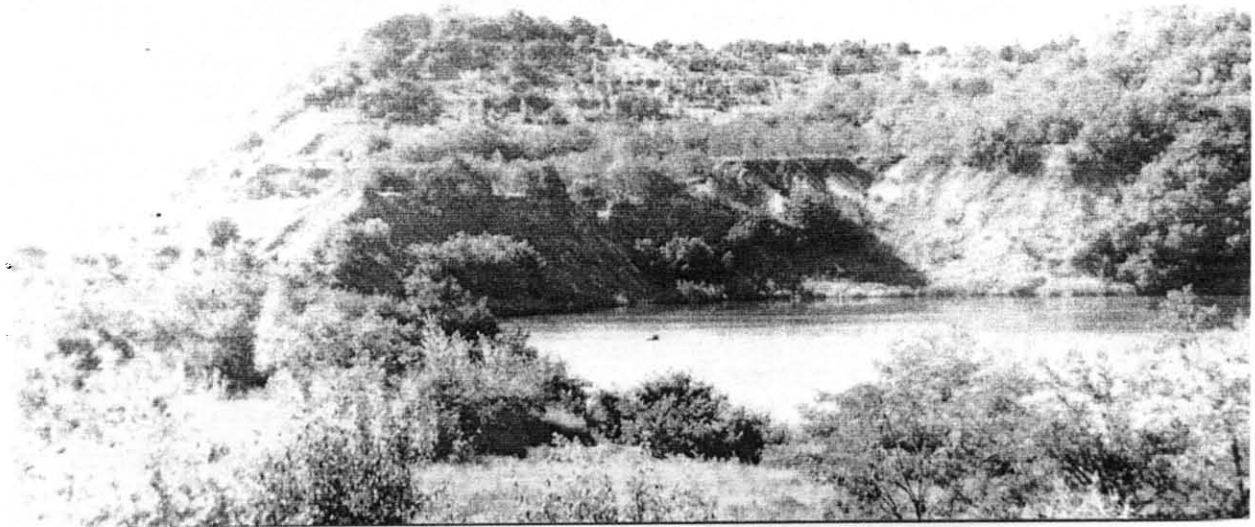

Рис. 1. Городище Лисуха. Сучасний вигляд з півночі

Городище на г. Лисуха відоме науковій громадськості з кінця 80-х років, коли під час планувальних робіт для спорудження нижнього басейну Канівської ГАЕС були виявлені археологічні матеріали. З того часу Канівською експедицією Інституту археології НАН України в межах городища проводяться невеликі археологічні розкопки охоронно-рятувального характеру. В результаті цих досліджень з'ясувалось, що городище належить до багатошарових пам'яток, де виділяється два основних горизонти заселення: період зарубинецької культури (III ст. до н. е.—I ст. н. е.) та ранньослов'янського часу пеньківської та волинцевської культури (V—VII, VIII—IX ст.)¹. Для повної характеристики історико-географічної ситуації кожного з цих періодів необхідні дослідження стратиграфічних розрізів об'єктів, що містять інформацію про час їх існування. В цьому польовому сезоні ми провели розкопки укріплень на площі 30 м² і дослідили культурні шари часу спорудження оборонної стіни і горизонти, на яких їх зведено. Крім того на одному з розкопів досліджено яму, можливо, культового призначення часу зарубинецької культури. На час підготовки до друку цієї публікації ми отримали результати палеозоологічних досліджень фауни заповнення ями, проведені О.П. Журавльовим. За цими даними тут знаходилась кістки кози домашньої, вівці домашньої та вівці-кози, які переважають, та бик домашній, відсутні кістки свині. Такий склад стада більше притаманний для племен степової зони, для яких характерний напівкочовий спосіб життя, ніж для землеробських народів. Звичайно потрібні ще визначення з кількох об'єктів, проте, зважаючи на деякі особливості в керамічному матеріалі з цієї ями, їх

¹Більш детальну археологічну характеристику цього городища дивись в статті В.О. Петрашенка, Л.О. Циндровської в цьому виданні, с. 302-307.

не можна відносити до класичної зарубинецької культури. Можливо вони фіксують пізній її етап після сарматського розгрому і відбивають вплив кочового населення на місцеві племена. Для ведення такого господарства основне навантаження падає на достатню кормову базу, спроможну прогодувати значне поголів'я худоби.

Для слов'янського періоду існування городища, а саме в цей час тут зводиться потужна дерев'яна фортеця, в системі господарства за археологічними та історичними джерелами відбуваються зміни в бік збільшення питомої ваги землеробства. Чи відбулось це на городищі Лисуха, покажуть майбутні дослідження. Для оцінки природних можливостей цього мікрорегіону необхідно відтворити давній ландшафт, вивчити репродуктивність та характер ґрунтів, встановити зв'язок між змінами в морфології ґрунту і клімату, саме на таку наукову перспективу націлені наші дослідження.

Вивчення ґрунтів, ґрунтових покривів та динаміки їх розвитку дає ключ для пізнання закономірностей розвитку природи і ландшафтів в часі та просторі. Викопні ґрунти є тонким індикатором фізико-географічних обстановок минулого. Зародження та розвиток теоретичних основ палеопедологічного методу в комплексі палеогеографічних знань закладені Д.К. Глінкою, А.І. Набоких, В.І. Крокосом, І.П. Герасимовим, Т.Д. Морозовою, П.К. Заморієм, М.Ф. Векличем, Н.А. Сіренко, Ж.М. Матвіїшиною, Н.П. Герасименко та іншими. Цей метод нині займає належне місце у палеогеографічних дослідженнях, особливо при вивченні закономірностей розвитку молодих геологічних формацій та реконструкції давніх ґрунтів.

В останні десятиріччя активно розвивається новий напрямок палеопедологічних досліджень — геоархеологічний (А.Л. Александровський, Б.П. Ахтирцев, І.В. Іванов, В.А. Дьомін, Н.П. Герасименко, Л.В. Кременецький, Ж.М. Матвіїшина,

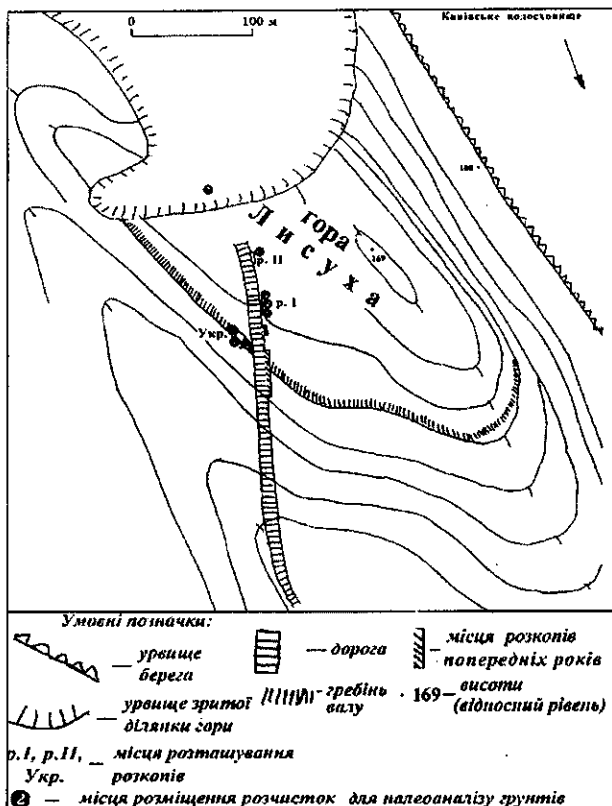

Рис. 2. План-схема розміщення точок забору матеріалів для аналізу ґрунтів

О.Г. Пархоменко та ін.). Основи використання палеопедологічного методу в дослідженні голоценових ґрунтів викладені в колективній монографії М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, В.В. Медведєва та ін. (1979, 176 с.), де детально описані конкретні прийоми палеопедологічного і мікроморфологічного дослідження. В роботі М.Ф. Веклича (1987, 190 с.) розглянуті проблеми розвитку голоценової природи на основі аналізу пам'яток – індикаторів клімату, наведена схема періодизації голоцену з виділенням 24 дрібних етапів змін клімату. Короткоперіодичні зміни клімату голоцену в зв'язку з прогнозом змін висвітлені також в статті М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, І.В. Мельничука (2002, 18–23). Результати досліджень дрібних етапів розвитку голоценових ґрунтів прилеглих до району Київщини опубліковані в статтях останніх років (Веклич, Герасименко 1993, 10–16; Матвіїшина 2002, 128–130; Герасименко 2004, 20–28; Герасименко, Матвіїшина, Пархоменко 2005, 93–100; Матвіїшина, Пархоменко 2005, 57–62; Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко 2005, 28–32; Александровський, Матвіїшина, Пархоменко 2005, 25–30).

Складовою і суттєвою частиною палеопедологічного методу є мікроморфологічний аналіз, який досить широко використовується на сьогоднішній день при вивченні сучасних процесів ґрунтоутворення. В тонких зрізах 0,02–0,04

мм матеріалу ґрунтів з непорушеною структурою вдавалося виявити риси, що не можна дослідити іншими лабораторними методами, де використовуються усереднені дані. При аналізі шліфів головна увага була приділена вивченню мікробудови, структури, характеру агрегатів і міжагрегатних пор, стану гумусу, розподілу заліза, мулу, типам новоутворень і співвідношенню скелету та плазми. Це дозволяло визначити під мікроскопом діагностичні ознаки ґрунту, що є відображенням елементарних ґрунтоутворюючих процесів, встановити генезис ґрунтів з метою реконструкції умов їх утворення і палеоклімату.

Виявлення макро- і мікроморфологічних ознак ґрунтів, вивчення їх хімічного і гранулометричного складу дозволяє визначити характер профілю і тип ґрунтів в порівнянні з сучасними ґрунтами. Гранулометричний склад нами визначався за трьома фракціями, що доповнювало дані про прояв окремих процесів ґрунтоутворення, перерозподіл глини, співвідношення у вмісті мулу, пилуватих часточок та піску по профілю і деякою мірою було діагностичним для виявлення характеру ґрунтоутворення. Реконструкція обстановок проживання людини за педологічними даними доповнює відомості про умови існування людини у минулому. В нашому дослідженні вивчалися макро- і мікроморфологічні ознаки ґрунтів, їх гранулометричний склад, виконувалися масштабні (1:10) кольорові замальовки ґрунтів з археологічними знахідками і фонових сучасних, визначався абсолютний вік окремих ґрунтів. Хоча ґрунти досліджувалися на незначній відстані один від одного, однак встановлено деякі відмінності в будові полігенетичного профілю, що пов'язано з положенням розрізів у рельєфі, характером використання ґрунту, подальшою техногенною переробкою. Дослідження ґрунтів у розчистках, розміщених в археологічних розкопах на різних ділянках городища вказують на те, що ґрунти, які вміщували в собі артефакти були близькі до темно-сірих лісових зі слабо розвиненим процесом опідзолення. По площі вони могли заміщуватись дерново-слабопідзолистими ґрунтами. Порівняно з сучасними фоновими ґрунтами, темно-сірі лісові ґрунти в межах культурного шару городища були вологішими і теплішими, формувалися під широколистяним лісовим покривом.

Як правило, давній ґрунт часу існування археологічних культур є досить об'єктивним показником ґрунтоутворення, коли верхніх шарів ґрунту ще не існувало. Порівняння давніх ґрунтів з фоновими сучасними конкретної території, що закладаються приблизно на однакових з давніми елементами рельєфу, дозволяють виявити зміну спрямованості ґрунтоутворювального процесу і палеогеографічних обстановок минулого.

З метою дослідження ґрунтів багатошарового городища г. Лисуха були використані археологічні розкопи (керівник В.О. Петрашенко), розміщені на краю та в центрі городища (рис. 2). Всього описано 7 профілів ґрунтів в місцях знаходження артефактів та один фоновий розріз (розчистка № 7).

РОЗЧИСТКА 1 (рис. 3) закладена у ямі зарубинецької культури з відкритою ґрунтоутворювальною породою (лесом) під лісовою рослинністю. Остання представлена мішаним лісом з акацією, ясенем, березою тощо.

Зверху вниз простежуються такі генетичні горизонти:

Нд – 0,0-0,1 м – сірий, дернинний шар, ущільнений, пухкий, зернисто-грудкуватий матеріал. Перехід помітний за зменшенням кількості коренів деревної рослинності.

Нтехн. – 0,1-0,3 м – сірий до темно-сірого, матеріал перемішаний, пухкий, розсипчастий, зернисто-грудкуватий, зі слабо помітною присипкою SiO_2 , добре оструктурений, піщано-пилуватий легкий суглинок, залягає по схилу. У матеріалі велика кількість коренів рослин, багато кротовин (з темно-сірим виповненням, діаметром до 6-7 см), черворієни, численні капроліти, вилужений. Перехід і межа поступові за ущільненням матеріалу.

Мікроморфологія. Матеріал ґрунту був досліджений у шліфах з не порушеною структурою і виявив такі ознаки по горизонтах. У шліфі з глибини 0,1-0,2 м з гумусо-елювіального горизонту матеріал сірий, рівномірно забарвлений органічною речовиною при наявності освітлених ділянок з накопиченням зерен кварцу (присипка SiO_2). Структура глин пластинчато-губчаста, переважають прості мікроагрегати 1-2 порядків округлої форми, з чіткими контурами. Пори частково звивисті, подекуди помітні пори-упаковки та пори-канали. Гумус типу муль і модер (останній представлений рештками корінців, гіфами грибів). В мінеральному скелеті (50-60 % площі шліфа) переважають уламкові зерна (0,02-0,06 мм, найкрупніші з них – 0,15-0,2 мм). Представлений скелет переважно доломітом і кварцем. Плазма з крапчастою волокнистою орієнтовкою глин, але спостерігаються «відмиті» ділянки з накопиченням зерен кварцу.

НЕ – 0,3-0,35 м – техногенний прошарок досить пухкий, пластинчато-грудкуватий. Можливо саме тут була поверхня слов'янського ґрунту. Слабо ущільнений, нечітко грудкуватий, розсипчастий, з білястими плямами, пронизаний корінням рослин, перехід дрібноязикуватий, але чітко простежений за ущільненням.

Мікроморфологія. Матеріал сірого кольору, рівномірно забарвлений гумусовими частками, з наявністю присипки SiO_2 , губчаста мікробудова, мікроагрегати прості – I-III порядку, неправильної щільної форми, з чіткими кон-

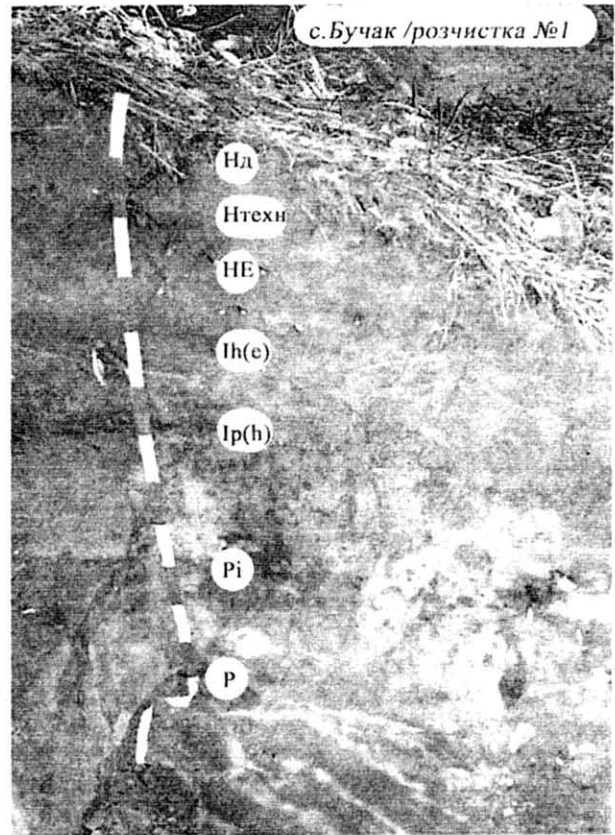

Рис. 2. Розчистка № 1 форма с. Бучак

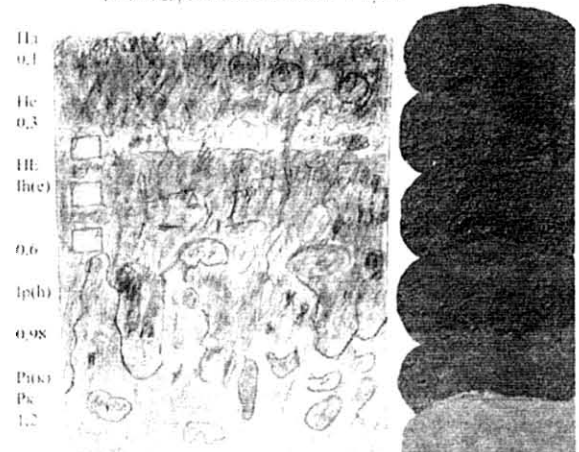
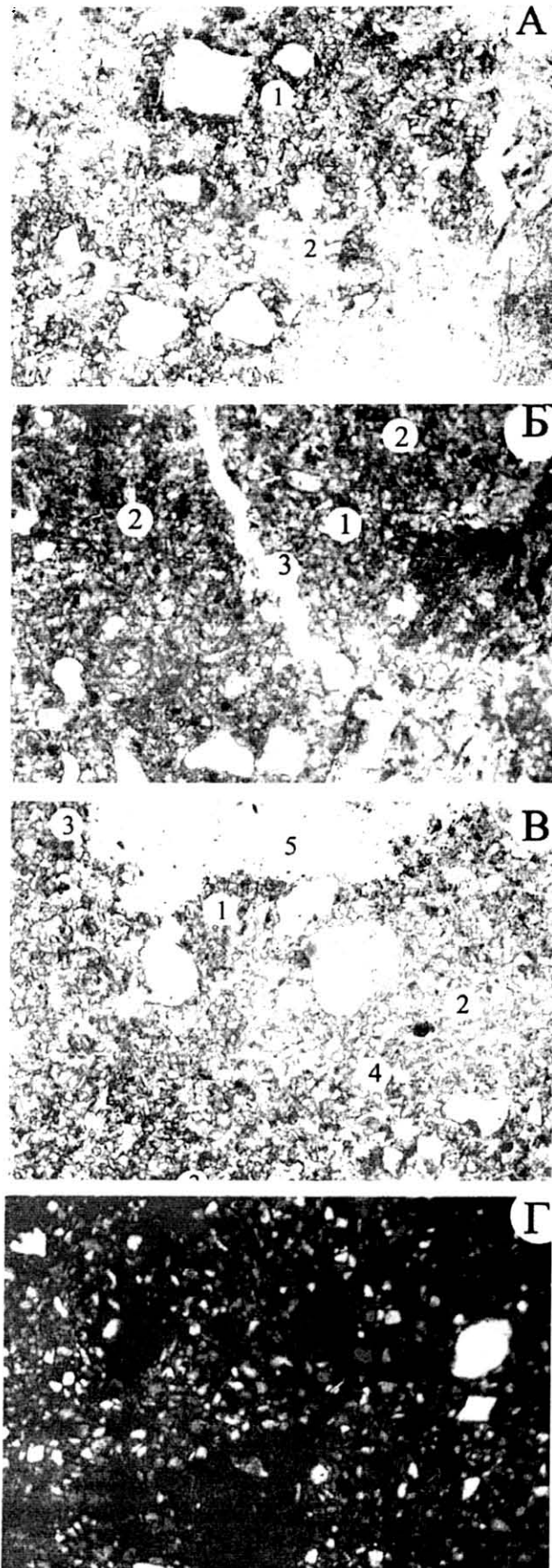

Рис. 3. Генетичні горизонти ґрунту в розчистці № 1: а – фото; б – кольорова польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

турами, розміри їх коливаються від 0,03 до 0,3 мм, помітні міжагрегатні пори-упаковки, переважають пори-тріщини (рис. 4а). Органічна частина ґрунту представлена рештками (корінці рослин), органо-мінеральними ексскрементами. Гумус типу муль. Зерна мінерального скелету складають 30-35 % від площі шліфа, переважають зерна розміром 0,02-0,04 мм. Мінерали представлені кварцем, доломітом (колір білий, світло-бурий, бурий). Мул частково закріплений

(скоагульований), рухомий лише навколо стінок мікропор і тріщин, а також навколо мінералів і мікроагрегатів. Нерівномірно розподілений серед скелету. Плазма з крапчастим спутановолокнистим оптичним орієнтуванням глини.

Ih(e) – 0,35-0,6 м – ілювіально-гумусовий горизонт, бурувато-сірий, інтенсивно гумусований, значно щільніший за той, що лежить вище, горіхуватий з чіткими і міцними окремостями, помітні темно-бурі півки заліза, білясті плями SiO_2 . Це культурний шар із залишками фрагментів кераміки. Досить інтенсивно забарвлений гумусом, помітні рештки коренів трав'янистої рослинності. Зустрічаються тільки окремі кротовини з більш пухким сірим матеріалом (діаметром до 8 см). Перехід і межа нерівні, з глибокими напливами гумусового та озалізного матеріалу. Матеріал – піщано-пилуватий легко суглинистий. Перехід поступовий, межа – язичувата.

Мікроморфологія. Матеріал бурувато-сірого кольору, рівномірно забарвлений, з залізом і гумусом, є білясті ділянки з накопиченням SiO_2 (рис. 4б). Губчасто-щільна мікробудова з агрегатами у формі злитих блоків неправильної або округлої форми з чіткими ребристими контурами, розміри їх коливаються від 0,1 до 0,15 мм. Переважають міжагрегатні пори-упаковки, каналоподібні пори і пори-тріщини. Гумус типу модер, органічні рештки – корінці рослин, гіфи грибів.

В складі мінерального скелету переважають мінерали розмірами 0,05-0,1 мм, розміри найбільш крупних зерен 0,02-0,9 мм, але їх небагато. Зерна уламкові, неправильної гострокутної форми. Мінерали представлені кварцем, доломітом і карбонатами (колір білий, світло-бурий, бурий). Мул закріплені (скоагульований), рухомий лише навколо стінок мікропор і тріщин, а також навколо мінералів і мікроагрегатів; нерівномірно розподілений серед скелету. Плазма з крапчастим орієнтуванням; сплутано-волокниста форма оптичного орієнтування глини.

Ip(h) – 0,6-0,98 м – ілювіальний перехідний горизонт, сіро-бурий, неоднорідно забарвлений по латералі (сіруваті напливи змінюються сму-

Рис. 4. Мікробудова темно-сірого лесового ґрунту: А – мікробудова гумусо-елювіального горизонту (HE): складні мікроагрегати (1) та відмиті мікроділянки з накопиченням зерен кварцу (2); Б – Ілювіальний горизонт Ih(e): щільна упаковка зерен скелету в плазмі (1); мікробудова у вигляді щільних блоків (2); пори-тріщини (3); перерозподіл орґано-залізистої речовини у плазмі; В – Низи ілювіального горизонту Ip(h) при переході до породи: щільна (1) і пухка (2) упаковки зерен мінерального скелету у плазмі; інтенсивне забарвлення орґанічною речовиною і оксидами заліза країв пор (3); виявлено між-агрегатні пори (4), пори-канали (5); Г – Горизонт породи: лесова мікробудова, пористість матеріалу, слабке просочення плазми мікрокристалічним кальцитом

гами з лесовим матеріалом). Помітне коріння рослин, кротовини (6-8 см у діаметрі), заповнені палевим матеріалом, багато черворійн, капролітів (з темно-сірим матеріалом). Ущільнений, горіхуватий, з міцними гострокутними структурними окремостями. Донизу поступово освітлюється, піщано-пилуватий, близький до середнього суглинок; механічний склад стає легшим, межа язикувата, чітка.

Мікроморфологія. У шліфі з глибини 0,75 м матеріал сірувато-бурий, нерівномірно забарвлений, з губчастою плазменно-пилуватою щільною мікробудовою (рис. 4 в). Мікроагрегати прості – I порядку, неправильної або шаруватої форми, переважають міжагрегатні пори – упаковки великого розміру. Органічні залишки (корінці рослин, гіфи грибів) представляють гумус типу модер. В складі мінерального скелету (30-35 % площі шліфа) переважають мінерали розмірами 0,2-0,5 мм, розміри найбільш крупних зерен 1,5-2,0 мм (9,0 мм – один мінерал). Зерна неправильної гострокутної форми. Мінерали представлені кварцем, доломітом і карбонатами (колір білий, світло-бурий, бурий). Мул закріплений (скоагульований), рухомий лише навколо стінок мікропор і тріщин, а також плівки навколо мінералів і мікроагрегатів. Плазма з крапчастим і сплутановолокнистим орієнтуванням.

Pi – 0,98-1,05 м – горизонт породи з язиками напливів, бурувато-палевий, пухкий, неоднорідно забарвлений, дещо темніший за лес, з численними світлопалевими кротовинами, темними черворійнами, без помітних форм карбонатів. Межа язикувата. Пухкий, дещо ущільнений, крупногрудкуватий, піщано-пилуватий легкий суглинок.

P – 1,05-1,2 м – палевий лесовидний, пухкий, грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий легкий суглинок. У стінці помітні кротовини зі світлим матеріалом можливо ґрунтоутворювальної породи, світлий від наявності карбонатів.

Мікроморфологія. У шліфі з глибини 1,1 м матеріал світло-палевого кольору, з губчастою плазменно-пилуватою пухкою мікробудовою. Мікроагрегати прості I порядку, з чіткими контурами (рис. 4 г). Переважають міжагрегатні пори-упаковки, і є органічні залишки (корінці рослин), органо-мінеральні екскременти (черворійни). Гумус типу модер. В складі мінерального скелету переважають мінерали розмірами 0,1-0,4 мм, розміри найбільш крупних зерен 1,0-1,5-2,0 мм. Зерна неправильної гострокутної форми. Мінерали представлені кварцем, доломітом і карбонатами (колір білий, світло-бурий, бурий). Мул скоагульований, нерівномірно розподілений серед скелету. Плазма з крапчастим і сплутановолокнистим орієнтуванням.

Культурні прошарки у горизонтах – HE, Ih(e), верхня частина Ip(h) до глибини 0,65 м (залиш-

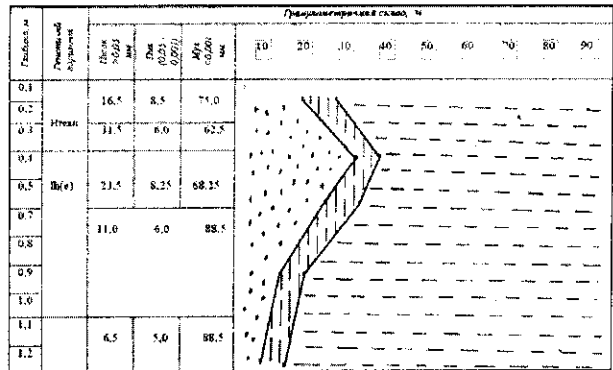
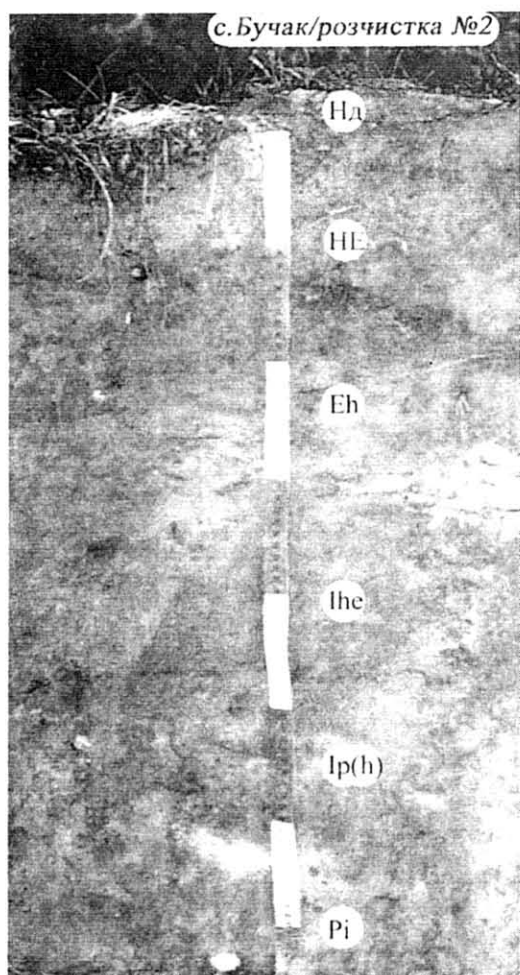

Рис. 5. Гранулометричний склад відкладів розчистки № 1 ки кераміки, знахідки кісток у ямі в лесовому матеріалі).

В шліфах виявляються ознаки, що властиві ґрунтам з промивним режимом. В гумусо-елювіальному горизонті проявляються як прості, так і складні мікроагрегати, але є «відмиті» мікро-ділянки з накопиченням зерен кварцу і світліші за забарвленням (присипка SiO_2). В ілювіальному горизонті помітні як складні мікроагрегати, так і виявляються ознаки ущільнення складу – неоднорідне забарвлення залізом і гумусом, агрегати у формі злитих блоків з незначним переміщенням органо-глинистої речовини до країв пор-тріщин, наявність в середині блоків «відмитих» ділянок. Гумус – переважно модер – рештки коренів рослин. В нижній частині ілювіального горизонту проявляються крапчаста та волокниста структура глин.

Графіки гранулометричного складу ґрунту (рис. 5) вказують на середньосуглинистий склад ґрунту, який з глибиною змінюється важко-суглинистим. Присутня велика кількість піску. Збільшення з глибиною наявності мулуватої фракції з 60 до 80 % свідчить про деяку рухомість мулу, яка на 0,9 м і до низу зменшується. На прояв процесів опідзолення і лесіважу поряд з накопиченням органічної речовини вказують наявність гумусо-елювіального горизонту, і відповідно, горизонту I і низька межа кипіння з 10 % HCl. Чітко виділяється на глибині 0,3-0,4 м збільшення кількості «відмитих» ділянок.

Характер профілю ґрунту, мікроморфологічні ознаки генетичних горизонтів і порядок розподілу глин за профілем дозволяють, на відміну від фонових, характеризувати ці ґрунти як утворення умов ландшафтів лісостепового типу, що формувалися під лісом, але також під розвинутим злаково-різнотравним покривом. За ступенем розвитку процесів опідзолення і лесіважу ґрунти близькі до темно-сірих лісових помірної зони. В нижній частині профілю, на глибині 0,9-1,2 м – існує перехідна зона або слабозвинений і перетворений ґрунтоутворенням шар. Ґрунт в розчистці № 1 – близький до темно-сірого лісового розвиненого (0,0-0,9 м). Нижня частина ґрунту – 0,9-1,2 м свідчить

Розчистка № 2 / с. Бучак

Рис. 6. Генетичні горизонти ґрунту в розчистці № 2: а – фото; б – кольорова польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

про формування матеріалу у континентальних і суворіших умовах. Саме в цей ґрунт спущено яму зарубинецької культури. Отже він сформувався задовго до скіфо-сарматський часу.

За ознаками це ґрунт – *темно-сірий лісовий*, значною мірою змінений людиною (стає пухкішим).

РОЗЧИСТКА 2 розміщена в тій же траншеї, в 2,5 м від ями, досліджений розріз (рис. 6) цьо-

го ж ґрунту. Зверху вниз простежуються:

Hd – 0,0–0,05 м – підстилка з корінням рослин, коричнево-сірий, зернисто-грудкуватий матеріал.

HE – 0,05–0,2 м – сірий, однорідний, зернисто-грудкуватий, розсипчастий, легкий суглинок. Пухкий, чітко оструктурений (без артефактів) перехід помітний за освітленням та пухкістю матеріалу, дрібноязикуватий.

Eh – 0,2–0,27 м – світліший за той, що лежить вище, світло-сірий, пухкий, пластинчасто-грудкуватий, розсипчастий, білястий від присипки SiO_2 , перехід помітний за щільністю і забарвленням, межа рівна.

Ihe – 0,27–0,62 м – бурувато-сірий, ущільнений, грудкувато-горіхуватий, з міцними гострогранними структурними окремостями, однорідний за забарвленням, з півками Fe_2O_3 та світлими плямами SiO_2 , донизу посилюється бурий та послаблюється сірий відтінок забарвлення. Це піщано-пилуватий середній суглинок. Наявність незначної кількості кротовин пояснюється щільністю матеріалу. Перехід помітний за забарвленням, межа язичувата.

Ip(h) – 0,62–0,78 м – палево-бурий з сіриватим відтінком, ущільнений, грудкувато-горіхуватий, неоднорідно забарвлений, донизу стає світлішим. Піщано-пилуватий середній суглинок, з невеликою кількістю кротовин (діаметром 6–7 см), черворізни, капроліти, перехід язичуватий (до 1 м язика), кротовини заповнені лесоподібним матеріалом. Структура матеріалу горіхувато-грудкувата. Перехід – за кольором і щільністю, межа поступова.

P(i) – 0,78–0,85 м – бурувато-палевий, піщано-пилуватий легкий суглинок подібний до того, що ми спостерігали у ямі.

Ґрунт, як і в розчистці №1 можна визначити як темно-сірий лісовий, але в цій розчистці профіль дещо перероблений техногенними процесами. Тому в ньому чіткіше виділяються горизонт HE і Eh (до 0,27 м) з рисами опідзолення, особливо у горизонті Eh – світлішому і з плямами присипки SiO_2 . Ілювіальний горизонт (Ihe та Ip(h)) демонструє чітку горіхуватість і ознаки перерозподілу заліза – проявляються органо-залізисті півки по гранях структурних окремостей. Наявність незначної кількості кротовин пов'язано з щільністю матеріалу в цьому темно-сірому лісовому ґрунті. Риси лісового ґрунтоутворення виявляються навіть при окультуреності матеріалу при великій кількості знахідок слов'янської культури. В цій розчистці відсутні знахідки давнішої, ніж слов'янська культура.

Ознаки ґрунту дозволяють визначити його як темно-сірий лісовий, перехідний до сірого лісового.

РОЗЧИСТКА 3 розташована в 10 м від розчистки 2, у місці, де знайдені залишки печі слов'янського часу. Горизонт поверхні знаходиться на 20 см вище рівня печі, черинь якої

знаходився на рівні долівки котловану житла. Зверху вниз простежуються такі генетичні горизонти:

Hd – 0,0-0,03 м – пухкий, з корінням рослин, лесова підстилка з піщано-легко-суглинистим цементом.

Htexh – 0,03-,12 м – бурувато-сірий, слабо ущільнений, піщано-пилуватий легкий суглинок, насипний, можливо ущільнення з'явилося під час будівництва дороги, грудкуватий, неоднорідний, шаруватий, з кротовинами. Перехід помітний за посиленням інтенсивності сірого забарвлення.

Hei – 0,12-0,22 м – бурувато-сірий, з палевим відтінком, зі світлими плямами присипки SiO_2 , переритий черворіями, місцями грудкувато-розсипчастий. Пухкий, забарвлений гумусом. Наявні окремі кротовини з чорним матеріалом. Зустрічається кераміка. Піщано-пилуватий легкий суглинок.

He – 0,12-0,46 м – палево-сірий, з буруватим відтінком, ущільнений, горіхуватий, з поодинокими кротовинами, черворіями, заповненими лесовим матеріалом. Перехід поступовий, добре помітний за забарвленням, з гумусовими язиками.

Hh – 0,46-0,6 м – палево-бурий, багато кротовин, ходів черв'як, заповнених світлим лесовим матеріалом. Верх цього ґрунту ідентичний з верхом розрізу з розкопаною печиною (розчистка №2). Зустрічаються рештки кераміки. Горіхуватий, піщано-пилуватий легкий до середнього суглинок. Перехід поступовий за освітленням забарвлення, межа напливна.

P(i) – 0,6-0,68 м – бурувато-палевий суглинок, з великою кількістю черворіїн, виповнених темним матеріалом. Матеріал грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий легкий суглинок. В розчистці №3, як і у попередніх розчистках виявлено темно-сірий лісовий ґрунт, але вище положення на схилі визначає інтенсивну фауністичну активність черв'як та хробаків у формуванні ґрунту, що не характерно для профілю розчистки №2. Ґрунт – темно-сірий лісовий, середньосуглинистий на лесі.

РОЗЧИСТКА 4 закладена вздовж лінії валу у місці концентрації шару печини на західній стінці розкопу. В розкоп (5×6 м) виявлено залишки обвуглених стовпів від частоколу. З середини городища до цієї стіни приставали горизонтально покладені обвуглені колоди, що лежали в 5-6 рядів вздовж лінії валу. Із зовнішнього боку дерев'яний частокіл підтримував потужний шар сильно перепаленої, до стану цегли, глини. Ґрунт, який досліджувався (рис. 7) знаходиться в 60 см від частоколу в бік зовнішнього краю укріплення.

На поверхні ґрунту 40 см насипного матеріалу темно-сірого до чорного кольору, який був зірваний з поверхні схилів і насипався на вал, нижче (біля 30 см) помітний прошарок глини.

Можливо вал був насипаний у VII столітті, і збереглася темна його частина.

Зверху вниз помітно такі горизонти:

Hd – 0,0-0,05 м – сірий, пухкий прошарок лісової підстилки з листям та корінням.

He – 0,05-0,4 м – темно-сірий до чорного, однорідний, грудкувато-розсипчастий, порохнявий, зі світлими плямами, але темніший ніж у ґрунтах, що навколо, піщано-пилуватий легкий суглинок – супісок. Місцями, в нижній частині по латералі простежуються рештки обвуглених стовбурів дерев, або темно-сірий з вмістом вугілля матеріал, в якому важко розрізнити генетичні горизонти. Матеріал досить однорідний. Не помічено решток кераміки, але на рівні нижньої межі – рештки обгорілих стовбурів дерев. Перехід до горизонту, що лежить нижче, добре помітний за появою бурого відтінку в забарвленні і збільшенню щільності матеріалу, межа чітка. Матеріал піщаний, легкосуглинистий, пронизаний корінням рослин.

Ph – 0,4-0,57 м – палево-сірий, з вохристими плямами, слабо ущільнений, з кротовинами, що виконані матеріалом темно-сірого та червоно-бурого забарвлення, плями опаленої глини. Це основний кротовинний горизонт. Структура горіхувата, з міцними структурними окремоттями, строкатий піщано-пилуватий легкий суглинок. На цьому ж рівні зустрічаються рештки опалених рослин. Ймовірно в цей горизонт опускалися стовпи частоколу.

Мікроморфологія. У шліфі з непорушеною структурою з глибини 0,45 м матеріал сірого кольору (рис. 8а), помітні складні мікроагрегати, губчаста мікробудова, наявні відмиті ділянки, зерна мінерального скелету складають 30-40 % від площі шліфа, переважають пилуваті часточки, зустрічаються поодинокі піщані зерна (діаметром до 0,3 мм).

P(h) – 0,57-0,81 м – світліший за той, що лежить вище, переритий і перемішаний кротовинами, горизонт активної фауністичної діяльності, внизу ущільнений, піщано-пилуватий легкий до середнього суглинок. Перехід добре помітний за освітленням матеріалу.

Мікроморфологія. Порівняно зі шліфом з горизонту Ph, у шліфі з глибини 0,6-0,7 м забарвлення матеріалу сірувато-буре, збільшується кількість піщаних часток, щільно упакованих у плазмі. Достатньою мірою розвинена система міжагрегатних пор, пор-каналів, пор-тріщин.

P – 0,81-1,06 м – червоно-бурий супісок, строкато забарвлений, з чергуванням темно-сірих до чорних вуглистих плям типу обвуглених решток дерев та золи. Наявні сліди кострищ в інтервалі 1,06-1,25 м.

Мікроморфологія. У шліфі з глибини 1,0 м ґрунтоутворюючої породи (обпалена глина) (рис. 8б) матеріал яскраво-бурий, відображає щільність ґрунту, необхідної слов'янам для того, щоб посилити глиною стіни укріплення.

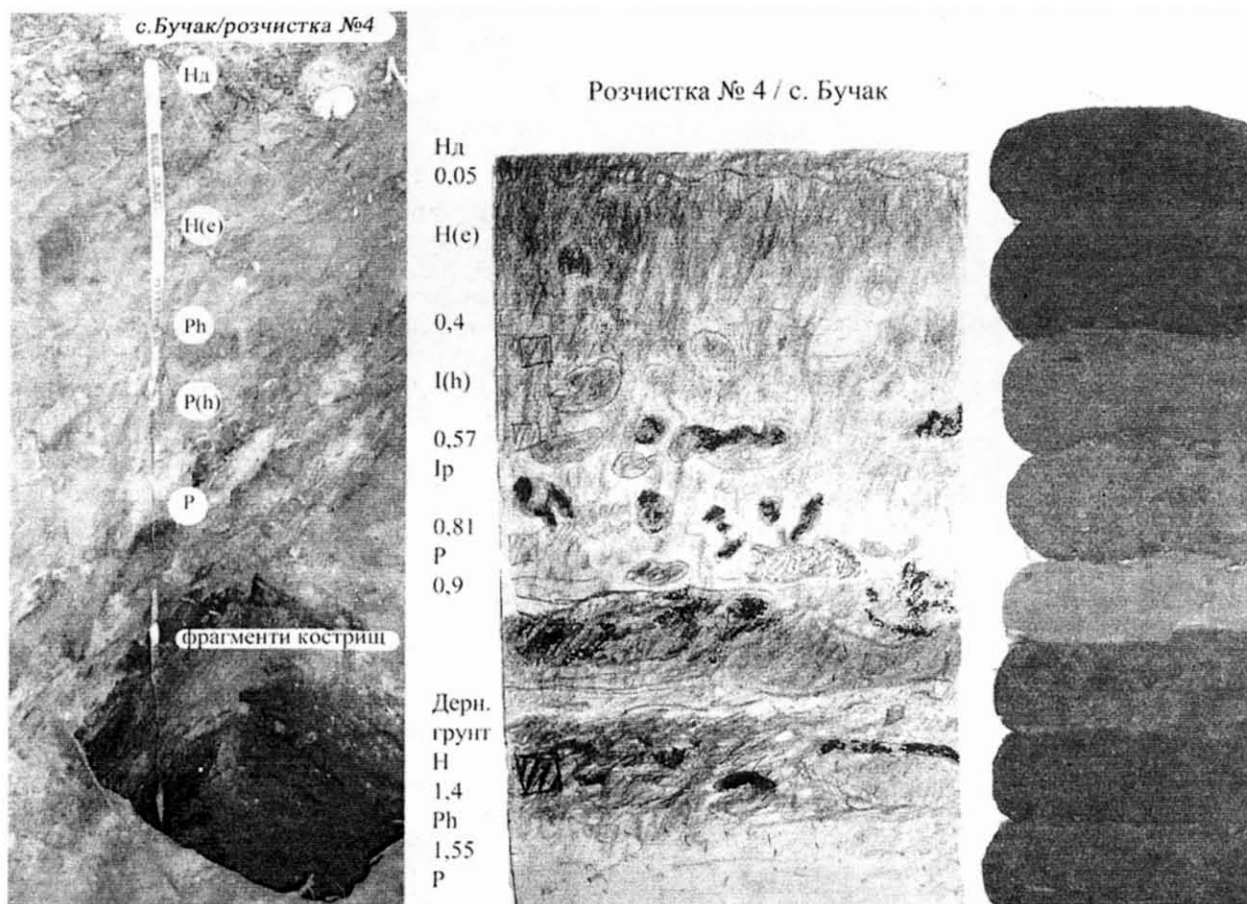

Рис.7. Генетичні горизонти ґрунту в розчистці № 4: а – фото (ліворуч); б – кольорова польова зарисовка з примазками натурального матеріалу (праворуч)

Зерна мінерального скелету складають до 70 % від загальної площі шліфа, щільно упаковані у плазмі, переважають крупнопилуваті часточки, наявні окатані зерна піску.

На піску помітні тонкі прошарки вугілля, які власне і надали темного забарвлення матеріалу нижньої частини розчистки, ґрунт пухкий, порошистий, розсипчатий, піщаний. Археологи стверджують, що це саме той ґрунт, на якому сформувався вал укріплення. Цей ґрунт слугував основою, на яку був нанесений додатковий пісок, що у подальшому укріплювався обпалюванням шляхом розведення кострищ. Ґрунт значною мірою перетворений господарською діяльністю людини. До 0,35 м матеріал досить однорідний і без фрагментів кераміки. Це чорнозем, можливо опідзолений або вилугуваний, сформований на дернині, він переробив останню і утворив прошарок гумусового з ознаками вилугування верхнього горизонту чорнозему. Ґрунтоутворення чорноземного типу пов'язане, перш за все, зі збагаченням ґрунтоутворювальної породи (валів дернини) гумусом, з особливостями підвищеного положення на валу при незначній участі ґрунтових вод, з пухкістю будови та агрегованістю (грудкувато-розсип-

частої структури).

РОЗЧИСТКА 5 розташована в тому ж розкопі, що і розчистка 4, на північній стінці в 2,5 м від західної стінки, в 1,5 м від частоколу, що згорів. Вона розташована всередині простору городища. Розріз відрізняється від розчистки №1 тим, що представлений профіль не лесового (рис. 9), а дернового ґрунту. Продуктивний шар знаходиться під прошарком штучного насипу.

Зверху вниз простежені такі генетичні горизонти:

Hd – 0,0-0,07 м – дернина, що складена листям мішаного лісу (бук, дуб, граб), матеріал пронизаний корінням рослин. Сірий, зернистий, піщано-пилуватий легкий суглинок.

H(e) – 0,07-0,3 м – сірий до темно-сірого, з мишиним відтінком. Пухкий насип дернини з грудкувато-зернистою структурою, з корінням рослин, трав. Кротовини з чорним матеріалом, багато черворийн, маса – піщано-пилуватий легкий суглинок. Перехід і межа поступові, рівні, за освітленням забарвлення, більшому прояву присипки SiO_2 і зменшенню щільності.

Мікроморфологія. У шліфі з глибини 0,35 м матеріал темно-сірого кольору, рівномірно забарвлений гумусом (рис. 10а). Мікробудова

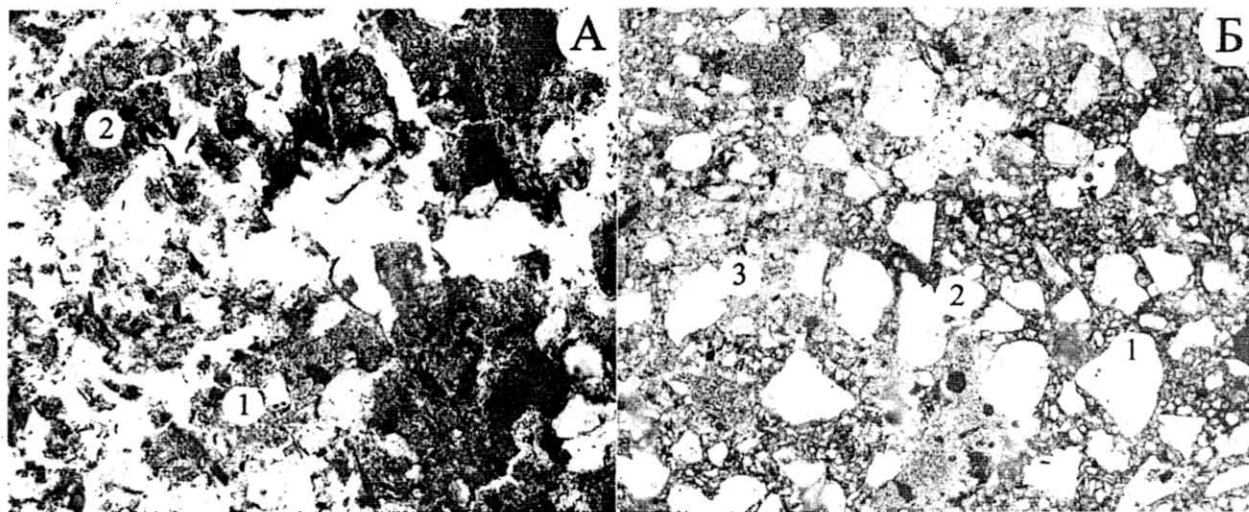

Рис. 8. Мікробудова нижньої частини ґрунту з розчистки № 4: А – перехідний до породи горизонт (Ph); губчата мікробудова з розвинуеною сіткою розгалужених пор і органо-глинистими мікроагрегатами; залишками коренців рослин (1); слабке забарвлення гумусом, але з розвитком складних мікроагрегатів (2); Б – Обпалена глина з низів ґрунту, що є ґрунтоутворюючою породою: зерна супіску щільно упаковані в озалізненій плазмі (1), маса з низьким плоским рельєфом; частина зерен мають плівки і оболонки (2), але частина їх не має (3)

губчата пухка, плазменно-піщана, мікроагрегати складні – II-III порядків неправильної або округлої форми, з чіткими контурами, розміри від 0,04 до 0,15 мм. Переважають міжагрегатні пори-упаковки, звивисті, каналоподібні. Гумус типу муль і модер з екскрементами черв'я і залишками рослин (коріння і листки дерев). Зерна мінерального скелету становлять 30-40 % площі шліфа, неправильної гострокутної форми, представлені кварцем, доломітом і карбонатами, переважають мінерали діаметром 0,05-0,08 мм. Спостерігаються «відмиті» ділянки з накопиченням зерен кварцу. Мул закріплений і скоагульований, але рухомий лише біля стінок мікропор і тріщин, а також навколо мінералів і мікроагрегатів. Плазма з крапчастим і пластинчастим орієнтуванням глин.

Нрі(е) – 0,3-0,42 м – горизонт з артефактами, мишино-сірий, щільніший за той, що лежить вище, грудкувато-нечітко горохуватий, з гострогранчастими структурними окремостями, з великою кількістю коренів рослин, черворійн, капролітів з темним та світлим матеріалом. Багато кротовин (6-8 см у діаметрі), заповнених палевим та темно-сірим матеріалом. Перехід помітний за забарвленням (освітлюється), посиленню опіщаненості.

Мікроморфологія. У шліфі з генетичного горизонту Нрі(е) матеріал темно-сірого кольору, рівномірно забарвлений гумусом, з губчатою піщано-пилувато-плазменною пухкою мікробудовою (рис. 10б). Мікроагрегати складні II-III порядків, округлої форми, розмір їх коливається від 0,06 до 0,15 мм, але поряд з цим існують дезагреговані збагачені на кварц мікроділянки. Пор багато: між агрегатні пори-упаковки і звивисті каналоподібні пори. Гумус типу модер і муль, зустрічаються рештки коріння рослин.

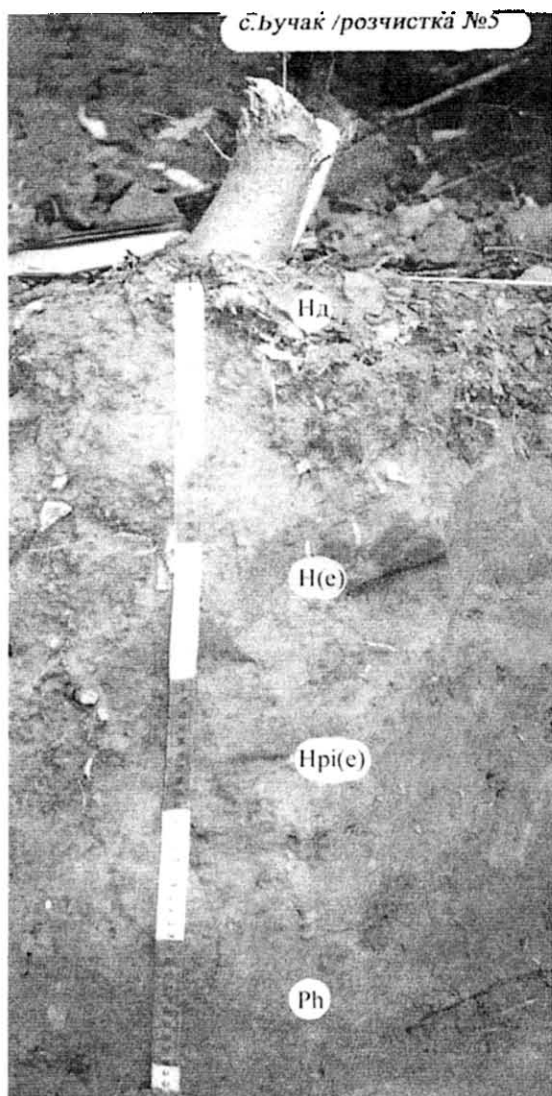
В складі мінерального скелету переважають мінерали розмірами до 0,03-0,08 мм, найбільш крупні зерна – 0,3-0,5 мм, але їх небагато. Зерна неправильної гострокутної форми і окатані (піщані), представлені доломітами, кварцем. «Відмиті» мікроділянки з кварцем численні. Мул частково закріплений, частково рухомий (лише навколо стінок мікропор і тріщин, а також навколо мінералів і мікроагрегатів). Плазма з тонкими струмочками оптично-орієнтованих глин.

Ph – 0,42-0,62 м – палево-світло-сірий, пухкий за той, що лежить вище, слабо ущільнений, з корінням рослин, піщано-пилуватий легкий суглинок з сірими та палевими кротовинами, черворійнами. Дрібногрудкуватий, пухкий.

Мікроморфологія. У шліфі з глибини 0,5 м генетичного горизонту Ph матеріал палево-світло-сірий, нерівномірно забарвлений гумусом (рис. 10в). Мікробудова губчата піщано-плазменна, пухка. Мікроагрегати прості I порядку, округлої форми. Наявні міжагрегатні пори-упаковки, подекуди помітні звивисті тріщиноподібні пори. Край пор інтенсивно забарвлені глинистою речовиною. Гумус типу муль і модер: органічні рештки – корінці рослин в невеликій кількості. 30-35 % від площі шліфа складають зерна мінерального скелету, переважають мінерали розмірами 0,05-0,1 мм, розміри крупніших зерен до 0,2-0,3 мм, зерна неправильної форми. Мінерали представлені кварцем, кальцитом. Мул частково закріплений, рухомий лише навколо мінералів і мікроагрегатів, нерівномірно розподілений серед скелету.

Ґрунт – *дерново-слабопідзолистий* легкосуглинистий на легких лесоподібних суглинках або супіску.

Графік гранулометричного складу (рис. 11) відображає деяке підвищення (на 1-2 %) вмісту

Укріплення, розчистка №5 / с: Бучак

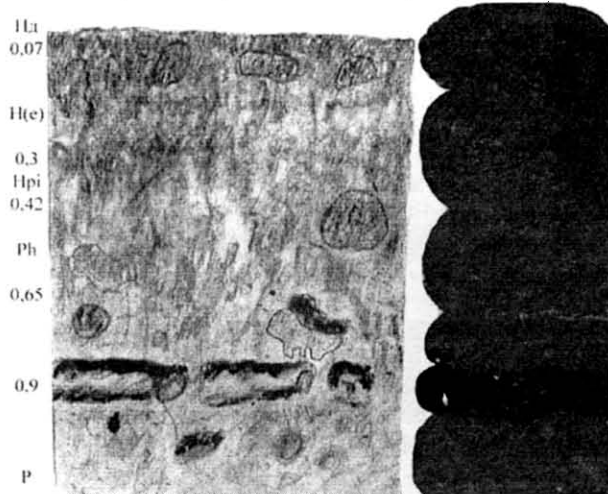

Рис. 9. Генетичні горизонти ґрунту в розчистці № 5: а – фото; б – кольорова польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

мулу в нижній частині профілю і підвищення опіщаненості матеріалу – у верхній. Частково це пов'язано зі слабким проявом підзолистого процесу при утворенні сучасного ґрунту. Матеріал ґрунту піщано-суглинистий, що деякою мірою маскує прояв опідзолення.

За сумою ознак, як макро- так і мікроморфологічних (горизонти H(e), Hpi(e), Ph), зі складними, але невисокими порядків агрегатами за профілем, лише частковою рухливістю мулу та гумусу без прояву добре вираженого ілювіального горизонту, (майже 50 % вмісту мулистих часточок при значній опіщаненості маси), ґрунт можна віднести до дерново-слабопідзолистого зі слабо розвиненим профілем, що формувався на супісках.

РОЗЧИСТКА 6 знаходиться на виході з лісу на межі лісу та лучної ділянки. У розкопі 2 представлений прошарок різної потужності з продуктивним шаром. Увесь розріз (рис. 12), за винятком верхніх 20 см, природний і тут майже в ідеальному стані зберігся *темно-сірий лісовий ґрунт* на піщано-пилуватому легкосуглинистому матеріалі. Зверху вниз простежені такі генетичні горизонти:

Hd – 0,0-0,1 м – лісова підстилка, коричнево-сірий, пухкий, піщано-пилуватий легкий суглинок. Зернисто-грудкувато-розсипчастий, перехід помітний за ущільненням матеріалу.

HE – 0,1-0,28 м – мишино-сірий з білуватими плямами, пухкий, у сухому стані щільний, пронизаний корінням рослин, окремі черворієни, поодинокі кротовини, грудкувато-пластинчастий, піщано-пилуватий легкий суглинок.

Hh – 0,28-0,42 м – бурувато-сірий, щільніший за той, що лежить вище, нечітко горіхуватий, піщано-пилуватий легкий суглинок, значною мірою опіщанений, неоднорідно забарвлений, з напливами, світлішає до низу, зустрічаються черворієни. Цей прошарок продуктивний, з фрагментами кераміки. Перехід і межа напливні.

Ip(h) – 0,42-0,61 м – палево-бурий, дещо пухкіший за той, що лежить вище, ущільнений, з нечіткою грудкувато-горіхуватою структурою, піщано-пилуватий легкий суглинок з рештками коренів рослин, що не розклалися. Перехід і межа поступові, помітні за забарвленням.

Рк – 0,61-0,9 м – палевий, піщано-пилуватий легкий суглинок, пухкий, грудкувато-розсипчастий, однорідного забарвлення, з палевими кротовинами.

Р – 0,9-1,3 м – порода, темно-сірий супісок з рештками вугілля, вкрапленнями червонобурих плям обпаленого піску.

РОЗЧИСТКА 7 розміщена на високому схилі, в 70 м на північ від траншеї, на ділянці, де не було простежено артефактів, закладений розріз фонового ґрунту. Зверху вниз простежені горизонти (рис. 13).

Hd – 0,0-0,05 м – світло-сірий, супіщаний,

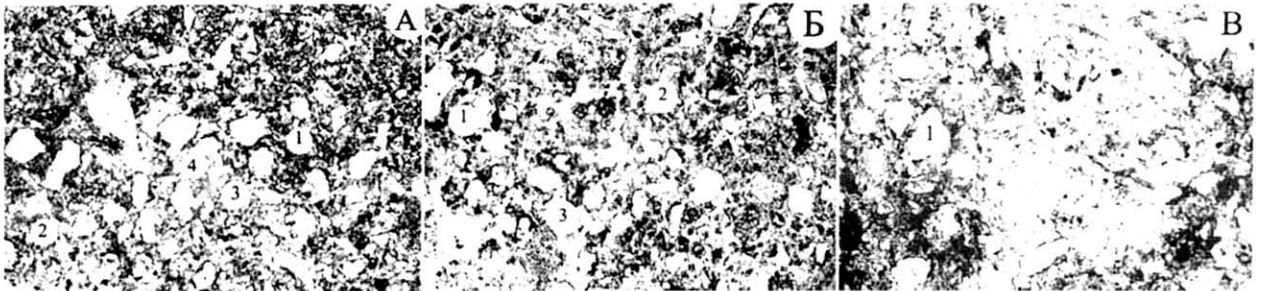

Рис. 10. Мікробудова ґрунту горизонту Н(е) в розчистці № 5: А – губчата мікробудова маси з розвинуеною системою мікроагрегатних пор; складні (до II-III порядку) (1) і прості (2) мікроагрегати; концентрації гумусу у згустках та грудочках (3); частково відмиті мікроділянки (4); багато піщаних зерен у скелеті (5); Б – Мікробудова генетичного горизонту Нр(е): губчата структура з розвинуеною системою мікроагрегатних пор; мікроагрегати I-III порядків (1), грудочки гумусу (2); зерна мінерального скелету з плівками і оболонками (3) пухко упаковані у плазмі; відмічаються ознаки перерозподілу органо-залістистої речовини; В – Легкосуглинистий матеріал породи, багато піщаних зерен (1), пухко упакованих у плазмі

Глибина, м	Горизонт	Гранулометричний склад, %												
		10	20	30	40	50	60	70	80	90				
0,1														
0,2	He	47,0	5,0	48,0										
0,3														
0,4	Hr(e)	47,0	6,0	48,0										
0,5														
0,6	Ph	45,0	7,5	46,5										

Рис. 11. Гранулометричний склад відкладів розчистки № 5

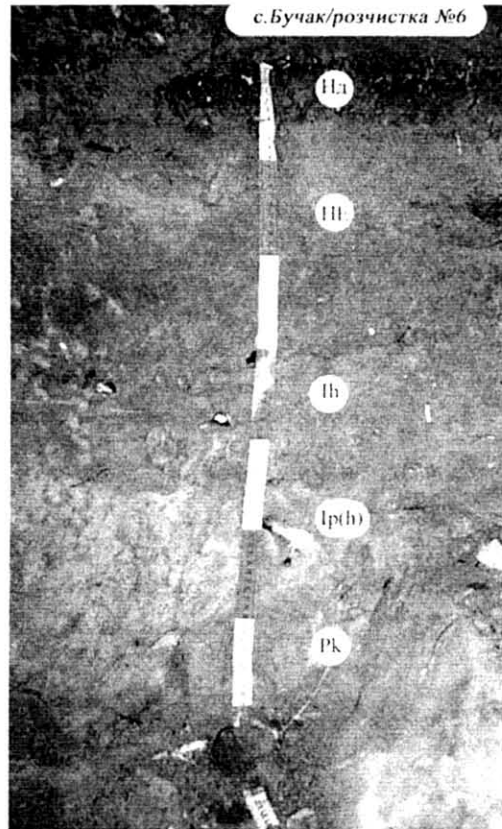
пронизаний корінням рослин, перехід за зменшенням кількості коренів рослин.

He – 0,05-0,25 м – сірий, з бурим відтінком, слабо ущільнений у сухому стані, пухкий – у вологому. Зернисто-грудкувато-розсипчастий супісок, пронизаний корінням рослин, помітні черворіини. Перехід поступовий за забарвленням.

Мікроморфологія. У шліфі з непорушеною структурою генетичного горизонту He, з глибини 0,2 м матеріал бурувато-сірий, однорідно забарвлений, губчата пухка мікробудова зі складними і простими мікроагрегатами невиразної форми (рис. 14а). Прості мікроагрегати – до 0,01 мм, II порядку – до 0,07 мм. Розвинена система звивистих міжагрегатних пор, матеріал слабозабарвлений органічною речовиною, зерна мінерального скелету складають до 70 % від загальної площі шліфа, представлені пілуватими до 0,04 мм і окатаними піщаними зернами до 0,3 мм. Всі зерна мають плівки і оболонки. Нечітко виділяються відмиті ділянки.

Hr – 0,25-0,5 м – світліший за той, що лежить вище. Палево-сірий супісок, грудкувато-розсипчастий, слабо ущільнений, наявні черворіини зі світло-буруватим матеріалом. В нижній частині окремі кротовини (діаметром 5-6 см) з піском.

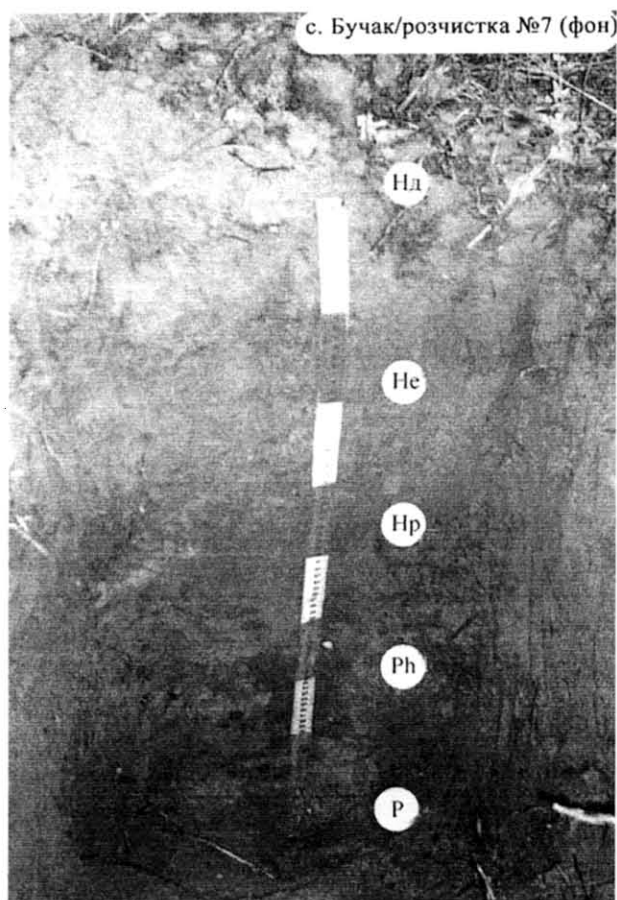
Мікроморфологія. У шліфі з глибини 0,4 м матеріал має сірувато-світло-бурий колір, зерна мінерального скелету пухко упаковані у

Розкоп 2, розчистка №6 / с. Бучак

Рис. 12. Генетичні горизонти ґрунту в розчистці № 6: а – фото; б – кольорова польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

Розчистка № 7, дерновий ґрунт / с. Бучак

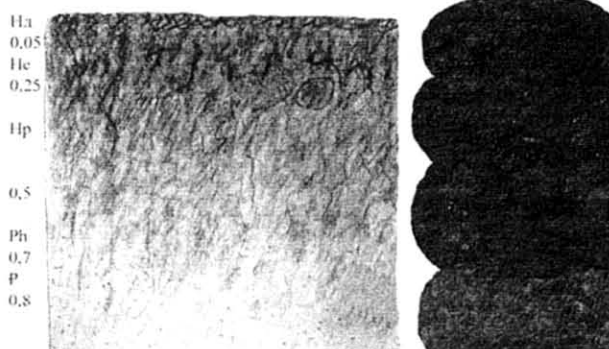

Рис. 13. Генетичні горизонти ґрунту в розчистці № 7: а – фото; б – кольорова польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

плазмі, частина з них має оболонки (рис. 14б). Агрегати простежені не чітко, розмиті, але виділяється органо-глиниста речовина. Маса розбита системою звивистих, розгалужених пор, що огортають окремі зерна скелету, який складає до 80 % площі шліфа. Більшість окатаних зерен до 0,1 мм, огортаються порами упаковки крім пилюватих зерен – 0,04 мм. Пори займають майже 1/3 від площі шліфа, багато освітлених мікроділянок, не виявлено ознак ущільнення маси.

Ph – 0,5-0,7 м – палево-жовтуватий супісок з напливами із горизонту, що лежить вище сірого гумусового матеріалу, світлішає донизу, неоднорідно забарвлений, супіщаний, пухкий, розсипчастий. Багато кротовин з сірим матеріалом (5-6 см у діаметрі), черворієни. Перехід помітний за посиленням однорідності, пухкості.

Мікроморфологія. У шліфі з глибини 0,6 м горизонту Ph маса блідно-сіра, зерна мінерального скелету до 85 % площі шліфа, пухко упаковані у плазмі. Це супісок. Обкатані зерна піску до 0,2-0,3 мм без плівок та оболонок, розгалужена сітка між- та внутрішньо агрегатних пор. Плазма майже не забарвлена, мул присутній лише в незначній кількості, відсутня органо-глиниста речовина.

P – 0,7-0,8 м – палево-жовтий у вологому стані пісок, розсипчастий, в сухому – білувато-палевий, пухкий.

Графік гранулометричного складу (рис. 15) доповнює отримані дані інших методів дослідження і характеризує цей ґрунт як дерновий. Це визначається поступовим, характерним для дернових ґрунтів, зниженням вмісту мулуватих часточок (< 0,001 мм) до низу з 45 % до 26 %, і, відповідним збільшенням вмісту піску з 51 % майже до 71 %. Про не досить інтенсивне перетворення матеріалу свідчить рівномірний за профілем розподіл вмісту пилу (біля 2-3,5 %). Перетворення породи ґрунтоутворенням знайшло відображення у поліпшенні структури ґрунту за рахунок накопичення органічної речовини від рослин і збільшенню в гумусовому горизонті частки глинистої фракції при супіщаному або легкосуглинстому складі ґрунту.

Це – типовий дерновий ґрунт на супісках і пісках, супіщаний, під лучно-степовою рослинністю північного лісостепу.

Заключення

Аналіз ґрунтів, здійснений безпосередньо в розрізах археологічних об'єктів, дозволив встановити більш детальну стратиграфію городища, що особливо важливо для багатошарової пам'ятки. Проведені дослідження дали можливість виділити на городищі Лисуха дві ґрунтово-рослинні зони: одна з них сформована з темно-сірих лісових ґрунтів, друга – це типовий дерновий ґрунт на супісках і пісках під луково-степовою рослинністю. ґрунти першого типу зафіксовані у розрізах 1,2,3,6, що розміщені майже в центрі гори, ґрунти 2-го типу характерні для краю городища (розрізи 4,5,7), де з північно-західного боку були збудовані штучні укріплення. Така ситуація свідчить про те, що на час появи слов'ян (близько V ст.) під лісом могла перебувати центральна частина гори, тоді як по краях переважали безлісі або рідко залісені ділянки.

Антропогенний вплив, через насиченість органічними рештками, призвів до утворення пухкішого складу з добрими водно-фізични-

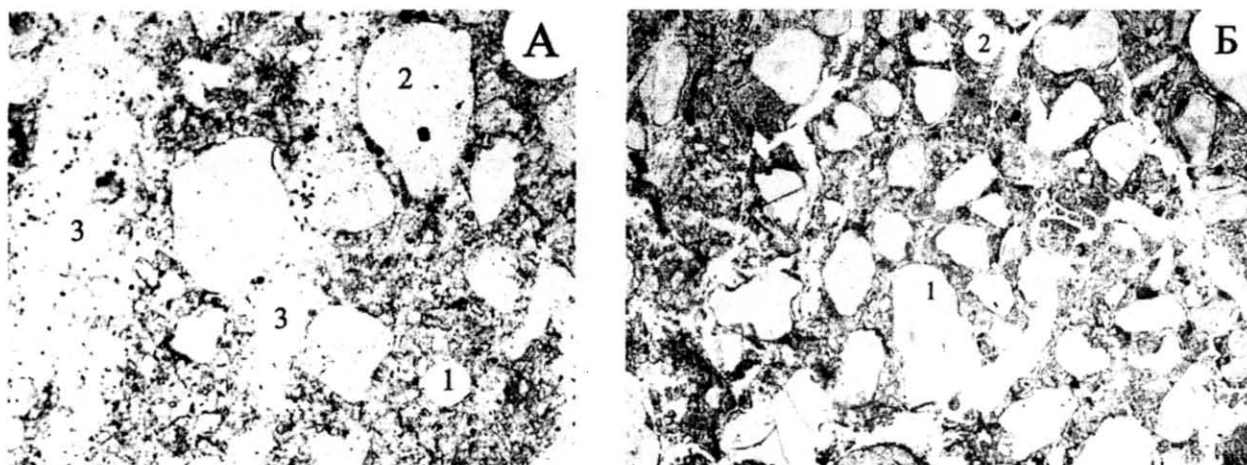

Рис. 14. Мікробудова ґрунту у розчистці № 7: А – гумусовий горизонт He має шарувату пухку мікробудову; з відносно світлими і нечіткими мікроагрегатами до III порядку, переважно округлої форми (1); наявні піщані зерна (2); розвинена система паралельних пор (3); помітні «відмиті» ділянки; Б – Гумусо-перехідний горизонт Hr: серед зерен мінерального скелету переважають зерна піску, які пухко упаковані у плазмі, мають півки і оболонки (1), слабо забарвлені гумусом, прості і складні (до II-III порядків) (2); помітні нечіткі мікроагрегати з розвинуеною сіткою пор

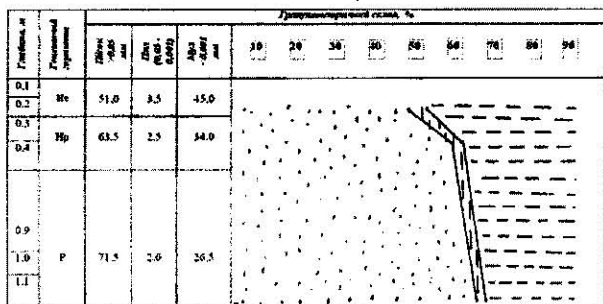

Рис. 15. Гранулометричний склад відкладів розчистки № 7

ми властивостями, хоча вони сформовані на легкосуглинистій або супіщаній породі. Техногенний вплив знищив, або значною мірою змінив сучасну поверхню гори, тому верхній шар культурних нашарувань зразу під дерном відповідає часу 2-го горизонту пам'ятки (V-VIII ст.) з відповідними темно-сірими, дерновими слабопідзолистими або дерновими ґрунтами.

Порівняння давніх ґрунтів з фоновими сучасними ґрунтами конкретної території дозволяють виявити зміну спрямованості ґрунтоутворювального процесу і палеогеографічних обстановок минулого.

Література

Александровський О.Л., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Антропогенна еволюція ґрунтів України//Наукові записки Вінницького державного педуніверситету імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. Вип. 10. Вінниця. 2005.
 Веклич М.Ф. Основы палеоклиматологии. Київ, 1987.
 Веклич М.Ф., Матвіїшина Ж.Н., Медведев В.В. и др. Методика палеопедологических исследований. Киев, 1979.

Веклич М.Ф., Матвіїшина Ж.М., Мельничук І.В. Зміни природних умов у минулому та їх прогноз/Україна та глобальні процеси. Т. 2. Київ-Луцьк, 2000.

Веклич М.Ф., Герасименко Н.П. Етапність середньо- та пізньоголоценового ґрунто- та осадкоутворення на заплаві нижньої Десни // Вісник Київського університету. Сер. геогр. 2, 1993.

Герасименко Н.П. Зміни положення ландшафтних зон на території України у плейстоцені і голоцені // Український географічний журнал, 2004.

Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ландшафтно-кліматичні зміни голоцену у Середньому Придніпров'ї відображені у стадійності розвитку ґрунтів. // Фізична географія та геоморфологія. Вип. 47. Київ, 2005.

Максимов Е. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Київ, 1972.

Матвіїшина Ж.М. Умови формування ґрунтового покриву України в останнє міжльодовиків'я // Ґрунтознавство та агрохімія на шляху до сталого розвитку України. Спеціальний випуск до VI з'їзду УТГА. Харків, 2002.

Матвіїшина Ж. М., Пархоменко О.Г. Педогенез та етапність формування голоценових відкладів на заплаві нижньої Десни (на матеріалах розрізів заплави протоки Любич) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 251: Біологія. Чернівці, 2005.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Палеопедологічне вивчення голоценових відкладів археологічних пам'яток Середнього Придніпров'я (на прикладі Малополовецького археологічного комплексу) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. Херсон, 2005.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). Київ, 1999.

Пашкевич Г.О.

Інститут археології НАН України

Палеоетноботанічні дослідження 2005 р.

З метою виявлення відбитків решток культурних рослин з поселення кінця етапу VII Трипільської культури *Колодисте 2*, що знаходиться на межі Тальнівського та Катеринопільського районів Черкаської області (розкопки 2004 р. під керівництвом Ю.Я.Рассамакіна) переглянуто цілі горщики, 115 фрагментів кухонного, 659 фрагментів столового посуду та 57 шматків обмазки загальною вагою біля 20 кг. На горщику № 4, інв. №274, пл. I на внутрішній поверхні зафіксовано зернівку півчастого ячменю *Hordeum vulgare*, на внутрішній поверхні горщика 27, інв. №337, пл. I зберігся відбиток зернівки півчистої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*.

На фрагментах кераміки виявлено такий склад відбитків зернівок: пшениця однозернянка *Triticum monocosmum* – 1, пшениця двозернянка *Triticum dicoccon* – 5, пшениця м'яка голозерна *Triticum aestivum s.l.* – 1, ячмінь півчастий *Hordeum vulgare* – 3, просо звичайне *Panicum miliaceum* – 1, горох посівний *Pisum sativum* – 1 насінина та відбиток зернівки бур'янової рослини стоколосу (бромусу) *Bromus sp.* – 3.

На шматках обмазки, що містить велику кількість рослинної суміші, відбитків значно більше. Тут можна побачити відбитки соломин, колоскових плівок та зернівок. На одному з них добре збереглися не лише відбитки зернівок, а й відбитки 2-х колосків пшениці двозернянки. Всього на обмазці знайдено 13 відбитків зернівок пшениці двозернянки, відбиток зернівки пшениці голозерної м'якої, 6 відбитків зернівок ячменю півчастого та відбиток однієї насінини гороху посівного.

Палеоетноботанічні матеріали (переважно відбитки) етапу В Трипільської культури з території України відомі з поселень Буго-Дністровського межиріччя – Гребені, Миропілля, Веселий Кут, Шкарівка, Онопріївка, Тараща та ін. (Пашкевич 1989) та з території Молдови. На поселеннях Шкарівка та Щербаци (Молдова) знайдено також обвуглені зернівки та насіння. В Шкарівці знайдено 22 зернівки півчастого ячменю, одна зернівка пшениці двозернянки та 4 уламки, що, можливо, теж належать цій же пшениці. На поселенні Щербаци на півночі Молдови знайдено декілька літрів обвугленого зерна пшениці двозернянки з невеликою домішкою зернівок пшениці однозернянки та голозерного ячменю (Janushevich 1978, 61).

В цьому році Г.В. Охріменком продовжувалось дослідження фрагментів кераміки та обмазки з розкопки поселення Трипільської культури етапу С (кінець 3-го тис. до н.е.) біля с. *Голішиів* Луцького р-ну Волинської області. На шматку обмазки є значна кількість відбитків соломин та плівок. Відбитки зернівок знайдено тільки на

фрагментах кераміки. Це – відбитки півчастого ячменю *Hordeum vulgare*, півчистої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon* та голозерної пшениці *Triticum aestivum s.l.* На деяких фрагментах є відбитки зернівок дикорослих злаків.

Поповнюються відомості відносно складу культурних рослин, який використовувало населення *Більського городища* (скіфський час, V ст. до н.е.). Під час роботи Українсько-німецької експедиції в 2005 р. на західному укріпленні Більського городища (Полтавська обл., Котелевський р-н, басейн р. Ворскли) під керівництвом С.А. Скорого відкрито комплекс печей. На зовнішній поверхні денця, знайденого в заповненні північної печі з комплексу печей 1, зафіксовано відбитки зернівок (3 шт.) проса звичайного *Panicum miliaceum*, всередині того ж денця – 2/3 зернівки півчастого ячменю *Hordeum vulgare*.

Дослідження глиняних «хлібців» з розкопок поселення *Ореховая роща* біля с. Протопопівка Дергачівського р-ну Харківської обл. (сіверсько-донецька, скіфська група пам'ятників I-ї пол. VI ст. до н.е.) під керівництвом Д.С. Гречка показало, що відбитки рослинного походження зустрічаються на них досить рідко. Відбитки знайдено на 21 з 48 переглянутих «хлібців». Це – відбитки соломин, колоскових та квіткових лусок, зрідка – відбитки зернівок. Так, на «хлібці» без номера зберігся відбиток зернівки півчистої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*; в зламі «хлібця» № 51 – відбиток зернівки півчастого ячменю *Hordeum vulgare*; на «хлібці» № 150 – відбитки трьох зернівок проса звичайного *Panicum miliaceum*, на «хлібці» № 203 – відбиток однієї зернівки цієї ж рослини; на «хлібці» № 200 – у зламі – відбитки двох зернівок пшениці двозернянки та квіткової плівки. Колоскова плівка ще однієї півчистої пшениці – пшениці спелти *Triticum spelta* зафіксована на «хлібці» № 71.

Під час розкопок давньоруських городищ XI – XIII ст. на території Чернівецької області майже завжди знаходять обвуглені рослинні рештки. В попередні роки такі матеріали були отримані з городищ Ревне, Недобоївці (рис. 1).

В 2004 році в житлово-оборонній кліті № 24 давньоруського, першої половини XIII ст. городища *Чорнівка* Новоселицького р-ну Чернівецької області (розкопки С.В. Пивоварова) також знайдено обвуглені зернівки та насіння. Зразок ґрунту вагою біля 1 кг, зібраного з підлоги, поступив в Інститут археології НАНУ на аналіз. 175 мл обвугленого матеріалу отримано після промивки. Проаналізовано середню пробу об'ємом 10 мл. Майже весь цей об'єм складала горішки (насіння) конопель. Нараховано 255 насінин (горішків) конопель *Cannabis sativa* з незначною кількістю зернівок та насіння інших

рослин – пшениці м'якої *Triticum aestivum s.l.* (15 μm), жита *Secale cereale* (9), вівса *Avena sativa* (5) та насіння сочевиці *Lens culinaris* (1), гороху *Pisum sativum* (2). Знайдено серед цієї маси також 2 насінини бур'янової рослини мишію сизого *Setaria glauca* та 1 насінину щавлю горобиною *Rumex acetosella*.

В матеріалах розкопок 1992 року цього ж городища знайдено лише поодинокі насінини конопель: у кліті № 4 – чотири насінини, у кліті № 5 – три насінини, у кліті № 6 – 1 насінина.

На давньоруських городищах знахідки насіння конопель досить звичні, але зустрічаються вони майже завжди у незначній кількості. Виняток складають матеріали з городищ Райки та Колодяжин Житомирської області. У Колодяжині нараховано 481 мг горішків, на Райковецькому городищі – 1390 г., що складає третє місце після проса та жита (Пашкевич 1991, 9, 12).

П.М.Жуковський вважав, що конопль походять з Гімалаїв. Разом з кочовими племенами вони з'явилися в Європі (Жуковський 1964, 458). Приблизно в межах 700 – 300 років до н.е. конопль були відомі племенам скіфів та сарматів. З.В. Янушевич знайшла відбиток насіння коноплі на кераміці скіфського (VI ст. до н.е.) городища Трахтемирів на Середньому Дніпрі (Janushevich 1981). Геродот у книзі IV називає конопль серед рослин, відомих скіфам, і подає опис їх використання. Пліній та Діоскорид згадували конопль серед лікарських рослин. На Близькому Сході, в Греції, Італії, Сіцилії конопль з'явилися в еліністичний час, біля 100 років до н.е. (Zohary & Hopf 2000, 132 - 133). Перелік місцезнаходжень викопного насіння конопель з території Європи, починаючи з неолітичної доби, наводить Е. Оправіл (Opravil 1983, 207).

Найбільша знахідка насінин конопель відома з поселення XII – XIII ст. Ширишське-Михаліяни на території Словаччини. Біля розвалу печі-кам'янки у чотирикутному житлі знайдено 600 тисяч насінин, вага яких складала 11 – 14 кг. За розрахунками дослідників, така кількість могла бути зібрана з площі 350 – 470 м². Якщо насіння зберігалось для посіву, ним можна було б засіяти площу до 1 га. Це в тому випадку, що майбутній врожай використовували б для одержання олії. Адже для вирощування конопель для отримання волокна витрати насіння значно більші. Для засіву 1 га необхідно біля 100 кг насіння. Автори вважають, що про можливість використання насінин для отримання олії свідчить знахідка у тому ж житлі залізної посудини з ручкою (Šiška, Najnalova 1983, 312).

На зразках печини з розкопок Г.Ю. Івакіним давньоруського поселення XI – XIII ст. на вул Старонаводницькій, 2 у м.Києві простежується велика домішка соломи. Крім неї, зафіксовано відбитки колоскових плівок та зрідка – відбитки зернівок ячменю піввчастого (2), жита (1), вівса (4).

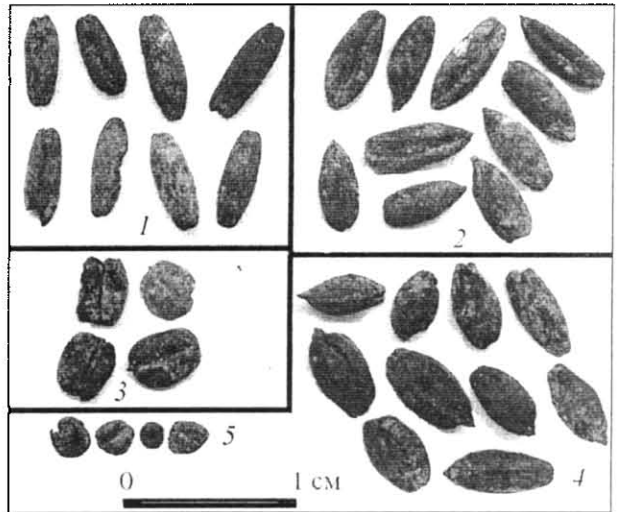

Рис. 1. Обвуглені зернівки з городища Недобойці (фото Г.О. Пашкевич): 1 – овес *Avena sativa*; 2 – жито *Secale cereale*; 3 – пшениця м'яка *Triticum aestivum s.l.*; 4 – ячмінь піввчастий *Hordeum vulgare*; 5 – насіння бур'янів

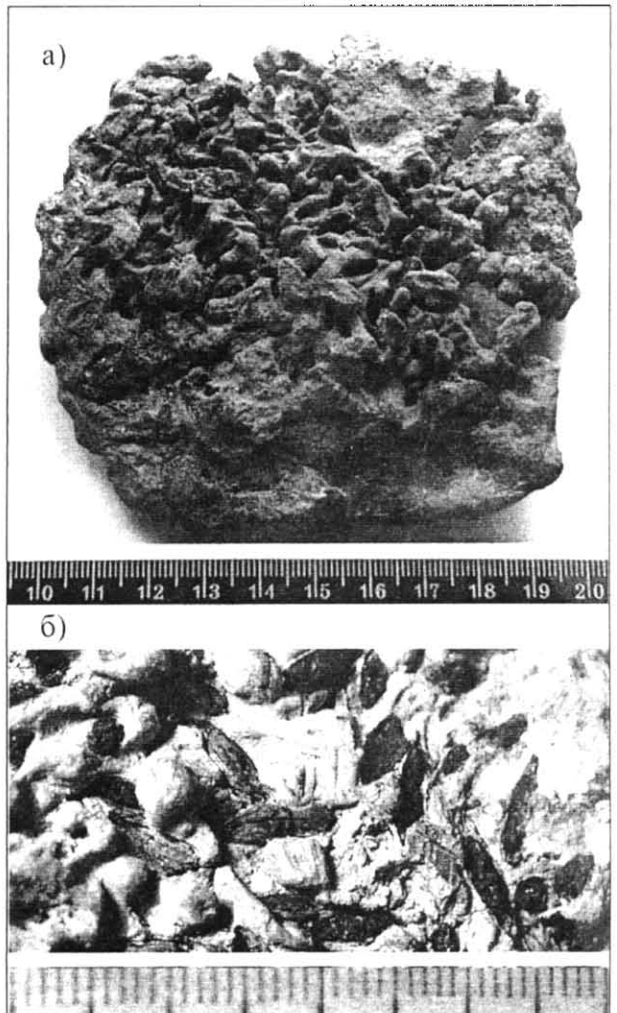

Рис. 2. а, б. Обвуглені зернівки жита та залишені ними порожнини в шматку розплавленого свинцю з розкопок Десятинної церкви м.Києва у 2005 р. (фото В. Козуби)

У шматку розплавленого в минулому свинцю з шурфу № 10 з розкопок 2005 року Десятинної церкви в м. Києві (керівник Г.Ю. Івакін) збереглися обвуглені зернівки жита (переважають), ячменю плівчастого та пшениці голозерної. Там, де зернівки випали або згоріли, залишились порожнини, які добре зберегли морфологічні ознаки зернівок, що потрапили під дію розплавленого свинцю (рис. 2).

Література

Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. Ленинград, 1964.

Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга. Первобытная археология, Киев, 1989.

Рудич Т.О.*, Толкачев Ю.І.**

* Інститут археології НАН України

** Обласний центр з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Київської області

Антропологічні матеріали з Меджибожа

Під час розкопок у смт Меджибіж (Летичівський р-н, Хмельницька обл.) Меджибізькою археологічною експедицією (розкопки Ю. Толкачова) у 2004 р. було відкрито 53 поховання. Автор розкопок відносить їх до доби середньовіччя (XIV – перша половина XV ст.). З поховань було отримано палеоантропологічний матеріал різної збереженості. Матеріал було передано до палеоантропологічної лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України для подальших досліджень. Реставрація, опис, краніологічні та остеологічні обміри матеріалу проводилися за методиками, які прийняті вітчизняною антропологічною школою (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966).

На могильнику переважають чоловічі кістяки, що є досить цікавим. З 32 скелетів, у яких можна було визначити стать, 19 належать чоловікам, а 13 – жінкам.

Серед чоловіків 6 осіб померли у молодому (до 35 років) віці, 12 – у зрілому віці (35-55 років), 1 – у похилому віці. Серед жінок у молодому віці померли 3 особи, у зрілому – 9, у похилому – 1. Два кістяка належать молодим людям у віці 14-20 років, стать не визначається. 11 кістяків належать дітям. З них 10 дітей померли у віці *Infantilis I* (до 6-7 років), а 1 – у віці *Infantilis II* (до 12 років).

В середньому вияві чоловіча група характеризується брахікранією. Усі черепа потрапляють до категорії брахікранних або мезокранних. Доліхокранні форми відсутні. Черепна коробка середньої довжини, широка та висока. Лоб широкий, помірно похилий. Потилиця широка. Обличчя широке, висота його середня, за показником мезен. Вузьколиці форми серед чоловіків відсутні. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні на межі різкого та помірного, на середньому – різке. Але в серії присутні черепа з послабленим горизонтальним профілюванням. Орбіти середньої висоти. Ніс

Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. Киев. 1991.

Opravil E. Z historie šíření konopá setá (Cannabis sativa L.). Archeologické rozhledy. XXXV. 2. 1983.

Šiška S., Hajnalova E. Středověké obydlie a depot semien konopy siatej zo Sarišských Michalian. Studijné Zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied. 20. Nitra. 1983.

Janushevich Z.V. Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union. Bericht Deutsche Botanische Geshichte. 91. 1978.

Janushevich Z.V. Die Kulturpflanzen Skythiens. Zeitschrift für Archäologie, Berlin, 15. 1981.

Zohary D. & Hopf M. Domestication of Plants in the Old World. Oxford. 2000.

середньої ширини, виступає середнє. Перенісся високе (табл.).

Жіноча група в середньому вияві має брахікранну за формою, довгу, широку, середньої висоти черепну коробку. Усі черепа потрапляють до категорії брахікранних або мезокранних. Доліхокранні форми черепів на могильнику відсутні. Ширина лоба на межі середніх та великих розмірів, кут лоба близький до прямого. Обличчя середньовисоке, широке (на межі з середнім), за показником мезен. Вузьколиці форми на могильнику відсутні. На нозомаллярному рівні горизонтальне профілювання обличчя помірне, а на зигомаксиллярному – різке. Орбіти середньої висоти, ніс середньої ширини, виступає середнє (табл.).

Серія черепів з розкопок у Меджибожі 2004 р. у середньому вияві суттєво відрізняється від матеріалів, що походять з розкопок парних поховань 2000 та 2002 років (Рудич, Толкачев 2001; 2003). Серії є морфологічно та статистично дуже далекі одна від одної. Це дуже добре ілюструють результати факторного аналізу за головними таксономічно вагомими ознаками: шириною та висотою обличчя, орбіт, носа, шириною лоба, висотою черепа, кутами горизонтального профілювання обличчя, кутами виступання носа, черепним та симотичним показниками. До аналізу залучалися серії з могильників у Меджибожі, збірні серії давньоруської доби з територій полян київських, перяславських, чернігівських, сіверян, древлян, волинян (Алексеева 1973), тиверців (Великанова 1975), Галицьких земель (Рудич 1998), збірні серії українців Західної, Східної, Центральної та Південної України (Алексеев 1971), серії з Чигирини XVII ст. (Рудич 2000), Суботова XVI-XVII ст., Вишгорода XVII ст. (Рудич, друк.).

Чоловіча та жіноча серії з розкопок Меджибожа 2004 р. займає особливе місце серед серій

Середні розміри черепів та показники з розкопок у Меджибожі 2004 р.

Ознаки по Мартін., ін.	Чоловіки			Жінки		
	Min	Max	M	Min	Max	M
1. Поздовжній діаметр	176	192	182,3	163	178	173,2
8. Поперечний діаметр	132	165	149,1	138	148	143,8
17. Висотний діаметр b-br	133	147	139,3	124	134	134,3
20. Вушна висота p-br	111,7	122,4	116,7	108,2	117,9	113,2
5. Довжина основи черепа	93	108	101,3	93	106	99
9. Найменша ширина чола	96	112	103,8	90	105	95,7
10. Найбільша ширина чола	120	133	126,3	103	126	120,1
12. Ширина потилиці	113	132	118,9	107	122	112,8
40. Довжина основи обличчя	83	95	90,7	88	103	92,5
43. Верхня ширина обличчя	107	118	111,4	92	111	103,7
45. Діаметр вилиць	133	149	139	122	132	127,3
46. Середня ширина обличчя	94	110	99,7	89	93	91,3
48. Верхня висота обличчя	64	76	69,2	63	71	65,6
55. Висота носа	49	55	52,3	48	53	50
54. Ширина носа	21	28	24,9	23	28	24,8
51. Ширина орбіти	42	46	43,1	38	43	40,4
51a. Ширина орбіти	40	42	41	35	38	36,8
52. Висота орбіти	31	36	33,4	32	37	33
32. Кут лоба (nasion-met.)	78	88	84,7	82	88	85
77. Назомаллярний кут	135	144	139,8	135	150	141,3
Zm. Зигомаксиллярний кут	100	135	123,3	122	135	128,4
72. Загальний кут обличчя	86	90	88,7	84	90	87,3
75.1. Кут носа	24	32	26,7	22	30	26,3
Fc. Глибина іклової ямки	3	9	5,7	2	7,5	4,7
Показники						
Черепний	75	90	83	78,6	85,8	82,3
Верхньолицевий	48,3	52,2	49,7	47	53,3	50,3
Носовий	41,8	54,9	49,7	46,6	54,9	49,7
Орбітний	69,6	85	77,8	78,1	86	81,7
Симотичний	38,4	60,0	48,9	30	62	44,1
Дакріальний	41,6	70	55	47,3	57,1	51,7

доби середньовіччя території України. Широколиці форми у давньоруську добу типові для територій древлян, волинян, тиверців. Саме поєднання великої ширини обличчя, лоба, орбіт зі значною висотою черепної коробки зближує меджибзьку серію з давньоруськими збірними групами названих територій. Але брахікранія не характерна для жодної з слов'янських груп України давньоруського часу. На превеликий жаль, у розпорядженні антропологів немає крадіологічних слов'янських серій нашої території, що датуються XIV-XVI ст. З огляду на антропологічні матеріали, які були відомі до цього часу, вважається, що брахікранія стає характерною для населення України в більш пізній період – XVII-XIX ст. Саме брахікранія меджибзької

серії відхиляє її (за результатами аналізу) в бік збірних груп українців XVII-XIX ст. різних регіонів: Західної, Південної, Центральної та Східної України. Але в усіх з названих збірних серій домінує матеріал XIX ст. і всі вони мають вужче обличчя ніж населення з Меджибожа.

Поєднання брахікранії, широкого, але не високого обличчя, середньовисоких орбіт та середньої ширини (з тенденцією до широкого) носа наближає нашу групу з Меджибожа до серій з Чигирини XVII ст., Суботова XVI-XVII ст., Вишгорода XVII ст. (Рудич 2000). В чигиринській та суботівській серіях простежуються генетичні зв'язки з широколицим населенням західних та північних регіонів України давньоруської доби (древлянських, волинських,

тиверських земель). Це може бути пов'язане з проблемами міграцій на територію Середнього Подніпров'я вихідців з більш західних земель у післямонгольську добу. В чигиринській, суботівській та вишгородських групах фіксується і суттєва степова домішка. Нашадки кочовиків також привнесли в ці серії широколисті форми, але також вплинули і на збільшення черепного показника. Таким чином, збільшення черепного показника в низці слов'янських серій доби середньовіччя може бути пов'язане не тільки з епохальними змінами, але й з кочовою домішкою.

Прослідити та з'ясувати характер процесу брахіцефалізації населення, прослідити міграційні потоки на усій території України у післямонгольську добу допоможе подальша робота з матеріалами, що датуються XIV–XVI ст., які до сьогодні є для антропологів «темними віками».

Популяція з Меджибожа характеризується високим ростом та міцною будовою. Чоловіки мають зріст 172,9 см за формулою Троттера-Глезера, а жінки – 167,4 см.

Варто відзначити сліди сильних фізичних навантажень, що відбилися на кістках скелета. В окремих випадках ми можемо говорити, що це стало результатом довгого перебування у сідлі. Фіксується значна кількість фізичних

Шевченко Н.А.

Национальный научно-исследовательский реставрационный Центр Украины

Методика исследования минерального вещества материалов методом минералого-петрографического анализа

Для исследования вещественного состава образцов природных и искусственных материалов, применяемых в различных археологических культурах методом минералого-петрографического (кристаллооптического) анализа необходимо, прежде всего, конкретно определить задачи археолога и возможности решения этих задач указанным методом анализа. Наилучшие результаты можно ожидать при взаимной ассимиляции археологических задач в петрографическую методику и наоборот, в отличие от чисто схематического подхода с разделением функций археолога и специалиста-петрографа, что существенно влияет на окончательный результат исследования. В широком понимании петрографический метод используется для решения вопросов о процессах, приводящих к происхождению той или иной породы, а не только для исследования лишь вещественного состава материала.

Так, благодаря данным микроскопического анализа удается приблизиться к более обоснованному решению вопросов: 1) определения вещественного состава материала; 2) физико-химических условий генезиса; 3) времени (хронологии), 4) проведения корреляции с археологическими материалами иных географических зон; 5) цели изготовления; 6) этапов технологических

травм, таких как переломи кісток. Сліди травм на черепі в окремих випадках могли бути наслідком травм, що були отримані в ході сутичок із застосуванням зброї.

Література

- Алексеев В.П. Остеометрия. Москва, 1966.
Алексеев В.П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. Вип.5. 1971.
Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Москва, 1964.
Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва, 1973.
Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича/Галич та Галицька земля. Київ, 1998.
Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI–XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2000. Том.1.
Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруського Воззв'яг // Старожитності І тис. н.е. на території України. Київ, 2003.
Рудич Т.О., Толкачов Ю.І. Антропологічні матеріали з Меджибожа // Археологічні відкриття в Україні. 1999–2000 рр. Київ, 2001.
Рудич Т.О., Толкачов Ю.І. Антропологічні матеріали з розкопок у Меджибожі // Археологічні відкриття в Україні. 2001–2002 рр. Вип.5. Київ, 2003.

процессов изготовления в случае искусственного происхождения; 7) источников добычи исходного сырья; 8) функционального назначения исследуемых памятников, предметов и материалов. Этот перечень еще не окончательный.

Отметим, что данные петрографических исследований, всегда являясь для археолога ценной информацией, могут освещать некоторые вопросы приблизительно (напр., вопросы о технологии обжига материалов, т.к. минералы-индикаторы видоизменяются в достаточно широких пределах). При этом интерпретация результатов анализа требует комплексного подхода совместно с археологом, подобно геологической практике, где петрограф зачастую работает вместе с полевыми геологами, минералогами, рентгенологами, специалистами спектрального анализа, электронной микроскопии и т.п.

Первым этапом исследования является тщательное изучение максимально доступных археологических данных о памятнике, сведений о природно-ландшафтной ситуации, геологической обстановке местности, картографического материала.

Второй этап начинается с непосредственного отбора образцов на объекте, при котором необходимо придерживаться следующих положений:

– обов'язателна точная привязка к месту отбора образцов с фиксацией на плане или схеме с данными о глубине отбора (т.е. территориально-пространственная макро- и микрофиксация);

– пробы отбирать *in situ* по ходу раскопок, исключая попадание чужих объекту материалов;

– отбор репрезентативного количества максимально отличных друг от друга образцов согласно их предварительной визуальной характеристике с учетом физических свойств – плотности, твердости, цвета, фактуры, и т.п.;

– отбор образцов не только из культурного слоя, а и из вмещающих пород из бортов раскопа, и, обязательно, из т.н. «материка» для сравнительной характеристики;

– также целесообразен отбор образцов природных материалов из окружающей памятник местности, если таковые имеются (карьеры, овраги, и т.д.) для более полного освещения вопросов использования местного или привозного сырья.

Вышеперечисленные работы осуществляются вместе с археологом, ставящим предварительные задачи. Отбор проб в процессе полевых исследований проводится последовательно, учитывая предполагаемое конструктивное построение объекта (например, пол, стены, печь и т.д.), начиная от лучше сохранившихся элементов к элементам худшей сохранности. Необходимо обращать внимание на физико-химические особенности материала и вести отбор проб сверху вниз согласно археологическому плану ведения раскрытия объекта исследования:

– отбор проб вскрытого грунта над объектом;

– отбор проб слоя, вмещающего материал объекта;

– отбор материала артефактов с предварительной классификацией (напр. для триполья – «плитка», «обмазка», керамика и т.д.);

– отбор проб материка.

Дальнейшие, уже лабораторные, исследования выполняются с привлечением специального минералого-петрографического оборудования: бинокуляра и поляризационного микроскопа. Для исследования археологических образцов под бинокуляром специальной подготовки пробы не требуется. Работы проводятся с подсветкой и основаны на диагностике вещества по его оптическим свойствам в отраженном свете. Для исследования под микроскопом из образца изготавливается шлиф в виде тонкого среза, наклеенного на предметное стекло, и покрытого покровным стеклом. Исследования в шлифе позволяют диагностировать вещественный состав пород, минералов и искусственных минеральных композиций согласно их оптических свойств в проходящем свете.

В арсенале петрографа в качестве вспомогательной техники микроскопических исследований, должен присутствовать минимальный набор химических реактивов, обеспечивающих проведение элементарных микрохимических анализов. Однако химанализ не является темой данной статьи.

Достоинством минералого-петрографического метода является его дешевизна по сравне-

нию с такими методами, как, например, рентгено-спектральный анализ, электронная микроскопия; *недостатком* – низкая точность.

Фотофиксация дает более наглядное пособие, но относится, скорее, к результатам исследования, а не к методу, хотя и может служить вещественным доказательством, характеризующим профессионализм исследователя.

Третий этап включает в себя:

– проведение микрохимических реакций на наличие, например, карбонатов, гипса, белка, растительных клеев, пигментов и т.д.;

– оценку физических характеристик вещества (твердости, плотности, излома, цвета, макрозернистости);

– определение макротекстурных, структурных свойств: слоистости, пятнистости, однородности и т.д.;

– отношение к группе естественного (природного), либо искусственного образования;

– предварительная классификация по группам в зависимости от вещественного состава с учетом функционального назначения, например, керамика, строительные растворы, сырье как то: глина, песок, природный камень;

– генезис образца с точки зрения технологических приемов – штукатурные и кладочные растворы, организация деталей интерьера и т.д.

Результатом третьего этапа является предварительная, но более точная по сравнению с полевыми исследованиями классификация отобранных образцов с разбивкой их на группы согласно целей и задач каждого конкретного исследования и отбор наиболее характерных представителей каждой группы. Основной классификации могут являться как вещественный состав, так и функциональное назначение образцов, либо технология их изготовления и т.п.

Четвертый этап, целью которого является окончательная классификация образцов, включает в себя:

– приготовление шлифов из отобранных образцов;

– определение и описание микротекстурных и микроструктурных характеристик (в случае совпадения с макроструктурными данными одно из определений микро- или макро можно опустить);

– соотношение (в процентах) связующей массы к кластическому (обломочному) материалу;

– получение данных о минералогическом составе вещества, и количественном соотношении (процентном) слагающих его минералов;

– детальное исследование и описание оптических особенностей минералов и их разновидности как связующей массы, так и наполнителя (форма и размеры зерен, оптические константы и т.д.). Если по каким либо причинам (например, малый размер частиц глинистых минералов и т.п.) не удастся точно продиагностировать слагающие компоненты, то можно ограничиться их приблизительной общей характеристикой;

– определения гранулометрического состава,

что может иметь решающее значение в некоторых вопросах происхождения, технологии изготовления и корреляции образцов. Например, в случае, когда основная масса глин в качестве естественной примеси содержит обломки кварца и полевого шпата, то их размер (менее 0,01 мм) и форма резко отличаются от окатанных обломков песка, который может быть добавлен к глиняной массе в качестве отощителя.

Для определения искусственного или естественного происхождения строительного материала необходимо, прежде всего, установить вещественный состав образца и его текстурно-структурные особенности. Зачастую, для отнесения исследуемого образца к группе искусственных материалов необходимо учитывать не один, а несколько из нижеперечисленных признаков, имея в виду искусственное происхождение материала не только как изменение исходного состава сырья, но и как его применение для нужд человека. Например, если была использована глина в чистом виде, но затворялась водой, перемешивалась и применялась для строительства, то такой материал уже относится к группе искусственных строительных растворов.

Для искусственно приготовленных материалов характерен ряд следующих признаков:

1. наличие смеси нескольких разновидностей пород, которые генетически несовместимы, например, смесь глины пестрой, глины каолиновой, гранита, известняка;

2. отсутствие характерных для натурального сырья первоначальных текстурно-структурных особенностей, нарушенных из-за механического воздействия при приготовлении строительного раствора;

3. наличие новоприобретенных текстур или структур, нехарактерных для данного природного материала;

4. наличие в образце специальных добавок: в глине – половы, шамота и т.д.;

5. присутствие одновременно в одном образце минералов, которые имеют разные стадии преобразования;

6. наличие выглаженных поверхностей или выполнение каких-либо конструктивных элементов – ступеней, углов и т.п.;

7. совместное нахождение минеральных и деревянных элементов, наличие угля, золы, в минеральной композиции;

8. наличие следов высокотемпературного воздействия – обжига;

9. присутствие нескольких слоев, различных по составу или цвету, с выдержанной по площади толщиной слоя;

10. наличие покрасочных, выравнивающих слоев;

11. неравномерное распределение тонко-обломочного в массе глины или же, наоборот, равномерное распределение минеральных добавок в зависимости от остальных факторов.

Список этот может быть дополнен, не последнюю роль играет также и место отбора образцов.

Пятый этап является завершающим – этапом обобщения и интерпретации полученных в ходе исследования результатов и должен осуществляться в тесной взаимосвязи с археологом с привлечением всех возможных предельных исследований, проведенных на данном объекте.

Описанная методика разработана на основе многолетней практической работы автора в реставрационном центре «Конрест» г. Киева, где в течение 30 лет велась научно-исследовательская работа по изучению памятников архитектуры Украины под руководством Ю.Н. Стриленко, а также с учетом методических разработок реставрации керамических изделий сотрудника Государственного научно-исследовательского института реставрации А.В. Шияновой и в тесном сотрудничестве с научным сотрудником Института археологии НАН Украины Э.В. Овчинниковым.

Литература

Кульская О.А. Керамика трипольской культуры // Трипольська культура. Т.1. Київ, 1940.

Кульська О.А., Дубицька Н.Д. Будівельні матеріали трипольської // Трипольська культура. Т.1. К., 1940.

Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). Самара, 1999.

5 колонка

Археологи теж не шуткують. Продовження, див. с. 429, 462. «Учитывая расположение в 4 км к северу археологического комплекса, где раскопаны синхронные золотордынскому погребению жилищные и хозяйственные объекты с типичной для данного региона древнерусской керамикой, возникает предположение об отнесении среднего течения к «буферной зоне», где рядом, в пределах одного микрорегиона, проживали кочевники и земледельцы. Оба рядом расположенных памятника на территории близки во времени к описанному в летописях эпизоду об основании в»

«...фрагмент костной обкладки ножа»
«амфоры и красный лак традиционного для Зеленого мыса репертуара»
«Насчет целостности»
«Поодинокими знахідками є шматочки інших порід каменю: слюди (1), роговику (6), сланцю (5), обсидіану (1), звичайного каменю (6)».
«породи каменю.»
«округлий черінь (№ 2) діаметром 1,4×1,6 м»
«Границя заселення під горою проходила на відстані 33 м від сучасної дороги провулку і її хронологічним початком можна вважати не пізніше кінця XI ст.»

Розділ 5. БОЛЬОВІ ТОЧКИ СУЧАСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Бернацки А.Б., Кленіна Е.Ю., Розпендовски Е.

К вопросу о сохранении архитектурно-археологических объектов в Херсонесе Таврическом и этики в археологии

Бернацкі А.Б., Кленіна О.Ю., Розпендовскі Е. До питання про збереження архітектурно-археологічних об'єктів в Херсонесі Таврійському та етики в археології. Публікація є відповіддю на статтю С.Б. Сорочана та Т.М. Крупи у попередньому номері щорічника «Археологічні дослідження в Україні» щодо нібито помилок у консерваційних роботах, що здійснювались співробітниками українсько-польської експедиції на архітектурно-археологічному об'єкті «П'ятиапсидний храм» у західній частині городища. В цій публікації викладаються етапи реставраційно-консерваційних робіт та етапи затвердження плану таких робіт, приводяться їх результати і доводиться безпідставність звинувачень з боку авторів попередньої публікації. Піднімаються також питання наукової етики.

В 2005 г. в научном журнале «Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.», который издается Институтом археологии НАН Украины, была опубликована статья С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы, сотрудников Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина «К проблеме сохранения архитектурно-археологических объектов в Херсонесе и о соблюдении этики в археологии» (стр. 443-446).

После внимательного знакомства с вышеупомянутой статьей позволим себе ответить авторам на имеющиеся в ней информации, тезисы, упреки и обнаруживать существенные факты, о которых С.Б. Сорочан и Т.Н. Крупа умолчали. Делаем это, поскольку уже в самом названии статьи господина С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупа использовали такие слова, как «...соблюдение этики в археологии», что невольно читателя наталкивает на мысль о каком-то недоразумении и нашей неэтичной деятельности в Херсонесе. Речь в статье наших оппонентов идет о консервационных работах, проведенных на археологическом объекте «Пятиапсидный храм» в западной части городища в рамках многолетнего украинско-польского научно-исследовательского проекта «Топография римского и византийского Херсонеса Таврического», реализуемого на основе подписанного в декабре 2001 г. договора между Национальным заповедником «Херсонес Таврический» (Украина) и Университетом им. А. Мицкевича в Познани (Польша). Следует подчеркнуть, что все консервационные работы были проведены на средства польской стороны, что выходит за рамки этого договора.

Из текста статьи С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы узнаем, что «Особенно трагичная ситуация сложилась вокруг купели баптистерия этого храма (рис. 1, 2)» (стр. 443) и далее: «...этого уникального памятника мировой истории» (стр. 444), а также «...безосновательно были разрушены оригинальные, частично сохранившиеся стенки купели (стенки 1 и 2 на рис. 1 и рис. 2), а взамен с применением методы опалубной доливки из белого бетона (?) были возведены новые стенки. Видимо, специа-

листы посчитали такой шаг оправданным, поэтому попутно «ликвидировали» утраты оригинального камня и на других стенках купели методом доливки из того же белого материала (рис. 2, 3)» (стр. 444). Отвечая на эти претензии, мы хотели бы обратить внимание на небрежность и недобросовестность авторов цитированной статьи, которые сформулировали резкие упреки в адрес украинско-польской междисциплинарной археологической экспедиции. Наши оппоненты предварительно не провели основательного исследования и не предоставили читателю возможности узнать, в каком состоянии находился весь пятиапсидный храм еще в июле 2001 г., а особенно, известняковая купель, которую С.Б. Сорочан и Т.Н. Крупа для усиления значения своей критики называют уникальной. В статье С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы нет ни слова о степени сохранности купели в момент её открытия в 1906 г. (рис. 1, 2), нет также информации о том, что уникальный объект был оставлен на 97 лет на открытом воздухе без какой-либо консервации и обеспечения сохранности (рис. 2, 3). Мы также не нашли информации о коррозии, которая разрушила стенки бассейна на 70 % в промежутке с 1906 по 2003 гг. С.Б. Сорочан и Т.Н. Крупа об этом абсолютно умалчивают. Осуждают они современных исследователей квартала «пятиапсидным храмом – по их мнению, «правдивых виновников трагедии» – за то, что без причины они разрушили две сохранившиеся стенки бассейна для крещения. Об этом должны свидетельствовать две опубликованные в статье фотографии, сделанные С.Б. Сорочаном и Т.Н. Крупой в 2003-2004 гг., которые по их утверждению представляют объект до и после консервации в 2003 г. Степень сохранности купели перед консервацией можно увидеть на фото № 1 (стр. 443) в статье С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы, а также в настоящей статье на таблице с фотографиями (рис. 4) и архитектурном графическом рисунке, выполненном в 2001 г. чертежником нашей украинско-

Рис. 1. Пятиапсидный храм с баптистерием в период раскопок 1906 г. Вид с юго-запада (фото из архива НЗХТ, альбом № 1 (56а)).

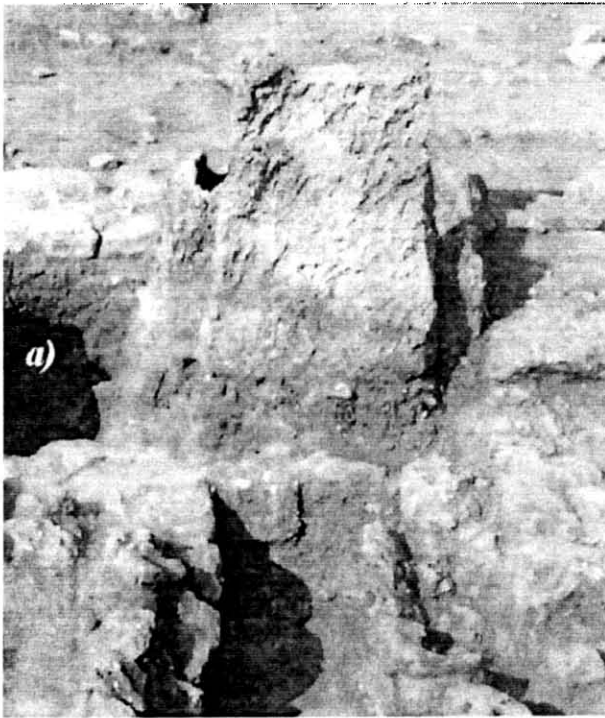
Рис. 2. Пятиапсидный храм с баптистерием перед началом раскопок в июне 2001 г. Вид с востока

Рис. 3. Крещальня в баптистерии пятиапсидного храма в период раскопок 1906г.

польской экспедиции П.В. Пересветовым (рис. 5). Все иллюстрации представляют бассейн для крещения с двумя разрушенными стенками (юго-восточная и северо-западная) до уровня их стыка с дневной поверхностью земли.

Удовлетворительно сохранила структуру каменной поверхности только нижняя часть бассейна, находившаяся под землей на 30 см. Коррозии подверглась та часть бассейна,

которая с 1906 г. находилась над поверхностью земли: вертикальная некогда поверхность стенок бассейна после длительного пребывания на открытом воздухе приобрела вид стога. Разрушению подверглись также внутренние выступы, которые делят внутреннее про-

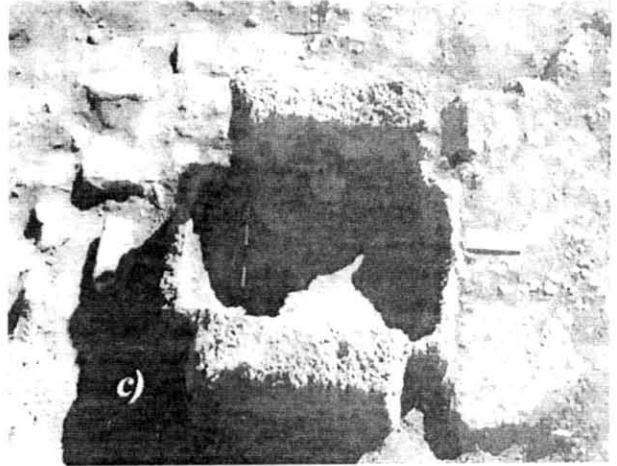

Рис. 4. Купель в баптистерии пятиапсидного храма (раскопки 2001 г.): а – вид с юго-востока; б – вид с запада; с – вид сверху; д – вид с северо-запада

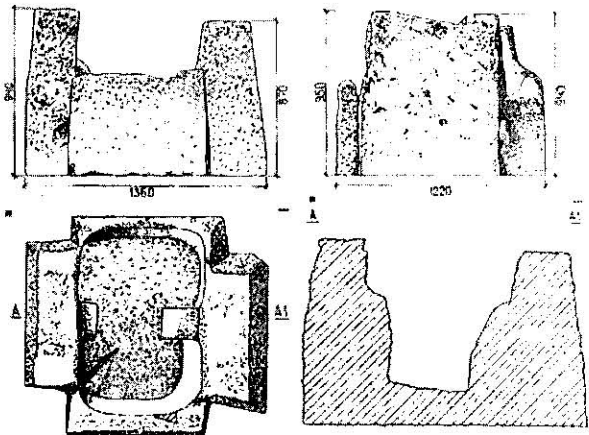

Рис. 5. Купель из баптистерия пятиапсидного храма (рисунок выполнил П.В. Пересветов, 2001 г.)

Рис. 6. Пятиапсидный храм после завершения раскопок в 2002 г. Вид с юго-востока.

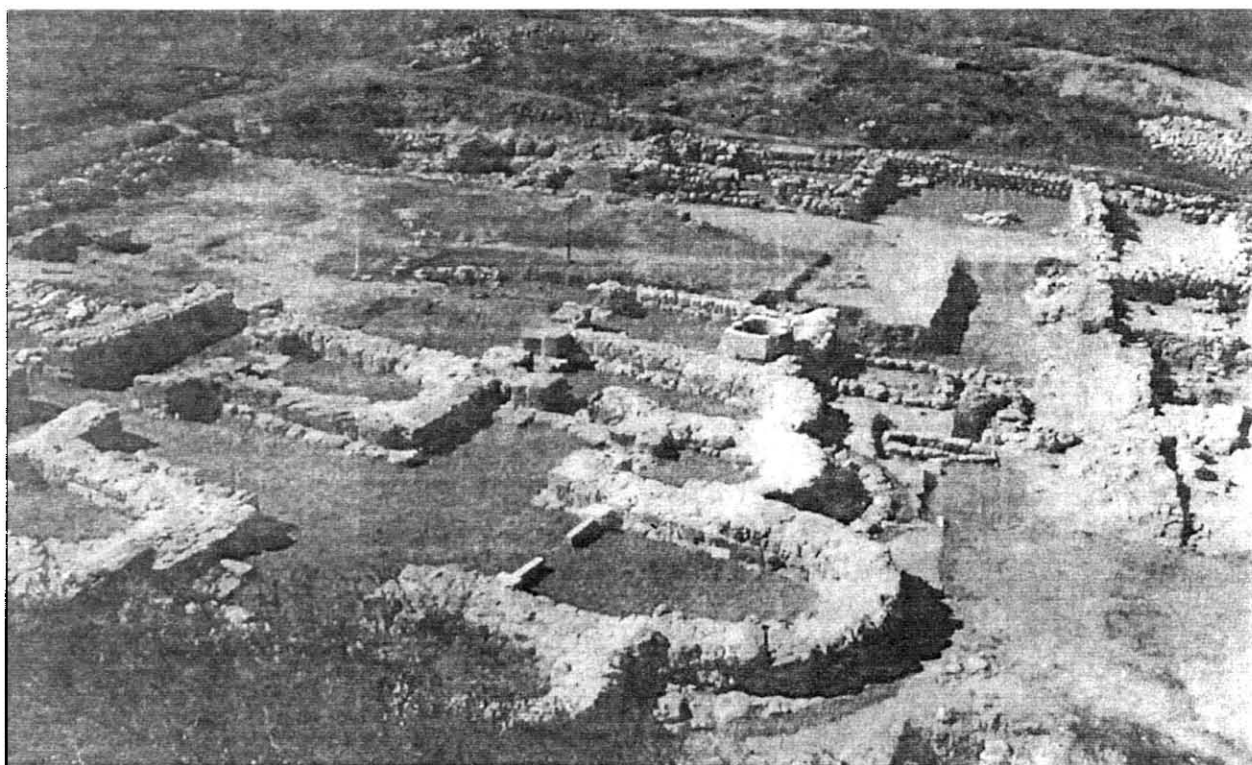

Рис. 7. Пятиапсидный храм после завершения консервационных работ в сентябре 2003 г. Вид с востока.

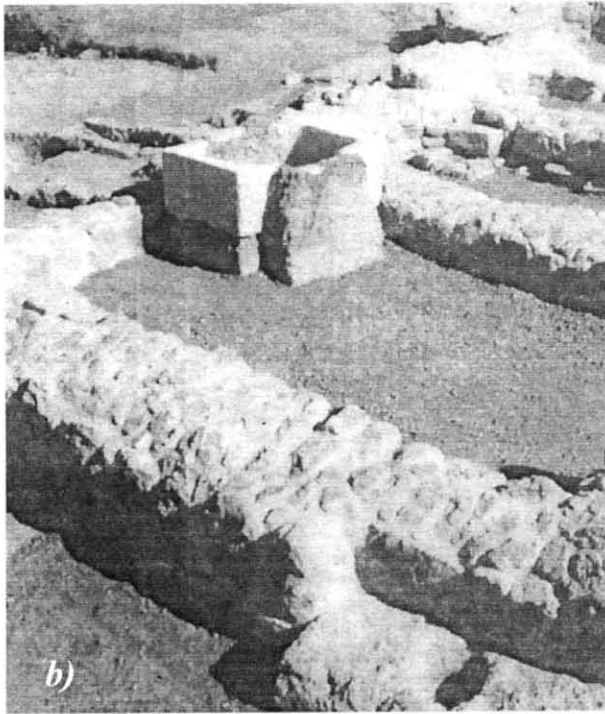
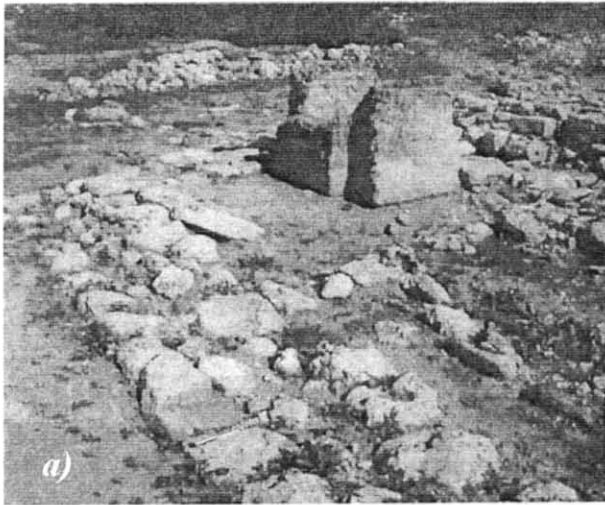

Рис. 8. Баптистерий пятиапсидного храма: *a* – вид с запада до консервации (2002 г.); *b* – вид с запада после консервации (2003 г.).

странство на две части. Описание степени сохранности до консервации бассейна для крещения читатель не найдет в статье С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы. Эти авторы опубликовали также фото № 2 (стр. 443), где представлена купель после осуществленной в 2003 г. консервации. На этой фотографии видны сделанные нами дополнения верхних частей юго-восточной и северо-западной стенок. Однако остается неясно, почему показана лишь верхняя часть бассейна, а 35 см оригинальных стен над поверхностью земли обрезаны. Такая фотография дает возможность думать, что оригинальные сохранившиеся стенки были сбиты до земли (говоря языком наших критиков «уничтожены») теми, кто осуществлял консервацию, то есть нами – украинско-польской экспедицией. Все это является абсолютной неправдой. Конечно, нам хотелось бы быть в данной ситуации далекими от подозрений, что С.Б. Сорочан и Т.Н. Крупа отдавали себе отчет в том, что будут манипулировать сознанием читателя. Однако с какой целью высокого уровня ученые могут публиковать такую фотографию объекта? Хочется верить, что это была лишь ошибка и невнимательность со стороны С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы, которые привели в результате к искаженному прочтению ими информации на небрежно выполненных фотографиях. Полагаем, что в этом случае не было злой воли со стороны С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы. Позволим себе опубликовать несколько видов пятиапсидного храма, баптистерия и купели перед консервацией и после, что, надеемся, даст возможность читателям и нашим уважаемым коллегам С.Б. Сорочану и Т.Н. Крупе изменить свое мнение о так называемом разрушении стенок бассейна для крещения (рис. 6-9).

В свете высказанных *a priori* С.Б. Сорочаном и Т.Н. Крупой упреков (стр. 444) большая дискуссия о способах консервации кажется нам затруднительной, а иногда вообще беспредметной, однако хотим проинформировать наших читателей и критиков о следующих фактах:

- наш научно-исследовательский коллектив в 2002 г. рассмотрел различные варианты консервации перед тем, как решил-

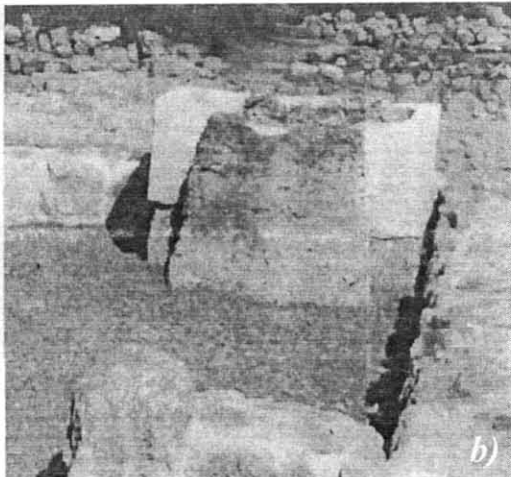
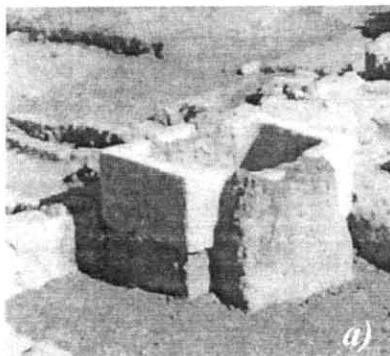

Рис. 9. Купель в баптистерии пятиапсидного храма после консервации в сентябре 2003 г.: *a* – вид с запада; *b* – вид с юго-запада

ся приступити к конкретным консервационным работам, согласно выбранной ранее методики;

– были подготовлены «Предложения по консервации» перед реализацией консервации пятиапсидного храма вместе с баптистерием и купелью, поскольку эти архитектурные объекты связаны между собой функционально и исторически, то невозможно их разделить в ходе консервации и следует трактовать как единый комплекс;

– проект консервации был осуществлен в августе-сентябре 2003 г. и получил высокую оценку автора «Генерального плана развития Херсонеса Таврического», заведующего отделом Государственного научно-исследовательского института теории, истории архитектуры и градостроительства Н.П. Андрищенко и старшего научного сотрудника этого же института Т.И. Бажановой (полный текст отзыва, хранящийся в научном архиве НЗХТ, приводится в нашей статье в качестве Приложения 1). В октябре

2003 г. консервация пятиапсидного храма была одобрена дирекцией и научными сотрудниками заповедника на научном совещании. С выпиской из протокола этого совещания можно познакомиться в Приложении 2;

– во время конференции, проведенной в мае 2004 г. Государственной службой охраны культурного наследия Министерства культуры и искусств Украины, были показаны результаты консервации на территории городища, в том числе и пятиапсидного храма. Ведущие сотрудники Государственного научно-технологического центра консервации и реставрации памятников «Конрест» Ю.Н. Стрельникова и Р.Б. Гуцуляк дали высокую устную оценку проделанной нами работе.

Далее предлагаем нашим читателям познакомиться с полным текстом «Предложений по консервации пятиапсидного храма». Документ был разработан в сентябре 2002 г. в Херсонесе Таврическом.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ по консервации реликтов «Пятиапсидного» храма

Впервые храм был исследован К.К. Косцюшко-Валюжиничем в начале XX века, результаты раскопок опубликованы в 1909 г. в Отчете Археологической комиссии за 1906 г.

В плане храм представляет собой греческий крест с четырьмя часовнями в его плечах. На поперечной оси храма сооружены были ещё две часовни (северо-западная и юго-восточная). С северо-восточной стороны главный неф, оба боковых нефа и две фланкирующие здание часовни завершаются апсидами. Отсюда появилось название «пятиапсидный» храм, которое существует в литературе до настоящего момента. В главном нефе в северо-восточной части пресвитерия были открыты алтарная преграда и в апсиде – синтроном. С северо-западной стороны к боковой часовне было пристроено прямоугольное помещение, выполнявшее функцию баптистерия. Здесь была установлена каменная купель. С западной стороны храма пристроено открытое помещение с двумя колоннами с внешней стороны, которые поддерживали три аркады (так называемые триболоны). Храм был построен в средневизантийский период, вероятно, в XI в.

В 2001 г. украинско-польская археологическая экспедиция под руководством mgr. Е.Ю. Кленовой (Национальный заповедник «Херсонес Таврический») и dr А.Б. Бернацки (Университет им. А. Мицкевича), а также при участии консультанта UCOMOS по вопросам архитектуры и техники консервации архитектуры prof. dr hab. инженера-архитектора Е. Розпендовского (Институт истории архитектуры, искусства и техники Вроцлавской политехники (Польша) осуществили в рамках охранных работ заповедника раскопки остатков пятиапсидного храма.

В результате современных археологических работ, благодаря методично проводимым исследованиям, удалось сузить хронологические рамки сооружения храма на основе комплекса материалов (керамика, монеты, изделия из стекла и бронзы). Уточнению датировки храма способствовали радиоуглеродные исследования. Во время раскопок удалось выяснить, что пятиапсидный храм был сооружен на месте до сих пор неизвестного трехапсидного трехнефного византийского храма. Установлено, что остатки главной апсиды раннего храма исследователи ошибочно интерпретировали и реконструировали как синтроном позднего пятиапсидного храма, боковые часовни конструктивно связаны с основной частью храма и сооружены одновременно, что согласуется также с выводами К.К. Косцюшко-Валюжинича. К основному корпусу здания были пристроены баптистерий и открытый экзонартекс. Можно утверждать, что пятиапсидный храм сооружен в византийский период, когда закончился процесс пристройки дополнительных часовен, исполнявших роль мавзолеев, и началось строительство храмов вместе с интегрированными в них часовнями.

Пятиапсидный храм датируется XI–XIII вв., беря во внимание достаточно специфическую технику строительства стен, где раствор был заменен глиной и землей, и только швы были затерты известняковым раствором (иногда цемянковым), с внешней стороны стен были оштукатурены известковым раствором.

Предложения по консервации руководствуются основополагающими критериями:

1. максимальная сохранность субстанции памятника;
2. точность по отношению к реликтам памятника;
3. возможность лучшего прочтения формы объекта, в том числе в плане, по дидактическим

соображениям, при этом, не используя методики реконструкции в тех местах, которые вызывают сомнения с точки зрения архитектуры и археологии;

4. следует использовать такие консервационные материалы, которые не нарушат структуру памятника;

5. следует учитывать возможность в любой момент ликвидировать результаты консервации (в том числе ликвидировать достроенные части или дополнения) без вреда для памятника.

ВЫВОДЫ

Храм. С 1906 г. памятник был оставлен без консервации. Во многих местах разрушился так, что мы должны использовать оставленный М.Н. Скубетовым план, сделанный после окончания раскопок в начале XX в. Это касается в основном центральной части храма (углы стен) и экзонартекса.

1. В абсолютно разрушенных местах стены храма следует восполнить. Сохранившиеся стены храма следует накрыть каменной кладкой с применением известково-цементного раствора, чтобы обеспечить сохранность оригинальной структуры стены. Предусмотреть возможность отвода воды с поверхности стен и прилегающей территории. Засыпать все неровности дневной поверхности и остатки каменных полов однородным среднего размера щебнем. Следует учесть, что туристы обычно часто входят на стены и механически их разрушают, особенно их углы и края. Консервацию следует выполнять в такой технике, которая максимально затруднит разрушение стен.

2. На месте разрушенной алтарной преграды установить упрощенные отливки, которые бы указывали на месторасположение балюстрады, а также имитации плинф баз, где можно нарисовать круги, маркирующие колонны.

3. В плане обозначить линию стен экзонартекса из камней без использования раствора, а на месте, где были установлены колонны, разместить вылитые имитации плинф с обозначением диаметра этих колонн так, чтобы можно было представить, где находился первоначально триболом.

4. Показать в плане открытые стены первоначального трехапсидного храма на уровне дневной поверхности.

Баптистерий. Баптистерий является простым помещением, форма которого была приспособлена для выполнения необходимой функции. Баптистерий, не имея с архитектурной точки зрения уровня произведения искусства, является ценным историческим памятником. Консервацию остатков стен помещения осуществлять, придерживаясь вышеописанной методики. Засыпать вторично открытые могилы, уровень полов укрыть консервирующим слоем щебня.

Купель. Оригинальный бассейн для крещения, имеющий историческую и формальную ценность произведения искусства, в настоящее время находится в восточном углу помещения. Купель первоначально занимала центральное положение, что видно на фотографии 1906 г. Не исключается возможность того, что сначала купель была установлена в раннем трехапсидном храме, над которым был позднее возведен пятиапсидный храм. Купель была изготовлена из цельного известнякового каменного блока в форме греческого креста (1,36×1,22 м, высотой 0,95 м), плечи которого нерегулярно выступают на 20–22 см. Полная первоначальная форма купели, открытой в 1906 г. К.К. Косцюшко-Валюжиничем, прекрасно видна на фотографиях, опубликованных в его отчете в 1909 г. (рис. 1, 3). Внутри бассейн представляет собой прямоугольной формы мису с закругленными внутренними углами (1,00×0,65 м), несзначительно сужающуюся ко дну. В северном углу у самого дна находится отверстие для отвода воды из бассейна. Внутри бассейн делят на две части невысокие выступы (служившие, вероятно, подпорками (?) для крестников), расположенные на расстоянии 40 см один от другого. Небольшой бассейн для крещения являлся уже редуцией бассейнов, в которых во время крещения опускались катехумены. Небольшие выступы внутри, вероятно, служили для того, чтобы дети во время крещения имели опору. Уменьшение размеров купелей является результатом новой процедуры крещения, датируемой V в., когда было позволено крестить детей.

Купель после раскопок 1906 г. была оставлена на открытом воздухе достаточно долго, что привело к разрушению северо-западной и юго-восточной стенок в той части, которая выступала над поверхностью земли. Оригинальная структура поверхности бассейна сохранилась лишь в той части, которая находилась под землей (30 см). Северо-восточная и юго-западная стенки также подверглись коррозии: некогда вертикальные стенки приобрели конусообразную форму, сужающуюся вверх. К сожалению, коррозии также подверглись внутренние выступы, а их оригинальная форма не была зарегистрирована нашими предшественниками. Подобный небольшой бассейн для крещения, сделанный из монолитного каменного известнякового полуцилиндрического блока подковообразной формы с рельефной декорацией на лицевой стороне, находится в апсиде храма Сергия и Вакха (так называемый «Храм с ковчегом») и датируется VII веком. Крестообразная купель из пятиапсидного храма близка по форме небольшим бассейнам Малой Азии и Сирии V–VI вв. Предварительно бассейн для крещения пятиапсидного храма можно датировать VII–VIII вв. Окончательно же говорить о датировке можно будет после обработки материалов из раскопок раннего трехапсидного храма, для которого, по нашему мнению, был изготовлен этот бассейн.

Следует подчеркнуть, что нижняя часть купели и дно не были серьезно повреждены в период со времени раскопок 1906 г. до 2002 г. Они были защищены землей от коррозии. С внешней стороны стенки сохранились на высоту 35–37 см, внутри стенки сохранились местами выше. Юго-западная и северо-восточная стенки купели приобрели пирамидальную форму (форма стога), утратив около 7 см толщины каждая. Северо-западная и юго-восточная стенки подверглись наибольшей коррозии.

Сверху они утратили до 40 см толщины. Эту верхнюю часть стенок, выглядящую весьма романтично, следует назвать зоной полного разрушения. Выводы по консервации касаются только этой зоны. На рисунке прогнозируется внешний вид бассейна после консервации, а также показаны приемы консервации (рис. 10).

В наших рассуждениях следует поставить на первом месте вопрос о возможности возврата к первоначальной форме купели после раскопок 1906 г. К.К. Косцюшко-Валюжинича.

1. Возможна реконструкция верхней части бассейна из того же материала, что и сам памятник, то есть из камня. В этом случае предусматривается предварительно убрать разрушенную часть до уровня, сохранившего оригинальную толщину стенки вместе с лицевой поверхностью, то есть до высоты 35 см от нижнего уровня. В данном случае следует отказаться от такого типа консервации.

2. Реконструкцию также возможно сделать при помощи отливки искусственного камня, который бы охватывал около 70% поверхности. В этом случае можно сохранить существующую оригинальную субстанцию, а ветхие фрагменты погрузить в выливаемую массу. В конечном итоге будет получена форма, аналогичная первоначальной, а старая часть будет видна внизу, где сохранилась оригинальная поверхность памятника.

3. Частично так называемое флекование, т.е. заполнение образовавшихся каверн на поверхности в результате коррозии материала, в нашем случае абсолютно неприемлемо, поскольку зона разрушения не имеет лица. Единственно, что возможно сделать — это восполнить каверны, собирающие воду в стенах, придавая им характер близкий разрушенному памятнику.

4. Следующим способом, который в нашем случае кажется наиболее приемлемым, является частичная консервация при помощи отливки раствора в структуре искусственного камня твердостью, близкой оригинальному камню, который можно использовать для восполнения больших утрат. Таким способом можно воссоздать короткие стенки бассейна, показывая более четко его форму; не восстанавливать углы креста, предоставляя возможность наблюдателю вообразить, как выглядели места у стыков старой оригинальной части и реконструированной; на лицевой стороне новых стенок лишь обозначить места стыков углов, которые в настоящее время корродированы; не следует реконструировать верхнюю часть бассейна, поскольку мы не знаем, как она выглядела. Восполнение боковых стен не проводить до стыка с оригинальными лицами, а только до уровня выветривания, максимально показывая сохранившуюся структуру, хотя и утратившую внешнюю поверхность; соорудить над купелью предохраняющую от атмосферного воздействия на памятник крышу.

5. Можно предложить также так называемую косметическую консервацию, т.е. покрыть тонким слоем раствора горизонтальные части купели. В этом случае, несмотря на незначительное вмешательство в памятник, форма останется нечитаемой для посетителя.

6. Купель можно также законсервировать химическими средствами. Однако в этом случае существует опасность полного разрушения со временем структуры камня.

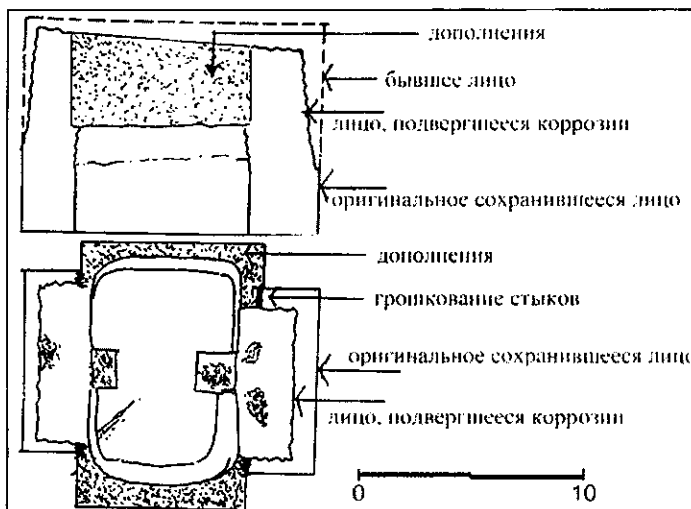
7. Можно также не консервировать памятник *in situ*, а переместить его в музейный лапидарий.

Предложения по выполнению консервации

1. Консервацию предлагается проводить с использованием известково-цементного раствора в следующих пропорциях: 69% речной песок, 23% известковый раствор, 8-10% цемент марки 400 или выше. Для изготовления искусственного камня следует использовать белый цемент и увеличить его содержание в растворе до 16-20%.

2. Сверху стены должны быть накрыты так называемыми «шапками», состоящими из значительного количества небольших неразбитых камней, уложенных на известняково-цементный раствор таким образом, чтобы их природная форма была видна.

3. Высота стен после консервации не должна превышать высоты максимально сохранившихся пунктов оригинальных стен храма в момент проведения консервации.

Таким образом, читатель может ознакомиться с полным текстом предложений, разработанных перед консервацией храма, которые все были учтены и выполнены в ходе консервационных работ, проводившихся нами в августе-сентябре 2003 г.

Поучения и ссылки на пакет международных документов 1991 г., касающиеся охраны памятников, опубликованные в статье С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы, а также некоторые пункты украинской «Инструкции об оформлении научного отчета», безусловно, принимаем к сведению. Однако следует заметить, что наша украинско-польская археологическая экспедиция с самого начала сотрудничества между Национальным заповедником «Херсонес Таврический» и Университетом им. А. Мицкевича старается выполнять все украинские и международные инструкции и рекомендации, касающиеся раскопок и консервации. Обязуемся в будущем продолжать выполнять все условия. Нашим оппонентам С.Б. Сорочану и Т.Н. Крупе предлагаем, однако, цитировать «Инструкцию об оформлении научного отчета» в такой последовательности, в какой она была принята на Ученом совете Института археологии НАН Украины и опубликована в «Археологічні дослідження в Україні 2001-2002 рр.». Это означает, что п. 6.1 подчеркивает, что отчет является обязательной научной документацией и не является интеллектуальной собственностью, однако в следующем пункте 6.2 дается уточнение о том, что авторам раскопок гарантируется исключительное право на использование археологических материалов для научной обработки и публикации в течение 5 лет после окончания раскопок, а не наоборот, как это сделано в статье С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы (стр. 444). Нам совершенно непонятны претензии С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупы к отчетам 2001-2003 гг., авторами которых является наша научно-исследовательская группа, которые, согласно Инструкции Института археологии, содержат новые данные и интердисциплинарную научно-исследовательскую документацию (описания, чертежи, рисунки), не опубликованную до сих пор, с датировками, аналогиями и интерпретациями. Именно такой материал не может быть использован в какой-либо форме, а тем более в печатной, никем и нигде без согласия авторов отчета в течение пяти лет после окончания раскопок объекта, что явствует из Инструкции. В то же время отчет К.К. Косцюшко-Валюжинича за 1906 г. был опубликован, как верно замечают С.Б. Сорочан и Т.Н. Крупа, и повсеместно доступен для нового научного осмысления.

В заключение благодарим С.Б. Сорочана и Т.Н. Крупу за созданные их статьей условия для нашей научной полемики и обмена мнениями, взглядами, а особенно за возможность рассуждать о «соблюдении этики в археоло-

гии». В связи с дискуссией на тему «этики в археологии» хотим посвятить текст и две фотографии, автором которых является профессор С.Б. Сорочан из Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, нашим оппонентам С.Б. Сорочану и Т.Н. Крупе. Этот текст был опубликован в 2005 г. в книге «Византийский Херсон», автором которой является С.Б. Сорочан (часть II, стр. 904-906, рис. 307-308). В нем представлены результаты археологических исследований в VII квартале в Херсонесе Таврическом, проводившихся в августе-октябре 2002 г. украинскими и польскими учеными в рамках научно-исследовательского проекта «Топография римского и византийского Херсонеса Таврического», осуществляемого НЗХТ и Университетом им. А. Мицкевича в Познани под руководством Е.Ю. Клеининой и А.Б. Бернацки. Хотим подчеркнуть, что С.Б. Сорочан, публикуя описание, размеры, технику исполнения, тематику граффити и т.д. открытой нами цистерны и ближайшей исследованной территории, ссылается на газетную статью (!) журналиста Л. Сомова, которая была опубликована в местной газете «Слава Севастополя» 12.12.2002 г. Однако в этой газетной статье читатель не найдет 60 % той информации, которая опубликована С.Б. Сорочаном о цистерне в книге. Этот факт оставляем без комментария на суд читателя.

Цистерна в квартале VII, вопреки мнению С.Б. Сорочана, никогда не была открыта и исследована, что подтверждается археологически. Первая полная публикация результатов исследований запланирована в форме коллективной монографии в Херсонесском сборнике в 2006 г. Эти материалы сданы в печать в феврале 2006 г. Таким образом, соблюдены все требования Института археологии и Министерства культуры и туризма Украины о подготовке материалов к публикации в течение пяти лет в украинском специализированном издании. Руководство и члены украинско-польской научно-исследовательской группы не передавали свои материалы и не давали разрешение на публикацию какой-либо информации о результатах этих исследований. Профессор С.Б. Сорочан также не получал и даже не просил разрешения на использование каких-либо сведений и материалов из цистерны для своей публикации. Нам остается только процитировать мысль античного автора Стабоса 2, 15, 97:

– спросили Сократа, чьи слова лучше убеждают
– тех, успех которых сопровождает слова.

Литература

Инструкція до оформлення Наукового звіту про проведення дослідження археологічної спадщини//Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. Київ 2003.

Клеинина Е.Ю., Бернацки А.Б. Отчет о раскопках квартала 55 с пятиапсидным храмом в за-

Приложение 1.

Отзыв

на музейфикацию пятиапсидного храма, расположенного в юго-западной части Херсонесского городища

В порядке авторского надзора (мониторинга) «генерального плана развития» выданного Государственным Научно-исследовательским институтом теории, истории архитектуры и градостроительства ИВГИТАИ и утвержденного Министерством культуры и искусства Украины в 2003г. отмечаем:

В ходе музейфикации пятиапсидного храма предполагалось решить две задачи – сохранить археологические остатки уникального памятника и обеспечить оптимальные условия для его посещения. Обе задачи успешно решены.

1. Проведенная реставрация и консервация пятиапсидного храма является наиболее дешевым способом сохранения остатков комплексного памятника археологии и архитектуры.
2. Стоит особо отметить экспозиционное решение.
- 3.1. Удачно выделены реставрационные допуски, обеспечивающие удаление воды с поверхности стен и одновременно придают памятнику нестандартными криволинейными поверхностями дополнительное эстетическое выразительность.
- 3.2. Эффективно выделен план здания на поверхности земли с помощью подсыпки ровным гравием.
- 3.3. Умеренно выделен допущения из белого цемента, обозначающие утраченные архитектурные детали.
- 3.4. Желательно изобрести устройство задуманной авторами обходной площадки, с которой зритель смог бы охватить взглядом весь комплекс.

Вывод: Музейфикация пятиапсидного храма выполнена совместной украинско-польской экспедицией на высшем профессиональном уровне (Национальный институт «Херсонес Таврический» - руководитель Е.Ю. Клемина, Университет им. А. Мицкевича в Познани, (Польша) – руководитель проф. Анджей Б. Бернати при научной консультации проф. Ежи Розпковски и проф. Станислава Медекши)

Выводящий отделом ИВГИТАИ *С.Сид.* П.П. Анарущенко
Ст. науч. сотрудник ИВГИТАИ *Г.* Т.П. Важапова

Приложение 2.

ВЫПИСКА из протокола № 6
научного собрания
от 1 октября 2003 г.

Председатель - Д.В. Марченко
Секретари - Е.Ю. Клемина

Присутствовали: Г.М. Николаевка, О.В. Савела, О.Ю. Грабар, Н.Г. Аверина, А.В. Шевченко, Т.Ю. Ягаска, Н.В. Гавриш, Е.А. Демченко, Я.Н. Головинко, Е.М. Кочегаров, И.М. Лариненко, И.А. Шведова, О.А. Демьянова, И.Ю. Сухонова, В.П. Савойченко, А.А. Рыськович, Д.Ю. Савела, В.А. Нестев, С.Г. Демьяков, Л.А. Лебедев, И. Дин, З.Р. Шварца, Г.Ф. Пыльва, О.А. Андреева, И.А. Березина, Е.Ф. Овчина, Н.В. Кривошова, Э.В. Диканова, Г.А. Деян, С.П. Сухомина, Н. Манукин, Г.И. Бажанова, П.П. Анарущенко.

Новостки дня:

1. Результаты раскопок южной и консервации пятиапсидного храма
Е.Ю. Клемина
А.В. Бернати

Обсуждение.

Марченко: Я думаю, что это хорошая работа. Меня смущает такой критичный тон. Не будет ли это слишком резким взгляд?

Савела: Считаю, что эта возмозможная работа экспедиции. В такие короткие сроки и так профессионально раскопать памятник и подготовить его для экспонирования. Прямые мои поздравления коллегам. Что касается гравия, то он скоро станет совсем бюджетом, таким как у бабей Зенца.

Бажанова: Мы с П.П. Анарущенко в порядке мониторинга хотим отметить, что это очень удачно выполненная консервация памятника. Эффективно выделен план здания на поверхности земли. Желательно соорудить смотровую площадку на брусьях багара № 12 для лучшего обзора. С этой же смотровой площадки открывается вид на комплекс построек в южной части Херсонеса, и тем числе театр, водохранилище, главную улицу. Мы хотим предложить еще один вариант обустройства этой площадки. Да, действительно следует дать дальнейшее предложение, чтобы рассмотреть возможность благоустройства этой зоны.

Николаевка: Не все из присутствующих знают, что перед началом сезона у нас в музее состоялось жаркое спорное по поводу этой консервации. Д.В. Сидорова была категорически против такой работ, но нам удалось убедить её, что любое возмозможное сохранение объекта следует приветствовать. И мы не ошиблись. Объект выглядит прекрасно.

Сухомина: Леонид Васильевич, почему бы ни перенять такой прекрасный опыт консервации херсонесского памятника?

Марченко: Находить замечательные, найденных в консервации тоже. Мы так и надеемся, что наше сотрудничество будет плодотворным и надежным. Думаю, так будет и дальше.

Бернати: Конечно, господин директор.

Постановили: принять приведенные раскопки и консервацию выполненной на высшем профессиональном уровне.

Ученый секретарь *Клемина* Е.Ю. Клемина
30 октября 2003 г.

падной части Херсонесского городища//Архив НЗХТ. Д. №№ 3508, 3569, 3597.

Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки в Херсонесе//Отчет археологической комиссии за 1906 г. СПб., 1909

Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Харьков, 2005.

Сорочан С.Б. Крупа Т.Н. К проблеме сохранения архитектурно-археологических объектов в Херсонесе и о соблюдении этики в археологии// Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. Київ, 2005.

Від редакції. Матеріали авторів статті «К вопросу о сохранении архитектурно-археологических объектов в Херсонесе Таврическом...», Andrzej B. Biernacki, Jerzy Rozpkdowski, Elena Klenina наводятся майже у повному об'ємі з дуже незначними скороченнями.

Вважаємо, що як стаття С.Б. Сорочан, Т.Н. Крупа «К проблеме сохранения архитектурно-археологических объектов в Херсонесе...» [Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. Київ, 2005. – С. 443-446], так і відповідь на неї Andrzej B. Biernacki, Jerzy Rozpkdowski, Elena Klenina [Див. даний щорічник, Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. Київ, 2006. с. 451-460], зумовлені і продиктовані в першу чергу дуже високими вимогами обох груп

високо кваліфікованих вчених до питань дослідження, консервації і збереження пам'яток археології. Особливо, коли мова йде про таку видатну пам'ятку християнства у Східній Європі, як комплекс п'ятиапсидного храму разом з баптистерієм и басейном для хрещення та іншими функціональними приміщеннями і будівельними конструкціями у, так би мовити, Херсонесі Візантійському VII...XIII ст. Ця пам'ятка ідентифікує розповсюдження Христа вчення. Завдяки розкопкам цієї пам'ятки стало очевидним, який потужний і ранній вектор християнізації Східної Європи йшов з Херсону Візантійського.

Але у полеміці не варто забувати, що саме у 2006 р. виконується 100 років розкопок цієї пам'ятки видатним археологом К.К. Косцюшко-Валюжиничем, який так багато зробив для Польщі, Росії, України у справі дослідження витоків ментальності народів вказаних країн.

Тому, ми сподіваємось, що у світлі цього ювілею автори порозуміються у своїй дискусії в інтересах подальшого ефективного і шанобливого дослідження Херсонесу Візантійського. Пам'ятки – рівноцінно важливої для поляків, росіян, українців у справі вивчення їх духовних культур. Нехай, як було сказано у свій час з іншого приводу нідерландським філософом Бенедиктом (Барухом) Спинозою (1632-1677) станеться:

– розуміння початком злагоди (Rozumienie pochatkem zgody. Benedikt Spinoza).

Н.Г.

Оленковський М.П.**Інвентаризація та охорона курганів Херсонщини****(а також до питання про археологічну фаховість та рівень професійної моральності)**

У 2005 р. автором продовжувалися роботи по проведенню «інвентаризації та моніторингу» курганів на території Херсонської області, здійснювані на виконання Указу про підготовку й видання «Зводу пам'яток історії та культури України» та згідно з планом роботи Херсонської облредколегії Зводу.

Є абсолютно очевидним, що проведення обстежень курганів та збір про них доступної інформації безпосередньо у польових умовах має значення не тільки для написання статей до того Зводу, а й величезне практичне значення для охорони пам'яток археології цієї категорії. Як показує досвід, збереження курганів зараз можливе тільки за умови підключення до цієї справи професійних археологів, причому професіоналів не за посадами або належністю до «археологічної касти», а професіоналів за відношенням до справи й відданістю археології за «покликом душі».

За цей рік проведено інвентаризацію курганів території Новокаховської міськради та території Великолепетиського, Верхньорогачикського, Горностаївського р-нів Херсонської області. Комісією Великоолександрівської райдержадміністрації, на чолі з автором, здійснено також перевірку якості проведення інвентаризації курганів на території району, проведеної у 2002 р. однією з працівниць Херсонського краєзнавчого музею.

Усього за польовий сезон автором було обстежено 733 кургани, з яких 366 було відкрито (і які не знаходились на державному обліку). На них проведено уточнення або з'ясування висот та діаметрів насипів, зафіксовано усі випадки руйнування курганів оранкою. Встановлено, що на 2005 р. з 16 обстежених курганів території Нової Каховки оранкою нищаться 12. З 182 курганів Великолепетиського р-ну продовжують розорюватися 136. Розорюються насипи 161 кургану з 220 обстежених у Верхньорогачикському р-ні. По Горностаївському р-ну встановлено, що на 211 курганів оранкою нищаться насипи 141 кургану. Й, нарешті, з 94 обстежених курганів Великоолександрівського р-ну у 2005 році продовжували піддаватися оранці насипи 71 пам'ятки. Водночас, встановлено тільки один випадок спроби пограбування курганів «чорними археологами». Хоча, за неможливості встановлення пограбування курганів, насипи яких піддаються оранці, кількість пограбувань могла бути й більшою.

Встановлено також, що всупереч вимог «Закону України про охорону культурної спадщини» в усіх обстежених в 2005 р. районах Херсонщини від 70 до 95% курганів передано у приватну власність разом з розпайованими землями. Отримана автором інформація при проведенні з 2001 р. інвентаризації пам'яток археології, якою охоплено усю територію Хер-

сонської області щодо обстеження стоянок, поселень, городищ, ґрунтових могильників тощо і до 60% території області щодо обстеження курганів, показує, що відповідальність за це лежить передусім на Херсонському обласному та районних управліннях земельних ресурсів. Є підстави стверджувати, що аналогічні земельні державні структури інших областей України діяли аналогічним чином – не було здійснено вилучення пам'яток археології з земель розпайовання, не було виконано роботи по нанесенню проектними та кадастровими земельними установами та фірмами цих пам'яток на плани розпайованих земель тощо.

Але не варто замовчувати й недоліки, які є у діяльності фахових структур сфери державної охорони пам'яток археології та аморального відношення деяких «дуже фахових» археологів до збереження археологічної спадщини як такої. Обстеження курганів, проведене у 2005 р., надало авторові типові приклади для ілюстрування відповідних недоліків. Так, наприклад, Державний облік курганів по Верхньорогачикському району до 2005 р. базувався на даних інвентаризації, здійсненої у 1986 р. однією з працівниць сектору археології при Херсонському краєзнавчому музеї. За цим обліком в межах району фіксувався 141 курган. Інвентаризацією 2005 року з них вдалося виявити тільки 73 пам'ятки. З'ясувалося, що більшість незнайдених останньою інвентаризацією курганів просто ніколи не існувало. Зате на території цього району було відкрито 138 нових курганів.

Аналогічну ситуацію виявлено автором при інвентаризації курганів Великолепетиського району. За даними попередньої «інвентаризації», здійсненої у 1986 р. іншою працівницею сектору археології при Херсонському краєзнавчому музеї, на держобліку перебувало 155 курганів. З них вдалося знайти тільки 72 пам'ятки. Однак обстеженням території району знайдено ще 110 курганів. Відтак, майже дві третини курганів зазначених районів знаходилися поза державним обліком та державною охороною, водночас значна кількість облікованих курганів була фальшивкою. То чи могли працівники сфери земельних ресурсів повноцінно врахувати пам'ятки археології Верхньорогачикського та Великолепетиського районів при проведенні розпайовання земель? Звичайно, ні! Але найцікавіше з'ясувалося після того, як автором було піднято архівні матеріали з паспортів на кургани цих районів, вилучені після інвентаризації 1986 р. Виявилось, що дані паспортів, фахово складених ще у 1976 році працівницею Херсонської археологічної експедиції АН України Г. Чекамовою (Шаматриною), набагато більше відповідають обліковій ситуації 2005 р., ніж дані інвентаризації 1986 року. Чому так сталося? Чого у діях «інвентаризаторів» 1986

року було більше – нефаховості чи відсутності професійної честі? Скоріш за все і того, і іншого. На даних інвентаризації 2005 р. можна стверджувати, що попередня інвентаризація курганів зазначених районів була не тільки непрофесійно проведеною, а й ілюзорною, виконаною формально або взагалі не проведеною щодо більшості пам'яток.

Показовими в плані наслідків відсутності археологічної фаховості у людей, що беруться за збереження археологічної спадщини, є результати цьогорічної перевірки якості проведення інвентаризації курганів Великоолександрівського р-ну, здійсненої у 2002 р. Після того, як Польовим Комітетом ІА НАН України було здійснено у 2005 р. вибірккову перевірку якості проведення відділом археології Херсонської обласної інспекції охорони пам'яток інвентаризації курганів 2004-2005 рр. й виявлення її непрофесійного виконання, автором було здійснено повторну інвентаризацію курганів Великоолександрівського р-ну Херсонської області. Через погодні умови пізньої осені вдалося обстежити території тільки 7 сільрад, з 19. 3 56 курганів «проінвентаризованих» у 2002 р. тільки 32 кургани виявилися дійсно існуючими. Водночас, на цій же території виявлено 62 кургани, що не перебували до листопада 2005 р. на державному обліку. Комісією було встановлено, що на території частини сільрад інвентаризацію взагалі не було здійснено, а на частині здійснено шляхом «опитування» працівників сільських рад, без проведення обстеження курганів, що перебували на державному обліку.

Необхідно зазначити, що державний облік курганів на обстеженій автором території Великоолександрівського р-ну базувався до 2002 р. на даних інвентаризації курганів 1986 року, здійсненої одним з наукових співробітників Херсонського краєзнавчого музею. Тоді інвентаризацію було проведено також вкрай неякісно, хоч вона і здійснювалася професійним

археологом. Правда археологом, який займатися цією справою не мав бажання й тому виконував її примусово, на підставі Наказу облуправління культури. Відтак приречення щонайменше сотні курганів району на знищення відбувалося не за відсутності професійних навичок, а за відповідного рівня моральності (адже з майже 300 курганів району було «проінвентаризовано» й залишено під державною охороною лише 169). Тільки за даними обстеження у 2005 р. третини території району автором було повернуто до державного обліку (на якому вони перебували до 1986 р.) понад два десяткі курганів, чомусь не помічених інвентаризацією 1986 р. та вилучених з реєстру пам'яток.

Наслідки проведеної автором у 2005 р. інвентаризації курганів, як і інвентаризації попередніх років, опубліковано у повному обсязі в чергових випусках довідково-пам'яткоохоронного видання Археологічна карта (Оленковський, 2005; 2005а; 2005б; 2005в). Відтак, наслідки інвентаризації є широкодоступними не тільки для фахівців-археологів, а й для усіх, від кого залежить збереження курганів в наш небезпечний для пам'яток археології час. Абсолютно «прозорими» видання книжок робить наслідки інвентаризації й для перевірки якості її проведення.

Література

Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Великопететиського району Херсонської області. Археологічна карта. Херсон, 2005.

Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Нової Каховки. Археологічна карта. Херсон, 2005а.

Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Верхньорогачикського району Херсонської області. Археологічна карта. Херсон, 2005б.

Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Горностаївського району Херсонської області. Археологічна карта. Херсон, 2005в.

5 колонка

«Археологи теж не шуткують». Продовження (див. с. 429, 450)

«Наилучшие результаты можно ожидать при взаимной ассимиляции археологических задач в петрографическую методику и наоборот...»

«Эту верхнюю часть стенок, выглядящую весьма романтично, следует назвать зоной полного разрушения».

«флекование, т.е. заполнение образовавшихся каверн на поверхности в результате коррозии материала, в нашем случае абсолютно неприемлемо, поскольку зона разрушения не имеет лица.»

«после включения его в состав... территориального государства»

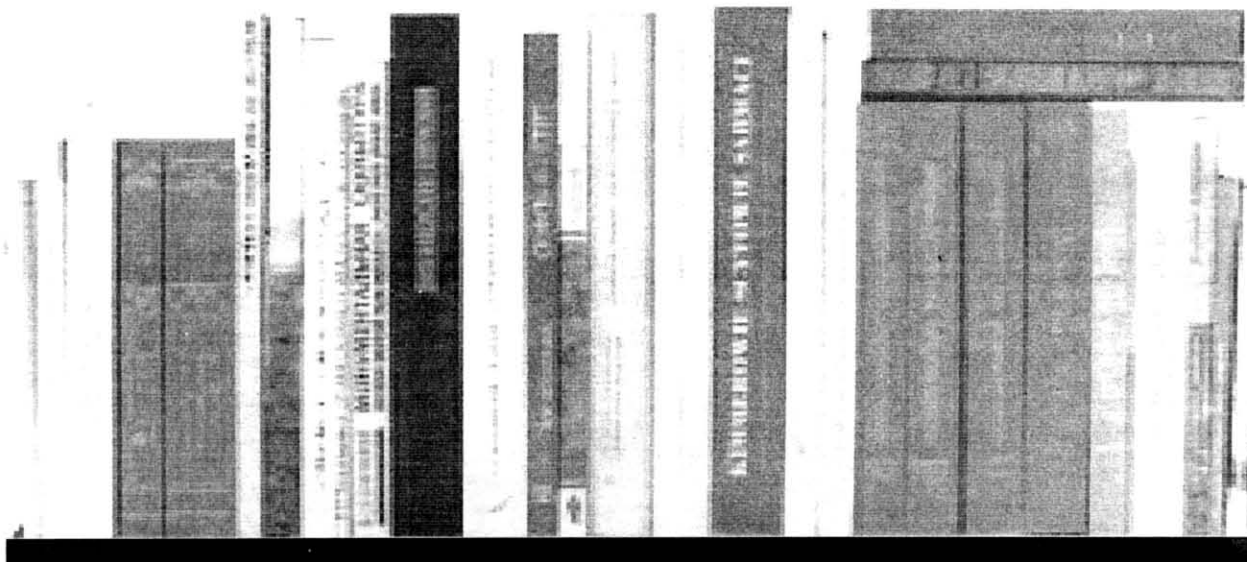
«Таким образом, сходство повышенных содержаний примесей в бронзах, которые многие исследователи относят к легирующим добавкам, может свидетельствовать, на наш взгляд, исключительно о геохимической специализации рудников в пределах месторождений. Примером могут служить золотые изделия срубного времени из раскопок на территории Донецкого региона, в которых обнаружено содержание олова до 10 %, сурьмы до 0,53 %, меди до 7 %, а так же повышенное содержание серебра до 30 % и ртути (Ковальчук 2003, 80). Здесь же в составе природного золота из осадочных пород постоянно отмечается содержание меди до 29–30 % и серебра до 21 %»

«Глиняні вироби представлені **пряслами** біконічної та конічної форми, ...» «... також сколом від кільце-подібного **прясла** з такого ж матеріалу, діаметром 2 см, діаметр отвору – 0,7 см...»

Прясла в різних статтях виділено редакцією.

Але в цілому середній рівень публікацій в АДУ суттєво вищий, ніж у попередніх щорічниках. До нас приходять нові, молоді автори. Їх основному вони успішно справляються із завданням публікації своїх результатів, здобутих важкою працею. Помітне зменшення кількості стилістичних помилок свідчить саме про це.

Розділ 6. КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Де кілька років тому ми почали презентувати на сторінках АО/АДУ нові книги¹. Спочатку ця інформація мала допоміжний характер, оскільки служила утилітарній цілі: заповнити білі плями, що іноді утворюються у збірці робіт наприкінці тієї чи іншої статті. Але читачам і авторам прийшлися до смаку книжкові новини. Редакція стала одержувати нові книжки. І з кожним роком все більше і більше. Поступово кількість повинна була перейти у якість. Зараз інтенсивність книжкового потоку така, що в АДУ створюється окремий розділ «Книжкова полиця». Селекції та сегрегації авторів книжок, що опинилися в полі зору редакції, не проводилося. Книжки розташовані у демократичному порядку: або за алфавітом авторів та наукових напрямків, або у порядку надходження. Редакція вдячна усім авторам та особам, що надали змогу ознайомитися з новими виданнями не тільки в безмежному, але вже і бездонному книжковому океані. В АДУ-8 розглянуто 43 видання. З них було надруковано: у Києві – 10, Москві – 6, Автономній республіці Крим – 7; решта – у таких регіональних центрах, як Запоріжжя (4), Санкт-Петербург (4), Полтава (3), Луганськ (2), Харків (2), Варшава, Волинь, Кіровоград, Мінськ, Ужгород – по 1. Увага надавалась регіональним центрам, оскільки без книжкових оглядів вірогідність ознайомитися, наприклад, львів'янину із збіркою, наприклад, з Луганська – набагато менша, ніж зі столичним виданням. При презентації видань ми широко користувались авторезюме, по можливості намагалися привести зміст, особливо, у випадку наукових збірок. Дуже раділи, коли мали змогу скористатися матеріалами англійською.

Окремий культурний шар археології складає її класика. Такою, на наш погляд, є книги Б.М. Мозолецького (див. с. 492-495 цього огляду). 2006 – справжній рік Б.М. Мозолецького. Велетенську (на 600 сторінок форматом 20,7×29,5 см, 78 ум.-др. арк. з 24 табл. кольор.ил.+ 164 рис.) монографію *Б.Н. Мозолецького, С.В. Полина Кургани скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соколова Могили)*, що вийшла в видавничому домі «Стилос», можна вважати справжнім виданням року.

І ще. Як відомо, інтенсивність виходу друкованої продукції з питань археології та суміжних дисциплін щорік зростає. Тому роботи хватає і *видавництвам*. Закріплюють свої позиції ті видавничі дома і підприємства, що встигли добре себе зарекомендувати. Наприклад, «Стилос», «Шлях». Також з'являються нові видавництва, що спеціалізуються на археологічній тематиці. При цьому виявляється цікава обставина: злегка пуританський (академічний) вигляд у минулому наукових книг, особливо збірок, серійних видань, майже повсюдно змінюється на більш атрактивний. Тому ми охоче «цитуюмо» обкладинки видань, щоб показати досягнення видавництва в екстер'єрі їх

¹ Потреба навігації у книжковому археологічному морі велика. Журнал «Відлуння віків» (видання Українського товариства охорони пам'яток історії, культури) публікує докладний огляд з великою археологічною складовою. От вже у нашого старшого брата (щоквартальника «Археологія», якого ми, користуємося нагодою, поздоровляємо з новим форматом 60×84/8≈A4 замість багаторічних 70×108/16) з номера 2, 2006 р. з'явилась схожа на нашу рубрика, яка називається «Книжковий огляд» (матеріали до неї готує бібліотека ІА НАН України і нею вже розглянуто 8 видань, див. «Археологія», № 2, 2006, с. 91, 104).

продукції. Редакція АДУ продовжує свої ділові стосунки з «Диким Полям» (м. Запоріжжя, адресу див. у вихідних даних даного щорічника). Співпраця базується на оптимальному співвідношенні «ціна» – «оперативність; якість поліграфії та дизайну, у тому числі художнього оформлення». Крім АДУ-8, «Дике Поле» видало, якщо не резонансно, так, скажімо – помітну подію року: монографію Д. Кобалії, В. Нефьодова про гідроархеологічні (і що дуже цінно і фактично превизначило успіх всій праці – про великі архівні пошуки) дослідження «Запорозької чайки» (див. с. 483-485). Вдалим є також видання «Дикого Поля» в серії «Історія та археологія Хортиці» першого випуску в субсерії «Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація» (2006). Отже починаємо парад книжок. Нагадуємо, що він адресований археологам, молоді усієї України, а не тільки користувачам бібліотеки ІА НАНУ.

Андреев Ю.В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит). – СПб.: Алетейя, 2004. – 336 с. – (Серия «Античная библиотека. Исследования»). ISBN 5-89329-669-9

Редколлегия серии: *акад. Г.М. Бонгард-Левин, президент Российской ассоциации антиковедов (председатель); О.Л. Абышко; чл.-корр. С.С. Аверинцев; акад. М.Л. Гаспаров; чл.-корр. Н.Н. Казанский; проф. Г.А. Кошеленко; проф. В.И.*

Кузицин; акад. Г.Г. Литаврин; Е.В. Ляпустина (ученый секретарь); к.ф.н. А.В. Муравьев; чл.-корр. М.Б. Пиотровский; д.и.н. А.В. Подосинов; проф. А.А. Росиус; И.А. Савкин; проф. Л.А. Тахо-Годи; проф. В.И. Уколова; проф. Э.Д. Фролов; проф. И.С. Чичуров
 Институт мужских союзов своими корнями уходит в отдаленную эпоху становления человеческого общества. Вопрос о нем и связанных с ним обрядах и обычаях изучен слабо. Дорийский мужской союз, основной структурный элемент дорийского полиса, в миниатюре воспроизводит исторический тип полиса вообще. Спарта – единственный пример сосуществования мужских союзов с государством в подлинном смысле этого слова. Организация мужских союзов неразрывно связана с обычаем сисситий – коллективных обедов граждан – основным принципом, положенным в основу политики ограничения частной собственности и упрочения собственности общинной, важнейшим средством укрепления дисциплины и инструментом повседневного контроля над жизнью граждан. Кроме этих вопросов исследуется отличие дорийских мужских союзов, известных по источникам классического и эллинистического времени, от аналогичных организаций более раннего времени и многое другое. Работа основана на литературных источниках, греческих и критских надписях с привлечением параллельного материала эпоса и данных этнографии. Книга адресована историкам, этнографам, юристам и всем интересующимся историей общественных институтов и зарождением государства европейского типа. Издание подготовили: *С. Р. Тохтасьев* – научный редактор, *В. Ю. Зуев, М. М. Лаптева, Л. В. Шадричева-Андреева*

Из предисловия научного редактора С. Р. Тохтасьева. Предлагаемая вниманию читателя книга является подготовленным к печати текстом кандидатской дис-

сертации Юрия Викторовича Андреева, защищенной им в 1967 г. на историческом факультете Санкт-Петербургского (тогда – Ленинградского) Государственного Университета (по Кафедре истории древней Греции и Рима). Тема работы, возможно, была выбрана Ю.В. не без влияния его учителя, Ксении Михайловны Колобовой, которая сама углубленно занималась архаическим периодом и становлением греческого полиса и, между прочим, писала об аналогичном феномене на Родосе (*К. М. Колобова. Из истории раннегреческого общества. Л., 1951, стр. 99, 102 сл.*). Проблема мужских союзов продолжала занимать его всю жизнь, о чем свидетельствуют появлявшиеся в 1970-80-е гг. в ряде научных изданий статьи по теме диссертации; кроме того, материал второй ее главы был использован Ю.В. в книге «Раннегреческий полис». (*Ю.В. Андреев. Раннегреческий полис. Л., 1976, Глава IV: «Основные структурные элементы гомеровского полиса. Семья и гетерия».*) Не следует думать, что эти работы как бы перекрывают текст, оставшийся до сих пор в машинописи: внимательный читатель лишь с трудом отыщет даже естественные, вообще говоря, текстуральные совпадения. То, как ответственно относился Ю.В. к делу своей жизни, может послужить образцом для всякого представителя нашей науки: везде яркие признаки энергичной работы мысли, стремящейся проникнуть в самую суть предмета – и никак не довольствующейся достигнутым. Поэтому профессионально заинтересованный читатель должен непременно обращаться к этим позднейшим работам

Сиссития (симпозий) с танцовщицей, исполняющей военный танец. Краснофигурный кратер из Сорренто. 450-420 гг. до н.э. Мастер Ликаона. Неаполь, Национальный музей. Илл. из книги Ю.В. Андреева

Ю.В., перечень которых приведен ниже, но также и к его библиографии, составленной В.Ю. Зуевым и Л.В. Шадричевой и опубликованной в сборнике статей, который посвящен памяти замечательного человека и исследователя (ΣΥΣΣΤΗΑ. Памяти Юрия Викторовича Андреева. СПб., 1999, стр. 445-449). Сборник открывается статьями

и эссе о жизни и творческом пути Ю.В. (содержащими, в частности, и отклики на публикуемый труд), среди которых своей проникновенностью выделяется очерк А. И. Зайцева (стр. 16-20), недавно тоже нас покинувшего (он еще раз напечатан во втором томе альманаха «Древний мир и мы», СПб., 2000, стр. 234-242).

Оглавление «Мужских союзов...» Ю.В. Андреева

С. Р. Тохтасьев. Предисловие редактора 5

Глава I. Историография вопроса. Основные типы мужских союзов 15

Глава II. Мужские союзы в поэмах Гомера 65

Глава III. Мужские союзы в дорийских городах-государствах в V-III вв. до н. э. 108

Термины (108). [Территориальная организация – *Ред.*] союзов (110). Численный состав союзов (113). Возрастной состав союзов (117). Формирование союзов (127). Организация сисситий (141). «Чужеземцы» в сисситиях (156). Фидития и армия (171). Царская сиссития (181).

Глава IV. Некоторые вопросы эволюции дорийских мужских союзов 184

Мужские союзы и родо-племенная организация дорийцев (184). Эволюция сисситий (205). Мужские союзы и спартанский государственный аппарат (214).

Глава V. Исторический характер дорийских мужских союзов 228

[Коллективные обеды граждан в греческой политической теории: Платон (228), Аристотель (233). Сущностная характеристика греческого полиса (237), ее значение для понимания сущности дорийских мужских союзов (243).

Сопоставление дорийских мужских союзов с современными «тайными союзами» (247). Афины и Спарта как два противостоящих друг другу типа полиса в классической Греции (249).

Сравнительная характеристика Спарты и критских полисов (251) – *Ред.*]

Список использованной литературы 254

Список сокращений 268

Указатели. Сост. Я. В. Шадричева 270

Указатель имен (270). Греческие термины и выражения (277). Источники (280).

Указатель понятий, этногеографических и прочих названий (283).

Приложение 292

В.Г. Борухович. Отзыв о диссертации Ю. В. Андреева. «Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит)» (292).

А.И. Зайцев. Аннотация к диссертации Ю.В. Андреева (307).

Иллюстрации. Подбор и аннотация Л. В. Шадричевой

Археологія у Києво-Могилянській Академії. Київ: Вид. Дім «Стилос». – 184 с з іл., – українська та англійська мова. Видано Інститутом класичної археології; Національним університетом «Києво-Могилянська академія». Редактори: Залізняка Л.Л. (НаУКМА) та Картер Дж.К. (ICA). ISBN 966-8518-41-1

Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy. Editors: Leonid Zaliznyak and Joseph Coleman Carter. ISBN 966-8518-41-1
Сборник из 13 статей по разным направлениям исторической и археологической науки, появившийся в результате сотрудничества археологов Национального университета «Києво-Могилянська академія» (НУКМА), Института археологии (ИА) НАН Украины и Института классической археологии Техасского университета (ИКА ТУ) в Остине. Кроме публикации результатов полевых исследований археологов Києво-Могилянської академії, их украинских и иностранных коллег, целью издания является обсуждение дискуссионных проблем археологии Украины, в том числе по теме сохранения культурного наследия. Вместо предисловия дается статья редакторов сборника Л. Залізняка и Дж. Картера с экскурсом в историю университетской науки в Украине. Авторы излагают свое видение современного состояния и перспектив развития археологии Украины, освещают опыт сотрудничества ИА НАН Украины, НаУКМА и ИКА ТУ. Профессора и студенты возрожденного в конце 20 в. НаУКМА придерживаются принципов европейской гуманитарной науки. С 2000 г. в НУКМА действует магистерская программа «Археология и древняя история Украины» по подготовке квалифицирован-

ных специалистов в области первобытной истории и археологии. Будущие магистры археологии имеют возможность прослушать 35 авторских курсов лекций ведущих археологов страны, получить опыт полевых археологических исследований.

В статье Л.Л. Залізняка «Украина и проблема индоевропейской прародины» (Ukraine and the Problem of the ProtoIndoEuropean) излагается идея локализации прародины народов индоевропейской языковой семьи на территории Украины. Л.Л. Залізняка приводит краткую характеристику 13 этноязыковых групп индоевропейских народов и пытается соотнести их распространение с распространением крупнейших культурно-исторических общностей, выделяемых по археологическому материалу. Автор выделяет общие элементы в материальной культуре племен периода бронзы и считает их признаками индоевропейцев. Он приходит к выводу, что прародиной индоевропейцев была территория современной Украины. В конце мезолита эти территории были заселены «массивными северными европеоидами из Прибалтики». В неолите на их генетической основе формируется группа «родственных неолитических культур, которые развивались под прогрессивным влиянием земледельческих протоцивилизаций Балкан». Следствием этих контактов стала «трансформация автохтонных праиндоевропейцев в раннекотловодческое подвижное милитаризированное общество». Отсюда осуществлялся первый импульс индоевропеизации Евразии. Сторонниками гипотезы Л.Л. Залізняка являются А. Хейслер, В. Георгиев и С. Конча.

Индоевропейскую тематику продолжает статья С.В. Кончи («Linguistic Paleontology» and the Problem of the Indo-European). Автор пытается возродить понятие «лингвистическая палеонтология», предложенное Адольфом Пикте, и критикует методы К. Ренфрю, полагая, что сопоставление «базовой» лексики с экологическими реалиями поможет в определении первоначальных истоков индоевропейских языков. Вопросы начала урбанизации в Европе в 5-4 тыс. до н.э. рассматриваются М.Ю. Вудейко (Proto-cities of Trypillia Civilization: 4200-2750 BC) на примере «прото-городов» трипольской культуры. Базой исследования являются материалы Т.С. Пассек и материалы самого автора. Он считает, что замкнутый круг развития жизни на больших трипольских поселениях, именуемых им «протогородами» «экспансия кризисэкспансия» был разорван в конце концов кризисом ресурсной базы, возникшей в результате антропогенного влияния и глобальных климатических изменений. Сакральный мир и магическое пространство трипольской цивилизации изучала Н.В. Бурдо (Sacred and Magical Worlds in Trypillia Culture). Автор считает, что для решения этой проблемы ею систематизированы все доступные артефакты трипольской культуры, что раньше не делалось. Соответствия трипольским материалам ищет в данных «других отраслей науки, которая изучает человека». В результате автор делает вывод о том, что основные сакральные образы имеют истоки в европейском неолите, а магия, мифы и религия являются неотъемлемой частью духовной культуры архаических обществ. В статье В.А. Шумовой и С.Н. Рыжова (Trypillia Culture of Podillya in the World) публикуются новые материалы памятников петренской локально-хронологической группы триполья, распространенной на Подолье. В основном это серия поселений, расположенных в районе с. Ялтушки Барского р-на Винницкой обл. и раскопанных авторами. Е.П. Буятян (The Early Period of the Middle Dnieper Culture) характеризует ранний этап среднеднепровской культуры, ранее изученный И.И. Артеменко. Излагаются взгляды автора на хронологию этой культуры и на проблему формирования культур периода бронзы на севере Украины. Новые материалы (раскопки 2002 г.) памятника, расположенного на высоте Безымянная на юго-востоке Гераклеяского

полуострова публикуются Э.А. Кравченко (Ceramics of Kizil Koba Culture from the 2002 Excavations). В основном это керамика кизил-кобинской культуры, датируемая 64 вв. до н.э. Находки votivных предметов позволили предположить существование культового места в догреческом горизонте поселения на высоте Безымянной. Статья В.М. Зубаря (Concerning the Character of Contact Between Chersonesos and the Population of Taurica in the Second Half of the 3rd to the 4th centuries AD) посвящена взаимоотношениям Херсонеса с населением Таврики во 2-й пол. 3-4 вв. Рассматривается процесс переселения сармато-германских племен, входивших в полиэтничный союз, на территорию Таврики. Изучается политика Римской империи и Херсонеса относительно варваров. Методом дистанционного сканирования (Дж. Трелогана: The Ancient Chora of Chersonesos: remote Sensing and Geographic) демонстрируется роль геоинформационных систем в изучении хоры Херсонеса. Поиску археологических подтверждений результатов дистанционного сканирования Гераклеяского полуострова был посвящен полевой сезон 2002 экспедиции, руководимой Г. Николаенко и Дж. Картером. Получена информация о хозяйстве и быте сельского населения хоры Херсонеса в 13 вв. до н.э., которая и отражена в статье А. Рабиновича, Т.Ю. Яшаевой и Г.М. Николаенко (The Chora of Chersonesos: Excavations at Bezimenna, 2002). Однако отсутствие общего плана исследуемой территории, описания и анализа находок и ряд других нарушений методики полевых и камеральных исследований ставит под сомнение надежность выводов авторов. В статье О.М. Приходнюка (About the Sources of East Slavic Pottery: Materials of the Pastyrsk Hillfort) исследуются раннесредневековые керамические наборы из материалов Пастырского городища. Истоки восточнославянского гончарства автор выводит из гончарных традиций мастеров Балкано-Дунайского региона. А.П. Моця (Current Archaeology of the Kyiv Pustynia Epoch) дает характеристику изучения археологических памятников периода Киевской Руси (913 вв.) на территории Украины. Он отмечает, что в результате исследований городов, городищ, поселений и могильников указанного периода удалось получить новые выводы для более качественной реконструкции исторических событий в средневековье.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков: ИД Райдер, 2005. 284 с. 46 табл. ил., 20 цветных фото. ISBN 966-8246-21-7. Монография посвящена публикации материалов курганного могильника 5-4 вв. до н.э., располагавшегося у поселка Песочин близ Харькова – одного из немногих памятников северскодонецкого локального варианта лесостепной культуры скифского времени. Публикуются материалы из раскопок 36 курганов одной курганной группы. Наибольший интерес представляют материалы из кургана 8, содержавшего богатое женское погребение. Монография состоит из шести глав, трех приложений и иллюстраций. Дается топография и планировка

могильника, описание курганов, погребальных сооружений и обряда. Подробно описывается инвентарь захоронений. Отдельные главы посвящены хронологии памятника, социальной характеристике населения могильника. Определяется место Песочинского некрополя в кругу памятников скифской эпохи бассейна Северского Донца. В Приложении Б содержится таблица, определяющая социальную дифференциацию погребенных в Песочинском могильнике. Приложение В содержит результаты пробирного анализа 33 изделий из драгоценных металлов, обнаруженных в Песочинском могильнике. Приложение Г отражает результаты спектрального анализа бронзовых изделий из могильника

Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня – 11 сентября 2005 г. Борисфен – Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань. – 152 с. Формат 214×284 мм. ISBN 5-93572-176-7.

Выставка приурочена к 120-летию первых раскопок и доклада на 6-м Археологическом съезде (Одесса, 1884, опубликовано в 1886) Р.А. Пренделя – члена ООИД. На выставке было представлено 273 объекта, в основном, второй половины VI в. до н.э. Широко представлена керамика

(амфоры, восточногреческая керамика, керамика Аттики, ионийские и три местных светильника, терракота и фигурные сосуды), предметы из стекла и стеклянной пасты, металла, лепная и гончарная керамика местного производства, украшения. Среди экспонатов 18 памятников письменности (лапидарные надписи, остракон, граффиито и знаменитое письмо с таинственным фигурантом фортрүесю, читай первое на территории Украины исковое

заявление в гражданском процессе).

Автор концепции выставки и вступительной статьи: С.Л. Соловьев. Авторы каталожных описаний: С.Л. Соловьев (кат. 1 – 255), С.Р. Тохтасев (кат. 256 – 273). Организационный комитет выставки: М.Б. Пинтровский директор ГосЭрмитажа, член-корреспондент Российской Академии наук, действительный член Российской Академии художеств, член-корреспондент

Германского археологического института, профессор Санкт-Петербургского государственного университета, доктор исторических наук; Г.В. Виллинбахов заместитель директора ГосЭрмитажа по научной работе, доктор исторических наук; В.Ю. Матвеев заместитель директора ГосЭрмитажа по выставкам и развитию, кандидат искусствоведения; А.А. Трофимова зав. отделом античного мира ГосЭрмитажа.

Реставрационная подготовка экспонатов осуществлена под руководством заместителя директора ГосЭрмитажа по учетно-хранительской работе Т.И. Загребинной художниками-реставраторами Отдела научной реставрации и консервации (заведующая К.Ф. Никитина) ГосЭрмитажа в Лаборатории научной реставрации произведений прикладного искусства (заведующий А.И. Бантиков). Рабочая группа: Е.И. Арсентьева, М.М. Ахмадеева, О.Н. Богданова. Фото: В.С. Теревенин, С.Л. Соловьев. Дизайн выставки: Б.Г. Кузякин, Ю.М. Колотилов, В.Б. Королев, А.В. Лялин, А.В. Мачикин, Б.Ю. Степанов, А.И. Шгин, Е.Л. Шпихман. Дизайн каталога: А.П. Виноградов. Редактор: И.А. Сенина.

Верстка, доредакционная подготовка, цветокоррекция: Ю.М. Герловин, А.Г. Жилин, В.В. Никитин.

Борисфен – Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. Т.1./ Научн. редактор С.Л. Соловьев. СПб: Гос. Эрмитаж, 2005 – 375 с. Формат 178×257, 36 уч.-изд.л.

Borysthenes – Beresan. The Hermitage Archaeological Collection. Vol. I. / Editor S. Solovyov. St-Petersburg: The Hermitage Publishing House, 2005. – 375 p.

В текущем 2006 г. исполнено 110 лет раскопкам Б.В. Фармаковского на

этом острове. В 2004 г. исполнено 100 лет с начала систематических раскопок Э.Р. фон Штерна. За столетие на памятнике потрудились еще три поколения археологов. Однако, несмотря на исключительное значение памятника для анализа истории Великой колонизации, монографические исследования острова ограничены книгой К.С. Горбуновой и неизданной рукописью В.В. Лалина. Вот, пожалуй, и весь список. В последнее время добавился каталог выставки (см. выше в этом выпуске АДУ, С. 466: «Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня – 11 сентября 2005 г. Борисфен – Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань»). От себя добавим, что трагическая смерть В.В. Назарова – одного из наиболее активных исследователей Березани последнего времени, уход из жизни Я.В. Доманского – руководителя многолетних (почти 30 лет) экспедиций ГосЭрмитажа, серьезно подорвали перспективы монографических исследований античной Березани.

Поэтому появление первого тома «Борисфен – Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа» – событие долгожданное. Этот большой международный издательский проект имеет целью ввода в научный оборот березанской коллекции Государственного Эрмитажа (ГЭ), во многом формировавшейся ар-

хеологическими экспедициями самого музея. Вот, словами научного редактора тома С.Л. Соловьева, цель, задачи и обстоятельства выхода в свет этой книги (курсивом):

– *Березанское поселение, известное у античных авторов под названием Борисфен, традиционно считается самым первым памятником античной культуры в Северном Причерноморье. Археологические материалы Борисфена (в научной литературе чаще называемым Березанским поселением) – одна из уникальных коллекций ГЭ, собранная за многие десятилетия археологических раскопок на острове Березань, из которых почти тридцать лет связано с деятельностью экспедиции самого музея. В составе коллекции насчитывается более 9500 разнообразных предметов, в основном произведений прикладного искусства античной эпохи. Значительная часть материалов из раскопок на Березани в начале XX в. попала также в музеи Одессы, Николаева, Херсона, Москвы, Галле и Бонна. Большие археологические собрания березанских находок советского и постсоветского времени находятся также в Киеве и Очакове.*

За долгие годы работ археологических экспедиций на острове были получены многочисленные сведения о жизни Березанского поселения. С их изучением связаны имена крупнейших специалистов в области античной археологии, истории и искусства, среди которых можно назвать сотрудников ГЭ, руководителей Березанской археологической экспедиции – К.С. Горбунову, Л.В. Копейкину и Я.В. Доманского.

Между тем следует также признать и тот факт, что богатейшие археологические материалы Березанского поселения все еще большей частью остаются неопубликованными. И хотя библиография археологических исследований Березани насчитывает более сотни разного рода печатных изданий, преимущественно статей, все же приходится признать, что большая часть всех археологических коллекций, в том числе и хранящейся в Эрмитаже, до сих пор остается мало известной широкому кругу людей, интересующихся или занимающихся проблемами античной истории Северного Причерноморья.

Учитывая ключевую роль Березанского поселения как археологического памятника в системе наших знаний об архаическом периоде на северном побережье Черного моря, в антиковедении, и не только в отечественном, все острее чувствовалась необходимость полной публикации разносторонних археологических материалов Борисфена. Идея такой публикации, зародившаяся в стенах Эрмитажа в начале 1998 г., постепенно оформилась в многолетний публикационный проект, уже в самом начале получивший своевременную и существенную поддержку администрации музея как в Отделе культуры и искусства античного мира, так и в дирекции. Успешное осуществление данного проекта соответствовало стремлению ГЭ раздвинуть рамки своей деятельности по экспонированию хранящихся в музее памятников античной культуры и искусства, мало известных не только широкой публике, но также специалистам.

В конечном итоге, постепенно оформилась структура проекта, складывавшегося из серии выпусков, включавших следующие важнейшие темы: Историческая география и топография Березани (С.Л. Соловьев, ГЭ); История археологических исследований памятника (С.Л. Соловьев, ГЭ); *Berezan: The Ancient and Modern Names* (J. Hind, Leeds); *Archaic Greek Amphoras from Berezan* (P. Dupont, CNRS Lyons); *Хиосская керамика из раскопок на Березани* (Ю.И. Ильина, ГЭ); *Лепная керамика поселения на острове Березань* (С.Н. Сенаторов, ГЭ); *Attic Black Figure Pottery* (T.J. Smith, University of Virginia); *Attic Red Figure Pottery* (H.A. Shapiro, John Hopkins University); *Attic Black Glaze Pottery* (J.P. Morel, University of Aix-en-Provence); *Клазоменская керамика* (Ю.И. Ильина, ГЭ); *East Greek Pottery* (R.

Posamentir, DAI Istanbul); *Керамика стиля фижеллура* (Ю.И. Ильина, ГЭ); *Archaic Lamps* (P. Dupont, CNRS Lyons); *Коринфская керамика* (А.Г. Букина, ГЭ); *Terracotta Figurines* S. Miller-Collett (Bryn Mawr); *Надписи и граффити* (Ср. Тохтасьев, ИВ РАН); *Амфорные клейма* (Н.Ф. Федосеев, Керчь); *Некрополь Березани* (К.К. Марченко, ИИМК РАН); *Римская Березань* (Н.Ю. Новоселова, ГЭ).

В настоящее время все темы успешно разрабатываются, а около половины из них уже завершены. Все исследователи получили возможность работать непосредственно с археологической коллекцией Березани и снабжены всеми необходимыми документами: рисунками, фотографиями, полевыми отчетами и описями. Большую помощь в подготовке и осуществлении проекта оказали сотрудники Отдела внешних связей Эрмитажа, а также Н.Ф. Соловьева (ИИМК РАН) и С.В. Покровский (ГЭ). Архивные материалы для работы были любезно предоставлены Одесским археологическим музеем НАНУ, Архивом ИИМК РАН, Центральным Государственным ВМФ РФ.

Настоящий том, ставший итогом многолетней работы всех участников проекта, открывает серию «Борисфен – Березань. Археологическая коллекция ГЭ».

От редакции. Остается выразить соображение, что в таком грандиозном проекте должно найтись место для представителей не только «западноевропейской научной общественности», но и киевской античной школы. Без них любое исследование Березани является неполным. Впрочем, равно, как и формирование правильных представлений о Березани – без эрмитажной коллекции. Неужели для организации контактов между всеми сторонами необходим некий посредник, совсем уж иностранный коллега?

Боспорские исследования, вып. 7. – Сб./ Ред.-сост. В.Н. Зинько. Симферополь – Керчь, 2004. – 398 с. Формат 170×247, 32,5 уч.изд.л. (Набор и техническая редакция Д.В. Журавлева).

(По предисловию к вып. 7 «Боспорских исследований»): Сборник посвящен взаимоотношениям двух миров, сосуществовавших в Северном Причерноморье в течение более чем тысячи лет – греков и кочевников причерноморских степей. Эта проблема отнюдь не нова – даже простое перечисление работ маститых исследователей из разных стран на эту тему может занять не одну страницу. Традиционно широк и круг вопросов, поднимаемых в публикуемых статьях. Поэтому не случайно собранные Д.В. Журавлевым и К.Б. Фирсовым несколько лет назад в Москве статьи были приняты редакционной коллегией, т.к. многие из них перекликаются с боспорской тематикой или непосредственно посвящены Боспору. В ходе подготовки сборника статьи, полученные редакцией, были объ-

единены в традиционные рубрики, а некоторые было решено все же не публиковать. В сборнике, авторами которого являются ученые из Киева, Симферополя, Керчи, Бахчисарая, Москвы, Санкт-Петербурга, Сухуми, представлены как новые комплексы из Крыма, Причерноморья, Кавказа и других регионов, так и аналитические материалы по уже известным памятникам.

Интерпретации изображения на ажурной пластине из Гюновки посвящена статья Е.Е. Фиалко (E. Fialko *Scythian Argimprasa*). Иконография женского божества на зеркале и ритоне из Келермеса исследуется М.Ю. Вахтиной (M. Vakhtina. *On Iconography of Goddesses at the Mirror and Rython from Kelermes*). Истории изучения и датировке кургана Малая Близица посвящена работа Ю.А. Виноградова (Y. Vinogradov. *The Burial Mound Malaya Bliznitsa*). Тема статьи В.Н. Зинько и С.Р. Тохтасьевателы – стела Гефестиона из Нимфея. Некоторые позднесарматские элементы в черняховских ингумациях изучил А.В. Симоненко (A. Simonenko *Some Late Sarmatian Elements in Inhumations of Tcherniakov Culture*). Несколько статей касаются истории и археологии Херсонеса: нумизматике посвящена статья С.А. Коваленко (S. Kovalenko. *On One Phenomenon of the Chersonesian Numismatics*); античным винодельням – статья Н.П. Андрущенко (N. Andrushchenko. *Technical Achievements of Constructing Lever Presses*); торговле Херсонеса Таврического в начале первого тысячелетия – очерк Д.В. Журавлева с соавторами (D. Zhuravlev, V. Zubar, S. Sorochan. *Trade of Tauric Chersonesos in the Middle of the 1st – the first half of the 3rd centuries AD*). Большая группа статей отражают археологию Кавказа. На-

ходки изделий, выполненных в скифском зверином стиле, исследованные А.П. Мошинской и Е.В. Переводчиковой (A. Moshinskiy, E. Perevodchikova. Skythian Animal Style in Necropoleis of Koban'culture of Digoria) отражают эпоху стабильных скифо-кобанских связей. В то же время в памятниках скифского звериного стиля Прикубанья авторы наблюдают некоторые черты искусства кобанской культуры. Комплексы V – IV вв. до н.э. с бронзовыми «эгретками» из Абхазии исследуют А.Ю. Скаков и А.И. Дзюпуа (A. Skakov, A. Dzhopua. Complexes with «Egretkae» of the second half of the 6th – 5th cent. BC from Abkhazia). **Раздел публикаций** начинается с каталога монет Тиря (N. Frolova. The Catalogue of Coins of Tyra. Autonomous Coinage. The second half of the 4th – early 3rd cent. BC). П.Д. Диатроптов публикует два рельефа с изображением «загробной трапезы» из собрания ГИМ (P. Diatroptov. Two Unpublished Reliefs with the Image of «Feneral Feast» from the Collection of the State Historical Museum). Богатое погребение воина, датированное третьей четвертью – второй половиной 2 в. до н.э. публикуют Ю.П. Зайцев и С.Г. Колтухов (Y. Zaytsev, S. Koltukhov. The Burial of Warrior of the Hellenistic Times near Chistenkoe Village at the Foothills of Crimea). Бронзовая матрица для изготовления ажурных пластин из грунтового склепа – катакомбы №520

Усть-Альминского некрополя, датированная 2 – 1 вв. до н.э. представлена в публикации Ю.П. Зайцева, В.И. Мордвицевой (V. Mordvintseva, Y. Zaytsev. The Bronze Matrix from Ust-Alma Necropolis). Д.В. Журавлев публикует терракотовую «погремушку» из могильника Бельбек (D. Zhuravlev. Clay «Rattle» from the Belbek IV Necropolis). Материалы других некрополей Крыма: Усть-Альминского (A. Pyzdrovskiy. The Burial with Fibula – Brooch with the Image of a Goddess from the Ust'Alma Necropolis) и Нейзац (I. Khrapunov and S. Mool'd. The Vaults with the Burials of the 3rd century AD from the Cemetery of Neyzats) представлены в публикациях А.Е. Пуздровского, И.Н. Храпунова и С.А. Мульды. Изваяние «скифа» из окрестностей Бахчисарая посвящены публикации В.Н. Хоменко (V. Khomenko. A Statue of a «Skythian» from the Suburbs of Bakchisarai) и А.А. Волошинова (A. Voloshinov. To the Article of V.N. Khomenko «A Statue of a «Skythian» from the Suburbs of Bakchisarai»). А.А. Волошинов также публикует два позднескифских антропоморфных надгробия из Качинской долины в Крыму, датируя их временем не ранее 1 в. н.э. (A. Voloshinov. Two Late Skythian Gravestones from the River Kacha Valley). В разделе «Музейные собрания» К.И. Зайцева публикует свинцовые изделия в виде голов быков, баранов и секир из Ольвии (K. Zaitseva. Lead Objects in the Form of Bullheads, Ram Heads and Axes from Olbia).

СОДЕРЖАНИЕ БИ-7 / CONTENTS BR-7 (Перевод на английский Д.В. Журавлева)

СТАТЬИ	ARTICLES
Мошинский А. В., Переводчиков Е. В., Скифский звериный стиль в кобанских могильниках Дигории.	A. Moshinskiy, E. Perevodchikova. Skythian animal style in necropoleis of Koban'culture of Digoria.
Скаков А. Ю., Дзюпуа А. И. Комплексы второй половины V-IV вв. до н.э. с бронзовыми «эгретками» из Абхазии.	A. Skakov, A. Dzhopua. Complexes with «egretkae» of the second half of the 6 th -5 th century BC from Abkhazia.
Фиалко Е. Е. Скифская Аргимпаса (к интерпретации изображения на ажурной пластинке из Гюновки).	E. Fialko. Scythian Argimpasa (interpretation of a picture on a tracery plate).
Вахтина М. Ю. Об иконографии женских божеств на зеркале и ритоне из Келермеса.	M. Vakhina. On iconography of Goddesses at the mirror and rython from Kelermes.
Виноградов Ю. А. Курган Малая Близница (история изучения и датировка).	Yu. A. Vinogradov. The burial mound Malaya Bliznitsa (history of studying and dating).
Зичько В. Н., Тохтасьев С. Р. Эпитафия Гефестиона из Нимфея.	V. Zin'ko, S. Tokhtas'ev. Epitaph of Hephestion from Nymphaion.
Коваленко С. А. Об одном феномене херсонесской нумизматики.	S. Kovalenko. On one phenomenon of the Chersonesian numismatics.
Андрущенко Н. П. Технические достижения в конструировании рычажных прессов.	N. Andrushenko. Technical achievements of constructing lever presses.
Журавлев Д. В., Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О торговле Херсонеса Таврического в серед. I - первой половине III вв. н.э.	D. Zhuravlev, V. Zubar', S. Sorochan. Trade of Tauric Chersonesos in the middle of the 1 st -the first half of the 3 rd centuries AD.
Симоненко А. В. Некоторые позднесарматские элементы в Черняховских ингумациях	A. Simonenko. Some late Sarmatian elements in inhumations of Tcherniakov culture.
ПУБЛИКАЦИИ	PUBLICATIONS
Фролова Н. А. Каталог монет древней Тиря раннего периода (сер. IV-III вв. до н.э.)	N. Frolova. The catalogue of coins of Tyra. Autonomous coinage. The second half of the 4 th -early 3 rd cent. BC.
Диатроптов П. Д. Два неопубликованных рельефа с изображением «загробной трапезы» из собрания ГИМ	P. Diatroptov. Two unpublished reliefs with the image of «funeral feast» from the collection of the State Historical Museum.
Зайцев Ю. П., Колтухов С. Г. Погребение воина эллинистического времени у с. Чистенское в Предгорном Крыму	Yu. Zaytsev, S. Koltukhov. The burial of warrior of Hellenistic period near Chisten'koe village at the foothills of Crimea.
Зайцев Ю. П., Мордвицева В. И. Бронзовая матрица из Усть-Альминского некрополя	V. Mordvintseva, Yu. Zaytsev. The bronze patrix from Ust'-Alma necropolis.
Журавлев Д. В. Терракотовая «погремушка» из Бельбек IV	D. Zhuravlev. Clay «rattle» from the Belbek IV necropolis.
Пуздровский А. Е. Погребение с фибулой-брошью с изображением женского божества из Усть-Альминского некрополя	A. Pyzdrovskiy. The burial with fibula-brooch with the image of a Goddess from the Ust'-Alma necropolis.
Храпунов И. Н., Мульда С. А. Склепы с погребениями III в. н.э. из могильника Нейзац	I. Khrapunov, S. Mool'd. The vaults with the burials of the 3 rd century AD from the cemetery of Neyzats.
Хоменко В. Н. Изваяние «скифа» из окрестностей Бахчисарая	V. Khomenko. A statue of a «Skythian» from the suburbs of Bakchisarai.
Волошинов А. А. К статье В. Н. Хоменко об изваянии «скифа»	A. Voloshinov. To the article of V.N. Khomenko «A statue of a «Skythian» from the suburbs of Bakchisarai».
Волошинов А. А. Два позднескифских надгробия из долины Качи	A. Voloshinov. Two Late Skythian gravestones from the river Kacha valley.
МУЗЕЙНЫЕ СОБРАНИЯ	MUSEUM COLLECTIONS
Зайцева К. И. Свинцовые изделия в виде головок быков, баранов и секир из Ольвии.	K. Zaitseva. Lead objects in the form of bullheads, ram-heads and axes from Olbia.

Боспорские исследования, вып. 8. – Сб./Ред.-сост. Д.В. Журавлев. Симферополь – Керчь, 2005. – 368 с. Формат 170×247, 29,9+0,49 уч.изд.л.

По предисловию к вып. 8 «**Боспорских исследований (БИ-8)**»: Несколько лет назад Д.В. Журавлевым (сотрудник ГИМ в г. Москве) было начато формирование сборника, посвященного изучению керамики эллинистического и римского времени, найденной в Северном Причерноморье. В 2004 г. собранные статьи были переданы в редакцию БИ. Редакция расширила тематический и хронологический охват, отформатировала все статьи в традиционные для БИ рубрики. БИ-8 охватывает проблемы в изучении строительной керамики, амфорной тары, кружалной и лепной посуды. Наряду с материалами из раскопок боспорских городов и сельских поселений, публикуются разнообразные керамические комплексы из Ольвии, Херсонесского государства и Крымской Скифии, а также статьи о коллекциях керамики из музеев Москвы и Ялты. Изучалась строительная керамика (S. Kryzhitsky, A. Rusaeva, V. Nazarchuk. Architectural terracotta of late archaic period from Olbia), тара (V. Chkhaidze. Byzantine amphorae stamps from Taman-city excavations), кружалная и лепная посуда из памятников античного и раннесредневекового времени. Кроме боспорских материалов, публикуются разнообразные керамиче-

ские комплексы из Ольвии, Херсонеса (R.Stoyanov. Painted and black glazed table ware from the necropolis of Chersonesos Tauric in the 5th-1st centuries BC; M. Zolotarev. On one type of semispheric cups of the Hellenistic Period; S. Ushakov. Red slip ware from Chersonesos) и Крымской Скифии (V. Vlasov. A greek influence in the late scythian ceramics of Crimea). **В разделе публикаций** представлены материалы из раскопок памятников Крыма (A. Butiagin, D. Chistov. New complex of the 4th cent. BC from Myrmekion; T.Egorova. Black glazed pottery from Chaika settlement near Eupatoria; I.Emetz, A.Kolesnikov. Craffiti and dipinti from ancient estates situated near Eupatoria; D. Zhuravlev, G.Lomtadze. New context of the Roman period from Pantikapaion); Азиатского Боспора (G. Lomtadze Two amphora contexts of the 4th cent. BC from the underwater part of Patraion; A. Zavoikin. Amphora fragments from the excavations of the sanctuary at 'Beregovoi 4»; E.Rogov, S.Kashaev, J. Fornasier. Ceramic Complex from Household Pits at the settlement of Vyshesteblievskaya-11 in the south of the Taman Peninsula) Херсонеса (V. Soznik Round Tower in the Farmhouse «Twins» in the Chora of Tauric Chersonesos; L. Kovalevskaja/ Pottery Finds from farmhouse 106 on Chora of Tauric Chersonesos). Представлены статьи об отдельных **коллекциях керамических изделий** из музеев Москвы и Ялты.

СТАТЬИ	ARTICLES
Крыжицкий С. Д., Русаева А.С., Назарчук В.И. Архитектурная терракота позднеархаического времени из Ольвии	S. Kryzhitsky, A. Rusaeva, V. Nazarchuk Architectural Terracotta of Late Archaic Period from Olbia
Стоянов Р. В. Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V-I вв. до н.э.	R. Stoyanov Painted and black glazed table ware from the necropolis of Chersonesos tauric in the 5 th - 1 st centuries BC
Золотарев М.И. Н Об одном типе полусферических чаш эллинистического времени.	М.И. Zolotarev On one type of semispheric cups of the hellenistic period
Ушаков С. В. Херсонесская краснолаковая керамика	S. Ushakov Red slip ware from Chersonesos
Власов В.П. Античные влияния в позднескифской керамике Крыма.	V. Vlasov A greek influence in the late scythian ceramics of Crimea
Чхаидзе В. Н. Византийские амфорные клейма из раскопа Таманского городища	V. Chkhaidze Byzantine amphorae stamps from Taman-city excavations
ПУБЛИКАЦИИ	PUBLICATIONS
Ломтадзе Г. А. Два амфорных комплекса IV в. до н.э. из затопленной части Патрея	G. Lomtadze Two amphora contexts of the 4 th cent. BC from the underwater part of Patraion
Бутягин А.М., Чистов Д. Е. Новый комплекс IV в. до н.э. из Мирмекия	A. Butiagin, D. Chistov New complex of the 4 th century BC from Myrmekion
Завойкин А. А. Фрагменты амфор из раскопок святилища на «Береговом 4».	A. Zavoikin Amphora fragments from the excavations of the sanctuary at «Beregovoi 4».
Рогов Е.Я.1, Кашаев С. В., Форназир И. Керамический комплекс из хозяйственных ям поселения Вышестеблиевская-11 на юге Таманского п-ова	E. Rogov, S. Kashaev, J. Fornasier Ceramic complex from household pits at the settlement of Vyshesteblievskaya-11 in the south of the Taman Peninsula
Егорова Т. В. Чернолаковые миски и солонки с городища «Чайка» близ г. Евпатория.	T. Egorova Black glazed pottery from «Chaika» settlement near Eupatoria. Bowls and saltcellars
Созник В.В. Н Круглая башня на усадьбе «Близнецы» на хоре Херсонеса Таврического	H V. Soznik Round tower in the farmhouse «Twins» in the chora of tauric Chersonesos.
Ковалевская Л. А. Комплекс столовой и кухонной керамики с усадьбы 106 на хоре Херсонеса Таврического	L. Kovalevskaja Pottery finds from farmhouse 106 on chora of Chersonesos Taurica
Емец И. А., Колесников А. Б. Граффити и дипинти с античных усадеб в районе Евпатории	I. Emetz, A. Kolesnikov Graffiti and dipinti from ancient estates situated near Eupatoria
Журавлев Д. В., Ломтадзе Г. А. Новые комплексы римского времени из Пантикапея.	D. Zhuravlev, G. Lomtadze New context of the Roman period from Pantikapaion
Пономарев Л. Ю., Бейлин Д.В. Византийские амфоры со дна Керченского пролива	L. Ponomarev, D. Baylin Byzantine Amphorae from the bottom of the Kerch Channel
МУЗЕЙНЫЕ СОБРАНИЯ	MUSEUM COLLECTIONS
Ломтадзе Г. А. Амфоры с ножкой в виде сложнопрофилированного кольцевого поддона в собрании ГИМ	G. Lomtadze Protohasian amphorae in the collection of the state historical museum
Турова Н.П., Коваленко С. А. Мегарские чаши из археологической коллекции Ялтинского ИИМ	N. Turova, S. Kovalenko Megarian bowles from the archaeological collection of the historical museum in Yalta
Журавлев Д. В., Камелина Г.А. Клейма на строительных материалах из Харакса в собрании ГИМ	D. Zhuravlev, G. Kamelina Stamps on the building material from Kharax in the collection of the State Historical Museum

Боспорские исследования, вып. 9. – Сб./ Ред.-сост. В.Н. Зинько. Симферополь – Керчь, 2005. – 400 с. Формат 170×247, 32,5 уч.изд.л.

Основу сборника составляют доклады, прочитанные на «V Боспорских чтениях» (Керчь, май 2005 г.). Представлены исследования по античной, раннесредневековой истории и археологии Северного Причерноморья, преимущественно по вопросам истории и культуры Боспора. Выделяется «сельскохозяйственная» тематика: статья В.Н. Зинько посвящена населению хоры полисов западного побережья Боспора (The chora population of the polists on the Western Coast of Bosphorus Cimmerian in the 6th-1st centuries BC); Н.И. Винокурова – агротехнике древнего виноградарства (Agricultural methods of viticulture in the Northern Black sea coast); Ф.В. Куликова – рыболовству античной Акры (Archaeological evidence of fishery in ancient Acra). Большое внимание уделяется археологии Херсонеса. Хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса посвящена статья А.В. Буйских (On chronology and attribution of constructions at the South-Eastern Gates of Tauric Chersonesos), демографии – В.М. Зубаря (Once again on demographic potential of Tauric Chersonesos in the middle of the 4th-second half of the 4th cent. BC), гробничному делу в Византийском Херсонесе – С.Б. Сорочана (The conditions of cemetery business in Byzantine Cherson (the 6th-10th centuries). Херсонес периода раннего средневековья рассматривается в статьях Н.А. Алексеенко (The imperial administration at Khazars-Byzantine Frontier in the early

9th cent, (seals of Kurior of Cherson) и А.А. Тортики («The river of the Slavs» in the system of the Eastern Europe geographical realities in the 8th-10th centuries). Проблемы истории и археологии Ольвии и ее хоры затронуты в четырех статьях. В статье С.Б. Буйских, открывающая сборник (Bujskikh С.В. Dugout house building of the epoch of colonization of the Northern Black sea coast (on the example of the Lower Part of the Bug region) дискутируется оценка фактора присутствия варваров в составе населения Ольвии и ее хоры Духовной культуре жителей Ольвийского полиса посвящены статьи А.С. Русяевой (Regional peculiarities of Dionisus cult on the Black sea coast) и М.В. Скржинской (Allegory, Symbol and Personification of Abstract Notions in culture of Bosphorus, Olbia and Chersonesos). **Раздел публикаций** посвящен отдельным находкам: наконечнику пояса с боспорским знаком из могильника Фонтаны (И.Н. Храпунов); германским воинским пряжкам и наконечникам ремней, найденных на Боспоре (А.А. Васильев); византийской ювелирной традиции (Н.В. Жилина). Особого внимания заслуживает статья Н.Л. Кучеревской, посвященная проблеме восстановления художественного облика памятников античной скульптуры из археологических раскопок. В разделе «История науки» представлена статья Л.О. Гриненко о роли В.В. Шкорпила в становлении Херсонесского музея. Раздел «Музейные собрания» содержит публикации С.А. Шестакова «Солнечные часы из Керченского музея» и Т.А. Матковской «Памятники боспорянам-защитникам Отечества».

СТАТЬИ	ARTICLES
Буйских С.Б. Земляночное домостроительство эпохи колонизации Северного Причерноморья (на примере Нижнего Побужья)	Bujskikh С.В. Dugout House Building of the Epoch of Colonization of Northern Black Sea Coast (on the Example of the Low Part of the Bug).
Зинько В.Н. Население хоры полисов западного побережья Боспора Киммерийского в 6-1 вв. до н.э.	Zin'ko V.N. The Chora Population of Polises on the Western Coast of Bosphorus Cimmerian in the 6 th - 1 st Centuries BC.
Винокуров Н.И. Агротехника древнего виноградарства в Северном Причерноморье (античные агротехнические сооружения и мероприятия на виноградниках)	Vinokurov N.I. Agricultural Methods of Viticulture in the Northern Black Sea Coast. (Ancient Agricultural Technical Constructions and Treatment on the Vineyards).
Русяева А.С. Региональные особенности культа Диониса в Причерноморье.	Rusjaeva A.S. Regional Peculiarities of Dionysus Cult on the Black Sea Coast.
Скржинская М.В. Аллегория, символ и олицетворение отвлеченных понятий в культуре Боспора, Ольвии и Херсонеса.	Skrzhinskaya M.V. Allegory, Symbol and Personification of Abstract Notions in Culture of Bosphorus, Olbia and Chersonesos.
Русяева М.В. Сцена охоты на серебряной чаше из кургана Солоха.	Rusjaeva M.V. The Hunt Stage on the Silver Cup from Solokha Burial Mound.
Зубарь В.М. Еще раз о демографическом потенциале Херсонеса Таврического в середине - второй половине IV в. до н.э.	Zubar V.M. Once Again on Demographic Potential, of Tauric Chersonesos in the Middle of the 4 th -Second Half of the 4 th Century BC.
Буйских А. В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического.	Bujskikh A. V. On Chronology and Attribution of Constructions at the South-Eastern Gates of Tauric Chersonesos.
Сорочан С. Б. Гробничное дело в Византийском Херсонесе (VI-X вв.)	Sorochan S.B. The Condition of a Cemetery Business in Byzantine Cherson (the 6 th -10 th centuries).
Алексеенко Н.А. Херсон на хазарско-византийском пограничье в начале IX в.: печати киров.	Alekseenko N.A. The Imperial Administration at Khazars-Byzantine Frontier in the early 9 th century: Seals of Kurioi of Cherson.
Тортика А. А. «Река славян» в системе географических реалий Восточной Европы в VIII-X вв. (по данным средневековых арабо-персидских авторов).	Tortika A.A. «The River of the Slavs» in the System of the Eastern Europe Geographical Realities in the 8 th - 10 th centuries (on the data of Arabian-Persian Authors).
ПУБЛИКАЦИИ	PUBLICATIONS
Куликов А. В. Археологические свидетельства рыболовства на античном городище Акра.	Kulikov A.V. Archaeological Evidence of Fishery in Ancient Acra.
Храпунов И. Н. Наконечник пояса с боспорским знаком из могильника Фонтаны.	Khrapunov I.N. Belt-end with a Bosphorus Sign from the Cemetery in Fontani.
Васильев А. А. Германские воинские пряжки и наконечники ремней на Боспоре.	Vasilyev A.A. German Military Buckles and Belt Points in Bosphorus.
Кучеревская Н.Л. К проблеме восстановления художественного облика памятников античной скульптуры из археологических раскопок.	Kucherevskaya N.L On the Problem of Reconstruction of Artistic Appearance of Ancient Sculpture Monuments from Archaeological Excavations.
Жилина Н.В. Византийская ювелирная традиция (по материалам средневековой филигранны VI-XIII вв.)	Zhilina N.V. Byzantine Jewellery Tradition (according to the materials of medieval filigree dating back to the 6 th - 13 th cent).
ИСТОРИЯ НАУКИ	HISTORY OF THE SCIENCE
Гриненко Л.О. «Керченский коллега» (Роль В.В. Шкорпила в становлении Херсонесского музея).	Grinenko L.O. «A Colleague from Kerch» (The Role of Shkorpil V. V. in the Formation of Chersonesos Museum).
МУЗЕЙНЫЕ СОБРАНИЯ	MUSEUM COLLECTIONS
Шестаков С. А. Солнечные часы из Керченского музея.	Shestakov S.A. Sun-Dial from Kerch Museum.
Матковская Т. А. Памятники боспорянам-защитникам Отечества (по материалам Керченского лапидария).	Matkovskaya T.A. Monuments to Bosphorians – Defenders of their Motherland (on the Materials of Kerch Lapidaries).

Боспорские исследования. Вып. X.-Сб./ Ред.-сост. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько Симферополь-Керчь. – 2005. – 400 стр.

В юбилейном десятом томе «Боспорских исследований» представлен широкий спектр исследований, связанных в первую очередь с античной и средневековой историей и археологией Северного Причерноморья. В традиционных рубриках научного сборника ведущие специалисты и начинающие исследователи Украины и России рассматривают вопросы истории и археологии Боспора, Скифии, Херсонеса, Византии, а также культурно-исторического наследия Крыма.

Для историков, археологов, музейных сотрудников и преподавателей, а также всех, интересующихся историей и археологией Северного Причерноморья.

Bosporos Studies. Issue X.-Collective works /Editors-compilers A.I.Ajbaabin, V.N.Zin'ko. Simferopol – Kerch. – 2005. – 400 pages.

There is the wide spectrum of the researches connected first of all with an antique both medieval history and archaeology of Northern Black Sea Coast is submitted in the tenth anniversary issue of «Bosporos Studies». In traditional headings of the book leading experts and entry-level researchers of Ukraine and Russia research questions of the history and archaeology of Bosporos, Scythia, Chersonese, Byzantium, and also a cultural-historical heritage of Crimea.

For historians, archaeologists, museum research workers, teachers and everybody to be interested in a history and archaeology of Northern Black Sea Coast.

Десятым выпуском «Боспорских исследований» отмечается юбилей: 10 лет назад, осенью 1995 г. в Керчи был создан благотворительный Фонд «Деметра». Его основателями и бессменными руководителями являются Вячеслав Дмитриевич Письменный, Елена Алексеевна Зинько, Виктор Николаевич Зинько. 10

лет с одной стороны большой возраст и можно подводить итоги. С другой стороны 10 лет – небольшой срок, когда еще только ставятся задачи и формируются механизмы их выполнения. Безусловно, крупнейшим событием стало выполнение первых этапов программы «Керченский музей», когда в 2001 г. после многолетней комы был воссоздан археологический музей Керченского государственного историко-культурного заповедника (ИКЗ). Все три его здания были полностью реконструированы и переоснащены. В течение всех своих лет существования фонд патронирует многочисленные археологические экспедиции и другие сложные научно-исследовательские проекты. На основании совместных договоров с Керченским ИКЗ, Крымским отделением Института востоковедения, Институтом археологии НАН Украины и других организаций проводятся работы по консервации и реставрации уникального памятника I в. н.э. склепа Деметры, археологические исследования боспорских поселений и могильников. В 2001 г. Фонд «Деметра» предложил дирекции ИКЗ ряд научно-исследовательских проектов по изучению и публикации археологических коллекций, хранящихся в керченских фондах. В этих проектах участвуют не только украинские, но и российские исследователи. С 2004 г. к ним присоединились специалисты крупнейшего музея Польши – Национального музея (г. Варшава). Весной 2005 г. создана «Золотая кладовая». Особенно большое внимание Фонд «Деметра» уделяет сохранению и исследованию памятников археологии. Начат большой проект по созданию первого на Боспоре археологического парка «Древняя Тиритака».

Фонд «Деметра» профинансировал многочисленные конференции, семинары, а также осуществляет большую издательскую политику. В 2001 г. совместно с Крымским отделением Института востокове-

СТАТЬИ	ARTICLES
Бессонова С. С. Находки греческой керамики с граффити в скифских погребениях Северного Причерноморья	Bessonova S. S. Finds of greek ceramics with graffito in scythian burials in the Northern Black Sea coast
Смекалова Т.Н., Смекалов С.Л. Попытка реконструкции системы дорог и клеров городов европейского Боспора (по данным аэрофотосъемки, картографии и наземных разведок)	Smekalova T. N., Smekalov S. L. The attempt to reconstruct the system of Roads and Kleroi of the cities of European Bosporus (according to the Data of air photography, cartography and ground prospecting)
Зинько В.Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского в III-II вв. до н.э.	Zin'ko V.N. Chora of the cities on the European Bosporus Kimmerian coast in the Third - Second centuries BC
Зубарев В. Г. Возможности использования амфорных инноваций при датировании слоев и комплексов поселений (из практики раскопок городища «Белинское»).	Zubarev V. G. Potentials of using amphorae innovations to date layers and complexes of settlements (Excavation of the Site of «Belinskoye»)
Засецкая И. П. Хронология стеклянных колбообразных сосудов из боспорского некрополя позднеантичного и раннесредневекового периодов.	Zasetskaya I. P. Chronology of glass retort-shaped vessels from Bosporus necropolis of late ancient and early medieval periods
Фомин М. В. О мавритиан при Западной базилике Херсонеса	Fomin M. V. On martyrium attached to Western basilica in Chersonesos
Сорожан С.Б. О храме св. Апостолов и епископальном архитектурном комплексе на северо-восточном берегу византийского Херсона	Sorochan S. B. On temple of SS. Apostles and bishop architectural complex on the northeast coast of byzantine Cherson
Белик Ю.Л. Роль географического фактора при возведении крепости «Ени-Кале»	Beilk Yu. L. The Role of geographic factor in building «Yeni-Kale» fortress
ПУБЛИКАЦИИ	PUBLICATIONS
Кунина Н.З. Стеклянный кубчик IV в. н.э. из некрополя Нимфея	Kunina N. Z. Glass jug of the 4 th century AD from Nymphaeon necropolis
Приходнюк О. М., Хардаев В.М. Драгоценности из Келегейских курганов	Prikhodniuk O. M., Khartaev V. M. Jewellery from Keleget khutors
Зинько В. Н., Пономарев Л. Ю. Раннесредневековый горизонт поселения Героевка-2 у пос. Эльтиген	Zin'ko V. N., Ponomarev L. Yu. Early Medieval horizon of Heroevka-2 settlement near the village of Eltigen
Санжаровец В.Ф. Имя Митридата VI Евпатора в топонимии Крыма и Керчи	Sanzharovetz V. F. The name of Mithradates VI Eupator in toponym of Crimea and Kerch
ИСТОРИЯ НАУКИ	HISTORY OF THE SCIENCE
Зубарь В.М. История изучения сельскохозяйственной округи Херсонеса в конце XVIII – середине третьей четверти XX в.в.	Zubar V.M. The history of studying agricultural neighborhood of Chersonesos at the end of the 18 th -Mid-third quarter of the 20 th cent
Непомнящий А. А. Страницы истории крымского краеведения в 30-е гг. XX века	Nepomniashchy A. A. Pages of the history of the Crimean local lore study in the 30s of the 20 th century
МУЗЕЙНЫЕ СОБРАНИЯ	MUSEUM COLLECTIONS
Тимченко В.Н. Арабографические надписи из керченского лапидария (надгробия XVIII в.)	Timchenko V. N. Arab-graphical inscriptions from Kerch Lapidarium (headstones dating back to the 18 th century)

денія НАН України ґрунтується новий історико-археологічний збірник «Боспорські дослідження» со статусом ВАК України. Начата публікація каталогів археологічних колекцій Керченського заповідника. Уже издан I том лапидарної колекції «Антична скульптура» (Київ, 2004), верстається I том нумізмати́чної колекції «Клади античних монет».

Що же кається серії «Боспорських досліджень», то їх відличає широкий діапазон тем. В нем публікуються як ведучі, так і починаючі дослідувачі. Вишло, включаючи ювілейний, десять томів. В кождий том включаються матеріали музейних колекцій і архівів, отчети археологічних експедицій. Крім того, редколлеґією БІ из известных ученых из Киева, Москвы, Санкт-

Петербурґа, Нижнього Новгорода, Симферополя, Керчі издаються не тільки статті, но і більші монографічні твори по древній історії Боспора і Криму. БІ получили широке міжнародне визнання, превратившись в крупнейшее серіальне видання НАН України по античній історії і археології. Хочеться присоединиться к многочисленным поздравлениям коллективу Фонда «Деметра» і редколлеґію (д.и.н., проф. А.И. Айбабин, д.и.н В.Н. Зинько, д.и.н. М.Г. Крамаровский, чл.-корреспондент НАН України С.Д. Крѣжикский, д.и.н. А.А. Масленников, д.и.н. Л.В. Матвеева, д.и.н., проф. Е.А. Молев, к.и.н. В.А. Сидоренко) і пожелать всем все тех же энергии, творческих удач и научной плодотворной деятельности на протяжении многих и многих лет.

Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. Под ред. К.К. Марченко. – СПб. Алтай. 2005. – 463 с. с ил. (Серия «Античная библиотека. Исследования»). ISBN 5-89329-800-0.

Коллективное исследование проблемы греко-варварских взаимоотношений в Северном Причерноморье, с момента появления здесь греческих колоний и кончая распадом Скифии. Состоит из введения, шести глав и заключения. *Во введении* (авторы Ю.В. Андреев, К.К. Марченко) в общен историческом масштабе ставится проблема взаимоотношений соседних этносов, находящихся на разных уровнях культурного развития. *Глава 1 «Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи»* (К.К. Марченко) посвящена анализу историографии вопроса. Выделяются четыре периода изучения проблемы взаимоотношений греков и варваров. Первый период – 19 – первая четверть 20 в. характеризуется выделением торговых устремлений греков как основной движущей силы в колонизации Северного Причерноморья. Определяются основные виды товаров, привозимых в Северное Причерноморье, подчеркивается значительность воздействия передовой греческой культуры на северопричерноморских варваров, осуществляется попытка создания общей периодизации контактов греков и варваров. Особое внимание отводится анализу работ М.И. Ростовцева. Второй период исследований проблемы контактов греков и варваров охватил отрезок времени от 2-й половины 20-х – начала 50-х годов 20 в. Он характеризуется выдвинутым на первую роль в развитии Северного Причерноморья туземного мира при сохранении господствующего положения торговой концепции колонизации. В основе таких представлений лежали принципы эволюционизма, автохтонности и даже отчасти этнической непрерывности в изложении Н.Я. Марра. Третий период в изучении вопроса греко-варварских контактов датируется временем от начала 50-х до начала 70-х годов. В работах исследователей этого периода речь идет о проникновении греческих культурных элементов в духовную и материальную культуру варваров. Проводником такого проникновения по-прежнему считается торговая активность греков. Однако в конце периода акценты смещаются и определенную роль в решении проблемы приобретает «аграрная теория колонизации Северного Причерноморья», выдвинутая В.В. Лапиным. Хронологические рамки последнего, четвертого периода изучения греко-варварских контактов – от начала 70-х годов до наших дней. На первое место выдвигается идея «многофакторности» в процессе

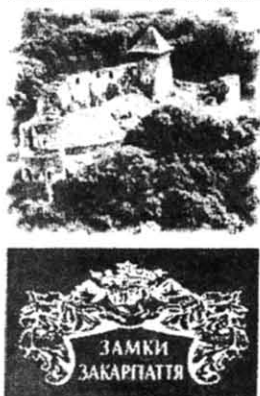
колонизации региона и многообразия контактов между греками и варварами в пограничных регионах. В *Главе 2 «Периодизация истории Северного Причерноморья в скифскую эпоху»* (Ю.А. Виноградов, К.К. Марченко) выделяется 5 периодов в истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Первый период охватывает 2-ю половину 8 – середину 7 вв. до н.э. Авторы характеризуют этот период как время перемещения в Северное Причерноморье нескольких орд номадов – носителей так называемой раннескифской культуры, время, когда «начал действовать механизм культурной интеграции завоевателей и аборигенов, естественным образом сопровождающийся постепенным отмиранием номадизма» Второй период начинается с середины 7 и заканчивается первой четвертью 5 в. до н.э. Он начинается с появления в Северном Причерноморье первых греческих колоний: в дельте Дуная Истрия, в Днепро-Бугском лимане – Борисфена, заканчивается прекращением существования большей части сельскохозяйственных поселений в окрестностях античных апойкии Нижнего Побужья и Поднепровья. Этот период ознаменовался стабильными и относительно мирными отношениями между греками и варварами. Третий период – начало второй четверти 5 – последняя треть этого же столетия характеризуется усилением кочевого элемента в регионе и проявлением «негативных черт» во взаимоотношениях между греками и варварами. Четвертый период – от последней четверти 5 – до рубежа 4-3 вв. до н.э. связан с оседанием части номадов и восстановлением сельскохозяйственной округи античных городов Северного Причерноморья. Контакты между обитателями античных центров и степной зоны стабильны. Пятый период датируется рубежом 4-3 вв. до н.э. – серединой 3 в. до н.э. Для периода в целом характерна дестабилизация отношений в Северном Причерноморье, гибелью по ряду причин Скифии, возникновением так называемых Малых Скифий, ведущих борьбу с соседями – кочевыми ордами сарматов, фракийцами, галатами, эллинами.

В *главе 3 «Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи»* (К.К. Марченко) показаны взаимоотношения греков и варваров во второй половине 7 – первой половине 5 вв. до н.э. и во второй четверти 5 – первой трети 3 вв. до н.э. Рассматриваются проблема каллипидов, значение термина ойкеты из декрета в честь Протогена, проблема реколонизации сельских территорий Северо-Западного Причерноморья. В *Главе 4 «Греки и варвары в Западном Крыму»* (Е.Я. Рогов) рассматриваются природные условия указанного региона, демографическая ситуация в античное время. Показана материальная культура

греков и варваров в Юго-Западном и Северо-Западном Крыму. В заключение оценивается степень взаимовлияний греческой и варварской культур Западного Крыма. Глава 5 «Боспор Киммерийский» (Ю.А. Виноградов) посвящена характеристике взаимоотношений греков и варваров в районе Боспора-Киммерийского. Выделены основные периоды взаимоотношений: время греческой колонизации, греко-варварские отношения в конце первой-третьей четвертях 5 в. до н.э., последней четверти 5-4 вв. до н.э., 4-3 вв. до н.э.

Глава 6 «Греческое искусство и искусство Европейской Скифии» (М.Ю. Вахтина) посвящена контактам греков и варваров в области духовной культуры. Описываются территориальные особенности традиций в варварского и греческого искусства. 4 в. до н.э.

выделяется как время расцвета греко-скифской то-ревтики. Рассматривается хронологический аспект проблемы, место производства предметов искусства, проблема соотношения сюжетов и схем в искусстве Северного Причерноморья с различными регионами туземного мира. Выделяются три основных периода взаимодействия эллинского искусства с искусством Скифии: 2-я половина 7 – первая четверть 5 в. до н.э. (время первых контактов); 5 в. до н.э. (время новой «волны» номадов) 4 в. до н.э. (время расцвета и «пред-смертной свободы») В «Заключении» освещаются основные теоретические и методологические аспекты проблемы греко-варварских контактов в Северном Причерноморье скифской эпохи.

NEVITSKY CASTLE
NEVINKEI VÁR

ДЗЕМБАС Олександр, КОБАЛЬ Йосип. Невицький замок. Ужгород, ВАТ «Видавництво «Закарпаття» 2005. – 78 с. ISBN 996-7703-89-4

В серії «Замки Закарпаття» вийшла книга-малюк О.В. Дзембаса, старшого наукового співробітника відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею, методиста Центру туризму, начальника археологічної експедиції в Невицькому замку, та Й.В. Кобала, кандидата історичних наук, завідувача відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею. У ній в стислій формі на основі власних досліджень викладено історію надзвичайно цікавої пам'ятки Закарпаття епохи середньовіччя – Невицького замку. Видання доповнене документальними матеріалами та оригінальними ілюстраціями. Фактично, книга написана трьома мовами – крім української, ще англійською та угорською (ще і латинською, якщо прийняти до уваги «дарчу грамоту короля Карла Роберта від 28 липня 1322»). Має додаток-програму з відновлення цього найбільш вражаючого «орлиного гнізда» Закарпаття.

X XIAT

Редакція АДУ поздоровляє 126 членів Харківського історико-археологічного товариства (ХІАТ) зі 10-річчям. Одним з найбільш продуктивних напрямів роботи ХІАТ є його конференції. Всі вони мають статус міжнародних. Нараховується шість (1995; 1997; 1999; 2001; 2003; 2004) таких конференцій. Їх проведенню також сприяли Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна та ОДА. Ці конференції мали велике значення як для обміну науковою інформацією (кількісний склад конференцій у середньому перевищував 100 чоловік), так і росту висококваліфікованих наукових кадрів. Багато з молодих учасників стали кандидатами та докторами наук. Велике значення має багатобічна робота ХІАТ по популяризації археологічних досліджень і відкриттів

шляхом презентацій за результатами польового сезону наукових відкриттів. Відома активна позиція ХІАТу у сфері захисту культурної спадщини, у тому числі розробки законодавчих ініціатив. «СТАРОЖИТНО-СТІ» (збірка видається з 1994 р., головний редактор проф. В.І. Кадеев, відповідальний редактор к.і.н., доцент С.В. Дячков), як друкований вимір ХІАТ, є одним із найбільш відомих регіональних видань України історико-археологічного профілю, до того ж воно має статус ВАКівського видання.

Бажаємо Харківському історико-археологічному товариству подальших успіхів!

Отже: **Древности 2005.** Харьковское историко-археологическое общество, НМЦ «МД». – 388 с. Формат 17×24 см, ум.-др. арк. 31,2. А зараз знайомимо із змістом випуску за 2005 рік.

Харьковскому областному историко-археологическому обществу 10 лет 7

МАТЕРИАЛЫ

- Филиппов А. М. (Харьков) Роль наёмничества в политической истории Спарты в конце V в. до н.э.
 Ворошилов А. Н. (Воронеж) Копьеносцы в войске скифского времени на Среднем Дону 19
 Шрамко И. Б. (Харьков) Новые данные о наземных жилищах у населения Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху
 Ильина О. М. (Харьков) О культе Великого бога в западнопонтийских полисах в римский период
 Литовченко С. Д. (Харьков) Армянский поход Гнея Помпея 40
 Акимов А. В. (Харьков) Рабство в римской Дакии 47
 Сергеев И. П. (Харьков) Всадничество в политической жизни Римской империи периода кризиса III века 54
 Алексеенко Н. А. (Севастополь) Патер полиса Херсона и его роль в имперской администрации в Таврике 58
 Бардола К. Ю. (Харьков) О службе протоаскирита и ее роли в административной структуре Византии VI-IX в.в.
 Маслюченко С.В. (Харьков) Новые факты из истории заселения Слободской Украины (по этнографическим материалам Харьковской области)

СТАТЬИ

- Литвиненко Р.О. (Донецьк) Поховання культурного кола Бабине з астрагалами 74
 Горбов В.Н., Смирнова О. М. (Донецьк) Палеоконтакты населения позднего бронзового века Северо-Восточного Приазовья (по данным минералогического анализа каменных орудий труда) 87
 Берестнев С. И. (Харьков) К проблеме курганов и курганной стратиграфии 97

- Циміданов В. В. (*Донецьк*) Легенди про походження скіфів та українські казки... 116
 Тесленко Д. Л. (*Днепропетровск*) О постмарипольских/квитянских погребениях в каменных гробницах 130
 Усачук А. Н. (*Донецьк*) Технология изготовления и использования псалля с поселения Поляны-1 (Харьковская обл.)
 Шрамко Б. А. (*Харьков*) Особенности развития техники обработки земли в Восточной Европе в раннем железном веке
 Мартемьянов А. П. (*Харьков*) Сельская община во фракийских землях в первых веках н.э.: итоги и перспективы изучения
 Токарев А. Н. (*Харьков*) Augustus и Sebasty V: о семантике терминов 165
 Дидык В. В. (*Харьков*) Лепная керамика вельбарско-пшеворского типа в Черняховских древностях Днепро-Донецкой ЛС
 Колода В. В. (*Харьков*) Культурно-хронологическая интерпретация Северского городища близ с. Меловая на Донце
 Сорочан С. Б. (*Харьков*) Бани византийского Херсона (VI-X вв.) 196
 Дьячков С. В. (*Харьков*) Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000-2005 гг. 212
 Балушок В. Г. (*Київ*) Таємнича Міссісіпська цивілізація
 Лиман С. И. (*Харьков*) Изучение истории Реформации и религиозных войн в трудах медиевистов Украины (1805 – первая половина 80-х гг. XIX в.) 235

ПУБЛИКАЦИИ

- Буйнов Ю. В. (*Харьков*) Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине) 246
 Былкова В. П. (*Херсон*) Новая находка комплекса амфор на Белозерском поселении 256
 Задников С. А. (*Харьков*) Комплекс античных амфор из раскопок Западного укрепления Вельского городища
 Любичев М. В. (*Харьков*) Поселения Черняховской культуры Шлях 2 и Халимоновка на Мже 276
 Аксенов В. С., Хоружая М. В. (*Харьков*) Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника 288
 Голубева І. В. (*Харків*) Монети Царборисівської фортеці 295
 Письма профессора Харьковского университета Владислава Петровича Бузескула к профессору Софийского университета Гаврилу Илиеву Кацарову (1904-1929 гг.) (В. И. Кадеев, А. Н. Токарев (*Харьков*)) 310

ЗАМЕТКИ

- Вальчак С. Б. (*Москва*) Редкая деталь скифской уздечки Восточной Европы 322
 Бейдин Г. В., Григорьянц М. Н., Любичев М. В. (*Харьков*) Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках Черняховской культуры в Харьковской области 326

РЕЦЕНЗИИ

- Домановський А. М. (*Харків*) Тритомна історія візантійської економіки. The Economic History of Byzantium. From the 7-th through the 15-th Century /Editor-in-Chief A. E. Laiou. – Washington, D. C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. – Vol. 1-3. – 1205 p. (in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies).

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

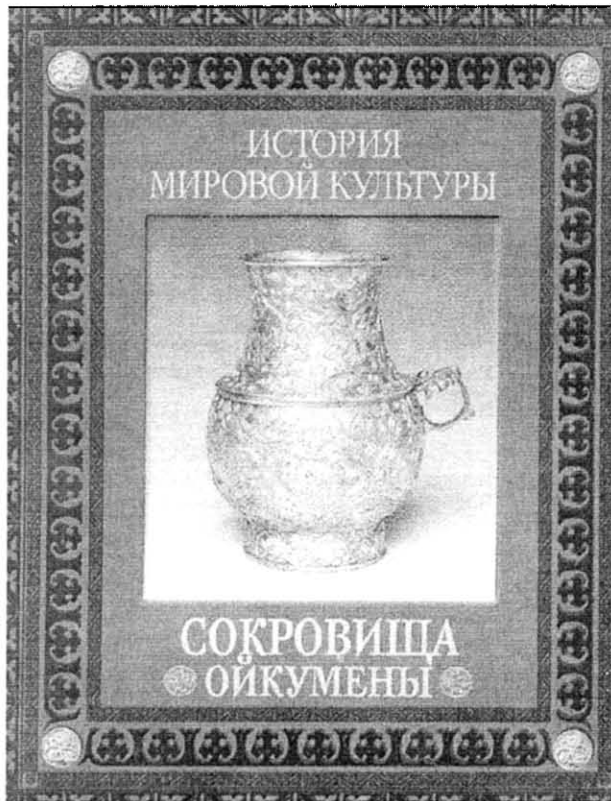
- V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 350-летию Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина (Ю. В. Буйнов, Б. А. Шрамко, И. Б. Шрамко, С. А. Литовченко, В. В. Колода, С. М. Куделко (*Харьков*)) 352
 Звернення до громадськості Харкова учасників V Міжнародної наукової конференції ХОІАТ «Липовани-старообрядці Подунав'я»: науково-практична конференція, присвячена вивченню старообрядців в Україні (Н. В. Аксьонова (*Харків*), О. А. Пригарін (*Одеса*)) 358
 Международная научная конференция «История и культура Болгарии в лицах и образах» (С. А. Литовченко (*Харьков*)) Петр Тимофеевич Тронько (к 90-летию со дня рождения) (С. М. Куделко (*Харьков*)) 364
 Слобжанская археологическая служба (информационно-аналитический очерк) (С. И. Берестнев (*Харьков*))

MEMORIA

- Памяти Олега Михайловича Приходнюка (1941-2004) (М. В. Любичев (*Харьков*)) 370
 Анатолий Олегович Зоря (В. Е. Радзиевская (*Харьков*)) 373
 Список работ, опубликованных в ежегоднике «Древности» (1994-2004 гг.) 375
 Список сокращений 381
 Наши авторы 383

Древние сокровища Юго-Западного Крыма. Каталог выставки / Авторы проекта: Ю.П. Зайцев, Е.В. Петров, Л.В. Строкова. Изд-во «Тарпан», Симферополь, 2005. – 28 с. Авторы концепции: Ю.П. Зайцев, В.И. Мордвинцева. Выставка (Музей исторических драгоценностей, г. Киев, осень 2005 г.) из фондов Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника подводит итог полувекового (с 1953 по 2003 гг.) периода раскопок в ходе 10 полевых сезонов (1953, 1963, 1974, 1984, 1985, 1996, 1999, 2001, 2003) 6 памятников Юго-Западного Крыма, расположенных в Бахчисарайском районе АРК. Наиболее широко представлен Усть-Альминский некрополь (67 экспонатов), Усть-Альминский могильник у с. Песчаное (63 экспоната). Остальные находки происходят из курганов у ПОХ Магарач (9 экспонатов), по два экспоната из могильников у сел Заветное, Краснозорье, ж.д. станции Сирень. Один экспонат происходит из разрушенного кургана у совхоза им. Ильича. Всего в каталоге представлено 146 экспонатов. Они хранятся в Бахчисарайском историко-культурном заповеднике. Авторами раскопок (в скобках указывается количество представленных на выставке экспонатов) являются Пуздровский А.Е. (128), Зайцев Ю.П. (98); Лобода И.И. (67); Хоменко В.М. (11); Медведев Г.В. (6); Труфанов А.А. (6); Богданова Н.А. (2); Высотская Т.Н. (2), Неневоля И.И. (2) и Веймарн Е.В. В целом материал датируется 2 в. до н.э. – 2 в. н.э., большая часть материалов – 1 в. н.э. Подробнее о выставке – см. в статье «Стародавні скарби Південно-Західного Криму». Відлуння віків, 2005, 02 (04), с. 117.

Великое переселение / Автор проекта И. Кошелев. – М.: БукХаус, 2005. – 180 с: ил. – (Сокровища ойкумены/ История мировой культуры). Формат видання 26×31,7 см (завширшки текст книги у розвороті 0,52 м). ISBN 5-98641-006-8.

Книга є другою у археологічному *блокбастері* «Скарби Ойкумени/Історія світової культури». Дизайн серії і головний художник – Е. Дукельская. Головний редактор Андрій Журавльов, літературний редактор Тетяна Степанова, підбір ілюстрацій Єлизавета Яхно, комп'ютерна верстка Олексій Піскар'юв, Леонід Харченко. До слів захоплення задумом проекту та його реалізацією, що були висловлені з приводу виходу у світ першої частини (см. АДУ 7, с. 331), важко що-небудь додати. Обновився, відповідно до нового періоду, творчий колектив. Як і раніше, над книгою працювало у цілому невелике коло авторів:

Владимир Яковлевич ПЕТРУХИН – доктор історических наук, ведучий научний співробітник відділу Середніх століть Інститута славянознавства РАН (Москва), професор Російського державного гуманітарного університету, спеціаліст по середньовічній культурі народів Східної Європи і Древньої Русі; учасник у дослідженні древнерусських поселень, включаючи Гніздово і Смоленск, хазарських фортець. Сергей Георгиевич СМІРНОВ – ведучий співробітник Російської академії освіти і Московського центру неперервного математического освіти, кандидат фізико-математических наук; преподает в школі історію.

Риза Саїдович БАГАУТДИНОВ – кандидат історических наук, доцент кафедри російської історії Самарського державного університету; спеціаліст по епоху бронзи і археології ранніх болгар; веде відомий відділ

Средневожской археологической экспедиции. Алексей Владимирович БОГАЧЕВ – доктор історических наук, заведуючий кафедрою соціально-культурного сервісу і туризму Самарського муніципального інститута управління; спеціаліст в області ранньосередньовічньої археології; з 1990-х гг. провів ряд археологических експедицій в Самарській області.

Денис Валерьевич ЖУРАВЛЁВ – старший научний співробітник Державного Історического музею (Москва), хранитель античної колекції музею, начальник Кримської археологическої експедиції; віце-президент Міжнародної ліхенологіческої асоціації; заступник начальника Боспорської археологическої експедиції ГМІІ ім. А.С. Пушкіна.

Сергей Эдгардович ЗУБОВ – директор Самарського державного фонду підтримки громадських ініціатив; спеціаліст по археології раннього залізного століття і раннього середньовіччя; керівник ряду научних експедицій в Поволж'є і Приурал'є.

Кирилл Борисович ФІРСОВ – научний співробітник відділу археологических пам'яток Державного історического музею (Москва), хранитель скифської і сарматської колекції музею; начальник Кримської археологическої експедиції ГІМ; веде розкопки курганів епохи бронзи, сарматського століття і епохи пізніх кочівників в Калмикії, некрополів римського століття в Криму.

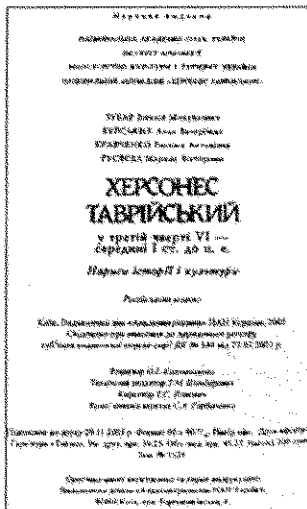
Період Великого переселення народів став епохою потрясення для всієї Євразії. В це століття, на шляху з Сходу, через весь гігантський континент прокатились орди готів, гуннів, тюрків і інших кочівників; склалися ядра багатьох сучасних держав Європи і Азії – Франції, Німеччини, Венгрії, Болгарії, Росії, Японії, В'єтнаму, арабських країн Східної Африки і Близького Сходу; на просторах євразійських степів існували могутні держави Велика Болгарія і Хазарія. Ці країни і народи залишили багаточисленні пам'ятки, такі як Гніздовські і Тимєрєвські кургани, Чорна могила, «клад» у селі Малої Перещіпиної, Шіловські кургани і багато інших, ставши культурним достоянням всієї цивілізованого світу. Книга рекомендується всім, хто цікавиться історією.

Другий том «Скарби Ойкумени/Історія світової культури» зберіг одночасно діахронний підхід (автором центральної частини залишився С.Г. Смирнов) до подій і фактографічний аналіз кожної окремої культури. Збереглася також композиція видання, подібна будові дерева: центральний стовбур (або ядро) з двох шпальт з текстом С.Г. Смирнова оббігають (як заболонна деревина) тексти інших авторів. Ці тексти висвітлюють макрокультурні характеристики.

У час, що розглядається в книзі, у порівнянні з попереднім століттям, суттєво змінилися центри ваги і домінуючі світової політики та їх носії. Тому назва проекту («Скарби Ойкумени») відносно другого тому, можливо, звучить вже не так доречно і може сприйматися як деякий анахронізм, оскільки з'являються нові соціально-культурні обрії, а стара ойкумена практично уся перероджується у наступну цивілізаційну формацію.

Як і раніше, книга насичена ілюстраціями і іконографічною складовою «Скарби Ойкумени» створює наскрізний відеоряд, який виступає самостійним блоком-нарисом з історії цивілізацій. Уяву про другий том «Скарби Ойкумени» можна одержати з його змісту (див. наступну сторінку).

Круг внешний (заболонь) В скобках — инициалы авторов	Круг центральный (ядро) Автор: Сергей Смирнов	Круг внешний (заболонь) В скобках — инициалы авторов
Пришедшие с Востока (ВП)	Избранники судьбы (558 г.) Во главе трёх царств	Пришедшие с Востока (ВП)
БУРНАЯ ЭПОХА	Восстановители порядка Упущенные возможности Неугодный народу Неподкупный полководец	БУРНАЯ ЭПОХА
МЕЖ ДВУХ ВЕЛИКИХ СТЕН	Варвары оседлые и кочевые Великие пророки (627 г.) Камень Аллаха	МЕЖ ДВУХ ВЕЛИКИХ СТЕН
Явление Гога и Магога (ВП)	Парвиз — победитель Конец державы Сасанидов	Явление Гога и Магога (ВП)
Боспор в Средние века (ДЖ)	Потомок древнего рода Борьба на просторах Евразии (680 г.)	Боспор в Средние века (ДЖ)
Херсонес... Херсон... (ДЖ)	Сыновья пророка Усобицы за Мекку и Медину Другой Рим Судьба Европы Боевитая княгиня	Херсонес... Херсон... (ДЖ)
ВЛАДЕЮЩИЕ СЛОВОМ	Многоцветные знамёна (750 г.) Наследие арабов Чёрный стяг	ВЛАДЕЮЩИЕ СЛОВОМ
Дунай легендарный (ВП)	Череды пораженный Ромейские иконоборцы На античных развалинах	Дунай легендарный (ВП)
Волчьи дети (ВП)	Три пути (814 г.)	Волчьи дети (ВП)
Хозяева Золотой горы (ВП, КФ)	Сказочник Харун Творцы алгебры и алхимии «Царёвы люди»	Хозяева Золотой горы (ВП, КФ)
В ПОИСКАХ ИСТИННОЙ ВЕРЫ	Ветер с Тибета Религия разрушения	В ПОИСКАХ ИСТИННОЙ ВЕРЫ
ХАЗАРСКАЯ ЭПОХА	Варяги Запада и Востока (945 г.) Император Германии	ХАЗАРСКАЯ ЭПОХА
Итиль — великая река (ВП)	Новые рубежи империи Возрождение Тан Владыка всех правоверных Университетский заложник Рождённый в пурпуре Крещение варваров Память киданей	Итиль — великая река (ВП)
Письмо Гостяты Когена Аланы в степях и в горах Булгар Великий (ВП) Золото серебряных болгар (РБ, АБ, СЗ)	Рубеж тысячелетий (1001 г.) Мусульманский ренессанс Заместители пророка Осенний победой Воитель Махмуд Поражения победителей Первый католический Признание варваров Державы Дальнего Востока Время стальных сердец (1066 г.)	Письмо Гостяты Когена Аланы в степях и в горах Булгар Великий (ВП) Золото серебряных болгар (РБ, АБ, СЗ)
ДРЕВНЯЯ РУСЬ (ВП) «По ряду» и «по праву» Русский каган На пути из варяг в греки Первые киевские князья Мечь княгини Ольги	Бессменный министр Честь короля Малая Англия Устроитель царства Рядовое королевство В неусыпных трудах Добрые порядки Рыцари Востока	ДРЕВНЯЯ РУСЬ (ВП) «По ряду» и «по праву» Русский каган На пути из варяг в греки Первые киевские князья Мечь княгини Ольги
РУСЬ И «ВСИЯЗЫЦЫ» Города и погосты (ВП) По следам первых проповедников (ДЖ)	Инициалы авторов: АБ — Алексей Богачёв ВП — Владимир Петрухин ДЖ — Денис Журавлёв КФ — Кирилл Фирсов РБ — Риза Багаудинов СЗ — Сергей Зубов	РУСЬ И «ВСИЯЗЫЦЫ» Города и погосты (ВП) По следам первых проповедников (ДЖ)
Князь-воин Святослав (ВП)		Князь-воин Святослав (ВП)
Выбор веры (ВП)		Выбор веры (ВП)
Чудь, мокша, печера... (ВП)		Чудь, мокша, печера... (ВП)

Зубарь В.М., Буйських А.В., Кравченко Э.А., Русяева М.В. Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середины I ст. до н.э. Очерки истории и культуры. К.: Академперіодика, 2005. – 626 с. Формат 145×204. **Зубарь В.М., Буйських А.В., Кравченко Э.А., Русяева М.В. Херсонес Таврийський у третій чверті VI – середині I ст. до н.е.** Нариси історії і культури. К.: Академперіодика, 2005. – 626 с. Русский язык. ISBN 966-360-032-2. Формат 60×90 /16 Ум. друк. арк. 39,25.

Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков, 2005. Ч. 1-2– 1642 с.). Теперь рассматривается античный период. Том великолепно иллюстрирован 322 рисунками и фотографиями, среди которых немало раритетных. Выделяются съемки с воздуха (фото А.Н. Щеглова, Ю.Г. Виноградова, Г.М. Николаенко, М.И. Золотарева, К. Вильямса, Г. Мака). Приводятся результаты многочисленных реконструкций, в том числе, по-видимому, одна из первых реконструкций кургана (с. 90, рис. 27), принадлежащая А.Л. Бертье-Делагарду. Издание насыщено информацией. К месту были бы указатели – предметно-тематические, именные, географический, персоналий, которые способствовали бы интерактивизации столь информационного издания. Например, имея в виду разностороннюю квалификацию авторов, уместно ожидать появления указателей под условным названием «Архитектурный указатель», а в нем ссылки, например, на ордера, представляющие несомненный интерес в планах реконструкции жизни древнего города. Аналогично, при помощи соответствующего тематического указателя, возможна концентрация или кластеризация культурологической информации, рассеянной по 626 страницам монографии. В этом указателе легко представить разделы «Орнаментика», «Ментальность херсониситов», «Школы и стили керамики» и т.п. Собственно, движение в сторону развития справочного аппарата в книге проделана и выражается дополнением «Каталога поселений кизил-кобинской культуры Гераклеяского полуострова VI–IV вв. до н.э.». Недостаточно высокая степень структурированности книги отражена в «Содержании» книги, на 520 страниц основного текста приходится всего рубрик – 9 глав:

Обл.-вид. арк. 45,23

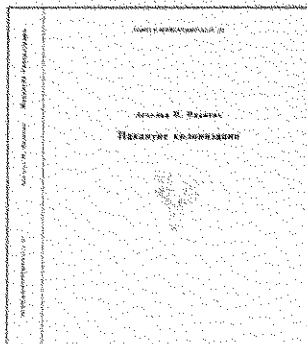
Пропонується чергова книга проекту, присвяченого історії та культурі Херсонеса Таврійського за доби античності та середньовіччя. Видання заснували і здійснюють Інститут археології НАН України і Національний заповідник «Херсонес Таврійський» Мінкультури України. Розглянуто історію Херсонеса упродовж третьої чверті VI – середини I ст. до н. е., взаємини з варварським населенням Таврики, основні тенденції економічного розвитку, соціальний та етнічний склад населення, державний устрій, містобудування і архітектуру, релігійний світогляд херсонеситів, їх культуру і мистецтво. Підбито підсумки вивчення історії і культури Херсонеса вітчизняними й закордонними фахівцями протягом понад 170 років. Видання добре ілюстровано.

От авторов: Археологические раскопки на территории Херсонеса и его сельскохозяйственной округи активно продолжаются. И кто знает, какие открытия еще впереди. Поэтому представляемая на суд читателей работа является итогом изучения истории и культуры Херсонеса во второй половине VI – середине I вв. до н. э. на протяжении XIX–XX вв. Такое издание необходимо, так как всеобъемлющее обобщающее исследование позволяет осмыслить, что и как было сделано, а что еще предстоит сделать в будущем не только в поле, но и в тиши научных кабинетов. Авторы глав тома: В.М. Зубарь, А.В. Буйских, Э.А. Кравченко, М.В. Русяева – введение; Э.А. Кравченко – глава 1; В.М. Зубарь при участии Л.В. Марченко – главы 2, 5; В.М. Зубарь – главы 3, 4, 6, 8; А.В. Буйских – глава 7; М.В. Русяева – глава 9; В.М. Зубарь, А.В. Буйских, М.В. Русяева – заключение. Приложение, список литературы и сокращений составлены Э.А. Кравченко. Перевод резюме на английский язык – М.С. Кротовой. Верстка С.А. Горбаненка.

От редакции. Книга является 3-м томом большого издательского проекта – осветить более чем двухтысячелетнюю историю Херсонеса Таврического – Херсона Византийского. Ранее вышли тома, посвященные истории и культуре I в. до н.э. – X вв. н.э. (Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в.н.э. Очерки истории и культуры. Харьков, 2004. – 732 с.;

Предисловие 3
 От авторов 6
 Введение 7
Глава 1. Природная среда и население Западного Крыма до основания античных центров 29
Глава 2. Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI – середине IV вв. до н. э. 59
Глава 3. Формирование территориального государства в Западной Таврике и Херсонес во второй половине IV – первой трети III вв. до н.э. 121
Глава 4. Херсонес и Северо-Западная Таврика во второй трети III – первой пол. II вв. до н.э. 209
Глава 5. Херсонес во 2-ой пол. II – сер. I вв. до н.э.
Глава 6. Государственное устройство 293
Глава 7. Градостроительство и архитектура 307
Глава 8. Религиозное мировоззрение 345
Глава 9. Культура и памятники изобр. искусства 471
Заключение 521
Summary 535
Приложение. Каталог поселений кизил-кобинской культуры Гераклеяского полуострова VI–IV вв. до н.э. 547
 Список литературы и архивных материалов 554
 Список сокращений 622

В целом же книга послужит надежным источником при анализе и обобщении античной главы истории западной Таврики.

Новый век в киммероведении и смежных дисциплинах начался выходом двух книг А.И. Иванчика:

Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточно-европейских степей и Кавказа пред- и раннекифского времени. Москва 2001. – 324 с. Формат 22,5×29,5. ISBN 5-89526-008-х (Русское издание) ISBN 5-89526-009-8 (Нем. изд.) *Askold I. IVANTCHIK. Steppenvölker Eurasiens, II, Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit.* Moskau 2001. ISBN 5-89526-009-8.

Иванчик А.И. Накануне

колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. М. – Берлин, «Палеограф», 2005. – 312 с. Формат 22,5×29,5. ISBN 5-89526-015-2 (Рус. изд.) ISBN 5-89526-014-4 (Нем. изд.) *Askold I. IVANTCHIK, Am Vorabend der Kolonisation. Das nordliche Schwarzwelmeer-gebiet und die Steppen-nomaden des 8.- 7. Jhs. v. Chr. in der klassischen Literaturtradition: Mündliche Überlieferung, Literatur und Geschichte.* Moskau, Berlin, Paleograph Press, 2005.

Обе книги вышли при финансовой поддержке фонда им. Александра фон Гумбольдта, а вторая книга еще и при финансовой поддержке российского гуманитарного научного фонда (проект № 05-01-160 83д).

«**Киммерийцы и скифы**» вышли в серии «Степные народы Евразии. II». Вот, что писал в январе 1999 г. об этой книге ее автор Аскольд Иванчик:

– *Данная работа представляет собой переработанный вариант второй части моей кандидатской диссертации, защищенной в июне 1996 г. в Университете Фрибура (Швейцария). Она является результатом исследований, которые я вел с конца 80-х годов в Москве, Фрибуре (1990–1992) и Гейдельберге (1993–1995). Основной текст был завершен в сентябре 1995 г.; некоторые изменения и дополнения, не затронувшие, впрочем, сути моих интерпретаций, я смог сделать при подготовке окончательного варианта данной работы во время пребывания в Центре эллинических исследований в Вашингтоне (1996–1997), а также позже в Страсбурге (1997–1998) и Москве. Вышедшие после 1997 публикации, однако, не могли быть здесь учтены...*

«**Накануне колонизации**» вышла в серии «Pontus Septentrionalis, III». В июне 2003 г. ее автор написал о книге:

– *Данная работа представляет собой первую часть моей кандидатской диссертации, защищенной в июне 1996 г. в Университете Фрибура (Швейцария). Она является результатом исследований, которые я вел с конца 80-х годов в Москве, Фрибуре (1990–1992) и Гейдельберге (1993–1995). Основной текст был завершен в сентябре 1995 г.; ряд изменений и дополнений, не затронувших, впрочем, сути исследования, я смог сделать при под-*

готовке окончательного варианта данной работы во время моего пребывания в 1996–1997 в Центре эллинических исследований в Вашингтоне и в последующие годы ...

Идеи обеих книг изложены А. Иванчиком так:

– *История (в узком смысле слова) евразийских степей начинается достаточно поздно – в VIII–VII вв. до н. э.: именно в это время появляются первые упоминания их населения в письменных текстах. Более ранний период всецело принадлежит праистории и для его изучения мы располагаем лишь данными археологии. Благодаря письменным текстам нам впервые становятся известны имена некоторых народов, населявших евразийские степи в это время, равно как и ряд деталей их истории. История западной части евразийских степей этого периода связана, прежде всего, с двумя народами, упоминаемыми письменными текстами – киммерийцами и скифами. Появление письменных источников, разумеется, неизмеримо расширяет наши возможности при реконструкции истории населения евразийских степей по сравнению с предыдущим периодом, при изучении которого мы вынуждены опираться лишь на данные археологии. Однако появление новой категории источников ставит перед исследователем ряд новых проблем, с которыми не приходится сталкиваться чистому праисторику. Занимаясь изучением истории евразийских степей скифского периода, исследователю постоянно приходится решать вопросы, связанные с согласованием свидетельств письменных и археологических источников. Например, говоря об этнической истории более ранней эпохи, он вынужден оперировать лишь условными наименованиями археологических культур. Говоря же о скифском периоде, он не может более ограничиваться этим и должен выяснять соотношение той археологической реальности, которая восстанавливается в ходе анализа результатов раскопок, с картиной, воссоздаваемой по письменным текстам, в частности, использовать не только условные наименования археологических культур, но и выяснять, каким образом они соотносятся с реальными этносами, названия которых сохранены письменными текстами.*

Центральной проблемой изучения истории степей Восточной Европы в первой половине I тыс. до н. э. остается выяснение того, какой археологической реальности соответствуют этносы киммерийцев и скифов, описанные в письменных текстах. Проблема эта достаточно сложна, так как хорошо известно, что археологическая культура далеко не всегда однозначно соответствует этносу и что, в частности, различные этносы могут принадлежать одной и той же археологической культуре. Главным событием этого периода с археологической точки зрения является формирование так называемой «раннекифской» культуры, достаточно быстро вытеснившей культуру, характерные для степей предыдущей эпохи. Наименование этой культуры «раннекифской» хорошо обосновано и ее связь с историческими скифами вряд ли может вызывать сомнения. Иначе обстоит дело с киммерийцами, археологическая идентификация которых по-прежнему служит предметом дискуссий. Первая часть предлагаемой работы посвящена этой проблеме: выяснению того, какая археологическая реальность скрывается за сообщениями письменных источников о киммерийцах. Для ее решения приходится обращаться не только и даже не столько к материалу, происходящему из степей, которые были, судя по всему, коренной территорией обитания киммерийцев, но и прежде всего к районам Передней Азии. Эти области, служившие объектом военных набегов киммерийцев и, очевидно, достаточно маргинальные для их культуры, имеют, однако, то достоинство, что именно с ними связано подавляющее большинство письменных источников, упоминающих этот народ, и притом источников наиболее достоверных.

Поэтому именно эти районы имеют приоритетное значение при анализе проблем, требующих согласования данных письменных и археологических источников, а именно такой проблемой является вопрос об археологической культуре исторических киммерийцев. Здесь же рассматривается и вопрос о соотношении археологических памятников, оставленных киммерийцами и их современниками, ранними скифами. Вторая часть ра-

боты посвящена в основном хронологическим аспектам проблемы. Проблема датировки смены предскифской культуры раннескифской в степях восточной Европы остается дискуссионной, причем разброс мнений здесь достаточно велик – от середины VIII до начала VI в. до н. э. Во второй части работы я пытаюсь собрать те данные, который позволяют привязать наиболее поздние памятники предскифской культуры и наиболее ранние памятники раннескифской культуры к существующим системам абсолютной хронологии, прежде всего хронологии передневосточной, а также и центральноевропейской. Именно такая процедура представляется мне наиболее подходящей для установления даты перехода от предскифской к раннескифской культуре в восточно-европейских степях. Наконец, еще один аспект проблемы остается в поле моего внимания в обеих частях работы: культурные связи населения степей конца предскифского и раннескифского периода с их соседями, прежде всего с населением Кавказа, Передней Азии и Центральной Европы.

– Проблема взаимоотношений между античной цивилизацией и миром евразийских степей часто привлекала внимание исследователей. При этом как правило изучались отношения между греческими колониями Северного Причерноморья и жителями прилегающих степных районов – прежде всего скифами и сарматами. Это неудивительно – в результате колонизации северного побережья Черного моря начиная с третьей четверти VII в. до н. э. именно припонтийские греки стали основными посредниками в отношениях евразийских nomadов с античным миром. Однако история этих отношений началась значительно раньше, чем была основана первая греческая колония в Северном Причерноморье. Греки прибыли сюда уже будучи неплохо осведомлены об этнографическом облике и культуре евразийских кочевников. Представления о них, которые греки имели к началу колонизации Причерноморья, складывались из разных источников. Прежде всего, это слухи, которые становились им известны до начала непосредственных контактов со степным миром, видимо, в основном от северных соседей. Евразийские кочевники в это время не представляли особого интереса для греков и воспринимались как очень далекий народ (или народы), живущий на периферии обитаемого мира. Имевшаяся информация о них была весьма скудной и неопределенной. К этому периоду относятся гомеровские поэмы «Илиада» и «Одиссея», в которых сохранились единичные упоминания о евразийских nomadax.

Положение существенно изменилось примерно во второй четверти VII в. до н. э. В это время кочевники, вторгнувшись через Кавказ в Переднюю Азию начиная с предпоследнего десятилетия предыдущего столетия, появились в Лидии и Ионии и вошли в непосредственное соприкосновение с малоазийскими греками. Первые группы кочевников, с которыми столкнулись греки, называли себя киммерийцами (название в разных формах сохранилось в греческой, аккадской, древнееврейской, армянской

и других передачах). Примерно на полстолетия позже здесь появились и представители родственного им народа скифов. Киммерийцы и скифы играли существенную роль в политической жизни Передней Азии и Анатолии в течение почти «столетия и сошли с исторической арены примерно в начале VI в. до н. э. В течение этого периода основная информация о евразийских nomadax поступала к грекам в результате прямых контактов с их отрядами, происходивших на территории Малой Азии. Разумеется, в это время сильно возрос интерес греков к кочевникам, представлявшим для них непосредственную угрозу. В результате прямых контактов сильно увеличилось объем и достоверность информации, которой они располагали.

Исчезновение кочевников из Малой Азии и примерно совпавшее с ним по времени освоение греками северного побережья Черного моря начали новый этап отношений между ними и степняками. Область основных контактов между античным миром и кочевниками переместилась из Малой Азии на западную периферию евразийских степей; сменился характер и непосредственные участники контактов. Отношения между колонистами и местными народами стали гораздо более глубокими и разносторонними, и именно понтийские греки отныне стали основным источником сведений античного мира о евразийских степях и их населении. Греки имели теперь дело не с военными отрядами, осуществлявшими набеги на их соседей и собственно греческие города, а с народами в их среде обитания.

Как уже говорилось, основное внимание исследователей было посвящено именно отношениям между припонтийскими греками и их соседями. Преобладающий, доколониальный, период отношений степняков с античным миром специально практически не исследовался. В то же время античные представления о степных варварах формировались именно в это время. Впоследствии они существенно менялись из-за изменения характера отношений со степняками, однако многие представления, восходящие к раннему периоду, и сформировавшиеся на их основе традиции сохранились в античной литературе вплоть до византийской эпохи. В течение всего этого времени они продолжали влиять на античную традицию о евразийских nomadax, обрастали комментариями и служили элементами различных научных построений. Поэтому для того, чтобы адекватно представить себе историю отношений между античной цивилизацией и степняками, необходимо специально проанализировать самый ранний период этих отношений, существенно отличавшийся от последующих, и выделить восходящие к нему элементы античной традиции. Именно это и является задачей данной работы. Такая задача объясняет тот факт, что ряд греческих текстов, содержащих сведения о ранней истории степняков, я предпочел оставить в стороне. Это касается, в частности, Геродота, основная информация которого восходит к более позднему времени, относящемуся уже к периоду существования греческих колоний.

Приведем полностью содержание обеих книг:
Иванчик А.И., Киммерийцы и скифы ..., 2001
ПРЕДИСЛОВИЕ 11

ВВЕДЕНИЕ 12
ЧАСТЬ I. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА
ПОХОДОВ ЕВРАЗИЙСКИХ НОМАДОВ В МАЛОЙ
АЗИИ Глава I.1. Проблема «киммерийской культу-
ры» 15
I.1.1. Свидетельства письменных текстов о матери-
альной культуре киммерийцев 16
I.1.2. Термин «киммерийская культура» и проблема
идентификации археологической культуры истори-
ческих киммерийцев 16
Глава I.2. Погребальные комплексы евразийских но-
мадов в Малой Азии 21
I.2.1. Кочевнические погребения на Норшунтпе
I.2.2. Кочевнические погребения у Имирлера и Амасьи
I.2.3. Археологическая культура исторических киммерий-
цев и ее соотношение с «раннескифской» культурой

Глава I.3. Отдельные находки «скифского типа» в М.
Азии
I.3.1. «Скифские» находки из Кармир-Блура и других
урартских памятников 59
I.3.2. «Скифские» находки VII в. до н. э. в Анатолии и Пале-
стине
I.3.3. Археологические следы походов кочевников в
Ионии и Лидии 71
I.3.4. Киммерийская бутероль из Сард 74
I.3.5. Псевдокочевнические предметы из Сард и других
малоазийских памятников 81
Глава I.4. Переднеазиатские изображения «евразийских
номадов» 98
I.4.1. Рельеф Ашшурнацирпала II из Нимруда 98
2.2.1. Удила с кольчатыми окончаниями и отдельными
псалмами 158
2.2.2. Удила с жесткокрепленными псалмами в Перед-
ней Азии и Европе 180

- 2.2.3. Урартская и раннескифская узда начала VII в. до н. э
 2.2.4. Бляшки конской сбруи из Носачевского кургана
 2.2.5. Бубенцы из Квитковского кургана 220
 Глава 2.3. Проблема «переднеазиатских элементов» в прелескифской культуре Северного Кавказа 228
 2.3.1. Шлемы «переднеазиатского» типа на Кавказе
 2.3.2. Бронзовые пекторалы 247
 2.3.3. Чешуйчатые панцири 257
 2.3.4. Колесницы на Северном Кавказе 261
 Экскурсы 2.4. Датировка Хазанлу IV 263
 ЗАКЛЮЧЕНИЕ 281
 КАРТЫ 284
 БИБЛИОГРАФИЯ 288
 СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ 310
 СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ 312
 УКАЗАТЕЛЬ ЛИЧНЫХ ИМЕН 317
 УКАЗАТЕЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ
Иванчик А.И. Накануне колонизации..., 2005
 ПРЕДИСЛОВИЕ 11
 ВВЕДЕНИЕ 12
 ЧАСТЬ I. ГРЕКИ И ЕВРАЗИЙСКИЕ НОМАДЫ В VIII – НАЧАЛЕ VII ВВ. ДО Н. Э. ЭПОХА ДО НАЧАЛА ПРЯМЫХ КОНТАКТОВ
 Глава 1.1. «Млекоеды-доители кобылиц» гомеровской «Илиады» и проблема возникновения идеализации скифов 18
 1.1.1. Гомеровские эпитеты и проблема идеализации номадов в «Илиаде» 19
 1.1.2. Идеальные и идеализированные народы у Гомера. Эфиопы
 1.1.3. Восприятие гомеровского пассажа N3–6 в VI–V вв. до н. э. и проблема идеализации номадов в ранних текстах. «Каталог женщин», Эсхил и другие авторы
 1.1.4. «Галактофаги» Эфора: идеализация номадов и Гомер. Последователи и противники Эфора 33
 1.1.5. Александрийские филологи и их последователи о «млекоедах» и «абиях» 40
 1.1.6. Посидоний об идеальных мисийцах 43
 1.1.7. Poleмика Страбона с его предшественниками
 1.1.8. Рационализация гомеровского пассажа: Диофант и Александр Полигистор 46
 1.1.9. Историки Александра о «скифах абиях» 41
 1.1.10. Обзор древних толкований гомеровского пассажа
 1.1.11. Локализация номадов «Илиады» 51
 Глава 1.2. Киммерийцы гомеровской «Одиссеи» 53
 1.2.1. Антические конъектуры и толкования пассажа
 1.2.2. Образ гомеровских киммерийцев 56
 1.2.3. Источник сведений автора «Одиссеи» о киммерийцах. «Одиссея» и «Аргонавтики» 59
 1.2.4. Негомеровская традиция о причерноморской локализации ранних «Аргонавтик». Эя, Колхида и киммерийцы
 1.2.5. Киммерийцы «Одиссеи» и номады «Илиады»
 Глава 1.3. Черное море в древнейших представлениях греков
 1.3.1. Черное море и Океан 67
 1.3.2. Понтийский Ахилл и образ Понта 68
 1.3.3. Ранние аргонавтики и представления о Черном море
 1.3.4. Миф об Ифигении и представления о Черном море
 1.3.5. Другие легенды, связанные с Понтом 98
 1.3.6. Археологические данные о первых контактах греков с Северным Причерноморьем ... 105
 1.4. Заключение 108
 ЧАСТЬ 2. ГРЕКИ И ЕВРАЗИЙСКИЕ НОМАДЫ В VII В. ДО Н. Э. ПЕРВЫЕ КОНТАКТЫ 110
 Глава 2.1. Архаические лирики (Каллин Эфесский и Архилох) о падении Сард и Магнесии и позднейшая традиция
 2.1.1. Каллисфен и его комментарии Каллина
 2.1.2. Ранняя традиция о «несчастьях магнетов» (Архилох, Феогнид, Аристотель и другие)
 2.1.3. Каллисфен о «несчастьях магнетов» и двойном взятии Сард 119
 2.1.4. Самосская и приенская традиции о вторжении Лигдамиса
 Глава 2.2. Гераклеяская традиция 127
 2.2.1. Аконит 127
 2.2.2. Локализация киммерийцев в Гераклее 129
 2.2.3. Киммерийцы и фракийцы в гераклеяской традиции
 2.2.4. Обработка гераклеяской традиции в литературе
 Глава 2.3. Синопская традиция 135
 2.3.1. Нимфа Синопа и амазонка Синопа 137
 2.3.2. Традиция об Автолике, Деилеонте и Флогии
 2.3.3. Традиция об основании Синопы милетскими переселенцами (Хаброн, Кой и Кретин) 143
 2.3.4. Проблема «двойной колонизации» южного Понта
 2.3.5. «Каталог троянцев» и проблема начала колонизации южного Понта 152
 2.3.6. Хронологические данные Псевдо-Скимна и их источники
 2.3.7. Проблема датировки основания Истрии и вторжения евразийских кочевников 155
 2.3.8. Датировка основания Синопы и связанных с ним событий
 Глава 2.4. Фрагмент скифского эпоса: Алкман о «колаксаевом коне» 162
 2.4.1. Колаксай в античной литературе 163
 2.4.2. Чудесные кони осетинского фольклора и «колаксаев конь» 164
 2.4.3. Другие свидетельства знакомства Алкмана со скифами
 Глава 2.5. Традиция об изгнании киммерийцев и «отважнейших псах» 169
 2.5.1. Рассказ Потиена об «отважнейших псах» и киммерийцах
 2.5.2. Сходные традиции в других малоазиатских центрах
 2.5.3. Представления о войнах-псах и волках в скифской и других иранских и индоевропейских традициях
 2.5.4. Воины-псы и воины-волки в осетинских представлениях. Институт *bale* у скифов и осетин
 2.5.5. Другие свидетельства о войнах-псах 187
 Глава 2.6. Традиция о скифо-египетской войне и «первом владычестве» скифов в Азии 190
 2.6.1. Образ Сесостриса в античной традиции 190
 2.6.2. Геродот о Сесострисе и его войне со скифами
 2.6.3. «Проегипетская» традиция IV–III вв. до н. э. (Феопомп, Аристотель, Дикеарх, Нимфодор, Аполлоний Родосский)
 2.6.4. Диодор о Сесострисе и скифо-египетской войне и его источники 201
 2.6.5. Дальнейшее развитие традиции. «Роман о Сесострисе» и «Роман об Александре» 204
 2.6.6. «Проскифская» традиция. Помпей Трог, Арриан, Мегасфен и их источники 208
 2.6.7. Валерий Флакк и Плиний о скифо-египетской войне
 2.6.8. Иосиф Масапа о скифо-египетской войне и его источники
 2.6.9. Общий обзор развития античной традиции о скифо-египетской войне 218
 Глава 2.7. «Скифское владычество» в Азии конца VII в. до н. э.
 2.7.1. Традиция о «втором владычестве» скифов в Азии. Образ Сколотита 221
 2.7.2. Традиция о «третьем владычестве» скифов в Азии и «рабской войне» 224
 2.7.3. Проблема датировки скифского похода в Палестину
 2.7.4. Скифополь – Бет-шеан и скифы 241
 2.7.5. Скифское господство в Азии: история и устная традиция 243
 2.8. Заключение 245
 БИБЛИОГРАФИЯ 247
 СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ 280
 СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ 282
 УКАЗАТЕЛЬ ИСТОЧНИКОВ 283
 УКАЗАТЕЛЬ ЛИЧНЫХ ИМЕН 297
 Указатель этнических и географических названий

В Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури за його фінансової підтримки вийшла невеличка, але перша, книга молодого дослідника *Дмитра Кепіна* «Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури.» – К., Центр пам'ятокознавства НАНУ та УТОPIK. – 176 с.: іл. ISBN 966-89999-04-5. Науковий редактор канд. істор. наук О. М. Титова.

Автор досліджує історію формування та становлення музеезнавчих концепцій у країнах Європи крізь призму музейної та пам'яткоохоронної діяльності із збереження пам'яток історії культури первісного суспільства. Запропоновано методичні положення музеефікації пам'яток кам'яного віку та епох енеоліту-бронзи, принципи організації археологічних музеїв під відкритим небом.

Редакція АДУ не може не розділити думки про важливість справи музеефікації археологічних пам'яток. І тому надає місце фахівцю у цьому питанні, Дмитро Кепін пише у вступі і перших рядках своєї книги: – Музей як скарбницю «колективної пам'яті» людства володіють унікальною інформацією культурного значення, що міститься у матеріальних пам'ятках минулих та сучасної епох. Історія культури первісного суспільства являє особливий своєрідний розділ культурології, що істотно відрізняється від інших, які трактують пізніші епохи. Ця галузь знання має справу з порівняно нечисленними фрагментованими джерелами, час побутування яких становить не тільки тисячоліття, а й мільйони років. Пам'ятки первісної культури є складовою культурної спадщини людства. Безцінним та унікальним джерелом вивчення витоків і процесу становлення людської культури є нерухомі пам'ятки первісності; особливо це стосується стоянок, поселень, поховальних об'єк-

тів, святилищ, петрогліфів (наскельного мистецтва). Комплекси та окремі пам'ятки епох палеоліту-бронзи в Україні досліджені і продовжують досліджуватися у різних регіонах.

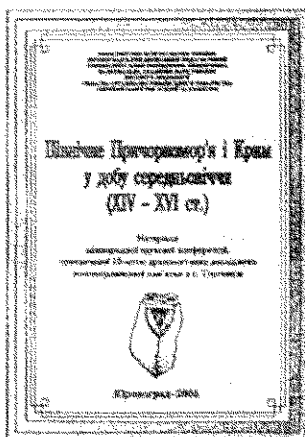
Найкращим способом збереження нерухомих комплексів та окремих об'єктів найдавнішої культури України та їх експонування є музеефікація – демонстрація відкритих під час проведених археологічних розкопок пам'яток як музейних експонатів на місці створення (*in situ*).

Як показує розвиток культурологічних та музеезнавчих досліджень з проблеми експонування пам'яток з історії культури первісного суспільства, проведених за останні десятиріччя в зарубіжних країнах Європи, їхні теоретичні засади з відповідним коригуванням можуть бути використаними при створенні аналогічних експозицій на матеріалах України. Отже, наукове вивчення музеезнавчих концепцій в Україні та зарубіжних країнах Європи з окресленої проблеми вимагає проведення комплексного аналізу поглядів дослідників у їхньому історичному розвитку на збереження.

Витоки музеезнавчої думки. Зародження та становлення в Європі музеезнавства як наукової дисципліни. Об'єктивне відтворення історії музейної справи як складової частини музеезнавства в контексті створення археологічних експозицій *in situ* та історії культури первісного суспільства, зокрема у музеях країн Європи, в тім числі й України – як частини світової культурної спадщини – неможливе сьогодні без докорінної зміни теоретико-методологічної парадигми.

Відтак, логічним уявляється звернення до проблеми еволюції поглядів на збереження археологічної спадщини, у тім числі і пам'яток епох палеоліту-бронзи у країнах Європи, історії формування музейних збірок старожитностей у цих країнах. **Домузейні форми нагромадження історико-культурних цінностей в світлі даних археології та писемних джерел.**

Відомо, що розуміння певного явища часом постає у суспільстві та закріплюється в науці пізніше, ніж виникло саме явище. Прикладом цього є поняття «музей» і такі тісно пов'язані з ним категорії культури, як «річ», «цінність», «традиція», «соціальна пам'ять». Природно постає питання – який зміст вкладається в ці поняття, зокрема в таке нечасто плумачено серед них, як «річ»...

Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – М-ли м/н наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 126 с. (Див. с. 533-536).

Археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка з 1997 року здійснює археологічні дослідження біля с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської області. Нова золотоординська пам'ятка складається з могильника та «міста». У статті, що є своєрідним

підсумком 10-річних розкопок, узагальнюється здобутий матеріал, осмислюється місце торговицької пам'ятки в системі золотоординських старожитностей Північного Причорномор'я.

Автори оглядового доповіді пишуть, що історію Східного Поділля доби середньовіччя дослідники цікавляться давно. Розмежовуючи лісостепові і степові землі України, а з другої половини XIII-XIV ст. – володіння Литви і Золотої Орди (згодом – Кримського ханства), цей край здавна приваблював сусідів (і близьких і дальших) як зручністю геополітичного розташування, так і природними можливостями. Одне з значущих подій того часу була Синьоводська битва (1362). Для пошуків її матеріальних залишків в 1997 р. з ініціативи тодішнього керівника Центру наукових досліджень історії Центральної України при Кіровоградському державному педагогічному університеті О.Д. Браїченка було створено комплексну археолого-етнографічну експедицію. Але несподіваним результатом її роботи біля с. Торговиці на р. Синюсі Новоархангельського р-ну Кіровоградської

обл. стало відкриття комплексу (міська забудова + могильник) золотоординського часу. Протягом 1997 – 2005 рр. археологічною експедицією досліджено більшу (≈5 тис. м², але контури і площа могильника остаточно не визначені; за 9 польових сезонів досліджено 234 поховання.) частину могильника і кілька об'єктів середньовічного міста, в тому числі розпочато розкопки бані. Археологічні розкопки засвідчили існування комплексної пам'ятки періоду Золотої Орди – поселення з характерними рисами міської золотоординської культури та могильника. Якщо додати знахідки джучидських монет з могильника та бані, численні монети, знайдені місцевими жителями на власних садибах, монети з музейних та приватних колекцій, що походять з цієї місцевості, то складається враження про Торговицю, як один із економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра в золотоординський час. Традиційно в історичній науці склалася думка про запусиння Середнього та Нижнього Подніпров'я в результаті монголо-татарської навали. Природно, що на території України, підвладній Золотій Орді, мали створюватися і ординські адміністративні осередки. У межиріччі Дніпра і Дністра відомо сім золотоординських центрів, жодне з яких не досліджувалося археологічно. На Лівобережжі Дніпра виявлено три таких міста, з яких досліджувалося лише згадане Кучугурське городище поблизу м. Запоріжжя. Торговицький комплекс є найбільш північним населеним пунктом, що має риси золотоординської міської культури. В 15 інших доповідях висвітлено багато суміжних питань:

Нінель Бокій, Ірина Козир, Тетяна Позивай. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині 4

Світлана Біляева, Ірина Карашевич. Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я 19
Ігор Возний, Олексій Балух. Будова оборонних споруд городищ Сирето-Дністровського межиріччя у другій половині XIII-XIV ст. 28

Андрей Горайко. О монашестве антиохии в конце IV в. По творениям свт. Иоанна Златоуста 38

Михайло Єльников. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі 45

Георгій Козубовський. Проблема датування українських старожитностей XIV-XV ст. за монетними знахідками 51

Галина Кравчук. Древнерусские и средневековые надписи: антропонимический аспект (по археоматериалам) 59

Надія Кукса. Доля руїн замку родини Хмельницьких у Суботові

Дмитро Куштан. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел 75

Сергій Лиман. Державна діяльність Людовика XI в праці медієвістів українських земель Російської імперії (1835 – 1885 рр.) 82

Людмила Литвинова. Населення центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами 88

Олександр Моця. Синьоводська битва 1362 р. в контексті майбутніх досліджень 92

Олена Оногда. Стан та перспективи дослідження кераміки середньої Наддніпрянщини XIV-XV ст. 97

Алла Перепелиця. З історії Хрестовоздвиженської соборної церкви м. Чигирин (поч. XVII – сер. XIX ст.) 103

Олег Рафальський, Олександр Моця. Центральнокраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди.

Андрій Федорук. Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст.

М.Г. Абрамзон, Н.А. Фролова, А.В. Куликов, Т.Н. Сmealова, О.А. Иванина. Клады античных монет. Из собрания Керченского государственного историко-культурного заповедника. К.: «Мистецтво», 2006.

Содержание:

Введение

1. Клад кизикинов из Мирмекия (2003 г.)

2. Клад пантикапейских медных монет III в. до н. э. из Мирмекия (2002 г.)

3. Клад медных монет конца II – середины I в. до н. э. из античного поселения «Полянка» (1985 г.)

4. Клад медных монет конца II в. – 21/20 г. до н. э. из античного поселения «Полянка» (1984 г.)

5. Клад боспорских медных монет конца I в. до н. э. из Керчи (1961 г.)

6. Клад боспорских статов 234-253 г. н. э. из Керчи (1988 г.)

7. Клад боспорских статов 252-253 г. н. э. из Керчи (1964 г.)

8. Клад антонинианов 218-256 г. из пос. Войково (1962 г.)

9. Клад статов Рискупорида V из Илурата (1976 г.)

10. Клад римских монет III в. н. э. из Керчи (1954 г.)

11. Таманский клад боспорских статов 243-278 г. н. э. (Батарейка, 1958 г.)

12. Клад боспорских статов 286-328 г. н. э. из Керчи (1961 г.)

13. Клад боспорских медных монет середины I в. – 341 г. н. э. из Керчи (1995 г.)

Библиография / Сокращения / Summary / Таблицы

Ожидается, что в издательстве «Мистецтво», кроме

представленного Тома I – Клады античных монет, 2006 – выйдут в свет еще два тома нумизматической

коллекции Керченского государственного историко-

культурного заповедника: Том II – Античные монеты;

Том III – Средневековые монеты.

Кобалия Д.Р., Нефьодов В.В. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – (Серія «Історія та археологія Хортиці», випуск 1). – 168 стор., іл. ISBN 966-8132-54-8.

D. Kobalia, V. Nefedov. «Zaporozhka Chayka»: History of the dramatic Discovery. – Zaporozhzhia, Dike Pole Publishing house, 2005. – (Series on «History and Archaeology of the Khortytsa». Issue 1). ISBN 966-8132-54-8.

Фотографії: В. Антіпов, О. Бурбовський, С. Грабовецький, В. Лініков, В. Нефьодов, В. Пісковий, І. Різник. 3D графіка – А. Кондаков. Книга видана за сприяння Київської міської ради (голова О.О. Омельченко).

У травні 1999 р., у Запоріжжі, з ініціативи Експедиції Підводних Археологічних Робіт (ЕПАР) було розпочато унікальний проект під назвою «Запорозька чайка». Його метою було вивчення, підйом та реставрація великого козацького човна 1738 р. – унікальної пам'ятки, знайденої на дніпровому дні поблизу о. Хортиця. Запропонована книга є своєрідним підсумком проведених робіт, вона висвітлює не тільки археологічні дослідження під водою, техніку підйому, методику консервації судна, але й мало-відомі історичні факти, що стосуються перипетій воєнного суднобудування першої половини XVIII століття.

«Запорозька чайка» — перша книга серії «Історія та археологія Хортиці» — створювалася як для професійних дослідників, так і для широкого кола читачів, що захоплюються старовиною.

«Zaporozka Chayka» is the first book of the «History and Archaeology of the Khortyt-sa» series. Above stipulated book has been originated both for professional researchers and a wide circle of readers, which fascinates

its antiquity. A unique project under the name of «Zaporozka Chayka» was commenced on the initiative of the Expedition of Underwater Archaeological Works in May 1999 in Zaporizhia. Its object was research, salvaging and restoration of the Big Cossack Boat constructed in 1738, being a unique memo found at the Dnieper bottom near the Khortyt-sa Island. The present book is a peculiar result of carried out works. It elucidates not only archaeological researches under water, salvaging technique, vessel preservation principles but also little-known historical facts, which refer to peripetia of military shipbuilding of the first part of XVIII century.

Від авторів. Робота, яку ми пропонуємо вашій увазі, присвячена проекту «Запорозька чайка». Власне сам проект почався із знахідки старовинного судна, яке затонуло поблизу Хортиці 260 років тому. Увесь цей час судно пролежало на дні, вкрите багатометровою товщею піску та мулу. Своєю назвою проект, зрозуміло, завдячує знахідці, адже колись такі судна називались «козацькими човнами» або ж «чайками». Назву проекту можна однаково вважати як вдалою, так і невдалою. З одного боку, вона виявилася резонансною, завдяки чому проект помітили, з іншого — у проекту з'явилися опоненти. Називаючи себе українськими патріотами, а також спеціалістами своєї справи, вони поспішили оголосити нашу діяльність порятунок «лжечайки», «бота російських окупантів» тощо. На превеликий жаль, ці люди, мабуть, діяли за принципом: «хто не в шароварах — той не українець!» І цим завдавали суттєвої шкоди і самому проекту, і його іміджу. Можливо, їм це було просто вигідно.

Хай там що, але основною нашою метою був порятунок старовинного човна, і за будь-яку ціну. Мабуть, окрім цієї мети, кожен переслідував якусь свою, лише йому відому, ціль. Щодо нас, то ми певні: у своїх дослідженнях ми маємо справу з дещо більшим, ніж матеріальний об'єкт — чи то човен, чи фрагмент кам'яної сокири. Можливо, справа все ж у нашому ставленні до знахідки, навіть, якщо хочете, у нашому сприйнятті. Будь-який артефакт за своєю суттю є лише мертвим предметом, і ризикує залишитися таким назавжди без нашої участі. Він як стара парфумерна склянка. Варто лише відкрити її — і тоді відчужає аромат, котрий колись давно хвилював людей так, як тебе зараз. Навіщо ми це робимо, невже з марної цікавості? Чи в цьому є ще щось?

Кожен розділ роботи присвячений окремій темі: морехідні якості човна, історія його життя, смерті та знову життя, конструкція корпусу, методика досліджень та багато іншого. Деякі з розділів трохи пере-

вантажені морськими чи археологічними термінами і пересічний читач може в них не розібратися. Найбільш допитливі знайдуть відповіді у тому переліку літератури, яким ми користувались. Розуміло, ми не претендуємо на повний обсяг теми — скоріш за все це справа найближчого майбутнього. Не обійшлося, мабуть, і без помилок з нашого боку. Будемо вам вдячні, коли ви їх знайдете і підкажете нам.

Для написання роботи ми користувались різноманітними документами. Історична частина підготовлена на основі матеріалів Російського державного архіву військово-морського флоту у Санкт-Петербурзі. У цьому старовинному чотириповерховому будинку на Мільйонній вулиці зберігається величезна кількість справ про створення Дніпровської та Азовської флотилій. Там же можна знайти креслення самих човнів, хоча, на жаль, не всіх. Наприклад, нам так і не вдалось розшукати креслення дубель-шлюпки першої половини XVIII ст. Її зображення люб'язно подарував старійшина Центрального Військово-морського музею О. Ларіонов. Він виготовив його за старовинною моделлю, що зберігалась у фондах. В цілому ж колекція моделей ЦВММ упорядкована з зібрань знаменитої Модель-камори Петра Першого. У ті часи кожне судно, яке будувалось на території Імперії, мало супроводжуватися не лише кресленням, а й наочною моделлю. За 300 років їх зібралось чимало. З цієї причини фонди ЦВММ та Архів ВМФ можна вважати одним цілим, їх розділяє лише Нева.

Деякі джерела зберігаються при Санкт-Петербурзькому Музеї артилерії. Серед величезного зібрання старовинних гармат, розкиданих на бетоні внутрішнього двору, є й гармати часів імператриці Анни. Вони вирізняються простотою виконання і брунатним кольором чавуну, з якого вони були відлиті. Серед них є й трофейна гармата, здобута під час осади Кінбурна у 1736 р. Частина документів зберігається у Російському державному архіві древніх актів у Москві. Там можна знайти карти і деякі креслення кораблів початку XVII ст. Не менший інтерес викликає й зібрання книг з Російської Національної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна. Всі наші запити на адресу цих поважних сховищ були задоволені у повному обсязі. Ну а головним джерелом, безумовно, став сам човен. Минуло п'ять років з того часу, коли він був піднятий з річкового дна, а ми й досі знаємо про нього небагато. Так, ми ще не довідалися, що знаходиться між обшивками його кормової частини. Ми лише здогадуємось, які знаки розміткі вирізьблені на шпангоутах. І нам невідомо, які предмети потрапили у шпарини. Думаю, навряд чи ми зможемо відповісти на всі запитання, які розсипала перед нами історія. Але ми шукаємо відповіді — і це головне!

Від редакції. Про авторів. Обидва автори є справжніми патріотами нашої України і, одночасно, що дуже їх прикрашає, фахівцями своєї справи — підводної археології. До того ж, що буває дуже не часто, автори в однаковій — високій — мірі володіють не тільки морською справою (причому найскладнішим її напрямком — підводним), археологією, військовою історією, архівною справою, але і чималими літературними здібностями. Для вдалої книги недостатньо неочікуваного щастя, у даному випадку — знахідки корабля. Для своєї подальшої удачі автори не пожаліли багатомісячної, впродовж кількох років, каторжної праці на дні Дніпра на критичній глибині,

ні наполегливих пошуків в Санкт-Петербурзі і Москві для здобуття, обробки і інтерпретації архівного матеріалу. Вважаємо, що у майбутньому обов'язково з'явиться книжка з епіграфом-присвяченням Дмитру Кобалію і Валерію Нефьодову. Як то зробили самі автори, присвятивши книгу *Роберу Стен'ю* (*Robert Stenuit*), бельгійському асу-підводнику, який знайшов десятки загиблих кораблів-скарбниць і написав в 1971 р. (переклад на російську «Сокровища Непобедимой Армады. Последствие Льва Скрыгина. М.: Мысль, 1979. – 166 с. 1979 р.) чудову книгу про відкриття галеаса «Хірони» (1967) – єдиної пам'ятки, що осталася від Непереможної Армади 1588 р.

Про видання. Археологічна і історична література завжди відчуває дефіцит метагалузевого знання. Як правило, пересічний історик описує події минулого не маючи систематичної або базової ані військової, ані економічної, ані інженерної, ані математичної, ані медичної чи екологічної спеціальної освіти. Йому бракує відповідного практичного досвіду. У «Запорозької чайці» все не так. Книжка написана точною мовою. За любовно описаними численними технічними деталями, здобутими то з глибин архівів, то із запорізьких абіселей, виростають повномасштабні переконливі реконструкції бойових кораблів, морської справи і важливих політичних подій, що мали місце на теренах України у XVIII ст. і торкалися великої частини її населення.

Книга чудово оформлена. Технічні креслення, численні портретні, сюжетні, репортажні кольорові фото, у тому числі – підводні; 3D графіка – все це новаторський прийом у друкарстві, синтезувались у дуже яскраві потоки інформації, які захоплюють читача і не відпускають його, поки він не дочитає «Чайку» до кінця. Видавці знайшли чудовий прийом, як подати насичену різнопланову інформацію: вони скористалися прийомом капсулювання (інкорпування) інформації в основний текст у вигляді окремих текстових чи графічних блоків, розташованих у певному порядку, з певним відеоритмом. Це видання приречене на успіх. Воно буде цитуватися. І нам здається, що «Чайка» буде цікава закордонному читачеві і невдовзі вона з'явиться у Світі у перекладі англійською.

Про видавництво. Книжку видало «Дике Поле» (директор О.М. Лазутін, тел. 061-213-75-95, e-mail dikoeполе@ukr.net) – відоме регіональне видавництво, яке добре зарекомендувало себе на виданні складних в видавничому плані проектів. Досить згадати унікальну ілюстровану енциклопедію «Запорізька область» обсягом 64,17 ум.-друк. арк., 256,68 умовн. фарбованими відбитками. Видавництво «Дике Поле» успішно справляється з виданням фахових книг, у тому числі з археології, краєзнавства, учбово-методичної літератури, у чому впевнилися численні замовники із середовища науковців, освітян.

Красильников К.И. Древнее каменное искусство Луганщины. – Луганск: Шлях, 1999. – 136 с. ISBN 966-7S25-39-2.

Книга освещает материалы ранее неизвестных науке антропоморфных стел ранней бронзы и каменных изваяний половецкого искусства XI–XIII вв., собранных в Луганской области. Автор в научно-теоретическом и популярном виде, наряду с общепринятыми суждениями

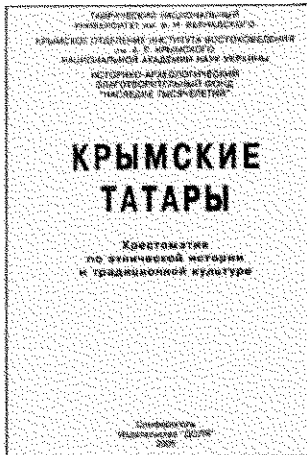
об искусстве тюркских кочевников, предлагает свой вариант типологии, семантику технологии изготовления статуй. Значительное внимание уделяется вопросам: статуи и захоронения, курганы и святилища, карьеры и мастерские. Сведения о находках и каталог скульптур носят краеведческий характер. Книга рассчитана на учителей и учащихся, журналистов и краеведов, студентов и преподавателей вузов, всех, кто интересуется историей.

От автора:

– Идея сбора статуй возникла в процессе археологических разведок, проводимых автором этой работы на территории Луганской области. Тогда же по селам, поселкам и городам у дворов, в заборах и огородах, по углам домов и улиц, в ямах и оврагах, в состоянии опор мостов и столбов, в фундаментах разрушившихся построек и на заросших кустарниками берегах заброшенных прудов, у колодцев и в других ситуациях, никак не связанных с историческим предназначением скульптур, мы на-

ходили каменные изваяния, не зафиксированные ни в каких коллекциях или научных источниках. Эти статуи мы свезли и собрали в парк-музей. Более 25 лет длилась эта работа, в результате которой было найдено, перевезено и установлено около 70 беспаспортных скульптур, еще более 30 статуй хранятся в коллекциях музеев городов области, и в первую очередь в Свердловском, Лисичанском, Луганском, Первомайском, Смольяниновском. К сожалению, очень незначительная часть статуй, правда только в виде постаментов, продолжает находиться в степи на курганах. Снятие статуй с курганов мы не допускали ни в одном случае. Практически все статуи парка-музея происходят с территории Луганской области, главным образом ее южной части, входящей в регион Донецкого края (Свердловский, Краснодонский, Антрацитовский, Лутугинский, Перевальский, Попаснянский районы). Очень мало статуй найдено в центральных районах нашей области (Станично-Луганский, Беловодский, Славяносербский, Старобельский, Новоайдарский, Кременской). Совершенно нет статуй из северных районов области (Сватовский, Белокуракинский, Троицкий, Марковский, Новопсковский).

... одна из проблем, возникающих при картографировании каменных изваяний, это вопрос о том, имеются ли в нашем районе скульптуры, не сдвинутые с их первоначального места. Как нам известно, одним из важнейших признаков того, что скульптуру никогда и никто не передвигал, является ее местонахождение на кургане или у кургана, иногда просто на высокой гряде, установленной с восточной ориентировкой лица. Среди сохранившихся в степи статуй, точнее остатков статуй, найденных нами, только четыре могут претендовать на историческую первооснову. Две скульптуры находятся в Провальской степи, третья – на кургане у пос. Фашевка, еще одна – у села Иллирия....

Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. / Авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. — Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2005. — 576 с: ил. ISBN 966-8584-86-4.

Кримські татари: Хрестоматія з етнічної історії та традиційної культури. / Авт.-упор. М. А. Араджионі, А. Г. Герцен. — Сімферополь: видавництво «ДОЛЯ», 2005. — 576 с: іл. ISBN 966-8584-86-4

Книга издана на средства историко-археологического

благотворительного фонда «Наследие тысячелетий». Авторы-составители М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. Авторы-составители сборника выражают искреннюю признательность А.И. Айбабину, И.В. Ачкинази, Г.Н. Гржибовской, В.Н. Гурковичу, В.В. Дмитриевой, А.В. Ефимову, О.А. Желтухиной, В.Г. Зарубину, Т.А. Избаш, Н.Н. Колесниковой, Р.И. Куртиеву, Р.И. Музафарову, Е.В. Петрову, В.А. Сидоренко, С.Б. Филимонову, А.М. Эмировой за помощь в работе над изданием. Рекомендована к печати Ученым советом Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского АН Украины (протокол № 6 от 4 марта 2005 г.)

В современной археологии все более актуальной становится татарская тематика, которая не изобилует ни письменными источниками, ни этнографическими материалами. Поэтому новая хрестоматия «старых публикаций» является важной ступенью в исследовании истории Крыма.

Из предисловия *И.Н. Храпунова*, председателя Правления фонда «Наследие тысячелетий»:

— Одним из главных направлений деятельности историко-археологического благотворительного фонда «Наследие тысячелетий» является распространение знаний об истории Крыма. Поэтому фонд постоянно занимается изданием книг по истории, археологии, этнографии нашего полуострова. Об успехе издательских программ фонда свидетельствует то обстоятельство, что учебное пособие *И. Н. Храпунова* «Древняя история Крыма» и сборник популярных очерков о народах Крыма «От киммерийцев до крымчаков» за последние два года выдержали по два издания. «Древняя история Крыма» удостоена премии АРК в области образования. Большой популярностью у читателей пользуется путеводитель *А. Г. Герцена* и *О. А. Махневой-Чернец* «Пещерные города Крыма».

Сейчас мы представляем труд известных крымских ученых — заведующего кафедрой истории древнего мира и средних веков Таврического национального университета *А. Г. Герцена* и заведующей отделом этноконфессиональных исследований Крымского отделения Института востоковедения НАН Украины *М. А. Араджиони*. Они проделали значительную работу, собрав малодоступные и потому практически неизвестные современному читателю публикации ученых XIX — начала XX вв. о крымских татарах. В результате получилась, без большого преувеличения можно сказать, настоящая энциклопедия крымско-татарской жизни. Прочитав эту книгу,

читатель удивится тому, как мало мы до сих пор знали и как много можно узнать о жилищах, одежде, кухне, праздниках, обрядах и других проявлениях материальной и духовной культуры этого народа. Самостоятельный интерес представляет завершающая книгу библиография. Столь полный перечень книг и статей о крымских татарах издается впервые. С его помощью читатели смогут бесконечно расширять свои познания об истории крымско-татарского народа. Надеемся, что новый издательский проект фонда «Наследие тысячелетий» принесет пользу любителям и знатокам истории Крыма.

В хрестоматии в алфавитном порядке представлены извлечения из более чем полусотни краеведческих описаний и научных исследований, созданных в XVII–XX вв., авторами которых были крымские татары, греки, евреи, крымчаки, немцы, поляки, русские, украинцы, французы и другие. Возможно, некоторые описания покажутся читателю наивными, а оценки и выводы достаточно неслестными, субъективными или даже ошибочными, однако они передают отношение создавших их авторов — представителей различных национальностей, со всеми присущими им стереотипами и возможными заблуждениями — к крымским татарам, а также отражают историю и динамику накопления знаний об этом народе.

Опубликованные в сборнике материалы посвящены различным аспектам материальной культуры, например, жилищу (*А. Бернштам, Б. Куфтин, М. Дубровский, Б. Засыпкин* и др.), традиционному костюму (*Б. Куфтин, У. Боданинский* и др.), хозяйству и ремеслам (*В. Гордлевский, Ф. Домбровский, И. Кедрин, В. Кондараки, П. Чепурина*), пище (*К. Казанский, В. Щепетов* и др.). Большая группа описаний и исследований посвящена обрядности крымских татар, среди них особо выделяются работы *П. Дьяченко* и *Г. Бонч-Осмоловского*. Музыкальная традиция нашла отражение в приведенных фрагментах книги *Я. Шерфединова*; детским играм и традициям национальной педагогики посвящены работы *В. Филоненко, В. Жирнова, В. Кондараки*; народному календарю — работы *А. Самойловича*. В целом, среди наиболее полных описаний этнографии этой общности выделяются работы *У. Боданинского, Г. Бонч-Осмоловского, В. Кондараки, Г. Радде* и *М. Дмитриевского*.

Несомненный интерес вызовут публикации переводов *Мурат бея Биарсланова* фрагментов книг судебных решений периода Крымского ханства, а также исследования *Ф.Ф. Дашкова* о сельской общине. Возможно, этот материал привлечет внимание ориенталистов к уникальному источнику по истории и культуре старожильческих народов Крыма — «кади-аскерским саккам», которые уже много лет хранятся в Симферополе и Санкт-Петербурге, но еще не обработаны и не введены в научный оборот.

Составители сознательно оставили в стороне вопросы антропологии крымских татар, а также проблемы политической истории Крымского ханства, его взаимоотношений с соседями и развития национального движения крымских татар, поскольку это выходит за пределы поставленной задачи и, кроме того, данные сюжеты нередко имеют полярно противоположные оценки, зачастую диктуемые эмоциями, а не взвешенным аналитическим подходом.

Прозвездения, помещенные в хрестоматии, предвзвездения, помещенные в хрестоматии, предвзвездия краткий научно-популярный очерк, посвященный этнической истории и культуре крымских татар, а завершает пространная библиография.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие / Введение

Крымские татары

Бернштам Александр Натанович (Жилище Крымского предгорья. Пещерные постройки. Саман. Плетень. Камень. Деревянное жилище. Отопление. Внутреннее убранство. Материализованная религия).

Биарсланов Мурат бей (Выписи из кадиаскерского сакка (книги) 1017-1022 гг. Хиджры (1608/9-1631 гг.))

Боданинский Усеин Абдрейевич (Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Археологическое изучение. Этнографическое изучение. Искусство и производства. Перспективы изучения. Производства из шерсти у крымских татар)

Бонч-Осмоловский Глеб Анатольевич (Крымские татары. Физический тип. Язык. Занятия и промыслы татар. Питание. Жилища. Одежда. Искусство. Брак. Болезни и похороны. Верования. Брачные обряды татар горного Крыма. Подготовка брака. Сватовство (*нишан*). Вольные отношения. Свадьба (той). Свадьба в Бахчисарайском районе. Свадебные жилища турецких народностей).

Гордлевский Владимир Александрович (Организация цехов у крымских татар (из поездки в Карасубазар)).

Дмитриевский Михаил (Картина Крыма или краткое описание татар и других народов в Таврии живущих).

Домбровский Франц Мартынович (О крымскотатарском способе уборки хлеба. Заметка о крымскотатарском способе уборки сена. Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма. Несколько слов о баштанах в Евпаторийском уезде. О разведении верблюдов в Крыму. Дуа).

Дубровский М.И. Жилища крымских горных татар.

Дьяченко П. (Свадебные обряды крымских татар.

О разводах крымских татар).

Жирнов Василий Иванович. О татарских училищах.

Засыпкин Борис Николаевич (Памятники архитектуры крымских татар. Мечети).

Караван-Сарай. Бани (*хамам*). Татарское жилище.

Фонтаны. Библиография. Список сокращений).

Казанский Константин Константинович (О крымской бузе).

Кедрин Иван (О производстве винодельческих работ в Судакской долине в Крыму. Хозяйственные очерки Крыма. Отузская долина).

Кондараки Василий Христофорович (Приготов-

ление рыбы в Крыму для пищи и продажи. Степные татары. Городские татары. Жилища и семейный быт татарина. Религиозные правила, догматы и обычаи крымских татар)

Куфтин Борис Алексеевич (Южнобережные татары Крыма. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. Татарский дом города Бахчисарая. Бахчисарайский горный район. Степной район Кара-субазара и Симферополя. Южнобережный район).

Лашков Федор Федорович Сельская община в Крымском ханстве.

де Люк Жан (Описание Перекопских и Ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин (...)Ногайские татары).

Паллас Петр Симон (Общие замечания о полуострове Крыме. О жителях полуострова. О татарах Алупки).

Пассек Вадим Васильевич (Татарские поземельные меры и веса в Крыму. Увеселения и обычаи татарок).

Радде Густав Иванович. Крымские татары.

Глава I. О религии крымских татар и о степени их образования. Глава II. Гражданские обычаи крымских татар.

Глава III. Отличительные черты в характере крымских татар.

Глава IV. Устройство татарских жилищ. Глава V. Одежда мужчин и женщин. Глава VI. Скотоводство.

Земледелие. Глава VII. О татарских городах.

Самойлович Александр Николаевич (Об изменениях в 12-летнем животном цикле у некоторых турецких племен. О 12-летнем животном цикле. Пережиток рабства у степных татар).

Сергеев Александр Александрович. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г.

Смирнов Василий Дмитриевич. Крымское ханство под верховенством османской Порты до начала XVIII в.

Филоненко Виктор Иосифович (Детские игры крымских татар. Игры с мячом. Игры с костями. Игры с камешками. Игры с плетью или поясом. Игры с движениями: бег и прыганье. Творческие игры. Шамар уйюны. Игра в ладони. Фильджан ве юзук. Чашка и кольцо).

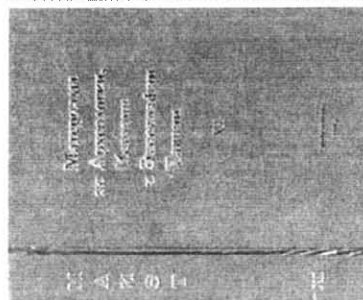
Чепурина Полина Яковлевна (Орнаментное ткачество крымских татар. Анализ орнаментальных форм тканья. Орнаментное шитье Крыма).

Шерфединов Ягья. Крымскотатарские танцы.

Щепетов В.А. О питании татар Южного берега Крыма

Библиография

Список сокращений

Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. XI. – Сб./Ред.-сост. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. – Симферополь. – 2005. – 620 с. Формат 172×246 мм: No comments (waiting 12th issue).

Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria. Vol. XI. Simferopol, 2005-620 p. (waiting 12th issue). Editors A.I. Aibabin, V.N. Zin'ko. Translation from Russian into English by N.I. Radochina; making-up by S.I. Vlasov, V.A. Sidorenko.

PS. За кількістю сторінок видання перевершує навіть книгу-2006 Б.М. Мозолевського, С.В. Поліна "Кургани скифського Геррота ..."

СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

СТАТЬИ	с./р.	ARTICLES
АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY		
Жеребцов Е.Н. Архитектурный облик Херсонесского святилища раннеэллинистического времени.	3	Zherebtzov E.N. Architectural aspect of Chersonesos sanctuary
Зубарь В.М. Места отправления религиозных культов в Херсонесе Таврическом и его округе в эллинистический период	31	Zubar V.M. The Places of Serving Religious Cults in Chersonesos Taurica and its Neighbourhood in Hellenistic Period
Сидоренко В.А. Эпитафия скифского царя Аргота	59	Sidorenko V.A. Epitaph of Scythian King Argot
Ковалевская Л.А., Седикова Л.В. К вопросу о водоснабжении Херсонеса в позднеантичную эпоху	71	Kovalevskaya L.A., Sedikova L. V. On the Problem of Water-Supply of Chersonesos in the Late Antique Epoch

Костромичёв Д.А. Три погребения римских солдат из некрополя Херсонеса	94	Kostromichev D.A. Three Burials of Roman Soldiers from the Necropolis of Chersonesos
Сарновски Г. Римская черепица Южного Крыма (с приложением М. Дашкевича и Г. Шнайдера)	119	Samowski T. Roman military brick and tile from South Crimea (with a contribution by M.Daszkievicz and G.Schneider)
Рабочий В.Ю., Бассальго О.А. Антропологический материал из Тавельского кургана №5	144	Radochin V.Yu., Bassalygo O.A. Anthropological Materials from Tavei Burial Mound N 5
Стойнова А.А. Подбойная могила № 193 из могильника Нейзац в Центральном Крыму.	153	Stoyanova A.A. Shaft-and-chamber Grave N193 from Neizatz Cemetery in the Central Crimea
Храпунов И.Н. Поздние погребения в могильнике Нейзац	169	Khrapunov I.N. Last Burials on the Cemetery of Neizatz
Победа И. И. Раскопки Красномакского могильника в 1983-1984 гг.	192	Loboda I.I. Excavation on the Cemetery in Krasny Mak in 1983-1984
Волошинов А.А. Раннесредневековый склеп на могильнике у с. Верхоречье Бахчисарайского р-на.	252	Voloshinov A.A. Early-Medieval Vault in the Cemetery near the Village of Verkhorechye in Bakhchisaray District
Завадская И.А. Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов: проблемы хронологии и генезиса	258	Zavadskaya I.A. Decorative-Symbolic System of Painting in Chersonesos Christian Vaults: Aspects of Chronology and Genesis
Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Новые византийские пряжки из Юго-Западного Крыма.	289	Aibabin A.I., Khairedinova E.A. New Byzantine Buckles from South-Western Crimea
Герцен А.Г., Манаев А.Ю. Демир-Капу (укрепление А.ХІХ) в системе оборонительных сооружений Мангупа	314	Gertzen A. G., Manaev A. Yu. Demir-Kapu (Fortification A. XIX) in the System of Defensive Constructions of Mangup
Макарова Т.И. Комплекс украшений из разрушенного женского погребения около церкви Иоанна Предтечи в Керчи	346	Makarova T.I. Complex of Decorations from Destroyed Woman's Burial near John the Baptist Church in Kerch
Оксиненко П.В., Белый А.В. Комплекс петроглифов с христианской символикой в гроте близ Баклы	355	Oksinenko P. V., Beluy A. V. Complex of Petroglyphs with Christian Symbolism in the Grotto near Bakla
Макарова Т.И. Церковь св. Богородицы в Тмударакани	377	Makarova T.I. The Blessed Virgin Church in Tmutorakan
Зинько В.Н., Пономарев Я.О. Степи Восточного Крыма в эпоху Хазарского каганата	406	Zin'ko V.N., Ponomarev L. Yu. The steppes of East Crimea during the epoch of Khazars kaganate
НУМИЗМАТИКА / NUMISMATICS		
Шонов И.В. Клад медных монет II в. до н.э. из округи Херсонеса	430	Shonov I. V. Copper coins hoard from neighbourhood of the Chersonesos 2 nd century BC
Алексеенко НА. Денежное обращение округи византийского Херсона в VII в.	437	Alexeenko N.A. Currency in neighbourhood of the Bizantine Chersonesos at the 7 th Century
ИСТОРИЯ / HISTORY		
Катошин А. Е. Еще раз об этнониме "трапезиты"	452	Katiushin A.E. Once again on the Ethnonym "Trapezites"
Тортика А.А. Лесостепное Подонье-Придонецье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа.	459	Tortika A.A. Forest-steppe Don Region and Mountainous Crimea in the Khazar Period: Comparative Analysis
Конкин Д.В. Ханафитский мазхаб и его трактовка вакфа.	490	Konkin D.V. Hanifa's Mazhab and Its Interpretation of Vakuf
Прохоров Д.А. И.И.Казас - организатор караимских учебных заведений (втор. полов. XIX – нач. XX вв.)	504	Prokhorov D.A. I.I. Kazas - an Organizer of Karaims Educational Establishments (the 2 nd half of the 19 th - of the 20 th century)
Непомнящий А.А. Арсений Маркович - сотрудник Крымцентрархива	544	Nepomniachshy A.A. Arseni Markevich - a Collaborator of the Crimean Central Archives
Белый О.В. Караимская русскоязычная периодическая печать в конце XX - начале XXI века	552	Beluy O.B. Karaitе Russian-Language Periodical Press at the End of the 20 th - the Beginning of the 21 st Centuries
РЕЦЕНЗИИ / REVIEWS		
Храпунов И.Н. Новый взгляд на столицу позднескифского государства (к публикации книги: Зайцев Ю.П. Неаполь скифский (II в. до н.э. - III в. н.э.). - Симф.: Универсум, 2003. - 212с.	596	Khrapunov I.N. New View on the Capital of Late Scythian State (On Publication of the Book: Zaitzev Yu. P. Neapolis Scythian (the 2 nd century BC - 3 rd century AD)
Зинько Е.А. "Старые" и "новые" исследования некрополя Пантикапея (к публикации статьи: Лысенко А.В., Юрочкин В.Ю. Некрополь Пантикапея-Боспора (по материалам исследований 2000-2002 гг.) // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Сб. науч. трудов. - Киев: Изд. дом "Стилос", 2004. - С. 94-166).	603	Zin'ko Ye.A. "Old" and "Modern" Research of the Necropolis Pantikapaion (on the publication of the article: Lysenko A. V., Yurochkin V. Yu. Necropolis of Pantikapaion-Bosporus (on the materials of the research 2000-2002) // On Antiquities of the Southern Coast of the Crimea and the Mountains of Taurida. Collections of Scientific Papers. - Kiev: "Stylos" Publishing House, 2004. - P.94-166
MEMORIA / MEMORIA		
Памяти О.М. Приходнюка	611	In memory of O.M.Prikhodniuk
Список сокращений	613	List of Abbreviations

Масленников А. А. **Античное святилище на Метопиде.** М.: Тула: Гриф и К, 2006. – 152 с, ил. ISBN 5-8125-0746-5. Формат 229×307.

Maslennikov A. A. **Ancient sanctuary on the Maiotis.** M.: Tula: Grif and K, 2006. – 152 pp.. ISBN 5-8125-0746-5. Авторезюме: Среди большого числа разнообразных археологических памятников сельской территории античного Боспора самыми редкими, загадочными и привлекательными являются всякого рода сакральные объекты и, прежде всего, святилища. Они не только очень информативны, но чрезвычайно сложны в плане интерпретации и датировки. Ещё относительно не-

давно в распоряжении исследователей практически не было такого рода материалов. Однако благодаря многолетним изысканиям в Восточном Крыму удалось выявить и всесторонне изучить несколько сельских святилищ эллинистического и «римского» времени. Их раскопки, а также материалы других культовых памятников европейской хоры Боспора позволили существенно пополнить наши знания в области религиозной жизни местного населения. В данной монографии впервые публикуются материалы исследований одного из самых ярких памятников такого рода: святилища на поселении «Полянка» второй половины I в. до н.э.

Несколько слов из книги: – Среди многочисленных и разнообразных археологических объектов, в разное время открытых и в разной степени исследованных на пространствах Восточного Крыма (в древности составлявших европейскую часть Боспорского государства), особое место занимают памятники предполагаемой сакральной принадлежности. И это не удивительно, ибо, во-первых, они, как правило, выделяются

спецификой и относительным богатством своих находок (а подчас и конструктивными особенностями). Во-вторых, они чрезвычайно информативны и одновременно неоднозначны и сложны в плане своей трактовки. Интерес к ним всегда был велик, как у специалистов-археологов, так и у тех, кто занимается античной (и не только) историей и культурой. Одни из этих построек лежат, так сказать, на поверхности и всем (или многим) хорошо знакомы по Средиземноморью. Это более или менее прилично сохранившиеся развалины храмов и целых сакральных комплексов (Афинский Акрополь, Дельфы, Делос, Олимпия, Элевсин, храмы южной Италии и т. п.). Другие менее презентабельны, но тоже относительно известны, если не воочию, то по соответствующим публикациям. Практически всё это довольно солидные сооружения в городской черте (или рядом), крупные региональные или общегосударственные религиозные центры. Значительно хуже знаем мы локальные, особенно сельские святилища античного мира. Между тем, религиозная жизнь древних греков и римлян, равно как и других народов, была весьма активной и главным образом в своих повседневных, обыденных проявлениях. Безусловно, не исключение в этом отношении и античные государства Северного Причерноморья. Само собой разумеется, выходы из Эллады и иных областей античного мира принесли в эти отдалённые для них районы Ойкумены привычные религиозные представления и учреждения. Естественно, как и повсюду, они не оставались неизменными на протяжении всего более чем тысячелетнего периода местной античной истории. Но если о городских памятниках такого рода мы отчасти имеем представление благодаря соответствующим эпиграфическим и археологическим находкам, то в отношении сельской территории долгое время наши знания оставались крайне ограниченными. Картина (в том числе и касательно Боспора) стала меняться лишь в последние полтора-два десятилетия. Впрочем, до сих пор сколь-либо ярких, скорее всего, именно культурных, религиозных памятников здесь обнаружено и исследовано весьма немного. При этом сельская их специфика такова, что далеко не всегда есть полная уверенность именно в такой интерпретации оных. И тем не менее мы всё же располагаем несколькими объектами, могущими претендовать на «звание» сельских святилищ. Конечно, ...

И еще от автора:

– Обнаруженное или, если угодно, вновь открытое в 1978 г. [святилище на поселении «Полянка»] раскапывалось Восточно-Крымской Археологической экспедицией ИА РАН в течение 1984–1987 гг. Общая

открытая площадь составила в итоге около 1450 м². В разное время в этих работах участвовали сотрудники и аспиранты ИА РАН, школьники и студенты ряда вузов Москвы, Тулы, Санкт-Петербурга. Особенно хочется отметить труд моих старых друзей и коллег: Т. Смекаловой, С. Смекалова, В. Герасимова, Я. Шильта, Н. Винокурова, Е. Лебедевой, О. Чевелёва, И. Безрученко, В. Зубарева, С. Мазова. Почти все эти годы начальником «полянкинского» отряда являлся В.К. Голенко. «Grand merci» им всем!

The same, in English: Of all the numerous and various archaeological objects that we discovered in different time periods and underwent different level of study in the area of Eastern Crimea (being a part of the State of Bosphorus in ancient times) a special position belongs to the monuments of, supposedly, a sacred purpose. And there is nothing surprising about it, for, firstly, they, as a rule, can be distinguished because of their specificity and relative richness of their found objects (and, sometimes, construction features). Secondly, they are very informative and, at the same time, ambiguous and complex in terms of their interpretation. They have always been interesting for both archaeologists and experts in ancient (and not only that) history and culture. Some of these constructions are situated, so to say, on the surface and everybody (or many) knows them well. These are more or less well-preserved ruins of temples and whole sacral complexes (Acropolis in Athens, Delphy, Delos, Olympia, Eleusin, temples of southern Italy etc.). Others are less presentable, but they relatively famous too, if not de visu, then by corresponding publications. In fact, these are all quite important and imposing constructions within the city limits (or nearby), large, regional or national religious centers. Local, especially rural sanctuaries of the ancient world are much less known to us. Meanwhile, the religious life of the ancient Greeks and Romans, as well as other peoples, was highly active and, mainly, in its daily, ordinary manifestations. It is doubtless that the ancient states of the Northern Black Sea Coast were not an exception. It goes without saying that the settlers from Ellas and other regions of the ancient world had brought to these remote, for them, parts of oecumene traditional religious interpretations and institutions. Naturally, as everywhere, they did not remain the same during the period of over a thousand years of the local ancient history. But, if we do have some idea of the urban monuments of that kind, owing to the corresponding epigraphic and archaeological findings, then our knowledge about objects in rural areas remained very scarce for a long time. The situation (relating to Bosphorus as well) started to change only during the last two decades. Although, archaeologists have found and studied quite a few, more or less prominent, most likely, hieratic, religious monuments. At the same time, their rural nature is such that often there is no complete certainty about the interpretation of them, in particular. And, nevertheless, we still have several objects that can claim the «name» rural sanctuaries. Of course, ...

And from the author:

– Discovered, or if you like it, newly discovered in 1978, it was excavated by the East-Crimean Archaeological Expedition of Archaeological Institute of the Russian Academy of Science between 1984 and 1987. As a result, the total area came up to 1450 m². At different times the faculty and post-graduate students of Archaeological Institute of the Russian Academy of Science, students of high schools and some institutes of Moscow, Tula, St. Petersburg. I would like to especially mention the work of my old friends and colleagues: T. Smekalova, S. Smekalov, V. Gerasimov, Ya. Shchil't, N. Vinokurov, E. Lebedeva, O. Chevelev, I.

Bezruchenko, V. Zubarev, S. Mazov. Almost all these years the head of the «Polyanka» group was V. K. Golenko. «Grand merci « to all of them!

А теперь – от пораженной редакции. Книга великолепно, можно сказать – богато, издана. При этом просто сказать «богато» – это не сказать почти ничего. Это как раз тот случай, когда в собрании почтенных и многочисленных, и всякий раз, уникальных терракот, отдельной терракотке, точнее, маленькой детальке терракотки (головке), уместно посвятить весь белый лист 229×307...

При этом иллюстрации не просто цветные. Они – живые. Поскольку в книге (точнее, в DVD, который прилагается к книге) содержится коллекция трехмерных моделей (с наложенной текстурой и без текстуры), а также фильм. (видение и фильм-геометрия) из трех частей:

- видеоряд про ландшафт памятника;
- лазерные сканирования многочисленных терракот;
- и в последнем разделе – фотофиксации терракот со строгой масштабной линейкой. Фильм сопровождается музыкой, про которую никто не скажет, что она не могла звучать две тысячи лет назад. В цисте (рис. 35) могли храниться записи о музыкальных предпочтениях обитателей поселения «Полянки». Вместе с музыкой вполне воссоздается атмосфера *спиритуэл-инсталляции* святилища на Меотиде

конца старой эры.

Монография написана английским (на четных страницах, перевод В.П. Булатова) и русским (нечетные страницы) языками. В целом, книга поднимает планку авторского и издательского искусства на новый уровень.

Вероятно, благодаря тому, что книга выходит только сейчас, когда с момента раскопок прошло 20 лет, автору особенно удался труд по интерпретации полученных полевых результатов.

И еще. Книга А.А. Масленникова – прекрасный пример, маяк, указывающий, куда следует направлять свои усилия так называемым археологическим коллекционерам (ведь не исключено, что среди них есть добросовестно заблуждающиеся): в финансирование экспедиций, издание их трудов, организацию музеев и выставок. А не поощрять рынок черной археологии. К слову, редакция также обратила внимание на то, что эта превосходная работа выполнена в рамках проекта «Сакральные памятники Киммерийского Боспора: традиционные и естественно-научные методы». Грант РФФИ № 04-06-80008, а издана благодаря Сергею Александровичу Кузь, который профинансировал издание данной книги. Редакция также присоединяется к словам признательности автора книги всем, кто способствовал появлению хорошей монографии.

Бутягин А.М., Виноградов Ю.А. Мирмекий в свете новых археологических исследований. С.-Петербург: Изд-во ГосЭрмитажа, 2006. – 80 с. ISBN 5-93572-220-8. Формат 180×255.

Издание подготовлено к открытию выставки «Мирмекий» в ГосЭрмитаже, 11 апреля – 22 мая 2006 г. **Оргкомитет:** М. Б. Пиотровский, Директор Гос Эрмитажа, член-корр. РАН, действительный член Российской Академии художеств; проф. Санкт-Петербургского

госуниверситета, доктор исторических наук; Н. В. Галченко, директор Керченского государственного историко-культурного заповедника (КГИКЗ); Г. В. Вилинбахов замдиректора ГосЭрмитажа по научной работе; д.и.н. В.Ю. Матвеев, замдиректора ГосЭрмитажа по выставкам и развитию; кандидат искусствоведения Т.И. Загребина, замдиректора ГосЭрмитажа по учетно-хранительской работе; Н.В. Быковская, замдиректора КГИКЗ по хранению; А. А. Трофимова, зав.Отделом античного мира ГосЭрмитажа. **Автор каталога** А. М. Бутягин. **Рабочая группа:** А. М. Бутягин, завсектором Северного Причерноморья ГосЭрмитажа, Н.Н. Симонова, ученый секретарь КГИКЗ, Д.Е. Чистов, научный сотрудник Отдела античного мира.

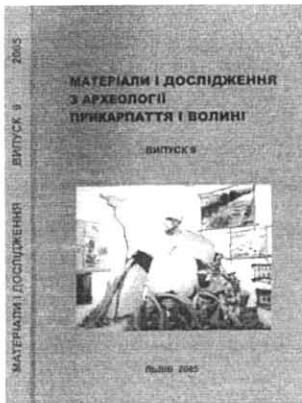
Рестаурационная подготовка: Н.Л. Кучеревская, О.Л. Гунчина (КГИКЗ), А.А. Большакова (ГосЭрмитаж). **Дизайн выставки:** Б.Г. Кузякин, Ю.М. Колотилов, В.Б. Королев, Ю.М. Иляшевский, А.В. Ляпин, А.В. Мачикин, Н.В. Милашева, Б.Ю. Степанов, И.И. Харитонов, А. И. Штин (ГосЭрмитаж). **Фотографы:** Н.Н. Антонова, И.Э. Регентова. Перевод на английский язык

Ю.Р. Редькина. Несколько слов из книги:

– Небольшое городище Мирмекий, расположенное на берегу Керченской бухты, уже более ста семи десяти лет исследуется российскими археологами. Многие открытия, совершенные на его территории, уникальны не только для Крыма, но и для всех античных городищ северного берега Черного моря. Античное поселение возникает здесь на рубеже 1^{-й} – 2^{-й} четвертью VI в. до н. э., одновременно со многими другими греческими колониями на берегах Боспора Киммерийского (Керченского пролива)... используется готами как база для набегов на южный берег Черного моря и даже на Грецию. Несмотря на то, что некоторым городам Боспорского царства удалось пережить события Великого переселения народов, последние жители покинули Мирмекий на рубеже III–IV вв. н. э. Жизнь на городище возродилась еще дважды – в VIII–IX–XIII–XV вв.

Экспедиция ГосЭрмитажа начала работу на территории Мирмекия в 1999 г.... Все найденные археологические находки бережно сохраняются коллективом КГИКЗ, благодаря которому и состоялась эта выставка.

В экспозиции представлены разнообразные предметы из раскопок на городище, они находятся в Керчи и еще ни разу не были показаны российскому зрителю. Большая часть их происходит из раскопок, выполненных в последние два десятилетия Мирмекийским отрядом Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР (ИИМК РАН) и Мирмекийской экспедицией Эрмитажа. Представленные материалы призваны отразить различные аспекты жизни этого античного города в самые разные периоды его существования. В статье, предваряющей каталог, подробно рассказывается о современном состоянии исследования Мирмекия. Особое внимание уделено раннему периоду существования городища, на изучение которого были направлены основные усилия работ 1980–1990-х гг. Раздел, посвященный средневековому поселению на месте античного города, также преимущественно основан на материалах раскопок самого последнего времени.

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. – Львів: ІУЗ НАНУ, 2005. – 386 с. Формат 203×289×20 мм. ISBN 966-02-3595-X

Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Vol. 9 Ed. By Iaroslav Isaievych. –L'viv; Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2005. – 386 с.

Один из стабильно выходящих региональных научных сборников. Отличается высоким научным уровнем публикаций. Выпуск посвящен памяти Игоря Кирилловича Свешникова – специалиста в области археологии средневековья, 90 лет со дня рождения которого исполняется в 2005 г. Сборник открывается биографической справкой о нем (автор В.Д. Гупало). Сборник состоит из четырех разделов. Первая часть (The results of Regional Rescarches) посвящена результатам полевых археологических исследований в регионе. Статья И. Сапожникова посвящена хронологии и периодизации позднего палеолита Восточной Европы. Результатам исследований граветтского памятника

Галич 1 (ранний граветт) Поднестровья. Итоги исследования памятников палеолита и мезолита в пещерах запада Украины подводит Л. Мацкевой. Роль азово-причерноморских степных культур в происхождении и развитии скотоводческой общности на западе Подольской возвышенности исследует Н. Бандрировский. Современное состояние и проблемы археологических исследований памятников римского времени в Северной Буковине освещает В. Войнаровский. Вторая часть сборника посвящена памятникам периода камня-р.ж.в. (Stone Age-Early Iron). Н. Оленковский изучает оселивскую эпиграветтскую культуру. Польские исследователи А. Бронницкий, С. Кадров, А. Закощельна рассматривают вопросы хронологического соотношения поздней фазы люблинско-волинской культуры и культуры воронковидных кубков в свете последних исследований в Зимном. В. Конопля по-новому интерпретирует материалы среднего культурно-хронологического горизонта поселения Винники-Ласки. Д. Павлив публикует клад бронзовых изделий культуры Гава-Голиграда из с. Руда, обнаруженный в 1884 г. Он датирует его 8 в. до н.э. и рассматривает аспекты культовой практики в гальштата запада Украины.

Третья часть сборника посвящена славянскому периоду и раннему средневековью (Slavonic Period and Early Middle Ages). Завершается сборник студиями исследований истории исследований (The History of Investigations).

Віра Гупало. Ігор Кириллович Свешніков: віхи життя і часу	Vira Hupalo. Igor Sveshnikov: stages of life's description.
ПІДСУМКИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	THE RESULTS OF REGIONAL RESEARCHES
Ігор Сапожніков. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту Східної Європи	Ihor Sapozhnikov. Chronology and periodization of the Late Paleolithic of Eastern Europe.
Олександр Ситник, Кишиштоф Цирек, Руслан Коропецький, Анна Вжесінська. Граветтська пам'ятка Галич.	Olexandr Sytnyk, Krzysztof Cyrek, Ruslan Koropetskyi, Anna Wrzesinska. The Gravettian site Halych.
Леонід Мацкевий. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту у печерах заходу України	Leonid Matskevych. Results of investigations of Paleolithic and Mesolithic in caves of West of Ukraine.
Микола Бандривський. Роль азово-причерноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700 - 2900 рр. до н.е.)	Mykola Bandrivskyi. The role of steppe cultures of Azov-Black Sea region for the origin and development of cattle-breeding societies in the west of Podolian upland.
Віктор Войнаровський. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу в Північній Буковині	Viktor Voinarovskiy. The modern state and research agenda of archaeological studies of the sites of roman time of north Bukovina.
КАМ'ЯНА ДОБА - ДОБА РАНЬОГО ЗАЛІЗА	STONE - EARLY IRON AGES
Микола Оленковський. Оселивська епіграветтська культура.	Mykola Olenkovskiy. Oselivska epigravettian culture.
Андрей Бронницкий, Славомір Кадров, Анна Закощельна. До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лінійчастого посуду в світлі останніх досліджень у Зимному.	Andrzej Bronicki, Stawomir Kadrow, Anna Zakoscielna. To the question of chronological correlation of late phase of Lublin-Volyn' culture and of Funnel Beaker culture in light of latest investigations in Zimno.
Віталій Конопля. Нова інтерпретація матеріалів середнього культурно-хронологічного горизонту поселення Винники-Ласки.	Vitalii Konoplya. New interpretation of the materials of middle culture-historical horizon of settlement Vynnyky-Lazky.
Дмитро Павлів. Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України.	Dmytro Pavliv. The hoard from Ruda and some aspects of cult practice during the Hallstatt period on the west of Ukraine.
СЛОВАНСЬКИЙ ПЕРІОД І РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	SLAVONIC PERIOD AND EARLY MIDDLE AGES
Володимир Цигилик, Володимир Касюхнич. Черняхівське поселення в селі Березець над Верещицею.	Volodymyr Cyhylyk, Volodymyr Kasukhnych. The Cherniakhivska culture's settlement in Berezets on Vereshchytzia River.
Володимир Петегірич, Дмитро Павлів, Ігор Принада. Поселення X-XI ст. біля с. Черчик на Яворівщині.	Volodymyr Petehyrych, Dmytro Pavliv, Ihor Prynada. The settlement of X-XI cent. near Cherchik village in Javoriv district.
Ігор Возний. Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X-XII у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра.	Ihor Voznyi. Research history and stages of Old Rus cities formation in the X- XII centuries on the territory of the Upper Syret and Middle Dnister rivers.
Ярослав Погоральський. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі.	Jaroslav Pohoralskyi. Dwelling complexes from the Cherchik I settlement in Roztochchia.
Володимир Петегірич, Олександр Позіхавський. Борисолібський енеолітон з Рівненщини.	Volodymyr Petehyrych, Olexander Pozikhovskiy. Borysolibskiyenkolpion from Rivne Region.
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ	THE HISTORY OF INVESTIGATIONS
Володимир Цигилик. З історії досліджень пам'яток перших століть нашої ери в басейні Верхнього Дністра.	Volodymyr Cyhylyk. Notes from the history of research of relicts from first centuries in Upper Dnister's river basin.
Віра Гупало. З історії дослідження середньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині.	Vira Hupalo. From the history of investigation of Early Middle-Age ceramic of Sub-Carpathian region and Western Volyn'.
Наталія Булик. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті.	Natalia Bulyk. To the question of forming of archeological science in Halychyna in XIX century.

Сумна, мов скаламучена Каяла
 Із війнством порубаним на дні,
 Душа моєї Скіфії стояла
 І гірко посміхалася мені.
 Немов не посміхалась, а зітхала,
 Бо там, де вік двадцятий пророста,
 Вже бачила і чорну тіль Дахау,
 І Хіросіми спечені вуста.
 І площі, де вестимуть нас на плаху,
 Як виноград, пускатимуть під прес.
 Від Палових побоїщ до ГУЛагу
 Проляже знаменитий наш прогрес.
 І степ кричав, і пинилась Каяла,
 І сумно серед сірих кураїв
 Край Скіфії моя душа стояла,
 Покрайна тим криком до країв.
 Б. Мозолевський, «Каяла»

Мозолевський Б. Скіфський степ: Літературно-художнє видання – К.: Темпора, 2005. – 192 с. ISBN 966-8201-03-5 Книга вийшла напередодні 70-річчя з дня народження Бориса Мозолевського (1936-1993). Вона є як добрим подарунком для читачів, так і гідним пошануванням пам'яті вченого і поета. Це друге видання. Вперше книга побачила світ 23 роки тому, у 1983 р. У першій книзі оформлення художника Г.С. Ковпаненка, фотографії Г.С. Ковпаненка, В.І. Коптева, В.І. Криворучка, Б.М. Кузнецова, В.І. Клочка, Б.М. Мозолевського, А.Б. Фрідлянда. Вдругом виданні макет і складання виконані В. Кузиком, А. Пузеєм, фотозйомка – А. Гавриловим, редактор: І. Давидко. Приведемо редакційні резюме і ввідне слово.

Книга відомого археолога і поета Б. Мозолевського¹ (1936-1993) розповідає про скіфський період історії України, про дослідження найбільших пам'яток археології тієї доби – курганів Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Товста Могила та ін. Автор її, розкриваючи перед читачем далекий і багато в чому загадковий світ Скіфії, показує нерозривний зв'язок давнини й сьогодення, змальовує поетичний образ українського степу. Книга містить багатий ілюстративний матеріал, а вміщена в ній добірка віршів надає їй особливого ліризму. Видання доповнене статтею Б. Мозолевського «Знак Скіфії», яка є своєрідним підсумком наукових та філософських пошуків ученого, відповіддю на багато питань осмислення нашого буття.

Видавництво висловлює подяку: В.Д. Мозолевській за допомогу в підготовці тексту до видання та надані матеріали з архіву Б. М. Мозолевського; С.В. Поліну за надані матеріали з особистого фотоархіву та

наукову консультацію. Щира подяка за допомогу в підготовці книги до друку НМІ України, МІК України, Археологічному музею Національної Академії наук України, Центральному музею Збройних сил України, Кіровоградському обласному краєзнавчому музею.

«Скіфський степ» Бориса Мозолевського: про минуле, без якого неможливе майбутнє. Український степ – безмежний, як Всесвіт, і вічний, як Час, – надихнув Бориса Мозолевського – археолога і поета – на створення книги, яка, можливо, найкраще розкриває перед сьогодняшнім і майбутнім читачем душу далекої Скіфії, а разом з тим змушує його замислитися про долю своєї землі, про її минуле й майбутнє.

Ця книга вперше побачила світ більш як 20 років тому. І одразу ж стала бібліографічною рідкістю. Таку популярність вона здобула не лише цікавим змістом і яскравим викладом матеріалу, не тільки тим, що... захоплює читача мандрівкою у стародавню Скіфію, а й... постаттю автора, його глибинно-філософським і водночас поетичним розумінням світу.

...Сьогодні книга знову приходиться до читача. Уже в нових умовах, коли зламано старі стереотипи² і коли всі ми вчимося мислити і сприймати світ вільно й безпосередньо – так, як сприймав його Борис Мозолевський. Пропонуючи читачеві нове видання книги, ми намагалися максимально зберегти текстову й ілюстративну частину першого видання і вилучили з неї лише згадані вимушені ідеологічні «вкраплення»... ми доповнили книгу статтею Бориса Мозолевського «Знак Скіфії», написаною й опублікованою ним у 1992 р....

¹ МОЗОЛЕВСКИЙ БОРИС НИКОЛАЕВИЧ (1936-1993) – выдающийся украинский археолог и поэт, крупнейший исследователь курганов скифской знати. В начале своей археологической деятельности принимал участие в исследованиях Страшной Могилы, курганов Гайманового поля и Гаймановой Могилы, курганов в урочище Носаки в Запорожской обл., Репяховатой Могилы на Черкащине и др. В 1969-1992 гг. возглавлял Орджоникидзевскую экспедицию (ОЭ) ИА НАНУ, проводившую охранные исследования курганов возле г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. на карьере Орджоникидзевского ГОК. Исследования Толстой Могилы (1971), Хоминой, Чабанцовой, Денисовой, Завадских могил, Желтокаменской Толстой Могилы (1974-1975), исследования Чертомлыка (1979 и 1981), завершённые позднее В.Ю. Мурзиным и Р. Ролле, Бабиной и Водяной (1986), Соболевой (1991-1992) Могил и многих других курганов поставили его имя в один ряд с такими крупнейшими исследователями скифских курганов XIX ст., как И.Е. Забелин и А.А. Бобринский. Б.Н. Мозолевский был бессменным начальником ОЭ на протяжении 1969-1992 гг. Раскопки ОЭ озаменовались открытиями мирового значения. Из многочисленных находок шедевров древнего искусства достаточно вспомнить только открытие пекторали в Толстой Могиле..., ставшей визитной карточкой, символом Украины. Его перу принадлежат более 60 печатных работ, в том числе монографии «Товста Могила» (1979), «Скіфський степ» (1983), «Мелитопольський курган» (1988, в соавт. с А.И. Тереножкиным), а также поэтические сборники: «Начало марта» (1963), «Шиповник» (1967), «Зарево» (1971), «Червоне вівтрило» (1976), «Веретено» (1980), «Кохання на початку осені» (1985), «І мить як вік» (1986), «Дорогою стріли» (1991).

² Из объективки к книге на след. стр.: Б.Н. Мозолевский, С.В. Полін. Курганы...

² і тиражи: наклад нового видання у 20 разів менший: 1000 екземплярів, проти старого – 20000.

Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соколова Могила). Киев: Изд. дом Стилоус, 2005. – 600 с. – 24 табл. цветных ил. + 164 рис. ISBN 966-8518-29-2. Формат 20,7×29,5 см Ум.-др. арк. 78.
Mozolevskiy B., Polin S. Kurgans of skythian Gerros of 4th c.BC (Babina, Vodijana and Soboleva mogily) –Kiev; Stylous Publishing House, 2005.

Публикуются и анализируются материалы курганов высшей скифской знати Бабина, Водяна и Соколова могилы, которые датируются IV в. до н.э. Решается одна из проблем современной скифологии – археологическое подтверждение локализации могил скифской знати в районе Каменско-Никопольской переправы. Авторы поддерживают гипотезу В.П. Белозора о мифологическом, лишенном археологических реалий, понятии Герр в Геродотовой Скифии и доказывают локализацию Герроса IV в. до н.э. в степном Поднепровье. Ярким свидетельством правильности этого предположения являются результаты раскопок названных курганов. Дается история их исследования, которая переплетается с историей формирования археологической науки в Украине в целом и скифологии, в частности (глава 1 «Скифский Геррос V-IV в. до н.э. на Нижнем Днепре и курганы возле г. Орджоникидзе»).

В главе 2 «Археология и добыча марганца в Орджоникидзе», написанной на основе огромного статистического, архивного материала; фактически впервые показано формирование марганцевообрабатывающей отрасли в Украине, история добычи марганца в Никопольском бассейне и роль промышленного строительства в возникновении и развитии «новостроечного движения» в археологии. **Глава 3** посвящена описанию курганов Водяна, Бабина и Соколова могилы. Дается описание методики исследования, характеризуются структурные составляющие кургана, стратиграфия, описание погребений и находок в них. Особое внимание уделяется описанию рвов курганов и находок в них. Впервые дается характеристика материалов тризны. Показаны также

этапы ограбления курганов в древности. **В главе 4** курганы Бабина, Водяна и Соколова могилы рассматриваются в культурно-историческом контексте древностей Северного Причерноморья. Рассматривается история строительства курганов в степной зоне Северного Причерноморья, начиная с эпохи бронзы. Особое внимание уделено святилищам, возводимым на курганах с раннего железного века до средневековья и монументальной скульптуре, связанной с курганным строительством. Изучены и показаны особенности формирования насыпей как скифских курганов, так и курганов эпохи бронзы. Показано из чего строились курганы, приведены землеройные орудия скифского времени, строительные материалы (илистые смывы, дерн, каменные панцири), структуры насыпей скифских курганов, методики их исследования. Особое внимание уделяется рвам, валам и выемкам вокруг курганов. Рассматривается обряд захоронения в курганах скифской знати, захоронения подчиненных лиц и конские могилы. Инвентарь погребений представлен по группам. Характеристика конской упряжи сопровождается достоверными реконструкциями узды. Датировка тризны и основных погребений основана на датировках амфорного материала и пантикапейских статов. Характеризуются также бытовая утварь, вооружение, золотые и серебряные изделия. Огромный интерес вызывает раздел, посвященный источникам происхождения скифского золота и история ограбления скифских могил. В заключении подводятся итог исследования. Подчеркивается, что традиция захоронения в степном Нижнем Приднепровье скифских царей и знати сложилась около середины V в. до н.э. и просуществовала до первой половины последней четверти IV в. до н.э. Авторы считают, что Великая Скифия Причерноморских степей просуществовала до конца первой четверти-трети III в. до н.э. и рассматривают «Малые Скифии» на Нижнем Днепре и Дуная, а также в предгорьях Крыма «скифской культурой но на качественно новом хозяйственном уровне». Книга сопровождается четырьмя приложениями, списком литературы и индексом понятий и терминов. ... издание является единственным за последние 15 лет (после «Чертомлыка» А.Ю. Алексеева, В.Ю. Мурзина и Р. Ролле, изданного в 1991 г.) академическим монографическим изданием ярких скифских курганов. Появление этой книги, несомненно, событие в скифоведении.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ 7

Б.Н.Мозолевский. Биографический очерк 9

Творческое наследие Б.Н. Мозолевского 13

ГЛАВА 1. СКИФСКИЙ ГЕРРОС V-IV вв. до н. э. НА НИЖНЕМ ДНЕПРЕ И КУРГАНЫ ВОЗЛЕ г. ОРДЖОНИКИДЗЕ 17

1.1. Проблема локализации Герроса 17

1.2. Краткий очерк исследования курганов скифской знати в степях Северного Причерноморья в дореволюционный период 20

1.3. Исследование скифских курганов в Никопольском регионе до начала 1960-х гг. 29

1.4. Исследования скифских курганов у г. Орджоникидзе в 1964-1993 гг. «Эпоха» Б.Н. Мозолевского 33

ГЛАВА 2. АРХЕОЛОГИЯ И ДОБЫЧА МАРГАНЦА В ОРДЖОНИКИДЗЕ 49

2.1. Открытие марганца и его добыча на Никопольщине

2.2. Послеволюционный период 57

2.3. Военный период 61

2.4. Послевоенное восстановление 62

2.5. Эпоха открытой добычи марганца в Никбассе 63

2.6. Рекултивация земель, обработанных карьерами
ГЛАВА 3. ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ ВОДЯНА, БАБИНА И СОБОЛЕВА МОГИЛЫ В ОКРЕСТНОСТЯХ г. ОРДЖОНИКИДЗЕ 71

3.1. **ВОДЯНА МОГИЛА 71**

3.1.1. Методика раскопок

3.1.2. История сооружения кургана. Конструкция насыпи 72

3.1.3. Позднее ограбление кургана. Менгир 77

3.1.4. Крепида 77

3.1.5. Ров 78

3.1.6. Амфорные материалы из рва 79

- 3.1.7. Погребальные сооружения и захоронения кургана
Погребение конюшего (№ 1). Конская могила (погребение № 2). Основная гробница (погребение № 3) 82
- 3.1.8. Описание находок из погребений. Погребение конюшего (№ 1) Конская могила (погребение № 2). Конь № 1. Конь № 2 Центральная гробница (погребение № 3) 90
- 3.2. БАБИНА МОГИЛА 93
- 3.2.1. Методика раскопок кургана 94
- 3.2.2. Стратиграфия кургана 97
- 3.2.3. Первый строительный горизонт 1-я насыпь кургана. Крепида № 1, наброска и панцирь первичной насыпи 97
- 3.2.4. Второй строительный горизонт. Крепида № 2. 2-я насыпь кургана. Крепида № 3 и ее наброска. Ров и тризна. Околокурганый вал 107
- 3.2.5. Третий строительный горизонт 108
- 3.2.6. Ограбление кургана 108
- 3.2.7. Исследование погребальных сооружений кургана. Гробница № 1. Гробница № 2. Входная яма № 1 гробницы № 2. Дромос № 1 входной ямы № 1 гробницы № 2 123
- Входная яма № 2 гробницы № 2. Дромос № 2 входной ямы № 2 гробницы № 2. Камера гробницы № 2. Захоронение коней в дромосе № 1 гробницы № 2. Конь № 1. Конь № 2. Гробница № 3.
- 3.2.8. Описание находок из кургана. Находки из насыпи кургана и рва. Скопление украшений погребальной повозки из насыпи. Скопление украшений погребальной повозки и конской упряжи, найденное во рву. Прочие находки из рва. Находки из гробницы № 1. Находки из гробницы № 2. Гробница № 2. Находки из погребения коней. Нагрудник коня № 1. Узда и седло коня № 1. Узда коня № 2. Находки из гробницы № 3 143
- 3.3. СОБОЛЕВА МОГИЛА 143
- 3.3.1. Общая характеристика могильника и кургана. История и методика исследования 143
- 3.3.2. Половецкое святилище на вершине кургана 144
- 3.3.3. Структурные элементы кургана, последовательность его сооружения 145
- 3.3.4. Ров 150
- 3.3.5. Находки во рву 150
- 3.3.6. Ограбления кургана 150
- 3.3.7. Основные этапы функционирования кургана Соболева Могила 152
- 3.3.8. Погребение № 1 154
- 3.3.9. Погребение № 2 155
- 3.3.10. Захоронение лошади № 2-А 162
- 3.3.11. Погребение № 3 (впускное, женское) 162
- 3.3.12. Тайники в погребении № 163
- 3.3.13. Погребение № 4 (впускное, сопровождающее, женское) 166
- 3.3.14. Погребение № 5 (впускное, мужское) 166
- 3.3.15. Погребение № 6 (впускное, детское) 166
- 3.3.16. Погребение № 7 («вестник») 167
- 3.3.17. Погребение № 8 («виночерпий») 168
- 3.3.18. Описание находок в кургане 168
- ГЛАВА 4. КУРГАНЫ ВОДЯНА, БАБИНА И СОБОЛЕВА МОГИЛЫ В КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ ДРЕВНОСТЕЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ 196
- 4.1. О курганах Северного Причерноморья 196
- 4.2. О названиях курганов 219
- 4.3. Каменные бабы на курганах. Скифская стела на Бабиной Могиле. Скифский менгир на Водяной Могиле. Поло-вецкое святилище на Соболевой Могиле 230
- 4.4. Насыпи скифских курганов 236
- 4.5. Из чего строились скифские курганы 241
- 4.6. О продолжительности строительства скифских курганов 258
- 4.7. Структура насыпей скифских курганов 258
- 4.8. Илистые смывы 269
- 4.9. Каменные панцири 275
- 4.10. Крепиды 278
- 4.11. Поминальные приношения, тризны и сопровождающие захоронения 287
- 4.12. Рвы и выемки вокруг скифских курганов 294
- 4.13. Вали вокруг курганов 298
- 4.14. Обряд захоронения в Бабиной, Водяной и Соболевой могилах 298
- 4.15. Размеры курганов 299
- 4.16. Захоронения коней 300
- 4.17. Узды из конских погребений. Удила и псалии. Украшения узды и седла из Водяной Могилы и из Бабиной Могилы. Украшения узды из Соболевой Могилы 316
- 4.18. Украшения погребальных повозок 316
- 4.19. Типы погребальных сооружений в наших курганах 321
- 4.20. Амфоры и чернолаковая керамика 321
- 4.21. Золотые изделия 330
- 4.22. Серебряная посуда из Соболевой Могилы 340
- 4.23. Вооружение 345
- 4.24. Бытовая утварь 354
- 4.25. Датировка наших курганов и общая хронология курганов скифской знати Северного Причерноморья 356
- 4.26. Хронология пантикапейских статеров 392
- 4.27. Реконструкция уздечек из Бабиной, Водяной и Соболевой могил 410
- 4.28. Об источниках скифского золота 424
- 4.29. Об ограблении курганов 427
- ЗАКЛЮЧЕНИЕ 446
- SUMMARY 447
- Приложение № 1. *Полин С.В.* Исследования Скифской Никопольской экспедиции А.И. Тереножкина в 1964–1965 гг. и Орджоникидзевской экспедиции Б.Н. Мозолевого в 1969–1992 гг. в районе г. Орджоникидзе 450
- Определения костей животных из скифских курганов из раскопок Орджоникидзевской экспедиции 1972 г. и 1994–2001 гг. 458
- Приложение № 2. *Круц С.И.* Новые антропологические материалы из курганов скифской знати Северного Причерноморья 459
- Приложение № 3. *Трейстер М.Ю.* Об изделиях то-ревтики из скифского кургана Бабина Могила 502
- Трейстер М.Ю.* Серебряная посуда из Соболевой Могилы 513
- Приложение № 4. *Витрик И.С.* Результаты пробирного анализа драгоценных изделий из курганов Бабина и Соболева могилы 528
- СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ 536
- СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ 583
- ИНДЕКС 586

Interference cultural-cronologică in spatiul nord-pontic/Acad. De St. a Rep. Moldova.

Inst. de Arheologie si Etnografie; col. red.: Eugen Sava. – Ch.: S.n., 2003 (Central Ed.-poligr. al USM). – 388 p. ISBN 9975-9787-0-3 500 ex.

Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона. Кишинев: Институт археологии и этнографии, 2003. – 388 с. / Ответственный редактор Евгений Савва. Формат 167×240.

Colegiul de redactie: Eugen Sava (redactor sef), Oleg Levitski, Maia Kasuba, Larisa Bogataia.

В сборнике анализируются специфические и общие проблемы археологии северной части Причерноморья. Статьи освещают практически всю археологическую хронологию – от палеолита и до позднего средневековья. Кроме таких аспектов, как культурно-этническая интерпретация, периодизация и хронология, систематизация археологических материалов, палеоэкономика древних обществ, включая и металлопроизводство, в сборнике публикуются новые материалы, которые были получены в результате научных исследований последнего десятилетия.

Издание рассчитано на археологов, историков, студентов, а также всех, интересующихся древней историей.

Приведем «Предисловие» от Редколлегии сборника.

– Археология Молдовы насчитывает более полувека. Однако только в 1991 году было создано самостоятельное академическое подразделение – Институт археологии и древней истории (ныне Институт археологии и этнографии). Десять лет – не столь большой срок, чтобы отмечать юбилей, и подводить какие-то итоги. Тем не менее, хотя прошедшее десятилетие было разнообразным во всех отношениях, все-таки оно состоялось и для нашего Института.

Наши сотрудники активно участвовали в реализации национальных и международных научных проектов, включающих не только полевые исследования, но создание фундаментальных работ по преемственности и археологии Юго-Восточной Европы. Разнообразие научных интересов наших сотрудников отражено и в настоящем сборнике, который охватывает значительный временной диапазон – от палеолита до классического средневековья.

Сборник посвящен двум важным, с нашей точки зрения, событиям. Это десятилетие Института, а также 60-летие доктора исторических наук В.А. Дергачева, который является первым директором нашего Института. Вся его научная деятельность была направлена на образование в Молдове истинного научного потенциала в области археологии.

СОДЕРЖАНИЕ/CONTENTS

Предисловие 5

V. A. Dergacev – 60 de ani / В.А. Дергачев – 60 лет Activitatea profesionala / Профессиональная деятельность (Maia Kasuba, Larisa Bogataia) 7

В.А. Дергачев. Список научных трудов 11

Институт археологии и этнографии – 10 лет (Larisa Bogataia) 19

Статьи

Ilie Borzic, Oleg Levitski. Nivelul de locuire din paleoliticul superior de la ajezarea pluristratigraficu, Trinca Izvornul lui Luca, jud. Edinet, Republica Moldova (28)

Николай Русев. Новый реалистический скипетр эпохи энеолита из Молдавии (53)

Ольга Ларина. Позднетрипольское погребение гордишештского типа на Днестре (57)

Александр Варзарь, Денис Пежемский. Палеоантропологический материал из позднетрипольского комплекса Тэтэрэукэ Ноуэ XV (81)

Геннадий Тоцев. Ранний период эпохи бронзы Крыма *Eugen Sava, Serghei Agulnikov.* Contributii noi la definirea ritului fimerar in cultura Sabatinovka (113)

Сергей Агульников. Погребальный обряд Казаклийского могильника белозерской культуры (139)

Eugen Usurelu, Andrei Nicic. Noi piese metalice din perioada bronzului tarziu descoperite pe teritoriul Republicii Moldova (164)

Oleg Levitski, Eugen Usurelu, Ghenadie Coban. Piese de metal din asezarea Trinca «Izvorallui Luca» (171)

Maia Kasuba. Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramica incizata si imprimata (secolele X-VIII i.e.n. in interfluviul Nistru-Siret) (183)

Eugen Usurelu. Consideratiicu privire de tip Coziasaharna (211)

Vasile Haheu. Manifestarile etnoculturale la est de Carpati in perioada hallstattiana tarzie (220)

Marius Alexianu. Exploatarea apei sarate la autariati Magda Mircea. O enigma la gura fluviului Borysthenes – cristalizarea naturala a sarii «in gramezi uriaşe de bulgari» ... (236)

Николай Тельнов. О скифских женских погребениях с оружием в Молдавии (252)

Alexandra Levinschi. Limita cronologica superioara a fortificatiilor getice din zona Saharna – Rezina (261)

Сергей Курчатков, Валерий Бубулич. «Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты» – 40 лет спустя (285)

Vlad Vornic. Rituri funerare in necropola de tip Santana de Mures-Cernjachov de la Budesti (mun. Chisinau) (313)

Anatol Gorodenco. Pulsul drumurilor comerciale şi circulajia monedara din teritoriile nord-est pontice la finele secolului XIII – secolul XIV (studiu preliminar) (336)

Светлана Рябцева. О появлении на Руси двух типов металлических браслетов (347)

Междисциплинарные исследования

Anatol David. Vestigii scheletice de cerb nobil (Cervus elaphus L.) de la statiunile arheologice din Republica Moldova (364)

Maia Kasuba, Natalia Kuzmina. Палеоэтноботанические исследования на поселении Алчедар III (раннегалльштатский горизонт типа Сахарна) (370)

Леонид Мосионжик. Какого рода Солнце? (Мужской и женский образ солнца в традиционной мифологии и языке) (377)

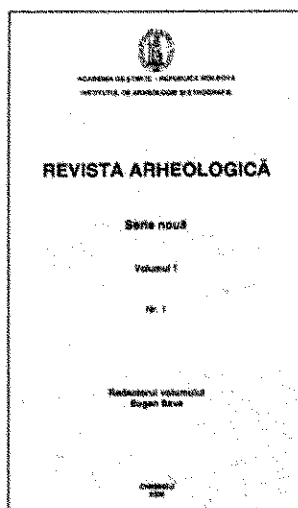
Рецензии

Victor Spinei, Marile migratii din estul si sud-estul Europei in secole IX-XIII (Anatol Gorodenco)

Презентуем первый номер нового археологического журнала, который начал выходить в Молдове. На «молдавском» языке его выходные данные (приносим

извинения за ненадлежащую диакретику):

REVISTA ARHEOLOGICA. Serie nouă. Volumul 1, Nr. 1 / Redactorul volumului Eugen Sava. CHIŞINAU: ACADEMIA DE ŞTIINTE – REPUBLICA MOLDOVA INSTITUTUL

DE ARHEOLOGIE SI ETNOGRAFIE, 2005. – 396с.
Формат 205x293.

Планируется, что «Археологический журнал» будет выходить 2 раза в год. Статьи в него принимаются на румынском, русском, английском, немецком или французском языках. Обращает внимание факт, что наши молдавские коллеги и авторы легко справились с императивом препроводить свои статьи аннотациями на трех языках: румынском, русском, английском (или немецком или французском) языках. Как это

контрастирует с тем, что авторам АДУ восьмой год приходится напоминать о европейском выборе Украины! Евровыбор, между прочим, по умолчанию, подразумевает владение английским языком, особенно, в среде научных работников.

REVISTA ARHEOLOGICĂ родился сразу толстеньким, большим, представительным и интересным. Приводим его **CUPRINS – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS :**

STUDII – ИССЛЕДОВАНИЯ – RESEARCHES
Valentin Dergachev, Неолитизация Северо-Понтийской зоны и Балкан в контексте разливов морей (4)
Светлана Иванова, Эпоха ранней бронзы Причерноморских степей (34)

Oleg Levietski, Tatiana Demcenco, Constructii si obiceiuri funerare practicate de comunitatile halls-tattiene tarzii din Platoul Moldovei de Nord (in baza necropolei Trinca «Drumul Fetestilor») (44)

DISCUTII – ДИСКУССИИ – DISCUSSIONS
Eugen Usurelu, Contribute noi la cronologia pieselor metalice caracteristice bronzului tarziu carpato-nistrean (72)

Сергей Агульников, Хронология и периодизация безозерских памятников Пруто-Днестровского (77)
Vasilie Naheu, Puncte de vedere cu privire la originile culturii getice (92)

Александр Левинский, Оборонительная система на укрепленных поселениях гетов лесостепной Молдовы (98)

Natalia Mateevici, Difuzarea amforelor grecesti in regiunea nord-vest pontica in secolele VI – V a.Chr
Роман Рабинович, О культурном и хронологическом соотношении Алчедарского и Брэнештского могильников (120)

Gheorghe Postica, Consideratii privind «citadela de pamant» de la Orheiul Vechi in lumina sapaturilor arheologice din anii 1996-2001 (133)

MATERIALE SI CERCETARI DE TEREN – МАТЕРИАЛЫ И ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ – PAPERS AND FIELD SURVEYS

Сергей Коваленко, Николай Кетрару, Технично-типологическая характеристика верхнепалеолитического комплекса Рашков 8 (152)

Сергей Коваленко, Сергей Пуцунтикэ, Раннепалеолитическая находка из Кошницы (168)

Игорь Сапожников, Виктор Сорокин, Новые позд-

непалеолитические памятники Молдовы (170)
Hie Borzias, Noi piese de arta mobila, podoaba si exotice de la statiunea pluristratigrafica gravetiana Cosau de pe Nistrul mijlociu (183)

Александр Малюкевич, Сергей Агульников, Раскопки кургана № 2 у с. Молога в Нижнем Поднестровье

Ольга Ларина, Майя Кашуба, Позднейшие позднечернолесские материалы поселения Тэтэрэука Ноуэ XV в Среднем Поднестровье (212)

Ольга Ларина, Производственно-хозяйственный комплекс поселения позднечернолесской культуры Тэтэрэука Ноуэ XV (240)

Nicolai Telnov, Ala Belotcaci, Asezarea fortificata de la Horodiste, raionul Calarasi (268)

Игорь Бруйко, Поселение Ново-Некрасовка-II («Геродотовы» геты на Нижнем Дунае) (279)

Виктор Глазов, Сергей Курчатков, Тецканские курганы. Новое в погребальном обряде сармат Днестровско-Прутского региона (301)

Игорь Четвериков, Валерий Бубулич, Уникальный погребальный комплекс на Нижнем Днестре (по материалам курганного могильника у с. Глинное)

Vlad Vornic, Ceramica lucrata cu mana din asezarea si necropola de tip Sintana de Mures-Chernjachov de la Budesti (331)

Vlad Vornic, Latasa Ciobanu, Un complex funerar cu amfora romana din secolul IV, descoperit la Cantemir

Светлана Рябцева, О листовидных украшениях – подвесках, копоушках и рентах (350)

Anatol Gorodenco, Lilia Dergaciov, Consideratii privind reprezentarea calarejului pe monedele din Podolia si Moldova de la finele secolului XIV si al treilea deceniu al secolului XV (359)

Лилия Держачёва, Неизвестные монеты Богдана III из Сесенского клада (364)

CERCETARI INTERDISCIPLINARE – МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ – INTERDISCIPLINARY SURVEYS

Anatolie David, Teriofauna statiunii paleolitice Ofatinti (368)

Виорика Паскару, Морфотипическая изменчивость зубов M¹ и M² Microtus gregalis Pallas из раскопок палеолитической стоянки Буздужень I

Александр Варзарь, Денис Пежемский, Ольга Ларина, Палеоантропологический материал позднечернолесского комплекса Тэтэрэука Ноуэ XV (Предварительное Заключение) (381)

RECENZII SI PREZENTARI DE CARTI – РЕЦЕНЗИИ И КНИЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ – PAPER AND BOOK REVIEWS

Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Katalog zur Ausstellung 23.7. – 28.11. 2004 in der Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland in Bonn [Tracii. Regatul de aur al lui Orfeu. Catalogul expozitiei intre 23 iulie – 28 noiembrie 2004 in sala de arta si expozitii a Republicii Federale Germania din Bonn] (Mainz: von Zabern 2004). 384 pagini, 742 figuri, 1 tabel, 7 planuri si 19 harti.) (Valeriu Banaru) (387)

D. Popovici, A. Balasescu, C. Haita, V. Radu, A.M.F. Tomescu, I. Tomescu, Cercetarea Arheologica Pluridisciplinara. Concepte, Metode si Tehnici, Editura Cetatea de Scaun, Bucuresti, 2002, 78 p., 12 pi. (Nicolae Catalin) (392)

Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. Вип. 4. Запоріжжя, 2004. – 132 с.

Управлінням культури Запорізької ОДА, Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм (ЗОКМ) виданий черговий 4-й випуск науково-теоретичного щорічника «Музейного вісника», заснованого ще у 2001 р. Він складається з розділів «Археологія», «Історія», «Природа» та інше:

АРХЕОЛОГІЯ

Попандоупо З.Х. Раскопки кургана эпохи энеолита-бронзы на берегу Каховского водохранилища

Пустовалов С.Ж. Донбасс и металлургия – металлообработка ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья

Шахров Г.И. О технике нанесения орнамента на сосуд катакомбного времени

Дровосекова О.В. Культурное сооружение эпохи поздней бронзы у с. Нижняя Хортица Запорожской обл.

Плешивенко А.Г., Алексеев А.А. Скифские курганы у Белозерского лимана

Сльников М.В. До проблеми вивчення пам'яток зоологічного періоду у Нижньому Подніпров'ї

ІСТОРІЯ

Дженков І.В., Мирущенко А.П. Доспех XVI из коллекции ЗОКМ

Казанцев О.Ф. Артиллерия XVII-XVIII ст. (за материалами фондозбірки НЗХ)

Кобалія Д.Р. Локализация стоянки Днепровской гребной флотилии 1737-1739 гг. по данным Я.Новицкого

Шатовалов Г.І. Корабельна гармата 1738 року з колекції Запорізького краєзнавчого музею

Мирущенко О.П. Російський уряд та територіальна політика на південних та східних кордонах вольностей у середині XVIII ст.

Чайка О.В. Деятельность Александровской Городской Управы по организации торговли

Саенко В.М. Токмацькі витоки родини Єфименків. (До 170-ї річниці із народження П.С.Єфименка)

Ляшко С.М. «Робітник самостійного значення». (До біографії О.В.Бодяньського)

ПРИРОДА

Черноморец В.С. И.К. Бойко и его гербарий

Деркач Т.Г. К 120-летию Криштофовича А.Н. *Брохина Л.А.* Систематический список чудел животных, собранных таксидермистом Борисенко Е.М.

Артемов А.В. Коллекция патологически измененных зубов, собранная рукой древнего врача

Марфутін А.Л. На чому ходили предки козаків

Архипова Л.Н. К 60-летию В. С. Черноморца

Невелика, непогано видана книжка-зошит зі усіма ознаками та атрибутами наукової роботи. Місце проведення заходу – Запоріжжя. Презентуємо: «Збірка наукових праць Першої відкритої конференції молодих вчених з археології, етнографії та мистецтвознавства / Тубольцев О.В., Пешков С.С., Мелков Е.Д. та інш. – К. Наш час, 2006, – 56 с. ISBN 966-8174-100. Голова редакційної ради: О.В. Тубольцев – викладач історії ліцею економіки та інформаційних технологій, керівник експедиції «Нова археологічна школа». Редакційна рада: Г.М. Тоцев – голова оргкомітету конференції, зав. археологічної лабораторії ЗНУ А. Г. Плешивенко – голова журі, зав. відділом археології Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток історії культури.

Це видання виконано в рамках проекту «Інтерактивне навчання давньої історії» при підтримці фонду Королівства Нідерландів (Матра КАП). Основу для цього збірника склали наукові роботи молодих авторів, членів громадської організації «Нова археологічна школа» (НАШ). В основній діяльності «Нової археологічної школи» вирізняються три напрямки – літній табір, кабінетна робота, Інтернет. «Нова археологічна

школа» звертається зі словами подяки до всіх тих, хто підтримував НАШі проекти: Посольство Королівства Нідерландів; Комітет у справах сім'ї та молоді при міській адміністрації м. Запоріжжя; Благодійний фонд «Відкритий світ»; Благодійний фонд «Єдиність за майбутнє»; Благодійний фонд «Відродження краю»; ПСКФ ТОВ «Ольф»; ТПТНК «Кераміст»; ВАТ Запорізький комбінат будматеріалів; АОРП «Метрополія»; ТОВ «Оля»; ВАТ ПБК «Славутич»; ТОВ «Кронос-Інвест»; Культурний центр «Хортиця»; Запорізька обласна інспекція з охорони пам'яток історії та культури; Запорізький обласний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді; керівництво шкіл Запоріжжя (ЕІТ, «Логос», «Перспектива», СШ № 31, 50, «Січовий колегіум»); археологічна лабораторія ЗНУ

З контенту та тексту 16 доповідей видно, що теми і учасники конференції дуже серйозні. Але найбільш примітним у цій «Збірці наукових праць» є вік більшості її авторів. Це молодь – учнівська або студентська (до 2 курсу). Будемо чекати подальших їх кроків. Можливо серед учасників конференції є майбутня зірка або навіть сузір'я світової археології, етнографії чи мистецтвознавства. В добрий час!

Одрін О. Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я. Нижнє Подністрів'я та Нижнє Побужжя. – Інститут історії НАН України. Київ –2005. – 94 с. – 12 карт. – Яз. укр.

В работе рассмотрены природные ресурсы колонизируемых греками регионов Северного Причерноморья. Считается, что они были основой экономики местных античных полисов. Собраны данные и проведен их сравнительный анализ. Используется информация, полученная методами естественных наук. Построена

познавательная модель ресурсного потенциала отраслей экономики полисов, которые были связаны с использованием местных природных ресурсов. Исходя из этого, автор проводит анализ экономики античных государств и определяет их экономическую структуру. Дана предварительная оценка возможностей формирования на местной ресурсной базе экспортного потенциала греческих центров Северного Причерноморья. Определяется необходимость импорта ряда товаров, обусловленного отсутствием соответствующих местных ресурсов.

Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского. Сб. статей / Гл. ред. В.И. Гуляев. – М.: Ин-т археологии РАН, 2005. – 590 с., илл. ISBN 5-94375-033-9. Сборник включает статьи, в которых обсуждаются актуальные проблемы археологии Евразии широкого хронологического диапазона – от раннего бронзового века до средневековья.

Редакционная коллегия: В.И. Гуляев (гл. редактор); С.Б. Вальчак, С.В. Кузьминых (составители); Н.В. Лопатин, С.В. Ольховский, А.В. Энгватова.

Рецензенты: В.Г. Петренко, В.Ю. Малашев.

СОДЕРЖАНИЕ

От редакторов и составителей 5

В.И. Гуляев (Москва). Человек и наука (общие проблемы скифской археологии и В.С. Ольховский) 7

С.Н. Савенко (Кисловодск). В.С. Ольховский – научные и личные контакты 10

В.П. Буров (Москва). Памяти друга 15

Е.А. Савостина (Москва). Валерий Ольховский. Последнее лето 18

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ В.С. ОЛЬХОВСКОГО

В.С. Ольховский. Монументальная скульптура Крыма V–III вв. до н.э. 21

В.С. Ольховский. Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника)

АРХЕОЛОГИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Л.И. Авилова (Москва). Божественный плотник 40

Ю.Г. Коваль, В.Ф. Клименко (Донецк, Енакиево). Комплекс кремневых изделий из погребения 13, кургана III у г. Лисичанска 46

Н.И. Шишлина (Москва). Головные уборы эпохи бронзы Северо-Западного Прикаспия 50

В.В. Цимиданов (Донецк). Доно-волжская абашевская культура и памятники покровского типа: к проблеме соотношения 66

С.Н. Корневский (Москва). Металлическая посуда майкопско-новосоводненской общности 82

С.В. Демиденко (Москва). К вопросу о происхождении клепаных «киммерийских» котлов Северного Причерноморья 93

А.М. Новичихин (Анапа). Бронзовое антропоморфное навершие из окрестностей станицы Гостагаевской 104

АРХЕОЛОГИЯ ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

И.Н. Медведская (Санкт-Петербург). Силк В и Хасанлу IV: вопросы хронологии 107

А.В. Энгватова, И.А. Сапрыкина (Москва). Хронология раннего периода Москворецкой группы памятников дьяковской культуры по данным радиоуглеродного анализа

С.Б. Вальчак (Москва). Классификация, вопросы происхождения, развития и хронологии некоторых кинжалов и мечей предскифского периода 138

А.Ю. Алексеев (Санкт-Петербург). Предскифское зеркало из Саркела 161

В.Р. Эрлих (Москва). К дискуссии о месте и времени появления предскифских колесниц 167

С.В. Махорных (Киев). Черноговорские древности Северо-Восточного Причерноморья 183

А.Ю. Скаков, В.Р. Эрлих (Москва). О хронологии

«киммерийских» и раннескифских древностей 201

S. Reinhold (Берлин). Warriors of the Caucasian Late Bronze and Early Iron Ages 228

А.А. Тишкин, П.К. Даишевский (Барнаул). Этнокультурная ситуация на Алтае в скифскую эпоху 248

А.А. Чижевский (Казань). Ананьинские (постмаклашеевские) стелы IX–VI вв. до н.э. 268

Л.С. Марсадалов (Санкт-Петербург). «Оленные» камни из посёлка Аржан в центре Азии 301

Н.А. Гаврилюк, В.П. Белозор (Киев). Каменное изваяние с курганного поля Солохи 312

Т.М. Кузнецова, С.В. Кузнецов (Москва). Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и с. Большая Белозерка (краткий очерк) 317

Ю.В. Болтрик, Е.Е. Фиалко (Киев). Находки из южной части Трахтемировского городища 333

С.Б. Бурков, В.Е. Маслов (Назрань, Москва). Исследования могильника «Орджоникидзеvский» в Чечне 356

В.А. Скарбовенко (Самара). Погребальный комплекс эпохи раннего железа в кургане 5 могильника Берёзки I 382

Е.В. Переводчикова, К.Б. Фирсов (Москва). К реконструкции убора коней из кургана Козёл 394

Е.Е. Фиалко (Киев). О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз 407

Ю.Б. Полидович, Г.Н. Вольная (Донецк, Владикавказ). Образ зайца в скифском искусстве 415

С.Ю. Гуцалов (Челябинск). Волчье племя (к семантике образа волка в искусстве древних кочевников Южного Урала) 437

А.В. Пьянков (Краснодар). Бронзовый зооморфный наконечник ножен акинака из фондов Краснодарского музея-заповедника 448

Е.И. Савченко (Москва). Украшения населения скифского времени на Среднем Дону 451

А.П. Мошинский (Москва). Аксессуары костюма населения горной Дигории в VII–IV вв. до н.э. 490

А.Ю. Скаков, Д.А. Стаиенков (Москва, Самара). Новый позднекобанский комплекс из горной Чечни 504

Т.А. Габурев (Москва). Две катакомбы сарматского времени у ст. Чернойская в Северной Осетии 510

АРХЕОЛОГИЯ АНТИЧНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Н.В. Тарасова (Москва). Об одной группе височных подвесок раннего железного века из Северного Причерноморья

И.А. Сапрыкина (Москва). Производственный ювелирный комплекс Троицкого городища дьяковской культуры 521

С.А. Скорый (Киев). Античная керамическая посуда из большого Рыжановского кургана 535

А.А. Малышев (Москва). Граффити на керамических сосудах как исторический источник (на материалах юго-восточной периферии Боспора VI в. до н.э. – III в. н.э.) 547

А.А. Завойкин (Москва). Две любопытные особенности культа «богини, сидящей на троне» 563

И.М. Безрученко, Д.С. Бжания, Ю.В. Горлов (Москва, Сухум). Раскопки раннехристианской базилики в г. Сухуме в 2001–2002 гг. 568

Н.В. Лопатин, А.В. Яковлев (Москва). Комплекс каменных надгробий из Смоленского Подвинья и проблема идентификации славянских языческих изваяний 575

В.П. Буров (Москва). Курганно-жальничный могильник конца XIII–XVI вв. Поддубье-2 на Валдае 581

Список сокращений 588

Ольховский В.С. Мону-ментальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа / С. Ольховский; [отв. ред. М.Г. Мошкова; Е.А. Попова]; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2005. — 299 с.: 156 ил. — ISBN 5-02-010271-7 (в пер.). Формат 210×268.

Ответственные редак-торы: доктор ист. наук М.Г. МОШКОВА, канди-

дат ист. наук Е.А. ПОПОВА

Рецензенты: доктор ист. наук М.А. ДЭВЛЕТ, доктор ист. наук А.И. МЕЛЮКОВА, кандидат ист. наук В.Г. ПЕТРЕНКО, кандидат ист. наук В.П. ТОЛСТИКОВ

В монографии исследуется монументальная скульптура населения евразийских степей (киммерийцев, скифов, сарматов). В ней рассмотрены все известные к настоящему времени изваяния этих культур, приведены их исчерпывающий анализ и интерпретация по предложенной автором методике.

Для археологов, историков, специалистов в области материальной культуры.

От редакторов монографии

Выпускаемая в свет монография — дань уважения коллег, друзей и близких Валерию Сергеевичу Ольховскому — ученому, оставившему заметный след в науке.

Предлагаемая вниманию читателя монография представляет собой рукопись докторской диссертации В.С. Ольховского, успешно защищенной им в 2001 г. Работа была задумана автором как основа трех отдельных исследований. К сожалению, трагическая гибель не позволила ему осуществить этот замысел.

В.С. Ольховский был единственным ученым, серьезно занимавшимся изучением изваяний евразийских степей раннего железного века. Им собран и проанализирован большой материал, сделаны интересные выводы относительно самых разных аспектов — от технологии изготовления до семантики памятников. Кроме того, В.С. Ольховский предложил методические разработки по исследованию подобных объектов.

Мемориальный характер данного издания обязывал нас относиться к авторскому тексту особенно бережно. Именно этим мы и руководствовались, готовя его к печати... [Однако редакторы сократили ту часть работы, которая была опубликована в 1994 г. и расширили ту ее часть, которая связана с ранее опубликованными исследованиями В.С. о генезисе, функциях и семантике скифских изваяний, чему в диссертации уделено особое внимание. Редакторами было проведено еще много другой работы, обеспечившей превращение хорошей диссертации в добротную монографию. В частности, учтено большее количество памятников, сокращены «... излишне загромождающие ее пространные пассажи о современных взглядах на культуру и искусство вообще и определения искусствоведческих терминов, не касающихся непосредственно объекта исследования...» НГ].... оставлены основные положения методики искусствоведческого анализа

изваяний (глава I) и методическая разработка, предложенная В.С. Ольховским для археологического исследования (формализованного анализа и т.д.) памятников монументальной скульптуры (глава II). Последняя публикуется в основном по тексту автореферата, где она изложена более сжато и четко.

Главы, посвященные «киммерийским» и «сарматским» изваяниям, представляют собой самостоятельные исследования, в которых В.С. Ольховский впервые обобщил имеющиеся материалы. В них содержится тщательный анализ и всесторонняя интерпретация памятников. Эти части диссертации публикуются без изменений.

Одним из безусловных и чрезвычайно важных достоинств работы является очень высокое качество иллюстраций, позволяющих получить полное и наглядное представление о внешнем виде памятников и всех имеющихся на них изображениях. Это обстоятельство открывает в перспективе большие возможности будущим исследователям для работы с данным материалом.

Публикуемое сочинение В.С. Ольховского, несомненно, представляет большой вклад в историческую науку, поскольку содержит новые оригинальные концепции генезиса и эволюции монументальной скульптуры евразийских кочевников. Оно свидетельствует о большом научном потенциале, которым обладал автор, но, к несчастью, не успел реализовать его в полной мере.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ОТ РЕДАКТОРОВ 3

ВВЕДЕНИЕ 5

Глава I. МОНУМЕНТАЛЬНАЯ СКУЛЬПТУРА КАК ПРЕДМЕТ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО АНАЛИЗА

Современное состояние проблемы и перспективы ее изучения 8

Потенциальная информативность памятников монументальной скульптуры 9

Изваяние как знаковая информационная система: теоретическая модель 12

Скульптура как объект искусствоведческого анализа (понятийно-терминологический аспект) 13

Глава II. ИЗВАЯНИЕ КАК АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (методико-практический аспект) 15

Методика практического изучения древней скульптуры

Информационная модель изваяния 16

Хронологическая и этнокультурная атрибуция памятников древней скульптуры 17

Глава III. «КИММЕРИЙСКИЕ» ИЗВАЯНИЯ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ЕВРАЗИЙСКИХ СТЕПЕЙ

Историографический очерк

«Киммерийские» стелы: характеристика источников

Технология изготовления «киммерийских» стел 48

Морфология и иконография «киммерийских» стел 53

Параметры «киммерийских» стел 56

Предметный репертуар изображений на «киммерийских» стелах

Функция и семантика «киммерийских» стел 77

К проблеме генезиса и хронологии «киммерийских» стел

Глава IV. СКИФСКИЕ ИЗВАЯНИЯ ПРИЧЕРНОМОРСКО-КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА (проблемы генезиса, функции и семантики)

Историографический очерк 94

Скифская скульптура: характеристика источников, территориально-хронологическое распределение 102

Технология, морфология и иконография скифских изваяний

Предметный репертуар изображений скифских изваяний

Функция и семантика скифской скульптуры 114

К проблеме генезиса и эволюции скифской скульптуры

Глава V. ИЗВАЯНИЯ КОЧЕВНИКОВ УРАЛО-КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЕЙ ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Источники, историография, территориально-хронологическое распределение памятников 131

Технология, морфология и иконография «сарматских» изваяний 138

Предметный репертуар изображений «сарматских» изваяний

Функция и семантика «сарматской» скульптуры 145

К проблеме генезиса и эволюции «сарматской» скульптуры западной части евразийских степей 148

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 152

ИЛЛЮСТРАЦИИ 155

ЛИТЕРАТУРА И АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ 283

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ 296

Полосьмак Н.В. **Всадники Укока**. – Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2001. – 336 с: ил.

ISBN 5-89590-037-2. Формат 172×246.

По авторскому: книга рассказывает об одном из наиболее ярких археологических открытий уходящего века – о «замерзших» могилах Горного Алтая. В 90-х годах экспедицией под руководством автора на высокогорном плато Укок (Например, средняя годовая температура в Юго-Восточном Алтае 6,7 °С, безморозный период длится всего 68 дней, в Центральном Алтае средняя годовая температура 1,5 °С, а в июле – 14 °С, в Усть-Улагане – 4,2 °С, а в июле – в среднем 13,6 °С) были открыты и исследованы погребения кочевой знати, сохранившиеся в древних ледяных линзах. На основе собственных полевых наблюдений и исследовательской работы, а также опираясь на работы своих выдающихся предшественников С. И. Руденко и М. П. Грязнова, автор дает развернутую картину быта, культуры и мировоззренческих представлений населения, жившего две с половиной тысячи лет назад на этом высокогорном зимнем пастбище.

ВВЕДЕНИЕ (4)

БЛАГОДАРНОСТИ (10)

Глава 1. ПЛАТО УКОК – СРЕДА ОБИТАНИЯ И ОБРАЗ ЖИЗНИ (12)

Глава 2. ПАЗЫРЫКСКИЕ КУРГАНЫ В ДОЛИНЕ РЕКИ АК-АЛАХА (44)

Глава 3. ПАЗЫРЫКСКИЙ КОСТЮМ (реконструкция этнографического облика пазырыкцев) (108)

Глава 4. ПОСУДА В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ (186)

Глава 5. ПАЗЫРЫКСКИЕ ВОЙЛОКИ (202)

Глава 6. ТАТУИРОВКА

Глава 7. БАЛЬЗАМИРОВАНИЕ

Глава 8. РАСТЕНИЯ В БЫТУ И ОБРЯДЕ (256)

Глава 9. ЖЕНЩИНА В ПАЗЫРЫКСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Списки иллюстраций, реконструкций и сокращений

Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. **Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV–III вв. до н.э.)**. – Новосибирск: ИНФОЛИО, 2005. – 232 с: ил. ISBN 5-89590-051-8. Формат 225×295.

Авторскому: в монографии рассматриваются костюм и текстиль (ткани и войлоки) из «замерзших» погребений пазырыкской культуры Горного Алтая (IV–III вв. до н.э.), хранящиеся в Институте археологии и этнографии СО РАН и Государственном Эрмитаже. Реальные предметы одежды, конского убранства, мягкая утварь, а также мумии людей, сохранившиеся благодаря уникальному стечению обстоятельств, позволили полностью реконструировать костюм населения, проживавшего более двух тысяч лет назад в горах Алтая. Прослеживается история костюма пазырыкцев, его дальнейшая судьба после исчезновения с исторической арены пазырыкской культуры – небольшого фрагмента огромного мира сакских культур Средней и Центральной Азии. Со-

временные физико-химические методы анализа, проведенные в Институте катализа СО РАН и Новосибирском институте органической химии СО РАН, позволили определить неорганические компоненты в составе текстиля, а также красящие вещества. Книга иллюстрирована цветными фотографиями археологических находок, реконструкциями костюмов, выполненными на основе реального материала, обнаруженного в погребениях.

Оглавление

ПРЕДИСЛОВИЕ (5)

Глава 1. НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕГО ТЕКСТИЛЯ (11)

Глава 2. КОСТЮМ ПАЗЫРЫКЦЕВ: РЕАЛИИ, ПРОИСХОЖДЕНИЕ (21) *Ткани* (30) Шелк (30)

Шерсть (32) Хлопок (42) *Женский костюм* (43)

Шубы (43) Юбки (62) Пояса (68) Рубахи (69)

Головные уборы пазырыкских женщин (72)

Мужской костюм (80) Войлочная куртка-дождевик, штаны (80) Воинская атрибутика и татуировка (86)

Головные уборы пазырыкских мужчин (87)

Обувь: войлочные сапоги-чулки (92)

Происхождение костюма (198)

Глава 3. ПРЕДМЕТЫ КОНСКОГО УБРАНСТВА (105)

Конские маски, нагивники (106) *Седельные покрыва-*

ки (109) Седельные покрывки со сценами борьбы животных (110) Седельные покрывки с изображением одиночной фигуры животного (116) Седельные покрывки с изображением головы зверя (123) Седельные покрывки с геометрическим орнаментом (124) *Украшения луки седла (125) Чепраки (128)*
 Глава 4. БЫТОВЫЕ ПРЕДМЕТЫ И КОВРЫ (139)
Узорные войлоки с растительным орнаментом (140)
Войлочные ковры (143) Ворсовое ковроткачество (154) Бытовые предметы (160) Предметы, связанные с верованиями (162)
 ЗАКЛЮЧЕНИЕ (165)
 ПРИЛОЖЕНИЕ (176)
Приложение 1. Технологическая характеристика пазырыкского текстиля с плато Укок (177)
Особенности технологии изготовления пазырыкского текстиля (попытка сравнительного анализа имеющихся материалов) (187) Пряха тканых изделий (188) Структура археологического текстиля (188)
Ткацкие ошибки (191) Литература (193)
Приложение 2. Исследование красных и синих красителей в образцах древнего текстиля (194)
Результаты хроматографического исследования красителей текстильных изделий пазырыкской культуры (195) Литература (197)
Приложение 3. Неорганические компоненты в составе археологического текстиля из «замерзших» могил Горного Алтая (IV–III вв. до н. э.) (198)
Методы определения химического состава древнего текстиля (198) Элементный анализ (198) Фазовый (минеральный) анализ (198) Химический состав древнего текстиля (199) Элементный состав (199) Фазовый (минеральный) состав (199) Специфические компоненты (200) Состав порошкообразных «пигментов» (200) Тривиальные загрязнители (201) Литература (201) Приложение 4. История изучения красильных растений в России (202) Литература (202)
Приложение 5. «Живые» красители пазырыкского текстиля (206) Красная окраска (206) Синяя окраска (207) Пурпурная окраска (207) Способ обработки красильного сырья (209) Литература (211)
 БИБЛИОГРАФИЯ (212)
 СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ (222)
 СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ (223)
 ABSTRACT (228)

Для презентации книги воспользуемся ее предисловием и заключением:

... Прошло почти 40 лет после опубликования С.И. Руденко фундаментального исследования «Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая». За прошедшие годы археологи получили новый оригинальный материал, позволяющий вновь вернуться к этой теме. Исследование многочисленных рядовых курганов Горного Алтая, открытие неразграбленных «замерзших» могил на плато Укок дали уникальный по сохранности и представительности текстиль. Были впервые обнаружены целые предметы одежды непосредственно на телах погребенных, найдены украшенные красочными аппликациями войлочные покрытия конских седел. Этот материал существенно дополняет хранящуюся в Государственном Эрмитаже коллекцию и позволяет атрибутировать многие текстили из т.н. «царских» пазырыкских могил. Кроме того, к настоящему времени стал широко известен разнообразный и многочисленный

текстиль Синьцзяна (от эпохи ранней бронзы до средневековья), о котором С.И. Руденко не знал и который значительно корректирует сложившиеся представления о пазырыкских тканях и войлоке.

Подлежащая исследованию коллекция текстиля уникальна: в мире имеются всего 3–4 столь же древние и представительные коллекции из Египта, Сирии (Пальмиры) и Синьцзяна, в России же она пока единственная¹.

До недавнего времени казалось очевидным, что кочевники Центрально-Азиатского региона в древности одевались исключительно в шкуры, меха и войлок, а если иногда и использовали ткани, то завозили их издалека. В работе, посвященной этнографическому изучению алтайцев, В. П. Дьяконова отметила, что «ткани у народов Саяно-Алтая для шитья одежды, головных уборов и прочего издавна были ввозными» [Дьяконова, 2001, с. 84]. Материал из «замерзших» могил Горного Алтая (IV–II вв. до н.э.), полученный за последние годы, заставил усомниться в этом. Благодаря исследованиям С.И. Руденко и М.П. Грязнова в Пазырыке, Башадаре, Тузкте и экспедициям Института археологии и этнографии СО РАН на Укок была составлена крупнейшая в мире коллекция древнейшего текстиля и изделий из него. Последнее обстоятельство особенно важно, поскольку обычно из столь глубокой древности до нас доходят в лучшем случае чудом сохранившиеся мелкие фрагменты, но практически никогда – целые костюмы или иные предметы. Таким образом, мы изучаем не только текстиль как таковой, но и костюмы населения Алтая скифского времени, экипировку коней и убранство погребальных камер, что существенно расширяет круг поднимаемых в исследовании задач.

Ткани из «замерзших» могил являются уникальным источником разнообразной научной информации. Они сохранились в пазырыкских могилах Горного Алтая благодаря древнему льду, в котором пребывали около 2,5 тыс. лет. При определении степени деградации тканей из «замерзших» могил выяснилось, что низкие температуры и лед оказались той благоприятной средой, которая способствовала их практически идеальной консервации: инфракрасные спектры этих тканей при сопоставлении со спектрами современных шерстяных и шелковых тканей не показали существенных различий. Лед механически нарушил структуру тканей одежды («рвал» или «резал» ее), но одновременно способствовал сохранению молекулярной структуры волокон. Оттаявшая древнейшая ткань выглядит «живой», чему немало способствовали и современные методы реставрации и консервации текстиля, разработанные в научном центре *Abegg-Stiftung, Riggisberg* (Швейцария) и использованные при работе с материалами укокских памятников. Отреставрированный текстиль

¹ Все известные представительные коллекции археологического текстиля (такие, например, как из Мошевой Балки) относятся к более поздним эпохам. В качестве примера следует отметить, что даже один неполный костюм, относящийся к монгольской эпохе в евразийских степях (датируемый XIII–XIV вв.), становится объектом всестороннего изучения и монографического освещения в силу чрезвычайной редкости подобного рода находок, даже на памятниках не столь отдаленных от нас времен [Ландратова, Голиков, Орфинская и др., 2002].

не только не утерять своих качеств, но и остался доступен для всестороннего изучения, в том числе и физико-химическими методами. Основную часть пазырыкской коллекции составляют шерстяные ткани и войлоки – наиболее редкие экземпляры не только археологических, что, в общем-то, понятно, но и этнографических коллекций, поскольку они подвержены уничтожению вредителями и исчезают очень быстро [Фармаковский, 1951, с. 172]. Окрашенные ткани и изделия из войлока и меха хотя в ряде случаев и поблекли от времени, но в основном сохранили насыщенные яркие цвета, изначально присущие им. Древний текстиль, сохранивший цвет, – большая редкость, в мире мало таких коллекций. Эти обстоятельства позволяют говорить об уникальности пазырыкского материала.

Феноменальность «замерзших» могил состоит, помимо прочего, в том, что древний лед сохранил разнообразные шерстяные ткани, шелка и хлопок, чье происхождение связано с древнейшими цивилизациями Китая, Индии, Ирана. И если древние шелка китайского производства достаточно часто находят при археологических раскопках (и не только на территории Китая), то шелка, шерсть и хлопок, изготовленные в Индии и Иране в IV–II вв. до н.э., бесследно исчезли бы, если бы некоторые из них не попали в «замерзшие» могилы Алтая. Древний лед сохранил многие культурные достижения той эпохи – так же, как занесенные песками могилы Синьцзяна.

Первые результаты исследования тканей из «замерзших» могил пазырыкской культуры были получены благодаря сотрудничеству с крупнейшими реставрационными и научно-исследовательскими центрами по изучению текстиля в Японии (Nara National Cultural Properties Research Institute), Швейцарии (Riggisberg, Abegg-Stiftung), Копее (Pusan, Dept. Of Clothing and Textile National University), Франции (Lion, Centre internationale pour L'Etude de Textiles anciennes). Археологический текстиль – довольно популярная тема научных исследований во всем мире, имеющая обширную библиографию.

Непосредственно о пазырыкском текстиле (имеется в виду текстиль, найденный в «замерзших» могилах Горного Алтая) написано не так уж и много. Кроме уже указанной работы С.И. Руденко, следует отметить статьи Л.Л. Барковой (1998) о войлочном ковре из пятого Пазырыкского кургана, Л.Л. Барковой и Л.С. Гавриленко о ворсовом ковре из пятого Пазырыкского кургана (1999), Л.Л. Барковой о плетеных накосниках, Т.Н. Глушковой о технологических особенностях тканей Уюка (1992), Садако Като о пазырыкском костюме (2002) и Н.В. Полосьмак о войлоке и костюме (2001). Материалы из пазырыкских могил Уюка хорошо известны и уже вошли в научный оборот.

Текстиль по своей природе – объект междисциплинарного исследования. Для определения химического состава, структуры и свойств тканей из «замерзших» могил, а также для более обоснованной и полной идентификации компонентов тканей, источников сырья, способов изготовления и крашения тканей, определения красящих веществ и т.д. был использован комплекс физико-химических методов, разработанный в Институте катализа им. Г.К. Борескова и Новосибирском институте органической химии СО РАН им. Н.Н. Ворожцова. Решение этих задач стало возможным в результате сотрудничества представителей гуманитарных и естественных наук, использования современного исследовательского оборудования,

финансовой поддержки (гранты РФФИ, РГНФ, президиума СО РАН) и большой подготовительной работы, заключавшейся в сборе коллекции естественных органических красящих веществ, которые могли использоваться в изучаемый период для окрашивания тканей. Были разработаны способы и методики пробо-подготовки и анализа тканей, обеспечивающие выявление состава и структуры их различных частей и характерных деталей и в то же время – максимальную сохранность и возможность относительно быстрого получения результатов с необходимой точностью и чувствительностью.

Определение элементного состава тканей проведено методами качественного и количественного химического элементного анализа, а также атомно-эмиссионной спектроскопии и рентгеновской флуоресцентной спектроскопии. Впервые для идентификации и количественного определения фазового (минерального) состава неорганических веществ, содержащихся в древних тканях был использован новый химический метод дифференцирующего растворения (ДР). Этот метод является безэталонным и отличается высокой чувствительностью, что позволяет непосредственно определять фазовый (минеральный) состав неизвестных веществ. Химический метод ДР – это высокопроизводительный инструментальный метод, а соответствующий прибор – стехиограф – полностью компьютеризированная экспериментальная установка, в которой в качестве детектора-анализатора используется АЭС ИСП. Применялась техника полумикро- и микроанализа. Эта часть исследования текстиля была выполнена под руководством д-ра хим. н. В.В. Малахова (ИК СО РАН). Определение красящих веществ проводилось на высокоэффективном жидкостном хроматографе со спектрофотометрическим и масс-спектрометрическим детекторами Agilent 1100 series LC/MSD. Диодно-матричный детектор хроматографа позволил провести детектирование и запись спектров поглощения во всем интересующем нас диапазоне частот (240–700 нм), а масс-селективный детектор использовался для идентификации пиков анализируемых красителей по их молекулярной массе.

Был также разработан простой и недорогой экспресс-метод качественного анализа красных природных красителей (ализарина, пурпурина, карминовой и кермесовой кислот) на спектрофотометре HP 8453, на котором проводилась регистрация спектров поглощения у растворов в УФ-и видимой областях. Практически анализ красителей проводился двумя разными методами. При этом хроматографические данные подтвердили данные спектрофотометрического анализа и дополнили его количественной информацией (см. прил. 2). Эта часть работы была выполнена Г.Г. Балакиной, В.И. Маматюком и В.Г. Васильевым (НИОХ СО РАН).

Для повышения уровня достоверности результатов исследования и сравнения текстиля из рядовых и элитных погребений число объектов исследования было расширено за счет материалов пазырыкской культуры из «царских» курганов, хранящихся в Эрмитаже и ГИМе. Этой цели способствовали детальный анализ и согласование результатов, полученных с помощью различных методов исследования (наряду с исследованиями в НИОХ СО РАН, изучение красителей пазырыкского текстиля из коллекции Эрмитажа было проведено Л.С. Гавриленко).

Основной вопрос, который предстояло решить в

ходе междисциплинарного изучения текстиля, — его происхождение. Как показывает опыт многих исследователей древних тканей, вопрос о происхождении тех или иных текстильных фрагментов (а речь, как правило, идет всегда о фрагментах изделий) не решается изучением их технологических особенностей. В технологии изготовления древних тканей существует много общих моментов, которые не позволяют решать вопрос их происхождения однозначно. Из последних работ, в которых всесторонне освещена эта проблема, можно указать исследования Н.И. Шишлиной, О. Орфинской и В.П. Голикова текстиля эпохи бронзы Северного Кавказа. Авторы склонны считать, что технология крашения является «ключевой характеристикой изучаемых тканей». Их вывод об импортном происхождении текстиля из погребений майкопской культуры Северного Кавказа следует из технологии его крашения красителями класса танидов, известной в IV тыс. до н.э. только в восточномедиземноморском ареале [Шишлина, Орфинская, Голиков, 2002, с. 259].

Технологические характеристики пазырыцкого текстиля включают его в огромный регион бытования (от Средиземноморья до Синьцзяна) тех же традиций. Поэтому только выявление и изучение красителей, используемых для окрашивания древних текстильных изделий, обнаруженных в том или ином регионе, может пролить свет на проблему их происхождения, указать места, где эти текстили были изготовлены. Красители, особенно органического происхождения, имеют довольно ограниченную среду обитания. Их импорт ограничен трудностью использования (поскольку природное красильное сырье — это только полуфабрикат, который еще необходимо довести до состояния красильного раствора), а иногда и невозможностью хранения (пурпур, например). Поэтому определение вида красящих веществ на древнем текстиле приобретает первостепенное значение для решения вопроса о месте его крашения и производства.

В пазырыцких материалах не меньшее значение для решения поставленной задачи имеет и сохранившийся костюм. Он позволяет этнографическими подробностями воссоздать облик людей, живших в горных долинах Алтая в IV—III вв. до н. э., определить их место среди современников, проследить их дальнейшую судьбу. В результате комплексных исследований текстиля была получена важная информация о культурно-исторических связях древнего населения Алтая и Центрально-Азиатского региона в целом, о возможных путях миграции людей, вещей и технологий. До последнего времени мы не представляли, какую роль играл текстиль в этой культуре, в том числе и духовной. Надо признать, что новые данные вызвали у нас ряд новых вопросов, для решения которых необходимы новые экспедиции, находки и исследования.

Из Заключения

... Уже неоднократно высказывалось обоснованное мнение о том, что пазырыцкую культуру Горного Алтая (одну из наиболее ярких, но не единственную, существовавшую в период раннего железного века на территории Горного Алтая) представляет пришлое население, вступившее в контакт с аборигенным. Нет ничего невозможного в том, что вся текстильная культура была принесена на Алтай. Но откуда?

Надо отметить, что в данном случае мы имеем дело с той огромной частью материальной культуры древнего общества, которая, как правило, не доходит до археологов — с предметами из органики. Резное дерево, ткани, изделия из меха и кожи, войлоки и ковры, найденные в «замерзших» пазырыцких могилах, — вот показатель того, что, вероятно, бесследно исчезло во многих древних культурах. Поэтому очень трудно сравнивать пазырыцкие памятники с какими-то другими: почти нет равнозначных материалов. Только после того как в связи с новыми раскопками и публикациями открылся мир культур населения оазисов Синьцзяна (одних из ближайших южных соседей пазырыццев), в котором сохранность предметов из органики такая же, как и в пазырыцких могильниках, мы можем с большим основанием и порой в немислимых деталях говорить о сходстве и различиях между ними².

Особо следует отметить состав краски нескольких изделий. Ткань из хлопка, из которой сшита рубаха из второго Пазырыцкого кургана, а также полихромная и красная шерстяные ткани юбки оттуда же отличаются высоким содержанием краплаков (100%, 94%, 98%), а также особым количественным соотношением краплака ализарина и краплака пурпурина (27:73, 5:89, 17:81, 23:75). Повышенное содержание краплака пурпурина можно объяснить использованием в данном случае иного, нежели в других пазырыцких текстилях, растительного красильного сырья, например, азиатских видов марены *Rubia cordifolia*. Состав краски этих изделий отличает их от всех остальных, проанализированных на сегодняшний день, пазырыцких текстилей (главным образом, из погребений на плато Укок), для которых характерно сочетание краски растительного и животного происхождения, и сближает с образцами одежды из могильников Синьцзяна, в частности, речь идет о красных полосах юбок из могильника Шампула³, а также фрагмента красных шерстяных тканей из находок в оазисах Djoumboulak Koum [Cardon, 2001, p. 215]. Синьцзянский текстиль из синхронных пазырыцким памятников окрашен в основном растительными красителями, иногда с небольшим количеством кармина или кермеса. Единичные фрагменты ткани, в которых преобладают красители животного происхождения, авторы исследования относят к импортным и престижным вещам [Cardon, 2001, p. 215]. Кроме того, шерстяные ткани из «царских» пазырыцких курганов вытканы исключительно из тонкой овечьей шерсти и пуха, так же как и шерстяные ткани, найденные в оазисах Синьцзяна, где образцы с примесью грубой ости единичны, а преобладает тонкая кашемировая шерсть. По мнению авторов исследования, кашемир получали от местных коз, занимавших одно из ведущих мест в составе стада синьцзянских скотоводов [Desrosiers, 2001, p. 146]. Полосы полихромного шерстяного gobелена на юбке из второго Пазырыцкого кургана, по мнению Э. Барбер, очень близки по способу тканья и узору такой

² Удивительно то, что одежда оказалась схожей, а в ряде случаев — тождественной, хотя подобное сходство трудно было даже предположить, ведь в других отношениях материальная культура населения этих регионов различна, так же как и погребальный обряд.

³ Красители были определены, а результаты опубликованы (Judith H. Hofenkde Graafe, Maarten R. van Bommel, 2001, p. 137-148).

же гобеленовой ткани на юбке из могильника Зангхалук (Черчен) [Barber, 1999, p. 67]. Помимо сходства в составе сырья, краски и видах плетения, можно говорить об идентичности предметов одежды: шерстяных юбок, сшитых из горизонтальных полос ткани, рубах с длинным рукавом, отделанных тесьмой и шнуром, штанов. Идентичность этой части костюма, а также еще некоторых его деталей (плетенных из шерстяных ниток поясов-шнуров с кистями, войлочных сапог-чулок с раструбом) может служить доказательством того, что женский наряд из второго Пазырыкского кургана мог быть изготовлен в Синьцзяне. Как он попал к женщине, захороненной в Горном Алтае? Возможно, она была родом из какого-то синьцзянского оазиса, например Черчена или Субаши. С другой стороны, из синьцзянских оазисов могла быть получена только одежда.

Можно было бы предположить, что весь пазырыкский текстиль происходит из оазисов Синьцзяна, где существовали благоприятные природно-климатические условия как для текстильного производства (т.е. оазисный образ жизни при развитом скотоводстве), так и для окрашивания. А главное, на археологических памятниках Синьцзяна очень часто находят то, чего нет на пазырыкских, — материальные свидетельства существования прядения, ткачества и шитья — многочисленные глиняные и деревянные пряслица, нередко вместе с деревянными веретеном, на котором наматывали шерстяные нитки, клубки шерсти, сумочки с лоскутками и т. п. Но мы уже отмечали разницу в составе красителей⁴, а кроме того, в Синьцзяне пока не встречены апплицированные войлоки, шубы, украшенные цветным мехом и кожаными аппликациями, петьельчатые ткани и некоторые другие текстильные изделия, которые постоянно присутствуют в пазырыкских погребениях. Как уже отмечалось, удивительное сходство прослеживается, главным образом, в тканой и войлочной одежде. Все это может свидетельствовать о том, что источник окрашенного текстиля, фасонов сшитой из него одежды был, вероятно, общим для жителей Синьцзяна и Горного Алтая — это их исконная родина, места, из которых они пришли в эти регионы⁵. Речь может идти о восточных окраинах Ахеменидской империи времен завоеваний Александра Македонского, о людях, приобщенных ко всем благам современной им цивилизации, вынужденных покинуть привычные места проживания. Каждый из них нашел свою природную нишу, способную обеспечить привычный образ жизни: в пустынных оазисах — земледельческо-скотоводческий, в горно-таежных долинах — скотоводческо-охотничий.

⁴ К настоящему времени мы не располагаем информативными исследованиями по синьцзянскому текстилю — самой крупной коллекции древнего текстиля в мире. Данные, которые используются как в нашей, так и в других работах, получены в ходе исследований французских археологов С. Debaine-Francfort, специалистов по изучению текстиля текстиля S. Desrosiers, J. Barber, I. Good, R. Schorta. Эти ученые вынуждены были работать с теми выборочными образцами, которые были им предоставлены китайскими коллегами, или находящимися в составе коллекций за пределами Китая. Поэтому мы не можем рассчитывать на полноту информации. Сейчас, когда совместной франко-китайской экспедицией в Синьцзяне получены новые уникальные материалы, в том числе и по текстилю, можно ожидать более информативных результатов, которые могут существенно корректировать те данные, которыми мы сегодня располагаем.

Можно предположить, что в пазырыкских могилах мы находим главным образом вещи, с которыми на Алтай пришло новое население и которые не имеют отношения к местной культуре (напомню, что по последним данным, полученным дендрохронологическим методом, Пазырыкские курганы и все могильники Укока существовали немногим более тридцати лет [Слюсаренко, Кузьмин, Кристен и др., 2002, с. 439-440]). Эти вещи служили одному-двум поколениям и ушли вместе с ними в иной мир.

Мы имеем неоспоримые данные о наличии редких и дорогих привозных красителей на всем изученном пазырыкском текстиле. Этот факт можно проверить, но вряд ли его можно опровергнуть. В поисках объяснения этой реальности мы стремились высказать одну из гипотез, которая не противоречит ни археологическим свидетельствам, ни данным антропологических исследований. Однако мы совсем не считаем ее окончательным решением проблемы, поскольку «всеобщей иллюзией является вера в то, что наше сегодняшнее знание — это все, что мы можем знать вообще» [Юнг, 1996, с. 103].

Отредактили. С огромным удовольствием презентуем обе книги. Хотя очевидно, что с первой книгой мы припозднились. Выход книг по новым пазырыкцам, несомненно, является событием в археологии раннего железного века. Таким важным событием, что, возможно, появится ранжирование кочевниковедческих исследований по временному признаку, т.е. исследований выполненных до издания «Всадников Укока», «Костюма и текстиля...» и после их издания. В обеих книгах проводятся (и убедительно доказываются) интенсивные культурные параллели между памятниками, оставленными древними обитателями Пазырыка (Горный Алтай, РФ) и «Приобнорья» (Синьцзян-Уйгурский АР, КНР). Хотя географические параллели этих близких по ХКТ образований разнесены на $\approx 10^\circ$, что в линейном измерении соответствует приблизительно расстоянию между Киевом и Санкт-Петербургом. И все же не исключено, что вопреки процессам многократного фрагментирования первичной номадической социально-экономической общности Великого Пояса степей на ее предшествующих этапах развития даже во временном масштабе событий IV³⁰⁰₊₁₀₀ в. до н.э., могла сохраниться изокультурность обитателей Пазырыка и Синьцзяна. Поэтому не менее интересны возможные культурные параллели в широтном направлении: наиболее известные номады раннего железного века пришли в Северное Причерноморье именно из глубин Азии. И если пазырык-население и синьцзян-население раннего железного века пребывало в примерно равной степени в полях тяготения китайской и индо-иранской цивилизаций, то скифы Причерноморья

⁵ Более древний период в Синьцзяне также представлен погребениями с сохранившейся органикой — это Qawngihul или Гумугоу (II тыс. до н.э.), где найдены самые древние ткани Тарима. Текстиль этого периода, как правило, неокрашен, а одежда, в которую были завернуты мумии, напоминает, шаль, одеяло или саван из шерстяных тканей естественных тонов. Кроме того, на мумиях были найдены войлочные шапки, украшенные перьями, и кожаная обувь [Maillogu, Maig, 2000 p. 189]. Т.е. говорить о том, что все виды ткачества, фасоны одежды, которые мы видим на жителях синьцзянских оазисов более поздних периодов (середины — конца I тыс. до н.э.), имеют истоки в более древней эпохе этого же региона, — вряд ли верно или верно лишь отчасти.

функционировали на орбите античной цивилизации. Универсальность и специфика связей западных и восточных «полюсов» раннего номадизма со своими симбиотическими оседлыми мирами проявилось в номенклатуре компонентов вещевого и духовного миров, идентифицирующих указанные связи номадических субкультур и цивилизаций. Однако – это тема нового обстоятельного исследования. Во всяком случае, скифолог с упоением читает как первую, так и вторую книгу про всадников Укока. Это – обретенный мир тленной части бытия ранних кочевников. Единственное на что можно посетовать нам, исследователям европейского крыла Великого пояса степей, – это некоторая отстраненность обеих монографий от скифоведческой литературы, в которой рассматривается социэкономика северопрichernо-

морских скифов как типичных ранних номадов. В свое время нам удалось [Н.А. Гаврилюк. Домашнее производство и быт степных скифов, 1989; История экономики степной Скифии ..., 2000], главным образом на «нетленном» археологическом материале⁶, проследить динамику развития скифского степного общества в новой среде обитания, механизмы адаптации и пределы его роста. Будем надеяться, что выход обеих книг явится мощным импульсом в проведении новых исследований в скифо-античном ракурсе номадоведения.

⁶ В главах посвященных прядению и ткачеству степных скифов базой исследования явились пряслица, веретена и ... 2-3 фрагмента «тряпочек» на многотысячный массив памятников – сохранность органики и, соответственно, тканей в Северном Причерноморье – почти нулевая!

Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. Сборник научных статей. – Луганск: Глобус, 2005. – 136 с. ISBN 966-95527-7-1. Формат 205×288.

В настоящем сборнике научных статей публикуются работы по различным темам эпохи бронзы евразийских степей и смежных территорий. Сборник рассчитан на археологов, историков, музейных работников, преподавателей, студентов-историков.

Редакционная коллегия: д.и.н. И.Ф. Ковалева, д.и.н. Н.А. Гаврилюк, д.и.н. Р.В. Терпиловский, д.и.н. В.И. Клочко. **Рецензенты:** д.и.н. Д.Я. Телегин, к.и.н. С.Ж. Пустовалов. **Автор проекта:** А.И. Василенко. **Макет, верстка:** В.С. Ветров. Рекомендовано к печати кафедрой архивоведения Восточноукраинского национального университета им. В. Даля (протокол № 4 от 14.01.2005 г.).

Problems of Bronze Age of Great Steppe. The collection of scientific articles. – Lugansk: Globus, 2005. – 136 p. ISBN 966-95527-7-1.

In the given collection of scientific articles the articles on different problems of Bronze Age Eurasian Steppe and closing territories are published. The articles are may be use full for archaeologists, historians, museum workers, teachers, students of History.

Edition staff: I.F. Kovaleva, N.A. Gavriluk, R.Vs. Terpilovsky, V.I. Klochko. **Referents:** D.Ya. Telegin, S.J. Pustovalov. **Author of the project:** A.I. Vasilenko. **Imposition:** V.S. Vetrov

Collection of scientific articles is recommended to be published by the chair of Archives of EastUkrainian national university after V. Dal'.

ПРЕДИСЛОВИЕ (А.И. Василенко, автор проекта)

Целью издания настоящего сборника научных статей является введение в научный оборот результатов исследований украинских и российских авторов по актуальным проблемам эпохи бронзы пространства, называемого Великой Степью, а также смежных территорий. Обращение к проблемам эпохи бронзы, охватывающим столь значительные географические рамки, представляется вполне оправданным, поскольку в пределах степной и лесостепной географической ниши на просторах Евразии в эпоху бронзы стала возможной реализация особых экономических моделей, заметно отличных от экономических моделей, адаптированных к условиям иных природно-географических зон: лесов, пустынь и оазисов, гор, морских побережий. Речь, прежде всего, идет о подвижном скотоводческом хозяйстве с применением колесного транспорта, которое было с

успехом реализовано в различных проявлениях на открытых просторах евразийских степей в эпоху бронзы. Важнейшими способствующими для такой экономики естественными факторами оказались относительно быстро исчерпываемые пастбищные ресурсы степей, а также открытые пространства с ровной плотной поверхностью. Немаловажным фактором также оказалось знакомство местного населения с навыками скотоводства, деревообработки, металлопроизводства, что позволило создавать колесные транспортные средства на тягловой силе животных: крупного рогатого скота, а несколько позднее – лошадей.

Собственно говоря, начало эпохи бронзы в евразийских степях и было ознаменовано началом процесса реализации в степной и лесостепной природно-географической нише экономической модели, в основе которой лежало подвижное скотоводство с применением колесного транспорта. Указанная модель оказалась более устойчивой и жизнеспособной по сравнению с прежними экономическими моделями лесостепной и степной зон эпохи энеолита. Поэтому, очевидно, не случайно, что с началом эпохи бронзы и появления подвижного скотоводства с применением колесного транспорта прекращает существование такая яркая лесостепная культура с оседлой земледельческо-скотоводческой экономикой как трипольская культура. Аналогичный процесс исчезновения энеолитических культур наблюдается и на более восточных территориях лесостепей и степей. На месте множества прежних различных археологических культур возникает достаточно однообразная ямная культура или ямная культурно-историческая общность. В погребальных комплексах данной культуры иногда встречаются остатки деревянных четырехколесных повозок со сплошными колесами.

Дальнейшее развитие в эпоху бронзы шло по пути модернизации указанной модели экономики. Причем, каждое существенное достижение в экономической сфере, как правило, сопровождалось выходом на историческую арену новых социумов, владеющих не только модернизированной экономикой, но также имеющих определенное культурное своеобразие. Показательным археологическим отражением подобных процессов в эпоху бронзы стали многочисленные памятники на территории евразийских степей, объединенные на основании их анализа в гигантские последовательно сменяющие друг друга культурно-исторические общности: ямную культурно-историческую общность, катакомбную культурно-историческую и срубную

культурно-історическою общности. Причем, каждая из них знаменует собой отдельный период в рамках эпохи бронзы: период ранней бронзы, средней бронзы и поздней бронзы. Значительным своеобразием также отличается свита посткатакомбных и предрубных культур: бабинской (культуры многоваликовой керамики), доно-волжской абашевской, синташтинской. Памятники данных культур являются отражением бурной эпохи глобальных перемен, связанной с выходом на историческую арену обществ, обладающих конными колесницами, колеса которых содержали спицы. В эпохальном отношении время существования данных культур находится на стыке периодов средней и поздней бронзы.

Завершение эпохи бронзы в хронологическом отношении совпадает не только с началом широкого применения железа, но и с возникновением верховой езды на лошади, всадничества и соответствующей разновидности подвижной скотоводческой экономики с применением верховой езды на лошади. Археологическим отражением подобных процессов, очевидно, является распад общности культур пострубного времени – так называемой общности культур валиковой керамики.

Таким образом, вырисовывается достаточно парадоксальная ситуация, в соответствии с которой основными хронологическими вехами эпохи бронзы Великой Степи оказываются смены культурно-исторических общностей, в основе существования которых лежали конкретные экономические модели. При этом становится вполне очевидным, что роль уровня развития транспортных средств в экономике каждой из степных и лесостепных КИО была не меньшей, чем уровня развития металлопроизводства.

Безусловно, население такого огромного пространства, как Великая Степь, не находилось в культурной изоляции от других территорий, прежде всего смежных. Более того, контакты со смежными территориями в эпоху бронзы значительно возросли благодаря новейшим по тем временам средствам коммуникации, но, прежде всего, колесному транспорту. Подобные контакты прослеживаются во все периоды эпохи бронзы, имея характерные особенности. Кроме того, сама Евразийская Степь, несмотря на ее отличие от других природно-географических зон, явно неоднородна с природно-географической, геологической, ландшафтной и климатической точки зрения, что отразилось на культурно-экономическом своеобразии отдельных частей данного пространства в эпоху бронзы.

Таким образом, глобальный характер исторических процессов в эпоху бронзы и зависимость этих процессов от природно-географических условий, а не современного административного деления, в значительной мере определили выбор названия данного сборника, как «Проблемы эпохи бронзы Великой Степи», а не использование в названии таких терминов как «Луганская область», «Восточная Украина», «Донбасс». Подобные географические термины в большей степени уместны в названиях компиляционных изданий наподобие сводов археологических источников из конкретных регионов. Тем более, как показывает здравый смысл и исследовательская практика, любая публикация источников является оправданной лишь для последующей интерпретации. В случае же с работами настоящего сборника явствует, что они носят в целом интерпретационный характер. Речь идет о статьях В.И. Клочко, В.И. Маничева и И.Н. Бондаренко, В.С. Ветрова, С.С. Лысенко, С.Д. Лысенко, А.Я. Щетенко и А.И. Василенко, в которых затронуты различные проблемы изучения эпохи бронзы Великой Степи и смежных территорий. Работы Д.П. Куштана и Л.И. Маслиховой носят в большей степени публикационный характер. Однако, несмотря на разные объемы и задачи работ настоящего сборника, каждая из них является достойным вкладом в изучение древнейшего прошлого нашего Отечества и ряда других стран, находящихся на территории Великой Степи и имевших к ней непосредственное отношение.

Содержание сборника

Ветров В.С. Проблемы анализа кремнеобработки в эпоху камня и бронзы (по материалам Донбасса)

Лысенко С.С. Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины

Лысенко С.Д. Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга

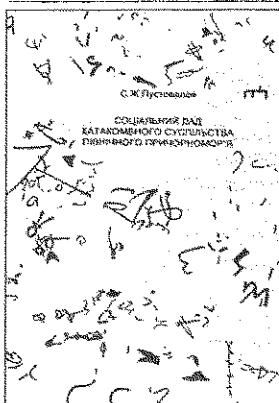
Маслихова Л.И. Об одном типе сосудов среднедонской катакомбной культуры

Куштан Д.П. Памятники культуры многоваликовой керамики в Среднем Поднепровье (по материалам разведок в зоне Кременчугского водохранилища)

Василенко А.И. Реконструкция крепления и назначения пряжек эпохи средней-поздней бронзы (в связи с трасологическими исследованиями А.Н. Усачука)

Клочко В.И., Маничев В.И., Бондаренко И.Н. Древний цветной металл Донбасса как показатель геохимических особенностей медных руд региона

Щетенко А.Я. Крепости эпохи поздней бронзы Средней Азии: к проблеме генезиса

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я¹. – К.: Шлях, 2005. – 412 с. ISBN 966-650-151-1 Формат 60×84/8 ум. друк. арк. 47,89.

Відповідальний редактор: доктор історичних наук, професор Д.Я. Телегін. **Рецензенти:** д.і.н., професор, директор Інституту археології та етнографії Молдови В.А. Дергачов; д.і.н., професор І.Ф. Ковальова; д.і.н. А.Л. Нечитайло; д.і.н., професор, академік РАЕН В.Н. Станко; доктор фіз.-мат. наук, професор, завідувач кафедрою метеорології та кліматології КДУ ім. Т.Г.Шевченка В.М. Волошук (рецензія на розділ, присвячений динаміці змін клімату середнього голоцену і проблемам соціально-економічних реконструкцій катакомбного суспільства).

У роботі представлено системну реконструкцію ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я, розроблено теоретичну модель станово-кастового суспільства, методику етно-соціального аналізу на матеріалах поховального обряду та кераміки, методику демографічного аналізу, які перевірені на матеріалах ямних та катакомбних пам'яток. На матеріалах поховального обряду, інвентарю, даних страти-

¹Видання книги здійснено у рамках виконання теми Ф7/504-2001 «Палеоекономіка давнього населення України», що фінансувалась Державним фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки.

графії, радіо-карбонового тестування доведено тривале співіснування ямного та катакомбного населення. Запропоновано нове тлумачення поховань зі зброєю, ремісничим реманентом, транспортними засобами, модельованими черепами тощо. Доведено існування знакової системи у ямно-катакомбну епоху. Рівень розвитку катакомбного суспільства переглянуто у бік значного просування до державності, реконструйовано складний соціальний організм, археологічним корелятом якого була інгульська культура. Ямно-катакомбне суспільство розглядається як постпервісне з ранньою станово-кастовою системою організації.

Для археологів, музеєзнавців, істориків, культурологів, етнографів, релігієзнавців, соціологів, краєзнавців. Список літератури складається з 866 джерел, іл. на 154 с. У цілому добру половину (263 сторінки з 412) книги складають фактографічні матеріали, у тому числі:

- реєстр ґрунтових могильників (25 могильників);
- опис Молочанського святилища;
- реєстр багатокамерних поховань (23 найменування);
- реєстр поховань з модельованими черепами (37 поховань з Молочанського могильника; черепи з низов'їв р. Молочної і з під м. Кривого Рогу);
- реєстр поховань з виробничими наборами майстрів-ремісників;
- публікація кургану «Тягунова Могила» (33 поховання);

Різноманітні таблиці на 61 сторінках, у тому числі:

- зведення ^{14}C датувань ямної, інгульської катакомбної та східно-катакомбної культур (361 визначення);
- результати статистичного аналізу у вигляді характеристик археологічно-етнічного типу (АЕТ/по) за поховальним обрядом територіальних масивів, локальних варіантів, таблиці схожості територіальних масивів та локальних варіантів;
- демографічні таблиці за даними катакомбних поховань;
- ранжування поховань інгульського, східнокатакомбного типу за знаками довжина/ширина камери
- результати статистичного аналізу соціальних груп інгульського масиву за геометричними характеристиками та складності конструкцій інгульських поховань. Те ж саме, для східнокатакомбного типу;
- характеристики виділених соціальних груп за соціальними ознаками (за даними поховального обряду);
- територіальні розподіли соціальних груп інгульського та східнокатакомбного населень;
- характеристики багатокамерних поховань;
- розподіли видів зброї між етнічними масивами та за соціальними рангами;
- характеристики поховань з модельованими черепами;
- результати статистичного аналізу соціальних груп за матеріалами поховань з модельованими черепами;
- регіональний розподіл посуду;
- розподіл посуду за технікою, елементами, ступенем орнаментативності та типом посуду;
- розподіл типів кераміки за етнічними типами;
- те ж саме за основними соціальними стратами;
- різноманітні статистичні дані, у тому числі річний стік р. Дніпро 2150-1600 років до н.е.; класифікація підзон степу за кількістю опадів; результати демографічного моделювання чисельності населення ямної, східно-катакомбної, інгульської культур за інтервалами 200 років з 3000 по 1800 роки до н.е.; чисельність та густина носіїв ямної, східно-катакомбної, інгульської культур у моделях з періодом співіснування 800, 1000, 1200 років.

ЗМІСТ

СКОРОЧЕННЯ 5	
ВСТУП 6	
1. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОСТІ	
2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ 15	
2.1. Етносоціальні реконструкції за археологічними матеріалами 15	
2.1.1. Принципи соціологічної інтерпретації 15	
2.1.2. Етнічні відносини в епоху пізньої первісності і ранньої державності 19	
2.2. Проблема переходу від первісності до ранньокласових суспільств і відображення цього процесу в археології	
2.3. Проблеми взаємин цивілізаційних центрів і первісної периферії 24	
2.4. Станово-кастова система як модель для реконструкції давніх суспільств 27	
2.4.1. Історико-етнографічна модель станово-кастової системи 27	
2.4.2. Археологічна модель станово-кастової системи 27	
2.5. Програма дослідження 30	
3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛА 33	
3.1. Поховальні пам'ятки 33	
3.1.1. Сумарна характеристика поховального обряду	
3.1.2. Зброя катакомбного населення 36	
3.1.3. Металевий інвентар 39	
3.1.4. Символи влади 39	
3.2. Ґрунтові могильники 40	
3.3. Побутові пам'ятки катакомбної спільності Північного Причорномор'я 41	
3.3.1. Поселення Матвіївка-I (Никитин, 1989) 41	
3.3.2. Михайлівське поселення 42	
3.3.3. Поселення і стоянки порожистої частини р. Дніпро	
3.3.4. Стрільча Скеля 43	
3.3.5. Скеля Каменоломня 44	
3.3.6. Дурна Скеля 44	
3.3.7. Острів Перун 44	
3.3.8. Фортеця на острові Байда 44	
3.3.9. Культові споруди катакомбної спільності Північного Причорномор'я 47	
3.4. Відносна й абсолютна хронологія ямних і катакомбних пам'яток. Проблема співіснування 49	
3.5. Висновки 57	
4. ЕТНО-СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ	
4.1. Етнічна характеристика катакомбного населення	
4.1.1. Проблема походження катакомбної спільності	
4.1.2. Реконструкція етнічної структури 62	
4.1.2.1. Порівняльна характеристика 62	
4.1.2.2. Етнотипологія 63	
4.1.2.3. Характеристика АЕТ/по 64	
4.1.2.4. Просторова характеристика АЕТ/по 64	
4.1.3. Етнолінгвістична характеристика катакомбного населення	
4.1.4. Висновки 67	
4.2. Соціальний аналіз 67	
4.2.1. Загальні зауваження 67	
4.2.2. Статеві віковий аналіз 67	
4.2.2.1. Аналіз інгульських поховань за віком 68	
4.2.2.2. Аналіз східнокатакомбних поховань за віком	
4.2.2.3. Порівняння результатів аналізів за віком інгульського і східно-катакомбного етнічних масивів	
4.2.2.4. Аналіз за статтю інгульських поховань 69	
4.2.2.5. Аналіз східнокатакомбних поховань за статтю	
4.2.3. Соціальний аналіз поодиноких поховань 71	

- 4.2.3.1. Аналіз інгульського масиву поховань 71
 4.2.3.2. Соціальний аналіз східнокатакомбних поховань
 4.2.3.3. Територіальний розподіл соціальних груп поховань
 4.2.3.4. Інтерпретація результатів аналізу одиночних поховань
 4.2.4. Багатокамерні катакомби 76
 4.2.5. Поховання з транспортними засобами 79
 4.2.6. Проблема інтерпретації поховань зі зброєю 86
 4.2.6.1. Етно-соціальна характеристика 86
 4.2.6.2. Організація війська Північно-Причорноморського об'єднання 87
 4.2.6.3. Значення війни в катакомбному суспільстві 88
 4.2.6.4. Висновки 89
 4.2.7. Поховання з модельованими черепами. 89
 4.2.8. Поховання з «розписом» і проблема знакової системи
 4.2.9. Поховання з виробничими наборами майстрів-ремісників
 4.2.10. Висновки 103
5. ЕТНО-СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНОГО СУСПІЛЬСТВА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
 5.1. Етнічна характеристика ямного суспільства 104
 5.2. Соціальна характеристика ямного суспільства 107
 5.3. Висновки 109
6. ЕТНО-СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНОГО КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ
 6.1. Класифікація кераміки 111
 6.2. Етнічний аналіз 112
 6.3. Соціальний аналіз 116
 6.4. Висновки 117
7. ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНО-КАТАКОМБНОГО СУСПІЛЬСТВА 118
 7.1. Загальні зауваження 118
 7.2. Динаміка змін клімату середнього голоцену і проблеми соціально-економічних реконструкцій катакомбного суспільства 122
 7.3. Реконструкція демографічної структури катакомбного населення Північного Причорномор'я 131
 7.4. Висновки 135
8. ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ 136
 8.1. Соціальна система катакомбного суспільства Північного Причорномор'я 136
 8.2. Визначення рівня соціального розвитку катакомбного етнополітичного об'єднання Північного Причорномор'я
ВИСНОВКИ 143 **ДОДАТКИ** 148 **ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА** 176 **ТАБЛІЦІ** 196 **ІЛЮСТРАЦІЇ** 257

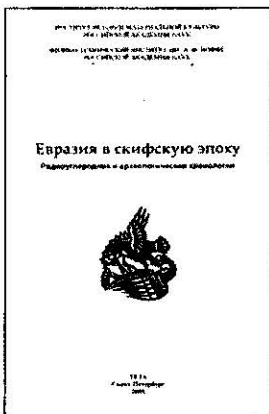
Преображенская Г.А., Извель Ю. П. Консервация деревянной пластики. – Спб.: Изд-во «Акционер и К°», 2001. – 216 с. ISBN 5-87401-086-6

Научный редактор: канд. истор. наук Т.Н. Дмитриева. Рецензент: доктор искусствоведения, проф., реставратор высшей квалификации Ю.Г. Бобров

Автоаннотация: Настоящая работа, выполненная реставраторами ГМИР, восполняет пробел в отечественной литературе по проблемам консервации музейных предметов из дерева, в частности деревянной пластики.... на основе обобщения уникального опыта авторов предлагается эффективная методика консервации древесины. Методика составлена на основе опыта реставрации древнерусской и русской (XVIII–XIX вв.) полихромной и золоченой деревянной скульптуры и других произведений деревянной пластики (фонды ГРМ, ГМИР), а также западноевропейской полихромной храмовой скульптуры, ритуальной скульптуры религий Востока и первобытных верований из фондов ГМИР. При составлении методики также использованы знания и личный опыт в технике резьбы по дереву (например, воссоздание барочной резьбы XVIII в. по проекту Б. Растрелли, Большой Петергофский дворец).

Представленные методические рекомендации могут быть использованы студентами художественных реставрационных учебных заведений, художниками-реставраторами, специалистами, изучающими деревянную пластику. Большой вклад в разработку принципов реставрации деревянной пластики внесла художник-реставратор Ирина Михайловна Дубовик, которая в 1961 г. организовала при ГРМ мастерскую реставрации деревянной скульптуры и декоративных рельефов. Настоящая методика стала дальнейшим развитием и конкретизацией этих принципов. Методика утверждена Реставрационным советом, состоящим из ведущих реставраторов Санкт-Петербурга (Решение № 1 от 29.01.98 г.).

ципов реставрации деревянной пластики внесла художник-реставратор Ирина Михайловна Дубовик, которая в 1961 г. организовала при ГРМ мастерскую реставрации деревянной скульптуры и декоративных рельефов. Настоящая методика стала дальнейшим развитием и конкретизацией этих принципов. Методика утверждена Реставрационным советом, состоящим из ведущих реставраторов Санкт-Петербурга (Решение № 1 от 29.01.98 г.).

Евразия в скифскую эпоху: радиоуглеродная и археологическая хронология. СПб, 2005. – 290 с. 173 илл. ISBN 5-201-01234-5. Формат 206×291.

Автоаннотация: В предлагаемой книге рассматриваются вопросы хронологии памятников Евразийской Скифии I тысячелетия до н.э. Для хронологических реконструкций использованы как данные естественно-научных методов (радиоуглеродного и дендрохронологического), так и данные археологии. Осуществлено сопоставление археологической и радиоуглеродной хронологии, выявлены основные причины возможных расхождений. Рассмотрены теоретические вопросы, касающиеся применения радиоуглеродного и дендрохронологического методов в археологии. Обобщены данные по дендрохронологии, радиоуглеродной и археологической хронологии древностей скифского времени Евразии. Приведен наиболее полный список радиоуглеродных дат памятников Евразийской Скифии.

Авторами книги являются специалисты различных дисциплин – археологи, физики, математики, поэтому она может быть интересна широкому кругу исследователей, но прежде всего адресована археологам и историкам. Приводим полный список авторов книги: А.Ю. Алексеев (*Государственный Эрмитаж*), Н.А. Боковенко

(*Институт истории материальной культуры РАН*), С.С. Васильев (*Физико-технический институт им. Иоффе РАН*), В.А. Дергачев (*Физико-технический институт им. Иоффе РАН*), Г.И. Зайцева (*Институт истории материальной культуры РАН*), Н.Н. Ковалюх (*Институт геохимии окружающей среды НАН Украины*), Г. Кук (*Шотландский научный институт, реакторный центр, Глазго*), Й. ван дер Плихт

(Гронинген, Нидерланды), Г. Поснерт (Университет Упсалы, Швеция), А.А. Семенов (Институт истории материальной культуры РАН), Е.М. Скотт (Университет Глазго, Великобритания), К.В. Чугунов (Государственный Эрмитаж).

Книга вышла под научной редакцией: Г.И. Зайцевой и Н.А. Боковенко (И-т истории материальной культуры РАН), А.Ю. Алексеева и К.В. Чугунова (ГосЭрмитаж), Е.М. Скотт (Университет Глазго) **Eurasia in the Scythian Time: radiocarbon and archaeological chronology**, St.-Petersburg, 2005.— 290 p., 173 illustrations. ISBN 5-201-01234-5.

This book is concerned with chronological questions of the Eurasian Scythian sites. For the chronological reconstructions, archaeological data and results from scientific investigations (radiocarbon dating, tree-ring chronology construction and mathematical statistical modeling) are combined. The authors of this book are scientists from different fields: archaeologists, physicists, and mathematicians. Comparisons of the archaeological and radiocarbon chronologies were made and the causes of different disagreements were considered. Special attention was given to the theoretical basis of the radiocarbon and tree-ring chronologies. The data on the radiocarbon chronology of the Eurasian Scythian

sites belonging to different stages was summarized and a complete list of radiocarbon determinations for the Eurasian Scythian sites was presented. This book will be of interest to a wide circle of researchers including archaeologists, lecturers and historians/ The book was written by Alekseev A. Yu., (The State Hermitage Museum), N.A. Bokovenko (The Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences), S.S. Vasiliev (A.F. Ioffe Physical-Technical Institute, Russian Academy of Sciences), V.A. Dergachev (A.F. Ioffe Physical-Technical Institute, Russian Academy of Sciences), G.I. Zaitseva (The Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences), N.N. Kovaliukh (The Institute of the Geochemistry of Environment, National Academy of Sciences of Ukraine), G. Cook (Scottish Universities Environmental Research centre, Glasgow), J. van der Plicht (Groningen University, the Netherlands), G. Possnert (Uppsala University, Sweden), A.A. Sementsov (The Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences), E.M. Scott (University of Glasgow, Great Britain), K.V. Chugunov (The State Hermitage Museum).

The book was edited by G.I. Zaitseva, N.A. Bokovenko (The Institute for the History of Material Culture of Russian Academy of Sciences), A.Yu.Alekseev, K.V.

ПРЕДИСЛОВИЕ (9)	с/р.	FOREWORD (12)
ВВЕДЕНИЕ	15	INTRODUCTION
Методы датировки/ Культурно-исторические зоны Евразии. Европейская и Азиатская Скифии: основные проблемы хронологического сопоставления и пути их решения		The dating methods. The cultural-historical Eurasian zones. European and Asian Scythia: the main difficulties of chronological comparison and solutions
Глава 1. ТОЧНЫЕ ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ШКАЛЫ В АРХЕОЛОГИИ	22	Chapter 1. THE PRECISE CHRONOLOGICAL SCALES IN ARCHAEOLOGY
1.1. Дендрохронологические календари	22	1.1. Dendrochronological calendars
1.1.1. Основы дендрохронологического метода		1.1.1. The basis of the dendrochronological method
1.1.2. Построение дендрощкал		1.1.2. The creation of dendro-scales
1.1.3. Протяженные дендрощкалы		1.1.3. Long dendro-scales
1.2. Радиоуглеродная калибровочная кривая	30	1.2. The Radiocarbon calibration curve
1.2.1. Радиоактивные часы и измерение естественной радиоактивности		1.2.1. The radioactive watch and measuring natural radioactivity
1.2.2. Исходная модель определения возраста радиоуглеродным методом		1.2.2. The initial model for the determination of a ¹⁴ C age
1.2.3. Содержание ¹⁴ C в кольцах деревьев известного возраста и причины его изменений		1.2.3. ¹⁴ C in known age tree rings and its variations.
1.2.4. Как кольцо дерева отражает содержание радиоуглерода в атмосфере?		1.2.4. How does the ¹⁴ C content of a tree-ring reflect the radiocarbon content in the atmosphere?
1.2.5. Методические аспекты радиоуглеродных датировок		1.2.5. Methodological aspects of radiocarbon dates
1.2.6. Калибровочные кривые		1.2.6. Calibration curves
1.3. Заключение	43	1.3. Conclusion
Глава 2. МЕТОДЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СКИФСКИХ КУЛЬТУР ЕВРАЗИИ (дендрохронология и радиоуглеродный метод)	45	Chapter 2. SCIENTIFIC METHODS IN THE CHRONOLOGICAL STUDY OF THE EURASIAN SCYTHIAN CULTURES (tree ring chronology and radiocarbon dating)
2.1. Введение	45	2.1. Introduction
2.2. Дендрохронология. Анализ когерентности дендрорядов	47	2.2. Tree-ring chronology. Analyses of the coherency of the tree-ring widths
2.2.1. Основы применяемой методики и ее тестирование		2.2.1. The basis of the method used
2.2.2. Определение относительного возраста курганов Пазырьской группы, могильника Догэ-Баары-2 и Туэжы-1		2.2.2. The determination of the relative age of the Pazyryk group, the Dogee-baary-2 and the Tuekta-1 barrows
2.2.3. Основные результаты		2.2.3. The fundamental results
2.3. Дендрохронология. Множественная корреляция дендрорядов	55	2.3. Tree-Ring chronology. The multiple correlations of the tree-ring widths
2.3.1. Парная и множественная корреляция рядов		2.3.1. Pairwise and multiple correlations of the widths
2.3.2. Определение относительного положения образцов из могильника Быстровка		2.3.2. Determination of the relative position of the Bystrovka burial ground
2.3.3. Определение относительного возраста курганов могильников Берель и Уландрык-4		2.3.3. Determination of the relative age of the Berel and Ulandryk-4 barrows
2.3.4. Основные результаты		2.3.4. The fundamental results
2.4. Радиоуглеродная хронология и калиброванный возраст скифских памятников Евразии	64	2.4. The radiocarbon chronology and calibrated age of the Eurasian Scythian sites
2.5. Метод согласования с калибровочной кривой («wigggle matching»)	70	2.5. «Wigggle matching»
2.6. Заключение	92	2.6. Conclusion

Глава 3. ХРОНОЛОГИЯ ДРЕВНОСТЕЙ СКИФСКОЙ ЭПОХИ ЕВРАЗИИ	93	Chapter 3. THE CHRONOLOGY OF THE EURASIAN SCYTHIAN ANTIQUITIES
3.1. Введение. Хронология и периодизация: современное состояние	93	3.1. Introduction. Chronology and stages: the state of the art
3.2. Датировки памятников предскифского и начального скифского/древнескифского периода XII-VII вв. до н.э. (1-й период)	100	3.2. The dates of the sites of the pre-Scythian and oldest Scythian period — the 9 th — the 7 th centuries BC (first period)
3.2.1. Тува и Алтай		3.2.1. Tuva and Altai regions
3.2.2. Южная Сибирь		3.2.2. Southern Siberia
3.2.3. Южное Приуралье		3.2.3. Southern Urals and trans Ural Regions
3.2.4. Северный Кавказ		3.2.4. Northern Caucasus
3.2.5. Северное Причерноморье		3.2.5. The Northern Black Sea region
3.3. Датировки памятников раннескифского периода VII-VI вв. до н.э. (2-й период)	129	3.3. The dates of Scythian sites of the 7 th — the 6 th centuries BC (second period)
3.3.1. Тува и Алтай		3.3.1. Tuva and Altai regions
3.3.2. Южная Сибирь		3.3.2. Southern Siberia
3.3.3. Северный Кавказ		3.3.3. Northern Caucasus
3.4. Датировки памятников скифского периода второй половины VI-III в. до н.э. (3-й период)	150	3.4. The dates of Scythian sites of the second half of the 6 th — the 3 rd centuries BC (third period)
3.4.1. Тува и Алтай		3.4.1. Tuva and Altai regions
3.4.2. Южная Сибирь		3.4.2. Southern Siberia
3.4.3. Казахстан		3.4.3. Kazakhstan
3.4.4. Южное Зауралье и Приуралье		3.4.4. The Southern Urals and trans Ural Regions
3.4.5. Нижняя Волга		3.4.5. The Lower Volga River Basin
3.4.6. Северный Кавказ		3.4.6. The Northern Caucasus
3.4.7. Северное Причерноморье		3.4.7. The Northern Black Sea region
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	215	CONCLUSIONS
Приложение. РАДИОУГЛЕРОДНЫЕ ДАТЫ ПАМЯТНИКОВ СКИФСКОЙ ЭПОХИ ЕВРАЗИИ	235	Appendix. RADIOCARBON DATES OF THE EURASIAN SCYTHIAN SITES
Таблица 1. Радиоуглеродные даты памятников I-ого хронологического периода (XIII — середина VII в. до н.э.)	236	Table 1. Radiocarbon dates of the first chronological period (the 9 th — the middle of the 7 th centuries BC)
Таблица 2. Радиоуглеродные даты памятников второго хронологического периода (VII-VI вв. до н.э.)	243	Table 2. Radiocarbon dates of the second chronological period (the 7 th — the 6 th centuries BC)
Таблица 3. Радиоуглеродные даты памятников третьего хронологического периода (вторая половина VI-III в. до н.э.)	248	Table 3. Radiocarbon dates of the third chronological period (the 6 th — the 3 rd centuries BC)
Литература	272	Bibliography
Указатель археологических памятников	288	The list of archaeological sites

Chugunov (The State Hermitage Museum) and E.M. Scott (University of Glasgow).

Издание осуществлено при финансовой поддержке ИНТАС, проекты № 97-20362 и № 03-51-445, а также Российского гуманитарного научного фонда, проект № 03-01-00099а.

This manuscript is published by financial support of following foundations: INTAS, project 97-20362 and project 03-51-445 and Russian Humanitarian Foundation, project 03-01-00099а

От редакции. Выход рассматриваемой книги мог бы быть приуроченным к 60-летию открытия американским физико-химиком Willard Frank Libby (1908-1980) радиоуглеродного метода. Или к 50-летию выхода первой книги по этому методу (Libby, 1955). Разработка подуставшего от участия в Манхеттенском проекте (создание США атомной бомбы) ученого была настолько удачной, что за нее, практически незамедлительно — уже через 15 лет — последовала Нобелевская премия (1960). С помощью нового метода был осуществлен прорыв в исторической науке и науках о земле. Впрочем, ожидалось, что археологические карбон-открытия будут сделано все же гораздо больше. Но, как выяснилось в 1970-х годах, существует проблема интерпретации калибровочных кривых на ряде временных интервалов, когда одной отдельной радиоуглеродной дате может отвечать интервал календарных лет. Для интересующего скифологов диапазона времени I тыс. до н.э. т.е. почти полностью отсутствует монотонная зависимость пересчета радиоуглеродного возраста в календарную дату. Калибровочная кривая содержит протяженные участки неоднозначности (рис.). На участках 2 (с ≈800 по 425 гг. до н.э., так называемый «галыштатское плато») и 4 (370±200 гг. до н.э.)

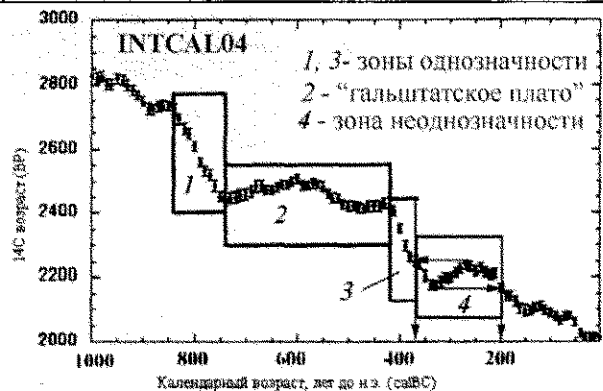

Рис. Отрезок калибровочной кривой INTCAL04 «радиоуглеродный возраст — календарное время». 1-4 — характерные зоны по [Евразия ..., 2005, с. 66].

мое «галыштатское плато») и 4 (370±200 гг. до н.э.) наблюдается неоднозначность (по X-координате, т.е. по радиовозрасту (время BP — before present). Особенно досадным является то, что на указанные участки 2, 4, в которых интерпретация результатов измерений активности (концентрации) ¹⁴C отличается высокой степенью противоречивости, попадает основное время формирования, развития и трансформаций скифских культур. Тем не менее, хотя использование затратного и сложного (в мире не так много лабораторий, чьи измерения могут считаться надежными) радиоуглеродного метода еще не привело к созданию базы данных высокоточных измерений, можно считать, что с изданием указанной выше книги специалисты по археологии Северного Причерноморья все же дождались праздника радиоуглеродной хронологии и на их,

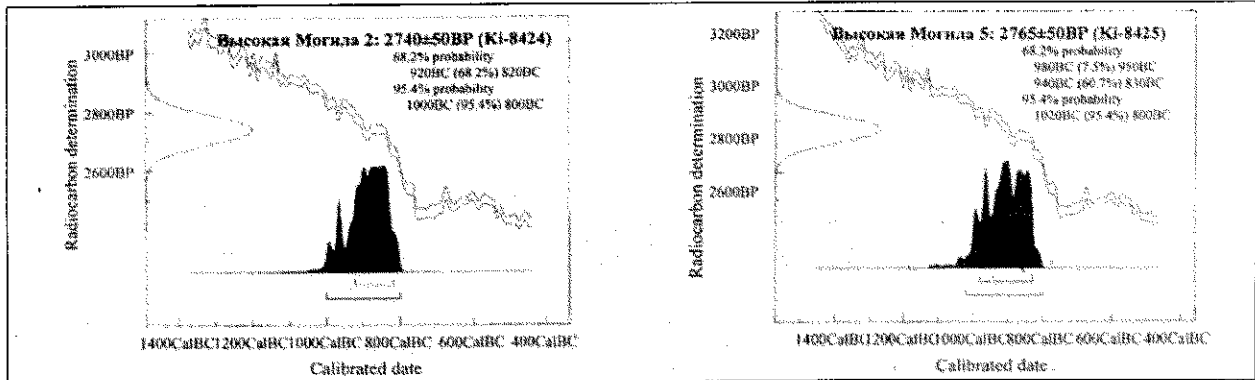

Рис. 3.38. Радиоуглеродные даты погребений кургана Высокая Могила

скифской, улице. В монографии, написанной крупными специалистами отраслевых и академических организаций нескольких стран, органично сплелись две, взаимодополняющие и обогащающие друг друга методики датировки: традиционная историческая – по культурным комплексам и их компонентам, и естественнонаучная, основывающаяся на анализе количества остатков ^{14}C в органическом материале, происходящем из памятника. В качестве примера структуры и содержания книги приведем отрывок, имеющий отношение к дискуссии относительно хронологии черноговоровско-новочеркасских памятников. На с. 123 и дальше сообщается:

– Курган **Высокая Могила** располагался на левом берегу Нижнего Днепра (с. Балки Запорожской обл.). Раскопан Э. В. Яковенко и В. И. Бидзилей в 1971 г. Из двух погребений кургана Высокая Могила (рис. 3.36, 3.37) одна могила (5) была отнесена к позднему черноговоровскому периоду, другая (2) – к новочеркасскому (Тереножкин 1976: 28-34). Мы в данном исследовании формально придерживаемся традиционной археологической атрибуции и терминологии, хотя учитываем существование версии О.Р. Дубовской, согласно которой памятники новочеркасского типа как самостоятельное явление изымаются из северопричерноморской культурно-стратиграфической колонки и включаются в пласт черноговоровских древностей (Дубовская 1997).

В настоящее время есть несколько практически несопоставимых точек зрения на абсолютные даты погребений Высокой Могила. Так, если А. И. Тереножкин почти тридцать лет назад датировал их приблизительно серединой VIII в. до н. э., то сейчас С.А. Скорый, как и многие другие исследователи, датируют могилу № 2 концом VIII – началом VII в. до н. э. (Скорый 1999: 62). По О.Р. Дубовской, Высокая Могила относится к среднечерноговоровскому горизонту, который синхронизируется В.Р. Эрлихом с «предклассическим»/переходным горизонтом протомеотской культуры и переходом от NaV3 к NaC1 , т. е. приблизительно рубежом IX-VIII, началом VIII в. до н. э. (Эрлих 2005).

Важно, что радиоуглеродные даты для двух могил (рис. 3.38) косвенно подтвердили их относительную хронологию, но при этом оказались, во-первых, очень близкими друг другу по времени, а во-вторых, гораздо более ранними, чем археологические (особенно отчетливо в отношении «новочеркасского» погребения 2); погребение 5 Высокой Могила (2765±50 BP) может быть датировано в пределах 980-950,

940-830 (1о); 1020-800 гг. до н. э. (2а), погребение 2 этого кургана (2740±50 BP) – 920-820 (1а); 1000-800 гг. до н. э. (2а). Таким образом, согласно данным радиоуглеродной хронологии, оба погребальных комплекса Высокой Могила могут относиться ко времени X-IX вв. до н. э., во всяком случае – не позднее рубежа IX-VIII вв. до н. э. Этот вывод вновь акцентирует дискусионность всех проблем, связанных с так называемым «пред-скифским» периодом в Северном Причерноморье, и прежде всего с хронологическим соотношением и существованием двух групп древностей – черноговоровских и новочеркасских. Следует еще раз подчеркнуть, что данные, полученные в нашем исследовании, определенно свидетельствуют, во-первых, в пользу их ранней хронологии, и, во-вторых, – одновременного или очень близкого по времени существования не позднее ~800 г. до н. э.

И снова от редакции. Из приведенного отрывка монографии «Евразия в скифскую эпоху: радиоуглеродная и археологическая хронология» следует, что скоропалительных выводов о хронологии памятников черноговоровского и новочеркасского круга делать не следует. А в оппозиции «С. Скорый – О. Дубовская», в которой датировки основывались на археологическом методе, до провозглашения единственно верной и правильной позиции все еще далековато. Кроме того, результаты объективных измерений (карбон-определений) ближе к гипотезе А.И. Тереножкина, и в целом скоропоспешность – только вредит делу. Имея в виду особенности радиоуглеродного датирования, нельзя не согласиться с тем, что имеющиеся данные «... не позволяют делать скороспелых выводов о том или ином явлении или процессе без учета всех факторов, в которые был вовлечен радиоуглерод исследуемого образца» [Евразия ..., 2005, с. 44].

Скудость данных по радиоуглеродной хронологии скифских памятников Северного Причерноморья, особенно, предскифского и раннескифского этапов, во многом объясняется прошлым пренебрежением полевых исследователей к сбору и сбережению органического материала из памятников. Риторический вопрос: если ранее, 40-50 лет назад, материал не отбирался для ^{14}C датирования по причине того, что рядовой археолог не знал о возможностях радиоуглеродной хронологии, то существуют ли сейчас оправдания пренебрежению к отбору проб органического материала из культурного слоя или погребения? Ясно, что говорить о сериях измерений из десятков и сотен высокоточных дат культур р.ж.в.

на территории Северного Причерноморья пока еще преждевременно. Впечатляющим исключением являются проведение большого объема исследований по получению радиоуглеродных дат материалов Большого Рыжановского кургана [Евразия ..., 2005, с. 90-92, 211-213, 228, 267-271]. Chochorowski, Kowaluch, Skripkin 1998 приводят данные 62 карбон-определений разных объектов: зубов и костей лошади, почвы, травы, различных профилей и проб годовичных слоев «пеньков» из деревянных конструкций этого позднего скифского кургана. Однако, в силу все той же драматической неоднозначности калибровочной кривой «радиоуглеродный возраст – календарное время» результаты калибровки не позволяют предложить уверенных датировок кургана, «оставляя как вероятные и конец IV в. до н.э., и III в. до н.э.» [Евразия ... 2005, 213]. Утверждается, что все же предпочтительными датировками дат образцов («пеньков» 1 и 4) из Большого Рыжановского кургана являются, соответственно, 348±318 и 360±325 гг. до н.э. [Евразия ... 2005, 92]. С другой стороны, вещевой комплекс, археологическая хронология которого, конечно же, также может быть не бесспорной, указывает, что позднейшая группа инвентаря может датироваться первой четвертью III в. до н.э. [Chochorowski, Skory 1997; Skory 1998; Kovalyukh, Skripkin Khokhorovsky, Skory 2003]. Таким образом, результаты двух способов датирования не совпали, что, впрочем, в данном случае должно свидетельствовать не об ошибочности одного из них или обоих сразу, а о сложности эффективного совместного использования «практической радиохронометрии и археологической хронологии». Несмотря на то, что радиоуглеродный метод, даже с субкалиброванной коррекцией (Я. Хохоровский) или привлечением метода согласования «wiggle matching» (А.Ю. Алексеев), так и не стал решающим в аргументации хронологической позиции Большого Рыжановского кургана, раскопки именно этого памятника служат образцом современного – правильного – отношения к организации и проведению экспедиции

в части отбора проб на ¹⁴C-анализ. Необходимо отметить, что соавтором книги является руководитель Радиоуглеродной лаборатории Института экологических проблем НАН Украины Н.Н. Ковалюх. Хочется пожелать Николаю Николаевичу обобщить результаты своих многочисленных исследований в виде монографии, включив в нее и те определения, которые так и не дошли до археологов. Новая книга по ¹⁴C-датировкам очень актуальна, несмотря на то, что издание «Евразии в скифскую эпоху: радиоуглеродная и археологическая хронология» только что появилось. Актуальна не вопреки, а благодаря этому событию – тираж удачной во всех отношениях «Евразии ...» – микроскопический, всего... 300 экз. И это на все СНГ, на весь ГУАМ и на весь многочисленный интернациональный авторский коллектив. В новой монографии целесообразно еще раз изложить основы метода, а также отразить новейшие методики отбора проб на ¹⁴C-анализ, особенности интерпретации полученных данных, и акцентироваться на памятниках Северного Причерноморья в более широком, чем в рассмотренной монографии, временном и культурном интервалах. В частности, чрезвычайно интересны ¹⁴C-датировки культуры неолита-ранней бронзы.

В целом хочется поздравить с огромною удачею организаторов и участников этого большого, чрезвычайно полезного и эффективного INTASовского проекта. И ждать его продолжения.

Вот только заключительная фраза Предисловия [Евразия ..., 2005, с. 11, 14] о том, что книга «будет полезна широкому кругу заинтересованных читателей», не вполне соответствует истине, т.к. в буквальном смысле этот круг очень, можно сказать, исчезающе узкий. Круг этот ограничен всего ... 300 физическими и юридическими особами – ибо таков тираж книги, которая должна быть на столе у каждого археолога, преподавателя и студента историков, работника музея число которым, отнюдь не 300, а гораздо больше.

Е.В. Черненко, Р.А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. Ю. Герц, В. П. Белозор. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г.: Институт археологии НАН Украины, Немецкое археологическое общество (DFG). – К., 2005. ISBN 966-02-196-

Компьютерная верстка и дизайн – Н. Рыбак. Графические иллюстрации выполнены Г. Кузнецовым, Е. Алексеевой, фотографии – Р. Ролле.

В научный оборот вводятся материалы раскопок и разведок, проведенных в 2004 г. археологами Украины и Германии на территории городища скифской эпохи, расположенного возле с. Бельск на Полтавщине, и связанного с ним курганного могильника в урочище Марченки. Совместная экспедиция Института археологии НАН Украины и Немецкого научно-исследовательского общества (DFG) в августе-сентябре 2004 г. продолжала многолетние плановые исследования известного Бельского городища скифской эпохи и его окружи (с. Бельск Хотелевского р-на Полтавской обл.). Экспедиция работала в следующем составе: *Е. Черненко* (руководитель с украинской стороны), *Р. Ролле-Герц* (руководитель с немецкой стороны), *С. Скорый, В. Белозор, С. Махортых* (руководители раскопок),

В. Герц, А. Козак (научные сотрудники), *Ю. Кравцова* (старший лаборант), *А. Недашковский* (водитель).

В работе экспедиции принимала участие группа геофизиков Института геофизики НАН Украины под руководством *М. Орлюка* и геофизики из Германии, а также сотрудник Министерства обороны *В. Грицюк*.

Экспедиция исследовала следующие объекты: усадьбу на селище в ур. Лисовый Кут (*С. Скорый*), зольник № 1 в ур. Царина (*В. Белозор*), курган в ур. Марченки (*С. Махортых*).

Содержание

Работы на поселении в урочище «Лисовый Кут» 5
Отчет о работе УНЭ-2004 на зольнике № 1 в урочище «Царина» 30

Раскопки кургана № 1 курганной группы «восьмое поле» 55

А.Л. Козак Результаты предварительного исследования человеческих костей, обнаруженных в 2004 г. в ур. Царина и Марченки на Бельском городище 78
Д. П. Недашково Технологічні дослідження залізних виробів з поселення в урочищі Лисовий Кут 88
Г. А. Пашкевич Палеоэтноботаническое исследование материалов из раскопок Бельского городища 90

В современной археологии все более актуальной становится татарская тематика. Поэтому републикация хрестоматийного исследования является важной ступенью в исследовании истории Крыма. Переиздание этих книг, ставших к настоящему времени библиографической редкостью, бесспорно, явится стимулом к новым разработкам крымской истории. Объективные знания о ней необходимы для понимания истоков многих конфликтов, которые и сейчас тревожат общество. Учет ошибок прошлого, отказ от многих иллюзий, уважительное отношение и мирное сосуществование разных народов – вот то, что может дать гарантию процветания этого региона в будущем.

В.Д. Смирнов. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в 2-х томах:

Том 1. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Ответственный редактор: С.Ф. Орешкова. – М., Издательский дом «Рубежи XXI». 2005 г. 542 с., с иллюстрациями.

Том 2. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII веке до присоединения его к России. Ответственный редактор: С.Ф. Орешкова. – М., Издательский дом «Рубежи XXI». 2005 г. 314 с., с иллюстрациями.

Историческая библиотека основана в 1995 г. Автор проекта и основатель серии: Кулаков Владимир Александрович. Автор серийного оформления: Яковлев Анатолий Тимофеевич. Ответственный редактор: Орешкова Светлана Филипповна.

Монографии профессора Петербургского университета Василия Дмитриевича Смирнова по истории Крымского ханства, впервые вышедшие в свет в 1887 и 1889 гг., до сих пор остаются в мировой науке лучшими и наиболее подробными исследованиями этого государственного образования. Они написаны главным образом по материалам турецких и крымско-татарских источников, которые в настоящее время все еще малодоступны не только широкому читателю, но и большинству исследователей.

(**** обозначены слова написанные арабикой).

Том 1. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.

Содержание

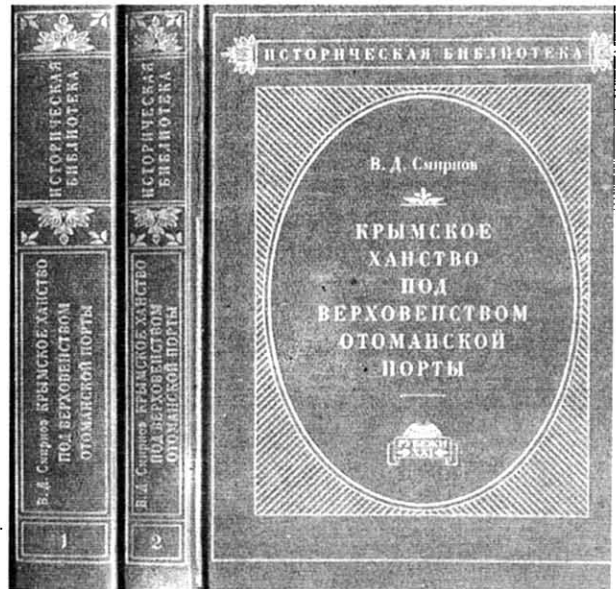
М.С. Мейер и С.Н. Утургаури. Василий Дмитриевич Смирнов 7

С.Ф. Орешкова. О сочинениях В.Д. Смирнова «Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века» и «Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII веке» и их новом издании 16

Предисловие 27

ГЛАВА I. ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ КРЫМСКОГО ПОЛУОСТРОВА СО ВРЕМЕНИ ПРОНИКНО ВЕНИЯ В НЕГО ТЮРКСКОЙ НАРОДНОСТИ ДО ОБРАЗОВАНИЯ ОСОБОГО ТАТАРСКОГО ХАНСТВА.

Национальная смешанность крымского населения и неопределенность территориальных границ его оседлости. – Экскурсия в Крым сельджукских турок из Малой Азии. – Личность Сары Салтыка. – Татарские вторжения в Крым. – Эмир Ногай. – Татарские тулуки. – Происхождение и значение имени *Крым*. – Данные восточных писателей и мнения европейских ученых по этому вопросу. – Объяснения эпита-

тов – арабского **** = «Новый» и тюркского **** – «Старый» при имени города Крыма. – Отношения татарского Крыма к Золотой Орде при хане Узбеке. – Переселенческое движение татарских племен в Крым под предводительством эмиров. – Судьба Чуфут-Кале им объяснение его прежнего имени *Кыркор*. – Действия наместников золотоордынских ханов в Крыму при преемниках хана Узбека. – Кутлу-Тимур. – Мамай-мурза. – Личность инака Кутлу-Буги. – Властные отношения к Крыму Токтамыш-хана, Тимур-Ленка и Идику. – Личность и судьба Таш-Тимура. – Передвижения татарских бродников и водворение некоторых из них в Литве при Витовте. – Тимур-Кутлук. – Пулад-хан. – Смуты в Золотой Орде и влияние их на судьбу Крыма. – Двухязычные монеты крымского чекана с именами Пулад-хана, Даулет-бирды и Хаджи-хана. – Тамга-трезубец на этих монетах, впоследствии фамильный герб властвовавшей в Крыму татарской династии Гераев. – Улу-Мухаммед и Кючук-Мухаммед 49

ГЛАВА II. ВОЗНИКНОВЕНИЕ КРЫМСКОГО ХАНСТВА ПОД ВЛАСТЬЮ ДИНАСТИИ ГЕРАЕВ И УТВЕРЖДЕНИЕ ВЕРХОВЕНСТВА НАД НИМ ОСМАНСКОЙ ПОРТЫ.

Вопрос о родоначальнике дома Гераев. – Легендарные предания и исторические данные о личности Хаджи-Герая. – Нарисательное значение имени Гыяс-эд-Дин. – Тожество хана Куйдадата русских летописей с ханом Улу-Мухаммедом. – Тожество личности Даулет-Бирды и Хаджи-Герая. – Мнения об этимологии династического прозвища Герай. – Отношения Хаджи-Герая к полякам, русским и генуэзцам. – Недостаточность и неясность сведений о событиях в Крыму по смерти Хаджи-Герая. – Отношения Менглы-Герая I к кафинцам. – Первая морская экспедиция османских турок к берегам Крыма. – Распря татарско-кафских посадников (тудуней) Мамакаи Эминика. – Вторжение османлы в Крым. – Вопрос о плене Менглы-Герая и вторичном утверждении его на ханстве. – Окончательное отпадение Крымского юрта от Большой Орды. – Обстоятельства установления верховенства Османской Порты над Крымским ханством. – Вопрос

о договоре между Менглы-Герай-ханом I и султаном Мухаммедом II Фатихом. – Данные для определения взаимных прерогативных отношений между сувереном-султаном и вассалом-ханом. – Торэ (****) и шариат. – Регалии Крымских ханов. – Границы владений Менглы-Герай-хана I. – Построение им пограничных укреплений и вопрос об Очакове. – Политика Менглы-Герай-хана I относительно России и Польши. – Связь династии Гераев с черкесским племенем Беспленей. – Установление сана калги (****) в связи с вопросом о престолонаследии. – Отношения Менглы-Герая I к султану Баязиду II и к сыновьям его, в частности к Селиму I Явuzu. – Смерть Менглы-Герая I 182

ГЛАВА III. ИСТОРИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ КРЫМСКОГО ХАНСТВА ПРИ ПРЕЕМНИКАХ МЕНГЛЫ-ГЕРАЙ-ХАНА I ДО СМЕРТИ ЭЛЬХАДЖ СЕЛИМ-ГЕРАЙ-ХАНА I.

Скрытая неприязнь Мухаммед-Герая-хана I к султану Селиму I Явuzu. – Миссия Мамыш-бея в Стамбул к Сеадет-Гераяу. – Заложничество крымских ханычей при Оттоманской Порте. – Распря между Сеадет-Гераем I и Ислам-Гераем I и отречение последнего от трона. – Сахыб-Герай-хан I и мятеж в Крыму. – Правительственная деятельность Сахыб-Герая под влиянием государственных порядков Турции. – Взаимное нерасположение татар и турок друг к другу. – Учреждение штата *капы-кулу* (****). – Поход Сахыб-Герая на Россию в 1541 году. – Бранное послание хана к Ивану Грозному. – Враждебность турецких властей Кафы к Сахыб-Гераяу. Поход хана против черкесов и убийство его со всей семьей. – Продолжительность царствования Девлет-Герай-хана I. – Притязания его на всетатарское владычество и поход на Москву в 1571 году. – Дань русских под названием *тыш* (****). – Турецкая экспедиция для соединения Дона с Волгой каналом. – Мухаммед-Герай-хан II Жирный. – Установление степени *нур-вд-дина* (****). – Неповиновение хана предписаниям Порты. – Низвержение и смерть его. – Бестактность поведения «хана из дервишей» Ислам-Герая II относительно Порты. – Самостоятельный образ действий Гази-Герая-хана II Боры. – Фетх-Герай орудие интриг стамбульской администрации против Гази-Герая-хана. – Миссия черкеса Хандан-аги. – Жестокая расправа с Фетх-Гераем и его детьми. – Учреждение должности *капы-агасы*, или баш-аги, и налога на содержание стрельцов. – *тюфенкджи* (****). Провозглашение ханом Токтамыш Герая I татарскими эмирами и veto Порты по интригам турецкого чиновничества. – Приключения и мятежничество братьев Мухаммед-Герая и Шагин-Герая в царствование Селямет-Герая-хана I и Джаны-бек-Теран-хана II. – Достижение ими – первым – ханского трона, а вторым – звания калги и жестокости их. – Оппозиция их верховному престижу Порты и вооруженное столкновение с турецкими войсками в Крыму. – Вторичное назначение в ханы Джаны-бек-Терая II и поражение мятежников. – Мнения о происхождении побочной линии Чобан-Гераяв и ненависть к ним чистокровных членов ханской династии. – Заточение Джаны-бек-Герая II и Шагин-Герая на острове Родосе. – Воцарение Инайет-Герая I – Вражда между ханом и ногайцами с Кан-Темир-мурзою во главе. – Покровительство Порты Кан-Темиру и двуличная политика ее отно-

сительно ногайцев. – Расправа Инайет-Герая-хана с кафскими администраторами. – Стремление его к независимости от верховенства Порты. – Свержение и казнь его по повелению султана Мюрата IV. – Конечная судьба Кан-Темира и Шагин-Герая. – Бегадыр-Герай-хан I Резми. – Установление *тамгового налога* (****) и неудачный поход хана под Азов. – Кратковременное властвование Мухаммед-Герая-хана IV. – Достижение ханской власти Ислам-Гераем III через происки Сефер-Гази-аги в Порте. – Состояние Турции при султанах Ибрагиме I и Мухаммеде IV. – Мятеж *капы-кулу* против Сефер-Гази-аги и отмена тамгового налога. – Набеги на соседей – источник благосостояния татар. – Слог ярлыков Ислам-Герая III к московским царям. – Сношения Богдана Хмельницкого с Крымским ханом и Портой. – Война с Польшей и Жванцкий мир в 1653 году. – Горделивое обращение Ислам-Герая III с Портой. – Неприязненность калмыков к татарам. – Смерть Ислам-Герая-хана III. – Междоусобие в Крыму. – Политика Мухаммед-Герая IV относительно России и Польши во вторичное его царствование. – Желание ногайцев войти в турецкое подданство. – Характер Мухаммед-Герая IV и скитальчество его после отставки. – Аадиль-Герай I, хан из боковой линии Чобан-Гераяв. – Неприязненность к нему крымцев. – Миротворная политика его с соседними государствами. – Пристрастность крымских историков в оценке личности этого хана. – Обстоятельства частной жизни Селим-Герая и воцарение его. – Чигиринский поход 1677 года и отставка Селим-Герая-хана I. – Мюрад-Герай-хан I – любитель татарских национальных обычаев. – Неудачный исход войны с немцами и отречение Мюрад-Герая. – Причины недовольства Порты против него. – Поведение его относительно России. – Прекращение посольских сношений Москвы с Крымом. – Ненависть крымцев к Хаджи-Герая-хану II и вторичное возведение на трон Селим-Герая I. – Интриги против него и поездка его в Стамбул. – Тревога в Крыму вследствие угрожающего поведения русских. – Неудачный поход князя В.В. Голицына в Крым. – Прелестные письма. – Известие Лехно. – Бунт татар во время немецкой кампании турок. – Отречение Селим-Герая-хана I и назначение ханом Сеадет-Герая II. – Жесткие меры последнего. – Свержение его и возведение в ханы Сафа-Герая I. – Низкие качества Сафа-Герая-хана и восстание против него крымцев. – Возведение в третий раз на трон Селим-Герая I. – Титул его Эльхадж, принятый им вследствие путешествия в Мекку. – Воинственные замыслы русских против Крыма и Турции. – Осада и падение Дугана – Татарская депутация в Порту. – Посольство Масуда-эфенди в Персию. – Сдача Азова русским. – Карловицкий мир и его влияние на международные отношения Порты и Крыма к России. – Отречение Эльхадж Селим-Герая-хана I и воцарение сына его Девлет-Герая II. – Убийство Шегбаз-Герая-султана. – Ногайские волнения. – Мятеж Гази-Герая-султана и заточение Эльхадж Селим-Герая. – Новые хлопоты ногайцев о турецком подданстве. – Внутренние смуты в Крыму, возникающие из родственных связей ханского дома с мурзами. – Кыблэли-задэ. – Разногласие донесений хана в Порту с расследованиями турецких комиссаров об угрожающих действиях русских и отречение хана.

– Бунт сверженного хана Девлет-Герая II. – Опадения в Порте татарского нашествия на Стамбул. – Экзекуция над мятежными ногайцами и повинная Девлет-Герая. – Четвертое и последнее ханствование Эльхадж Селим-Герая I. 297
Примечания (Сост. С.Ф. Орешикова) 500

Том 2. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. ...

Глава I. Общее состояние Крымского ханства в начале XVIII века. – Соперничество власти из-за власти и раздоры между сыновьями Эльхадж Селим-Герая I. – Ногайские волнения при Гази-Герайхане III – Неудачный поход Каплан-Герайхана I в Черкессию и свержение его. – Враждебность Девлет-Герайхана II к России. – Несчастный Прутский поход Петра Великого. – Судьба верховного везира Балтаджи-Мухаммед-паши и Карла XII 7

Глава II. Политические виды Каплан-Герайхана I. – Мятежи Бахты-Герая в Черкессии и бунт нычарского гарнизона в Азове. – Вынужденная потачка Порты крымцам, отвергшим Кара-Девлет-Герая III. – Неладные Сеадет-Герайхана III с крымской знатью, стоявшие ему трона. – Политическая программа Менгли-Герайхана II. – Вражда двух сильных партий в Крыму, во главе которых стояли Мердан-Али-ага и Джан-Тимур-мирза. – Приговор Абу-с-Сууда-эфенди и казнь Абду-с-Самада-эфенди. – Мятеж ногайцев под предводительством Аадиль-Герая и усмирение их. – Внутреннее управление Менгли-Герайхана II и падение его 27

Глава III. Возвращение крымских эмигрантов с воцарением Каплан-Герая I. – Каплан-Герай на совете сановников Порты. – Донесения Неплюева своему правительству. – Татарские вспомогательные войска в персидской кампании турок. – Русское вторжение в Крым. – Размышления по этому поводу одного татарского шейха. – Повествования татарских и турецких историков о нашествии русских. – Удачные набеги Фэтх-Герайхана II. – Вторичное вторжение русских в Крым и произведенные ими там опустошения. – Кяхья (делоправитель) верховного везира Осман-ага в роли дипломата. – Вторичное ханствование Менгли-Герая II и его политические соображения 49

Глава IV. Разноречия историков относительно премника Менгли-Герайхана II. – Кратковременное властвование Селямэт-Герайхана II. – Энергия и изворотливость Селим-Герайхана II в делах внутреннего управления и внешней политики. – Бунт Шагин-Герая в Буджаке (Бессарабии). – Мирный характер царствования Арслан-Герайхана I, отвечающий намерениям Порты. – Поднятие вопроса о русском резиденте при Крымском хане и о постройке крепости в Новой-Сербии. – Характеристика Халим-Герайхана I. – Интриги Крым-Герая. – Известия Пейсонеля об обстоятельствах смены Халим-Герая и воцарения Крым-Герая. 64

Глава V. Образ действий Крым-Герайхана I во внешней политике. – Русский народ при дворе его. – Донесения хана в Порту о русско-польских делах. – Турецкая мемория о положении дел в Польше. – Популярность Крым-Герайхана. – Разноречивые известия о причине свержения его. – Анекдот о шапочнике и о Крым-Герайхане в связи с отставкой последнего. – Смешение личности Селим-Герайхана

III с предшествовавшими ему сонменными с ним ханами. – Представление его в Порту о недопущении впредь русского резидента в Крыму. – Потачка его татарским разбойничествами. – Прикосновенность его к польским делам. – Международное положение Порты по изображению Васыфа-эфенди. – Кратковременность вторичного ханствования Арслан-Герайхана I и царствования Максуд-Герайхана I 79

Глава VI. Поведение барона де-Тотта в Крыму и балагурство его мемуаров. – Личность Крым-Герайхана I и смерть его. – Ничтожество Девлет-Герайхана IV. – Разногласие отзывов о Каплан-Герайхане II. – Настроение османской армии и поражение турок и татар от русских. – Военные успехи Каплан-Герая. – План императрицы Екатерины II о высвобождении Крымского ханства из-под турецкого верховенства. – Смена Каплан-Герая Селим-Герайханом III 96

Глава VII. Мемуары секретаря Ибрагим-паши, бывшего в русском плену. – Известия их о крымских событиях. – Рассказы о расположении Каплан-Герайхана к русскому подданству и сомнительность их. – Затруднительность кампании и праздничества Селим-Герайхана III. – Расправа турецких войск с Абазех-Мухаммед-пашой. – Мирные действия русских в Крыму. – Вступление Шагин-Герая на историческое поприще. – Описание жалкого состояния турецких войск и целесообразного поведения Крымского хана, находящегося у турецких историков. – Бегство хана из Крыма и всеобщее смятение среди крымских жителей. – Плен турецкого сераскер-паши. – Сделка крымцев насчет уступки земли своей русским. – Различное объяснение причин бегства хана. – Сношение кафинцев с русскими. – Поведение султанов Сахыб-Герая и Шагин-Герая, по изображению турецкого мемуариста. Настроение крымского населения, христианского и мусульманского, благоприятное русским. – Взятие Кафы русскими и переговоры их с татарами 111

Глава VIII. Татарская оппозиция предложениям русских уполномоченных. – Переговоры русских дипломатов с турками в Фокшанах. – Рассуждения в государственном Диване Порты относительно положения татар и возобновление войны с Россией. – Номинальный хан Максуд-Герай I в Рушукке. – Бесплезность его существования. – Колебание татар. – Неудавшаяся Крымская экспедиция Джаныклы Али-паши. – Положение Крымского ханства по условиям Кючук-Кайнарджийского мира и несостоятельность Сахыб-Герайхана II. – Происки Шагин-Герая. – Мятежнический образ действий Девлет-Герая и достижение им ханского трона 126

Глава IX. Нерешительное поведение Порты относительно Девлет-Герайхана IV и России, и стойкость русской политики. – Отношение крымского населения к своему избраннику Девлет-Герая и к русскому кандидату на ханство Шагин-Герая. – Систематическая казуистика кн. Прозоровского в сношениях с крымско-татарским правительством, и упорство татар в противодействии русским планам. – Нерасположение татар к Шагин-Герая. – Грешные расчеты Девлет-Герая на удержание за собой ханского трона. – Политический раскол среди вожаков ученого сословия в Крыму. – Командировка турецких согладатаев для ознакомления с положением дел в Крыму. – Сборы Девлет-Герайхана и отъезд

его из Крыма. – Присяга татар на верность Шагин-Герай-хану I 142

Глава X. Конец Девлет-Герай-хана. – Татарская депутация в Порте. – Несочувствие Порты избраннику в ханы Шагин-Герая. – Спешность и бестактность последнего в своих правительственных действиях. – Начало возмущения в Крыму. – Интриги Порты против России и ее кандидата на ханский трон. – Высадка в Крым Селим-Герая III. – *Кровавые адреса* крымских жалобщиков в Порту. – Нота последней к европейским державам о положении дел в Крыму и отношениях к ним России. – Причина отступы Шагин-Герая с Суворовым и Константиновым. – Неудачный исход авантюры Селим-Герая III 160

Глава XI. Бесцельная демонстрация турецкой эскадры у берегов Крыма. – Фантазии турецких государственных политиканов и критика их у Ресми-Ахмеда-эфенди. – Вторичная праздная экспедиция турецкого флота в Крым. – Дипломатическая предусмотрительность гр. Румянцева. – Гонение на сторонников мира в государственном Диване. – Миротлюбивые старания Абду-р-Риззака-эфенди. – Айнзли-Кавакская конвенция. – Недовольство Шагин-Герая условиями этой конвенции. – Депутаты Шагин-Герая, ходатайствующие в Порте об инвеституре для него. – Уклончивость Дивана в этом вопросе. – Командировка Сулейман-аги с поручением Порты к Крымскому хану. – Покровительство Шагин-Герая Джаньклы Али-паше. – Приключения этого замечательного авантюриста, искавшего прибежища в России 175

Глава XII. Преобразовательные попытки Шагин-Герай-хана. – Чеканка монеты. – Мечты его о расширении своих владений. – Неблагоклонность Порты к территориальным притязаниям хана и принятые ею по этому случаю меры. – Экспедиция

Ферах-Али-паша на Кубань. – Возмущение в Крыму и бегство Шагин-Герай-хана. – Избрание татарами на его место Бегадыр-Герая. – Взгляд иностранных историков на события, которыми сопровождалось присоединение Крыма к России. – Переписка Джаньклы Али-паша. – Безрассудные мероприятия Шагин-Герай-хана к упрочению своей власти в Крыму. – Манифест о присоединении *Татарской области* к России. – Удаление Шагин-Герая в Тамань. – Водворение его в Калуге и петиция его к императрице Екатерине II о разрешении ему отъезда в Турцию. – Отъезд Шагин-Герая. – Известие об этом факте у турецкого историка Васыф-эфенди. – Негостеприимное отношение турок к Шагин-Герая и причины этого. – Домысел Гаммера-Пургштала. – Печальный конец Шагин-Герая по сведениям из турецких источников 192

Глава XIII. Свершившийся факт и строптивость Оттоманской Порты в признании его. – Номинальные ханы *Кубанские* Шегбаз-Герай и Бахты-Герай. – Несогласие свидетельств крымского историка с турецкими документальными данными касательно характеристики Шегбаз-Герая. – Личные качества Бахты-Герая и вечное его скитальчество. – Последующая судьба членов фамилии Герайской, приютившихся во владениях покровительствовавшей ей Оттоманской Порты 208

Заклучение 216

ПРИЛОЖЕНИЯ

Примечания (Сост. С. Ф. Орешкова) 223

Указатель имен, географических и этнических названий, некоторых терминов к тому I 231

Указатель имен, географических и этнических названий, некоторых терминов к тому II (Сост. С. Ф. Орешкова) С. Ф. Орешкова. Некоторые проблемы крымско-татарской государственности 83

Рассадина С. Е. Северные соседи Великой Скифии. – Минск: Право и экономика, 2005. – 264 с. ISBN 985-442-167-8.

По письменным, археологическим, этнографическим, фольклорным и др. источникам реконструируется этногеографическая ситуация к северу и северо-востоку от причерноморских степей в I тыс. до н. э.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ 4

ГЛАВА I. Источники, историография и перспективы исследования 9

ГЛАВА II. Проблема достоверности и интерпретации книги IV-й Геродотовой «Истории» 39

ГЛАВА III. Нескифские и скифизированные племена. невры, «скифы-земледельцы» 76

ГЛАВА IV. Андрофаги – представители внескифского мира

ГЛАВА V. Древний межэтнический симбиоз: будины и гелоны, Гелон и Кариск 125

ГЛАВА VI. Вопрос о локализации меланхленов, тиссагетов, йирков и «отложившихся» от «царских» 151

ГЛАВА VII. Полулегендарные и легендарные племена Приуралья и Урала – аргиппей-аримфей, «козлогоние мужи», «спящие полгода» и ананьинская культура 177

ГЛАВА VIII. О реальности аримаспов, грифов и гипербореев 204

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 231

Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. // Щорічник, т. XII. Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – 336 с. 90×60/8. Ум.-др.арк. 42. ISBN 966-599-266-X. Видано Запорізьким національним університетом та Запорізьким краєзнавчим музеєм. Редактор: П.П. Толочко.

Археологічній лабораторії Запорізького національного університету – XX років
Запоріжжя є одним з найбагатших на археологію регіоном України. Розкопки величезних пам'яток Степу, що розташувалися тут, пов'язані із славетними іменами: тут робили свої відкриття І.Є. Забе-

лін, М.І. Веселовський, Д.І. Яворницький, Б.М. Граков, О.І. Тереножкин. Попрацювали тут численні експедиції Інституту археології НАН України. З другого боку із Запоріжжя походять великі аматори-дослідники археологічної спадщини – Яків Павлович Новицький, Олександр Всеволодович Бодяньський. З приїздом до Запоріжжя у 1986 р. двох молодих археологів Г.М. Тошева і С.І. Андрух, археологічне

життя на Запоріжжі поживалось. Через археологічну лабораторію ЗНУ пройшли сотні студентів, десяткам з них АЛ надала можливість визначитися з професією і стати фаховим археологом. Енергії засновників АЛ і її беззмінних керівників, зараз добре відомих археологів, доцентів, кандидатів історичних наук Геннадія Миколайовича Тошева та Світлани Іванівни Андрух, варто позаздрити. Особливо актуальним для регіону залишаються дослідження пам'яток, що руйнуються. Це завдання стояло і стоїть у зв'язку з проведенням меліоративних та господарських робіт у кінці 80-х – першій пол. 90-х рр., стоїть воно і зараз у розкопаних курганах у Запорізькій та Херсонській областях, у Криму виявлені різнодобові комплекси – від доби енеоліту до періоду середньовіччя. Таким є і діапазон творчих інте-

ресів колективу співробітників АЛ, які вже давно із студентів перетворились у досвідчених фахівців. В останні 18 років головний об'єкт роботи наукової лабораторії археологічних досліджень пов'язаний з вивченням комплексу різнодобових могильників біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Необхідність широкомасштабних розкопок викликана руйнуванням берегової смуги Каховського водосховища. У частково вже порушеному зсувом березі Мамай Гори знайдено ґрунтовий могильник з десятками поховань доби неоліту, бронзи. У курганах могильника досліджено сотні поховань скіфського часу. Протягом майже двох десятиріч М. Єльниковим досліджується інший ґрунтовий могильник – Мамай-Сурка, розташований неподалік від могильника Мамай-Гора. За даними на 2005 р., тут на площі 6980 м² знайдено 1160 поховань. Це один з найзначніших могильників у Східній Європі, що датуються кінцем XIII – початком XV ст. Тут поховані представники змішаного населення, представленого нащадками слов'ян, алан і болгар. Дослідження надають чудову можливість якнайповніше уявити історію осілого населення цього регіону напередодні появи запорозького козацтва в пониззі Дніпра і створення козацьких Січей. Значна частина результатів розкопок вже введена у науковий обіг. Широкого визнання набув збірник наукових праць «Древности степного Причерноморья и Крыма» (з 1999 р. – «Старожитності степового Причерномор'я і Криму») – 12 випусків (нижче АДУ презентує останній, 12 випуск). У цілому за

ЗМІСТ

Тошев Г.М. До 20-річчя археологічної лабораторії ЗНУ

ДОБА КАМЕНЮ

Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Проблеми хронології і культурної періодизації мезоліту і неоліту Північно-Західного Причерномор'я

Тубольцев О.В. Неопубліковані матеріали по ранньому неоліту Надпорож'я

Кюсак Д. Про розмір локальних груп в мезоліті Степового Причерномор'я

ДОБА ЕНЕОЛІТУ-БРОНЗИ

Іванова С.В. Об особенностях курганного строительства в Северо-Западном Причерноморье в эпоху ранней бронзы

Кислый А.Е. Новый памятник культурных связей Восточного Крыма – поселение Глейки II

Ляшенко Ю.Н. О находках рыболовных грузил на поселении Глейки II в Восточном Крыму

Буров Г.М. Каменный боевой топор бронзового века из окрестностей Симферополя (Крым)

Попандопуло З.Х., Тихомолова И.Р. Курган у с. Борисовки в Приазовье

Андрух С.И., Тошев Г.Н. Курганы XVI – XIX ст. у с. Великая Знаменка

Храпунов И.Н., Власов В. П. Новый могильник белозерской культуры в Центральном Крыму

СКІФО-АНТИЧНА ДОБА

Красножон А.В. Естественная географическая структура (историография вопроса)

Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол-1 близ Ольвии

Буйских А.В. К типологии надгробных памятников некрополя Херсонеса Таврического IV-I вв. до н.э.

Зубарь В. М. Партенос – верховная богиня Херсонеса

Самойлова Т.Л. Культ Афродиты и ее иконография в Тире доримского периода

Остапенко П.В. Варваризированные антропоморфные терракоты из Тире

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Кинь як складова поховальної церемонії скіфів

Колтухов С.Г. Склепы варварского населения степного и предгорного Крыма в скифское время

Секерская Е.П. Лошади позднегеттского времени из городища у села Новосельское

Бруйко И.В. Материалы к археологической карте Нижнего Поднестровья (античный, доримский период)

Майоров А.В. Контакты славянского и сарматского населения Северного Причерноморья в первые века нашей эры: языковые и культурные аспекты

ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Шаповалов Г.І. Золотий колт гунського часу з колекції ЗОКМ

Сапожников И.В. Памяти Виктора Федоровича ПЕТРУНЯ

роки свого існування лабораторія самостійно або разом з іншими науковими установами, видала більш ніж 30 наукових видань, з яких 12 монографій. Співробітники взяли участь у написанні підручника з історії рідного краю для учнів області, посібників для. За кількістю оперативно введених у науковий обіг матеріалів, перш за все, з розкопок ЗНУ та ЗОКМ, Запорізька область займає одне з перших місць в Україні. На базі АЛ ЗНУ проведено ряд конференцій та семінарів різного рівня (1988, 1989, 1990, 1994, 1999, 2004 рр.). Лабораторія підтримує активні наукові зв'язки з колегами та фахівцями наукових установ близького та далекого зарубіжжя (Росії, Німеччини, Болгарії, Румунії США, Польщі, Словаччини та ін.). В археологічній експедиції ЗНУ щорічно працюють студенти різних курсів історичного факультету. За минулі роки у польових дослідженнях взяло участь більш ніж 1000 студентів. Найбільш досвідчені з них брали участь у дослідженнях інших експедицій – Приазовській, Херсонській, Північно-Кримській. Протягом кількох років студенти нашого факультету досліджували давній Херсонес у складі українсько-американської експедиції, а декілька з них пройшли курс навчання у Макколесторському коледжі (США). Тому можна констатувати, що головні завдання лабораторії, які були поставлені у свій час, успішно виконуються усі 20 років: виховуються досвідчені археологи; проводяться широкомасштабні охоронні дослідження археологічних пам'яток у Нижньому Подніпров'ї; здійснюється пошук та облік нових археологічних об'єктів; одержані нові матеріали швидко вводяться у науковий обіг. Пропаганда знань про

давнє минуле краю, широкий круг свідомих та освідених людей, що пройшли через АЛ дають помітні результати: оперативно отримується інформація про порушення археологічних пам'яток, випадкові знахідки. АЛ оперативно реагує на цю інформацію, активна взаємодія з колишніми випускниками історичного факультету, тісні контакти з краєзнавцями у різних районах Запорізької та суміжних областей дають можливість стверджувати, що інтенсивність втраг археологічної спадщини у Запорізькій області не має тенденції бурхливого росту.

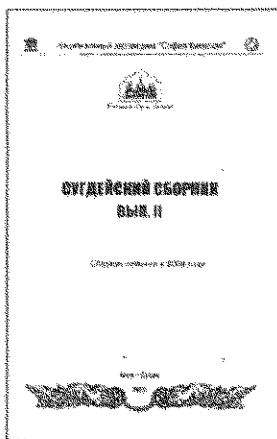
Редакція АДУ поздоровляє археологічну лабораторію ЗНУ зі її 20-річчям.

(Інформаційні матеріали наводяться за статтею Г. Тошчева «До 20-річчя археологічної лабораторії ЗНУ»)

Some words in English from Doctor Gennady Toschev, the leader of the Archaeological laboratory of the Zaporozhye National University:

– Archaeological laboratory of the Zaporozhye National University was established in 1986. During its functioning the collaborators led the excavations in zones of newly-erected constructions in Zaporozhye, Kherson and Crimean oblasts of Ukraine. Since 1988 the conservative excavations at monuments of Mamay-Gora and Mamay-Surka near V.Znamenka village in Kamensko-Dneprovskiy region have been conducted. For the present time they are the greatest burial grounds of Scythian period and Medieval epoch in Ukraine.

The excavation data is operatively put into the scholar circulation, more than 10 monographs and 100 scientific articles are published. The laboratory of Zaporozhye University is one of the acknowledged archaeological scholar centers of Ukraine.

Сугдейский сборник, вып. II, Киев – Судак, 2005. – 714 с.

Второй выпуск Сугдейского сборника продолжает публикацию работ, посвященных истории и археологии древнего и средневекового Крыма, его торговым, этническим и культурным связям с Русью, Европой, Причерноморьем и Византией. Основу сборника составляют материалы международной конференции «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культур» проводившейся Национальным

заповедником «София Киевская» на базе его отдела «Судакская крепость» 13-16 сентября 2004 г. Продолжает развиваться рубрика «Научное наследие», знакомящая читателей с материалами исследований, не попавшими в свое время в научный оборот. Издание предназначено для специалистов в области истории, археологии, этнографии и прочих профильных дисциплин, а также для всех, кто интересуется проблемами истории и культуры.

Из вступительного слова генерального директора национального заповедника «СОФИЯ КИЕВСКАЯ» Н.М. КУКОВАЛЬСЬКОЙ: 13-16 сентября 2004 года на базе отдела Национального заповедника «София Киевская» – музея «Судакская крепость» была проведена вторая

Судакская международная научная конференция... Заповедник, объединяющий выдающиеся памятники истории, археологии и архитектуры в последнее время все интенсивнее

развивает научно-исследовательское направление своей деятельности, и значительное место в этом процессе отведено изучению древностей средневековой Судгеи. В 2003 году Кабинетом Министров Украины была утверждена Комплексная программа охраны объектов Национального заповедника «София Киевская» на 2003-2010 годы (постановление № 624 от 26.04.2003 г.). Важной ее частью была программа архитектурно-археологических исследований Судакской крепости, где впервые исследования городской застройки средневековой Судгеи-Солдайи определялись как приоритетные. Известно, что до недавнего времени, в связи с реставрационными работами, основные археологические исследования в Судакской крепости осуществлялись на объектах по периметру обороны. Другим элементом средневековой городской инфраструктуры, включая посад, внимание уделялось эпизодически, в связи с памятникоохранными мероприятиями или строительными работами. Целью же современных исследований является воссоздание исторической среды средневекового города. Это можно считать вполне перспективной задачей, поскольку именно такой подход обеспечивает комплексное изучение открываемых впервые и ранее известных объектов, пополняя, к тому же, экспозиционную базу музея. Для выполнения этих заданий и для развития на-

учно-исследовательского потенциала Заповедника еще в 2002 г., в соответствии с резолюцией первой Судакской международной конференции от 22 сентября 2002 г. была создана Судакская археологическая экспедиция. За три года ее работы достигнуты значительные результаты.

Впервые начались исследования *цитадели средневекового города*, представлявшей собой комплекс оборонительных сооружений, защищавших узкую полосу скалы вдоль гребня Крепостной горы. В целом цитадель состоит из линии крепостных стен с тремя боевыми башнями и четырьмя куртинами, комплекса т.н. Консульского замка и башни, расположенной отдельно, на вершине Крепостной горы. Исследования архитектурно-археологических объектов цитадели осуществлялись еще в 1928 г. под руководством Ю.В. Готье. Кроме исследованной т.н. Георгиевской башни, которым уделялось главное внимание, были зафиксированы остатки кладок жилищной застройки. На сегодняшний день силами Судакской экспедиции открыто уже семь пристроенных друг к другу жилищных сооружений оригинальной конструкции, составляющих внутреннюю застройку цитадели. Выяснено, что в несколько перестроенном виде сооружения функционировали и в турецкое время. Во время исследований получен интересный археологический материал.

На *месте посада средневекового города*, вблизи крепостных стен на территории Медико-реабилитационного центра «Сокол» в 2003-2004 гг. полностью раскопана *средневековая баня* (сер. XV ст.), по состоянию сохранности не имеющая себе равных не только на Крымском полуострове, но по всему Северному Причерноморью. Кроме того, Судакская экспедиция осуществляла охранные археологические исследования в северо-западной части посада средневекового города, у подножия цитадели Сугдеи-Солдайи. Полученный материал позволил сделать выводы относительно характера городской застройки на этом участке.

Нельзя не вспомнить и *о подводных разведках* в бухте раннесредневековой Сугдеи, осуществляемых уже второй сезон. Значительно пополнена уникальная коллекция свинцовых печатей-моливдулов и других изделий, которые станут украшением экспозиции музея. Это заметно расширяет наши представления о ранневизантийском этапе истории Сугдеи.

Одним из самых интересных объектов, частично исследованных на территории города является *христианский храм*, согласно свидетельствам письменных источников *посвященный Деве Марии*. Работы осуществлялись силами объединенной экспедиции Крымского отделения Института Востоковедения НАН Украины и Национального заповедника «София Киевская» (руководитель работ кандидат исторических наук В.Г. Тур). В 2004-2005 гг. впервые были исследованы помещения, расположенные к югу от «храма Девы Марии», которые и составляли один из центральных жилых кварталов средневекового города. Как и предполагалось, здания оказались не единовременными. Исследовано четыре жилых и хозяйственных здания турецкого периода XVI – начала XVIII ст. Возникли они на развалинах крупного здания конца XIV – XV вв., окончательное исследование которого запланировано на 2006 г. Вдоль северной и южной стен храма в 2005 г. на-

чато исследование *некрополя*, имевшего каменное ограждение с северной стороны. Исследовано 63 захоронения в грунтовых могилах, совпадающих по времени заложения с функционированием храма. Получен достаточно интересный, а, самое главное, хорошо датированный погребальный инвентарь. Исследования на этом участке будут продолжаться. Их окончательная цель – открытие околхрамового квартала города.

Во всех исследованиях, продолжающихся и сейчас, принимают участие студенты Киевского Национального Университета, а также студенты российских вузов из Петрозаводска, Мичуринска, Вологды и др. Специальным логическим блоком представлены работы, касающиеся правовых, исследовательских и технических аспектов охраны памятников и их исторической среды. Рубрика «Научное наследие» традиционно посвящена малоизвестным, а также незаслуженно забытым страницам, представляющим значительный интерес для истории науки.

Хочется выразить надежду, что предложенная серия послужит весомым взносом в историческую науку и привлечет внимание не только специалистов, но и широкого круга читателей.

Ниже приводится содержание «Сугдейского сборника», вып. 2

Куковальская Н.М. Страницы истории. Вступительное слово 3

МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Алексеевко Н.А. Должность ЕК PROSOPOU Херсона в структуре византийской администрации Таврики 7

Бобровский Т. А., Чуева Е.Е. К вопросу о характере пещерных комплексов Инкерманской долины в юго-западном Крыму

Булгаков В.В. Византийские желобчатогорлые амфоры X–XI вв. 25

Виноградов А.Ю., Комар А.В. Институт тудуна и хазары в юго-западном Крыму VIII – начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики 38

Ельников М.В. Экономические и культурные связи населения Нижнего Поднепровья и Крыма в золотоордынский период

Жарких Н.И., Панченко М.В., Фарбей А.М. Иерархические базы данных для комплексных памятников истории и культуры (на примере музея «Судакская крепость») 66

Зубарь В.М. О культе Геракла в системе религиозного мировоззрения населения Херсонесского государства

Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Погребения в шиферных саркофагах Успенского собора Киево-Печерской лавры

Кабанец Е.П. К вопросу о роли Тмутараканской епархии в церковной истории Древней Руси конца XI вв. 105

Климанов Л.Г. От Венеции до Ханбалыка: следы Марко Поло на шелковом пути 131

Климовский С.И. Вещевые клады XII – XIII веков как индикатор денежного обращения южной Руси

Козубовский Г.А. О времени появления кафинских надчеканок на джучидских монетах 155

Комар А. В. Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. 160

Майков В.В. Плитовые некрополи средневековой Сугдеи VIII-XV вв. 189

Марголіна І.Є. Печать Феофано Музалон у контексті ктиторської композиції Києво-Кирилівської церкви 217

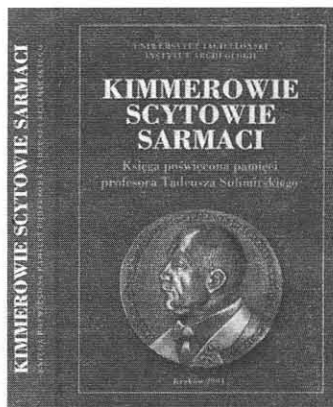
- Мельников О.Н. Эволюция монетной системы Боспора греко-римской стадии (16 г. до н.э. – 14 г. н.э.) 222
- Могаричев Ю.М. О некоторых вопросах истории восточного Крыма VIII–IX вв. 237
- Моця О.П., Готун І.А., Петраускас А.В. Південний вектор зв'язків – один із показників неординарності селища Автуничі 248
- Нефедов К.Ю. Боспор и Антигониды в эпоху раннего эллинизма 256
- Никитенко М.М. Символико-функциональная роль надвратных храмов древнего Киева 265
- Никитенко Н.Н. Образ св. анахорета Онуфрия Великого в иконографической программе Софии Киевской 276
- Осауленко С.М. Фрески церкви «Успіння» на Ескі-Кермені – пам'ятка монументального живопису Кримської Готії першої половини XIV ст. 285
- Робов М. Килифаревский монастырь Феодосия Тырновского – исихастский и книжный центр середины XIV века (проблема его локализации и устройства) 315
- Сорочан С.В. О храме св. Апостолов и епископальном архитектурном комплексе на северо-восточном берегу Византийского Херсона 328
- Ульяновський В.І. Київський воєвода в Криму: «змова князів» і трагедія Києва 1482 р. 357
- Фарбей О.М. Іудаїзм на тлі релігійної ситуації у південно-східній Тавриці VIII – X ст. 374
- Хрушкова Л.Г. О начале христианского Херсонеса Таврического: крестовидная церковь на главном кладбище
- Шабашов А.В., Шабашова М.Н. Этимология ойконима «Судак» (к постановке проблемы) 421
- ИСТОЧНИКИ, НАХОДКИ, ОТКРЫТИЯ (публикации)
- Виноградов А.Ю. «Разряд» И «Часть», как нам обустроить Феодоро? 431
- Дем'янюк С.Г., Николаенко Г.М., Олтаржєвський Г.А., Петроковський А.И. Монетные находки из античного поселения на западном берегу Казачьей бухты 438
- Дорошко В. В. Новые находки римского военного снаряжения с территории южного Крыма 447
- Климанов Л.Г. Крымские памятники средневековой генуэзской лапидарной эпиграфики: возможности источника
- Кравченко Э.А. Материалы эпохи раннего железа из поселения Уч-Баш в юго-западном Крыму 485
- Майко В.В. Монета Рязанского княжества в Крыму 496
- Нессель В.А. Светильники из раскопок храма Юпитера Долихена и военного поста на высоте Казацкой 506
- Николаенко М.Ю. Дипольное электрическое зондирование древнего строительного сооружения на хоре Херсонеса
- Опимах О.Г. Коллекция генуэзско-татарских аспров в собрании национального заповедника «София Киевская»
- Саенко В.М. Скiфська вуздечна бляха з Лелихової Балки на нижньому Дніпрі 529
- Степанова Е.В. Печати из Судака (к вопросу об интерпретации) 537
- Тур В.Г. Археологические исследования Судакской крепости 546
- Ушаков С.В., Филиппенко А.А. Могильник Карши-Баир в юго-западном Крыму. Погребальный инвентарь (изделия из металла) 555
- Четвериков И.А., Кишлярук В.М. Результаты изучения органического материала из заполнения курганных могильников у с. Глиное на нижнем Днестре 565
- Андрес А.А. Международное законодательство и нормативные документы в охране культурного наследия 579
- Кожан Е.А., Рыбин В.Ф., Назарчук А.А., Галисеева М.П. Основные причины негативного влияния деятельности человека на сохранность памятников архитектуры 587
- Матвеев И.В., Кравченко В.И., Молочкова И.Н., Анкянец Н.Ю., Червинский А.Я. Мониторинг напряженно-деформированного состояния собора «Софии Киевской» 596
- Рибін В.Ф., Кожан Е.А., Назарчук О.А., Джемпо С.П. Научовий моніторинг технічного стану пам'яток архітектури – основа їх збереження 602
- Самойленко О.Г., Галисеева М.П. Роль и специфика деятельности национальных заповедников как особого типа учреждений культуры в сохранении культурного и природного наследия Украины 605
- НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ
- Куковальская Н.М. Храм с аркадой в Судак (современное состояние дискуссии о памятнике) 610
- Домбровский О.И. Средневековое купольное здание Судакской крепости 612
- Фронджуло М.А. Раскопки «Храма с аркадой» Судакской крепости (1969 – 1975 гг.) 621
- Баранов И.А. Зальное купольное здание Судакской крепости 632
- Джанов А.В. «Храм с аркадой» в Судак 654
- Зубарь В.М. История и методика раскопок античного некрополя Херсонеса Таврического 670
- СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ 708

Cimmerians, Scythians, Sarmatians. In memory of Professor Tadeusz Sulimirski / Edited by Jan Chochorowski. Krakow: Jagiellonian University. Institute of Archaeology. – 380 p.

Вступительное слово Ян Хохоровски (директора Института Археологии Ягеллонского университета) Время Великого Юбилея «2000» года напомнило о многих событиях и людях, связанных с Ягеллонским университетом – старейшим польским высшим учебным заведением, основанным в 1364 году королем Казимиром Великим. Для самого университета – это, прежде всего, Юбилей 600-летия его возобновления королем Владиславом Ягайло и его женой Ядвига Анжуйской. Этот юбилей имел

большое значение для будущего университета, о чем свидетельствует, например, строительство современного университетского Кампуса, но был также символическим, хранящим память о прошлом – была опубликована Золотая Книга каждого из Отделений *Almae Mater Jagellonica* – вспоминая о выдающихся людях, которые укрепляли его позицию в течение последних столетий.

Для Института археологии, который был основан в 1971 году путем объединения Кафедры археологии Польши и Кафедры Средиземноморской археологии, этот период тоже был моментом возврата к своему прошлому. В учебном году 2003/2004 прошло 140 лет со дня, когда профессор Юзеф Лепковски прочитал в

Ягеллонском университете первые лекции по археологии. Этот факт (так же как и созданная в 1867 году Кафедра археологии), были началом карьеры археологии как университетской науки на территории Польши. Недавно, в 1997 году, университет праздновал 100 лет со дня образования профессором Петром Беньковским Кафедры Средиземно-морской археологии.

Эти традиции и достижения обеих кафедр создают прошлое Института, который на сегодняшний день насчитывает более 400 студентов на обеих специальностях и в котором работают научные сотрудники, занимающиеся всеми основными проблемами старейшей истории Старого и Нового миров.

К выдающимся ученым, которые золотыми буквами записались в историю Ягеллонского университета и университетской археологии, несомненно, принадлежит профессор Тадеуш Сулимирски (1897-1983). Он получил образование во Львове, в университете им. Яна Казимира, а в 1936 году он стал заведующим Кафедрой доисторической археологии в Ягеллонском университете. Этот пост он занимал фактически до 1939 года, а номинально до 1950, когда заведующим Кафедрой праистории стал профессор Рудольф Ямка. В сентябре 1939 года, с оставшейся частью польских отрядов, которые оказались в кле-

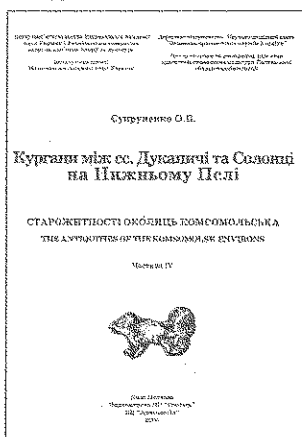
тах гитлеровских и советских войск, через территорию Румынии и Франции профессор Сулимирски пробирается в Великобританию, где продолжает служить Родине, сначала как офицер в Польских Вооруженных силах, а дальше в гражданских службах, связанных с правительством в эмиграции. После войны он посвящает себя науке и общественной деятельности и исполняет, среди прочего, функцию ректора Польского университета на чужбине. На страницах европейской археологии он записался, прежде всего, как исследователь каменной эпохи, а также эпохи бронзы и железа в Центральной и Восточной Европе. Особенно важны достижения профессора Сулимирского в области исследований культуры и истории раннеисторических кочевых народов: киммерийцев, скифов, и сарматов, к которым все время обращаются многие ученые. Его большая активность как исследователя проявлялась не только во многих публикациях, но также в археологических экспедициях (например, на территории Ирана), а также в студийных путешествиях, в том числе и в Советском Союзе. Еще юношей, во время одного из таких визитов профессора в Польшу, я имел честь вручить Ему свои первые публикации, затрагивающие скифскую проблематику. Я не скрываю, что память об этой встрече, а также впечатление, которое произвели на меня разговор и возможность познакомиться с большим Ученым и Патриотом, сопровождают меня по сегодняшний день.

Пусть эта Книга, посвященная памяти Профессора Тадеуша Сулимирского, будет частью долга благодарности по отношению к Нему и тем, которые, как и Он, никогда не сомневались в борьбе за независимую Родину и свободу в науке.

Spis treści

- J. Chochorowski, *Slowo wstepne / Introduction / Вступительное слово / Vorwort*
 Radzik T., *Profesor Tadeusz Sulimirski, archeolog* 17
Professor Tadeusz Sulimirski, archaeologist (1898-1983) 21
Профессор Тадеуш Сулимирски – археолог (1898-1983) 25
Professor Tadeusz Sulimirski – Archdologe (1898-1983) 29
 Rojek W., *W sluzbie Polski i nauki. Tadeusz Sulimirski (1898-1983)* 33
 Rojek W., *In the Service of Poland and Science. Tadeusz Sulimirski (1898-1983)* 43
 Божовенко Н.А., *Хронология памятников кочевников раннескифского времени Южной Сибири и Центральной Азии*
 Бруяко И.В., *Киммерийцы, фракийцы и могильник Стойкани* 71
 Болтрик Ю.В., *Социальная структура Скифии IVв. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках* 85
 Черненко Е.В., *Ближневосточные сосуды из Люботинских курганов на Харьковщине* 93
 Дударев С.Л., *К этнокультурной атрибуции «киммерийских» погребений Северного Кавказа* 101
 Дзиговский А.Н., Островерхов А. С., *Синергетика сарматского погребального комплекса из Михайловки* 115
 Елагина Н.Г., Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В., *Погребальный обряд могильника у поселка Днепрорудный*
 Фялалко Е.Е., *Античный кратер как символ скифского номарха* 149
 Гавлик А., *Бронзовый кинжал из Русских Фольварков, р-н Каменец-Подольский* 161
 Kemenczei T., *Zur Frage der skythischen Stangenaufsditze aus dem Karpatenbecken* 169
 Клочко Л.С., Васина З. А., *Костюм предскифского времени на территории современной Украины* 185
 Клочко В.И., *«Протоскифское» оружие в Восточной Европе* 199
 Кузнецова Т.М., *Некоторые аспекты скифской археологической культуры* 219
 Махорты С.В., Скорый С.А., *О киммерийской (новочеркасской) группе памятников юга Восточной Европы*
 Марсадолов Л.С., *Художественные образы и идеи на Великом степном пути Евразии в IX-VII вв. до н.э.*
 Metzner-Nebelsick C., *Wo sind die Frauen der Kimmerier?* 271
 Нефёдкин А.К., *Тактика сарматов и аланов в I-IVвв. н. э. по свидетельствам античных источников* 299
 Nikonorov V.P., *A Unique Comb from Kampyr-Tepe (Northern Bactria)* 317
 Olbrycht M.J., *Mithradates VI. Eupator, der Bosphoros und die sarmatischen Volker* 331
 Ольховский В.С., *Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника)* 349
 Отрощенко В.В., *К доистории киммерийцев* 361
 Полин С.В., Симоненко А. В., *Сарматы и гибель Великой Скифии* 367

- Romanchuk A.A., *The Early Scythian Culture as a problem of interpretation* 375
 Русяева А.С., *Граффити и дипинти на амфорах из Большого Рыжановского кургана* 385
 Сазонов А.А., *О хронологии протомеотских погребений Закубанья* 389
 Смирнова Г.И., *Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века* 409
 Терехова Н.Н., Эрлих В. Р., *Древнейшие стальные изделия на Северо-Западном Кавказе (к проблеме культурных контактов в предскифское время)* 431
 Хохоровски Я., *Радиоуглеродная хронология Большого Рыжановского кургана* 447
 Vasiliev V., *Apropos de quelques aspects concernant le groupe scythique de l'aire Intracarpatique de la Transylvanie*
 Vulpe A., *Die Agathyrsen. Eine zusammenfassende Darstellung*

Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканічі та Солонці на Нижньому Пелі: Наукове видання. – Київ-Полтава: Вид-во ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2006. – 128 с: іл., 1 с. вкл. – Серія «Старожитності околиць Комсомольська». – Частина IV. – (Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Інститут археології НАН України. Державне підприємство

НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археолога НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації). Рисунки: Коваленко Г.В., Менчинська Т.В. Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, істориків культури і мистецтва, викладачів вищої і середньої школи, краєзнавців.

Від автора

У дослідженні наведено опис і культурно-хронологічну характеристику ряду поховань курганів поблизу сс. Дуканічі та Солонці, досліджених Дніпровським та Дмитрівським загонами Охоронної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації в околицях м. Комсомольськ Полтавської області, в ході проведення розкопок і розвідок в зоні спорудження кар'єру Єрствіського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» та металургійного заводу ВАТ «Ворскла-сталь».

Публікуються матеріали поховань доби енеоліту, раннього, середнього та пізнього етапів бронзового віку, золотоординського часу, гетьманської та новітньої доби, серед яких – рештки унікального дитячого пізньоенеолітичного комплексу, що супроводжувався двома гранітними архаїчними стелами. Наводяться дані щодо стану здоров'я і захворювань населення вказаних епох, отримані під час проведення медико-одонтологічного вивчення кісток та зубів похованих. Публікуються матеріали археологічних досліджень житлово-господарських комплексів рубежу XIX–XX ст., виявлені в двох курганах, а також результати

розвідок на території Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області.

Додаток: *Артем'єв А.В.* Результати антрополого-одонтологічного аналізу кісткових матеріалів, виявлених при розкопках курганів між сс. Дуканічі та Солонці.

Зміст

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. ДУКАНИЧІ 5

Мікрогрупа I групи курганів I поблизу с. Дуканічі 7	8
Курган № 1/2005 р.	8
Курганоподібні насипи №№ 2-5/2005 р.	53
Мікрогрупа II групи курганів I поблизу с. Дуканічі	
Курган № 1/2005 р.	56
Рештки кургану № 2/2005 р.	63
Курганоподібні підвищення №№ 3-4/2005 р.	65
Група новітніх курганоподібних насипів III поблизу	
Дуканічів	65
Насип № 5	69
Насип № 7	69
Насип № 14	70

Результати досліджень на території землевідводу під розширення Західних відвалів

КУРГАНИ МІЖ сс. СОЛОНЦІ ТА ВОЛОШИНЕ
 Дослідження курганів поблизу сс. Солонці та Волошине 75

Група курганів IV між сс. Солонці та Волошине	75
Результати розвідок в окрузі групи	77
Дослідження курганів групи IV між сс. Солонці та Волошине	78
Курган № 1/2005 р.	78
Курган № 2/2005 р.	88
Курган № 3/2005 р.	93

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ГРУПИ КУРГАНІВ IV
РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМБІНАТУ «ВОРСКЛА-СТАЛЬ» 98

КУРГАНИ НА ТЕРИТОРІЇ ДМИТРІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ 108
 Література та джерела 115

Додаток: *Артем'єв А.В.* Результати антрополого-одонтологічного аналізу кісткових матеріалів, виявлених при розкопках курганів між сс. Дуканічі та Солонці

Від редакції. Як завжди, матеріал дуже швидко введений в науковий обіг, як завжди – бездоганна форма подання археологічного матеріалу, чудові рисунки, світліни. Ми вважаємо, що у майбутньому саме такими виданнями, замість звичних нам звітів (на правах рукопису), буде закінчуватися цикл археологічних досліджень перед одержанням Відкритого листа на наступний польовий сезон.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. Частина I. Київ – Полтава: Вид-во «Фірма «Техносервіс», 2005 – 140 с. Іл., 1 с. вкл. – укр. яз. Колективна моно-

графія. (Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Інститут археології НААН України, Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Центр охорони та досліджень

пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації). ISBN 966-8892-00-03

В исследовании дается описание и культурно-хронологическая характеристика около 60 памятников археологии, расположенных в окрестностях г. Комсомольска Полтавской обл. Публикуются результаты археологических разведок и раскопок курганов вблизи с. Волошиного, исследованных в ходе охранных археологических работ

2003 г. на территории Еристовского месторождения железистых кварцитов ВАТ «Полтавский горно-обогатительный комбинат», расположенного в низовьях р. Псел.

Работа состоит из трех частей. В первой части приводятся результаты разведок округи г. Комсомольска. Исследована площадь около 2 000 га, на которой расположено больше сотни курганов различных эпох. Выделяются группы курганов в районе Стовбуватой могилы (высота 9,4 м, размеры 85х96 м), Емцовская и Еристовская курганные группы. Определены археологические памятники, попадающие в зону хозяйственной деятельности, исследование которых является первоочередной задачей. Для других объектов находящихся вблизи будущих карьеров разработаны памятникоохранные ограничения.

Во второй части приводятся результаты охранных археологических исследований у с. Волошиного. В четырех курганных группах выявлено более 40 погребальных комплексов и жертвенных объектов эпохи неолита, бронзового и раннего железного веков, остатки одного погребения эпохи средневековья. Выделяется группа неолитических погребений с северной ориентацией, которые принадлежат носителям постмарипольской культуры. В одном из них выявлены следы циновок, изделий из кремня, статуэтка из каолиново-охристой массы.

Среди погребений катакомбной культуры периода ранней бронзы следует упомянуть детское погребение с остатками изделий из кожи, луба или соло-

ма, изделиями из кремня, камня, лепным сосудом, игрушками из камня и керамическим штампом, изготовленным из железистого кварцита темнокрасного цвета.

Среди погребений раннего железного века наиболее интересными являются два впускных захоронения второй половины 5 – начала 4 вв. до н.э., помещенные в прямоугольные ямы с дощатой обшивкой пола, стен и с таким же перекрытием. Позднесарматским периодом датируется впускное погребение молодого мужчины с фрагментами железных копья, ножа и фибулы и с развалом гончарного кувшина, датируемого первой-второй половиной 2 в. н.э. Вблизи курганной группы исследованы остатки стойбища сруного времени.

Особой интерес вызывает третий раздел публикации, посвященный характеристике антропологических материалов из раскопок курганов, которые проводит А.В. Артемьев. При их анализе кроме традиционных антропологических методов использовались приемы судебно-медицинской идентификации костных остатков. Исследовались костные остатки, принадлежавшие 22 индивидуумам, из них – 5 принадлежали мужчинам, 2 – женщинам, 9 – детям. Вследствие дифференциальной диагностики патгий костей получены данные относительно особенностей развития, изменения и разрушения костной системы древних. Особое внимание уделялось особенностям зубочелюстной системы, которые свидетельствуют о нарушении обменных процессов в организме (катакомбное погребение 1 кургана 1), ослаблении защитных сил организма (детское катакомбное погребение 9 в кургане 5). Методика исследования состояния зубочелюстных систем погребенных, успешно внедряемая в последнее время в археологическую практику А.В. Артемьевым (врачом-стоматологом по образованию) расширяет возможности антропологических исследований костей погребенных и позволяет делать достоверные и чрезвычайно интересные выводы об особенностях питания, развития древнего человека, о его болезнях.

Рецензируемое издание – пример оперативного введения в научный оборот результатов полевых археологических работ. Высокий методический уровень полевых исследований и отличное качество публикаций всегда было основным свойством коллектива исследователей, возглавляемого А.Б. Супруненко.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. **Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного. Серія: Старожитності околиць Комсомольська. Частина 2.** Київ – Полтава: Вид-во «Фірма «Техносервіс», ВЦ «Археологія». 2005 – 80 с. іл., – укр., – яз. Колективна монографія. (Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Інститут археології НААН України, Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації). Резюме рос. Відп. Ред. Кулатова І.М. ISBN 966-8892-00-03

Рецензируемое издание – второе в серии «Древности окрестностей Комсомольска», посвященной введению в научный оборот результатов охранных археологических исследований в зоне сооружений

карьера Еристовского месторождения железистых кварцитов ОАО «Полтавский горно-обогатительный комбинат» вблизи г. Комсомольска Полтавской обл. Публикуются материалы раскопок кургана 9/2003 г. из группы 1 (курганы Стовбуватой Могилы), расположенной у с. Волошино Дмитровского сельского совета г. Комсомольска на песчаном останце второй надпойменной террасы левого берега р. Псел. В этом кургане выявлен уникальный погребальный комплекс золотоординского времени, которому и посвящена публикация.

Работа состоит из 9 разделов. В первой части дается характеристика древностей золотоординского времени в Днепровском Левобережье. Впервые публикуется карта памятников второй половины 13-15 вв. междуречья р. Орели и Сулы. Делается вывод о том, что открытие некрополя кочевников золотоординского времени в кургана у сс. Волошино и Дуканичи стало весомым подтверждением

распространения погребальных древностей 13-14 вв. в Днепровском Левобережье. Более того, археологические материалы явились подтверждением того, что во второй половине 14 в. до н.э. территория Сульско-Орельского междуречья была разделена между Великим княжеством Литовским и Западным улусом Золотой Орды.

Второй и третий раздел посвящены истории раскопок курганов вблизи Волошиного, их состоянию (все 23 курганы были подвержены действию природных и антропогенных факторов), Рассматриваются комплексы и стратиграфия кургана 9 (раздел 3), а также вещественные находки из погребения девочки-кочевницы (раздел 5). Песчано-солонцеватые грунты останца, на которой расположена исследуемая группа частично «законсервировали» изделия из дерева и бересты, кожаные и тканевые артефакты. Последние стали материалом для блестящей реконструкции костюма золотоордынского времени, осуществленного С.В. Маевской. Костюм состоял из головного убора в виде кожано-тканевой ленты, широкой шелковой рубашки свободного кроя с длинными и широкими рукавами, нижней сорочки, шароваров из качественно обработанной кожи с текстильными вставками. В состав костюма входила также кожаная жилетка в ансамбле с шароварами и мягкие полусапожки из кожи с бархатными нашивками. Костюм дополнялся кожаной сумочкой-кисетом. Материалы, зафиксированные в поле, были исследованы в лабораторных условиях (дополнение Т.М. Крупы). Материалом для жилетки и шаровар

была качественно выделанная овечья или козья шкура животного в возрасте до одного года. В тканевых находках присутствовал культурный шелк.

Присутствие в составе экспедиции специалиста-антрополога позволило собрать материал для подробного «медицинского исследования остатков костей» (А.В. Артемьев). Состояние зубочелюстной системы погребенной девочки (возраст 11 лет) удалось диагностировать перенесенный в детстве рахит, острые инфекционные болезни желудочно-кишечного тракта, эндокринная недостаточность, фосфат-диабет (поздний рахит – наследственная болезнь), кариес молочных зубов и т.д. Автор делает вывод, что такое объединение патологий подорвало здоровье ребенка. Более того, замечено, что развитие ребенка происходило на фоне забот довольно богатой семьи, о чем свидетельствует определенное медицинское обслуживание. Результаты исследования зубочелюстной системы четырех других погребенных в курганах 8-11 описываемой группы позволяют предположить хаотический прием пищи (от случая к случаю), присутствие в рационе мясных блюд (вяленое мясо, солонина), белков животного происхождения, молочно-кислых продуктов. Фиксируется также использование зубов в технических целях.

Таким образом, публикация только одного качественно исследованного в поле и в лабораторных условиях погребения расширило наши представления о материальной и бытовой культуре населения левобережной лесостепи в золотоордынское время.

Відлуння віків. 02 (04) 2005.

Видання Українського товариства охорони пам'яток історії, культури (УТОПІК). Археолог завжди пам'ятає, що його розкопки – не самоціль, а лише етап (дуже важливий, але все ж таки лише етап) у життєвому циклі пам'ятки. За етапом розкопок, який закінчується фазою вводу до наукового обігу результатів розкопок, йдуть технологічні процеси консервації і реставрації. Тобто життя пам'ятки після розкопок... тільки починається.

«Відлуння віків» (далі – ВВ) дуже інформативне і корисне для фахівців-археологів видання. Оскільки ВВ в основному присвячене пре- і построзкопувальним етапам: спасінню та життю пам'яток.

Читач знайде тут чимало (34) описів нових видань з археології та суміжних дисциплін, у тому числі інформацію про книги П.П. Толочка («Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст.»); В.О. Петрашенка («Давньоруське село»); А.Г. Герцена, О.А. Махневой-Чернец («Печерні міста» Криму); К. Красильникова та його співавторів («Історія Луганського краю»); Т. Дігтяра, Р. Орлова («Вишгород»); І.Т. Чернякова («Путівль»); збірку, присвячену ювілею академіка П.Т. Тронька; «Національний заповідник «Софія Київська»; «Некрополі Сумщини»; «Пам'ятки ... Кримської війни», тощо. Цікава велика стаття С. Балакіна, Г. Івакіна, Г. Козубовського «Підземні скарби старого Арсеналу» про безпрецедентні, найменш для Києва, масштаби односезонних розкопок загальною площею 79×111= 8 760 м². Дуже насичена

рубрика «Хроніка». Містить інформацію про виставку «Древние сокровища Юго-Западного Крыма» (про цей проект Ю.П. Зайцева, Є.В. Петрова, Л.В. Строковой див. також в АДУ 8) та багато інших подій у полі охорони культурної спадщини України. Аналіз світового пам'яткоохоронного досвіду (на прикладі комплексу античного міста Хіраполіса – місцевості Памуккале в Анатолії, внесеного до Списку всесвітньої спадщини UNESCO) проведений у статті Олени Титової. На сьогодні в вказаному списку перебуває 730 об'єктів з 125 країн. Памуккале-Хіраполіс був внесений до списку у 1988 р. Всього у Туреччині розташовано 9 комплексів (в Україні – 4 комплекси: Свята Софія, Києво-Печерська лавра, історичний центр м. Львів, дуга Струве). На вимогу експертів Комітету всесвітньої спадщини з комплексу Хіраполіса-Памуккале були перенесені на 5 км у сторону всі об'єкти пізніші XII століття, а тим більше – XX століття, навіть декілька 5-зіркових готелів. «Тільки археологи відкривають нові об'єкти, а реставратори їх не «відтворюють», а консервують і обережно, не порушуючи автентичності, реставрують».

Основне місце у виданні займає «антигероїзм» нашого часу: боротьба зі знищенням, руйнуванням, спотворенням об'єктів культурної спадщини, втручанням в історико-культурне середовище. Цікаво, хто здобуде звання «Герострату року» номер 1 у Києві, Україні? Це звання запропонувало ВВ і чекає пропозицій, матеріалів на здобуття звання «Герострату року» до 15 листопаду поточного року на адресу УТОПІК:

Комісія з присудження звання «Герострату року», вул. Січневого повстання, 21, кор. 19, м. Київ-15, 01015.

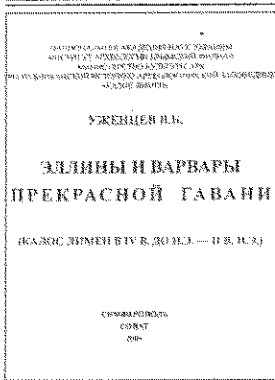
ЗМІСТ

Колонка редактора: «Герої нашого часу» 3

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

Вадим Абизов. XV Генеральна асамблея ІКОМОС 5

- Положення про звання «Герострат року» 10
ЧЕРВОНА КНИГА ПАМ'ЯТОК
 Ірина Карманова, Валентина Чешко.
 Фантом Сінного ринку 11
 Сергій Зозуля. Втрачена пам'ятка: епізод злочину
 перед культурною спадщиною стародавнього Ні-
 жина. 13
- ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО**
 Наталія Кармазіна. Кримська організація Українсь-
 кого товариства охорони пам'яток (60-80-і роки ХХ
 ст.) Богдан Гаврилів. Події часів австро-угорського
 панування ХІХ-ХХ ст. в пам'ятках Прикарпаття 18
- МУЗЕЙ ТА МУЗЕЙНА СПРАВА**
 Людмила Білоус. Його величність фарфор 23
 Ірина Горбачова. «Духовні скарби України» – пер-
 ший приватний музей у Києві 26
 Галина Бєлікова. Український історичний портрет
 в Національному художньому музеї України 29
- АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ, ПАРКИ ТА ІСТОРИЧНІ
 ЛАНДШАФТИ**
 Євген Водзинський. Простір давнього міста. Його
 виразність, історична та художня цінність 32
 Лариса Амеліна. Флоренція на Ельбі. До 800-річчя
 Дрездена
 Валентина Чешко. «Старовинні маєтки України»
 –роки подвигницької праці 45
- ПАМ'ЯТКИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА**
 Ірина Цинковська. Мідні гравійовані дошки Адама
 Гочемсйого в зібранні Національної бібліотеки ім.
 В.Вернадського 48
- УКРАЇНА – СКАРБНИЦЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ**
 Гліб Івакін, Георгій Козубовський, Сергій Балакін.
 Підземні скарби старого Арсеналу 52
- НЕКРОПОЛІ УКРАЇНИ**
 Сергій Зозуля. Історія родини, засвідчена в пам'ятках (у
 контексті вивчення Некрополя старого Ніжина) 57
 Сергій Карамаш. Невідомі фотографії Миколи
 Харито
- ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ**
 Іван Черняков. Максим Берлінський – перший істо-
 рик Києва 65
 Сергій Шевченко. Шлях до увічнення пам'яті (до
 230-річчя від дня народження генерала Емануеля)
- КРАЄЗНАВЧО-ЕТНОГРАФІЧНІ НАРИСИ**
 Ганна Четакова. Про «Одесу малу» взагалі і про
 Хаджибей
 Роман Захарченко. Призабута звитяга (Битва під
 Охматовом 30 січня 1644 року) 73
 Світлана Пономаренко. Народна картина Полтав-
 щини з фондової колекції Музею народної архітектури
 та побуту
 Надія Зяблюк. Чумацтво на Звенигородщині 80
- ПОДОРОЖУЄМО УКРАЇНОЮ**
 Ада Журба. Подорож І. Сьогоднішня і бувальщина Верхівні
 Подорож ІІ. На березі віщої праслов'янської Росі 89
- У ПОШУКАХ ІСТИНИ: ГІПОТЕЗИ, ДИСКУСІЇ**
 Яків Гершкович. Українські колекціонери старожит-
 ностей. Хто вони? 91
 Олександр Босий. Звідки родом козак Мамай? 95
- ПОДОРОЖІ**
 Інна Пархоменко. Кападокія – колиска стародав-
 ньої християнської культури 104
 Олена Гітова. «Бавовняна фортеця» – анаголійське диво
- ЗНАМЕННІ ДАТИ**
 Невтомний захисник культурної спадщини (До 70-
 річчя від дня народження Віктора Акуленка)
 Одна любов на все життя (До 60-річчя від дня на-
 родження Миколи Ходаківського) 112
- ВИСТАВКИ**
 Марія Корнічук. Володимир Винниченко: нові
 штрихи до творчого портрету 113
 Тепла ковдра з бабусиною скрині 115
 Стасіс Урбанас. Фантастичний світ символів, світла
 і гармонії: Стародавні скарби південно-західного
 Криму 118
- ЮРИДИЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ**
 Віктор Овсієнко. Створення страхового фонду до-
 кументації складова державної політики збереження
 національного культурного надбання 119
- ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ. Наталія Богданівна Лубківська 121**
- ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ**
 Презентація видання Центру пам'ятокознавства в
 Ніжині
- НОВІ ВИДАННЯ**
 Людмила Кудрявська. Книга про спадщину Підкар-
 патської Русі 130

Уженцев В.Б. Эллины и варвары прекрасной гавани. (Калос Лимен в IV в. до н.э. – II в. н.э.): Материалы по археологии Крыма – Симферополь, «СОНАТ», 2006. – 248 с., ил. ISBN 966-8111-64-8

Авто аннотация: Монография посвящена крупнейшему в Северо-Западном Крыму населенному пункту – античному городищу Калос Лимен (Прекрасная Гавань). На основе рассмотрения всех имеющихся письменных источников, а также комплексного изучения его стратиграфии, фортификации, жилой застройки создана дробная хронология этого памятника археологии, установлена его военно-политическая роль в жизни Западного Крыма и Северного Причерноморья в целом. В основу монографии положены результаты работ Западно-Крымской экспедиции, проводившиеся на Калос Лимене с 1988 по 2003 г., в которых на протяжении всего времени раскопок принимал участие автор. Книга иллюстрирована схемами и чертежами.

Из «Введения»: Калос Лимен ... является одним из крупнейших населенных пунктов античного времени в Северо-Западном Крыму. На протяжении всей античной эпохи он являлся центром, где происходили активные политические, экономические и этнокультурные контакты между населявшими эту часть древней Таврики народами.

В создавшуюся «контактную» зону были вовлечены в равной степени как эллины (выходцы из ионийских и дорийских полисов), так и различные варварские племена, в первую очередь – скифы и сарматы.

Своеобразие береговой зоны Тарханкутского полуострова заключается в том, что в период финального этапа Великой греческой колонизации его земли оставались практически неосвоенными. Эта по сути ничейная земля находилась между ионийской Керкинитидой на юге и Перекопским перешейком на севере. К западу от последнего начиналась хора одного из самых крупных полисов Северного Причерноморья – Ольвии¹. В настоящее время все

¹ По оригинальной версии В.А.Кутайсова, в Северо-Западном Крыму существовали еще две греческие амойкии – Дандака и Тамирака, названия которых он восстанавливает в Афинском податном списке 425 г. до н.э., указывая на то, что в него же входили Ольвия и Керкинитиды. К сожалению, данная точка зрения пока не может быть документально подтверждена или опровергнута.

археологические материалы, полученные при изучении рассматриваемого региона Таврики, говорят о том, что на этом участке прибрежной линии Крыма первые поселения возникли не ранее первой четверти IV в. до н.э. Пока, несмотря на возникшую дискуссию о процессе колонизации Северо-Западного Крыма, древнейшим из известных поселений ионийских греков на Тарханкутском полуострове безусловно является основанный в глубине Черноморской бухты Калос Лимен. И если все остальные ранние поселения и небольшие укрепления Северо-Западного Крыма так и не переросли в более крупные по значимости пункты, то судьба Калос Лимена сложилась иначе. Его важное экономическое и стратегическое положение стало причиной того, что после включения его в состав Херсонесского территориального государства он стал главным форпостом на границах дальней хоры этого полиса. При этом он совмещал в себе функции экономического и военно-административного центра западной части полуострова. В дальнейшем под властью Крымской Скифии городок превращается в один из ее главнейших портов в Западной Таврике. Благодаря всему этому Калос Лимен стал местом, где активно происходило смешение различных этносов, составивших позднее основу греко-варварской культурной общности. Калос Лимен уникален не только превосходно сохранившимися архитектурными комплексами различного назначения и обилием разнообразного археологического материала. Данные, полученные при изучении его стратиграфии при сопоставлении с дошедшими до нас нарративными и эпиграфическими документами, позволяют соотнести их с реальными событиями, происходившими в древности. В целом все это дает возможность рассмотреть роль Калос Лимена в истории Северо-Западного Крыма и всего Северного Причерноморья в античный период.

СОДЕРЖАНИЕ

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ	3
ВВЕДЕНИЕ	4
ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КАЛОС ЛИМЕНА	6
1. Краткий обзор нарративных и эпиграфических источников	6
2. Проблема локализации	7
3. Археологические исследования Калос Лимена	10
ТОПОГРАФИЯ, АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА, СТРАТИГРАФИЯ И ХРОНОЛОГИЯ	16
1. Физико-геологическая характеристика региона и топографическое описание памятника	16
2. Топография объекта, археологическая карта Калос Лимена и его округа	17
3. Стратиграфия и хронология	19

ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ	36
1. Оборонительные сооружения первого строительного периода (первая – третья четверть IV в. до н.э.)	36
2. Фортификационные сооружения последней четверти IV – первой трети III в. до н.э.	37
3. Оборонительные сооружения второй трети III – первой половины II в. до н.э.	42
4. Оборонительные строения второй половины II в. до н.э.	
5. Оборонительные сооружения яруса конца II – первой трети I в. до н.э.	53
6. Скифские оборонительные сооружения третьей четверти I в. до н.э. – II в. н.э.	54
6.1. Фортификация середины I в. до н.э. – начала второй четверти I в. н.э. («С» 3)	54
6.2. Фортификационные сооружения второй трети I – начала II в. н.э.	57
ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО И АРХИТЕКТУРНЫЕ АНСАМБЛИ	60
1. Ранний строительный комплекс («ионийский») первой половины – третьей четверти IV в. до н.э.	60
2. Второй (херсонесский) градостроительный горизонт (конец третьей четверти IV – первая половина II в. до н.э.)	
Строительный ярус третьей четверти IV в. до н.э.	62
Строительный ярус последней четверти IV – конца первой трети III в. до н.э.	65
Строительный ярус второй трети III – первой половины II в. до н.э.	79
3. Скифский строительный горизонт (вторая половина II в. до н.э. – начало II в. н.э.)	92
Ярус второй половины II в. до н.э.	92
Строительный ярус последнего десятилетия II – первой половины I в. до н.э.	97
Строительный ярус середины I в. до н.э. – второй четверти I в. н.э.	98
Строительный ярус второй четверти I – начала II в. н.э.	
КАЛОС ЛИМЕН И СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КРЫМ В IV В. ДО Н.Э. – II В. Н.Э.	
Калос Лимен в первой половине – третьей четверти IV в. до н.э.	
2. Калос Лимен в последней четверти IV – первой трети III в. до н.э. (период урбанизации и расцвета)	
3. Калос Лимен во второй трети III в. до н.э.	118
4. Прекрасная Гавань на рубеже второй-третьей трети III – первой половины II в. до н.э. (от периода реколонизации до захвата скифами)	119
5. Калос Лимен во второй половине II в. до н.э. от захвата скифами до Диофантовых войн	122
6. Калос Лимен в конце II в. до н.э. – первой половине I в. до н.э. от окончания Диофантовых войн до окончательного вывода понтийского гарнизона	126
7. Калос Лимен и Северо-Западный Крым в I в. до н.э. – первой половине II в. н.э. от периода вторичного освоения до полного оставления скифами	129

Ми закінчили свій огляд. Увесь рік перебували у режимі *Nulla dies sine libelli*¹. Якщо читати по книжці в день – максима буде дуже важкою для виконання. Навпаки, якщо кожного дня читати одну і ту же (єдину) книгу – місія становиться занадто легкою. Ми знайшли компроміс і прочитали за рік 43 книжки, тобто мали справу приблизно з одною книжкою на тиждень. І спішимо презентувати їх, поділитися своїми враженнями, у більшій частині – радісними. Фронт археологічної книги безперервно розширюється. В стандарт вимог до успішного археолога вже входить спроможність видати напередодні наступного польового сезону результати розкопок минулого сезону. Велика кількість археологічних публікацій, як правило малих тиражів, створює проблему ознайомлення з ними навіть вузьких фахівців. Тому з ростом загальної кількості публікацій значення будь-яких оглядів з кожним роком тільки збільшується.

¹ Жодного дня без книги; відома така інверсія цього вислову: *Nulla dies sine linea* (жодного дня без строчки). Кожний археолог (згідно з посадовою інструкцією йому необхідно обов'язково шляхом публікації вводити у науковий обіг результати розкопок) час від часу перебуває у становищі автора, якій звітує черговим «службовим романом». Тобто книгою або статтею з результатів розкопок. Подібно, наприклад, полтавським археологам (див. АДУ-6, с. 220; АДУ-7, с. 286; АДУ-8, с. 522).

Розділ 7. ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

VI міжрегіональний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» (13-15 серпня 2005 р., м. Комсомольськ Полтавської обл.)

Рис.1. Відкриття семінару в залі Комсомольської міської ради

На Полтавщині стало вже доброю традицією проведення науково-практичних семінарів, присвячених проблемам охорони та дослідження пам'яток археології. Черговий VI міжрегіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» відбувся 13-15 серпня 2005 р. у м. Комсомольськ. Цей захід вже вдруге поспіль проводиться на гостинній Комсомольській землі, у мальовничому молодому місті на Дніпрі. Його проведення стало можливим за діяльної підтримки керівництва ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» та Комсомольської міської ради. Організаційну сторону проведення взяли на себе управління культури Полтавської облдержадміністрації і Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури.

В роботі семінару взяли участь археологи України та Росії, які представляли Інститут археології НАН України, Інститут археології Російської академії наук, Національний університет ім. Т.Шевченка, Національний університет «Киево-Могилянська академія», Харківський Національний університет ім. Н.В.Каразіна, Запорізький державний університет, Кіровоградський державний педагогічний університет, Полтавський Національний технічний університет ім. Ю.В.Кондратюка, Українську медичну стоматологічну академію, ДП НДЦ «Охоронна археоло-

гічна служба України» ІА НАН України, Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК, Історико-культурний заповідник «Більськ», Кременчуцький і Комсомольський краєзнавчі музеї, Музей історії та етнографії Слобідської України, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, а також краєзнавчий актив Полтавської і Харківської областей.

Основною темою роботи чергового семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» стало проблема вивчення Придніпровського регіону та його зв'язки з іншими районами України й Росії. Під час роботи семінару розглядалися питання охорони та збереження пам'яток археології, археологічних колекцій, результати нових досліджень поховальних пам'яток, особливо увагу було приділено вивченню золотоординських старожитностей. Проведені три пленарних засідання та практична частина семінару, в ході якої дослідники взяли безпосередню участь у дослідженні поховальних комплексів в курганах поблизу с.Волошине під Комсомольськом та поселення черняхівської культури в ур.Барбара у межах міста.

Про основні напрямки роботи та шляхи збереження археологічної спадщини у діяльності Лівобережної комплексної експедиції «Охоронної археологічної служби України» розповів

керівник експедиції, професор, доктор історичних наук *Р.В. Терпиловський (Київ)*. Значний науковий інтерес викликало повідомлення вченого про новий скарб срібних прикрас VIII ст. з Посулля (с. Андріяшівка Роменського р-ну Сумської обл.), який виявлений під час охоронних археологічних досліджень. Це яскраво проілюструвало доповідь і показало, які результати можна отримати при ретельному дослідженні землевідводів під спорудження газонафтовишукувальних свердловин ВАТ «Укрнафта». Проблемам моніторингу пам'яток археології під час проведення погоджень землевідводів було присвячене повідомлення *Г.М. Максименко*, заступника директора Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології (далі – ЦОДПА).

Важливо відзначити, що доповіді пере-межувалися екскурсіями, котрі значно унаочнювали роботу семінару. Так, начальник Комсомольської експедиції ІА НАН України *Ю.Ю. Башкатов (Київ)* безпосередньо на місці проведення охоронних досліджень в ур. Барбара у Комсомольську повідомив про основні їх результати. Директор Музею історії ВАТ «Полтавський ГЗК» *М.П. Стахів (Комсомольськ)* на подвір'ї закладу ознайомив присутніх із ново-спорудженим павільйоном-скансеном «Мегаліти Стовбуватої Могили» та алеєю стел поряд, де розміщені архаїчні скульптури та кам'яні скрині доби енеоліту-бронзи з минулорічних досліджень ЦОДПА. Він розповів про особливості музеєфікації вказаних об'єктів та специфіку їх збереження. Звісно, проведення таких складних робіт не можна уявити без діяльної допомоги з боку ВАТ «Полтавський ГЗК» та участі в ній співробітників ЦОДПА.

Інтерес присутніх викликала доповідь кандидата історичних наук, професора Міжрегіональної академії управління персоналом *Ю.О. Шилова (Київ)* про дослідження курганів в околицях міста Комсомольськ та археологічні розвідки 1992-1993 рр. Доповідь директора ЦОДПА, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України *О.Б. Супруненко (Полтава)* про результати комплексного дослідження пам'яток археології в околицях м. Комсомольськ та на території Єристівського родовища залізистих кварцитів стала прелюдією до ознайомлення із розкопками курганів між сс. Волошине, Дуканичі та Солонці в околицях міста. Жваву реакцію серед слухачів викликало повідомлення про результати досліджень найбільшого кургану округи – Стовбуватої Могили, проілюстроване аудіофільмом за минулорічні дослідження.

До семінару журналіст-краєзнавець, головний редактор кременчуцької газети «Автограф» *В.Б. Ейсмонт* підсумував практичне повідомлення про досвід популяризації та підняття проблем охорони культурної спадщини у «найтиражнішому» на Полтавщині кременчуцькому часописі, дворічний досвід висвітлення археологічних досліджень у Кременчуцькому р-ні Полтавської обл. Проте, доповідь зазначив, що іноді посліпшна інформація масмедіа може дуже зашкодити збереженню конкретних археологічних пам'яток, і поділився методами подачі археологічної інформації у пресі

Рис.2. Доповідає доктор історичних наук, професор Р.В.Терпиловський

Рис.3. Про розкопки поблизу м. Комсомольська розповідає О.Б.Супруненко

в регіоні, де має місце поширення археологічного колекціонування.

Під час роботи семінару висвітлювалися й нові матеріали з досліджень не тільки території Полтавщини, а й суміжних регіонів України та лісостепових територій Росії. Про результати нових досліджень 2005 р. поселення ранньослов'янського часу та могильника гунської доби у Подонні в багатолістрованій доповіді повідомив доктор історичних наук *А.М. Обломський (Москва)*. Завідуюча відділом ЦОДПА *І.М. Кулатова (Полтава)* ознайомила присутніх з результатами досліджень комплексів скіфської доби, що трапилися під час розкопок в околицях Комсомольська. Наслідки розвідкових обстежень городищ скіфського часу у Поворсклі, на території Сумської області, стали темою повідомлення магістранта Сумського державного педагогічного університету *О.В. Короти*.

Науковий співробітник ЦОДПА *В.В. Шерстюк* ознайомив присутніх з результатами суцільних обстежень різноманітних археологічних об'єктів Диканського району на Полтавщині, здійснених восени 2004 р. в ключі підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури». Цікавою була доповідь молодшого наукового співробітника ЦОДПА, магістранта Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Ю.О. Пуголова (Київ)* про козацьке кладовище у Келеберді, на околиці м. Комсомольськ, яка доповнювалася екскурсією до кам'яних надгробків XVIII-XIX ст. Учасниками семінару були виявлені акти вандалізму, розорювання кладовища за останні роки, пов'язані з вилученням хрестів та гранітних плит із написами на цвинтарі колекціонерами. Викладач Пирятинського ліцею *І.В. Головка (Пирятин)* доповів про вивчення давньоруських старожитностей у середній течії р. Удай на Полтавщині й Чернігівщині. Проблеми наукового опрацювання та укладання археолого-краєзнавчих видань історико-культурних заповідників Сумської області висвітлив в.о. директора Історико-культурного заповідника «Більська», заст. директора ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *В.В. Приймак (Котельва-Суми)*, відзначивши надзвичайно слабкий науковий рівень кількох збірників на-

Рис.4. Учасники семінару на розкопках поблизу Волошиного

Рис.5. Практична частина семінару. Робочий момент: Л.В.Литвінова і Т.Д.Позивай

укових праць, факти перекручень результатів досліджень, фальсифікації та відвертого плагіату з боку окремих авторів. Директор Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського Національного університету, кандидат історичних наук, доцент *В.В.Скирда (Харків)* ознайомив присутніх з підготовкою студентів-археологів у вузі.

Чільне місце в роботі наукового семінару зайняло висвітлення результатів вивчення золотоординських старожитностей в Україні. Викликала цікавість науково-практичне повідомлення співробітників Охоронної експедиції ЦОДПА *В.В.Лямкіна (Комсомольськ)* та *О.В.Сидоренка (Лубни)*, виголошене на розкопі, просто неба, поблизу с.Волошине, під час досліджень золотоординського жіночого поховання, в якому вони поділилися багаторічним досвідом з розчистки, консервації та збереження речей з пізньокочівницьких захоронень. Робоче обговорення повідомлення викликала жвавий інтерес та доповнення учасників семінару, до чого долучилися *Т.М.Крупа (Харків)*, науковий співробітник Музею археології та етнографії Харківського Національного університету ім. Н.В.Каразіна (поділилася досвідом консервації та закріплення тканин), *М.А.Єльніков (Запоріжжя)*, старший науковий співробітник археологічної лабораторії Запорізького державного університету, який вже багато років вивчає золотоординський могильник Мамай-Сурка у Нижньому Подніпров'ї.

На семінарі виголошені і доповіді про дослідження нових золотоординських пам'яток у Кіровоградській області. Про результати вивчення золотоординського некрополя доповіла доцент Кіровоградського державного педагогічного університету, кандидат історичних наук *Н.М.Бокій*, про розкопки лазні у с.Тогорочиця – проректор зазначеного вузу, кандидат історичних наук, доцент *І.А.Козир* та молода дослідниця *Т.Д.Позивай (Кіровоград)*. *М.А.Єльніков* ознайомив присутніх з наслідками вивчення поховального обряду ґрунтових некрополів золотоординського часу у Нижньому Подніпров'ї, а антропологічний склад населення вказаного регіону було проаналізовано у доповіді наукового співробітника біоархеологічного відділу Інституту археології НАН України *Л.В.Литвінкової (Київ)*. Старожитності післямонгольської доби Нижнього Повороскля стали темою повідомлення завідуючого відділом фондів ЦОДПА *К.М.Мироненка (Полтава)*.

Кілька доповідей стосувалися висвітлення результатів трирічних досліджень археологічних пам'яток, розташованих в околицях Комсомольська. Жвавий інтерес викликала доповідь *О.Б.Супруненко*, директора ЦОДПА, керівника Єриствівського та Дніпровського загонів Охоронної експедиції Центру, *С.В.Маєвської*, викладача Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний університет», *А.В.Артем'єва*, старшого наукового співробітника Центру, присвячена дослідженням костюму дівчинки-кочівниці XIV ст. з кургану № 9 поблизу Волошиного. Аналізу золототканної парчі з сусіднього поховання присвячено доповідь *Т.М.Крупи*. Обидві доповіді, проілюстровані численними електронними мікроскопічними фотознімками, реконструкціями, привертати увагу присутніх ретельністю виконаних робіт.

Під час семінару проведена презентація нових наукових видань ЦОДПА. На суд громадськості винесені чергове число журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» та монографічне дослідження «Старожитності околиць Комсомольська». Ці видання містять матеріали нових досліджень в околицях міста та його округи, і видані за сприяння ВАТ «Полтавський ГЗК».

До речі, майже всі робочі засідання семінару відбувалися просто неба та базі відпочинку «Аїст», на тлі мальовничих придніпровських краєвидів, були добре забезпечені аудіовізуальними технічними засобами, що полегшувало роботу дослідників і надавало додатковий час для розкриття й обговорення доповідей та повідомлень. Крім того, на одному із засідань семінару проводилося обговорення доповнень до Закону України «Про охорону археологічної спадщини», які отримали негативну оцінку й висновки щодо них були направлені до Верховної Ради України.

Суто практична частина семінару відбулася 15 серпня безпосередньо на розкопках курганів №№ 2, 6 та ба/2005 р. поблизу Волошиного, де учасники не тільки виступили з відповідними повідомленнями, а й взяли участь

у розкопках катакомбних та золотоординських поховань, поділилися практичними здобутками у вивченні та збереженні антропологічних матеріалів й археологічної органіки, доклали власні зусилля і завершили вивчення трьох поховальних комплексів. Напевне, в цьому їм допоміг неофіційний «День археолога», з яким учених привітали Комсомольський міський голова *О.П. Попов*, в.о. начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І. Фасій*,

майбутній начальник управління *В.Д. Годзенко*. Насамкінець, по завершенні наукового заходу, його учасники відвідали пам'ятки та музей у м.Комсомольськ, оглянули найбільший в Європі Горішне-Плавніський кар'єр ВАТ «Полтавський ГЗК».

К.М. Мироненко, Г.М. Максименко
 Центр охорони та досліджень пам'яток
 археології управління культури Полтавської
 облдержадміністрації

Міжнародна наукова конференція «Польські та українські геологічні дослідження (2004-2005) в Старуні – місці знахідок шерстистих носорогів та інших вимерлих хребетних» (24-25 листопада 2005 р., м.Краків, Польща)

На початку ХХ ст. увесь світ облетіла сенсаційна звістка – в с.Старуня (Галичина) в озокеритовому болоті знайшли тушу мамонта. Пізніше були виявлені туші носорогів із добре збереженою їжею в шлунку, рештки рослинності, інші знахідки, що датуються десятками тисяч років. У 70-х роках на цій території зафіксували перші археологічні пам'ятки. Впродовж наступних 10 років тут здійснювалися стаціонарні археологічні розкопки та розвідкові обстеження. Цим питанням, а також результатами робіт останніх років, була присвячена Міжнародна наукова конференція у м.Краків (Польща), організаторами якої були:

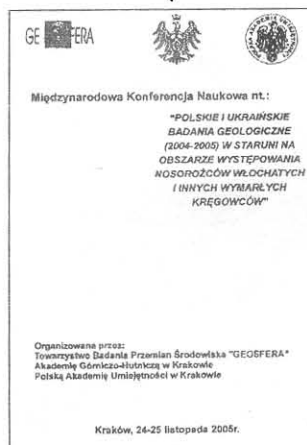

Рис. 1. Програма конференції

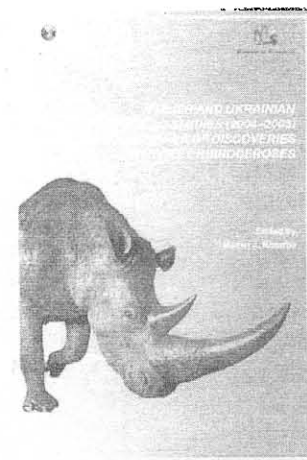

Рис. 2. Титульний аркуш колективної монографії

Товариство дослідження змін середовища «Геосфера» (м.Краків), Гірничо-Металургійна Академія та Польська академія уміння (ПАУ) у м.Краків (рис.1). Дві попередні конференції по Старуні у 1982 і 1992 роках відбулися у Львові.

У роботі краківської конференції взяли участь 17 науковців з України, 20 представників різних галузей польської науки, численні гості. З українського боку були представлені: Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Інститут геології і геохімії горючих копалин та Інститут українознав-

ства ім.І.Крип'якевича НАН України (м.Львів), Державний інститут дослідження солей (м.Калуш), Державний природознавчий музей НАН України (м.Львів), Надвірнянська виробнича компанія нафти і газу (м.Надвірна).

Сесійні засідання відбувалися у Великій залі ПАУ по вул.Славковській 17. Ранкове засідання першого дня вступним словом відкрив Президент ПАУ професор Анджей Бялас. Президент Товариства «Геосфера» професор Мацей Котарба запропонував колективну монографію «Polish and Ukrainian geological studies (2004-2005) at Starunia – the area of discoveries of woolly rhinoceroses» («Польські і українські геологічні дослідження (2004-2005) в Старуні – місці знахідок волохатих носорогів») (рис.2). Ректор Гірничо-металургійної академії професор Антоні Тайдус оголосив про відкриття конференції.

Проректор Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу професор Федір Козак запропонував провести наступну ювілейну (2007 року) Старунську конференцію в м.Івано-Франківську. Це матиме певні переваги – можливість відвідати об'єкт та окреслити нові перспективні напрямки спільних досліджень. Пропозиція була схвально прийнята учасниками конференції.

У вітальному слові директор Інституту геології і геохімії горючих копалин НАН України професор Мирослав Павлюк високо оцінив результати проведених спільних українсько-польських досліджень, які відкрили нові напрямки міжнародної співпраці. Професор Ришард Тадеусевич відзначив, що ініціатива спільних українсько-польських досліджень в Старуні, яка має майже 100-літню історію, сприяє зміцненню співпраці між двома країнами.

Основну частину конференції розпочав М.Котарба доповіддю «Інтердисциплінарні польсько-українські дослідження (2004-2005) в Старуні на місці знахідок вимерлої фауни». Метою цих досліджень було вивчення геологічної будови і четвертинних відкладів та в'яснення можливостей відкриття нових екземплярів палеофауни чи навіть людини.

Доповідь С.Александровича «Історія палеонтологічного об'єкту і озокеритової копальні в Старуні» стосувалася основних етапів зародження та розвитку соле- та озокеритодобувних промислів, а також детальних описів виявлення носорогів та іншої палеофауни. Г.Кубяк та Д.Драгант у доповіді «Старунські колекції у природничих музеях Львова і Кракова та палеонтологічні дослідження» розповіли про наукові дослідження, які провели ці провідні профільні музеї.

Про археологічні пам'ятки та сприятливу екологічну нішу в околицях Старуні доповіли Л.Мацкевий і Г.Панахид. Наявність сировини для виготовлення знарядь праці, сприятливий клімат, водні ресурси, багата фауна і рослинність, запаси газу і ропи – ось далеко не повний перелік факторів, які приваблювали давню людину до цієї місцевості. У результаті комплексних археологічних досліджень, проведених Прикарпатською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН України та Інституту українознавства НАН України у 1976-1982, 1985 і 2005 роках, в с.Старуна були відкриті 12 археологічних пам'яток, на яких виявлені 17 поселень давньої людини. Всього в Старуні та околицях зафіксовано майже 30 археологічних об'єктів, вік яких – від 40-20 тис. років до середньовіччя включно. Різними методами, в тому числі ^{14}C , отримано близько 50 абсолютних дат майже для всіх епох. Сприятливі екологічні умови зумовлювали заселення цієї території впродовж тривалого часу, тому існує значна ймовірність знайдення в старунському болоті останків давніх людей, їх поселень, предметів озброєння та побуту.

Вивченням геологічної будови, тектоніки і нафтогазоносності району Старуні займалися Ю.Колтун, І.Дудок, М.Котарба, О.Адаменко, М.Павлюк, В.Бужевські, О.Стельмах. Доповідь С.Коріня «Міоценова воротищенська соленосна формація в районі Старуні» стосувалася стратиграфічної характеристики розрізу нижньої частини міоценових молас Бориславсько-Покутської зони. О.Стельмах у доповіді «Геоморфологічні і неотектонічні особливості геодинамічного полігону Старуня» охарактеризував екзогенні та ендегенні процеси, що відбуваються на цій території.

Доповідь «Голоценова тераса Великого Лукавця в Старуні: осади і дендрохронологія» підготували С.Александрович, В.Александрович та М.Кромпец.

В.Мосьціцькі у доповіді «Характеристика приповерхневих відкладів в районі Старуні на основі зондування за електричним опором» розповів про методіку проведених досліджень, а також про місце цих робіт у системі комплексного дослідження Старуні, а Я.Мадей та С.Пожуцек у доповіді «Елементи геологічної будови майбутньої озокеритової копальні в Старуні в світлі гравіметричних досліджень» розповіли, як за допомогою гравіметричного методу визначили межі зон глибинних розломів.

Другий день конференції розпочався з доповіді М.Котарби, Д.Вещлава, Ю.Колтуна, М.Левана, Л.Маринівські, І.Дудка «Органогеохімічні дослідження і генетична кореляція материнських порід і вуглеводнів з поверхневих витоків та глибоких покладів в районі Старуні». Результатом цих досліджень стало твердження про те, що нафта, яка сьогодні виходить на денну поверхню, а також та, яка насичує тіло і кістки вимерлих носорогів і мамонта, утворилася з аргілітів менілітової світи олігоцену і надійшла з олігоценових та еоценових колекторів.

М.Дзеневич, Г.Сехман, В.Мосьціцькі у доповіді «Попередні поверхневі геохімічні дослідження і неглибокі заміри температури вздовж вибраного профілю в Старуні» розповіли, що результати цих робіт можуть бути використані для пошуку зон, де існуючі умови сприяли збереженню цікавих палеонтологічних екземплярів. Доповідь «Геохімічні дослідження, молекулярний та ізотопний склад та генетична ідентифікація газів приповерхневої зони в районі Старуні» представили М.Котарба, М.Дзеневич, Г.Сехман. В результаті проведених досліджень доведено, що локально, в сучасних болотах (які збереглися від плейстоцену) утворюються значні кількості бактеріального метану. Тобто, ідентифікація таких довговічних боліт може допомогти у знаходженні місць, що сприяли захороненню і збереженню плейстоценових хребетних.

В.Барабаш, М.Хмель, М.Дзеневич, Г.Сехман презентували отримані у 2004 р. результати досліджень у доповіді «Мікробіологічна характеристика і розподіл концентрацій газових вуглеводнів, вуглекислого газу і водню в приповерхневій зоні в районі Старуні». Доповідь М.Дуліньського, К.Ружанського, М.Котарби «Ізотопний і хімічний склад поверхневих і підземних вод з району Старуні» стосувалася досліджень температур, соленості, вмісту кисню, дейтерію, трітїю у місцевих водах. Аналізи проб води свідчать, що в минулому на цій території існувало солоне болото або озеро, яке було привабливим місцем водопою великих тварин – шерстистих носорогів, мамонтів.

Т.Куц, К.Ружанські, Т.Госляр, Г.Кубяк, М.Котарба у доповіді «Датування методом ^{14}C останків волохатих носорогів і мамонта із Старуні» розповіли, що незважаючи на всі зусилля в напрямку датування старунської палеофауни, отримані результати знаходяться в діапазоні між 14 і 47 тис. радіовуглецевих років. Цей діапазон характеризує як цілий ряд одержаних датувань, так і датування одержані різними методами для одного і того ж матеріалу. Порівняння датувань, виконаних в радіовуглецевих лабораторіях в Кракові і в Познані показує два правдоподібних значення віку для старунських знахідок: 42 тис. років (датування, виконані технікою AMS) і 26 тис. радіовуглецевих років. Обидва значення віку є однаково правдоподібними.

На завершення сесійної частини колектив авторів О.Адаменко, Ю.Крижанівський, В.Веке-

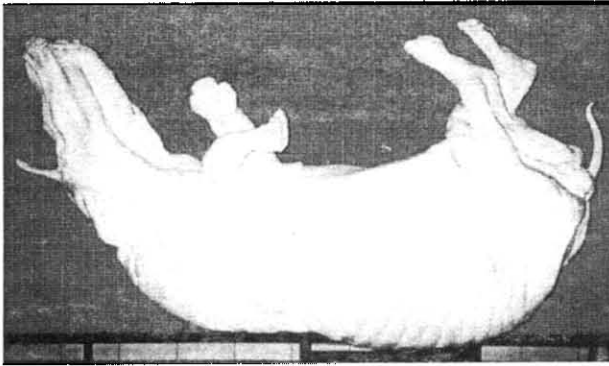

Рис. 3. Гіпсовий відбиток волохатого носорога, знайденого в Старуні у 1929 році.

рик, О.Стельмах, Л.Міщенко, Н.Зоріна, Д.Зорін, М.Амброзяк запропонували концепцію створення міжнародного «парку льодовикової епохи» на основі непрацюючої озокеритової копальні в Старуні. Ця доповідь була логічним завершенням дводенної роботи конференції та багаторічних комплексних досліджень в Старуні.

У заключній дискусії виступили професори М.Котарба, С.Александрович, Л.Мацкевий, О.Адаменко, М.Павлюк та інші. В процесі дискусії були поставлені проблемні запитання, які, на думку учасників конференції, потребують першочергового вивчення в процесі наступних експедицій до Старуні.

Більшість питань, обговорюваних представниками природничих наук на цій конференції, мали безпосереднє відношення до характеристики екологічного середовища, в якому впродовж багатьох тисячоліть існувала давня людина.

На завершення конференції учасники відвідали Природничий музей Інституту систематики і еволюції тварин ПАН, де серед інших експонатів особливу увагу привернув світового значення екземпляр волохатого носорога (рис.3). Цікавими були також екскурсії по місту, в соляну копальню «Велічка» в околицях Кракова, інші наукові та культурні заходи.

Л.Г.Мацкевий, Г.І.Панахид

Международный семинар «Связи греческих колонистов с местным населением» (8-10 января 2006 г., Сондберг, Дания)

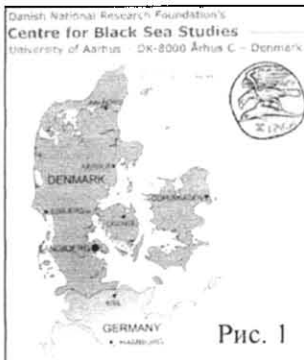

Рис. 1

Датский национальный исследовательский фонд Центр изучения Черного моря университета Орхуса 8-10 января 2006 г. провел конференцию, посвященную проблемам изучения связей греческих колонистов с местным населением. Тема конференции: «Встреча культур в регионе Черного моря – между конфликтом и

сотрудничеством». Были приглашены 16 исследователей, работающих в регионе Черного моря, и несколько экспертов. Регламент конференции: 45 мин на доклад и 20 мин на его обсуждение. Конференция проводилась в конференц-центре Орхусского университета в Сондберге на юге Дании (рис. 1; 2). Было прочитано 16 докладов, охвативших почти всю проблемную тематику причерноморской античности. Ниже приводится список докладов.

1. Дэвид Браунд (университет Эксетера, Великобритания). Социальная история и культурные взаимодействия в регионе Черного моря.

2. Латифе Самерер (университет Мюнхена). Местные отклики на греческое влияние на Северном Анатолийском Побережье.

3. Якоб Мунк (Датский национальный исследовательский центр Черного моря). Города, которых никогда не было. Неудачные попытки колонизации Черного моря.

4. Александр Баралес, Атила Ряпов, (университет Марселя). Хора греческих центров на фракийском побережье Черного моря в архаический и классический период: вклад в понимание контактов между греческими центрами и местным фракийским населением.

5. Питер Аттема (университет Гронингена). Местные поселения и греческая колонизация в предгорьях и внутренних районах в Сибаритиде, на основе результатов раскопок по археологическому проекту Раганелло.

6. Робин Осборн (университет Кембридж). Взаимные стратегии: империализм, варварство и торговля в архаической и классической Ольвии.

Рис. 2

Рис. 3. Учасники семінара (по часовій стрелці): *Наталья Новиченкова, Юрий Виноградов, Евгений Носов, Аскольд Иванчик, Дэвид Браунд, Амиран Кахидзе*

7. *Надежда Гаврилюк* (Национальная академия наук Украины, Киев). **Социально-экономическая стратификация Степной Скифии (по материалам чернолаковой керамики из погребений).**

8. *Аскольд Иванчик* (университет Бордо). **Повсящення чиновників в Ольвії Понтийській в послегреческий період: нові описання, просопографія і хронологія.**

9. *Пія Гульдагербильд* (Датський національний дослідницький центр Чорного моря). **Жизнь вне? Диаспорный опыт, эсхатологические потоки, и идентичность группы в Северо-Западном регионе Черного моря.**

10. *Наталья Новиченкова* (университет Ялта). **Горный Крым в пограничной зоне античной цивилизации.**

11. *Валентина Мордвинцева* (Свободный университет Берлина, Национальная академия наук Украины). **Фалары из конской упряжи в votивной культуре 2-1 вв. до н.э. в Северном Причер-**

номорье и проблема их культурной основы.

12. *Юрий Виноградов* (Российская академия наук). **Ритмы Евразии и основные исторические этапы в истории Боспора киммерийского в доримское время.**

13. *Кати Морган* (королевский колледж, Лондон). **От Ионии до Боспора: роль греческого наследия в материальной культуре Боспорского царства.**

14. *Джейн Петерсон* (Датский национальный исследовательский центр Чорного моря). **Встреча варваров. Социологическое исследование некоторых курганных погребений 5-4 вв. до н.э. некрополя Нимфея.**

15. *Майкл Викерс* (Осмолиен музей), *Амиран Кахидзе* (университет Багуми). **Недавние раскопки на побережье Черного моря в Грузии объединенной Британско-грузинской экспедицией.**

16. *Эмзар Кахидзе* (университет Багуми). **Апсарус: римский форт на побережье Юго-Западной Грузии.**

Н. Гаврилюк

Міжнародна наукова конференція «Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.)» (20-22 квітня 2006 р.)

20-22 квітня 2006 р. у м. Кіровограді відбулася Міжнародна наукова конференція «Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.)», присвячена 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.

Конференція була організована Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка за сприяння Інституту археології Національної академії наук України та Кіровоградської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

На адресу конференції надійшло вітання від директора Інституту археології НАН України

академіка Толочка П.П. та директора Інституту слов'янознавства Російської академії наук, доктора історичних наук, професора Нікіфорова К.В.

Доба середньовіччя є однією з найменш вивчених проблем вітчизняної археології, оскільки тривалий час археологічні дослідження практично обмежувались періодом Київської Русі. Лише в останні десятиліття археологи розпочали активно вивчати пам'ятки пізнього середньовіччя, що охоплюють великі періоди української історії: козаччину, період турецького панування на півдні України, держави середньовічного Криму тощо. По суті, лише зараз відбувається становлення української школи середньовічної археології. Тому до участі в

конференції було заявлено лише 20 доповідей. Але всі вони викликали неабиякий інтерес, оскільки торкалися широкого кола наукових досліджень з історії і археології українського середньовіччя.

Ювілейний характер конференції було відзначено у доповіді Бокій Н.М., Козир І.А. та Позивай Т.Д. «10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині», що є своєрідним підсумком її 10-річних розкопок. Археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету було досліджено більшу частину ґрунтового могильника і кілька об'єктів середньовічного міста, в тому числі розпочато розкопки лазні. В доповіді узагальнюється здобутий матеріал, осмислюється місце торговицького комплексу в системі золотоординських старожитностей Північного Причорномор'я.

Автори презентували Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра, найбільш північний населений пункт, що має риси золотоординської міської культури. Результати дослідження дозволяють ставити питання про співвідношення місцевого і прийшлого компонентів серед населення регіону, простежити етнічні процеси на території Правобережної України в золотоординський час.

Проблема функціонування монгольської держави та її стосунком із Руссю присвячена доповідь О.О. Рафальського та О.П. Моці «Центрально-українські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди». Відзначається, що протягом тривалого часу русько-ординські відносини трактувалися як однозначні й такі, що мали чисто негативне значення в плані соціально-економічного й культурного розвитку руських земель. Автори ж пропонують новий погляд на цю проблему, вважаючи її складною і неоднозначною, констатуючи появу нових економічних відносин, в першу чергу у торговельних взаємозв'язках між окремими регіонами.

Обмінно-транспортні шляхи, прокладені із заходу на схід (і в зворотньому напрямі), що проходили степовою смугою, часто ставали шляхами завоювань. Кочовики, спочатку пограбувавши місцеве населення, пізніше осідали в цих регіонах і входили до складу місцевої популяції. Сліди перебування переселенців зі Сходу в часи існування Монгольської імперії в її західному, золотоординському варіанті зафіксовані й на сучасних українських теренах – Кіровоградщині, Запоріжжі, Полтавщині. Автори констатують, що порівняно нетривалий період золотоординського панування на землях Центральної України не привів до входження місцевого населення в нову етнополітичну спільноту на чолі з монголами. Але соціально-економічна специфіка східних завойовників все ж впливала на розвиток даної території. Так, гостра необхідність адміністративної організації та упорядкування політичного управління на заво-

йованих землях стала однією з основних причин появи золотоординських міст.

635-річчя битви на Синіх водах, що відзначалося 1997 р., надихнуло кіровоградських дослідників на пошук історичного місця цих подій. Через 10 років воно так і не було знайдено. Тож у доповіді О.П. Моці «Синьоводська битва 1362 р. в контексті майбутніх досліджень», що сам район битви вимагає подальшого комплексного дослідження з використанням традиційних і новітніх методів. Підтримана ідентифікація Торговиці як міста Сині Води або Ябу-город, де в першій половині XIV ст. існувала резиденція ханського намісника у золотоординських володіннях на захід від Дніпра. Інформації для більш повної реконструкції битви явно недостатньо. В доповіді окреслюються перспективи подальшого дослідження: вивчення писемних джерел, коректне використання пам'яток усної народної творчості, аналіз нумізматичного матеріалу, використання досвіду вивчення великих битв синхронних періодів (наприклад, Куликовської), застосування сучасних комп'ютерних технологій.

У доповіді О.Д. Брайченка «Внесок вчителів-краєзнавців в комплексне дослідження Новоархангельщини» відзначено значний доробок у вивчення історії, етнографії та культури регіону, зроблений місцевими дослідниками. Слово подяки та шани було звернено до вчителів-краєзнавців Піраменка М.І., Фартушняка Д.І., Пухнатюка Ю.І., Кузьменка В.Г., Мельниченко Л.І., Кирсті С.І.

Новою сторінкою у розвитку вітчизняної археології є звернення до пам'яток турецької культури в Північному Причорномор'ї та Криму. Саме цій проблемі була присвячена доповідь С.О. Біляєвої та І.В. Карашевич «Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я», де проаналізовано джерелознавчі дослідження писемних та деяких історико-архітектурних пам'яток періоду османської присутності на Півдні України. Розглянуто питання, які постали перед дослідниками цього періоду означеної проблематики. Автори визначили завдання та перспективи подальших пошуків. В першу чергу це стосується картографування рухомих і нерухомих пам'яток тих територій, які входили до складу Османської імперії, виявлення залишків фортець та інших поселенських структур, цвинтарів і ін. і створення, таким чином, карти пам'яток османської культури, що має надзвичайне значення у розумінні взаємовідносин і взаємовпливів різних культур в межах України.

Кілька доповідей були присвячені аналізу специфіки розвитку та розбудови міських центрів України XIV–XVI ст. Так, у доповіді І.П. Возного та О.В. Балуха «Будова оборонних споруд городищ Сирето-Дністровського межиріччя у другій половині XIII–XIV ст.» розглянуто головні конструктивні елементи та планування захисних об'єктів городищ післямонгольського періоду межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Зроблено по-

рівняння з топографією та конструктивними особливостями укріплень інших регіонів середньовічної України. Автори констатують факт ускладнення оборонного зодчества у XII–XIV ст., появу кам'яного будівництва у формі донжонів і кам'яних стін з баштами. Зроблено висновок, що основні прийоми обладнання оборонних споруд були в цей час на галицько-українських землях близькі до військово-інженерного мистецтва давньоруської держави і Західної Європи, що обумовлювалося спільним ходом розвитку військового мистецтва та близькістю тактичних прийомів.

Доповідь Д.П. Куштана «Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел» ґрунтується на новітніх дослідженнях історії міста литовського періоду (XIV–XV ст.ст.), отриманих під час розкопок на території посаду Черкаського замку. Рання історія міста – післямонгольського та литовського періодів – залишається найменш вивченою у археологічному плані, що характерно для більшості пам'яток Середнього Подніпров'я. За типологією знахідок та стратиграфічними даними автор визначає два хронологічні горизонти. Перший горизонт (XIV–XV ст.) відповідає періоду ранньої історії міста, коли воно входило до складу Великого князівства Литовського. Припинення його функціонування пов'язується з нападом кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гераєм у 1483 р., коли був спустошений увесь південь Київщини. Другий хронологічний горизонт (XVI–XVII ст.ст.) пов'язаний з відродженням життя на Черкаському посаді, коли правобережна Черкащина входила до складу Речі Посполитої.

Значний інтерес викликає проблема появи та функціонування міських центрів власне Золотої Орди. Доповідь М.В. Єльнікова «До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі» присвячена розгляду проблеми визначення городищ золотоординського періоду в нижньому Подніпров'ї. Автор наголошує, що складність їх визначення зумовлена різними підходами до поняття «городище», яке використовується щодо поселень доби Київської Русі і часів Золотої Орди, а розробка цього напрямку має не лише практичне, але й велике теоретичне значення для загальноісторичного розуміння поширення містобудівництва у західному крилі Золотої Орди. За археологічними дослідженнями на Нижньому Дніпрі наявні сім поселень з кам'яними і цегляними спорудами, будівельна традиція яких характерна для пам'яток золотоординського періоду. Виокремлення городищ з їх числа є доволі складним завданням, тому головною проблемою при визначенні кількості золотоординських городищ в пониззі Дніпра, на думку дослідника, окрім подальших археологічних досліджень, є теоретичні розробки поняття «городище» стосовно пам'яток Золотої Орди.

У доповіді А.В. Федорука «Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст.» на основі

писемних та археологічних джерел зроблена спроба охарактеризувати явище поширення вогнепальної зброї на землях Північно-Східної і Південно-Західної Русі у XIV ст. Автор пропонує своє розв'язання питання про шляхи першопочаткового проникнення вогнепальної зброї на Русь. До основних версій так званого «західного» та «східного» напрямків, на його думку, слід віднести і «південний» шлях – через Крим і Північне Причорномор'я. Дослідник доводить, що в цей період зв'язки з причорноморськими торгівельними факторіями набули для руських земель особливої економічної та політичної ваги як з транзитними центрами в контактах з багатим Середземномор'ям.

Ряд доповідей стосувався окремих категорій археологічних та історичних джерел. Надзвичайно важливому питанню монетного обігу присвячена доповідь Г.А. Козубовського «Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками», де розглядаються можливості нумізматичного матеріалу для датування археологічних комплексів XIV–XV ст. Визначаються хронологічні межі використання основних груп монет в різних регіонах України. Узагальнено нумізматичні колекції України та сусідніх держав. Введено до наукового обігу нумізматичні матеріали з розкопок ґрунтових некрополів біля с. Торговиця на Кіровоградщині та Мамай–Сурка на Запоріжжі.

Автор зазначає, що тривале перебування більшості українських земель у складі величезної держави – Золотої Орди зумовило використання двох основних номіналів: срібного дірхема та мідного пулу, а наявність конкретної дати на золотоординських монетах робить їх надзвичайно інформативним джерелом в датуванні археологічних комплексів. Окремо аналізуються численні наслідування золотоординським монетам. Крім золотоординських, розглядаються й інші типи монет, їх поширення та датування: сіверські монети Дмитра Корибути Ольгердовича, подільські – Костянтина Коріятовича, київські монети Володимира Ольгердовича, галицькі (руські) монети, празькі гроші, польські денарії та напівгроші, литовські денарії, герайські акче.

Доповідь Л.В. Литвинової «Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами» присвячена аналізу антропологічної серії з ґрунтового могильника біля с. Торговиця, що презентує населення Центральної України доби середньовіччя (XIV ст.). Статистичний аналіз проведений за кількома програмами із залученням краніологічних серій слов'янського населення Середнього Подніпров'я, населення салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця, Подоння та Північного Кавказу, осілого населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст., серії з козацького цвинтаря к. 16 – початку 17 ст. у м. Чигирин і збірної серії українців різних регіонів 17–19 століть. Автор розглядає питання походження та антропологічного складу населення означеного регіону,

виділяє морфологічні компоненти, на основі яких відбувалось формування середньовічного населення України і в подальшому антропологічного типу українців.

Дослідниця доводить значну морфологічну подібність за багатьма таксономічно важливими ознаками згаданих серій українців з палеоантропологічним матеріалом з ґрунтового могильника Торговиця. Таким чином, антропологічний тип українців певною мірою склався на підґрунті морфологічних типів, які репрезентують осіле населення 12 – початку 15 ст. Нижнього Подніпров'я та Центральної України.

В доповіді О.В. Оноги «Стан та перспективи дослідження кераміки Середньої Наддніпрянщини XIV – XV ст.» аналізуються найважливіші дослідження з систематизації кераміки та розвитку керамічного виробництва означеного періоду, а також окреслюються найбільш важливі напрямки подальшого її вивчення. Констатуючи фактичну відсутність якісної класифікації кераміки для XIV – XV ст., розробки її хронології, визначення традиційних рис та появи нових тенденцій у розвитку кераміки та керамічного виробництва, автор пропонує перспективні напрямки дослідження: розробка типології кераміки із застосуванням сучасних принципів та залучення нових матеріалів розкопок пізньосередньовічних об'єктів Середньої Наддніпрянщини, розробка мікрохронології пізньосередньовічної кераміки, інтерпретація керамічного матеріалу, виявлення шляхів культурно-історичних запозичень та впливів, дослідження технологічних особливостей виготовлення посуду, рівень розвитку виробництва тощо.

Ще одному специфічному історичному джерелу присвячена доповідь Г.Д.Кравчук «Древнерусские и средневековые надписи: антропонимический аспект (по археологическим материалам)». Тут проаналізовано язичницькі, християнські імена, по-батькові, прозвіська, що зустрічаються в археологічних, епіграфічних, нумізматичних і сфрагістичних пам'ятках, а також деяких письмових пам'ятках древньої і середньовічної Русі XI – XVI ст. Ці пам'ятки є надзвичайно інформативними і засвідчують різноманітні аспекти життя середньовічного Києва: особливості господарства, соціальну структуру населення, культурне життя, політичний устрій, стосунки з сусідніми землями і державами.

Деякі доповіді навіть виходили за хронологічні рамки конференції, але викликали значний інтерес учасників, оскільки в них було подано нові цікаві матеріали з історії центральної України.

У доповіді Н.В. Кукси «Доля руїн замку родини Хмельницьких у Суботіві» на основі залучення численних літописних, історичних, фольклорних джерел простежено події навколо залишків фортифікаційних споруд замку Хмельницьких у Суботіві. Зазначаються реалії та перспективи консервації та музеєфікації автентичних руїн підмурків вежі-кам'яниці XVII ст. Принципово новий етап в дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням в 1989 р. Національного історико-культурного

заповідника «Чигирин». Розкопки на замчиці продовжила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М.Кучери. Згідно з Генеральним планом розвитку заповідника, затвердженого в 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок, планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей топографії та відновлення елементів історичного ландшафту, створення музейного павільйону над підмурками в'їзної вежі.

В доповіді А.І. Перепелиці «З історії Хресто-воздвиженської соборної церкви м.Чигирин (початок XVII – середина XIX століття)» на основі залучення літописних, історичних та народних джерел відтворено 300-річну історію храму, в якому 1664 р. карбував власну монету гетьман Богдан Хмельницький. Один із найстаріших храмів Чигиринщини зруйнований в часи антирелігійної кампанії наприкінці 30-х років XX століття. Вивчення минувшини чигиринських храмів відіграє значну роль у відродженні духовної культури українського народу, вихованні поваги до історичних традицій сакральних пам'яток архітектури.

Раннього середньовіччя стосувалась доповідь Горайка А.В. «О монашестве Антиохии в конце IV в. по творениям свт. Иоанна Златоуста», де розглянуті місце, роль і значення такої соціальної категорії як чернецтво в житті найбільшого полісу ранньої Візантії – Антиохії на Оронті. На фоні незначної кількості оригінальних джерел з історії раннього чернецтва, твори свт. Іоанна доповнюють загальне уявлення про життя та соціальне значення ченців, що мешкали в окрузі Антиохії. На прикладі повстання 387 р. помітним є їх значення як соціальної сили, що впливала на життя ранньовізантійського міста. Автор наводить численні приклади позитивного впливу монастирів на морально-духовний стан жителів мегаполісу і його округи, а також на загальний процес християнізації жителів Антиохії і регіону.

Обговорення доповідей наприкінці засідань та в кулуарах продемонструвало, що багато проблем середньовічної археології та історії ще чекають свого дослідження.

Учасники конференції мали можливість познайомитися з «старим» Єлисаветградом – була проведена екскурсія по місту, та оглянуті об'єкти фортеці Св. Єлисавети (заснована 1754 року), яка є на сьогодні однією з найкраще збережених земляних фортець Європи. Учасники конференції відвідали і Торговицю – один з найстаріших населених пунктів Кіровоградщини, тут були оглянуті місця розташування могильника та об'єктів «золотоординського міста».

До початку конференції вийшов збірник «Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV – XVI ст.)» – Матеріали м/н наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006 (див. АДУ-8, с. 482-483).

Бокій Н.М., Козир І.А.

ЗМІСТ

<i>Від редакції</i>	3
Розділ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2004 р.	5
<i>Голубева І.В.</i> Археологічні дослідження Царборисівської фортеці в 2004 р.	5
<i>Демидко С.Ю., Погорілець О.Г., Стопенчук С.М.</i> Дослідження залишків пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл.	8
<i>Ермолин А.Л.</i> Могильник грунтових склепов на території г. Керчи	10
<i>Zelenko S., Morozova Y.</i> Underwater archaeological research in the Black Sea in 2004-2005	12
<i>Зеленко С.М.</i> Исследование груза торгового корабля 13 века, погибшего вблизи Судака (раскопки 2004 г.)	12
<i>Зоценко В.М., Тараненко С.П., Івакін В.Г., Журухіна О.Ю.</i> Про археологічні дослідження ділянки за адресою вул. Борисоглібська, 2	15
<i>Колода В.В.</i> Работы 2004 г. на поселении Верхний Салтов	16
<i>Куштан Д.П.</i> Результати рятівних археологічних розкопок багатощарового поселення Шарин на Уманщині за 2004 р.	19
<i>Любичев М.В.</i> Исследование черняховского поселения на Харьковщине.....	23
<i>Майко В.В., Джанов А.В., Фарбей А.М.</i> Археологические исследования на территории цитадели Судацкой крепости и на посаде средневековой Сугдеи	25
<i>Майко В.В., Фарбей А.М., Джанов А.В.</i> Археологические разведки на территории посада средневековой Сугдеи	29
<i>Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О.</i> Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2004 р.	32
<i>Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.И.</i> Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 г.	34
<i>Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.</i> Курган зрубного часу поблизу с. Волошине на Полтавщині.....	39
<i>Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Тетеря Д.А., Юрченко О.В.</i> Дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі в 2004 р.	45
<i>Толкачов Ю.І.</i> Археологічні дослідження в смт Меджибіж у 2003-2004 рр.	49
<i>Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С.</i> Дослідження Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в 2004 р.	52
<i>Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., Мироненко К.М.</i> Розвідки в Диканському районі на Полтавщині.....	54
<i>Шрамко І.Б., Задніков С.А.</i> Розкопки зольника № 5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища.....	58
Розділ 2: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2005 р.	63
<i>Аксенов В.С.</i> Работы на Верхне-Салтовском археологическом комплексе в 2005 р.	63
<i>Баишкатов Ю.Ю., Стахів М.П.</i> Археологічні дослідження поселення Барбара I поблизу м. Комсомольськ Кременчуцького р-ну Полтавської обл.	66
<i>Біляєва С.О.</i> Дослідження на території Портового двору Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровському Одеської області у 2005 р.	71
<i>Біляєва С.О., Болтрик Ю.В., Карашевич І.В., Фіалко О.Є., Ерсой Б.</i> Про роботу Міжнародної українсько-турецької експедиції у 2005 р.	76
<i>Берест Р.</i> Ранньохристиянська символіка з Унева	77
<i>Бруяко І.В., Манзура І.В., Субботин Л.В.</i> Раскопки городища Картал в 2005 г., открытие могильника эпохи палеометалла.....	78
<i>Бутягин А.М.</i> Работы Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2005 г:	81
<i>Былкова В.П.</i> Раскопки Белозерского поселения в 2003-2005 гг.	84
<i>Виноградська Л.І.</i> Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької обл. в 2005 р.	86
<i>Внуков С.Ю.</i> Раскопки городища Кара-Тобе в 2005 г.	89
<i>Воронов С.О.</i> Підводні історико-археологічні дослідження: пошук санітарного транспорту «Вірменія» ..	93
<i>Воронов С.О.</i> Підводні історико-археологічні дослідження ескадренного міноносця ЧФ РСЧФ «Фрунзе» та проривача мінних загордженъ Крігсмаріне Німеччини «Sperrbrecher-191».....	96
<i>Гаврилюк Н.О., Рассамакін Ю.Я., Остапенко М.А., Разумов С.М., Дараган М.М., Ковальов М.В., Мінаєва Н.І.</i> Розкопки курганів та відновлення їх насипів на о. Хортиця у 2005 р.	98
<i>Гаврилюк Н.А., Дараган М.М.</i> Разведки постскифских городищ в 2005 г.с применением ГИС-методов пространственного моделирования	104
<i>Гаскевич Д.Л.</i> Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у 2003-2005 рр.	116

Гаскевич Д.Л., Лисенко С. Д., Балко О.І. Нові пам'ятки енеоліту та доби бронзи у басейні середньої течії Південного Бугу.....	123
Гаскевич Д.Л., Кононенко О.М. Нова Миколаївка 2а – нове верхньопалеолітичне місцезнаходження у Лісостеповому Побужжі.....	127
Горбенко К.В. Исследования укрепленного поселения финальной бронзы «Дикий Сад» в 2005 г.	128
Готун І.А., Бондар К.М., Лисенко С.Д., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Петраускас О.В. Ходосівка-Діброва – унікальна пам'ятка бронзової доби	131
Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В., Сухонос А.М. Продовження досліджень багатошарової пам'ятки між Ходосівкою і Лісниками	138
Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Археологічні пам'ятки с. Лісники Києво-Святошинського р-ну	142
Гречко Д.С. Исследования памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине .	146
Гречко Д.С., Пашкевич Г.А. Палеоботаническое исследование глиняных лепёшек из раскопок культового комплекса первой половины VI в. до н. э. на поселении Ореховая Роща 2	151
Гречко Д.С., Пеляшенко К.Ю. Лепная посуда из культового комплекса поселения Ореховая Роща 2	152
Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилев О.Д. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодівка у Середньому Подністров'ї.....	157
Дзембас О.В. Деякі наслідки дослідження Невицького замку у 2005 р.	160
Залізник Л.Л., Товкайло М.Т., Панченко Ю.В. Дослідження ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянка на Черкащині в 2001, 2003-2005 рр.	166
Ибрагимова А.М. Архитектурно-археологические исследования в Бахчисарае в 2005 г.	168
Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Єлшин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А. Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р.	171
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А., Абишкіна О.А., Чміль Л.В., Оногда О.В. Дослідження на території Старого Арсеналу в Києві.....	175
Каравайко Д.В., Ступак Д.В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р.	178
Карлов С.В. Археологические исследования средневекового поселения Эски-Юрт в г. Бахчисарае....	182
Квітницький М.В., Квітницька А.М., Готун І.А. Пам'яткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова.....	184
Кобець В.Д. Підводні археологічні дослідження в акваторії Кременчуцького водосховища.....	192
Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 2005 р.	194
Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р.	197
Коваленко О.В. Дослідження кургану V ст. до н.е. поблизу смт Опішне Полтавської обл.	198
Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.....	203
Козак Д.Н. Дослідження на Хрінницькому водоймищі у 2005 р.	211
Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г.	213
Кононенко О.М. Обстеження верхньопалеолітичної стоянки Радомишль в 2005 р.	218
Котигорошко В.Г., Прохненко І.А. Результаты исследования Боржавского городища (с.Вариево Береговского р-на Закарпатской обл.)	219
Котигорошко В.Г., Прохненко І.А. Раскопки Малокопаньского городища.....	223
Кравченко Э.Е., Цимиданов В.В., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н. Исследования археологического комплекса Маяки в среднем течении Северского Донца.....	226
Кративина В.В., Буйских А.В. Исследования в юго-восточной части римской цитадели Ольвии (участок Р-25) в 2004-2005 гг.	230
Кративина В.В., Хмелевский Д.Н. Охранные работы на участках Л-1 и НГФ в Ольвии в 2004-2005 гг.	238
Красильников К.И., Красильникова Л.И., Терехина В.В. Работы на Лысогорском могильнике в 2005 г.	241
Красильников К.И., Пробейголова А.С. Мастерская поздней бронзы по обработке шкур у с. Хорошилово Луганской области	245
Кротова О.О., Старкін А.В., Логвиненко В.М., Сніжко І.А., Грибченко Ю.М., Куренкова О.І. Дослідження Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу	247
Крутилов В.В. Раскопки на о. Березань (участок «Т») в 2005 г.	249
Лейтунська Н.О., Каряка О.В. Розкопки на ділянці НГС в Ольвії в 2005 р.	250
Лысенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун І.А., Квітницький М.В. Петраускас А.В., Разумов С.Н. Охранные исследования в Гатном на Киевщине.....	253
Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Матвіїшина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Литвинова Л.В., Гаскевич Д.Л., Балко А.И. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2005 г.	258
Лысенко С.Д., Матвіїшина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Бондарь К.М., Тимофеева Ж.Б., Балко А.И. Предварительные исследования могилы Лядвига.....	265
Маевська С.В., Супруненко О.Б. Половецка стела з Полтавщини	274

<i>Махортых С.В., Ролле Р., Скорый С.А., Херц В., Белозор В.П.</i> Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.	276
<i>Мацкевий Л.Г.</i> Дослідження Львівської обласної експедиції 2005 р.	278
<i>Мацкевий Л.Г., Кочкін І.Т., Панахид Г.І., Ткачук Т.М.</i> Дослідження Прикарпатської експедиції 2005 р.	281
<i>Михальчишин І.Р.</i> Розвідки в межиріччі верхів'їв р. Південний Буг і р. Збруч у 2005 р.	284
<i>Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М.</i> Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р.	285
<i>Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М.</i> Про археологічні дослідження по вул. І.Франка, 46, м. Києва в 2004-2005 рр.	288
<i>Мокроусов С.В.</i> Раскопки на поселении Зеленый мыс (Крымское Приазовье) в 2005 г.	291
<i>Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О.</i> Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р.	293
<i>Нераденко Т.М.</i> Розкопки поселення та могильника Молюхів Бугор	295
<i>Охрімченко Г.В., Пашикевич Г.О.</i> Вивчення особливостей двошарової пам'ятки Голишів на Волині	298
<i>Петраускас О.В., Шнишкін Р.Г., Бабенко Р.В.</i> Дослідження археологічних пам'яток пізньоримського часу на Київщині у 2005 р.	299
<i>Петрашенко В.О., Циндровська Л.О.</i> Роботи Канівської експедиції у 2005 р.	302
<i>Приймак В.В., Осадчий Є.М.</i> Золотоординське поховання у центрі Сум (з приводу 350-річчя міста)	307
<i>Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С.</i> Розкопки на території «Нового міста» в Острозі.	311
<i>Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С.</i> Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської обл.	315
<i>Прищепя Б.А., Чекурков В.С.</i> Перші археологічні розкопки в Корці	318
<i>Пуголовок Ю.О.</i> Роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с.Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл. у 2005 р.	320
<i>Пуздrowsкий А.Е., Медведев Г.В., Соломоненко А.Е., Труфанов А.А.</i> Охранные исследования Усть-Альминского некрополя в 2005 г.	323
<i>Редина Е., Агульников С.</i> Предварительные итоги раскопок могильника эпохи позднего энеолита – ранней бронзы, на правом берегу Тилигульского лимана.	324
<i>Редина Е., Папуци-Владико Є.</i> Дослідження Кошарського археологічного комплексу у 2005 р.	326
<i>Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івакін В.Г.</i> Дослідження Подолу Києва (Ярославський провулок 7/9, Р-1)	327
<i>Сорочан С.Б., Крупа Т.Н.</i> Мартирий Св. Василя в византийском Херсоне	329
<i>Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Сазанов А.В., Иванов А.В.</i> Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2005 г.	334
<i>Степанчук В.Н.</i> Спасательные работы 2005 г. на среднепалеолитической стоянке Заскальная VI (Колосовская), Крым	340
<i>Супруненко О.Б.</i> Дослідження по вул. Генерала Жадова у Кременчуці	341
<i>Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М.</i> Розвідки на території будівництва металургійного комбінату «Ворскла-сталь» у пониззі Псла	346
<i>Супруненко О.Б., Кулатова І.М.</i> Розкопки курганів на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату під Комсомольськом	349
<i>Тилищак В.С.</i> Розвідки в Монастириському та Підгаєцькому р-нах Тернопільської обл. у 2005 р.	355
<i>Тимченко В.Н.</i> Арабграфические надписи кладбища Гази-Мансур и других памятников Бахчисарая.	358
<i>Томенчук Б. П., Мельничук О. Л.</i> Археологічні дослідження давнього Галича у 2003-2005 рр.	365
<i>Ушаков С.В.</i> Исследования в северо-восточном районе Херсонеса в 2004-2005 годах.	368
<i>Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балушкін О.М., Требух О.О.</i> Охоронні дослідження поселення доби пізньої бронзи Виноградний Сад.	372
<i>Черновол Д.К., Рижов С.М.</i> Дослідження трипільського поселення біля с.Піщана.	373
<i>Чистов Д.Е.</i> Работы Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции ГосЭрмитажа в 2005 г.	376
<i>Шевченко Н.П., Новик М.М.</i> Дослідження Правобережної розвідувальної експедиції в 2005 р.	380
<i>Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І.</i> Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III в 2004-2005 роках	381
<i>Шидловський П.С., Кобець В.Д.</i> Нові знахідки пізньоплейстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї	385
<i>Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А.</i> Археологічні дослідження на території Харківської обл. в 2005 р.	388
<i>Шумова В.О., Рижов С.М., Якубенко О.О.</i> Археологічні дослідження трипільського поселення Ріпниця-1 на Київщині у 2005 р.	393
Розділ 3. З НАУКОВИХ АРХІВІВ	396
<i>Балушкін А.М., Фоменко В.Н.</i> Курган «Ананьїна Могила» близ г. Новая Одесса Николаевской обл.	396
<i>Гаврилюк Н.О., Красильников К.І.</i> Поховання передскіфського часу біля сс. Піонерське,	

Передільське і Кіровське у Північному Приазов'ї	410
Ceterum censeo Carthaginem non esse delendam	423
Розділ 4. МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ	424
<i>Маничев В.И., Гошко Т.Ю., Гаврилюк Н.А., Демченко Л.В., Бондаренко И.Н.</i> Цветной металл и шлаки Каменского городища.....	424
<i>Матвійшина Ж.М., Петрашченко В.О., Пархоменко О.Г.</i> Археологічні та палеопедологічні дослідження городища поблизу с. Бучак на Канівщині.....	430
<i>Пашкевич Г.О.</i> Палеоетноботанічні дослідження 2005 р.	444
<i>Рудич Т.О., Толкачев Ю.І.</i> Антропологічні матеріали з Меджибожа	446
<i>Шевченко Н.А.</i> Методика исследования минерального вещества материалов методом минералого-петрографического анализа.....	448
Розділ 5. БОЛЬОВІ ТОЧКИ СУЧАСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ.....	451
<i>Бернацки А.Б., Кленина Е.Ю., Розпендовски Е.</i> К вопросу о сохранении архитектурно-археологических объектов в Херсонесе Таврическом и этики в археологии.....	451
<i>Оленковський М.П.</i> Інвентаризація та охорона курганів Херсонщини (а також до питання про археологічну фаховість та рівень професійної моральності).....	461
Розділ 6. КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	463
Розділ 7. ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ.....	527

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

BS – Bosporian Researches	МНС – Міністерство надзвичайних ситуацій
DFG – Deutsche Forschungsgemeinschaft	МО РФ – Міністерство оборони Росії
АДСВ – Античная древность и средние века	МП-В, -I, -II, -III, -IV, -V, -VI, -D – горизонти Малополовецького археологічного комплексу
аз. – азимут	НА ІА НАНУ – Научний архів ІА НАН України
АЛ – археологічна лабораторія	НДЦ – Науково-дослідний центр
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України	НЗХ – національний заповідник «Хортиця»
АСГЭ – Археологический сборник ГосЭрмитажа	НЗХТ – Нацзаповідник «Херсонес Таврический»
БДК – Буго-Днестровська культура	НКВС – Наркомат внутрішніх справ
БИ – Боспорские исследования	НМІ – Національний музей історії України
ВБ – водолазний бот	НПА – Населений підводний апарат
ВКЛ – Велике Князівство Литовське	ОАК – Отчеты Имп. Археологической комиссии
ВЛК – волино-люблінська культура	ОДА – облдержадміністрація.
ВСМ – Верхнесалтовский могильник	ОССА – отдел скифо-сарматской археологии
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет	пол. – половина
ВЮВ – восток-юго-восток	ПОХ – подсобное опытное хозяйство
ГИМ – Государственный исторический музей	ПТК – природный территориальный комплекс
ГИС – геоинформационные системы	Р или Р.– раскоп
ГМИР – Государственный музей истории религии	р. т. – роки тому
ГОК – горнообогатительный комбинат	РАН – Российская академия наук
ГРМ – Государственный Русский музей	реб., подр. – ребенок, подросток
ЗМ – Зоологічний музей	РЖВ – ранний железный век
ЗНУ – Запорізький національний університет	с – север
ЗОКМ – Запорізький обл. краєзнавчий музей	с/р – сільрада
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей	СА – Советская археология
ЗОШ – Загальноосвітня школа	САИ – Свод археологических источников
ЗСЗ – запад-север-запад	СП – современная поверхность
ИАК – Известия Археологической комиссии	СПб – Санкт-Петербург
ИГФ – Институт геофизики НАН Украины	СТ – санитарный транспорт
ИЛМ – Историко-литературный культурный музей (г. Ялта)	СХМ – Сообщения Херсонесского музея
ИМКРАН – Институт истории материальной культуры РАН	с-ю – север-юг
кв. – квадрат	ТКК – тшинецкий культурный круг
КИКЗ – Керченский гос. истор.-культ. заповедник	УжНУ – Ужгородський національний університет
КДИАМ – Каменско-Днепровский истор.-археологич. музей	УІЖ – Український історичний журнал
кж – кости животных	УКЖ – Український керамологічний журнал
КЛП – культура лійчастого посуду	упп – уровень погребенной поверхности
КСИА АН УССР – Краткие сообщения ИА АН УССР	УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату
КСИИМК – Краткие сообщения ИМКРАН	УТОПК – Українське т-во охорони пам'яток історії і культури
КФ ІА НАНУ – Крымский филиал ИА НАН Украины	ХИМ – Харьковский исторический музей
ЛДС – лісово-дослідна станція	ХКТ – Хозяйственнокультурный тип
ЛС – лесостепь	ХНУ – Харьковский национальный университет
МАИЭТ – М-лы по археологии, истории и этнографии Таврии	хут. – хутор
МАР – Материалы по археологии России	ЧМП – Черноморское морское пароходство
МАЭСУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины	ЧФ МГУ – Черноморский филиал МГУ
Me – металл	ю – юг
мес. – месяц, месяцев	
МИА СССР – Материалы и исследования по археологии СССР	
МІК – Музей історичних коштовностей	

Інститут археології
Національна Академія наук України
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ 2004-2005 рр.
За редакцією Надії Оксентіївни ГАВРИЛЮК

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
член-кореспондент НАН України О.П. Моця
д.і.н. Д.Н. Козак
д.і.н. Г.Ю. Івакін
д.і.н. Л.Л. Залізняка
д.і.н. В.В. Отрошенко
д.і.н. О.В. Сухобоков
д.і.н. І.В. Терпиловський
к.і.н. В.Л. Миц
д.і.н. Н.О. Гаврилюк, головний редактор

Друкується за постановою Вченої ради ІА НАН України № 7 від 5 жовтня 2006 р.

Рецензенти	д.і.н. Г.І. Шаповалов, д.і.н. В.М. Зінько
Укладач	Н.О. Гаврилюк
Редактори	Н.О. Гаврилюк, М.П. Тимченко
Художній редактор	І.В. Князев
Комп'ютерні верстка і макетування	М.П. Тимченко
Комп'ютерний набір	Н.І. Мінаєва
Технічний редактор	Л.А. Лазутіна
Коректор	Н.А. Нестеренко

Редакція може не поділяти думку автора. Відповідальність за відповідність дійсності відомостей, що наводяться у статтях, несуть автори цих статей. Редакція залишає за собою право редагування наданих текстів. Для відтворення матеріалів цього видання необхідно мати дозвіл редакції.

На 1-й сторінці обкладинки зображено античне божество Сарапіс (знахідка та реконструкція) з житла-святилища. Розкопки 2005 р. поселення III в. н.е. в урочищі Шанків Яр біля с. Хрінники на Рівненщині. Матеріали Волинської археологічної експедиції ІА НАН України, керівник д.і.н. Д.Н. Козак (див. с. 211-213).

Адреса: Польовий комітет ІА НАН України, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ-210, 04210,
Україна Fax (38 044) 418 3306; Tel. (38 044) 4184391; (38 044) 418 9166
<http://www.ArchaeoNews@IATP.org.ua>

Вид. ліц. 33 № 004, від 23.08.01. Підписано до друку 21.11.06. Папір офсетний. формат 60x84/8. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 62,77. Тираж 300 екз.

ISBN 966-8132-81-5

© Інститут археології НАН України, 2006
© Авторі статей, 2006
© Н.О. Гаврилюк – укладання, 2006
© Дике Поле, 2006

Інформація для авторів АДУ

Наш щорічник приймає матеріали археологів, які ведуть польові дослідження на території України. На першому місці повинно бути прізвище автора, на ім'я якого видано Відкритий лист. Необхідно також зазначити організації, в яких працюють автори публікації. Статті мають бути написані українською, або російською мовами, а також іншими мовами ООН (крім китайської) та мати резюме українською та англійською, якщо стаття написана російською мовою; російською та англійською, якщо стаття написана українською.

Оскільки наше видання є фаховим і входить до переліку ВАК України, просимо оформляти Ваші статті у відповідності до вимог ВАКу. Стаття обсягом до 0,5 д.а. (20 000 знаків, або 12 стор. через 1,5 інтервали кеглем 14) подається в електронному вигляді з роздруком або машинописом в одному примірнику.

Відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК № 1, 2003, с. 2, п. 3), автори повинні подбати про те, щоб їх матеріал до нашої збірки мав усі необхідні елементи наукової статті. У статті повинні бути визначені: **мета експедиції чи розвідки; аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор та джерел, в яких згадується пам'ятка. Потім йде виклад основного матеріалу дослідження з ілюстраціями (загальний план пам'ятки, розкопу або об'єкту, найяскравіші знахідки); висновки із проведеного дослідження і перспективи подальших робіт на цій пам'ятці, список літератури.**

Оскільки наш журнал є експрес-виданням і матеріали публікуються майже без редагування, просимо уважно ставитися до Ваших текстів. Нагадуємо, що розміри археологічних об'єктів (розкопів, кладок, жител) наводяться не у сантиметрах і міліметрах, а у метрах (крапка після скорочень "м", "см" не ставиться ні в українській, ні в російській мовах). При описах археологічного матеріалу пам'ятайте, що "розповсюджується кераміка", а не її типи; а "у приміщеннях зустрічаються ями", а не їх плани; і не "длина сохранилась на 1 м", а "длина сохранившейся части 1 м". Не спрощуйте життя макетувальника — не давайте резюме у вигляді колонок. При наборі текстів не робіть зайвих пропусків між словами. Використовуйте десятичну **кому**, а не **крапку** у числових даних!

Посилання на літературу наводяться у тексті напівкодом. У круглих дужках подається прізвище автора, рік видання (без коми перед ним) і, якщо потрібно, сторінки (курсивом): (Тереножкин 1977, 7-18). Ініціали наводяться після прізвища автора лише у тому випадку, коли у статті є посилання на кількох авторів з однаковим прізвищем. Якщо в одному місці наводяться посилання на кілька праць, вони подаються у хронологічному порядку через крапку з комою. Текстові посилання подаються у кінці сторінки і мають наскрізну нумерацію у межах Вашої статті.

Список літератури в алфавітному порядку міститься в кінці статті під назвою "Література" за таким зразком:

Література

- Березанская С.С.* Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.
- Збенович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев, 1974
- Марковин В.И.* Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы // МИА. № 93. 1960.

Рисунки, таблиці, польові світлини повинні мати чіткі зображення і бути досить великими, щоб їх можна було прочитати після зменшення на 50%. Кожний рисунок на звороті має бути підписаний "до статті — назва статті". Якщо подається декілька рисунків, вони повинні бути пронумеровані. Нумерація повинна бути єдиною для рисунків і фото. **Посилання на рисунки у тексті статті обов'язкові.** Крім електронних копій тексту та інших матеріалів, обов'язково необхідна паперова копія, яка підписана усіма авторами. Для чого? Для забезпечення, по-перше, зручності роботи редакторів, макетувальника; по-друге, — юридичних вимог.

Кожний автор статті, якщо він не аспірант і його експедиція не фінансувала наше видання, викупав примірник щорічнику.